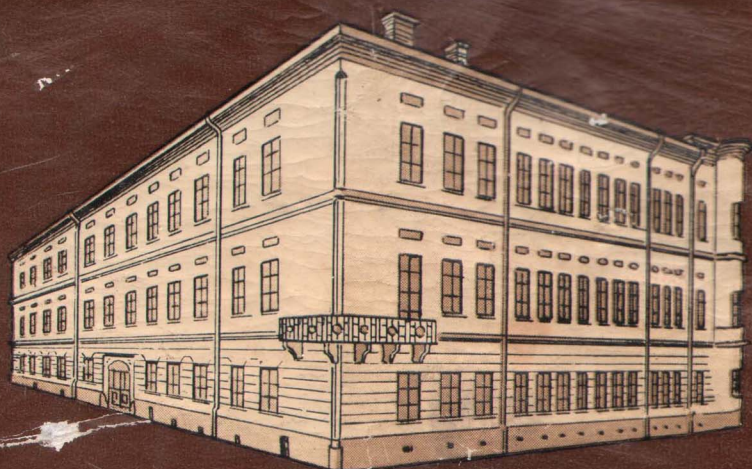

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

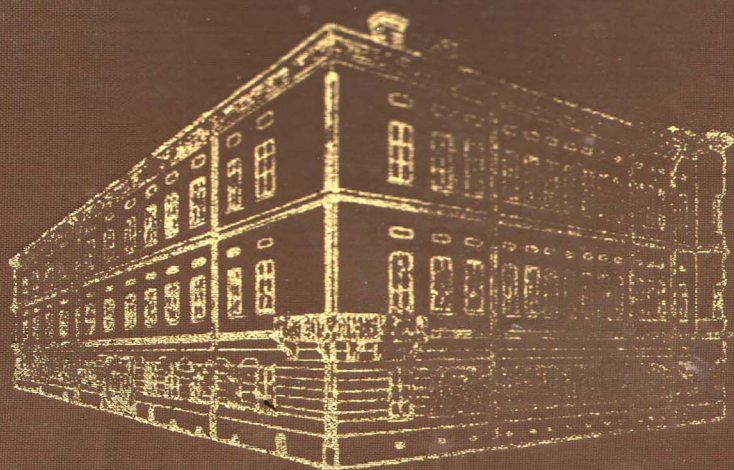
II

1965

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

II

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURA ȘI ARTA
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
II

1965

COLEGIUL DE REDACȚIE :

Acad. prof. C. DAICOVICIU

(directorul colegiului de redacție) ;

P. BUNTA,

doctor în istorie (redactor șef) ;

H. DAICOVICIU

ȘT. FERENCZI

conf. I. KOVÁCS

prof. M. MACREA,

doctor-docent în științe istorice ;

prof. ȘT. PASCU,

doctor-docent în științe istorice, membru corespondent al Acad. Republicii Socialiste România

G. A. PROTOPOPESCU

I. I. RUSSU,

doctor-docent în științe istorice (secretar științific)

conf. B. SURDU

L. VAJDA.

„ACTA MUSEI NAPOCENSIS”,
Anuarul Muzeului de Istorie Cluj.
Orice corespondență se va adresa :
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2
Tel. 1.76.77.

„ACTA MUSEI NAPOCENSIS”,
Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj.
Toute correspondance sera envoyée à
l'adresse :
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2. ROUMANIE

Coperta de S. BALASKÓ și GH. CORCODEL

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT

ȘT. PASCU, Concepția istorică a lui Nicolae Iorga . . .	1
<i>Die historische Auffassung N. Iorgas</i>	16

STUDII ȘI MATERIALE

N. VLASSA, Cercetări arheologice în regiunile Mureș-Autonomă Maghiară și Cluj	19
<i>Archäologische Forschungen in den Regionen Mureș-Autonomă Maghiară und Cluj</i>	38
I. H. CRIȘAN, Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului	39
<i>Probe- und Rettungsgrabungen im mittleren Mureschtal</i>	75
Șt. FERENCZI, Cimitirul scitic de la Ciumbrud (Partea I)	77
<i>Der skythische Friedhof von Ciumbrud (I Teil)</i>	104
H. DAICOVICIU, Coson sau Cotiso?	107
<i>Coson ou Cotiso?</i>	110
E. CHIRILĂ — N. CHIDIOȘAN, Tezaurul de monede dace de la Almaș	111
<i>Der dakische Münzschatz von Almaș</i>	118
I. GLODARIU, Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane	119
<i>Das dakische Sarmizegetusa in römischer Zeit</i>	133
Acad. C. DAICOVICIU, Diploma militară de la Tibiscum	135
<i>Ein Militärdiplom aus Tibiscum</i>	139
M. MACREA, Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început pînă în zilele noastre	141
<i>Forschungen zur Römerzeit in Transylvanien vom Anbeginn bis heute</i>	161

O. FLOCA, Villa rustica și necropola daco-romană de la Cinciș	163
<i>Eine villa rustica und ihr dakisch-römischer Friedhof in Cinciș.</i>	193
C. POP — Z. MILEA, Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater	195
<i>Darstellungen aus dem römischen Dazien zum Liber Pater-Kult</i>	207
D. PROTASE, Castrul roman de la Călugăreni (r. Tg. Mureș)	209
<i>Das römische Lager von Călugăreni (Rayon Tg. Mureș)</i>	214
I. WINKLER, Circulația monetară la Apulum	215
<i>The Monetary Circulation in Apulum</i>	255
D. PROTASE — A. ZRÍNYI, Tezaurul de monede romane imperiale de la Cristești pe Mureș	257
<i>Le trésor des monnaies romaines impériales de Cristești sur Mureș</i>	268
I. MOLNÁR — I. WINKLER, Tezaurul de monede romane de la Sălașuri	269
<i>Der römische Münzfund aus Sălașuri</i>	294
I. I. RUSSU, Obârșia împăratului Constantin I	295
<i>L'origine de l'empereur Constantin le Grand</i>	305
N. EDROIU — P. GYULAI, Evoluția plugului în țările române în epoca feudală	307
<i>Die Entwicklung des Pfluges in den rumänischen Ländern im Feudalismus</i>	343
M. P. DAN, Din istoria iobăgimii române transilvănene. Iobagi români în Polonia în sec. XVI	345
<i>De l'histoire des serfs roumains en Transylvanie. Les serfs roumains de Transylvanie en Pologne au XVI-e siècle</i>	364
V. MARICA, Cămile istoriate ale argintarului Sebastian Hann	365
<i>Les brocs historiés de l'orfèvre Sebastian Hann</i>	402
M. BUNTA, Situația și lupta calfelor din Cluj în a doua jumătate a sec. XVIII și prima jumătate a sec. XIX	403
<i>Die Lage und der Kampf der Clujer Zunftgesellen in der zweiten Hälfte des XVIII. und der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts</i>	434
L. BOTEZAN — M. ROȘCA, Contribuții la problema premizelor sociale ale mișcărilor revoluționare de la 1848 pe teritoriul țării noastre	435
<i>Contributions au problème des prémisses sociales des mouvements révolutionnaires de 1848 sur le territoire de notre pays</i>	462

I. KOVÁCS, Despre activitatea așa-numitelor „judecătorii urbariale”	465
<i>Über die Tätigkeit der sogenannten „Urbarialgerichtshöfe”</i>	477
A. EGYED, Marea industrie a morăritului în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX	479
<i>La grande industrie minotière en Transylvanie dans la deuxième partie du XIX-e siècle et au commencement du XX-e siècle</i>	496
L. VAJDA, Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei din Transilvania (1848—1867)	497
<i>Die Entwicklung der Eisenerzförderung und des Eisenhüttenwesens in Transylvanien (1848—1867)</i>	521
E. GLODARIU, Din lupta maselor muncitoare clujene în preajma primului război mondial	523
<i>Vom Kampf der Clujer Arbeitermassen am Vorabend des ersten Weltkrieges</i>	543
L. JORDÁKY, Documente privind greva generală din 1920 în orașul și regiunea Cluj	545
<i>Documents regarding to the general Strike in the year 1920 at Cluj and in Cluj Region</i>	564
G. BODEA, Acțiunile revoluționare ale minerilor de la Aghireș (Șorecani) din anii 1929—1932	565
<i>The Revolutionary Actions of the Miners from Aghireș (Șorecani) between 1929—1932</i>	580
P. BUNTA, Tactica PCR pentru încheierea unui larg front democratic în perioada 23 August 1944 — 6 Martie 1945	581
<i>Тактика РКП в деле создания широкого демократического фронта в период с 23-го Августа 1944 года до 6-ое Марта 1945 года</i>	608
T. HĂGAN, Lupta sindicatelor sub conducerea PCR pentru îmbunătățirea condițiilor materiale ale oamenilor muncii (6 Martie 1945 — 30 Decembrie 1947)	609
<i>La lutte des syndicats dans la première étape de la révolution populaire sous la direction du P.C.R. pour améliorer les conditions matérielles des travailleurs.</i>	634

NOTE ȘI DISCUȚII

I. ALEXA — Șt. FERENCZI — N. ȘTEIU, Sondaje arheologice la Huedin — „Bolic,”	637
<i>Suchgrabungen bei Huedin — „Bolic”</i>	642

E. CHIRILĂ, Descoperiri monetare antice în Transilvania	645
<i>Antike Münzfunde in Transylvanien</i>	647
Acad. C. DAICOVICIU, Coniuratus Dacus	649
Acad. C. DAICOVICIU, Tabula Imperii Romani. Drobeta-Romula-Sucidava	651
Acad. C. DAICOVICIU, E. Malva la Cioroiul Nou?	654
<i>Liegt Malva bei Cioroiul Nou?</i>	655
I. MITROFAN, Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi	657
<i>Découvertes archéologiques à Cluj et aux alentours</i>	666
I. GLODARIU, Un altar votiv roman în Muzeul de Istorie Cluj	667
<i>Ein römischer Votivaltar aus dem Museum für Geschichte zu Cluj.</i>	668
N. VLASSA, Sabia feudală timpurie de la Ernei	669
<i>Das frühmittelalterliche Schwert von Ernei</i>	671
S. GOLDENBERG, Despre vama (vigesima) Sibiului în secolul al XVI-lea	673
<i>Zur Geschichte des Zollsystems (vigesima) von Sibiu im XVI. Jahrhundert</i>	677
M. BUNTA, Un tipar de sigiliu din sec. XVI	679
<i>Ein Petschaft aus dem XVI. Jahrhundert</i>	683
P. GYULAI, Un inventar iobănesc din anul 1676	685
<i>Das Hinterlassenschaftsverzeichnis eines Leibeigenen aus dem Jahre 1676</i>	694
B. SURDU, Știri noi despre Visarion Sarai	695
<i>Новые сведения о Виссарионе Сарая</i>	700
G. BODEA, Date noi despre activitatea utecistului Filimon Sârbu	701
<i>New Data concerning the Activity of the Young Communist Filimon Sârbu</i>	706
P. BUNTA — E. GLODARIU, Din colecția de manifeste și afișe a Muzeului de Istorie Cluj	707
<i>Aus der Sammlung von Manifesten und Plakaten des Museums für Geschichte in Cluj</i>	718
G. A. PROTOPODESCU, Unele aspecte ale muncii științifice în muzeele de istorie	721
<i>Einblicke in die wissenschaftliche Arbeit der Museen für Geschichte</i>	726
FR. PAP, Din activitatea Muzeului de Istorie Cluj (1963—1965)	727
<i>Aspects de l'activité du Musée d'Histoire de Cluj (1963—1965).</i>	737

CONCEPȚIA ISTORICĂ A LUI NICOLAE IORGA

A cuprinde, a sintetiza și a sistematiza tot ce a produs această minte dinamică, enciclopedică, constituie o greutate pe care anevoie o poate învinge cineva. Nici un domeniu al istoriei din cele mai vechi timpuri până în contemporaneitate n-a rămas în afara curiozității și interesului marelui învățat. preocupat de a cunoaște și a înfățișa întreaga viață a omenirii, toate epocile istorice, toate popoarele, culturile și civilizațiile.

Dacă în problemele antichității se declara el însuși un „nespecialist“, în cele ale istoriei medievale și moderne era, fără îndoială, unul din cei mai buni cunoscători ai vremii sale, nu numai din țara noastră, dar și de

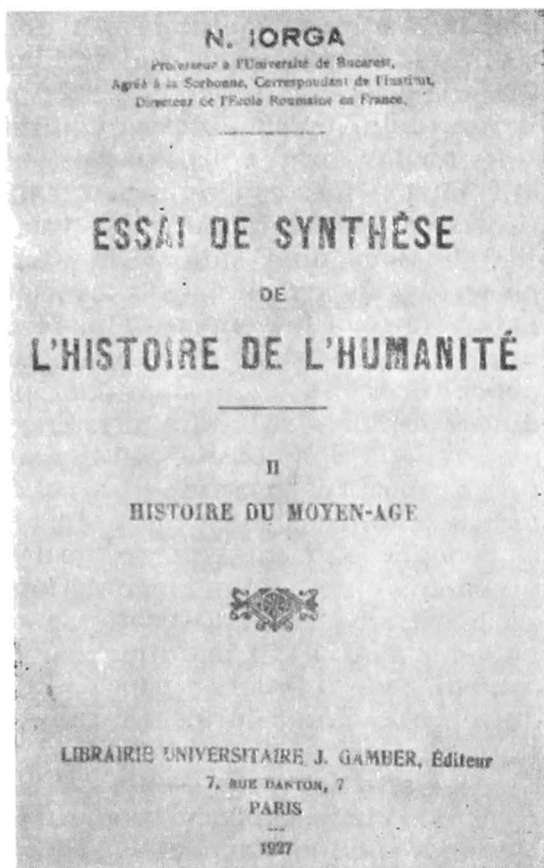
N. Iorga la masa de lucru.

peste hotare. Era și formația sa de la „Școala de înalte studii“ din Paris și apoi de la universitatea din Leipzig, dar era, în același timp, și vocația sa pentru aceste întinse și complexe epoci din istoria omenirii. Istoria evului mediu și modern în general, a Bizanțului, a sud-estului european, a Europei întregi a fost cîmpul său de investigație ce l-a captivat mai mult și unde contribuția sa este remarcabilă. Dar activitatea cea mai bogată a lui Nicolae Iorga, cantitativ și calitativ, a îmbrățișat în primul rînd istoria țării noastre. Varietatea problematicii sale în acest domeniu e uimitoare și în aceeași măsură și modalitățile de rezolvare a problemelor abordate. Iorga a publicat cel mai mare număr de documente, cele mai multe studii de detaliu din toate domeniile: istoria relațiilor agrare, a meșteșugurilor, a comerțului, istoria politică (internă și externă), a armatei, istoria culturii (literatură, învățămînt, presă, artă), a bisericii etc., etc.

În această situație, ar putea părea temerară încercarea de a încadra scrisul lui Nicolae Iorga, atît de prolific, de variat, de bogat și de dispersat, într-o „concepție“, într-un curent filozofic. Cu atît mai mult cu cît el însuși se declara potrivnic vreunui sistem filozofic, cu legi generale și principii dinainte stabilite, concepție la care se adaugă temperamentul său „eminamente subiectiv“. Și cu toate acestea, în opera istorică fundamentală, în marile sinteze de istorie generală sau parțială, în diferitele eseuri de „generalități cu privire la studiile istorice“, se găsesc construcții metodologice, idei, poziții de principii, care toate la un loc pot alcătui ceea ce se înțelege a fi o „concepție“. Înseși preocupările sale, efortul de documentare, de analiză și de sinteză se încadrează într-o concepție cu privire la înțelegerea trecutului și prezentului, la fundamentarea și ordonarea faptelor pentru înțelegerea dezvoltării istorice într-un anume sens.

La Paris și la Leipzig, unde-și completa studiile, Nicolae Iorga a învățat metoda de cercetare sprijinită pe precizia informației și folosirea critică a izvoarelor. Însușirea acestei metode a fost dovedită încă de la primele sale lucrări de largă sinteză istorică: *Geschichte des rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen*, în 2 vol. (Gotha, 1905) și *Geschichte des osmanischen Reiches*, în 5 vol. (Gotha, 1908—1913). Amîndouă-și păstrează și azi, după mai bine de o jumătate de veac, valoarea științifică prin informația nouă, bogată și în multe privințe noutatea analizei și interpretării. În amîndouă Iorga rupea cu tradiția prezentării strict cronologice a evenimentelor, urmărind problemele în conexiunea lor. În cea dintîi, în plus, se face prima încercare de a fi înfățișată dezvoltarea organică a societății, a poporului român în cadrul istoriei universale în general și îndeosebi a sud-estului european.

Efortul lui Iorga de cuprindere a trăsăturilor comune, a legăturilor vizibile și ascunse între țări și popoare „spărgînd săltărășele geografice și cronologice“, constituie concepția de bază a multor lucrări din cele mai felurite domenii. Ea se evidențiază cu pregnanță în largă sinteză de istorie universală: *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, în 4 vol. (Paris, 1926—1929), socotită de cei care îi înțelegeau orizontul vast, ca o lucrare

uimitoare prin vigoarea sintezei strînse și prin infailibilul discernămint de fapte și documente esențiale¹.

De la vârsta de 55 de ani, cînd publică această operă, experiența și informația se completează mereu, concepția se fundamentează cu tot mai multă claritate, pentru ca în ultimele zile ale vieții, la vârsta de 69 de ani, să apară într-o construcție organică, așa cum rezultă din prefața la ceea ce trebuia să fie *Istoriologia umană*. Opera trebuia să fie o înlanțuire a evenimentelor nu prin legătura lor cronologică sau prin anume considerații particulare, ci prin felul cum ele colaborează și se asociază la acea mare lucrare, cea mai mare dintre toate, viața omenirii însăși. Elementele caracteristice urmau să fie ordonate într-o construcție dinamică, opusă prezentărilor statice, care informează, dar nu lămuresc².

O trăsătură dominantă, urmărită în mod deliberat în întreaga activitate de istoric al românilor a lui Iorga este efortul de încadrare a fenomenului istoric românesc în istoria universală. Vastele sale cunoștințe, puterea de

¹ J. Carcopino, *Le professeur Jorga*, în *Revista istorică*, XXVII, 1941, p. 52—53.

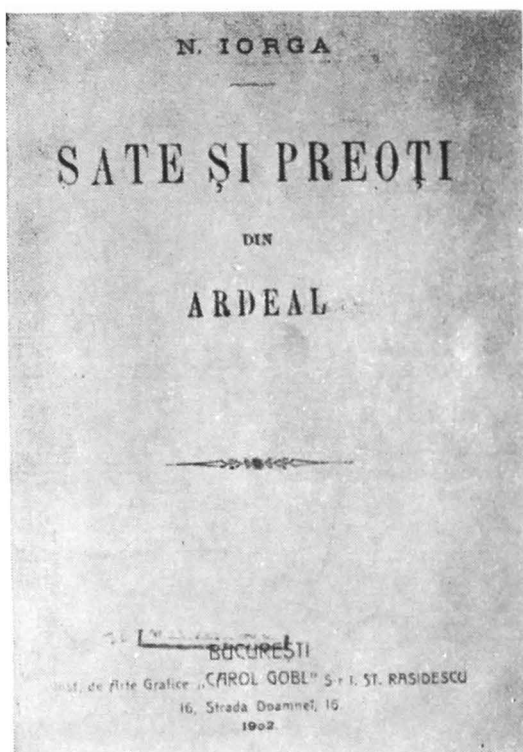
² Prefață la „*Istoriologia umană*”, în *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 343—348.

pătrundere și de cuprindere a unui orizont istoric atît de vast, asigura realizarea maximă a acestei strădanii. În felul acesta istoria patriei apare într-o nouă lumină, capătă o nouă semnificație, iar contribuția românească la istoria universală este mai just înțeleasă.

Pentru realizarea acestui deziderat pe deplin just, Iorga afirma — și afirmația a fost concretizată în numeroase cazuri — că e nevoie de cunoașterea istoriei nu numai a vecinilor, ci a întregii jumătăți a Europei. În cele două mari sinteze de istoria românilor, dezvoltarea societății de pe teritoriul țării noastre e urmărită „în legătura sa cu popoarele învecinate“, după cum sînt subliniate înrîuririle exercitate de alte popoare asupra istoriei românilor, precum și cele pornite de la dinșii spre alte popoare. Aceleași idei apar mai pregnant în lucrările privind legăturile dintre țara noastră și alte țări: Franța, Rusia, Anglia, Polonia, Serbia, Spania, Veneția, Ragusa etc. Sinteza cuprinzătoare a rezultatelor acestor eforturi o constituie lucrarea în 3 vol.: *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (București, 1935—1936). Scopul lucrării, care-i fundamentează și concluziile, mărturisit de însuși autorul ei, „de a le statornici rolul (românilor), de a le distinge acțiunile în mișcarea cu caracter organic“ a societății omenești era socotit „o contribuție folositoare la această istorie universală“. Cu atît mai mult, cu cît „viața unei națiuni se întrețese fără conținere cu viața altor popoare, depinzînd de acestea, exercitînd, la rîndul ei, o continuă influență asupra vieții acestora“. Istoria unui popor e statornicită și se păstrează în „ambianța naturală a universalității umane, căreia-i aparține prin esența sa superioară“. De aceea este imperios necesar a include „poporul român în cadrul vieții generale a lumii și mai ales de a sublinia momentele și modalitățile în care influența lui s-a exercitat asupra ansamblului“³.

O altă idee dominantă, consecvent urmărită de N. Iorga în studiile istorice și în activitatea publicistică este aceea a unității naționale a poporului român. Este sesizată această idee nu numai în exprimarea ei în scrierile unor învățați din veacurile evului mediu, ci în substratul său popular, de la primele manifestări mai puțin limpezi, pînă la transformarea conștiinței unității etnice în conștiință națională clar exprimată. Momentele mari din trecutul de luptă pentru unitate: Ștefan cel Mare, care a exercitat o dominație politică asupra Țării Românești, politică și culturală asupra unei însemnate părți a Transilvaniei; Mihai Viteazul care a realizat cea dintîi unire politică a celor trei țări românești — sînt pătrunse de această idee. Cuprinderea istoriei Transilvaniei în istoria românilor formează una din permanențele strădaniilor sale, în toate sintezele istorice, întregite de cele două volume consacrate *Istoriei românilor din Ardeal și Ungaria*. Publicarea acestei lucrări în 1915, în plină desfășurare a celui dintîi război mondial, cînd unitatea națională constituia problema dominantă, îi sporțește și mai mult semnificația. Nu este o întîmplare nici faptul că Iorga întreprinde o călătorie în Transilvania, în primii ani ai secolului nostru,

³ *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, I, București, 1935, Prefață.

într-o vreme când deznaționalizarea românilor din partea guvernelor burghezo-moșierești ungare era urmărită prin toate mijloacele. Cercetarea vieții populare a românilor din Transilvania cuprinsă în *Sate și preoți din Ardeal* (București, 1902) și ancheta condusă din sat în sat, așa cum este înfățișată în cele două volume din *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească* (București, 1906) se integrează în strădaniile istoricului de a înfățișa o realitate stringentă, de a spori încrederea în apropiata eliberare a celor oprimați și de a atrage luarea aminte a factorilor de răspundere asupra unei probleme de asemenea însemnătate. Această activitate n-a sporit doar numărul cărților și al cunoștințelor științifice. Valoarea ei a fost și de alt ordin, național-politic. Sînt, prin urmare, de înțeles măsurile oficialității austro-ungare, de a opri pătrunderea și circulația acestor cărți în Transilvania, fiind necesare felurite subterfugii pentru a abate vigilența autorităților.

*

Activitatea istoriografică a lui Nicolae Iorga se desfășoară în timp din ultimul deceniu al sec. al XIX-lea pînă la sfîrșitul deceniului al 4-lea al veacului nostru, cînd istoriografia noastră era în faza căutărilor, iar cea europeană era dominată de curentul pozitivist. În multe privințe Iorga a fost un pionier, în numeroase altele un continuator, de multe ori la o treaptă superioară, al înaintașilor: Bălcescu, Kogălniceanu, Laurian, Papiu-

Ilarian, al celorla din generația imediat premergătoare lui, Hașdeu, Xenopol, Barițiu, ori al contemporanilor cărora le-a supraviețuit, Giurescu, Onciul, Bogdan, Pârvan etc.

În două împrejurări mai ales, una la 1911, când și-a rostit cuvîntarea de intrare la Academie intitulată *Două concepții istorice*, și alta în 1933 când a înfățișat la Școala de înalte studii de la Paris conferința *Romantism și naționalism în istoriografia românească*, N. Iorga judeca activitatea înaintașilor săi. Grigore Tocilescu era socotit, „prin calitățile și defectele sale, unul din cei din urmă reprezentanți la noi ai școlii romantice apusene, în acel stadiu al ei când căuta să primească și să scoată cît mai mult la iveală noul criticism german”⁴, adică pozitivismul vremii pe care Iorga nu-l numește. Hașdeu era caracterizat drept „cel mai strălucit reprezentant al acestor tendințe romantice, al cărui spirit genial se formase în lumea rusească de pe la 1830, care reproducea în caricatură exagerările romantismului francez și german”, un om de o „mare inteligență” care „a îmbrățișat aproape toate domeniile gîndirii”⁵. Xenopol, care a început prin studii asupra filozofiei istoriei, iar la Berlin a făcut excelente studii de istorie, este socotit „mai ales un gînditor”, „un spirit occidental, format la o școală bună, lucrînd cu materiale pe care le avea la dispoziție și in-

⁴ *Generalități...*, p. 82.

⁵ *Ibidem*, p. 84.

N. Iorga în mijlocul Seminarului de istorie universală de la Universitatea din București înființat de el la 1894—1898.

introducând în istorie formă și gândire⁶. Onciul se bucură de calificativul de om „foarte remarcabil... de perfectă cinste și foarte precis”⁷. În sfârșit, Bogdan este omul de „o inegalabilă precizie”, care a realizat o „admirabilă culegere de documente slavone din al XV-lea secol” și publicația vechilor cronici ale Moldovei⁸.

În acest timp istoriografia europeană cunoaște noi orientări. Unul din fenomenele cele mai importante ale acestei perioade (1870—1914) este apariția unui sens nou al istoriei. Tot mai mulți gânditori refuză să mai recunoască istoriei un loc secundar, subordonată metafizicii. Această nouă concepție este mai întâi de origine marxistă. Karl Marx aplicând dialectica hegeliană la istorie, a demonstrat ideea de dezvoltare a societății. Mișcarea, dezvoltarea este de natură materială, adică de natură economico-socială. Primul volum al *Capitalului*, publicat în 1867, a influențat pe mulți istorici în căutarea bazei economice a realității sociale.

Înainte de 1870, în Europa domina concepția literară a istoriei, critica textelor era cu totul insuficientă. Este concepția istoricilor francezi: Guizot, Thierry, Mignet, Michelet și chiar a unora din generația următoare: Renan, Taine, a celor englezi Macaulay, Carlyle și Froode, a istoricilor italieni ai Risorgimentului și mai ales a lui d’Azeglio.

Scoala istorică germană depășise în mai mare măsură această fază. Metodă științifică, de folosire a tuturor izvoarelor și supunerea lor unei critici atente, era practică de cei mai de seamă istoriografi: Gervinus, Niebuhr,

⁶ *Ibidem*, p. 180—181.

⁷ *Ibidem*, p. 182—183.

⁸ *Ibidem*, p. 183.

Mommsen, Savigny și mai ales Ranke, care este întemeietorul unei adevărate „școli” ce domină cercetarea istorică în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Alături de aceasta, în ultimul pătrar al veacului, ia ființă „școala” sociologică în frunte cu Karl Lamprecht, care afirma că „știința istorică este în primul rând o știință a psihologiei sociale”. Sufletul social (Social-Psyché) este esențial, mai important decât istoria indivizilor, principi și eroi. Evoluția prin dezvoltare a societății, un alt principiu al acestei școli, este de inspirație marxistă, dominat însă de înveliș idealist.

Ca o necesitate de a da un temelie, mai științific, istoriei și sub influența școlii germane, o schimbare se petrece și în istoriografia franceză. „Școala practică de înalte studii” și întemeietorii ei, Victor Duruy și Gabriel Monod, publicația *Revue historique* întemeiată la 1876 de cel din urmă, se înscriu prin două realizări de seamă: metoda științifică, bazată pe analiza critică a izvoarelor și marile sinteze care neglijează detaliile pentru a surprinde generalul, așa cum cerea cu insistență Henri Berr și Paul Lacombe. O pleiadă de mari istorici le aplică pe amândouă deopotrivă: Fustel de Coulanges, Ernest Lavisse, Albert Rambaud, Camille Jullian, Gustave Glotz etc. Marea erudiție este dublată, la toți aceștia, de remarcabile calități literare.

Pe același drum, cu oarecare întârziere, se îndreaptă și istoriografia engleză, prin crearea școlilor istorice de la Oxford, întemeiată de William Stubbs și de la Cambridge, fondată în realitate de Lord Acton, întemeietorul celebrei *Cambridge Modern History*.

Prin Xenopol istoriografia românească realizează două cuceriri însemnate: micșorează distanța față de istoriografia europeană a vremii și o impune atenției filozofilor în general și îndeosebi a celor ce se ocupau cu filozofia istoriei, cei mai mulți adepți ai pozitivismului istoric. Pozitivismul înseamnă, fără îndoială, un progres din toate punctele de vedere în raport cu concepția romantică ce l-a precedat. Progresul se manifestă cu mai multă pregnanță îndeosebi în metodele și tehnica de cercetare științifică: o mai subliniată rigoare și o sporită erudiție în publicarea și critica izvoarelor.

Pozitivismul, apărut prin anii 30 ai sec. al XIX-lea, cunoaște o mai mare răspindire, mai ales în domeniul istoriei și sociologiei, îndeosebi după revoluția din 1848. Pozitivismul istoric și sociologic nu se manifestă, nici la începuturile sale și cu atât mai puțin în perioada de dezvoltare a sa, ca un curent unitar. Se desprinde o nuanță pregnant idealistă, alături de care se aliniază alta, apropiată de materialismul spontan în interpretarea fenomenelor sociale. Spre sfârșitul sec. XIX-lea acest dualism pozitivist alunecă tot mai mult spre o interpretare pur idealistă, eclectică, a fenomenelor sociale.

Aprecierea pozitivismului mai trebuie raportată la situația concretă a diferitelor țări, la gradul de dezvoltare a societății capitaliste. În țările în care burghezia se înstăpînise trainic asupra puterii și unde antagonismele dintre proletariat și burghezie se manifestă deschis și cu mai multă putere — Anglia, Franța, Germania — reprezentanții istoriografiei poziti-

viste se manifestă deschis ca adversari ai concepției materialiste: C. T. Buckle, F. Rogers, Auguste Comte, Herbert Spencer, Hippolyte Taine, Karl Lamprecht etc.⁹. În alte țări, acolo unde dezvoltarea mai lentă a capitalismului a întârziat izbucnirea cu aceeași putere a contradicțiilor principale proprii capitalismului, curentul pozitivist a jucat, îndeosebi în perioada timpurie a evoluției sale, dar și mai târziu, un rol mai progresist, manifestându-se ca adversar al misticismului și concepției religioase despre lume, așa cum apare în opera istoricilor ruși T. M. Granowski, D. M. Petrușevski, A. N. Savin etc.

Istoriografia pozitivistă, considerată în manifestarea sa precumpănitoare, a fost cea dintâi care a încercat să înlăture barierele dintre științele sociale, umaniste și ale naturii, folosind în cercetarea istorică metode mai exacte, analitice. Reprezentanții acestui curent, mai ales cei de dinaintea deceniului al 10-lea nu negau faptul că cunoașterea istorică reflectă, într-o oarecare măsură, mersul veridic al dezvoltării istorice și, ca urmare, recunoșteau caracterul unor legități istorice particulare și posibilitatea cunoașterii acestora. Cei mai de seamă exponenți ai pozitivismului istoric și sociologic manifestau, de asemenea, nemulțumire față de istoriografia factologică și acumulativă, insistând și teoretic și prin activitatea practică, pentru o problemă istorică cuprinzătoare și generalizatoare: Morgan, Kovalevski, Lamprecht, Kareev, Rogers, Stubbs etc. Strădania și stăruința acestor istorici de a găsi istoriei și sociologiei unele caracteristici proprii științelor exacte, îi îndemna la cercetarea și aplicarea unor metode noi de cercetare: de statistică și de istorie comparativă. Metodele s-au dovedit fructuoase, orientând cercetările spre studierea vieții materiale a societății, a problemelor economice și sociale din evul mediu și, ca urmare, interesul, într-o oarecare măsură, pentru viața maselor, în detrimentul interesului pentru personalitățile istorice, care ocupau aproape întreaga scenă istorică în istoriografia romantică¹⁰.

Efortul extraordinar pentru descoperirea și publicarea unui număr atât de mare de izvoare, de toate categoriile, aparține școlii pozitviste. Acestui curent îi este propriu și principiul metodologic, al necesității sistematizării și comparării faptelor în scopul stabilirii de analogii, al integrării organice a faptelor individuale în viața popoarelor, necesare sublinierii fenomenelor ample înzestrate cu un anume sens istoric.

Istoriografia pozitivistă, cu toată superioritatea sa în ce privește metoda de cercetare, concepția de ansamblu și de integrare a particularului în general, este predominant idealistă și opusă materialismului istoric. Chiar și atunci când, în explicarea fenomenului istoric, nu neglijează cu totul factorii vieții materiale și rolul maselor, ideile și factorul psihologic sînt considerate determinante în dezvoltarea societății. De aici derivă o seamă

⁹ J. B. Duroselle, *L'évolution culturelle*, în *L'Europe du XIXe et XXe siècle, 1870—1914*, t. I. *Problèmes et interprétations historiques*. Milano, 1962, p. 83—90.

¹⁰ E. V. Gutnova, *Mesto i znacenie burjoaznoi pozitivskoi istoriografii utavi polovini XIX v. v razvitiu istoriceskoi nauki*, în *Srednie veka*, XXV, 1964, p. 283—298.

de contradicții în ce privește: metoda critică a arheografiei și interpretarea subiectivă a izvoarelor, aprecierea nejustă a raportului dintre factorii interni și externi, a raportului dintre fenomenele vieții social-economice și cele politice și culturale.

Curentul pozitivist, de nuanțe diferite, a găsit reprezentanți de seamă și în istoriografia românească de la sfârșitul sec. al XIX-lea. Și acestora le sînt proprii, în general, superioritatea și limitele pozitivismului european al vremii, contradicțiile acestuia: între rigoarea folosirii izvoarelor și interpretarea idealistă a fenomenului istoric, între efortul de a încadra istoria națională în procesul istoric general, între obiectivitatea onestă a cercetării istorice pe baza izvoarelor și subiectivitatea, adesea nedeliberată, sub influența regimului burghez-moșieresc¹¹.

Alexandru Xenopol, Ioan Bogdan, Dimitrie Onciul, Constantin Giurescu, Vasile Pârvan sînt reprezentanții de frunte ai istoriografiei pozitivistice de nuanțe diferite. Nicolae Iorga îi domină, îi depășește și-i umbrește prin numărul extraordinar de mare de lucrări, prin varietatea uimitoare a problematicei abordate, prin cuprinzătoarea viziune de ansamblu, mai puțin prin sistematizare și concepție.

A fost Nicolae Iorga un reprezentant al istoriografiei pozitvistice? Dacă apreciem acest curent sub aspectul său filozofic, apartenența lui Iorga la pozitivism ar putea fi contestată, deoarece el mărturisea, vorbind despre Xenopol, că nu este filozof și că nici n-a căutat a fi vreodată¹². Dar dacă se apreciază poziția sa afișată față de istoriografia romantică și față de reprezentanții pozitivismului european, și mai ales activitatea sa concretă, Iorga poate fi și trebuie socotit un istoric pozitivist. Discursul său de intrare la Academie este un adevărat manifest al victoriei pozitivismului asupra romantismului în istoriografia românească. Cu acest prilej, în 1911, el se declara „reprezentant al unei epoci nouă de metodă și cugetare, de construcție și de formă istorică“, față de reprezentanții istoriografiei romantice, Tocilescu și Hașdeu¹³. Cu alt prilej, într-o conferință rostită la Școala de înalte studii din Paris în 1933, precizarea poziției sale este și mai clară. „Generația căreia-i aparțin nu are totuși nici o legătură cu această școală romantică; dimpotrivă, această generație a început prin a combate tendințele romantice. Ea a reușit să le înlăture și să creeze alături o altă istorie a românilor, istorie sprijinită pe documentul contemporan“¹⁴. Altă dată din nou, manifestîndu-și dezacordul cu istoricul englez Buckle, ia apărarea „concepției de dinamică socială a lui Comte, întemeietorul pozitivismului care construiește o foarte cuminte filozofie a istoriei“¹⁵.

Este adevărat că Iorga nu e de acord cu toți filozofii istoriei din această „școală“. El critică în repetate rînduri pe Buckle. Nu împărtășește decît

¹¹ Șt. Pascu — E. Stănescu, *Istoriografia modernă a României. Incercare de periodizare a principalelor curente și tendințe*, în *Studii*, XVII 1964, p. 149—150.

¹² *Romantism și naționalism în istoriografia românească*, în *Generalități...*, p. 182.

¹³ *Două concepții istorice*, în *Generalități...*, p. 88.

¹⁴ *Romantism și naționalism în istoriografia românească*, în *Generalități...*, p. 177.

¹⁵ *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*, în *Generalități...*, p. 13.

în parte concepția lui Lamprecht sau Xenopol, reprezentanți ai pozitivismului istoriografic. Opoziția lui Iorga față de filozofia pozitivistă derivă din neaderarea sa la vreun sistem filozofic, oricare ar fi fost acela ce ar fi încercat să stabilească anumite legi de dezvoltare a societății. Negîndu-le pe motiv că legi nu se pot stabili și nici verifica, Iorga acceptă doar similitudini, paralelisme, repetiții, elemente din care se alcătuieste istoriologia¹⁶; sau linii comune, limpezi, care pot da, dacă nu legi ca în alte domenii, cel puțin termeni de comparație, care ajută foarte mult opera de comprehensiune istorică¹⁷.

În activitatea istoriografică a lui N. Iorga se simte influența pozitivismului german. Activitatea sa neobosită pentru descoperirea și publicarea unui număr atît de mare de izvoare, de toate categoriile, aparține școlii pozitivistice, chiar dacă nu totdeauna a aplicat rigoarea necesară în arheografic. Pozitivismului francez îi aparține Iorga mai degrabă prin urmărirea principiului metodologic, a necesității sistematizării și comparării faptelor în scopul stabilirii de analogii, a integrării organice a faptelor individuale în viața popoarelor, gruparea acestora potrivit felului cum ele colaborează. Acestui curent îi este proprie concepția istoriei cuprinzătoare pe de o parte, unitară pe de altă parte, contopită într-o singură dezvoltare, în care toate fenomenele de viață se înlănțuie, fiecare la locul său¹⁸.

Pentru Iorga „faptele istorice nu există *pentru ele* și nu există numai *prin ele*“. Apariția lor se datorește „unei acțiuni puternice, continui, adînci, care se vedește prin mijlocirea lor“. Faptele nu sînt decît manifestările forțelor mari, factori hotărîtori¹⁹. Istoricul este dator să le adune, să le desfacă cu o lungă și delicată răbdare. Ordinea în care se expun faptele nu trebuie să fie hotărîită numai de cronologie, sau de anume considerații particulare. Ceea ce e mai important și mai necesar înainte de toate, este efortul de a le grupa „prin felul cum ele colaborează și concurg la acel mare lucru, cel mai mare dintre toate, care e viața omenească însăși“²⁰. Istoricul e dator, deci, să facă o selecție, deoarece nu toate faptele fac parte din țesătura însăși a vieții de-a lungul timpurilor. Elementele caracteristice se organizează într-o construcție dinamică, opusă prezentărilor statice, care informează, dar nu interesează, nu lămuresc.

Asemenea înțelegere a înlănțuirii faptelor, de aderență pozitivistă, conține cel puțin două calități superioare: istoria politică nu va mai fi „un șir de biografii, o culegere de portrete dinastice, o descriere de solemnități ori o cronică de războaie, un catalog cronologic, un dicționar de notorietăți, un memorial diplomatic; istoria culturală nu va mai fi nici ea o suită de biografii literare și artistice, un simplu capitol al filologiei. De asemenea va dispărea, astfel, și deosebirea dintre istoria națională și universală,

¹⁶ *Cuvîntare la deschiderea Institutului pentru studiul istoriei universale*, în *Generalități* . . . , p. 217.

¹⁷ *Două concepții istorice*, în *Generalități* . . . , p. 96.

¹⁸ Șt. Pascu — E. Stănescu, *op. cit.*, p. 153.

¹⁹ *Două concepții istorice*, în *Generalități* . . . , p. 88—89.

²⁰ *Prefață la „Istoriologia umană“*, în *Generalități* . . . , p. 343.

deoarece „viața unui popor e neconținut amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcție de dinsele și înriurind neconținut viața acestora”²¹.

Idealismul concepției pozitivistice, în general, în care se încadrează și activitatea lui Nicolae Iorga, rezultă din ponderea acordată factorilor vieții materiale și ai celei spirituale. Fără să-i nege cu totul pe cei dintii, un rol major acordă celor din urmă, îndeosebi ideilor. În cuvântarea sa de intrare la Academie, o adevărată profesiune de credință, Iorga în chip cu totul just îndeamnă pe istorici să țină seama în înțelegerea fenomenului istoric de factorii „care pleacă din viața economică, din viața culturală, din substratul material sau din atmosfera morală a unui popor”. Dar în aprecierea importanței lor în dezvoltarea societății, balanța înclină totdeauna în favoarea factorilor spirituali în general și mai ales în favoarea ideilor. Acestea ar determina legi morale, legi psihologice, care se pot concretiza în legi sociologice²². Ideile — alături de *terra mater*, Pământul, pământul suveran care-și impune voia asupra popoarelor, — ceea ce înseamnă determinism geografic —, care au fost un ideal și au devenit un principiu ar fi elementele cele mai trainice în viața națională a popoarelor și în unitatea internațională pe care acestea o constituie. Ideile noi ar provoca o stare de spirit generală. În aceste stări de spirit ar sta forța motrică a oricărei evoluții istorice, rezultatul material ce decurge de aici²³.

Istoriografia romantică exagerând rolul personalităților în dezvoltarea istoriei, a provocat riposta pozitivistilor care, fără să le nege, le acordă o importanță mai scăzută, pentru a justifica și rolul masei, al mulțimilor. Acestea se reduc însă doar la masele țărănești, neglijându-se aproape cu totul rolul clasei muncitoare. Profesind aceeași concepție, Nicolae Iorga afirma că „un stat vrednic de viață nu se poate răzîmă pe clasele superioare, alcătuite din puțini, fără energie fizică, ci numai pe țărani cei mulți, oțeliți în lupta cu nevoile, cumpăniți și stăruitori, muncitori și modești, oameni de înțelegere și omenie”²⁴. Idealizarea țărănimii îl conduce la aprecierea societății medievale românești, mai ales în primele veacuri, ca o societate patriarhală, de țărani, de țărani liberi, moșneni și răzeși îndeosebi.

Cînd înfățișează raportul dintre țărănime și boierime, înțelegerea și simpatia este de partea celei dintii, fie că se referă la trecut, fie că judecă prezentul. Semnificativă este atitudinea lui Iorga față de răscoala din 1907. În articolele publicate în „Neamul românesc”, în discursurile rostite în parlament, savantul istoric pledează cu căldură și convingere pentru îmbunătățirea situației țărănimii, susținînd imperativul momentului, anume de „a da la cinci milioane de români o situație materială și morală, la care au dreptul a li se da, dacă voim ca această țară să trăiască mai departe”. Era în timpul serbărilor jubiliare (40 de ani de domnie a lui

²¹ Două concepții istorice, în *Generalități...*, p. 91.

²² *Ibidem*, p. 89.

²³ *Permanențele istorice*, în *Generalități...*, p. 243, 251—252 și *Fond și formă în căutarea adevărului istoric*, tot acolo, p. 231.

²⁴ *Moralitatea și armonia în istorie*, în *Generalități...*, p. 66.

N. Iorga în mijlocul țăranimii din regiunea Hunedoarei în 1939.

Carol I). când Iorga publică o suită de articole în favoarea acestui „Abel (masele) sîngerînd, care-și cere dreptatea în lumea lui Cain (a nedreptății)”²⁵. Iar cînd a izbucnit răscoala, cu un curaj patriotic și o indignare neretînută față de măsurile de represiune ale guvernului burghezo-moșieresc, Iorga încuraja la solidaritate cu țăranimea răsculată, exprimîndu-și nădejdea, care în același timp era și un îndemn, că „nici între funcționari, nici între soldați, nu se vor găsi ucigași ai celor sărmani și neîndreptățiți ce pier de foame în țara lor, pe brazdă străină”²⁶. În plină răscoală, Iorga dezvăluie racilele regimului burghezo-moșieresc, îi găsește cauzele în „obișnuita exploatare fără limită și fără milă, neîncetata jîgnire a celor muritori de foame și, alături de aceasta, cea mai proastă administrație din lume”²⁷; iar cînd, în parlament, era învinuit de instigare la răscoală, discursul său se transformă într-un aspru rechizitoriu împotriva clasei dominante, cerînd amnistie pentru răsculați și urgente reforme pentru îndreptarea situației.

În scrisul lui Nicolae Iorga, atît de bogat și de variat, desfășurat pe o perioadă ce depășește o jumătate de veac, ideile, concepțiile, opiniile nu se deliniază într-un sistem unitar, rectiliniu. Ele urmează adesea o cărare sinuoasă și chiar contradictorie. Aceasta s-ar datora faptului că bogăția de date acumulate a fost neconținut prilej de meditație, de verificare și pre-

²⁵ *Neamul românesc*, 1906, nr. 42, p. 686.

²⁶ *Neamul românesc*, 1907, nr. 86, p. 522.

²⁷ *Neamul românesc*, 1907, nr. 90, p. 179.

cizare a ideilor. De aceea între operele de tinerețe și cele ale maturității sînt deosebiri, trepte de evoluție. El însuși o mărturisește vorbind la modul impersonal, dar gîndindu-se fără îndoială la el însuși, cînd spune că „nimeni nu poate fi criticat pentru faptul că el se găsește dincolo de opinia lui, care era mai puțin întreagă și mai rea decît opinia formată pe urmă, după o mai bună informație și după o viață mai plină de experiență”²⁸. Deosebirea de idei își are însă cauza principală fără îndoială, în însăși concepția idealistă.

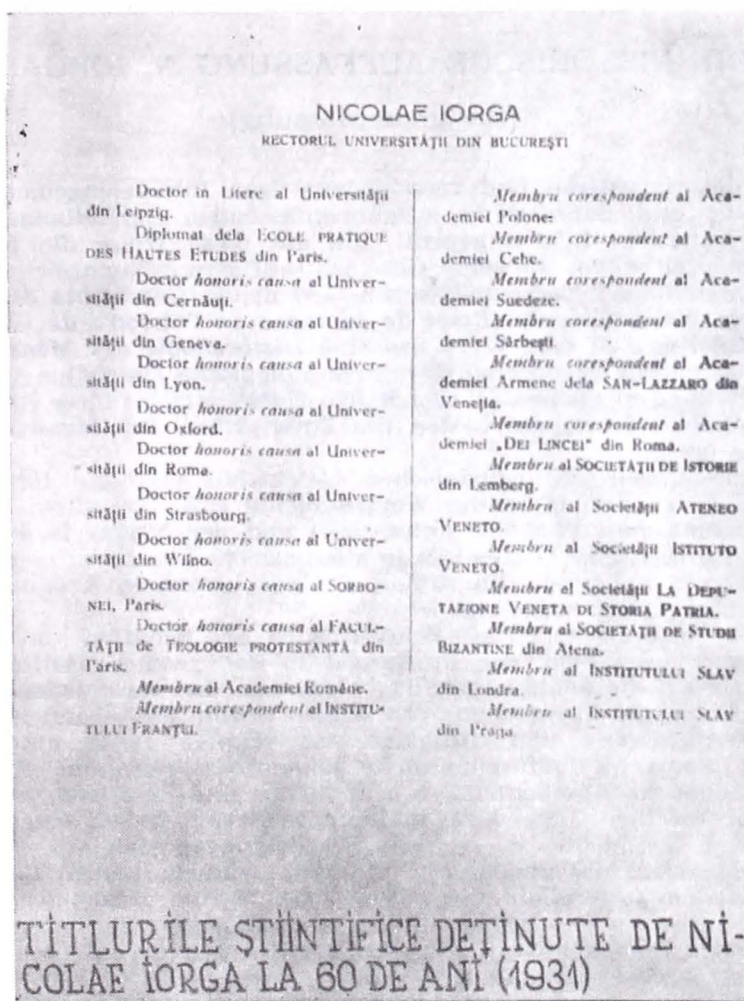
Un alt aspect al scrisului marelui învățat, aspect care constituie o componentă însemnată a personalității și concepției sale, este acela cu privire la calitățile ce se pretind unei opere istorice. Iorga făcea deosebire între un articol și o carte. În cazul dintii socotea a fi suficient să se pună problema într-un chip limpede și să se ajungă la o concluzie cuminte. În cel de al doilea caz, pretențiile sînt mai mari, exigențele sporite. Unei cărți i se cere o arhitectură în care să poți urmări ideea dominantă, o arhitectură asemenea unui oraș cu străzi, cu bulevarde, cu piețe și cu centru²⁹. Dar orice scriere istorică, mai mică sau mai mare, trebuie să cuprindă în chip necesar patru elemente: material, critică, organizare și stil. Cele două dintii garantează soliditatea și adevărul, celelalte frumusețea³⁰. Sînt de fapt cerințele primordiale pentru a reuși a zugrăvi viața societății și nu a descrie o serie de acțiuni mecanice. „Poezia simțirii” și „poezia stilului” caracterizează cele mai trainice opere istorice, ca rezultat al contopirii autorului cu subiectul, al bogăției lexicului și al simțului pentru sunetul frazei. Nicolae Iorga a aplicat, cu mult succes, de multe ori, și acest dezerat. El a lăsat pagini demne de a figura la loc de cinste în cea mai pretențioasă antologie literară. Stilul său, adeseori, e de o originalitate remarcabilă: viguros, nervos, cu întorsături de fraze neobișnuite, uneori capricioase. Limba sa e de o coloratură și bogăție deosebite, în care arhaismele, provincialismele și neologismele se împletesc în chip armonios, atrăgînd și captivînd prin plasticitate, frumusețe și originalitate.

Opera lui Nicolae Iorga este plină de noutăți, de idei și caracterizări originale, bazate pe o informație coplesitoare, uneori pînă la cele mai mici amănunte, extrase din imensitatea de documente și alte categorii de izvoare, cercetate personal sau scoase din nou la lumină din publicații uitate, obținînd, astfel și acestea valoarea ineditului. Un istoric al culturii care se aseamănă în multe privințe cu Nicolae Iorga, prin cultura sa enciclopedică, prin originalitatea ideilor și interpretărilor, George Călinescu, a formulat o caracterizare ce cuprinde un adevăr incontestabil, afirmînd că „nu este cu putință să-ți alegi un domeniu oricît de îngust și umbrat din istoria românească, fără să constați că Nicolae Iorga a trecut pe acolo și a tratat

²⁸ *Adevăr și greșală în scrierea istoriei, în Generalități...*, p. 198.

²⁹ *Romantism și naționalism în istoriografia românească, în Generalități...*, p. 186—187.

³⁰ *Frumusețea în scrierea istoriei, în Generalități...*, p. 41.

tema în fundamentele ei³¹. Iar A. D. Xenopol, răspunzând cuvântării lui Iorga de intrare la Academie, când acesta avea doar 40 de ani, se întreba: „Cum a putut un creier să conceapă atâtea lucruri și o mină să le scrie?” Răspunsul la această întrebare plină de nedumerire se găsește, fără îndoială în calitățile excepționale ale lui Nicolae Iorga, în munca sa titanică, în căutările febrile. Raportate la imensul material cercetat, studiat și valorificat, erorile de amănunt ale lui Iorga sînt foarte puține, iar cele de interpretare, chiar dacă nu rezistă totdeauna unei critici științifice, sînt pline de sugestii și caracterizări deschizătoare de drumuri și orizonturi.

ȘT. PASCU

³¹ *Istoria literaturii române din cele mai vechi timpuri și pînă în prezent*, București, 1942.

DIE HISTORISCHE AUFFASSUNG N. IORGAS

(Zusammenfassung)

Es werden die vielseitigen und verschiedenartigen Interessengebiete von Nicolae Iorga angedeutet und dann seine zusammenfassenden Darstellungen und Untersuchungen theoretischen Inhalts geprüft, um auf diese Weise die beherrschenden Merkmale herauszuarbeiten, die seine Geschichtsauffassung kennzeichnen.

In seinen Darstellungen der rumänischen Geschichte (*Geschichte des rumänischen Volkes*) und der Weltgeschichte (*Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*), wie auch in der Einleitung zu dem Werk das eine *Historiologie der Menschheit* werden sollte, wendet sich Iorga gegen eine streng chronologische Darstellung der Ereignisse und ihre Unterteilung in Fächer. Er vertritt die Notwendigkeit ihrer Anordnung nach dem Gesichtspunkt, wie sie am besten die Entwicklung der menschlichen Gesellschaft erkennen lassen.

In den Darstellungen der rumänischen Geschichte verfolgte Iorga zwei Leitgedanken: ihre Eingliederung in die Weltgeschichte (vgl. vor allem die Arbeit *La place des Roumains dans l'histoire universelle*) und der Nachweis der Einheit der Geschichte des rumänischen Volkes (die in allen seinen Zusammenfassungen und vor allem in der *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* und in *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească* aufgezeigt wird).

Innerhalb der historiographischen Schulen wird das Schaffen von Nicolae Iorga dem Positivismus zugewiesen, der in Europa in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. herrschte. Es werden die kennzeichnenden Merkmale der verschiedenen Richtungen und die Entwicklung des Positivismus von seinem Beginn an behandelt und dann im einzelnen die Auffassung und Tätigkeit von Nicolae Iorga untersucht: seine Ablehnung der Romantik und seine offen bekannte Hinwendung zu einer neuen Forschungsmethode; die Anerkennung von ähnlichen und Parallelentwicklungen, von Wiederholungen, die die Historiologie bilden; die Notwendigkeit einer umfassenden und einheitlichen Geschichte, in der alle Erscheinungen sich verketteten und miteinander verschmelzen; die Bedeutung, die den wirtschaftlichen und materiellen Faktoren neben den kulturellen und moralischen Werten zukommt; die Rolle der Volksmassen, ohne aber die Bedeutung der Persönlichkeit zu unterschätzen; eine Überschätzung der geistigen Kräfte in der Entwicklung der Menschheit, wodurch auch seine idealistische, dem Materialismus entgegengesetzte Einstellung bedingt wird, seine Forderung nach dem harmonischen Aufbau eines Geschichtswerkes, eine gefällige Form und ein anziehender Stil u.s.w.

STUDII ȘI MATERIALE

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN REGIUNILE MUREȘ-AUTONOMĂ MAGHIARĂ ȘI CLUJ

Prima redactare a acestui articol a fost făcută în 1952, sub forma unor note informative trimise Institutului de istorie din Cluj, pentru Repertoriul Arheologic al României. Majoritatea așezărilor ce se vor aminti erau, la acea dată, inedite sau menționate doar de Repertoriul lui M. Roșka, fără a fi fost cercetate. De atunci, unele stațiuni au făcut obiectul săpăturilor arheologice, altele au fost menționate în literatura de specialitate. Materialele recoltate au fost donate în 1958 de autor Muzeului Regional Tg. Mureș și Muzeului de Istorie din Cluj.

1. *Budiul Mic* (r. Tg. Mureș)

La locul numit „Sălașul tătarilor”¹ e o siliște medievală, cu materiale ceramice din sec. XIV—XV. În apropiere se află „Movila tătarească”, nesemnaltă pînă acum.

2. *Cristești* (Cristur, r. Tg. Mureș)

Cariera de pietriș de pe terasa din spatele gării Cristești a secționat în 1954 un bordei aparținînd culturii Coțofeni. Bordeiul era adîncit la 1,20 m. În cuprinsul lui au ieșit la iveală: oase de animale, cărbuni, cenușă și multe fragmente ceramice. Printre ele se remarcă un picior de vas, cilindric, de tradiție mai veche² (fig. 1).

În aceeași carieră au apărut, în vara anului 1956, mai multe morminte din epoca scitică. Inventarul lor, în măsura în care a fost recuperat, a ajuns în MuzIstCluj³ și în MuzTgM⁴.

Un mormînt (inedit) a fost săpat de autorul acestor rînduri. Inventarul lui, constînd dintr-o ceașcă fragmentară, se află în MuzTgM. Craniul sche-

¹ M. Roska, *Erdély régészeti repertórium, I, Óskor*, Cluj, 1942, p. 103 (în cele ce urmează, *ErdRep*).

² Materialele în MuzIstCluj.

³ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 63—64.

⁴ MuzTgM (Muzeul Regional Tg. Mureș); *SCIV*, IX, 1958, p. 144; E. Zrinyi, *Szkita temetkezés Maroskeresztúron* (manuscris).

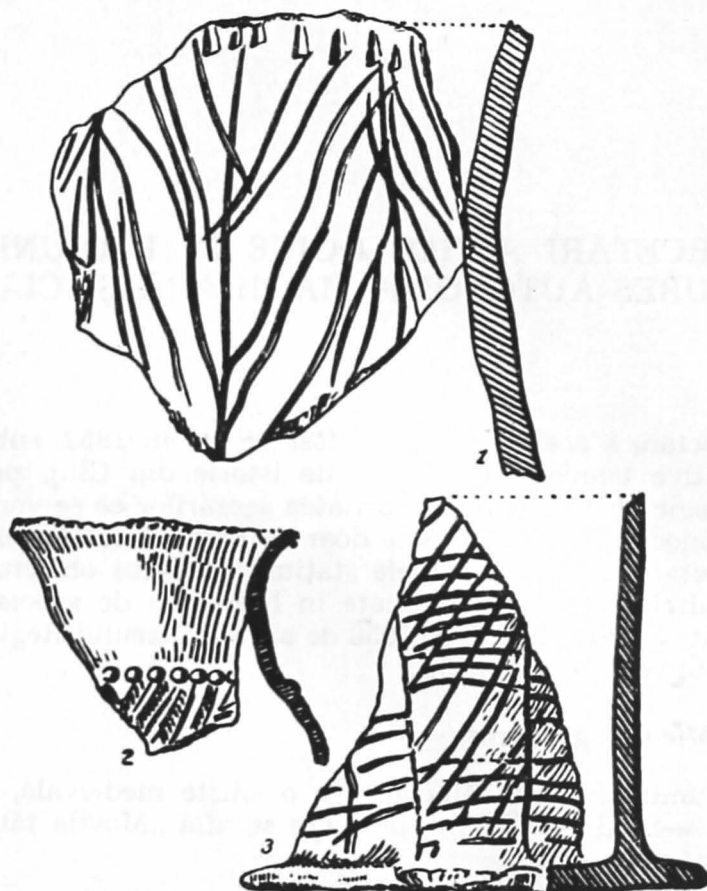

Fig. 1. Cristești. 1—3, cioburi aparținând culturii Coțofeni.

letului prezenta o trepanație circulară pe temporalul drept. Același muzeu a achiziționat fragmente de oase de mamut culese din depunerile pleistocene ale carierei.

3. Gornești (r. Reghin)

În hotarul „Șura hîrburilor“, așezare din epoca bronzului⁵, cu materiale aparținînd așa-zisei „culturi Gornești“, asemănătoare celor de la Suciul de Sus⁶ (fig. 2).

4. Ied (Iedu, r. Tg. Mureș)

Localitatea e menționată⁷ în legătură cu numirile movilelor „Cu co-moara“ și „Képhágó“, precum și a locului „Moara de la cetatea de tină“.

⁵ ErdRep, p. 97.

⁶ Pieseile strînse au fost donate MuzIstCluj și MuzTgM.

⁷ ErdRep, p. 113 și 167.

Fig. 2. Gornești. 1–21, ceramică din epoca bronzului.

Movilele arată a fi naturale. La „Moara de la cetatea de tină“ s-au cules, în 1951, fragmente ceramice din prima vîrstă a fierului⁸. Tot atunci s-a descoperit un mormînt, într-al cărui inventar ceramica de tip scitic, împreună cu un inel de buclă cu capete conice, din bronz, apăreau asociate cu vase de clară tradiție Noua-Teiuș⁹.

5. *Sîngeorgiu de Mureș* (r. Tg. Mureș)

Așezare de tip Coțofeni, inedită, descoperită în 1951. Așezarea se află pe terasa pe care e clădit castelul medieval din Sîngeorgiu. La locul numit „Capela Máriaffi“, învecinat cu hotarul Tg. Mureșului, bogată așezare de tip Coțofeni, descoperită în 1951. În afară de materialul aparținînd culturii Coțofeni (cioburi și multe silexuri), s-au adunat de aici cioburi datînd din sec. XIV¹⁰ (fig. 3). Așezarea se află pe un promontoriu cu pante abrupte, oferind o largă vizibilitate în susul și josul văii Mureșului. Mai nou, în așezare s-au făcut cercetări sub auspiciile muzeului din Tg. Mureș¹¹.

6. *Tg. Mureș*

În anii 1951—1952 au fost depistate în raza orașului Tg. Mureș cîteva puncte de interes arheologic.

a) „Fabrica veche de cărămizi“. Lutăriile vechii fabrici de cărămizi din spatele clinicilor Institutului medico-farmaceutic au distrus, în parte, o așezare de pe a doua terasă a Mureșului, din care au fost strînse cioburi hallstattiene, Latène, sec. IV—VI și de factură slavă tîrzie¹² (fig. 4).

b) „Dîmbul Pietros“. E o terasă ce se ridică în apropierea gării din Tg. Mureș. În noiembrie 1951, cu ocazia unor lucrări de canalizare, au apărut trei vase mari bitronconice, unul întreg și două fragmentare, de tip așa-zis „scitic“. În vasul întreg s-au aflat oase umane calcinate. Toate trei vasele au fost găsite împreună, făcînd parte, probabil, din inventarul unui mormînt¹³.

c) De pe teritoriul cetății medievale a Tg. Mureșului s-au adunat fragmente ceramice din prima epocă a fierului¹⁴. În toamna anului 1951, cu ocazia renovării unui contrafort al vechii biserici din cetate, a ieșit la iveală o lespede cu inscripție funerară romană¹⁵ ce fusese zidită la baza contrafortului.

d) „Cotitura dîmbului“ este o altă terasă care se ridică tot în apropierea gării Tg. Mureș. La poalele ei șerpuiește „Drumul Budiului“. Spre sud terasa e delimitată de o viitură adîncă, urmă a unui vechi pîriu, azi secat. Spre est se leagă de terasa „Dîmbul pietros“.

⁸ Donate MuzTgM.

⁹ Cf. N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 38.

¹⁰ Donate MuzTgM.

¹¹ Cf. *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 142.

¹² Donate MuzTgM. Vezi și *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 675.

¹³ Intrate în colecția școlii elementare nr. 1 din Tg. Mureș.

¹⁴ Donate MuzTgM.

¹⁵ Publicată în *ActaMN*, I, 1964, p. 192, fig. 7.

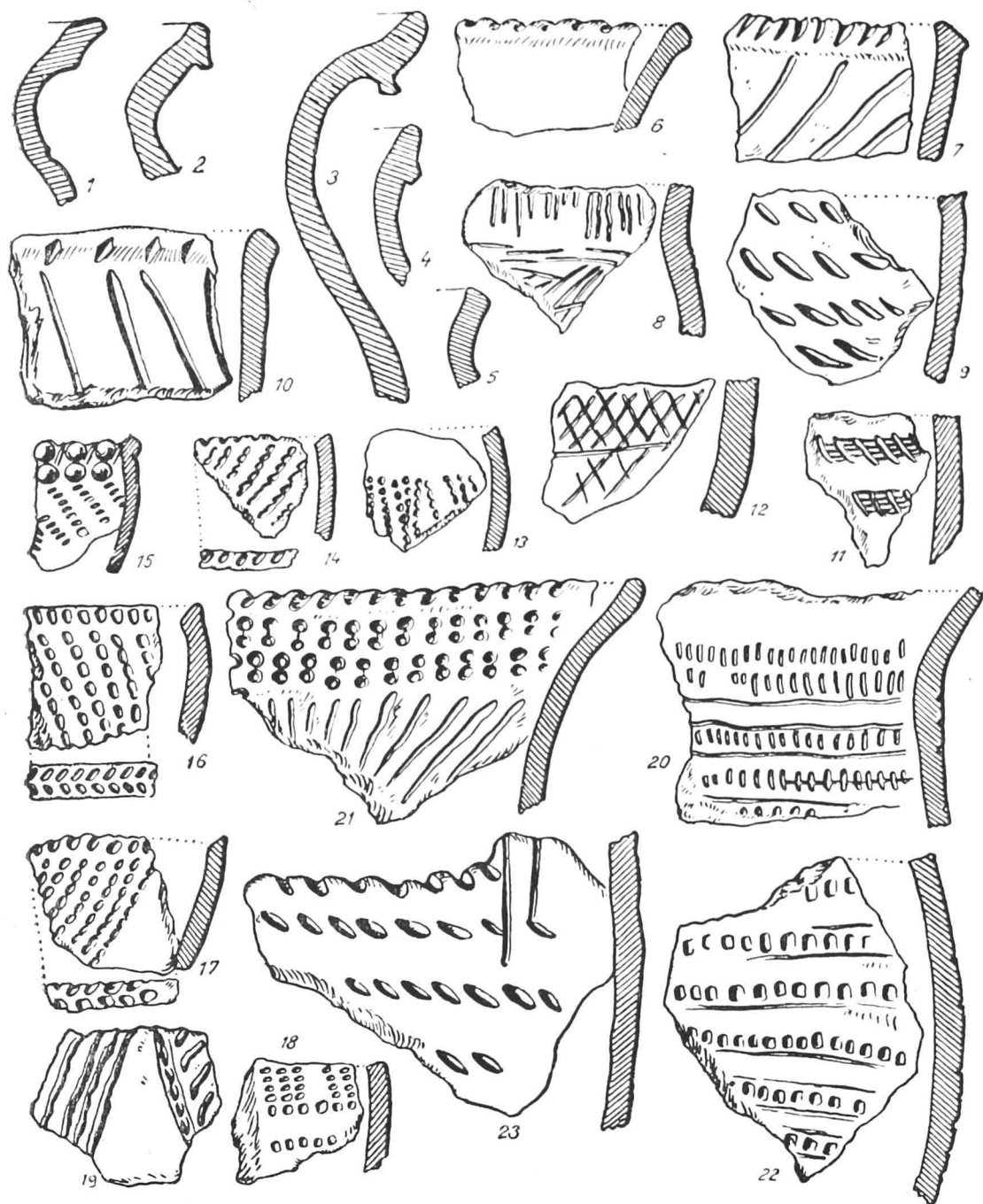

Fig. 3. Singeorgiu de Mureș. 1–5, cioburi din sec. XIV; 6–23, fragmente ceramice din cultura Coțofeni.

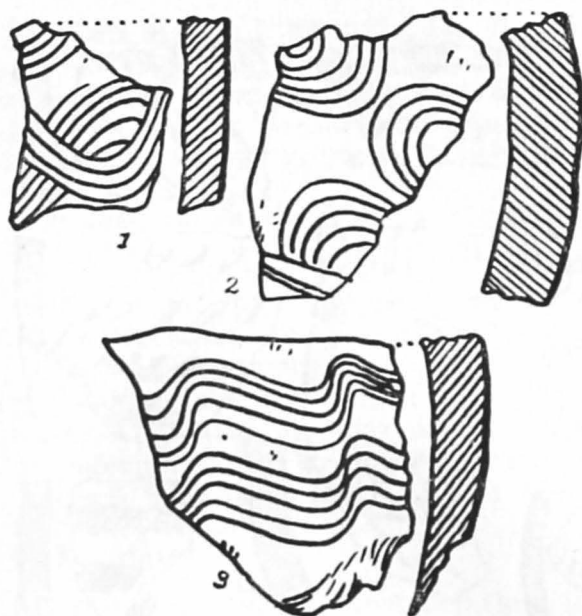

Fig. 4. Tg. Mureș (fabrica veche de cărămizi).
1—3, cioburi de factură slavă târzie.

Tot pe „Dealul Podeiului“, în „Via lui Turcu“, la circa 300 m vest — sud-vest de gara Cipău, se află o modestă așezare de tip Coțofeni¹⁸. În 1961 s-au deschis aici două cariere de nisip, apărînd un cuptor boltit, din lut, în cuprinsul cărui s-a aflat multă ceramică Coțofeni și cenușă. În apropierea cuptorului s-au găsit două morminte cu scheletul chircit, fără inventar, ambele în strat de cultură Coțofeni. De asemenea, a apărut și un bordei hallstattian.

Deasupra fermei zootehnice a Gostatului-Cipău, pe prelungirea terasei „Dealul Podeiului“ se află o întinsă așezare hallstattiană, cu extrem de abundente resturi ceramice la suprafață. Arăturile cu tractorul au scos la iveală, deranjîndu-le, vestigiile unui cimitir de incinerare în urne, hallstattian¹⁹.

8. Gănești (r. Tîrnăveni)

În primăvara anului 1951 destelenindu-se o bucată de pămînt în hotarul „În vii“, s-a dat de următoarele obiecte: tîrnăcop de cupru cu brațele „în cruce“, lung de 31 cm, conservare bună, patină verzuie; daltă de cupru,

Se pare că aici s-au succedat locuiri din mai multe epoci, începînd cu neoliticul. În 1952, cu ocazia săpării unor șanțuri, au ieșit la iveală cîteva dălțițe de piatră lustruite, lame de silex și așchii de iaspis, fragmente ceramice neolitice și din epoca bronzului (cultura Wietenberg), din Latène-ul dacic, ornamentate cu briuri alveolate și butoni, fusaiole, un disc de lut cu ornamente incizate etc.¹⁶. Cu toate că s-a săpat în unele locuri pînă la 2,50 m adîncime, nu s-a atins solul viu.

7. Cucerdea (r. Tîrnăveni)

M. Petrescu-Dîmbovița publică de aici o monedă mesambriotă, găsită pe „Dealul Podeiului“, unde semnaleză și o așezare Latène¹⁷.

¹⁶ Materialele donate MuzTgM.

¹⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *Monete autonome din Mesambria pe teritoriul R.P.R., în SCȘIași, II, 1—2, 1951.*

¹⁸ Materialele donate MuzTgM.

¹⁹ *Idem.*

lungă de 14,5 cm, lată de 0,75—2,50 cm, conservare excelentă; bucată în formă de metal (pare să fie cupru nativ).

La numai câteva zile de la data acestei descoperiri s-a găsit tot acolo o oală de lut cu 232 monede medievale de argint. În majoritatea lor monedele provin de la Gabriel Bethlen și Sigismund Báthori.

9. Ozd (com. Bichiș, r. Luduș)

În colecția școlii elementare din Ozd se află următoarele piese: microlite geometrice, de forme triunghiulare, trapezoidale, în formă de felie de portocală etc., din cel mai frumos opal alburui; topor-calapod, lung de 17 cm, lat de 5 cm, cu tăișul știrbit; fusaiolă (sau mârgea mare) din os; pisălog de piatră, tronconic; jumătatea unui sceptru sferic, perforat, din serpentină; fragmente de vase, aparținând culturilor: Coțofeni, Wietenberg și epocii migrațiilor, precum și fragmentul unei țigle romane cu ștampila CIVB.

În posesia unui învățător se află: cap de statueta feminină, din teracotă, înfățișând o divinitate egipteană (Isis?), lucrare din epoca romană; denar de argint al lui Antoninus Pius.

Toate obiectele au fost găsite în hotarul comunei Ozd și aduse de copii la școală. Pe terasa din spatele castelului din sat am aflat și noi un fragment de țiglă romană, cu ștampila CIVB incomplet păstrată (donată MuzTgM).

10. Bogata de Mureș (r. Luduș)

Comuna e bine cunoscută repertoriului lui Roska, care semnalează de aci mai multe descoperiri izolate și câteva stațiuni arheologice. Obiectele descoperite au intrat în diferite colecții publice și particulare²⁰. În anul 1943 s-au efectuat săpături și sondeaje în mai multe puncte din hotarul comunei²¹.

La locul numit „Dilma bisericii“, în vatra satului, se află o stațiune inedită. La poalele promontoriului pe care se află această stațiune curge Mureșul, ale cărui ape rup mereu din malul înalt. În surpăturile malului se văd pete mari de cenușă și apar cioburi hallstattiene și feudale (sec. XI—XIV)²² (fig. 5).

În mai multe puncte din sat, cu ocazia săpării șanțurilor pentru conductele de gaz metan, au apărut cioburi hallstattiene²³.

11. Cătunul Sf. Gheorghe (satul Cipău, com. Iernut, r. Luduș)

a) La locul numit „Pe șes“, se află o bogată așezare identificată în 1952 și erodată, în parte, de Mureș. Stratul de cultură atinge adâncimea de

²⁰ *ErdRep*, p. 157—158.

²¹ D. Berciu—I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 2—21.

²² Materialele strânse au fost donate MuzTgM.

²³ Donate MuzTgM.

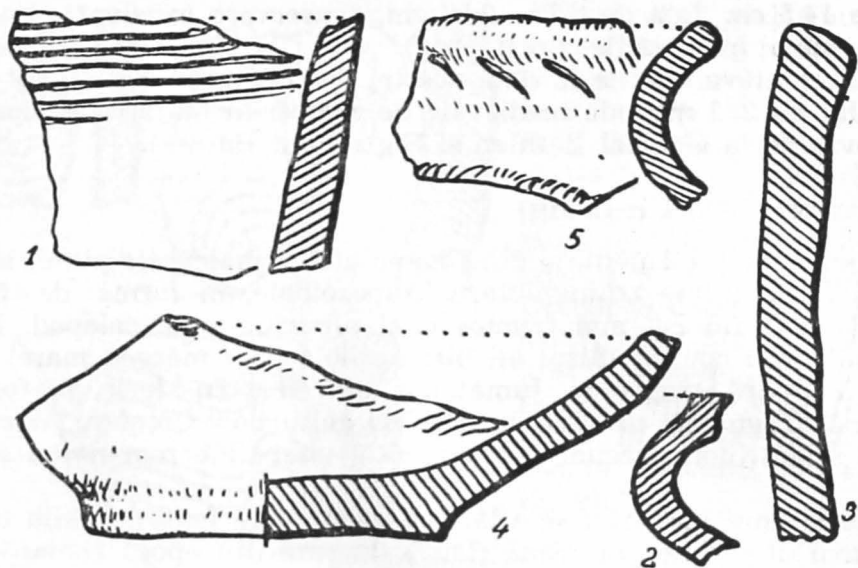

Fig. 5. Bogata de Mureș, „Dîlma bisericii”. 1–5, cioburi medievale.

2,50 m și, în unele locuri, chiar mai mult. Apar materiale hallstattiene, dacice, romane, din sec. V—VI, VII, slave tîrzii (sec. XI—XII) și feudale (sec. XIII—XVI)²⁴ (fig. 6). Ulterior, în așezare s-au efectuat sondaje în cadrul lucrărilor șantierului arheologic Morești²⁵.

b) La locul numit „La biserică”, la circa 200—250 m de așezarea „Pe șes”, apar fragmente ceramice Coțofeni și Wietenberg. Lucrări de fundație au distrus rămășițele unei biserici medievale și multe din mormintele unui cimitir din sec. XI—XVI. În mormintele mai vechi au apărut inele de tîmplă, cu capul în formă de „S”, aplici, garnituri etc.²⁶ În 1954 s-a executat și aici un sondaj²⁷.

c) În apropierea podului plutitor de pe Mureș, ce face trecerea spre comuna Iernut, se ridică o terasă cu numele „După coșuri”. Aici apar fragmente ceramice din epoca bronzului. Unele cioburi se aseamănă celor găsite la Gornești²⁸ (fig. 7). Așezarea e inedită.

12. Chețani (r. Luduș)

În carierele de nisip și pietriș dintre Chețani și Gligorești s-au găsit, în 1928, două frumoase căni de lut, ornamentate, din epoca tîrzie a bronzului.

²⁴ *Idem.*

²⁵ Cf. SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 661—662, 671; *Materiale*, IV, 1957, p. 185; K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 93.

²⁶ Unele piese salvate au fost donate MuzTgM, altele MuzIstCluj.

²⁷ Cf. *Materiale*, IV, 1957, p. 185.

²⁸ Donate MuzTgM și MuzIstCluj.

Fig. 6. Cătușul Sf. Gheorghe, „Pe șes”. 1–2, cioburi hallstattiene; 3–7, dacice; 8–17, 24–25, 34, romane; 23, sec. V–VI; 26–27, sec. VII; 28–32, de factură slavă tîrzie; 18–22, 33, feudale.

Piese le făceau parte, probabil, din inventarul unui mormînt. Descoperitorul lor le-a păstrat timp de mai mulți ani. Ele au fost achiziționate și se află în colecțiile MuzTgM.

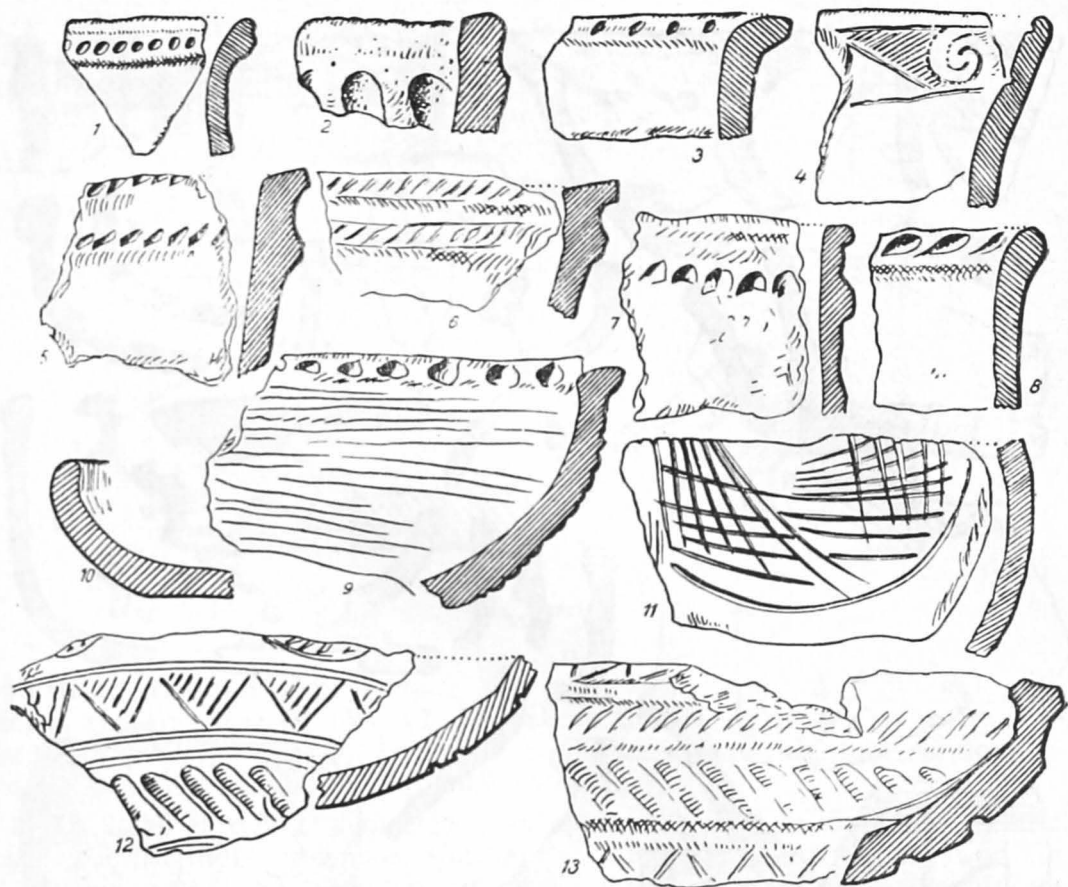

Fig.7. Cătunul Sf. Gheorghe, „După coșuri”. 1–13, cioburi din epoca bronzului.

13. Cipău (r. Luduș)

a) Pe teritoriul îngrășătoriei Cipău se află o așezare neolitică de tip Criș. În ultimii ani lucrări de canalizare au scos de aici, în mai multe rânduri, diferite materiale, precum și un mormînt aparținînd acestei culturi²⁹. Au apărut, de asemenea, cioburi aparținînd culturii ceramicii liniare cu „capete de note muzicale”³⁰.

b) În imediată apropiere se află un mic mamelon pe care s-a executat un sondaj în vara anului 1957. Au apărut fragmente ceramice aparținînd culturilor: Criș, Coțofeni, Wietenberg, epocii hallstattiene și Latène-ului³¹.

c) În împrejurimile gării Cipău se află un întins cimitir din epoca pre-scitică și scitică, cu morminte plane și tumulare. Unele materiale apăru-

²⁹ N. Vlassa, *Cultura Criș în Transilvania*, în *ActaMN*, III.

³⁰ *Ibidem*; vezi și N. Vlassa, *Cultura ceramicii liniare în Transilvania*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 239–245. Materialele au fost donate MuzTgM, parte din ele MuzIstCluj.

³¹ Materialele în MuzIstCluj. Cf. și *Materiale*, VI, 1959, p. 448–450.

seră aici între anii 1907—1915. Mai nou, deschiderea unor vaste cariere de nisip în jurul gării, între anii 1954—1955, a dus la apariția mai multor morminte scitice³². Inventarul unuia dintre mormintele descoperite (M. VIII) a fost achiziționat de Muz. Tg. M.³³. Lucrările de excavație a nisipului au secționat și două bordeie aparținând culturii Coțofeni și au scos la iveală materiale din prima vîrstă a fierului.

În vara anului 1955 s-a efectuat aici și un sondaj, în cadrul lucrărilor șantierului arheologic Morești³⁴.

d) Imediat spre est de gara Cipău, pe terenul „Gostatului“, se află mai multe *curgane*, dintre care unele de dimensiuni impresionante (peste 60 m diametru). Printr-unul s-a trasat, în vara anului 1955, o secțiune de control, adîncită pînă la 4,50 m. La fundul secțiunii au apărut fragmente ceramice de factură „scitică“. Din cauza instabilității solului nisipos săpătura n-a mai putut fi adîncită. În 1956, o carieră nou deschisă a secționat o movilă de dimensiuni mai mici. Au apărut unele construcții funerare și s-au putut culege date în legătură cu sistemul de construire a movilei.

e) La o oarecare depărtare de gară, la punctul „Hidro“ de pe malul Mureșului, lucrări de fundații au distrus o altă movilă, din care au ieșit materiale ceramice de aspect hallstattian³⁵.

f) Movele mari, izolate, aflate în plin șes, legate de grupul celor de lîngă gara Cipău, se află și în hotarul vecin cu al comunelor Ogra (r. Luduș) și Iernut (r. Luduș).

g) Cimitirul satului Cipău a distrus, în parte, o așezare din prima vîrstă a fierului.

h) În grădinile din jurul școlii elementare, pe o terasă ridicată lîngă un braț mort al Mureșului, față-n față cu cea pe care se află așezarea „Pe șes“ de la Cătunul Sf. Gheorghe, se găsesc cioburi aparținînd culturilor Coțofeni și Wietenberg³⁶.

i) Drumul roman de pe malul stîng al Mureșului, urmărit între hotarele comunelor Bogata de Mureș și Ogra, a fost secționat lîngă gara Cipău de una din carierele de nisip.

j) În toamna anului 1957 într-una din carierele din jurul gării Cipău au fost găsite urme aparținînd culturii ceramicii liniare cu „capete de note muzicale“³⁷.

k) Între Cipău și Ogra, pe malul Mureșului, la locul numit „Cipăul Mic“ se află o mică așezare rurală romană.

l) În hotarul „Gîrle“, pe o terasă joasă de lîngă un vechi braț mlăștinos al Mureșului, se află o așezare cu urme de viață din mai multe epoci. Sta-

³² N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 19—49. Tot acolo, întreaga bibliografie privitoare la descoperirile mai vechi.

³³ Cf. *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 858 și 851, fig. 6/3—4; p. 853, fig. 7/1—8; p. 855, fig. 9/6. Inventarul celorlalte morminte, precum și alte materiale apărute aici, în MuzIstCluj.

³⁴ Cf. *Materiale*, IV, 1957, p. 184—185 și *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 659.

³⁵ Donat MuzTgM.

³⁶ *Idem*.

³⁷ Cf. *SCIV*, X, 2, 1959, p. 239—245. Materialele în MuzIstCluj.

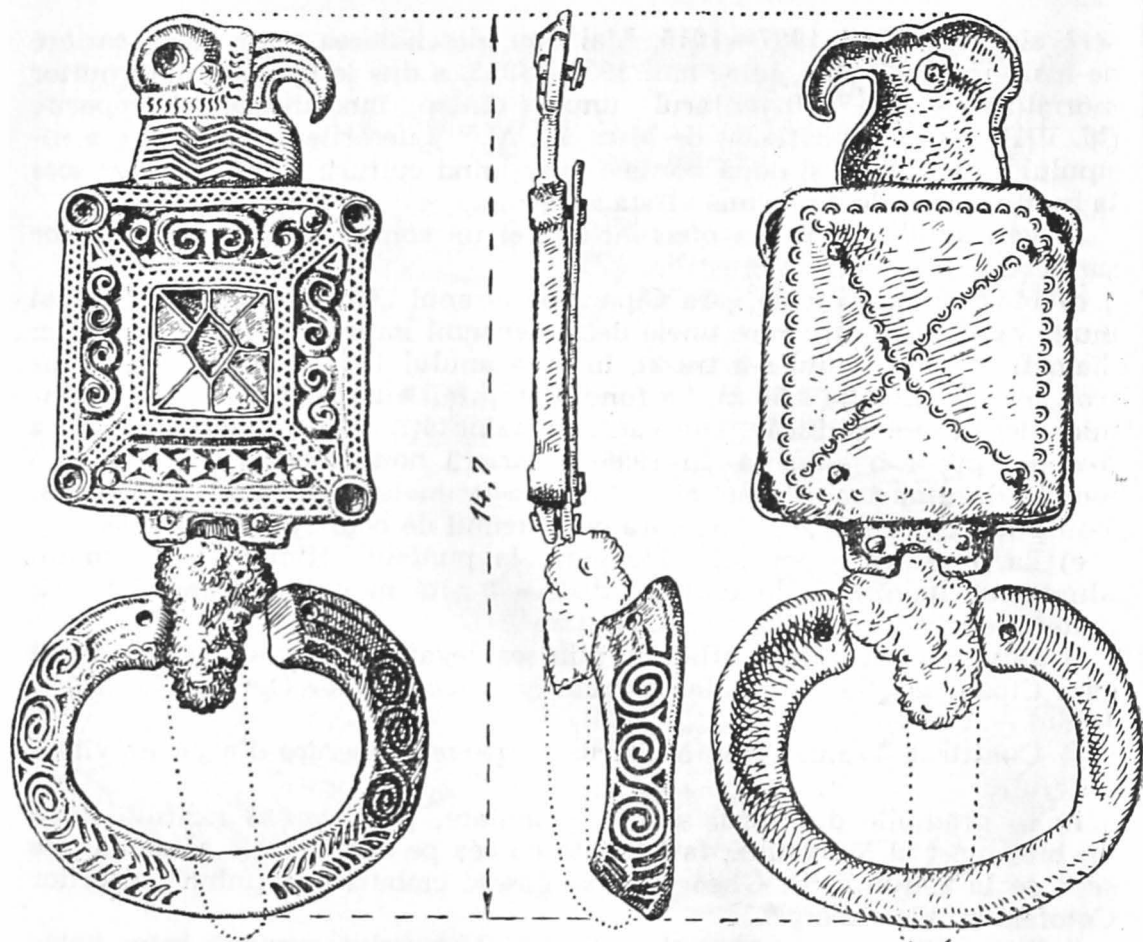

Fig. 8. Cipău, „Girle”. Cataramă cu cap de vultur, din sec. VI.

țiunea a fost semnalată în vara anului 1952, când s-a deschis aici o carieră de pietriș. Atunci a apărut un complex ceramic ce poate fi datat în sec. IV e.n. Stațiunea fiind amenințată prin înaintarea carierei, s-au întreprins sondaje în 1953, în cadrul lucrărilor șantierului arheologic Morești, care au dus la descoperirea unor materiale din sec. V—VI³⁸. Cu prilejul supra-vegherii în continuare a lucrărilor de la cariera de pietriș au apărut trei urne de incinerare cenușii, din sec. IV, conținând oase calcinate, cenușă și alte obiecte de inventar și un mormînt de inhumatie, avînd ca inventar o cataramă de argint aurit cu cap de vultur, împodobită cu almandine în montură de aur, din sec. VI³⁹ (fig. 8). În aceeași toamnă un șanț de canali-

³⁸ Cf. SCIV, V, 1—2, 1954, p. 220—222.

³⁹ Descoperită de preotul P. Barnea din Cipău. Achiziționată de autor și dată, spre examinare, la MuzIstCluj. Rămasă în posesia acestui muzeu și inclusă în lucrarea lui M. Rusu, *Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf (VI—VII. Jh.u.Z.)*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 486—489; vezi și SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 671.

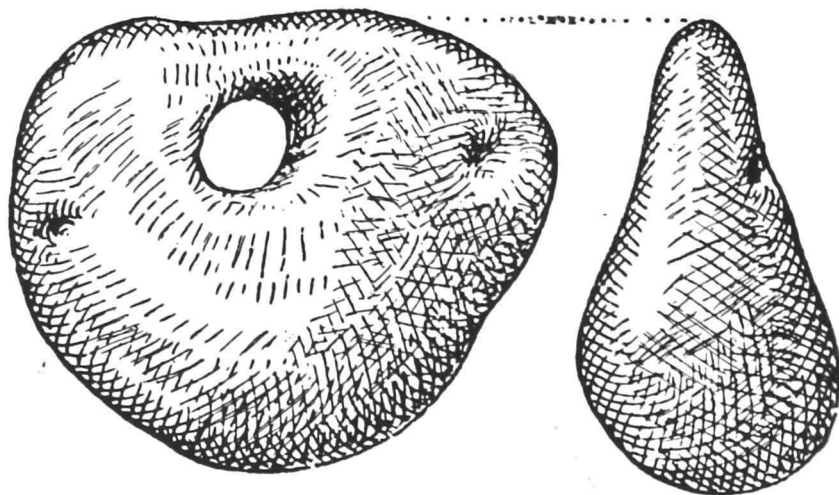

Fig. 9. Cipău. Greutate neolitică din piatră.

zare a secționat un bordei de mari dimensiuni, din cuprinsul căruia au apărut materiale ceramice datate de monedele constantiniene aflate pe vatra bordeiului. În vara lui 1954 săpăturile de salvare au fost reluate⁴⁰, ele continuând, cu o mai mică amploare, și în 1955.⁴¹ În afară de acestea, în răstimpul 1952—1957 au mai apărut, sporadic, urme din neolitic (cultura Criș) și epoca hallstattiană⁴².

m) Pe teritoriul îngrășătoriei Cipău, la circa 250 m de „Gîrle“, au apărut, într-o carieră de nisip, între anii 1953—1957, 12 morminte de înhumatie, cu un inventar caracteristic secolelor V—VI, aparținînd fazei corespunzătoare a așezării de la „Gîrle“. În 1954 s-au executat aici cîteva sonde⁴³.

n) Între hotarele comunelor Cipău și Iernut a fost găsită a greutate de piatră, neolitică, cu perforare conică⁴⁴ (fig. 9).

14. Gligorești (com. Luncani, r. Turda).

În spatele gării Gligorești, la o depărtare de circa 250 m se află un *tell* ale cărui dimensiuni aproximative sînt 120×85 m, ridicat din cîmpia înconjurătoare care, odinioară, fusese zona de inundație a luncii Arieșului. Pe o porțiune *tell*-ul a fost atacat de lucrările, astăzi sistate, ale unei cariere de pietriș. În malul carierei se poate vedea aproape întregul profil

⁴⁰ Cf. SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 658—661, 669—671.

⁴¹ Cf. *Materiale*, IV, 1957, p. 185.

⁴² Donat MuzTgM. Piese apărute în 1952 și în toamna anului 1953 au fost donat MuzIstCluj. Tot aici au intrat și materialele rezultate din săpăturile din 1953, 1954, 1955.

⁴³ Cf. SCIV, V, 1—2, 1954, p. 221—222; SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 661, 671; K. Horedt, *op. cit.*, p. 88. Inventarul cîtorva dintre morminte a fost donat MuzIstCluj.

⁴⁴ Donată MuzTgM.

transversal al *tell*-ului, putîndu-se, totodată, culege cioburi din diferite epoci: neolitice, cultura Coțofeni, hallstattiene, precum și multe țigle și olane romane, ce apar în partea superioară a profilului⁴⁵.

15. Iernut (r. Luduș)

a) Pe spinarea scundă a dealului „Galahegy“, la circa 30 m de locul unde calea ferată întretaie drumul Iernut—Sălcud, pe terenul C.A.P. — Iernut, există o întinsă așezare aparținînd fazei tîrzii a bronzului — începutul primei vîrste a fierului. Printre fragmentele ceramice găsite se află și două torți de tipul „ansa lunată“, din epoca timpurie a bronzului⁴⁶.

b) În hotarul „Rîpasăchi“, pe terasa înaltă de deasupra cotiturii unui vechi meandru mlăștinos al Mureșului, se află o slabă așezare hallstattiană⁴⁷.

c) În hotarul „Bideșcutul Mic“, slabă așezare hallstattiană⁴⁸.

d) În continuarea părții de hotar numită „Bideșcutul Mic“, la punctul „Hulpiști“, pe un mic promontoriu, se găsește o bogată și întinsă stațiune, cu urme arheologice din mai multe epoci⁴⁹. Un colț al așezării a fost distrus de gropile de exploatare a „arinei“ (loess lutos). Au apărut cioburi aparținînd culturii Wietenberg, epocii hallstattiene, un altar anepigraf roman refolosit încă din antichitate drept piuă (în posesia unui locuitor din Iernut), materiale ceramice din sec. IV și din sec. V—VI (de tip Morești). Cioburile din sec. IV și V—VI au apărut în bordeiele secționare de gropile lutăriei. Remarcăm totodată că la Hulpiști se află un cimitir de incinerare aparținînd culturii Wietenberg, din care a ajuns în MuzIstCluj o urnă cu oase calcinate, acoperită cu un castron ornamentat cu caneluri, folosit drept capac (fig. 10)⁵⁰. În stratul de „arină“ au apărut măsele de mamut.

e) În hotarul „Toțăghi“, pe malul Mureșului, cioburi atipice, probabil hallstattiene.

f) În hotarul „Fundu Bedeelor“, tot lîngă Mureș, cioburi preistorice, atipice.

g) În hotarul „Cinepiști“, așezare rurală romană, cu urmele unei *villa rustica*.

h) Vechiul cimitir al comunei Iernut a distrus, în cea mai mare parte, o așezare cu urme aparținînd culturilor: Coțofeni, Wietenberg, primei epoci a fierului, Latène-ului și epocii migrațiilor⁵¹.

i) În fața bisericii reformate din comuna Iernut, pe terenul de sport, fragmente ceramice din sec. V—VI⁵².

⁴⁵ Materialele donate MuzTgM.

⁴⁶ *Idem*.

⁴⁷ *Idem*.

⁴⁸ *Idem*.

⁴⁹ Așezarea a fost pe scurt menționată în SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 672—673.

⁵⁰ Restul materialelor amintite au fost donate MuzTgM.

⁵¹ Materialele donate MuzTgM.

⁵² *Idem*.

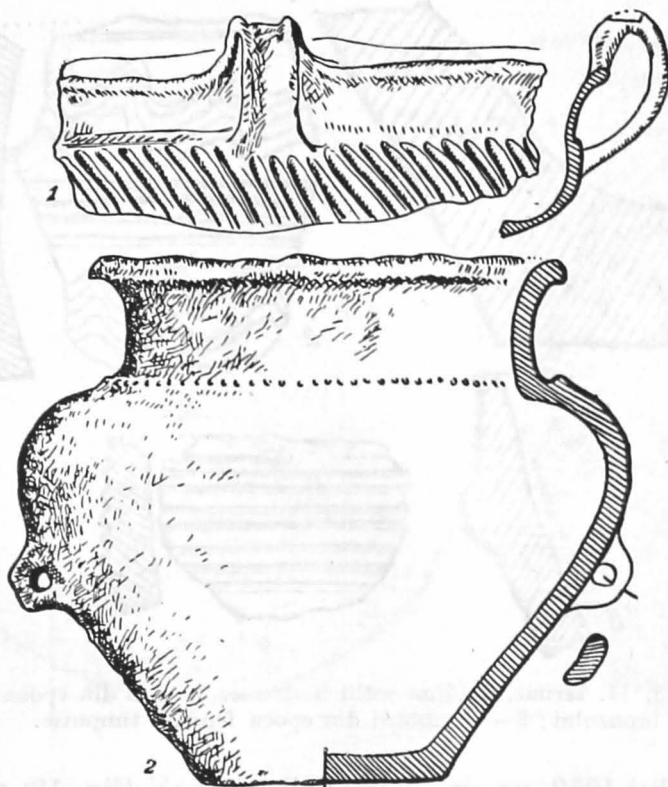

Fig. 10. Iernut, „Hulpiști”. Urnă cinerară Wietenberg, cu castronul-capac.

j) Pe o terasă a Mureșului, în grădina și curtea castelului feudal din Iernut (actuala școală horticolă), au apărut materiale aparținând epocii bronzului, primei vârste a fierului, epocii migrațiilor (sec. IV—VI), epocii feudale timpurii (sec. XI—XII), precum și vremurilor următoare (sec. XIV—XVIII) (fig. 11). În grădina din fața castelului lucrările de canalizare au deranjat trei morminte chircite de tip Noua-Teiuș. Lângă fiecare schelet s-a găsit câte o ceașcă tipică, cu două torți supraînălțate, terminate în muchie⁵³.

k) În grădina casei din piața Lenin nr. 20 din Iernut au apărut fragmente ceramice din sec. X—XI⁵⁴.

16. *Lechința de Mureș* (r. Luduș)

a) În rupturile malului Mureșului de lângă stațiunea arheologică de la „Săliște” (bine cunoscută, în urma săpăturilor din 1925⁵⁵ și 1951⁵⁶) s-a gă-

⁵³ Două din aceste cești se află în colecția școlii horticole din Iernut; a treia a fost donată MuzTgM.

⁵⁴ Donate MuzTgM. Menționate în SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 673.

⁵⁵ Dorin O. Popescu, *Fouilles de Lechința-de-Mureș*, în *Dacia*, II, 1925, p. 304—344.

⁵⁶ Cf. SCIV, III, 1952, p. 320—327 și SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 674.

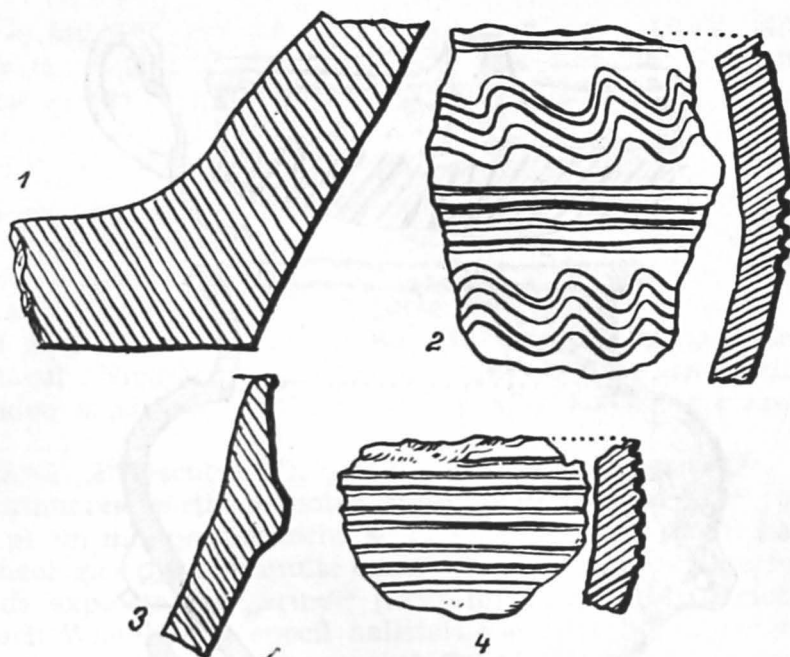

Fig. 11. Iernut, grădina școlii horticole. 1, ciob din epoca bronzului; 2—4, cioburi din epoca feudală timpurie.

sit, în vara anului 1952, un vas mare hallstattian⁵⁷ (fig. 12) și un mormînt de incinerare în urnă, databil în sec. II e.n.⁵⁸.

b) La punctul „Gostat“ (aici s-au întreprins săpături în 1951 și 1957) s-a găsit o piatră de rișniță romană, circulară⁵⁹ (fig. 13).

17. Luduș (r. Luduș)

La punctul „Abator“, s-a aflat o așezare din epoca bronzului⁶⁰.

18. Cluj

a) Cu ocazia unor lucrări edilitare s-au găsit, în 1953, în fața Operei maghiare, la adîncimea de 3,50—4 m, cioburi romane și două cărămizi cu ștampila cohortei I Alpinorum⁶¹.

⁵⁷ Donat MuzTgM.

⁵⁸ Dat spre publicare lui K. Horedt, *op. cit.*, p. 20—22.

⁵⁹ Donat MuzTgM.

⁶⁰ Cioburile adunate donate MuzTgM.

⁶¹ Donat MuzIstCluj. Amintite de I. I. Russu, în *ProblMuz*, 1960, p. 223, n. 1; I. Ferenczi, în *A kolozsvári Victor Babeș és Bolyai Egyetem közleményeiből, Társadalomtudományi sorozat*, Cluj, 1956, vol. I, nr. 1—2, p. 167, n. 40; A. Bodor, în *EmlKel*, p. 96, 98; vezi și C. Daicoviciu, *Contributi alla storia della Dacia romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici in Romania*, extras din *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 1959, p. 195 și M. Macrea, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 152, n. 40.

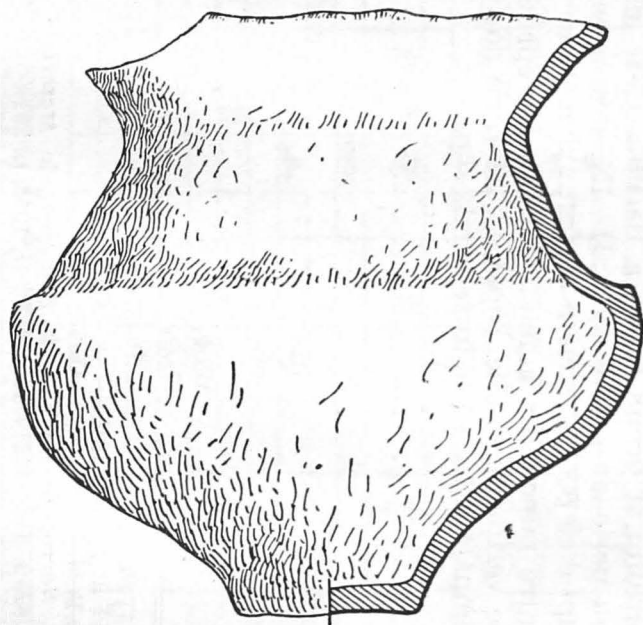

Fig. 12. Lechința de Mureș, „Săliște”. Vas hallstattian.

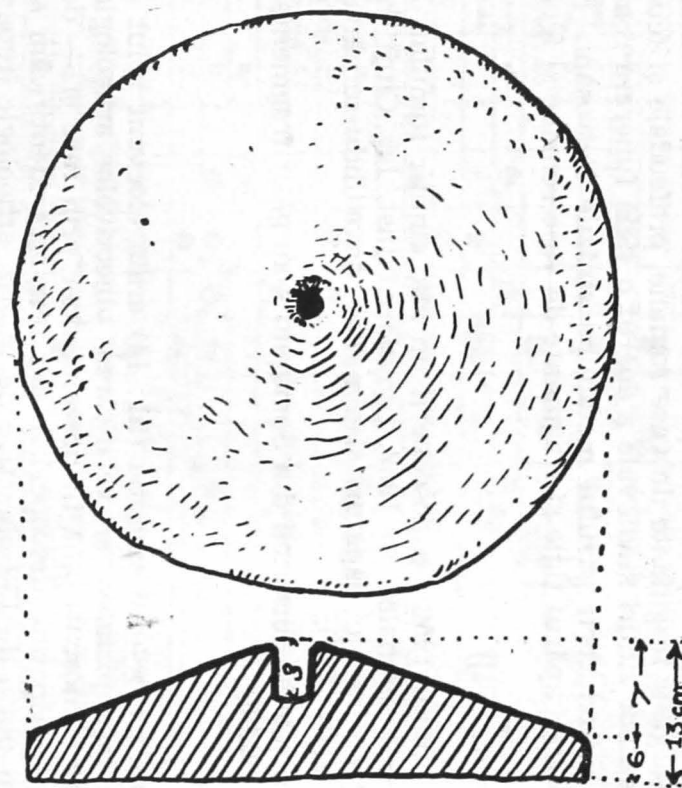

Fig. 13. Lechința de Mureș, „Gostat”. Piatră de rîșniță romană.

b) Făcându-se săpături de fundații pe un teren viran, în Bulevardul Lenin, nr. 6, s-au găsit fragmente de vase romane, prefeudale și feudale⁶². Din substrucțiunile unor ziduri medievale a apărut o stelă funerară romană⁶³.

c) Cu ocazia introducerii gazului metan pe străzile Petroșani, Toplița și dr. Petru Groza au apărut țigle și fragmente de vase romane și feudale⁶⁴.

19. Someșeni (or. Cluj)

a) În toamna anului 1952 s-a descoperit un mic cimitir tumular, la Someșeni, care a fost semnalat, în 1953, conducerii Inst. Ist. Cluj. În 1956 și 1957 s-au întreprins aici săpături sistematice, dovedindu-se că tumulii datează din sec. VIII—IX⁶⁵.

b) În grădinile școlii și bisericii din Someșeni s-au găsit fragmente ceramice romane și feudale.

*

O privire asupra tabelului sinoptic (fig. 14) arată elocvent rolul cercetărilor pe teren la depistarea și verificarea obiectivelor arheologice. În teritoriul parcurs (cunoscut, până în prezent, doar prin rare și — de cele mai multe ori — disparate descoperiri), am reușit să identificăm sau să cercetăm nu mai puțin de 132 obiective de interes arheologic (repartizate pe epoci și categorii).

Numărul *așezărilor* descrise întrece, cu peste 4 ori, cele cunoscute până acum pe acest teritoriu, pe baza repertoriului lui Roska.

Din punct de vedere paleodemografic, remarcăm densitatea *așezărilor* din epoca bronzului și prima vîrstă a fierului. Cele mai puține urme se constată pentru perioada dintre sec. VII—IX, deși aceasta s-ar putea explica și prin faptul că perieghezele n-au fost exhaustive.

În unele dintre punctele semnalate au fost întreprinse deja, în ultimii ani, sondeaje de verificare și mici săpături. Ar fi de dorit ca și în celelalte, pe măsuri însemnătății lor, să se întreprindă săpături.

N. VLASSA

⁶² Donate MuzTgM.

⁶³ Stela se află în MuzIstCluj.

⁶⁴ Donate MuzTgM.

⁶⁵ M. Macrea, *Necropola slavă de la Someșeni*, în *Materiale*, V, 1959, p. 519—525; *Materiale*, VI, 1959, p. 515—522; *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 351—370.

Localitatea	Mezo- litic	Neo- litic	Eneolitic Cultura Cotilen	Epoca Bron- zului	Epoca Hallstatt	Pre- scitic	Scitic	La Tène I-II-III-IV	Epoca română	Sec. IV	Sec V-VI	Sec VII	Sec. VIII-IX	Sec. X-XIII	Sec. XIV-XVIII	Ușe de mormânt	Incert
Budiul Mic																	
Crislești																	
Gornești																	
Jed																	
Sîngeorgiu de Mureș																	
Trg Mureș a/																	
Trg Mureș b/																	
Trg Mureș c/																	
Trg Mureș d/																	
Cucerdea																	
Gănești																	
Ozd																	
Bogata de Mureș																	
Cătinul Sf. Gheorghe a/																	
Cătinul Sf. Gheorghe b/																	
Cătinul Sf. Gheorghe c/																	
Chejani																	
Cipău a/																	
Cipău b/																	
Cipău c/																	
Cipău d/																	
Cipău e/																	
Cipău f/																	
Cipău g/																	
Cipău h/																	
Cipău i/																	
Cipău j/																	
Cipău k/																	
Cipău l/																	
Cipău m/																	
Cipău n/																	
Gligorești																	
Iernuț a/																	
Iernuț b/																	
Iernuț c/																	
Iernuț d/																	
Iernuț e/																	
Iernuț f/																	
Iernuț g/																	
Iernuț h/																	
Iernuț i/																	
Iernuț j/																	
Iernuț k/																	
Lechința de Mureș a/																	
Lechința de Mureș b/																	
Luduș																	
Cluj a/																	
Cluj b/																	
Cluj c/																	
Someșeni a/																	
Someșeni b/																	

○ Așezare □ Cimitir (mormint) de înmormântare ◇ Cimitir (mormint) de incinerare ▢ Urme de clădire, ruină
 □ Inscricție, altar, bloc de piatră ⚙ Cimitir tumular, tumul, movile ▲ Descoperire izolată ✕ Descoperire monetară

Fig. 14. Tabel sinoptic al descoperirilor.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IN DEN REGIONEN MUREȘ-AUTONOMĂ MAGHIARĂ UND CLUJ

(Zusammenfassung)

Es werden die Ergebnisse der vom Verfasser in den Jahren 1949—1957 an verschiedenen Orten der Regionen Mureș-Autonomă Maghiară und Cluj durchgeführten Bodenforschungen veröffentlicht.

Es wurden 132 Fundorte festgestellt und überprüft. Ihre Einteilung nach Kategorien und Zeitperioden zeigt die synoptische Tafel (Abb. 14).

SĂPĂTURI ȘI SONDAJE ÎN VALEA MIJLOCIE A MUREȘULUI

(Lechința, Cristești, Războieni-Cetate)

În lucrarea de față prezentăm rezultatele săpăturilor și sondajelor de salvare făcute în anii 1951, 1956 și 1960 în trei localități diferite, situate pe cursul mijlociu al Mureșului. Descoperirile aparțin mai multor epoci și au fost grupate doar pe baza așezării lor geografice.

I. Lechința de Mureș-Podei (r. Luduș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară)

Șantierul arheologic „Așezări slave în regiunea Mureș și Cluj” al Academiei R.P.R. a inclus în vara anului 1951 în planul său de săpături și localitatea Lechința de Mureș, unde încă din 1925 s-a descoperit ceramică de factură slavă. Lechința se dovedise a fi una dintre cele mai bogate stațiuni de pe valea Mureșului, în special pentru prima vîrstă a fierului¹.

Săpăturile executate în 1951 la locul numit „Săliște”, situat pe malul drept al Mureșului, în imediata apropiere a cimitirului actual al comunei Lechința, au dovedit existența unei așezări cu bogate urme arheologice, datînd din mai multe perioade cuprinzînd un interval de timp de două milenii².

Pentru a putea stabili conexul mai larg al așezării de la „Săliște”, s-au făcut săpături în cîteva puncte din apropiere și anume pe „Podei” (care formează obiectul lucrării de față) și în grădina G.A.S. din localitate, unde s-a descoperit un cimitir de incinerare din epoca romană. Cele două morminte dezvelite datează din sec. III e.n.³.

Locul cunoscut azi sub numele de „Podei” este un promontoriu cu o poziție dominantă, terminînd coama dealurilor care se înalță între valea Mureșului și comuna Lechința, situat imediat la vest de sat, în apropierea podului de peste Mureș, la aproximativ 1 km (în linie dreaptă) de „Săliște”. Privit de jos, Podeiul face impresia unui pisc oarecum izolat (vezi

¹ D. Popescu, *Fouilles de Lechința-de-Mureș*, în *Dacia*, II, 1925, p. 304—344.

² Vezi raportul preliminar în *SCIV*, III, 1952, p. 320—327.

³ *Ibidem*.

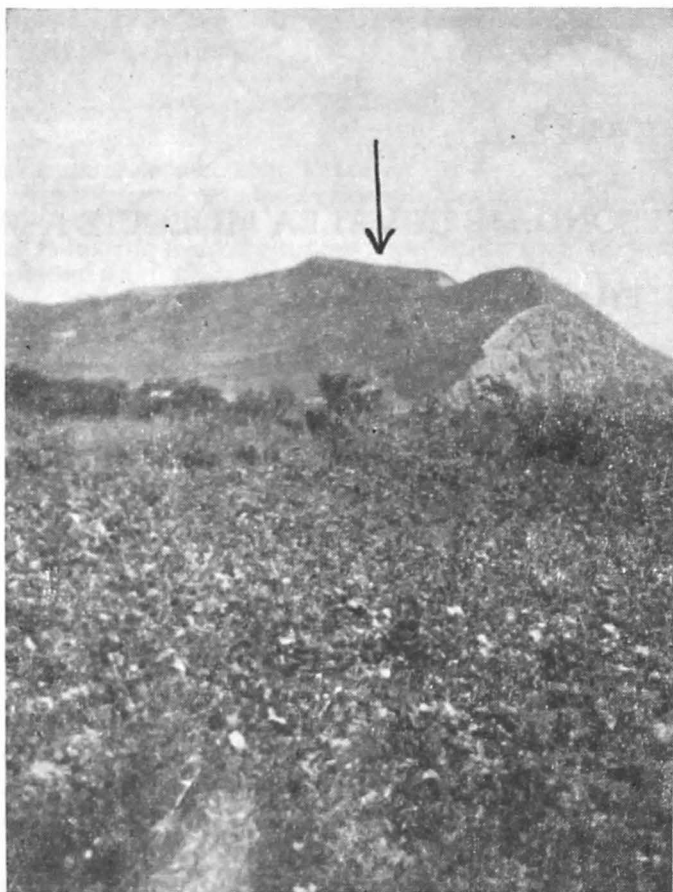

Fig. 1. „Podeiul“ văzut din lunca Mureșului
(malul stîng)

fig. 1). Față de prima terasă a Mureșului, pe care este situată așezarea de la „Săliște“, „Podeiul“ are o înălțime de 115 m, iar față de nivelul mării de 400 m. Accesul pe acest promontoriu este posibil numai pe partea lui de nord și de vest, pentru că în partea de sud el se termină în ripi înalte foarte prăpăstioase, formate din gresie și argilă. Spre nord-est Podeiul se leagă de restul dealurilor printr-o șa destul de adîncă.

Platoul superior al Podeiului este destul de larg, ușor înclinat, de formă aproximativ ovală, măsurînd în lungime cca 100 m, iar în lățime 40—50 m (vezi fig. 2). Spre vest este mărginit de terase destul de largi care coboară pînă în vatra actuală a satului. De pe Podei poți vedea pînă departe întreaga regiune înconjurătoare, bogata vale a Mureșului, valea Comlodului, comuna Lechința, Iernutul și altele. Datorită așezării sale și a fortificării naturale, ce-i dă aspectul unei „cetățui“, Podeiul alcătuiește un punct strategic de prim ordin. Tocmai datorită acestui fapt și pe baza relatărilor

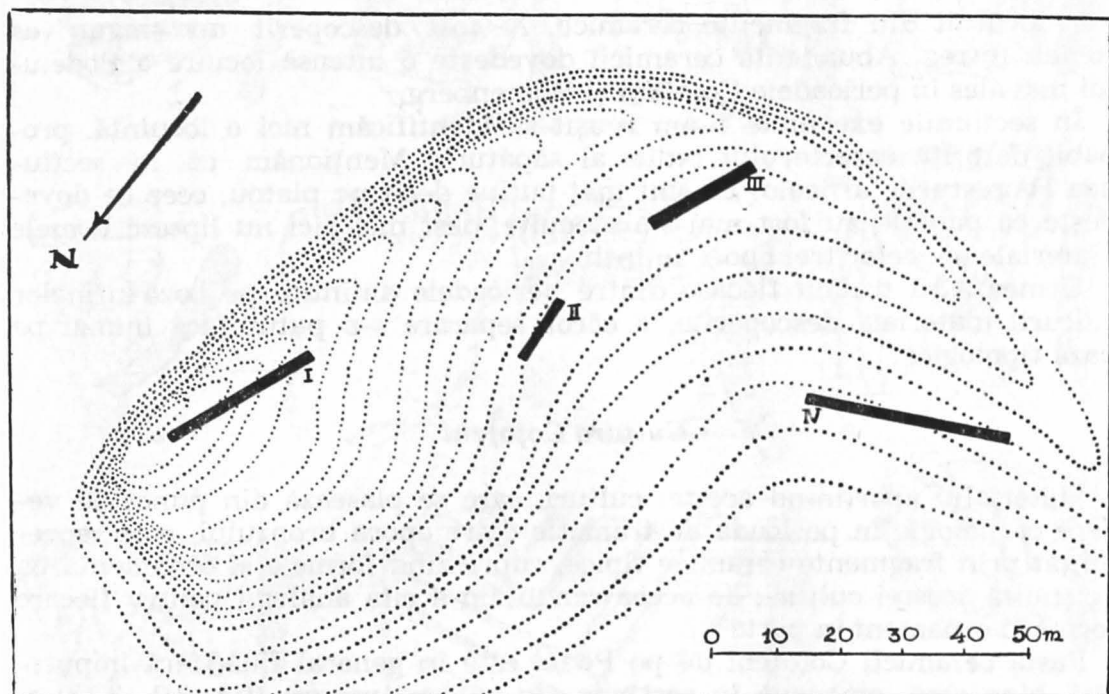

Fig. 2. Planul săpăturilor de pe „Podei”

făcute de localnici despre existența urmelor arheologice s-au inițiat în acest loc săpăturile⁴.

Au fost trasate patru secțiuni, numerotate I—IV; trei dintre ele (I—III) pe platoul superior și secțiunea IV pe terasa mai mare care coboară spre vest (fig. 2).

Secțiunile au avut 1—1,5 m lățime, iar lungimea după cum urmează: Secțiunea I = 25 m, secțiunea II = 10 m, secțiunea III = 20 m, iar secțiunea IV = 35 m. Deci în total au fost săpate patru șanțuri în lungime de 90 m. Adâncimea lor variază între 0,60 și 1 m.

Observații stratigrafice nu s-au putut face, deoarece există un singur strat de cultură a cărui grosime variază între 0,20 și 0,60 m, situat imediat sub humusul modern gros de 0,10—0,20 m, după care urmează un strat de stincă nativă. În afară de câteva gropi de proiectile făcute în cel de al doilea război mondial, nu s-a constatat nici o deranjare ulterioară. Întregul platou, precum și pantele lui sînt folosite astăzi pentru pășunat, fără să fie cultivat, ceea ce a permis ca stratul de cultură să rămînă nederanjat.

Pînă să se poată face vreo deosebire stratigrafică, materialul arheologic de pe Podei indică trei perioade de locuire aparținînd culturilor Coțofeni, Wietenberg și epocii romane. În marea lui majoritate materialul recoltat

⁴ Din încredințarea responsabililor șantierului K. Horedt și D. Popescu lucrările au fost conduse de autor în colaborare cu Géza Ferenczi.

este alcătuit din fragmente ceramice. A fost descoperit un singur vas roman întreg. Abundența ceramicii dovedește o intensă locuire a Podeiului mai ales în perioadele Coțofeni și Wietenberg.

În secțiunile executate n-am reușit să identificăm nici o locuință, probabil datorită caracterului redus al săpăturii. Menționăm că în secțiunea IV resturile arheologice sînt mai puține decît pe platou, ceea ce dovedește că pantele au fost mai slab locuite, deși nici aici nu lipsesc urmele materiale ale celor trei epoci amintite.

Urmează să tratăm fiecare dintre perioadele amintite pe baza urmelor culturii materiale descoperite, a căror separare s-a putut face numai pe bază tipologică.

Cultura Coțofeni

Materialul aparținînd acestei culturi, care se plasează din punct de vedere cronologic în perioada de tranziție către epoca bronzului, este reprezentat prin fragmente ceramice tipice, cuprinzînd formele și ornamentarea obișnuită acestei culturi; de aceea renunțăm a cita analogii pentru fiecare formă și ornament în parte⁵.

Pasta ceramicii Coțofeni de pe Podei este în general fină, fără impurități, bine arsă, omogenă în secțiune, de culoare neagră (fig. 3/1, 3,15) și roșietică, cu variante intermediare.

Deși n-am descoperit nici un vas întreg și n-am putut întregi vreunul, pe baza fragmentelor culese putem stabili mai multe forme și anume: vase mari cu buza evazată, cu profil obișnuit (fig. 3/6, fig. 4/15). Asemenea vase au torți late, plasate în punctele de maximă rotunjime (fig. 3/12). Aceeași formă o are un vas de la Lopadea veche, dar de dimensiuni mai mici⁶. Majoritatea fragmentelor provin de la vase de dimensiuni mici, în special de la cești sferice cu buza oblică și cu o toartă supraînălțată, forma cea mai tipică a culturii Coțofeni, larg răspîdită în toate așezările acestei culturi (fig. 3/11,14, fig. 4/6, 21), de obicei lucrată din pastă fină și bogat ornamentată⁷. Se mai întîlnesc apoi străchini cu torți organice bogat ornamentate și străchini cu torți (fig. 3/17)⁸.

Tehnica ornamentării folosește procedeele specifice culturii Coțofeni și anume: incizia, care în general îndeplinește o funcție tectonică, formată din linii și împunsături succesive. Astfel, se întîlnesc: linii incizate dispuse asimetric pe suprafața vasului (fig. 3/1, fig. 4/25) sau pe muchia buzei (fig. 3/7,8). Tot din linii incizate se obține ornamentul în formă de

⁵ Pentru materialul din Transilvania, vezi H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 30—38; M. Roska, *Die aeneolithischen Funde von der Gattung Kolozskorpád I in Erdély*, în *KözlCluj* I, 1941, p. 44—99; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, 1933, p. 61—68 și *IstRom*, I, 1960, p. 79—82.

⁶ H. Schroller, *op. cit.*, pl. 26, 3.

⁷ *Ibidem*, pl. 26, 7—12.

⁸ *Ibidem*, pl. 31, 11.

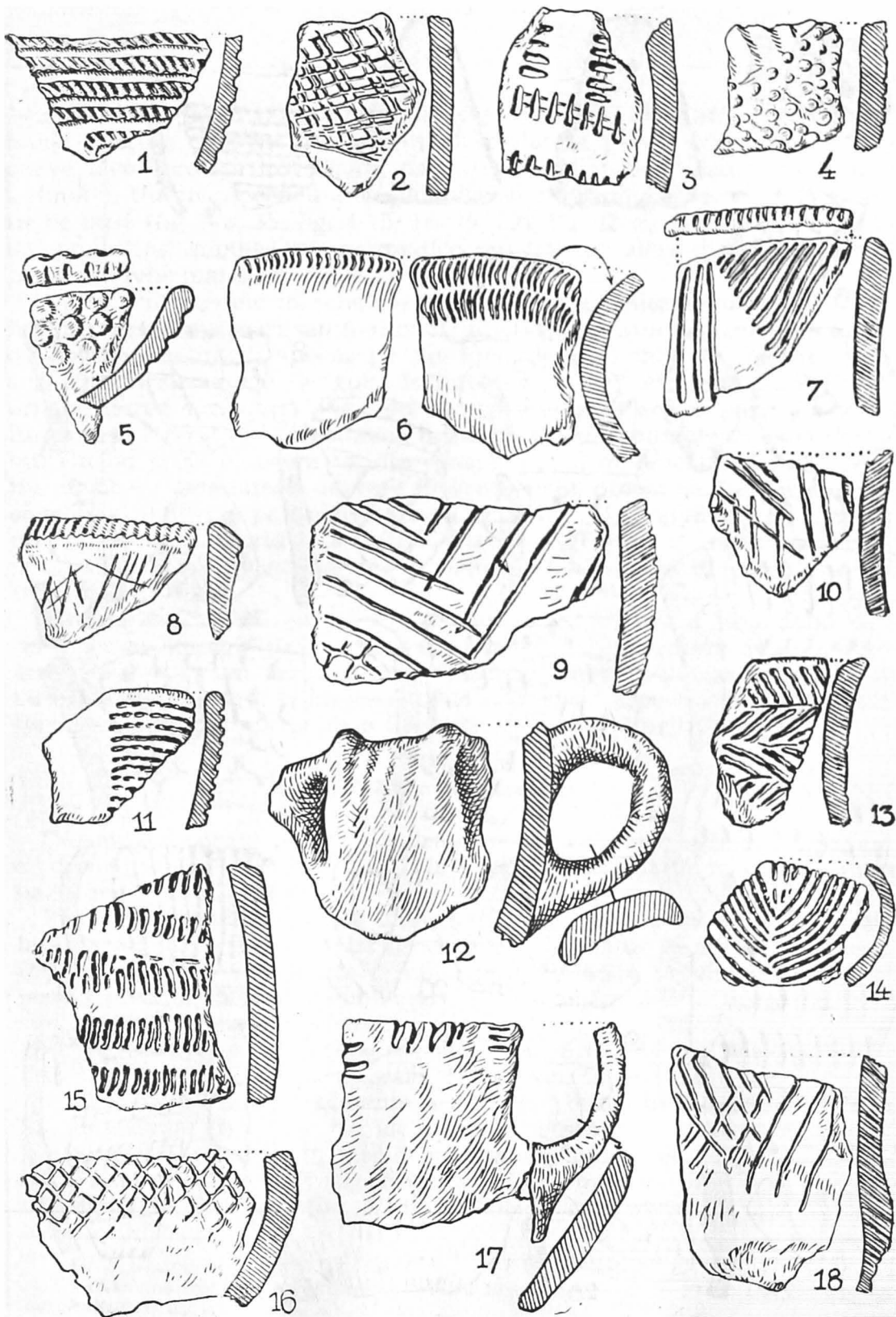

Fig. 3. Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni

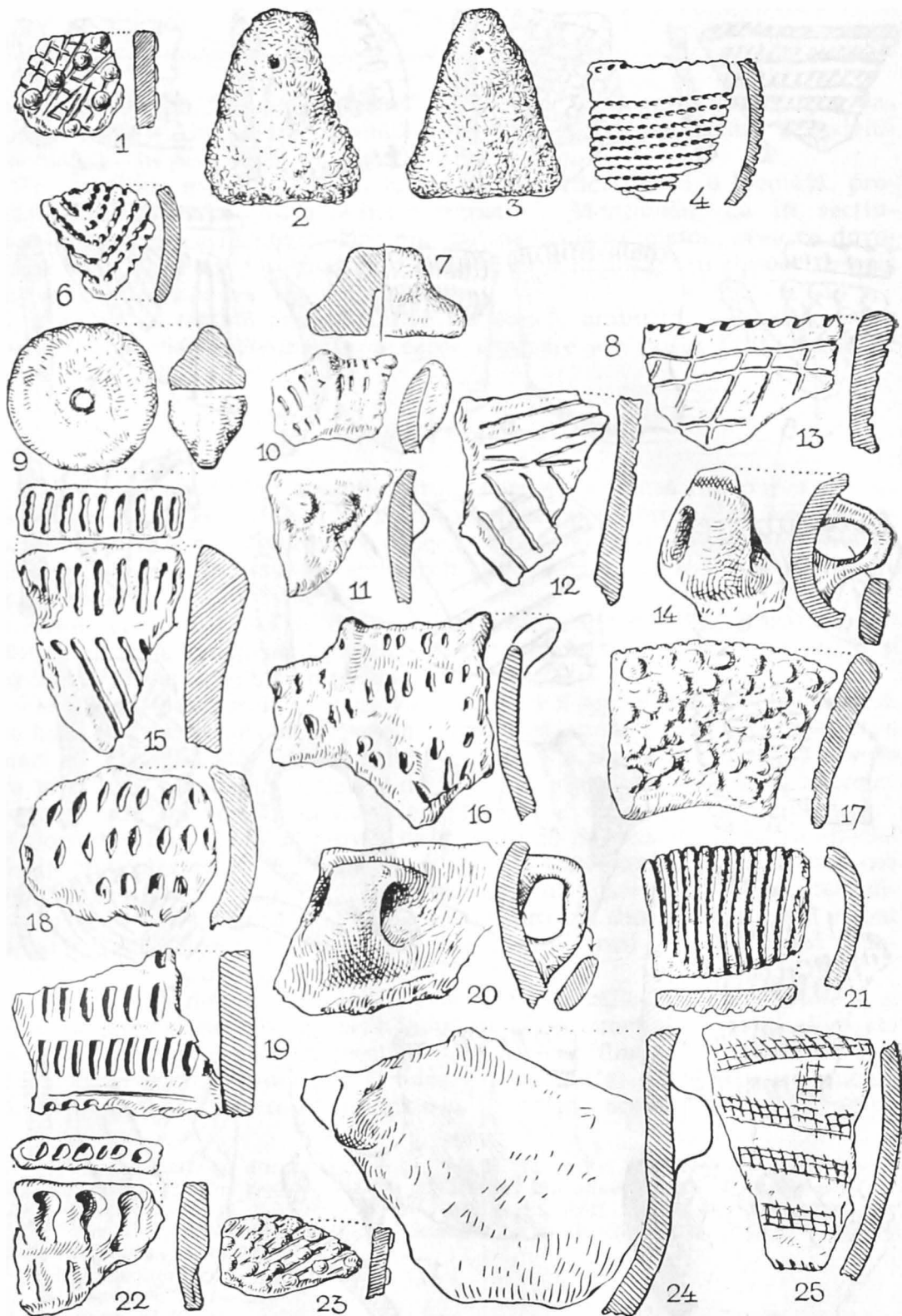

Fig. 4. Obiecte de lut ars și fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni.

„ace de brad“ (fig. 3/13) sau romburi (fig. 3/2,16). O altă înfățișare primesc liniile incizate când în interiorul șanțulețelor se găsesc împunsături succesive făcute cu un instrument ascuțit („Furchenstich“ sau „Stichkanal-technik“). Un alt procedeu este ștampilarea, aplicată fie pe corpul vasului, fie pe buză (fig. 3/3, 15, fig. 4/15, 18, 19, 22), făcută cu un instrument dințat, producând împunsături prismatice sau triunghiulare dispuse în șiruri, benzi sau zone mai largi (fig. 3/11, 14, fig. 4 4. 6. 21).

Dintre ornamentele în relief se întrebuințează aplicarea unor bobite de lut aplatizate, mai mari sau mai mici, dînd așa numitul ornament în formă de „boabe de linte“. aplicat pe un fond de linii incizate, plasate fiind simetric, în șiruri sau la voia întimplării. Acest element se aplică la ornamentarea suprafeței buzei ori la ornamentarea acelor părți ale vasului care în structura lui tectonică urmează să fie subliniate în mod deosebit. Făcînd parte oarecum tot din ornamentarea în relief, trebuiesc amintite și cîteva pseudotorți de vase în genul unor proeminente, pornind din corpul vasului ca o prelungire a lui (fig. 4/10, 16). Trebuie să menționăm un fragment de toartă lată, ornamentată cu grupuri de cîte trei liniiuite incizate, care are în interior un ic menit să facă unirea cu corpul vasului (fig. 3/17).

Materialul Coțofeni de pe Podei confirmă încă odată teza după care ceramica cu împunsături succesive nu poate fi separată de cultura Coțofeni. După cum am arătat aici se întîlnesc ambele sisteme de ornamentare: boabele de linte și împunsăturile succesive. Aspectul de împunsături succesive pare să reprezinte o fază mai tîrzie a culturii Coțofeni⁹.

Cultura Wietenberg

Ceramica se poate împărți în două grupe și anume: ceramica grosieră, cu decor în relief și ceramică mai fină bogat ornamentată, în cea mai mare parte prin incizie.

Prima categorie are multe impurități, arderea este incompletă, neunitară, iar culoarea fragmentelor descoperite variază de la negru la cenușiu-roșietic. Cea mai mare parte a fragmentelor noastre provin de la vase cu pereții groși și de dimensiuni mari. Pe unele fragmente apare un strat subțire de *slip* castaniu, lustruit.

Ornamentarea acestei grupe ceramice constă în cea mai mare parte din brîuri în relief cu alveole aplicate, în general, imediat sub buză (fig. 5/5, 13, 17; 6/18). La unele fragmente se întîlnesc brîuri în relief prevăzute cu liniiuite incizate (fig. 7/3). Un alt element decorativ îl alcătuiește proeminența, uneori rotundă, în forma unui buton aplicat pe corpul vasului la mică distanță sub buză¹⁰ (fig. 5/14) sau în forma unui mic con, prevăzut uneori cu cîte o alveolă (fig. 5/15). La unele fragmente chiar muchia buzei

⁹ Cf. I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 99.

¹⁰ Ornament frecvent întîlnit și în cultura Schneckenberg, A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Brașov, 1941, pl. XV, 1—2.

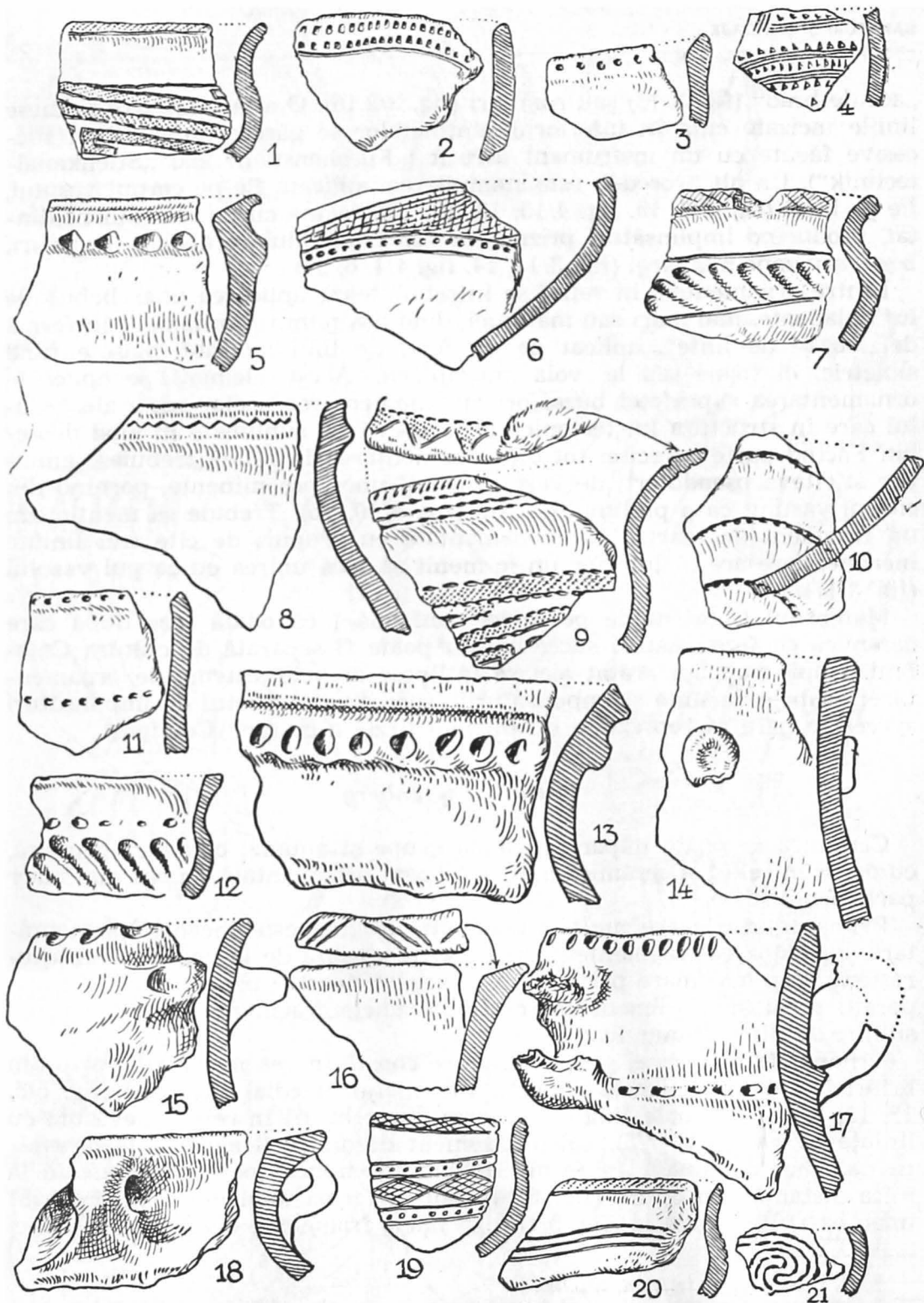

Fig. 5. Fragmente ceramice aparținând culturii Wietenberg

este ornamentată cu un șir de alveole (fig. 5/15). Un alt ornament întâlnit pe fragmentele ceramice descoperite pe Podei este șirul de ștampile triunghiulare incizate, care se aplică pe muchia buzei, iar în unele cazuri și pe suprafața internă a acesteia (fig. 6/18).

În alte așezări aparținând culturii Wietenberg din Transilvania, cum ar fi cea de la Bogata, se cunosc materiale identice¹¹.

Formele se pot reconstitui după buzele descoperite și anume: oale simple (fig. 5/5,15), apoi vase în formă de clopot cu contur destul de puțin profilat și deschizătura largă. Unele vase aparținând acestei categorii ceramice au avut și toarte (fig. 5/17)¹².

Ceramica fină este mai numeroasă și mai reprezentativă, ușor de recunoscut prin pastă și motive ornamentale, de culoare neagră-cenușie și roșetică, în general bine arsă și acoperită în majoritatea cazurilor cu un slip lustruit.

Tehnica ornamentării utilizează bine cunoscute procedee: incizia simplă sau adâncită, ștampilarea făcută cu un instrument triunghiular, prismatic sau rotund, nelipsind nici tehnica încrustației cu materie albă.

Afară de incizie, ștampilare și încrustație, găsim caneluri lustruite. Trebuie să remarcăm apoi persistența inciziunii cu „împunsături succesive“ („Furchenstich“)¹³, utilizată la realizarea motivului spiralic sau a altor ornamente (fig. 5/10, 21 6/1).

Prin tehnicile amintite se realizează o mulțime de motive ornamentale care dau frumusețea și eleganța ceramicii Wietenberg ca: benzi hașurate sau alcătuite din puncte, liniuțe sau triunghiuri incizate, romburi realizate din liniuțe incizate sau din puncte (fig. 5/19), cercuri care au în interior câte o cruce (fig. 7/17). Motivul cel mai frecvent este meandrul punctat și derivatele lui, întotdeauna încrustat cu culoare albă, realizat și prin liniuțe incizate (fig. 6/8). Un alt motiv decorativ des întâlnit este spirala, sub diferite aspecte, fie ca spirală simplă, fie ca spirală continuă. Spirala continuă este alcătuită de obicei din trei linii (fig. 6/1).

Un alt motiv ornamental frecvent întâlnit este alcătuit din caneluri, așezate de obicei pe diametrul maxim al vasului (fig. 5/12, 6/16), sau uneori în asociere cu benzi de linii incizate (fig. 5/7) ori spirale canelate împreună cu cercuri ștamplate (fig. 7/19).

Imprimările triunghiulare sînt dispuse în linii (fig. 7/16) sau în benzi (fig. 5/2, 5/10), alternînd cu benzi de linii incizate (fig. 5/4). Se întîlnesc apoi cercuri mici făcute cu un instrument cilindric, gol în interior, formînd linii care se aplică pe corpul vasului sau pe buză (fig. 5/3,11) sau pot alcătui benzi ce sînt delimitate prin linii incizate (fig. 7/10). Cercurile uneori se asociază cu benzi sau romburi făcute din linii hașurate (fig. 6/4,6). Marea majoritate a cercurilor au fost încrustate cu materie albă (fig. 7/19).

¹¹ D. și I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 5—7, fig. 4.

¹² Un fragment asemănător a fost descoperit în așezarea de la Sf. Gheorghe, Bedeháza, în stratul Wietenberg, K. Horedt, *Materiale*, II, p. 18, fig. 10, 13.

¹³ Același lucru s-a constatat în necropola de incinerare Wietenberg de la Bistrița, vezi I. H. Crișan și Șt. Dănilă în *Materiale*, VII, p. 145—150.

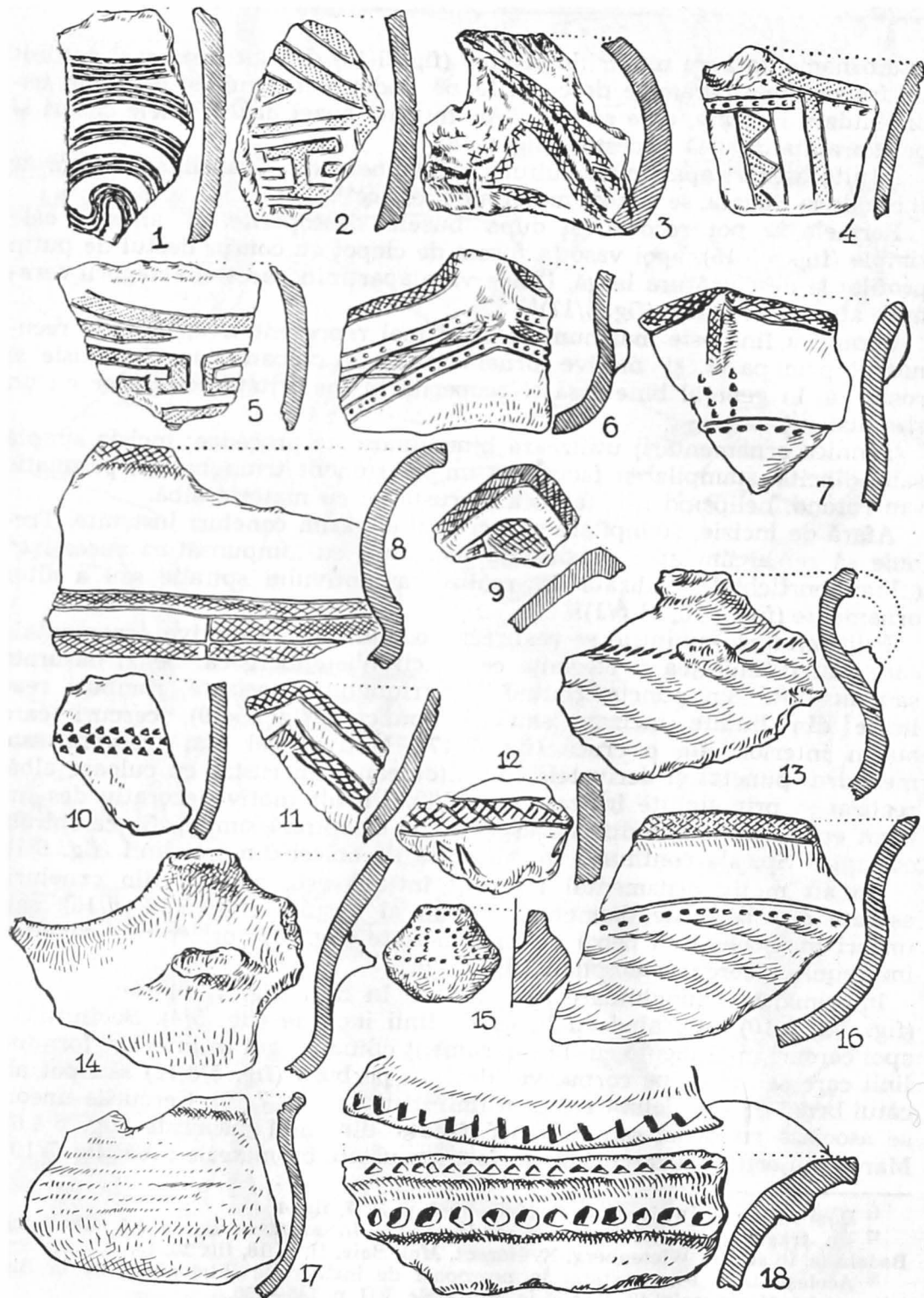

Fig. 6. Ceramică Wietenberg.

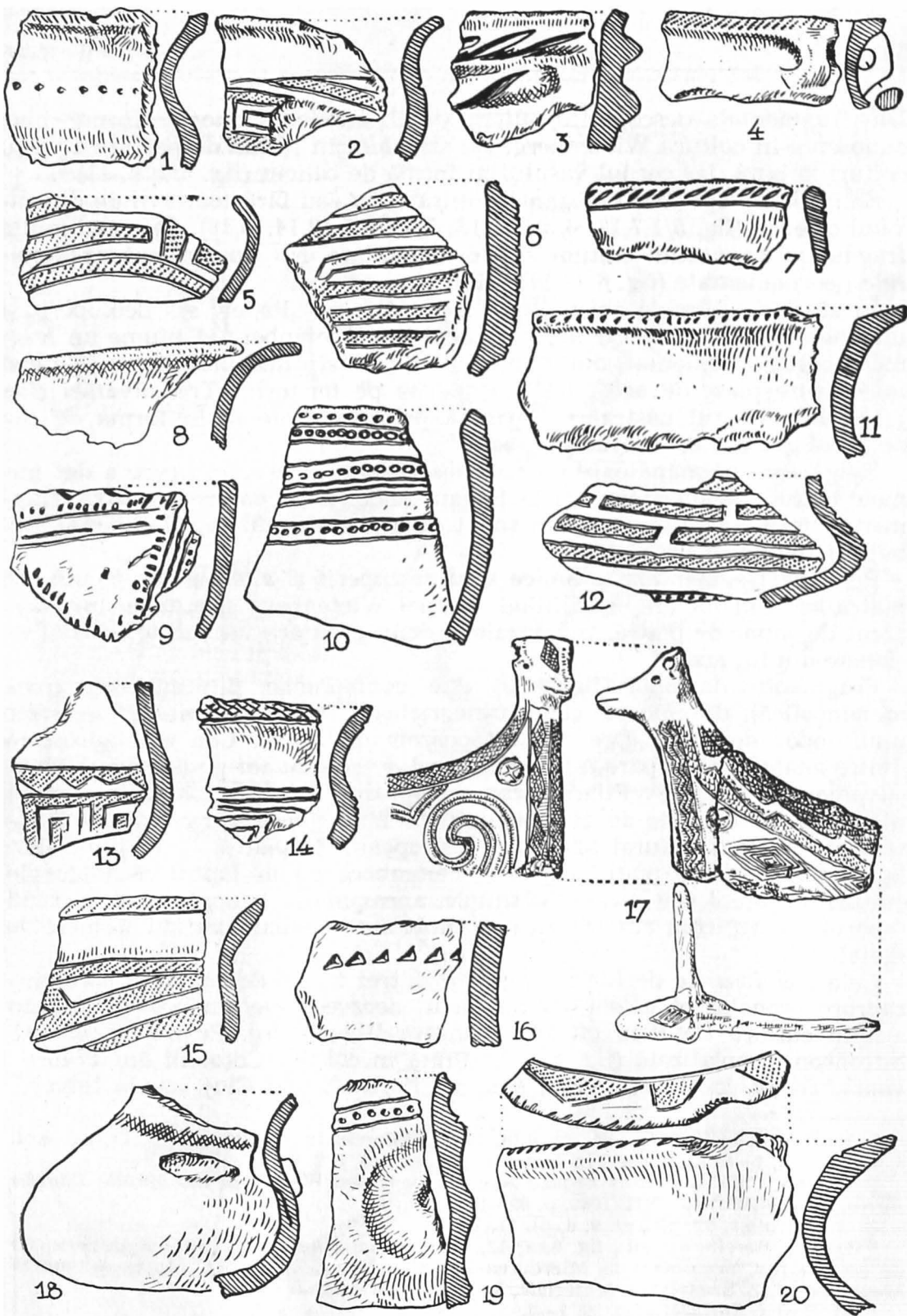

Fig. 7. Fragmente ceramice aparținând culturii Wietenberg

Din fragmentele descoperite putem stabili existența citorva forme bine cunoscute în cultura Wietenberg, ca: străchini în formă de petale cu patru colțuri la buză, iar corpul vasului în formă de caliciu (fig. 6/4, 9, 11)¹⁴.

Se întîlnesc apoi cești elegant conturate, cu sau fără toarte și de dimensiuni diferite (fig. 5/1,7,12; 6/3,6,13,16; 7/1,2,4,5,12,14,15,18). Cele mai multe fragmente aparținînd cestilor sînt ornamentate. Nu lipsesc însă exemplarele neornamentate (fig. 6/14,17; 7/18).

În afară de formele obișnuite și frecvente, pe „Podei” s-a descoperit și un fragment destul de rar întîlnit în cultura Wietenberg și anume un fragment bogat ornamentat, dintr-un car votiv constituind una dintre cele mai interesante piese de acest fel descoperite pe teritoriul Transilvaniei (fig. 7/17). Fragmentul păstrat se termină printr-o protomă în formă de cap de capră sau bovideu naturalist redat¹⁵.

Fragmente asemănătoare au fost descoperite în așezarea care a dat numele culturii Wietenberg¹⁶ și la Bogata unde, după părerea noastră, fragmentul terminat într-un buton turtit de aspectul unui cap de animal trebuie atribuit aceleeași forme¹⁷.

Pe lângă fragmentele ceramice s-au descoperit și alte obiecte făcute din piatră sau din lut ars, aparținînd culturii Wietenberg și anume: un fragment de topor de piatră, trei fusaiole, două greutăți, un sul, toate confecționate din lut ars.

Fragmentul de topor (fig. 8,10) este confecționat din amfibolit (rocă metamorfică), de culoare cenușiu-negricioasă, bine lustruit. El aparține unui topor de luptă care imită topoarele de bronz. Cea mai apropiată dintre analogii ni se pare a fi exemplarul descoperit tot pe teritoriul Transilvaniei, la Brețcu¹⁸. Fiind vorba de o formă mai evoluată, care imită piesele de metal, este de atribuit culturii Wietenberg și nu culturii Coțofeni căreia ar fi natural să-i aparțină topoare de piatră. În spijinul atribuirii toporului de piatră culturii Wietenberg cităm faptul că topoarele culturii Coțofeni sînt mult mai simple, aproximativ triunghiulare, pe cînd toporul nostru, cum am arătat, este mult mai evoluat, imitînd formele de metal.

Cele trei fusaiole de lut ars reprezintă trei forme deosebite, a căror încadrare cronologică este greu de făcut, deoarece ele sînt piese întîlnite atît în cultura Coțofeni cît și în cultura Wietenberg. Prima formă este bitronconică aplatizată (fig. 4/9), întîlnită în cultura Coțofeni din Transilvania, de ex. la Cacova, com. Măgina, r. Aiud, reg. Cluj sau la Ighiel¹⁹.

¹⁴ Vezi H. Schroller, *op. cit.*, pl. 9, 6; D. și I. Berciu în *Apulum*, II, p. 13, fig. 8, 2, 8, 9 și fig. 10, 1—6; K. Horedt, în *Materiale*, II, fig. 10, 1, 2, 6.

¹⁵ I. Bóna, *Clay models of Bronze Age Waggon and Wheels in the Middle Danube Basin*, în *ActaArchBp.*, XII, 1960, p. 83—111.

¹⁶ H. Schroller, *op. cit.*, pl. 9, 6, pl. 11, 10.

¹⁷ D. și I. Berciu, *op. cit.*, fig. 9, 9; 12, 2; un fragment de vas terminat într-un cap de cerb a fost descoperit la Miercurea-Ciuc-Jigodin, r. Ciuc, reg. Mureș-Autonomă Maghiară, cf. Z. Székely, în *Materiale*, V, 1959, p. 243, fig. 2.

¹⁸ M. Roska, *EmlSzM.*, fig. 29, 1—3.

¹⁹ D. și I. Berciu, *op. cit.*, fig. 34, 41.

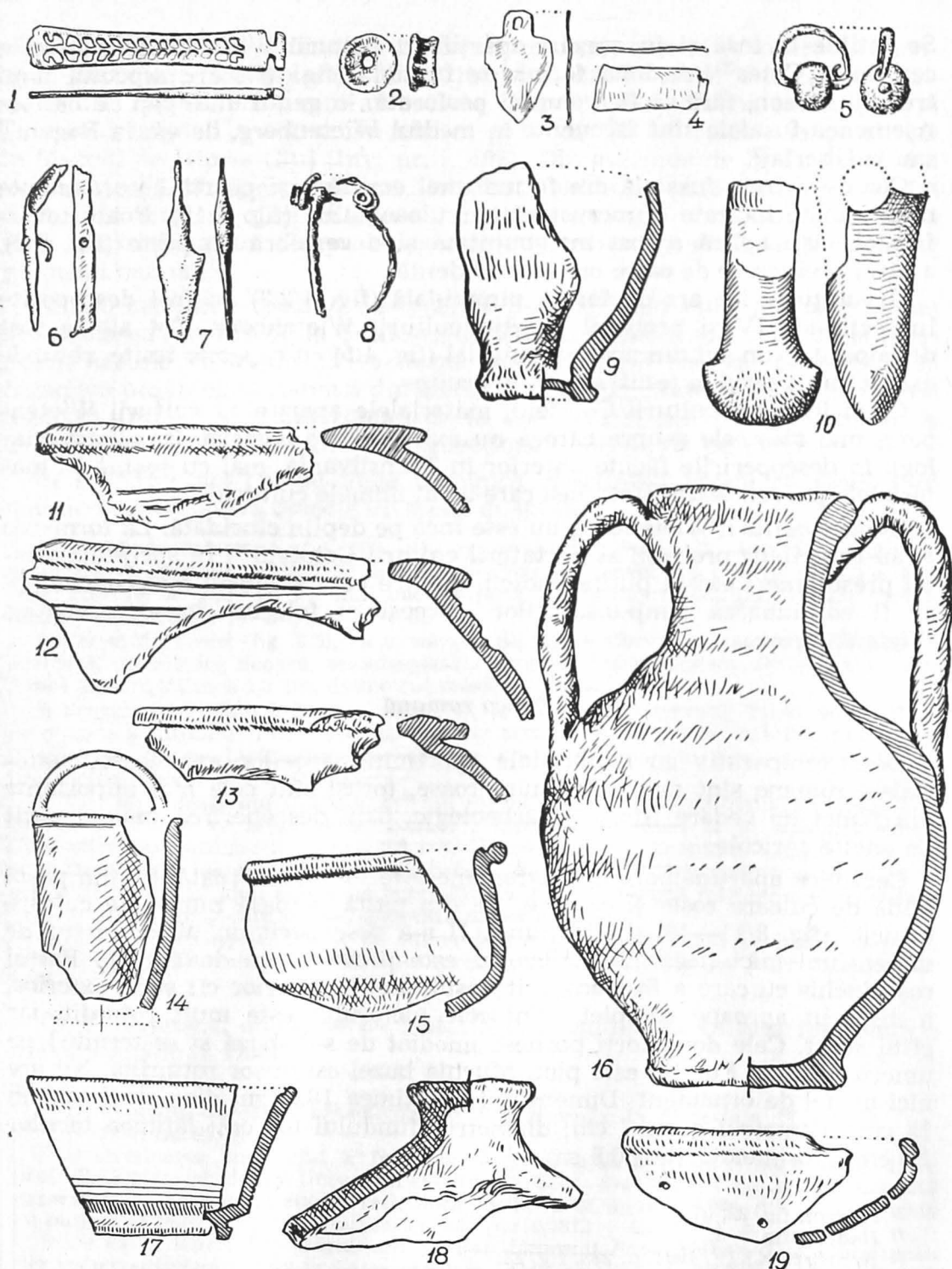

Fig. 8. Obiecte de metal și piatră, descoperite pe „Podei”.

Se întâlnește însă și în așezări aparținând culturii Wietenberg, cum este cea de la Cetea²⁰. A doua formă de fusaiolă (fig. 4/7) are aspectul unui trunchi de con, fără să fie complet perforată, în genul unui cap de baston. Asemenea fusaiole sînt frecvente în mediul Wietenberg, de ex. la Bogata²¹ sau la Gherla²².

Cea de a treia fusaiolă are forma unei emisfere și poartă ca ornamente mici puncte incizate și încrustate cu culoare albă (fig. 6/15). Poate tot ca fusaiolă sau aplică a fost întrebuințată și o vertebră de pește (fig. 8/2), a cărei prelucrare de către om este evidentă.

Greutăți de lut ars de formă piramidală (fig. 4/2,3) au fost descoperite în secțiunea IV și probabil aparțin culturii Wietenberg. Tot aici a fost descoperit și un sul din același material (fig. 4/5) cu capetele teșite, rotunde care a putut servi la țesut, sau ca lustruitor.

Ca și în cazul culturii Coțofeni, materialele aparținând culturii Wietenberg, mai ales cele asupra cărora nu există nici o rezervă, își găsesc analogii în descoperirile făcute anterior în Transilvania, mai cu seamă în materialele provenite din stațiunea care a dat numele culturii²³.

Geneza culturii Wietenberg nu este încă pe deplin elucidată. La formarea ei au contribuit probabil și purtătorii culturii Coțofeni²⁴. În sprijinul acestei presupuneri există puține indicii, printre care singurul mai concludent ar fi continuarea „împunsăturilor succesive“ folosite în ornamentica Wietenberg.

Epoca romană

Deși, comparativ cu materialele aparținând epocilor anterioare, materialele romane sînt mai puțin numeroase, totuși sînt cele mai importante din punct de vedere istoric și arheologic, prin descoperirea unui depozit de unelte agricole.

Ceramica aparținătoare epocii romane este lucrată la roată, fie din pastă bună de culoare roșie și cenușie, fie din pastă poroasă numai de culoare cenușie (fig. 8/11—19). În secțiunea II s-a descoperit un ulcior întreg de dimensiuni mici (fig. 8/16). Ulciorul este prevăzut cu două torți. Baițul roșu-închis cu care a fost acoperit vasul, atît în interior cît și în exterior, a dispărut aproape complet. Pîntecele ulciorului este mult rotunjit, iar gîtul scurt. Cele două torți pornesc imediat de sub buză și se termină pe umerii vasului. Fundul este plat. Muchia buzei este ușor rotunjită. Nu are nici un fel de ornament. Dimensiuni: înălțimea 18,9 cm; diametrul maxim 13 cm; diametrul gurii 7 cm; diametrul fundului 6,4 cm; lățimea torților 1,6 cm; grosimea torților 0,9 cm.

²⁰ *Ibidem*, fig. 23, 27.

²¹ *Ibidem*, fig. 9, 3.

²² *ArchÉrt.*, XXIV, 1904, p. 233, fig. 22.

²³ K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, N.S., IV, p. 107—139.

²⁴ I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 112.

Forma acestui vas amintește amforele romane, care sînt însă de dimensiuni mai mari. Exemplarele obișnuite în așezările civile sau militare romane din Transilvania, care au aceleași forme și dimensiuni, au în general gura mai largă. Un asemenea ulcior, provenit de la Turda, se păstrează în Muzeul de Istorie Cluj (Inv. nr. I, 496). Din așezarea de la Cristești, din vecinătatea Lechinței de Mureș, localitate unde se pare că a existat un centru de meșteri olari în epoca romană²⁵, provine un ulcioraș cu două torți, confecționat tot din pastă roșie, dar și acesta are gîtul mult mai lung și corpul mai mic²⁶.

Pentru ceramica romană descoperită pe Podei am citat analogii numai din așezarea romană de la Cristești, deși toate formele sînt comune și obișnuite, nefiind vorba de nici o formă sau ornament rar sau neobișnuit în ceramica provincială romană din Dacia. Analogiile citate pot dovedi strînsa legătură între materialul roman de la Lechința și cel din așezarea de la Cristești, unde probabil au fost confecționate vasele de pe Podei.

În sondajul nostru, pe lângă ceramica aparținînd epocii romane, s-au mai descoperit cîteva obiecte de metal și anume:

1. Limbă de cataramă (fig. 8/1), din argint aurit²⁷. Probabil făcea parte dintr-o garnitură de centură prețioasă. Este foarte frumos lucrată, cu motive vegetale ajutate. Poleiala de aur nu s-a mai păstrat pe întreaga suprafață. Dimensiuni: lungimea 8,2 cm, lățimea 1,3 cm, grosimea 0,3 cm.

2. Cercele de bronz (fig. 8/5), cu o mărgea de formă sferică confecționată din pastă sticloasă, de culoare neagră, ornamentată cu mici ochiuri colorate. Dimensiuni: lungimea 2,5 cm, lățimea 1,9 cm, diametrul mărgelui 1,6 cm.

3. Fragment de fibulă de fier (fig. 8/8), foarte rău conservată. Fiind vorba doar de o parte a corpului și de cîteva spirale ale arcului, este greu de stabilit tipul căreia îi aparține. Putem însă presupune că este vorba de una din fibulele obișnuite în provinciile romane în sec. II—III e.n.²⁸

4. Virf de săgeată din fier (fig. 8/7), în formă de frunză aproximativ triunghiulară. Formă frecventă în armamentul roman²⁹, întîlnită de altfel și în așezarea de la Cristești³⁰. Dimensiuni: lungimea 5,6 cm, lățimea 1,5 cm, grosimea 0,3 cm.

5. Două plăci de lamă subțire de bronz (fig. 8/4,6), dintre care una pare să fi servit ca înveliș al unui obiect de lemn rotund. Pentru această întrebuințare pledează un mic cui de bronz care se mai păstrează atașat de placă.

6. Placă de bronz în formă de inimă (fig. 8/3), întrebuințată probabil ca ornament într-un pandantiv, placa fiind prevăzută la extremitatea inferioară cu un orificiu.

Ca și ceramica, obiectele de metal sînt obișnuite în cultura materială a epocii romane în Dacia.

²⁵ D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, p. 155.

²⁶ *Ibidem*, fig. 97, 5.

²⁷ Determinarea metalului a fost făcută prin analiză röntgenografică de către prof. E. Stoicovici de la Univ. Babeș—Bolyai Cluj. S-a stabilit că valoarea găsită experimental pentru constanta reticulară medie 2 și anume $4,084 \text{ \AA}^\circ + 0,001$ este cu puțin mai mare decît a argintului chimic pur $4,0812 + 0,0009 \text{ \AA}^\circ$.

²⁸ De ex. I. Kovrig, *A császárkori fibulák főformái Pannoniában (Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien)*, în *DissPann*, Ser. II, 4, 1937, p. 20, pl. X, 106.

²⁹ Vezi Paul Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, fig. 110—112.

³⁰ D. Popescu, *op. cit.*, p. 95, 4.

Depozitul de unelte agricole

La capătul de nord al secțiunii I s-a descoperit un depozit de unelte agricole care constituie una dintre cele mai importante descoperiri făcute în 1951 pe Podei. Depozitul a format obiectul unui studiu separat³¹.

*

Săpăturile executate în 1951 pe „Podei“ au avut drept scop întregirea celor de la punctul „Săliște“, pentru a se vedea dacă locuitorii din prima vîrstă a fierului de aici sînt primii oameni care s-au așezat în această parte a văii Mureșului. Datorită descoperirilor de pe „Podei“ s-a putut stabili că prima așezare la Lechința nu este cea de la „Săliște“, ci cea de pe „Podei“, care aparține purtătorilor culturii Coțofeni din perioada de tranziție spre epoca bronzului. Forma însăși a terenului a atras desigur pe oamenii culturii Coțofeni, care se așează de preferință pe înălțimi situate în apropierea cursurilor de apă. Este probabil ca așezarea să fi luat naștere spre sfîrșitul culturii Coțofeni, deoarece se întilnește aspectul ceramic cu „împunsături succesive“. Viața omenească se continuă în epoca mijlocie a bronzului, cînd întilnim bogate urme ale culturii Wietenberg.

Continuarea tehnicii „împunsăturilor succesive“ pe ceramica Wietenberg ar fi un indiciu că la formarea ei a contribuit și cultura Coțofeni. Dacă prin descoperiri viitoare se va dovedi că cultura Coțofeni (eventual numai aspectul ei tîrziu, cel cu „împunsături succesive“) a durat pînă spre sfîrșitul bronzului timpuriu, atunci s-ar putea vorbi de o continuitate a așezării începînd din faza de trecere spre epoca bronzului. Un indiciu în acest sens este și faptul că în multe așezări din epoca bronzului materialele Coțofeni se găsesc amestecate cu cele Wietenberg, cum este și la Lechința-Podei.

„Podeiul“ este părăsit spre sfîrșitul epocii bronzului, ceea ce arheologic înseamnă sfîrșitul culturii Wietenberg și începutul celei hallstattiene. Acum agricultura ia o dezvoltare mult mai mare decît avusese la începutul epocii. Oamenii caută cele mai fertile locuri și coboară de pe înălțimi. Așa se întîmplă și la Lechința, unde „Podeiul“ este părăsit pentru ca locuitorii săi să se așeze pe prima terasă fluvială a Mureșului, care le oferea un teren propice pentru agricultură, mult superior solului argilos și neproductiv al „Podeiului“.

Așezarea de pe „Săliște“ este de dimensiuni mai mari decît cea de pe „Podei“ și mai bogată în materiale arheologice, ceea ce dovedește o creștere considerabilă a numărului populației și o bună stare, datorită practicării agriculturii pe scară largă.

³¹ I. H. Crișan, *Un depozit de unelte descoperit la Lechința de Mureș*, în SCIV, XI, 1960, p. 285—301.

„Podeiul“ va mai fi locuit apoi, probabil, pentru puțin timp în epoca romană. După cît se pare este vorba doar de cîteva locuințe izolate aici pe această înălțime, pe cînd așezarea romană propriu-zisă, de dimensiuni considerabile, se găsește în vale, în lunca Mureșului, tot la „Săliște“. Depozitul de unelte agricole aparținînd epocii romane indică prin conținutul său un autohton, ceea ce constituie o nouă dovadă a persistenței populației dacice în epoca romană, fapt dovedit de altfel și în așezarea de la „Săliște“, unde împreună cu ceramică de incontestabilă factură romană s-a descoperit o ceașcă dacică³².

II. Cristești (r. Tg. Mureș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară).

Institutul de Istorie din Cluj a fost anunțat în luna iunie 1956 că în hotarul comunei Cristești s-au făcut descoperiri arheologice. Direcțiunea Institutului a delegat pe autor cu controlarea acestor descoperiri.

Cu ajutorul tov. Ion Boeriu, responsabilul carierei de pietriș din Cristești a Trustului VIII Construcții Tg. Mureș, în zilele de 17—20 iunie 1956, s-a putut cerceta amănunțit locul descoperirilor și s-a făcut o săpătură de salvare.³³

La est de sat, înspre Tg. Mureș, la aproximativ 200—300 m de ultima casă din Cristești, imediat lîngă șoseaua națională (la circa 100—150 m spre sud) se găsește un bot de deal care se continuă în cea de a doua terasă a Mureșului. Botul de deal amintit este numit de către localnici „Lutărie“ sau „Szörcei tag“. De aici sătenii duc lut pentru lipit (cf. fig. 9). Aici era cariera de pietriș a Trustului VIII Construcții din Tg. Mureș. Exploatarea se găsea în plină desfășurare la data cînd s-au făcut cercetările. Stratul de pietriș mare (balastu) măsoară aproximativ 6 m înălțime, iar exploatarea lui se face sistematic și în cea mai mare parte mecanizat, tăindu-se linii drepte, încît pereții carierii servesc cît se poate de bine drept profile.

Din punct de vedere stratigrafic se constată (vezi profilul, fig. 10.2):

Un strat de humus modern gros de 15—20 cm, de culoare neagră, sub care urmează un strat de pămînt negru-gălbui de 30—40 cm grosime, cu numeroase urme de locuire constînd din fragmente ceramice, chirpic roșu, cenușă și cărbuni. Pe alocuri din acest strat pornesc gropi de formă ovală, conținînd fragmente ceramice și cenușă, adîncindu-se în stratul următor.

³² Vezi raportul preliminar în *SCIV*, III, 1952, p. 324 și I. H. Crișan, *Ceașca dacică*, în *SCȘCluj*, VI, 3—4, 1955, p. 142.

³³ Despre descoperirile de la Cristești am anunțat Muzeul Regional Tg. Mureș, din partea căruia a participat la sondajul nostru A. Zrinyi. Materialele descoperite aici au ajuns în MuzIstCluj și MuzTgM. Publicăm aici exhaustiv piesele din MuzIstCluj și cele păstrate la descoperitor și ne vom referi doar la descoperirile făcute ulterior, care sînt de asemenea fortuite și se păstrează în MuzTgM.

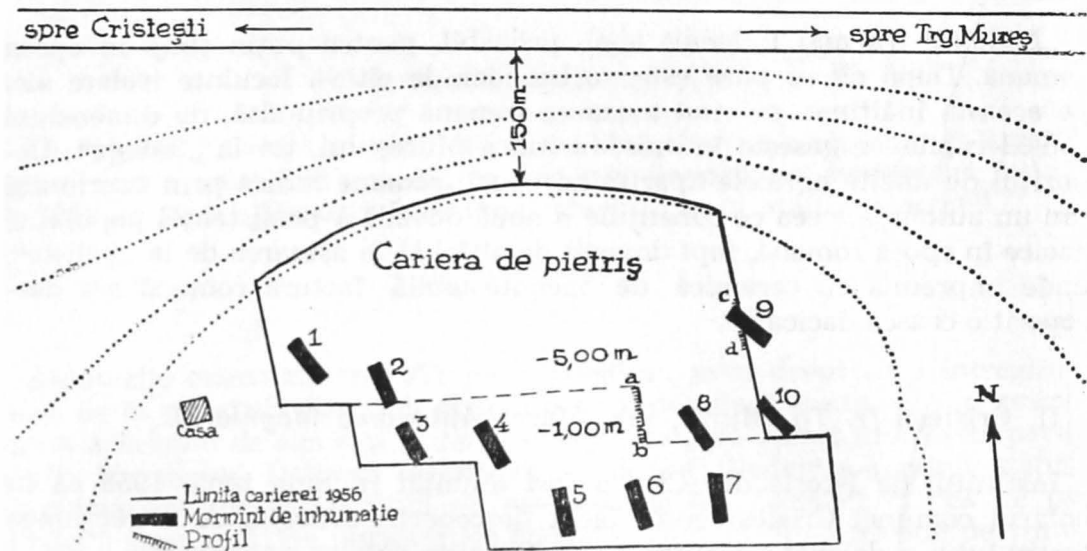

Fig. 9. Plan de situație a carierei de pietriș de la Cristești

Sînt, probabil, gropile unor bordeie aparținînd culturii Coțofeni³⁴. Nu s-a observat în nici o parte urmele vreunei clădiri cu ziduri de piatră sau cărămidă aparținînd epocii romane. Foarte probabil că locuințele din această epocă au fost construite din chirpic, care abundă peste tot. Sub acest strat urmează apoi un strat gros, măsurînd 1—1,50 m, de argilă

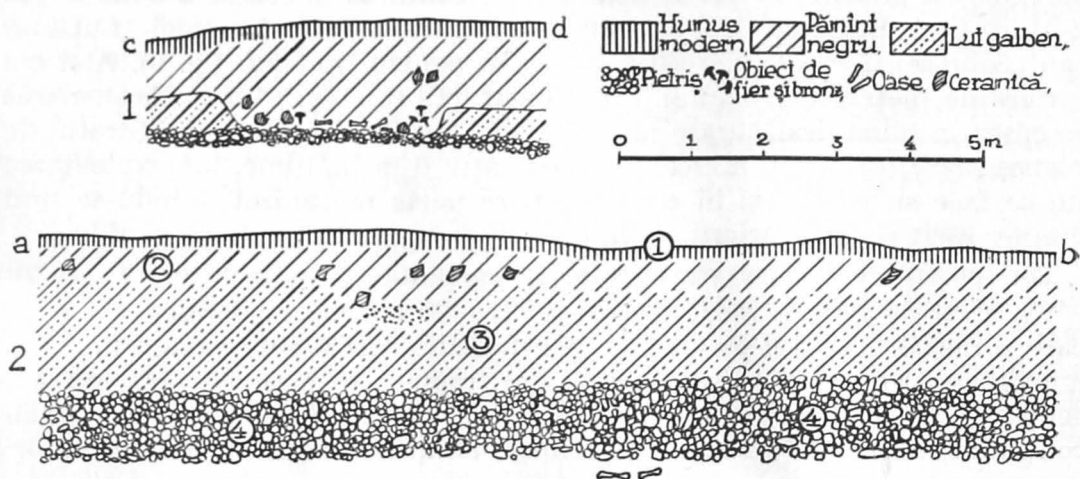

Fig. 10. 1. Profilul mormîntului scitic nr. 9.
2. Profilul unei porțiuni a peretelui de vest al carierei de pietriș de la Cristești.

³⁴ Un asemenea bordei a fost cercetat de N. Vlăsa în 1957, *Cercetări arheologice în Regiunile Mureș Autonomă Maghiară și Cluj*, în *ActaMN*, II, p. 19.

galbenă, lipsit de orice urmă de locuire. Sub stratul de argilă se găsește stratul compact de pietriș mare, care măsoară între 2—6 m adâncime.

Sub stratul de pietriș au fost descoperite oase de mamut, din care s-au păstrat două fragmente de măsea (fig. 11/8) măsurînd 9,8 cm lungime, 5,5 cm lățime și 5,3 cm grosime.

În stratul al doilea, imediat sub humusul actual, s-au descoperit fragmente ceramice aparținînd culturii Coțofeni și două vase întregi romane. În cadrul acestui strat n-am putut observa nicăieri existența unor nivele distincte. Fiind vorba de un strat de cultură subțire, fragmentele ceramice sînt amestecate.

Fragment dintr-o ceașcă (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8312), roșietic în exterior, cenușiu închis în interior, lucrat cu mîna din pastă impură. Este ornamentat cu trei șiruri de liniuțe paralele incizate (fig. 11/4). Dimensiuni: 7,4×5,7×0,7 cm.

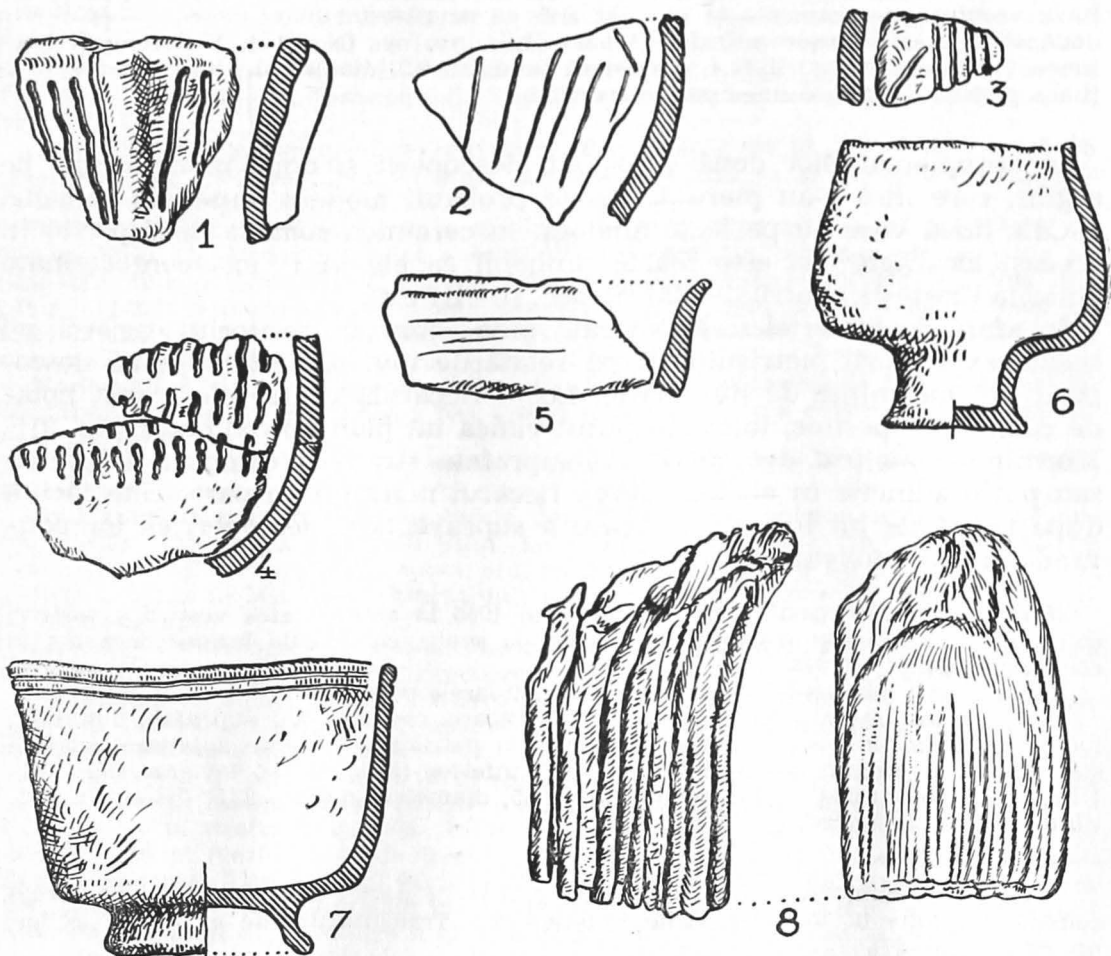

Fig. 11. Materiale provenite din carieră; 1—5 fragmente ceramice aparținînd culturii Coțofeni; 6—7 vase romane; 8 fragment din măsea de mamut.

Fragment de vas (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8314) de culoare roșietică în exterior, cenușiu deschis în interior. Pastă impură, rău arsă, lucrat cu mîna. Fragmentul este ornamentat cu o proeminență în relief și cu linii paralele incizate (fig. 11/1). Dimensiuni: 5,8×5,3×0,7 cm.

Fragment de vas (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8316) de culoare cenușiu-gălbuie, lucrat cu mîna din pastă impură, ornamentat cu linii paralele incizate (fig. 11/2). Dimensiuni 6,1×4,6×0,9 cm.

Toate fragmentele descrise mai sus aparțin culturii Coțofeni, din perioada de tranziție spre epoca bronzului. Atît tehnica de confecționare, formele, cit și ornamentarea sînt specifice acestei culturi³⁵.

Vas mic în formă de pahar (fig. 11/6) cu un picior scund, plin în interior, de culoare roșie, lucrat cu roata din pastă fină. O bună parte din corp lipsește. (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8304). Dimensiuni: înălțimea 7,4, diametrul fundului 6,9, diametrul piciorului 4, înălțimea piciorului 1,5, grosimea pereților 0,5 cm.

Vas mic de forma unei cupe (fig. 11/7) cu picior scurt, gol în interior, de culoare roșie. A fost acoperit în interior, cit și în exterior, cu o angobă de culoare roșie care astăzi în cea mai mare parte s-a desprins. Este lucrat la roată din pastă fină. Buza vasului este rotunjită și imediat sub ea se găsește un ornament alcătuit din două linii paralele ușor adîncite (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8303). Dimensiuni: înălțimea 7,6, diametrul gurii 10,4, diametrul fundului 9,3, diametrul piciorului 5,8, înălțimea piciorului 1,5, grosimea pereților 0,5 cm.

În apropierea celor două vase s-au descoperit și două monete mici de argint, care însă s-au pierdut; foarte probabil monete imperiale romane.

Cele două vase au perfecte analogii în ceramica romană descoperită în aceeași localitate³⁶ și este foarte probabil ca ele să fi fost confecționate chiar la Cristești, centru de olari în sec. II—III e.n.

În afară de materialele enumerate pînă acum, pe teritoriul carierei, cu ocazia exploatării pietrișului, după relatările tov. Ion Boeriu, s-au descoperit opt morminte de inhumație. Locul fiecăruia dintre ele a fost notat de către descoperitor, încît am putut ridica un plan aproximativ (fig. 9)³⁷. Mormintele au fost descoperite la suprafața stratului compact de pietriș sau puțin adîncite în el. Descrierea fiecărui mormînt în parte este făcută după relatările lui Ion Boeriu, care a supravegheat descoperirea lor adunînd parte din inventarul funerar.

Mormîntul 1 descoperit în ziua de 15 mai 1956 la extremitatea vestică a carierei conținea un schelet bine conservat, așezat pe spate, cu mîinile întinse de-a lungul corpului, orientat est-vest.

Împreună cu scheletul s-au descoperit următoarele piese:

1. Vas mare bitronconic (fig. 12/14) de culoare roșietică, cu suprafața lustruită, lucrat cu mîna din pastă bună, ornamentat cu patru proeminențe aplatizate așezate sub diametrul maxim, pe trunchiul de con inferior (MuzIstCluj, inv. nr. IN, 8318). Dimensiuni: înălțimea 29, diametrul gurii 14,5, diametrul maxim 22,5, diametrul fundului 12, grosimea pereților 0,7 cm.

³⁵ Nu cităm analogii pentru fiecare fragment în parte, deoarece ele sînt forme comune, întîlnite în toate așezările Coțofeni din Transilvania (de ex. H. Schroller, *op. cit.*, pl. 26—27).

³⁶ D. Popescu, în *Materiale*, II, fig. 96, 3, 7.

³⁷ Aceste morminte le-am publicat succint fără descrieri amănunțite sau ilustrații, *Mormîntul scitic de la Saroș-Sonde*, în *ActMed*, 3, 1955—56, p. 63—64 și amintite apoi de Z. Székely, în *Materiale*, VI, p. 191.

2. Patru vîrfuri de săgeți din bronz cu cîte trei muchii și spin lateral (fig. 12/5) găsite lingă soldul drept. La data descoperirii numărul vîrfurilor de săgeți a fost mai mare. Două au ajuns în Muzeul Tg. Mureș. Dimensiuni: înălțimea 3,5, lățimea 1,2, diametrul găurii de înmănușare 0,9 cm.

3. Brățară de bronz (fig. 12/10) cu capetele suprapuse, ornamentată cu liniuțe incizate situate la cele două extremități ale brățării. În secțiune este ovală și se îngustează treptat spre capete. Dimensiuni: diametrul 7,5, lățimea 1, grosimea 0,5 cm (în proprietatea lui Ion Boeriu).

Mormîntul 2 a apărut la aproximativ 3 m spre sud și 20 m spre est de primul mormînt. Scheletul era așezat în aceeași poziție ca și cel precedent. Ca inventar a avut numai ceramică, spartă de descoperitori (fragmentele s-au pierdut).

Mormîntul 3 a fost găsit la picioarele mormîntului precedent, la distanță de aproximativ 2 m și a avut același inventar funerar.

Mormîntul 4 orientat și el ca și mormintele 2 și 3 pe direcția est-vest a fost descoperit la circa 25 m spre est de mormîntul 3. Scheletul zăcea și în acest caz pe spate cu mîinile întinse de-a lungul corpului. Ca inventar funerar a avut vîrfuri de săgeți din os de formă piramidală, vîrfuri de săgeți din fier, în formă de frunză, și din bronz, cu trei muchii. Numărul vîrfurilor de săgeți nu se poate determina fiind foarte rău conservate; au fost lăsate pe loc și transportate odată cu pietrișul. Din ele s-au păstrat doar trei exemplare fragmentare care au ajuns în Muzeul Tg. Mureș (fig. 12,8—9). Dimensiunile vîrfului de săgeată din fier sînt: lungimea 3,2, lățimea 1,7 cm.

Mormîntul 5 situat spre sud, aproximativ 20 m și spre est 10 m față de mormîntul precedent. Nu conținea nimic în afară de schelet așezat ca și celelalte pe spate și cu mîinile întinse pe lingă corp.

Mormîntul 6 a fost descoperit la distanță de 10 m spre est de cel precedent, pe aceeași linie. În afară de schelet a conținut ceramică din care s-a păstrat doar un fragment dintr-o cană (fig. 12/11), de culoare gălbui-roșetică, lucrată cu mîna, din pastă impură. Suprafața vasului este acoperită cu un slip gălbui bine lustruit. Se vede urma unei torți (MuzIstCluj, inv. IN 8302). Dimensiuni: înălțimea actuală 8,7, diametrul fundului 6,5, grosimea pereților 0,6 cm.

Mormîntul 7, situat pe aceeași linie, la distanță de aproximativ 8 m spre est de mormîntul precedent. Scheletul a fost așezat pe spate și avea drept inventar funerar următoarele piese:

Înel de buclă din bronz cu capete conice (fig. 12/7) care a ajuns în MuzTgM. Dimensiuni: diametru 6, grosimea 0,3 cm.

Două aplici făcute din sîrmă de bronz, descoperite în apropierea umerilor scheletului. Fiecare este dublă, alcătuită fiind din cinci spirale făcute din fir de sîrmă de bronz (fig. 12/6). Una dintre aplici era foarte deteriorată și nu s-a putut ridica; a doua a ajuns în MuzTgM. Dimensiuni: lățimea 5, 4, diametru 2,5, grosimea sirmei de bronz 0,8 cm.

Mormîntul 8 descoperit la 2 m spre nord de cel precedent nu conținea nimic în afară de schelet, care (după relatarea descoperitorului) ar fi fost așezat cu fața în jos.

Examinînd cu atenție pereții carierei, în profilul de est s-a observat conturul unei gropi de mormînt. Cu ajutorul muncitorilor de la carieră, care au lucrat voluntar, am dezvelit o parte din acest mormînt.

Mormîntul 9 a fost situat la 20 m spre nord și 10 m spre est de mormîntul precedent. Groapa mormîntului pornește din stratul de pămînt negru-gălbui și se adîncește 40 cm în stratul de pietriș. Adîncimea gropii de la suprafața actuală a solului este de 1,60 m (vezi fig. 10,1). Pereții gropii sînt oblici și se îngustează spre fund. Lungimea gropii măsoară 2,20 m. Scheletul s-a păstrat destul de rău. Acest mormînt are unul dintre cele mai bogate inventare funerare descoperite pînă acum în Transilvania³⁸, alcătuit din ceramică și obiecte de metal.

³⁸ Vezi lista descoperirilor dată de noi în *ActMed*, 3, op. cit., p. 60—64, și *Unakinakes inedit din Muzeul Făgăraș. Considerații asupra grupului scitic din Transilvania*, în *OmD*, p. 117—129.

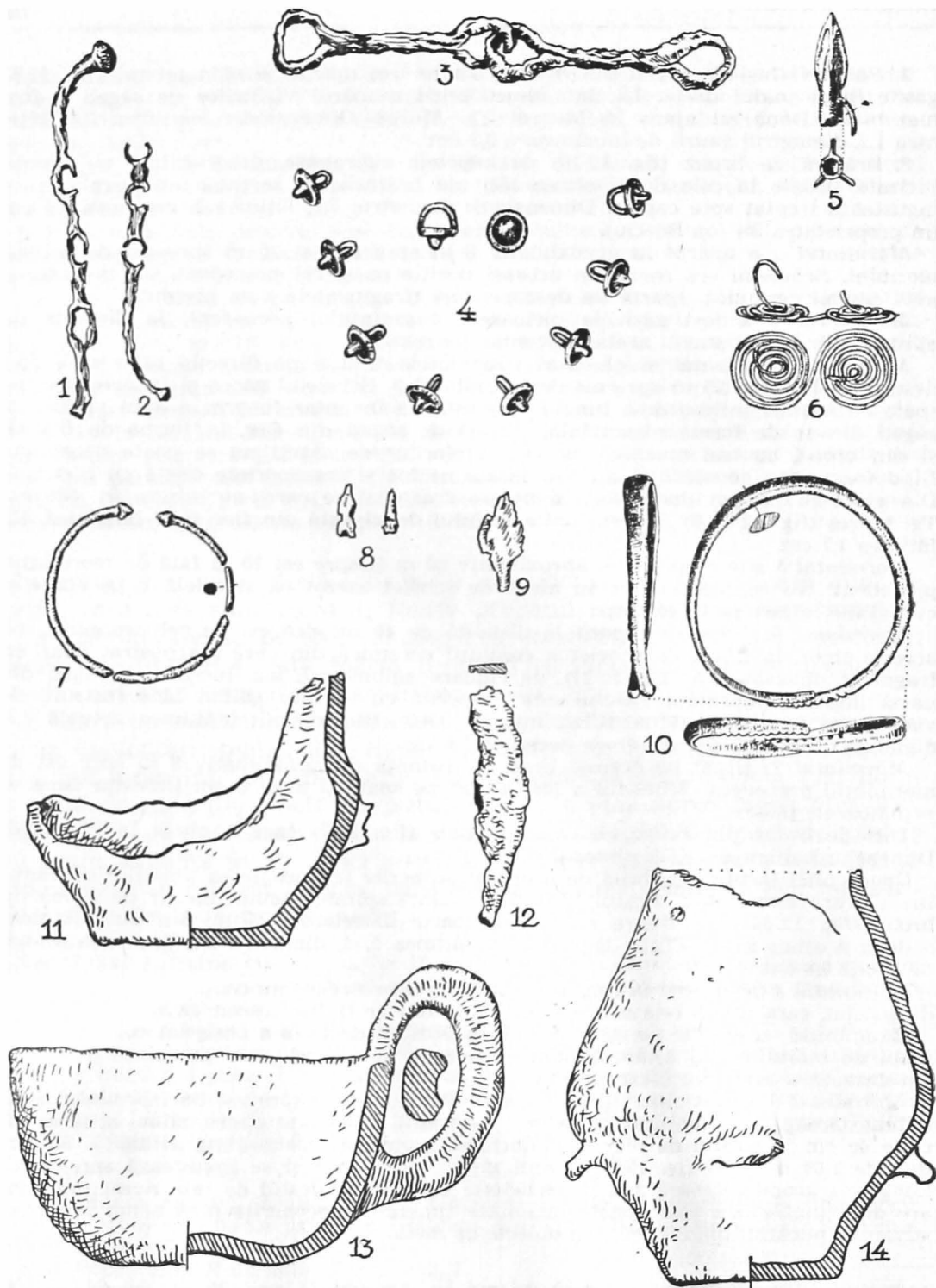

Fig. 12. Ceramică și obiecte de metal din mormintele scitice

Ceramică:

1. Vas mare bitronconic, de culoare cenușiu-gălbuie, confecționat din pastă bună, ornamentat cu proeminențe aplatizate (MuzTgM).

2. Strachină mare de lut, de culoare cenușiu-roșietică, lucrată cu mâna, cu muchia buzei curbată spre interior (MuzTgM).

3. Cană de lut (fig. 12/13), de culoare cenușiu-neagră, cu o toartă supraînălțată. Întreaga suprafață a vasului este acoperită cu un slip cenușiu și puternic lustruit, avînd un aspect metalic. Fundul este ușor scobit (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8301). Dimensiuni: înălțimea 7, diametrul gurii 11,8, diametrul fundului 6,1, grosimea pereților 0,6 cm.

Obiecte de metal:

1. Zăbală de fier puternic roasă de rugină (fig. 12/3), compusă din două bare, fiecare terminată la ambele capete cu cîte un belciug (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8305). Dimensiunile actuale: lungimea 4,5, diametrul belciugelor 2, grosimea 0,6 cm.

2. Două psalii din fier de la zăbala precedentă (fig. 12/1—2) și acestea puternic oxidate. Psaliile se termină în cîte un buton masiv rotund. Pe corp au cîte trei orificii patrulatere (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8306). Dimensiuni: lungimea actuală 11,7 și 8,1, lățimea 1, grosimea 0,5 cm.

3. Opt butoni de bronz (fig. 12/4), bine conservați, de formă rotundă, prevăzuți cu cîte o proeminență conică pe suprafața externă; în interior cu cîte o toartă masivă. Ei au împodobit, foarte probabil, o piesă de harnașament, poate căpăstru (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8308). Dimensiuni: diametrul 1,3, grosimea împreună cu proeminența 0,6, lățimea torții 1,2, grosimea ei 0,3 cm.

4. Fragment din lama unui cuțit de fier, ușor curbat (fig. 12/12) și acesta puternic oxidat. A avut mîner de lemn. Pe partea care se îmbină cu lemnul s-au păstrat urmele acestuia (MuzIstCluj, inv. nr. IN 8308). Dimensiuni: lungimea 7, lățimea 1,6, grosimea lamei 0,6 cm³⁹.

5. 122 vîrfuri de săgeți dintre care 26 din os de formă piramidală, 28 de bronz cu două aripioare laterale, 63 din același metal cu cîte trei aripioare și cinci vîrfuri de săgeți din fier în formă de frunză (MuzTgM). Ele au fost găsite grupat, într-un bloc compact, așezate lângă genunchiul stîng al scheletului. Acest fapt îndreptățește presupunerea că ele erau inițial puse într-o tolbă de piele sau de pînză (care s-a distrus).

6. Pumnal scurt de fier (*akinakes*), destul de bine conservat, cu garda cordiformă terminată în antene. Este de dimensiuni mici; cea mai apropiată analogie atît ca formă, cît și ca dimensiuni, apare în necropola scitică de la Cipău⁴⁰.

7. Pumnal de fier (*akinakes*) terminat cu bară transversală dreaptă, din care se păstrează numai mînerul cu garda cordiformă și o parte din vîrfurile lamei (MuzTgM).

8. Ciocan-secur de luptă, din fier, bine conservat (MuzTgM). Cele două pumnale de fier și ciocanul secur au fost găsite lângă șoldul drept.

În afară de ceramică și piesele de metal, în mormîntul 9 s-au descoperit și oase de cal.

Mormîntul 10, descoperit odată cu dezvelirea totală a mormîntului 9. Pe lângă schelet mormîntul conținea două vase de lut: a) vas mijlociu bitronconic cu două torți și patru proeminențe, de culoare gălbui-cenușie, lucrat cu mâna și b) strachină mare de culoare cenușie, ornamentată în exterior cu caneluri lustruite alcătuiind o

³⁹ Piese de metal care urmează au fost descoperite la degajarea completă a mormîntului făcută la începutul lunii septembrie 1956 cînd s-a ajuns cu exploatarea pietrișului în acest punct. Ele au fost duse la Muzeul din Tg. Mureș, cf. *Materiale*, VI, p. 191.

⁴⁰ Pumnalul de la Cipău a fost descoperit în 1913 și publicat de N. Fettich, *Az aldobolyi kard korárol* în *EmlSzM.*, și amintit de toți cei care s-au ocupat de descoperirile scitice de la Cipău, ultima lucrare, N. Vlăssă, *O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 22, fig. 4/7.

bandă așezată imediat sub buză și patru proeminențe conice puțin aplatizate. Muchia buzei este răsfrântă spre interior. Pe lângă cele două vase, în mormînt s-au mai descoperit două inele de tîmplă de bronz cu capete conice. Întregul inventar a fost dus la MuzTgMureș.

În anul 1957 cariera de pietriș și-a extins lucrările și la vest de cariera veche, pe același deal. Aici au mai fost sesizate încă șase morminte de inhumație ale căror inventare (constind în cea mai mare parte din ceramică) s-au pierdut⁴¹. Tot în această parte a carierei s-a descoperit un mormînt care conținea fragmente dintr-o ceașcă. Craniul scheletului prezintă o trepanație circulară pe temporalul drept⁴².

Din cele arătate reiese că la Cristești a existat o necropolă de inhumație din care s-au putut identifica și salva în parte sau total 17 morminte. Dar toate descoperirile sînt fortuite și numai un număr mic dintre ele au fost observate de arheologi și nici un mormînt săpat sistematic, în întregime. Fără îndoială că nu întregul inventar funerar a fost observat și adunat de către descoperitori și din acesta o bună parte s-a pierdut.

Din observațiile făcute la fața locului și din relatările tov. Ion Boeriu (care a participat direct la cea mai mare parte a descoperirilor) reiese că mormintele sînt plane, fără să fie dispuse într-o ordine oarecare și sînt orientate pe direcția est-vest cu unele devieri de la această linie. Inventarele funerare sînt în general sărăcicioase, în cea mai mare parte vase de lut și cîteva piese de metal. Excepție face doar mormîntul nr. 9, cu inventar deosebit de bogat.

Atît ritul funerar, cit și inventarele sînt specifice necropolelor scitice din Transilvania datate în sec. VI și la începutul sec. V î.e.n. și atribuite agatirșilor⁴³.

În afară de obiectele specific scitice, cum sînt pumnalele, vîrfurile de săgeți, securea-ciocan, zăbala etc., în necropola de la Cristești întîlnim și unele piese de metal străine inventarelor scitice de pe teritoriul Uniunii Sovietice și rar întîlnite în cele din Transilvania, care își au originea în fondul local din prima epocă a fierului. Acestea sînt brățara ornamentată cu linii incizate verticale și aplica din sîrmă de bronz (fig. 12/6,10).

Cea mai apropiată analogie pentru brățara de bronz de la Cristești apare tot într-o necropolă scitică contemporană, la Simeria⁴⁴. Existența acestor

⁴¹ Z. Székely, *Materiale*, VI, p. 193.

⁴² E. Crișan, în *ActaMN.*, I, p. 79—86.

⁴³ C. Daicoviciu, *Insemnări despre daci*, VIII, în *Steaua*, nr. 5, Cluj, 1956, p. 116, și I. H. Crișan, în *OmD*, p. 119—128 cu toată bibliografia problemei.

⁴⁴ M. Roska, *ErdRep.*, p. 226, 53, fig. 279, 6 cu bibliografia privind această localitate. Atît brățara cit și aplica din sîrmă de bronz se întîlnește frecvent și în necropola de la Hallstatt, cf. Karl Kroner, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Firenze, 1959, *Tafelband*, pl. 1, mormîntul 24, fig. 5, mormîntul 28/29, fig. 17, 18. În aceeași necropolă s-a descoperit și virful de săgeată din bronz cu trei aripioare laterale (pl. 6, mormîntul 68, fig. 3) de tip scitic, care este fără îndoială un obiect de import. Existența vîrfurilor de săgeți sau altor piese scitice descoperite izolat sau desprinse de întregul lor conex dovedesc doar legături cu lumea scitică sau greco-scitică și nicidecum existența elementului etnic scitic; cf. și P. Reinecke, *Eine dreikantige Bronzespfeilspitze aus Oberfranken*, în *Germania*, 25, 1941, p. 82—85.

piese de metal, care ar putea aparține din punct de vedere etnic autohtonilor. nu schimbă cu nimic atribuirea necropolei de la Cristești sciților, respectiv unei populații străine. Este vorba doar de câteva piese, rămânând ca hotărîtor ritul de înmormîntare și inventarul mormîntului 9 care poate fi atribuit fără nici o rezervă unui războinic scit, probabil un șef de trib. Analogia cea mai bună ne-o oferă un mormînt descoperit într-un curgan din apropierea localității Romnii de pe teritoriul Uniunii Sovietice, care pe lângă schelet mai conținea tot două akinakes-uri, 206 virfuri de săgeți din os, bronz și fier, zăbale și psalii de fier, securi, ciocane de luptă etc.⁴⁵

Existența pieselor de metal ce par să fie produse ale autohtonilor, precum și ceramica (de asemenea produs local) dovedesc legăturile strînse și influențele reciproce între noii veniți și autohtonii geto-daci, legături care s-au soldat cu asimilarea rapidă a sciților-agatirși în masa autohtonilor.

Rezumînd, putem conchide că cercetările făcute în vara 1956 la cariera de pietriș din Cristești au stabilit existența unei așezări cu bordeie aparținînd culturii Coțofeni din faza de trecere spre epoca bronzului. S-a dovedit apoi că așezarea romană situată pe malul Mureșului se întinde pînă în acest loc. Rezultatul cel mai important îl constituie însă identificarea necropolei de înhumatie scitică, descoperindu-se mai multe morminte, dintre care s-au putut determina și salva un număr de 17. Inventarul mormîntului 9, al unui războinic scit, probabil un șef de trib, este unul dintre cele mai bogate și reprezentative inventare funerare scitice descoperite pînă acum în Transilvania, contribuind la lămurirea apartenenței etnice a celor înmormîntați în necropolele contemporane din Transilvania.

III. Războieni-Cetate (r. Aiud, reg. Cluj)

Localitatea Războieni este cunoscută în bibliografie prin numeroasele descoperiri fortuite sau din săpăturile și sondajele executate aici⁴⁶. Cele mai multe materiale au ieșit la iveală la nord-vest de sat, pe o terasă puțin ridicată, numită de localnici „Cetate” și aparțin epocii romane. Pe acest loc plan s-a presupus existența unui castru în care au staționat detașamente din legiunea a XIII-a Gemina și ala Batavorum miliaria⁴⁷. Aici, în luna iulie 1960, s-a săpat un șanț de conductă, descoperindu-se numeroase materiale arheologice⁴⁸.

Șanțul a avut cîțiva kilometri lungime, tăind platoul numit „Cetate” și promontoriul ce se găsește situat la est de acesta. Traseul șanțului se împarte în trei sectoare (I—III; fig. 13).

⁴⁵ V. A. Ilinskaia, *Arheologija*, Kiev, V, 1951, p. 196—211, pl. I—III, fig. 1—7.

⁴⁶ Bibliografia completă în *Repertoriul arheologic al României*, lucrare colectivă în manuscris la Institutul de Istorie din Cluj.

⁴⁷ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 170—178.

⁴⁸ Descoperirea a fost anunțată de ing. Walter directorului Institutului, acad. prof. C. Daicoviciu, care a delegat pe autor cu controlarea descoperirilor.

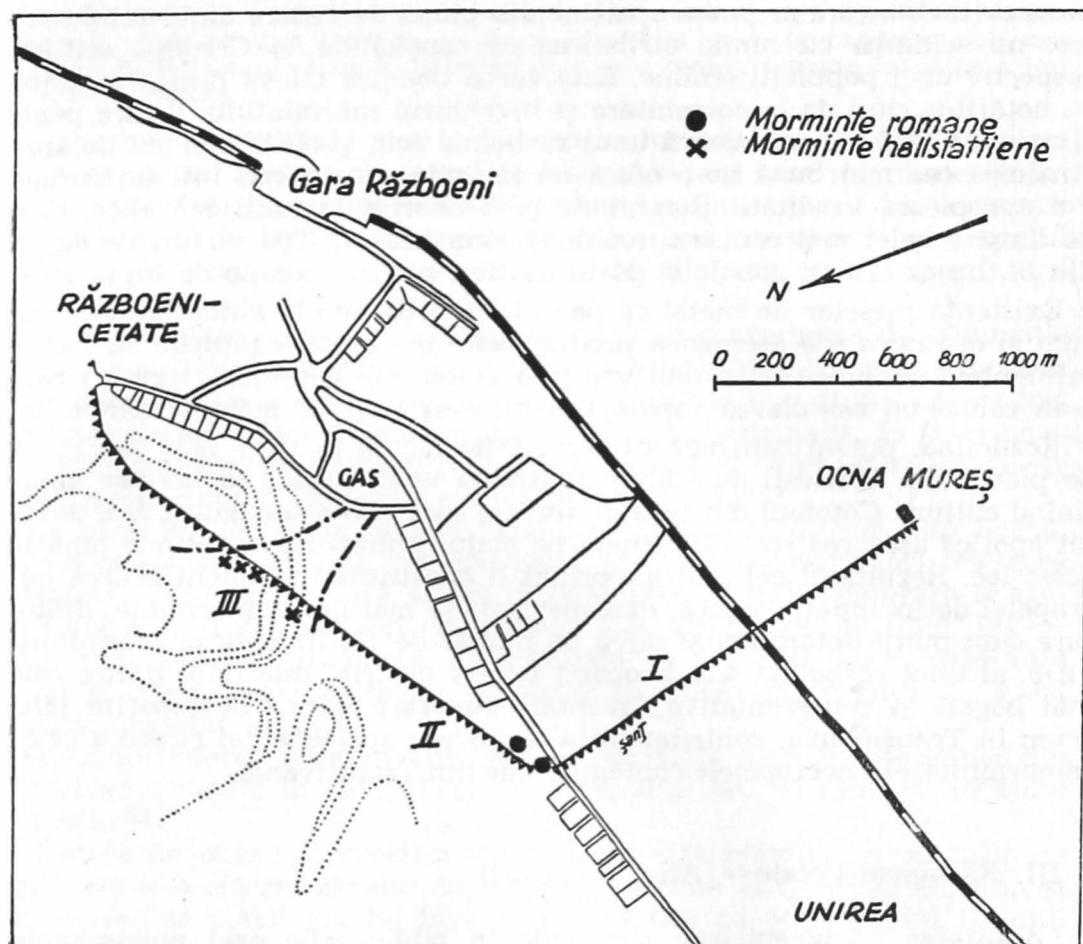

Fig. 13. Războieni-Cetate, plan de situație

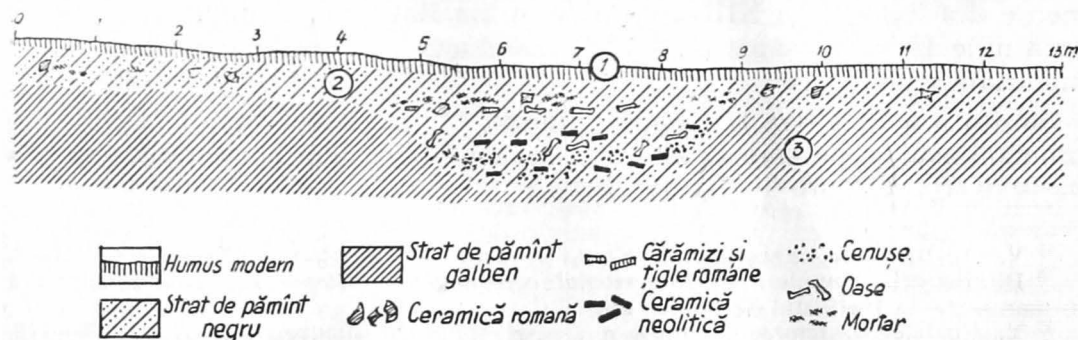

Fig. 14. Profilul unui bordei neolitic

Sectorul I

Începe la aproximativ 50 m în stînga șoselei ce duce de la Unirea la Războieni și ține aproximativ 200—250 m în direcția sud-est.

Din punct de vedere stratigrafic pe toată această porțiune s-a putut constata următoarea situație (profilul, fig. 14).

— Un strat de humus modern de culoare neagră care ține aproximativ 10—20 cm (notat pe profil cu 1). Sub el urmează un al doilea strat de pămînt (notat pe profil cu 2), tot de culoare neagră, ceva mai gălbui decît primul, care măsoară 30—40 cm grosime. În acest strat s-au descoperit, pe toată lungimea sectorului, materiale romane constînd din fragmente de cărămizi, țigle, ceramică roșie și cenușie lucrată la roată, mortar, oase de animale etc. Nu s-a găsit nici un fel de zid și nu s-a putut delimita vreo clădire. Acestui strat îi urmează un al treilea format din lut galben (notat pe profil cu 3), în care sînt adîncite gropi de bordeie neolitice, pornind din stratul al doilea de pămînt negru-gălbui și adîncindu-se 1—1,20 m în stratul de lut galben. Adîncimea lor, de la suprafața actuală a solului, este de 1,50—2 m. Pereții gropilor sînt oblici, îngustîndu-se spre fund. La gură gropile măsoară 4—4,50 m lungime și 2,50—2,80 la fund. Ele au fost umplute cu pămînt, o cantitate mare de cenușă, cărbuni, fragmente ceramice și foarte multe oase de animale. Într-un singur caz s-a putut observa în interiorul bordeiului o lipitură înroșită, acoperită cu cărbuni și cenușă, care nu poate fi decît o vatră de foc. Distanța dintre bordeie este de obicei de 10—14 m. Ceramica se compune exclusiv din fragmente. Nu s-a găsit nici un vas întreg sau care să poată fi reconstituit. Trebuie să menționăm că majoritatea fragmentelor ceramice au fost adunate din pămîntul scos din șanț și din pereții acestuia. N-au fost ridicate însă decît cîteva fragmente, marea majoritate au rămas pe loc.

Fragmentele ceramice aparțin neoliticului tîrziu și anume culturii Petrești (care și-a avut zona de răspîndire axată, în linii generale, pe valea Mureșului)⁴⁹ și se pot împărți în două grupe:

a) ceramică grosolană de culoare cenușie sau roșietică, lucrată neglijent din pastă cu multe granule de nisip și incomplet arsă (fig. 15/4—7);

b) ceramică fină, de culoare cenușie sau roșie, lucrată foarte îngrijit din pastă fină fără impurități și omogen arsă. Din această categorie fac parte cîteva torți de vase (fig. 15/1—2), un fragment de pahar de culoare cenușiu-brună (fig. 15/3) și un fragment din toarta unui vas de culoare brună, acoperit cu slip puternic lustruit, de aspect metalic. Nu s-a aflat printre numeroasele fragmente ceramice nici unul pictat. Întregul material are analogii ce merg pînă la identitate în stațiunea „Groapa galbenă” de la Petrești, care a dat numele culturii.

⁴⁹ Pentru această cultură: D. și I. Berciu, *Cercetări și săpături arheologice în județele Turda și Alba*, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 53—60 (fig. 44—48); *IstRom*, I, 1960, p. 70—71.

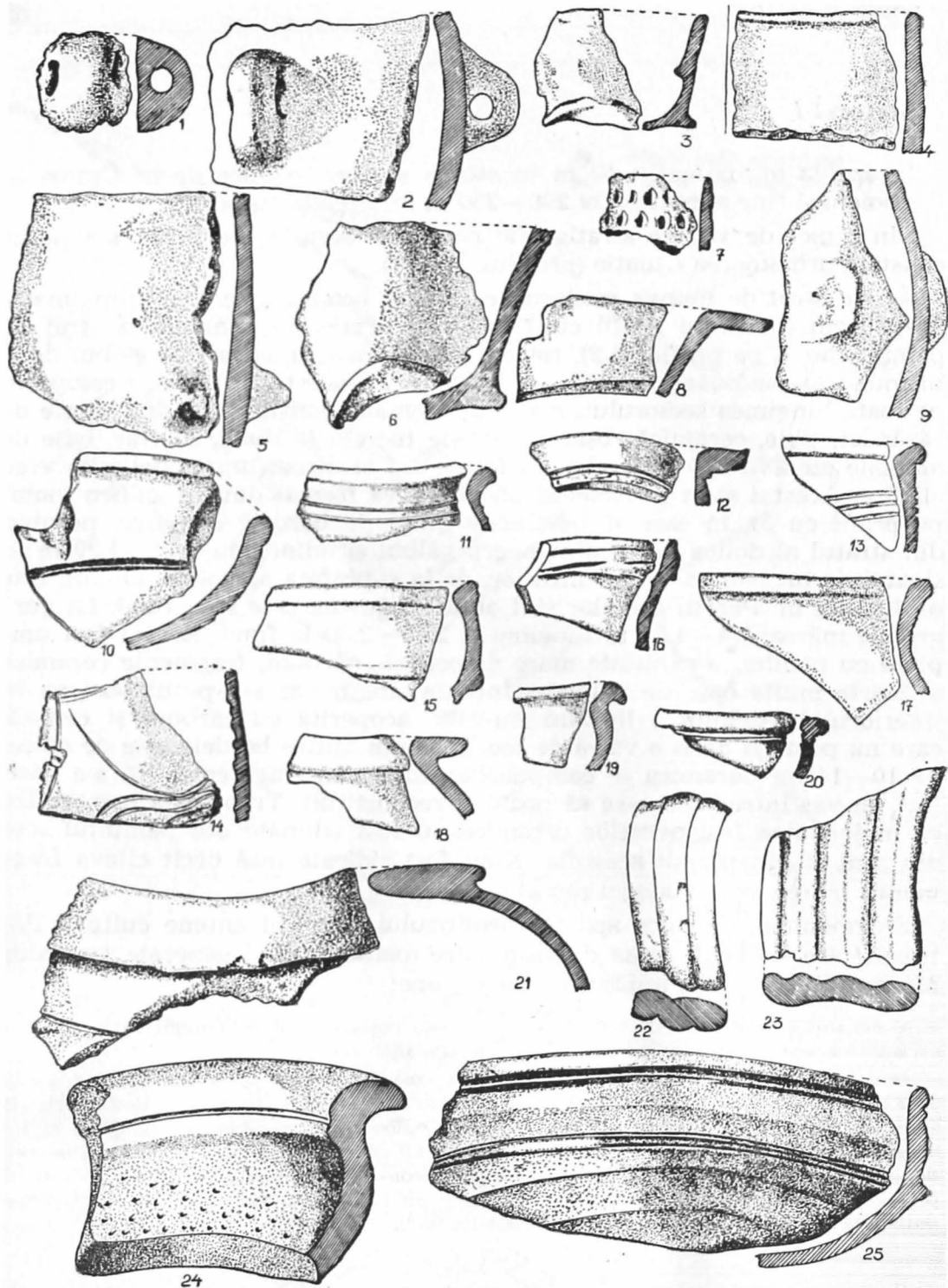

Fig. 15. Fragmente ceramice neolitice și romane descoperite la Războeni

Sectorul II

Taie pe toată lungimea terasa numită de localnici „Cetate“ a cărei suprafață este plină cu fragmente ceramice, țigle și alte materiale romane scoase la iveală de lucrările agricole. Direcția șanțului este aproximativ paralelă cu cea a comunei Războeni mergînd pe latura de nord-vest a acesteia.

Sectorul II începe la unirea cu sectorul I, cu care face un unghi de 90° și ține pînă la poalele dealului situat la est de „Cetate“, unde vine un drum de la GAS Războeni (vezi fig. 13).

Sectorul II măsoară în lungime mai mult de 150 m.

Din punct de vedere stratigrafic întîlnim aceeași situație ca și în sectorul I, cu deosebire că bordeiele neolitice nu țin pe întreaga lungime a sectorului, ci numai pe o porțiune de circa 200 m, începînd din capătul vestic. Au fost identificate în această porțiune încă 12 gropi de bordeie.

Materialele romane sînt mai abundente decît în sectorul I, mai cu seamă în centrul terasei. Un element nou, neîntîlnit în sectorul precedent, îl constituie două morminte romane din cărămizi. Unul dintre ele a fost descoperit chiar la unirea celor două sectoare și a rămas nedesfăcut. Cel de al doilea, situat la 80 m spre est de primul, a fost tăiat de șanț și apoi dezvelit de noi în lungime printr-o casetă de 2,50×3,50 m, pornind de la șanț.

Mormîntul de cărămizi (fig. 16 și 17) a fost descoperit aproape integral distrus nu numai de șanțul care a tăiat o parte din el, ci și de lucrările agricole, fiind așezat foarte aproape de suprafața actuală a solului. Fundul mormîntului se găsește abia la 60 cm adîncime. Este foarte probabil că mormîntul a fost jefuit încă din antichitate, iar demolarea lui s-a făcut cu ocazia lucrărilor agricole. În interior nu s-a găsit nici un fel de inventar. S-a găsit doar un fragment de os uman lung.

Mormîntul a fost făcut din cărămizi așezate în formă de zid, care măsoară 41 cm lungime, 27 cm lățime și 6 cm grosime, unite cu mortar, alcătuind o cutie care a avut în exterior 1,10 m lățime și 2,30 m lungime. Înălțimea nu s-a putut determina, pentru că pe nici o parte nu s-a păstrat întreg peretele cutiei. Într-un colț s-au păstrat cinci rînduri de cărămizi totalizînd 35 cm înălțime. Desigur, cutia sarcofagului a fost mai înaltă, dar probabil că nu cu mult, căci baza mormîntului se găsește abia la 0,60 m adîncime. Pe fundul cutiei a fost lut galben bine bătut, iar la cap o cărămidă de dimensiuni mari 65/65/7 cm, în chip de pernă. Mortar nu s-a găsit decît la unirea cărămizilor în pereți. Mormîntul este orientat pe direcția est-vest. Nici o cărămidă n-a avut ștampile.

Asemenea morminte cu sarcofage din cărămidă sînt foarte obișnuite și

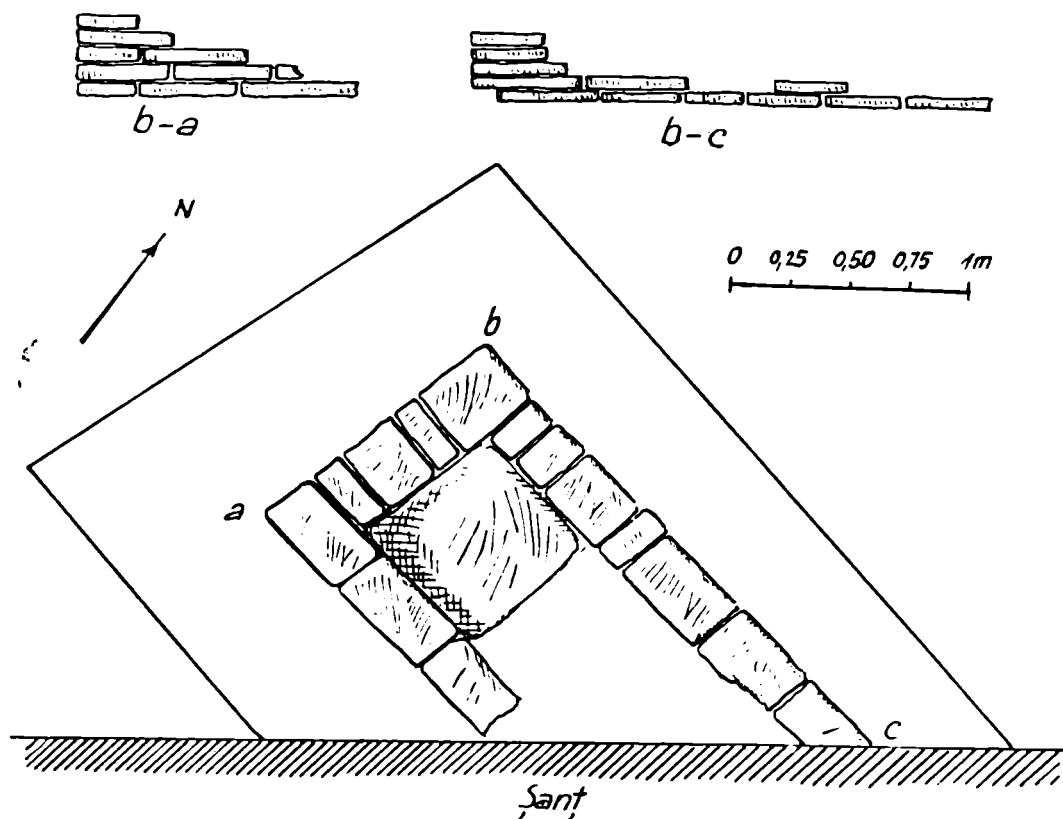

Fig. 16. Planul mormintului de cărămizi roman nr. 1.

larg răspândite în epoca romană în Dacia⁵⁰. Două morminte de același fel au fost găsite în 1931 la Ocna Mureșului, în apropiere⁵¹.

Cel de al doilea mormint se contura perfect în profil, dar dat fiind timpul scurt și mijloacele disponibile reduse, n-a putut fi dezvelit.

Pe tot parcursul Sectorului II nu s-a dat de urmele vreunei fortificații cu caracter militar, în schimb urmele clădirilor sînt abundente peste tot. La 85 m spre vest de extremitatea estică a sectorului II s-au descoperit, la 1.30 m adîncime (vezi fig. 18), urmele unei clădiri mai mari. S-a găsit un fus de coloană de calcar cu diametrul de 40 cm și înalt de 7,6 cm (vezi fig. 19). cărămizi patrulate (18,5×18,5×6 cm) și rotunde (diametru 19, grosimea 8,5 cm, fig. 20/1—2) de la hipocaust. De asemenea s-au descoperit fragmente de *tegula mammata*, ziduri făcute din piatră de calcar, mult mortar, cărămizi și țigle. N-au putut fi urmărite zidurile clădirii pentru a-i putea stabili dimensiunile și destinația.

⁵⁰ Vezi: O. Floca, *Sistemele de înmormîntare din Dacia superioară romană*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 1—116; I. I. Russu, în *AISC*, III, p. 330—340; M. Macrea și D. Protase, în *Materiale*, V, p. 438—439.

⁵¹ C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *AISC*, I, partea II-a, 1928—1933, p. 61—62.

Fig. 17. Mormântul roman de cărămizi

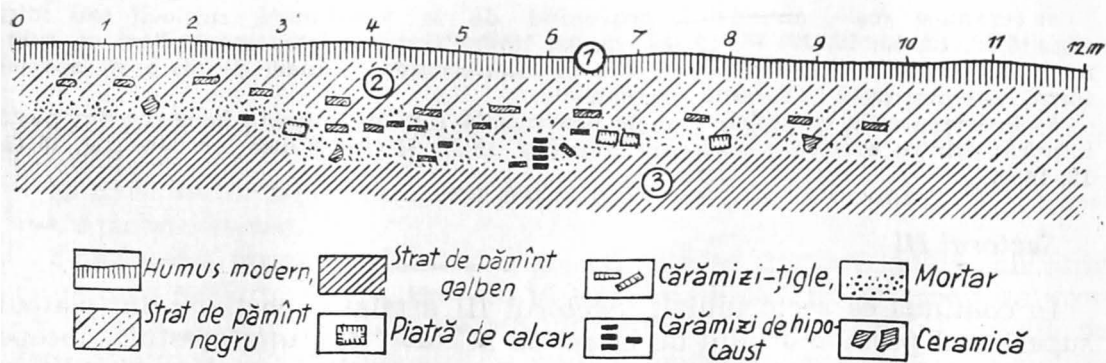

Fig. 18. Profilul clădirii romane cu hipocaust

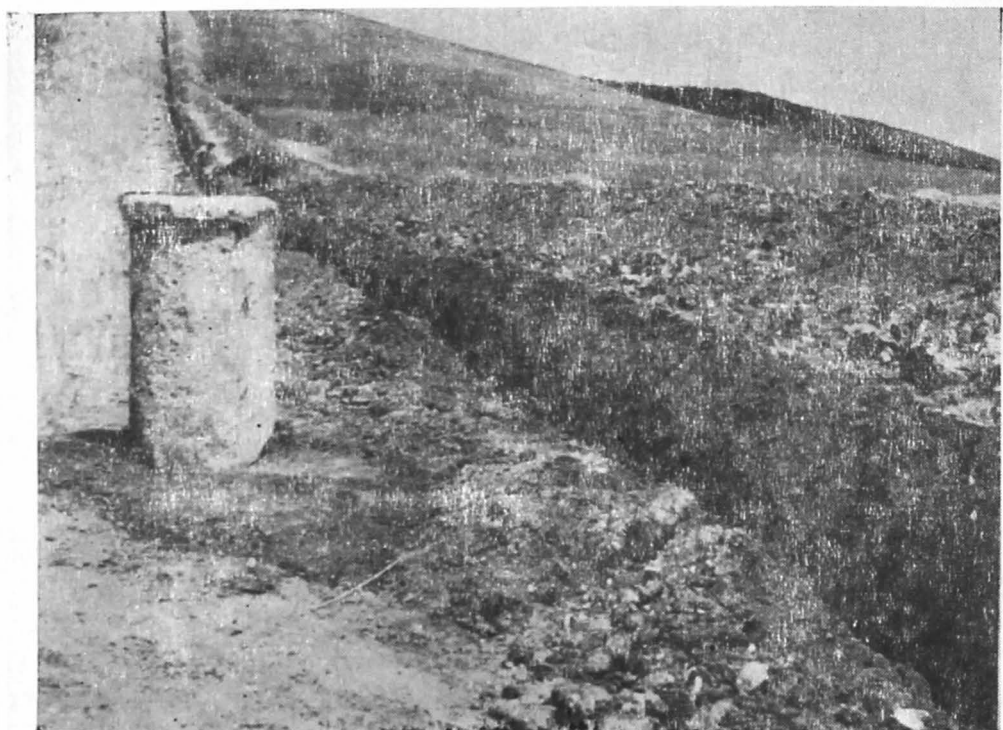

Fig. 19. Coloană romană de calcar descoperită în sectorul II

Ceramica descoperită în ruinele clădirii cu hipocaust sau în alte puncte ale sectorului I și II și este cea obișnuită în așezările romane militare sau civile din Dacia aparținând sec. II—III. Ea se poate împărți în două grupe:

a) ceramică roșie, abundentă provenind de la vase mari, mijlocii sau mici (fig. 15/10, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25)⁵². Printre acestea menționăm un fragment de *mortaria* (fig. 15/24) care are în interior granule mari de nisip. Și această formă este obișnuită în ceramica romană⁵³;

b) Fragmente de ceramică cenușie provincială romană, lucrată la roată din pastă impură; printre acestea o buză de chiup (fig. 15/21) și câteva buze de oale (fig. 15/11, 12, 14)⁵⁴.

Sectorul III

În continuarea sectorului II, Sectorul III a tăiat o porțiune din platoul superior al promontoriului de la est de „Cetate” și panta acestuia. Începe la drumul de care s-a amintit și ține pînă la un alt drum care vine de la

⁵² D. Popescu, *Materiale*, II, 1956, p. 157—179, fig. 100—109.

⁵³ De ex. E. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, în *DissPann.*, ser. II, nr. 20, pl. XL, 23.

⁵⁴ Pentru analogii vezi de ex. M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler în *Materiale*, V, p. 453, fig. 1/13, 17, 20.

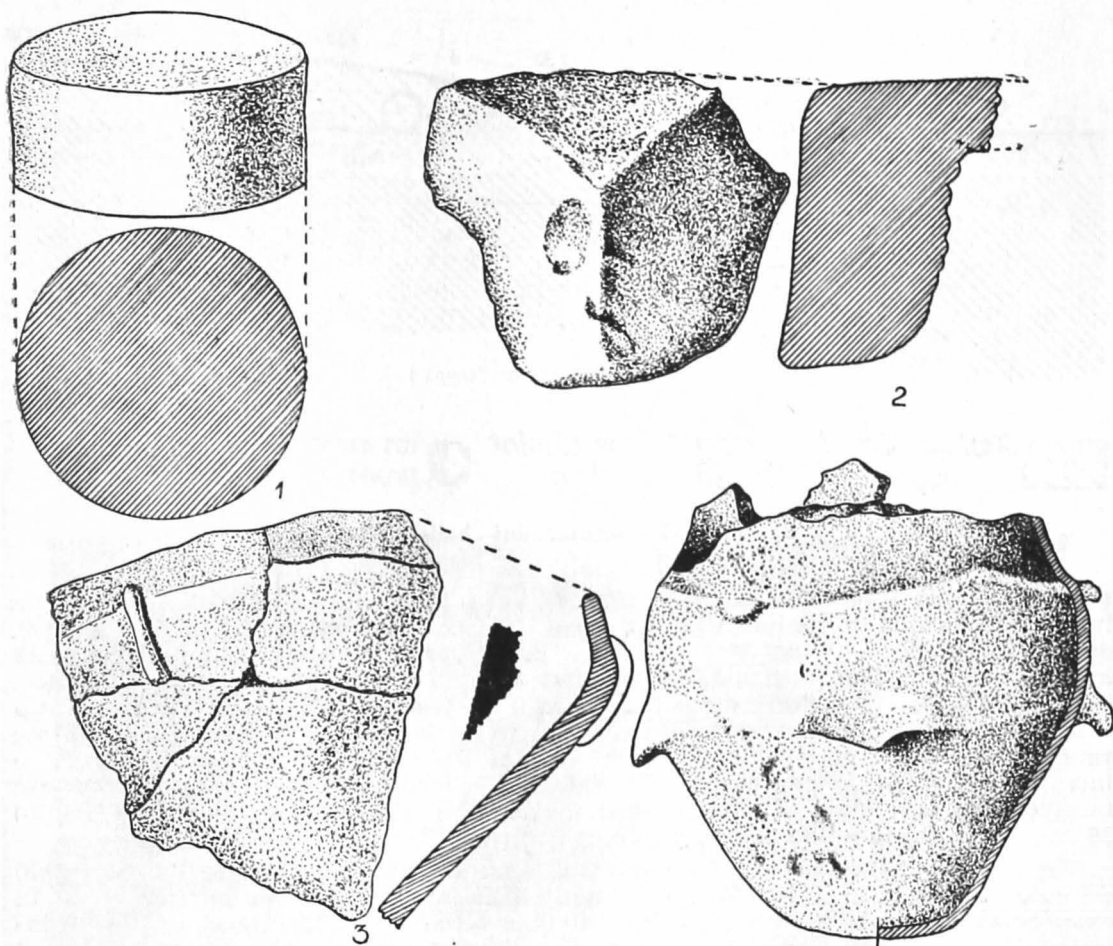

Fig. 20. 1—2 cărămizi de la clădirea romană cu hipocaust; 3—4 ceramică descoperită în mormîntul hallstattian nr. 1

același GAS (vezi fig. 13). Sectorul III măsoară aproximativ 400 m în linie dreaptă.

În acest sector s-au descoperit patru morminte de înhumăție, în cea mai mare parte distruse.

Stratigrafia promontoriului și a pantei sale se prezintă astfel: un strat de humus modern, negru, gros de 10—20 cm, după care urmează un strat de pământ galben. În afară de morminte nu s-a găsit nici un indiciu de locuire antică. Mormintele au fost situate foarte aproape de suprafața actuală a solului, abia la 40—50 cm adîncime. Gropile mormintelor s-au putut distinge cu ușurință fiind adîncite în stratul de pământ galben. Pereții gropilor sînt oblici adîncindu-se în spre fund (vezi fig. 21).

Mormîntul 1 a fost tăiat de șanț și pentru dezvelirea lui completă am făcut o casetă de 2,50×1,50 m (vezi fig. 22). Din schelet s-au păstrat doar membrele inferioare și o parte dintr-un coxal, restul au fost aruncate odată cu pămîntul din

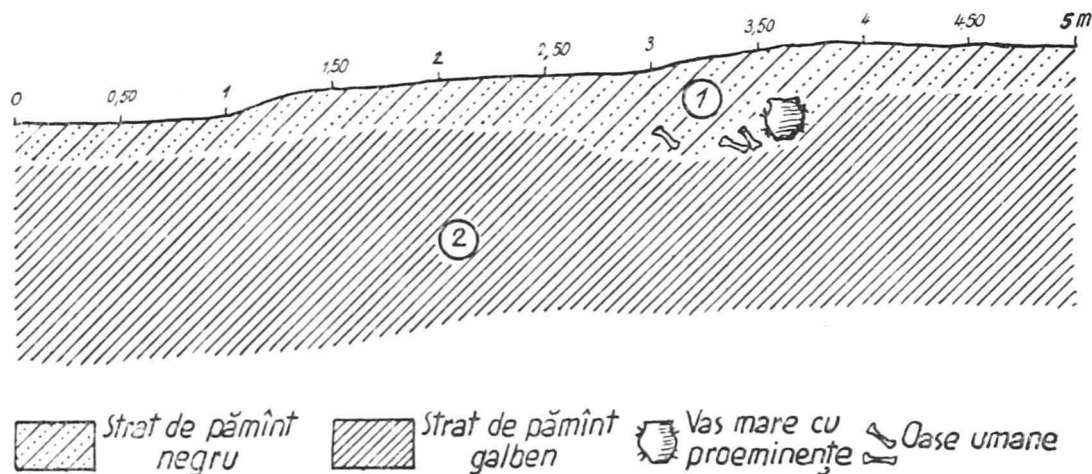

Fig. 21. Profilul mormintului hallstattian nr. 1

șanț. Picioarele sînt ghemuite (vezi fig. 23), ceea ce denotă că mortul a fost așezat în poziție chircită. Lîngă bazin la 20 cm s-a descoperit un vas de lut mare (fig. 20/4), de culoare brun închis aproape negru, cu profil rotunjit, lucrat cu mîna din pastă impură, cu suprafața lustruită, ornamentat cu patru proeminente mari aplatizate, așezate ceva mai jos decît diametrul maxim și patru proeminente de același tip însă de dimensiuni mult mai mici, situate în treimea superioară a vasului și așezate simetric între două proeminente mari. Vasului îi lipsește gura, probabil ruptă de lucrările agricole, fiind aproape de suprafață. S-a recuperat doar o bucată mică din buză cu muchia rotunjită. Dimensiuni: înălțimea actuală 30 cm, diametrul maxim 26 cm, diametrul fundului 12 cm, grosimea pereților 1 cm.

Tot din acest mormînt provine un fragment dintr-o strachină de lut (fig. 20/3) de culoare brun închis în exterior și neagră în interior. Atît în interior cît și în exterior suprafața a fost lustruită. Are muchia buzei rotunjită și curbată înspre interior. Nu cunoaștem poziția acestui vas în mormînt deoarece fragmentul l-am găsit în pămîntul aruncat din șanț. Mormîntul a fost orientat cu capul spre vest și picioarele spre est (fig. 22).

Mormîntul 2 s-a găsit la 4 m spre est de mormîntul 1 și a fost și el tăiat de șanț. Pentru dezvelirea lui s-a făcut o casetă de 3×1,50 m. Din schelet s-au păstrat trunchiul și capul, lipsind picioarele. Capul este culcat pe o parte, iar mîinile au fost întinse de-a lungul corpului. Nu știm dacă și acest schelet a fost chircit. Din inventarul funerar al mormîntului n-am găsit decît fragmente dintr-un vas mare de culoare neagră foarte poros, cu multe granule de nisip, lucrat cu mîna. Vasul era așezat lîngă capul mortului, dar a fost distrus de șanț. Orientarea este aceeași ca și la mormîntul 1.

Mormîntul 3, situat la 6 m spre vest de mormîntul 1, a aparținut unui copil și a fost aproape complet distrus de șanț. S-a păstrat doar jumătate din calota craniană și o parte a masivului facial. În jurul capului s-a deschis o casetă dar nu s-a găsit nici un obiect.

Mormîntul 4, situat pe coasta dealului (fig. 13), a fost complet distrus de șanț. O parte din oasele scheletului le-am găsit în pămîntul scos din șanț. În mormînt s-ar fi găsit, după afirmațiile muncitorilor, o brățară de bronz, care însă s-a pierdut.

Din cele arătate reiese că pe panta dealului și pe platoul superior, a existat o necropolă plană cu morminte de inhumatie. Cele două vase găsite în mormîntul 1 ne ajută la datarea acestei necropole. Amîndouă sînt forme bine cunoscute și larg

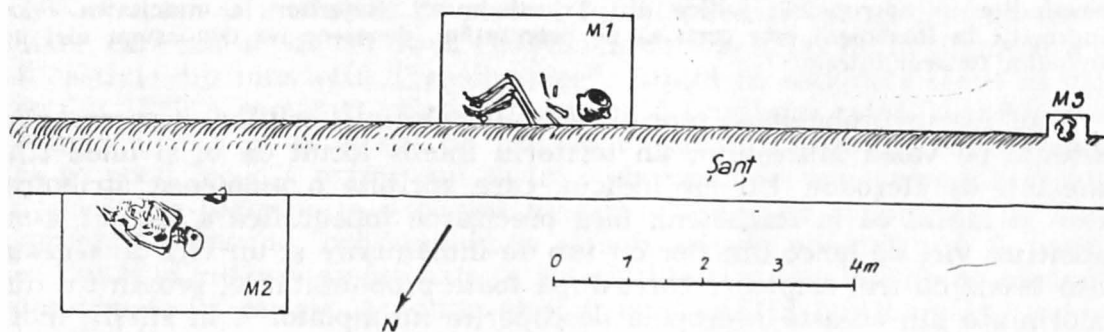

Fig. 22. Planul mormintelor hallstattiene

Fig. 23. Mormintul hallstattian nr. 1

răspândite în necropolele scitice din Transilvania⁵⁵. Referitor la etnicitatea celor îngropați la Războieni este greu să ne pronunțăm, deoarece nu cunoaștem nici un inventar funerar întreg.

Este foarte probabil că mormintele au aparținut sciților, deoarece sînt situate pe valea Mureșului, un teritoriu intens locuit de ei și unde sînt atestați de Herodot. Un alt indiciu, care sprijină o asemenea atribuire, este și faptul că la Războieni, fără precizarea topografică a locului, s-au găsit un vîrf de lance din fier cu tub de înmănușare și un vîrf de săgeată din bronz cu trei aripioare care, după toate probabilitățile, provin tot din morminte din această necropolă descoperite întîmplător⁵⁶. În sfîrșit, indiciul cel mai important îl constituie ritul de înmormîntare identic cu cel al necropolelor scitice, rit străin autohtonilor geto-daci, care se incinerau și nu se înhumau în sec. VI—V î.e.n., cînd se datează mormintele de la Războieni⁵⁷.

CONCLUZII

Rezumînd cele spuse putem conchide că săpătura de salvare de la Războieni, deși a fost de proporții reduse, pune multe probleme și aduce unele precizări importante. S-a putut stabili existența unei întinse așezări neolitice aparținînd culturii Petrești, dovedindu-se că locuirea pe aceste meleaguri începe încă în epoca neolitică și nu în perioada de trecere spre epoca bronzului cum se știa pînă acum pe baza descoperirilor întîmplătoare⁵⁸. Așezarea neolitică s-a dovedit a fi întinsă cuprinzînd peste 500×600 m², cu bordeie adîncite în pămînt 1,50—2 m. Pînă acum nu se cunoșteau asemenea locuințe în cadrul acestei culturi. În sondajul nostru au putut fi identificate un număr de 21 bordeie, dar, în afară de dimensiunile lor, nu se pot da amănunte, căci nici unul dintre ele n-a fost dezvelit în întregime.

În legătură cu așezarea neolitică se pun o serie de probleme care nu vor putea fi lămurite decît în urma unei săpături sistematice. Cea mai importantă dintre ele este încadrarea acestei așezări în succesiunea fazeologice încă nelămurită a culturii Petrești.

Așezarea neolitică este situată la nord-vest de actuala localitate pe platoul numit „Cetate” și continuă și sub vatra satului. După părăsirea așezării de către oamenii epocii neolitice, teritoriul n-a mai fost locuit decît în epoca romană.

⁵⁵ Vezi de ex. Șt. Kovács, *A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorlások temető*, în *DolgCluj*, 6, 1915, p. 257, fig. 26.

⁵⁶ M. Roska, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, în *ESA*, XI, 1937, p. 196 și D. Popescu, *Sciții în Transilvania*, în *Transilvania*, an. 74, nr. 3—4, p. 14.

⁵⁷ Vezi în acest sens lucrarea noastră, *Once more about the Scythian Problem in Transylvania*, în *Dacia*, IX (în curs de publicare).

⁵⁸ Cf. *Repertoriul arheologic al R.S.R.*

Pînă acum se credea că pe platoul numit „Cetate“ se găsește un castru mare, care alături de cel de la Orăștioara de Sus și cel de la Sighișoara ar fi castrele din interiorul Transilvaniei⁵⁹. Șanțul de conductă făcut în vara anului 1960 a secționat „Cetatea“ pe toată lungimea, pînă la 1,80—2 m adîncime, fără să se fi dat de urmele vreunei fortificații, ceea ce arată că în acest loc n-a existat un castru. Abundentele urme romane provin, după cît se pare, de la o bogată așezare civilă, care se întinde pe toată suprafața platoului, continuîndu-se și sub actuala comună. Ar fi posibil ca unitățile militare menționate în inscripțiile și ștampilele de pe cărămizi descoperite în această localitate să-și fi avut castrul în alt punct, undeva în apropiere.

S-a putut identifica și necropola așezării romane, situată la stînga drumului ce vine de la Unirea, la extremitatea vestică a platoului și în același timp al comunei. Din aceeași necropolă provin trei lei funerari, resturi dintr-un sarcofag și un fragment de stelă funerară în relief, descoperite întimplător mai demult⁶⁰.

Rămîne ca cercetări și săpături viitoare să elucideze problema așezării romane de la „Cetate“, să identifice locul castrului și să dezvelească necropola romană.

În afară de cele două așezări, neolitică și romană, în vara anului 1960 s-a identificat o necropolă de inhumatie din perioada scitică, situată pe dealul de la est de „Cetate“, care a aparținut, după toate probabilitățile unei populații străine. Și în acest caz numai o cercetare sistematică ulterioară va putea elucida problema, contribuind totodată la lămurirea unor probleme ale istoriei vechi a patriei noastre.

I. H. CRIȘAN

PROBE- UND RETTUNGSGRABUNGEN IM MITTLEREN MURESCHTAL

Lechința, Cristești, Războieni-Cetate

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht die Ergebnisse der von ihm in den Jahren 1951, 1956 und 1960 in Lechința, Cristești und Războieni-Cetate durchgeführten Probe- und Rettungsgrabungen. Die erwähnten Orte liegen am Mittellauf des Mureschflusses.

I. *Lechința de Mureș*. Die Grabungen auf dem „Podei“, einer westlich des Dorfes gelegenen Berghöhe in beherrschender Lage (siehe Abb. 1 und 2), zeigten die Besiedlung des Platzes zu Beginn der Bronzezeit. Es wurden zahlreiche Scherben der Coțofeni—Kultur gefunden (Abb. 3 und 4). Wahrscheinlich ist die Siedlung an das Ende der Coțofeni—Kultur zu verlegen, da Furchenstich—Keramik angetroffen wurde.

⁵⁹ Ultima lucrare unde este amintit acest lucru este *IstRom*, I, p. 377.

⁶⁰ C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 312 și *AISC*, I, 2, p. 62.

Die Besiedlung hört auch in der mittleren Bronzezeit nicht auf und ist durch reiche Funde der Wietenberg-Kultur (Abb. 5—7) belegt.

Die Ornamente der Wietenberg — Tonware sind ebenfalls in Furchenstichtechnik ausgeführt, was darauf hinweisen könnte, dass an der Entstehung dieser Kultur auch die Coțofeni-Kultur beteiligt war. Wenn durch spätere Entdeckungen der Beweis erbracht würde, dass die Furchenstich — Keramik bis gegen Ende der Frühbronzezeit, also länger als allgemein angenommen wird, andauerte dann könnte man eventuell von einer fortdauernden Besiedlung auf dem „Podei“, beginnend mit dem Übergang zur Bronzezeit sprechen. Einen Hinweis dafür bildet auch die Vermengung von Coțofeni- und Wietenbergmaterial, wie es in Lechința — Podei zu finden ist.

Der „Podei“ war, vermutlich nur kurz, auch während der Römerzeit besiedelt. Dieser Periode gehört ein Depotfund von landwirtschaftlichen Geräten an, dessen Zusammensetzung auf einen bodenständigen Besitzer hindeutet, ein weiterer Hinweis für das Weiterbestehen der dakischen Bevölkerung unter den Römern (Abb. 10).

II. Cristești, Rayon Tg. Mureș, Reg. Mureș—Autonomă Maghiară.

Die im Sommer 1956 in der am Ostrand der Gemeinde gelegenen Kiesgrube unternommenen Grabungen ergaben das Vorhandensein einer Siedlung der Coțofeni-Kultur mit Hüttenbauten. Weiters konnte festgestellt werden, dass die am Mureschufer gelegene Römersiedlung sich auch auf das Gebiet der Kiesgrube erstreckte. Das bedeutendste Ergebnis aber ist die Entdeckung einer skythischen Begräbnisstätte. Der Verfasser beschreibt das Inventar der 17 festgestellten Gräber. Das Inventar aus Grab 9, einem Kriegergrab, gehört zu den reichsten und kennzeichnendsten skythischen Grabinventaren, die bis jetzt in Siebenbürgen gefunden wurden. Es besteht aus: einem grossen doppelkonischen Gefäss, einer Tonschüssel, einer Tasse mit überragendem Henkel, einer eisernen Stangentrense, 8 Bronzeknöpfen von einem Zaumzeug, dem Fragment einer eisernen Messerklinge, 122 Pfeilspitzen, davon 26 aus Knochen, 28 zwei- und 63 dreischneidige Spitzen aus Bronze und 5 aus Eisen. Weiters 2 Eisendolche (Akinakes), einer mit Antennengriff, der andere mit geradem Griffabschluss und eine Streitaxt aus Eisen. Ausser Keramik und Metallgegenständen wurden im gleichen Grab auch Pferdeknochen gefunden. Die Inventare der übrigen Gräber sind ärmlich und bestehen zumeist aus Tongefässen und ein oder zwei Metallbeigaben.

Es sind Flachgräber, meist ost-westlich ausgerichtet. Der Verfasser weist das Gräberfeld den Agathyrsen — Skythen zu, den Bewohnern des Mureschtals am Ende des VI. und Anfang des V. Jahrhunderts v.u. Zr., wie sie von Herodot erwähnt werden.

III. Războieni-Cetate.

Gelegentlich von öffentlichen Arbeiten wurde 1960 eine ausgedehnte, neolithische Siedlung festgestellt. Sie gehört der Petrești-Kultur an und hat Wohngruben, die bis zu 1,80—2 m eingetieft sind.

An dem „Cetate“ genannten Punkt vermutete man ein römisches Castrum. Es ergab sich aber, dass am genannten Ort keine militärische, sondern eine Zivilsiedlung mit zahlreichen Gebäuderesten lag. Das in Inschriften erwähnte Castrum der Einheiten der Legio XIII. Gemina und der Ala Batavorum Milliararia, muss anderswo, vielleicht in der Nähe, gelegen haben. Es konnte auch die Nekropole der Ansiedlung ermittelt werden; sie befand sich an ihrem äussersten Westende. Es wurden zwei Ziegelgräber, ohne Grabbeigaben, aufgedeckt.

Auf einer östlich der „Cetate“ gelegenen Bergkuppe wurde ein Grabfeld aus der ältesten Eisenzeit entdeckt. Die vier davon untersuchten Gräber weist der Verfasser, auf Grund ihrer Keramik, den Agathyrsen — Skythen zu. Eine weitere Stütze für diese Zuweisung bilden eine Lanzenspitze und eine dreikantige Bronzepfeilspitze, die schon früher an diesem Ort gefunden worden waren.

CIMITIRUL „SCITIC” DE LA CIUMBRUD

(Partea I)

Principalul rîu al Transilvaniei, Mureșul, începînd de la Reghin și pînă la Vințul de Jos, străbate ținutul Podișului Transilvaniei. Acest ținut cuprinde atît Cîmpia propriu-zisă a Transilvaniei, cit și partea de vest a Podișului Tîrnavelor și Podișul Secașurilor, adică regiunea cea mai coborîtă a Podișului deluros al Transilvaniei. Dacă fixăm pe hartă punctele cu descoperiri „scitice”, constatăm cu oarecare surpriză că teritoriul ocupat de „sciți” (sau, mai bine zis, de o populație scitoidă) acoperă aproape perfect teritoriul sus-menționat¹, dar locurile de descoperire în cadrul unității geografice mai mari se concentrează mai ales în zona care este cunoscută de mult în limba noastră populară și în literatura științifică sub numele de cîmpia Transilvaniei. Ea are aspect deluros, modelată sub formă de interfluvii rotunjite, fără orientare precisă, cu altitudine absolută rar peste 500 m și văi nu prea adînci. Povîrnișurile sînt relativ domoale. Intersectate de văi, acestea dau uneori inversiuni de relief, cu alternanțe între mici bazinete și sectoare de defileu.

Clima este caracterizată prin ierni destul de aspre și veri nu prea călduroase (ianuarie cu medii de -4° ; iulie cu temperaturi medii sub 20°)². Precipitațiile se mențin între 550 și 650 mm anual, vegetația (unele elemente de stepă și pîlcuri de gorun) și solurile (asociații de cernoziom levi-gat cu soluri brune de pădure care apar, în general, pe părțile cele mai înalte ale reliefului) trădează un regim de silvo-stepă din ce în ce mai accentuat, de la periferie spre interior, unde manifestă tendințe de stepizare antropogenă, databilă încă începînd din neolitic, dar mai ales din epoca bronzului³. Cu excepția Mureșului, a

¹ Cf. I. H. Crișan, *Un akinakes inedit din Muzeul Făgăraș (Considerațiuni asupra grupului scitic din Transilvania)*, în *OmD*, p. 126, fig. 7; idem, *Ceramica daco-getică (cu specială privire la Transilvania)*, lucrare de dizertație pentru obținerea titlului de candidat în științe istorice, la specialitatea: Istoria veche a României, Cluj, 1964, pl. XIV (lucrarea păstrată în Biblioteca Institutului de istorie și arheologie al Acad. Republicii Socialiste România — Filiala Cluj, în formă de manuscris).

² I. Al. Demidovici, M. Iancu, T. Morariu, I. N. Oleinikov, Al. Savu, I. Sîrcu, *Raionarea fizico-geografică*, în *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, vol. I, *Geografie fizică* [București], p. 647 și anexa nr. XI.

³ Cf. Gy. László, în *ErdMúz*, XLVIII, 1943, p. 376—379, 381.

Tirnavelor și Arieșului, restul rețelei hidrografice este alcătuit din piraie neînsemnate cu regim nestatornic, cu ape mari primăvara, zone de înmlăștinări permanente pe fundurile largi ale văilor, pantă de scurgere redusă și conuri depuse de afluenții secundari.

Valea Mureșului, care deci străbate această regiune de silvo-stepă a Transilvaniei, a dat pînă acum variate materiale arheologice de caracter „scitic”. Deosebit de bogată este porțiunea văii cuprinsă între Reghin și Deva. Avînd în vedere mulțimea cimitirelor, nu trebuie să ne mire nici descoperirile din anul 1958 făcute în cuprinsul comunei Ciumbrud (reg. Cluj, r. Aiud), care cade în partea de sud-vest a acestei porțiuni de vale, în fața orașului Aiud.

De pe teritoriul Ciumbrudului, de altfel, se cunoșteau mai demult urme arheologice. Printre acestea se numără un vas neolitic, pictat, cu picior, apoi fragmente ceramice de la începutul epocii bronzului, iar dintr-un loc neprecizat se amintește o așezare din epoca bronzului. La sud de comună, pe drumul ce duce spre comuna Sincrai (a se vedea fig. 1), s-au distrus, mai demult, morminte din prima vîrstă a fierului, „scitice”^{3a}.

În apropierea mormintelor distruse mai demult se termină o terasă pleistocenă, inferioară, a Mureșului (ridicată cu circa 20 m deasupra nivelului riului), numită „Podireu”, cu o întindere de 350—400 m lungime și de circa 200 m lățime. Săpături de salvare au fost executate la capătul de vest, îngust, al terasei și pe panta de vest a ei în două etape: în cursul anilor 1957 și 1958. Obiectul acestui studiu îl formează numai mormintele descoperite în toamna anului 1958; singura excepție o face „mormîntul cu cenușă împrăștiată” (vezi mai jos, p. 84 și 104), dezvelit încă în 1957.

La începutul lunii septembrie 1958 am fost înștiințați că pe terasa mai sus-amintită au apărut morminte de inhumatie, vase mari, mai mult sau mai puțin întregi, precum și obiecte de bronz. Școala de horti- și viticultură din localitate a început aici pregătirea terenului în vederea plantării viței de vie. În cursul lucrărilor s-a pătruns, în medie, pînă la adîncimea de 60—70 cm. La lucrările pregătitoare au luat parte cîțiva din muncitorii ce participaseră la săpăturile din 1957 și cele din vara anului 1958. La apariția primelor vestigii arheologice sporadice, aceștia apreciind la săpătură extensiunea aproximativă a gropilor mormintelor, au săpat aceste porțiuni numai la o adîncime de o palmă-două, însemnînd locurile cu țărushi bătuți în sol.

Materialele apărute au fost culese, în mare majoritate, de învățătorul-director Ion Fleșeriu, astăzi directorul Muzeului de științe naturale din Aiud, de cîțiva profesori ai școlii horti-viticole și de foști muncitori ai noștri cu tragere de inimă. Aceștia au însemnat cu țărushi aproximativ centrul, respectiv direcția mormintelor, nemaiputînd însă preciza totdeauna mormîntul căruia îi aparțineau piesele. Astfel, nu s-au putut face

^{3a} Cf. în *ProblMuz.*, 1960, p. 230, notele 1—3.

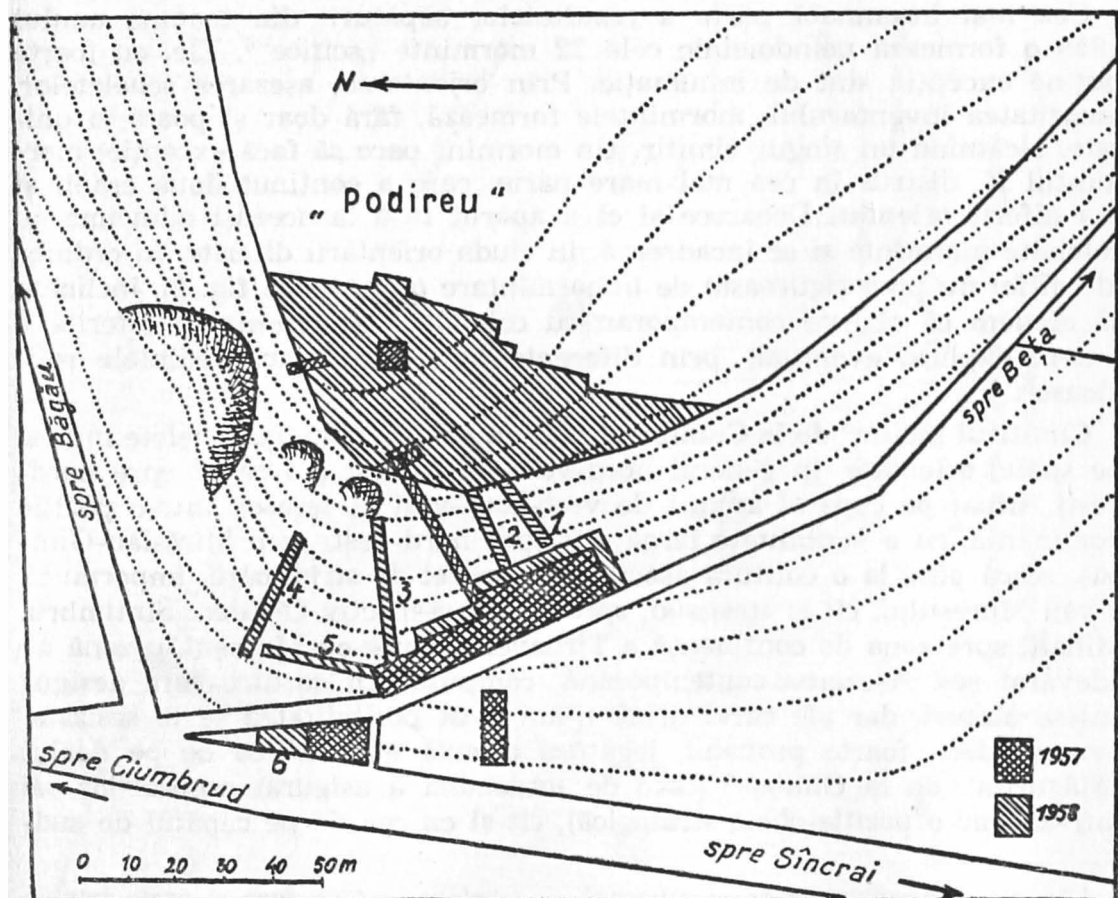

Fig. 1. Planul general al săpăturilor de la Ciumbud din 1957—1958.

deloc observații asupra mormintelor I, IV—V, VII—IX, iar asupra mormintelor VI și X numai parțial. După asemenea precedente a început săpătura.

Limita originală a lucrării de pregătire pentru plantarea viței de vie, am împins-o spre est cu o fișie lată de circa 14 m și lungă de 30 m. Astfel au apărut mormintele X—XVIII și petele de locuință (?) care au dat materiale neolitice. Deoarece pînă în ultima zi a campaniei n-au apărut noi morminte în fișia săpată spre est de șirul mormintelor XIII—XVI, iar fondul de săpătură se epuizase, am fost nevoiți să sistăm lucrările. După informațiile unui elev al școlii horti-viticole, fost muncitor al nostru, după această dată, spre est de limita săpăturii noastre, plugul cu arătură adîncă, anume pentru pregătirea terenului în vederea plantării viței de vie, a mai distrus încă patru morminte. Dincolo de ele însă, cu toate observațiile atente ale elevului, n-au mai apărut nici un fel de vestigii. Se pare deci că cimitirul nu s-a întins mai departe.

Cea mai însemnată parte a rezultatelor săpăturii din toamna anului 1958 o formează neîndoielnic cele 22 morminte „scitice”⁴. Ele, cu foarte puține excepții, sînt de inhumatie. Prin orientarea, așezarea scheletelor, identitatea inventarului, mormintele formează, fără doar și poate, o unitate, alcătuind un singur cimitir. Un mormînt pare să facă excepție: mormîntul X, distrus în cea mai mare parte, care a conținut două cranii și era diferit orientat. Deoarece și el a apărut însă la aceeași adîncime cu celelalte morminte și se încadrează, în ciuda orientării diferite, în ordinea (de altfel nu prea riguroasă) de înmormîntare (a se vedea fig. 2), înclinăm să credem că el este contemporan cu celelalte, iar orientarea diferită o putem explica, eventual, prin diferențe în legătură cu credințele religioase⁵.

Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud este un cimitir plan, cu schelete întinse pe spate, orientate în general nord-vest — sud-est (cu capul spre nord-vest), situat pe capătul ascuțit de vest-nord-vest al terasei, într-o poziție dominantă, cu o vizibilitate largă atît spre nord-vest, spre Mirăslău-Gîmbaș, adică pînă la o cotitură asociată cu un fel de strîmtoare, importantă, a văii Mureșului, cît și spre sud, spre Teiuș, respectiv Oieșdea, Sîntimbru, Mihalt, spre zona de confluență a Tîrnavelor unite cu Mureșul, o zonă de adevărat șes. Așezarea contemporană, compusă din corturi, care desigur fusese alături, dar ale cărei urme n-am avut posibilitatea să le sesizăm, avusese deci, foarte probabil, legătură directă atît cu cea de pe dealul „Măgurița” de la Gîmbaș⁶ (care de totdeauna a asigurat posesorilor săi într-adevăr o poziție-cheie strategică), cît și cu cea de pe capătul de sud-

⁴ În afara mormintelor ce se grupează — repetăm — fără doar și poate într-un cimitir, în suprafața săpată am mai dat de un material ceramic ce s-a dovedit a fi neolitic, aparținînd culturii Petrești (pe planul cimitirului marcat cu nr. 2). Eventual cu acest material sînt contemporane rămășițele de vetre nr. 1 și 3, arse la roșu, conținînd urme de cenușă și cioburi mărunte atipice. Conturul colibelor ce le-ar fi corespuns, cu gropi de stîlpi sau pari, nu l-am putut identifica, cu toată străduința noastră.

Din materialul provenit de aici amintim:

a) două buze mici de vase neolitice cenușii, dintr-o pastă săpunoasă, ornamentate cu linii incizate, frînte meandric (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13313—13314);

b) două torți neolitice cu perforare orizontală (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13315—13316);

c) diferite fragmente ceramice neolitice, roșcat-cărămizii și cenușii (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13317—13324);

d) fund de vas neolitic (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13325);

e) părți ale unui vas mare de provizii, neolitic, dintr-o pastă cărămizie, săpunoasă, fină, bine arsă (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13326 a);

f) trei fragmente ceramice neolitice (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13327—13328-A);

g) o bucată de zgură, asemănătoare pietrei ponce (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13329).

⁵ Trebuie să recunoaștem că în privința obiceiurilor de înmormîntare la „sciți”, din lipsa observațiilor detaliate referitoare la acestea, în stadiul actual al cercetărilor nu putem să facem decît unele presupuneri.

⁶ Vezi M. Roska, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, în *ESA*, XI, 1937, p. 178—180; idem, *ErdRep.*, p. 161—162, nr. 92. Material nepublicat se găsește parte în MuzAiud, parte în MuzIstCluj, sub inv. nr. II 8566—8748, III 8842—9292

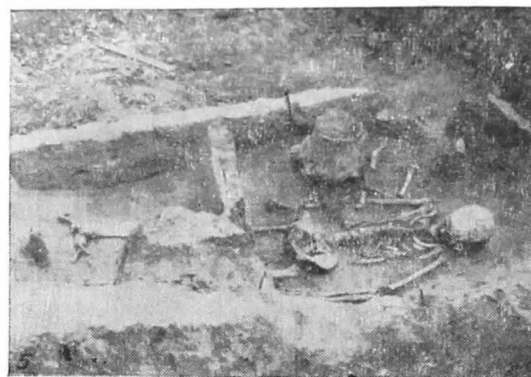
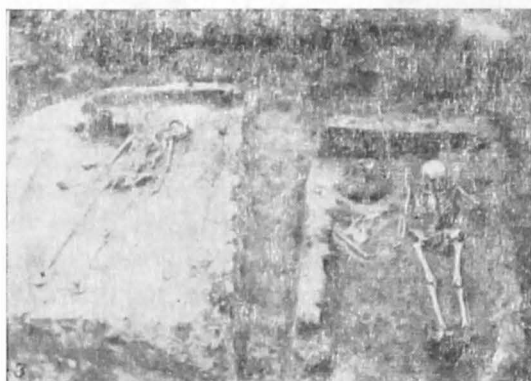
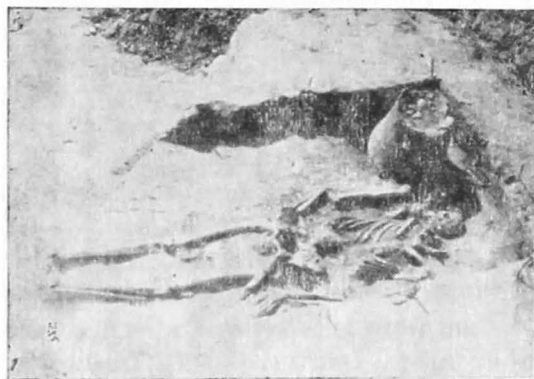

Fig. 3. Mormîntul II (nr. 1-2); XV-XVI (nr. 3); III (nr. 4) și XI (nr. 5-6).

Fig. 4. Mormintul XIV (nr.1) și XII (nr.2).

est tot al celei de-a doua terase „Cetățeaua“ de la Teiuș⁷, presupunînd, natural, contemporaneitatea integrală sau măcar parțială a tuturor acestora. Ba mai mult, cimitirele, respectiv așezările de la Aiud (Parcul orașului — „Cinegetelek“, „Gerepen“ și „Hellós“)⁸ au existat chiar în fața cimitirului nostru, pe terasele extinse, în formă de limbă, care se găsesc pe latura cealaltă a văii. Dacă ne gîndim la faptul că Valea Lopadiei, care se varsă în Mureș în fața actualei comune Ciumbrud asigură accesul cel mai scurt spre valea Tîrnavei Mici, respectiv spre așezările și cimitirele de la Blaj, Jidvei, Șaroș⁹, că în fața terasei de la Ciumbrud se întîlnesc Valea Aiudului, care vine dinspre depresiunea Trascăului, cu valea Mureșului, ponderea situației geografice a acestui cimitir și așezare cîștigă și mai mult. Gruparea atît de interesantă a cimitirelor și așezărilor în jurul orașului actual Aiud reflectă, desigur, o realitate istorică (militară și eventual și politică) pe care noi, în momentul de față, încă nu o putem explica.

* * *

Capătul de vest al terasei „Podireu“ este relativ plat, dar treimea de nord a acestei părți oarecum peninsulare oferă, din această cauză, posibilități excepționale de vizibilitate, față de cele două treimi mai joase, de

⁷ K. Horedt și colaboratorii, *Pătrunderea și așezarea slavilor în Transilvania*, în SCIV, I, 1, 1950, p. 126; idem, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 798.

⁸ M. Roska, în *ESA*, XI, 1937, p. 182, fig. 23, p. 183, fig. 24, p. 184—188; idem, în *ErdRep.*, p. 188—190, nr. 25.

⁹ Cf. I. H. Crișan, în *OmD.*, p. 126, fig. 7; idem, *Ceramica daco-getică* pl. XIV. Mărturia cea mai bună în favoarea existenței acestui drum o constituie descoperirile de la Lopadea Nouă, din imediata apropiere.

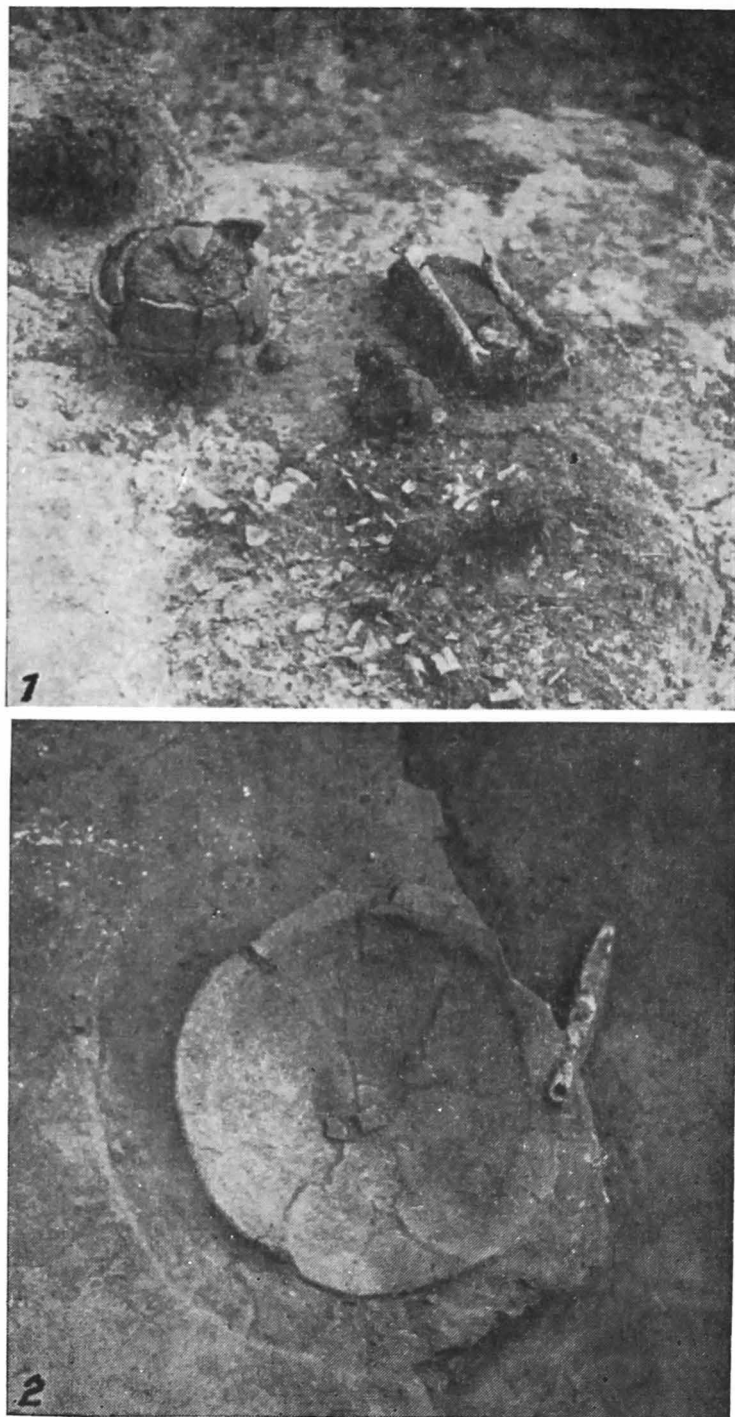

Fig. 5. Mormîntul XII — de incinerare — (nr. 1) ; „mormîntul cu cenușă împrăștiată”, săpat în anul 1957 (nr. 2).

sud-est. Stratul de deasupra este format dintr-un sol brun de pădure, degradat într-o oarecare măsură, de aspect lutos, gros în medie de 60—70 cm. Sub el sînt nisipuri fine aluvionare, nestabile, ale Mureşului.

Ca o observație generală trebuie să menționăm că toate mormintele cimitirului „scitic” de la Ciumbrud au fost săpate doar în solul brun de pădure, oprindu-se la nivelul nisipurilor Mureşului.

În privința planului cimitirului se poate constata că mormintele orientate, în general, nord-vest — sud-est, sînt destul de dispersate, fără o ordine strictă¹⁰. Totuși, mormintele nr. I și II, VI, IX—X, XI și XII, VII—VIII, XIII—XIV, XVII—XVIII par să formeze oarecum niște grupe (fig. 2), fără să putem observa o legătură specială, internă, între acestea. Mormîntul nr. IV, ca și „mormîntul cu cenușă împrăștiată”, descoperit în cursul săpăturilor din 1957, au fost aflate cu totul izolat. Ca o regulă generală putem aminti că majoritatea obiectelor de inventar fuseseră depuse pe latura dreaptă a defunctului.

Descoperiri fortuite

I. Obiecte de metal

1. Oglindă de bronz, turnată, masivă, ajunsă fără mîner în MuzIstCluj. Mînerul de fier a fost nituit de placă cu patru cuie, din care s-au păstrat doar trei. Dosul circular al oglinzii este împărțit în patru segmente de cerc prin brațele unei cruci reliefate. Fiecare segment de cerc este, la rîndul lui, ornamentat cu cîte trei rînduri de dungi în relief, frînte în unghi drept.

Dimensiuni: diametrul 131,9 mm, grosimea plăcii la perimetru 5 mm, în interior 3,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13160 (fig. 6, nr. 2).

2. Oglindă de bronz simplă, fără decor, turnată dintr-o placă subțire, ruptă în jurul porțiunii de conexiune cu mînerul, cu două găuri de nituire dispuse neregulat.

Dimensiuni: diametrul 87 mm, grosimea plăcii 1,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13161 (fig. 6, nr. 1).

3. Ac mare sau agrață de păr de bronz, cu buton semiglobular (sau în forma pălăriei de ciupercă) și cu acul torsionat, îndoit.

Dimensiuni: diametrul butonului 24 mm, lungimea acului 154 mm, grosimea lui 2 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13162 (fig. 10).

¹⁰ Încă I. Kovács a constatat, cu ocazia săpăturilor de la Tîrgu Mureș, că mormintele mai apropiate sînt relativ rare și, eventual, aparțin unor înmormîntări familiale. După cît se pare, „scitii”, în general, n-au făcut economie de spațiu, ci au săpat mormintele la distanțe mari (8—20 sau chiar mai multe zeci de metri, cum este cazul la Cipău; cf. N. Vlăsa, *O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania: cimitirul de la Cipău-„Gară”, în Apulum*, IV, 1961, p. 20, 34). Acest fapt poate să explice de ce sîntem anunțați, de obicei, numai de una-două descoperiri întîmplătoare și de ce, de multe ori, săpăturile ulterioare, făcute în vederea căutării altor morminte „scitice”, nu ne dau nici un rezultat... Cf. I. Kovács, *A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorláskori temető. Station préhistorique de Marosvásárhely* [Tîrgu Mureș], *cimétière de l'époque scythe et de la migration des peuples*, în *DoljCluj*, VI, 1915, p. 268.

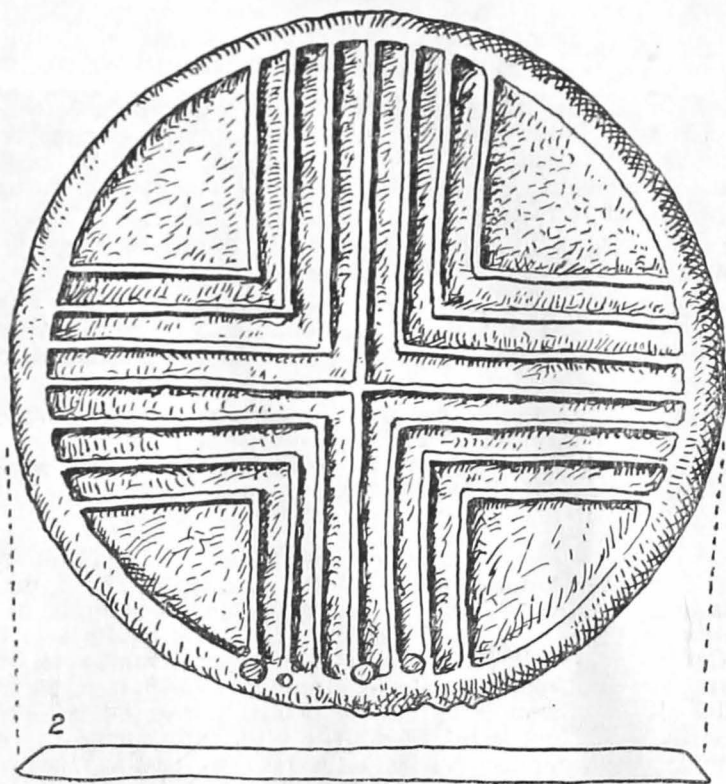
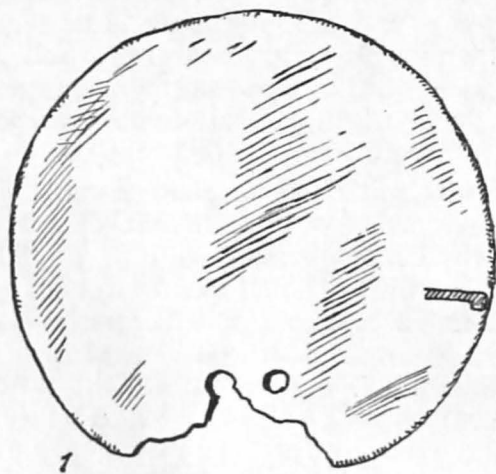

Fig. 6. Oglinzi de bronz apărute în morminte distruse.

4. Pandantiv rozetiform (?) de bronz, compus dintr-un cerc central din care pleacă patru spițe lățite.

Dimensiuni: diametrul, fără aripioare 38 mm, cu aripioare 55 mm, grosimea plăcii 3,4 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13166 (fig. 8, nr. 9).

5. Elice de bronz, ruptă, cu două aripioare (original cu trei aripioare), probabil de la un vîrf de săgeată, cu gaură de legătură în corp.

Dimensiuni: înălțimea 23 mm, deschizătura între aripioarele existente 34 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13165 (fig. 8, nr. 7).

6. Brățară de bronz deschisă din fir simplu, cilindric, însă cu capete îndoite unul peste celălalt, fără decor, formată dintr-o bară rotundă în secțiune, cu capete subțiate.

Dimensiuni: diametrul maxim 67 mm, diametrul minim 60 mm, grosimea 5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13158 (fig. 8, nr. 15).

7. Brățară de bronz formată dintr-o bară rotundă în secțiunea cu capete îndoite unul peste celălalt, fără ornament.

Dimensiuni: diametrul 70 mm, grosimea cea mai mare 8 mm, la capete 5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13159 (fig. 8, nr. 4).

8. Obiect (mărgea?) de bronz în formă de butoiș, perforat, cu două prelungiri tubulare.

Dimensiuni: lungimea 24 mm, diametrul la mijloc 14 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13167 (fig. 8, nr. 11).

9. Două fragmente ale unei bentițe de bronz, colier sau obiect folosit pentru strînsul părului pe creștet. Se compune din două lame laterale neornamentate, unite printr-un fir torsionat.

Dimensiuni: lungimea fragmentului mai mare 110 mm, lățimea plăcii 10 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13163 a-b (fig. 8, nr. 10).

10. Topor de luptă bipen, de fier, bine păstrat cu tăișul îngust, iar cu brațul celălalt fără tăiș și puțin rotunjit la extremitate. Orificiul din mijloc, pentru mîner, este foarte puțin oval.

Dimensiuni (după curățire): lungimea 164 mm, lățimea la orificiul pentru coadă 27 mm, diametrul acestui orificiu 24 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13833.

11—12. Inele de tîmplă de bronz cu capete îngroșate de formă conică.

Dimensiuni: diametrul 65 mm, grosimea 4 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13157, IN 13164 (fig. 8, nr. 2, 5).

13—14. Fragmente de inele de tîmplă de bronz cu capete îngroșate de formă conică; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13152, IN 13156 (fig. nr. 13—14).

15. Vîrf de săgeată de bronz, în formă de frunză, cu „cîrlig”.

Dimensiuni: lungimea 33 mm, lățimea cea mai mare 10 mm, grosimea lamei 4 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13178.

16. Vîrf mare de săgeată de bronz, în formă de frunză de salcie, în două muchii, cu „cîrlig”.

Dimensiuni: lungimea 55 mm, lățimea maximă 15 mm, grosimea 5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13170 (fig. 8, nr. 19).

17. Vîrf de săgeată de bronz în formă de frunză de salcie, în două muchii, cu „cîrlig”, romboidal.

Dimensiuni: lungimea 38 mm, lățimea maximă 14 mm, grosimea 5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13171, (fig. 8, nr. 20).

18. Vîrf de săgeată de bronz în trei muchii, cu „cîrlig”.

Dimensiuni: lungimea 39 mm, lățimea dintre aripi 7 mm, grosimea la orificiul pentru coadă 6 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13179.

19. Vîrf de săgeată de bronz în trei muchii, fără „cîrlig”.

Dimensiuni: lungimea 33 mm, lățimea dintre aripi 6,5 mm, grosimea la orificiul pentru coadă 7 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13176.

20. Vîrf de săgeată de bronz, în trei muchii, fără „cîrlig”.

Dimensiuni: lungimea 24 mm, lățimea dintre aripi 9 mm, grosimea la orificiul pentru coadă 7,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13177.

21. Vîrf de săgeată de bronz în trei muchii.

Dimensiuni: lungimea 31 mm, lățimea dintre aripi 5,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13154.

22. Vîrf de săgeată de bronz în trei muchii.

Dimensiuni: lungimea 31,5 mm, lățimea dintre aripi 7 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13153.

23—24. Două vîrfuri de săgeți de bronz, în două muchii, cu „cîrlig“, de tipuri diferite; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13174, IN 13175.

II. Obiecte de lut ars

1. Vas bitronconic cu slip, cu patru proeminente-apucători, de culoare brună-cenușie, lucrat cu mîna din pastă foarte grosolană, zgrunțuroasă, îi lipsește buza și o parte a gitului.

Dimensiuni: înălțimea 185 mm, diametrul gurii 130 mm, diametrul fundului 104 mm, grosimea pereților 8,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13156.

2. Vas bitronconic cu patru proeminente-apucători, lucrat cu mîna din pastă grosolană, de culoare brună-cenușie, cu slip. Îi lipsește partea superioară.

Dimensiuni: înălțimea 178 mm, diametrul fundului 103 mm, grosimea pereților 8 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13137 (fig. 14, nr. 4).

3. Vas mare, bitronconic, prevăzut cu patru proeminente-apucători elipsoidale în secțiune, aplecate în jos, dispuse imediat sub linia diametrului maxim; buza și o parte din gît lipsesc; este lucrat cu mîna din pastă grosolană, cu cioburi pisate în compoziție, slab arsă, negricioasă, cu pete cenușii.

Dimensiuni: înălțimea 385 mm, diametrul pîntecului 325 mm, diametrul fundului 146 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13135 (fig. 14, nr. 5).

4. Vas bitronconic cu patru proeminente-apucători, lucrat cu mîna din pastă grosolană, cu cioburi pisate în compoziție, de culoare brună-cenușie, cu slip; partea superioară îi lipsește¹¹.

¹¹ Observația că la mai multe vase mari lipsesc părțile superioare se explică prin faptul că ele, stînd în picioare, cu ocazia muncilor agricole au fost sparte de plug.

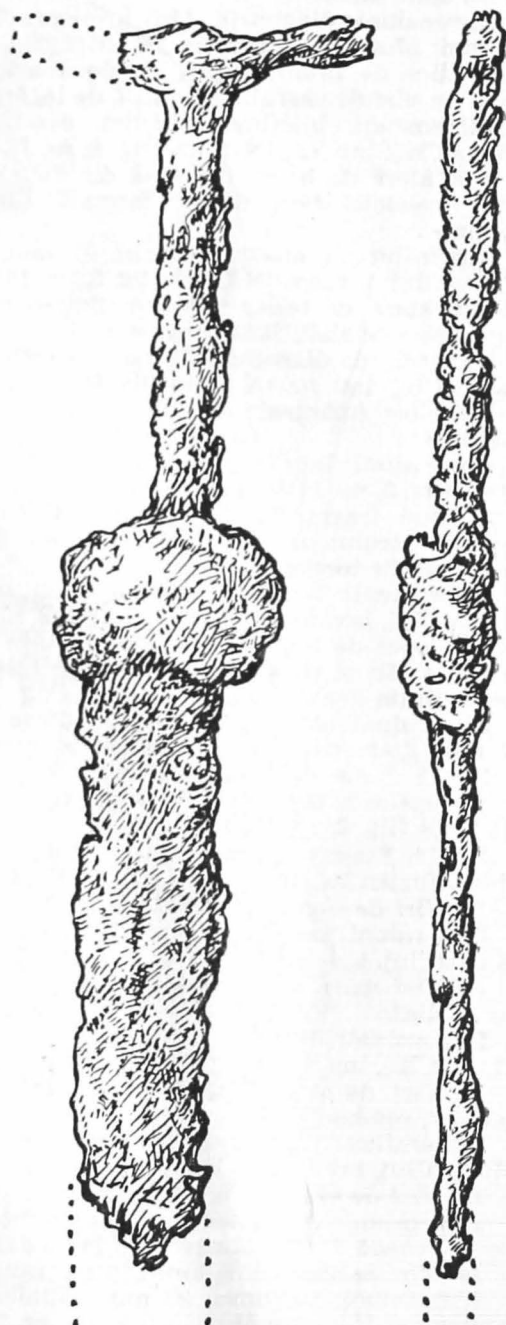

Fig. 7. *Akinakes* de fier cu un singur tăiș și cu bară orizontală.

Dimensiuni: înălțimea 233 mm, diametrul pîntecului 232 mm, diametrul fundului 131 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13232.

5. Fragmente din partea dinspre buză și din gîtul unui vas bitronconic, asemănător celor precedente; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13139 a-c.

6. Ceașcă mare, tronconică, cu toarta supraînălțată ruptă, lucrată cu mîna din pastă grosolană, negricioasă, cu cioburi pisate în compoziție, foarte rău arsă.

Dimensiuni: înălțimea 78 mm, diametrul gurii 140 mm, diametrul fundului 55 mm, grosimea pereților 5,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13304.

7. Ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, păstrată întregă, lucrată cu mîna dintr-o pastă zgrunțuroasă, cu cioburi pisate în compoziție, de culoare negricioasă, extrem de slab arsă.

Dimensiuni: înălțimea 65 mm, diametrul gurii 109 mm, diametrul fundului 55 mm, grosimea pereților 8,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13141.

8. Ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, păstrată întregă, lucrată cu mîna din pastă zgrunțuroasă, de culoare cafenie, slab arsă.

Dimensiuni: înălțimea 57 mm, diametrul gurii 90 mm, diametrul fundului 65 mm, grosimea pereților 8 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13832.

9. Fragment mare din pîntecul unui vas (asemănător celui găsit în mormîntul XII), lucrat cu mîna din pastă zgrunțuroasă, prost arsă, cu slip, de culoare brună, de un tip mai rar, piriform alungit, zvelt, cu o dungă scoasă în relief la linia de întîlnire între pîntec și gîtul vasului; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13138.

10. Strachină mare, parțial reconstituită, cu buza răsfrîntă în interior. În partea păstrată, sub buză, trei proeminențe-apucători, simetric dispuse. Făcută cu mîna din pastă negricioasă, impură, foarte slab arsă.

Dimensiuni: înălțimea 143 mm, diametrul gurii 335 mm, diametrul fundului 137 mm, grosimea pereților 12 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13139.

11. Fragment dintr-o strachină cu buza răsfrîntă în interior, cu patru proeminențe-apucători, lucrată cu mîna din pastă grosolană, cu cioburi pisate în compoziție, de culoare negricioasă, cu slip; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13148.

12—13. Două fragmente din străchini asemănătoare celor pomenite mai sus; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13147—13147a.

14—17. Fragmente aparținătoare la două cești tronconice cu toarta supraînălțată, asemănătoare celor amintite mai sus; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13142 a, b; IN 13144; IN 13145; trei butoni ai unui vas roșcat, din pastă prost arsă, foarte friabilă (inv. nr. IN 13305 a—b).

18—22. Fragmente de la vase diferite nedeterminabile, toate lucrate cu mîna dintr-o pastă grosolană; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13143 (buză de vas negricios, din pastă nisipoasă); IN 13144 (mic fragment de buză de vas); IN 13146 și IN 13150, IN 13151 (două fragmente din buza aceluiași vas negricios, cu pete cafenii pe fața interioară).

III. Obiecte de os

1. Vîrf de săgeată în patru muchii, de formă piramidală alungită, cu orificiu pentru prins în coadă.

Dimensiuni: lungimea 45 mm, lățimea la bază 8 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13173 (fig. 8, nr. 33).

2. Vîrf de săgeată în patru muchii, de formă piramidală alungită, cu orificiu pentru prins în coadă.

Dimensiuni: lungimea 42 mm, lățimea la bază 8,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13155 (fig. 8, nr. 30).

3. Vîrf de săgeată în patru muchii, în formă piramidală alungită, cu orificiu pentru prins în coadă deteriorat.

Dimensiuni: lungimea 31 mm, lățimea la bază 7 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13169 (fig. 8, nr. 31).

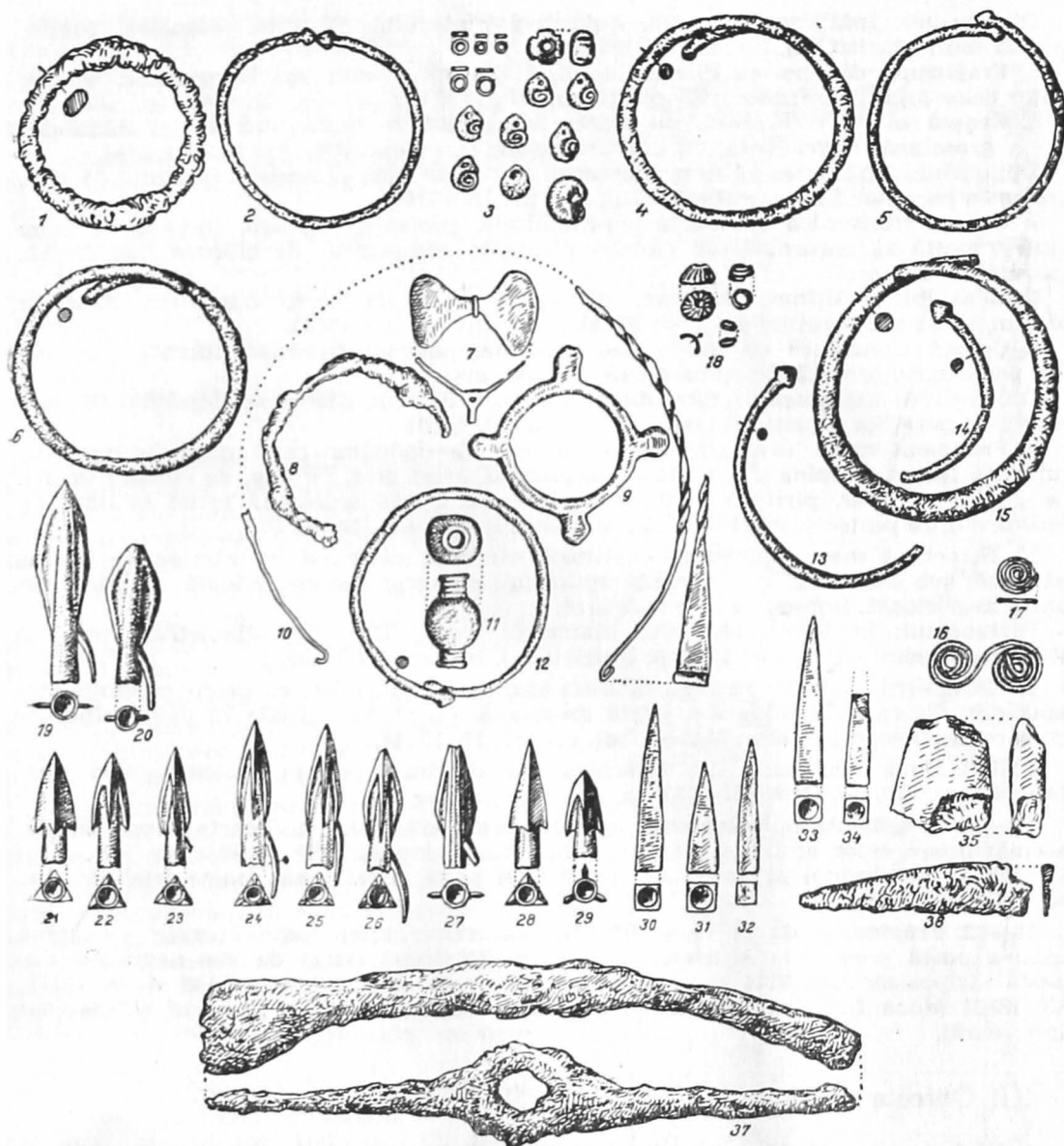

Fig. 8. Podoabe și ornamente (nr. 1–18); vîrfuri de săgeți de diferite tipuri (nr. 19–29 de bronz, nr. 30–34 de os); cuțit de fier (nr. 36); cute (nr. 35); topor de luptă de fier (nr. 37).

4. Vîrf de săgeată în patru muchii, de formă piramidală alungită, cu orificiu pentru prins în coadă.

Dimensiuni: lungimea 34 mm, lățimea 6 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13168 (fig. 8, nr. 32).

5. Vîrf de săgeată, în patru muchii, de o formă cu totul asemănătoare, cu vîrful ciuntit; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13172 (fig. 8, nr. 34).

Descrierea mormintelor¹²

Mormintul nr. I a fost distrus cu ocazia lucrărilor de pregătire pentru plantarea viței de vie.

Din *inventarul* lui nu s-au păstrat decît fragmentele unui vas nereconstituibil, foarte probabil de tipul bitronconic. Pe unele fragmente, sub buză, sînt rămășițe de briu alveolar, iar pe altele proeminente-apucători. Vasul de culoare brun-roșcată este făcut cu mîna dintr-o pastă extrem de grosolană, friabilă, foarte prost arsă (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13180, fig. 14, nr. 3).

Tot din acest mormînt provin și alte fragmente de vase: a) buză de vas brun-negricios, din pastă nisipoasă, cu pereții subțiri; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13181; b) fragment de vas negricios cu urmele unei torți perforate vertical; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13182.

Mormintul nr. II (fig. 3, nr. 1). Groapa mormîntului, nederanjată, a putut fi bine observată, avînd un plan aproape perfect rectangular. Ea măsura 1 m lățime, 2,05 m lungime și 1,40 m adîncime de la nivelul actual. Scheletul, care a aparținut unui bărbat, era întins pe spate cu capul orientat spre nord-vest. Oasele erau slab conservate. Craniul s-a deplasat cu 90° spre dreapta din poziția lui normală și s-a răsturnat cu gaura occipitală în sus. Mandibula era în poziția ei normală, originală. Brațul drept era îndoit din cot și mîna sprijinită pe bazin, iar brațul stîng a fost întins lîngă corp, la mică distanță, cu mîna răsucită. Scheletul măsura 161 cm lungime fără labelle picioarelor care s-au distrus cu timpul. Întreaga poziție a scheletului face impresia că defunctul fusese pus în groapă fără mare grijă, cu umărul drept ridicat. Privită în ansamblu, poziția scheletului este interesantă, fiindcă picioarele erau mai ridicate față de nivelul original al capului.

Inventar: În colțul de vest al gropii, în dreptul capului și umărului stîng s-a găsit un vas mare bitronconic bine păstrat, cu buza evazată puțin, cu contururi rotunjite, cu patru proeminente-apucători mari, elipsoidale, pe linia maximului diametru (una dintre cele patru proeminente, simetric dispuse, lipsește). Este lucrat cu mîna din pastă grosolană, slab arsă, de culoare cenușie-închisă, cu slip (în vas s-a găsit o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată).

Dimensiuni: înălțimea 440 mm, diametrul gurii 240 mm, diametrul la pîntece 310 mm, diametrul fundului 150 mm, grosimea pereților 9,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13181 (fig. 11, nr. 8).

Ceașcă tronconică cu toartă supraînălțată, fragmentară, făcută cu mîna din pastă impură, negricioasă, extrem de slab arsă; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13140.

Pe marginea stîngă a bazinului (fig. 3, nr. 1—2) s-a găsit un *akinakes* (fig. 7). Acest *akinakes* de fier se caracterizează prin mînerul terminat într-o bară dreaptă, transversală, lenticulară în secțiune. Corpul mînerului este masiv, alcătuit dintr-o placă groasă, uniformă pe întreaga față. Pe ambele fețe corpul mînerului este prevăzut cu o linie adîncită în forma unui mic șanțuleț, iar marginile lui sînt canelate

¹² Vezi literatura mai veche în legătură cu descoperirile anterioare de la Ciumbrud, în rapoartele preliminară: *Săpăturile de salvare de la Ciumbrud*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 605, nota 1—3; VII [1960], p. 191—199.

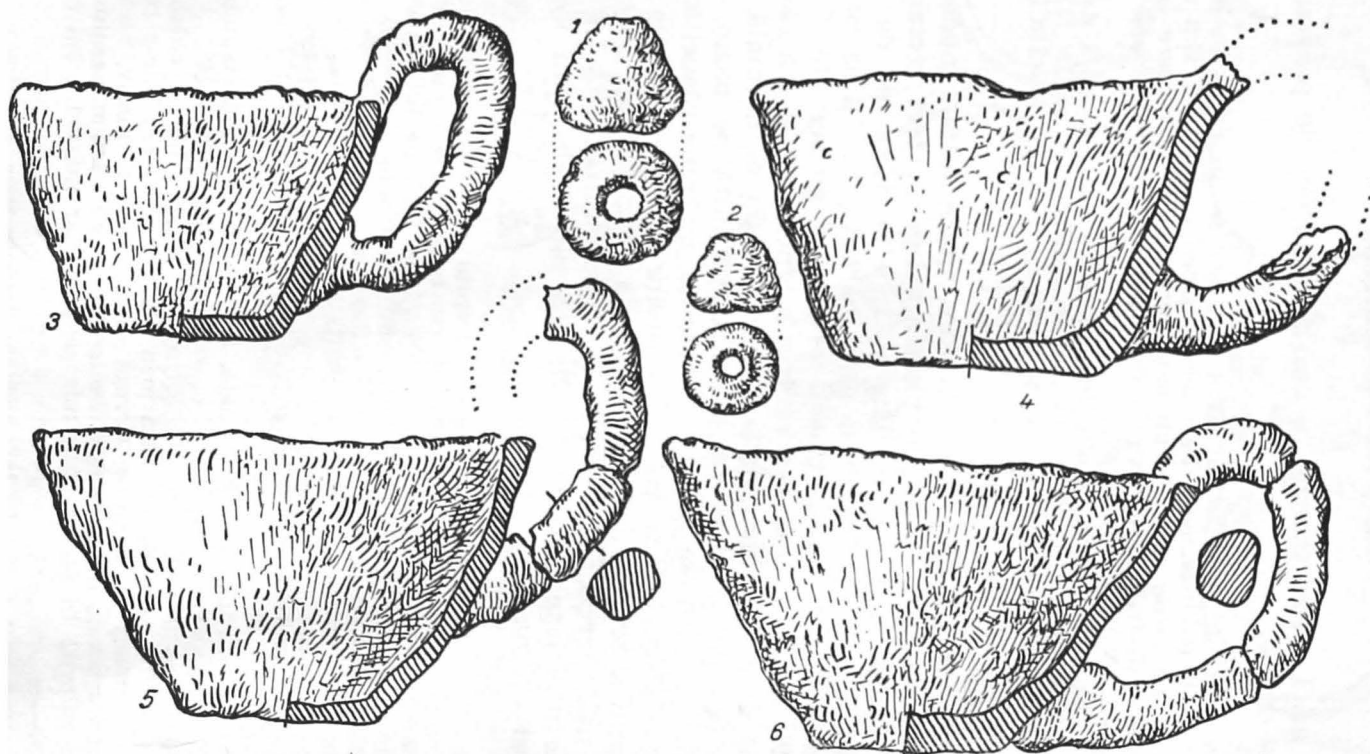

Fig. 9. Fusaiole de lut ars (nr. 1—2); cești tronconice cu toarta suprainălțată (nr.3—6).

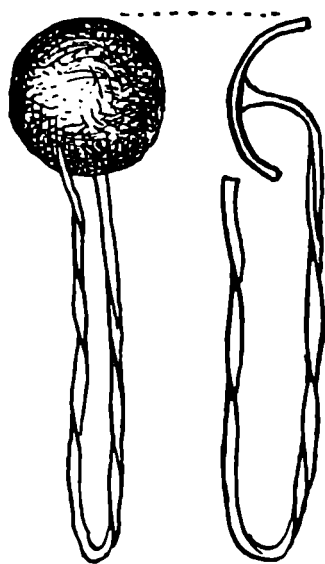

Fig. 10. Ac de păr, din bronz, dintr-un mormînt distrus.

(dacă mînerul n-a avut cumva, inițial, trei linii paralele, adîncite toate trei în forma unor mici șanțulețe, ceea ce nu se mai poate observa din cauza oxidării). Pumnalul pare să fie lucrat dintr-o singură bucată, neobservîndu-se urmele vreunei articulări. El prezintă obișnuitul ornament cordiform, care alcătuiește un fel de manșon ce acoperă partea superioară a lamei pumnalului. Garda cordiformă are doi lobi aproape egali. Din cauza ruginii sudarea (?) celor doi lobi nu se mai poate vedea. Lama pumnalului se îngustează treptat spre vîrf. Are un singur tăiș, în bună parte mîncat de rugină, ca și vîrfurile de altfel. Pe suprafața lamei nu se observă nici un șanț de scurgere a sîngelui, deși n-ar fi exclus ca el să fi existat.

Dimensiuni (după curățire): lungimea totală 186,5 mm, lungimea corpului mînerului 78 mm, lățimea lui 9,5 mm, grosimea lui 7 mm, lungimea barei mînerului (întregită) 59 mm, lățimea barei 6,8 mm, grosimea ei 6,5 mm, lățimea gării cordiforme între umerii externi 31 mm, lungimea lamei (de la baza lobilor cordiformi la vîrf) 87 mm, grosimea ei (în apropierea lobilor) 3,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13184.

Sub antebratul drept s-a descoperit un topor de luptă de fier, de tipul „tirnacop“, în apropierea căruia zăcea un mic obiect de fier foarte ruginit (MuzIstCluj, inv.

nr. IN 13186), care face impresia unei lame de cuțit vîrîte într-o teacă din același metal) și încă un obiect oxidat de fier (inv. nr. IN 13187).

Toporul dublu de fier are un tăiș îngust, iar brațul celălalt fără tăiș, puțin rotunjit la extremitate. Orificiul din mijloc, pentru mîner, este foarte puțin oval.

Dimensiunile: lungimea 180 mm, lățimea la orificiul pentru prins în coadă 27 mm, deschizătura acestui orificiu 13 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13185 (fig. 8, nr. 37).

Imediat lîngă humerusul stîng, cam pe la mijlocul lungimii acestuia, s-a aflat un bulgăre de realgar (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13188). Nu departe de acesta, lîngă cotul stîng, între cot și cutia toracică, a fost așezată valva unei cochilii de scoică (*Unio pictorum*; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13189).

În direcția cotului drept au fost găsite mai multe oase de la rumegătoare mari și mici (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13190—13199), între care și un omoplat. Din pămîntul de umplutură a gropii a ieșit fragmentul unei buze de vas, care se încadrează perfect în rîndul celorlalte descoperiri (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13200).

Mormîntul nr. III (fig. 3, nr. 4). Groapa mormîntului măsura 1,20 m lățime maximă (în direcția capului), 0,70 m lățime minimă (la picioare), 2 m lungime, 0,85 m adîncime de la nivelul actual. Scheletul, aparținînd unei femei, era întins pe spate cu capul orientat spre nord-vest. Craniul era deplasat puțin înainte și spre dreapta. Brațul drept, întins, era la mică distanță de șoldul drept. Cotul drept se rezema puțin pe un vas mare, bitronconic, situat la înălțimea toracelui. Palma dreaptă se sprijinea pe fundul plat al gropii. În schimb, palma stîngă nu s-a găsit. Oasele tarsiene și metatarsiene au fost deranjate, probabil de rozătoare.

Inventar: La dreapta trunchiului a fost așezat un vas mare bitronconic de o formă „arhaică“. I s-a păstrat partea medie și superioară. Fundul, o mare parte a pîntecului și baza vasului lipsesc. Vasul are pe gît un șir de alveole, deasupra diametrului maxim — trei linii adîncite, crușînd între ele două caneluri false, iar

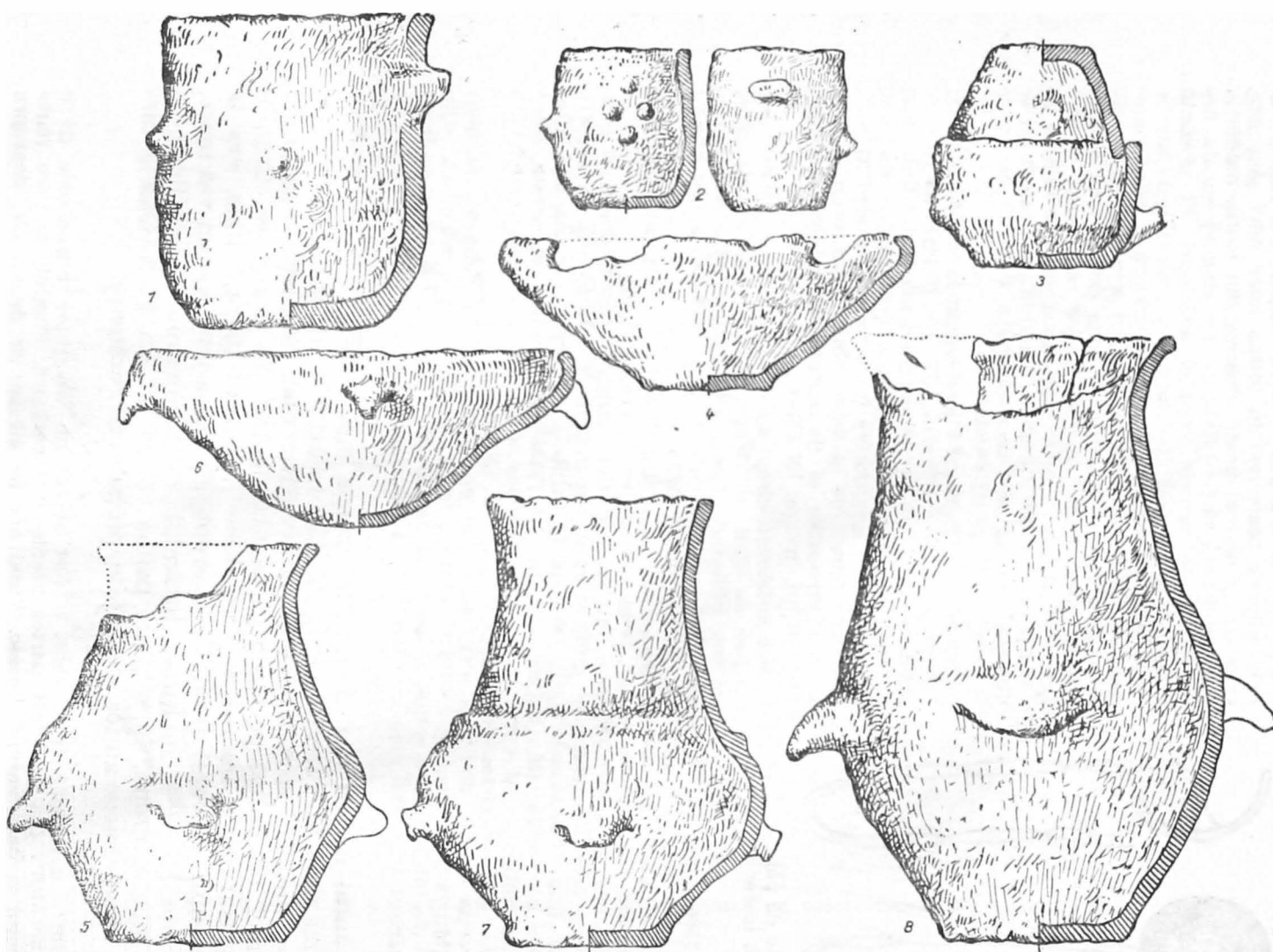

Fig. 11. Diferite forme de vase: strachini scunde (nr. 4,6); vase mari bitronconice cu proeminențe-apucători aplatizate (nr. 5,8); vas cu pereți aproape verticali (nr. 1); vas mare piriform (nr.7); două cești cu gurile față în față care au conținut oasele calcinate ale unui copil mic din mormântul nr. III (nr. 3).

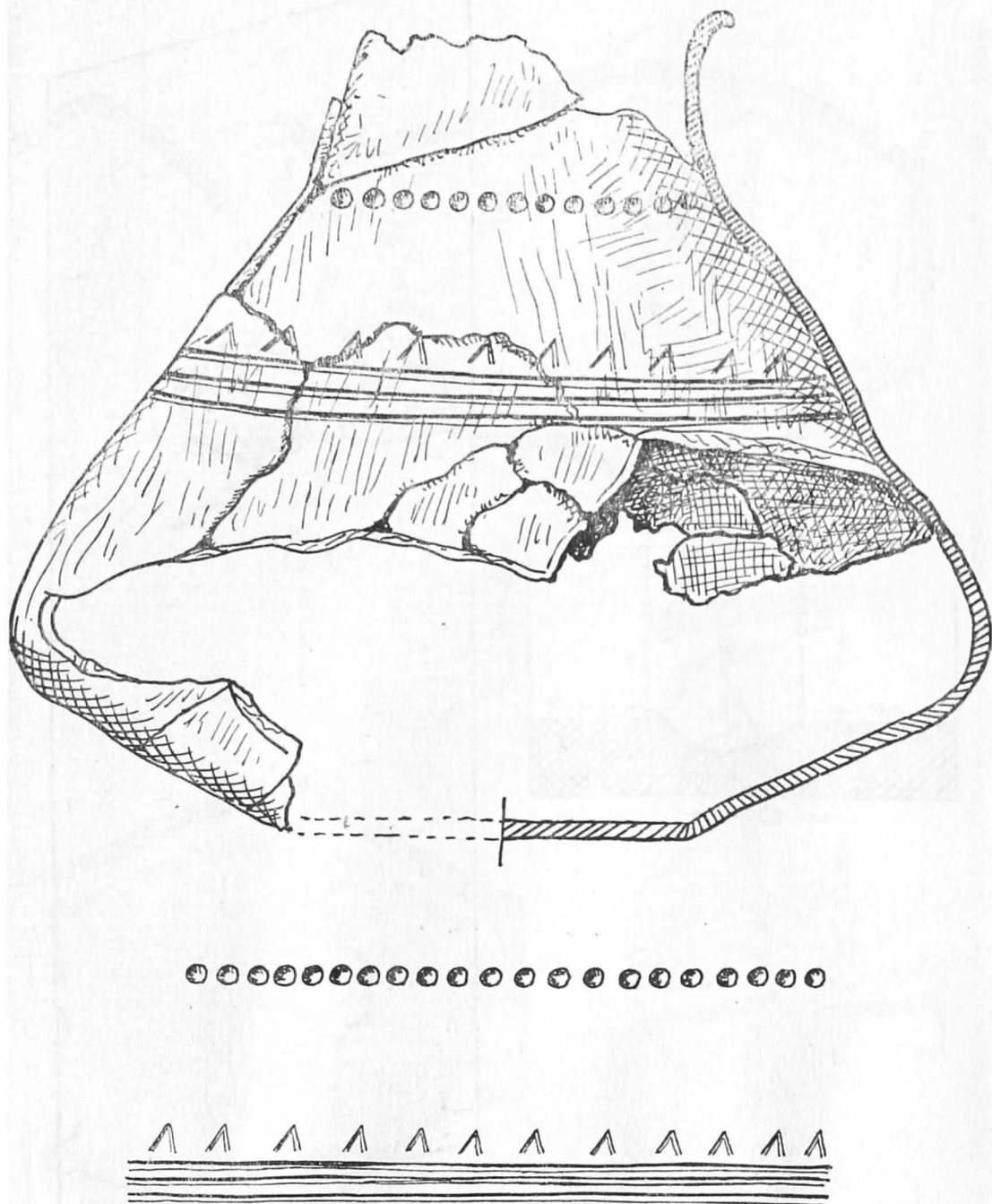

Fig. 12. Vas mare bitronconic, ornamentat, din mormintul nr. III.

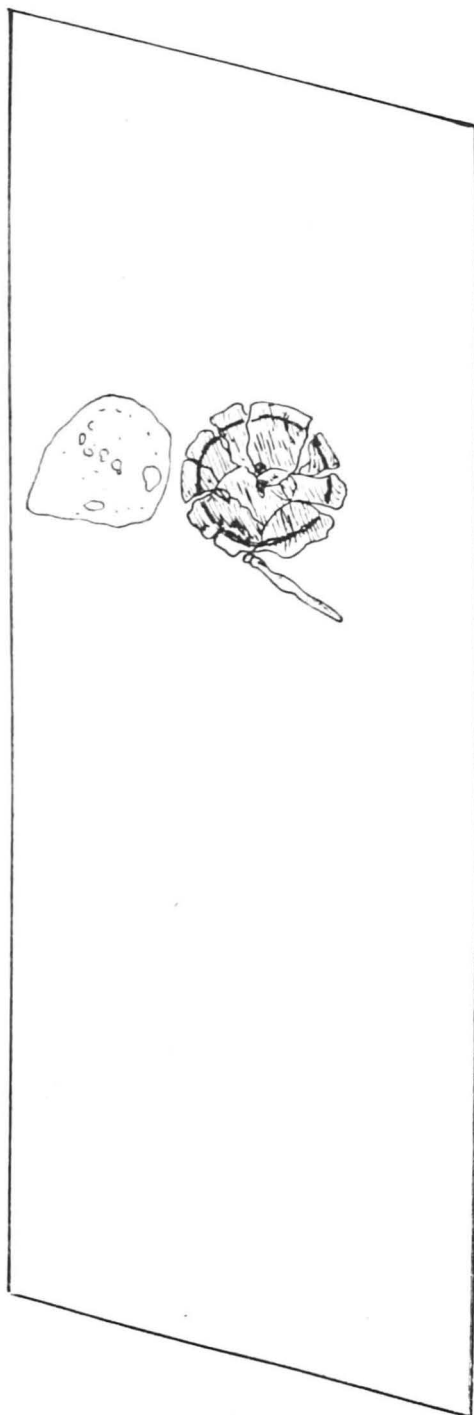
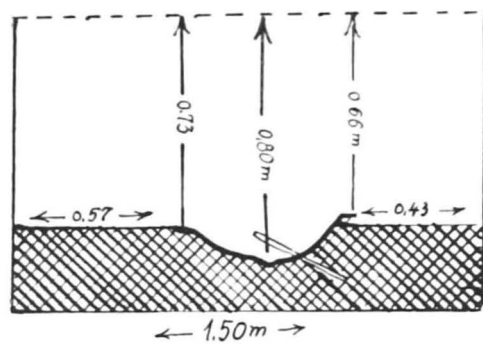

Fig. 13. „Mormîntul cu cenușă împrăștiată” (desen), săpat în anul 1957.

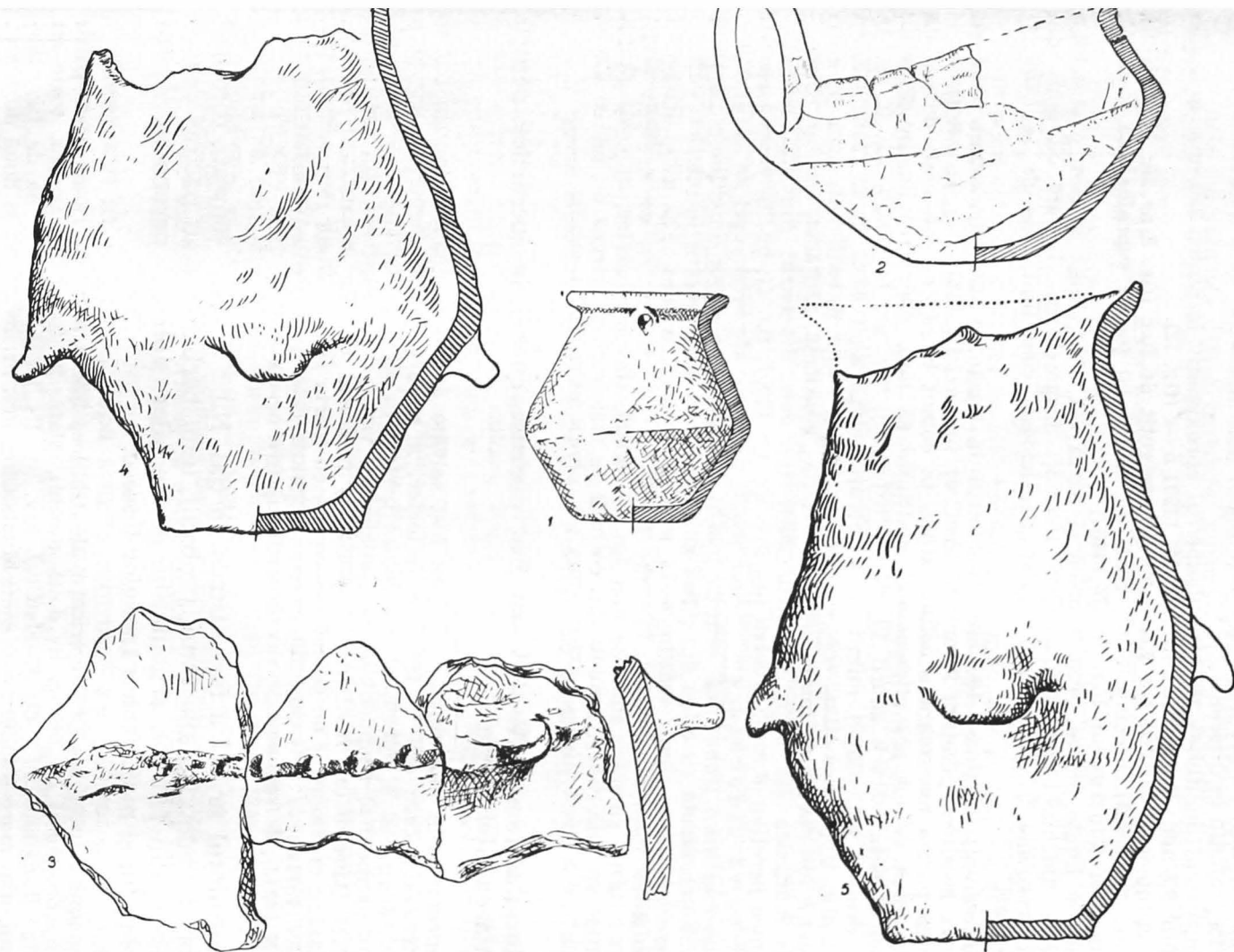

Fig. 14. Diferite forme de vase: ulcică bitronconică cu buză răsfrîntă în exterior (nr. 1); ceașcă scundă cu toarta supraînălțată, de formă asemănătoare unei străchini (nr.2); partea unui vas nereconstituibil, de tipul bitronconic (?) cu rămășițe de brîu alveolar (nr.3); vase mari bitronconice (nr. 4—5).

mai sus de linii un șir de unghiuri incise ($\wedge$), în forma literei lambda. Vasul este făcut cu mâna dintr-o pastă zgrunțuroasă, rău arsă, cu cioburi pisate în compoziție, însă cu un slip metalic făcut cu grijă, de culoare negricioasă, cu pete cafenii în exterior, cafeniu în interior.

Dimensiuni: înălțimea 280 mm, diametrul aproximativ la pîntec 350 mm, grosimea pereților 9,8 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13201 a—c (fig. 12).

În apropierea vasului s-a găsit un vîrf de cuțit de fier (fig. 8, nr. 36; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13205), precum și un fund de ceașcă cu toarta supraînălțată, cenușie, fragmentară (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13202).

Cam la limita dintre cutia toracică și bazin s-a aflat, lângă schelet, o strachină mare cu muchia buzei arcuită spre interior, fragmentară, lucrată cu mâna din pastă grosolană, rău arsă, de culoare negricioasă, conținând oase de la rumegătoare mari.

Dimensiuni: înălțimea 160 mm, diametrul la buză 324 mm, diametrul fundului 149 mm, grosimea pereților 9 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13202 (fig. 11, nr. 4).

Lângă partea exterioară a cotului stîng, în cursul lucrărilor, s-a găsit o fusaiolă bitronconică de lut ars (dimensiuni: înălțimea 35 mm, diametrul maxim 33 mm, diametrul deschizăturii găurii 10 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13204, fig. 9, nr. 1).

În dreptul articulației mîinii cu antebrațul stîng s-au găsit două cești. Ceașca mai mare, tronconică-cilindrică, scundă, cu toarta ruptă (intenționat, încă în antichitate) a fost făcută cu mâna din pastă cafenie, grosolană, rău arsă, cu slip. (Dimensiuni: înălțimea 105 mm, diametrul gurii 147 mm, diametrul fundului 100 mm, grosimea pereților 8 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13207, fig. 11, nr. 3). Ceașca a servit drept urnă cinerară, cuprinzînd oasele calcinate ale unui copil de doi-trei ani. Ceașca mai mică tronconică este cu toarta supraînălțată ruptă (intenționat, încă în antichitate), făcută cu mâna din pastă grosolană, rău arsă, neagră la interior, cafenie la exterior (dimensiuni: înălțimea 73 mm, diametrul la buză 125 mm, diametrul fundului 60 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13208, fig. 11, nr. 3); ea a servit drept capac urnei cinerare amintite mai sus. Cu ocazia ridicării oaselor, în jurul gîtului s-a aflat un mic colier, compus din cochilii de melcișori, o mărgea de fier și altele, mărunte, din pastă vitroasă (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13206, fig. 8, nr. 3).

Mormintele nr. IV și V au fost distruse cu ocazia lucrărilor pentru plantarea viței de vie.

Inventar: Din mormîntul nr. V au fost salvate numai fragmente din cinci vase neîntregibile, care atît în privința formelor, a tehnicii de confecționare, cît și a pastei, arderii și a culorii, se încadrează perfect în seriile celorlalte vase ale cimitirului „scitic”: a) fragment de vas, analog cu vasul zvelt, piriform, din mormîntul nr. XII (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13209); b) fragment de vas (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13212); c) fragment de ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13211); d) fragment de ceașcă analoagă celei precedente (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13213); f) fragment de vas (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13210).

Mormîntul nr. VI a fost distrus parțial. Nu s-a putut constata conturul gropii. Scheletul a aparținut, probabil, unui bărbat și s-au păstrat doar o porțiune din femure, articulațiile genunchilor, tibiile și peroneele. Restul scheletului și majoritatea anexelor lipsesc.

Inventar: Între părțile superioare ale tibiilor, într-o grămadă, s-au găsit patru vîrfuri de săgeți de bronz, în două muchii, plate, în formă de frunză, toate cu „cîrlig” (lungimea 30 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13231—13234); una de fier, lanceolată, mai mare (lungimea 52 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13229) și două de bronz, în trei muchii, cu „cîrlig” (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13235, IN 13237), toate orientate spre laba picioarelor. Spre dreapta, cam la înălțimea genunchilor, s-a găsit un

obiect rău conservat, de fier, de 150 mm lungime, prevăzut cu trei benzi de fier, cu o deschizătură la un capăt și terminat într-un vîrf ascuțit. Probabil că această piesă a fost teaca unui cuțit sau, mai degrabă, a unui *akinakes*, deoarece lungimea de 150 mm corespundea într-o oarecare măsură lungimii tăișului (186 mm) pumnalului găsit în mormîntul nr. II. Tot pe această parte s-au găsit trei oase de la rumegătoare mari.

De asemenea, tot din acest mormînt provin următoarele obiecte, a căror dispunere însă nu s-a putut preciza:

a) Diferite fragmente ceramice (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13214 — IN 13226) care se încadrează perfect ca formă și factură în aspectul general al ceramicii cunoscute din cimitirul „scitic” de la Ciombrud;

b) O mică spirală de bronz (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13228, fig. 8, nr. 17);

c) O mică cataramă de fier și alte bucățele mărunte din același metal, complet oxidate, probabil rămășițe ale ferecăturii tolbei, aflate probabil în regiunea genunchiului (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13230).

Mormîntul nr. VII a fost distrus. Următoarele obiecte, provenind din acest mormînt, au fost, totuși salvate:

a) fragment dintr-un vas mare (bitronconic); MuzIstCluj, inv. nr. IN 13239;

b) fragmente din două cești tronconice cu toarta suprainălțată; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13236—13237;

c) proeminență-apucătoare de la un vas mare bitronconic (de la vasul amintit la pct. a ?); MuzIstCluj, inv. nr. IN 13238. Toate se încadrează în restul materialului de lut ars, originar din cimitirul „scitic” de la Ciombrud.

Din **mormîntul nr. VIII**, distrus, provine un singur fragment din buza unui vas; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13240.

Din **mormîntul nr. IX** au fost salvate următoarele obiecte:

a) ceașcă tronconică, cu toarta suprainălțată ruptă, făcută cu mîna dintr-o pastă foarte grosolană, slab arsă, de culoare negricioasă-cafenie (dimensiuni: înălțimea 82 mm, diametrul gurii 110 mm, al fundului 67 mm, grosimea pereților 6 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13243);

b) ulcică bitronconică cu buza răsfrîntă în exterior. Două perforări așezate față în față străpung buza, respectiv gulerul ei. Ulcica este lucrată cu mîna, din pastă grosolană, impură, de culoare brună-cărămizie (dimensiuni: înălțimea 78 mm, diametrul gurii 60 mm, diametrul fundului 47 mm, grosimea pereților 6 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13244, fig. 14, nr. 2);

c) strachină fragmentară cu buza arcuită spre interior, cu patru proeminențe conice, făcută cu mîna din pastă grosolană, cu slip, de culoare cenușie (dimensiuni: înălțimea 88 mm, diametrul gurii 219 mm, diametrul fundului 133 mm, grosimea pereților 6 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13241);

d) fragment mare din partea superioară a unei strachini cu buza arcuită spre interior, avînd sub buză o proeminență mare, conică. Este lucrată din pastă impură, rău arsă (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13242).

Mormîntul nr. X. Din groapa acestui mormînt s-a păstrat doar partea dinspre cap. Porțiunea rămasă măsura 0,90 m lățime, 0,75 m lungime (restul a fost tăiat cu ocazia lucrărilor pentru vie), 0,55 m adîncime. Orientarea pereților gropii a fost est-vest.

Semnificația acestui mormînt este greu de precizat, deoarece în porțiunea existentă a gropii, porțiune care — repetăm — n-a suferit nici un

deranjament, se găseau două cranii. Craniul nr. 1 era într-o poziție normală, judecând după poziția lui față de orientarea gropii sepulcrale. La stînga erau prezente și părțile superioare ale humerusului și ale omoplatului stîng. Craniul era turtit din cauza presiunii pămîntului. Craniul este de femeie, oasele lui fiind relativ subțiri și gracile (determinarea aparține dr. F. Szigetvári din Aiud). În imediata apropiere a acestui craniu, într-o grămadă, se aflau coastele unui individ tînăr.

Craniul nr. 2 era culcat pe partea stîngă. În maxilarul superior s-au putut constata cîțiva dinți de lapte. Este vorba deci de craniul unui copil de 7—8 ani (nu este exclus să fi fost înmormîntați împreună mama și copilul). Acesta era așezat imediat lingă craniul celălalt, cu părțile din jurul găurii occipitale atingînd chiar creștetul craniului nr. 1. Axa orizontală a craniului nr. 1 forma un unghi de aproximativ 90° cu axa orizontală a craniului nr. 2.

Inventar: În apropierea masivului facial al craniului nr. 2 se găsea un bulgăre de chirpic, iar la același nivel se afla o bucată de piatră șlefuită, din șist nisipos, verzui, asemănătoare unei pietre de ascuțit (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13245). Notăm aici că pietre asemănătoare s-au descoperit și în alte morminte ale cimitirului de la Ciumbrud.

Mormîntul nr. XI (fig. 3, nr. 5—6). Groapa mormîntului a putut fi bine observată. Ea este de formă neregulată, trapezoidal-lunguiată, măsurînd 1.20 m lățime maximă (la înălțimea capului), 0.80 m lățime minimă (în dreptul picioarelor), 2 m lungime și 0,62 m adîncime de la nivelul actual. Scheletul de femeie (?) era întins pe spate cu capul orientat spre nord-vest. Ambele brațe fuseseră îndoite puțin din cot. Oasele sînt slab conservate. Scheletul măsura 167 cm lungime, fără labelle picioarelor. Craniul era puțin ridicat, așezat pe un fel de pernă de pămînt.

Inventar: La dreapta craniului s-a găsit o piatră de șlefuit (piatră de rîu, elipsoidală, lată; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13248). La mică distanță de aceasta, spre piciorul drept, s-a găsit o strachină, cu muchia buzei arcuită spre interior, cu proeminențe-apucători aplecate în jos (una dintre ele fiind perforată pentru ca strachina să poată fi suspendată), lucrată cu mîna din pastă grosolană, extrem de slab arsă, foarte friabilă, neagră în interior, castanie la exterior (dimensiuni: înălțimea 117 mm, diametrul gurii 290 mm, grosimea pereților 7 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13247, fig. 11, nr. 6), cu slip. Lingă strachină s-a găsit un vas mare, întreg, bitronconic, cu patru proeminențe-apucători sub linia diametrului maxim, lucrat cu mîna din pastă grosolană, nisipoasă, destul de slab arsă, cu cioburi pisate în compoziție, de culoare cenușie cu pete brun-roșcate (dimensiuni: înălțimea 300 mm, diametrul gurii 170 mm, diametrul pîntecului 247 mm, diametrul fundului 130 mm, grosimea pereților 10 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13246, fig. 11, nr. 5). În strachină au fost găsite oase de la rumegătoare mici (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13249—13251).

Tot din acest mormînt provine încă o ceașcă tronconică, fragmentar păstrată, cu toarta supraînălțată, făcută cu mîna din pastă foarte proastă, slab arsă; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13252.

Mormîntul nr. XII (fig. 4, nr. 2). Groapa mormîntului, nederanjată, a putut fi bine observată. Ea măsura 1,20 m lățime maximă (în dreptul capului), 0,90 m lățime minimă (la plcioare), 0,65 m adîncime. Scheletul

era întins pe spate, cu capul orientat spre nord-vest. Oasele sînt slab conservate. Craniul era aplecat puțin spre dreapta. Brațului drept, sucit de două ori (și din umăr, dar și la articulația dintre humerus și antebraț) îi lipsea palma.

Inventar: În colțul de vest al mormîntului se afla un vas de o formă întilnită mai rar, de tip piriform alungit, zvelt, întreg, cu buza retezată drept, cu trei bucăți mai mici din buză desprinse, cu o dungă scoasă în relief la linia de întilnire între pîntec și gîtul vasului, lucrat cu mîna, însă cu mare grijă, din pastă poroasă, slab arsă, cu cioburi pisate în compoziție; sub linia diametrului maxim, în apropierea fundului se găsesc patru proeminențe-apucători, dintre care două de formă cilindrică și două obișnuite, dreptunghiulare, cele de un fel plasate cite două, față în față, de culoare brună-cenușie, cu slip, (dimensiuni: înălțimea 327 mm, diametrul gurii 175 mm, diametrul pîntecului 249 mm, diametrul fundului 122 mm, grosimea pereților 10 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13254, fig. 11, nr. 7). Între vasul amintit și umărul drept, în dreptul capului, s-a găsit o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, întreagă, lucrată cu mîna din pastă grosolană, slab arsă, de culoare cărămizie (dimensiuni: înălțimea 65 mm, diametrul gurii 97 mm, diametrul fundului 54 mm, grosimea pereților 8 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13253), precum și 5—6 oase de la rumegătoare mari, între care și un omoplat (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13255—13260).

Mormîntul nr. XIII (fig. 5, nr. 1), de incinerație. Groapa mormîntului, nederanjată, a putut fi bine observată. Ea măsura 1 m lățime maximă în partea „superioară” (corespunzătoare acelei părți în care, în cazul celorlalte morminte, de inhumație, se găsea capul mortului), 0,75 m lățime minimă în partea „inferioară” (corespunzătoare, în cazul celorlalte morminte, părții unde se aflau picioarele), 0,30 m adîncime. Groapa era orientată și în acest caz în direcția nord-vest—sud-est. În partea „superioară” s-a găsit o grămadă de oase umane calcinate. Tot în această grămadă au fost găsite și cîteva bucăți de fier, trecute prin foc, nedeterminabile. În interiorul unui cerc de circa 0,50 m pămîntul avea o culoare mai închisă, odinioară fiind, eventual, ars. Totuși, nu dispunem în momentul de față de nici un indiciu sigur că defunctul a fost ars pe loc.

Inventar: Ca și în celelalte morminte ale cimitirului, inventarul se afla în jumătatea de sud-vest a gropii sepulcrale. El constă din: un vas scund bitronconic cu proeminențe-apucători, elipsoidale, așezate pe linia diametrului maxim, lucrat cu mîna din pastă grosolană, cu slip, de culoare castanie (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13263); o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, întreagă, lucrată cu mîna din pastă nealeasă, extrem de grosolană, foarte prost arsă (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13262, fig. 9, nr. 3); oase de la rumegătoare mari (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13264—13267) au fost găsite în colțul de sud-vest al mormîntului, împreună cu fundul unui vas, făcut cu mîna din pastă grosolană, cu pietricele în compoziție (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13261).

Mormîntul nr. XIV (fig. 4, nr. 1). Groapa mormîntului, nederanjată, a putut fi foarte bine observată. Ea măsura 0,70 m lățime, 1,80 m lungime, 0,50 m adîncime. Scheletul aparține unei femei și era întins pe spate cu capul orientat spre nord-vest. Oasele sînt slab conservate. În general, oasele prezintă o accentuată gracilitate. Lungimea scheletului măsurat în groapă a fost de 137 cm.

Inventar: În bazin, sub osul pubian, zăcînd pe ultimele vertebre, s-a descoperit o verigă de fier (pesariu; dimensiuni: măsurat în exterior 50 mm, lățimea 5 mm, grosimea 2 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13278, fig. 8, nr. 1). Două inele de tîmplă, de bronz, deschise, cu capete conice (dimensiuni: diametrul 56 mm, grosimea sîrmei 2,6 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13276—13277), s-au găsit în dreptul tîmplelor. În apropierea cotului drept, puțin către piciorul drept, s-a găsit o fusaiolă de lut ars (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13281, fig. 9, nr. 2), tronconică; lingă genunchiul drept al scheletului au fost descoperite diferite fragmente ceramice din două vase: unul mai mare, cu două apucători, iar în el o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, sfărîmată (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13268—13275); lingă femurul drept s-a găsit o strachină mare cu muchia buzei arcuită spre interior și cu fund drept, cu proeminente-apucători, păstrată numai parțial, făcută cu mîna din pastă grosolană, slab arsă, de culoare cenușie (dimensiuni: înălțimea 160 mm, diametrul gurii 355 mm, diametrul fundului 143 mm, grosimea pereților circa 9 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13303). Lingă strachină s-a mai descoperit un vas mare bitronconic cu pîntecul mai bombat și cu gîtul strîmt, cu o singură toartă, cu buza lipsă, lucrat cu mîna din pastă grosolană, rău arsă, de culoare negricioasă, avînd imediat sub diametrul maxim patru proeminente-apucători elipsoidale, îndreptate în jos (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13268); el era acoperit de un vas cu pereți aproape verticali (în formă de „glastră de flori”), cu o proeminență mai mare și trei proeminente mai mici (în formă de neg), lucrat cu mîna din pastă foarte proastă, de culoare brună (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13269—13275, fig. 11, nr. 1). În vasul mare s-a găsit o ceașcă tronconică mare cu toarta supraînălțată, întreagă, lucrată cu mîna din pastă foarte grosolană, prost arsă, de culoare brună-cărămizie (dimensiuni: înălțimea 88 mm, diametrul gurii 130 mm, diametrul fundului 68 mm, grosimea pereților 9 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13283). Pe piept s-a aflat o spirală dublă făcută din sîrmă de bronz (MuzIstCluj, inv. nr. 13280, fig. 8, nr. 16). Nu departe de fusaiolă, între aceasta și cotul drept, s-a găsit și valva unei cochilii de scoică (de genul *Unio*), precum și fragmentul unei verigi de fier oxidate (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13279).

Mormîntul nr. XV (fig. 3, nr. 3, cel din stînga). Groapa mormîntului, nederanjată, a putut fi bine observată. Ea măsura 1 m lățime maximă (în dreptul capului), 0,85 m lățime minimă (în dreptul picioarelor), 2,10 m lungime, 0,42 m adîncime. Lungimea scheletului (probabil un bărbat matur), este de 168 cm, măsurat în groapă. El era întins pe spate cu capul orientat spre nord-vest. Oasele sînt slab păstrate. Craniul s-a găsit deplasat și răsturnat spre stînga, cu gaura occipitală în sus. Mandibula, fără dinți, s-a păstrat în poziția originală.

Inventar: La dreapta scheletului, în colțul de vest al gropii, s-a găsit o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, fragmentară, făcută cu mîna din pastă foarte primitivă, slab arsă, de culoare negricioasă (dimensiuni: înălțimea: 65 mm, diametrul gurii 95 mm, diametrul fundului 40 mm, grosimea pereților 5,5 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13285). La nivelul capului, spre dreapta, s-au găsit fragmentele unui vas (bitronconic?), lucrat cu mîna dintr-o pastă proastă, zgrunțuroasă, foarte slab arsă, friabilă.

Între acesta și locul original al craniului s-a descoperit o piatră de șlefuit de rîu (dimensiuni: 115×60×40 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13284), cu margini rotunjite. În dreptul șoldului s-au descoperit două oase de animal (de la rumegătoare mari, MuzIstCluj, inv. nr. IN 13286—13290).

Mormîntul nr. XVI (fig. 3, nr. 3, dreapta). Groapa mormîntului, nederanjată, a putut fi destul de bine observată. Ea era patrulateră, măsurînd 1,10 m lățime maximă (la cap), 0,80 m lățime minimă (la picioare),

1,94 m lungime, 0,52 m adâncime. Scheletul de femeie (?) era întins pe spate cu capul orientat spre nord-vest. Oasele erau slab conservate. Scheletul măsoara 151 cm cu labelle picioarelor întinse. Humerusul stîng era puțin depărtat de poziția firească. Antebrațul stîng, împreună cu palma, lipseau. Antebrațul drept, împreună cu palma dreaptă, erau răsucite spre exterior.

Inventar: Anexele au fost așezate și de data aceasta pe partea dreaptă a defunctei. Excepție face doar jumătatea unui vas, pe pîntec ornamentat cu caneluri late dispuse puțin oblic spre vertical, lucrat cu mîna din pastă grosolană, de culoare castanie (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13293).

La dreapta craniului, în colțul gropii, s-a găsit un vas mic de formă cilindrică neregulată, prevăzut cu patru proeminențe mai mici, în formă de neg, dispuse rombic și cu două proeminențe-apucători de formă elipsoidal-plată, obișnuite la vasele bitronconice, dispuse 90° una față de cealaltă, lucrat cu mîna din pastă extrem de proastă, foarte rău arsă, de culoare castanie (dimensiuni: înălțimea 113 mm, diametrul gurii 90 mm, diametrul fundului 70 mm, grosimea pereților 11 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13294, fig. 11, nr. 2); tot în dreptul craniului era un vas bitronconic cu proeminențe-apucători, cu buza răsfrîntă în afară, lucrat cu mîna din pastă primitivă, cu slip, neîntregibil (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13291) și o ceașcă scundă, păstrată parțial, cu toarta supraînălțată, de o formă asemănătoare unei străchini, foarte largă la gură, făcută cu mîna din pastă grosolană, nespun de slab arsă, mai mult coaptă doar, de culoare brună-deschisă (dimensiuni: înălțimea pînă la nivelul buzei 70 mm, pînă la vîrfurile torții 107 mm, diametrul aproximativ al gurii 120 mm, diametrul fundului 43 mm, grosimea pereților 6 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13292). La dreapta bazinului, respectiv a brațului drept, s-au găsit mai multe oase de la rumegătoare mari (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13295—13299).

Mormîntul nr. XVII. Groapa mormîntului, nederanjată, a putut fi observată mai puțin clar, avînd un plan neregulat. Ea măsoara 0,60 m lățime minimă, la cap, 0,90 m lățime maximă, la picioare (deci tocmai invers ca în cazul celorlalte morminte!), 1,18 m lungime și 0,20 m adâncime de la suprafața actuală. Groapa mormîntului se închidea la picioarele defunctului în formă de semicerc. Scheletul aparține unui copil și era întins pe spate cu capul orientat spre nord-vest. Oasele erau foarte slab conservate. Din cauza adîncimii relativ mici a mormîntului, craniul a fost scos de plug. Au rămas pe loc numai baza craniului și mandibula. Bazinul s-a descompus cu totul. Din poziția scheletului se poate deduce că copilul mort n-a fost întins cu totul, picioarele fiind ușor trase înspre bazin și înspre latura dreaptă.

Inventar: Un mic ornament de bronz, de formă conică (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13302), o mărgea (în formă de spirală, saltaleon) de bronz, mai multe mărgelile din pastă albă, poroasă (fig. 8, nr. 18), găsite toate cam la mijlocul pieptului. La dreapta femurului s-a descoperit o strachină cu muchia buzei arcuită spre interior, distrusă pe jumătate, cu proeminențe-apucători, făcută cu mîna dintr-o pastă grosolană, rău arsă, cu slip, de culoare neagră-cenușie (dimensiuni: înălțimea 120 mm, diametrul gurii 170 mm, diametrul fundului 88 mm, grosimea pereților 7 mm; MuzIstCluj, inv. nr. IN 13300). În strachină s-au găsit oase mărunte de animale. O ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, lucrată cu mîna din pastă grosolană, cenușie-negricioasă, s-a aflat lingă genunchiul stîng al scheletului copilului (MuzIstCluj, inv. nr. IN 13301).

Mormîntul nr. XVIII. A fost deranjat pe jumătate din cauza muncilor agricole, fiind foarte aproape (numai la 22 cm) de suprafață. Nu s-au putut constata nici marginile gropii. Lățimea acesteia pare să fi fost doar 0,60 m, pe cînd lungimea nu i s-a mai putut măsura. Groapa a fost orientată pe direcția nord-vest — sud-est. Părțile rămase din schelet (probabil al unui bărbat), de la partea inferioară a bazinului și pînă la vîrfurile picioarelor, măsurau 1 m lungime. După toate probabilitățile și acest schelet era întins pe spate, cu capul orientat spre nord-vest. Mormîntul, în momentul descoperirii, n-a avut inventar.

„Mormîntul cu cenușă împrăștiată“ (fig. 5, nr. 2 și fig. 13) a fost observat încă în cursul săpăturilor din toamna anului 1957. El a fost sesizat în secțiunea lungă, trasată perpendicular pe panta terasei (a se vedea fig. 2, la locul unde șanțul de încercare formează un fel de T, pe plan). Aici, pe marginea platoului, s-a descoperit o strachină plată cu buza evazată (dimensiuni: înălțimea 70 mm, diametrul maxim 500 mm, grosimea pereților 10 mm), de aspect „hallstattian timpuriu“, găsită împreună cu un vîrf de lance din fier, de 380 mm lungime (fig. 5, nr. 2 și fig. 13). În imediata vecinătate a acestui „complex“, s-a observat în pămînt o pată mai închisă, de circa 0,50 m în diametru, în care s-au găsit sfărîmături mărunte de oase umane calcinate. S-au putut recunoaște părți din craniu și bazin (determinarea dr. F. Szigetvári din Aiud). În același loc s-au descoperit cochilii de melci care lipsesc în altă parte.

ȘT. FERENCZI

DER „SKYTHISCHE“ FRIEDHOF VON CIUMBRUD

I. Teil

(Zusammenfassung)

Seit längerer Zeit kennt man archäologische Funde vom Gebiet der Gemeinde Ciumbrud (Rayon Aiud, Region Cluj), die im Mureștal, im Südwesten Siebenbürgens gegenüber der Stadt Aiud liegt. Südlich der Gemeinde wurden Ende des vorigen Jahrhunderts mehrere „skythische“ Gräber zerstört. Auf der unteren Terrasse des Mureș (Mieresch), die sich von Gîmbaș bis Teiuș, bzw. Sîntimbru erstreckt (erwähnenswert ist, dass in allen diesen Orten „skythische“ Friedhöfe oder Einzelgräber entdeckt wurden) konnten anlässlich der Rettungsgrabungen des Jahres 1958 in der Nähe von Ciumbrud, nach Süden zu, von einem Grabfeld 22 Gräber aufgedeckt werden.

Einige der 1958 freigelegten Gräber waren gleichfalls, bei der Anlage eines Weingartens zerstört worden. Dennoch konnten mehrere unberührte Gräber aufgedeckt werden. Die Skelette waren in Rückenlage, nordwestlich-südöstlich ausgerichtet, mit ziemlich reichhaltigen Grabbeigaben: ein einschneidiger *Akinakes*, aus Eisen, mit Querstange und herzförmigem Heft; zwei eiserne Streitäxte in der Form von „Spitzhauen“, mehrere Typen von bronzenen, dreikantigen Pfeilspitzen; zwei-

schneidige, flache, rhombische Pfeilspitzen in Blattform aus Bronze und aus Eisen; bronzene Schläfenringe mit kegelförmigen Enden; offene Armringe aus einfachem Bronzedraht; gegossene massive Bronzespiegel, ursprünglich mit Eisengriffen; rosettenförmiger Anhänger aus Bronze; bronzene Haarnadel; bronzenes Halsband usw. Gegenstände aus Ton: a) niedrige, kegelstumpfförmige Tassen mit überhöhtem Henkel; b) Schüsseln mit eingezogenem Rand; c) grosse doppelkegelstumpfförmige Gefässe mit Knubben; d) blumentopfförmiges Gefäss; e) Spinnwirtel usw.; beinerne, vierkantige Pfeilspitzen; Rinderknochen; Realgarbrocken, Muschelschalen usw.

Neben den Skelettgräbern wurde auch ein Brandgrab aufgedeckt, in dessen Grube die Anordnung der Beigaben völlig mit der in den Skelettgräbern übereinstimmte. In einem andern Grab (Nr. III) wurden, neben dem linken Ellbogen eines Frauenskeletts, die verbrannten Knochen eines zwei- bis dreijährigen Kindes in einer Tasse mit schrägen bis geraden Wänden aufgefunden.

Der Fundkomplex, der anlässlich der 1957 durchgeführten Grabungen in der Nähe der 1958 freigelegten Gräber zum Vorschein kam, kann — auf Grund verschiedener Erwägungen — als Bestattung mit Brandschüttung angesehen werden.

COSON SAU COTISO ?

În biografia împăratului Augustus, Suetonius relatează o destul de bizară acuzație pe care M. Antonius i-o adusese cândva colegului său de triumvirat. „*M. Antonius scribit*, spune istoricul, *primum eum Antonio filio despondisse Iuliam, dein Cotisoni Getarum regi, quo tempore sibi quoque in vicem filiam regis in matrimonium petisset*“¹ („M. Antonius scrie că Octavianus a făgăduit-o pe Iulia mai întâi fiului său, Antonius, apoi lui Cotiso, regele geților, și că tot atunci a cerut, în schimb, în căsătorie, chiar pentru el, pe fiica regelui“).

Lăsînd la o parte lipsa de verosimilitate a aserțiunii, în care trebuie să vedem o încercare a rivalului viitorului împărat de a-l discredita pe acesta în ochii romanilor, vom observa că o serie de manuscrise, ce vor fi trecute în revistă mai jos, poartă, în locul cuvintelor *Cotisoni Getarum regi*, cuvintele *Cosoni* (sau *Cosini*) *Getarum regi*. În general, editorii textului au preferat lectura *Cotisoni*², dar nu e mai puțin adevărat că nepotrivirea manuscriselor ridică o problemă: Suetonius a vorbit despre regele get Cotiso sau despre regele get Coson?

Cotiso mai apare în izvoarele latine. Poetul Horațiu, contemporan cu acest dinast geto-dac, îi spune lui Mecena³:

„*Mitte civiles super Urbe curas.
Occidit Daci Cotisonis agmen*“.
(„Lasă grijile obștești pentru Cetate.
Armata dacului Cotiso a pierit“),

iar un comentor horațian se exprimă astfel: „*Occidit Daci Cotisonis agmen. Cotiso nomen regis Dacorum . . .*“⁴ („Armata dacului Cotiso a pierit. Cotiso este numele unui rege al dacilor . . .“). În sfîrșit, Florus⁵ îl amintește pe

¹ Suetonius, *Aug.*, LXIII, 4.

² De exemplu, ediția lui C. H. Weise, Lipsiae 1868, a lui C. L. Roth, Lipsiae 1871, a lui M. Ihm, Lipsiae 1907, a lui H. Ailloud, Paris 1931. Lectura *Cotisoni* e adoptată și de traducătorii români D. Popescu și C. V. Geroc, Ed. Științifică, Buc., 1958.

³ Horațiu, *Ode*, III, 8, 17—18.

⁴ *Scholia Pseudoacronis*, III, 8, 18.

⁵ Florus, *Epit.*, IV, 12.

Cotiso ca dușman al romanilor, spunînd: „*Daci montibus inhaerent. Inde Cotisonis regis imperio, quoties concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari*“ („Dacii stau aninați de munți. De acolo, sub conducerea regelui Cotiso, de cite ori Dunărea înghețată lega cele două maluri, obișnuiau să năvălească și să devasteze ținuturile vecine“).

Numele lui Cotiso nu se regăsește în alte scrieri antice sau în inscripții. În ceea ce-l privește pe Coson, numele lui nu apare în nici un izvor literar sau epigrafic. S-ar părea că această situație e îndeajuns de grăitoare pentru a tranșa în favoarea lecturii *Cotisoni* problema ridicată de textul lui Suetonius. Așa ar fi dacă numeroase monede de aur descoperite pe teritoriul Daciei n-ar purta legenda ΚΟΣΩΝ⁶, ceea ce face ca problema să rămână în picioare.

În general, numismații și arheologii care au studiat monedele Koson n-au făcut nici o legătură între ele și lectura *Cosoni* (*Cosini*) din amintitul pasaj al lui Suetonius. M. Bahrfeldt⁷ îl identifica pe Koson de pe monede cu Cotiso și afirma că emisiunile monetare de acest tip îi aparțin. B. V. Head⁸ îl consideră pe Koson un dinast independent, fără a-l localiza în vreun fel și fără a-i preciza apartenența etnică. V. Pârvan⁹ vede în Koson un rege trac, neidentificabil cu Cotiso, și crede că monedele marcate cu numele lui au ajuns în Dacia fie ca urmare a prădăciunilor făcute de daci în sudul Dunării, fie ca plată pentru mercenarii angajați de Brutus în lupta împotriva triumvirilor. În ceea ce-l privește pe B. Mitrea¹⁰, el nu discută problema identității Cotiso-Koson, ci se mărginește să emită părerea că monedele de acest tip descoperite în Dacia au fost bătute de Brutus și reprezintă un act de propagandă sau, eventual, plata mercenarilor daci.

C. Daicoviciu¹¹ pune problema în termeni mai clari și-i dă o rezolvare justă, afirmînd că existența regelui Coson e atestată de Suetonius și de monede. Faptul că istoricul roman vorbește despre acest dinast ca de un rege al geților ne obligă să-l plasăm pe Coson la sudul Dunării sau în nordul apropiat al fluviului, prin cîmpia munteană. Același autor însă pare să ezite apoi între lecturile *Cotisoni* și *Cosoni*, deoarece vorbește

⁶ Vezi discuția asupra acestui tip monetar, însoțită de bibliografia corespunzătoare, la B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în *EDR*, X (1943), p. 125—128 și la I. Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în *SCȘCluj*, an. VI (1955), 1—2, p. 44—46, 124—125 și 173. Problema e reluată și de N. P. Rozanova în *Kratkie Soobșcenia*, 66 (1956), p. 118—122, care ajunge la concluzii greșite.

⁷ *Die Goldmünzen des Königs Koson*, în *Berliner Münzblätter*, 1912, p. 15 (extras); lucrarea nefiindu-ne accesibilă, o cităm după B. Mitrea, *op. cit.*, p. 127.

⁸ *Historia Numorum*, Oxford, 1911, p. 289.

⁹ *Getica*, București, 1926, p. 84, nota 1.

¹⁰ *Op. cit.*, p. 127—128.

¹¹ În *IstRom.*, I, p. 290.

despre „pretinsele planuri de încuscrire ale lui Augustus cu Cotiso”¹². Oricum, lectura *Cosoni* nu e sprijinită de vreun argument.

Asemenea argumente există, totuși. Ele pot fi găsite în monedele de tip Koson, în manuscrisele lui Suetonius însuși, precum și în situația istorică de la Dunăre din anii 44—29 î.e.n.

Existența monedelor de aur cu legenda ΚΟΣΩΝ nu ne îngăduie să respingem pur și simplu grafia *Cosoni* (*Cosini*) din unele manuscrise ale lui Suetonius. Coincidența e prea curioasă ca să nu fie semnificativă. E drept însă că o coincidență, oricât de semnificativă, nu e absolut doveditoare în lipsa altor argumente. Am putea admite la rigoare, împreună cu Pârvan, că Suetonius vorbea despre Cotiso, iar Koson de pe monede e un rege trac.

Examinarea manuscriselor lui Suetonius vine însă dintr-un dublu punct de vedere în sprijinul lecturii *Cosoni* (*Cosini*). Mai întâi, pentru că aceasta e grafia manuscriselor celor mai vechi: Memmianus (sec. IX), Gudianus 268 (sec. XI), Vaticanus 1904 (sec. XI—XII), Laurentianus 68, 7 (sec. XI—XII), Parisinus 5801 (sec. XII), Laurentianus 66, 39 (sec. XII), Montepessulanus 117 (sec. XII), în timp ce grafia *Cotisoni* se regăsește doar în trei manuscrise din secolul al XII-lea (Parisinus 6116, Parisinus 5802 și Regius Londinensis 15. C. III) și în două din secolul următor (Suessionensis 19 și Regius Londinensis 15. C. IV)¹³.

În al doilea rând, atrage atenția faptul, semnalat de altfel de C. Daicoviciu¹⁴, că pasajul discutat aici este singurul în care Suetonius vorbește de *geți* și nu de *daci*. Dacii sînt pomeniți de șase ori în opera lui; dintre aceste mențiuni, două sînt cuprinse chiar în biografia lui Augustus¹⁵. Nu e ciudată excepția făcută de istoric tocmai în cazul lui Cotiso despre care toate celelalte izvoare¹⁶ ne spun că era *dac*, nu *get*?

În sfîrșit, ceea ce știm despre Cotiso din alte izvoare se deosebește de felul în care l-ar prezenta Suetonius dacă am adopta lectura *Cotisoni*. Într-adevăr, atît Horațiu cît și Florus ni-l prezintă pe regele dac ca pe un dușman constant și primejdios al imperiului. După părerea lui Horațiu, pierirea armatei lui Cotiso prin 29—28 î.e.n.¹⁷ îl scutește pe Mecena de griile obștești, iar după Florus, dacii *obișnuiau* (deci nu o singură dată!) să atace posesiunile romane sud-dunărene. Relatarea lui Suetonius ar presupune însă, prin anii 32—31, relații foarte amicale între Octavian și regele dac: numai așa Antonius putea răspîndi, cu oarecare șanse de a fi crezut, zvonul despre proiectele lor matrimoniale.

¹² *Ibid.*, p. 291.

¹³ Vezi lista manuscriselor în ediția lui H. Ailloud, Paris 1931. Faptul că editorii n-au ținut seama de prioritatea în timp a manuscriselor cu grafia *Cosoni* (*Cosini*) e perfect explicabil: ei nici nu știau, probabil, de existența monedelor de tip Koson, nici nu cunoșteau împrejurările istorice de la Dunăre în acea epocă.

¹⁴ *Op. cit.*, p. 290.

¹⁵ Iată pasajele respective din Suetonius: *Caes.*, XLIV, 6; *Aug.*, VIII, 4 și XXI, 2; *Tib.*, XLI; *Domit.*, VI, 1 și 2.

¹⁶ Cf. mai sus, notele 3—5.

¹⁷ Cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 289—290.

Totul ne îndeamnă, aşadar, să conchidem că Suetonius vorbeşte despre regele get Coson şi nu despre Cotiso (grafia *Cosini* e, evident, o coruptelă din *Cosoni*). În cazul acesta, reconstituirea probabilă a istoriei lui ar fi, în linii mari, următoarea: ajuns la 44 î.e.n. stăpîn pe o parte a moştenirii teritoriale a lui Burebista, Coson intră în legături cu Brutus care, în Macedonia, se pregătea de luptă împotriva triumvirilor. Probabil că regele get îi dăduse lui Brutus ostaşi, primind în schimb bani buni de aur cu numele lui, dar cu figuraţia luată de pe monedele generalului roman. În bătălia de la Philippi însă (42 î.e.n.), Brutus e învins şi se sinucide. Dobîndind de la Octavian iertarea pentru prost inspirata alianţă cu duşmanul său, Coson ajunge în relaţii destul de bune cu dînsul pentru ca, prin anii 32—31, zvonuri despre o proiectată înscutire a lor să poată circula prin Roma.

Nu se cunoaşte sfîrşitul lui Coson şi al formaţiunii politice conduse de el. Cît despre monedele sale, prezenţa lor în Munţii Orăştiei „se explică prin aducerea acestui tezaur regal în capitala statului dac de vreunul din regii centrali din sud-vestul Ardealului — fie ca pradă, fie ca moştenire firească, o dată cu refacerea unităţii regatului dac sub Decebal sau sub vreun antecesor apropiat al său”¹⁸.

HADRIAN DAICOVICIU

COSON OU COTISO ?

(Résumé)

L'auteur discute la lecture du nom d'un roi gète mentionné par Suétone (*Aug.*, LXIII, 4): Coson ou Cotiso? Il arrive à la conclusion que la lecture correcte est *Coson*, parce que:

1. On a découvert en Dacie beaucoup de monnaies d'or avec la légende ΚΟΣΩΝ et la figuration empruntée aux monnaies de M. Brutus, un des assassins de César.

2. Les manuscrits de Suétone qui donnent la graphie *Cosoni* (ou bien *Cosini*) sont plus anciens que ceux qui ont la graphie *Cotisont*.

3. Suétone emploie toujours dans son oeuvre le nom des *Daces*, et non celui des *Gètes*. Il en fait une seule exception et notamment dans le passage discuté, en appelant Cotiso (ou Coson) „roi des Gètes”. L'exception est inexplicable s'il s'agissait de Cotiso que toutes les autres sources (Horace, *Odes*, III, 8, 18; Florus, *Epit.*, IV, 12) présentent comme roi des Daces.

4. Cotiso est justement au cours des années 32—28 un ennemi conséquent de Rome. Les bruits sur les projets matrimoniaux d'Octavien et du roi gète, que Marc Antoine avait mis en circulation et que Suétone rapporte, supposent, au contraire, des relations très amicales, possibles dans le cas de Coson.

¹⁸ *Ibid.*, p. 277.

TEZAURUL DE MONETE DACE DE LA ALMAȘ

Tezaurul de monete dace pe care-l prezentăm în cele ce urmează a fost descoperit în iunie 1964 în comuna Almaș (r. Gurahonț), pe locul numit „Pietroaie“, la vreo 2 km sud de Almaș, pe valea numită „La Pleșa“. Tezaurul se compunea din vreo 200 de monete de argint depozitate într-un vas de lut. În urma unui nefericit concurs de împrejurări vasul a fost distrus, iar cea mai mare parte a monetelor s-au pierdut. Un număr de 16 monete au fost salvate și se păstrează în Muzeul Oradea.

Monetele sînt, în general, rău conservate, iar cinci din ele în stare mai mult sau mai puțin fragmentară. Argintul din care sînt bătute este de calitate cu totul inferioară. Faptul că monetele nu sînt în stare bună a îngreuiat considerabil studierea lor și a făcut ca unele detalii tipologice să nu apară cu suficientă claritate pe fotografiile care însoțesc articolul de față.

Cele 16 monete ale tezaurului se încadrează în grupa a treia „cu barbă rotunjită pe avers“¹ (mit Bartkranzavers) a tipului numit de Pink² „cu pastilă mare“ (mit grossem Schrötling). Aceste monete au pe avers un cap omenesc din profil spre dreapta, sumar schițat. Părul capului este redat prin cîteva linii care depășesc nivelul frunții și coboară pînă aproape de jumătatea nasului. Pe tîmplă și pe frunte părul formează o buclă în formă de S, care la tipurile mai tîrzii se află în locul unde ar trebui să fie urechea, înlocuind-o oarecum. Ochiul este reprezentat printr-un punct în relief, așezat într-o adîncitură ovală sau în formă de romb. Nasul este sumar desenat, la fel și gura, iar sub bărbie un șir de puncte și cîteva linii mai groase reprezintă barba. În dreptul nasului se află un patrulater cu laturile lungi puțin curbate. La majoritatea monetelor din tezaur în dreptul gurii se află un ornament în formă de arc de cerc cu partea con-

¹ Traducerea terminologiei germane a lui Pink trebuie considerată numai ca o soluție provizorie. Rămîne deschisă în continuare problema creierii unei terminologii românești adecvate pentru numismatica noastră geto-dacică.

² K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Budapesta, 1939, p. 72—74, pl. XIV, nr. 269—274. O monetă de acest tip este reprodusă și în *Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzei*, vol. III, Budapesta, 1913, pl. XXXIII, nr. 809.

cavă spre exteriorul monetei și capetele îngroșate. Reprezentarea de pe avers este înconjurată de un cerc de perle. Pe reversul monetelor se află un cal spre stînga. deasupra căruia un număr de puncte în relief, ce gravitează în jurul unui punct central mai mare, reprezintă călărețul. Calul este stîngaci schițat, cu botul larg deschis și cu ochiul așezat în deschizătura largă a maxilarelor. Spatele calului are de obicei o adîncitură marcată în dreptul greabănului, care desparte oarecum partea din față de cea din spate. Sub coada calului se află un punct mai mare în relief. Picioarele din față ale calului sînt legate de cele dinapoi printr-o linie cu un punct bine marcat la mijloc. Și reprezentarea de pe revers este înconjurată de un cerc de perle.

Acesta este tipul general al monetelor din tezaurul nostru. El derivă din tipul numit de Pink „călăreț cu ramură pe revers și barbă rotunjită pe avers” (der Baumreiter mit Bartkranzavers)³, la care monetele au pe avers capul lui Zeus cu cunună de lauri, cu mustață și barbă bogată, spre dreapta. Părul capului formează deasupra frunții și pe tîmplă o dublă buclă în formă de S. De obicei capul lui Zeus are între barbă și ureche o adîncitură mai mult sau mai puțin marcată. Pe revers monetele au un călăreț spre stînga, care poartă un fel de turban cu panaș lung și ondulat și ține în mină o ramură. Sub picioarele calului se află un ornament floral, iar în fața calului un lup cu gura larg deschisă.

Tipul „călăreț cu ramură pe revers și barbă rotunjită pe avers” are mai multe variante, din care două au avut o contribuție hotărîtoare la geneza tipului de monete din tezaurul nostru. E vorba de variantele numite „de execuție bună” (gute Ausführung)⁴ și „cu pastilă mare și 8 culcat” (mit grossem Schrötling und liegendem Achter)⁵. Varianta „de execuție bună” pare a fi ceva mai veche decît varianta cealaltă, care e mai barbarizată. Un tezaur de monete dace din varianta „de execuție bună” se datează în a doua jumătate a secolului III î.e.n.⁶

În urma unei evoluții⁷ caracterizate prin schematizarea și barbarizarea reprezentărilor, din tipul „călăreț cu ramură pe revers și barbă rotunjită pe avers” a rezultat tipul de monete prezent în tezaurul nostru, care, după cum s-a mai spus, se încadrează în grupa a treia „cu barbă rotunjită pe avers” a tipului „cu pastilă mare”. În linii mari aceste transformări au fost următoarele: la reprezentarea de pe avers simplificarea trăsăturilor feței și coafurii, reprezentarea bărbii printr-un șir de puncte și prin cîteva linii și dispariția totală sau parțială a coroanei de lauri. Pe unele monete ale tezaurului nostru (nr. 5—15) mai apar izolat frunze de laur din cununa

³ Pink, p. 58—60.

⁴ *Id.*, p. 58, pl. VII, nr. 129—130.

⁵ *Id.*, p. 60, pl. VII, nr. 147—150.

⁶⁻⁷ E. Chirilă, *Der dakische Münzschatz von Crișeni-Berchieș*, în *Dacia*, N. S. IX, 1965 (sub tipar), un tezaur aparținînd variantei „de execuție bună”, cu începutul seriei de modificări tipologice care vor contribui, în cele din urmă, la apariția tipului de monete din tezaurul de la Almaș. Tezaurul este datat în a doua jumătate a secolului III î.e.n.

lui Zeus. În dreptul nasului apare patrulaterul amintit la descrierea tipului de monete şi, uneori, ornamentul în formă de arc de cerc. Aceste ultime elemente sînt adausuri ale artiştilor daci, cum sînt şi alte ornamente ce apar mai mult sau mai puţin justificat pe aversul monetelor dace tîrzii⁸. Pe revers calul ia înfăţişarea caracteristică descrisă mai sus, iar călăreţul dispăre înlocuit fiind printr-un punct mai mare şi un număr de linii punctate. Ornamentul floral de sub picioarele calului se transformă într-o linie dreaptă cu un punct la mijloc, care uneşte picioarele din faţă ale calului cu cele dinapoi. Lupul din faţa calului dispăre. În decursul acestui proces de transformare pastila monetei, masivă şi din metal bun la monetele de tipul „călăreţ cu ramură pe revers şi barbă rotunjită pe avers“, devine mai subţire şi se transformă într-o pastilă scyphată. Calitatea argintului scade considerabil, iar greutatea monetei se micşorează, de la 14—12 grame, cît cîntăresc deobicei monetele de tipul „călăreţ cu ramură pe revers cu barbă rotunjită pe avers“, la 8—5 grame.

În cadrul monetelor tezaurului nostru se disting din punct de vedere tipologic şase grupe. La fiecare grupă e dat şi numărul de ordine al pieselor din tezaur, care corespunde cu cel de pe planşe. La piesele întregi este indicată şi greutatea în grame.

Grupa I (nr. 1) este reprezentată printr-o singură piesă scyphată. Pe avers capul lui Zeus este destul de bine desenat. Deasupra frunţii se află o buclă în formă de S. Nasul este lung, caracteristic, buzele marcate prin două linii iar bărbia proeminentă şi rotunjită. În dreptul urechii se văd două linii paralele legate între ele prin trei linii puţin adîncite. Deasupra patrulaterului din dreptul nasului se află un şir de puncte care mai apar doar la moneta nr. 15. În dreptul bărbiei se află ornamentul în formă de arc de cerc. Deşi sumară, maniera de lucru a artistului care a lucrat stanţa nu este lipsită de o oarecare eleganţă. Ea lasă mai degrabă impresia unei stilizări duse la extrem, decît a unei barbarizări în sensul strict al cuvîntului. Pe revers calul are corpul lung şi subţire, amintind litera S, picioare subţiri şi copitele redată prin triunghiuri puternic reliefate. Sub cal se află o linie dreaptă ca un punct la mijloc. Punctele ce reprezintă călăreţul sînt puţin vizibile, poate din cauza relei conservări a reversului. Există un contrast frapant între execuţia aproape elegantă a aversului şi execuţia extrem de stîngace şi greoaie a reversului, contrast vizibil încă la varianta „de execuţie bună“ a tipului „călăreţ cu ramură pe revers şi barbă rotunjită pe avers“. O explicaţie plauzibilă a acestui contrast ar fi aceea că aversul, care reprezintă chipul lui Zeus, e copiat după un model grecesc neschimbat, pe cînd reversul e o creaţie a imaginaţiei maestrului dac, reunind elemente heterogene, şi ca atare supus în mai mare măsură transformărilor barbarizante. — 1. G = 6,80 g.

Grupa II (nr. 2) este reprezentată printr-o singură piesă scyphată. Chipul de pe avers are nasul acvilin şi gura bine marcată. Şirul de puncte care reprezintă barba este compus din puncte mai mari, lunguieţe. Orna-

⁸ Pentru apariţia altor asemenea ornamente, vezi Pink, pl. XIII, *passim*.

mentul în formă de S nu se mai află pe frunte, ci coboară în dreptul urechii. Cele două linii paralele coboară mai mult spre bărbie. Sînt prezente cele două ornamente: cel în formă de patruleter și cel în formă de arc de cerc. Pe revers calul este mai greoi, cu maxilare enorme și cu membrele grosolan redată. Stanța reversului pare a fi avut un defect de executare. — 2. G = 8,20 g.

Grupa III (nr. 3—4) cuprinde o piesă scyphată și una plată. Chipul de pe revers are și el nasul lung și bărbia proeminentă. Se văd cele două ornamente menționate mai sus. Bucla sau ornamentul în formă de S este mai puternic marcat ca și cele două linii paralele de lingă el; bucla și cele două linii paralele, mai puțin vizibile la primele două grupe, apar aici deosebit de pregnant. În jurul capului se distinge slab conturul unor frunze de laur. Pe revers calul e mai scurt și oarecum ghemuit. Deși moneda nr. 3 e scyphată iar moneda nr. 4 este plată, asemănarea elementelor aversului și reversului ne-au determinat să le punem în aceeași grupă. Moneta nr. 3 seamănă cu moneda nr. 272 din lucrarea lui Pink, iar moneda nr. 4 cu moneda nr. 271 din aceeași lucrare. — 3. G=7,47 g. 4. Fragmentară.

Grupa IV (nr. 5—13) cuprinde nouă monete scyphate. Chipul de pe aversul lor pare a reprezenta o formă simplificată și barbarizată a celui de pe aversul monetelor grupei III. Nasul și fruntea formează o singură linie, bărbia e mult redusă iar cele două puncte care indică gura sînt mult depărtate de locul unde ar trebui să se afle. Arcul de cerc din dreptul gurii, care se găsește la primele trei grupe, lipsește la grupa IV. În schimb, pe aproape toate piesele sînt clar vizibile frunzele de laur. Pe revers calul are adîncitura de la greabăn mai puțin marcată, coada formează o îndoitură caracteristică, iar picioarele lui sînt grosolan schițate. Unele din detaliile amintite, vizibile la piesele mai rău păstrate din această grupă, ne-au determinat să le încadrăm aici. E vorba de monetele nr. 7—13. Monetele nr. 5—6 din această grupă seamănă cu moneda nr. 273 din lucrarea lui Pink. — 5. G = 7,80 g. 6. G = 6 g. 7. G = 5,10 g. 8. G = 6,30 g. 9. G = 5,50 g. 10. G = 6,50 g. 11. G = 7,45 g. 12—13. Fragmentare.

Grupa V (nr. 14—15) cuprinde două monete aproape plate. Reprezentarea de pe avers este atît de sumară, încît cu greu se mai poate observa că e un cap omenesc. Nasul, gura și bărbia dispar aproape cu totul. Reapare ornamentul în formă de arc de cerc. Deasupra patruleterului este vizibil un șir de puncte, ca la moneda nr. 1. Barba este redată nu prin puncte, ca la grupele precedente, ci printr-o linie curbă ce se unește cu capul. Sub ea niște linii îngroșate vor să redea smocurile de păr ale bărbii. Și la această grupă sînt încă vizibile cîteva frunze de laur. Pe revers calul este redat într-o manieră ce amintește pe cea a grupei III. Notăm că argintul ambelor piese este ceva mai bun decît la celelalte grupe. Bucla în formă de S de la moneda nr. 14 este mai subțire decît la moneda nr. 15. De asemenea pastila monetei nr. 14 este ceva mai masivă și mai simetric lucrată decît cea a monetei nr. 15. — 14. G=6,90 g. 15. G=5,40 g.

Grupa VI (nr. 16). Moneta pare a reprezenta din punct de vedere tipologic rezultatul procesului de barbarizare prin care trec monetele tezaurului. Reprezentarea de pe avers mai păstrează bucla în formă de S, dar foarte subţire, cele două linii paralele, linia şi şirul de puncte care reprezintă barba precum şi arcul de cerc din dreptul gurii, dar nu există nici un element care să dea impresia că este un cap omenesc. Pe avers calul este în acelaşi timp sumar şi confuz schiţat, într-o manieră cu totul barbară. Moneta este plată. $G = 7$ g.

*

Grupa I cuprinde cea mai veche monetă din tezaur, cum arată execuţia destul de bună şi aproape elegantă a aversului, deosebit de toate celelalte piese ale tezaurului, la care procesul de barbarizare a aversului se află în stadii mai avansate. Bucla în formă de S de pe frunte şi timplă, care la grupele II—VI este în dreptul urechii, constituie un argument pentru înrudirea aversului grupei I cu cel al monetelor aparţinând variantei „de execuţie bună”, la care coafura formează o dublă buclă în formă de S pe frunte şi pe timplă. E adevărat însă că forma caracteristică a buclei de la grupa I se poate datora influenţei variantei „cu pastilă mare şi 8 culcat”. Reversul grupei I este înrudit şi el cu reversul variantei „de execuţie bună”: linia dreaptă cu un punct la mijloc care uneşte picioarele calului pe monetele tezaurului nostru reprezintă o simplificare extremă a ornamentului floral de pe reversul variantei „de execuţie bună”. De altfel reversul tuturor monetelor din tezaurul nostru prezintă această caracteristică şi derivă deci din reversul variantei „de execuţie bună”. Judecînd după stilul ei, moneta grupei I provine din alt atelier decît celelalte monete ale tezaurului.

Grupa II pare a constitui din punct de vedere cronologic o treaptă intermediară între grupa I şi grupele III—IV, fără a fi direct înrudită cu nici-una dintre ele. Aversul grupei II, ca şi aversul grupelor următoare din tezaurul nostru, derivă din cel al variantei „cu pastilă mare şi 8 culcat”, răspîdită în partea de vest a Transilvaniei, în zona Aradului⁹, la care chipul lui Zeus are pe timplă un ornament în formă de S, puternic marcat, păstrat şi la grupa II a tezaurului nostru. Acest ornament, care se regăseşte şi la monetele grupelor III—VI a tezaurului, pare a fi un element caracteristic de durată al emisiunilor monetare din partea de vest a Transilvaniei, mai precis a zonei Aradului. Reversul grupei II, ca şi al celorlalte grupe, derivă însă din reversul variantei „de execuţie bună”, aşa cum s-a arătat mai sus. La varianta „cu pastilă mare şi 8 culcat” sub cal se află un ornament în formă de 8 culcat, care dă şi numele variantei şi care nu putea da prin simplificare o linie cu un punct la mijloc, cum se află pe reversul tuturor monetelor din tezaur. Moneta grupei II pare a proveni, după stil, din alt atelier decît grupa I şi grupele III—IV, V şi VI.

⁹ *Id.*, p. 60.

Grupele III—IV par a proveni dintr-un atelier comun și ele reprezintă stadii din ce în ce mai avansate ale unui proces de barbarizare, în care grupa III constituie faza mai veche, iar grupa IV faza mai recentă. Criteriul de bază în aprecierea acestor faze îl constituie aversul, pe care se poate urmări bine evoluția procesului de barbarizare. Aversul și reversul acestor grupe s-au constituit sub aceleași influențe ca la grupa II.

Grupa V provine dintr-un alt atelier¹⁰ decât grupele I, II și III—IV. Elementele din reprezentarea de pe avers relevată la descrierea grupei V, stilul monetelor, metalul mai bun și aspectul lor mai masiv, deosebesc grupa V de celelalte grupe ale tezaurului. Din punct de vedere al evoluției grupa V pare să fie contemporană cu grupa III, iar aversul și reversul ei s-au creat sub aceleași influențe ca și cel al grupelor II și III—IV.

Grupa VI, reprezentată printr-o singură monedă plată, este rezultatul evoluției generale a tipurilor de monede din tezaurul nostru și cuprinde cea mai recentă monedă din tezaur. Elemente ale aversului ei, comune cu cele ale grupei III—IV, arată că moneda provine din același atelier ca și grupele amintite. În timp, moneda grupei VI se situează după grupa IV și V, dar lipsește veriga care s-o lege din punct de vedere stilistic de grupa IV. Poate că evoluția de la grupa IV spre grupa VI să se fi făcut mai brusc, ceea ce nu este imposibil, căci cercetarea atentă a tezaurului lasă impresia că procesul de barbarizare se accelerează către fazele mai târzii. Se poate de asemenea ca printre numeroasele monede din tezaur care s-au pierdut să fi existat unele care să fi marcat tranziția de la grupa IV la grupa VI. Nu este exclus ca moneda nr. 7 din tezaurul nostru să reprezinte o astfel de etapă de tranziție. Bucla în formă de S de la această monedă e foarte subțire și aceasta pare a fi un criteriu de datare mai târzie și de asemănare cu grupa VI. Pe de altă parte frunzele de laur foarte clar vizibile pe moneda nr. 7, care lipsesc cu totul la grupa VI, au determinat încadrarea monetei 7 la grupa III, la care aceste frunze sînt un element caracteristic. Reaua stare a monetei nr. 7 nu permite să se distingă alte detalii care să fie hotărîtoare pentru încadrarea ei.

Printre monedele tezaurului nostru se află 13 piese scyphate și trei mai mult sau mai puțin plate (nr. 4, 14, 16). Aplatizarea monetelor constituie o indicație pentru datarea lor mai târzie, căci se pare că barbarizarea monetelor merge paralel cu aplatizarea lor. Pe de altă parte, prezența unei monede plate în una din grupele mai vechi ale tezaurului, grupa III, confirmă impresia că procesul de barbarizare a monetelor decurge destul de rapid. Aplatizarea s-ar datora unor motive tehnice: din cauza calității inferioare a argintului pastila monetei crapă sau se rupe ușor la monedele scyphate (vezi piesele nr. 3, 7, 8, 9, 10, 13, 15), iar folosirea unor stanțe plate ar evita atare neajunsuri. În favoarea acestei ipoteze pledează grupele V—VI. De altă parte, moneda plată de la grupa III este crăpată.

¹⁰ Unele deosebiri între cele două monede ale grupei V, menționate la sfîrșitul descrierii monetelor acestei grupe, ar putea indica două ateliere diferite pentru cele două piese ale grupei V.

Aplatizarea monetelor s-ar putea produce însă mai probabil sub influența pătrunderii în Transilvania a monetelor de tip Macedonia Prima, emise între 158—150 î.e.n. În cazul acesta monetele din grupele V—VI ale tezaurului se datează pe la mijlocul secolului II î.e.n.

În tezaurul nostru se află monete provenind din cel puțin patru ateliere diferite, ceea ce pare să arate că așezarea în care trăia proprietarul tezaurului nu se afla în imediata apropiere a vreunui atelier care au emis aceste monete. Faptul că în tezaur se află piese ce prezintă asemănări cu tipul de monete din tezaurul de la Chereluș (r. Ineu) și că tezaurul însuși a fost descoperit la Almaș (r. Gurahont) confirmă teza mai veche¹¹ că monetele de tipul celor din tezaurul nostru sînt caracteristice pentru zona Aradului. Această afirmație este valabilă pentru cele șase grupe ale tezaurului, dar cu deosebire pentru grupele II—VI, al căror avers este înrudit cu cel al variantei „cu pastilă mare și 8 culcat“, care (cum s-a mai spus) este și ea caracteristică pentru zona Aradului, dar într-o epocă mai veche, în a doua jumătate a secolului III î.e.n. Faptul este semnificativ pentru că dezvăluie o nuanță de conservatorism a măștrilor monetari daci, care păstrează ornamentul caracteristic în formă de S de pe aversul monetelor lor de pe la mijlocul secolului III î.e.n. pînă pe la mijlocul secolului II î.e.n. Aceasta presupune o continuitate în ce privește proprietarul sau proprietarii atelierelor monetare din zonă în acest interval de timp, ceea ce sugerează o stabilitate a formațiilor politice ale dacilor din vestul Transilvaniei, stabilitate care a putut garanta perpetuarea unei tradiții stilistice mai mult de un secol. Geneza grupelor de monete din tezaurul nostru arată de asemenea influența pe care o exercită unul asupra altuia diferitele tipuri de monete dace, influență ce pare a se produce în condițiile unei circulații monetare sporite.

Monetele tezaurului de la Almaș prezintă în ansamblu o anumită unitate ce se vedește în elementele de stil, în originea comună a aversului grupelor II—VI și a reversului tuturor grupelor, în tehnica de batere¹², în forma monetelor, în dimensiunile lor și în calitatea metalului folosit.

Argintul din care sînt făcute monetele este de o calitate cu totul inferioară, ceea ce ar explica parțial defectele de batere ale monetelor. Dar în același timp barbarizarea crescîndă a reprezentărilor de pe monete, calitatea inferioară a metalului și greutatea redusă a monetelor față de tipul original din care ele derivă (în tezaurul nostru ea variază între 8,20—5,10 g) dovedesc o decădere a artei monetare a dacilor și, oricît de surprinzătoare ar părea asemenea afirmație, o lipsă acută de argint în prima jumătate și pe la mijlocul secolului II î.e.n. Lipsa de argint s-ar putea explica în parte printr-o sporire a emisiunilor monetare, legată de creșterea rolului monetei în relațiile de schimb din Dacia. Această expli-

¹¹ Pink, p. 73—74.

¹² Remarcăm aici că la șapte piese (nr. 1—5, 8, 16) axa reversului se află pe aceeași linie cu cea a aversului, la trei piese (nr. 6, 11, 14) ea este inversată și la trei piese (nr. 9, 12, 15) ea este cu 90° spre dreapta. La trei piese (nr. 7, 10, 13) nu se poate preciza poziția axei din cauza relei lor conservări.

cație este sprijinită de faptul că cele 16 monete din tezaur sînt emise în nu mai puțin de patru ateliere monetare diferite, și de proporțiile tezaurului însuși, care cuprindea, după cum s-a mai spus, vreo 200 de piese. Dar pe de altă parte, nevoia sporită de monetă și creșterea numărului atelierelor monetare nu pot oferi și explicația pentru rapida decădere din punct de vedere artistic și tehnic a monetăriei dacilor în prima jumătate a secolului II î.e.n. În stadiul actual al cunoștințelor noastre, această problemă nu poate primi un răspuns satisfăcător. Sugerăm numai că, dacă observația noastră în legătură cu stabilitatea formațiilor politice ale dacilor din vestul Transilvaniei este întemeiată, decăderea monetei dace s-ar datora mai degrabă unor condiții de ordin economic și cultural, decît unor cauze de ordin politic.

Modestul tezaur monetar de la Almaș a permis a se urmări îndeaproape fazele finale ale evoluției unui tip de monete dace cu călăreț, evoluție care era în plină desfășurare încă în a doua jumătate a secolului III î.e.n.¹³ și care, la tezaurul nostru, se termină pe la mijlocul secolului II î.e.n.

E. CHIRILĂ — N. CHIDIOȘAN

DER DAKISCHE MÜNZSCHATZ VON ALMAȘ

(Zusammenfassung)

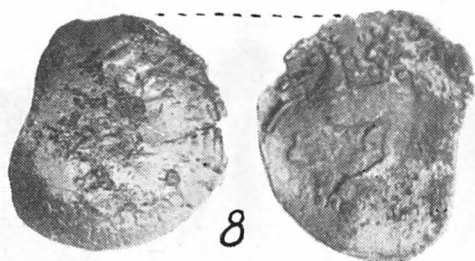
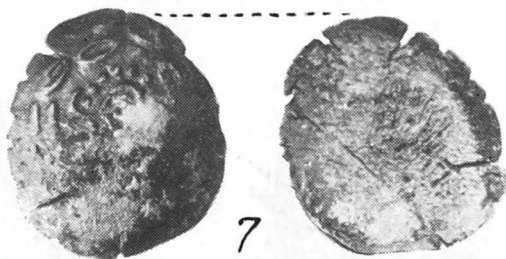
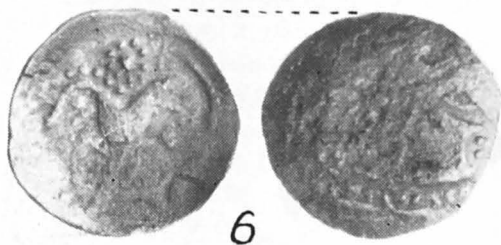
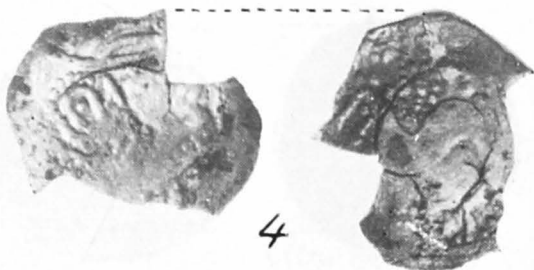
Gegenstand der Untersuchung in unserem Artikel ist ein Schatz, der im Sommer 1964 auf dem Gemeindegebiet von Almaș (Rayon Gurahonț) an einer „Pietroaie“ genannten Stelle, ungefähr 2 km südlich vom Dorfe Almaș gefunden wurde. Der Schatz umfasste ursprünglich cca 200, in einem Tongefäß aufbewahrte Silbermünzen. Davon wurden 16 Stück gerettet. Sie befinden sich im Museum von Oradea.

Die Münzen gehören der dritten Gruppe (mit Bartkranzavers) des von Pink „mit grossem Schrötling“ bezeichneten Typus an. Diese Gruppe ist mit zwei Varianten des von Pink der „Baumreiter mit Bartkranzavers“ genannten Münztypus verwandt, u.zw. mit den Varianten „gute Ausführung“ und „mit grossem Schrötling und liegendem Achter“.

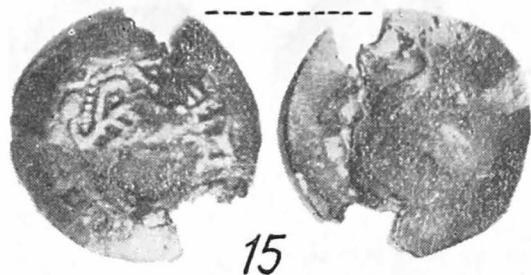
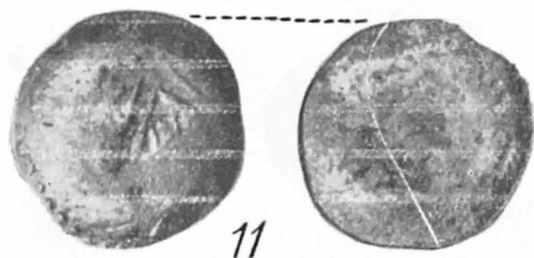
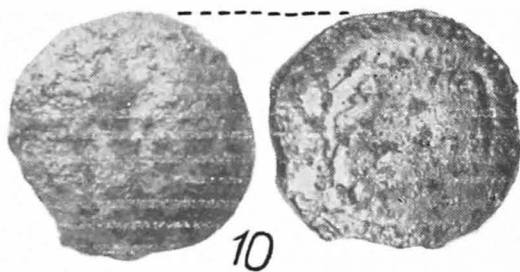
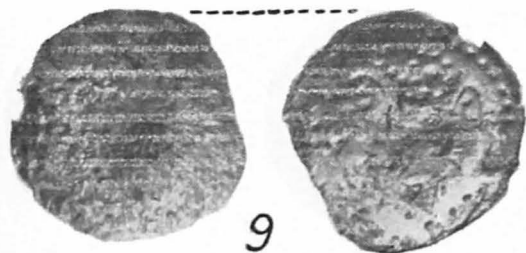
Die 16 Münzen zerfallen in 6 Gruppen und stammen aus vier verschiedenen Werkstätten. Die Münzen sind aus schlechtem Silber geprägt, 13 sind Skyphaten, die übrigen drei sind flach. Ihr Gewicht schwankt zwischen 8,20—5,10 g.

Der im Schatz vertretene Münztypus ist charakteristisch für die Arader Gegend. Zeitlich ist er um die Mitte des II. Jahrhunderts v. u. Ztr. anzusetzen.

¹³ Vezi nota 6.

Pl. I. Monete din tezaurul de la Almaş

Pl. II. Monete din tezaurul de la Almaş

SARMIZEGETUSA DACICĂ ÎN TIMPUL STĂPÎNIRII ROMANE

Descoperirea întâmplătoare a unor vestigii antice — ceramică, monede, reliefuri, inscripții — precum și semnalarea existenței unor fortificații în regiunea de la sud de Orăștie au atras atenția colecționarilor particulari și cercetătorilor preocupați de antichități încă de la mijlocul secolului trecut, interesul pentru dezlegarea tainelor resturilor civilizației antice de aici sporind continuu, pe măsura înaintării în timp.

Monumentele aflate în ruinele așezărilor dacice au fost publicate sau menționate de numeroși cercetători, unii dintre ei vizitând chiar locurile de descoperire, alții folosind doar informațiile publicate la acea dată¹.

Lămurirea apartenenței și rostului construcțiilor și în general a descoperirilor din Munții Orăștiei a venit odată cu începerea și continuarea ani la rând a săpăturilor arheologice sistematice. Cercetările efectuate în așezările și cetățile dacice din Munții Orăștiei, pe lângă dezgroparea și punerea în valoare a înfloritoarei culturi dacice din cele două secole premergătoare cuceririi romane, dau totodată posibilitatea explicării caracterului și importanței influențelor străine — în speță greco-romane — altoite pe viguroasa dezvoltare a elementelor locale, autohtone, ale culturii materiale a populației dacice.

Între descoperirile din Munții Orăștiei se pot sesiza, alături de obiecte, construcții etc. care nu lasă nici o îndoială asupra atribuirii originii lor tradițiilor Latène-ului dacic, și unele inspirate din tehnica și cultura materială greco-romană, adaptate însă la posibilitățile și gustul local, iar altele de pură factură elenistică sau romană ajunse aici fie prin import în vremea statului dac liber, fie după cucerirea acestuia, prin militarii din garnizoanele rămase în capitala statului dac.

Obiectul studiului de față îl vor constitui descoperirile de factură romană din centrul politico-militar și religios al statului dac, datate sigur în perioada următoare cuceririi romane, care a pus capăt dezvoltării independente a societății dacice.

¹ Pentru bibliografia mai veche, vezi studiul lui Al. Ferenczi, în C. Daicoviciu și Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, Buc., 1951, p. 67 și urm.

Produse de factură romană, începînd cu obiecte de largă întrebuințare și continuînd cu cele de lux, alături de inspirații din lumea romană în ce privește soluțiile tehnice sau de altă natură din arhitectura civilă, dar mai ales militară, sînt însă numeroase și în perioada anterioară anului 106 e.n., atît la Grădiștea Muncelului, cît și în așezările și cetățile dacice din apropierea ei. Pentru a nu da decît cîteva exemple, amintim fragmentele ceramice romane aflate în turnul VI de la Blidaru², cuțitoaia cu ștampilă HERENNI³ de la Grădiștea Muncelului, vase de bronz și sticlă⁴, trusa medicală de la Grădiștea Muncelului⁵. Odată cu produsele sudice, în Dacia ajunge și se răspîndește moneda romană republicană și imperială, prezentă în aproape toate așezările perioadei statului dac, uneori chiar imitată de autohtoni⁶. La curtea regelui Decebal sînt atestați meșteri și tehnicieni romani⁷, iar planul cetății de la Grădiștea Muncelului și însăși tehnica zidului dacic presupune cunoașterea și aplicarea unora dintre recomandările lui Vitruvius⁸.

Încheierea victorioasă pentru romani a războaielor dacice și transformarea celei mai mari părți a Daciei în provincie romană a însemnat o schimbare radicală a vieții economice, sociale și politice a populației autohtone de pe teritoriul provinciei. Greutățile mari întîmpinate de romani în războaiele dacice, apărarea dirză a populației și mai ales pericolele întîmpinate și sacrificiile făcute de invadator pentru ocuparea „munților întăriți cu ziduri” din regiunea de la sud de Orăștie, precum și condițiile de relief propice unei eventuale regroupări a rămășițelor armatei dacice în vederea unei noi rezistențe, l-au determinat pe Traian să ordone și să supravegheze evacuarea populației dacice din zona cetăților din Munții Orăștiei. Acțiunea aceasta de curățire a fostului cuib de rezistență al dacilor își găsește confirmarea, pe lîngă încetarea oricărei vieți dacice dovedită arheologic⁹, și în scenele CLIV — CLV de pe coloana lui Traian¹⁰.

² C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 221.

³ Idem, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 182.

⁴ Pentru cele de la Piatra Roșie, vezi C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, Buc. 1954, p. 87 și urm.

⁵ C. Daicoviciu și colaboratori, în *Materiale*, III, 1957, p. 260—263; I. H. Crișan, *O trusă medicală descoperită la Grădiștea Muncelului*, în *Istoria Medicinii. Studii și Cercetări*, 1957, p. 45 și urm.

⁶ Pentru monedele romane descoperite în regiunea de la sud de Orăștie, vezi M. Macrea, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 147 și urm.; B. Mitrea, în *EDR*, X, Roma, 1945, p. 106—107; C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, p. 77; C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, III, 1952, p. 304 și 306; în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 202; în *Materiale*, VI, 1959, p. 341, cărora li se adaugă tezaurul de la Bobaia (informație H. Daicoviciu), iar pentru imitații dacice după monede romane vezi M. Macrea, *op. cit.*, p. 157; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 105; N. Lupu, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 7, 1, 1964, p. 5 și urm.

⁷ Dio Cassius, LXVII, 7, 4.

⁸ Vitruvius, I, 10; II, 7.

⁹ C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 107—108.

¹⁰ H. Daicoviciu, *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 317 și urm.

La Grădiștea Muncelului așezarea civilă și incinta sacră își încheie existența printr-un incendiu de mari proporții, ale cărui urme sînt prezente peste tot, iar sanctuarele și celelalte construcții din piatră au fost distruse sistematic, stîlp cu stîlp, coloană cu coloană, nimic din ceea ce amintea viața dacică nescăpînd de răzbunarea cuceritorului¹¹. Pe ruinele construcțiilor dacice se ridică însă altele, de data aceasta romane, legate de prezența și activitatea militarilor romani care-și aveau garnizoana aici¹².

Cum este și firesc, între urmele romane* datele ulterior anului 106 e.n., destul de numeroase și variate ca scop și întrebuintare, aflate la Grădiștea Muncelului, locul de frunte îl ocupă construcțiile militare, mai mult chiar, de ele sînt legate și cele cu alt caracter, cercetate pînă acum.

I. Construcții romane

La zidul cetății s-au constatat două refaceri ulterioare, diferite ca tehnică. La prima refacere¹³, ce arată oarecare grabă în execuție, s-au folosit, alături de blocuri obișnuite în construcția zidului, și unele elemente din incinta sacră, puține însă și numai din monumentele care se aflau încă în construcție, sanctuarele ce funcționau rămînînd probabil intacte. Această reconstrucție a zidului, cu respectarea cunoscutei tehnici dacice, a fost pusă pe seama dacilor și datată în perioada dintre cele două războaie cînd Decebal, după ce mai întîi demantelase unele porțiuni de zid ale cetăților potrivit stipulațiilor uneia dintre clauzele tratatului încheiat cu romanii, în preajma izbucnirii războiului din 105—106, se grăbește să-și repună în stare de apărare fortificațiile. Cetatea de la Grădiștea Muncelului, cucerită în cele din urmă de romani, a avut mult de suferit de pe urma asediului și luptelor crîncene din cel de-al doilea război. S-a constatat însă că și breșele făcute în zid în timpul ostilităților cu romanii au fost astupate și cetatea întreagă repusă în stare de funcțiune; numai că de astă dată, într-o tehnică deosebită și cu foarte multe elemente străine. În unele porțiuni de zid sînt încastrate numeroase elemente din incinta sacră. Așa de pildă în porțiunea de la poarta de vest a cetății (fig. 3, A) spre nord, în paramentul exterior al zidului, aproape de piciorul pantei, s-au găsit trei bolțari de andezit, patru blocuri de calcar cu locurile pentru fixarea scoabelor de metal, stîlpi de andezit decapitați aduși din sanctuarul mic, iar în embleton piese de lut ars de la un padiment în *opus spicatum*. Elemente din incinta sacră, alături de cele romane (între ele o placă de lut ars de formă ovală cu un motiv vegetal în relief, un pahar de sticlă, o fibulă de bronz, iar lîngă zid un vîrf de lance, două vîrfuri de suliță și un vîrf de săgeată) s-au descoperit, de asemenea, în porțiunea de zid de la poarta de vest spre sud, pe toată latura sudică a acestuia, ca și

¹¹ Vezi nota 9.

¹² Vezi infra.

* Descoperirile la care nu se dau indicații bibliografice sînt inedite.

¹³ C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 102—103; în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 150.

Fig. 1. Porțiunea de la poarta de est spre sud a zidului cetății de la Grădiștea Muncelului.

în paramentul exterior de la poarta de est (fig. 3, B) spre sud. În acest din urmă loc au apărut cinci tamburi de coloană din andezit de la sanctuarul mare de pe terasa X, lespezi de pavaj, fragmente de canale și piese decorative, iar în emplecton aceleași piese de la un padiment în *opus spicatum* împreună cu fragmente de cărămizi romane.

La consolidarea zidului, executată în campania de săpături din 1963, tamburii de coloană ca și majoritatea pieselor din sanctuare au rămas în zid, iar cele aflate în dărâmăturile de lângă zid se văd și acum în dreptul locului lor de descoperire (fig. 1). La a doua refacere a zidului cetății n-a mai fost respectată tehnica dacică de ridicare a lui, blocurile fiind așezate într-o poziție diferită: rîndul dublu de la baza zidului constă din blocuri așezate cu lungimea pe direcția zidului, iar rîndul următor din blocuri puse cu latura lungă perpendicular pe direcția zidului, în așa fel încît să le încalce pe cele din rîndul inferior ș.a.m.d. Tehnica aceasta de dispunere a blocurilor a fost sesizată pe diverse porțiuni de pe latura de vest a cetății și pe întreaga lungime a zidului de la poarta de est spre sud pînă în punctul unde cotește formînd latura de sud a cetății (fig. 3). De remarcat că așezarea diferită a rosturilor semnalată în ultima porțiune de zid prinde și tamburii de andezit. În aceleași părți de zid blocurile care

au babe sînt așezate la întîmplare cu babele lateral¹⁴ sau chiar perpendicula-
r, în acest din urmă caz pe fața interioară a blocului.

Trebuie semnalată aici și demontarea paramentului interior al zidului de la poarta de vest spre nord, pe o porțiune de cca 75 m și de la poarta de vest spre sud pe cca 40 m, desigur cu scopul reutilizării blocurilor în paramentul exterior, fără a putea preciza însă cînd a avut loc și cui trebuie atribuită.

Prezența în zidul cetății a elementelor de construcție din monumen-tele ce funcționau în incinta sacră, unele din zidurile de susținere a teraselor și a bucăților de padiment și cărămizi romane, alături de tehnica diferită de cea dacică, chiar fără a ști de existența unor construcții romane în interiorul cetății, despre care va fi vorba mai jos, nu pot duce decît la concluzia refacerii zidului cetății de la Grădiște de către romani, după victoria din cel de-al doilea război¹⁵. De altfel, este aproape imposibil ca dacii să fi săvîrșit sacrilegiul de a demonta monumentele din incinta sacră și zidurile de susținere a teraselor¹⁶.

Romanii au reutilizat totodată și *turnul de pe terasa X*, construit de daci pentru apărarea sanctualelor. Dovada o avem în cărămizile triunghiulare, bucățile de padiment în *opus spicatum*, țiglele, urmele de mortar, stilus-ul de bronz și fragmentele ceramice romane găsite în interiorul turnului¹⁷ care apăra probabil construcțiile din apropierea lui (vezi mai jos).

În interiorul cetății, la 11,80 m spre vest de fața interioară a zidului, au fost prinse ruinele unei *construcții cu mortar*, formată din două încăperi (fig. 3. b)¹⁸. Construcția (fig. 2 în care c=fața interioară a zidului cetății), cu ziduri groase de cca 0,70 m, este durată din piatră de stîncă și bucăți mici de piatră de calcar conchilic, legate cu mortar destul de slab. Zidurile nu au o fundație adîncă, ci doar o bază mai lată și s-au păstrat destul de puțin din pricina distrugerilor făcute de căutătorii de comori. Clădirea este formată din două încăperi: prima dintre ele (a), de 3×2,60 m, cu vatră de pămînt bătut, avea intrarea probabil spre est și comunica cu cea de a doua (b), de 2,70×1,80 m, printr-o ușă din zidul despărțitor care este distrus aproape cu totul. În interiorul încăperilor și în apropiere s-au găsit cărămizi romane, bucăți de padiment în *opus spicatum*, două fragmente de rîșniță, cuie și bucăți de fier, un călcîi de lance, lame de cuțit de fier, cîteva bucăți de bronz provenite din teaca unui *gladius* și mai multe fragmente ceramice romane și dacice. În legătură cu scopul clădirii, dimensiunile prea mici presupun folosirea ei mai degrabă ca depozit sau cameră de gardă decît ca pretoriu.

Tot în cetate dar și în afara ei au fost prinse resturile a numeroase *bărăci de lemn* utilizate în diferite scopuri.

¹⁴ Idem, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 149.

¹⁵ Cf. *SCIV*, II, 1, 1951, p. 106; în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 148—150.

¹⁶ Idem, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 108.

¹⁷ Idem, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 164.

¹⁸ Idem, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 106; în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 150—151.

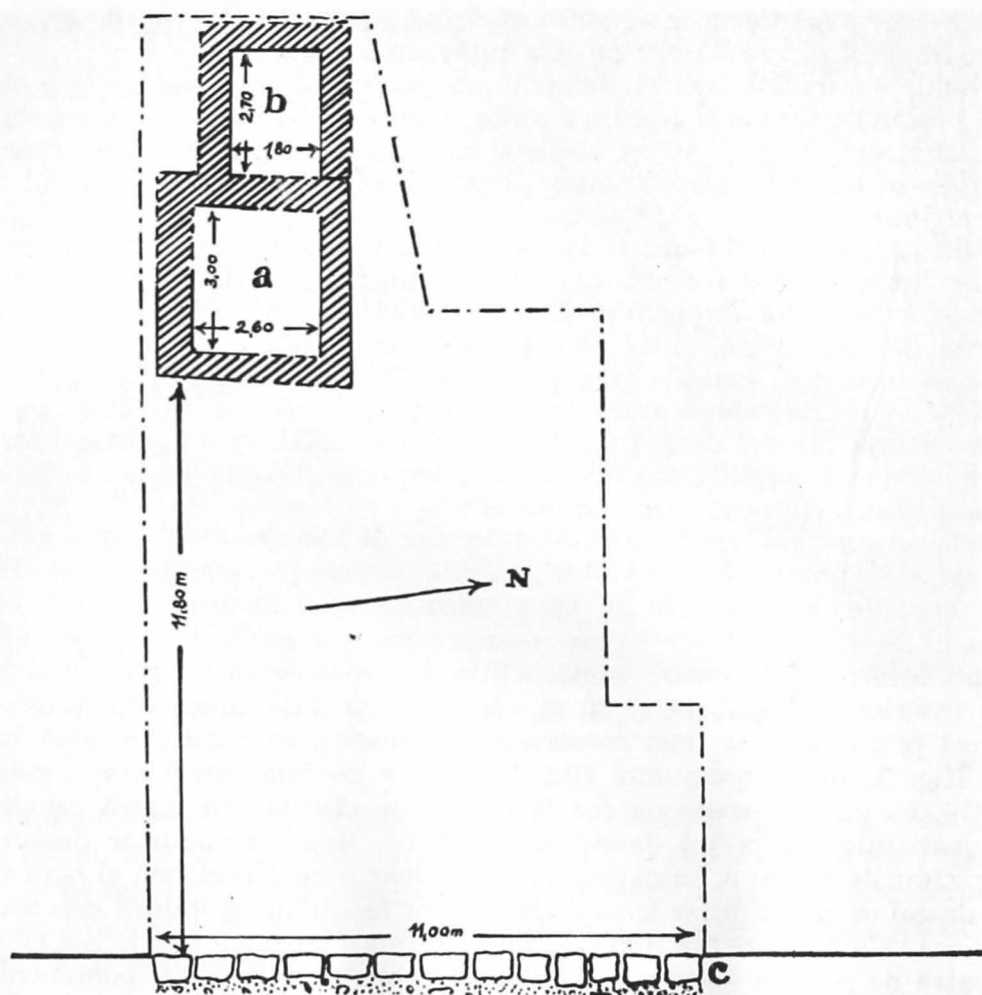

Fig. 2. Construcția cu mortar din interiorul cetății.

În interiorul cetății, pe terasele 2, 3 și 4 (fig. 3, a) s-au seziat urmele unor barăci de lemn¹⁹ de dimensiuni nu prea mari, cu inventar destul de variat: monede romane din sec. II, fragmente ceramice, cuie, fierărie, arme și alte obiecte de factură dacică sau romană. Inventarul e mai bogat în barăcile de pe terasele 2 și 3 decât în cele de pe terasa 4. Judecînd după descoperiri, barăcile trebuie să fi fost construite în vederea adăpostirii trupelor garnizionate în cetate și ca depozite de materiale, mai ales de război.

Printre construcțiile din interiorul cetății, aflate pînă acum, nici una nu pare să fi fost clădită în scopul utilizării ei ca pretoriu.

¹⁹ Idem, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 106.

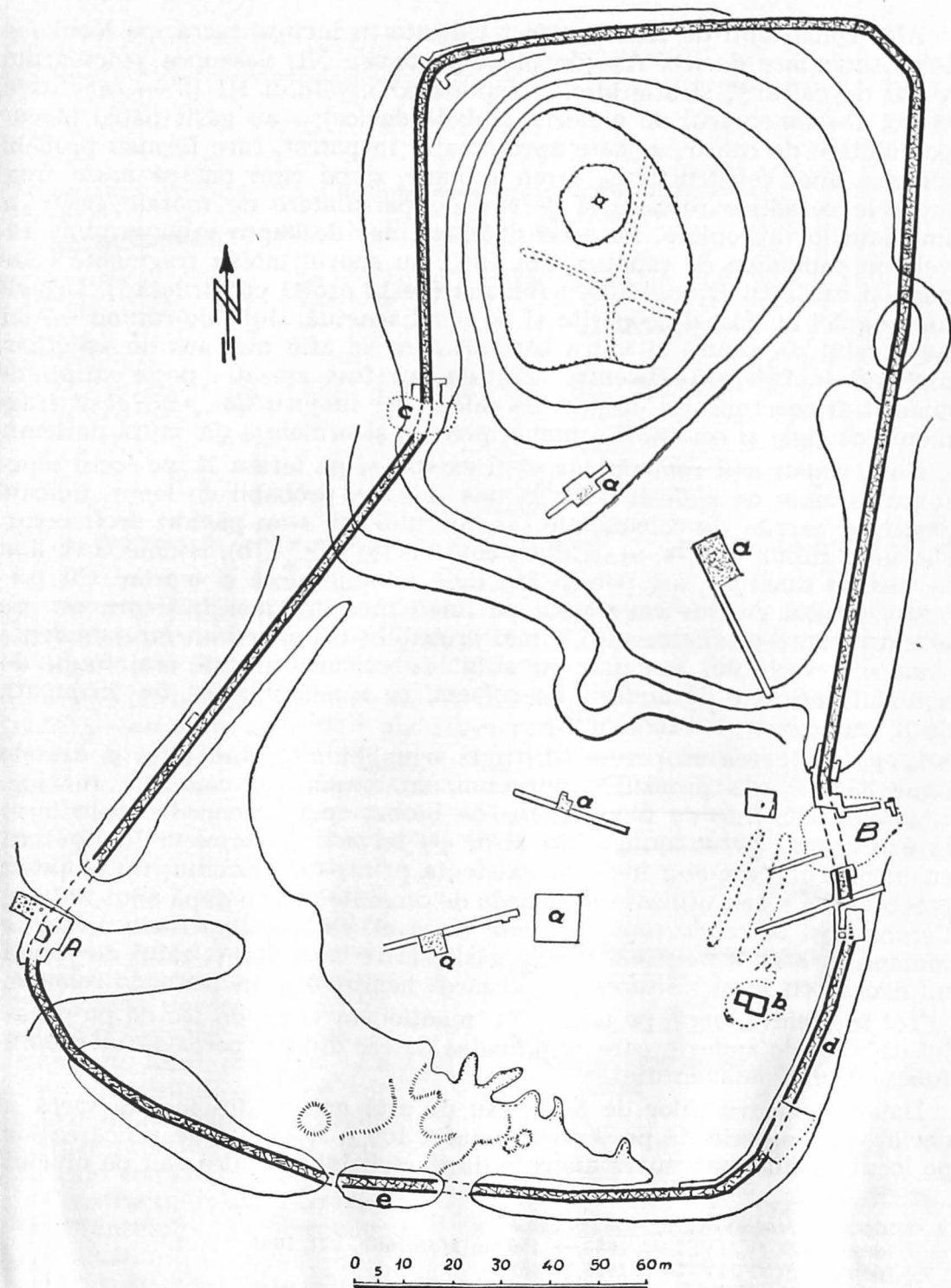

Fig. 3. Cetatea de la Grădiștea Muncelului.

Alte construcții de lemn au fost ridicate în incinta sacră, pe locul fostelor sanctuare dacice. Așa de pildă pe terasa XI, deasupra sanctuarului vechi de calcar²⁰, stratigrafic corespunzând nivelului III (I = sanctuarul vechi, II=sanctuarul de andezit, ambele dacice), s-au găsit patru blocuri patrulate de calcar, așezate aproximativ în pătrat, care formau probabil temelia unei construcții de lemn romane, după cum par să arate fragmentele ceramice romane și cărămizile patrulate de mozaic găsite în imediata lor apropiere. Pe aceeași terasă, dar deasupra sanctuarului dezvoltat în campania de săpături din 1963, au apărut câteva fragmente ceramice și cărămizi triunghiulare romane (de la o altă construcție?). Urmele unei barăci au fost descoperite și pe locul sanctuarului mic rotund²¹. Aici, pe nivelul de arsură și vatra bătătorită ce se află mai sus de sanctuar, marcând încheierea existenței acestuia, au fost așezate, peste stilpii de andezit ai sanctuarului, lespezi de calcar, iar în jurul lor s-au găsit fragmente de țigle și ceramică romană, precum și urmele a doi stilpi de lemn.

Două construcții romane par să fi existat și pe terasa X, pe locul sanctuarului mare de andezit²². De la una din ele, probabil de lemn, ridicată deasupra bazelor de coloane ale sanctuarului, nu s-au păstrat decât resturile unui cuptor (fig. 4, a). A doua construcție (fig. 4, b), situată ceva mai la vest de sanctuar, are pereții din țiglă triunghiulară și mortar. Cît privește canalul deschis care trece pe lângă încăperea mergînd spre est, pe latura de nord a sanctuarului, e mai probabil să fi aparținut fazei de funcționare a vechiului sanctuar cu stilpi de calcar (înlocuit mai târziu de actualul sanctuar de andezit cu coloane ce n-a apucat să fie terminat), decît unei construcții romane²³.

Lîngă încăperea cu pereții din țiglă triunghiulară s-au aflat și urmele unui hambar de provizii²⁴, împreună cu fragmente ceramice romane, câteva instrumente de fier, obiecte de bronz, opaițe, monede etc., dintre care unele au putut ajunge aici și de pe terasele superioare. În legătură cu hambarul, care și-a încheiat existența printr-un incendiu, nu se poate preciza dacă a fost utilizat în perioada de dinainte sau de după anul 106 e.n. Ceramica și obiectele romane aflate lîngă el, ca și fragmentele ceramice romane în amestec cu cele dacice găsite între sanctuar și zidul de terasă nu exclud cu totul ridicarea și utilizarea hambarului în perioada romană.

Tot în incinta sacră, pe terasa XI, menționăm vatra de foc de pe pavajul discului de andezit, care ar putea să dateze dintr-o perioadă ulterioară funcționării monumentului.

Datarea construcțiilor de lemn sau de altă natură din incinta sacră a dacilor într-o perioadă posterioară anului 106 e susținută de ridicarea lor pe locul vechilor sanctuare distruse după războiul al doilea sau pe nivelul

²⁰ Idem, în *Materiale*, V, 1959, p. 398—399.

²¹ Idem, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 156; în *Materiale*, VII, 1961, p. 303.

²² Idem, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 161.

²³ Sugestie făcută de tov. H. Daicoviciu.

²⁴ Vezi nota 22.

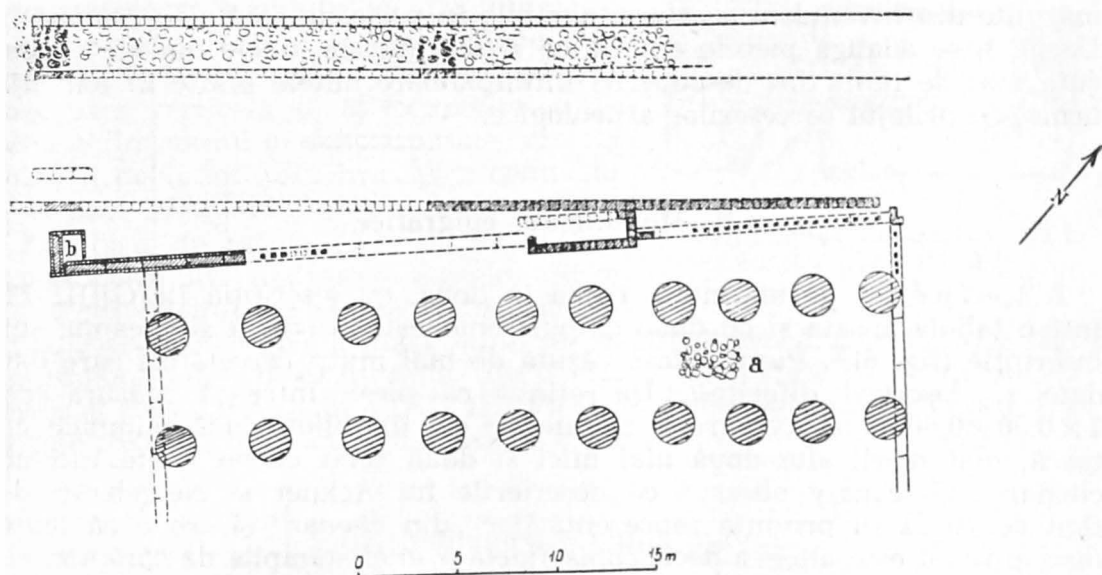

Fig. 4. Porțiunea de nord a sanctuarului de pe terasa X, cu urme de construcții romane.

de arsură de deasupra sanctuarelor, ce presupune un incendiu de mari proporții, precum și de inventarul acestora care constă aproape în exclusivitate din obiecte și ceramică romană.

Între construcțiile romane de la Grădiștea Muncelului trebuie menționată și *instalația termală*²⁵ ale cărei resturi au rămas pînă astăzi pe o terasă situată la sud de cetate și în imediata ei apropiere. Baia romană (fig. 5), distrusă mult de răscoliri ulterioare, fusese ridicată cu material luat din construcțiile dacice, în speță din incinta sacră, legat desigur cu mortar. Zidurile, destul de slab păstrate, după direcția lor, presupun existența a cel puțin cinci încăperi dintre care una circulară. Apa necesară funcționării băii era adusă printr-o conductă de teracotă (găsită pe o porțiune de cca. 30 m) de la izvorul care se vede și astăzi în locul denumit „La Tău”. Săpăturile viitoare vor aduce probabil date mai multe și mai precise privind tehnica de construcție a băii.

Construcțiilor de la Grădiștea Muncelului și obiectelor

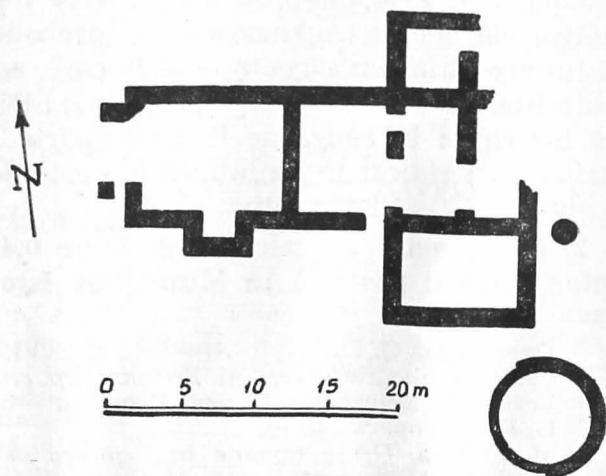

Fig. 5. Baia romană.

²⁵ C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1950, p. 122.

mărunte din inventarul acestora, databile în perioada stăpînirii romane în Dacia, li se adaugă piesele epigrafice și sculpturale, unele din ele cunoscute mai de mult din descoperiri întîmplătoare, altele aflate în anii din urmă, cu prilejul cercetărilor arheologice.

II. Monumente epigrafice

1. *Lespede* de marmoră, ruptă în două, cu inscripția LE[G]III FF într-o tabula ansata și cu două chipuri omenești în stînga și dreapta, sub inscripție (fig. 6)²⁶. Piesa a fost văzută de mai mulți cercetători care dau date și descrieri diferite²⁷. De reținut că piesa întregă măsura cca. $1 \times 0,50 \times 0,60$ m și avea reprezentate pe ea, în relief, două pumnale cu teacă, mai mari, alte două mai mici și două săbii curbe, toate într-un chenar²⁸. G. Finály observă că descrierile lui Ackner și Neigebaur de fapt concordă în privința reprezentărilor „din chenar” și crede că toată inscripția nu este altceva decît copia fidelă a unei stampile de cărămizi cu numele legiunii IIII Flavia felix în care „pumnalele drepte” și săbiile curbe văzute de Ackner și Neigebaur sînt în fond barele cifrei IIII, respectiv cei doi F²⁹. Piatra însă a dispărut și o verificare în amănunt a informațiilor despre ea nu mai era posibilă³⁰. În Muzeul din Deva se păstrează un fragment de bloc de marmură (inv. nr. 15924) foarte deteriorat, cu proveniența Grădiștea Muncelului, pe care se văd, cu destulă greutate, trei pumnale în relief, primele două mai mici și al treilea mai lung, iar în continuare două săbii curbe dacice, toate încadrate într-un chenar. Pumnalele, foarte posibil, închipuie barele verticale ale cifrei IIII, iar săbiile curbe cei doi F. Blocul rupt descris aici s-ar potrivi cu cel de-al doilea fragment al piesei văzute și desenate de Neigebaur la Grădiște care, în împrejurări necunoscute, a ajuns la Muzeul din Deva iar primul fragment s-a pierdut. Este interesantă marcarea literelor și cifrelor cu arme, unele dintre ele dacice (Ackner văzuse, probabil pe primul fragment, un topor și un arc întins cu săgeata pe el³¹, care, adăugăm noi, e posibil să fi închipuit literele „L”, respectiv „E” din „LEG”), fapt ce ar putea presupune că inscripția în cauză ar fi făcut parte dintr-un monument mai mare (triumfal?) ridicat în amintirea faptelor de arme din războaiele dacice ale legiunii a IV-a Flavia felix.

2. *Lespede* de calcar (fig. 7) de $0,46 \times 0,42 \times 0,12$ m; înălțimea literelor 8,5 cm; păstrată în Muzeul de Istorie Cluj. Piesa a fost găsită pe

²⁶ Desen după G. Finály, în *ArchÉrt.*, XXXVI, 1916, p. 27, fig. 3.

²⁷ Pentru bibliografie vezi Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 93—94.

²⁸ Vezi J. F. Neigebaur, *Dacien*, Kronstadt—Brașov, 1851, p. 100, n. 5 și 101, n. 13.

²⁹ G. Finály, *op. cit.*, p. 40.

³⁰ M. Macrea, *Urme romane în regiunea cetăților dace din Munții Hunedoarei*, în *Sargetia*, II, Deva, 1941, p. 141; Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 94.

³¹ M. J. Ackner, în *AVSL*, I, 2, 1844, p. 22.

fața exterioară a zidului de pe latura de vest a cetății³² (fig. 3, c). Se distinge clar LEG IIII F, iar din ultima literă s-a păstrat doar bara verticală și, la extremitatea de sus a ei, începutul uneia orizontale care nu poate fi decît tot „F”. Inscripția completă ar fi deci LEG IIII F [F].

3. Bloc de calcar (fig. 8) de $0,52 \times 0,47 \times 0,46$ m; înălțimea literelor între 9—13 cm; păstrată în Muzeul de Istorie din Cluj. Piesa a fost găsită lângă zidul de pe latura estică a cetății (fig. 3, d) împreună cu alte blocuri căzute din rindurile de sus ale parametrului exterior al zidului. Inscripția LEG IIII FF constă din litere săpate cu îngrijire și bine păstrate, avînd o bară deasupra cifrei IIII.

Fig. 6. Lepsede de marmură cu inscripția LEG IIII FF.

III. Monumente sculpturale

1. Relief pe o lespede de calcar³³ înaltă de 0,83, lată de 0,57 și cu grosimea de 0,33 m. Pe latura din spate e practică o adîncitură longitudinală, semicilindrică cu diametrul de 37 cm și adîncimea de 6 cm. Se păstrează în Muzeul din Deva (inv. nr. 15923). Sînt reprezentate două personaje: unul la stînga, în picioare, sprijinit pe piciorul drept și ținînd în mîna dreaptă o lance. Cu piciorul stîng calcă pe un personaj mic căzut la pămînt. Cu mare greutate se pot distinge urmele îmbrăcămîntii: la primul o „tunica” și o „lorica” iar la al doilea nu se mai vede decît o bonetă pe cap. Lucrarea arată oarecare stîngăcie. M. Macrea a dovedit că relieful este o lucrare romană simbolizînd victoria asupra dacilor și presupune că ar fi făcut parte dintr-un monument triumfal, după cum pare să arate adîncitura practică pe latura din spate. Același autor îl datează între 106 și retragerea legiunii IV Flavia felix la Viminacium³⁴. Nu este exclus ca relieful prezentat aici să fi făcut parte din același monument triumfal cu inscripția fragmentară păstrată astăzi în Muzeul Deva³⁵, mai ales că ambele s-au găsit împreună³⁶.

2. Relief pe o placă de marmură de $0,66 \times 0,41$ m găsit lângă latura de sud a cetății. Astăzi pierdut. Se pare că relieful reprezenta o figură umană în picioare. Lucrare de factură romană³⁷.

³² C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103.

³³ Pentru bibliografie și interpretare, Al. Ferenczi, *Relieful de la Grădiștea Muncelului păstrat în Muzeul din Deva*, în *Sargetia*, I, Deva, 1937, p. 111, și urm.; M. Macrea, *op. cit.*, p. 127 și urm. care dă și o bună fotografie (p. 132, fig. 1).

³⁴ M. Macrea, *op. cit.*, p. 136 și 145—147.

³⁵ Vezi supra, p. 128, nr. 1; cf. M. Macrea, *loc cit.*

³⁶ Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 111—112 și 141.

³⁷ Pentru interpretare, ilustrare și bibliografie, vezi M. Macrea, *op. cit.*, p. 143 și fig. 2 dreapta.

Fig. 7. Bloc de calcar cu inscripția
LEG IIII FF.

Fig. 8. Bloc de calcar cu inscripția
LEG IIII FF.

3. Altar de marmură anepigraf. Lipsesc alte date. Astăzi pierdut³⁸.

4. Altar de porfir anepigraf. Nu se știe decît că a fost găsit la Grădiște, ca și precedentul. Astăzi pierdut³⁹.

5. Altar anepigraf de andezit cu partea superioară ruptă și pierdută, iar la bază cu patru profilaturi. Dimensiuni: înălțimea 0,58, grosimea 0,21 m.

6. Relief pe un semiglob cu diametrul de 0,52 m. Este reprezentat un vultur în zbor. Astăzi pierdut⁴⁰.

7. Relief pe un bloc de calcar de $0,53 \times 0,41 \times 0,38$ m (fig. 7) găsit în 1963 cam pe la mijlocul laturii de sud a cetății, între alte blocuri căzute din zid (fig. 3, e). Pe piatră se vede o „tabula ansata“ în care este încadrată o cunună de laur. Monumentul trebuie pus în legătură cu comemorarea unei victorii, probabil cea din războaiele dacice. Se păstrează în Muzeul de Istorie din Cluj.

8. Relief pe o lespede de calcar de $1 \times 0,52 \times 0,25$ m, găsită în 1962, lângă zidul cetății, la 13 m de la poarta de vest spre sud. Într-un chenar sînt reprezentați doi capricorni față-n față, în mijloc cu un disc, prelungit în sus într-un spic. Pe disc se văd cîteva semne (litere ?) foarte șterse. După toate probabilitățile reprezentările din chenar redau emblema legiunii I Adiutrix⁴¹.

*
* *

³⁸ M. Macrea, *op. cit.*, p. 143.

³⁹ *Ibidem*. Fotografia unuia dintre aceste două altare la G. Finály, *op. cit.*, pl. III, 1.

⁴⁰ M. Macrea, *op. cit.*, p. 140, fig. 2, stînga jos.

⁴¹ Comunicare verbală H. Daicoviciu.

După cum rezultă din prezentarea de mai sus, la Grădiștea Muncelului s-au aflat urme romane destul de numeroase și variate începînd cu lucrări militare de amploare sau de altă natură și încheind cu monumentele epigrafice, sculpturale și descoperiri mai mărunte, acestea din urmă semnalate în bună parte la descrierea inventarelor diferitelor construcții ridicate în incinta cetății sau în afara ei. Apartenența unora dintre ele a fost lămurită pe parcurs, iar a celorlalte este atît de evidentă încît comentariile suplimentare ar fi de prisos. Sînt necesare însă unele precizări — în măsura în care materialul documentar existent o permite — în legătură cu motivele ce i-au îndemnat pe romani să așeze o garnizoană militară în fosta capitală a regilor daci, altele privitoare la caracterul locuirii — dacă se poate vorbi de o așezare civilo-militară sau numai militară —, la durata acesteia și, în sfîrșit, în legătură cu corpul sau corpurile de trupă din care au fost luate detașamentele prezente aici.

După cum s-a arătat și aici pe scurt dar mai ales cu alte ocazii de cercetătorii care se ocupă cu zona arheologică a Munților Orăștiei⁴², după încheierea celui de-al doilea război cu romanii așezările dacice de la și din regiunea apropiată Grădiștei Muncelului își încetează existența, din motive de siguranță, populația fiind evacuată și așezată în alte părți ale provinciei romane. Simpla depopulare a fostului reduct dacic din munți nu era de ajuns însă pentru a feri pe cuceritor de eventuale regroupări ale rămășițelor armatei dacice și de posibilitatea unor atacuri prin surprindere pornite din văile ascunse ale înălțimilor. Acesta trebuie să fi fost motivul pentru care romanii au instalat la Grădiștea Muncelului un detașament din armata de ocupație a Daciei cu misiunea de a supraveghea îndeaproape regiunea muntoasă⁴³. Militarii romani au fost cei cărora li s-a datorează a doua refacere a zidului cetății, construcțiile de piatră, cărămidă sau lemn amintite mai sus ca și monumentele sculpturale dintre care unele comemorează victoria asupra dacilor. Descoperirile de pînă acum nu dau însă nici un indiciu privitor la înfiriparea unei așezări civile romane la Grădiștea Muncelului așa cum s-a întîmplat de obicei în jurul castror trupelor din alte părți ale Daciei romane. Barăcile de lemn și construcțiile de cărămidă din apropierea cetății sînt puține și utilizate desigur de militarii romani. Inexistența unei așezări civile romane la Grădiște s-ar putea explica pe de o parte prin însăși natura și poziția locului

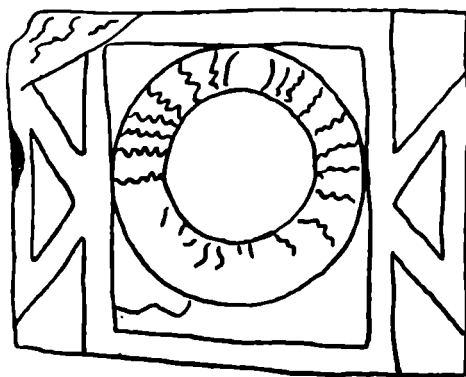

Fig. 9. Relief reprezentînd o cunună de lauri.

⁴² Vezi supra, p. 120.

⁴³ C. Daicoviciu și colaboratori, *op. cit.*, p. 106—107.

(teren accidentat și destul de retras față de arterele economice ale vremii) iar, pe de altă parte, prin numărul nu prea mare al militarilor garnizonați aici și șederea lor destul de scurtă (vezi mai jos). Trebuie amintit însă că nu departe de Grădiștea Muncelului, pe valea Anineșului, la „Sub Cununi” și la „Vîrtoape” sînt semnalate urmele unor așezări cu construcții cu mortar, țigle, olane, ceramică romană⁴⁴ și chiar două inscripții, una⁴⁵ din timpul guvernatorului M. Statius Priscus⁴⁶, datată probabil în 158 e.n. și alta⁴⁷ din vremea lui L. Aemilius Carus (172—177 e.n.)⁴⁸.

Detașamentele care asigurau paza regiunii muntoase, după cum arată monumentele epigrafice și sculpturale, au fost luate, cel puțin la început, din două legiuni prezente în Dacia la încheierea ostilităților celui de-al doilea război. Unul dintre detașamente se pare că făcea parte din legiunea I Adiutrix⁴⁹ și a participat la refacerea zidurilor cetății de la Grădiște. Acum trebuie să fi fost incastrat în zidul de la poarta de vest spre sud, blocul de calcar cu cei doi capricorni în relief. Șederea acestui detașament la Grădiște pare să fi fost de scurtă durată fiind poate adus acolo numai în legătură cu lucrările de refacere a cetății și retras destul de curînd, odată cu legiunea din care făcea parte⁵⁰.

Al doilea detașament a fost dat, după cum arată cele trei piese epigrafice descoperite la Grădiște, de legiunea IV Flavia felix⁵¹ prezentă în Dacia încă din anul 102 e.n.⁵², dar însărcinată cu paza regiunii muntoase din Munții Orăștiei abia după încheierea celui de-al doilea război⁵³. Perioada de timp în care detașamentul a staționat în fosta reședință a regilor daci nu este probabil să treacă dincolo de data retragerii legiunii IV din Dacia, la sfîrșitul domniei lui Traian sau la începutul domniei lui Hadrian⁵⁴. Cam în această perioadă în numele legiunii nu mai apare „felix”

⁴⁴ D. M. Teodorescu, *Cetățile antice din Munții Hunedoarei*, în D. M. Teodorescu și M. Roska, *Cercetări arheologice în Munții Hunedoarei, Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice. Secțiunea pentru Transilvania*, 1923, p. 20; C. Daicoviciu, *Dacia. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 246 și n. 1; M. Macrea, *op. cit.*, p. 143—144; C. Daicoviciu și Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 30.

⁴⁵ *CIL*, III, 1416.

⁴⁶ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, în *DissPann.*, I, 12, 1944, p. 27—28.

⁴⁷ *CIL*, III, 1415.

⁴⁸ A. Stein, *op. cit.*, p. 44—46.

⁴⁹ Vezi supra, p. 130, nr. 8.

⁵⁰ Cf. C. Daicoviciu, *O nouă diplomă militară în Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 548 și n. 1; Ritterling, în *RE*, XII, col. 1391 și urm.

⁵¹ C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103.

⁵² Ritterling, în *RE*, XII, col. 1544; C. Daicoviciu, *TransAnt.* (1938), p. 37; M. Macrea, *op. cit.*, p. 142—143.

⁵³ C. Daicoviciu, *op. cit.*, ed. 1945, p. 92; M. Macrea, *loc. cit.*; C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 548.

⁵⁴ Rămînerea legiunii IV Flavia felix în Dacia cam pînă în jurul acestei date, pe lângă numeroasele cărămizi și alte monumente epigrafice apărute mai ales în sud-estul Transilvaniei și în Banat, care nu se pot explica decît printr-o prezență și activitate de durată a trupeii, este susținută și de faptul că primii trei guvernaatori ai Daciei romane cunoscuți (D. Terentius Scaurianus, C. Avidius Nigrinus și

ci doar „Flavia“ (FL sau F)⁵⁵ și, dacă se are în vedere această schimbare, în sprijinul presupunerii de mai sus privitoare la perioada staționării unui detașament al ei la Grădiștea Muncelului ar veni și faptul că pe toate cele trei piese epigrafice numele legiunii este IIII F(lavia) F(elix).

După cei cca 10 ani de ședere a detașamentului, zona Grădiștii Muncelului este posibil să fi fost pacificată, nemaifiind necesară prezența lui acolo, cu toate că nu este exclus ca și pe mai departe regiunea să fi fost controlată prin patrurile corpului de trupă cantonat ceva mai la nord de Sarmizegetusa dacică, în castrul de la Bucium⁵⁶.

I. GLODARIU

DAS DAKISCHE SARMIZEGETUSA IN RÖMISCHER ZEIT

(Zusammenfassung)

Nach dem Siege der Römer im dakischen Kriege von 105—106 u.Z. und der Eingliederung Daziens in das Imperium wurde aus Sicherheitsgründen die dakische Bevölkerung aus der Gebirgszone südlich von Orăștie evakuiert und in anderen Gegenden der Provinz angesiedelt.

In Grădiștea Muncelului, dem dakischen Sarmizegetusa und Hauptsitz der dakischen Könige, wurde alles systematisch zerstört, was an das frühere dakische Leben erinnerte und einige Bauten militärischer oder anderer Art errichtet, die aus der Zeit nach 106 u.Z. stammen. Die Befestigungsmauer der Burg wurde, ohne die dakische Bautechnik zu berücksichtigen, mit Materialien aus den zerstörten Heiligtümern wieder in Stand gesetzt, im Inneren der Burg ein Steinmörtelbau errichtet und südlich der Burg eine Badeanlage erbaut. Holz- oder Ziegelhäuser (Baracken) wurden in der Burg oder im zerstörten heiligen Bezirk der Daker angelegt. In allen diesen Bauten erscheinen Erzeugnisse und Gegenstände eindeutig römischer Herkunft.

Ebenso wurden hier auch drei Inschriften der LEG IIII FF und acht Steindenkmäler gefunden, die den Sieg über die Daker verherrlichen.

Die Bauten und übrigen Denkmäler, aus der Zeit nach 106 u.Z. stammen von römischen Soldaten, die hier stationiert waren um die Gebirge zu überwachen und die Bildung von dakischen Widerstandsgruppen zu verhindern.

Ein Relief und die drei Inschriften bezeugen in Grădiștea Muncelului die Anwesenheit einer Abteilung der Legio I Adiutrix, die sich nur kurz hier aufhielt, sowie einer Abteilung der Legio IV Flavia felix, die vermutlich am Ende der Regierung von Trajan oder zu Beginn der Herrschaft Hadrians zurückgezogen wurde, gleichzeitig mit der Verlegung der Legion aus Dazien.

C. Iulius Quadratus Bassus) sînt de rang consular, ceea ce presupune existența a cel puțin două legiuni în provincie (vezi și M. Macrea, în *IstRom.*, I, 1960, p. 352—353, 371).

⁵⁵ Ritterling, *loc. cit.*

⁵⁶ În legătură cu castrul și trupa de la Bucium vezi C. Daicoviciu și colaboratori, în *Materiale*, VI, 1959, p. 350—353.

DIPLOMA MILITARĂ DELA TIBISCUM

În ziua de 25 V 1960, căpitanul Liviu Groza a găsit în malul râului Timiș (anticul Tibiscus), ce curge în apropierea actualei comune Jupa (raion Caransebeș, reg. Banat), cele două tăblițe de bronz ale unei diplome militare. Locul descoperirii corespunde cu interiorul castrului ce se găsea aici, lângă așezarea romană cu numele *Tibiscum* (atestat ca municipiu abia de pe timpul lui Gallienus)¹ și pe care cursul schimbat al Timișului l-a tăiat în două.

Dimensiunile fiecărei tăblițe sînt 136×121 mm. Grosimea: cca 1 mm. Greutatea tablei I e de 134,5, iar a celei II de 150 gr. Calitatea bronzului e proastă. Starea în care s-au păstrat cele două tăblițe este, însă, destul de bună, iar scrisul, deși neglijent, e ușor de citit. Ambele tăblițe au numai trei găuri (două în mijloc, iar una în unul din cele patru colțuri), lucru ce e normal începînd cu domnia lui Hadrian². — Înălțimea literelor: în tabela I, pe fața externă, 4 mm (S și T, 5 mm), iar pe fața interioară, 5 mm; în tabela II, și pe o față și pe cealaltă, 4 mm.

Diploma se păstrează azi în Muzeul raional din Caransebeș.

Cuprinsul diplomei este următorul:

Tab. I fața externă (v. pl. nr. 1)

*Imp. Caesar divi Traiani Parthici
f(ilius) divi Nervae nepos Traianus
Hadrianus Aug. pontif(ex) max(imus)
tribunic(ia) potest(ate) X cos. III
Palmyrenis sagittariis qui
sunt in Dacia Superiore sub
Iulio Severo civitatem dedit
iis quorum nomina sub-
scripta sunt pr(idie) [K(al.)] Febr.*

¹ Vezi C. Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, p. 130.

² Cam pe la anul 124; v. CIL XVI, p. 149.

M. Annio Vero III

cos

C. Eggio Ambibulo

Perhev Athenatan f(ilio).

Descript(um) et recognit(um) ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templ(um) divi Aug. ad Minerv(am)

Tab. I fața interioară (v. pl. nr. 2)

Cuprinde același text, dar cu câteva deosebiri grafice neesențiale (între altele, Cos III e mult mai clar decât în ext.), oprindu-se, însă, la ultimele cuvinte din „dispositio”, deși loc mai era pentru datarea zilei și luni, amănunt ce nu se transcrie nici pe fața interioară a tablei II³.

Tab. II fața interioară (v. pl. nr. 3)

*M. Ann(i)o Vero III C. Eggio Ambibul(o) cos.
Perh Ev Athenatan f(ilio)*

Numele fiului aici apare ca două nume *Per* și *Ev*, spre deosebire de forma din textul exterior al tablei I, unde numele pare să fie unul, nedespărțit (v. mai jos). Se pare că întreg rîndul al doilea a fost scris de o altă mînă, în orice caz cu un alt duct al literelor.

Tab. II fața externă (v. pl. nr. 4)

*Ti. Iuli Urbani
C. Caesi Romani
L. Vibi Vibiani
L. Pulli Daphni
L. Equiti Gemelli
Q. Lolli Festi
C. Vettie[ni] Hermetis*

Numele tuturor martorilor mai apar în diplomele vremii.

Datarea diplomei este asigurată prin cei doi consuli din anul 126⁴ (care, ca și anul 126 = 879, după cum văd, nu mai apar în nici o diplomă militară) și prin indicarea lunii februarie a acestui an. Ziua nu e tocmai sigură, depinzînd de felul cum întregim spațiul dintre PR(idie) și FEBR. După

³ Motivul poate fi și simpla neglijență care se constată, destul de des, în textul interior al diplomelor începînd cu epoca lui Traian. În cazul nostru avem de-a face cu omisiunea unui element important: datarea exactă a actului. S-ar putea ca motivul omisiunii să fi fost suprafața strică, dură, a tăbliței, pricină pentru care și în textul exterior apar goluri nescrise.

⁴ Attilio Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, p. 36.

IMPERATOR DIVINUS TRADITUS ARTHUR
 FERRENTINUS NEOSTRAIANNUS
 HADRIANUS SANC. PONTIF. MAX.
 TA. TR. NIT. TOT. EST. X. COS. II.
 PALEMYRENSIS AC ITTARIUSONI
 SUNT IN DACIA EXTERIORE SUB
 INDIOSSENERO CIVITATEM DEDIT
 LICET VORN M. INDIOSSENERO
 SCRIPTA SUNT IN T. FERRE
 M. INDIOSSENERO. COS.
 FERRENTINUS INDIOSSENERO
 DESCRIBIT RECOGNITIONE AB INDIOSSENERO
 NENONAE INDIOSSENERO INDIOSSENERO
 TOSTI INDIOSSENERO INDIOSSENERO

INNOVATIONE TRAXIT. HIC
CUM VITAE NOSTRAE HUMANITATEM
AMICITIAE NOSTRAE CECIDIT
IUM XRETI. CUM ELI. DVI
SUNT INDI. CUM T. P. C. V. E
INILIS EN. CIVITATEM HIC
IIS. D. V. N. M. N. M. N. K. S. V. E
SCRIPT. IN. V. N. N. E

Tab. I. intrinsecus.

INVENITUR. LXXIIII. RINVIAT
PERFECT. NTHENXIN. F.

TE IVIR

ECCEST

LVIR

EVIR

LVIR

ECCEST

LVIR

IVIR

ECCEST

LVIR

EVIR

LVIR

ECCEST

LVIR

Tab. II. extrinsecus

părerea noastră. spațiul ar admite greu un grup de trei litere (NON), ci cel mult două (ID) sau o literă (K). În cazul întregirii cu ID(us) am avea data de 12 februarie, iar în cazul întregirii cu K(alendas), ar fi 31 ianuarie. O precizare în privința aceasta e riscantă.

Trupa pomenită în diplomă este binecunoscută. Ea apare, sub forma de *Palmyreni sagittari ex Syria*, în diploma militară de la Porolisum⁵ și în cea de la Cășei⁶. Ambele diplome datează de la 29 iunie 120 și arată ca provincie a trupeii Dacia Superior, iar ca guvernator pe Iulius Severus.

Avînd același formular ca și cele două de mai sus, diploma de la Tibiscum designează trupa ca *Palmyreni sagittari qui sunt in Dacia Superiore*, sub același Iulius Severus, la data de 126 ian.—febr.⁷

Identitatea trupeii ca și analogia perfectă dintre cele trei diplome ne dispensează de a mai discuta problemele ce se pot ridica în legătură cu această categorie de trupă iregulară, miliție adusă în Dacia fie sub Traian, fie în primii ani de domnie ai lui Hadrian, prin transplantarea unor seminții barbare de la periferia imperiului și așezarea lor în diferite puncte — destul de numeroase — ale Daciei. Pentru toate acestea ca și pentru cauzele și procedura acordării cetățeniei în o formă diferită de cea uzitată pentru trupele auxiliare regulate, ne mulțumim a trimite la lucrările lui C. Daicoviciu și G. Forni, citate mai sus în notele 5—6⁸.

Constatați în cîteva puncte din Dacia de nord-vest, viitoarea Dacia Porolissensis (de la 124, dar sigur de la 133)⁹, *Palmyreni sagittari* apar acum și la Tibiscum, ca o populație menită să dea armatei romane trupa de arcași.

Prezența *Palmyrenilor* la Tibiscum era, de altfel, cunoscută prin atestarea unui *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* compus, pare-se, nu-

⁵ Publicată de C. Daicoviciu în AISC II (1933—35), p. 73 = CIL XVI, 68; cf. și XVI Suppl. p. 215 ad 68. Întregirea corectă a diplomei fragmentare de la Porolisum în ce privește formularea dispoziției a putut fi făcută numai după publicarea, tot de C. Daicoviciu, a diplomei militare de la Cășei, lucru ce-l indicasem eu însumi odată cu publicarea acesteia (v. nota urm.).

⁶ SCIV IV 1953, p. 541—553 = *Dacia* N.S. I, 1957, p. 191—203. Vezi și G. Forni, în *Athenaeum* N.S. XXXVI 1—4, Pavia 1958, p. 3 și urm. unde se aduc unele corijări pe baza examinării originalului ce se afla la Roma și pe care C. Daicoviciu nu l-a putut avea sub ochi în momentul publicării acestei diplome.

⁷ Astfel se verifică și presupunerea exprimată de C. Daicoviciu (AISC II, p. 76—77) că Iulius Severus guvernează Dacia Sup. pînă în anul 126. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 20 nu exclude nici prima jumătate a anului 127. Cf. și Degraasi, *op. cit.*, p. 37.

⁸ Pentru soarta de mai tîrziu (pare-se după Hadrian) a acestor formațiuni militare iregulare, vezi W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarmformationen*... p. 202 și urm.; Rowell, în *RE* s.v. *Numerus*. Cf. și Herbert Nesselhauf, în *Jahrbuch des Römisch-Germ. Zentralmuseums*, Mainz, 7, 1960, p. 151 și urm.

⁹ Vezi C. Daicoviciu — D. Protase, în JRS, 51, 1961, p. 63 și urm.; ActaMN I (1964), p. 162—180. — Interesantă este și prezența *Palmyrenilor* în Doștat (CIL III 7728): „sacerdos creatus a Palmyrenis”. Cf. M. J. Vermaseren, *Corpus Inscr. et Monum. Relig. Mithriacae*, v. II, nr. 2008.

mai din pedestrași¹⁰. Fără îndoială că asemenea celorlalte numeri și acest N.Palm.Tib. s-a format, probabil sub Antoninus Pius, din acea miliție care erau *Palmyreni sagittari*, — atestați, după cum văzurăm, încă de pe la 126. Vechimea lor la Tibiscum trebuie să fie însă și mai mare, de pe timpul lui Traian sau începutul domniei lui Hadrian (v. mai sus). Despre această populație avem destul de multe mărturii epigrafice mai ales pe calea onomastice¹¹. Cu timpul din acești palmireni (sirieni) unii au pătruns și în alte corpuri de armată din Dacia, respective din Tibiscum¹². Pe măsura trecerii deceniilor, romanizarea acestor sirieni duce la pierderea lentă, dar sigură a caracterului lor etnic. Nici fenomenul invers nu ne este necunoscut: elemente locale pătrund în acel Numerus Palmyrenorum Tibiscensium (v. Wagner, l.c. și Rowell, l.c.).

Existența palmyrenilor arcași la Tibiscum ca trupă de garnizoană și ca populație așezată în vecinătatea castrului se mai poate demonstra și prin faptul că trupa este pomenită în diplomă ca fiind în *Dacia superior* din care face parte la acea dată (126) Tibiscum. Dacă ar fi vorba de un veteran stabilit la Tibiscum provenind din o trupă de palmireni din altă localitate a Daciei de nord-vest (Porolissum, Cășeu de pildă), indicația Dacia superior nu ar mai fi fost posibilă, căci la a. 126 exista deja — după toate probabilitățile — *Dacia Porolissensis*¹³. Săpăturile ce se execută acum la castrul de la Tibiscum arată, pe de altă parte, un castru de pământ ce a precedat castrul de piatră¹⁴.

Rămîne să spunem cîteva cuvinte despre numele titularului diplomei de la Tibiscum. După cum era de așteptat, numele e de o veridică factură siriană (palmireană) pentru a cărei explicare e necesară o mai competentă cunoaștere a problemelor de onomastică orientală. De aceea, renunțînd la încercările mai mult sau mai puțin reușite ce se fac, de obicei, în asemenea ocazii, ne-am adresat, prin prof. Fr. Altheim, profesoarei Dr. Ruth Stiehl, specialistă aramaistă de la Berlin. D-sa a binevoit a ne pune la dispoziție — prin scrisoare — următoarele explicații¹⁵:

¹⁰ Vezi Rowell, *RE* s.v. *Numerus*, col. 2550 și W. Wagner, *op. cit.*, p. 213. Cf. și Szilágyi J., *A Dáciai erődrendszer helyőrségei...* (DissPann. Ser. II, nr. 21), Bpest, 1946, p. 28.

¹¹ Vezi N. Gostar, *Populația palmireniană din Tibiscum...*, în „Arheologia Moldovei” II—III, 1964, p. 299—305. O continuare a unor asemenea lucrări ar fi binevenită.

¹² Un asemenea element palmirenian (sirian) este acel fost pedestraș din cohorta I Vindelicorum milliaria *Barsimsus, Callistenis f(ilius)*, de origine din Caes(area) (CIL XVI 107 din anul 157, găsită tot la Tibiscum) și nu un recrut din timpul răscoalei iudaice la a cărei doborîre ar fi luat parte cohorta (v. K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, p. 191).

¹³ Vezi C. Daicoviciu — D. Protase, *op. cit.*, în JRS, 51, 1961, p. 69 = ActaMN I, p. 177 și 180.

¹⁴ Comunicarea tovarășului M. Moga, directorul Muzeului Regional al Bănătlui, conducătorul săpăturilor.

¹⁵ Dăm aici, în original, textul comunicării d-nei Dr. Ruth Stiehl: „Keine Schwierigkeiten macht der Vatersname. Es liegt ein vielfach bezeugter palmyrenischer Name vor: *tntn*. Er enthält die Bestandteile *t* und *ntn*. *t* ist Ate, Name

Numele tatălui, ATHENATAN, e un nume de persoană tipic palmirear-theoforic, compus din *Atē*, divinitate feminină palmireană, și *natan*, „a dat“, deci un fel de *Ἀτῆδωρος*.

Mai greu de explicat e numele fiului PERHEV, corespondent în greacă cu *Φερου*, al cărui etimon și înțeles rămîne obscur.

Cu această diplomă, numărul diplomelor militare cunoscute și publicate referitoare la trupele din Dacia se ridică la cifra de șaisprezece¹⁶, cifră destul de însemnată ținînd seamă de numai cei 165 (106—271) de ani de stăpînire romană în provincia traiană.

C. DAICOVICIU — L. GROZA

EIN MILITÄRDIPLOM AUS TIBISCUM

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1960 wurde innerhalb des Castrums von Tibiscum (heute Jupa, Rayon Caransebeș, Region Banat) von Hauptmann Liviu Groza das hier veröffentlichte Militärdiplom gefunden. Es wird im Rayonsmuseum von Caransebeș aufbewahrt.

Der Inhalt des Diploms ist aus dem Text auf S. 1—3 (vgl. auch Taf. I—IV) klar ersichtlich. Das Datum der Ausstellung ist der 31. Januar oder 12. Februar 126. Sein Empfänger ist der Palmyre *Perhev Athenatan* f(ilius), dessen Namen Frau Dr. Ruth Stiehl auf S. 138—9, Anm. 15 in deutscher Sprache erläutert.

Die Militäreinheit, zu der der Eigentümer des Diploms gehört, ist die gleiche wie in den Diplomen von Porolissum (Anm. 5) und Căseiu (Anm. 6): *Palmyreni sagittari*, aus denen dann unter Antoninus Pius der *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* entstand. Er ist als solcher aus Tibiscum bekannt (s. S. 137—8), wo auch andere Personennamen die Anwesenheit palmyrenischer Bewohner belegen (s. S. 138, Anm. 11 und 12).

Die drei genannten Diplome stimmen in ihren Grundzügen völlig miteinander überein. Sofern sich für sie im einzelnen besondere Probleme ergeben, wird auf die S. 137, Anm. 5 und 6 genannten Arbeiten verwiesen.

einer weiblichen Gottheit, der auch unter der Form *th*, *t*, *ty* erscheint (M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik* 347 l.f.). *Ntn* ist *natan* „hat gegeben“: also „Atē hat gegeben“. Bezeugungen: CIS II 3, p. 239 Nr. 4109 A Zeile 2; RES. 3, 326 Nr. 1629; Dazu 2, 302 Nr. 983; 342 f. Nr. 1055; 343 Nr. 1056; J. Cantineau, *Inventaire des inscriptions de Palmyre* 9, 20: *Ἀθηναίου*.

Schwieriger ist PERHEV. Vergleichsmöglichkeiten habe ich allein in nabatäischen Inschriften gefunden: *pryw* (J. Cantineau, *Le Nabatéen* 2, 137 r.) und *phrw* (ebenda 136 l.), das griechisch als *Φερου* erscheint. Im ersten Fall wäre *r* mittels RH wiedergegeben und *y* vor *w* böte eine Entsprechung des auffallenden EV. Im zweiten Fall wäre *ρ* = RH; der erste Vokal von EV bliebe unausgedrückt, wäre aber nicht undenkbar. Eine überzeugende Etymologie gibt es bisher nicht“.

¹⁶ Lista completă a diplomelor militare cunoscute privind Dacia romană sau găsite în această provincie se poate afla în mai sus citatul studiu din JRS, 51 (1961), p. 69—70 = ActaMN I, p. 177—178.

CERCETĂRILE PRIVIND EPOCA ROMANĂ ÎN TRANSILVANIA DE LA ÎNCEPUT PÎNĂ ÎN ZILELE NOASTRE*

Dacă epoca stăpînirii romane în Dacia dispune astăzi, fără îndoială, de cea mai bogată documentare, constînd atît din izvoare scrise, literar-istorice, epigrafice și numismatice, cît și din numeroase și variate urme și monumente arheologice, și dacă, în consecință, ea este epoca cea mai mult studiată și mai bine cunoscută a istoriei vechi a patriei noastre, faptul se datorește pe de o parte știrilor istorice mai bogate decît pentru oricare altă epocă a istoriei noastre vechi și monumentelor materiale de asemenea foarte numeroase și variate, constînd din inscripții, urme de construcții cu ziduri de piatră și cărămidă, de cele mai multe ori impunătoare, monumente sculpturale de piatră, monete, obiecte diverse de lut, piatră sau metal etc., care ies la iveală și ne întîmpină, atrăgîndu-ne atenția, la tot pasul, iar pe de altă parte interesului deosebit, viu, adeseori pasionat, pentru istoria și vestigiile materiale ale provinciei Dacia, interes care odată trezit sub influența înnoitoare și progresistă a Renașterii, în sec. XV, crește și se amplifică neîncetat pînă în zilele noastre. Cercetările privitoare la Dacia romană au incontestabil cea mai mare vechime, de aproximativ o jumătate de mileniu, dacă includem primele mențiuni ale antichităților din Transilvania de către unii dintre cei dintîi scriitori umaniști. La această operă impunătoare de cunoaștere și lămurire a monumentelor, vestigiilor și istoriei provinciei întemeiate la nordul Dunării de împăratul Traian, cuprinzînd teritoriile Banatului, Transilvaniei, Olteniei și o parte a Munteniei de astăzi, au participat multe generații de cărturari, amatori și colecționari de antichități, cercetători, arheologi și istorici, atît locali, cît și străini.

Participarea directă și importantă, care nu poate fi neglijată, a învățătilor, istoricilor și arheologilor străini la cunoașterea urmelor romane și

* Comunicare ținută la Sesiunea științifică organizată în cinstea centenarului Muzeului Național de Antichități din București între 21—23 decembrie 1964. La întocmirea comunicării am folosit și materialul din Istoricul cercetărilor arheologice în Transilvania, întocmit în colaborare cu I.I. Russu și K. Horedt pentru Repertoriul Arheologic al României (ms. la Institutul de istorie și arheologie al Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj).

lămurirea problemelor istoriei Daciei romane se explică în mod deosebit prin două împrejurări.

În primul rînd stă faptul că Transilvania a făcut parte timp îndelungat mai întîi din regatul Ungariei, apoi din imperiul austriac sau austro-ungar. În aceste împrejurări antichitățile și istoria Daciei romane au atras atenția și interesul, fie al conducătorilor acestor monarhii, fie al învâțaților din slujba acestora și de la un timp al instituțiilor centrale, de la Viena și Budapesta, ca muzee și comisii pentru monumentele istorice. Acest interes, pe lîngă rezultatele bune pe care le-a avut pentru studiul monumentelor și istoriei Daciei romane, a avut și urmări defavorabile, constînd din distrugerea nemiloasă a unor importante ruine și transportarea la Viena și Budapesta a multor monumente romane de seamă din Transilvania.

În al doilea rînd, interesul deosebit al istoricilor imperiului roman pentru istoria Daciei romane rezultă firesc din faptul că provincia Dacia timp de 165 de ani a făcut parte integrantă din imperiul roman. De aceea istoria Daciei romane nici nu poate fi studiată și înțeleasă decît în strînsă și nemijlocită legătură cu istoria imperiului roman și a lumii romane de pretutindeni. Istoria Daciei sub romani este un capitol din istoria imperiului roman. Ea interesează, în măsura cuvenită, pe toți istoricii care se ocupă de istoria imperiului și care urmăresc descoperirile, mai ales epigrafice și arheologice de la noi, ca și rezultatele studiilor istorice, așa precum istoricul și cercetătorul Daciei romane trebuie să fie cît mai bine inițiat în istoria romană, în cunoașterea antichităților romane și să urmărească atît descoperirile, în primul rînd epigrafice, dar și arheologice în general, de la Roma și din celelalte regiuni și provincii ale imperiului, care aduc adeseori știri importante și directe privitoare la Dacia sau analogii pentru explicarea monumentelor și a situațiilor din Dacia, cît și studiile generale de istorie romană și lucrările privitoare fie la diferitele instituții sau aspecte ale vieții romane, fie la diferitele provincii în parte.

Ca urmare în scurtul istoric al cercetărilor privitoare la epoca romană în Transilvania, nu ne vom mărgini exclusiv la cercetătorii locali, ci vom aminti, măcar cu numele, și pe acei istorici străini care și-au cîștigat merite incontestabile în lămurirea problemelor istoriei Daciei romane, așa precum, în considerațiile istorice mai ales, ne vom referi nu numai la Transilvania, ci la provincia Dacia în general și în totalitatea ei.

Cele dintîi referiri la antichitățile romane din Transilvania datează din sec. XV și se datoresc unor vestiți umaniști ca Bonfinius¹ și Nicolae Olahul². Mult înainte însă, începînd din sec. XIII, localnicii exploatează ruinele romane de la Sarmizegetusa și din alte localități pentru a scoate din ele blocuri de piatră pe care le folosesc la construirea bisericilor de

¹ *Rerum Ungaricarum decades tres*, Basileae, 1543, I, c. 1, p. 5—7, c. 2, p. 31, III, c. 9, p. 518 sq.

² *Hungaria et Attila*, ed. Kollás, Vindobonae, 1718. Cf. Șt. Bezdechi, *Nicolae Olahus, primul umanist de origine română*, Editura Ram, Aninoasa, Gorj, s.a.

piatră, ca cele de la Densuș, Peșteana, Strei, Strei-Sîngeorgiu, Rîu de Mori și altele³. Această operă de despuiere și devastare a impunătoarelor ruine romane va continua fără scrupul veacuri de-a rîndul, pînă în sec. XIX și chiar după aceea. Se știe că Iancu de Hunedoara a transportat de la Sarmizegetusa numeroase monumente sculpturale și epigrafice pe care le-a așezat în jurul cetății sale de la Hunedoara⁴. Fiul său, Matei Corvinul (1458—1490), a transportat cu corăbiile numeroase monumente și inscripții de la Sarmizegetusa cu care și-a împodobit fastuosul palat de la Buda, iar altele au ajuns tot atunci la Viena și la Roma. Textele unor inscripții din Transilvania au ajuns în bibliotecile de la Veneția sau în aceea a Vaticanului de la Roma.⁵ La fel, mai tîrziu, principele Transilvaniei Gabriel Bethlen își împodobește palatul său de la Alba Iulia cu inscripții aduse de la Sarmizegetusa.⁶ Exemplul regilor și al principilor este urmat în tot cursul sec. XV—XVII de alți nobili feudali din Transilvania care în castelele lor își alcătuiesc adevărate colecții de inscripții, monumente sculpturale, obiecte de artă și monete romane, scoase sau ieșite la iveală în numeroase localități cu ruine antice din Transilvania.

Concomitent începe însă și copierea sistematică a inscripțiilor latine din Transilvania. Cărturari ai vremii, buni cunoscători ai limbii latine, călătoresc în toată Transilvania, vizitînd locurile cu ruine și reședințele nobililor spre a transcrie textul inscripțiilor. Cel dintîi epigrafist de seamă al Daciei este Mezerzius, arhidiaconul de la Mănăsturul Clujului, care pe la 1516, călătorind prin toată Transilvania, a transcris direct de pe monumente, cu multă grijă și deosebită pricepere pentru acele vremuri, numeroase inscripții latine. El poate fi considerat pe bună dreptate ca părintele epigrafiei Daciei romane. După el o întreagă pleiadă de epigrafiști, în tot cursul sec. XVI—XVII, au recopiat inscripțiile cunoscute și au transcris mereu altele noi, care ieșeau între timp la iveală. Printre aceștia mai de seamă sînt următorii: Lazius (1514—1565), Mihail Sigler de la Sibiu (m. 1585), I. Bongarsius (1600), și St. Zamosius (1545—1612), autorul unei culegeri de inscripții și alte antichități romane din Dacia, alcătuită la 1593.⁷ Meritul tuturor acestor epigrafiști și cunoscători ai antichității este de a ne fi transcris textul unui mare număr de inscripții și de a fi descris cîteva monumente și obiecte romane din Dacia, dintre care unele au dispărut între timp⁸. Opera acestora este continuată în sec. XVII mai întîi

³ Vezi V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, în *ACMIT*, 1929, p. 2 și urm., cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 224, n. 1.

⁴ G. Téglás, *HTRÉ*, VIII, 1893—1896, p. 144, idem, *Klio*, X, 1910, p. 495, cf. C. Daicoviciu, *Dacia*, I, 1924, p. 226.

⁵ *AEM*, I, p. 126, G. Téglás, *HTRÉ*, VIII, p. 144, cf. C. Daicoviciu, *l.c.*

⁶ P. Király, *Ulpia Traiana*, Budapeșt, 1891, p. 112, cf. C. Daicoviciu, *l.c.*

⁷ *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Patavii, 1593. Vezi și I. I. Russu, *Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic*, în *ProblMuz.*, 1960, p. 213—224.

⁸ Vezi Th. Mommsen, *De Dacicarum inscriptionum auctoribus*, în *CIL*, III, p. 153—156, 1013 și 1373—4 și C. Torma, *Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam*, Budapeșt, 1880.

de învățatul poet silezian Martin Opitz, care chemat în 1622 la Alba Iulia de către principele Gabriel Bethlen a copiat inscripțiile de la Apulum și de la Zlatna și a scris o carte despre *Dacia antiqua*, rămasă nepublicată, iar spre sfârșitul secolului de M. I. Francisci⁹ și de italianul A. F. Marsigli (1658—1730). Acesta, originar din Bologna, intrând ca expert militar și inginer în serviciul împăratului Leopold I al Austriei, în timpul războaielor cu turcii, la sfârșitul sec. XVII, are ocazia să străbată de mai multe ori Transilvania, Banatul, Oltenia și Muntenia și cu acest prilej curiozitatea sa de umanist îl îndeamnă să-și oprească atenția nu numai asupra poporului din aceste părți, care vorbea un fel de „italiană coruptă“, ci și asupra ruinelor de orașe, castre, poduri și drumuri romane, pe care le examinează, le cercetează făcând uneori și mici sondaje, le ridică planul și le descrie cu multă pricepere în opera sa apărută la 1726.¹⁰ Știrile sale despre antichitățile romane din Dacia sînt pînă astăzi utile și prețioase. El pe bună dreptate poate fi considerat ca cel dintîi arheolog al Daciei.¹¹

Cu A. F. Marsigli începe o nouă perioadă în istoria cercetărilor privitoare la epoca romană în Transilvania, în care, depășind stadiul începuturilor, se trece la cercetarea sistematică, rațională și documentată a vestigiilor romane și a istoriei Daciei romane. Începutul acestei noi perioade coincide cu instaurarea în Transilvania a stăpînirii imperiului austriac, după pacea de la Carlovitz (1699).

La începutul sec. XVIII. lucrările militare și edilitare inițiate de imperiul habsburgic în Transilvania au prilejuit descoperirea unor însemnate urme și monumente aparținătoare vechilor așezări romane ale Daciei. Astfel, la Băile Herculane, ale căror ape tămăduitoare au fost puse din nou în valoare prin lucrările de captare a izvoarelor termale și de construire a stațiunii balneare moderne, întreprinse începînd de pe la 1736 sub conducerea lui Andrea Hamilton, au ieșit la iveală numeroase altare cu inscripții, statui, reliefuri și alte monumente antice, care au fost publicate de italianul P. Caryophilus (Garofalo) la 1737.¹² Puțin timp înainte,

⁹ A publicat două lucrări: *Memorabilia aliquot Transylvaniae*, Witterbergae (1690) și *Dacia Consularis*, Witterbergae (1690).

¹⁰ *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis*, perillustratus ab Aloysio Ferd. Com. Marsili, Hagae—Amstelodami, 1726, vol. I—VI. Știrile arheologice se găsesc numai în vol. II. Opera lui a fost reeditată la Haga în limba franceză, sub titlul *Description du Danube*, t. II, Haga, 1774.

¹¹ D. Adameșteanu, *Il primo archeologo della Romania Luigi Ferdinando Marsigli*, estratto dalla rivista „Roma“, 1942. Cf. D. Tudor, *OltR.*, ed. II-a, București, 1958, p. 12—13.

¹² P. Caryophilus, *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis dissertatio epistolaris*, Vindobonae, 1737. Cf. cu privire la ruinele romane de la Băile Herculane: J. M. Stadler, *Versuche über die uralten römischen Herculesbäder*, Wien, 1776; J. F. Miller, *Hercules Mehadiensis animadversionibus criticis illustratibus*, Pestini, 1806; J. G. Schwarzott, *Die Hercules Bäder bei Mehadia. Ein monographischer Versuch*, Wien, 1831; J. Dorner, *Das Banat in topographisch — naturhistorische Beziehung, mit besonderer Berücksichtigung der Herculesbäder nächst Mehadia und ihrer Umgebung*, Pressburg, 1839; A. Fodor, *Mehadia vagy a Hercules fürdők...*,

cu prilejul construirii la 1722, din ordinul împăratului Carol VI, a cetății de la Alba Iulia, s-au descoperit numeroase monumente și inscripții romane, aparținând orașului roman Apulum, care au fost trimise pe corăbii la Viena, unde numai o parte dintre ele au ajuns, celelalte pierind în apele Dunării, în cursul transportării lor.¹³ Cele ajunse la Viena au fost așezate în biblioteca curții imperiale. Italianul G. Ariosti din Siena, care ca militar în serviciul habsburgilor a condus lucrările de construire a cetății, a copiat toate aceste inscripții descoperite la Apulum, la care a adăugat și altele din Sarmizegetusa, Zlatna, Abrud și Turda.¹⁴

Interesul pentru vestigiile antice din Transilvania a crescut neconținut în tot cursul sec. XVIII. Printre ultimii epigrafiști ai acestui veac, în afară de I. Fridvalszki¹⁵ și I. Seivert (vezi mai jos), se numără și canonicul român de la Oradea Iacob Aron (m. 1788), de la care se păstrează (Bibl. Acad. Republicii Socialiste România Cluj) un manuscris inedit cuprinzând o culegere de inscripții din Dacia.

Ca urmare a numeroaselor descoperiri de monumente antice și a interesului deosebit manifestat pentru studierea științifică a acestora, în sec. XVIII apar primele lucrări cu caracter istoric privitoare la Dacia. Printre cele mai valoroase din punct de vedere documentar, amintim pe cele ale lui F. Fasching¹⁶, S. Timon¹⁷, J. Hohenhausen¹⁸, J. Benkö¹⁹, A. Bartalis²⁰, și A. Huszti²¹, la care putem adăuga și pe S. Köleséri, autorul unui studiu despre minele de aur.²² Seria lor se încheie cu Fr. Grisellini (1717—1783), italian în serviciul monarhiei habsburgice, autorul unei monografii a Banatului, apărută în limbile italiană și germană la 1780, în care se găsesc utile referințe de ordin arheologic, epigrafic și numismatic.²³

Concomitent se alcătuiesc numeroase colecții locale. Unele se organizează ca adevărate muzee, deocamdată încă de caracter privat. Astfel

Cluj, 1844; M. Munk, *A Hercules fűrdő és környéke*, Pest, 1872; C. Buracu, *Muzeul Gen. Cena din Băile Herculane și Cronica Mehadiiei*, Turnu Severin, 1924; Al. Bărcăcilă, *Băile Herculane în epoca romană și credințele populare de azi*, București, 1932 (extras din *Revista științelor medicale*).

¹³ Cf. Mommsen, *CIL*, III, p. 157; *ArchKözl.*, VIII, 1881, p. 216; *HTRÉ*, VIII, 1893—1896, p. 144.

¹⁴ Vezi Mommsen, *CIL*, III, p. 157, XVI, și C. Torma, *Repertorium*, p. 157, nr. 3.

¹⁵ *Inscriptiones Romano — Transilvanicae*, Claudiopoli, 1767. Tot el este autorul unui studiu apărut în același an la Cluj și intitulat *Mineralogia magni principatus Transilvaniae, seu metalla, semimetalla, sulphura, salia, lapides et aquae conscripta*.

¹⁶ *Vetus Dacia*, Claudiopoli, 1725.

¹⁷ *Imago antiquae Hungariae, Cassoviae, 1733* (cap. XVI: *De Dacia Romana et sacra*).

¹⁸ *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, Wien, 1775.

¹⁹ *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia mediterranea dictus*, Vindobonae, 1778.

²⁰ *Ortus et occasus imperii Romanorum in Dacia mediterranea*, Posonii, 1787.

²¹ *O és új Dácia*, Viena, 1791.

²² *Auraria Romano-Dacica*, Cibinii, 1717.

²³ *Geschichte des Temeswarer Banats*, Vindobonae, 1780 și *Lettere odeporeiche*, Mediolani, 1780. A apărut și o traducere românească după textul german de N. Bolcan, *Istoria Banatului timișan [și Români]*, București, 1926.

baronul Samuel Brukenthal (1721—1803), guvernatorul Transilvaniei, organizează în palatul său de reședință una din cele mai importante colecții, care stă la baza actualului Muzeu din Sibiu.²⁴ Cu sprijinul său, epigrafistul sas Iohann Seivert (1735—1785) a publicat cea dintâi culegere a inscripțiilor latine din Dacia.²⁵ Colector și amator de antichități este și juristul maghiar de la Tg. Mureș G. Aranka (1737—1817).²⁶

Printre descoperirile arheologice mai importante se amintește un mozaic scos la iveală în 1773 la Sarmizegetusa, sub niște ruine, care astăzi nu se mai pot identifica. Mozaicul a fost arătat împăratului Iosif II în timpul unei călătorii prin Transilvania, căruia i s-a dăruit o placă din acest mozaic.²⁷

În acest timp situația românilor din Transilvania este dintre cele mai grele. Ei suferă o dublă exploatare, una din partea nobilimii feudale locale și alta din partea absolutismului austriac. Lipsit de drepturi, poporul român din Transilvania este considerat ca o națiune tolerată. La asuprirea socială se adăuga și cea națională. Actul unirii religioase cu Roma de la 1700 a fost o amară amăgire, căci nu a adus nici o îmbunătățire a situației poporului român. De aceea, pentru desființarea nedreptelor rînduiri sociale români din Transilvania se ridică la luptă sub conducerea lui Horea. Această răscoală, plătită cu viața de conducătorii ei și de mulțime de țărani, a provocat un val de ură împotriva oropsiților valahi. Denigrarea românilor își găsește ecoul și în scrierile unor istorici ca Fr. Sulzer²⁸, C. Eder²⁹ și I. Chr. Engel³⁰, care neagă prima dată autohtonía românilor și descendența lor din coloniștii aduși de Traian în Dacia, susținând că românii s-au format ca popor în sudul Dunării, de unde apoi prin sec. IX—XIII au venit și s-au răspândit în Transilvania.

În schimb cărturarii români din Transilvania se folosesc și de argumentul istoric al descendenței lor romane și al vechimii mai mari în Transilvania, decît ungurii și celelalte naționalități, în lupta pentru obținerea de drepturi egale cu naționalitățile recunoscute și privilegiate. Argumentul originii române e invocat mai întîi în vestita plîngere *Supplex libellus Valachorum*, trimisă la 1791 împăratului Leopold II la Viena³¹, apoi el este larg dezbătut în scrierile istoricilor școlii ardelene, Samuil Micu-Clain, în *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor*, rămasă în manuscris, Gheorghe Șincai, în *Hronicul românilor și a mai multor neamuri*, care de

²⁴ Un scurt istoric al începuturilor colecțiilor preistorice și romane ale muzeului la K. Horedt, în *MittBruck*, IX/X, 1944, p. 94—96.

²⁵ *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viennae, 1773.

²⁶ Cf. C. Torma, *Repertorium*, p. 102—103, nr. 17 și p. 115, nr. 36; cf. E. Jancsó, *Aranka György tevékenysége a régi pénzek gyűjtése terén* (Gy. Aranka et le collectionnement de médailles), în *NumK*, XLII, 1943, p. 50—56 și 89.

²⁷ *HTRÉ*, XII, 1901, p. 83; cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 227.

²⁸ *Geschichte des transalpinischen Daciens*, I—II, Wien, 1781—1782.

²⁹ *Supplex libellus Valachorum... Cum notis historico-criticis*, Claudiopoli, 1791.

³⁰ *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Valachorum*, Vindobonae, 1794.

³¹ Vezi D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum*, Cluj, 1948.

asemenea n-a putut fi publicat în timpul vieții autorului, și Petru Maior, în *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, apărută la Buda în 1812.

Între timp interesul pentru antichitățile romane din Transilvania sporește în prima jumătate a sec. XIX. El atrage un mare număr de cercetători locali, dar și streini, dintre care unii și-au continuat activitatea și după jumătatea acestui veac. Dintre cărturarii români care în acest timp au scris despre istoria sau antichitățile Daciei romane se numără G. Asachi, A. Treb. Laurian și T. Cipariu, în limba germană scriu M. Péchi, J. Bedäus³², Fr. X. Hene, I. H. Benigni, A. Kurz, D. Thalson, I. C. Schuller și A. Wellmann, în limba latină I. Filtsch³³ și M. Pap Szatmári (1737—1812)³⁴, iar în limba maghiară Al. Farkas, J. Torma (tatăl lui C. Torma), K. Hodor și I. Ercsei.³⁵ Dintre scriitorii streini care scriu despre istoria și antichitățile romane din Transilvania amintim mai ales pe I. Arneth, H. Francke și W. Henzen.³⁶ Toți aceștia descriu și comentează antichitățile romane ieșite la iveală în Transilvania, încearcă să reconstituie istoria Daciei romane sau discută unele probleme ale istoriei și topografiei Daciei romane. Cu toate acestea activitatea unora dintre cercetătorii locali în acest domeniu continuă să fie una de entuziaști colecționari și amatori pasionați ai vestigiilor romane, ca de pildă aceea a lui Iosif Kemény (1795—1855), de la Luncani (Grind), r. Turda, unde își avea castelul și unde a strâns o frumoasă colecție de monumente și obiecte romane³⁷ și a lui Andrei Fodor (m. 1859), medic la Deva, care a vizitat numeroase ruine romane și a văzut multe materiale și obiecte pe care le semnalează

³² Articolul acestuia *Aus Siebenbürgen. I, Nachricht über die im Sommer 1822 in Clausenburg entdeckten Alterthümer*, publicat în revista vieneză *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, XIV, 1823, p. 173—176, a apărut și în traducerea românească a lui I. Marțian, sub titlul *Antichități găsite în Cluj*, în *ACMIT*, 1929, p. 343—349.

³³ De la începutul sec. XIX este și ghidul latinesc al Transilvaniei al unui anonim intitulat *Deductio quoad ea, quae in hoc Principatu aliquam attentionem itinerantibus excitare possent*, publicat de C. Daicoviciu, în *ACMIT*, 1926—1928, p. 173—188.

³⁴ Cf. C. Torma, *Repertorium*, p. 171—2, nr. 86—92; G. Entz, *Szatmári Pap Mihály mint éremgyűjtő* (M. Pap Szatmári, numismate), în *NumK.*, L—LI, 1951—1952, p. 48—57 și p. 77; I. Winkler, *Despre activitatea numismatică a lui Michael Pap Szatmári (1737—1812)*, în *SCN*, III, 1960, p. 433—447.

³⁵ Vezi lucrările tuturor acestora, sub numele fiecăruia, la C. Torma, *Repertorium*. Tot în limba maghiară este și o scrisoare-raport, de patru pagini, a comunității bisericești unitariene de la Mihăileni către Episcopia unitariană din Cluj, din 4 iunie 1842, publicată de I. I. Russu sub titlul *Un raport epigrafic de la Mihăileni (Odorhei)*, în *EmlKel.*, p. 532—541, cuprinzând textul a 7 inscripții romane din castrul de la Inlăceni (r. Odorhei), dintre care patru inedite.

³⁶ Vezi C. Torma, *Repertorium*, s.v.

³⁷ Vezi C. Torma, *Repertorium*, p. 41, nr. 368—372, p. 164—5, nr. 36—45; cf. Veress Endre, *Gróf Kemény József (1715—1855)*, Cluj, 1933 (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, nr. 55) și I. Winkler, *Kemény József éremgyűjteménye és numizmatikai érdeklődése* (Die Münzsammlung von Kemény József und seine numismatischen Studien), în *NumK.*, LXII—LXIII, 1963—1964, p. 59—72 și 111—112.

în articole publicate în reviste și ziare³⁸, într-un ghid arheologic-turistic și într-un manuscris despre Antichitățile Transilvaniei (ambele păstrate în Biblioteca universitară Cluj).

Din această vreme putem cita și numele protopopului român Nicolae Stoica din Hațeg (1795—1832), care, în *Cronica Mehadiiei* rămasă pînă astăzi în manuscris, descrie ruinele castrului și monumentele romane de la Mehadia.³⁹

Remarcabilă este pentru cercetările arheologice privitoare la epoca romană în Transilvania în prima jumătate a sec. XIX, activitatea cărturarului sas de la Gușterița M. J. Ackner (1782—1862), care a făcut numeroase recunoașteri, a efectuat sondaje pe teren, a colecționat obiecte și a publicat articole și studii arheologice de riguroasă ținută științifică⁴⁰.

Tot înainte de 1848 își desfășoară activitatea și consulul prusac de la București, J. F. Neigebaur (1783—1866), care cu un an înainte de revoluție străbate întreagă Transilvania vizitînd ruinele romane și numeroasele colecții ale nobililor locali, înregistrînd nu numai inscripțiile și monetele, ci și monumentele sculpturale și materialele arheologice de tot felul, ca vase, unelte, obiecte de podoabă etc., pe care le descrie apoi pe localități în repertoriul său de mare utilitate apărut la Brașov în 1851⁴¹. Această carte a așezat pe temelie solidă cunoașterea vestigiilor romane din Dacia, determinînd în însemnată măsură progresul ulterior al arheologiei romane din Transilvania. Lucrarea lui J. F. Neigebaur este cu atît mai prețioasă, cu cît în iureșul revoluției din 1848 unele dintre colecțiile aflate la castelele nobililor au fost nimicite sau împrăștiate.

La progresul cercetărilor de arheologie romană și de istoria Daciei au contribuit și revistele locale editate în limba germană la Brașov și Sibiu, în care se publică notițe despre descoperirile arheologice din acea vreme și studii privitoare la Transilvania în antichitate.⁴²

Concomitent informații despre descoperirile și monumentele romane din Transilvania s-au publicat sporadic și în unele reviste românești⁴³ și ma-

³⁸ Vezi C. Torma, *Repertorium*, s.v.

³⁹ Cronica va fi publicată de B. Surdu, de la Institutul de Istorie din Cluj.

⁴⁰ Vezi J. C. Schuller, *Michael Johann Ackner*, în *Oesterreichische Wochenschrift* (Beilage zur Wiener Zeitung), I, 1863, p. 97—101 și C. Torma, *Repertorium*, p. 3—6, nr. 1—35.

⁴¹ *Dacien aus den Ueberresten des classischen Altertums*, Kronstadt, 1851.

⁴² Dintre acestea amintim: *Siebenbürgische Quartalschrift* (vol. I, 1790); *Siebenbürgische Provinzialblätter* (1805—1824); *Transsilvania, periodische Zeitschrift für Landeskunde* (1831—7); *Transsilvania*, Beiblatt zum *Siebenbürger Boten* (1841—1859); *Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart* (1840—1841); *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeit Siebenbürgens* (1840—1844); *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*, seria veche, I—IV (1845—1851); *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes* (1846).

⁴³ *Magazin istoric pentru Dacia*, II (1846); *Organul luminărei, gazetă beserecească, politică e literaria*, 1847.

ghiare⁴⁴ de literatură și cultură care apăreau la București, la Blaj sau la Cluj.

Cum multe din descoperirile arheologice mai importante, mai ales tezaurele de monete și de obiecte prețioase, ajungeau la Viena, ele au fost consemnate în cunoscuta cronică a lui J. G. Seidl, apărută în capitala imperiului austriac începînd cu anul 1846.⁴⁵

În perioada care începe după revoluția din 1848, cînd orînduirea feudală se descompune și se ridică burghezia capitalistă, activitatea arheologică înregistrează progrese însemnate și în Transilvania, fiind tot mai mult pătrunsă de spiritul nou științific care se formează și se răspîndește larg în toate țările Europei.

În anii următori revoluției, în condițiile absolutismului habsburgic, mișcarea arheologică din Transilvania continuă mai ales prin cercetătorii sași sau de limbă germană. M. J. Ackner se afirmă în continuare ca cel mai activ corespondent al Comisiei centrale a monumentelor istorice de la Viena, publicînd descoperiri și studii în revistele acesteia⁴⁶. Împreună cu Fr. Müller (1828—1915), de la Sighișoara, publică cea mai completă culegere a inscripțiilor din Dacia⁴⁷. Printre ceilalți corespondenți ai Comisiei centrale de la Viena se remarcă și cercetătorii sași I. L. Neugeboren, autorul unui catalog al antichităților din Muzeul Brukenthal de la Sibiu⁴⁸, și M. S. Mökesch⁴⁹.

Cel mai merituos cercetător sas în a doua jumătate a sec. XIX este însă C. Gooss (1844—1881) autorul cunoscutei „Cronici a descoperirilor arheologice din Transilvania” apărută în 1876⁵⁰. Tot el a efectuat în 1876 cele mai importante săpături din sec. XIX în necropola daco-romană de la Cașolț⁵¹,

⁴⁴ *Parnassusi időtöltés* (1794—1800); *Nemzeti Társalkodó* (1830—1840); *Hon és Külföld* (1844—1847).

⁴⁵ *Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie*, în *Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst*, III, 1846—IV, 1847 (și separat, Heft, I—III, Wien, 1846, 1847) și *Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der oesterr. Monarchie*, în *Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen*, III, 1849, VI, 1851, IX, 1853, XIII, 1854, XV, 1856 (apărută și în extrase, I—V, Wien, 1849—1856), continuată sub același titlu și în aceeași revistă (XXV, 1860, XXIX, 1863, XXXIII, 1865, XXXVIII, 1867 și extrase I—IV) de Fr. Kenner.

⁴⁶ *Jahrbuch și Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*.

⁴⁷ M. J. Ackner und Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865.

⁴⁸ *Verzeichnis der Antiquitäten des Baron v. Brukenthalischen Museum zu Hermannstadt*, în *SitzBer.* Wien, VI, 1851, p. 285—293. Cf. C. Torma, *Repertorium*, p. 59, nr. 539—540. O altă prezentare a materialelor preistorice și romane vezi la K. Horedt, *Die vorgeschichtliche und römische Abteilung des Baron Brukenthalischen Museums*, în *MittBrk.*, IX/X, 1944, p. 94—111. Astăzi colecțiile arheologice ale muzeului etatizat sînt mult îmbogățite și expuse după cerințele muzeografiei contemporane în același palat al fostului guvernator al Transilvaniei.

⁴⁹ Vezi C. Torma, *Repertorium*, p. 53, nr. 479—483.

⁵⁰ *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 203—338 și separat, Hermannstadt, 1876.

⁵¹ *Die Hügelgräber von Kastenholz*, în *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, Sibiu, 1876, nr. 750; cf. Fr. Fl. Römer, *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie*, Budapesta, 1878, p. 113—115.

după cele întreprinse anterior de I. G. Schuller, M. J. Ackner, Fr. Müller și J. F. Neigebaur.⁵² Alături de C. Gooss mai putem aminti pe E. A. Bielz, autorul unui ghid al Transilvaniei apărut la Sibiu în 1881⁵³, apoi pe F. Zintz, H. Müller, Fr. W. Seraphin și M. Kimakowicz.⁵⁴ Periodicul în care cercetătorii sași își publică studiile rămîne tot „*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*“, căruia i se adaugă din 1878 și *Korrespondenzblatt* al aceleiași societăți.

Instituirea dualismului în 1867 a avut urmări și în domeniul arheologiei, prin deplasarea priorității deținute pînă aici de către cercetătorii austriaci și sași de partea celor maghiari. Încă de la 1859 se întemeiasă Societatea Muzeului Ardelean, care dispunea de la început de o bogată colecție arheologică și numismatică. Prin înființarea Muzeului Ardelean se pune capăt exodului de monumente, monete și obiecte antice de artă spre Viena și Budapesta. Se fac explorări și recunoașteri arheologice, la Sarmizegetusa. Apulum, Ilișua și în multe alte localități, se publică studii de istorie a Daciei romane, bazate mai ales pe prelucrarea materialului epigrafic, arheologic și numismatic. Ele apar în periodicele Muzeului Ardelean⁵⁵.

Interesul pentru antichitățile romane și pentru istoria Daciei crește și în celelalte centre din Transilvania. În deceniile următoare aproape în toate capitalele de județe se organizează muzee și societăți istorico-arheologice. Printre ele cele mai active și mai importante pentru arheologia epocii romane sînt cele de la Alba Iulia, Deva, Timișoara, dar muzee cu monumente și materiale romane s-au înființat și în alte orașe, ca Dej, Gherla, Aiud, Oradea, Orșova, Lugoj. Sf. Gheorghe, Brașov, Sibiu, Tg. Mureș, Blaj și altele. Multe licee și gimnazii, ca cele de la Orăștie, Sebeș, Sighișoara, Mediaș, Sibiu, Reghin, Bistrița, și-au alcătuit de asemenea colecții de antichități romane. Concomitent se alcătuiesc și multe colecții particulare. Societățile istorico-arheologice și unele muzee iau sub protecția lor ruinele romane din raza lor de activitate, încearcă să pună capăt devastării lor, care a continuat în toată prima jumătate a sec. XIX, și unele dintre ele încep săpături sistematice, cum sînt cele de la Sarmizegetusa și Apulum, ale căror rezultate se publică în anualele societăților istorico-arheologice din Deva⁵⁶ și Alba Iulia.⁵⁷ Informații despre descoperirile și achizițiile de monumente și monete romane, ca și mici studii pri-

⁵² Vezi C. Torma, *Repertorium*, s.v., C. Gooss, *Chronik der arch. Funde Siebenbürgens*, p. 85—86, iar acum, în lumina noilor cercetări începute în necropola de la Cașolt la 1954, N. Lupu, *Istoricul cercetărilor necropolei de la Cașolt-Sibiu*, în *SCȘCluj*, VI, nr. 3—4, 1955, p. 97—124, cu bibliografia de la sfîrșit. Cu privire la rezultatele cercetărilor din 1954—1958 vezi M. Macrea, *SCIV*, VI, 1955, p. 581—695, *Materialae*, IV, 1957, p. 120—134, 143—144, V, 1959, p. 403—410, 414—415, VI, 1959, p. 407—409, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 207—214.

⁵³ *Reisehandbuch für Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1881, ed. II-a, 1885.

⁵⁴ Vezi Bibliografia lui J. Banner—I. Jakabffy citată mai jos, nota 62.

⁵⁵ *ErdMúzÉvk.*, I—VI, 1860—1869 și alte serii între 1874—1876 și 1906—1914; *ErdMúz.*, 1874—1917 și 1930—1946, mai multe serii.

⁵⁶ *HTRÉ*, I—XXII, 1880—1913.

⁵⁷ *AFÉvk.*, I—XVIII, 1888—1916.

vitoare la Dacia romană apar și în anuarele altor muzee și societăți istorico-arheologice, ca cele de la Oradea, Timișoara, Sf. Gheorghe, Brașov, Sibiu, Gherla, Dej, în anuarele liceelor și gimnaziilor, în revistele de cultură ale vremii, care apăreau în limbile română⁵⁸, germană⁵⁹ și maghiară⁶⁰, în Transilvania, la București, Budapesta sau Viena. ca și în mai multe reviste de specialitate din străinătate⁶¹.

Numărul cercetătorilor maghiari sau de altă naționalitate care în a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX, pînă la sfîrșitul primului război mondial, și-au cîștigat merite pentru promovarea cercetărilor arheologice și de istorie a Daciei romane este destul de mare, chiar limitîndu-l la cei mai de seamă⁶². L. Kövári (1820—1907) a făcut cercetări pe teren, a descris ruine și a publicat monumente romane din Dacia în două cunoscute lucrări⁶³. H. Finály (1825—1898), profesor la Universitatea din Cluj, a făcut cercetări pe teren și a publicat studii de epigrafie, antichități și numismatică a Daciei romane⁶⁴. Carol Torma (1829—1897), jurist și eminent epigrafist, profesor la Universitatea din Cluj, apoi la cea din Budapesta, este figura cea mai proeminentă a mișcării arheologice maghiare din Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX⁶⁵. A întreprins săpături sistematice în castrul roman de la Ilișua (r. Beclean, reg. Cluj)⁶⁶, a făcut recunoașteri de-a lungul hotarului meseșan al Daciei, publicînd înafară de inscripțiile de la Ilișua, două lucrări despre porțiunea de nord-vest a limesului dacic⁶⁷ și foarte utilul *Repertorium ad literaturam Daciae*

⁵⁸ *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, la Brașov, sub conducerea lui G. Barițiu și Iacob Mureșanu (1838—1865); *Archivu pentru filologie și istorie* al lui Timoteiu Cipariu de la Blaj (1867—1872), *Transilvania*, revista literară a Astrei, din Sibiu, începînd de la 1868, *Telegraful Român*, ziar întemeiat la Sibiu în 1853 de A. Șaguna, *Instrucțiunea publică*, București, 1860—1861 și *Convorbiri literare*, de la Iași și București, 1867—1944.

⁵⁹ În afară de cele amintite mai sus, se pot cita: *Transilvania*, *Wochenschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Literatur und Landeskultur*, N.F. Sibiu, 1861—1863, *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins*, Sibiu, I—XXX, 1881—1922, *Romänische Revue*, de la Viena (V, 1889) și *Ungarische Revue* de la Budapesta, I—X, 1881—1890.

⁶⁰ *Kolozsvári Közlöny* (1863—1869), *Erdélyi Múzeum* (a *Kolozsvári magyar Futár melléklete*, 1856), *Korunk*, Cluj, 1865, *Hazánk és Külföld* de la Budapesta, ziarele *Unio* (1867) și *Kelet* (1875) de la Cluj. Vezi și mai sus nota 44.

⁶¹ Mai ales *Archaeologiai Ertesítő*, *Archaeologiai Közlemények* și *Múzeumi és Könyvtári Ertesítő*, de la Budapesta, *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen*, *Jahreshefte des oesterr. Arch. Institutes* și *Numismatische Zeitschrift*, de la Viena, *Archäologischer Anzeiger* de la Berlin, *Revue Archéologique* de la Paris și altele.

⁶² Nu avem încă o bibliografie istorico-arheologică completă a Daciei. În afară de Repertoriul lui C. Torma, care se oprește la 1880, se poate folosi acum și Banner J.—Jakabffy I., *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. Bibliographie archéologique du bassin danubien depuis les temps les plus éloignés jusqu'au XIe siècle*, Budapest, 1954.

⁶³ *Erdély régiségei*, Pest, 1852, și *Erdély építészeti emlékei*, Cluj, 1866.

⁶⁴ Vezi C. Torma, *Repertorium*, s.v. și J. Banner — I. Jakabffy, *op. cit.*, indice.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Az alsó-ilosvai állótábor és műemlékei*, în *ErdMúz.*, III, 1864—1865, p. 10—67.

⁶⁷ *Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyiratához*, în *A m.Tud.Akad.évkönyvei*, XII, II, Pesta, 1863 și *A limes dacicus felső része*, Budapest, 1880.

archaeologicam et epigraphicam, 1880. B. Orbán (1830—1890), istoric și etnograf, a călătorit și a făcut numeroase recunoașteri pe teren, pe care le-a consemnat în cunoscutele sale monografii despre pământul secuiesc⁶⁸ și orașul Turda și împrejurimile sale⁶⁹. O activitate deosebit de utilă a desfășurat la Alba Iulia naturalistul ceh A. (B) Cserni (1842—1916), care a întemeiat Muzeul din Alba Iulia (1887) și a întreprins săpături arheologice de mare amploare și de durată în ruinele orașului Apulum, lucrind în strînsă legătură cu J. Jung de la Praga și obținind foarte bune rezultate⁷⁰. G. Téglás (1848—1916) este unul din întemeietorii Muzeului din Deva (1880), împreună cu P. Király (= König) (1853—1929), a făcut ani de-a rîndul săpături la Sarmizegetusa romană⁷¹. Acesta din urmă este autorul monografiei despre provincia Dacia⁷² și al altor două despre Sarmizegetusa⁷³ și Apulum⁷⁴. Săpăturile la Sarmizegetusa au fost continuate în anii dinaintea primului război mondial de prof. Béla Jánó⁷⁵, de la Orăștie.

În Banat cercetarea arheologică este promovată de L. Böhm autorul unei istorii a Banatului⁷⁶ care cuprinde știri prețioase despre urmele romane din această provincie, S. Ormós (1813—1894), întemeietorul societății și Muzeului din Timișoara, T. Ortway (1843—1916), autorul unei monografii a Timișoarei⁷⁷, Șt. Berkeszi, care a publicat un foarte util repertoriu al descoperirilor monetare din Banat (1907)⁷⁸ și cu deosebire de B. (=Felix) Milleker (1858—1942) de la Virșeț, cunoscut mai ales pentru prețiosul său repertoriu al descoperirilor arheologice din Banat, apărut în trei volume⁷⁹.

Românii din Transilvania și-au adus și ei aportul lor în domeniul arheologiei și al istoriei Daciei romane. Astfel Șt. Moldovanu (1813—1900) a publicat monumente și inscripții de la Sarmizegetusa și din alte sate din

⁶⁸ *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismeji szempontból*, Budapesta, 1868—1873.

⁶⁹ *Torda város és környéke*, Budapesta, 1889.

⁷⁰ Vezi Banner-Jakabffy, *op. cit.*, indice și Al. Borza, *Amintiri despre arheologul A. Cserni și săpăturile de la Apulum*, Cluj, 1936; idem, *Dr. Adalbert Cserni* (schită bibliografică), în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 351—354 și I. Karpiss, *Opera literară și științifică a lui Adalbert Cserni*, *ibidem*, p. 355—358 (= idem, *Cserni Béla. 1842—1916*, în *Gyulafehérvári r.k.főgimn.ért.* 1915/16, p. 8—20).

⁷¹ Cf. Banner-Jakabffy, *op. cit.*, indice. Vezi și C. Daicoviciu, în *Dacia* I, 1924, p. 226—231 și 261—262.

⁷² *Dacia Provincia Augusti*, I—II, Nagybecskerek, 1893—1894.

⁷³ König Pál, *Sarmizegetusa*, Deva, 1886, Király P., *Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis*, *Dacia fővárosa. Várhely Hunyadvármegyében*, Budapest, 1891.

⁷⁴ *Apulum*, Cluj, 1889; *Gyulafehérvár története*, I, *Apulum*, Cluj, 1892.

⁷⁵ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 232 și Banner-Jakabffy, *op. cit.*, indice.

⁷⁶ *Geschichte des Temeser Banats*, I, Leipzig, 1861.

⁷⁷ *Temes vármegye és Temesvár város története a legrégibb időktől a jelenkorig*, Budapesta, 1914.

⁷⁸ *Délmagyarország éremleletei*, în *TörtRégÉrt.*, XXIII, 1907, p. 1—57.

⁷⁹ *Délmagyarország régiségleletei*, I—III, Timișoara, 1897—1906.

Țara Hațegului⁸⁰, G. Popu este autorul unei *Istoria Daciei antice* (Cluj, 1855), Al. Băcilă a scris despre descoperirile de la Apulum (1867), I. Blaga despre cele de la Sebeș (1866), I. Ianza a publicat de asemenea inscripții de la Sarmizegetusa (1868), T. Cipariu (1805—1887) a publicat tăblițe cerate, diplome militare, monete și alte antichități romane, A. Cosma a colaborat cu informații despre urmele romane la „Archivu“-l lui Cipariu (1870), I. Lazăr a scris despre orașele din Dacia romană (1872), iar At. Marienescu despre colonizarea și despre retragerea stăpînirii romane din Dacia (1890—1891), V. Mihaly de Apșa, episcopul Lugojului, a strîns o frumoasă colecție de antichități romane (mai ales inscripții și monete) pe care le-a descris într-un *Cerculariu către veneratul cler diecesan* (Lugoș, 1888), atrăgînd atenția asupra însemnătății vestigiilor romane pentru trecutul îndepărtat al neamului, V. Russu a scris un studiu bine documentat despre antichitățile de la Porolissum și din Sălaj (1889)⁸¹, P. Broșteanu a scris despre „Dacia în Tabula Peutingeriana“ (1889) și a tradus în românește lucrarea lui H. Francke despre împăratul Traian și contemporanii săi⁸², bănațeanul Nicolae Cena (1844—1922) a făcut cercetări în castrul roman de la Mehadia⁸³, N. Sulică, profesor la Brașov, a publicat știri despre armata romană în Dacia (1911)⁸⁴, A. Caliani, profesor la Blaj, este autorul unui studiu despre „Urmele domniei romane în Dacia“⁸⁵, iar Iulian Marțian (1866—1937) a făcut cercetări pe teren și a publicat, mai întîi în limba germană (1909)⁸⁶, apoi în limba română, la Bistrița în 1920, un foarte util „*Repertoriu arheologic pentru Ardeal*“.

La cunoașterea ruinelor, a monumentelor romane din Transilvania și la istoria provinciei Dacia un aport important au adus mulți dintre arheologii și istoricii din România veche, prin studii publicate în reviste sau prin cărți aparte, fie de cercetători mai modești, prin teze de licențe, ca aceea a lui M. Demetrescu, despre „Administrația romană în Dacia“ (1888) și a lui V. P. Andronescu, despre „Organizația comunelor și provinciei Dacia Traiană“ (Constanța, 1905), prin însemnări de călătorie, ca „Impresiuni din

⁸⁰ *Anotațiuni despre Țara Hațegului*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 1853, nr. 34—36, 38—40, 42 și 1854, nr. 36—39. Cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 234, 261 și I. I. Russu, *Aportul lui Șt. Moldovanu la epigrafia Daciei*, în *SCIV*, XV, 1963, p. 441—450.

⁸¹ *Dacia Porolisensis cu distinctă privire la Silvania*, I, București, 1890, în *BulGeogr.*, X, 1889, vezi și *Erdélyi régiségekröl*, în *Pesti Napló*, Budapest, 1887, nr. 237.

⁸² H. Francke, *Zur Geschichte Trajan's und seiner Zeitgenossen*, Zweite Ausgabe, Quedlinburg und Leipzig, 1840.

⁸³ *Über der Fund einer Inschriftbasis aus dem römischen Steinkastell „ad Medium“*, în *AnzWien*, phil.-hist. Klasse, XIII, 1911.

⁸⁴ Vezi publicațiile acestora la C. Torma, *Repertorium*, și Banner-Jakabffy, *op. cit.*, indice.

⁸⁵ Blaj, 1915, retipărire din *Anuarul gimnaziului gr. cat. din Blaj*, 1914—15, p. 3—68.

⁸⁶ *Archäologisch-prähistorisches Repertorium für Siebenbürgen*, în *MittAnthr.*, 1909, p. 321—358.

Valea Hațegului" ale lui T. T. Burada⁸⁷, sau „De la București la Sarmizegetusa, o excursiune istorică în Ardeal" a lui Șt. D. Grecianu (1903), prin scrisori de sinteză privitoare la istoria Daciei romane, ca acelea ale lui Ion Ghica⁸⁸, I. Barborescu⁸⁹ și Victoria Vaschide⁹⁰, fie prin studiile și contribuțiile unor istorici și arheologi de mare renume, printre care se numără B. P. Hașdeu⁹¹, I. I. Bogdan⁹², T. Antonescu⁹³, Gr. Tocilescu⁹⁴, A. D. Xenopol⁹⁵, C. Moisiu⁹⁶ și V. Pârvan⁹⁷.

De asemenea trebuie să amintim că la progresul arheologiei și al cunoașterii documentate și la nivel superior a istoriei provinciei Dacia, în cadrul mai larg al imperiului roman și al lumii antice, un aport masiv și important l-au adus numeroși istorici și arheologi străini de vază, dintre care unii au călătorit și au studiat la fața locului urmele materiale ale trecutului Transilvaniei sau au publicat materiale arheologice, epigrafice și numismatice din Dacia, aflătoare în muzeele și colecțiile din străinătate. Dintre cei mai de seamă și mai cunoscuți prin studiile lor se pot aminti: J. Jung de la Praga, autorul *Fastelor provinciei Dacia* (1894), austriacii J. Arneht, E. Sacken și Fr. Kenner, A. Riegl, R. Müntzberger și J. Oehler, W. Kubitschek, E. Groag, A. Premenstein, Brandis, C. Patsch, apoi Fl. Rómer, G. Finály, J. Hampel, de la Budapesta, belgianul Fr. Cumont, englezul G. A. T. Davies, numismatul B. Pick și mulți alții⁹⁸. Merite deosebite revin însă lui Th. Mommsen (1817—1903) care a cutreierat la 1857 aproape întreaga Transilvania în vederea strîngerii materialului epigrafic al Daciei. Apariția volumului III din CIL, între 1873—1902, în care, prin grija lui Th. Mommsen și a lui A. Domaszewski, originar din Banat, au fost publicate inscripțiile din Dacia, a însemnat un aport considerabil la fundamentarea și progresul studiilor privitoare la istoria Daciei, ca parte integrantă din istoria generală a lumii antice.

Un nou avînt iau cercetările arheologice în Transilvania prin organizarea în 1910 ca instituție aparte a Secției de numismatică și arheologie a Muzeului Ardelean din Cluj, sub conducerea prof. Béla Pósta (1860—

⁸⁷ *Convorbiri Literare*, XV, 1881—1882.

⁸⁸ *Dacia veche*, în *Revista Română pentru științe, litere și arte*, 1861.

⁸⁹ *Geschichte der römischen Provinz Dacien*, Berlin, 1885.

⁹⁰ *Histoire de la conquête de la Dacie et des corps d'armée qui ont pris part*, Paris, 1903.

⁹¹ *Mosaice de la Sarmizegetusa*, în *Foia de istorie și literatură*, 1860, p. 74—76.

⁹² *Istoria coloniei Sarmizegetusa*, Iași, 1885.

⁹³ *Cultul Cabirilor în Dacia*, București, 1889 și *Cetatea Sarmizegetusa reconstituită*, Iași, 1906.

⁹⁴ *Două statui antice din Micia*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 1902, p. 268—273 și *Sarmizegetusa și monumentele ei*, ibidem, p. 277—279.

⁹⁵ *Les guerres daciques de l'empereur Trajan*, în *Revue Historique*, 1886, p. 291—316 și un alt studiu cu același titlu apărut la Iași, 1887.

⁹⁶ *Luptele dacilor cu romanii în vremea regelui Decebal și a împăratului Traian*, București, 1915.

⁹⁷ *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911 și *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, București, 1906.

⁹⁸ Cf. C. Torma, *Repertorium*, și Banner-Jakabffy, *op. cit.*, indice.

1919). Dintre colaboratorii săi, cel mai activ în domeniul arheologiei romane a fost A. Buday (1879—1937), care a făcut săpături la Porolissum și în alte așezări, publicînd rezultatele în revista *Dolgozatok — Travaux* (I—X, 1910—1919), ca și alte studii despre numeroase monumente epigrafice și sculpturale din Dacia⁹⁹. În aceeași perioadă, la Cluj sau în alte centre din Transilvania, în afară de cei amintiți, au lucrat și publicat în domeniul arheologiei romane Al. Ferenczi, numismatul Șt. Kovács (1880—1955), medicul J. Orient¹⁰⁰, apoi J. Ornstein, care a făcut săpături în castrul de la Gherla și E. Orosz, neobosit cercetător pe teren, colecționar de materiale arheologice și autor de numeroase rapoarte și notițe de descoperiri arheologice¹⁰¹.

Sfîrșitul primului război mondial a adus împlinirea visului de mult nutrit de românii de pretutindeni, unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei, Maramureșului cu vechea Românie, ceea ce a avut firește urmări și asupra dezvoltării și orientării cercetărilor de arheologie romană și a studiilor privitoare la Dacia romană. În perioada dintre cele două războaie mondiale oficialitățile de stat n-au acordat însă cercetărilor arheologice sprijinul necesar.

Cu toate acestea activitatea arheologică în România dintre cele două războaie a înregistrat progrese importante datorită entuziasmului cercetătorilor și metodelor mai bune folosite în cercetările pe teren. La progresul arheologiei și al istoriei vechi de la noi din țară, între cele două războaie mondiale, Transilvania și-a adus aportul ei, mai ales în domeniul arheologiei romane și al istoriei provinciei Dacia. Noii cercetători, arheologi și istorici, ridicați din rîndurile poporului român au preluat primatul cercetărilor și au continuat cu cinste și cu bune rezultate tradiția foarte veche în acest domeniu, pe care au ridicat-o la un nivel științific superior.

La universitatea românească din Cluj, la care a ținut cursuri un timp și V. Pârvan, s-a format un grup de remarcabili filologi clasici, istorici antici și arheologi, printre care se numără V. Bogrea (1882—1926)¹⁰², G. G. Mateescu (1892—1929), reputat epigrafist și istoric, mort la o vîrstă tînră¹⁰³, D. M. Teodorescu (1881—1947)¹⁰⁴, Em. Panaitescu (1885—1958), Șt. Bezdechi (1888—1958)¹⁰⁵. În jurul lor s-au grupat la început și unii dintre vechii arheologi, ca A. Buday, Al. Ferenczi și Șt. Kovács¹⁰⁶. Locul de frunte îl ocupă acad. C. Daicoviciu, în jurul căruia se grupează cercetătorii mai tineri care rînd pe rînd se ridică și dintre care unii activează

⁹⁹ Vezi Dr. Buday Árpád, 1879—1937, în *Dolg.Szeged*, XIII, 1937, p. 1—31.

¹⁰⁰ *Aus römischen Zeiten*, Sonder-Abdruck aus der „Pharm.Post“, Wien, 1901, nr. 23. Vezi și Banner-Jakabffy, *op.cit.*, 10459—10461.

¹⁰¹ Cf. Banner-Jakabffy, *op. cit.*, indice.

¹⁰² Vezi I. E. Naghiu, *Bio-bibliografia lui Vasile Bogrea*, Cluj, 1937.

¹⁰³ Vezi I. Crăciun, G. G. Mateescu, 1892—1929, cu bibliografia operelor.

¹⁰⁴ Vezi T. A. Naum, D. M. Teodorescu (necrolog), în *AISC*, V, 1944—1948, p. 349—351.

¹⁰⁵ Vezi Gh. Bulgăr, Ștefan Bezdechi (1888—1958), în *Cercetări de Lingvistică* (Cluj), III, 1958, p. 305—307.

¹⁰⁶ Vezi Z. Székely, Kovács Ștefan, 1880—1955, în *SCIV*, VII, 1956, p. 465—467.

și astăzi. Vechiul Institutul de arheologie și numismatică e reorganizat în 1929 ca *Institutul de Studii Clasice*¹⁰⁷. Muzeul Arheologic e așezat în local propriu și colecțiile lui se îmbogățesc și se completează considerabil cu materiale arheologice rezultate din săpăturile sistematice care se întreprind. Activitatea de cercetare arheologică de la Cluj e sprijinită și de Secțiunea pentru Transilvania a Comisiei Monumentelor Istorice. Colaborarea între cele două instituții și între cercetătorii de diferite vârste a fost strînsă și rodnică. S-au înființat două periodice de specialitate: *Anuarul Institutului de Studii Clasice* (I—V, 1928—1948) și *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice Secția pentru Transilvania* (I—IV, 1926—1938).

În cadrul școlii arheologice de la Cluj din perioada dintre cele două războaie, cercetările privitoare la epoca romană în Dacia și la antichitatea clasică în general, alături de cele referitoare la daci, au ocupat locul de frunte, atît prin amploarea lor cît și prin rezultatele obținute. Cercetările de arheologie romană și studiile de istorie a Daciei și a lumii antice au fost ridicate la un nivel științific superior, atît în ceea ce privește metodele de cercetare arheologică, cît și interpretarea istorică.

Cele mai extinse cercetări arheologice au fost cele de la Sarmizegetusa romană. Au fost de asemenea cercetate cu bune rezultate castrerele romane de la Porolissum, Micia, Brețcu, Cășei, Jupa, Bologa, Rîșnov, Vărădia, Mehadia, Luncani. S-au inițiat săpături în cimitirele daco-romane de la Cașolț și Ighiu. De asemenea s-au făcut numeroase recunoașteri pe teren și au fost studiate și publicate nenumărate inscripții, monumente sculpturale, monete și alte materiale romane de tot felul.

La avîntul cercetărilor de arheologie romană din Transilvania au participat, de cele mai multe ori în colaborare și sub egida școlii arheologice de la Cluj, și cercetători din alte centre, ca Deva, Timișoara, Sibiu, Bistrița, Sf. Gheorghe, unde de asemenea muzeele sînt reorganizate și îmbogățite. În unele dintre aceste centre apar reviste în care se publică mai ales studii de arheologie și istorie a Daciei romane cum au fost *Sargetia* (Deva), *Apulum* (Alba Iulia), *Analele Banatului* (Timișoara), *Transilvania* (organ al Astrei), *Mitteilungen aus den Baron Brukenthalischen Museum*, *Korrespondenzblatt des Vereins für sieb. Landeskunde*, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* (toate din Sibiu), *Erdélyi irodalmi Szemle* (Cluj) și altele. La Cluj, în perioada 1940—1944, a apărut revista *Közlemények* (vol. I—IV), în care s-au publicat și cîteva articole de arheologie romană.

A aminti aici pe toți cercetătorii care în această perioadă și-au adus contribuția la avîntul și progresul arheologiei și al studiilor de istoria Daciei romane nu este posibil. De altfel majoritatea lor își continuă activitatea și astăzi. Dintre cei dispăruți o mențiune aparte se cuvine arhitectului I. Miloia, directorul Muzeului Banatului din Timișoara, care a participat la cercetările arheologice din Banat și a condus revista „*Analele Banatului*“. De altfel la progresul cercetărilor privitoare la arheologia și

¹⁰⁷ Vezi M. Macrea, *Institutul de Studii Clasice. O scurtă prezentare a activității și colecțiilor sale*, Cluj, 1937, în *Gazeta Ilustrată*, Cluj, 1937, nr. 9—10.

istoria Daciei romane au contribuit, în măsură însemnată, nu numai arheologii din restul țării, care au făcut cercetări în Oltenia și Muntenia, dar dintre care unii, ocazional au întreprins și săpături în Transilvania, ca de pildă Gr. Florescu (1892—1960)¹⁰⁸ la Vărădia¹⁰⁹, sau au publicat monumente și materiale romane din Transilvania, ci și toți istoricii, începînd cu V. Pârvan, sau cercetătorii din altă specialitate, care au scris despre diferitele probleme ale istoriei provinciei întemeiate de Traian. Iar la aportul principal și ponderos al arheologilor și istoricilor locali se adaugă, firește, contribuția foarte prețioasă a istoricilor străini, care în studii speciale sau în lucrările lor generale privitoare la imperiul roman și la lumea antică s-au ocupat și de istoria Daciei romane, pe care de asemenea ar fi greu chiar numai să-i amintim cu numele aici. Bibliografia foarte bogată a Daciei romane între 1918—1948 a fost publicată în două volume (II și V) din *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, la care trimitem pe toți cei care ar dori să se documenteze mai de aproape¹¹⁰.

Scopul rîndurilor de față fiind doar acela de a urmări liniile generale și a prezenta realizările principale ale cercetărilor de arheologie și istorie a Daciei romane în Transilvania, pentru perioada dintre cele două războaie mondiale ne mărginim să arătăm că prin cercetările și studiile amintite s-a ajuns la o nouă și mai documentată înțelegere a întregii istorii a Daciei romane, după ce au fost mai întii combătute, înlăturate sau revizuite unele păreri și teorii mai vechi privitoare la istoria provinciei întemeiate de Traian. Au fost lămurite cele mai variate aspecte și probleme și s-a conturat pentru prima dată amplu, precis și veridic tabloul istoriei și al vieții Daciei sub romani. Toate aceste rezultate au fost valorificate în strălucita sinteză a acad. C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, apărută în mai multe ediții între 1938—1945, lucrare care a situat istoria Daciei romane pe o temelie științifică și documentară sigură, cum nu a avut-o nicicînd înainte, și care s-a bucurat de un larg răsunset și în străinătate, în rîndul celor mai de seamă istorici ai imperiului roman și ai lumii antice, fiind considerată pînă astăzi ca cea mai bună sursă de informare privitoare la provincia noastră.

Prin aceste rezultate arheologia și istoriografia epocii romane din Transilvania și în primul rînd școala arheologico-istorică de la Cluj a reușit, în perioada dintre cele două războaie mondiale, nu numai să ocupe un

¹⁰⁸ Vezi R. Vulpe, *Grigore Florescu* (necrolog și bibliografie), în SCIV, XII, 1961, p. 419—422.

¹⁰⁹ Gr. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, în *Istros*, I, 1934, p. 60—72.

¹¹⁰ C. Daicoviciu—M. Macrea, *Contribuții la bibliografia Daciei (1920—1935)*, în AISC, II, 1933—1935, p. 259—283 și M. Macrea, *Bibliografia Daciei romane (1936—1948)*, în AISC, V, 1944—1948, p. 353—413. Cf. și I. Crăciun, *Activitatea științifică la Universitatea din Cluj în primul deceniu 1921—1930*, Cluj, 1935, idem, *Bibliographie de la Transylvanie roumaine 1916—1936*, București, 1937, în *Revue de Transylvanie*, II, p. 31—38, 152—156, 159—161; R. Vulpe, *L'activité archéologique en Roumanie; historique et bibliographie*, în vol. *L'Archéologie en Roumanie*, Bucarest, 1938, p. 73—97; Banner-Jakabffy, *op. cit.*, passim.

loc de seamă în mișcarea arheologică și în dezvoltarea istoriografiei din țara noastră, ci și să se afirme pe plan internațional, contribuind la creșterea prestigiului arheologiei și istoriografiei românești peste hotare. Rezultatele cercetărilor arheologice și ale studiilor istorice privitoare la Dacia au început să fie cunoscute și urmărite cu interes în străinătate.

Eliberarea țării noastre de sub jugul fascist la 23 August 1944, eveniment de importanță capitală, care a deschis calea unor transformări adânci în viața poporului nostru, și instaurarea regimului de democrație populară au avut urmări și pentru mișcarea arheologică, deschizându-i cele mai mărețe perspective și posibilități de dezvoltare, cum nu a avut nici odată înainte. În cele două decenii, câte s-au scurs de atunci, arheologia românească și istoriografia marxistă privitoare la istoria străveche și veche a patriei noastre au înregistrat succese și rezultate cu adevărat remarcabile și noi în ceea ce privește conținutul. Condiții deosebit de favorabile au fost asigurate cercetărilor arheologice și istorice, atât în ceea ce privește mijloacele financiare puse la dispoziție, cât și organizarea și planificarea cercetărilor. Coordonarea cercetărilor arheologice și a activității de creație în domeniul arheologiei și al istoriei, ca și în celelalte ramuri ale științei, a revenit Academiei R.P.R. Sub egida ei s-au organizat începând cu anul 1948 cele mai mari șantiere arheologice. Creerea în 1956 a Institutului de Arheologie din București a însemnat împlinirea unui vechi deziderat al arheologilor din țara noastră.

Cercetările arheologice din țara noastră se desfășoară acum după un plan unic și cu metode noi. În locul izolării suverane s-a impus colaborarea rodnică. La activitatea de cercetare arheologică participă acum, alături de cercetătorii de la institutele Academiei, personalul științific al muzeelor. Acestea alcătuiesc astăzi o adevărată rețea ale cărei antene acoperă întreg teritoriul țării. S-a pus capăt pentru totdeauna devastărilor din trecut a vestigiilor arheologice de toate categoriile și din toate epocile.

Fundamental deosebite de cele din trecut sînt noile cercetări arheologice și interpretările istorice prin orientarea lor ideologică izvorită din însușirea și aplicarea consecventă și creatoare a principiilor materialismului științific¹¹¹.

În cadrul planurilor coordonatoare întocmite pe plan național pentru desfășurarea cercetărilor arheologice a trebuit să se renunțe la abordarea

¹¹¹ Vezi mai ales C. Daicoviciu, *Unele aspecte ale activității arheologice și de cercetări în domeniul istoriei vechi a R.P.R.*, în *ARS*, 1955, 2, p. 73—94; M. Macrea, *Cercetările arheologice în R.P.R.*, în *SCȘCluj*, II, 1951, p. 370—375; I. Nestor, *Principalele realizări ale arheologiei românești în anii regimului democrat-popular*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 7—17; Em. Condurachi, *Descoperiri arheologice în Republica Populară Română*, București, 1960; idem, *L'archéologie Roumaine au XX-e siècle*, Bucarest, 1963; idem, *Vingt années de recherches archéologiques en Roumaine (1944—1964)*, în *Dacia*, VIII, 1964, p. 5—37 și în *RevRHist.*, 1964, nr. 3, p. 425—442; 1947—1962. *Cercetarea istoriei României în anii puterii populare*, în *Studii*, XV, 1962, nr. 6, mai ales capitolele: C. Daicoviciu—E. Stănescu, *Problemele principale ale cercetării istoriei României în anii puterii populare*, p. LXXXIII—XCVI și *Istoria străveche și veche*, p. 1355—1438.

unilaterală și preferențială a obiectivelor din epoca romană, căutându-se să se obțină o documentare satisfăcătoare pentru toate epocile și în primul rînd pentru cele neglijate în trecut și deci mai puțin cunoscute. Cu toate acestea nici cercetările arheologice și istorice privitoare la epoca romană în Dacia nu au fost neglijate.

Cercetătorii, arheologi, epigrafiști, numismați, filologi și istorici ai Daciei romane, de la Cluj și din celelalte centre mult sporite ca număr din întreaga Transilvanie au continuat fără răgaz și în ultimele două decenii tradiția de mai multe secole, obținînd rezultate care au îmbogățit simțitor documentarea noastră cu privire la această epocă. Probleme noi și importante au fost elucidate. Dar mai presus de toate, aceste rezultate noi, adăugate la documentarea mai veche foarte bogată, interpretate în lumina principiilor concepției materialismului istoric, au permis o nouă înțelegere, mai veridică, a desfășurării procesului istoric și a vieții în Dacia pe timpul stăpînirii romane.

Nu este locul aici nici a face o prezentare mai completă a cercetărilor arheologice privitoare la epoca romană în Transilvania în ultimele două decenii, nici a înfățișa lista foarte lungă a studiilor publicate¹¹², nici a analiza rezultatele obținute în această ultimă perioadă. În general întreagă această activitate ne este tuturor mai cunoscută. Noi înșine am avut prilejul de a înfățișa mai pe larg în două rînduri rezultatele obținute¹¹³. Ne mărginim deci a reaminti foarte succint orientarea acestor cercetări și principalele rezultate obținute.

Dintre așezările orășenești, singura care a făcut obiectul unor săpături de mai mare amploare, dar de scurtă durată, a fost cea de la Porolissum. Cercetări mai mici sau ocazionale au fost efectuate în cimitirele romane de la Apulum și în castrul și așezarea romană de la Potaissa. Exhaustiv sau parțial au fost cercetate castrele de la Mehadia, Brețcu, Comălău, Inlăceni, Hoghiz, Olteni, Sighișoara, Sînpaul, Cristești, Călugăreni, Orheiul Bistriței, Tihău, Porolissum, Românași, Buciumi, Gilău, Turda, Orăștioara de Sus, Berzovia, Tibiscum-Jupa, ca și fortificațiile mai mici de pămînt de la Ighiu, Iad și Homorod. Majoritatea cercetărilor din epoca

¹¹² Vezi D. M. Pippidi, *Les études classiques en Roumanie 1946—1957*, în *Dacia*, II, 1958, p. 499—511; I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1947—1957)*, în *StCl.*, I, 1959, p. 229—245; pe anii 1958—1959, în aceeași revistă, II, 1960, p. 413—430 și apoi pe anii 1960—1963, în III, 1961, p. 449—461, IV, 1962, p. 367—379, V, 1963, p. 375—386, VI, 1964, p. 375—385. Cf. și I. Crăciun și colab., *Bibliografia istorică a României pentru anii 1959—1960*, în *AIIC*, V, 1962, p. 311—332; idem, *Realizările istoriografiei din România în douăzeci de ani de la eliberare 1944—1964 (Bibliografia istorică a României pentru anii 1944—1964)*, sub tipar și Banner-Jakabffy, *Bibliographie archéologique du bassin danubien, 1954—1959*, Budapest 1962, passim. Vezi de asemenea M. Macrea—I. H. Crișan, *Bibliografia cercetărilor din Cluj, în perioada 1944—1964*, în *ActaMN.*, I, 1964, p. 309—364.

¹¹³ M. Macrea, *Dacia sub stăpînirea romană*, în *Studii*, XV, 1962, p. 1399—1409; M. Macrea—I. H. Crișan, *Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944—1964)*, în *ActaMN.*, I, 1964, p. 309—364. Vezi și mai sus notele 109—110. Cf. și D. M. Pippidi, *Dezvoltarea studiilor de epigrafie greacă și latină*, în *Studii*, XV, 1962, p. 1377—1388.

romană în Transilvania au fost orientate spre aşezările şi cimitirele din mediul rural, ca cele de la Caşolt, Calbor, Ighiu, Moreşti, Soporul de Cîmpie, Iacobenii, Cristeşti, Lechinţa de Mureş, Boiţa, Obreja, Archiud, Noşlac-Şumughi, Ciunga-Ocna Mureş, Cinciş, Sic, Mugeni, Cernatul de Jos, Sava şi altele.

Prin aceste cercetări s-au obţinut rezultate preţioase privitoare la continuitatea de viaţă şi de cultură a dacilor în epoca romană pe pământul provinciei Dacia. Dovezile arheologice scoase la iveală spulberă definitiv legenda exterminării dacilor în cursul războaielor de cucerire ale romanilor. Ele sînt atît de evidente şi de concludente încît astăzi nici un istoric de bună credinţă nu le mai poate tăgădui sau trece sub tăcere.

Noi mărturii epigrafice ieşite la iveală la noi sau în alte provincii ale imperiului roman au permis lămurirea adevărată a întinderii stăpînirii romane la nordul Dunării şi a etapelor organizării administrative a provinciei Dacia.

O problemă fundamentală care a fost lămurită este cea a caracterului dublu al stăpînirii romane în Dacia, care pe lîngă avantajele unei civilizaţii superioare şi a introducerii unei orînduiri social-economice mai avansate, a sclavagismului dezvoltat, a prezentat şi aspecte negative, constînd în primul rînd din lărgirea şi înăsprirea exploataării, care a generat frămîntări şi lupte sociale.

Nenumărate sînt contribuţiile aduse în ultimele două decenii la variate alte probleme şi aspecte din istoria Daciei sub romani. Interpretate în lumina concepţiei materialismului istoric ele au dat un conţinut mai bogat şi o înţelegere nouă istoriei Daciei romane. Valorificarea lor istorică a fost făcută în capitolul „Dacia în timpul stăpînirii romane” din vol. I al marelui operă de sinteză care este *Istoria României*.

Avîntul cercetărilor arheologice şi studiile de istorie privitoare la Dacia romană în plină desfăşurare au amplificat, modificat şi îmbogăţit mult, în multe privinţe şi în multe probleme, de pe acum sinteza istorică amintită. Departă de a fi însemnat un moment de oprire, apariţia în 1960 a *Istoriei României*, vol. I, a însemnat punctul de plecare pentru noi cercetări şi studii, ale căror rezultate se cer incluse într-o ediţie revizuită a acestei opere. Aplicarea consecventă a principiilor materialismului istoric la studiul istoriei Daciei sub romani este cheazăşa unor neîntrerupte succese şi rezultate noi şi în viitor.

MIHAIL MACREA

FORSCHUNGEN ZUR RÖMERZEIT IN TRANSYLVANIEN
VON ANBEGINN BIS HEUTE

(Zusammenfassung)

Es wird eine kritische Darstellung der archäologischen und historischen Forschungen in Siebenbürgen über das römische Dazien, vom XV. Jh. bis heute gegeben. Fast ein halbes Jahrtausend lang, seit der Zeit des Humanismus, waren die römischen Altertümer sowie die Geschichte der Provinz Dazien Gegenstand lebhaften Interesses. An der Sammlung und Bearbeitung der archäologischen und epigraphischen Denkmäler, sowie an der Auswertung der gewonnenen Erkenntnisse über die Geschichte der von Trajan nördlich der Donau gegründeten Provinz, beteiligten sich Generationen von einheimischen und ausländischen Gelehrten, Liebhabern und Sammlern, Epigraphikern, Archäologen, Numismatikern und Historikern.

Im XV. Jh. erwähnten bereits die Humanisten Bonfinius und Nicolaus Olahus römische Altertümer in Siebenbürgen, und im XVI und XVII Jh. beginnt man schon die Inschriften sorgfältig zu kopieren, angefangen von Mezerzius, Erzdechant aus Mănăstur-Cluj, dem ersten bedeutenden Epigraphiker des römischen Daziens. Mit dem Italiener A. F. Marsigli (1658—1730) fängt ein neuer Abschnitt der Forschungsgeschichte zur Römerzeit in Siebenbürgen an, nämlich das systematische Studium der römischen Bodendenkmäler und Funde. Als Ergebnis dieser Arbeiten und des Studiums antiker Quellen erscheinen im XVIII. Jh. die ersten Arbeiten über die Geschichte Daziens.

Das Interesse für die römischen Altertümer aus Siebenbürgen steigt in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Das 1851 in Braşov (Kronstadt) erschienene Repertorium antiker Bodenfunde von J. F. Neugebauer trägt viel zur späteren Entwicklung der römischen Archäologie in Siebenbürgen bei. In der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts erscheinen die Beiträge vieler heimischer Forscher von Sachsen, wie M. I. Ackner und C. Gooss, Ungarn wie H. Finály, C. Torma, G. Téglás, und Rumänen wie Şt. Moldovan, At. Marienescu, V. Russu, P. Broşteanu, aber auch von zahlreichen Historikern und Archäologen ausserhalb Siebenbürgens. Von den letzteren seien genannt: die Rumänen T. Antonescu, Gr. Tocilescu, A. D. Xenopol, die Ungarn Fl. Römer, G. Finály, J. Hampel, weiters die Österreicher J. Arneth, E. Sacken, Fr. Kenner, J. Jung aus Prag, A. Premerestein, der Belgier Fr. Cumont und viele andere. Ein grundlegender Beitrag für die Entwicklung der Geschichtsforschung über das römische Dazien war der 1873—1902 erschienene III. Band des CIL, den wir der Initiative Th. Mommsens, unterstützt von A.v. Domaszewski, verdanken.

Ein weiterer Schritt auf dem Wege der wissenschaftlichen Untersuchung der römischen Hinterlassenschaft in Siebenbürgen war die 1910 erfolgte Gründung eines numismatisch-archäologischen Instituts in Cluj (Klausenburg) und das Erscheinen der Zeitschrift *Dolgozatok-Travaux* (I—X).

In der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen blieb Cluj der Mittelpunkt der archäologischen und historischen Forschungen über das römische Dazien; von der rumänischen Universität wurde das *Institut für klassische Studien* (Institutul de Studii Clasice) gegründet, das auch ein Jahrbuch (*Anuarul Institutului de Studii Clasice*, I—V) herausgab. Daneben erschien, ebenfalls in Cluj, ein Jahrbuch der Kommission für Denkmalpflege in Siebenbürgen (*Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania*). Im Rahmen des obengennannten Instituts, sowie der Universität Cluj wirkten in hervorragender Weise neben den klassischen Philologen V. Bogrea, St. Bezdechi, T. A. Naum auch Archäologen, Epigraphiker und Historiker wie D. M. Teodorescu, G. G. Mateescu, Em. Panaitescu und vor allem C. Daicoviciu, umgeben von einem Kreis junger, durch ihn herangebildeter Forscher, von denen viele auch heute noch in Cluj oder in andern Städten Siebenbürgens tätig sind. Die archäologischen, epigraphischen, numismatischen und historischen For-

schaften wurden mit grossem Interesse durchgeführt und konnten auf den damaligen Stand der Wissenschaft gebracht werden. Es wurden bemerkenswerte Ergebnisse erzielt, die in dem ersten, auf streng wissenschaftlicher Beweisführung und Auslegung aufgebauten zusammenfassenden Werk ihren Niederschlag fanden. Es ist dies das in mehreren Auflagen zwischen 1938—1945 in französischer, deutscher und italienischer Sprache erschienene Buch *La Transylvanie dans l'antiquité, Siebenbürgen im Altertum, La Transilvania nell'antichità*, von C. Daicoviciu.

Nach der Befreiung unseres Landes vom faschistischen Joch am 23. August 1944 und der Errichtung der Volksdemokratie nahmen die archäologischen Forschungen einen bis dahin nicht gekannten Aufschwung. In Cluj setzte das Institut für Geschichte und Archäologie (*Institutul de Istorie și Arheologie*) der Akademie der R.S.R., Filiale Cluj, in Zusammenarbeit mit den Lehrkräften der Universität „Babeș—Bolyai“, und dem Historischen Museum in Cluj, sowie anderen neuorganisierten oder neugegründeten Museen aus Siebenbürgen, seine archäologischen, epigraphischen, numismatischen und geschichtlichen Forschungen über die Römerzeit in Dazien mit bestem Erfolg fort. Die Ergebnisse dieser Forschungen, ergänzt durch das reichhaltige ältere Material, ermöglichten die auf den Prinzipien des historischen Materialismus aufgebaute Darstellung der Geschichte des römischen Daziens, in dem Kapitel *Dazien zur Zeit der Römerherrschaft* des grossangelegten zusammenfassenden Werkes *Die Geschichte Rumäniens (Istoria României)* I. Bd. (Bukarest, 1960, S. 345—476).

VILLA RUSTICA ȘI NECROPOLA DACO-ROMANĂ DE LA CINCIȘ

Săpăturile arheologice de la Cinciș (reg. Hunedoara), întreprinse în vara anilor 1961 și 1962, în partea de hotar numită Popeasca (fig. 1), în apropierea imediată a localității (atunci încă existentă, azi strămutată în urma lucrărilor hidraulice pentru baraj), au o importanță deosebită arheologică și istorică. Ele aduc noi dovezi materiale privitoare la *persistența populației autohtone dacice* în perioada stăpînirii romane a Daciei, la *rolul acestei populații în economia provinciei*, îmbogățind puținele date existente în legătură cu *exploatarea zăcămintelor de fier*.

Dacă cercetările arheologice din ultimele două decenii, efectuate pe teritoriul țării noastre, au lămurit (exceptînd cunoașterea mai deaproape a limbii lor), în bună parte, stadiul dezvoltării materiale și culturale a autohtonilor daci din cele două veacuri premergătoare cuceririi Daciei de către romani, spre o dezlegare științifică definitivă se apropie, printr-un material arheologic mereu mai bogat, și importanta problemă a persistenței populației băștinașe a dacilor după ocuparea țării de către romani. Lămurirea problemei cădea, mai întîi, în sarcina cercetărilor arheologice. Rezultatele obținute prin săpături, ca cele efectuate în munții Zlatnei în necropola de la Boteș și Corabia¹, în necropolele de la Cașolt și Calbor², Ighiu și Alba Iulia³, Morești⁴, Lechința de Mureș⁵, Soporul de Cîmpie⁶,

¹ Oct. Floca, *Cercetări arheologice în munții Zlatnei, pe dealul Boteș și Corabia*, în AISC, III, 1936—1940, p. 160—173; *Sistemele de înmormîntare în Dacia superioară romană*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 91—105; C. Daicoviciu, *TransAnt.*, 1945, p. 120—121.

² M. Macrea, D. Berciu, în SCIV, VI, 1955, p. 581—626; M. Macrea, în *Materiale*, IV, 1957, p. 119—134; 141—144; M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, în *Materiale*, V, 1959, p. 403—417.

³ M. Macrea, D. Protase, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*, în *Materiale*, V, 1959, p. 435—452.

⁴ SCIV, IV, 1953, p. 275—298; V, 1954, p. 214—215; K. Horedt, *Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 295—306.

⁵ K. Horedt, în SCIV, III, 1952, p. 320—327; D. Protase, N. Vlassa, în *Materiale*, VI, 1959, p. 445—448.

⁶ D. Protase, în *Materiale*, V, 1959, p. 425—434; VI, 1959, p. 383—395; VII, 1961, p. 423—430; VIII, 1962, p. 527—536 și în *OmD.*, p. 457—465.

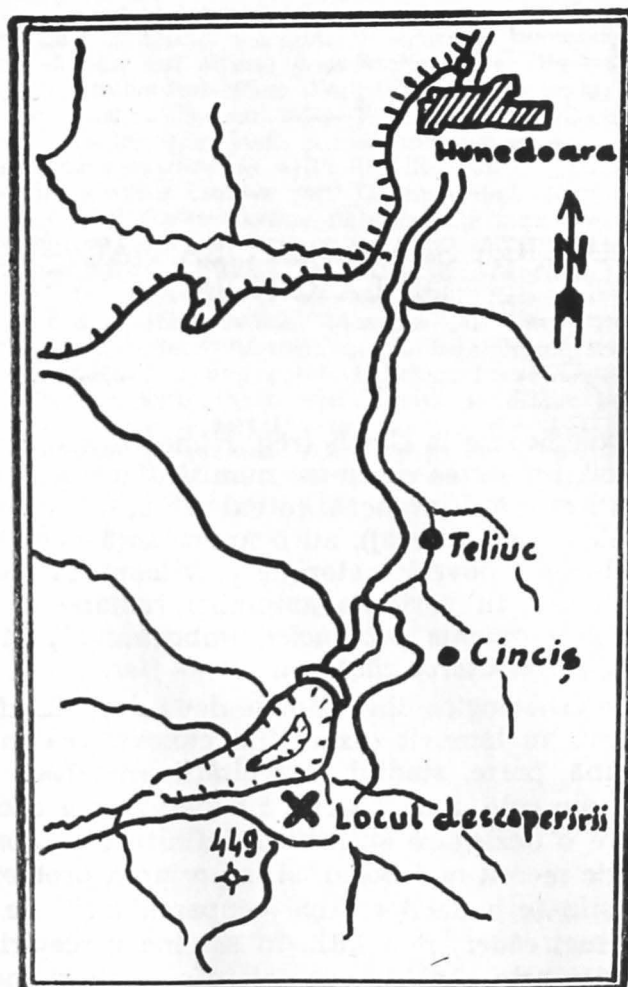

Fig. 1. Zona arheologică Teliuc—Cinciș

Sîntana⁷, la Cinciș, precum și în alte locuri⁸, au adus lumină și în această chestiune, mult timp viu controversată. Un aport de seamă au adus și

⁷ E. Dörner, *Römerzeitliche Dakische Brandgräber aus Sîntana*, în *OmD.*, p. 155—159.

⁸ Vezi descoperirile arheologice care pot fi puse în legătură cu persistența populației autohtone în Dacia romană la D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'archéologie*, în *RevRHist.*, III, 2, 1964, p. 196—198. Privitor la continuitatea în Dacia: C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 222—223; *TransAnt.*, p. 120 și urm.; M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 205—220; I. I. Russu, *Daco-geții în Dacia romană*, în *Sargetia*, III, 1956, p. 39—56; M. Macrea, *Populația dacică sub stăpînirea romană*, în *IstRom.*, I, p. 387—396; *Dacia sub stăpînirea romană*, în *Studii*, XV, 6, 1962, p. 1399—1409.

studiile antroponomastice și toponimice, ca și cele epigrafice și numismatice.

La fel, reconstituirea vieții economice a Daciei — ca și a întregii economii a societății sclavagiste — întâmpină încă greutăți, din pricina puținătății izvoarelor literare antice și a faptului că cercetarea din trecut nu sesiza just importanța factorilor de producție în dezvoltarea societății și nu interpretează conținutul social-economic al materialului arheologic. Puținele știri din autorii vechi referitoare la Dacia nu menționează nimic despre minele și exploatarea minieră — aur, argint, fier și alte bogății ale subsolului — în provincie. Încît, lipsind informațiile literare, materialul arheologic și epigrafic rămîne singurul document ce ne ajută la cunoașterea activității de exploatare a subsolului, care împreună cu celelalte bogății naturale a constituit, pe lîngă cel politic-militar, motivul principal economic în acțiunea de cucerire a Daciei de către romani. Între bogățiile subsolului, alături de aur, un loc de frunte ocupă zăcămintele de fier de pe versantul de est al munților Poiana Ruscă, teritoriu în ale cărui limite se situează și descoperirea de la Cinciș, avînd o semnificație concludentă pentru producția de fier a Daciei.

Înainte de a prezenta rezultatele cercetărilor arheologice executate la Cinciș, este util a trece în revistă, sumar, descoperirile arheologice mai vechi efectuate în regiunea metaliferă din bazinul rîului Cerna.

Cunoscute și exploatate încă din timpul societății dacice premergătoare cuceririi romane, zăcămintele de fier din munții amintiți aveau să ia un nou avînt odată cu intrarea Daciei în stăpînirea romană. Din urmele arheologice și epigrafice, cunoscute pînă în prezent, se pare că exploatarea minelor de fier în Dacia romană se practica în special în partea hunedoreană a munților Poiana Ruscă⁹. În actuala regiune Hunedoara, la Teliuc mai ales (localitate vecină cu Cincișul), se afla și centrul administrației exploatărilor miniere. Mărturiile arheologice, urmele exploatărilor antice, clădiri ale proprietarilor de mine, unelte pentru minerit, necropole ale lucrătorilor de la aceste exploatări și chiar unele texte epigrafice, aflate în împrejurimile localităților Teliuc, Ghelar, Plosca, Cerna, Cinciș, aruncă lumină asupra extracției zăcămintelor de fier în timpul stăpînirii romane, de pe pîvnîșul de răsărit al munților Poiana Ruscă¹⁰. Astfel, la Teliuc, pe lîngă unelte de minerit și anumite urme ale exploatărilor vechi, s-au aflat mai multe grămezi de steril, vetre de foc, gropi rotunde cu fundul oval, urmele unui mic cuptor primitiv, boltit, săpat în pămîntul lutos, cu prezența în el a unui bulgăr de fier topit, de

⁹ Urme de exploatări miniere au fost sesizate și în actuala regiune Cluj, la Rîmetea (Trăscău); C. Gooss, *Chronik der archaologischen Funde Siebenbürgens*, în AVSL, XIII, 1876, p. 316; I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița*, 1920, p. 29; C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 135.

¹⁰ C. Gooss, AVSL, XII, 1874, p. 159; J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 164; HTRĚ, XVI, 1906, p. 221 și urm.; *Bányászati és kohászati lapok*, vol. XLI, 2, 1908, p. 66—81; G. Téglás, *Klio*, 1909, p. 375; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 30.

forma unei piinișoare, avînd o greutate de circa trei kilograme ș.a., *semn că minereul extras aici era prelucrat pe loc*. Tot la Teliuc au fost constatate urmele unor construcții cu ziduri de piatră, care au putut fi sediu al administrației exploatărilor, depozite etc. Una dintre construcții, cu zidurile de 0,25 m, lungă și lată de 2 m, închisă din trei părți, avea în fund un postament pe care se ridica un monument epigrafic, dedicat de doi cetățeni de vază, cu mari demnități, împăratului Caracalla (cf. infra)¹¹.

Este prețioasă observația lui G. Téglás că unele resturi ceramice dure demonstrează că fierul a fost extras aici și înainte de romani¹², deci avînd pe daci ca înaintași în exploatarea zăcămintelor de fier.

Dacă dovezile arheologice disponibile pînă în prezent sînt relativ numeroase, nu aceeași este situația cu mărturiile epigrafice. Spre deosebire de exploatările aurifere, principala bogăție minieră a Daciei, pentru cunoașterea cărora posedăm o serie de texte epigrafice, inscripții pe piatră și table cerate, pentru extragerea și prelucrarea fierului atare documente contemporane sînt cu totul reduse. Abia două inscripții pe piatră, una aflată la Apulum¹³ și alta la Teliuc¹⁴, fac dovada, mai mult sau mai puțin directă, în ce privește exploatarea minelor de fier din Dacia.

Monumentul epigrafic descoperit la Apulum, datînd de pe timpul lui *Antoninus Pius* (138—161), este un altar închinat lui *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus* = *Iovi Optimo Maximo Dolicheno, nato ubi ferrum exoritur*...¹⁵. Inscripția a doua, aflată la Teliuc, din vremea lui *Caracalla* (198—217), menționează doi arendași de origine dalmatină cu mari demnități în viața municipală a orașelor Apulum și Sarmizegetusa, arendași ai exploatărilor miniere: *Gaius Gaurius Gaurianus et Flavius Sotericus, conductores ferrariarum*¹⁶.

Cele două documente epigrafice demonstrează că probabil încă din timpul împăratului *Antoninus Pius*, dar sigur în vremea lui *Caracalla*, zăcămintele de fier din munții Poiana Ruscă erau cunoscute și exploatare de romani. Considerăm însă că organizarea exploatării lor — avînd în vedere necesitatea obținerii de minereu pentru unelte de producție și

¹¹ HTRÉ, XVI, 1906, p. 229.

¹² G. Téglás, *A római bányászat*, în *Bányászati és kohászati lapok*, XLI, 2, 1908, p. 67.

¹³ CIL, III, 1128; ILS, 4303.

¹⁴ *Klio*, 1909, p. 375; V. Christescu, *op. cit.*, p. 31.

¹⁵ Lectura integrală propusă pentru textul mutilat al acestui monument epigrafic, discutat de istorici (CIL, III, 1128; C. Gooss, AVSL, XII, p. 159; Fr. Cumont, *Revue de philologie*, Paris, 1901, p. 6; Idem, *Études syriennes*, Paris, 1917; ILS, 4303, V. Christescu, *op. cit.*, p. 31), este următoarea:

Numini et virtutib[us] dei aeterni, Iovi O. M. Dolicheno] / nato ubi ferrum exoritur, Iunoni Reginae Augustae?] / Naturae Boni Even[tus] et numini Imp. Caes. T. Aeli Hadri[ani] Antonini Au[g(usti) Pii...] / Terentius/ Gentianus?

¹⁶ Numini / domini n(ostri) / M. Aur. Antonini / Pii fel(icis) Aug(usti) / G(aius) Gaur(ius) / Gauri/anus sacerdos col(oniae) / Apul(ensis) et Fl(avius) Sotericus / aug(ur) col(oniae) Sarm(izegetusae) cond(uctores) / ferrar(iarum).

arme, cît și faptul că tradiția extragerii și prelucrării fierului și folosirea lui pe scară largă era deschisă încă de autohtonii daci, trebuind doar continuată — a început îndată după intrarea provinciei în stăpînirea romană, odată cu organizarea și exploatarea minelor de aur din Munții Apuseni. Este greu de admis că, în asemenea împrejurări, considerînd importanța deosebită a acestui metal, zăcămintele de fier ale Daciei, cu centrul lor cel mai important în bazinul Cernei, nu au fost exploatate pînă pe vremea lui Antoninus Pius.

În ce privește sistemul de exploatare a minelor de fier în Dacia, din inscripția de la Teliuc (nota 16) rezultă că în secolul al III-lea, pe vremea împăratului Caracalla, cînd, deși sistemul de exploatare al minelor (cum e cazul la minele de aur din Munții Apuseni) se făcea direct, prin procuratori imperiali, totuși minele de fier din munții Poiana Rusca continuau a fi arendate unor *conductores* (arendăși)¹⁷.

Două au fost punctele arheologice cercetate recent prin săpături sistematice în hotarul satului Cinciș: o *villa rustica*, construcție pentru locuit, și o necropolă aparținînd acesteia, ambele formînd un singur complex arheologic.

Primul obiectiv dezgropat este o construcție din piatră locală legată cu mortar, structura zidurilor, variînd ca grosime (0,75, 0,65, 0,50 m), fiind aceea de *opus incertum*. Deoarece terenul este arabil de cîteva secole, diferitele lucrări agricole nu numai că au dus la nivelarea completă a locului, ci și la dislocarea aproape totală a zidurilor. Totuși, cercetarea arheologică a putut urmări, cu precizia necesară, temeliile clădirii, putîndu-i fixa forma și dimensiunile. De formă dreptunghiulară, cu dimensiunile generale la exterior de 15,50 × 22,70 m, clădirea se compune din cinci încăperi, toate de dimensiuni mari. Construcția, în ansamblul ei, nu prezintă nimic deosebit ca așezare și plan, față de celelalte cîteva *villae* cunoscute în Dacia (fig. 2).

Inventarul mărunț al descoperirii este destul de sărac, datorită faptului amintit și mai sus: a folosirii permanente a terenului pentru agricultură. Arăturile adînci, repetate, adunarea de către săteni a diferitelor materiale de construcție, piatra din ziduri, mortar, fragmente de țiglă și cărămidă etc., care împiedicau creșterea normală a culturilor, la care se mai adaugă nivelările produse de agenții naturali, au adîncit mereu stratul cultivabil, acesta coincidînd azi, în general, cu suprafața de locuire de odinioară. Abia în cîteva locuri s-a mai păstrat în interiorul clădirii dezgropate vatra de călcare antică. Cu toate acestea, în spațiul cuprins de construcția dezvelită și în jurul ei au putut fi recoltate o serie de materiale arheologice. Pe lîngă o variată ceramică romană, păstrată fragmentar, cu caracteristicile ei obișnuite, comune ceramicii din Dacia secolului II—III e.n., au mai fost

¹⁷ V. Christescu, *Viața economică*, p. 31—35; *IstRom.*, I, p. 403. Privitor la exploatarea minelor (procuratori, arendași, proprietari): Rostowzew, *Geschichte des röm. Kolonates*, Leipzig, 1910, p. 354; Ed. Cuq, *Le développement de l'industrie minière à l'époque d'Hadrien*, în *Journal des Savants*, 1911, p. 349.

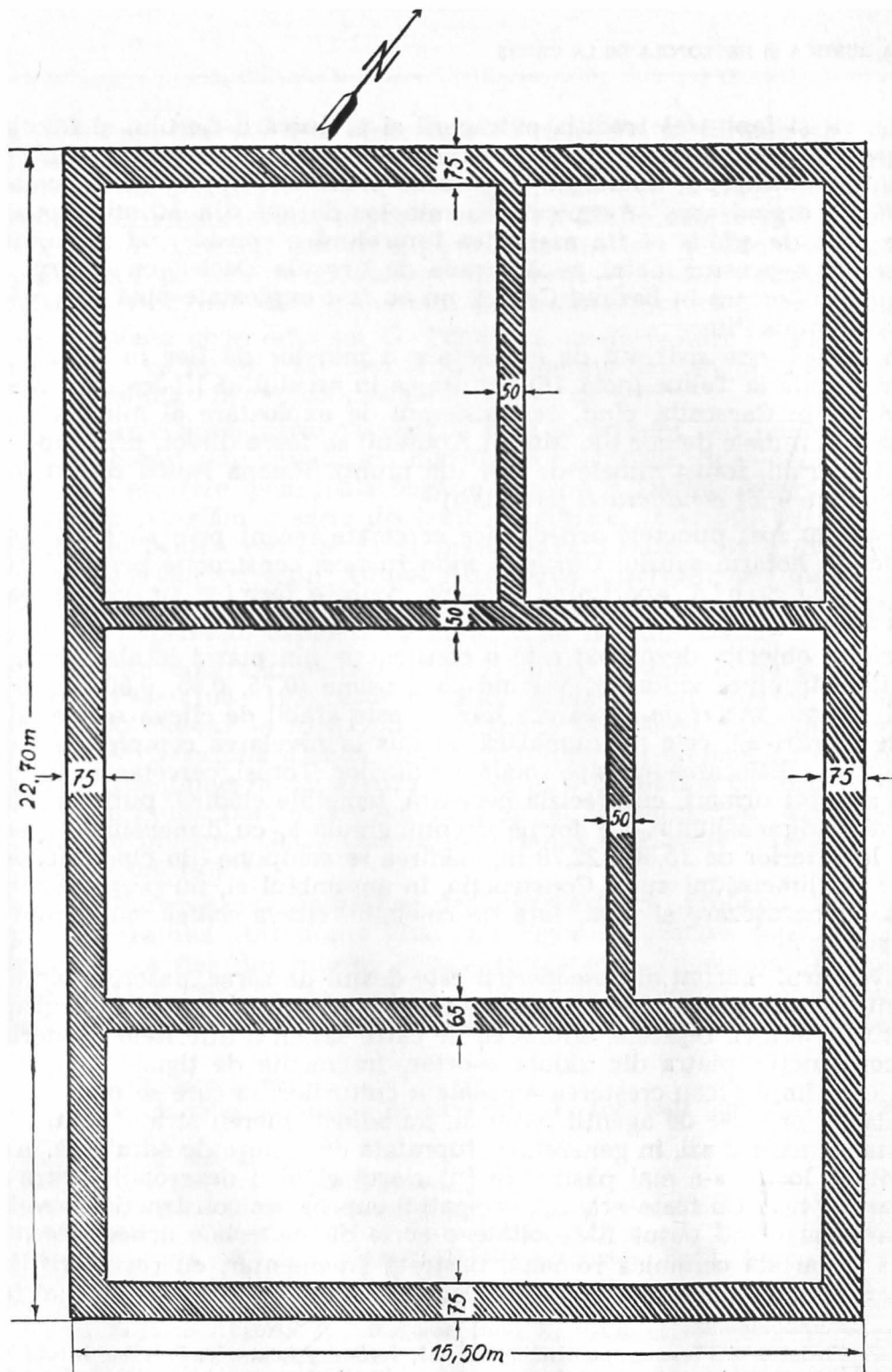

Fig. 2. Cinciș, villa rustica.

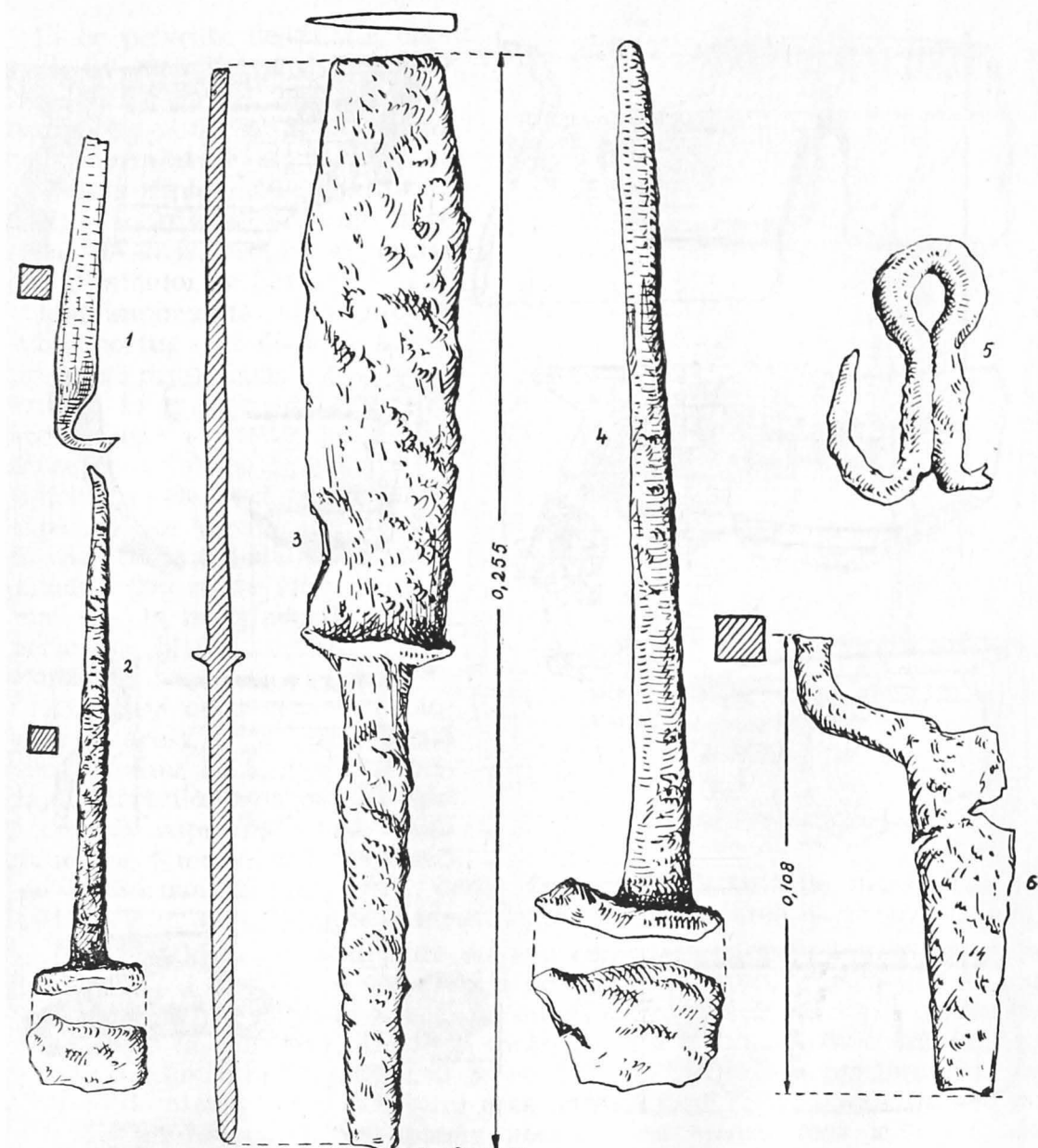

Fig. 3. Obiecte de fier descoperite în *villa rustica*.

găsite câteva obiecte din fier (piroane, cuțit, aripa unui foarfece, balama etc.), arcul unei fibule din bronz, o țință circulară din bronz, fusaiole (prisnele), fragmentele unei rîșnițe din tuf vulcanic, ale unui *mortarium* din piatră de marmură, oase de animal ș.a. (fig. 3, 4, 5). Numeroasele fragmente de țiglă aflate arată că edificiul a avut acoperișul din acest material.

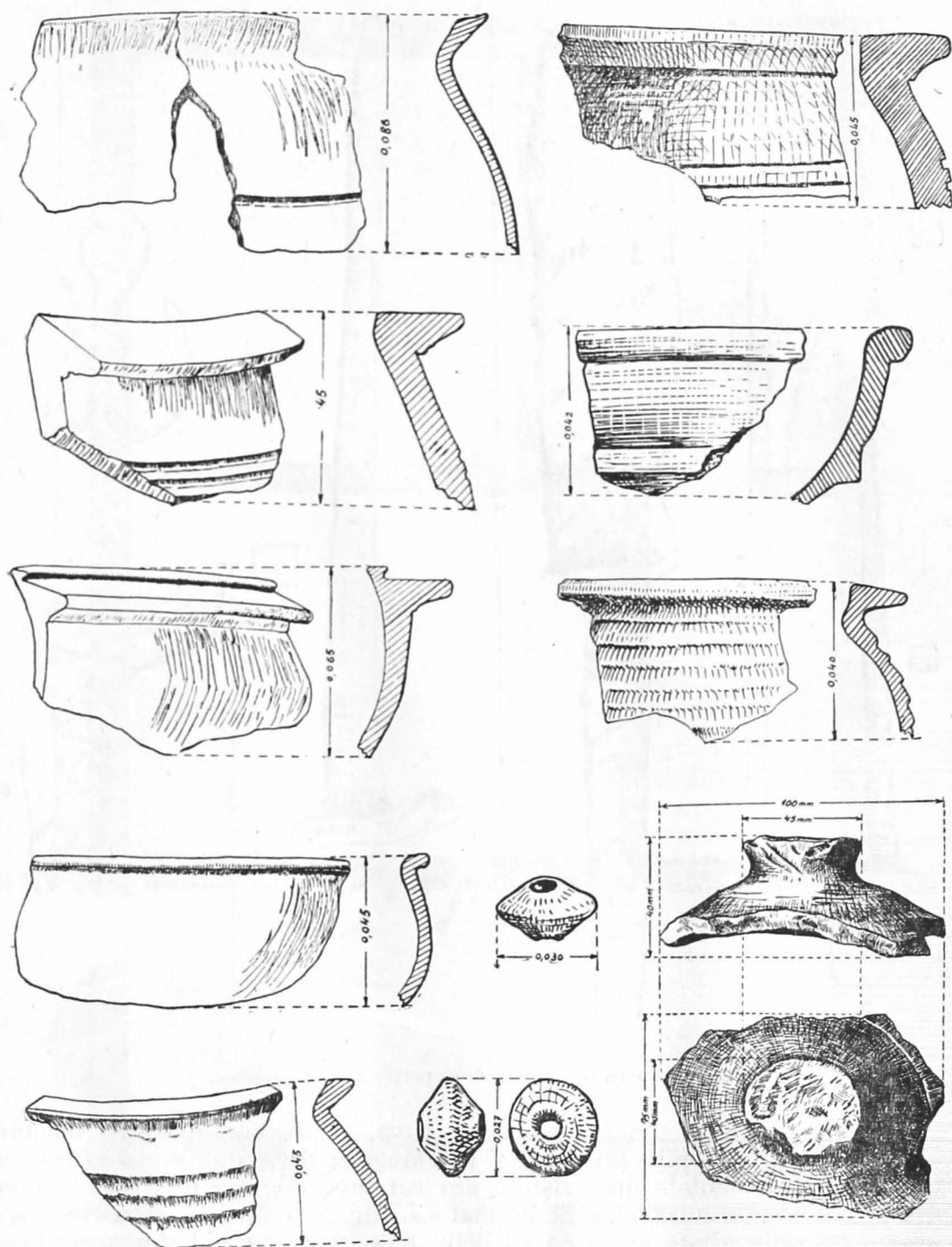

Fig. 4. Ceramică romană (*Villa rustica*).

În ce privește destinația clădirii, în vecinătatea exploatărilor de fier antice, alături cu o necropolă, interesantă ca sistem de înmormântare, rit funerar și atribuire etnică, nu a putut fi decât locuința a vreunei persoane de vază, proprietar, arendaș al minelor de fier.

Mai importantă și valoroasă sub raportul arheologic și interpretativ decât construcția prezentată este necropola din apropierea acesteia; al doilea obiectiv arheologic urmărit la Cinciș, în cele două campanii de săpături din vara anilor 1961—62. Se află la o distanță de aproximativ 200 m de *villa* descrisă mai sus, la marginea de vest a aceluiași platou arabil numit Popeasca.

Existența unor urme arheologice în acest loc a fost sesizată încă în anul 1929, când, cu prilejul lucrărilor agricole, au fost scoase la suprafață două statui funerare romane, din marmură de la Bucova, și mai multe pietre fasonate¹⁸. Cercetările întreprinse în 1961—62 au avut ca rezultat identificarea și dezgroparea necropolei (fig. 6).

Pornind de la punctul unde au fost scoase la suprafață monumentele amintite, s-a dezvelit o construcție de formă dreptunghiulară (fig. 6), cu dimensiunile de 10,80 m × 9,25 m, cu zidurile, în actuala stare, înalte de 0,30—0,50 m, formată din două încăperi: o anticameră funerară (a), cu dimensiunile interioare de 8,00 m × 3,20 m, închisă de jur împrejur de un zid de piatră (*opus incertum*) gros, în fața de 0,75 m, restul de 0,60 m, legat cu mortar, iar la spatele acesteia un spațiu mai larg (b), de 5,60 m × 8 m, împrejmuit cu un zid, mai slab, de piatră, avînd ca liant lutul, în interiorul căruia au fost dezgropate cîteva morminte. Înălțimea acestui zid de împrejmuire nu a putut fi prea mare nici în forma inițială.

La mijlocul zidului din partea de vest a primei încăperi — fațada construcției funerare — se află un postament puternic (c), cu dimensiunile de 2,50 × 3,95 m, construit din lespezi mari de piatră. Pe acest postament se

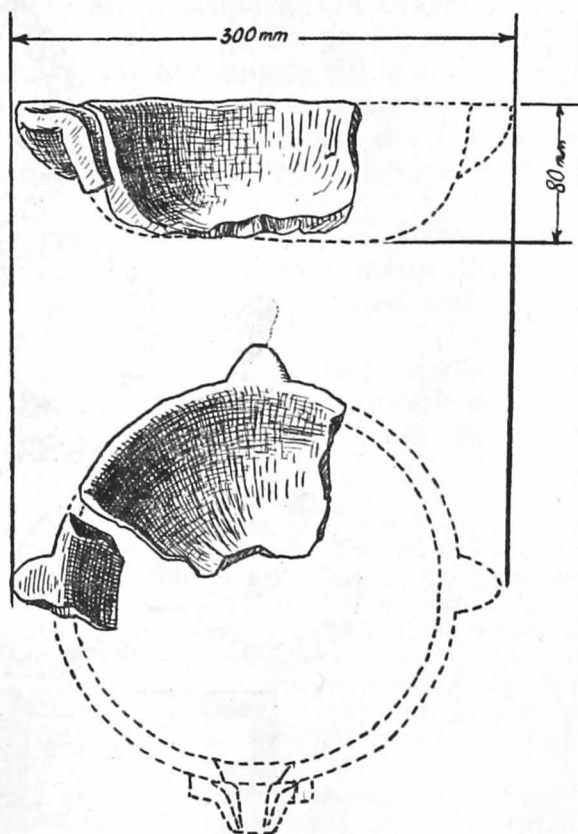
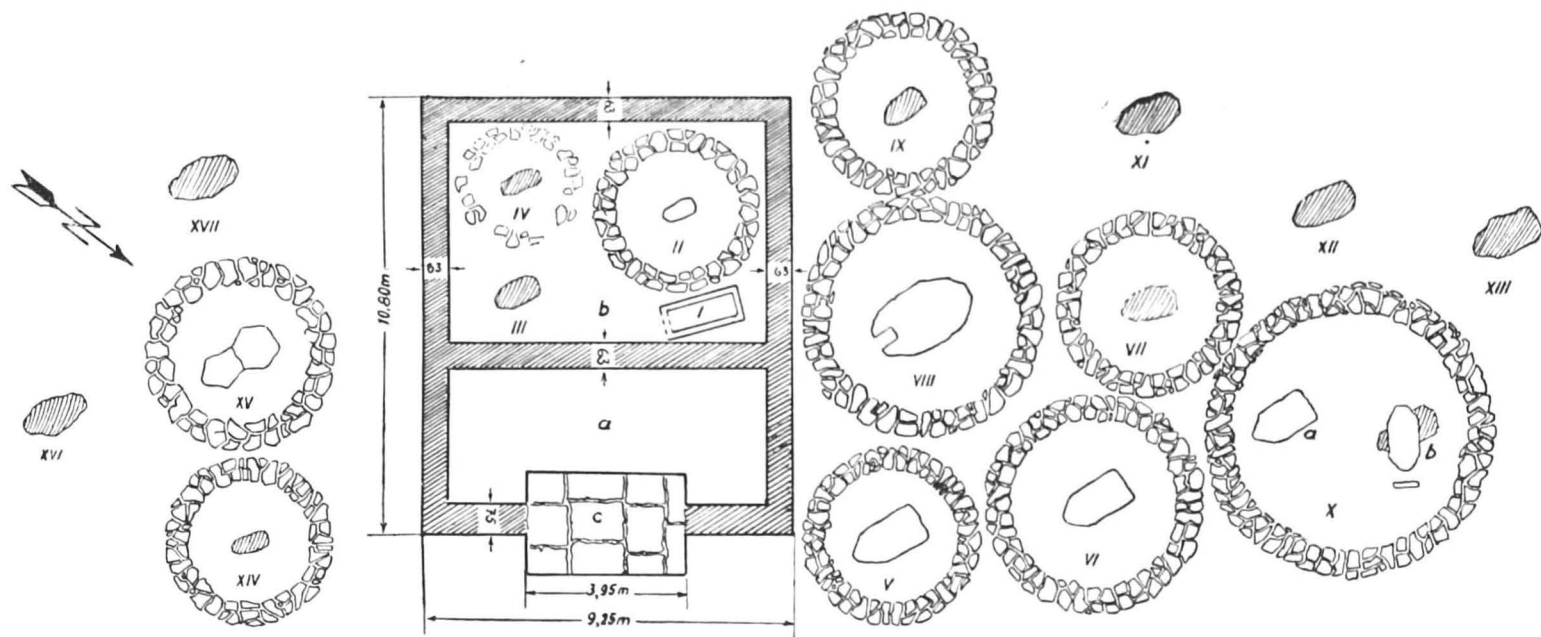

Fig. 5. *Mortarium* (Villa rustica).

¹⁸ C. Daicoviciu, *Cronica arheologică și numismatică a Transilvaniei (1919—1929)*, în ACMIT, I, p. 306—307.

înălțau odinioară cele două statui funerare descoperite cu ocazia lucrărilor agricole de proprietarul locului. Blocurile de piatră profilate, care formau partea superioară a postamentului, au fost scoase de la locul lor de către sătean odată cu descoperirea statuiilor și puse la o parte. În forma originală, înălțimea postamentului era cu mult mai mare decât ce a mai rămas, făcând ca statuile, care dominau în fața construcției, să se vadă de la depărtare.

Factura bună a zidului, soclul puternic, construit din pietre îngrijit cioplite, unele ornamentate cu profilaturi, ca și cele două statui din piatră de marmură, demonstrează grija deosebită cu care a fost tratată construcția.

În interiorul spațiului mai mare, împrejmuit (b), au fost săpate 4 morminte, iar în jurul acestei construcții o serie de alte 13 morminte.

a) *Mormintele din interiorul construcției funerare cu zid de piatră* (fig. 6 b).

Mormîntul nr. I, de cărămidă, din care s-au păstrat două din laturile lungi paralele și una din laturile scurte, formate fiecare din cinci rînduri de cărămizi supra-puse, legate între ele printr-un strat gros de lut. Dimensiunile cărămizilor $28 \times 28 \times 5$ cm; $38 \times 28 \times 5$ cm. Cărămizile mai mari au fost folosite la construirea laturilor lungi ale sarcofagului (așezate cu partea lungă pe axul longitudinal al cutiei), iar cele mici la capetele acestuia. Fundul sarcofagului este alcătuit din două rînduri de cîte 7 cărămizi (dimensiuni 28×28 cm), puse alături. Dimensiunile mormîntului în interior: lung de 1,80 m, lat de 0,50 m, adînc, în forma în care s-a păstrat, de 0,30—0,40 m. Întregul sarcofag a fost construit pe o temelie de lespezi de piatră (gresie locală).

În interiorul sarcofagului nu s-a găsit nici un inventar funerar, fiind umplut, pînă la o anumită înălțime, cu pămînt amestecat cu bucăți de șist, semn că mormîntul a fost jefuit, probabil, încă în antichitate. Lipsa obiectelor de inventar, a restului de schelet sau a rămășițelor arderii, nu indică direct ritul înmormîntării (incinerare sau inhumare). Totuși, avînd în vedere cutia construită a sarcofagului și dimensiunile ei, pe măsura unui adult, considerăm că ritul înmormîntării a putut fi inhumare, acesta fiind, după cum vom vedea, singurul mormînt de inhumare din întreaga necropolă.

Mormîntul nr. II, tumular, împrejmuit la bază cu un cerc de piatră locală. Diametrul cercului, 3,10 m. În partea centrală a cercului, la circa 0,30 m adîncime de la suprafața actuală a terenului, groapă în formă de albie, săpată în pămînt, cu urme de ardere pe margini. În groapă, orientată cu axul longitudinal est-vest, un strat de cenușă și cărbune gros de circa 0,10 m. Lungimea stratului de cenușă, care indică dimensiunile gropii e de circa 0,50 m lungime și 0,20—0,30 m lățime. Pe lîngă cenușă și cărbune în interiorul gropii s-au descoperit resturi de oase calcinate, fragmentele unui ulcior funerar de culoare cenușie, ulcică cu toartă, fragment din lamă de cuțit, piroane, o fibulă și o monedă imperială romană din bronz distrusă, cu urme puternice de foc, imposibil de determinat mai de aproape (fig. 15/3; 7/6,7).

Mormîntul III, distrus. Urme ale cercului de împrejmuire. În mijloc, groapă săpată în pămînt ($1,50 \times 0,75$ m), orientată în direcția est-vest, cu urme de ardere pe margini. Stratul de cenușă și cărbune gros de 0,10—0,25 m. Inventar funerar, în groapă: oase calcinate, ulcioraș de culoare roșie, opaiț de culoare roșie gălbuie, cu ciocul scurt și toartă mică suprainălțată, pe disc ornament indeterminabil; fragment de cană cu toartă și de capac cu buton, cuie de fier, o verigă, fibulă de argint, un inel de aur cu gemă de iaspis, avînd gravat un *Pan* cu *syrinx* și *pedum*, atribuțiile sale preferate și o monedă imperială din bronz, distrusă de foc (fig. 11/1; 17/1—2; 9/3; 10).

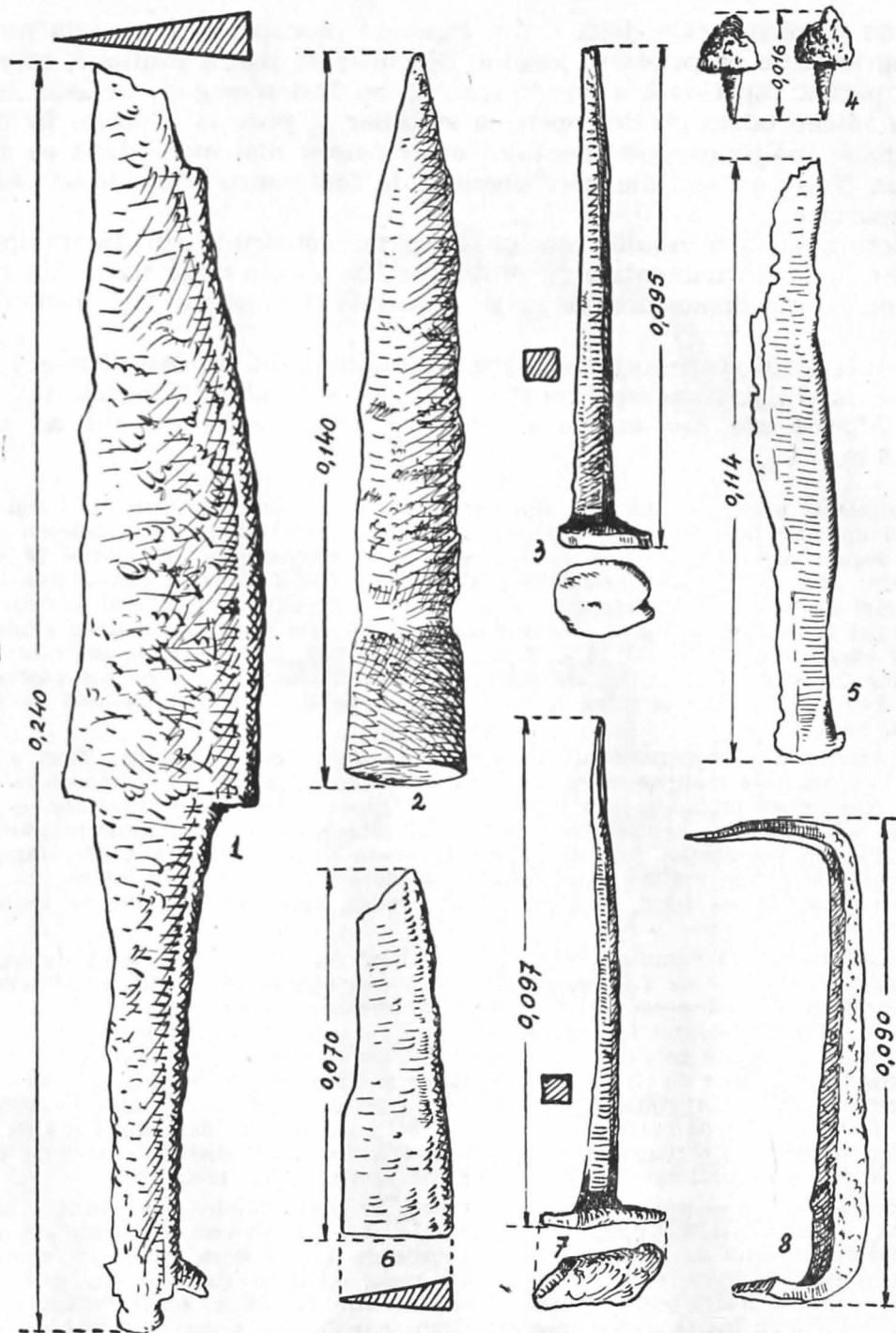

Fig. 7. Obiecte de fier din necropolă.

1, cuțit (morm. XV); 2, 5, 6, lame de cuțit (morm. V, XVII, II); 3, 7, 8, piroane (morm. XVII, II, XV); 4, cuie de sandale (morm. X).

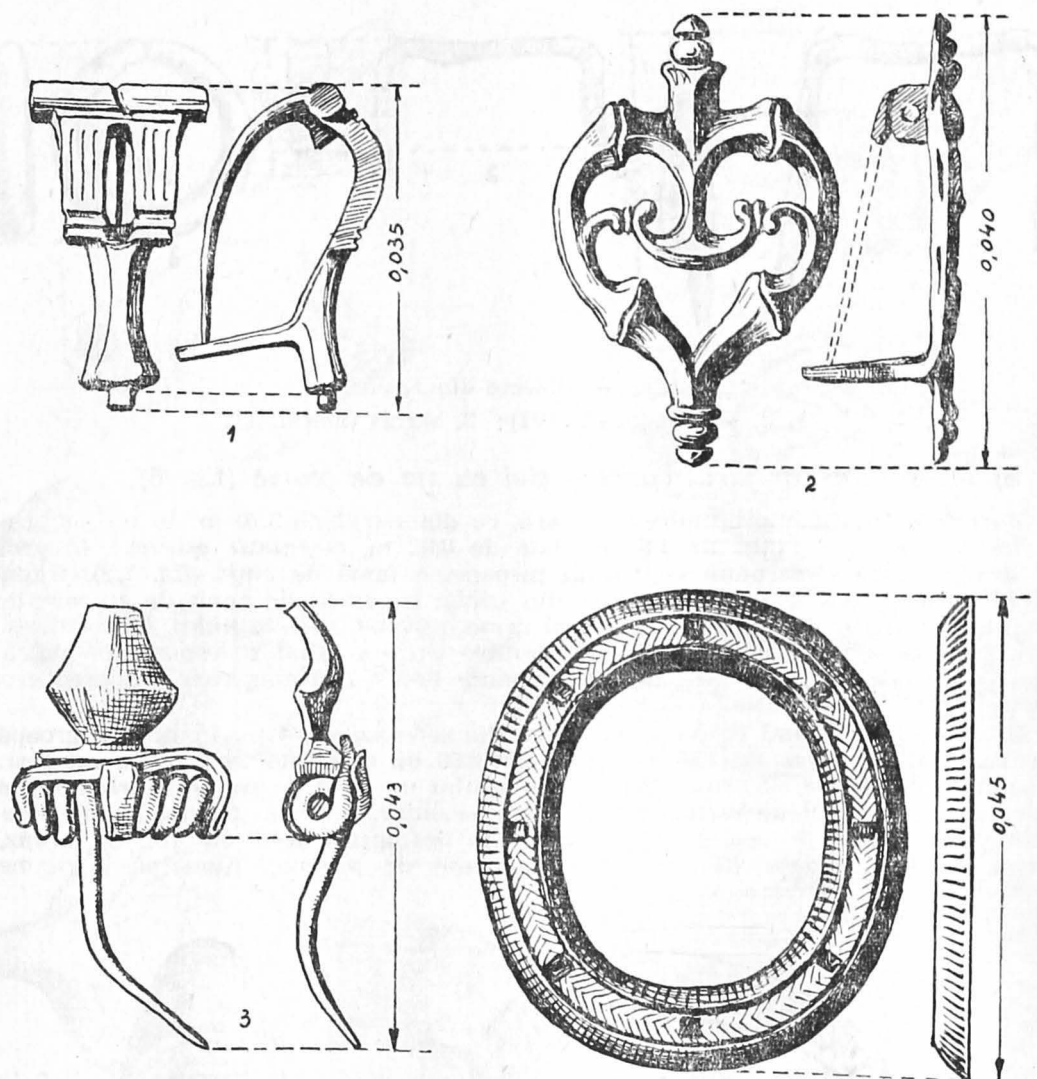

Fig. 8. Obiecte de podoabă.

1, 2, fibule din argint; 4, cadru ornamental din argint cu fir de aur (morm. VIII);
3, fragment de fibulă (morm. XVII).

Mormintul IV, înconjurat cu cerc de piatră, păstrat parțial. În interiorul răvășit s-au aflat slabe urme de cenușă și cărbune, fragmente de la trei blide și de la o oală cu buza evazată împodobită cu linii în valuri și un nucleu de cremene (fig. 17/3—4; 14/1).

Pe lângă obiectele de inventar din cele patru morminte s-au mai aflat în interiorul construcției funerare cu ziduri de piatră o serie de fragmente ceramice, două ulciorașe întregi (provenite, desigur, de la mormintele distruse), iar lângă postamentul pentru statui două monede imperiale romane din bronz, una de la *Antoninus Pius*, cu urme de foc. *Av.* [...]ANTONINVS[...], capul împăratului spre dreapta. *Rv.*, deteriorat.

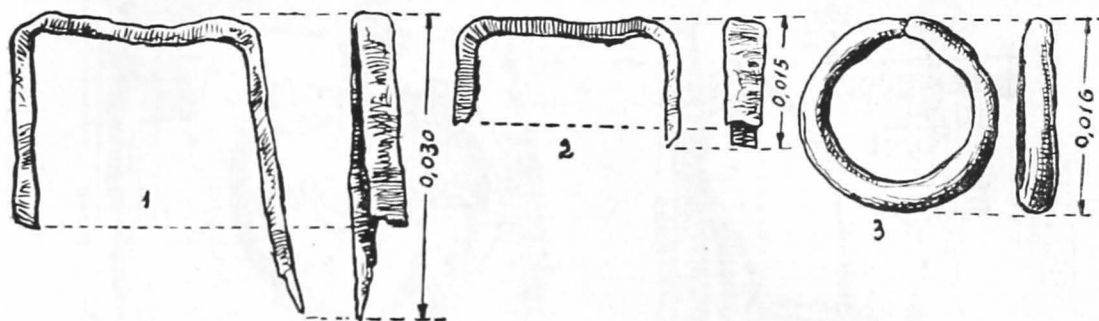

Fig. 9. Obiecte din bronz.

1, 2, scoabe (morm. VI); 3, verigă (morm. III).

b) *Morminte din jurul construcției cu zid de piatră (fig. 6).*

Mormîntul V, cu împrejmuire circulară, cu diametrul de 3,70 m. În mijloc, groapă în formă de albie, lungă de 1,85 m, lată de 0,92 m, orientată est-vest. În groapă, pe lângă cenușă și cărbune s-au aflat piroane, o lamă de cuțit (fig. 7/2), fragment cilindric din bronz, fragment tubular din sticlă, fragment de opaiț de culoare cenușie, ulcior funerar de culoare cenușie cu urme de vopsea, *terra nigra*. Ulciorul, așezat la extremitatea de vest a gropii. În mormînt s-a mai aflat o lespede de piatră de formă pentagonală prelungită, de dimensiunile 1,90 × 1,00 mm, care acoperea groapa cu resturile de incinerare.

Mormîntul VI, avînd cerc de piatră, cu diametrul de 4,20 m. În mijloc, groapă în formă de albie, lungă de 1,55 m și lată de 0,80 m, orientată în direcția est-vest. În groapa cu marginile cu urme de arsură s-a aflat un strat de cenușă, cărbune și oase calcinate. Pe stratul de incinerare, resturi ceramice, piron și fragmente de oase de animal. În stratul de cenușă și cărbune s-au descoperit două obiecte din bronz, în formă de mici scoabe (fig. 9/1—2), fragmente de piroane, numeroase fragmente ceramice și trei opaițe.

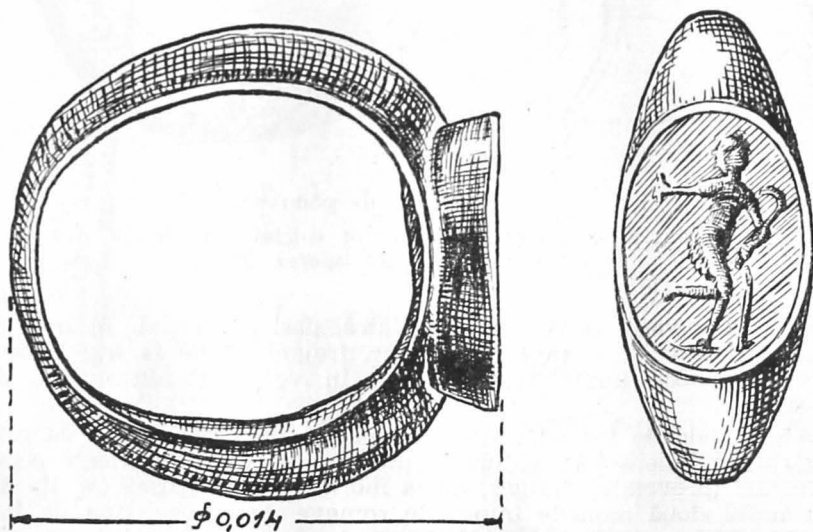

Fig. 10. Inel de aur cu piatră gravată (morm. III).

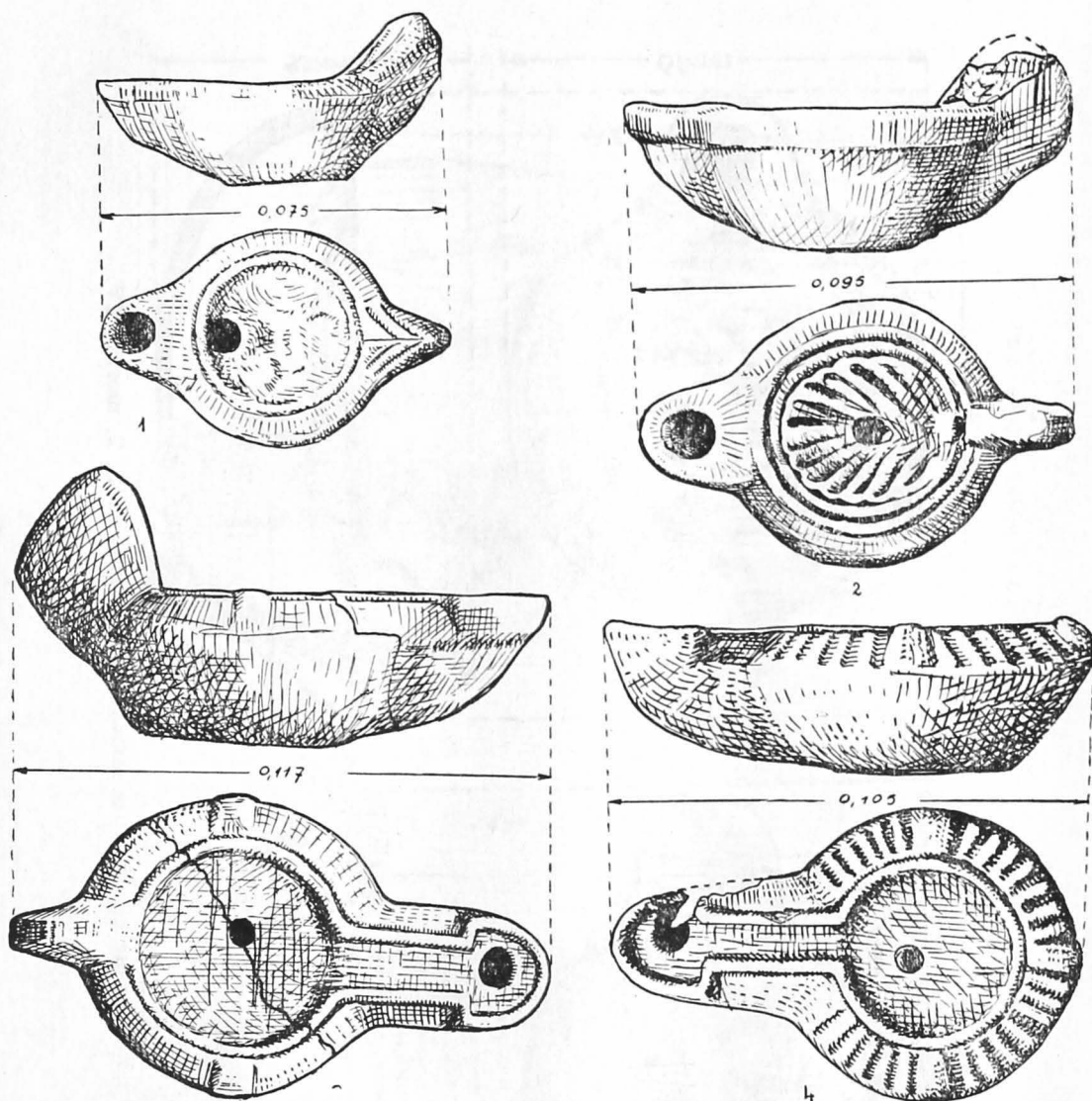

Fig. 11. Opaite romane din lut ars. 1, morm. III ; 2, 3, 4, morm. VI.

Pe lângă ceramica romană de culoare sură și roșie, s-au descoperit mai multe fragmente ceramice din pastă dură, lucrată la mână, fără roata olarului, aparținând unor vase de factură dacică, unele din ele cu ornamentație (fig. 19).

Cele trei opaite de tip roman, menționate mai sus, sînt:

— opaie din lut de culoare roșie-gălbuie, bine ars, cu ciocul prelungit, fără toartă. Discul circular, ușor adîncit în corpul bazinului, perforat la mijloc de un orificiu de alimentare, este ornamentat cu trei butoni, dispuși simetric pe bordura rotunjită și ornamentată de jur împrejur cu profilaturi canelate. Brîul care delimitează discul de bordură se prelungește pînă la extremitatea ciocului, mărginind canalul care face legătura între disc și orificiul de inserție a fitilului. În partea inferioară a bazinului,

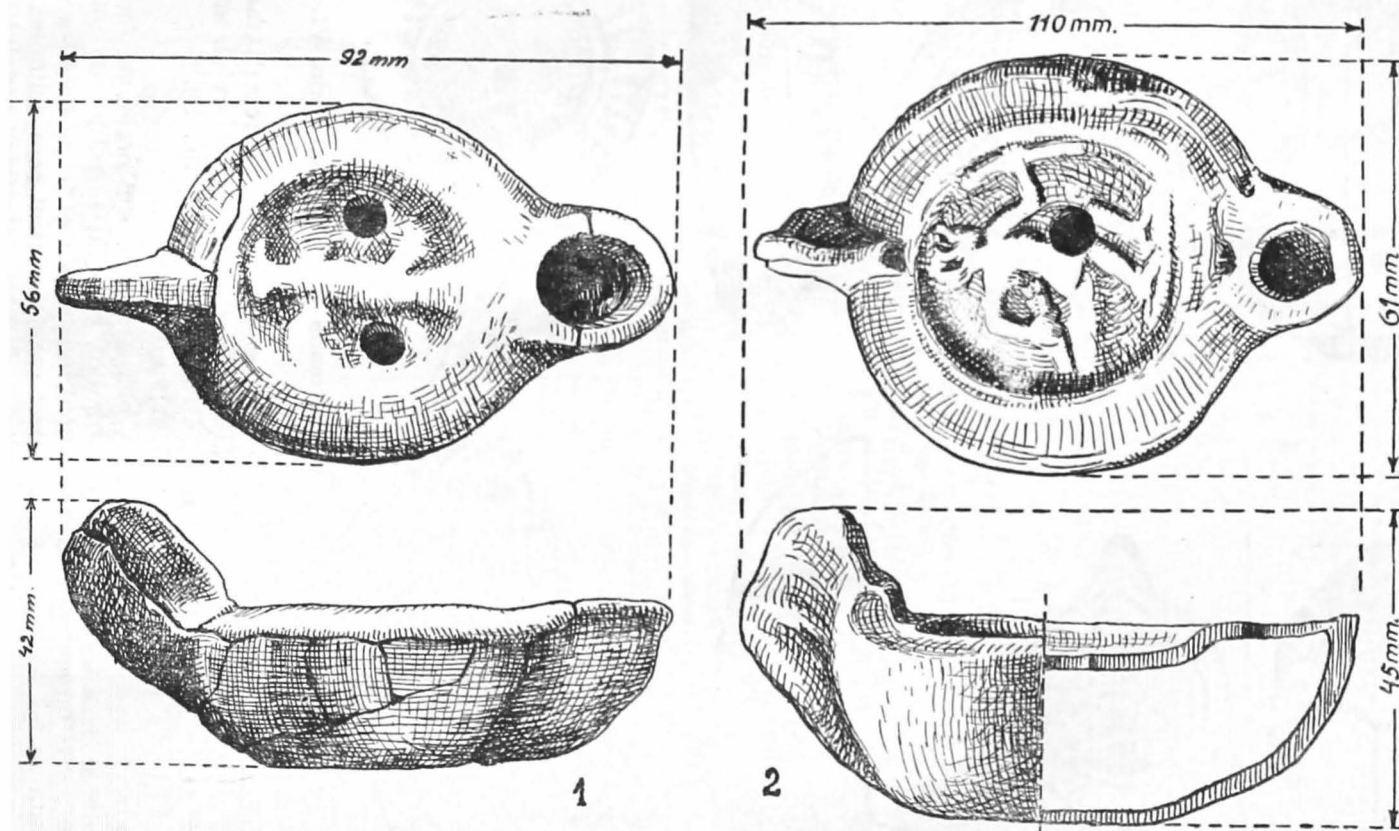

Fig. 12. Opaite romane cu discul ornamentat. 1, morm. VIII ; 2, morm. XV.

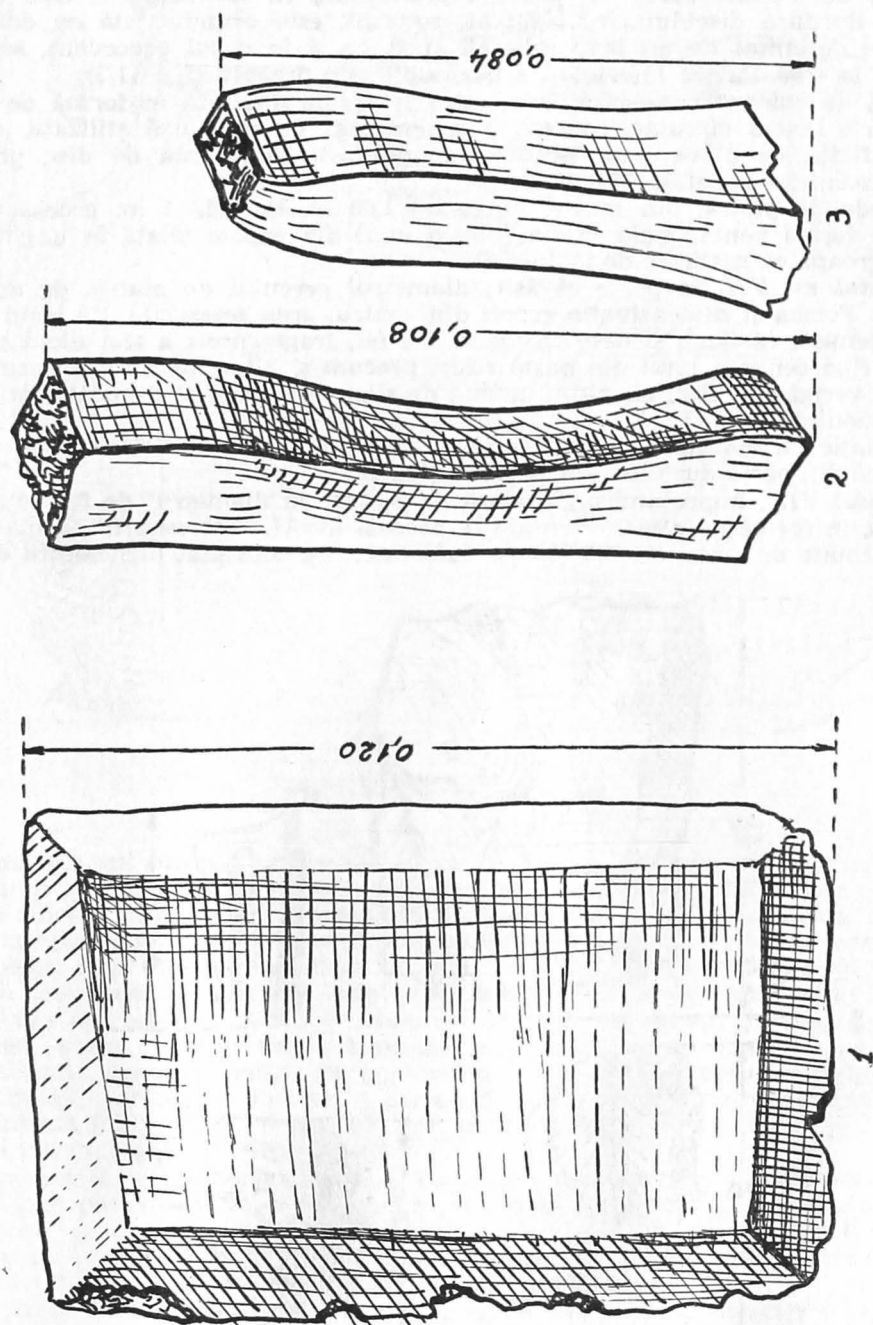

Fig. 13. 1, plachetă de ardezie; 2, 3, gresii pentru ascuțit (morm. IX).

porțiunea de mijloc circulară este adâncită și încadrată de două cercuri concentrice profilate (fig. 11/4);

— opaiț de culoare sură, cu toarta supraînălțată în formă de creastă și ciocul prelungit. Bordura discului circular plat, rotunjit, este ornamentată cu doi butoni. Discul este delimitat de un briu reliefat, care, ca și în cazul precedent, se prelungește până la cioc. Partea inferioară a bazinului este dreaptă (fig. 11/3);

— opaiț de culoare roșie-cărămizie, cu toartă supraînălțată în formă de creastă; ciocul scurt. Discul circular, concav, e ornamentat cu o frunză stilizată, având la mijloc orificiul de alimentare. Bordura simplă este delimitată de disc prin două cercuri concentrice reliefate (fig. 11/2).

O lespede de piatră, din gresie, lungă de 1,60 m, lată de 1 m, groasă de circa 0,14 m, de formă pentagonală prelungită, la unul din capete tăiată în unghi ascuțit, acoperea groapa cu resturile de incinerare.

Mormîntul nr. VII, în parte răvășit; diametrul cercului de piatră, de aproximativ 3,80 m. Forma și dimensiunile gropii din centru, greu sesizabile. Pe locul acesteia s-a aflat cenușă, cărbune și oase calcinate. La fel, fragmentele a trei ulciorașe, două din pastă fină cenușie, unul din pastă roșie, precum și alte câteva fragmente de vase romane, o verigă din fier, un piron, așchie de silex (fig. 14/4) și o bucată de minereu de fier (limonită).

În asociație cu obiectele de mai sus s-au descoperit și câteva fragmente de ceramică dacică din pastă dură lucrată cu mîna (fig. 19).

Mormîntul VIII, împrejmuire circulară de piatră, cu diametrul de 5,20 m. Groapa din centru, în formă de albie, orientată în aceeași direcție est-vest. În ea mare cantitate de cărbune de lemn, cenușă și oase calcinate. S-a constatat încheietura din lemn

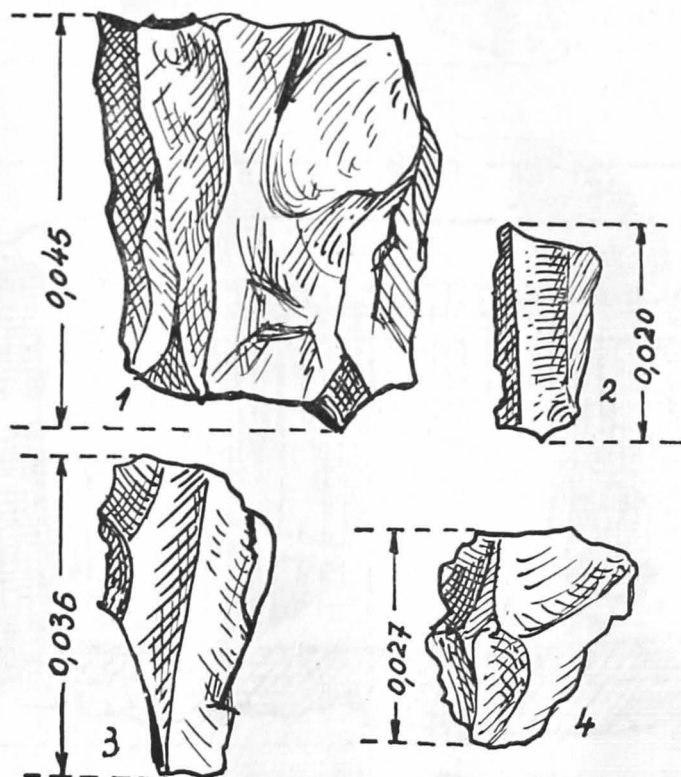

Fig. 14. Fragmente de silex. 1, morm. IV; 2, morm. XII;
3, morm. X; 4, morm. VII.

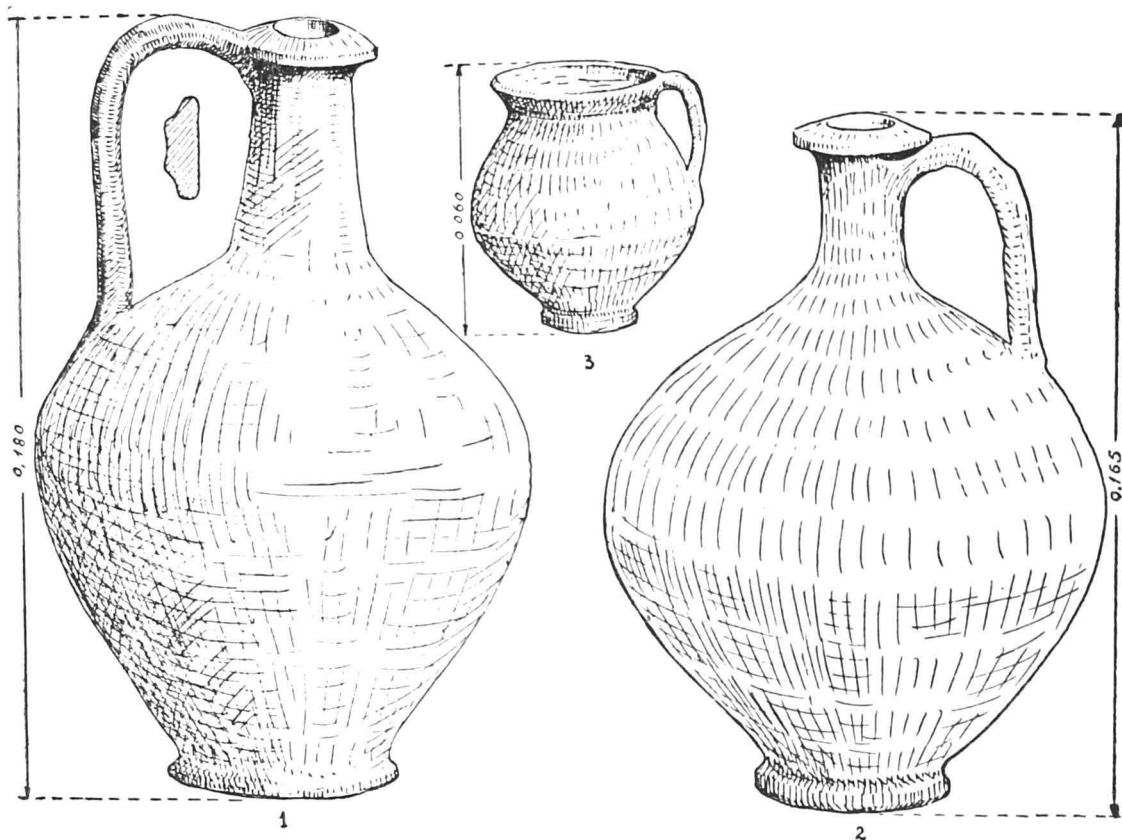

Fig. 15. Ulcioare funerare.

carbonizat al unui colț al rugului sau targa pe care a fost așezat și incinerat mortul. În mormint s-au descoperit următoarele obiecte de inventar: trei ulciorașe fragmentare, de culoare cenușie și fragment din fundul unui al patrulea ulcior, de culoare roșie (toate la capătul de vest al gropii); diferite fragmente de vase, fragmentele a două opaițe, două fibule, un obiect ornamental din argint, o monedă imperială romană de bronz, distrusă de foc, indeterminabilă, și mai multe fragmente de piroane.

Unul din opaițe (fig. 12/2), de culoare sură fină, cu pereții subțiri, slab ars, cu cioc scurt, bazin mare și toartă supraînălțată în formă de creastă, are pe discul circular, puțin concav, limitat de un cordon adâncit, o reprezentare reliefată. Deși păstrat numai parțial, se observă o persoană nudă, alergând spre dreapta. În mîna stîngă întinsă înainte pare a ține un arc, iar în dreapta, dusă înapoi și întoarsă de la cot în jos, un mînunchi de săgeți (?).

Opaițul al doilea, de culoare roșie cărămizie, slab ars, cu toarta supraînălțată, inelară, este păstrat cu totul fragmentar. Pe discul cu bordura discret împodobită cu semiove, se observă urmele unei reprezentări reliefate, fără o identificare precisă. Partea inferioară a bazinului, plat, încadrat de două cercuri concentrice, nu poartă nici la primul, nici la al doilea opaiț, vreo șampilă.

Cele două fibule, ambele de argint, sînt de tip roman, caracteristice secolelor II—III; una în formă de inimă, alta cu spinarea lătită, bifurcată, și ornamentată cu caneluri longitudinale și transversale (fig. 8/1—2,4).

Obiectul ornamental (aplică) din argint, de formă ovală este împodobit cu mici caneluri paralele. La mijloc, în față, în partea adîncită, poartă un șnur lățit, de aur,

împletit. Pe partea dorsală, mijlocul piesei, de jur împrejur, este umplut cu o pastă compactă de culoare albă-cenușie. Porțiunea de mijloc adâncită, pe care se află montat șnurul de aur, este străbătută de opt orificii așezate simetric, servind la aplicarea piesei, cu rost ornamental, pe o piesă vestimentară. Avînd în vedere structura ei, este puțin probabil ca în mijloc să fi avut montată o piatră prețioasă.

Groapa din mijlocul tumulului și la acest mormînt (ca și la nr. V și VI) era acoperită cu o lespede de piatră ($2,10 \times 1,72 \times 0,10$ m), de formă eliptică prelungită, la unul din capete avînd o tăietură dreptunghiulară.

Mormîntul nr. IX. Diametrul împrejuririi circulare, formată din două pînă la trei rînduri de piatră suprapuse, este de 4,00 m. În groapa din mijloc, orientată est-vest, cu dimensiunile $0,95 \times 0,60$ m, săpată tot în formă de albie, s-a găsit un strat de cenușă și cărbune, oase calcinate și cîteva resturi ceramice rudimentare lucrate cu mîna (fig. 20). La fel, două gresii cu urme evidente de folosire și o tăbliță de ardezie (fig. 13) de formă dreptunghiulară, $12 \times 7,50 \times 0,50$ cm, cu marginile din față șlefuite în formă de cadru. Pe ambele fețe obiectul este perfect neted. Poate fi o plachetă pentru sfărîmat și amestecat cosmetice sau preparate farmaceutice.

Mormîntul nr. X, dublu. Diametrul cercului de piatră, 6 m. *Mormîntul a.* Groapa cu resturile de incinerare ($1,50 \times 0,60$ m) și capacul ($1,80 \times 1,00$ m), de aceeași formă pentagonală prelungită, sînt orientate est-vest. Pe lîngă oase calcinate (mai multe decît în celelalte mormînte), s-au aflat un mare număr de piroane, cuie de sandale (fig. 7/4), trei ulciorașe cenușii (fig. 15/1—2; 16/1), fragmente de vase romane și de vase primitive lucrate la mîna (fig. 20), precum și o bucată de minereu de fier. *Mormîntul b.* Orientat în aceeași direcție ca celelalte mormînte. La marginea gropii s-au constatat urmele unui postament format din mai multe rînduri de piatră, iar alături de acesta o stelă funerară ruptă în două ($2,60 \times 1,18 \times 0,20$ m), foarte tocită, pe care sînt reprezentate busturile a două femei (fig. 21). În interiorul gropii, răvă-

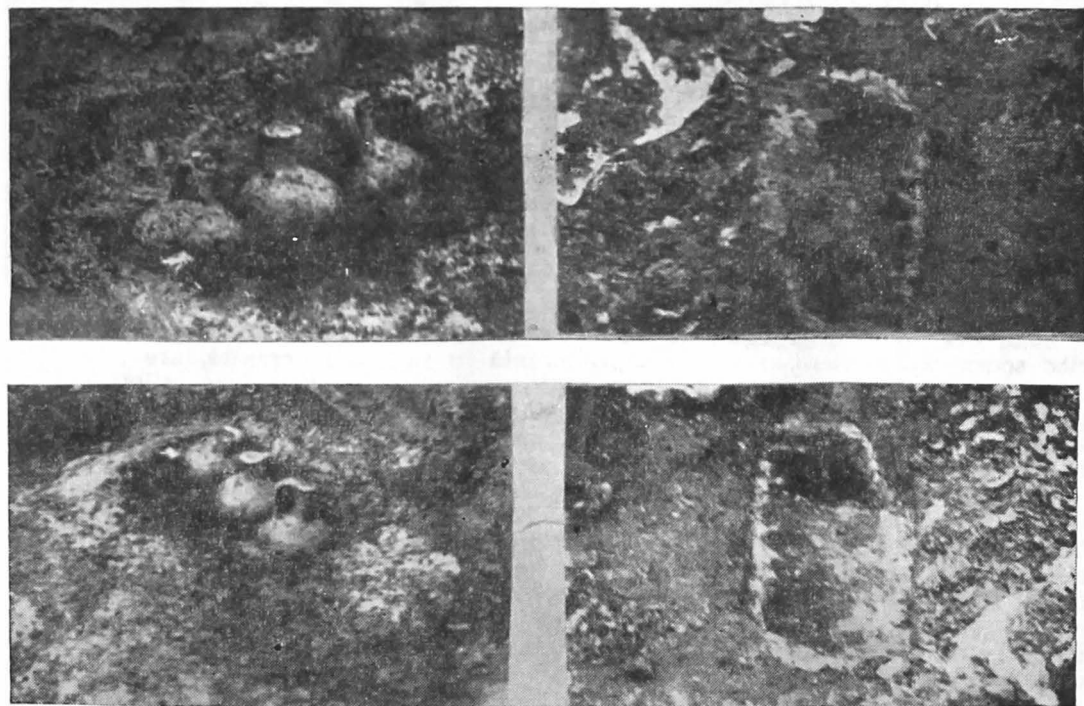

Fig. 16. Ulciorașe funerare și contur de groapă sepulcrală (morm. X).

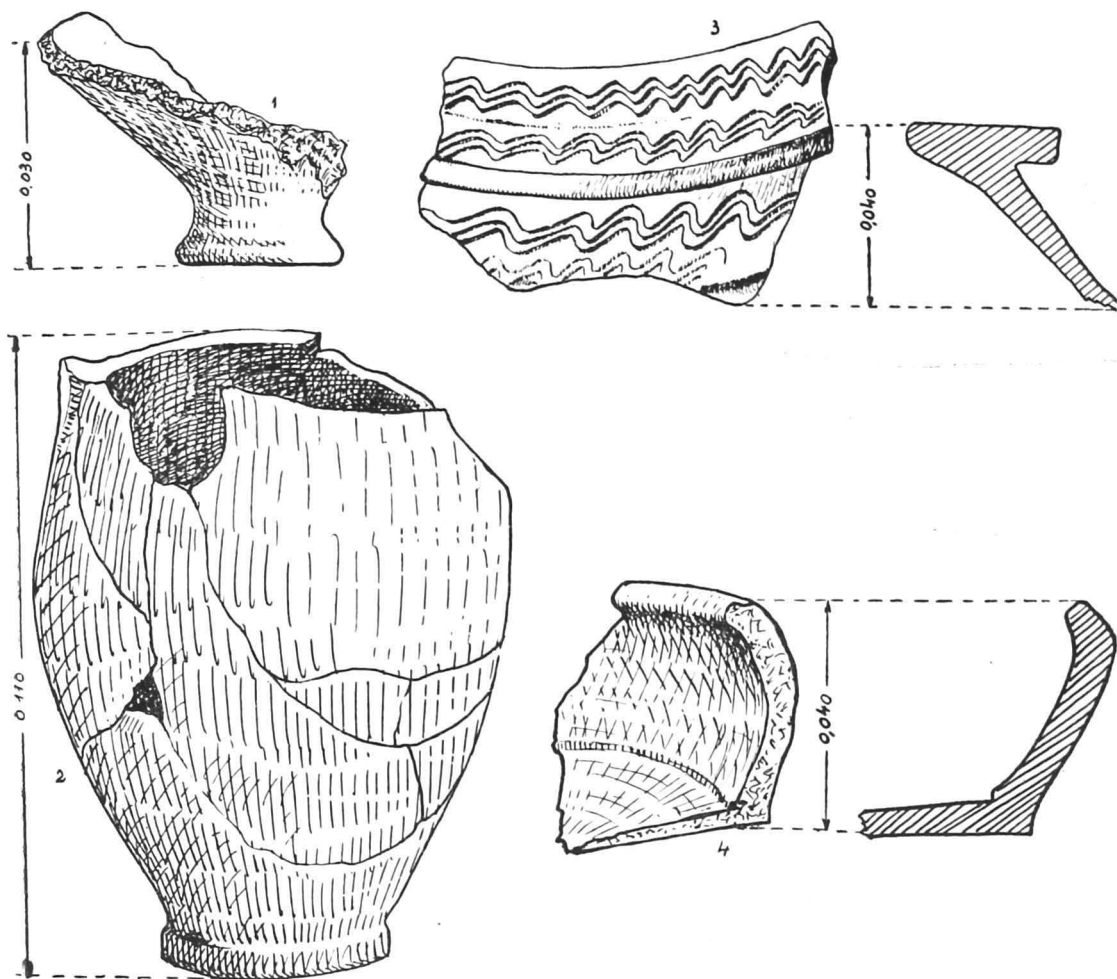

Fig. 17. Ceramică romană din morminte.

șită și greu de delimitat, a apărut cenușă și cărbune, fragmente de vase (fig. 18/1—2,4), cană cu toartă, ulcele, ulcioare etc., silex (fig. 14/3) și oase de animal.

Mormîntul nr. XI, distrus în urma lucrărilor agricole. A fost sesizată numai groapa ($1,30 \times 0,45$ m) cu unele resturi de incinerare: cenușă, cărbune, oase calcinate, slabe resturi ceramice și două opaițe, unul de culoare roșie și altul cenușiu, ambele cu ciocul scurt, toartă suprainălțată. Opaițul de culoare cenușie are pe bazin, între cele două orificii de alimentare, reprezentată o acvilă cu aripile desfăcute (fig. 12/1).

Mormîntul nr. XII, distrus. S-au sesizat urmele parțiale ale gropii, cu oase calcinate, cinci piroane, slabe resturi ceramice (fragmente de cană, de ulcică (fig. 18/5), de ulcior și blid), de factură romană, gura unui flacon de sticlă, silex și fragmentele unui vas primitiv, gros, din pastă impură, lucrat cu mîna (fig. 20).

Mormîntul nr. XIII, distrus complet; pe locul gropii de incinerare oase calcinate și cîteva fragmente de ceramică primitivă (fig. 20).

Mormîntul nr. XIV, distrus și răvășit în interior. S-a păstrat doar cercul de piatră, cu diametrul de 3,10 m. În groapa din interior, de circa $0,50 \times 0,30$ m, pe lîngă

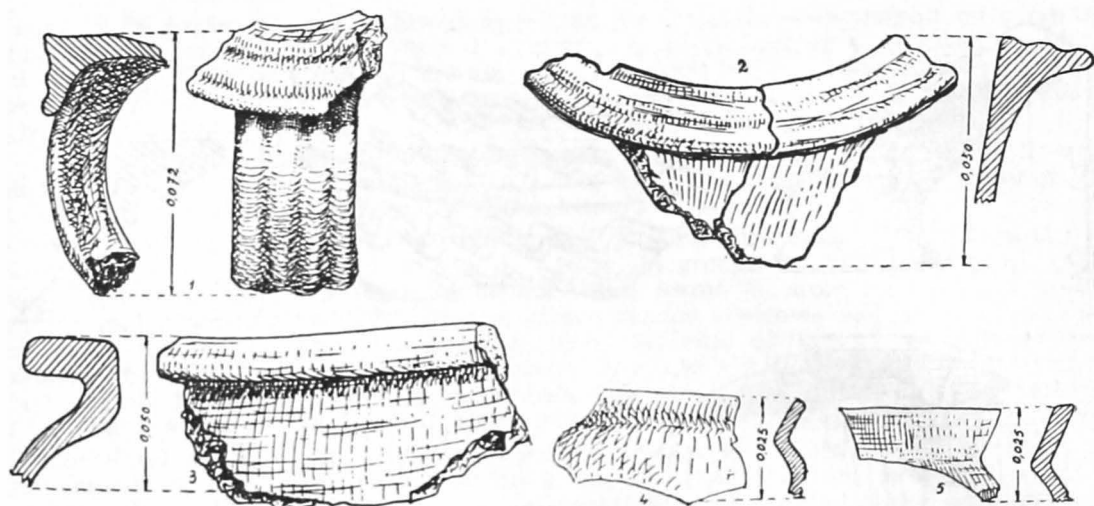

Fig. 18. Ceramică romană din morminte.

cenușă și oase calcinate, s-au aflat un opaiț foarte simplu lucrat, cu ciocul scurt, tortiță supraînălțată, fragmentele unui capac, trei mărgelă dintre care două cu urme evidente de ardere, fragmente de vase primitive, din pastă dură și oase de animal (fig. 20).

Mormîntul nr. XV. Diametrul cercului de piatră, 4,60 m. Groapa în formă de albie ($1,60 \times 0,70$ m) și lespedea de deasupra ($1,80 \times 1,00$ m), orientate est-vest. În interiorul gropii, oase calcinate, piroane și cuțit (fig. 7/1,8), așchii de cremene, ulcior, resturi ceramice (fig. 18/3), fragmentele unui opaiț de culoare roșie și un opaiț de culoare cenușie (fig. 12/2), identic întru totul cu cel descris la mormîntul nr. VIII, avînd reprezentat pe bazin un personaj nud alergînd spre dreapta. Și în acest mormînt s-a găsit o bucată de minereu de fier.

Mormîntul nr. XVI, distrus. Au putut fi recoltate cîteva fragmente de ceramică romană și parte din fundul unui vas din pastă dură lucrat cu mîna (fig. 20).

Mormîntul nr. XVII, distrus. Din inventar s-a ridicat o lamă de cuțit, piron, arcu unei fibule din bronz și trei ulciorașe cenușii sparte (fig. 7/3,5; 8/3).

S-au descoperit, așadar, în necropola de la Cinciș 17 morminte. După cum s-a văzut, exceptînd un singur caz, mormîntul cu sarcofag de cără-mizi din interiorul incintei cu zid de piatră (morm. nr. I), forma exterioară a mormintelor era rotundă, toate fiind împrejmuite la exterior cu un cerc de piatră locală informă, dintr-un singur rînd sau din două pînă în trei rînduri de piatră suprapuse. Pietrele nu erau legate între ele prin vreun liant, mortar sau pămînt. Nu încapă îndoială că mormintele de la Cinciș erau morminte tumulare. Situația actuală a terenului, arat și nivelat în cursul lucrărilor agricole de veacuri, nu mai prezintă movila de pămînt ce se ridica odinioară deasupra orizontalei terenului¹⁹.

¹⁹ E un fenomen logic de degradare, care la tumulii de la Zlatna și Cașolt, de pildă (O. Floca, *Sistemele de înmormîntare*, p. 91—105; M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolt—Arpașul de Sus*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 114—154), sau la alte necropole, nu s-a produs, sau dacă s-a produs, nivelarea s-a făcut numai parțial. Teri-

Pentru forma tumulară a mormintelor de la Cinciș pledează și cercul de piatră ce înconjoară fiecare mormînt. Ca și la cele de la Zlatna, de exemplu, cercul de piatră avea rostul (se impunea chiar) să susțină la bază și să ferească de resfirare movila clădită deasupra gropilor funerare.

Forma tumulară a mormintelor rezultă nu numai din prezența cercului de piatră, ci și din faptul că gura gropilor cinerare, fiind aproape de nivelul antic al solului, impunea ridicarea deasupra lor, în limitele îngrăditurii de piatră, a unei movile de pămînt.

Forma tuturor tumulilor era, după cum arată inelul de piatră din jurul lor, circulară sau foarte ușor ovală. Diametrul îngrăditurii de piatră, deci a movilei la bază, variază. Socotim că dimensiunile acestora erau în funcție de vîrsta celor decedați, adulți sau copii, de faptul dacă cuprindea una sau mai multe persoane, eventual și de situația socială a acestora.

În general, mormintele adăpostesc cîte o singură persoană, într-un singur caz avem o înmormîntare dublă, morm. nr. X, două femei. Acest mormînt mai prezintă și o altă caracteristică. Este singurul, din cele periferice, care avea pusă pe un soclu o stelă funerară, reprezentînd bustul a două femei. Monumentul, foarte deteriorat, nu mai poartă nici o urmă din inscripția care se afla, cu toată siguranța, după obicei, sub cele două busturi. Celelalte morminte prin nimic nu erau marcate la suprafață, înafara movilei de pămînt și a cercului de piatră înconjurător.

Toate mormintele sînt orientate după o anumită regulă — cu axul longitudinal al gropii din interior pe direcția est-vest. În cadrul cimitirului mormintele nu sînt dispuse, unele față de altele, într-o ordine oarecare.

La toate mormintele care au putut fi observate mai de aproape, se constată în partea aproximativ de mijloc a fiecărui tumul, la adîncimea de 0,20—0,30 m de orizontala actuală a terenului, cîte o groapă sepulcrală în formă de albie, de dimensiuni diferite (fig. 16/2)²⁰. Gropile arse pe margini prezintă o crustă roșie-cărămizie, sau neagră, de 2—3 cm, conținînd în unele cazuri clar forma și dimensiunile adînciturii alveolare. Crusta de pămînt ars este dovada sigură că morții au fost incinerați pe un rug de lemn — la mormîntul nr. VIII s-au aflat resturi evidente din

toriul în acele locuri fiind pășunat sau pădure, demantelarea tumulilor s-a produs mai greu de agenții naturali, iar mîna omului neintervenind, și-au păstrat nealterată forma originală. Împrejmuirea de piatră, de tradiție greco-romană, e preluată de daci și folosită în epoca romană.

²⁰ Spre deosebire de acestea, la mormintele explorate în regiunea auriferă a Munților Apuseni, la Zlatna de pildă, groapa avea forma rectangulară, cu pereții drepecți, precis tăiați, la unele observîndu-se chiar și ridicătura destinată așezării capului celui mort, așa cum se obișnuiește în sarcofagele de piatră (O. Floca, *Cercetări arheologice în munții Zlatnei*, p. 160—173; Idem, *Sistemele de înmormîntare*, p. 93), în alte cazuri groapa din tumuli este rotundă; de formă și dimensiuni diferite.

Gropi ovale, cu inventar de incinerație asemănătoare cu cele de la Cinciș, aflăm la Morești, K. Horedt, *Șantierul Morești*, în SCIV, IV, 1953, p. 284, fig. 6 și VI, nr. 3—4, 1955, pl. V; la Apulum: M. Macrea, D. Protase, în *Materiale*, V, 1959, p. 439—450.

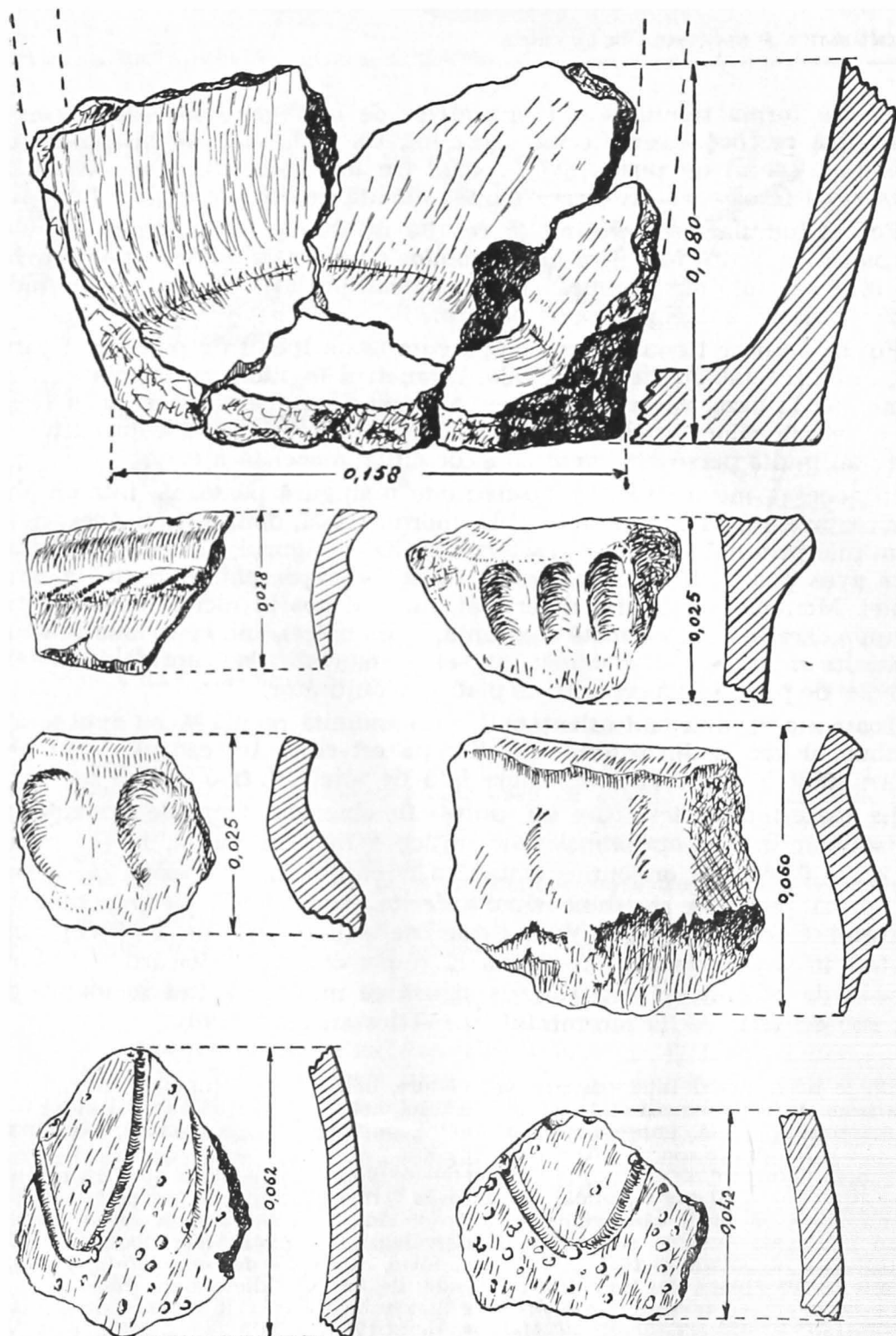

Fig. 19. Necropola de la Cinciș. Ceramică dacică (morm. V și VI).

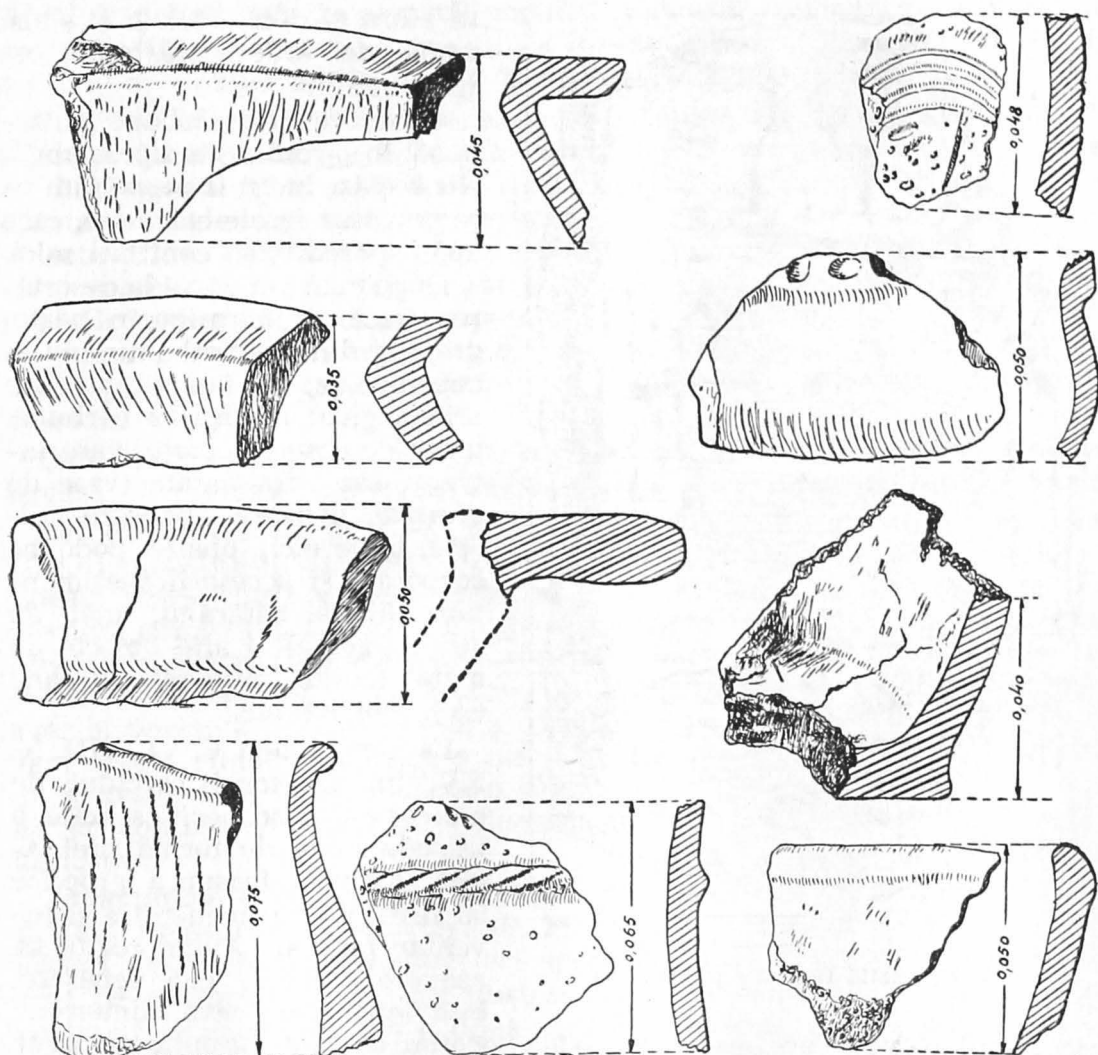

Fig. 20. Necropola de la Cinciș. Ceramică dacică (morm. IX, XII, XIII, XIV, și XVI).

rug — deasupra gropilor în care s-au aflat și resturile de ardere, care nu au fost aduse de la un rug aprins în altă parte. E de observat însă că dimensiunile gropilor sînt prea mici pentru a corespunde unor vetre funerare. Rugul ridicat deasupra lor depășea dimensiunile gropilor. Dar la Cinciș, și în cazul constatărilor de la mormintele cercetate, de exemplu, la Alba Iulia, nu s-au aflat înafara limitelor gropilor de mormînt urme ale stratului funerar, acesta fiind prezent exclusiv în groapa sepulcrală propriu-zisă, clar delimitată prin pămîntul înroșit de pe margine. Fenomenul se explică prin faptul că groapa servea drept centru al focarului rugului, iar puținele resturi ale arderii, care depășeau dimensiunile gropii, erau adunate la sfîrșitul arderii și aruncate în aceasta, nemaigăsindu-se

Fig. 21. Stelă funerară (morm. X).

în afara ei decît răzlețe și slabe urme de ardere (cărbune, cenușă etc.)²¹.

Cantitatea de cărbune și cenușă în gropi este apreciabilă. Nu același lucru îl constatăm în ce privește oasele calcinate, care apar sporadic, în cantități mici.

După cum s-a văzut la descrierea fiecărui mormînt în parte, gropile din centrul tumulului cuprindeau variate materiale arheologice: cenușă și cărbune, urme de oase calcinate, vase întregi sau fragmente (vase de ofrande, ulcioare funerare, ulcele, blide etc.), opaițe, podoabe corporale și accesorii vestimentare (fibule, cătărămi, inel de aur cu gemă) și alte obiecte de metal (cuțite, pumnal, piroane ș.a.), monede etc.

La mormintele V, VI, VIII, X, XV, în interiorul cercului de piatră s-a descoperit și cîte o lespede mare de formă prelungită, așezată deasupra gropilor cu resturile de incinerare și inventar funerar. Avînd rostul să acopere gropile, ele depășesc, întotdeauna, cu ceva, dimensiu-

nile gropii pentru care erau destinate. Socotim că toate gropile au avut deasupra asemenea lespezi de piatră, dar cele mai multe s-au pierdut în cursul timpului.

Înzestrarea mormintelor cu cercurile de piatră de la baza tumulului, acoperirea gropilor cu plăci de piatră, nu era o problemă, materialul aflîndu-se chiar pe loc.

Numeroasele piroane, cu urme de foc, provin, fără îndoială, de la rugul și mai ales de la targa mortuară.

Ritul de înmormîntare întîlnit în necropola de la Cinciș este, așadar, incinerarea; formă sepulcrală general răspîndită la daco-geți în epoca

²¹ De fapt, în cadrul ritului de înmormîntare al dacilor din epoca romană, sînt cunoscute două variante: morminte tumulare cu incinerare pe loc și morminte cu urne (*IstRom*, I, p. 392; D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie romaine*, p. 205—207).

fierului, perpetuată de această populație și sub romani, pînă tîrziu în veacurile III—IV e.n., în sistemul de înmormîntare și în practicile rituale putîndu-se urmări multă vreme păstrarea tradițiilor proprii²².

Cum s-a menționat mai sus, arderea morților s-a făcut pe un rug de lemn pe locul unde s-a ridicat apoi movila. Resturile funerare adunate, au fost așezate în groapa de la mijlocul movilei. În nici un caz nu s-a constatat că ele ar fi fost puse în urne sau în casete de piatră. Cele cîteva obiecte aflate incidental înafara gropilor se datorează răvășirii conținutului mormintelor. De felul cum erau amenajate locurile de ardere, cu rugurile respective, cu greu ne putem face o imagine exactă. Fără îndoială că resturile de lemn carbonizat din morm. VIII, ce se îmbinau în unghi drept, provin de la rugul de ardere sau, mai exact, de la targa cu care se așeza mortul pe rug.

Cantitatea redusă de oase calcinate, aflate în stratul funerar, demonstrează că arderea cadavrelor se făcea pînă la nimicirea aproape totală.

Urmele de trecere prin foc, observate pe unele din obiectele vestimentare, demonstrează că morții erau arși îmbrăcați cu lucrurile ce le aparțineau. Unele din obiectele ceramice însă, ca ulcioarele, opaitele etc., nu prezintă urme de foc, semn că după terminarea incinerării, pe vatra funerară s-au așezat asemenea vase de cult pentru ofrande în cinstea celor morți, legate de obiceiurile proprii, tradiționale. Aceeași explicație o poate avea și prezența în unele gropi a oaselor de animal sau a unor cioburi de vase sparte ritual. O precizare mai sigură a datinilor funerare practicate nu se poate face, întrucît nivelul tuturor mormintelor de deasupra gropilor cu conținutul resturilor incinerării a fost mișcat, în urma lucrărilor agricole.

Amănuntele și caracteristicile ritului funerar și ale obiectelor de inventar din mormintele necropolei de la Cinciș situează această descoperire alături de celelalte necropole din epoca romană cunoscute pînă în prezent pe teritoriul Daciei. Ea ilustrează o variantă a ritului incinerației, cunoscut la daci încă din a doua vîrstă a fierului, păstrat și practicat, apoi, ca formă tradițională de cult funerar și după ocuparea Daciei de către romani²³.

După cum s-a văzut, în general, mormintele de la Cinciș au un *inventar funerar* sărac. Cuprinde în primul rînd obiecte de factură romană, ce se încadrează în sec. II—III e.n., epoca dominației romane în Dacia. Ceramica formează categoria cea mai bogată a acestui inventar. Ea cuprinde produse de factură provincială; elemente de *terra sigillata* lipsesc.

Numeroasele ulcioare funerare, de obicei cenușii și mai rar de culoare roșie, multe aflate întregi și fără urme de ardere, așezate de regulă la

²² D. Protase, *Considérations sur les rites funéraires des Daces*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 173—197.

²³ C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, p. 222—233; M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine*, p. 205—220.

capul mortului, în partea de vest a gropii, toate cu gura circulară (și nu trilobată), se clasează cronologic în sec. II e.n.²⁴.

Numeroasele opaițe, aflate întregi sau sparte, la fel, nu trădează urme de foc. Lipsite de stampila cu numele fabricantului, unele din ele poartă pe disc diferite reprezentări figurative. Cîteva (fig. 11/3—4), cu grijă modelate, bine arse, fără toartă, din pastă omogenă de culoare cărămiziu deschisă, aparținînd tipului „Firmalampen mit Kanal“, de răspîndire largă în imperiul roman, sînt obiecte de import.

Opaițele ca cele din morm. VIII și XV (fig. 12/2) din argilă fină, de culoare cenușie, foarte slab arse, prevăzute cu tortiță, în partea de sus cu urme de spoială cu vopsea cu *terra nigra*, sînt imitații locale. Ambele piese, identice întru totul, au pe disc după cum s-a arătat, aceeași reprezentare figurată — un personaj nud cu arc și mănunchi de săgeți.

Alături de obiectele și ceramica obișnuită romană, în nouă morminte s-a aflat în asociație cu aceasta și ceramică neagră, primitivă, de factură dacică, lucrată cu mîna, fără roata olarului (fig. 19, 20). E o ceramică simplă ca formă și ornamentație. Pasta conține nisip și pietricele, însușire care, în general, caracterizează ceramica dacică din epoca romană²⁵. Unele fragmente poartă pe ele cunoscutul briu alveolar dacic, linia ondulată etc.²⁶

Ca și în alte descoperiri arheologice din Dacia romană, și în necropola de la Cinciș ceramica dacică mai fină, lucrată la roată, de tip *Latène* tirziu, caracteristică societății dacice dinaintea ocupației romane, dar contemporană cu cea grosolană lucrată cu mîna, lipsește²⁷.

Prezența ceramicii de tradiție locală, specifică culturii dacilor în unele așezări civile (Micia, Vărădia ș.a.)²⁸, castre (Brețcu, Rîșnov etc.)²⁹, sau în necropole romane, este indiciul sigur și un element arheologic frecvent, care confirmă persistența elementului băștinaș dac sub stăpînirea romană în Dacia, legătura populației autohtone cu lumea romană și folosirea acesteia populației la anumite munci, în economia provinciei. Desigur că opera de colonizare a Daciei cu acele elemente aduse „... *ex toto orbe Romano — ad agros et urbes colendas*“, a avut, în primul rînd, motive economice: colonizarea unor elemente străine (uneori specializate în anumite munci, cum au fost de pildă, *Pirustae* și *Baridustae*³⁰ aduși din Dalmația pentru exploatarea și organizarea minelor aurifere din Munții Apuseni), care, alături de populația băștinașă a daco-geților aveau să contribuie la exploa-

²⁴ O. Floca, *Sistemele de înmormîntare*, p. 78.

²⁵ Vezi M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine*, fig. 6, 7 și 8; C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, pl. I, fig. 1, 2, 3 și 4; D. Protase, *Cimitirul de la Soporul de Cimpie*, în *OmD.*, p. 457, fig. 2.

²⁶ Păstrarea, în general, fragmentară a ceramicii din necropolă se datorează desigur, pe lîngă condițiile de teren improprii conservării ei, și unor datini de rit funerar.

²⁷ Vezi și D. Protase, în *ProblMuz.*, 1960, p. 292—293.

²⁸ *IstRom.*, I, p. 391—393.

²⁹ D. Popescu, *Materiale*, II, 1956, p. 159 și urm.

³⁰ C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 134; „*Castella Dalmatarum*“ în *Dacia (Un aspect al colonizării și romanizării provinciei Dacia)*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 52.

țarea bogățiilor variate ale pământului dacic, inclusiv zăcămintele fieroase. Dacii aveau o veche tradiție în minerit. Se înțelege de la sine că ocupanții au folosit priceperea autohtonilor în exploatarea zăcămintelor și prelucrarea acestora, aur, argint, aramă, fier ș.a. Acad. prof. C. Daicoviciu, referindu-se la Tacitus, *Agricola*, cap. XXXI, arată că acolo unde sînt mine de exploatat, băștinașii erau cruțați (*Dacia* II, N.S. p. 265, nota 38).

Dovezile istorice, texte epigrafice, table cerate etc., ne vorbesc însă mai mult de organizarea exploatărilor, de arendașii și controlorii minelor (*conductores ferrariarum* la minele de fier din munții Poiana Ruscă; *Pirustae* et *Baridustae*, la exploatările aurifere din Munții Apuseni etc.)³¹, între care aflăm numeroși străini. Aceste documente nu fac amintirea autohtonilor în muncile de exploatarea minelor³². Pentru aceasta ne stă însă la dispoziție un alt material arheologic, în primul rînd necropolele din timpul stăpînirii romane din vecinătatea exploatărilor miniere: Zlatna (*Ampelum*), Teliuc, Cinciș etc.

Inventarele mormintelor, ritul înmormîntării cu practicarea incinerării și caracteristicile ritului funerar, concepțiile în ce privește cultul morților ș.a. aruncă adesea și convingător lumină asupra apartenenței etnice a lucrătorilor de la acele mine și ajută la stabilirea identității lor. *Importanța descoperirii de la Cinciș, îndeosebi a cimitirului, constă tocmai în sesizarea aici a populației autohtone dacice, rămasă pe teritoriul Daciei sub dominația romană și a folosirii acestei populații la lucrările de extragerea zăcămintelor fieroase de pe versantul de est al munților Poiana Ruscă.*

Pentru caracterul etnic dacic al cimitirului pledează așadar, atît ritul tradițional al incinerării și tipul de tumul, cît și alte elemente de cultură materială de tradiție dacică, mai ales ceramica lucrată cu mîna, caracteristică acestei societăți.

Un puternic argument pentru stabilirea ocupației celor înmormîntați în necropola de la Cinciș este prezența în mai multe gropi de mormînt, alături de celelalte obiecte de inventar funerar, și a unor bucăți de minereu de fier (limonită), puse special în mormînt, ca indiciu al ocupației acestora³³.

Prin proporțiile lui, 17 morminte³⁴, cimitirul de la Cinciș, din apropierea *villei rustica* descoperite, depășește cadrul unui cimitir familial, legat numai de nevoile de înmormîntare ale stăpînului locuinței din vecinătate. Necropola dezgropată la Cinciș este de atribuit unei colectivități care trece de cadrul strîmt al unei simple familii izolate. Situat și dat la iveală

³¹ V. Christescu, *op. cit.*, p. 31—35; C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 134—135; *IstRom.*, I, p. 401—403.

³² C. Daicoviciu, „*Castella Dalmatarum*” în *Dacia*, p. 57.

³³ Analiza chimică, efectuată de Serviciul laborator al Combinatului Siderurgic Hunedoara, asupra unora dintre eşantioanele de minereu găsite în morminte, arată, ținînd seama de conținutul în mangan al minereului, că provin din zăcămintele din apropiere, de la Teliuc.

³⁴ În acest număr nu intră totalul mormintelor, căci pe lângă cele dezgropate prin săpături arheologice, au mai existat și altele distruse aproape fără urmă.

în regiunea exploatărilor miniere din munții Poiana Rusca, e de atribuit unei populații legată de exploatarea minelor de fier din regiune. Exponentul acestei colectivități, arendaș sau proprietar al minelor și stăpîn al sclavilor și al populației aservite, nu era altul decît proprietarul *villei* și al terenului din jurul ei³⁵. El putea fi un roman sau, mai de grabă, un romanizat, a cărui fizionomie social-culturală se desprinde și din folosirea formelor de civilizație romană în sistemul de construcție a casei de locuit ca și în construcțiile funerare. Zidurile *villei* ca și cele ale mausoleului sînt de tip roman, ca și inventarul obiectelor mărunte. Același caracter roman provincial îl poartă și cele două statui din fața construcției funerare sau sarcofagul clădit din cărămidă. În mijlocul acestor vestigii, caracteristic romane, își au loc însă și unele forme autohtone, ritul înmormîntării, prezența tumulului cu groapa sepulcrală de incineratie, împrejmuirea din jurul movilei de pămînt, ceramica de factură dacică etc.

Chiar dacă sub raport etnic proprietarul casei de locuit avea aceeași apartenență ca și restul populației, el se deosebește, totuși, prin starea lui socială și prin adoptarea mai largă a felului de viață a ocupanților romani. El este proprietarul *villei*, iar în cimitir ocupă un loc aparte. Construcția funerară, un mausoleu familial, separată de restul mormintelor, construit special, inventarul bogat al mormintelor (din care nu lipsesc nici unele obiecte de podoabă din argint și aur), reprezentarea în marmură a unora din cei îngropați aici etc., denotă poziția materială și socială superioară a stăpînului, față de mormintele sărăcicioase ale celor de la periferie.

Ca datare, descoperirea arheologică de la Cinciș aparține epocii dominației romane în Dacia, sec. II—III e.n. Inventarul mormintelor — ceramica provincială romană, monedele, obiectele de podoabă, opaițele, tehnica de construcție a zidurilor, statuile funerare descoperite etc. — denotă această încadrare cronologică, fără a putea preciza însă mai de aproape cele două limite cronologice ale cimitirului, începutul și sfîrșitul lui.

OCT. FLOCA—M. VALEA

³⁵ De o așezare omenească încheagată la Cinciș nu este vorba. Lucrătorii de la mine își duceau viața în construcții de lemn, în barăci, la periferia teritoriului de locuire al stăpînului, în locuințe care au pierit cu timpul. Afirmatia este susținută, nu numai prin obiceiul general de a instala lucrătorii agricoli sau miniери în apropierea cîmpului de muncă sau a *villei rustica*, ci și de înregistrarea pe teren, la circa 80 m de casa de locuit a stăpînului, și nu mai departe de 60 m de necropolă, a unor urme arheologice, care puteau proveni de la locuințele lucrătorilor înmormîntați în cimitirul din vecinătate.

EINE VILLA RUSTICA UND IHR DAKISCH —
RÖMISCHER FRIEDHOF IN CINCIȘ

(Zusammenfassung)

Die im Sommer 1961 und 1962 in Cinciș, Region Hunedoara, im metallreichen Gebiet des Poiana Rusca—Gebirges, durchgeführten Grabungen brachten neue Aufschlüsse über die einheimische dakische Bevölkerung in der Zeit der römischen Besetzung, über ihren Beitrag zur wirtschaftlichen Entwicklung der Provinz und ergänzten ausserdem die spärlichen Hinweise, die über den Abbau von Eisenerzen im römischen Dazien vorliegen.

In Cinciș wurde eine villa rustica und ein zur villa gehörender Friedhof untersucht. Das Bauwerk hat eine rechteckige Form und ist in opus incertum errichtet (Abb. 2). Es misst aussen $15,5 \times 22,70$ m und besteht aus fünf Räumen. Das in der Nähe der Eisenerzlager befindliche Gebäude mit dem dazu gehörenden Friedhof diente vermutlich einem in der Bergbauverwaltung tätigen Beamten oder einem Pächter als Wohnung.

Interessanter und wichtiger in archäologischer und geschichtlicher Hinsicht ist der in der Nähe gelegene Friedhof (Abb. 6). Es wurde eine Grabanlage mit rechteckigen Grundmauern (Abb. 6) freigelegt, die aussen $10,80 \times 9,25$ m misst und aus zwei Räumen besteht: einem Vorraum, der von einer in opus incertum errichteten und mit Mörtel verbundenen Steinmauer umgeben ist (Abb. 6 a) und dahinter ein grösserer Raum, den eine schwächere mit Lehm verbundene Mauer umgibt (Abb. 6 b). Im Inneren dieser Grabanlage befanden sich vier Gräber, eines davon ein Ziegelgrab und rings um dieses weitere 13 Gräber.

Die Gräber sind hügelförmig und von einem runden Steinkranz umgeben, der den Erdhügel begrenzte und stützte.

Bei den Gräbern, die besser beobachtet werden konnten, befinden sich an der Basis und etwa in der Mitte des Hügels muldenförmige Grabgruben von wechselnder Grösse. Ihre Ränder sind in einer Stärke von 2—3 cm rötlich — ziegelrot bis schwarz gebrannt und zeigen, dass der Leichnam auf einem Scheiterhaufen über der Grube verbrannt wurde (bei einem der Gräber sind klare Reste des Scheiterhaufens erhalten geblieben). In den Grabgruben fanden sich Brandreste: Asche, verbrannte Knochen, Trachtenteile aus Metall und Gegenstände des Grabbrauches (Gefässbeigaben, Tonlampen, Fibeln, Schnallen, ein Goldring mit Gemme, Münzen u.s.w., alle von römischer Machart). Ausser der üblichen römischen Keramik wurde in einigen Gräbern zusammen mit dieser auch grobe Tonware dakischer Machart gefunden, die mit der Hand gearbeitet ist und ihre kennzeichnende Form und Verzierung zeigt (Abb. 19, 20).

Für den ethnischen Charakter des Friedhofes sprechen der überlieferte Grabbrauch, der Typus des Hügelgrabes wie auch einige andere Elemente der materiellen Kultur dakischer Überlieferung, vor allem die Keramik. Die Ergebnisse der Untersuchungen von Cinciș sind von allem durch die Tatsache bemerkenswert, dass es hier möglich war die auf dem Gebiete der Provinz verbliebene dakische Bevölkerung zu erfassen, die hier bei Arbeiten für den Abbau und die Verhüttung von Eisenerz beschäftigt wurde.

Der Eigentümer der Villa war zugleich Pächter der Eisenminen, Herr der Sklaven und der unterworfenen Bevölkerung auf dem umliegenden Gebiet. Er könnte ein Römer oder ein romanisierter Einheimischer gewesen sein, der sich durch seine soziale Stellung von der übrigen Bevölkerung unterschied. Die Grabanlage, ein Familienmausoleum, das von den übrigen Gräbern getrennt, gesondert errichtet wurde, die reichen Grabbeigaben innerhalb der Umfriedigung (unter denen auch Gold— und Silbergegenstände vertreten sind), die Darstellung der Bestatteten in Marmorreliefs belegen die höhere soziale und bessere materielle Stellung des Herrn gegenüber den übrigen Bewohnern.

MONUMENTE SCULPTURALE DIN DACIA ROMANĂ ÎN LEGĂTURĂ CU CULTUL LUI LIBER PATER*

Este cunoscut faptul că în imperiul roman cultul lui Liber Pater, zeu de origine străveche italică, asimilat cu divinitatea elină Dionysos — Bacchus¹, s-a bucurat de o largă răspindire în rîndul populației civile și al soldaților.

Această popularitate se explică prin marea dezvoltare a viticulturii, care în secolele I—II e.n. devine o ramură agricolă principală în Italia și în aproape toate provinciile², prin reînvierea tradițiilor elenistice, în special în timpul lui Hadrian, și prin amploarea pe care o iau cultele esoterice, între care cultul lui Liber — Dionysos ocupă un loc însemnat³. Împărați ca Hadrian⁴, Septimius Sever⁵, Caracalla⁶ și Heliogabal⁷ au acordat o mare importanță acestei divinități.

Cultul lui Liber, zeul protector al viței de vie, a cuprins toate provinciile imperiului roman, dar atenție deosebită i s-a dat în Africa⁸ și în regiunile dunărene: Pannonia, Dalmația, Thracia, Moesia și Dacia⁹.

În Dacia marea popularitate a cultului zeului Liber, singur sau împreună cu perechea sa divină Libera, este atestată de faptul că dedicații către Liber sau Liber și Libera se cunosc peste tot în această provincie, nu numai în zonele agricole și viticole, pe teritoriile orașelor și ale satelor¹⁰, ci și în localitățile de staționare ale trupelor romane¹¹, în regiunea auri-

* Aducem și pe această cale mulțumirile noastre profesorilor M. Macrea și A. Bodor pentru îndrumările prețioase ce ni le-au dat la întocmirea acestei lucrări.

¹ Roscher, *LexMyth*, II. col. 2021 sqq; A. Bruhl, *Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 30 sqq.

² A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 215.

³ A. Bruhl, *op. cit.*, p. 165 sqq.

⁴ *Ibidem*, p. 187.

⁵ *Ibidem*, p. 167, 191.

⁶ Dio Cassius, *Historia Romana*, LXXVII, 7, 4.

⁷ *HistAug, Vita Antonini Heliogabali*, XXVIII, 1—2.

⁸ A. Bruhl, *op. cit.*, p. 223 sqq.

⁹ *Ibidem*, p. 213 sqq.

¹⁰ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 221 cu nota 73.

¹¹ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 221 și notele referitoare la inscripții atestînd militari.

feră a Munților Apuseni la Alburnus Maior¹² și Ampelum¹³ sau în așezările cu băi curative ca Germisara¹⁴ și Salinae¹⁵.

În paginile care urmează publicăm 10 noi monumente figurate din Dacia romană care sînt în strînsă legătură cu adorarea lui Liber și Libera¹⁶.

1. *Tăbliță votivă* cu relief și inscripție, din marmură albă (fig. 1), descoperită în vara anului.1964 pe teritoriul orașului Turda, cu prilejul lucrărilor pentru construirea unui nou traseu al șoselei naționale Cluj—Sibiu, în zona străzii Cheii, la oarecare depărtare de Arieș, la piciorul pantei de est a Dealului Zinelor, situat la sud de Dealul Cetății, pe care se afla castrul legiunii V Macedonica. Descoperirea a fost făcută într-o fișie lungă de cca 300 m (atît este distanța noului traseu al șoselei în zona respectivă) și lată de 10 m (cît este lățimea noului traseu), la 1,60 m adîncime¹⁷, în imediata apropiere a unei construcții cu absidă, în jurul căreia au ieșit la iveală și mai multe capace de sarcofage, unele întregi, altele fragmentare, precum și un altar anepigraf.

Piesa are dimensiuni relativ mici: 23,7×24,5×3,5 cm. Reprezentările în relief sînt încadrate într-un chenar simplu cu partea superioară arcuită, lată de 2,5 cm și cea inferioară dreaptă, lată de 3,5 cm, ambele păstrînd urmele inscripției. Tăblița are partea din spate nelucrată, originar ea fiind destinată a fi încastrată în perete. Relieful se află într-o stare bună de conservare. identificarea personajelor putîndu-se face cu ușurință. Din păcate însă inscripția este aproape complet ștearsă.

Mijlocul scenei sculptate este destinat ca de obicei divinităților principale ale cultului. În partea dreaptă este Liber, înfățișat tînăr, în picioare. Cu brațul stîng, îndoit, se sprijină de obișnuitul *thyrsos*¹⁸, centrul de greutate fiind astfel plasat pe piciorul drept, ceea ce face ca șoldul drept să fie ușor arcuit și piciorul stîng relaxat. Este una din atitudinile clasice în care este înfățișat Liber — Dionysos¹⁹. Brațul drept este îndoit, cu mîna se sprijină pe umărul stîng al Liberei. Fața zeului este ușor deteriorată. Capul este acoperit cu păr buclat ce cade pe umeri în două șuvițe. O nebridă²⁰ din piele de panteră coborînd de pe umărul stîng și lăsînd descoperit pe cel drept, îi îmbracă parțial pieptul și pîntecele, coada animalului atîrnînd

¹² CIL, III, 1261, 7826.

¹³ CIL, III, 1303.

¹⁴ CIL, III, 12572.

¹⁵ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 61—62.

¹⁶ Am cuprins și o reprezentare a zeului Pan și una a lui Silenus, deoarece ei sînt participanți nelipsiți la cortegiul bacchic.

¹⁷ Lucrările de construire a noului traseu au fost permanent supravegheate de un colectiv de arheologi compus din I. Mitrofan, C. Pop de la Muzeul de Istorie din Cluj și Z. Milea, M. Pop de la Muzeul raional din Turda.

¹⁸ DA, V, p. 287.

¹⁹ Pentru atitudinile clasice ale lui Dionysos vezi *LexMyth*, I, col. 1141—1142.

²⁰ DA, IV, p. 40.

Fig. 1. Tăbliță votivă de la Turda.

de-a lungul coapsei drepte. În picioare poartă o încălțăminte cu carimbul înalt și răsfrînt²¹.

În dreapta lui Liber se află perechea divină a acestuia, zeița Libera, seminudă, tot în picioare, dar sprijinindu-se pe piciorul stîng. Nasul zeiței este rupt. Are capul acoperit cu păr lung, ondulat, pieptănat cu cărare la mijloc. Un veșmînt, o *palla*²², care coboară pînă aproape de glezne, îi înfășoară numai partea inferioară a corpului, bustul și coapsa stîngă rămî-nînd goale. Acest veșmînt este adus pe la spate și peste cap în chip de vâl. Cu brațul stîng îndoit la piept și cel drept întins, deasupra pîntecele-lui, zeița ține marginile bine distincte ale îmbrăcăminte. Este unicul relief din Dacia în care Libera apare seminudă și poartă o singură piesă vestimentară. În celelalte reprezentări de pe teritoriul provinciei ea are chiton dublu și mantie, care îi acoperă corpul de la gît pînă la pămînt²³. Se pare că modul de îmbrăcare a zeiței ar permite identificarea divinității eline

²¹ Pentru analogii vezi A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, pl. III, fig. 4; Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, fig. 103; D. M. Teodorescu, în *BCMI*, VIII, 1915, fig. 37; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, fig. 10.

²² DA, IV, p. 285.

²³ Vezi A. Buday, în *DolgCluj*, VII, 1916, fig. 7; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, fig. 7—9.

ce se ascunde sub înfățișarea romană a Liberei. Pe monumentele din Dacia unde ea apare complet îmbrăcată se presupune că ar fi vorba de *Hecate*²⁴, adorată în această provincie sub numele de *Triformis Libera*²⁵, iar pe tăblița votivă de la Turda, unde perechea divină a lui Liber este reprezentată aproape goală, ar fi să recunoaștem mai degrabă pe *Ariadna*²⁶, legată mitologic de Dionysos, iar în Italia identificată cu Libera și devenită partenera lui²⁷.

Jos între cele două divinități se află pantera, pe pîntece, cu picioarele dinainte întinse, cu capul întors spre zeu.

Grupul central constituit din Liber și Libera este înconjurat de ne-lipsiții participanți la cortegiul dionysiac, reprezentați în proporții reduse. Jos în partea dreaptă a reliefului, un satir tînăr complet nud, mergînd spre dreapta, dar cu capul întors către Liber, poartă pe umeri o capră pentru jertfă. Musculatura încordată a satirului, în special cea a piciorului stîng pe care el se sprijină, arată efortul ce îl face purtînd această povară.

Jos în partea stîngă a reliefului un Silen bătrîn și bărbos cu bustul și pîntecele goale, îmbrăcat de la brîu în jos cu o *palla*, răsfrîntă și înodată în față pe șolduri, ale cărei capete atîrnă în jos, ține cu ambele mîini deasupra capului un coș sau o tipsie cu ofrande.

Deasupra lui, în partea stîngă și de sus a scenei, Pan cu barbă și picioare caracteristice de țap execută o mișcare vioaie de dans. Picioarele sînt încrucișate, iar brațul drept este deasupra capului. În mîna stîngă ține toiagul încovoiat, *pedum*²⁸. Un vrej de viță de vie din care se desprind trei ciorchini de struguri, împodobește restul părții superioare a reliefului.

Textul inscripției, aproape complet șters, consta din 2 rînduri, unul pe rama de sus și altul pe cea de jos a tăbliței votive (fig. 1 a). Înălțimea literelor variază între 1—2 cm. Ele sînt neregulat și nu îndeajuns adîncite în piatră, ceea ce explică ștergerea lor aproape completă. În privința tehnicii gravării textului, anumite observații de detaliu ne permit să tragem concluzia că meșterul lapidar fixa mai întîi prin mici scobituri capetele barelor și hastelor literelor ce trebuiau incizate, apoi trasa ductul acestora cu un instrument ascuțit.

Pe bordura de sus a reliefului sînt vizibile mai întîi literele L cu bara de jos oblică, E cu bara de sus și de jos oblice, G parțial șters, apoi un

²⁴ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 120; A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 236—237, care însă o consideră Ariadna, cu toate că îmbrăcămîntea lungă pledează pentru Hecate—Libera, atît în reprezentările italice, cît și în cele similare din provincii.

²⁵ CIL, III, 1095; cf. *LexMyth*, II, col. 2030.

²⁶ Pentru analogii, vezi S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, I, Paris, 1906, p. 26, pl. 127, nr. 421, p. 30, pl. 132, nr. 377, p. 32, pl. 135, nr. 285, p. 388, pl. 694, nr. 1634.

²⁷ DA, I, p. 420—421, 612—613.

²⁸ DA, IV, p. 368.

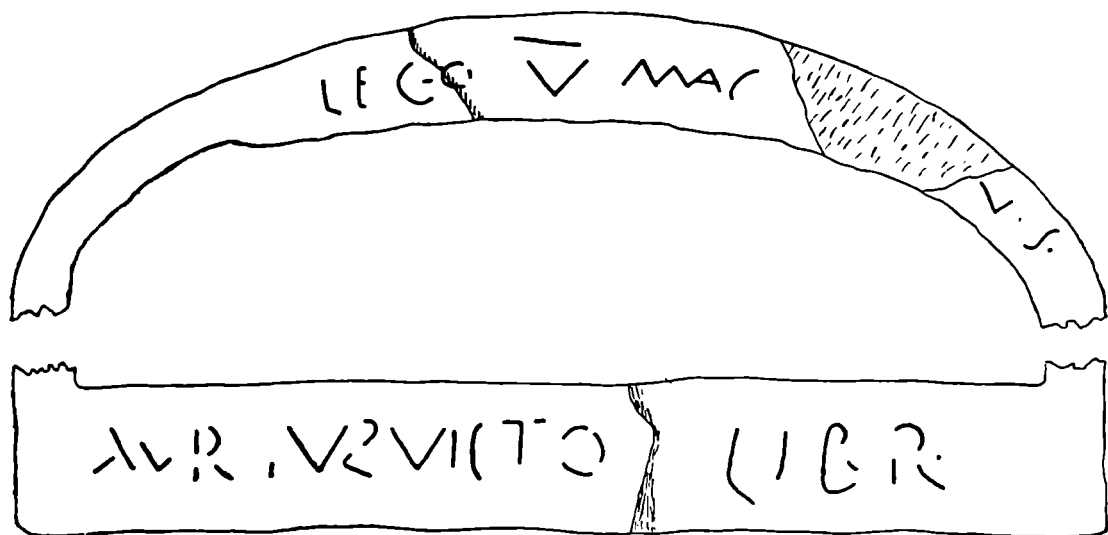

Fig. 1a. Inscripția de pe tăblița votivă.

semn de separație, de forma unui cerculeț. În continuare sînt literele V cu bară orizontală deasupra și MAC urmat de un semn de separație. Urmează apoi o porțiune unde textul este complet distrus, ultimele litere ce se pot citi pe rama de sus fiind un V alungit și un S cu semn de separație între ele.

Pe bordura de jos a reliefului se observă destul de bine la început literele AVR (litera A are forma unui lambda), după care spațiul gol (piatra e rasă) destul de îngust, care urmează, ne fac să presupunem că aici au fost un E și L în ligatură. Se disting apoi literele I, din care se vede doar partea inferioară a barei, V întreg și S fragmentar, întors, în continuare apoi un V și un I, pe urmă grupul parțial distrus CTO, și spațiul unei litere șterse. Aici piatra prezintă o spărtură și din această cauză există o distanță destul de mare pînă la cuvîntul următor care se citește clar LIBR (litera L are bara de jos oblică), apoi se distinge un semn de separație.

Pe baza celor de mai sus, întregirea și citirea — pornindu-se de la rama inferioară a reliefului la cea superioară — comportă destule dificultăți. Lectura cea mai probabilă este următoarea:

AVR[EL?]IVS VICTO[R] LIBR(arius)/LEG(ionis) V MAC(edonicae) ... V(otum) S(olvit).

Dedicantul, Aurelius Victor²⁹ *librarius*³⁰ al legiunii V Macedonica, este cunoscut și dintr-o altă inscripție tot de la Potaissa³¹.

²⁹ Lectura AVR (elius) ACVT...? dată de I. I. Russu, Z. Milea, în *ProblMuz*, [1965], p. 31, este greșită.

³⁰ DA, III, p. 1231 sqq.

³¹ CIL, III, 909.

Inscripția de pe tăblița votivă întărește ipoteza lui A. Domaszewski că Liber Pater este un zeu adorat și în armată³². De altfel, în Dacia din 31 de persoane care dedică inscripții acestei zeități s-au putut constata ocupațiile sau identitatea a 21, dintre care 9 sînt militari, 2 veterani și una soție de militar³³.

Reprezentările din Dacia ale zeului Liber se împart în două grupe: una caracterizată prin asocierea lui Liber cu *Libera*, pantera și acoliți³⁴, alta prin înfățișarea alături de Liber a lui *Ampelos*, a șarpelui (de obicei ținut în mină de Liber) și a acoliților³⁵. Tăblița noastră votivă se încadrează în prima grupă din care fac parte opt reliefuri din Dacia — patru de la Sarmizegetusa (r. Hațeg)³⁶, două de la Drobeta³⁷, două de proveniență necunoscută³⁸ — precum și un grup statuar tot de la Sarmizegetusa³⁹, cu deosebirea însă că față de celelalte reprezentări, unde *Libera* este complet îmbrăcată, pe reliefurile de la Turda ea este seminudă.

În ceea ce privește zona mai largă a descoperirii monumentului, situată pe partea stîngă a riului Arieș, cuprinsă între Dealul Zinelor — Valea Sindului și Dealul Cetății pe care se afla castrul legiunii V Macedonica și înspre poalele căruia se întindea orașul Potaissa, nu este lipsit de interes să arătăm că aici au apărut și în trecut, fie prin săpături, fie întîmplător, numeroase vestigii romane⁴⁰. În urma lucrărilor efectuate în vara anului 1964, observațiile făcute cu privire la natura materialului ieșit la iveală în zona str. Cheii (ne referim în special, în afară de reliefurile amintite, la opt capace de sarcofag, unele semiprelucrate, trei altare dintre care unul anepigraf, numeroase urme de construcție și, în apropiere, resturile a șase cuptoare circulare cu multă ceramică împrejur) și la gruparea lui topografică ne permit să tragem concluzia că pe pantele Dealului Zinelor se găsea unul din cartierele meșteșugărești ale orașului Potaissa, în care se

³² A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, p. 54—55 și *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig, 1909, p. 134 sqq; cf. A. Bruhl, *op. cit.*, p. 215.

³³ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 221—223.

³⁴ Cf. A. Bodor, *l. c.*, p. 236 sqq.

³⁵ Cf. A. Bodor, *l. c.*, p. 238. Din această categorie fac parte două reprezentări: tăblița votivă de la Potaissa vezi B. Orbán, *Torda város és környéke* (Orașul Turda și împrejurimile sale), Budapesta, 1889, p. 57 sqq; A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, pl. III, fig. 4; Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1902, p. 26—27, fig. de la p. 27; G. Teglás, în *MKE*, VI, 1912, p. 203; grupul statuar de la Apulum vezi A. Buday, în *DoljCluj*, VII, 1916, p. 38 sqq, fig. 6; A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 238, fig. 12.

³⁶ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 119 sqq, fig. 7, 8, 9, 11/1.

³⁷ Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, XIII, 1934, p. 93—94, fig. 37, 40; Al. Bărcăcilă, *Une Ville Daco-Romaine: Drobeta*, în vol. *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, pl. XV, fig. 31; D. Tudor, *OltR*, ed. II-a, București, 1958, p. 298.

³⁸ A. Buday, în *DoljCluj*, VII, 1916, p. 41, fig. 7—8.

³⁹ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 121—122, fig. 10.

⁴⁰ B. Orbán, *op. cit.*; I. Țigăra, *Cercetări și descoperiri ale Muzeului raional Turda*, în *ActMuz*, 1956, p. 93 sqq; I. H. Crișan, *Șantierul arheologic Turda*, în *Materiale*, VII, p. 431 sqq; I. I. Russu, Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în *ProblMuz* [1965], p. 17—31.

pot distinge deocamdată meșterii olari și mai ales pietrari⁴¹. Tăblița noastră votivă găsită în apropiere de ruinele construcției cu absidă aparținând după toate semnele unui pietrar, deci nu într-un templu sau sanctuar, cum ne-am fi așteptat, fie că a rămas nefolosită din cauza deteriorării pietrei, fie că a fost adusă mai târziu spre a fi reparată. În orice caz, proprietarul construcției și al atelierului nu pare să fie identic cu dedicantul reliefului votiv, un *librarius* al legiunii V Macedonica.⁴²

Tăblița se păstrează în Muzeul raional din Turda (nr. inv. 2385).

2. *Relief fragmentar*⁴³, din marmură albă (fig. 2), provenind din săpăturile lui C. Torma de la Ilișua (r. Dej), cu dimensiunile 11,5×12×1,5 cm. Spatele piesei este lustruit.

El reprezintă partea stângă a lui Liber — Dionysos. Pieptul și pînțele zeului sînt dezgolite, iar pe umărul și brațul stîng atîrnă o nebridă. Atributul divinității, thyrsos-ul, este sprijinit de brațul îndoit și ținut în mînă între degetul arătător și cel mijlociu. Execuția reliefului, care făcea probabil parte dintr-o scenă bogată cu reprezentări, este reușită.

Se află în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 3195).

3. *Bloc cu relief*, din piatră de calcar (fig. 3), de proveniență necunoscută. Are următoarele dimensiuni: 26 × 36 × 20 cm. Partea superioară a pietrei este retezată, în spate prezentînd o bordură tăiată de 4 cm lățime și 5 cm înălțime, dovezi sigure că blocul a fost refolosit ulterior în alt scop.

Latura din față, singura lucrată, prezintă într-un chenar simplu lățit în partea inferioară (4,5 cm) un nud masculin în picioare, al cărui cap (acum lipsește) depășea în forma originală chenarul superior al blocului. Brațul stîng este întins la nivelul umărului și puțin îndoit spre în afară, iar cel

Fig. 2. Relief de la Ilișua.

⁴¹ I. Mitrofan și C. Pop, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)*, în manuscris.

⁴² Ipoteza că este o piesă nereușită, care poate nici n-a părăsit atelierul unde a fost confecționată, ar putea oferi și explicația faptului de ce inscripția în contrast evident cu relieful bine păstrat, este atît de ștearsă și greu de citit. S-ar părea că inscripția a fost numai trasată prin puncte și linii subțiri, fără a fi fost finisată, cînd ea ar fi trebuit să fie incizată mai adînc. Poate și dispunerea neobișnuită a textului pe cele două chenare, de sus și de jos a tăbliței, într-o succesiune inversă (începutul jos și continuarea sus) să fi fost încă un motiv pentru a considera lucrarea nereușită.

⁴³ Amintit de A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 219. Dar fig. 5 de la această pagină prezintă alt relief (în MuzIstCluj, nr. inv. 4389) publicat de A. Buday, în *DolGCluj*, VII, 1916, p. 41, fig. 8.

Fig. 3. Bloc cu reprezentarea lui Ampelos.

drept este în jos. Musculatura dezvoltată a corpului amintește de Hercules, dar vrejul de viță de vie de care atîrnă în stînga un ciorchine uriaș de strugure, ce pare a fi ținut în echilibru, înapoia personajului, de un alt ciorchine la fel de mare, pe care acesta îl prinde cu mîna dreaptă, sugerează că reprezentarea de pe acest bloc se referă la tovarășul de petreceri al zeului Liber — Dionysos, Ampelos, care conștient de forța sa se încumeta să atace fiarele sălbatice din pădure⁴⁴. Execuția mediocră a reliefului dă reprezentării un aspect greoi.

Piesa se găsește în lapidarul Muzeului de Istorie din Cluj.

4. *Fragment de grup statuar*⁴⁵, din marmură (fig. 4), descoperit mai demult în parcul din spatele clădirii centrale a Poștei din Cluj. Are înălțimea 13,5 cm, lățimea soclului 18 cm, grosimea lui 5,5 cm.

Deși îngrijit sculptat, proasta conservare a monumentului ne permite să identificăm doar o parte a reprezentărilor, suficientă însă pentru a ne da seama că este vorba de Liber și însoțitorii săi. Zeul, din care se văd numai picioarele, șade pe un trunchi de copac, fiind îmbrăcat probabil cu o nebridă, al cărei rest atîrnă pe coapsa stîngă. În dreapta lui un acolit în picioare, de dimensiuni mai mici, al cărui cap și gambe sînt distruse, poartă o mantie adusă peste cap și care îi înfășoară umărul și partea stîngă a pieptului. Brațul stîng, îndoit, este acoperit de îmbrăcăminte, pe cel drept îl ține în jos. Cu mîna stîngă prinde veșmintul ce formează un fald și în care se află un măr, iar în dreapta are un obiect greu de definit, se pare un ciorchine de strugure. Jos în stînga lui Liber se află pantera, întinsă pe pîntece. Capul fiarei a fost distrus.

Prezența animalului în acest grup statuar ajută la plasarea piesei în prima grupă de reprezentări, din cele două în care se împart monumentele din Dacia, referitoare la cultul lui Liber Pater (vezi mai sus p. 200).

Grupul statuar se află în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. I 7489-a).

5. *Fragment statuar*, din marmură albă (fig. 5), de la Alba Iulia. Are înălțimea 14,5 cm, lățimea peste umeri 10 cm, grosimea 4,5 cm.

⁴⁴ DA, I, p. 234.

⁴⁵ Amintit de A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 219, fig. 6.

Reprezintă torsul gol al lui Liber — Dionysos⁴⁶ cu forme efeminate. Deși capul lipsește, se pot distinge două șuvițe din părul bogat, care îi cad pe umeri. În stînga statuia avea probabil un suport în formă de trunchi de copac, împodobit cu vrejuri și ciorchini de struguri, ale cărui urme se mai văd și astăzi⁴⁷.

Piesa este de o execuție artistică superioară. Se păstrează în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. VI 4039).

6. *Fragment statuar*, din marmură albă (fig. 6), provenind de la Răsboieni-Cetate (r. Aiud) cu înălțimea 12,5 cm, lățimea peste pulpe 9,5 cm, grosimea 6 cm. În spate statuia are un suport.

Înfățișează pe zeul Pan din care s-a păstrat doar partea din jos de mijloc, coapsele și pulpele acoperite cu păr des în șuvițe. Un rest de veșmînt

Fig. 4. Grup statuar de la Cluj.

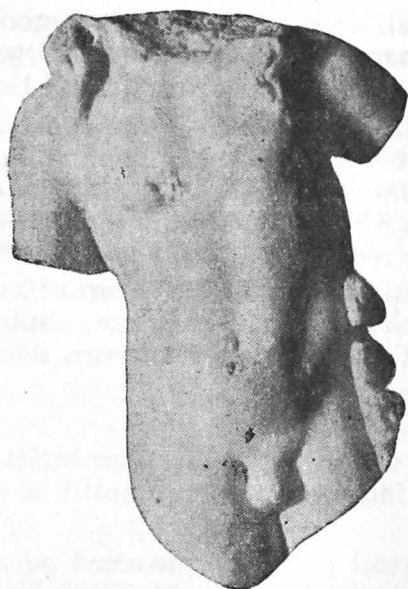

Fig. 5. Torsul lui Liber — Dionysos (Alba Iulia).

Fig. 6. Fragment statuar de la Răsboieni — Cetate.

⁴⁶ Pentru identificarea personajului, vezi F. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern*, I, Leipzig und Berlin, 1900, pl. 73, fig. 5.

⁴⁷ Pentru reconstituire, vezi S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, I, Paris, 1906, p. 380, pl. 679, nr. 1588.

Fig. 7. Cap de statuie (Turda) văzut din față.

Fig. 7a. Același, văzut din spate.

în stînga arată că piesa făcea parte dintr-un grup statuar, ce pare a fi fost lucrat îngrijit.

Se găsește în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 3977).

7. *Cap de statuie*,⁴⁸ din marmură albă (fig. 7), găsit la Turda, cu dimensiunile: înălțimea 9,5 cm, lățimea cea mai mare 7,5 cm, înălțimea feței 4 cm. Piesa este bine păstrată, doar nasul este ușor deteriorat.

Fața ovală cu ochii larg deschiși, nasul de tip elin, obrații, gura, bărbia și gîtul, relativ lung, sînt de o execuție remarcabilă. Părul lung ondulat este pieptănat cu cărare la mijloc și strîns la ceafă în trei cosițe de o bandă, *taenia*⁴⁹, care îi înconjoară capul (fig. 7 a), puțin înclinat spre stînga și împodobit cu o cunună de iederă și motive florale, *corymbus*⁵⁰; de o parte și de alta a urechilor atîrnă cîte un ciorchine de strugure cu frunză. Judecînd după cunună de iederă și ciorchinii de strugure, capul pare a aparține unui personaj feminin asociat cu Liber — Dionysos, deci unei bacante sau zeiței Libera.

Se află în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 4262).

8. *Cap de statuie*⁵¹, din marmură albă (fig. 8), de la Turda. Are înălțimea 9 cm, lățimea maximă 11 cm, înălțimea feței 4 cm. Fragmentul este foarte bine conservat.

Figura mai lată cu trăsăturile marcante și gîtul puternic pledează pentru un personaj masculin, Liber — Dionysos redat cu expresie de moli-

⁴⁸ Amintit de A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 219.

⁴⁹ DA, V, p. 19.

⁵⁰ DA, I, p. 1542.

⁵¹ Amintit împreună cu monumentul precedent (vezi nota 48) de A. Bodor, *l. c.*, p. 219, ca reprezentînd două capete de bacante (Bachantinnen Köpfe).

Fig. 8. Capul lui Liber — Dionysos (Turda)
văzut din față.

Fig. 8 a. Același, văzut din spate.

ciune feminină⁵². Părul lung, ondulat, cu cărare la mijloc este strâns legat la ceafă într-un fel de coc⁵³. *Taenia* care îi înconjoară capul, împodobit cu vrejuri de viță de vie, este împletită și prinsă pe sub coc în cruciș, capelele ei atârând de o parte și de alta a acestuia (fig. 8a). Urechile sînt acoperite de cîte un ciorchine de strugure cu frunze. Piesa prezintă analogii frapante cu alte fragmente statuare, unul descoperit la Tomis⁵⁴, celălalt la Cluj⁵⁵.

Se găsește în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 4263).

Maniera de execuție a celor două frumoase capete (nr. 7—8), asemănarea lor destul de izbitoare, dimensiunile relativ aceleași, resturile de suport care se observă la ambele în partea stîngă, ne fac să presupunem că ele au constituit un singur grup statuar.

9. *Statuetă de bronz aurit* (fig. 9), găsită la Sarmizegetusa (r. Hațeg), cu dimensiunile: înălțimea 24 cm, lățimea maximă 10 cm, înălțimea feței 4 cm.

Ochii mari, nasul borcănat, gura cu buzele groase și ciorchinele de strugure pe care personajul îl ține în mîna stîngă, ne determină să recunoaștem în el pe un participant la cortegiul bacchic, un satir cu înfățișare de copil⁵⁶. Părul lung ondulat, aranjat cu grijă, este prins în față într-un moț. Brațul

⁵² *LexMyth*, I, col. 1129, fig. 13.

⁵³ Pentru analogii vezi A. Bruhl, *op. cit.*, pl. XXV; S. Reinach, *Répertoire...*, I, p. 34, pl. 138, nr. 763.

⁵⁴ P. Nicorescu, în *BCMI*, VIII, 1915, p. 43—44.

⁵⁵ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211—213, fig. 1—3. Vigoarea capului statuii ne face să presupunem că înfățișează nu pe zeița Libera, ci mai degrabă pe zeul Liber, ca și celelalte două capete cu care se aseamănă (vezi notele 51 și 54).

⁵⁶ Moțul cu care este prins părul în față este caracteristic numai pentru copii în unele reprezentări ale artei antice, cf. DA, I, p. 1358, fig. 1809.

Fig. 9. Statuetă de bronz aurit (Sarmizegetusa), văzută din față.

Fig. 9 a. Aceeași, văzută în profil din stînga.

Fig. 10. Silen de teracotă (Turda).

stîng îndoit strînge în mînă, după cum am mai spus, un strugure, brațul drept ridicat în sus lipsește. Șoldurile sînt acoperite de un șortuleț terminat în creștături triunghiulare. Judecînd după partea inferioară curbată a statuetei (fig. 9a), se pare că ea a servit ca mîner, fie ca ornament de vas sau de mobilier.

Se păstrează în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 4265).

10. *Figurină de teracotă* (fig. 10), descoperită recent la Turda, cu înălțimea 21 cm, lățimea soclului 6 cm, grosimea lui 5,3 cm și înălțimea feței 4 cm.

Reprezintă pe Silenus cu trăsăturile sale specifice, nasul lat, buzele groase, gura pungă, urechile mult alungite, pleșuv și cu barbă lungă. Deasupra frunții poartă o diademă ce se termină la capete în două protuberanțe în formă de butoni. Țeasta este complet pleșuvă, părul fiind păstrat în regiunea cefei. Bustul flasc și pîntecele diform indică și ele bătrînețea personajului. Ținea probabil cu amîndouă mîinile (brațul stîng lipsește complet) un *kantharos* pe care îl sprijinea de pîntece și a cărui parte inferioară se mai păstrează. Din jos de brîu el este îmbrăcat pînă la glezne cu o *palla* — absolut identică cu aceea a Silenului de pe tăblița votivă de la Turda (vezi fig. 1) — răsfrîntă și înodată în față pe șolduri,

cu capetele-i atîrînd în jos. Execuția figurinei este destul de îngrijită și realistă.

Se află în Muzeul raional din Turda (nr. inv. 2384).

*
* *

Cu aceasta se încheie seria monumentelor figurate din Dacia prezentate de articolul nostru care semnalează și descrie un număr de piese inedite sau doar amintite. Sperăm să îmbogățim seria reprezentărilor în legătură cu cultul lui Liber Pater în Dacia, prin valorificarea unor noi exemplare, care desigur zac încă nedepistate în depozitele muzeale din diferite orașe, cum sînt de pildă cele de la Alba Iulia⁵⁷. Atunci vom putea să facem unele considerații mai ample și să tragem anumite concluzii cu privire la reprezentările figurate ale lui Liber Pater și ale însoțitorilor săi în Dacia.

C. POP—Z. MILEA

DARSTELLUNGEN AUS DEM RÖMISCHEN DAZIEN ZUM LIBER PATER—KULT

(Zusammenfassung)

Es werden zehn Denkmäler aus dem römischen Dazien, betreffend den Liber — Dionysos—Kult beschrieben und erklärt. Die Stücke waren bis jetzt teils unveröffentlicht, teils in der Fachliteratur nur erwähnt worden.

1. *Votivtafel* mit Relief und Inschrift, aus weissem Marmor (Abb. 1), gefunden im Jahre 1964 in Turda, gelegentlich der Arbeiten zum Bau einer neuen Strecke der Strasse Cluj—Sibiu. Das Relief stellt Liber und Libera dar, mit dem Panther, umgeben von einem Satyr, Silen und Pan. Es ist dies das einzige Relief aus Dazien, auf dem Libera halbnackt, mit nur einem Gewandstück bekleidet, dargestellt ist, wodurch sie der *Ariadne* gleichgesetzt erscheint, zum Unterschied von andern vier Reliefs aus Dazien, wo die Göttin zwei Gewänder trägt, die den Körper vom Hals bis zu den Füßen einhüllen, so dass sie mit *Hekate* identifiziert werden könnte.

Der Text der sehr beschädigten Inschrift besteht aus zwei Zeilen, eine auf dem oberen und die andere auf dem unteren Rand der *Votivtafel* (Abb. 1 a). Die Lesung der Inschrift beginnt man von unten nach oben: AVR[EL?]IVS VICTO[R] LIBR(arius)/LEG(ionis) V MAC(edonicae) ... V(otum) S(olvit). Der Spender ist auch von einer andern, ebenfalls aus Turda stammenden Inschrift (CIL, III, 909) bekannt.

Beobachtungen an dem Material, das am Fundort des Denkmals zum Vorschein kam (u. zw. am Fusse des Osthanges des „Dealul Zinelor“ genannten Hügels, in der Nähe des „Dealul Cetății“, auf dem das Castrum der Legio V Macedonica lag) sowie die topographische Anordnung des Fundmaterials führen zu dem Schluss, das sich hier eines der Handwerkerviertel der Stadt Potaissa befand, in dem vorläufig Töpfer und hauptsächlich Steinmetze festgestellt werden konnten.

⁵⁷ Semnalare făcută de C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 122.

Im Rayonalmuseum in Turda (Inv. Nr. 2385).

2. *Unvollständiges Relief*, aus weissem Marmor (Abb. 2), aus Ilișua (Rayon Dej), darstellend die linke Seite (Brust und Bauch) des Gottes Liber — Dionysos, der einen *Thyrsos* in der Hand trägt.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 3195).

3. *Kalksteinblock mit Relief* (Abb. 3), unbekannter Herkunft. Dargestellt ist Ampelos, aus der Gefolgschaft des Gottes Liber — Dionysos.

Im Lapidarium des Historischen Museums zu Cluj.

4. *Fragment einer Statuengruppe*, aus Marmor (Abb. 4), aus Cluj. Dargestellt ist Liber (nur die Beine sind erhalten) mit einem Begleiter und dem Panther.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 7489-a).

5. *Statuenfragment*, aus weissem Marmor (Abb. 5), aus Alba Iulia, ein Torso des Gottes Liber — Dionysos.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. VI 4039).

6. *Fragment einer Statue*, aus weissem Marmor (Abb. 6), aus Răsboieni — Cetate (Rayon Aiud), Dargestellt ist Pan, von dem jedoch nur die untere Körperhälfte, von der Mitte abwärts, erhalten ist.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 3977).

7. *Kopf einer Statue*, aus weissem Marmor (Abb. 7—7a), aus Turda, Gehörte zu einer weiblichen Gestalt, in Verbindung mit Liber — Dionysos (Bacchantin oder die Göttin Libera).

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 4262).

8. *Kopf einer Statue*, aus weissem Marmor (Abb. 8—8a), aus Turda die den Gott Liber — Dionysos darstellte.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 4263).

9. *Vergoldete Bronzestatuette* (Abb. 9), aus Sarmizegetusa (Rayon Hățeg), einen Satyr als Kind darstellend. Scheinbar diente das Stück entweder als Griff oder als Zierstück auf einem Gefäß oder Möbel, da der Unterteil des Satyrkörpers geschwungen ist (Abb. 9 a).

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 4265).

10. *Terrakottafigürchen* (Abb. 10), aus Turda, Silen darstellend.

Im Rayonalmuseum in Turda (Inv. Nr. 2384).

CASTRUL ROMAN DE LA CĂLUGĂRENI (r. Tîrgu Mureș)

SAPATURILE DIN ANUL 1961*

Castrul roman de la Călugăreni (Mikháza) a fost semnalat mai întâi în prima jumătate a sec. XVIII, de A. F. Marsigli¹, iar în veacul următor de D. Scheint², J. F. Neigebaur³, B. Orbán⁴, C. Gooss⁵ și alții. O descriere a castrului, cu menționarea întregului material, mai ales epigrafic, scos în cursul vremii din ruinele lui, a făcut I. Paulovics⁶, pe baza bibliografiei mai vechi și a unei recunoașteri arheologice întreprinse în 1942 pe limesul răsăritean al Daciei. Deși menționat de multă vreme și de atâtea ori în literatura de specialitate, totuși la acest castru primele săpături — avînd de fapt mai mult caracterul unor scormoniri — s-au făcut abia în primăvara anului 1878, cînd un preot catolic din Tîrgu Mureș, F. Kovács, a efectuat sondaje limitate în special la poarta de nord⁷. Din aceste cercetări și din descoperirile fortuite au ieșit la iveală cinci inscripții fragmentare⁸, țigle și cărămizi cu ștampila corpurilor de trupă cantonate aici, sculpturi și piese arhitectonice, arme (vîrfuri de lance și de săgeată), cîteva monede, o fibulă, pietre de rîșniță, olărie și alt material arheologic mai mărunt, care a ajuns în muzeele din Tîrgu Mureș, Cluj și Deva⁹.

Lagărul este situat pe partea stîngă a râului Niraj, la capătul de sud-vest al satului, pe locul numit „Terenul cetății“ (Vár-tartomány) sau „Cetatea veche“ (Ovár), la stînga drumului ce iese din sat și duce spre Dămieni

* Săpăturile, programate și subvenționate în cadrul planului de cercetări al Academiei Republicii Socialiste România, au fost conduse de subsemnatul. La lucrări a participat și Corina Pop, studentă la Facultatea de istorie a Universității din Cluj.

¹ *Danubius Pannonico-Mysicus*, Amsterdam—Haga, 1726, vol. II, p. 60 și 85 cu fig. XXVII.

² *Das Land und Volk der Szekler in Siebenbürgen*, Pesta, 1833, p. 116.

³ *Dacien*, Kronstadt (Brașov), 1851, p. 247—249.

⁴ *Székelyszékelyország leírása*, Budapesta, IV, 1870, p. 88—89.

⁵ *AVSL*, XIII, 1876, p. 292—293.

⁶ *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák“-ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 32—38.

⁷ F. Deák, în *ArchÉrt.*, XII, 1878, p. 267—268.

⁸ *CIL*, III, 944, 7716=12551, 12552; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1933, p. 59; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 37, amintește o inscripție în legătură cu minele, în care ar mai fi menționat și un *collegium iuvenum*.

⁹ I. Paulovics, *op. cit.*, p. 36—37. Cf. și *Repertoriul arheologic al României (ms.)*.

Fig. 1. Locul castrului roman de la Călugăreni

(fig. 1). Astăzi, teritoriul lagărului este aproape în întregime nivelat și conturul său se distinge cu greu la suprafață, în afară de laturile dinspre vest și nord, care se pot observa mai lesne prin agger-ul relativ mai bine păstrat. Locul porților și colțurile de nord-est nu se mai recunosc pe teren. Doar colțurile de sud-vest și nord-vest se disting mai ușor printr-o oarecare curbura și bombare a liniei de incintă. Aproximativ în mijlocul castrului, dar puțin retrasă spre poarta de vest, apare o ușoară ridicătură de pământ, care marchează probabil locul pretoriului.

În afara castrului, la vreo 100 m distanță de colțul nord-vestic, între drumul spre Dămieni și apa Nirajului, se mai văd și acum la suprafață urmele unei construcții, observate și de cercetătorii mai vechi și considerate drept ruinele băii (*balneum*) lagărului.

Prin sondajele restrânse executate în anul 1961, între 28 august și 3 septembrie, s-a urmărit în primul rînd stabilirea dimensiunilor exacte, a planului și elementelor de fortificație ale castrului, necunoscute din preasumările săpături, observații și recunoașteri anterioare. Au fost săpate în total opt secțiuni (I—VIII), cîte două pe fiecare latură. Dintre acestea numai una singură, cea de pe latura nordică ($S.I = 24 \times 1,20 \times 3$ m) a traversat toate elementele de apărare ale lagărului, atingînd pretutindeni stratul de pământ neumblat, pe cîtă vreme celelalte șapte, mult mai scurte, au fost trasate doar spre a identifica ductul zidului de incintă și a vedea tehnica lui de construcție (fig. 2).

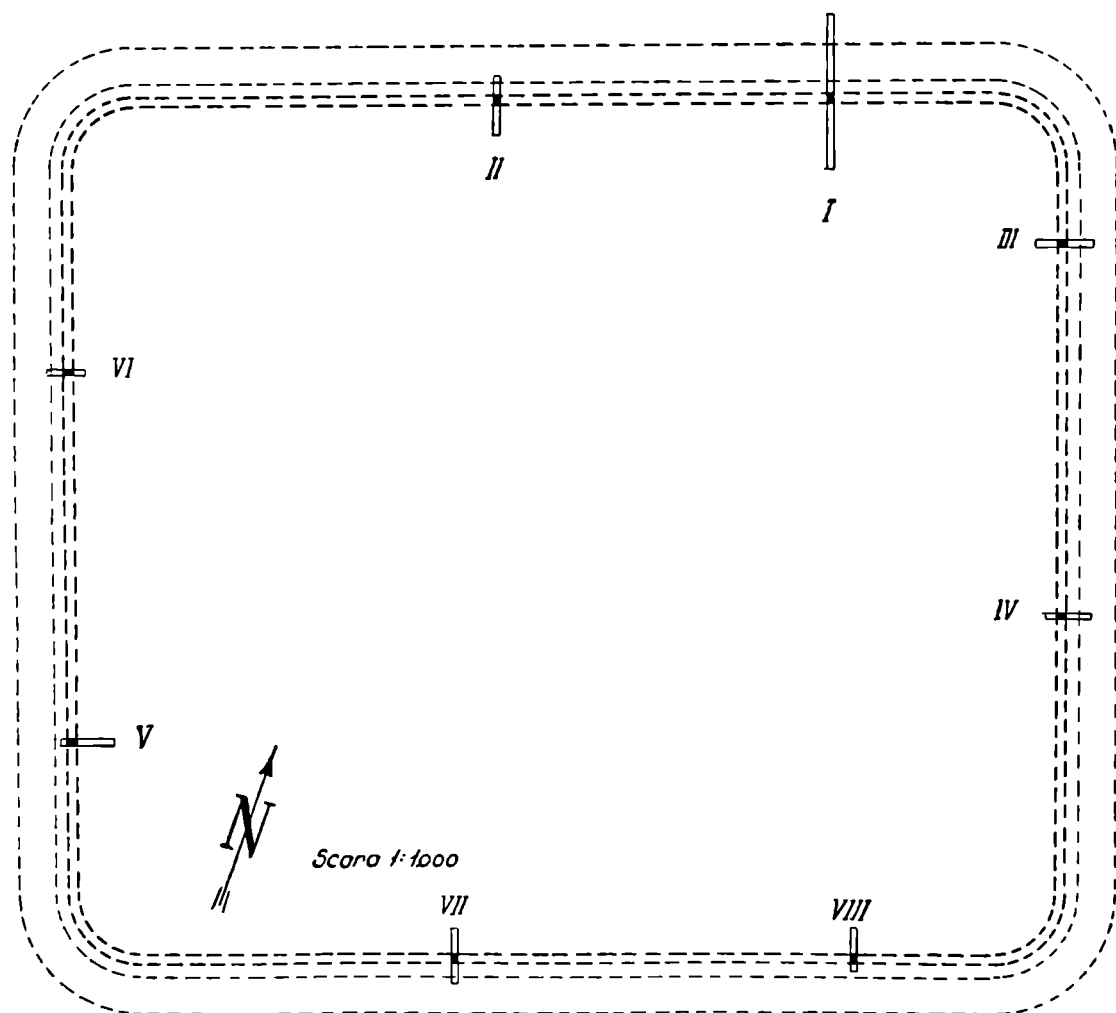

Fig. 2. Planul castrului roman de la Călugăreni

Orientat cu laturile lungi în direcția est-vest (cu o mică deviere spre est) și, în general, de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite, castrul are dimensiunile, în medie, de 162×140 m, măsurate la jumătatea lungimii curtinelor și de la fața externă a zidului de incintă. Suprafața castrului depășește, așadar, numai cu puțin $2\frac{1}{4}$ ha. Trebuie însă precizat că laturile lungi, ca și cele scurte de altminteri, sînt inegale. Astfel, latura lungă de sud (163 m) și cea scurtă de vest (141 m) sînt cu cîte 2 m mai lungi decît laturile opuse corespunzătoare. Orientarea generală a lagărului și dîlma aplatizată ce se află în centrul lui (puțin retrasă spre vest), indicînd probabil ruinele pretoriului, ne îndreptățesc să presupunem că *porta praetoria* este cea de pe latura răsăriteană. Prin urmare, *porta decumana* se plasează pe latura scurtă opusă, *principalis dextra* și *sinistra* spre sud și, respectiv, spre nord.

Elementele sistemului de fortificație au putut fi stabilite pe baza profilului, deosebit de clar, din secțiunea I (fig. 3), practică de-a curmezișul laturii nordice. Din observațiile făcute aici, care necesită verificări și pe celelalte laturi, rezultă că lagărul a fost construit mai întâi din pământ și numai după aceea din piatră, pe același loc, la o dată ce nu se poate deocamdată preciza, dar care credem că nu depășește — așa cum s-a observat și la alte castre din Dacia — limitele sec. II. Valul și șanțul castrului de pământ se disting bine în profilul secțiunii I. La construirea castrului de piatră, șanțul vechi a fost nivelat, iar în berma castrului de pământ s-a amplasat, cel puțin pe latura de nord, fundația zidului de incintă a noului lagăr. Berma acestuia are lățimea de 1,90—2 m și ea acopere o bună parte din șanțul umplut al castrului de pământ. Zidul castrului de piatră a fost scos sistematic pînă la bază, iar piatra s-a folosit de săteni ca material de construcție. În săpăturile noastre s-a găsit numai temelia zidului de incintă, groasă de 1,60—1,70 m, făcută din bolovani de rîu legați cu lut galben, cleios, motiv pentru care grosimea zidului ce încingea castrul nu o cunoaștem exact. În orice caz, ea trebuie să fi fost cu ceva mai mică decît cea a fundației. Valul castrului de pământ are înălțimea păstrată, vizibilă în profilul secțiunii I, de 0,50 m, iar șanțul său este adînc de 2 m și larg (la gură) de 3,50 m. În schimb, *agger*-ul castrului de piatră, în starea actuală, are înălțimea de 0,80 m, lățimea la bază de 6,50 m, cu o pantă lină ce coboară pînă la *via sagularis*, indicată de pietre de rîu răvășite, așezate la nivelul solului antic. Șanțul este adînc de 3 m și are lărgimea maximă de 6 m. O particularitate a acestuia, ce se cere relevată, este prezența unui ic, larg de 0,60 m, săpat la capătul de jos al escarpei interioare.

Materialul găsit în timpul săpăturilor din 1961 este puțin, din pricină că nici una din cele opt secțiuni nu a fost săpată în interiorul castrului, ci ele au fost trasate, toate, de-a curmezișul curtinelor. Materialul arheologic descoperit de noi se reduce la olărie romană provincială obișnuită, o piatră de rîșniță, fragmente de olane, țigle și cărămizi. Monede, în afară de cele cunoscute din descoperirile anterioare, între care una de la Augustus și alta de la Antoninus Pius, nu s-au găsit.

Trupa care a staționat la Călugăreni este *cohors prima Alpinorum*, cunoscută mai de mult prin numeroase țigle și cărămizi stampilate aflate în castru (fig. 4)¹⁰. Aici s-au mai descoperit în trecut și țigle cu stampila

¹⁰ CIL, III, 8074, 8 d; F. Deák, *loc. cit.*, C. Téglás, în AEM, XI, p. 238; ErdMúz., VI, 1888, p. 242; C. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 58. Un exemplar la Colegiul reformat din Tg. Mureș și alte trei la casa parohială din Călugăreni amintește I. Paulovics, *op. cit.*, p. 36. În cursul săpăturilor din 1961 s-au descoperit două țigle cu stampila aceleiași cohorte (fig. 4, nr. 1), iar una, aflată cu doi ani în urmă în castru, a fost achiziționată de noi de la școala din Dămieni (fig. 4, nr. 2). La preotul satului Șt. Kádár se află șase țigle cu aceeași stampilă (fig. 4, nr. 3—8), între care, foarte probabil, sînt și cele patru exemplare menționate de I. Paulovics, *op. cit.*, p. 36, nota 58, descoperite ocazional pe teritoriul lagărului. *Cohors prima Alpinorum* a staționat și în castrul vecin de la Sărățeni (Sovărad), unde de asemenea s-au găsit stampile cu numele ei (CIL, III, p. 1019, și n. 8074, 8 b, c, e: CPALP; J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, în *Diss.Pann.*, ser. II, 21, 1946, p. 56

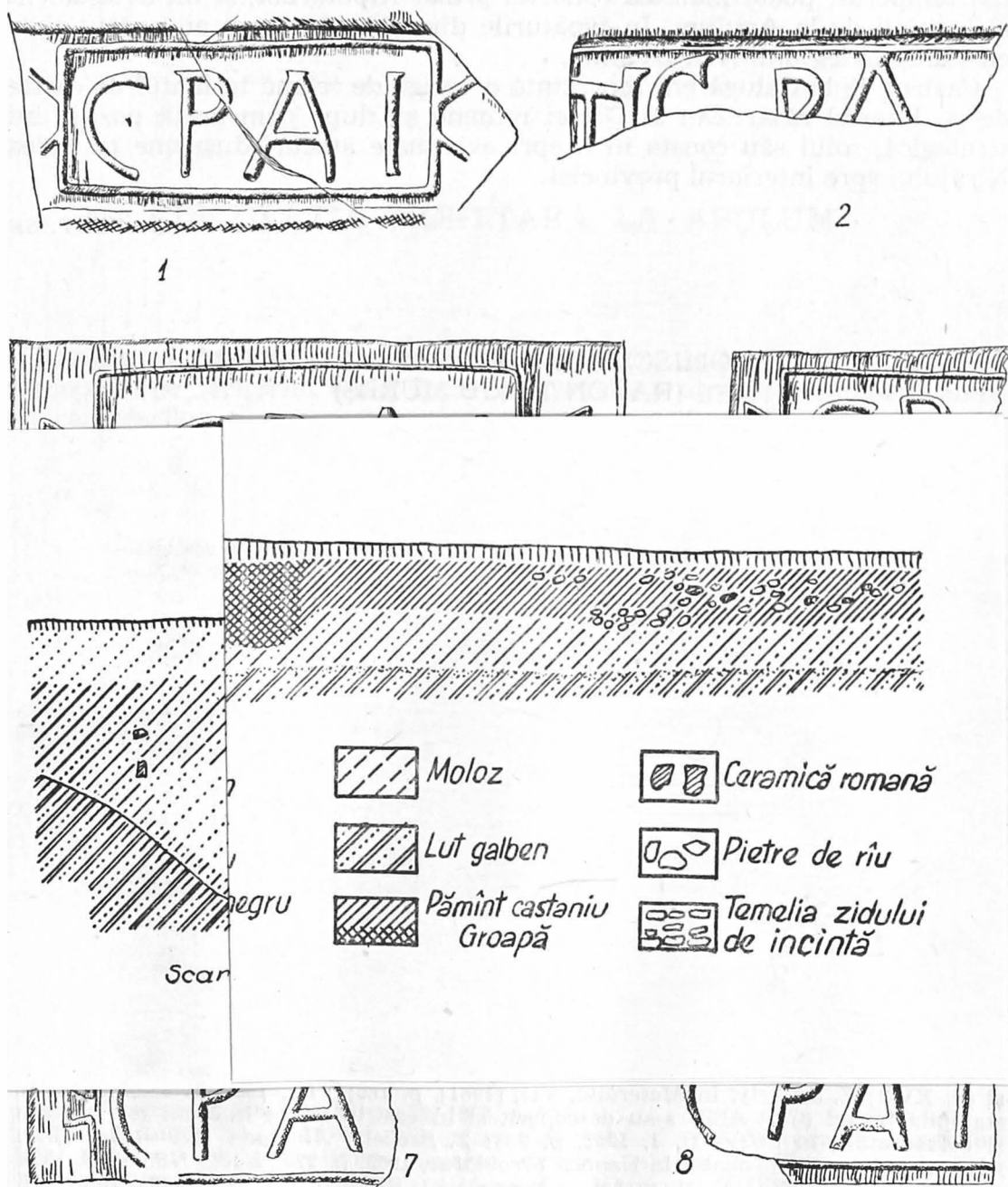
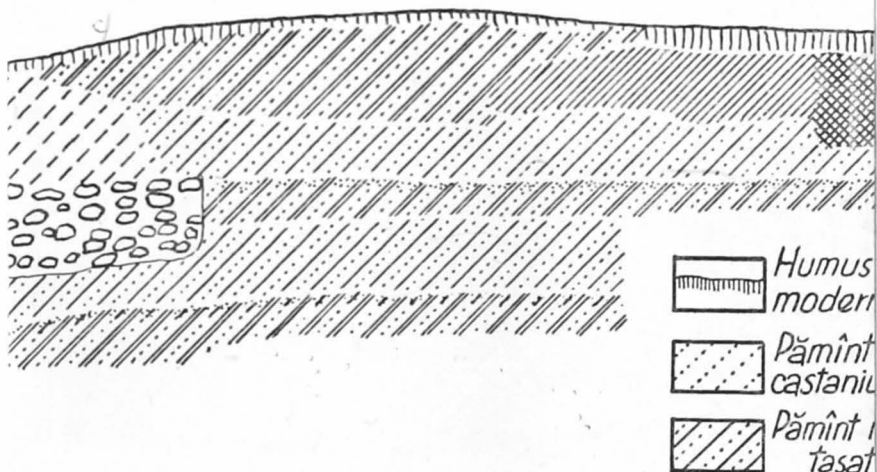

Fig. 4. Țigle cu stampila *C(ohors) p(rima) Al(pinorum)* din castrul roman de la Călugăreni.

Elementele sistemului de fortificație au putut fi stabilite pe baza profilului, deosebit de clar, din secțiunea I (fig. 3), practică de-a curmezișul laturii nordice. Din observațiile făcute aici, care necesită verificări și pe celelalte laturi, rezultă că lagărul a fost construit mai întâi din pământ și numai după aceea din piatră, pe același loc, la o dată ce nu se poate deocamdată preciza, dar care credem că nu depășește — așa cum s-a observat și la alte caestre din Dacia — limitele sec. II. Valul și șanțul castrului de pământ se disting bine în profilul secțiunii I. La construirea castrului de piatră, șanțul vechi a fost nivelat, iar în berma castrului de pământ s-a amplasat, cel puțin pe latura de nord, fundația zidului de incintă a noului lagăr. Berma acestuia are lățimea de 1,90—2 m și ea acopere o bună parte din șanțul umplut al castrului de pământ. Zidul castrului de piatră a fost scos sistematic pînă la bază, iar piatra s-a folosit de săteni ca material de construcție. În săpăturile noastre s-a găsit numai temelia zidului de incintă, groasă de 1,60—1,70 m, făcută din bolovani de rîu legați cu lut galben, cleios, motiv pentru care grosimea zidului ce încingea castrul nu o

Călugăreni. Profilul peretelui de est din secțiunea I.

un fig. Mureș și alte trei la casa paronala din Călugăreni amănunțit I. Paulovics, op. cit., p. 36. În cursul săpăturilor din 1961 s-au descoperit două țigle cu stampila aceleiași cohorte (fig. 4, nr. 1), iar una, aflată cu doi ani în urmă în castru, a fost achiziționată de noi de la școala din Dămieni (fig. 4, nr. 2). La preotul satului Șt. Kádár se află șase țigle cu aceeași stampilă (fig. 4, nr. 3—8), între care, foarte probabil, sînt și cele patru exemplare menționate de I. Paulovics, op. cit., p. 36, nota 58, descoperite ocazional pe teritoriul lagărului. *Cohors prima Alpinorum* a staționat și în castrul vecin de la Sărățeni (Sovărad), unde de asemenea s-au găsit stampile cu numele ei (CIL, III, p. 1019, și n. 8074, 8 b, c, e: CPALP; J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, în *Diss.Pann.*, ser. II, 21, 1946, p. 56

Fig. 4. Țigle cu stampila *C(ohors) p(rima) Al(pinorum)* din castrul roman de la Călugăreni.

legiunii XIII Gemina¹¹, fapt care dovedește că în acest lagăr a fost cantonat temporar, poate înaintea cohorței *prima Alpinorum*, și un detașament al legiunii de la Apulum. În săpăturile din 1961, însă, nu au apărut țigle cu stampila legiunii XIII Gemina.

Castrul de la Călugăreni reprezintă o verigă de seamă în lanțul de castre de pe limesul răsăritean al Daciei romane și, după cum arată poziția lui strategică, rolul său consta în a opri eventuale atacuri dușmane pe valea Nirajului spre interiorul provinciei.

D. PROTASE

DAS RÖMISCHE LAGER VON CALUGĂRENI (RAYON TÎRGU MUREȘ)

DIE GRABUNGEN VON 1961

(Zusammenfassung)

Vom 28. August—3. September 1961 wurden im römischen Lager von Călugăreni kleinere Ausgrabungen durchgeführt (Abb. 1). Es liegt im Nirajtal an der Ostgrenze Daziens und wurde bisher noch nicht grabungsmässig untersucht. Es wurden im ganzen acht, durch jede Seite je zwei, Schnitte gezogen, auf Grund deren die Elemente der Verteidigungsanlagen, der Plan und die Grösse des Lagers (162×140 m) festgelegt werden konnten (Abb. 2). Dem Lager mit Steinhauwerkmauern geht ein Erdlager voraus, dessen Reste im Schnitt klar sichtbar sind (Abb. 3). In dem Lager stand die *Cohors prima Alpinorum*, die bereits seit langem durch Ziegelstempel hier bezeugt ist (Abb. 4). Früher waren auch Ziegel der Legio XIII Gemina gefunden worden, die darauf hinweisen, dass hier auch eine Abteilung der Legion aus Apulum lag.

și pl. XVII; Z. Székely, în *Materiale*, VII, [1961], p. 186; VIII, 1962, p. 334). Țigle cu stampila trupei (C P ALP) s-au descoperit și în castrul de la Inlăceni (M. Macrea și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 305; Z. Székely, *Almanah 1879—1954*, Tîrgu Mureș, 1955, p. 46), probabil la Napoca (*ProblMuz*, 1960, p. 223; *Dacia NS.*, VIII, 1964, p. 152, nota 40; *ActaMN*, II, p. 34) și Potaissa (J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 35, nota 211, pl. XVII, nr. 261). Observăm că stampila trupei prezintă două variante, care pînă acum nu s-au întîlnit laolaltă în același castru: C P A I la Călugăreni și C P ALP la Sărățeni și Inlăceni. Este greu de precizat *succesiunea* celor două locuri de garnizoană (Sărățeni — Călugăreni) a acestei cohorțe.

¹¹ *CIL*, III, p. 1387; nr. 8064, 1 w, x.

CIRCULAȚIA MONETARĂ LA APULUM*

Bogăția și varietatea materialului arheologic, epigrafic și numismatic descoperit pe teritoriul așezării de la Apulum a atras de timpuriu atenția cărturarilor și a cercetătorilor; primele mențiuni despre descoperiri epigrafice datează din sec. XVI. Trebuie să admitem că, alături de monumente epigrafice, se vor fi descoperit și numeroase monete antice. Nu încapе îndoială că în colecțiile de antichități din localitate au intrat și monete găsite pe teritoriul orașului antic.¹

Informațiile cu privire la descoperirile monetare încep să apară în sec. XVIII², în veacul următor ele devin din ce în ce mai numeroase; cu toate acestea ele se rezumă, în mare majoritate, la semnalări sumare³,

* Cu această ocazie aducem cele mai călduroase mulțumiri Direcțiunii Muzeului Regional Alba Iulia de a fi pus la dispoziția noastră, pentru studiu, monetele găsite pe teritoriul orașului, tovarășului acad. prof. C. Daicoviciu, tov. prof. M. Macrea și B. Mitrea, pentru sugestiile prețioase date în prelucrarea materialului, de asemenea mulțumim călduros tovarășilor dr. L. Huszár (Budapesta), Dr. N. Dušanić și T. Dimitriević (Belgrad) pentru informațiile trimise. O prezentare sumară a acestui material a fost publicată sub titlul *Der Münzumlauф in Apulum, in Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt — Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, Jg. XI, 1962, 4, p. 617—624.

¹ Vezi B. Cserni, în *Közművelődés*, XXV, 1902, nr. 25, p. 198—199, nr. 26, p. 205—206; A. Buday, în *Dolgszeged.*, 1929, p. 182 urm.; C. H. Economu, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 228 și urm.

² Kundmann, *Von den zu Karlsburg in Siebenbürgen gefundenen vielen römischen Numis. auch Leichensteine mit lateinischen Inschriften = Rariora naturae et artis*, în *Sammlung von Natur und Medicin*, Breslau, 1737, p. 293—304. Această lucrare nu ne-a fost accesibilă; *apud* Banner, *Rég. Bibl.*, p. 331.

³ 1. Monete dacice de tip Filip II. K. Pink, în *DissPann.*, II, 15, 1936, p. 138, nr. 127.

2. I. Bergmann, *SitzBer.*, Wien, 28, 1858, p. 550.

3. În grădina lui J. Pauer s-au găsit antichități și monete romane aparținând lui: Antoninus Pius, Septimius Severus, Severus Alexander, Filip Arabul, frecvente sînt monetele de la Clodius Albinus, Op. Macrinus și Filip, vezi I. G. Seidl, în *ÖBLK*, III, nr. 85, 1846, p. 663—664 și nr. 136, 1846, p. 1059.

4. După cum relatează Neugebauer, aici se găsesc foarte des monete, dintre acestea doctorul Ötvös a adunat 60 de monete romane majoritatea datînd de la Traian și Faustina. Înainte cu un an și jumătate (deci prin 1848—49) cu ocazia lucrărilor de săpare pentru o pivniță s-au găsit 15 monete de argint: Otho (1),

așa încît materialul numismatic din acea vreme ne ajută prea puțin la studierea circulației monetare din Apulum.

În 1867, cu ocazia construirii liniei ferate cu traseul peste ruinele orașului antic, numeroasele antichități, care ieșeau la iveală la tot pasul, au trezit un viu interes în rîndul specialiștilor și al cărturarilor timpului⁴. Cu toate apelurile propagate prin presă, ei nu au reușit de-

Vitellius (1), Domitian (2), Traian (3), Antoninus Pius (2), Aurelian (2), Commodus (2), Faustina (2), vezi Neigebaur, *Dacien*, 1851, p. 166, nr. 348.

5. Cu ocazia săpării unor tranșee, în 1849, s-au aflat monete romane de bronz și de argint de la Antonini, Severus Alexander, Maximinus, Gordianus, Philip-pus și mulți alții. De la Filip Arabul s-a găsit o monedă de bronz cu legenda PROVINCIA DACIA AN I și cu vexiliile legiunii V și XIII-a. M. J. Ackner, în *MCC*, I, 1856, p. 101.

6. Cu ocazia construirii șanțului din fața porții de jos a cetății s-au găsit și cîteva monete romane, *Pesti Napló*, 1861, nr. 218; A. Ipolyi, în *ArchKözl.*, II, 1861, p. 297, nr. 430.

7. Cu prilejul săpării unui drum s-au găsit materiale din epoca romană și monete romane, pe locul unde a fost grădina principilor ardeleni, A. Ipolyi, în *ArchKözl.*, II, 1861, p. 297—298.

8. Dintre monetele incluse în col. lui S. Fekete, 10 denari provin din cele descoperite între ruinele orașului Apulum; S. Fekete *féle éremgyűjtemény lajstroma* (*Lista colecției monetare S. Fekete*), Kolozsvár (Cluj), 1868, p. 1.

9. În 1888 s-au găsit în partea de sud a cetății (în grădina Rechmann) monete de la Filip Arabul, care au trecut în colecția Muzeului din Alba Iulia; I. Hampel, în *ArchÉrt.*, IX, 1889, p. 94.

⁴ Despre monetele găsite cu ocazia construirii căii ferate din 1867, vezi:

1. H. Finaly, în *Unio*, 1867, nr. 34—36; E. Bacsilla, în *Kolozsvári Közlöny*, 1867, nr. 96, nr. 121—123; O. Herman, în *Magyar Polgár*, 1867, 14 aug. nr. 42, p. 173; în *Hon és Külföld*, 1867, nr. 11, p. 175. Între antichitățile găsite cu ocazia construirii căii ferate au fost trimise la Muzeul Național din Budapesta de I. Fischer și o monedă de argint de la Iulia Domna și monete de bronz de la Hadrian și Filip Arabul; F. Römer, în *ArchKözl.*, VII, 1878, p. 190, nr. 1030.

2. Din numeroasele monete găsite cu ocazia construirii căii ferate, C. Gooss a văzut 11 piese mari și mijlocii de bronz și 15 de argint: Antoninus Pius (6), Commodus (1), Crispina (1), Septimius Severus (1), Plautilla (1), Severus Alexander (2), I. V. Maximus (1), Philippus (1); C. Gooss, în *AVSL*, IX, 1870, p. 46.

3. Ca fiind găsite pe teritoriul orașului au fost donate două monete romane de bronz la gimnaziul din Sebeș, *Programm ev. gymn. Mühlbach*, 1869/70, p. 58.

4. Șase monete de bronz găsite pe teritoriul orașului au fost donate Gimnaziului din Bistrița, *Programm ev. Gymn. in Bistritz*, 1867—68, p. 53.

5. Un tezaur de monete și vase de argint găsit pe teritoriul orașului a fost topit la monetăria din Alba Iulia. Multe monete găsite cu ocazia construirii căii ferate din 1867 au fost distruse de localnici. Benndorf-Hirschfeld, în *MCC*, XVIII, 1873, p. 329—330.

6. O monedă de argint cu legenda ANTONINVS AVG PIVS PP TR P COS III și alta de aramă cu legenda D N CONSTANTIVS au fost donate muzeului din Budapesta, în *ArchKözl.*, X, 1876, II, p. 132.

7. Un sesterț de la Antoninus Pius, găsit pe bastionul nr. 2 al cetății din Alba în 1878, și trei sesterți între care doi ai lui Antoninus Pius și unul nedeterminabil găsiți pe cîmpul de triumf în 1869 au fost donați tot la gimnaziul din Bistrița, *Programm ev. Gymn. Bistritz*, 1878—79, p. 41.

8. B. Cserni *Alsófehérvár vármegye története a római korban* (*Istoria județului Alba de Jos în epoca romană*), în *Alsófehérvármegye monográfiája* (*Monografia județului Alba de Jos*) (=Monografia), Nagyenyed, II/1, 1901, p. [544]=440,

cît în mică parte să salveze aceste valori pentru istoria patriei, doar despre monetele din tezaurul găsit în acest an s-au păstrat informații mai precise.⁵

Abia în 1887 a început B. Cserni — însărcinat de *Societatea de istorie, arheologie și științe naturale din județul Alba de Jos*⁶ cu organizarea muzeului — să adune piesele descoperite pe teritoriul orașului și să le treacă în inventarul muzeului⁷. Dar și după această dată, de cînd Cserni a urmărit — pe cît i-au îngăduit posibilitățile — anti-chitățile și monetele ce ieșeau la iveală cu diferite ocazii, s-au risipit multe fără urmă.

Informații mai precise și ample avem despre monetele descoperite în săpăturile executate de Cserni între anii 1889—1914⁸.

O parte din materialul numismatic descoperit pe teritoriul orașului a intrat în colecția prof. Al. Borza și a liceului Mihai Viteazul⁹.

nr. 96—97, p. [547]=443, nr. 20, scrie că o mare cantitate din monetele găsite la Alba Iulia și Partoș se păstrează la biblioteca Batthyaneum și la muzeele din Aiud, Cluj, Sibiu, Budapesta și Viena.

⁵ Cu ocazia construirii liniei ferate, într-o pușculiță de lut s-au găsit circa 700 monete de argint, denari datînd de la Nero pînă la Commodus. Dintre acestea H. Finály a achiziționat 612; H. Finály, în *ErdMúz.*, VI, 1871—3, p. 24—41.

⁶ A. Zlamál, în *AFÉvk.*, XVIII/2, 1916, p. 5—15; Al. Borza, în *Apulum*, I, 1939—42, p. 351—4.

⁷ *Jurnalul de achiziții a societății de istorie, arheologie și științe naturale a județului Alba de Jos (Az Alsófehérmegye Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet szerzeményei naplója)*, I—III, 1887—1917, întocmit de B. Cserni.

⁸ B. Cserni, *Apulumi maradványok* (Resturi din Apulum), în *AFÉvk.* III—XIV, 1890—1908; id., în *ArchÉrt.*, XXXIII, 1913, p. 382—387; id., în *MKE*, VI, 1912, p. 106—114, 271—275.

⁹ Prof. Al. Borza din Cluj posedă o colecție de monete între care și unele găsite la Alba Iulia: Augustus (1 sestert și una de bronz emisă în Caesarea), Traian (10 denari și 1 sestert), Hadrian (5 denari), Faustina (1 sestert), Iulia Paula (1 denar), Gordian III (23 antoniniani), Filip Arabul (8 antoniniani), Filip cel Tânăr (3 antoniniani), Otacilia (1 antoninian), Volusianus (2 antoniniani), Aemilianus, Valerianus, Gallienus și Aurelian (cîte un antoninian). Despre celelalte monete din colecție nu se poate preciza dacă provin din comerț ori au fost găsite pe teritoriul orașului. Dintre monetele *Provincia Dacia* care au fost vîndute Cabinetului Numismatic al Acad. Republicii Socialiste România, Al. Borza informează că vreo trei provin din Apulum. În col. lic. Mihai Viteazul din Alba Iulia se găsesc monete romane găsite pe teritoriul orașului. Vezi V. Cucui, *Anuarul lic. Mihai Viteazul din Alba Iulia*, I—III, 1924, p. 110; 1929, p. 19—23; 1933/34, p. 36—37. Într-o vitrină în Muzeul regional din Alba Iulia sînt o serie de monete cu indicația că s-au găsit pe teritoriul orașului (acestea nu le-am putut identifica în inventarul muzeului, dar s-ar putea ca între ele să fie în mare parte cele care lipsesc din colecție): Augustus (2 denari), Nero (2 monete de bronz), Traian (2 monete de bronz), Antoninus Pius (2 denari), Faustina Senior (2 monete de bronz), Marcus Aurelius (2 denari), Commodus (2 monete de bronz), Septimius Severus (2 denari) Caracalla (o monedă de bronz și 1 denar), Fulvia Plautilla (2 denari), Elagabal (1 denar și o monedă de bronz), Severus Alexander (1 denar și o monedă de bronz), Maximinus Trax (2 denari), Gordian III (2 antoniniani), Filip Arabul (2 antoniniani), Trebonianus Gallus (2 antoniniani), Valerianus (2 antoniniani), Gallienus (2 antoniniani de bronz), Claudius Gothicus (2 antoniniani).

Diversele probleme ridicate de descoperirile din Apulum au constituit obiectul unor studii speciale¹⁰ și au fost dezbătute și în toate lucrările de sinteză, privind istoria Daciei, datorită rolului important al acestui oraș în cadrul provinciei Dacia.

Prezenta lucrare își propune ca, pe baza materialului numismatic din Muzeul Regional Alba Iulia¹¹ și a informațiilor epigrafice, să analizeze diverse aspecte ale circulației monetare la Apulum.

Topografia și evoluția orașului. Prin poziția ei la extremitatea imperiului roman, Dacia era menită să constituie un bastion pentru apărarea provinciilor dunărene, așa încît atenția principală era îndreptată spre construirea castrelor și a drumurilor militare; lungimea granițelor făcea necesară așezarea unui mare număr de trupe. Centrul acestui sistem de apărare îl constituia castrul zidit de legiunea a XIII-a Gemina. Acest castru situat pe podișul dintre Carpații meridionali, orientali și apuseni, la 46° 3' latitudine nordică și 23° 34' longitudine estică, la miazănoapte de Mureș, ocupînd o suprafață de cca. 375.000 m² (cca. 750 × 500 m), domina prin poziția sa întregul bazin al Mureșului, care constituia o importantă cale comercială în antichitate.

de bronz), Aurelianus (2 antoniniani de bronz), Probus (2 antoniniani de bronz), Maxentius (2 monete de bronz de mărime mijlocie, cu cunună de lauri), Diocletian (2 monete mici de bronz cu cunună de raze), Valentinian I (2 monete mici de bronz cu cunună de lauri), Galerius Maximianus (2 monete de bronz de mărime mijlocie, cu cunună de lauri), Constantius Chlorus (2 monete de bronz de mărime mijlocie, cu cunună de lauri), Constantin cel Mare (2 monete de bronz mici, cu cunună de lauri), Constantius II (2 monete mici de bronz, cu cunună de lauri), și 5 monete de bronz cu legenda PROVINCIA DACIA (trei „sesterți” și 2 „antoniniani”) emise sub Filip Arabul. Vitrina a fost aranjată cu mulți ani înainte, încît nu se poate verifica dacă monetele expuse provin toate de pe teritoriul orașului ori au fost incluse și piese al căror loc de descoperire nu ne este cunoscut.

În literatura contemporană sînt puține mențiuni despre monetele găsite la Apulum: I. Berciu, în *Apulum*, III, 1946—49, p. 196—197, 184—188; I. Winkler în *SCN*, 1958, p. 405/VI, III, 1960, p. 455—456; D. Protase, în *Materiale*, VI, 1959, p. 399, 401.

¹⁰ C. Gooss, *Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien*, în *Programm ev. Gymn. Schässburg*, 1877/8, p. 1—56; P. Király, *Apulum*, în *AFÉvk.*, II, 1889, p. 5—58; Id., *Gyulafehérvár története*, I, *Apulum*, Kolozsvár, 1892; B. Cserni, în *A Gyulafehérvári róm. kat. főgimnázium értesítője*, I, 1891/92, p. 3—96, II, 1892/3, p. 3—80 și III, 1893/4, p. 3—100 (lucrări de popularizare); Tomaschek, în *RE*, II, 290—291; B. Cserni, *Monografia*, II, Nagy-Enyed, 1901; G. Florescu, *Apulum*, în *Apulum*, III 1946—1948, p. 162—169; I. I. Russu, *Apulum, numele și originea localității daco-romane în Apulum* III, 1946—48, p. 146—161; Id., *Dacius Appulus*, în *Apulum* IV, 1961, p. 85—93; C. Daicoviciu, *Așezarea autohtonă de la Apulum, (Alba Iulia)*, în *SCIV*, II, 1950, p. 225—8; Al. Popa, I. Berciu, *Cetatea Alba-Iulia*, București, 1962.

¹¹ La muzeu se păstrează inventarele întocmite de B. Cserni (vezi nota 7) și un inventar general din 1920—1945. Monetele din colecția muzeului au fost trecute într-o listă alcătuită în 1955—1956. În 1956 am cercetat aceste materiale și am întocmit „Catalogul monetelor descoperite la Apulum, în colecția Muzeului Regional Alba Iulia”.

Poziția geografică favorabilă a determinat — în secolele premergătoare ocupației romane — stabilirea unei așezări dacice *Απουλον*, de la care și-a luat numele orașul roman (Apulum)¹².

În jurul castrului, la distanța prevăzută de regulile militare, s-a stabilit acea mulțime pestriță de negustori, meseriași etc., care, dornici de câștig, însoțeau legiunile în colțurile cele mai îndepărtate ale imperiului¹³. Două dintre inscripțiile care amintesc de *canabae* provin de pe teritoriul orașului Alba Iulia¹⁴ și una de la Partoș¹⁵ (în prezent, cartier al orașului), situat la S—E, la cca. 3—4 km de castru. Sub Marcus Aurelius apare titulatura nouă a așezării romane de la Partoș, *Municipium Aurelium Apulense*¹⁶, care devine apoi *Colonia Apulensis*. Un al doilea *Municipium Apulense* era așezat pe teritoriul actualului oraș, el trebuie să se fi format din așezarea autohtonilor din jurul castrului¹⁷, iar *Colonia Apulensis* ocupa teritoriul cartierului Partoș și, probabil, și cel de dincolo de Mureș pînă la comuna Oarda de Jos¹⁸.

Existența paralelă a celor două orașe *Municipium Apulense* și *Colonia Apulensis* este documentată nu numai prin repartizarea topografică a inscripțiilor¹⁹, care le semnalează, ci și prin menționarea lor concomitentă în cadrul aceleiași inscripții²⁰.

Studiile din ultimii ani au arătat că în Pannonia se constată formarea paralelă a orașelor civile și militare, avînd însă teritoriu delimitat și conducere diferită²¹. B. Cserni delimitează așezările de la Apulum printr-o linie de hotar, care ar trece la sud de cimitirul roman²² (vezi fig. 1). Deși trasată cu aproximație, credem că linia nu denaturează situația reală.

În onoarea lui Septimius Severus, *Municipium Apulense* introduce numele lui în titulatura orașului: *Municipium Septimium Apulense*²³.

¹² I. I. Russu, în *Apulum*, III, 1946—1948, p. 145—159 (cu bibliografia completă a problemei); C. Daicoviciu, în *SCIV*, II, 1950, p. 255 urm.; Al. Popa — I. Berciu, *Cetatea Alba Iulia*, București, 1962.

¹³ Th. Mommsen, *Die römischen Lagerstädte*, în *Hermes*, VIII, 1873, p. 229—326 (= *Ges. Schr.* VI, 1910, p. 176—203); Schulten, *Canabae*, în *RE*, III, 1451—1456.

¹⁴ CIL, III, 1008, 1100; B. Cserni, în *ArchErt.*, XXIX, 1909, p. 270; I. Jung, în *JÖAI*, XII, 1909, Beibl. 139—140.

¹⁵ CIL, III, 1093; vezi și nota 13.

¹⁶ CIL, III, 986, 1016, 1132, 7773, 14215¹⁵ etc.; B. Cserni, în *MKE*, VI, 1912, p. 106 urm.; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 304—306; id., în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 305—306; id., *TransAnt.*, București, 1945, p. 128, nota 4; G. Florescu, *Apulum*, III, 1947—1949, p. 162 urm.

¹⁷ CIL, III, 976, 985, 1051, 1082, 1083, 1141, 1211; C. Daicoviciu în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 226 urm.; I. T. Kruglikova, în *VDI*, 1947/3, p. 221.

¹⁸ B. Cserni, în *MKE* VI, 1912, p. 107.

¹⁹ B. Cserni, în *MKE*, VI, 1912, p. 107; C. Daicoviciu, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 226 urm.

²⁰ CIL, III, 975, 14468.

²¹ A. Mócsy, în *ActaArchBp*, III, 1953, p. 179 urm., L. Barkóczi, în *ActaArchBp*, III, 1953, p. 201 urm.; E. Swoboda, *Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler*, Graz-Köln, 1964, p. 83 urm.

²² B. Cserni, în *MKE*, VI, 1912, p. 107—108.

²³ C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 128 nota 4; id., în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 227.

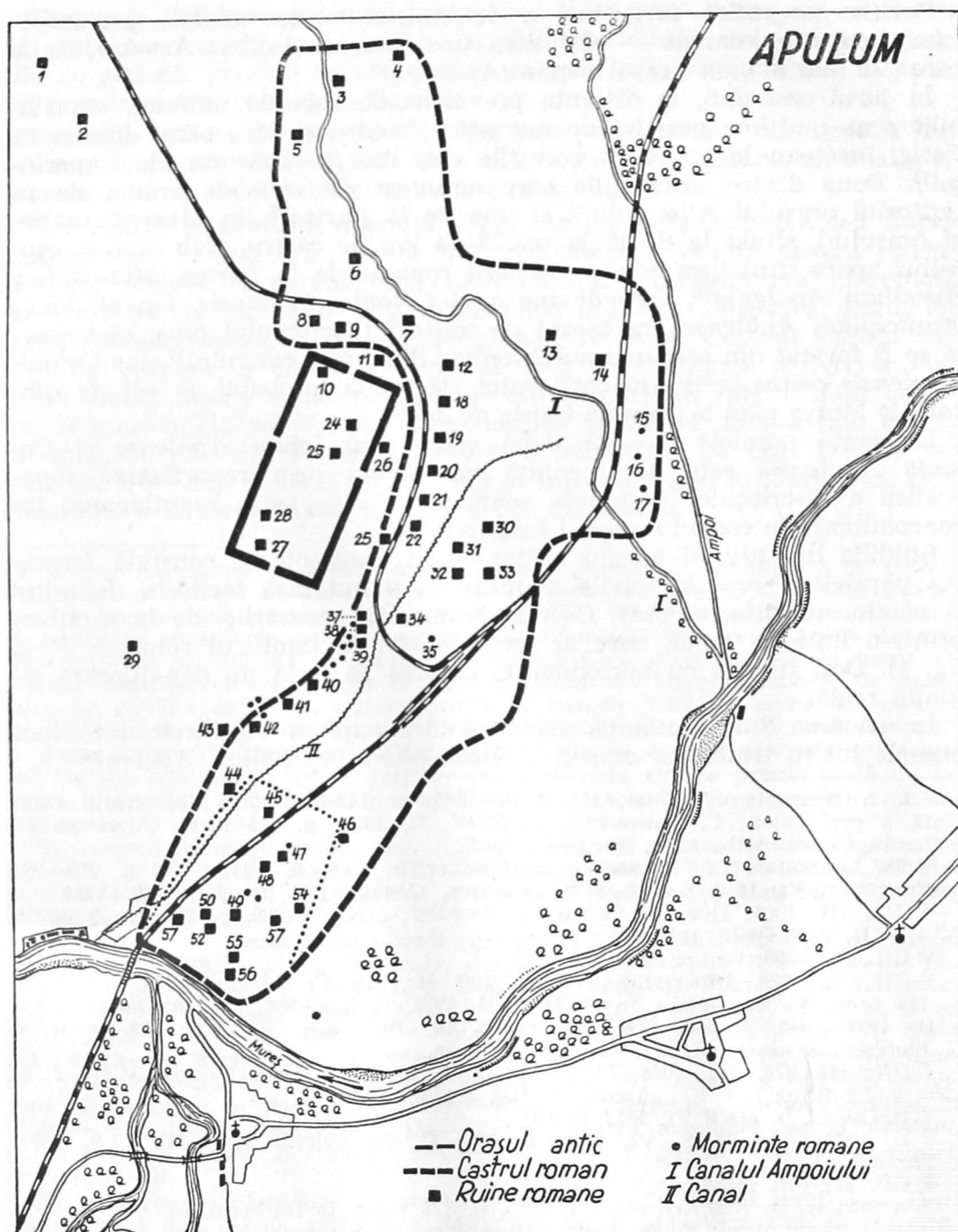

Fig. 1. Planul ruinelor romane identificate la Apulum, întocmit de B. Cserni.

În timpul lui Traianus Decius, orașul roman din jurul castrului legiunii a XIII-a Gemina apare sub denumirea de *Colonia nova Apulensis*²⁴. Inscripția fiind găsită la Alba Iulia, este evident că ea se referă la fostul Municipium Apulense, care, o dată cu reorganizarea Daciei în 250, este ridicat la rang de *colonia*²⁵. Cercetările de pe limes-ul Dunării mijlocii au arătat că, în secolul III, datorită situației tulburi, așezările civile decad, viața pulsează acum mai intens în așezările militare²⁶. Constatarea aceasta concordă întru totul cu situația de la Apulum. Urmărind descoperirile monetare din cele două orașe, constatăm că la Partoș — *Colonia Apulensis* — descoperirile monetare încetează brusc sub Filip Arabul (pînă la Aurelian este semnalată o singură monetă de la Gallienus)²⁷, pe cînd în *Colonia nova Apulensis* seria emisiunilor continuă neînterupt pînă la evacuarea Daciei, așa încît ridicarea *Municipium-ului Septimium Apulense* la rang de *Colonia nova Apulensis* este o urmare firească, impusă de schimbările survenite în cele două așezări.

Acestor trei perioade în dezvoltarea orașului sub dominația romană le corespund trei faze de construcții: prima fază, pînă la războaiele marcomanice; a doua fază, de la războaiele marcomanice pînă în mijlocul secolului III (249—250) și ultima fază, pînă la evacuarea Daciei²⁸.

După retragerea trupelor și a autorităților romane, pînă la invazia hunilor, populația rămasă pe teritoriul *Coloniae nova Apulensis* și al *Coloniae Apulensis* duce o viață modestă printre construcțiile grandioase ale epocii romane, care încep să cadă în ruină, așa încît în secolul IV teritoriul fostei băi romane este folosit ca cimitir²⁹.

Nominalele și tipurile monetare. Locul de proveniență a majorității monetelor, care constituie obiectul studiului de față, e terenul denumit „Glacis” sau „terenul din fața cetății” (Vártér), situat la 130 m spre sud de zidul exterior al cetății medievale. Pe o întindere de 11 216 m²; oriunde se fac săpături, ies la iveală urme romane³⁰.

Restul monetelor provine din săpăturile arheologice executate la Partoș³¹, situat la cca. 4 km la sud-vest de „Glacis”, precum și din descoperiri întâmplătoare de pe teritoriul orașului Alba Iulia și din Partoș.

²⁴ CIL, III, 1176; C. Daicoviciu, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 227—228; G. Florescu, *op. cit.*, p. 167 urm.

²⁵ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 227—228.

²⁶ A. Mócsy, *op. cit.*, p. 203; E. Swoboda, *op. cit.*, p. 119 urm.

²⁷ *Vezi* Catalog, nr. 949; Inv. 3183.

²⁸ B. Cserni, *Monografia*, p. 198 urm.

²⁹ K. Horedt, în *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 66 urm.

³⁰ Cserni a reușit să înregistreze pe teritoriul orașului 57 de puncte unde s-au identificat urme de clădiri romane; B. Cserni, *Apulum maradványok (Resturi din Apulum)*, în *AFÉvk.*, III—XIV, 1890—1908; id., în *ArchÉrt.*, XXXIII, 1913, p. 382—387, în *MKE*, VI, 1912, p. 106—114, 257—283; B. Cserni, în *ErdMúzVánd*, Kolozsvár, 1913, p. 50—57, cu o hartă. (= Fig. 1.)

³¹ B. Cserni, în *MKE*, VI, 1912, p. 271—275.

T A B E

Monetele găsite la Apulum, păstrate în

	D	AR	An	S	Dp	As
Romane republicane	9					
Tiberius					1	
Drusus Iunior						1
Nero	1					1
Vitellius	3					
Vespasian	4					1
Domițian	8					2
Nerva	1			1	1	1
Traian	13			6	1	3
Hadrian	14			4	6	7
Antoninus Pius	29			23	8	9
Marcus Aurelius	18			9	3	3
Lucius Verus	5			2	1	
Commodus	6			3		2
Pertinax și Didius Iulianus	2			1		
Septimius Severus	63			3		
Caracalla și Geta	49	1	2	1	1	2
Macrinus	1					1
Elagabal	47	1	1			
Severus Alexander	79			6		1
Maximinus	4					
Balbinus			1			
Gordian III			103	2		
Filip Arabul		1	94	4		
Traianus Decius			59			
Trebonianus Gallus			55			
Aemilianus			3			
Valerianus			38			
Gallienus			53			
Claudius Gothicus			11			
Aurelian			3			
Dioclețian						
Galerius Maximianus						
Crispus						
Constantin I						
Constantin II Iunior						
Constantius II						
Constans						
Constantius Gallus						
Iulianus						

L U L I

colecția Muzeului Regional Alba Iulia

Sem	AE peste 6 g	AE sub 6 g	AE	Mon	PROVIN- CIA DACIA	P M S COL VIM	Monete grecești	Fol	Mai	Cen	Total
			1								10
											1
											1
											2
											3
	1										6
			1								11
											4
	2		5	4							34
	3		13								47
2	4		10								85
	7		4				3				47
	1										9
	2		1								14
											3
	1	4					3				74
	2	2					1				61
							1				2
		1					1				51
		4	2				6				98
											4
											1
						2	2				109
			2		30	3					134
						2					61
						1					56
											3
											38
											53
											11
											3
							1				1
								1			1
								2			2
			1					6	1		8
								6			6
		1						4	4	3	12
								3			3
										1	1
										1	1

	D	AR	An	S	Dp	As
Valentinianus I						
Valens						
Gratianus						
Valentinianus II						
Monete nedeterminate		16	3			
Monete false	3	1				

Deși este evident că la sfârșitul secolului II e.n. existau două așezări urbane, nefiind delimitată granița dintre ele decît cu aproximație, sîntem nevoiți să tratăm problema circulației monetare pe baza materialului numismatic luat global, considerîndu-l ca provenind dintr-o singură așezare urbană și militară.

După cum rezultă din rapoartele lui Cserni și din inventarul muzeului, s-a pierdut un număr de monete, semnalate în rapoartele de săpături, dar netrecute în inventar, care nu se găsesc astăzi în colecția muzeului. O altă parte n-a fost inventariată de Cserni din cauza conservării foarte slabe, ceea ce a făcut imposibilă determinarea lor. Numărul pieselor neinventariate și apoi risipite sau risipite înainte de a fi ajuns să fie inventariate nu poate fi reconstituit nici măcar cu aproximație. Datele din rapoartele întocmite de Cserni după fiecare campanie de săpături nu coincid, prin urmare, cu cele indicate în inventar; într-un caz, chiar și între raportul și planul săpăturilor există inadvertențe³². Se pare că Cserni obișnuia să inventarieze separat tezaurele, căci dintre cele două tezaure descoperite de el³³, nu e inventariat nici unul. În prezent, monetele care alcătuiau aceste tezaure lipsesc din depozitul muzeului regional din Alba Iulia.³⁴

Mențiunile din literatură privitoare la monetele provenite din Alba Iulia le vom omite, deoarece, fiind vagi sau incomplete, nu se poate stabili dacă nu sînt interferențe între ele sau dacă n-au intrat cumva ulterior în colecția muzeului, ceea ce ar putea duce la confuzii și repetări.

³² În planul general al săpăturilor (reprodus în *AFÉvk.*, XIV, 1908), în încăperea XXXVI, la pct. *d*, se indică 318 monete de argint. Despre aceste monete nu se face nici o mențiune în rapoartele lui Cserni (ar putea fi deci o confuzie cu tezaurul descoperit în 1902 în încăperea VII, care se află aproape de încăperea nr. XXXVI), iar litera *d* apare pe planurile lui Cserni pentru prima dată în planul săpăturilor din 1902—1903.

³³ În general toți cercetătorii amintesc un singur tezaur găsit de B. Cserni, dar din lucrările sale rezultă că s-au găsit 2 tezaure: primul compus din 115 piese de argint, îngropat sub Gallienus, găsit în încăperea notată cu VII la 10 noiembrie 1902 semnalat în *AFÉvk.*, XII, 1903, p. 94, al doilea descris de B. Cserni, în *AFÉvk.*, XIV, 1908, p. 44.

³⁴ A. Alföldi, în *NumK.*, XLII, 1943, p. 18, arată că tezaurul descoperit în 1907 la Alba Iulia s-a pierdut în timpul primului război mondial. Tot atunci s-a putut pierde și tezaurul descoperit în 1902, cele două tezaure fiind păstrate probabil la un loc.

continuare tabelul I

Sem	AE peste 6 g	AE sub 6 g	AE	Mon	PROVIN- CIA DACIA	P M S COL VIM	Monete grecești	Fol	Mai	Cen	Total
										2	2
										1	1
										1	1
										1	1
			35	8							68
		3					6				7

Pe baza inventarului și a colecției monetare din Apulum, se poate constata că pe teritoriul orașului s-au găsit 1154 monete, eşalonate cronologic din epoca republicană pînă în secolul al IV-lea (vezi tabelul nr. I).

Din tabelul nr. I rezultă că la Apulum, după constituirea provinciei, numărul monetelor este în creștere pînă în timpul lui Antoninus Pius și că în secolul II e.n. circulau diferite nominale: denarul, sesterțiul, dupondius-ul, asul și semis-ul (cu toate că acesta din urmă este semnalat numai în două exemplare, prețurile din tabla cerată XV, CIL, III, p. 953, arată că folosirea lui trebuie să fi fost prezentă în plățile cotidiene). În secolul III moneda de argint precumpănește datorită, în parte, schimbărilor survenite în monetăria imperială, schimbări determinate la rîndul lor de ridicarea soldei sub Septimius Severus și Caracalla, ceea ce impunea emiterea unui număr sporit de denari. Începînd cu Gordian III, antoninianul devine moneda dominantă în circulație, denarul fiind bătut numai cu anumite ocazii. Nu s-au impus în circulație nici monetele cu legenda PRO-VINCIA DACIA emise sub Filip Arabul (catalog, 1033—1062), căci numărul lor rămîne mult în urma antoninianului, nici cele cu P M S COL VIM, din care se semnalează doar opt piese (catalog, 1025—1032).

Absența emisiunilor din următorii 30 de ani se datorează schimbărilor petrecute în Apulum după retragerea trupelor și a autorităților romane, precum și crizei sistemului monetar roman. Pe la sfîrșitul secolului III monetele încep să apară din nou, reflectînd însă o circulație mult scăzută, care se menține pînă la Valentinianus II, cunoscînd o anumită înviorare în epoca constantiniană (catalog, 985—1024).

Starea de conservare a monetelor găsite la Apulum e foarte diferită; datorită umidității solului, multe au fost supuse unui puternic proces de oxidare.

Greutatea medie scăzută indică pentru monetele din secolul I—II e.n. o circulație îndelungată (tabelul II), dar la emisiunile din secolul III ea se datorează în primul rînd reducerii treptate a cantității de metal.

TABELUL II

	Nr. monete- lor cîntărite	Greutatea totală	Greutatea medie
Epoca republicană	8	28,40	3,55
Vitellius	3	8,45	2,81
Vespasianus	4	9,90	2,47
Domitianus	8	22,73	2,84
Traianus	12	23	1,91
Hadrianus	11	28,32	2,57
Antoninus Pius	25	70,08	2,80
Marcus Aurelius	18	49,67	2,75

Continuare tabelul II

	Nr. monetelor cintărite	Greutatea totală	Greutatea medie
Lucius Verus	3	9,30	3,10
Commodus	5	10,75	2,15
Pertinax	2	6,10	3,05
Septimius Severus	61	162,15	2,65
Caracalla și Geta	48	138,92	2,89
Elagabal	45	117,33	2,60
Severus Alexander	74	188,58	2,54
Maximinus	4	10,28	2,57
Gordian III	97	381,55	3,93
Filip Arabul	89	344,21	3,86
Traianus Decius	58	204,48	3,52
Trebonianus Gallus	53	157,59	2,96
Aemilianus	3	11,70	3,90
Valerianus	38	185,21	2,24
Gallienus	49	124,63	2,54
Claudius Gothicus	11	28,47	2,58
Aurelianus	3	8,95	2,98

Comparînd *numărul total al tipurilor* monetare emise sub diferiții împărați cu numărul tipurilor reprezentate la Apulum, se constată, pentru secolul II și primele trei decenii și jumătate ale secolului III, o mare varietate de tipuri, dar, începînd cu Gordian III, numărul tipurilor monetare scade aproape la jumătate, cu toate că, în majoritatea cazurilor, numărul pieselor descoperite e mai mare. Sub Gallienus se constată o revenire la raportul din prima fază. Neavînd la dispoziție material din alte centre, pentru a vedea dacă aceasta este o situație specială la Apulum sau o situație generală în toate orașele imperiului, credem că este hazardat de a trage concluzii.

Marea majoritate a monetelor descoperite la Apulum provine din *atelierile centrale ale imperiului*. În multe cazuri însă, din lipsa manualelor necesare, n-am putut indica atelierul în care au fost bătute. Emisiunile împăraților la care am putut stabili atelierul provin, în general, din officinele centrale ale orașului Roma. Numărul celor provenite din alte officine se reduce la *Ephesus*, catalog, 26; *Alexandria*, catalog, 93; *Emesa*, catalog, 276—277; *Laodiceia ad Mare*, catalog, 324—328, 349—350; *Antiochia*, catalog, 458—459, 514, 891, 903; *Lugudunum*, catalog, 906—908, 915, 927—928, 954; *Asia*, catalog, 921, 922, 938, 942—943; *Siscia*, catalog, 945, 986, 992, 990, 995, 1000, 1005, 1011—1012, 1016, 1017, 1020, 1023, 1024; *Mediolanum*, catalog, 929; *Cyzicus*, catalog, 978; *Sirmium*, catalog, 1007—1010, *Thessalonic*, catalog, 1018; *Constantinopol*, catalog, 1004; *Tarraco*, catalog, 982—984.

Moneta provinciei Dacia. Este interesant de remarcat că, în descoperirile monetare din Apulum, *seria monetelor emise pentru provincia Dacia* nu e reprezentată în întregime, întîlnim doar unele tipuri emise sub domnia lui Filip Arabul, AN I—III (catalog, 1033—1062).

Legenda aversului este aceeași pe toate monetele: IMP M IVL PHILIPPVS AVG, gravată în *scriptio continua*; la fel și reversul tipului A: PROVINCIA DACIA, iar pe standard DF (Dacia Felix). Pe multe dintre monetele găsite la Apulum, literele DF sînt complet tocite, pe tipul B legenda de pe revers e întreruptă o dată sau chiar de două ori în funcție de înălțimea vexiliilor legiunii (a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina) și a reprezentării Daciei: PROVINCIA DACIA sau PROVINCIA — DACIA și PROVINCIA DA-CIA. În exergă, pe unele piese, A din AN e scris cu bară transversală, iar la altele A e fără bară transversală. Cifra romană care indică anul emiterii e precedată și urmată, pe monetele de bronz, de un triunghi sau punct, iar pe cele mici, de un punct. Pe monetele emise în anul III lipsește punctuația de lângă cifra romană, ceea ce poate fi considerat ca începutul decăderii stilistice a acestor tipuri.

Pe baza monetelor păstrate, se poate conchide că s-a utilizat un mare număr de stanțe, în special pentru revers (pl. I—III). Legenda fiind neîntreruptă pe avers, nu se poate stabili cu siguranță numărul stanțelor folosite; pentru revers, în schimb, după dispoziția atributelor provinciei, după poziția ei și a animalelor care o flanchează, se vede că s-a folosit un mare număr de stanțe, căci nu găsim două monete emise cu aceeași stanță.

În ceea ce privește tipurile, ele sînt reprezentate prin următoarele piese:

Tipul A, AN I	— Bronz mare, patru exemplare [+3] ³⁵
Tipul A, AN I	— Bronz mic, cinci exemplare [+1] ³⁶
Tipul B, AN I	— Bronz mare, două exemplare ³⁷
Tipul B, AN I	— Bronz mic, cinci exemplare ³⁸
Tipul (?), AN I	— Bronz mare, două exemplare [+3] ³⁵
Tipul A, AN II	— Bronz mic [1] ⁴⁰
Tipul B, AN II	— Bronz mare, patru exemplare [+2] ⁴¹
Tipul B, AN II	— Bronz mic, trei exemplare [+1] ⁴²
Tipul C, AN II	— Bronz mare, un exemplar [1] ⁴³
Tipul B, AN II [I]	— Bronz mic, un exemplar ⁴⁴
Tipul (?), AN III	— Bronz, un exemplar ⁴⁵
Tipul A—B, AN [?]	— Bronz mare, două exemplare ⁴⁶ .

Chiar dacă pare nefiresc că în descoperirile de la Apulum nu e reprezentată întreaga serie emisă pentru provincia Dacia, aceasta concordă totuși cu ceea ce se constată în celelalte așezări romane din Dacia intracarpatică⁴⁷.

Pe monetele datînd din sec. IV găsim următoarele sigle: SIS (4 exemplare), ASIS (6 exemplare); BSIS (3 exemplare); ISIS (1 exemplar); CONSB (1 exem-

³⁵ Catalog, nr. 1033—1035, 1061; B. Cserni, în *AFÉvk.*, XII, 1903, p. 122, nr. 147, 148, 150; piesele descrise de Cserni care lipsesc din colecția muzeului sînt puse în paranteză unghiulară [].

³⁶ B. Cserni, *op. cit.*, nr. 167; Catalog, 1037—1041.

³⁷ Catalog, 1042, 1043.

³⁸ Catalog 1044—1048.

³⁹ Catalog, 1036, 1060.

⁴⁰ B. Cserni, *op. cit.*, nr. 154.

⁴¹ Catalog, 1049—1051, 1062 B; Cserni, *op. cit.*, nr. 152, 155.

⁴² Catalog, 1052—1054; B. Cserni, *op. cit.*, nr. 151.

⁴³ Catalog, 1055; B. Cserni, *op. cit.*, nr. 153.

⁴⁴ Catalog, 1056.

⁴⁵ Catalog, 1059.

⁴⁶ Catalog, 1057—1058.

⁴⁷ Moneta PROVINCIA DACIA de după Filip Arabul, emisă în număr foarte redus, este semnalată numai la Sarmizegetusa: una AN [V] tip B; una AN [V] tip D; una AN [X] tip E (se păstrează la Muzeul din Sarmizegetusa și Muzeul regional Deva); una AN [VIII] tip D (se păstrează la Muzeul regional Deva) fostul județ Hunedoara.

plar); SIRM (4 exemplare); SMT[S] în cimp E, (1 exemplar); SMKA (1 exemplar); și NΩP (1 exemplar).

Între monetele de argint găsite la Apulum există și *tipuri care se deosebesc de cele descrise de Cohen*⁴⁸, precum și câteva *piese argintate*⁴⁹.

În raport cu alte centre urbane, Porolissum⁵⁰ și Carnuntum⁵¹, unde găsim un număr însemnat de contrafaceri ale monetelor romane imperiale, la Apulum numărul imitațiilor e cu totul neînsemnat: 7 piese, dintre care unele foarte deteriorate (vezi catalog, nr. 1086—1092 și pl. V). Între acestea, o *monetă incusă* (pl. V 1093), atrage atenția prin faptul că, cu toate că are rondelul de mărimea unui denar, poartă un cap de împărat cu o cunună de raze, iar în gravarea legendei litere latine alternează cu litere grecești. Reprezentarea aversului în negativ pe reversul monetei arată că au fost emise mai multe exemplare de același fel.

Aceste imitații, deși în număr redus, ar putea fi privite ca indiciu pentru existența unui mic atelier clandestin la Apulum, care a funcționat în secolul III după cum indică imitația incusă (pl. V, 1093).

O atenție deosebită merită *monetele provinciale ale orașelor* din epoca imperială. Din numărul total de 33 piese, n-am putut determina însă, din cauza stării de conservare, *decît 26 provenite* din următoarele orașe:

1. *VIMINACIUM* (8 bucăți): Gordian III (catalog, 1025—1026), Filip I (catalog, 1027—1029), Traianus Decius (catalog, 1030—1031), Trebonianus Gallus (catalog, 1032).

2. *NICAEA* (9 bucăți): Septimius Severus (catalog, 1066), Severus Alexander (catalog, 1071—1074), Iulia Mamaea (catalog, 1075), Gordian III (catalog, 1076), uzate (catalog, 1080—1081).

⁴⁸ Catalog, 262. Av. [M] COMMODVS AN-TON AVG PIVS. Capul laureat spre dreapta. Rv. TR P VIII IMP-VI COS IIII P P. Victoria în picioare spre dreapta; pregătindu-se să scrie pe un scut, așezat pe un palmier. Cf. Cohen, 905, 897, 316. Av. [L] SEPT SEV AVG IM[P] PART [...]. Capul laureat spre dreapta. Rv. [ADVENTVI A] VGG FEL. Septimius Severus călare spre stînga, ridicînd mina dreaptă. Cf. Cohen, 19 urm. Av. 4, Rv. 439. Av. IMP ANTONI[NVS PIVS AVG]. Bustul laureat spre dreapta. Rv. VICTOR ANTONINI AVG. Victoria, mergînd spre dreapta, ține o cunună și o ramură de palmier. Cf. Cohen, 276, 289, 513. Av. IMP SEV. ALEXANDER AVG. Bustul laureat spre dreapta. Rv. A-N-N-O-N-A A-V-G. Abundantia, în picioare spre stînga, ține corpul Amalteei și spice; lîngă ea un modius plin cu grîne. Cf. Cohen, 6, 27, 458. Av. IMP SEV ALEXAND AVG. Bustul laureat spre dreapta. Rv. P M TR P COS. Fortuna, în picioare spre stînga, ține o cîrmă pusă pe un glob și cornul abundenței, în cîmp o stea. Cf. Cohen, ed. I, 84, 107, 520. Av. [IMP C] M AVR SEV ALEXAND AVG. Bustul laureat spre dreapta. Rv. P-R-O-V-I-D D-E-O-R-M [V lipsește]. Providentia în picioare spre stînga, ține o baghetă și un sceptru; jos un glob. 657. Av. [IMP]ANT GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul cu cunună de raze spre dreapta. Rv. VICTOR ANTONINI AVG. Victoria, mergînd spre dreapta, ține o cunună. Legenda reversului se găsește numai pe monetele lui Elagabal. 750. Av. M. IVL PHILIPPVS CAES. Bustul cu cunună de raze spre dreapta. Rv. P M TR P V — COS II P P. Filip cel Tânăr în costum militar în picioare spre stînga, ține o lance și un glob. Cohen, Av. 48. Rv. cf. 35, 38. Inv. 11968. 848—850. Av. IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG. Bustul cu cunună de raze spre dreapta. Rv. V-I-C-T-O-R-I-A A-V-G-G. Victoria, în picioare spre stînga, ține o cunună și o ramură de palmier, în jurul gîtului Victoriei, o semilună. Cf. Cohen, 128. Inv. 4735, 5558, 5562.

⁴⁹ Vezi catalog, 126, 127, 183, 210, 222, 363—364, 368, 376—378, 381, 390, 392, 400, 401, 403, 404, 414, 415, 437, 443, 506, 519, 522, 548, 596, 611, 731, 757, 922.

⁵⁰ M. I. Macrea, în *AISC*, I, 1932, p. 128—130; în colecția Muzeului raional din Zălau se păstrează o serie de imitații de denari achiziționate între 1952—1960; *ActaMN*, I, 1964, p. 215—222.

⁵¹ G. Elmer, în *NumZ.*, 66, 1933, p. 67.

3. *ALEXANDRIA* (3 bucăți): Diocletian (catalog, 1079), două neprecizate (catalog, 1082—1083).
4. *MESAMBRIA* (catalog, 1078).
5. *ADRIANOPOLIS* (2 bucăți): Faustina II (catalog, 1063—1064).
6. *PHILADELPHIA DIN LYDIA*: Septimius Severus (catalog, 1067).
7. *APOLLONIA SALBAKE DIN CARIA*: Septimius Severus (catalog, 1068).
8. *LYCIA*: 1 drahmă de argint, găsită în tezaurul descoperit în 1867.
9. *AMISUS PONTI*: 1 drahmă descoperită în același tezaur.
10. *LAODICEIA AD MARE*: Macrinus (catalog, 407).

Nicaea ocupă, după cum rezultă, primul loc, ceea ce e și firesc, avînd în vedere că aici a existat un lagăr de tranziție pentru soldați, începînd cu Septimius Severus⁵², sub a cărui domnie se deschide seria monetelor niceene găsite la Apulum (și în celelalte localități din Dacia⁵³); urmează *Viminacium* cu opt piese, *Alexandria* cu trei și *Adrianopolis* cu două; *Mesambria*, *Philadelpia* și *Apollonia* cu cite o monetă. Acestea din urmă nu au fost semnalate pînă acum în Dacia Superior⁵⁴, dar le întîlnim în colecțiile muzeelor din Oltenia⁵⁵. În total deci opt orașe, semnalate în descoperiri izolate, la care se adaugă cele două localități ale căror monete au fost găsite în tezaurul de denari romani din sec. II (nr. 8, 9)⁵⁶. Numărul redus prin care sînt reprezentate emisiunile orașelor grecești, precum și faptul că toate monetele (excepție fac doar trei piese) sînt de bronz — unele dintre ele au fost chiar transformate în medalioane⁵⁷ — dovedește că ele n-au jucat un rol semnificativ în circulația monetară din Apulum, după cum nu par să fi avut prea mare însemnătate nici în Pannonia Superior, căci între cele peste 10.000 de monete găsite la Carnuntum sînt doar 70 de piese grecești, între care două medalioane și patru piese de argint, restul de bronz⁵⁸. Situația este similară și la Aquincum⁵⁹, aceste monete fiind destinate, după cum am arătat, schimbului local; dimpotrivă, în Moesia Inferior, în sec. III e.n., monetele de bronz apar în număr mare chiar și în tezaure⁶⁰, ele sînt frecvente și în Oltenia⁶¹.

Cronologia monetelor și stratigrafia orașului. Din punct de vedere cronologic, materialul numismatic din Apulum ar putea fi grupat în trei categorii: 1. monete din epoca dacică, 2. monete din timpul ocupației romane și 3. monete de după abandonarea Daciei. Dacă ultimele două categorii se pot delimita precis, existența unui strat dacic nu este sprijinită de materiale arheologice⁶². Tezaurul de monete dacice (imitații după tetradrahmele lui Filip II)⁶³, descoperit pe teritoriul orașului, con-

⁵² M. R. Alföldi, în *ArchHung.*, XXXII, 1954, p. 146.

⁵³ B. Mitrea, *Le monete urliche e coloniali del l'Impero romano trovate in Dacia*, extras din *Atti del V congresso nazionale di studi romani*, XVIII, 1940, p. 3. urm. Pe lîngă acestea, în diferite muzee există un număr mare de monete din Nicaea găsite în Dacia.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ D. Tudor, în *ArhOlt.*, XX, 1941, p. 62 urm.; XXI, 1942, p. 48 urm.

⁵⁶ H. Finály, în *ErdMúzEvk.*, VI, 1873, p. 23; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 7, nr. 3.

⁵⁷ Catalog, 1067, 1084, 1083.

⁵⁸ G. Elmer, în *NumZ.* 66, 1933, p. 66.

⁵⁹ T. Pekáry, *ArchÉrt.*, 1953/2, p. 113.

⁶⁰ E. Gren, *Klein-Asien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941, p. 153—154; T. D. Zlatkovskaia, *Mëziia v I—II vekah nasei ëri*, Moskva, 1951, p. 98—99.

⁶¹ Vezi nota 53, 55, pe lîngă monetele semnalate de D. Tudor se mai găsesc în diferite muzee din Oltenia emisiuni grecești din epoca imperială.

⁶² Pînă în prezent nu s-a găsit ceramică dacică pe teritoriul orașului.

⁶³ E. A. Bielz, în *AVSL*, XI, 1874, p. 461.

stituie însă un indiciu neîndoielnic al unei aşezări autohtone, după cum au arătat cei care au studiat diversele probleme din istoria oraşului⁶⁴. Pieşele a căror emitere precede cucerirea romană puteau fi puse în circulaţie de localnici pe teritoriul Daciei după cucerire şi să se fi menţinut, apoi, o bucată de vreme. Spre aceeaşi concluzie ne duce şi starea de conservare a pieselor, tocite în marea lor majoritate, deşi greutatea lor medie este uneori relativ mare. Emiţind atare ipoteză, nu excludem posibilitatea pătrunderii ulterioare a unei părţi a acestor monete, mai ales a emisiunilor de după Nero, uzate deja în circulaţia din alte regiuni.

Indiferent dacă monetele romane anterioare anului 106 trebuie atribuite unui strat roman sau dacic, graficul circulaţiei monetare din Apulum, care reflectă, în linii mari, ascendenţa şi declinul Daciei romane, nu se schimbă.

Clasarea materialului numismatic din Apulum după nivelul, la care au fost găsite diferitele piese, e îngreunată de faptul că Cserni, deşi constată existenţa mai multor straturi, n-a trecut în plan — pentru a nu-l încărca — straturile inferioare, dintre care cel mai de jos aflat la 1 m sub nivelul trecut în planurile lui Cserni, a fost părăsit de localnici în urma războaielor marcomanice. Motivul părăsirii acestui strat s-ar datoră, după părerea lui Cserni, umidităţii terenului, care i-a determinat pe locatari să ridice nivelul oraşului, pentru a asigura salubritatea locuinţelor.⁶⁵

În cele mai multe cazuri, Cserni n-a precizat nici locul unde au fost găsite monetele, aşa încît nu putem stabili dacă piesele, care datează dintr-o anumită perioadă, s-au găsit în nivelul corespunzător. Se poate constata însă că atunci, cînd sînt semnalate urme din primul sau al doilea nivel al oraşului, apar, de fiecare dată, şi monetele corespunzătoare.

Numai pentru campania 7—8 şi 13—14 de săpături arheologice nu se indică primul nivel. Monetele găsite în aceste campanii datează: *campania 7*: din 138—268 e.n. (înregistrate în 1896); cele din *campania 8* sînt romane imperiale pînă în 251 e.n. (înregistrate în 1897); *campania 13* cuprinde piese din 198—217 (înregistrate în 1903). Toate acestea arată că monetele romane republicane, precum şi cele din prima jumătate a sec. II au rămas în circulaţie şi în sec. III, îndeosebi cele de bronz, ceea ce e şi natural, ele nefiind teaurizate.

Pe de altă parte, urmărind *datele de emitere*, se constată că o serie din monetele lui Marcus Aurelius şi Faustina Iunior au fost emise încă sub Antoninus Pius, aşa încît *numărul monetelor bătute între 139—161 este aproape de trei ori mai mare decît al celor emise între 161—182*. Descreşterea nu poate fi despărţită de situaţia economică creată în urma războaielor marcomanice. Tot prin tulburări pare să se explice şi numărul redus al monetelor dintre 211—217. Rezultă aşadar, că nu ar-

⁶⁴ I. I. Russu, în *Apulum*, III, 1946—1948, p. 145, urm.; C. Daicoviciu, în *SCIV*, II, 1950, p. 255 urm.

⁶⁵ B. Cserni, *Monografia*, p. 101 urm.

mata este factorul hotărîtor în viața economică a orașelor, chiar dacă ele se dezvoltă pe lîngă castre, ci situația politică. Perioada de relativă pace din timpul lui Antoninus Pius a favorizat intensificarea schimbului prin intermediul monetei ca urmare a progresului general.

Spre deosebire de descoperirile izolate, a căror abundență este în raport direct cu cuantumul monetelor din circulație, tezaurele monetare nu reflectă decît în mod cu totul aproximativ capitalurile existente, căci îngroparea lor în masă are loc numai în timp de război. Pe teritoriul orașului Apulum au fost descoperite *patru tezaure*. Primul (îngropat în sec. II sub Commodus), fiind găsit într-o pușculiță, am fi îndemnați să credem că ar reprezenta averea unei familii, care a început acumularea lui de la începutul domniei lui Vespasian și a continuat-o pînă în timpul lui Commodus, deci de-a lungul a cel puțin trei-patru generații. Dintre cele cca. 700 monete ale acestui tezaur, H. Finály a descris 605 piese de argint, emise de următorii împărați: Nero (2), Galba (2), Otho (1), Vespasian (40), Titus (9), Domițian (36), Nerva (3), Traian (147 denari și o *drahmă din Lycia*), Hadrian (119 și o *drahmă din Amisus Ponti*), Antoninus Pius (95), Marcus Aurelius (86), Lucius Verus (22), Commodus (10). Ultima a fost bătută în anul 185 e.n.⁶⁶ Adăugînd la cele 267 de monete care datează de la Nero pînă la Traian, cu oarecare aproximație, și o parte din cele 95 de piese risipite, trebuie să admitem că proprietarii ar fi ținut nefructificat timp de 70 de ani (117—185) circa 300 de denari care, împrumutați cu camătă de 12%, ar fi adus anual un venit de 36 denari, iar în curs de 10 ani sumele încasate pentru camătă — fără a include dobînda dobînzilor — ar fi întrecut cu mult capitalul inițial, așa încît după 30 de ani capitalul inițial se înzecea.

Se pune deci întrebarea dacă este posibil ca, în capitala provinciei, unde economia sclavagistă era în plin avînt, să fi fost ținut un asemenea capital nefructificat, cînd după cum rezultă din tabla cerată nr. XIV (CIL, III, p. 951), în anul 147 se încheie o convenție, cu capital de 700 denari, pentru constituirea unei case de împrumut, iar în alte table cerate se menționează împrumuturi care oscilează între 50 și 60 de denari⁶⁷. Cu toate acestea tezaurul de la Apulum n-a constituit un capital curent.

În descrierea tipurilor nu găsim precizări cu privire la starea de conservare a monetelor, iar legenda este întregită numai la o singură monedă; la monetele datînd de la Nero—Domițian se face însă în mai multe cazuri, la sfîrșitul descrierii, mențiunea de *vagus*. Începînd cu Traian

⁶⁶ H. Finály, în *ErdMúzÉvk.*, VI, 1871—1873, p. 24—41. Pentru drachma cu efigia lui Traian, indică sub semnul întrebării ca loc de emitere, *Caesarea*, tipul din *Lycia* nefiîndu-i cunoscut. Din descrierea monetei se poate constata că ea aparține seriei emise în Lycia, cf. B. V. Head, *Historia Numorum*, Oxford, 1911, p. 694.

⁶⁷ CIL, III, p. 935, V; 949, XII.

această precizare nu mai apare⁶⁸, ceea ce ne face să credem că monetele erau bine păstrate, datorită unei durate scurte a circulației lor înainte de teaurizare.

Fondul acestui tezaur însă nu pare să fie rezultatul unei acumulări din trei-patru generații, ci o parte din averea unui om de afaceri de calibru mare, probabil, colonist, care își putea permite luxul de a imobiliza o asemenea sumă. Începutul formării tezaurului trebuie plasat sub Traian, de la care avem în medie 9,15 monete pe an, sau sub Hadrian (5,90 monete pe an), când monetele anterioare circulau încă în număr mare. Faptul că în următorii ani tezaurul a fost menținut nefructificat își găsește explicația în condițiile orînduirii sclavagiste, în dificultatea de a obține, la nevoie, o sumă mai mare de bani; de aceea oamenii de afaceri se vedeau siliți să rețină o parte din capitalul lor ca rezervă pentru eventuale momente de criză sau pentru afaceri ocazionale foarte rentabile. Sporirea lentă a tezaurului, începînd cu domnia lui Hadrian, s-ar datora fie unei alte orientări a noului proprietar, fie considerentului că suma era destul de mare pentru a putea face față oricărei surprize, așa încît erau adăugate numai exemplare foarte bine păstrate. Retragerea banilor din circulație și constituirea tezaurului este, de fapt, caracteristic economiei sclavagiste și în general orînduirilor economice precapitaliste⁶⁹, datorită puterii banului și a cîștigurilor fabuloase, precum și a lipsei unei instituții de credit.

Se poate admite și ipoteza apartenenței acestui tezaur unui demnitar din acea categorie socială care, după cum a arătat Mommsen, împrumuta bani numai pe dobîndă de 40/0⁷⁰. Împrumutul în aceste condiții nu era rentabil mai cu seamă din cauza riscului nerestituirii capitalului.

Problema creditului și a restituirii sumelor a fost în întreaga antichitate în centrul atenției legislatorilor: numai în sec. II e.n., statul a fost nevoit să steargă de trei ori datoriile într-un interval de 60 de ani (118—178) de relativă liniște și prosperitate.⁷¹

Îngroparea celorlalte *trei tezaure* se leagă de evacuarea provinciei Dacia: *unul*, ale cărui piese se eșalonează de la *Septimius Severus* la *Gallienus* (268 e.n.), conținea 115 denari și antoninieni⁷², dintre acestea am reușit să identificăm următoarele piese: *Septimius Severus* (4), *Iulia Domna* (2), *Geta* (1), *Caracalla* (2), *Fulvia Plautilla* (1), *Elagabal* (4), *Iulia Cornelia Paula* (1), *Iulia Soemias* (2), *Iulia Maesa* (1), *Severus Alexander* (2), *Iulia Mamaea* (1), *Maximinus Trax* (2), *Gordian III* (16), *Filip Arabul* (1), *Traianus Decius* (2), *Trebonianus Gallus* (6), *Volu-*

⁶⁸ H. Finály, *op. cit.*

⁶⁹ K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Moskau—Leningrad, 1934, p. 118 urm.; vezi și N. N. Constantinescu, *Clasicii marxism-leninismului despre raporturile de marfă-bani în formațiunile precapitaliste*, în *Probleme Economice*, V, 9, 1952, p. 212 urm.

⁷⁰ Th. Mommsen, *Boden- und Geldwirtschaft der römischen Kaiserzeit*, în *Ges. Schr.*, V, Berlin, 1908, p. 612.

⁷¹ Hadrian a iertat datoriile în 118, Antoninus Pius în 147, iar Marcus Aurelius în 178; W. Hüttel, *Antoninus Pius*, I, Prag, 1936, p. 345, nota 96.

⁷² În 10 nov. 1902 în camera nr. VII pe pămîntul gol s-au găsit într-o grămadă 115 monete romane de argint între care se găseau și monetele lui Salo-ninus, fiul lui Gallienus. B. Cserni, în *AFÉvk.*, XII, 1903, p. 92.

sianus (3), Valerianus (23), Gallienus (12), Cornelia Salonina (8), Valerian II (5), Saloninus (2)⁷³. Al doilea dintre aceste depozite monetare cuprinde monete de la *Septimius Severus* pînă la *Aurelian*: *Septimius Severus* (22), *Iulia Domna* (6), *Geta* (6), *Caracalla* (9), *Fulvia Plautilla* (4), *Elagabal* (8), *Severus Alexander* (10), *Iulia Mamaea* (3), *Maximinus Trax* (3), *Gordian III* (25). *Filip Arabul* (20), *Filip cel Tânăr* (2), *Traianus Decius* (16), *Herennia Etruscilla* (3), *Herennius Etruscus* (4), *Trebonianus Gallus* (14), *Volusianus* (14), *Valerian* (25), *Gallienus* (16), *Cornelia Salonina* (8), *Claudius Gothicus* (5), *Aurelian* (2)⁷⁴. Ambele tezaure au fost găsite pe teritoriul băii romane: primul în pămîntul gol, inițial probabil într-un săculeț de pînză sau piele, al doilea, într-o oală de lut, indiciu că au aparținut unor persoane care au lucrat în aceste băi și și-au îngropat averea într-un colț al încăperilor, pentru a o putea regăsi cu ușurință.

Grosul monetelor celor două tezaure îl constituie antoninianul emis de la *Gordian* pînă la îngroparea tezaurului respectiv. Din descrierea sumară a lui *Cserni*, nu ne-am putut da seama în ce stare se găseau piesele în momentul îngropării dar, oricum ar fi, faptul că majoritatea pieselor datează din ultimele două decenii de dinaintea evacuării *Daciei* (cînd moneda era mai rară decît înainte) și că toate pot fi considerate monete în circulație îndreptățește presupunerea că ele constituiau capitaluri curente puse la adăpost în această perioadă frămîntată, cînd nu se știa cine va fi stăpînul de mîine.

Al patrulea tezaur semnalat de pe teritoriul orașului cuprinde 1213 monete romane imperiale, datînd între anii 170—269 e.n., găsite într-un mediu de cultură romană. Acest tezaur, descoperit în 1963, e în curs de prelucrare.⁷⁵

Componența tezaurului nu oglindește, prin urmare, nici măcar cu aproximație evoluția economică a orașului; proporția diferitelor monete din cadrul tezaurului ce se încheie cu monete din sec. II se prezintă în raport invers față de proporția monetelor din circulație, iar tezaurele din sec. III reflectă numai situația de pe piața monetară în momentul îngropării lor.

TABELUL III

Numărul mediu de monete care revin pe un an unui împărat

	din tezaure	din descoperiri izolate
Traian	+ 9,15	+ 1,78
Hadrian	+ 5,90	2,23
Marcus Aurelius	+ 4,52	2,78
Antoninus Pius	+ 4,31	3,86
Commodus	+ 2,5	1,16
Trebonianus Gallus	+ 17,5	28,00
Traianus Decius	12,50	30,50
Gordian III	6,50	17,83
Valerianus și Gallienus	6,40	6,60
Filip Arabul și Filip cel Tânăr	4,60	26,80
Elagabal	3,75	12,50
Claudius Gothicus	2,50	5,50
Maximinus	1,33	1,33
Severus Alexander	1,23	7,15
Aurelian	1	1,5 [+0,5] ⁷⁶

⁷³ Identificarea acestor piese s-a făcut prin confruntarea inventarului cu piesele din colecție și descrierea dată de *Cserni*.

⁷⁴ B. *Cserni*, în *AFÉvk.*, XIV, p. 44—45; *ArchAnz.*, 1906, p. 191; K. *Regling*, *Jahresberichte über die numismatische Litteratur*, anexa la *ZfN*, 27, 1908—1909, p. 33.

⁷⁵ B. *Mitrea*, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 574, nr. 37; I. *Berciu* — Al. *Popa*, în *Latomus*, XXIII, 1964, p. 482; *Apulum*, V, 1965, p. 179.

⁷⁶ Moneta lui *Aurelian* din colecția Al. *Borza*.

În tezaurul îngropat în sec. II, scăderea treptată a numărului de exemplare a emisiunilor, într-o perioadă când aliajul monetei e relativ stabil, se datorește formării sale prin adăugiri succesive la un nucleu depozitat încă sub Traian sau Hadrian.

Tezaurile îngropate în deceniile VII—VIII ale sec. III indică o creștere a monetelor invers proporțională cu descreșterea valorii reale și cu fluctuațiile situației economice cunoscute din alte izvoare. Toate acestea arată că tezaurile amintite nu pot fi considerate ca rezultat al acumulării succesive, ci reprezintă capitaluri curente. În același timp, ele aruncă o lumină nouă asupra raportului dintre denar și antoninian. Prezența denarului de la Septimius Severus și urmașii săi în tezaurile îngropate sub Gallienus și Aurelianus poate fi considerată ca urmare a stabilirii unui raport real între denar și antoninian în timpul lui Gordian III, când antoninianul devine moneda cea mai frecventă. Rezultă de asemenea că în timpul lui Aurelianus monetele lui Septimius Severus erau încă în plină circulație. Cel de al patrulea tezaur găsit la Apulum, fiind compus din peste 1100 monete din sec. II—III e.n. deplasează și mai mult proporția între descoperirile izolate și capitalurile existente pe teritoriul orașului.

Din cele arătate mai sus rezultă că nu există corelație între compoziția tezaurilor și descoperirile de monete izolate nici în sec. II, nici în sec. III. Punctele de minimă și maximă intensitate în circulația monetară stabilite pe baza descoperirilor izolate nu concordă cu cele care s-ar putea deduce pornind de la tezaurile, fenomen cu totul firesc, deoarece în tezaurile se urmărea acumularea unor valori intrinsece, preferându-se, prin urmare, monetele bine conservate și cu un procentaj ridicat de argint. O dată constituite, proprietarii le sporeau după concepțiile și posibilitățile lor. *Capitalul curent* îngropat în caz de primădie, pe care noi îl desemnăm tot cu termenul de tezaur, constituia în antichitate un numerar utilizat pentru diverse operații. Tezaurile de acest gen cuprind totdeauna cele mai multe monete contemporane cu data îngropării sau imediat anterioare.

Aprecieri a circulației monetare prin optica descoperirilor izolate dintr-un singur oraș prezintă multe neajunsuri, cu toate acestea ea reflectă mai fidel decât tezaurile situația economică de pe teritoriul orașului Apulum, fiind în concordanță și cu datele din izvoarele literare, epigrafice și arheologice.

Studiul comparativ al materialului numismatic descoperit în orașe similare din provincii învecinate reprezintă, cu toate deficiențele sale, singura modalitate de completare a puținelor date nemijlocite cu privire la situația economică și la circulația monetară din Apulum.

Posibilitățile alegerii termenilor de comparație sînt însă reduse din pricina numărului relativ mic de orașe ale imperiului pentru care s-a studiat pînă în prezent, după informațiile noastre, circulația monetară (vezi *Carnuntum*⁷⁷, *Lauriacum*⁷⁸, *Ovilava*⁷⁹, *Brigetio*⁸⁰, *Intercisa*⁸¹ și *Aquincum*⁸²).

Analiza comparativă a circulației monetare din Apulum ne duce la concluzia că în sec. II ea se apropie cel mai mult de cea din Aquincum, iar în sec. III, de cea din Carnuntum (vezi fig. 2), cu care, de fapt, se aseamănă și prin poziția și însemnătatea sa, toate trei fiind capitale și,

⁷⁷ G. Elmer, în *NumZ.* 66, 1933, p. 55—58.

⁷⁸ Id., în *NumZ.*, 67, 1934, p. 31—32.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ L. Barkóczi, în *DissPann.*, II, 22, (acest studiu nu mi-a fost accesibil).

⁸¹ Maria R. Alföldi, în *ArchHung.*, XXXIII, 1954, p. 144 urm.

⁸² T. Pekáry, în *ArchÉrt.*, 1953, nr. 2, p. 106—114.

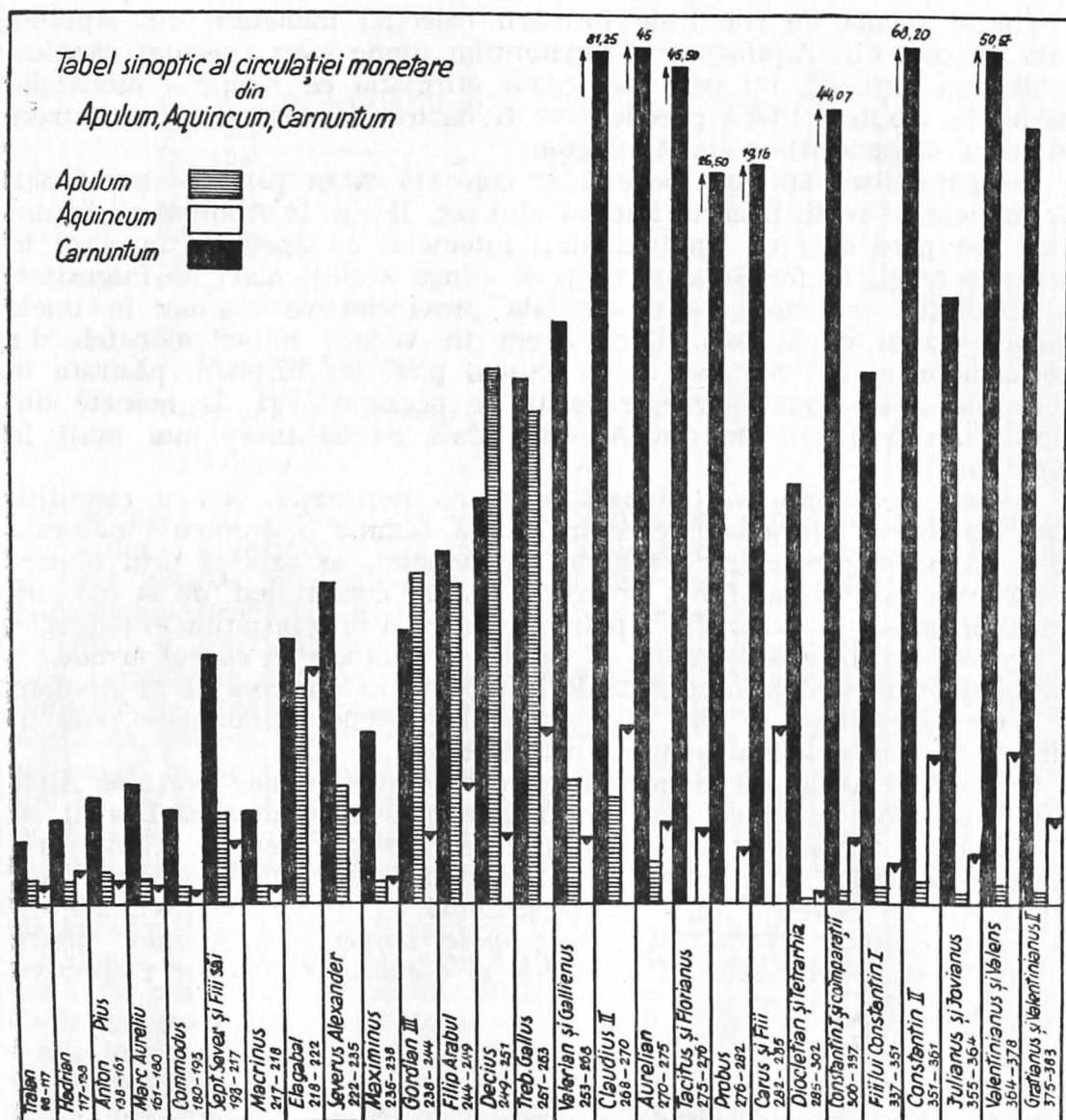

Fig. 2. Graficul circulației monetare de la Apulum, Aquincum și Carnuntum.

prin urmare, importante puncte strategice și economice, deși există deosebiri esențiale, determinate de poziția lor geografică: *Carnuntum* și *Aquincum*, situate la granița provinciilor, constituiau centre importante pentru comerțul cu „barbaricum” — orice mișcare a populațiilor libere se resimte în viața acestor orașe — pe când *Apulum* era așezat în centrul provinciei. Diferă, de asemenea, de la oraș la oraș extensiunea teritoriului pe care au fost întreprinse cercetări.

Ținând seama de condițiile formării colecției monetare din Apulum față de cele din Aquincum și Carnuntum (unde s-au executat săpături mult mai extinse), nu pare hazardată afirmația că numărul monetelor găsite la Apulum, dacă piesele s-ar fi păstrat în întregime, ar întrece numărul descoperirilor din Aquincum.

Un paralelism aproape perfect se constată și în privința numărului de monete ce revin fiecărui împărat din sec. II e.n. la Apulum și Aquincum. Se pare deci că Apulum, deși întemeiat cu aproape un secol în urmă, a reușit în foarte scurt timp să atingă același nivel de intensitate a circulației monetare ca și capitala provinciei vecine, iar în unele cazuri, s-o și depășească. Dacă avem în vedere numai monetele din perioada ocupației romane, de la Traian pînă la Aurelian, păstrate în colecțiile celor două muzee, raportul se prezintă: 931 de monete din Aquincum față de 984 din Apulum, deci cu 53 piese mai mult la Apulum.

Această dezvoltare vertiginoasă, oarecum nefirească pentru condițiile orînduirii sclavagiste, care în esență rămîne o economie naturală (deși în orașe predomină schimbul cu monete), se explică prin împrejurările în care a luat ființă *provincia Dacia*⁸³ constituind, de la început, un lagăr militar cu centrul la Apulum, precum și prin bogățiile ei naturale.

Economia bănească ajungînd la deplină dezvoltare în cadrul armatei⁸⁴, circulația monetară a înregistrat de la început în așezarea de la Apulum o mare extensiune, la care au contribuit și sumele însemnate puse în circulație de coloniștii și comercianții veniți aici.

Comparînd seriile de monete dezgropate dintre ruinele orașului *Apulum* (din epoca stabilirii legiunii romane pînă la evacuarea Daciei) cu descoperirile monetare din *Aquincum*, se constată, pentru prima perioadă a secolului II o prioritate a orașului Aquincum, începînd însă cu Septimius Severus, raportul se schimbă cu devieri neînsemnate în favoarea capitalei Daciei *Apulensis*, unde numărul emisiunilor unora dintre împărații din sec. III depășește și numărul monetelor respective descoperite la Carnuntum.

TABELUL IV

Numărul mediu al monetelor pe un an

	Aquincum	Apulum	Carnuntum
Traian	1,78	4,31	10,33
Hadrian	2,23	6,09	13,61
Antoninus Pius	3,86	5,09	13,36
Marcus Aurelius	2,78	4,89	25,63
Commodus	1,16	1,66	14,91
Pertinax	3	1	6

⁸³ C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 91 urm.; M. Macrea, în *IstRom.*, vol. I, p. 345 urm.

⁸⁴ K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Moskau—Leningrad, 1934, p. 238—239.

Septimius Severus și fiii săi	5,45	3,45	26,29
Macrinus	1	1	6
Elagabal	12,50	13,25	33,25
Severus Alexander	7,15	6,76	23,38
Maximinus	1,33	3	16
Balbinus	1	0	1
Gordian III	17,83	12,33	20,16
Filip Arabul	26,80	12,20	20,60
Traianus Decius	30,50	11,30	12
Hostilianus	2	0	0
Trebonianus Gallus și coîmpărații	28	14,50	25,50
Valerianus și Gallienus	6,60	3,26	36,66
Claudius Gothicus	5,50	8,50	162,50
Aurelianus	1,5	4,2	90,60

Prioritatea, în secolul II, a orașului Aquincum din punctul de vedere al circulației monetare e însă numai aparentă: ea se datorează unei simplificări greșite, rezultate din dificultatea stabilirii precise a valorii monetelor de bronz față de cea a pieselor de argint.

Pentru o reconstituire mai fidelă a circulației monetare din cele două capitale se impune, așadar, o precizare a raportului valoric dintre monetele de bronz și cele de argint. Această precizare e îngreunată de faptul că, pentru monetele din Aquincum, nu se indică nominalul monetelor de bronz, ci doar mărimea lor, ceea ce poate duce la mari deosebiri în valoare, iar la Apulum unele monete de bronz lipsesc din colecție, altele sînt foarte oxidate. Raportul lor față de denar fiind foarte deosebit, (1 denar=4 sesterți — 8 dupondii sau 16 ași în sec. I—II e.n.), dacă echivalăm în medie 9 piese de bronz cu 1 denar (28 : 3-9,3), constatăm următoarele (vezi tabelul nr. V, p. 238—239).

Pe baza acestui calcul obținem o situație ce ni se pare mult mai apropiată de cea reală. De altfel, după cum a arătat Mickwitz, monetele de bronz joacă un rol cu totul secundar în viața economică.⁸⁵ Importanța lor se reduce mai mult la indicarea cursului schimbului local. Preponderența monetei de argint indică rolul important deținut de Apulum și de întreaga provincie în sistemul de apărare a imperiului.

Este interesant de remarcat că, în secolul II e.n. la Aquincum, Carnuntum⁸⁶ și la Sarmizegetusa (Ulpia Traiana⁸⁷), proporția monetelor de

⁸⁵ G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, Helsingfors, 1933, p. 25—26.

⁸⁶ Vezi tabelul V.

⁸⁷ Din monetele păstrate la Muzeul din Sarmizegetusa și Deva rezultă următorul raport între monetele de argint și bronz:

	AR	AE		AR	AE
Traian	7	12	Marcus Aurelius	4	23
Hadrian	6	35	Lucius Verus	1	3
Antoninus Pius	10	12	Commodus	1	2

T A B E
Monete găsite în

Împăratul	Numărul mediu al monetelor pe un an			Numărul	
	Apulum	Aquincum	Carnuntum	AE	AR
Traian	0,78	0,78	3,21	21	2
Hadrian	0,80	1,57	4,10	33	3
Antoninus Pius	1,52	0,95	5,77	56	6
Marcus Aurelius	1,36	0,73	6,22	30	3
Commodus	0,58	0,50	5,08	8	1
Septimius Severus și fiii săi	4,87	3,00	13,52	16	2
Macrinus	1,00	1,00	5,00	1	0
Elagabal	11,25	13,00	31,21	1	0
Severus Alexander	6,15	5,00	17,52	14	1
Maximinus	1,33	1,66	9,00	0	0
Gordian III	17,16	3,50	14,66	4	0
Filip Arabul	20,00	6,20	19,20	39	4
Traianus Decius	29,50	3,50	22,00	2	0
Trebonianus Gallus și Aemilianus	29,00	9	29	1	0
Valerianus și Gallienus	6,60	3,20	31,86	0	0
Claudius Gothicus	5,50	9,50	162,50	0	0
Aurelianus	1,50	4,20	90,40	0	0
TOTAL:				226	—

bronz este mult mai mare decât la Apulum. Din totalizarea datelor expuse în tabelul de mai sus, rezultă că circulația monetară din Apulum urmează o traiectorie ascendentă pînă în timpul domniei lui Antoninus Pius, de la care avem în medie 3,86 monete pe an, spre deosebire de Aquincum, unde cele mai multe monete revin lui Hadrian (6,9). După Antoninus Pius circulația monetară scade treptat: sub Marcus Aurelius numărul mediu anual se reduce la 2,78 monete, iar sub Commodus atinge abia jumătate din cel de pe vremea prodecesorului său. Răvășirea orașului în timpul războaielor marcomanice a influențat negativ circulația monetară, determinînd, în parte, evoluția ei economică în deceniul următor. Numărul mare de monete din scurta domnie a lui Pertinax trebuie considerat fie ca o simplă întîmplare, fie, eventual, ca un reflex al măsurilor luate de el în vederea îmbunătățirii situației economice a imperiului.⁸⁸

Sub Septimius Severus și fiii săi circulația monetară se intensifică din nou, dar în această intensificare nu se oglindește numai o înviorare a stării economice, documentată și de inscripții, ci și condiții economice

⁸⁸ Herodian, *Istoria imperiului roman după moartea lui Marcu Aureliu*, cartea V-a, 1—2 (Ed. Acad. R.S.R., 1960, p. 115—117).

L U L V

descoperiri izolate

total al monetelor

lum		Aquincum				Carnuntum			
AR	Total	AE-	AR	AR	Total	AE-	AR	AR	Total
13	15	75	8	7	15	153	17	44	61
14	17	105	11	22	33	190	21	65	86
29	35	101	11	11	22	313	34	93	127
23	26	88	9	5	14	335	37	81	118
6	7	16	2	4	6	132	14	47	61
115	117	12	1	71	72	50	6	318	324
1	1	0	0	1	1	2	0	5	5
49	49	1	0	52	52	8	0	125	125
79	80	19	2	63	65	71	7	220	227
4	4	4	0	5	5	23	2	25	27
103	103	59	6	15	21	100	11	77	88
96	100	33	3	28	31	130	14	82	96
59	59	13	1	6	7	105	10	34	44
58	58	8	1	17	18	56	6	52	58
91	91	1	0	48	48	7	0	477	477
11	11	0	0	19	19	0	0	325	325
3	3	0	0	21	21	1	0	452	452
754	772	535	—	395	450	1686	—	2522	2703

noi: ridicarea soldei (datorită trecerii armatei pe primul plan în viața imperiului), urcarea prețului și reducerea procentajului de argint din monete.

Numărul mare de monete de la Elagabal (la Apulum 12,5 pe an, la Aquincum 13,22 pe an) a putut fi influențat în oarecare măsură de donativele numeroase împărțite de împărat în rîndurile armatei. Pentru explicarea scăderii subite a circulației monetare sub Severus Alexander (7,1 la Apulum și 6,76 la Aquincum) nu e cunoscut nici un factor de ordin extern, ea trebuie atribuită, așadar, reducerii cheltuielilor militare.

În precipitarea evenimentelor de după domnia lui Severus Alexander e foarte greu să apreciem cauzele deosebirilor dintre circulația monetară de la Apulum și Aquincum. Faptul că, începînd cu Gordian III, balanța înclină tot mai mult în favoarea celui dintîi se datorează, credem, pe de o parte, concentrărilor mari de trupe, pe de altă parte, exploatarea intensificată a bogățiilor naturale ale Daciei (dacă această creștere rapidă a cantității sub Gordian nu e cumva o urmare a includerii unui tezaur între descoperirile izolate, găsite în săpăturile lui Cserni).

Cu toate acestea criza sistemului sclavagist se accentuează din ce în ce mai mult, o dată cu ea decade și economia monetară. Numărul de

6,6 piese păstrate din emisiunile lui Valerianus și Gallienus este mare numai în aparență, avînd însă în vedere devalorizarea monetei și urcarea prețurilor, acest număr rămîne mult în urma situației de la începutul secolului III, căci acum moneta conține numai 10—20% argint. O monedă din vremea lui Gallienus echivala, prin urmare, doar cu $\frac{1}{2}$ —1 cincimi dintr-o monedă din epoca Severilor, nemaivorbind de urcarea prețurilor, care nu poate fi urmărită în provinciile dunărene.

În comparație însă cu circulația monetară din alte centre provinciale, circulația monetară din Apulum, după cum am văzut, nu se prezintă în dezavantaj. Nu are loc în ultimele două decenii ale stăpînirii romane o scădere atît de bruscă cum au crezut unii⁸⁹. Frecvența monetelor din Apulum întrece simțitor pe cea din capitala provinciei vecine, unde dominația romană va mai dăinui peste un secol, dovadă că, pînă aproape de părăsirea provinciei, în Apulum viața economică s-a dezvoltat în condiții normale. Numai sub domnia lui Claudius Gothicus se schimbă situația în favoarea orașului Aquincum (8,5 față de 5,5 monete pe an), iar sub Aurelian numărul monetelor de la Apulum scade la 1,5 (mai precis la 2, căci putem lua în considerare și exemplarul din colecția Al. Borza), față de 4,2 la Aquincum.

După abandonarea Daciei de către romani, în urma retragerii legiunii a XIII Gemina și a întregului aparat de stat, Apulum și-a pierdut rolul conducător deținut pînă atunci în provincie. Lipsind armata, principala instituție de difuzare a monetei, s-a schimbat întregul aspect al circulației monetare. Se pare că în următoarele două decenii, comerțanții din sudul Dunării nu mai pătrund decît sporadic în arcu intra-carpatic⁹⁰.

Dealtfel, după cum a arătat Elmer, reforma monetară a lui Aurelian n-a reușit să restabilească circulația monetară⁹¹, căci atît la Carnuntum, cît și la Aquincum, numărul monetelor scade neconținut (vezi fig. 4). La Carnuntum, abia în urma reformei lui Dioclețian se resimte o înviorare în circulația monetară, pe cînd la Aquincum numărul monetelor emise de Dioclețian și de coîmpărați se menține scăzut (0,40 piese anual). Tot în acest timp încep să apară iarăși monete la Apulum (0,1 pe an). Sub Constantin se remarcă o creștere ușoară (0,34 piese la Apulum și 3,68 la Aquincum). Numărul monetelor lui Constantin II și Constans e de 0,64 la Apulum și de 2 la Aquincum. Cele mai numeroase în cursul sec. IV sînt emisiunile lui Constantius II: 1,3 la Apulum și 8,30 la Aquincum (raportul este întrucîtva forțat, deoarece s-au luat în considerare numai 10 ani, deși monetele lui Constantius II au fost emise într-o perioadă mai lungă). În următorii ani media anuală a mo-

⁸⁹ A. Alföldi, în *EgyPhilKözl.*, 1929—1930, extras, p. 63 urm.

⁹⁰ M. Macrea, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 304, n. 3; K. Horedt, în *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 17, 39, nr. 48; N. Vlăssă în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 154—155; I. I. Russu, în *Studii Teologice*, ser. II, X, nr. 5—6, 1958, p. 311—340.

⁹¹ G. Elmer, în *NumZ.*, 66, 1933, p. 59.

netelor scade din nou la 0,33 în Apulum și 2,66 în Aquincum. Când, sub Valentinianus, numărul pieselor găsite la Aquincum se triplează (9,27), la Apulum nu crește decît de cca. 2 ori (0,77 monete pe an). În anii următori, pînă la invazia hunilor (383), asistăm la o descreștere sensibilă: 0,25 piese la Apulum și 4,50 la Aquincum, raport cu totul firesc datorită faptului că la Aquincum puterea romană se menține, în timp ce la Apulum monetele vin numai pe cale de comerț sau prin contactul populației cu sudul. La aceasta se mai adaugă și o scădere sensibilă a populației.

Dacă raportăm numeric monetele datînd din sec. IV, provenite din Apulum la cele găsite în celelalte orașe ale Daciei intracarpatică, Sarmizegetusa (Ulpia Traiana⁹²), Potaissa⁹³, Napoca⁹⁴ și Porolissum⁹⁵, constatăm că Apulum deține locul de prim ordin, ceea ce poate fi un indiciu că densitatea populației rămase pe loc după evacuarea Daciei în orașe era în raport direct cu populația din epoca romană.

Cu totul alta este situația în Dacia extracarpatică, unde circulația monetară, după retragerea romanilor, este mult mai intensă⁹⁶, datorită vecinătății imediate a imperiului.

Pe lîngă datele furnizate de descoperirile monetare, în numeroasele *materiale epigrafice* descoperite pe teritoriul orașului, găsim informații valoroase cu privire la intensitatea circulației monetare din Apulum. Inscripțiile care menționează că diversele lucrări au fost executate cu banii dedicantului, *pecunia sua fecit*⁹⁷ — indicîndu-se, într-un caz, chiar și prețul (6000 de sesterți)⁹⁸ ornamentării cu aetomae a unui fronton — distribuirile de bani⁹⁹, precum și existența unei casierii a *canabae*-lor¹⁰⁰ arată că la Apulum s-a produs repede trecerea la economia bănească și că lucrările edilitare erau plătite în numerar. Construcțiile somptuoase ale orașului erau ridicate, ca peste tot în imperiu, de un mic număr de bogătași, „în opoziție cu marea masă a populației, care ducea o viață foarte modestă, dacă nu chiar de mizerie cruntă”¹⁰¹.

Membrii diferitelor colegii din Apulum, menționate în inscripții, trebuie să fi dispus de sume considerabile în numerar.

⁹² K. Horedt, *op. cit.*, p. 36, nr. 35; I. Winkler, în *SCN*, II, 1958, p. 408, nr. 23—27.

⁹³ K. Horedt, *op. cit.*, p. 38, nr. 44, p. 40, nr. 7.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 39, nr. 2—3; I. Winkler, în *SCN*, III, 1959, p. 442; B. Mitrea, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 150/32.

⁹⁵ Monete din sec. IV au fost achiziționate de Muzeul raional Zălau.

⁹⁶ D. Tudor, *OltR.*, ed. II, București, 1958; așezările din Dacia inferior în care continuă în sec. IV intens circulația monetară sînt: 1. Drobeta (Turnu Severin), p. 149—156; 2. Romula, p. 156—168; 3. Sucidava, p. 169—174; 4. Cioroi-Dolj, 176—178.

⁹⁷ CIL, III, 1016, 1061, 1100, 1196, 1164, 1174, 14215¹⁵.

⁹⁸ CIL, III, 1212.

⁹⁹ CIL, III, 7795.

¹⁰⁰ B. Cserni, în *ArchÉrt.*, XXIX, 1909; p. 270; I. Jung, în *JÖAI*, XII, 1909, Beibl., 139—140.

¹⁰¹ W. Hüttel, *Antoninus Pius*, I, 1936, Prag, p. 337.

Alături de descoperirile monetare, tablele cerate arată că în sec. II e.n. există în Apulum o vie activitate economică¹⁰² și o circulație monetară intensă.

Factori importanți în viața economică a orașelor dezvoltate lângă castrul din Dacia reprezintă armata și aparatul de stat.

Numeroasele trupe care staționau în Apulum, având o situație cu totul deosebită de restul populației, constituiau o importantă instituție de difuzare a monetei: solda lor anuală se ridica la circa 5 milioane de denari. Armata constituia însă un element pasiv în dezvoltarea economică, soldații sînt numai consumatori, civilii sînt aceia care produc și fac să circule banii, ei valorifică bogățiile naturale ale solului și ale subsolului. De altfel V. Pârvan a arătat că marile *emporia* ale Galliei, Lugdunum, Burdigala, Augusta Trevirorum, n-au fost orașe militare, „Lagerstädte”; pe de altă parte, colonia Agrippinensium și Mogontiaca, cu toată predominanța elementului roman (*canabenses*) își datorează dezvoltarea economică elementului autohton, care se folosea de perioadele de liniște, pentru a-și urmări afacerile comerciale¹⁰³.

Apărarea oferită de elementul militar nu era factor hotărîtor în desfășurarea comerțului, negustorii întreprinzători organizau pe cont propriu expediții și transporturi atît în interiorul provinciei, cît și în barbaricum. Prin asigurarea ordinii armata facilita desigur desfășurarea în condiții mai bune a comerțului.

La fel și în Dacia unele orașe ca Sarmizegetusa Ulpia Traiana și Napoca¹⁰⁴, cu un caracter net civil, ajung la o mare înflorire economică.

Diversele schimbări intervenite în viața financiară a imperiului: ridicarea soldelor, reducerea continuă a procentajului de argint din monete, precum și schimbările intervenite în raportul dintre monedă și prețul mărfurilor¹⁰⁵ au influențat permanent circulația monetară, dar ele avînd un caracter similar în diferitele provincii, credem că nu e necesar să insistăm asupra lor.

Pentru a cunoaște gradul de dezvoltare a economiei bănești, nu e suficient să constatăm doar existența monetei și intensitatea circulației, ci trebuie să cunoaștem și viteza de circulație. Ea se stabilește pe baza unui calcul simplu, cu ajutorul formulei stabilite de K. Marx, care are la bază teza valorii reale a mărfurilor.¹⁰⁶

Economistii burghezi pornesc, dimpotrivă de la *teoria cantitativă* a banilor¹⁰⁷. Căutînd să aplice și antichității formula cantitativă, pentru a-i justifica valabilitatea, cercetătorul finlandez Mickwitz o ilustrează cu exemple din istoria polis-

¹⁰² CIL, III, p. 940—941, tab. cer. VII; p. 959, tab. cer. XXV.

¹⁰³ V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche, Eine historisch-epigraphische Untersuchung*, Breslau, 1909, p. 28—29.

¹⁰⁴ Vulič *RE*, II A, 25—28; C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938; C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1962; M. Fluss, *RE*, XVI, 2, 1692—1696; A. Bodor, în *EmlKel.*, p. 78 urm.; *ActaMN*, I, p. 197—213.

¹⁰⁵ *RE*, III, A2, 2536—2537; M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, II, Leipzig, 1931; P. Oliva, în *ActaAnt.*, VII, 1—3, 1959, p. 177; Th. Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin, 1860, p. 767 urm.; A. Segrè, *Metrologia e circolazione monetaria degli antichi*, Bologna, 1928, p. 355 urm.; J. Hammer, *Der Feingehalt der griechischen und römischen Münzen*, în *ZfN*, XXVI, 1, 2, 1907, p. 94 urm.; F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, Leiden, 1938, p. 688—689; cf. id., *Zu Pap. Bad. 37, ein Beitrag zur römischen Geldgeschichte unter Traian*, în *Klio*, XXV, 1932, p. 124—131, id., *Zur Währungskrisis des römischen Imperiums im 3. Jahrhundert n. Chr.*, în *Klio*, 26, 1933, p. 98 urm., G. Mickwitz, *op. cit.*; J. Toutain, *L'économie antique*, Paris, 1925, p. 417—418; E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941, p. 141 urm.

¹⁰⁶ Karl Marx, *Capitalul*, I, ed. P.M.R., 1948, p. 137.

¹⁰⁷ Vezi Cassel, *Theorie social-econom.*; ed. II, p. 167 și E. Gren, *op. cit.*, p. 147—148, nota 239.

urilor grecești¹⁰⁸. El pierde însă din vedere că la artificiile financiare citate nu se recurgea decât în mod excepțional, în caz de război, ca remedii temporare în condițiile economice ale unor orașe-state. Pe baza lor nu poate fi susținută justetea unei teorii care, după cum a arătat Marx la timpul său¹⁰⁹ și economiștii marxisti pentru perioada noastră, s-a dovedit în practică a fi complet greșită¹¹⁰. Nici Mickwitz și nici ceilalți susținători ai acestei teorii n-au aplicat formula în mod consecvent la numeroasele probleme pe care le-au abordat. Ei trec total cu vederea unele date concrete, inexplicabile pe baza teoriei cantitative a banilor, cum ar fi faptul că ridicarea soldei sub Augustus și Domițian, prin care s-a pus în circulație o cantitate similară de bani ca pe vremea lui Septimius Severus, n-a influențat de loc nivelul de prețuri al mărfurilor. Acesta e totuși un fenomen cu totul firesc, căci după cum a arătat Marx, în cazul monetei de metal nobil, cantitatea de bani care nu este absorbită de procesul circulației se transformă în tezaure, în produse finite sau este exportată.¹¹¹ Pe baza teoriei cantitative a banilor ea trebuie să determine însă o urcare a prețurilor. De fapt, pentru epoca antică și aplicarea formulei lui K. Marx întâmpină greutăți foarte mari, căci din factorii constitutivi nu cunoaștem decât unul singur (și pe acesta, numai prin deducție): numărul total al monetelor în circulație pe un anumit teritoriu într-o epocă dată. Solda militarilor fiind bine cunoscută se obține ușor suma totală a monetelor puse în circulație de către stat pentru plata armatei, adăugându-se firește un număr X de monete, ajunse în circulație pe diferite alte căi (plata funcționarilor, congiarii, donative, comerț etc.).

Oricât de precis am cunoaște suma totală a monetelor în circulație la un moment dat, formula rămâne totuși nerezolvată atâta timp, cât ne lipsesc celelalte elemente. Pentru a ajunge la un rezultat pozitiv, trebuie să stabilim prețul și cantitatea mărfurilor în circulație. În această privință însă informațiile noastre sînt extrem de lacunoase pentru Dacia și, în general, pentru provinciile din Europa. Ele abundă, în schimb, în papyrusurile descoperite în Egipt¹¹².

Acestea reprezintă, o prețioasă sursă pentru stabilirea — pe calea comparației — a celor doi termeni necesari cunoașterii vitezei de circulație, cu privire la care informațiile directe sînt cu totul insuficiente, uneori chiar inexistente. Dar chiar dacă poate fi stabilit pe bază de analogie prețul fiecărei categorii de mărfuri, necunoscînd cantitatea la care trebuie raportat prețul respectiv și lipsindu-ne și alte elemente — în stadiul actual al documentării noastre — formula poate fi aplicată numai teoretic pentru economia sclavagistă fără să putem preciza gradul vitezei de circulație pentru diverse orașe ale imperiului; încît pentru antichitate nu se poate aplica decât procedeul confruntării cuantumului de monete semnalate în diferite orașe cu situație similară.

În materialul monetar descoperit la *Apulum* se reflectă situarea Daciei în zona de interferență a celor două sfere economice — greacă și latină — a imperiului¹¹³; în timp ce în *Apulum* prevalează elementul latinizat, în Scitia Mi-

¹⁰⁸ G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, p. 23 urm.

¹⁰⁹ K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, p. 153 urm.

¹¹⁰ F. Eidelnant, *Teorii burgheze asupra banilor, creditului și finanțelor în perioada crizei generale a capitalismului*, București, 1960, cap. I.

¹¹¹ K. Marx, *op. cit.*, p. 118 urm., p. 148 urm.

¹¹² F. Heichelheim, *op. cit.*; G. Mickwitz, *op. cit.* Comparînd prețurile cunoscute la noi cu cele din Egipt și Orient, vom constata că, din lipsă de prelucrare completă a acestor probleme, nu găsim analogii decât pentru prețul sclavilor. W. L. Westermann, *Sklaverei*, în *RE*, suplimentul VI, 1013 și urm.; e regretabil că în lucrările lui Mickwitz și Heichelheim — cu excepția sclavilor — articolele care figurează în tablele cerate nu sînt menționate.

¹¹³ V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, p. 33, 73—74, 80, 122—123.

nor viața economică e dominată de greci și orientali, ale căror monete apar în număr considerabil și în Dacia Inferior.

La Apulum numărul *monetelor provinciale* e foarte redus. Urmărind repartitia lor, constatăm că ele provin în cea mai mare parte din Orient. Chiar și între monetele provenite din ateliere imperiale care funcționau în afara Italiei prevalează cele răsăritene (vezi p. 226).

Pentru monetele emise în sec. IV, situația este diferită în funcție de schimbările în raportul dintre monetăriile imperiale care funcționau în provincii și cele din Roma.

După cum atestă monetele și inscripțiile, la desfășurarea comerțului din Apulum au participat atît comercianți greco-orientali, cît și apuseni, ale căror mărfuri, îndeosebi ceramică, sînt prezente în cantități însemnate.¹¹⁴

Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că monetele emise în Orient puteau fi aduse și de soldații duși să participe la luptele din acele părți în secolul III.

Rolul elementului autohton în comerțul orașului Apulum nu se reflectă în materialul epigrafic, cu toate că, și în Dacia, ca și în celelalte provincii, el a trebuit să fie prezent în toate ramurile vieții economice. Prezența lui Iulius Decibalus în *Savaria* (CIL, III, 4150) — un cetățean al acestui oraș e atestat la *Apulum* (CIL, III, 1221) — poate fi considerată ca o dovadă a legăturilor comerciale prin intermediul băștinașilor.¹¹⁵

Intensitatea remarcabilă a circulației monetare din Apulum concordă întru totul cu aserțiunea lui V. Pârvan că „în Dacia numărul comercianților e mai mare ca în orice altă provincie”¹¹⁶. Inscriptiile din Dacia nu indică însă ramura în care activau ei, după toate aparențele e vorba de mari comercianți, care se ocupau cu aprovizionarea armatei sau tranzacții de import și export.

Ca puncte extreme ale *sferei de extensiune a comerțului din Apulum*, ca și pentru întreaga provincie, putem fixa, pe baza monetelor, *Egiptul* în sud (unde se exporta, după cum rezultă dintr-un papyrus, material pentru construcții¹¹⁷), *Gallia*, în apus și *Siria*, în est (comercianții sirieni par să fi desfășurat cea mai intensă activitate dintre toți negustorii, pe care îi întîlnim în Dacia)¹¹⁸.

Numărul redus de *monete de bronz* găsite la Apulum poate fi considerat ca un indiciu că era puțin dezvoltat *comerțul cu amănuntul*, dat fiind caracterul predominant agrar al provinciei în momentul ocupației romane. Așezarea unui număr mare de coloniști și, apoi, de veterani, împroprietăriți cu loturi de pămînt, a menținut într-o oarecare măsură acest caracter agrar al Daciei, deschizînd totodată posibilitatea desfășurării unei intense activități de *export* a produselor agrare și miniere¹¹⁹ și de *import* al produselor de lux¹²⁰, după cum dovedește și numărul mare de monete de argint descoperite la Apulum în comparație cu cele de la Aquincum și Carnuntum.

În a doua jumătate a sec. III, descoperirile de la Apulum reflectă o *sărăcire generală a populației*¹²¹, căci pe teritoriul *Coloniei Apulensis*

¹¹⁴ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 54, 61—62, 72; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane (Contribuție la o reconstituire istorică)*, Pitești, 1929, p. 60 urm.

¹¹⁵ V. Christescu, *op. cit.*, p. 121, nota 8, p. 122.

¹¹⁶ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 72.

¹¹⁷ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 72; V. Christescu, *op. cit.*, p. 126 urm.

¹¹⁸ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 54, 61—62, 72, 112, 120; V. Christescu, *op. cit.*, p. 60, urm. și 121 urm.; M. Rostowtzeff, *op. cit.*, II, p. 347; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 138; I. T. Kruglikova, *Dakia v epohu rimskoi okkupații*, Moskva, 1955, p. 92 urm.

¹¹⁹ V. Christescu, *op. cit.*, p. 94 urm., 122 urm.; C. Daicoviciu, *Trans Ant.*, p. 133—139; D. Tudor, în *IstRom.*, I, p. 403—404, 412 urm.

¹²⁰ V. Christescu, *op. cit.*, p. 63 urm.; D. Tudor, în *IstRom.*, I, p. 409 urm.

¹²¹ Marx—Engels, *Opere alese*, II, București, 1952, p. 271—273.

circulația monetară încetează aproape cu totul, iar în *Colonia nova Apulensis*, unde se menține datorită prezenței unităților militare, nu se găsește nici o inscripție din acest timp care să consemneze ridicarea unor construcții pe cheltuiala particulară.

Lipsa monetelor de după Aurelian se explică prin schimbările survenite în viața economică și politică a orașului. Cedarea Daciei a dus la instaurarea unei noi forme administrative, bazate exclusiv pe economia naturală, spre care se simțeau anumite tendințe de revenire și în imperiul roman în a doua jumătate a secolului III. Schimbarea bruscă în istoria orașului Apulum se reflectă fidel în circulația monetară, care indică acum doar existența unei așezări modeste, rusticizate.

Se pare că după retragerea lui Aurelian populația de pe teritoriul orașului Apulum nu mai are legături directe cu centre romane, căci pînă la Dioclețian nu avem nici o monetă. Prima piesă datînd după 271, găsită la Apulum e bătută la *Alexandria* sub *Dioclețian*, ceea ce nu înseamnă că ea a trebuit să ajungă aici chiar în timpul domniei acestuia. Reapariția monetelor la Apulum s-ar putea pune în legătură cu tendința lui Constantin cel Mare de a reextinde granițele imperiului la Dunărea de jos.

Dezgroparea unor tezaure ascunse cu ocazia retragerii trupelor romane și reutilizarea monetelor ca mijloc de schimb sau ca „obol al lui Charon“ nu poate fi constatată pe baza materialului din Apulum (între materialul din sec. IV nu se semnalează nici o monetă din secolele precedente), deși trebuie să fi fost asemenea cazuri, căci cele trei tezaure descoperite nu vor fi fost singurele îngropate în ajunul abandonării provinciei.

Odată cu *năvălirea hunilor*, circulația monetară încetează pe teritoriul orașului Apulum.

După cum am arătat mai sus, monetele care stau la baza studiului de față constituie doar o infimă parte a celor care au circulat în capitala Daciei *Apulensis*, dar ele schițează — am putea spune — în miniatură relațiile ei economice. Imaginea obținută verifică și completează datele cunoscute pînă acum.

Graficul circulației monetare din Apulum indică, după cum rezultă din cele expuse, o superioritate numerică a monetelor față de Aquincum. Sub Gordian III capitala Daciei *Apulensis* întrece chiar prin circulația sa monetară orașul Carnuntum. Ea se menține, cu mici oscilații, la un nivel similar cu al capitalei Pannoniei Superior pînă cînd, sub Gallienus, circulația monetară din Apulum scade brusc, indicînd trecerea pe plan secundar a monetei. Dar chiar și sub Gallienus e depășită intensitatea circulației monetare din Aquincum, unde se observă aceeași scădere subită, dovadă că nu ne găsim în fața unui fenomen singular sau local, ci a refluxului economic, a situației grele din provinciile de la periferia imperiului în plină decădere.

Numărul mic de monete de la Claudius II, Aurelian și chiar Gallienus, descoperite pe teritoriul orașului, ar putea fi o urmare a retra-

gerii, împreună cu armata și cu oficialitățile romane, a acelor care trăiau din afaceri legate de aceste instituții. Prin exodul averii mobile, între care un loc important trebuie să-l fi ocupat monetele, s-a deformat imaginea pe care ne-o putem reconstitui despre circulația monetară din Apulum în ultimele decenii ale dominației romane.

Graficul monetar nu poate oglindi, desigur, în chip absolut situația economică, nici din cauză că ne lipsește unul din elementele de bază: creșterea prețurilor din Dacia în sec. III e.n. (pentru Egipt, Heichelheim a arătat că, în 190, prețurile grâului se ridică cu 300% față de anul 150 e.n., iar în Ephesus prețul pînii se dublează¹²²; sub Gallienus unele articole se ridică chiar cu 1000%)¹²³.

Datele furnizate de studiul descoperirilor monetare fac însă posibilă stabilirea raportului dintre situația celui mai mare oraș din Dacia și orașele cu situație similară din provinciile vecine, unde proporția sporirii prețurilor nu putea fi mult diferită.

Nu credem că prioritatea orașului Apulum ar fi urmarea unei viteze diferite a circulației monetare, dată fiind organizarea și orînduirea socială identică, ci indiciul unui avînt vertiginos al dezvoltării economice a orașului Apulum, datorită marilor resurse ale solului și subsolului regiunii în care era așezat.

Monetele descoperite pe teritoriul orașului Apulum, cu toate lacunele lor, au, prin urmare, o importanță deosebită pentru istoria economică a orașului și a întregii provincii. Alături de tablele cerate și de inscripții, ele ne dau posibilitatea de a urmări linia sinuoasă a dezvoltării comerțului, minimele și maximele pulsației, de a concretiza imaginea relațiilor economice ale unuia dintre cele mai importante centre ale Daciei.

CATALOGUL MONETELOR DESCOPERITE LA APULUM ÎN COLECȚIA MUZEULUI REGIONAL ALBA IULIA

Prescurtări: *AE* = monetă de bronz cu nominal neprecizat; *An* = antonian; *Ap* = teritoriul orașului Apulum, fără precizări topografice sau cu indicație pe baza căreia nu se mai poate stabili punctul descoperirii; *AR* = monetă de argint fără alte precizări; *B* sau *b* Bustul; *Babelon* = E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, I—II, Paris, 1885—1886; *Blumer* = F. Imhoof—Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, I—II, Berlin, 1901—1902; *C.* = capul; *Cen* = centenionalis; *Cim. rom.* = Teritoriul cimitirului roman din Apulum, situat pe locul numit „Sub vii”; *Col. Mz.* = colecția muzeului regional Alba Iulia; *C.* ed. I = H. Cohen, *Description des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles imperiales*, I—VII, Paris, 1859—1868; *C.* = ibidem, ed. II-a în opt volume, Paris, 1880—1892; *D* = denar; *Dp* = dupondius;

¹²² F. Heichelheim, în *Klio*, 1933, p. 103; Id., *Wirtschaftsgeschichte*, p. 688—689.

¹²³ G. Mickwitz, *op. cit.*, p. 57; F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 688—689.

dr. = spre dreapta; Fol. = follis; ex. = în exergă; IG = inventarul general al muzeului regional Alba Iulia, 1920—1956; Inv. = *Az alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet szerzeményi naplója*, I—III, 1887—1917 (*Jurnalul de achiziții al Societății de istorie, arheologie și științe naturale a județului Alba de Jos*); l = cu cunună de lauri; Lipsă = Moneta lipsește din colecție și nu e descrisă în fișierul întocmit de B. Cserni; Lm = lista monetelor Muzeului regional din Alba Iulia întocmită în 1956, cuprinzând toate piesele existente la acea dată; M = T. E. Mionnet, *Description des médailles antiques grecques et romaines*, I—VI, Paris, 1806—1813; M.S. = ibidem, *Supplément*, I—IX, Paris, 1818—1837; Mai = pecunia maiorina; Mon = monetă romană fără precizarea metalului; Pick = B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 1, *Dacien und Moesien*, Berlin, 1899; Plumb = monetă romană de plumb; r. = cu cunună de raze; S = sesterț; Sem. = semis; st. = spre stînga; Ts. = teritoriul săpăturilor lui B. Cserni din anul 1888—1914; I—III = P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, Stuttgart, I = *Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, 1931; II = *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, 1933; III = *Die Reichsprägung zur Zeit des Antoninus Pius*, 1937.

Pentru datarea monetelor și identificarea atelierelor am folosit: H. Mattingly — E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, London I—IV/1, 1923—1936, V/1, 1927; K. Pink, *Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit*, I—IV, în *NZ*, 66, 1933, p. 17—54; 67, 1934, p. 3—17; 68, 1935, p. 12—34; 69, 1936, p. 10—28. Pentru a păstra unitatea catalogului, am indicat peste tot tipul corespunzător din Cohen, în ordine cronologică.

MONETE ROMANE REPUBLICANE

DOMITIAN (81—96)

- 1—8. D Babelon, I, 526/19, 158/1, II, 312/3, I, 106/8, II, 375/9, I, 315/4, II, 114/31, I, 198 urm.
9. D Lipsă
10. AE Lipsă

- 24—30. D C. 50, 373, 194, 217, 494, 265, 285.
31. D Uzat
32. As C. 333.
33. As Uzat
34. AE Lipsă

MONETE ROMANE IMPERIALE

NERVA (96—98)

TIBERIUS (14—37)

11. Dp C. 249.

35. D C. 6.
36. S Uzat
37. Dp C. 68.
38. As C. 23.

DRUSUS IUNIOR (21—22)

TRAIAN (98—117)

12. As C.2.

NERO (54—68)

13. D C. 334.
14. As Uzat

- 39—49. D C. 273, 234, 244, 85, 89, 98, 190, 481, 130, 156.
50—52. D Uzați
53—55. S C. 485, 542, 7.
56—57. S Uzați
58. Dp C. 12.
59—61. As C. 410, 460, 531.
62—68. AE Lipsă
69—72. Mon. Lipsă

VITELLIUS (69)

- 15—17. D C. 18, 72, 111.

VESPASIAN (69—79)

HADRIAN (117—138)

- 18—20. D C. 565, 566, 366.
21. D Uzat
22. As C. 632.
23. AE Uzat

- 73—84. D C. 1027, 1049, 253, 815, 353, 963, 1316, 1328, 1455, 172, 338.

- 85–87. D Lipsă
 88–90. S C. 86, 158, 201.
 91–93. Dp C. 260, 1470, 820.
 94. Dp Uzat
 95–101. As C. 369, 235, 1033, 1142, 371(3).
 102–104. AE Uzați
 105–116 AE Lipsă

VIBIA SABINA (117–136)

117. S C. 38.
 118. Dp C. 53.
 119. AE Lipsă

ANTONINUS PIUS (136–161)

- 120–134. D C. 84, 873, 21, 13(2), 678, 344, 218, 281, 825, 290, III, 342, C. 804, 164(2).
 135–137. D Uzați
 138–151. S C. 846, 856, 139, 556, 873, 38, 282, 969, 207, 542, 1008, 165(2), 354.
 152–158. Dp C. 36, 142, 279, 349, 752, 555, III, 1129.
 159. Dp Uzat
 160–165. As C. 37, III, 997, C. 822, 1096, 49, 986.
 166. Sem. C. 176,
 167. Sem. Uzat
 168–172. AE Uzați
 173–179. AE Lipsă

FAUSTINA SENIOR (138–140)

- 180–189. D C. 26, 32(2), 75, 84, 116, 134, 175(2), 236.
 190. D Lipsă
 191–199. S C. 20, 12, 80(3), 111, 117, 125, 210.
 200–202. As C. 89, 164(2).
 203–204. AE Lipsă

MARCUS AURELIUS (161–180)

- 205–213. D C. 709, 105(2), 469, 543, 546, 277, 91, 92.
 214–218. S C. 230, 921, 174, 184, 185.
 219–220. Dp C. 759, 58.
 221. Dp Uzat
 222–223. As C. 692(2).
 224. As Uzat
 225. AE C. cf. 49–59.
 226–227. AE Uzați
 228. AE Lipsă

FAUSTINA IUNIOR (161–175)

- 229–236. D C. 15(2), 24, 94, 32, 35 (2), 70.
 237. D Uzat
 238–241. S C. 268, 96, 100, 222.
 242. As C. 201.
 243–246. AE C. 89, 207, 194(2).
 247. AE Uzat
 248. AE Lipsă

LUCIUS VERUS (161–169)

- 249–250. D C. 228, 111.
 251–252. D Lipsă

ANNIA LUCILLA (161–169)

253. D C. 99.
 254–255. S C. 79, 94.
 256. Dp C. 86.
 257. AE Uzat

COMMODUS (176–192)

- 258–262. D C. 311, 905, 350, 171, 358.
 263. D Lipsă
 264. S C. 908.
 265. S Uzat
 266–267. As C. 294, 405.
 268. AE C. 478.
 269. AE Uzat
 270. AE Lipsă

CRISPINA (177–182)

271. S C. 33.

PERTINAX (193)

- 272–273. D. C. 2, 43.

DIDIUS IULIANUS (193)

274. S C. 3.

SEPTIMIUS SEVERUS (193–211)

- 275–313. D C. 675, 283, 311, 318, 396, 390, 50, 6(3), 21, 188, 212, 419, 444, 578, 777, 95, 229, 357(3), 641, 719, 454, 372, 470, 476, 489(2), 525, 540, 31, 222, 606(2), 744, 84, 4.
 314–316. D Uzați
 317–318. D Lipsă
 319. S C. 732.
 320. S Uzat

321—322. AE C. 205, 447.
323. AE Uzat

IULIA DOMNA (193—217)

324—342. D C. 103, 150(2), 174, 192,
27(3), 31(2), 47(3), 81, 128,
246, 212(2), 226.
343. An C. 107.
344—345. S C. 234(2).
346. AE Uzat

CARACALLA (198—217)

347—373. D C. 587(2), 505(2), 557,
413, 542, 424(2), 122, 419,
434, 440, 211, 447, 477,
188, 205, 220, 224, 128,
150, 165, 307, 359, 337, 213.
374—377. D Uzați
378. An C. 388.
379. AR Lipsă
380. S C. 325.
381. Dp C. 303.
382—383. As C. 309(2).
384—385. AE Uzați

FULVIA PLAUTILLA (202—205)

386—388. D C. 21, 25(2).
389. AE C. 28.

GETA (209—212)

390—404. D C. 36, 38, 39, 44, 49, 193
91, 157(2), 183, 207, 83,
104, 230, 201.
405. AE C. 152.

MACRINUS (217—218)

406. D Uzat
407. AE C. 175.

ELAGABAL (218—222)

408—443. D C. 30, 31, 136, 89, 92(3),
153(3), 1(2), 61(3), 86,
184, 194(2), 196, 246(4),
276(2), 13, 38, 47, 117,
282, 289, 300(2), 304, 307,
213.
444. D Lipsă
445. An C. 31.
446. AR Lipsă

IULIA SOEMIAS BASSIANA (218—222)

447—449. D C. 8(2), 14.

IULIA MAESA (218—222)

450—455. D C. 29, 36(4), 45.
456. D Uzat
457. AE Lipsă

SEVERUS ALEXANDER (222—235)

458—515. D C. 201(2), 204, 216, 218
(2), 225, 229, 231(2), 249,
(254(2), 256, 276, 281, 287,
305, 312, 325(2), 9(2), 118,
183, 576, 364, 401, 92(2),
191(2), 566, 560, 579, 580,
584(3), 586, 427, 440, 76(2),
159, 166, 543, 23(4), 27,
70, 97, 38, 43, 495, 496.
516—520. D Uzați
521—522. D Lipsă
523. Lipsă mon. greacă (?)
524—527. AR Lipsă
528—533. S C. 368, 415, 567(2), 167,
503.
534—535. AE Lipsă

IULIA MAMAEA (222—235)

536—547. D C. 5(3), 6, 17, 35(2), 72,
81(4).
548—549. D Uzați
550. As C. 22.

MAXIMINUS (235—238)

551—554. D C. 28, 37, 85, 99.

BALBINUS (238)

555. An C. 3.

GORDIAN III (238—244)

556—652. An C. 86, 105, 162, 167, 181(2),
296, 297(4), 298, 362, 381,
386, 388(4), 17, 25, 48, 52,
130(2), 199, 205, 216(2),
312(3), 314(4), 357(2), 41,
42, 121(5), 348, 237, 62(3),
109(4), 110, 142(3), 249(3),
253, 404(8), 75, 147, 160(2),
261, 262, 266(3), 353, 97(3),
155(3), 276, 327(7), 319(3).
653. An Uzat
654—658. An Lipsă
659—660. S C. 175, cf. 262,

FILIP ARABUL (244—249)

661—721. An C. 55(2), 215(2), 103, 109,
43, 120, 227, 240, 124(5).

- 3, 9(6), 12, 17, 25(5), 32, 39, 50(2), 87(3), 135(5), 165(5), 170(6); 171(2), 145, 178, 198, 223, 185, 22, 218.
- 722–726. An Lipsă
 727. AR Lipsă
 728–729. S C. 18, 26.
 730–731. AE Lipsă

MARCIA OTACILIA SEVERA (244–249)

- 732–747. An C. 53, 9, 14(7), 43(3), 4, 6(2), 20.
 748. An Lipsă
 749. S C. 10.

FILIP CEL TÎNAR (244–249)

- 750–761. An C. 48(7), 54, 55, 57, 13, 17, 58.
 762. S C. 55.

TRAIANUS DECIUS (248–251)

- 763–799. An 2(4), 4(3), 27(8), 33, 34, 46, 49(4), 86(5), 106(3), 25, 111(5), 9.
 800. An Lipsă

HERENNIA ETRUSCILLA (250–251)

- 801–809. An C. 14, 17(2), 19(6).

HERENNIUS ETRUSCUS (250–251)

- 810–819. An C. 4, 20(3), 26(2), 38(4)

HOSTILIANUS (250–251)

- 820–821. An C. 15(2).

TREBONIANUS GALLUS (251–253)

- 822–850. An C. 17(2), 34(2), 41(3), 47(2), 63(4), 67, 82, 88, 107, 20(2), 68(2), 76(2), 128(5), 125.
 851. An Tocit
 852. An Lipsă

VOLUSIANUS (251–253)

- 853–875. An C. 25(2), 20, 68, 70(2), 71(2), 85, 88(3), 8(4), 118(2), 135(2), 94(2), 33.
 876. An Lipsă

AEMILIANUS (253)

- 877–879. An C. 16, 25, 32.

VALERIANUS I (253–259)

- 880–916. An C. 105, 53(5), 83, 94, 197, 230(2), 152, 155, 17(9), 183, 189, 221, 224, 65(3), 44, 253, 135(4), 143, 8.
 917. An Lipsă

GALLIENUS (253–268)

- 918–947. An C. 1272, 1288(2), 1310, 567, 1162, 1198, 940, 306, 308, 310, 1289, 1181, 1189, 98, 123, 125, 136, 195, 351, 440, 571, 754(2), 792(2), 887, 990, 1075, 24.
 948–949. An Uzați
 950–953. An Lipsă

VALERIANUS II (255),

954. An C. 26.

SALONINUS (258–260)

- 955–958. An C. 45, 61, 62, 81.

CORNELIA SALONINA (253–268),

- 959–969. An C. 58, 61(2), 84(2), 78, 50, 60(3).
 970. An Uzat,

CLAUDIUS GOTHICUS (268–270)

- 971–981. An C. 21, 87(2), 114, 124, 139(2), 289, 301, 313, 315.

AURELIANUS (270–275)

- 982–984. An C. 60, 113, 219.

GALERIUS MAXIMIANUS (293–311)

985. Fol. C. 124.

CRISPUS (317–326)

- 986–987. Fol C. 34, 154.

CONSTANTINUS I (306–337)

- 988–991. Fol C. 246, 253, 286, 760.
 992. Mai C. 454.
 993. AE Uzat
 994. AE Lipsă

CONSTANTINOPOLIS

- 995–996. Fol. C. 2, 21.

CONSTANTINUS II IUN. (317–340)

997-1002. Fol. C. 18, 39, 113, 122, 129, 165.

CONSTANTIUS II (323–361)

1003-1006. Fol. C. 47, 102, 293, 335.

1007-1010. Mai. C. 44(3), 342.

1011-1013. Cen. C. 47(2), 293.

1014. AE. C. 100.

CONSTANS (333–350)

1015-1017. Fol. C. 50, 176 (2).

CONSTANTIUS GALLUS (351–354)

1018. Cen. C. 7.

FLAVIUS CLAUDIUS IULIANUS (355–363)

1019. Cen. C. 42.

VALENTINIANUS I (364–375)

1020-1021. Cen. C. 12, 38.

VALENS (364–378)

1022. Cen. C. 67.

GRATIANUS (375–383)

1023. Cen. C. 22.

VALENTINIANUS II (375–392)

1024. Cen. C. 9.

EMISIUNI: P M S COL VIM

Grame mm Pick Inv.

GORDIAN III

1025. AE 5,10 22 72. 11953

1026. AE 14,55 29 76. 10015

FILIP ARABUL

1027. AE 11,55 28–29 194. 7788

1028. AE 15,70 28–29 103. 8093

1029. AE 18,10 28–29 103. 8096

Grame mm

Pick

Inv.

TRAIANUS DECIUS

1030. AE 15,40 22–23 125

Rv. 123. 9758

1031. AE 14,45 28–29 132. 8082

TREBONIANUS GALLUS

1032. AE 10,90 26–27 163. 7786

*EMISIUNI: PROVINCIA DACIA**FILIP ARABUL*

1033. AE 16,50 27–26 1. 2380

1034. AE 13,95 27–28 1. 9930

1035. AE 13 27–29 1. 10017

1036. AE Lipsă 11366

1037. AE 5,40 20–20,5 2. 4700

1038. AE 3,25 26–27 2. 8124

1039. AE 4,50 21–22 2. 10019

1040. AE 4,20 21 2. 11063

1041. AE 4,20 20 2. 11916

1042. AE 14,90 29–30 4. 1284

1043. AE 15 28–29 4. 8126

1044. AE 4,95 22,5 5. 2381

1045. AE 3,60 21–22 5. 8090

1046. AE 4,52 21–22 5. 8129

1047. AE 3,73 19,5 5. 8091

1048. AE 4,60 20–21 5. 10018

1049. AE 20,50 27 cf. 7. 8121

1050. AE 15,25 28–29 cf. 7. 8125

1051. AE 15 27–28 cf. 7. 10980

1052. AE 4,40 20–21 cf. 8. 8092

1053. AE 4,75 20–22 cf. 8. 8122

1054. AE 4,87 20 cf. 8. 8128

1055. AE 15,50 26–27 9. 2382

1056. AE 4,55 20–21 cf. 16. 8123

1057. AE 15,60 27–29 cf. 1 sq. 8095

1058. AE 24,50 25–26 cf. 4 sq. 8094

1059. AE Lipsă cf. 15–16. 11348

1060. AE Lipsă cf. 1 sq. 11583

MARCIA OTACILIA SEVERA

1061. AE 14,90 28 178130

1062. AE 14,28 28–29 203184

MONETE GRECEȘTI DIN EPOCA IMPERIALĂ

FAUSTINA IUNIOR

1063. Av. ΦΑ[VC]TEINA — CEBA[CTH] B. dr.

Rv. [ΑΔΠΙ]ΑΝΟΠ — ΟΛΕΙΤΩΝ. O divinitate feminină în picioare spre st., ține un sceptru, iar în dr. o pateră (sau un alt obiect oval); lângă ea, la dr., un modius.

AE, 7, 20 g, 21—22 mm, cf. M. S. II, p. 308/642. Inv. 10670. Ts. 1911 H. (Pl. IV).

1064. Av. ΦΑΥΚΤΕΙΝΑ- CEB[AC]TH. B. dr.

Rv. ΑΔΡΙΑΝΟΠ -Ο-ΛΕΙΤΩΝ. O divinitate feminină (Abundantia) cu modius pe cap, ține în st. cornul abundenței, iar în dr. o pateră.

AE, 6,60 gr, 22—22,5 mm, cf. M. I, p. 386/144. Inv. 111918. Partoș (Pl. IV).

1065. Av. Ilizibil. B. dr.

Rv. Ο[...] ΠΙΑC. Salus în picioare spre st., hrănește un șarpe, pe care-l ține în brațe.

AE, 4 gr, 21 mm. Lm. 4997. Ts. 1902.

SEPTIMIUS SEVERUS

1066. Av. [A]VT K CЄΠ TI CЄOVHP[OC] [...], B. r. dr.

Rv. [...]K APMNE[...]; în exergă ΝΙΚΑΙЄ[Ω N]. O divinitate șezînd pe pământ spre st., sprijinindu-se pe brațul st., cu mîna dr. întinsă spre un delfin care înoată spre zeu.

AE, 20,10 gr, 34 mm. Inv. 10592. Ts. 1912 F (Pl. IV).

1067. Av. Ilizibil. Bustul lui Septimius Severus.

Rv. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑ — ΠΕΡΕ[...], în ex., ΝΕΩΚΟΡ[Ω]N. Hercule în picioare spre st., nud, prinzînd cu ambele mîini coarnele unui cerb și apăsînd cu genunchiul stîng corpul cerbului, care stă culcat pe picioarele din spate, iar cu cele din față ridicat. Lîngă Hercule, măciuca, arcul și tolba. Pe cap pielea de leu care-i atîrnă pe spate. AE, 27,95 gr, 40—38 mm. Transformat în medalion. Cf. Blumer, I, p. 107/6; II, p. 500 pl. XX/1. Inv. 620. Ts 1888 (Pl. IV).

1068. Av. [AV] KAI [C]Є [Π] — CЄOVHPO[C...] B. 1. îmbrăcat cu zale și împodobit cu capul Gorgonei spre dr.

Rv. CTPA [NI]-K-O- [CT]PATOV, în ex., ΑΠΙΛΛΩΝΙΑ- ΤΩΝ. Fațada unui templu cu patru coloane; în mijloc statuia lui Apollo, cu cunună de raze și haină lungă, stînd în față, privind spre st., ține în mîna dr. un corb alb, iar în st. o ramură de lauri; la st., Artemis, în picioare, stînd în chiton dublu, cu tolba pe umărul dr., și arcul acoperit în parte de coloană, mina dr. lăsată în jos; la dreapta lui Apollo, o divinitate în picioare, cu un sceptru sau o făclie în mîna dr., iar în st., o pateră (?). AE, 16,90 gr, 33 mm, Blumer I, p. 121/9; cf. M.S. VI, p. 473/186. Inv. 934. Ts. 1889 (Pl. V, 1086).

CARACALLA

1069. Av. ANTONINVS IMP [] AV[]. B.1. îmbrăcat spre st.

Rv. [] OBLN- P II II. C. Victoria mergînd spre st., duce în mîna dr., o cunună, în st., o ramură.

AE, 15,50 gr, 28 mm. Lm. 2188. Ts. 1898 (Pl. VI, 108).

ELAGABAL (?)

1070. Av. ANTONIN[VS PIV]S FEL AVUG. Bustul 1. spre dr.

Rv. I-L [], în ex., ΤΣΜΓ. O corabie cu visle, mergînd spre st.

AE, 2, 52 gr, 19 mm, Inv. 10769. Ts. 1912 G. (Pl. V).

SEVERUS ALEXANDER

1071. Av. MAVP CEVH A [AEΞ] AN Δ[POC AVΓ]. B.l. spre dr.
Rv. NI-K-A-I-E-ΩN. Trei stindarde militare.
AE, 3,10 gr, 19 mm. M.S. V, p. 139/797. Inv. 109. Ap. (Pl. V).
1072. Av. [M] AVP CEV AΛEΞAN ΔPOC [AVΓ]. B.l. dr.
Rv. N-I-K-A-I-E-ΩN. Ca mai sus.
AE, 3,43, 20 mm. Inv. 5735. Ts. 1905 (Pl. V).
1073. Av. [M AVP CEV AΛEΞAN ΔPOC AVΓ]. Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
AE, 3,60 gr, 20—19 mm. Inv. 12092. Ap.
1074. Av. [M] AVP SEVH [AΛEΞAN ΔPOC AVΓ]. Capul laureat dr.
Rv. NIKAIE în ex., ΩN. Templu cu șase coloane văzut din profil.
AE, 7,54 gr, 25—26 mm. Cf. M.S. V, p. 138/788. Inv. 10771. Ts. 1912 G.

IULIA MAMAEA

1075. Av. [IO]V ΔIA MAMAIA AVΓOVCT. B. dr.
Rv. NIKAIEΩN. În jurul unei urne de joc, în mijlocul căreia se află o ramură de palmier.
AE, 3,20 gr, 20 mm. M.S. V, p. 140/809. Inv. 2395. Ts. 1897 (Pl. V)

GORDIAN III

1076. Av. M AN ΓOPΔIANOC AV[Γ]. B.r. dr.
Rv. N-I-K-A-I-E-ΩN. Patru stindarde militare.
AE, 3,20 gr, 20—21 mm. M.S. V, p. 150/871. Inv. 9005. Ts. 1908 (Pl. V)
1077. Av. [Γ]O - [P]ΔIANOC. B.r. dr.
Rv. [Γ]T[]-[]EΩ[]. O divinitate în picioare spre st., ține în mîna dr. un obiect nedistinct, în cîmp un alt obiect sau o siglă.
AE, 5,52 gr, 21 mm. Inv. 7776. Ts. 1905 (Pl. V).

MESAMBRIA

1078. Av. Capul unei femei cu diademă spre dr.
Rv. ME AM-BPIANΩ[N]. Pallas, în poziție de luptă.
AE, 6,80 gr, 23 mm. M.I, p. 394/215. Inv. 10064. Ap. (Pl. V).

DIOCLETIAN

1079. Av. [A K] Γ OVAΛ ΔIOKΛ HTIAN[OC CEB]. B.l. dr.
Rv. În cîmp IA (an 11). Spes, mergînd spre st., ține în dr. o floare sau ramură, iar cu st. își prinde haina.
AE, 6,50 gr. 19—20 mm. M. VI, p. 492/3624, 500/3699. Inv. 2420. Ts. 1897 (Pl. V).

MONETE NEDETERMINATE

1080. Ilizibil. Capul sau bustul cu raze spre dr.
Rv. N-I-K-A[IE], în ex., [ΩN]. Patru stindarde militare cu cîte două glo-
bule; pe fiecare pare să fie cîte un vultur.
AE, 2,22 gr., 19—20 mm. Inv. 8374. Ts. 1907.
1081. Av. Ilizibil. B.l. dr.
Rv. [N-I-K-] AI[E]-Ω[N]. Patru stindarde, pe cele două din mijloc cîte un
vultur.
AE, 3,60 gr, mm. Inv. 9107. Cim. rom. (Pl. VI).

1082. Av. AVT[] B.1. dr.
Rv. Ilizibil. În cîmp L—B. Un vultur mergînd spre dr., privește înapoi.
AE, 8,15 gr, 20 mm. Inv. 907. Ts. 1889. (Pl. V). Moneta are grosimea de cca. 5 mm emisă la *Alexandria*.
1083. Av. AVT KAECA[P] A [] B.r. dr.
Rv. AAE [E]ANΔP[EIA]NA Δ[] NE [] Bustul unei divinități feminine sau a unei împărătese cu voal.
AE, 5,23 gr., 19—22 mm. Inv. 4512. Ts. 1905 (Pl. V). Moneta e transformată în medalion avînd pe față capul împăratului.
1084. Av. Ilizibil. Capul unui bărbat cu barbă spre dr.
Rv. [NI (sau) IN]. Doi pești înotînd unul spre celălalt.
AE, 1,85 gr, 16—17 mm. Inv. 2393. Ts. 1897 (Pl. V). Monetă transformată în medalion, în gaură se află o sîrmă răsucită de aur.
1085. Av. [] IAV [] C sau b cu r., dr.
Rv. IIT[] V, în ex., A []. Celeste, pe un leu alergînd spre dr., ține un sceptru și un obiect nedistinct.
AE, 15,65 gr, 30—31 mm. Inv. 11929. Partoș (Pl. VI).

MONETE FALSE

1086. Av. M AVREL [ANT]ONINVS AVG. C. 1. st.
Rv. P XXXIII IMP X COS IIII. O divinitate feminină șezînd spre st., ține o ramură (?).
AE, 2,05 gr, 16—18 mm. Inv. 4517, Ts. 1903. (Pl. VI).
1087. Av. [] PARTH M[AX]. C.1. dr.
Rv. [] N[] AVG. O divinitate în picioare, spre st., ține în mîna st., cornul abundenței, iar în dr., un obiect nedistinct.
Denar, 2,97 gr, 16—17 mm. Inv. 5671. Ap. (Pl. VI).
1088. Av. M. TLEC. C. descoperit spre dr.
Rv. Complet șters.
AE, 3,77 gr, 20 mm. Inv. 7779. Ts. 1905.
1089. Av. M ANTONINVS AVG GERM SARM. B. 1 dr.
Rv. TR P XXIX IMP VIII COS III. Victoria, șezînd spre st., cu semiluna în jurul gîtului, ține în mîna dr. o pateră, iar în st. o ramură.
AE, 1,80 gr, 18 mm. Cf. Cohen, III, 923. Inv. 7800. Ts. 1905 (Pl. VI).
1090. Av. IMP A[NT]ON[IN] AVG. B.1. dr.
Rv. LAETITIA AVGVSTI (A e scris peste tot fără bară transversală). O divinitate feminină în picioare, spre st., ține în mîna dr. o floare sau spice, iar în st., un sceptru.
D. 1,80 gr, 17 mm. Inv. 12093. Ap. (Pl. VI).
1091. Av. ANTONINVS-PIVSAVG. C. 1. dr.
Rv. [] ET [] C]OS III. O divinitate șezînd spre st.
D. 3,20 gr, 18 mm. Inv. 9111. Cim. rom. (Pl. VI).
1092. Av. N ANL[-DA-LAVGL N +] Bustul r. dr.
Rv. = Aversul în negativ.
AR, 3,05 gr, 20—19 mm. Inv. 11927. Partoș (Pl. VI).

MONETE NEDETERMINATE

- 1093—1095. AR
1096—1098. An
1099—1106. AE

MONETE TRECUTE ÎN INVENTARELE MUZEULUI CA FIIND ROMANE CE LIPSESC DIN COLECȚIE

- 1107—1120. AR
1121—1146. AE
1149—1154. Mon

În arhiva Muzeului regional Alba Iulia se află un catalog complet al monetelor păstrate din descoperirile de la Apulum (cu descrierea aversului și a reversului, indicându-se și greutatea, diametrul etc.) pe care l-am întocmit în 1956 pe baza inventarului B. Cserni din 1887—1917 (= Inv. vezi nota 7), a registrului de Inventar dintre anii 1920—1956 (= I.G.) și a listei monetelor (=Lm) păstrate în Muzeul din Alba Iulia. Unele dintre monetele care lipsesc din colecție le-am identificat și le-am descris pe baza fișierului întocmit de B. Cserni.

I. WINKLER

THE MONETARY CIRCULATION IN APULUM

(Summary)

After a short presentation of the topographical situation and development of the town Apulum, informations about the monetary discoveries in the capital of Dacia Apulensis are presented, underlining the approximate character of the data concerning the monetary discoveries as far as the second half of the 19-th century.

The foundation of the *Historical, Archaeological and Natural Sciences Society in Alba de Jos district* (*Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat*) and later on of *The Regional Museum in Alba Iulia*, created favourable conditions to preserve the coins discovered during archaeological excavations or accidentally on the territory of the town, so that in 1956, 1154 Roman republican and imperial coins could be registered.

The coins of the present study are preserved at the Regional Museum in Alba Iulia. Most of them were uncovered by B. Cserni between 1889—1916 on the place called "Glacis", Partos, or accidentally on the territory of the town, on places where Roman ruins were observed (see fig. 1) or on topographically not stated places.

In order to study the monetary circulation in Apulum, we took into consideration the monetary discoveries from Carnuntum and Aquincum (see table IV—V, p. 236—239), as to be compared with. This comparison reveals a remarkably intensive monetary circulation in Apulum, especially due to its advantageous position in the center of Transylvania, at the crossing of commercial roads, in the neighbourhood of gold mines. To this natural factor the presence of a great number of military units is added.

The monetary circulation of Apulum, is near to that of Aquincum in the 2-nd century A.D., and in the 3-rd century A.D. to that of Carnuntum, only beginning with Gallienus, a gradual decline is stated, followed by a sudden lowering under Aurelian.

The middle weight of the silver coins found at Apulum follows a descending line (see table II, p. 225—226).

An interesting fact is that the number of bronze coins in Apulum is much smaller than that of Carnuntum and Aquincum (see table V, p. 238—239).

The monetary types are very numerous in the 2-nd century A.D. Beginning with Gordian III, the number of types decreases, but under Gallienus, a multiplicity is stated again. The hybrid coins, the variants and silvered pieces are reduced in number in the discoveries of Apulum (note 48, 49). Imitations are also less frequent (see Pl.VI).

Most of the coins found at Apulum were emitted in Roman mints, the other imperial mints being very slightly represented (see p. 226). In the IVth century A.D. the situation changes however, owing to the general transformations in the monetary policy of the empire, most of the coins coming now from Siscia and Sirmium (see p. 226—227).

From the series of coins emitted for *provincia Dacia*, about 40 pieces emitted under *Philippus Arabus* were found at Apulum (see Pl. I—III, Catalogue, 1033—1062, p. 227). Quantitatively, the capital of Dacia Apulensis leads among the settlements where monetary discoveries with these emissions are mentioned (note 47).

The colonial and Greek coins come from 10 towns (see p. 228—229) most of them being from Viminacium and Nicaea (Pl. I—V). From the reduced number of pieces and from the transformation of some of them into medallions, (Pl. IV—VI) results that they had no important role in the economic life of the town.

Between the four monetary treasures and the isolated discoveries a certain discordance is seen concerning the numerical proportion of the emissions of the different emperors (see table III, p. 233), an explainable fact taking into consideration that the first treasure has been by gradual accumulations, and the other three are current capitale, as most of the pieces date from the last decades, before the closing of the treasures (*before the last emission*).

Confrunting the different results obtained in the study of the treasures and the isolated discoveries with the data furnished by the other sources, we established that the isolated discoveries reflect more faithfully the economic evolution of the town than the composition of the treasures.

Inscriptions worth reference to the fact that the constructions were built with the dedicant's money, *pecunia sua fecit*, point out that the coin became an important factor in the economic life.

Two of the *tabulae ceratae* found in Dacia were indited in the *canabae* of the Legio XIII Gemina, attesting the slave-trade.

The small number of coins dating from Gallienus, Claudius II and Aurelian (see table I, p. 222—223) could be a consequence of the evacuation of Dacia, as a part of the population left together with the army taking with it certain material goods. This modified the picture of monetary circulation which we are able to reconstitute.

In the 4-th century the number of coins discovered in Apulum exceeds the amount found in other towns of Dacia Superior, which may be an evidence that the density of the population that remained was in direct proportion with its number in the Roman epoque.

In the present stage of research the rapidity of the monetary circulation in Apulum cannot be stated as we lack the necessary elements not only concerning Apulum but also the whole economy of the slave-owning system.

The study of coins and inscriptions reveals the remarkable and rapid development of this town, due to its geographical position and to its role in defending the province.

The uninterrupted series of emissions from the 1-st century to Aurelian, the number of coins surpassing that of the discoveries of Aquincum where larger excavations had been carried out, show a very intensive monetary circulation up to the abandoning of Dacia.

The colonial and Greek coins together with the inscriptions show that the trade relations of Apulum extended as far as Syria, Egypt and Gallia. The abundance of monetary discoveries lead us to the conclusion that the balance of trade remained excedentary, indicating exports of a variety of soil and subsoil products, while the imports were limited to a few luxuries. The sudden decline in the monetary circulation after the withdrawal of the Roman military forces under Aurelian reflects the changes in the economic and political structure of the town, which is very much like the settlements outside the empire.

A short presentation of this material was published in *Der Münzumschlag in Apulum*, in *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, Jg. XI, 1962, 4. S. 617—624.

1025

1030

1037

1038

103

1040

1041

1045

1046

1047

1053

1054

1056

1026

1027

1028

1029

1031

1032

1033

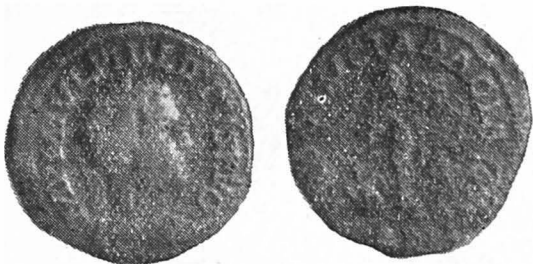

1034

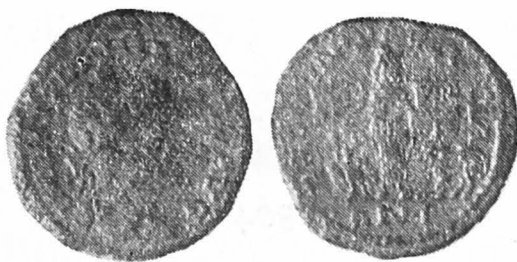

1048

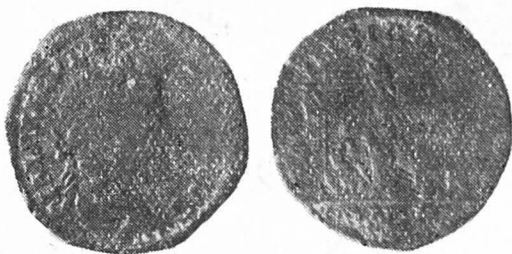
Pl. II. Monete P M S COL VIM și PROVINCIA DACIA din colecția Muzeului regional Alba Iulia, găsite la Apulum.

1035

1042

1043

1049

1050

1051

1055

1057

1058

1062

804

812

1017

1019

1063

1064

1066

1021

1067

Pl. IV.

Monete romane și grecești din aceeași colecție, găsite la Apulum. 804 = catalog 770, 812 = 778, 1017 = 980, 1019 = 982, 1021 = 984

<https://biblioteca-digitala.ro>

1071

1086

1070

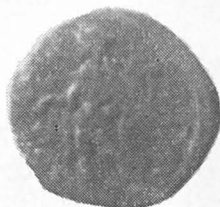
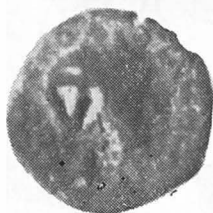
1072

1075

1076

1077

1078

1079

1082

1083

1084

PL. V.

Monede grecești, din aceeași colecție, găsite la Apulum. 1086 = catalog 1068

<https://biblioteca-digitala.ro>

108

1081

1085

1086

1087

1089

1090

1091

1092

Pl. VI.

Monede grecești și imitații de monede romane, din aceeași colecție, găsite la Apulum.
108 = catalog 1096.

TEZAURUL DE MONETE ROMANE IMPERIALE DE LA CRISTEȘTI PE MUREȘ

Tezaurul care formează obiectul studiului de față s-a găsit la marginea nord-estică a cunoscutei așezări rurale romane de la Cristești (r. Tîrgu Mureș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară)¹, în ziua de 7 septembrie 1963, pe cînd un grup de muncitori de pe șantierul de construcții al Combinatului de îngrășăminte azotoase săpau șanțurile pentru fundația unei clădiri (fig. 1). Acesta este primul și deocamdată unicul tezaur găsit la Cristești. Îndată ce au fost înștiințați de descoperirea făcută, Paul Dragoman directorul Muzeului regional din Tg. Mureș și Ștefan Kónya, de la același muzeu, s-au dus la fața locului, unde, prin convorbirile cu muncitorii și pe baza observațiilor proprii au putut determina punctul exact și condițiile în care a ieșit la lumină depozitul monetar.

Din cercetările efectuate la locul descoperirii rezultă că tezaurul s-a aflat la adîncime de 1,65 m, într-o groapă antică (fig. 2), în interiorul căreia au fost observate numeroase cioburi provenite dintr-un vas roman de provizii, diverse alte frînturi ceramice romane și un vâscior de culoare cenușie lucrat la roată. Monedele, care în momentul găsirii for-

¹ Bibliografia referitoare la așezarea romană de la Cristești (săpături, materiale arheologice, epigrafice și sculpturale, monede etc.), unde greșit se presupunea, înainte de primul război mondial, existența unui castru roman, a fost adunată de Al. Ferenczi, în *ACMIT*, 1929, p. 216 și apoi de I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 81—103; *ActaMN*. I, p. 182—184.

La aceasta mai trebuie adăugate acum cele cîteva monede din Muzeul din Tg. Mureș, considerate că provin de la Cristești, emise de la Constantius I sau II pînă la Honorius (*SCIV*. IV, 1953, p. 298) și săpăturile din anul 1950 efectuate și publicate de D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 153—195. Mai notăm că, în iulie 1962, Institutul de Istorie din Cluj în colaborare cu Muzeul regional și Institutul pedagogic de 3 ani din Tg. Mureș a executat, timp de două săptămîni, săpături restrînse în cuprinsul așezării de la Cristești (materialul inedit). Conduse de subsemnatul, aceste săpături au confirmat părerea exprimată de Al. Ferenczi, C. Daicoviciu, I. Paulovics și D. Popescu că la Cristești, pe malul Mureșului, nu sînt dovedite prin nimic urmele unui castru roman, aici fiind vorba de o vastă și bogată așezare civilă (*vicus*), care continuă să fie mîncată de apele Mureșului.

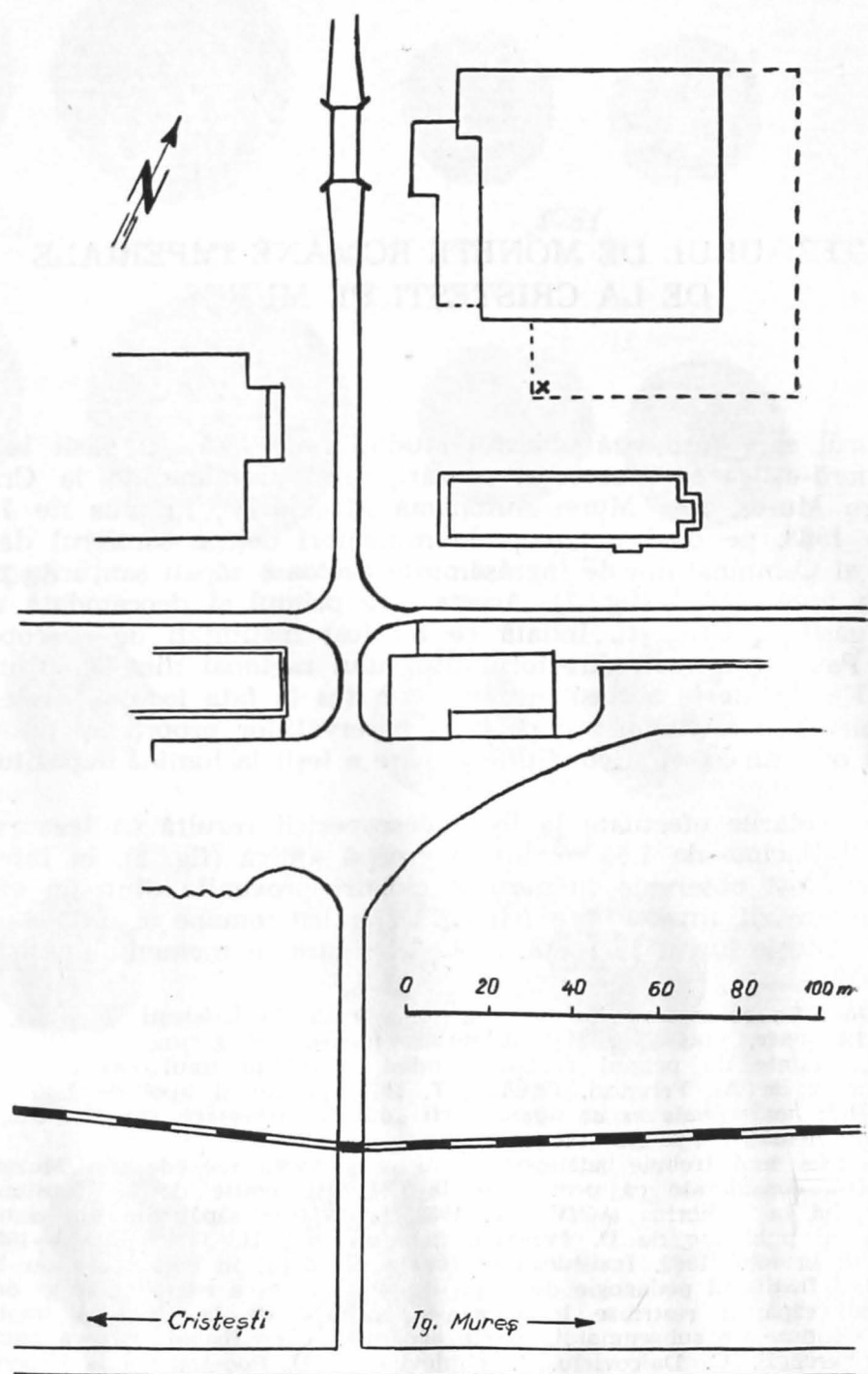
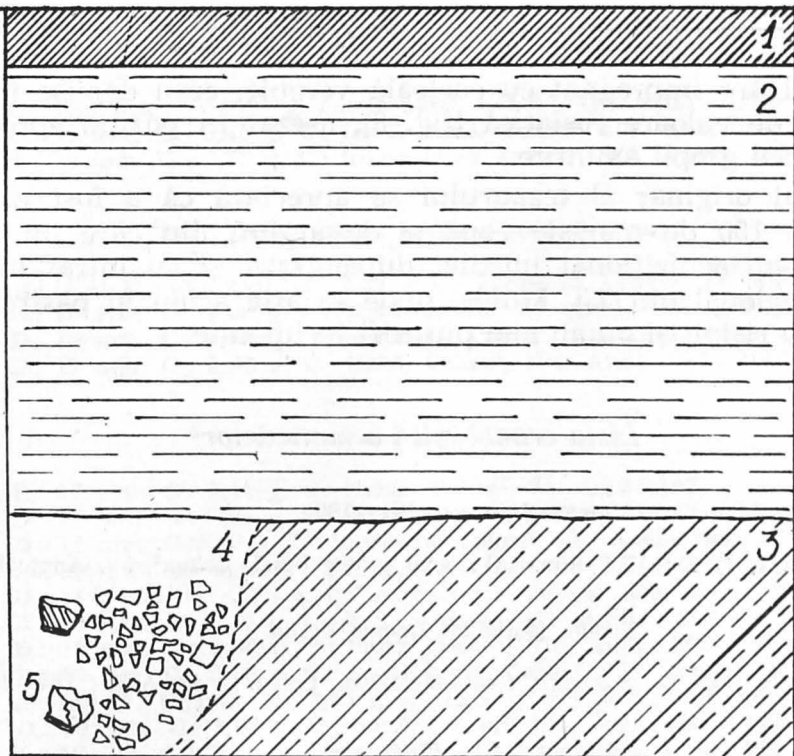

Fig. 1. — Schița locului cu punctul (X) în care s-a descoperit tezaurul.

0 20 40 60 80 100 cm

Fig. 2. — Profilul gropii în care s-a aflat tezaurul
1) humus modern, 2) strat de pământ castaniu cu resturi arheologice din perioada romană, 3) pământ neumblat, 4) groapă cu fragmente ceramice romane provinciale, 5) vasul în care erau depuse monedele.

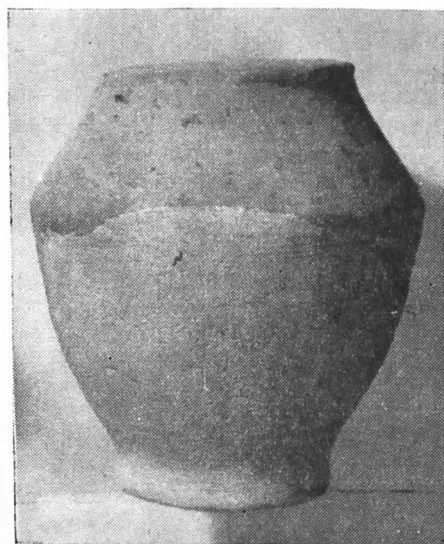

Fig. 3. — Vasul care conținea tezaurul monetar

mau un bulgăre impregnat cu cocleală verzuie, erau depuse într-un vas fragmentar de culoare roșiatică (fig. 3), așezat în poziție aproape verticală pe fundul gropii amintite.

Conținutul original al tezaurului se apreciază că a fost alcătuit din aproximativ 150 de monede romane de argint, din care un număr de 118 piese s-au achiziționat imediat după găsire și au intrat în colecțiile Muzeului regional din Tg. Mureș, unde se află acum în păstrare. Restul pieselor s-au risipit și nu au mai putut fi recuperate.

Lista cronologică a monedelor²

Marcus Aurelius (161—180)

- 1) Denar (Pl. I, 1) D: 17,5 mm. G: 3,29 g. C: bună. Cohen², 35. Anul: 162.

Lucilla (soția lui Lucius Verus)

- 2) Denar. D: 19 mm. G: 3,30 g. C: satisfăcătoare. Cohen², 41. Anul: 164—183.

Commodus (176—192)

- 3) Denar. D: 17,5 mm. G: 2,44 g. C: bună. Cohen², 150. Anul: 186.
 4) Denar. D: 17 mm. G: 2,66 g. C: slabă. Cohen², 547. Anul: 188.
 5) Denar. D: 17 mm. G: 2,68 g. C: mediocră. Cohen², 282. Anul: 190.
 6) Denar (Pl. I, 2) D: 18 mm. G: 2,80 g. C: bună. Cohen², 571. Anul: 192.

Clodius Albinus (193—197)

- 7) Denar. D: 17,5 mm. G: 2,82 g. C: mediocră. Cohen², 48. Anul: 194—196.

Septimius Severus (193—211)

- 8) Denar. D: 17,5 mm. G: 2,67 g. C: bună. Cohen², 381. Anul: 194.
 9) Denar. D: 17,5 mm. G: 3,20 g. C: bună. Cohen², 749. Anul: 194.
 10) Denar. D: 18 mm. G: 3,25 g. C: satisfăcătoare. Cohen², 395. Anul: 195.
 11) Denar. D: 17,5 mm. G: 3,13 g. C: slabă. Cohen², 404. Anul: 195.
 12) Denar. D: 16 mm. G: 2,23 g. C: slabă. Cohen², 51. Anul: 196.
 13) Denar. D: 17 mm. G: 2,22 g. C: slabă. Cohen², 304. Anul: 196.
 14) Denar. D: 17,5 mm. G: 2,80 g. C: bună. Cohen², 332. Anul: 196.
 15) Denar. D: 17 mm. G: 2,50 g. C: slabă. Cohen², 419. Anul: 196.
 16) Denar. D: 17 mm. G: 2,60 g. C: slabă. Cohen², 210. Anul: 197.
 17) Denar. D: 17 mm. G: 2,74 g. C: slabă. Cohen², 212. Anul: 197.
 18) Denar. D: 17 mm. G: 2,68 g. C: slabă. Cohen², 315. Anul: 197.
 19) Denar. D: 17,5 mm. G: 3,09 g. C: slabă. Cohen², 777. Anul: 197.
 20) Denar. D: 17 mm. G: 3,55 g. C: bună. Cohen², 370. Anul: 201.
 21) Denar. D: 18,5 mm. G: 2,81 g. C: foarte bună. Cohen², 744. Anul: 201.
 22) Denar. (Pl. I, 3) D: 19 mm. G: 3,62 g. C: foarte bună. Cohen², 100. Anul: 202.

² Prescurtări: D = diametrul; G = greutatea; C = conservarea.

- 23) Denar. D: 18,5 mm. G: 3,67 g. foarte bună. Cohen², 493. Anul: 207.
 24) Denar. D: 19 mm. G: 3,45 g. C: foarte bună. Cohen², 514. Anul: 208.
 25) Denar. D: 19 mm. G: 2,77 g. C: foarte bună. Cohen², 525. Anul: 209.

Iulia Domna (soția lui Septimius Severus)

- 26) Denar (pl. I,4) D: 18,5 mm. G: 3,23 g. C: excelentă. Cohen², 14. Anul: 193–211.
 27) Denar. D: 20 mm. G: 3,08 g. C: bună. Cohen², 47. Anul: 193–211.
 28) Denar. D: 18 mm. G: 3,35 g. C: mediocră. Cohen², 185. Anul: 193–211.
 29) Denar. D: 17 mm. G: 2,92 g. C: slabă. Cohen², 198. Anul: 193–211.

Caracalla (198–217)

- 30) Denar. D: 17 mm. G: 3,11 g. C: slabă. Cohen², 74. Anul: 197.
 31) Denar. D: 17 mm. G: 2,88 g. C: satisfăcătoare. Cohen², 82. Anul: 198.
 32) Denar. D: 18 mm. G: 3,07 g. C: mediocră. Cohen², 95. Anul: 198.
 33) Denar. (pl. I,5). D: 18 mm. G: 3,19 g. C: excelentă. Cohen², 159. Anul: 198.
 34) Denar. D: 18,5 mm. G: 2,78 g. C: foarte bună. Cohen², 688. Anul: 202.
 35) Denar. D: 18 mm. G: 3,17 g. C: bună. Cohen², 420. Anul: 205.
 36) Denar. D: 17 mm. G: 2,90 g. C: bună. Cohen², 510. Anul: 208.
 37) Denar. D: 19 mm. G: 3,10 g. C: foarte bună. Cohen², 477. Anul: 209.
 38) Denar (pl. I,6) D: 19 mm. G: 2,55 g. C: excelentă. Cohen², 549. Anul: 209.
 39) Denar. D: 20 mm. G: 3,07 g. C: bună. Cohen², 165. Anul: 210–213.
 40) Denar. D: 19 mm. G: 2,63 g. C: foarte bună. Cohen², 196. Anul: 212.
 41) Denar. D: 19,5 mm. G: 2,84 g. C: foarte bună. Cohen², 284. Anul: 215:

Geta (209–212)

- 42) Denar (pl. I, 7) D: 19 mm. G: 3,41 g. C: foarte bună. Cohen², 104. Anul: 205–207.

Elagabal (218–222)

- 43) Denar. (pl. I, 8). D: 19,5 mm. G: 3,36 g. C: excelentă. Cohen², 153. Anul: 220.
 44) Denar. D: 19 mm. G: 2,91 g. C: foarte bună. Cohen², 1. Anul: 220–222.
 45) Denar. D: 18 mm. G: 2,99 g. C: bună. Cohen², 86. Anul: 221.
 46) Denar. D: 19 mm. G: 2,69 g. C: bună. Cf. Cohen², 202. Anul: 221:
Obs. Exemplarul nostru este de argint, nu de bronz.
 47) Denar. D: 17,5 mm. G: 2,58 g. C: bună. Cohen², 276. Anul: 221.
 48) Denar. D: 17,5 mm. G: 2,32 g. C: slabă. Cohen², 276. Anul: 221.
 49) Denar D: 19,5 mm. G: 2,37 g. C: foarte bună, Cohen², 38. Anul: 218–222. — *Obs.*
Pe av. Antoninus, nu Antonius.
 50) Denar. D: 19 mm. G: 2,99 g. C: bună. Cohen², 68. Anul: 218–222.
 51) Denar. D: 19 mm. G: 2,53 g. C: bună. Cohen², 70. Anul: 218–222.
 52) Denar. D: 18,5 mm. G: 2,74 g. C: bună. Cohen², 112. Anul: 218–222.
Obs. Capul împăratului fără cunună de raze.
 53) Denar. D: 20 mm. G: 2,85 g. C: foarte bună. Cohen², 242. Anul: 218–222
 54) Denar. D: 18 mm. G: 2,82 g. C: bună. Cohen², 244. Anul: 218–222.
 55) Denar. D: 18 mm. G: 2,43 g. C: satisfăcătoare. Cohen², 256. Anul: 218–222.
 56) Antoninian (pl. I, 9) D: 21 mm. G: 4,73 g. C: foarte bună. Cohen², 291. Anul: 218–222.

Iulia Soaemias (mama lui Elagabal)

- 57) Denar. (pl. I, 10). D: 19 mm. G: 3,13 g. C: foarte bună. Cohen², 14. Anul: 218–222.

Iulia Maesa (sora Iuliei Domna)

- 58) Denar. D: 19 mm. G: 2,75 g. C: foarte bună. Cohen², 8. Anul: 218—222.
 59) Denar. D: 19 mm. G: 2,33 g. C: mediocră. Cohen², 36. Anul: 218—222.
 60) Denar. D: 19 mm. G: 2,89 g. C: mediocră. Cohen², 45. Anul: 218—222.
 61) Denar. D: 18 mm. G: 2,78 g. C: bună. Cohen², 45. Anul: 218—222.
 62) Denar. (pl. I, 11). D: 19 mm. G: 3,28 g. C: foarte bună. Cohen², 45. Anul: 218—222

Severus Alexander (222—235)

- 63) Denar. D: 18,5 mm. G: 3,19 g. C: foarte bună. Cohen², 207. Anul: 222.
 64) Denar. D: 21 mm. G: 2,31 g. C: foarte bună. Cohen², 229. Anul: 223.
 65) Denar. D: 19 mm. G: 2,68 g. C: foarte bună. Cohen², 239. Anul: 223.
 66) Denar. D: 18,5 mm. G: 3,12 g. C: bună. Cohen², 254. Anul: 224.
 67) Denar. D: 19 mm. G: 3,30 g. C: foarte bună. Cohen², 260. Anul: 225.
 68) Denar. D: 18,5 mm. G: 2,65 g. C: foarte bună. Cohen², 364. Anul: 229.
 69) Denar. D: 17 mm. G: 2,81 g. C: bună. Cohen², 401. Anul: 230.
 70) Denar. D: 19 mm. G: 2,49 g. C: mediocră. Cohen², 566. Anul: 230.
 71) Denar. (pl. I, 12). D: 20 mm. G: 2,35 g. C: excelentă. Cohen², 161. Anul: 231.
 72) Denar. D: 20 mm. G: 2,98 g. C: excelentă. Cohen², 161. Anul: 231.
 73) Denar. D: 20 mm. G: 2,53 g. C: excelentă. Cohen², 501. Anul: 231.
 74) Denar. D: 19 mm. G: 2,40 g. C: bună. Cohen², 427. Anul: 232.
 75) Denar. D: 21 mm. G: 3,50 g. C: excelentă. Cohen², 434. Anul: 232.
 76) Denar. D: 18,5 mm. G: 2,44 g. C: foarte bună. Cohen², 9. Anul: 222—235.
 77) Denar. D: 18,5 mm. G: 2,90 g. C: foarte bună. Cohen², 9. Anul: 222—235.
 78) Denar. D: 20 mm. G: 2,77 g. C: foarte bună. Cohen², 23. Anul: 222—235.
 79) Denar. D: 17,5 mm. G: 3,03 g. C: foarte bună. Cohen², 23. Anul: 222—235.
 80) Denar. D: 19 mm. G: 2,46 g. C: foarte bună. Cohen², 23. Anul: 222—235.
 81) Denar. D: 20 mm. G: 3,15 g. C: foarte bună. Cohen², 187. Anul: 222—235.
 82) Denar. D: 19 mm. G: 2,60 g. C: bună. Cohen², 579. Anul: 222—235.
 83) Denar. D: 19 mm. G: 2,82 g. C: foarte bună. Cohen², 585. Anul: 222—235.

Iulia Mamaea (mama lui Severus Alexander)

- 84) Denar. (pl. II, 13). D: 19,5 mm. G: 3,04 g. C: excelentă. Cohen², 32. Anul: 222—235.
 85) Denar. D: 19 mm. G: 2,90 g. C: excelentă. Cohen², 60. Anul: 222—235.
 86) Denar. D: 18 mm. G: 2,42 g. C: foarte bună. Cohen², 81. Anul: 222—235.
 87) Denar. D: 18,5 mm. G: 2,40 g. C: slabă. Cohen², 81. Anul: 222—235.
 88) Denar. D: 18 mm. G: 2,94 g. C: bună. Cohen², 81. Anul: 222—235.

Maximinus I (235—238)

- 89) Denar. D: 20 mm. G: 3,04 g. C: excelentă. Cohen², 46. Anul: 235.
 90) Denar. D: 20 mm. G: 2,47 g. C: excelentă. Cohen², 9. Anul: 235 sau 236.
 91) Denar. (pl. II, 14). D: 19,5 mm. G: 3,24 g. C: excelentă. Cohen², 55. Anul: 236.
 92) Denar. D: 19 mm. G: 2,89 g. C: excelentă. Cohen², 55. Anul: 236.
 93) Denar. D: 21 mm. G: 3,07 g. C: excelentă. Cohen², 7. Anul: 235—238.
 94) Denar. D: 19 mm. G: 3,22 g. C: excelentă. Cohen², 7. Anul: 235—238.
 95) Denar. D: 20 mm. G: 2,78 g. C: foarte bună. Cohen², 7. Anul: 235—238.
 96) Denar. D: 19 mm. G: 2,90 g. C: foarte bună. Cohen², 31. Anul: 235—238.
 97) Denar. D: 20,5 mm. G: 3,14 g. C: excelentă. Cohen², 31. Anul: 235—238.
 98) Denar. D: 20 mm. G: 2,77 g. C: excelentă. Cohen², 75. Anul: 235—238.
 99) Denar. (pl. II, 15). D: 19,5 mm. G: 3,03 g. C: excelentă. Cohen², 85. Anul: 235—238.

Gordianus III (238–244)

- 100) Antoninian. D : 22,5 mm. G : 4,44 g. C : excelentă. Cohen², 86 = RIC, 1. Anul : 238–239.
- 101) Antoninian (pl. II, 21). D : 22 mm. G : 3,80 g. C : excelentă. Cohen² 302 = RIC, 193. Anul : 238–239.
- 102) Antoninian (pl. II, 16). D : 22 mm. G : 3,61 g. C : excelentă. Cohen², 357 = RIC, 202. Anul : 238–239.
- 103) Antoninian (pl. II, 17) D : 22 mm. G : 4,15 g. C : excelentă. Cohen², 17 = RIC, 34. Anul : 240.
- 104) Antoninian (pl. II, 23). D : 22 mm. G : 3,92 g. C : excelentă. Cohen², 383 = RIC, 39. Anul : 240.
- 105) Denar (pl. II, 18). D : 20 mm. G : 3,59 g. C : excelentă. Cohen², 234 = RIC, 81. Anul 240 – 241(?)
- 106) Denar. D : 20,5 mm. G : 2,85 g. C : excelentă. Cohen², 186 = RIC, 129. Anul 241.
- 107) Denar. (pl. II, 24) D : 20 mm. G : 3 g. C : excelentă. Cohen², 325 = RIC, 129 A. Anul 241.
- 108) Denar (pl. II, 22) D : 21 mm. G : 3,32 g. C : excelentă. Cohen², 347 = RIC, 131. Anul 241.
- 109) Denar. D : 20 mm. G : 2,12 g. C : foarte bună. Cohen², 347 = RIC, 131. Anul : 241.
- 110) Antoninian (pl. II, 19). D : 23 mm. G : 3,76 g. C : excelentă. Cohen², 41 = RIC, 83. Anul : 241–243.
- 111) Antoninian D : 21,5 mm. G : 3,23 g. C : foarte bună. Cohen², 41 = RIC, 83. Anul 241–243.
- 112) Antoninian. D : 23 mm. G : 4,30 g. C : excelentă. Cohen², 41. = RIC, 83. Anul : 241–243.
- 113) Denar (pl. II, 20), D : 20 mm. G : 2,48 g. C : excelentă. Cohen², 113 = RIC, 112. Anul 241–243.
- 114) Denar. D : 21 mm. G : 2,70 g. C : excelentă. Cohen², 113 = RIC, 112. Anul : 241–243.
- 115) Denar. D : 18–20,5 mm. G : 3,91 g. C : excelentă. Cohen², 120 = RIC, 113. Anul : 241–243.
- 116) Denar. D : 19,5 mm. G : 2,85 g. C : excelentă. Cohen², 238 = RIC, 114. Anul : 241–243.
- 117) Denar. D : 20 mm. G : 2,90 g. C : excelentă. Cohen², 403 = RIC, 116. Anul : 241–243.
- 118) Antoninian D : 22 mm. G : 3,13 g. C : bună. Cohen², 71 = RIC, 140. Anul : 243–244.

*
* *

Păstrînd limitele unei juste aprecieri de ansamblu, fără a subestima valoarea documentară, de altfel incontestabilă, a tezaurului de la Cristești, trebuie să spunem de la început că, sub raport numismatic și istoric, acest depozit monetar nu ridică, în genere, probleme noi, care să nu fi fost atinse, dezbătute sau soluționate în mod satisfăcător în literatura de specialitate. De aceea, observațiile și constatările noastre referitoare la compoziția, perioada de acumulare, posesorul și cauzele îngropării tezaurului, precum și unele concluzii de interes istoric care se pot desprinde din conexarea lui cu alte tezaure similare, vor fi cît se poate de succinte. Prin aceasta nu înțelegem însă să neglijăm cîtusi de puțin acele fenomene și aspecte particulare care rezultă din studiul atent al tezaurului. Dimpotrivă, acestea vor fi scoase suficient în evi-

dență, spre a se putea urmări și verifica, dacă și în ce măsură ele există și în alte depozite de monede romane imperiale din perioada respectivă.

Cunoscute în cataloagele de specialitate, față de care nu se înregistrează variante, monedele din tezaurul de la Cristești, după data lor de emisiune, se eșalonează cronologic, fără hiaturi, de la Marcus Aurelius pînă la Gordianus III, pe o durată de 82 de ani (162—244), repartizîndu-se numeric în mod variabil pe numele a 15 împărați și membri ai familiei imperiale (tabelul nr. 1).

Tabelul nr. 1

Repartizarea numerică și procentuală a monedelor pe împărați și membrii casei imperiale

Nr. crt.	Împăratul și membrii familiei imperiale	Anii de domnie	Numărul de exemplare	Anii între care se datează monedele din tezaur	Procentajul față de totalul monedelor din tezaur
1	Marcus Aurelius	161—180	1	162	0,85
2	Lucilla	—	1	164—183	0,85
3	Commodus	176—192	4	186—192	3,57
4	Clodius Albinus	193—197	1	194—196	0,85
5	Septimius Severus	193—211	18	194—209	15,52
6	Iulia Domna	—	4	193—211	3,57
7	Caracalla	198—217	12	197—215	10,20
8	Geta	209—212	1	205—207	0,85
9	Elagabal	218—222	13 (den.) 1 (ant.)	218—222	11,96
10	Iulia Soaemias	—	1	218—222	0,85
11	Iulia Maesa	—	5	218—222	4,25
12	Severus Alexander	222—235	21	222—225	16,96
13	Iulia Mamaea	—	5	222—235	4,25
14	Maximinus I	235—238	11	235—238	9,33
15	Gordianus III	238—244	10 (den.) 9 (ant.)	238—244	16,11
Total:		—	118	162—244	100%

Dacă privim structura tezaurului, constatăm că de la Marcus Aurelius, Commodus și Clodius Albinus, pentru o perioadă de peste 30 de ani, avem abia șapte piese (6,12%). Numărul monedelor crește simțitor începînd cu Septimius Severus și se menține comparativ ridicat pînă la Gordianus III, răstimp de aproximativ 50 de ani, în care se încadrează restul de 111 exemplare (93,88%). Luați în parte, cei mai bine reprezentați cu monede în tezaur sînt Severus Alexander (26 piese), Septimius Severus (22), Elagabal (20) și Gordianus III (19). Raportînd însă numărul de exemplare la numărul anilor de domnie ai fiecărui împărat, remarcăm că cele mai multe piese revin lui Elagabal, Maximinus I și Gordianus III. Se observă deci că în acest tezaur marea majo-

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Planşa I. — Monede din tezaurul de la Cristeşti

1: Marcus Aurelius; 2: Commodus; 3: Septimius Severus; 4: Iulia Domna; 5—6: Caracalla; 7: Geta; 8—9: Elagabal; 10: Iulia Soaemias; 11: Iulia Maesa; 12: Severus Alexander.

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

Planşa II. — Monede din tezaurul de la Cristeşti
13: Iulia Mamaea; 14—15: Maximinus I; 16—24: Gordianus III.

ritate a monedelor se datează nu în faza inițială, ci în a doua jumătate a perioadei marcate de monedele-capete de tezaur.

Examinînd starea de conservare a monedelor, înregistrată la fiecare exemplar în parte, vedem că piesele mai vechi au o uzură mai mare, iar cele mai noi, pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul tezaurului, sînt din ce în ce mai bine păstrate, unele parcă ar fi ieșit proaspăt din monetărie (planșa I și II). În general, monedele dinainte de anul 200 sînt mult mai tocite, pe cînd cele emise după această dată prezintă, cu rare excepții, o stare de conservare foarte bună. Gradul de uzură diferit al pieselor este, evident, rezultatul unei circulații diferite, ca durată și intensitate.

Oscilațiile în greutatea denarilor din tezaur, în raport de ponderea oficială a acestui nominal, fixată la 3,41 g prin reforma monetară neroniană din anul 64 și păstrată pînă în 238, cînd denarul suferă o nouă reducere (3,03 g)³, se pot urmări în lista cronologică a monedelor și în tabelul nr. 2, motiv pentru care nu stăruim asupra lor. Notăm numai că, deși se constată fluctuații curioase în greutatea denarului, totuși acestea credem că se datorează mai degrabă uzurii de circulație și unor greșeli de cîntărire antice a metalului, decît unei treptate reduceri oficiale a greutății denarului înainte de anul 238.

Ca în multe tezaure din Dacia care cuprind monede emise în prima jumătate a sec. III, și în tezaurul de la Cristești se află alături de denari un anumit număr de antoniniani (vezi tabelul nr. 1). Dar, întrucît tezaurizarea acestui nominal în raport cu denarul a fost cercetată de noi într-un studiu anterior⁴, iar datele depozitului monetar de la Cristești confirmă concluziile la care am ajuns atunci, nu este necesar să mai insistăm asupra acestei probleme, remarcînd numai că, în cazul de față, numărul denarilor în comparație cu cel al antoninianilor lui Gordianus III este mult mai mare decît în alte tezaure.

Perioada de agonisire propriu-zisă a numerarului într-un tezaur antic, după cum se știe, nu coincide *nici o dată* cu perioada lungă cuprinsă între datele de emisiune ale celor mai vechi și ale celor mai recente piese tezaurizate. Ea se reduce *totdeauna* la o perioadă mult mai scurtă, care se stabilește *cu aproximație* în funcție de moneda finală, de gradul de uzură al pieselor și numărul variabil de exemplare ale diferiților împărați. De obicei, *încheierea* procesului de acumulare *efectivă*, care, *grosso modo*, corespunde ascunderii în pămînt a unui tezaur oarecare, se plasează *cu sau* (mai adesea) puțin *după* data de batere a ultimei (ori ultimelor) monede tezaurizate. Considerînd în general valabile aceste criterii, să vedem cînd a fost de fapt alcătuit tezaurul de la Cristești.

³ M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle (Saale), 1926, p. 20—21; A. Segrè, *Metrolologia e circolazione monetaria degli antichi*, Bologna, 1928, p. 371, nota 2; G. Elmer, *Verzeichnis der römischen Reichsprägungen*, Viena, 1933, p. 25.

⁴ D. Protase, *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*, în *SCN*, II, 1958, p. 253—268.

Ceea ce iese mai întâi în evidență, cum remarcam mai sus, este creșterea în tezaur a numărului de monede aparținătoare împăraților începînd cu Septimius Severus. În al doilea rînd, spre deosebire de monedele dintre Marcus Aurelius și Clodius Albinus, relevăm conservarea bună sau foarte bună a pieselor emise de la sfîrșitul domniei lui Septimius Severus pînă la Severus Alexander inclusiv și starea în general foarte bună sau excelentă a exemplarelor de la împărații următori. Monedele primilor împărați prezenți cu numerar în conținutul tezaurului, tocmai prin faptul că sînt puține și uzate, se vede limpede că au fost tezaurizate tîrziu, ca piese rămase mult timp în circulație. Exemplarele mai bine păstrate, emise de la Septimius Severus pînă la Elagabal, nu au circulat prea mult și intens, ele putînd intra în tezaur pe vremea acestui din urmă împărat sau a urmașului său. Constatările acestea îngăduie aprecierea că tezaurul de la Cristești s-a format, printr-o acumulare relativ lentă și treptată, în cele două-trei decenii care preced îngroparea lui, începînd deci cu Elagabal sau cu Severus Alexander, ceea ce înseamnă că agonisirea propriu-zisă a acestui avut bănesc s-a putut face în cursul vieții mature a unei singure persoane.

Cît privește posesorul comorii, lipsesc elementele necesare pentru a-i stabili etnicul. Dar împrejurarea că ea s-a găsit în *interiorul așezării, într-un vas de lut*, ne îndreptățește s-o atribuim cu multă probabilitate unui localnic mai înstărit (colonist sau autohton). Fără a fi exclusă a *limine*, apartenența comorii la un comerciant străin, venit prin aceste părți ale Provinciei, ni se pare mai puțin plauzibilă și din pricina îngropării ei într-o oală de lut locală, nu într-o pungă de piele ori de pînză, cum ar fi fost mai firesc într-un asemenea caz.

În legătură cu tezaurul de la Cristești, încheiat cu monede *din ultimii ani de domnie* ai lui Gordianus III, se ridică problema dacă el a fost în adevăr îngropat sub domnia acestui împărat sau abia pe timpul urmașului său, Filip Arabul. În această privință, se impun două constatări. Pe de o parte, de la Gordianus III există în tezaur 19 monede (16,11%), număr relativ mare față de totalul pieselor acumulate, iar pe de altă parte opt din ele se datează (după *R/C*) între anii 241—243, și una, cea mai recentă, între 243—244. Lăsînd la o parte faptul că tezaurul nu a fost achiziționat integral, ceea ce nu știrbește prea mult valoarea lui documentară-istorică⁵, și apreciînd că de la data de emisiune și pînă la tezaurizarea ultimei monede a putut trece măcar un an, rezultă că data de îngropare a tezaurului de la Cristești este ulte-

⁵ Chestiunea dacă un tezaur monetar antic, al cărui conținut a fost recuperat în cea mai mare parte, poate fi studiat și interpretat ca și cum ar fi fost achiziționat întreg este discutată de B. Mitrea (*SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 614), care ajunge la concluzia că în lotul principal de monede salvate se reflectă fidel compoziția originară a tezaurului și că este minim sau chiar inexistent riscul de a se fi risipit monede care să nu figureze în stocul respectiv. Tezaurele monetare achiziționate succesiv, în două ori chiar trei tranșe, confirmă această constatare.

Tabelul nr. 2

Monete cu greutate normală, subnormală, peste normală, minimă și maximă.

Nr. crt.	Împăratul și membrii familiei imperiale	Numărul monedelor cu greutatea considerată			Greutatea în grame	
		Normală (3,41 — 2,80 g)	Sub norm. 2,80 g)	Peste norm. 3,41 g)	Minimă	Maximă
1	Marcus Aurelius	1	—	—	—	3,29
2	Lucilla	1	—	—	—	3,30
3	Commodus	1	3	—	2,44	2,80
4	Clodius Albinus	1	—	—	—	2,82
5	Septimius Severus	6	8	4	2,22	3,67
6	Iulia Domna	4	—	—	2,92	3,35
7	Caracalla	9	3	—	2,55	3,19
8	Geta	1	—	—	—	3,41
9	Elagabal	7	6(den.) 1(ant.)	—	2,32	3,36 (den.) 4,73 (ant.)
10	Iulia Soaemias	1	—	—	—	3,13
11	Iulia Maesa	2	3	—	2,33	3,28
12	Severus Alexander	10	10	1	2,31	3,50
13	Iulia Mamaea	3	2	—	2,40	3,04
14	Maximinus I	8	3	—	2,47	3,14
15	Gordianus III	5 (den.) 3 (ant.)	3 (den.) 6 (ant.)	2 (den.) —	2,12 (den.) 3,13 (ant.)	3,91 (den.) 4,44 (ant.)
Total		63	48	7	—	—

rioară lui Gordianus III, plasîndu-se în primii ani de domnie a lui Filip Arabul. Lipsa în tezaur a monedelor de la acest din urmă împărat nu credem că poate constitui un impediment serios în a stabili sub Filip Arabul ascunderea în pămînt a tezaurului⁶.

Fără a constitui un caz izolat, întîmplător, determinat de cauze subiective sau de ordin familial, îngroparea tezaurului la începutul domniei lui Filip Arabul trebuie pusă în legătură cu invazia carpilor din anul 245—247 în Dacia romană, eveniment care a pricinuit ascunderea în

⁶ Nu considerăm exclusă putința ca și alte tezaure monetare din Dacia care se opresc la Gordianus III și conțin *un număr relativ mare* de piese de la acest împărat să fi fost îngropate tot pe timpul lui Filip Arabul. Ne gîndim la tezaurul de la Săpata de Jos pe limesul transalutan (r. Costești, reg. Argeș), cu 44 piese, din care 27 sînt de la Gordianus III (V. Christescu, în *Istros*, I, 1934, p. 73—80), și la cel de la Bălești (r. Tg. Jiu, reg. Oltenia), format din 348 monede, dintre care 58 aparțin lui Gordianus III (inedit). Monedele finale din aceste două tezaure vor trebui date *nu* după repertoriul lui Cohen, ci după *RIC*, spre a se putea determina mai precis sfîrșitul și data lor de îngropare.

pământul Provinciei a altor 21 de tezaure monetare⁷. Îngroparea în această vreme a unor tezaure nu numai în centrul și estul Daciei romane, dar și în părțile ei nord-vestice — după cum arată harta întocmită de B. Mitrea — ne face să admitem că năvala carpică a putut fi conjugată, pe lângă eventuale mișcări ale populației nemulțumite din interior, și cu atacuri ale altor triburi de daci liberi și sarmați-iazigi din nordul și vestul Provinciei.

D. PROTASE — A. ZRÍNYI

LE TRÉSOR DE MONNAIES ROMAINES IMPÉRIALES DE CRISTEȘTI SUR MUREȘ

(Résumé)

Le trésor monétaire de Cristești (distr. de Tîrgu Mureș) a été découvert par hasard au cours des travaux d'utilité publique, exécutés au mois de septembre 1963, dans l'établissement romain situé sur la rive gauche du Mureș (fig. 1 et 2).

Le trésor, déposé dans un vase de couleur rougeâtre (fig. 3), a été composé d'environ 150 monnaies d'argent (deniers et antoniniens), dont le Musée de Tîrgu Mureș a réussi d'acquérir pour ses collections 118 pièces, appartenant aux empereurs suivants et aux membres des familles impériales respectives: Marc Aurèle (1), Lucille (1), Commode (4), Clodius Albinus (1), Septime Sévère (18), Iulia Domna (4), Caracalla (12), Géta (1), Héliogabal (13 den. et 1 ant.), Iulia Soaemias (1), Iulia Maesa (5), Sévère Alexandre (21), Iulia Mamaea (5), Maximin I (11) et Gordien III (10 den. et 9 ant.).

Les différences de conservation (planches I et II) et la répartition inégale des monnaies par empereurs ont porté à la conclusion que la période d'accumulation du trésor est comprise entre Héliogabal ou le début du règne de Sévère Alexandre et la dernière année du règne de Gordien III.

Le propriétaire du trésor n'a pas été un commerçant étranger, mais un habitant local (colon ou indigène) qui a enfoui son avoir le plus précieux dans le sous-sol de l'établissement où il habitait.

Étant donné que la plus récente monnaie du trésor fut frappée entre les années 243 et 244, on peut conclure que le trésor de Cristești n'a pas été enfoui au temps de Gordien III, mais dans les premières années du règne de Philippe l'Arabe.

Puisqu'on a trouvé sur le territoire de la Dacie romaine encore 21 trésors monétaires enfouis au temps de ce dernier empereur, les auteurs apprécient que l'enfouissement du trésor de Cristești (et des autres trésors similaires) a été déterminé par l'invasion des Carpes, en alliance avec d'autres tribus de Daces libres venues du Nord-Ouest, invasion qui a eu lieu dans la Province romaine aux années 245—247.

⁷ B. Mitrea, în *SCIV*, IV, 1953, p. 611—638. Vezi însă și recenzia noastră critică în *SCN*, II, 1958, p. 490—491. La depozitele de monede din această categorie se mai adaugă acum încă vreo câteva, inedite, descoperite în ultimii ani la *Bîrca* (r. Băilești, reg. Oltenia), *Jieț* lângă Petroșani, *Hărănglab* (r. Tîrnăveni) și *Galicea Mare* (r. Băilești, reg. Oltenia).

TEZAURUL DE MONEDE ROMANE DE LA SĂLAȘURI

(r. Tg. Mureș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară)

În luna iulie 1961, în hotarul „Tanorok“ din comuna Sălașuri, în grădina cooperatistei văduva Ilona Simó, s-a descoperit un tezaur cu denari romani, în majoritatea lor din epoca imperială, format din 3 200 piese, avînd o greutate de 10,800 kg, care în prezent se păstrează în Muzeul raional Cristur.

Comuna Sălașuri se află în bazinul mijlociu al Tîrnavei Mici, într-o vale laterală din zona cuprinsă între Sîngeorgiul de Pădure și Fîntînele (fig. 1).

Împrejurările descoperirii sînt următoarele: sub îndrumarea Institutului de arheologie al Academiei Republicii Socialiste România, Muzeul Cristur executa din 1959 săpături într-o altă parte a comunei Sălașuri, în punctul numit „Téglás“. În urma acestor săpături, au apărut, în 1959 și 1960, în așezarea dacică și citeva monete republicane de argint (emise de: L. Censorinus, C. Naevius Balbus și Lucius Metellus). Discutînd cu muncitorii despre importanța monetelor, mai mulți dintre aceștia au afirmat că monete de această formă au mai apărut și în alt punct al satului și — după un zvon nesigur — cineva ar fi găsit și anul trecut asemenea monete în punctul „Tanorok“. Cercetarea de atunci n-a dat nici un rezultat, pînă ce la finele lunii iunie tînărul Simó Lajos, care muncise pe șantier anii trecuți, ne anunță că a dat de urma monetelor. Cu ocazia vizitei făcute la Sălașuri la 2 iulie, Simó Lajos ne-a predat 21 denari imperiali de argint, pe care i-a găsit la un loc, în timp ce săpa în punctul „Tanorok“, pe lotul individual acordat de cooperativa agricolă mamei sale. Înainte, acest lot fusese lucrat de o altă femeie din sat, care — după cum s-a aflat mai tîrziu — găsise mai demult, în primăvara anului 1959, tot în timpul săpării, cele 21 monete, dar fiind superstițioasă și considerîndu-le ca ceva „necurat“, le-a reîngropat la o mai mare adîncime. Pe baza zvonurilor despre această întîmplare, tînărul Simó Lajos a executat cu foarte mare grijă săparea terenului, găsind în mod norocos, la un loc, monetele reascuse, pe care le-a predat muzeului din Cristur. La rugămintea noastră s-a format un colectiv de voluntari, cu care am început săpăturile în punctul

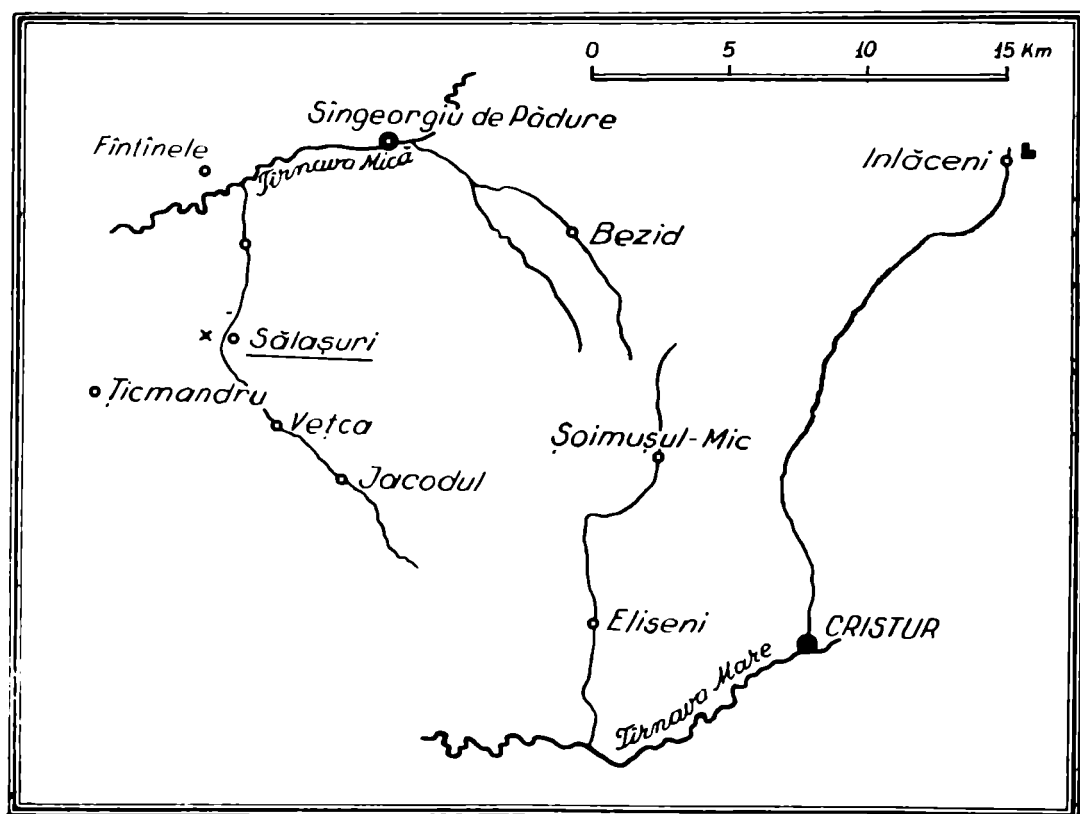

Fig. 1. Harta cu locul descoperirii tezaurului de la Sălașuri (X).

indicat, la ieșirea estică din comună, pe clinul dinspre firul apei al terasei stîngi a pîrîului Jacodului (vezi fig. 1).*

Luînd ca punct de plecare locul descoperirii celor 21 monete și plecînd în direcția nord-sud dinspre zona inundabilă a pîrîului, pe terasa ce se întinde est-vest, am trasat șanțul de cercetare nr. 1, lung de 4 m și lat de 0,60 m (vezi fig. 2). În șanțul nr. 1, n-am aflat nici o monetă. Atunci am trasat șanțul nr. 2, paralel cu nr. 1, la 0,70 m spre vest, lung de 4 m și lat de 0,80 m. În partea de jos a pămîntului arat, gros în medie de 15 cm, am aflat împrăștiati 16 denari. Am adîncit șanțul pînă la 0,60 m, nemaiaflînd însă nici o monetă. Văzînd că e vorba doar de monete împrăștiate în urma aratului pe panta înclinată a terasei, luînd ca direcție sensul arăturii, am trasat șanțul nr. 3, perpendicular pe primele două, legînd capetele lor în direcția est-vest (lung de 5 m,

* Cu această ocazie aducem cele mai călduroase mulțumiri conducerii cooperativei agricole de producție și cadrelor didactice din comuna Sălașuri, care ne-au dat un sprijin prețios în munca arheologică de teren, în special tov. L. Simó, L. Rózsa și O. Tamucza.

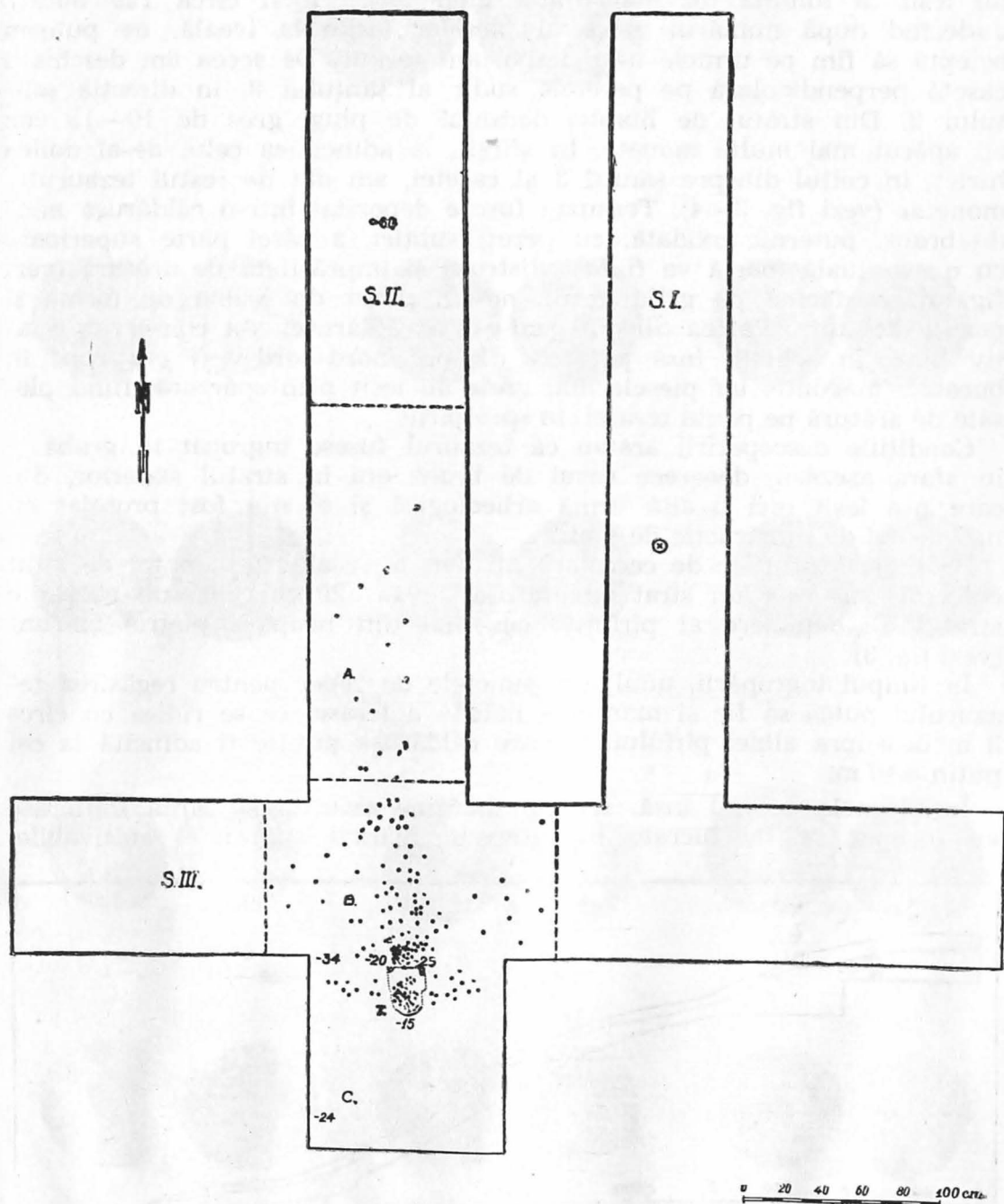

Fig. 2. Planul secțiunilor trasate pentru dezvelirea tezaurului.

lat de 0,80 m). Din șanțul de legătură, la adâncimea de 15—20 cm, au ieșit la lumină tot mai multe monete, în total circa 120 bucăți. Judecînd după numărul mare al pieselor ieșite la iveală, ne puteam aștepta să fim pe urmele unui important tezaur. De aceea am deschis o casetă perpendiculară pe peretele sudic al șanțului 3, în direcția șanțului 2. Din stratul de humus deranjat de plug, gros de 10—15 cm, au apărut mai multe monete. În sfîrșit, la adâncimea celui de-al doilea hîrleț, în colțul dinspre șanțul 3 al casetei, am dat de restul tezaurului monetar (vezi fig. 3—4). Tezaurul fusese depozitat într-o căldărușă mică de bronz, puternic oxidată, cu pereți subțiri, a cărei parte superioară cu o eventuală toartă va fi fost distrusă și împrăștiată de arătură (vezi fig. 5). Desfăcînd cu grijă vasul, ne-am putut da seama de forma și poziția acestuia. Partea dinspre sud-est a căldărușei s-a conservat relativ bine, în schimb însă peretele dinspre nord-nord-vest era rupt în bucățele mărunte, iar piesele mai grele au ieșit prin spărtură, fiind plasate de arătură pe panta terasei, în spre pîriu.

Condițiile descoperirii arătau că tezaurul fusese îngropat în grabă și în afara așezării, deoarece vasul de bronz era în stratul superior, din care n-a ieșit nici o altă urmă arheologică și el n-a fost protejat cu nici un fel de construcție de piatră.

Profilele șanțurilor de cercetare nu dau la iveală nici un fel de strat cultural: sus este un strat de arătură de 15—20 cm, iar sub acesta e stratul de depunere al pîriului, constînd din nisip și pietriș mărunț (vezi fig. 3).

În timpul îngropării, unul din punctele de reper pentru regăsirea tezaurului putea să fie și marginea netedă a terasei ce se ridica cu circa 3 m deasupra albiei pîriului, în care căldărușa putuse fi adîncită la cel puțin 0,40 m.

În ultimele decenii însă, această margine ascuțită și panta în terase au început să fie lucrate în interesul măririi suprafeței cultivabile.

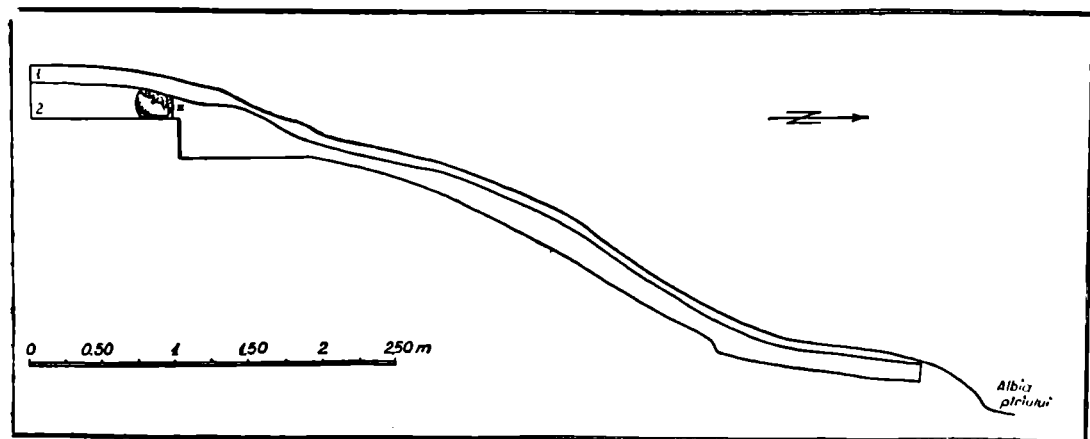

Fig. 3. Profilul peretelui de vest, șanțul 2.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

Pl. I. Monede din tezaurul de la Sălaşuri.

Pl. II. Monede din tezaurul de la Sălaşuri.

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

Pl. III. Monede din tezaurul de la Sălaşuri.

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

Pl. IV. Monede din tezaurul de la Sălaşuri.

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

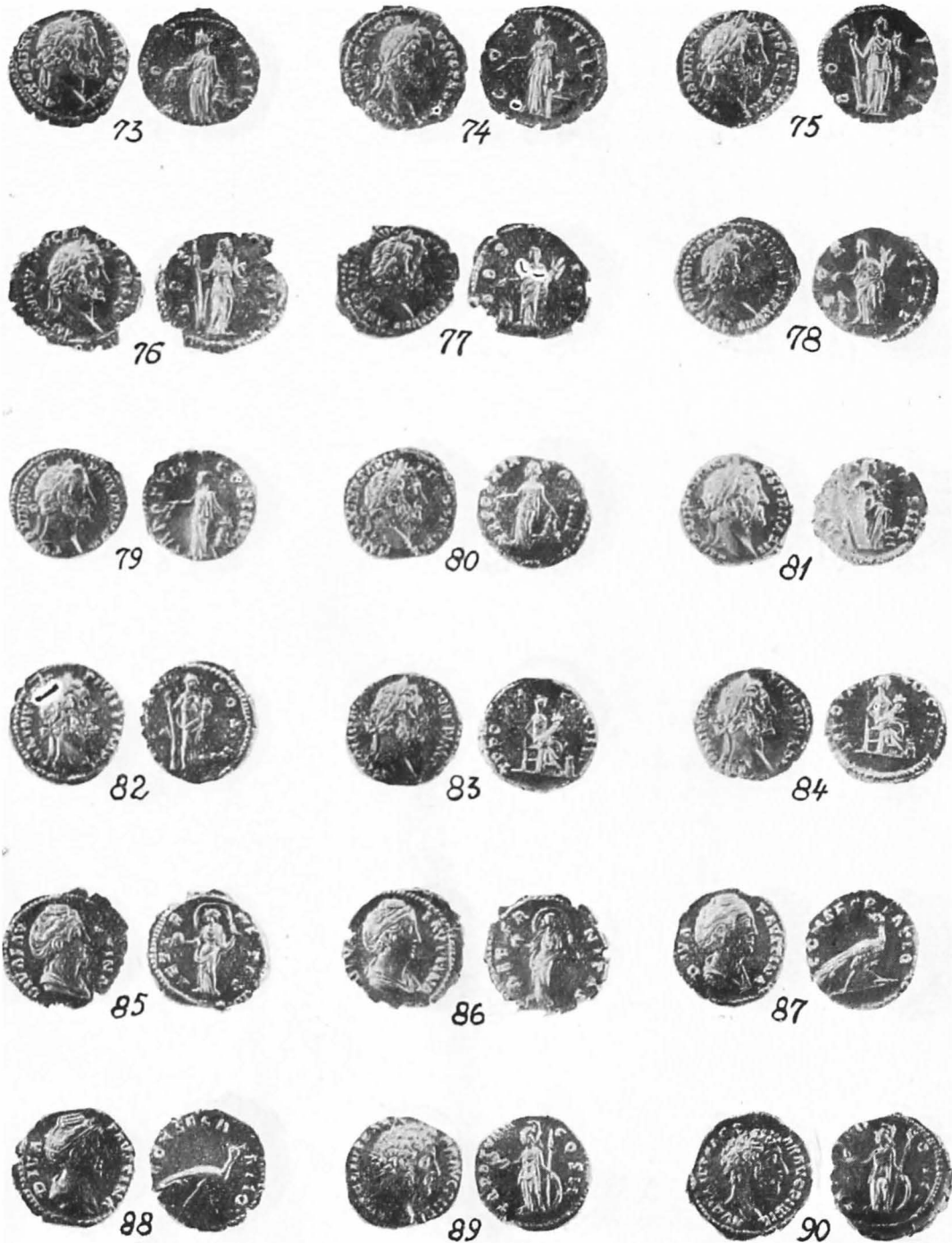

71

72

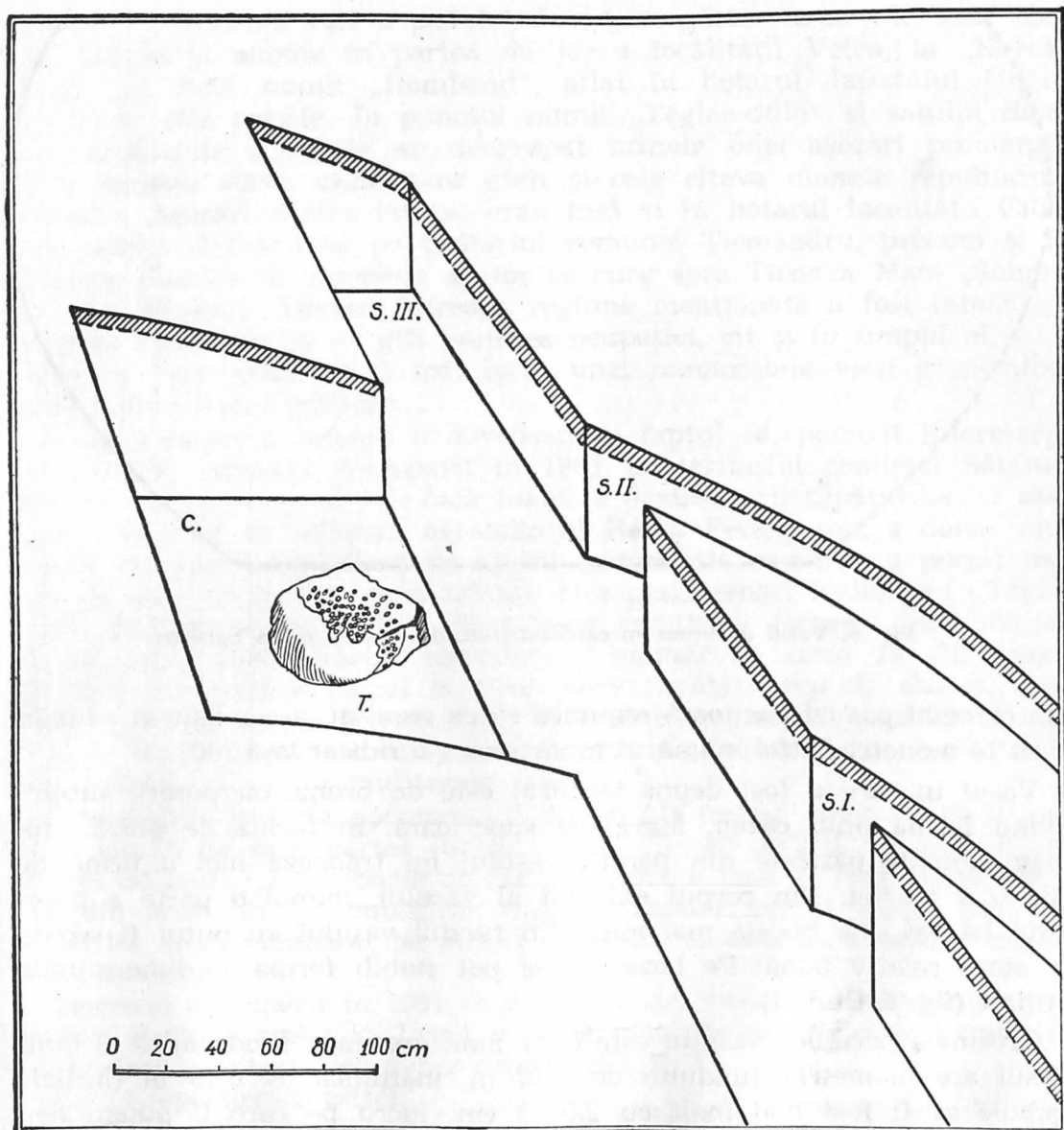
Pl. V. Monede din tezaurul de la Sălaşuri.

Pl. VI. Monede din tezaurul de la Sălașuri.

Pl. VII. Monede din tezaurul de la Sălaşuri şi vasul de bronz în care au fost aflate.

Fig. 4. Poziția tezaurului *in situ*.

În urma cultivării, marginea ascuțită de odinioară s-a tocit, s-a rotunjit încetul cu încetul și plugul a tăiat-o tot mai mult, pînă cînd a atins cazanul, spărgîndu-i buza și risipind la suprafață o parte din monete, care s-au rostogolit în direcția pantei. Aceasta a făcut cu puțință ca în mod întîmplător, pentru prima dată în 1959 și a doua oară în 1961, să se descopere cîteva monete, iar apoi, prin cercetări organizate, să se scoată la iveală aproape întreg tezaurul. Înainte de a scoate tezaurul,

Fig. 5. Vasul de bronz în care s-a păstrat tezaurul de la Sălașuri

am cercetat pas cu pas toată regiunea și, ca rezultat, am reușit să adunăm încă 11 monete. Astfel, numărul monetelor s-a ridicat la 3.200.

Vasul în care a fost depus tezaurul este de bronz, cu pereții subțiri, avînd forma unui cazan. Marginea superioară, în formă de ghizd, lipsește. Părțile păstrate din pereții vasului nu trădează nici o urmă de fixare a toartei. Din corpul existent al vasului, numai o parte a peretelui lateral și o bucată mai mică din fundul vasului au putut fi scoase în stare relativ bună. Pe baza lor se pot stabili forma și dimensiunile inițiale (fig. 5. Pl. I, 1).

Grosimea pereților vasului este de 1 mm, grosimea fundului de 2 mm. Vasul are diametrul fundului de 0,13 m, înălțimea de 0,13 m (inițial, trebuie să fi fost mai înalt cu 2,5—3 cm, lucru pe care îl putem deduce din cantitatea de monete găsite în afara vasului). Diametrul vasului este de 0,25 m, dacă luăm ca bază de calcul curbura cea mare a peretelui vasului. Fundul este cu totul plat; din el pornește peretele vasului, ușor arcuit, cu o curbură de 40° , pînă ce, la înălțimea de 0,08 m, atinge diametrul maxim, iar de aici se curbează ceva mai accentuat spre interior.

Locul descoperirii nu prezintă nici un strat de cultură, așa cum am amintit, dar pe terenurile cultivabile mai apropiate și mai îndepărtate din împrejurimi, plugul scoate la iveală fragmente de vase din epoca

Latène. Pe întreaga vale a pîriului Jacod, se găsesc urme ale unor așezări dacice, și anume în partea de jos a localității Vețca, la „Kerekmező“, în locul numit „Ilomband“, aflat în hotarul Jacodului Unguresc și în alte puncte. În punctul numit „Téglás-dülő“ al satului Sălașuri, săpăturile efectuate au dezgropat urmele unei așezări premergătoare așezării slave, unde s-au găsit și cele cîteva monete republicane amintite. Așezări dacice întinse erau însă și în hotarul localității Cibul, lângă pîriul Jacod, apoi pe teritoriul comunei Țicmandru, precum și în văile de dincolo de cumpăna apelor ce curg spre Tirnava Mare (Șoimușul Mic, Eliseni). Așadar, întreaga regiune menționată a fost intens locuită în epoca dacică — atît înaintea ocupației, cît și în timpul ei — și astfel se prea poate să fi fost locul unei remarcabile vieți economico-comerciale și chiar militare.

Viața economică intensă o dovedește și faptul că, potrivit informațiilor primite, tezaurul descoperit în 1961 pe teritoriul comunei Sălașuri este al treilea de acest fel. Încă înaintea desfășurării săpăturilor în așezarea slavă de la Sălașuri, agricultorul Rózsa Ferenc sen. a donat muzeului un denar republican de argint (cercetările noastre au pornit tocmai de aici). După cum ne-a relatat, el a găsit denari în hotarul „Téglás dülő“ în mai multe rînduri, în timpul prășitului (aceasta însă înainte de cel de-al doilea război mondial) în număr de circa 15—20 bucăți în total, din care a dăruit o bună parte învățătorului de atunci. Cele cîteva monete scoase la suprafață în cursul săpăturilor, precum și cele 15—20 bucăți găsite în timpul prășitului de Rózsa Ferenc, constituie deci ultimele piese ale unui tezaur monetar.

Informațiile primite pomenesc și de un alt tezaur, găsit de străbunul unei familii de prin partea locului, acum 75—80 de ani, în hotarul comunei Sălașuri, „nu departe de locul în care a ieșit la iveală descoperirea din acest an“. Membrii în viață ai acestei familii susțin că străbunii lor și-au cumpărat pe atunci pămîntul și casa în schimbul valorii acestui tezaur.

Tezaurul descoperit în 1961 cuprinde denari romani republicani și imperiali, drahme emise în Lycia și două plăci de argint, care formau în antichitate învelișul unui denar suberat (Pl. II, 1).

Ele se repartizează astfel:

	Numărul pieselor	Procentajul
Romane republicane	3	0,009
Marcus Antonius	19	0,59
ROMANE IMPERIALE:		
Nero	29	0,91
Galba	7	0,22
Otho	2	0,07
Vitellius	14	0,44
Vespasianus	244	7,62

Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie
1	„	56	75 e.n.		76 e.n.
2	„	60	4 RIC	1	RIC
			29 „	2	„
<i>Galba</i>			1 uzat		77–78 e.n.
4	„	4	3 „	1	RIC
2	„	22		1	„
1	„	24	76 e.n.	1	„
			4 RIC	1	„
<i>Otho</i>			3 „		78–79 e.n.
2	„	12	3 „	1	RIC
			1 „	1	„
<i>Vitellius</i>			2 „		218
8 RIC	2		1 „		220
2 „	15				<i>Vespasianus</i> pentru
2 „	20		77–78 e.n.		<i>Domitianus</i>
2 „	24		5 RIC		73 e.n.
			5 „	2	RIC
<i>Vespasianus</i>			79 e.n.		232
69–71 e.n.			1 RIC		74 e.n.
1 RIC	5		2 „	1	RIC
1 „	6		75–79 e.n.		233
3 „	9		3 RIC		75 e.n.
34 „	10		9 „	14	RIC
3 „	9		1 „		238
1 „	22		78–79 e.n.		76 e.n.
70–72 e.n.			4 RIC	1	RIC
3 RIC	29		69–79 e.n.	9	„
3 „	37		6 RIC	3	„
6 „	39		2 „		77–79 e.n.
3 uzate			1 „	1	RIC
72–73 e.n.			2 uzate		243
4 RIC	42		<i>Vespasianus, Ti-</i>	4	„
3 „	49		<i>tus și Domitianus</i>	1	„
3 „	52		69–71 e.n.		245
73 e.n.			1 RIC		<i>Titus</i>
2 RIC	58				79 e.n.
2 „	60		<i>Vespasianus</i> pen-	1	RIC
20 „	65		<i>tru Titus</i>	6	„
1 „	66a		74 e.n.	1	„
7 „	67		1 RIC	1	„
74 e.n.			3 „		80 e.n.
14 RIC	71		3 „	2	RIC
1 „	72			5	„
11 „	77		75 e.n.	12	„
1 uzat			2 RIC	3	„
				8	„
				13	„
				1	„
					22a
					23 a–b
					24 a
					25 a
					26 a
					27 a
					31

Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie
<i>Titus</i> pentru <i>Di-</i> <i>uus Vesp.</i>		2	„	1	90
80–81 e.n.		2	„	1	93
1 RIC 59a		1	„	3	94
2 „ 60		1	„	1	98
12 „ 63		1	„	5	101
<i>Titus</i> pentru <i>Iulia</i> <i>Titi</i>		<i>Traian</i>		6	102
1 RIC 56		98 e.n.		3	103
<i>Domitian</i>		1 Strack ⁴ 3		9	104
82 e.n.		98–99 e.n.		1	105
3 RIC 24		5 Strack 10		4	107
91–92 e.n.		1 Cohen ¹		6	109
3 RIC 157		3 Strack 196		1	112
4 „ 158		5 „ 15		8	113
93–94 e.n.		2 „ 16		3	124
13 RIC 176		4 „ 19		11	127
95–96 e.n.		1 „ 21		29	130
3 RIC 190		2 „ 26		5	131
3 „ 191		6 „ 27		15	132
6 „ 192		1 „ 28		11	133
6 „ 193		100 e.n.		6	138
2 „ 194		4 Strack 35		4	140
96 e.n.		6 „ 36		23	144
<i>Nerva</i>		2 „ 29		12	145
96 e.n.		3 „ 34		15	147
2 RIC 1		4 „ 33		16	148
3 „ 2		101–102 e.n.		4	149
2 „ 3		6 Strack 40		14	151
1 „ 5		10 „ 41		16	153
1 „ 6		4 „ 43		10	156
1 „ 7		3 „ 44		3	157
2 „ 9		1 „ 46		4	158
97 e.n.		1 „ 47		6	159
11 RIC 13		6 „ 48		2	160
7 „ 14		12 „ 49		3	161
1 „ 15		8 „ 51		3	163
1 Cohen ² 29		1 „ 52			
7 RIC 16		103–111 e.n.		3 Strack 166	
5 „ 20		1 Strack 70		1 „ 167	
3 „ 24		1 „ 71		1 „ 168	
		2 „ 79		1 „ 170	
		6 „ 84			
		8 „ 85		111 e.n.	
		5 „ 88		3 Strack 166	
		1 „ 89		1 „ 167	
				1 „ 168	
				1 „ 170	
				112–114 e.n.	
				5 Strack 172	
				8 „ 174	
				2 „ 175	
				2 „ 176	
				2 „ 177	
				2 „ 178	
				6 „ 179	

⁴ Strack, I, II, III.

Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie
4	184	9	35	1	168
8	187	6	36	2	171
5	193	5	38	5	172
3	195	3	39	3	174
6	196	119-123 e.n.		3	175
7	197			2	178
6	212	1	Strack	3	179
114-115/116 e.n.		3	59	2	181
3	Strack	5	40	3	183
1	221	1	46	2	186
1	222	2	60	1	187
2	225	2	61	1	189
2	226	1	61	128-129 e.n.	
13	227	4	63	3	Strack
11	228	2	64	1	196
15	230	2	69	1	197
14	233	2	70	1	199
5	234	12	74	2	205
14	235	2	75	5	206
115-116 e.n.		3	79	2	207
1	Strack	11	80	1	209
3	241	1	81	3	210
2	242	3	82	1	212
2	243	2	84	1	213
3	245	5	95	130-138 e.n.	
6	248	1	97	1	Strack
116-117 e.n.		1	104	1	217
2	Strack	4	105	1	219
7	251	13	107	2	222
8	252	2	108	1	223
3	256	2	111	7	231
3	257	8	112	1	236
4	258	1	116	8	237
<i>Hadrianus</i>		11	117	2	238
<i>sept. 117 e.n.</i>		3	118	1	239
1	Strack	14	121	2	240
3	3	7	122	1	248
1	4	1	124	6	251
<i>sept.-oct. 117 e.n.</i>		1	125	1	252
1	Strack	12	127	1	253
3	3	123 e.n.		2	256
1	4	4	141	3	257
1	Strack	3	142	5	262
2	13	3	143	6	264
4	14	7	144	5	266
4	15	123-128 e.n.		1	272
4	16			4	275
4	17			5	280
1	28			1	281
1	30	2	154	137 e.n.	
<i>ian.-oct. 118 e.n.</i>		2	155	2	Strack
10	Strack	2	158	3	288
1	33	4	165	2	297
	34	3	166		
		2	167		

Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie
2	„ 298	145-146 e.n.	1	156/1 e.n.	
1	„ 299	1	Strack 45	1	Strack 288
1	„ 300	1	„ 146		156/2 e.n.
1	„ 303	1	„ 147	2	Strack 292
134-138 e.n.		149 e.n.		1	„ 295
2	Strack 322	1	Strack 190	1	„ 296
2	„ 399	2	„ 191	1	„ 298
1	„ 342	2	„ 192		157 e.n.
1	„ 347		150 e.n.	7	Strack 310
1	„ 349	4	Strack 213	4	„ 311
1	„ 351		151 e.n.	3	„ 314
Hadrian pentru Sa-			152 e.n.	3	Strack 322
bina		2	Strack 220		Antoninus Pius pen-
1	Strack 363	2	„ 229		tru Faustina Senior
4	„ 368		152 e.n.		139-141 e.n.
2	„ 369	1	Strack 236	1	Strack 401
4	„ 375	1	„ 238	1	„ 403
1	„ 376	1	„ 239	1	„ 405
3	„ 379	2	„ 240		141-161 e.n.
3	„ 380	1	„ 241	2	Strack 422
Hadrian pentru L. Ae-		1	„ 242	1	„ 426
lius Caesar		2	„ 243	4	„ 445
3	Strack 388		153 e.n.	296	„ 447a
1	„ 389	5	Strack 252	1	„ 447b
1	„ 391	3	„ 253	1	„ 448
Emise în Orient		7	„ 254	4	„ 451
1	Strack 7		154 e.n.	121	„ 452
3	variente	84	Strack 266	15	„ 453
Antoninus		43	„ 267	2	„ 467
Pius		55	„ 268	5	„ 468
138 e.n.		4	„ 269	1	„ 469
2	Strack 13	1	Strack 271	2	„ 474
1	„ 18	2	„ 272	1	„ 475
139 e.n.			155 e.n.	5	„ 477
1	Strack 24	148	Strack 279	2	„ 479
2	„ 36	15	„ 242, 252, 266	4	„ 482
3	„ 58		sau 279	3	„ 483
140-142 și 144 e.n.		13	„ 266 sau 279	1	„ 484
3	Strack 82	74	„ 280		Antoninus Pius
2	„ 85	2	„ 281		pentru Marcus Au-
1	„ 87	145	„ 282		relius 140-144 e.n.
2	„ 88	9	„ 267 sau 280	1	Strack 121
1	„ 89	15	„ 269 sau 282	1	„ 139
140-144 e.n.		3	„ 244, 254, 268	4	„ 155
1	Strack 116		sau 282		

Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie	Nr. de exemplare	Bibliografie
	<i>147 e.n.</i>		<i>Antoninus Pius</i> pentru <i>Faustina Iu-</i> <i>nior</i>		<i>Nerva</i>
2	Strack 171				Av. AVTOK NEPOY- AC KAICAP CEBACT. Bustul laureat spre dr. În cîmp Λ — Y.
	<i>149 e.n.</i>		<i>147—149 e.n.</i>		Rv. YΠATΟΥ — TPITΟΥ. O bufniță pe două lire. Mionnet, III, 430/3. 3,33 g.
1	Strack 200	1	Strack 495		
2	„ 202		<i>149—152 e.n.</i>		
	<i>153 e.n.</i>	1	Strack 500		
3	Strack 264	1	„ 502		<i>Traian</i>
	<i>154 e.n.</i>	127	„ 506		Av. AVT KAIC NEP TRAIANOCCEB ΓΕΡΜ. Capul laureat spre dr.
6	Strack 276	1	„ 513		Rv. ΔΗΜCΕ [YΠAT?] Ca mai sus.
26	„ 277	5	„ 518		Mionnet, III, 431/4. 3,15 g.
	<i>155 e.n.</i>	10	„ 519		
116	Strack 284		<i>Drahme emise în Ly-</i> <i>cia. Domitian</i>		<i>Variante</i>
	<i>154 sau 155 e.n.</i>		Av. AYT KAIC ΔΟΜΙ- TIANOC CEBACTOC ΓΕΡΜ. Capul laureat spre dr.		<i>Vespasianus</i> RIC 6, dar Marte merge spre stînga.
5	Strack 227 sau 284		Rv. ΕΤΟΥC ΙΑ YΠATΟΥ IZ		<i>Titus</i> Coh ² . 103, alături de del- fin se află și o pasăre, 1 ex. Coh ² . 103, sub del- fin se află două păsări, una privind spre dr., al- ta spre st., 2 ex.
	<i>156 e.n.</i>		Două lire între care e un caduceu înaripat. Mion- net ⁵ , III, p. 430/2. 3,30 g.		
1	Strack 301				
3	„ 309				
	<i>157 e.n.</i>				
10	Strack 319				

Domitian

Cohen, 594, dar trepiedul este redat altfel.

Traian

Cohen, ed. I, 196 (acest tip lipsește la Strack și în ediția II-a la Cohen).
Cohen, ed. I, Av. 281; Rv. 284.

Hadrian

Strack, 166, pe două exemplare lipsește globul.
Strack, 178, lipsește globul.
Strack, 172, lipsește globul.
Strack, 210, lipsește globul.
Strack, 213, lipsește globul.
Strack, 196 Av.; Rv. 132.
Strack, 184—185. Vulturul e văzut din față.
Strack, 254 dar aversul e cu capul laureat.

⁵ Mionnet, III, Paris, 1808.

Antoninus Pius

Strack, 280, pe un exemplar lipsește globul.
Strack, 322, pe două exemplare cite un glob.

Gravate greșit*Domitian*

Cohen, ed. I, Av. 155—156; Rv. 246.
Cohen², Rv. 281 sau 284 sau 285.

Antoninus Pius

Strack, 246 sau 252 sau 266.
Strack, 279.
Strack, 266 sau 279.
Strack, 244, 254, 268 sau 282.
Strack, 269 sau 282.

Marcus Aurelius

Strack, 274 sau 284.

Moneta suberată

După curățirea celor două plăcuțe rotunde de metal foarte oxidate, s-a constatat că pe ele e imprimat aversul și reversul unui denar emis sub Traian.

Av. [IMP] TRAIANO AVG GER [D]AC PM TR P. Bustul laureat spre dr.

Rv. COS V P P SPQR OPTIMO PRINC. Felicitas în picioare spre st. sprijinindu-se de o coloană, ține un caduceu.

Strack, 148.

Greutatea totală a Av. și Rv. e de 0,2487 g.

Diametru Av.: 17—17,2—17,5—18,6 mm.

„ Rv.: 19—19,5—20—20,2 mm.

Grosimea Av.: 0,5—0,2 mm.

Rv.: 0,2—0,3 mm.

Pe Av. lipsește cercul de perle; pe Rv. cercul de perle e înlocuit cu o dungă circulară foarte ușor reliefată. Se mai vede că reversul a fost îndoit în așa fel, încât sudarea s-a putut face pe lângă cercul de perle al aversului.

Atît Av. cît și Rv. sînt gravate foarte plat.

Plăcile trebuie să fi servit ca înveliș unui denar suberat, de al cărui nucleu s-au desprins. Cea mai mare parte a căldărușei de bronz în care s-a păstrat tezaurul fiind distrusă, se poate presupune că și miezul de bronz al monetei, pe care fuseseră aplicate cele două plăci de argint, s-a oxidat cu totul, iar plăcile s-au dezlipit.

Gravarea foarte aplatizată a stanței cu care s-a emis denarul suberat, precum și înlocuirea cercului de perle de pe Rv. cu un cerc simplu dovedește că moneta n-a fost bătută într-o monetărie imperială, ci constituie un *fals antic*. Raportul dintre greutatea plăcuțelor și a monetelor ne dă o idee clară despre rentabilitatea falsurilor, arătînd că pe urma monetelor suberate, emițătorii obțineau un venit înzecit, căci în loc de 3,40 g argint, ei nu foloseau decît 0,2487 g, așa se explică de ce era atît de frecventă în antichitate falsificarea monetelor și atît de severe legile pentru împiedicarea acestei fraude.⁶

⁶ Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1889, p. 91, nota 3; p. 350, 672—674.

Circa 17% (539) din totalul monedelor datează — după cum se vede — din anul 155 e.n., care poate fi admis deci ca perioadă de constituire, precedînd doar cu trei ani emiterea pieselor cu care se încheie tezaurul. De aceea se poate admite că el s-a format în acest interval de timp. Aceeași constatare se desprinde și din cercetarea gradului de uzură, între emisiunile din timpul dinastiei Flaviilor se află multe piese uzate, unele chiar foarte uzate, dar numărul lor scade printre emisiunile lui Traian și Hadrian, dispărînd cu totul din emisiunile lui Antoninus Pius.

Condițiile de descoperire, precum și săparea sistematică a locului unde a fost găsit tezaurul constituie o garanție a recuperării lui integrale. Faptul acesta ne dă dreptul să credem că data ultimei monete poate fi considerată ca un termen fix la care se încheie tezaurul, adică anul 158.

Dintre tezaurele cunoscute pînă acum în care monetele cele mai recente provin de la Antoninus Pius, numai cel descoperit la *Viștea* (care se eşalonează pînă în anul 156 e.n.) a mai fost achiziționat în întregime⁷. Dar compoziția acestuia din urmă diferă întrucîtva de a celorlalte tezaure, deoarece după emisiunile lui Hadrian, dintre care ultimele datează dintre 134—138, tezaurul nu mai cuprinde înafara celor două emisiuni ale Faustinei Senior (după anul 141), decît două monete de la Antoninus Pius: una din 153 și alta din a doua serie a emisiunilor anului 156.

Tezaurul prezintă, așadar, un hiata de 15 ani, făcînd discutabilă data îngropării lui. Pentru restul tezaurelor cu aceeași datare dispunem doar de informații vagi, care nu permit stabilirea unor conexiuni în jurul evenimentelor istorice.⁸

Întrebarea dacă acest tezaur poate fi considerat ca făcînd parte din grupul celor îngropate cu ocazia războaielor marcomanice pare să se rezolve în sens negativ.

Starea de conservare a ultimelor emisiuni din tezaurul de la Sălașuri e foarte bună: multe din ele ar putea fi înserate chiar în categoria pieselor păstrînd luciul tiparului (Stempelfrisch, à fleur de coin). Cu toate acestea gradul de uzură al unora ar permite emiterea ipotezei că tezaurul ar fi fost îngropat cu cîtiva ani în urma datei ultimului denar, dar uzarea unora dintre cele mai recente monete poate fi și rezultatul circulației într-un interval mult mai scurt, ceea ce pare mai probabil, căci într-un deceniu s-ar fi adăugat și emisiuni mai recente.

Greutatea medie a monetelor pînă la Vespasian arată, cu excepția pieselor emise de Otho, că ele au circulat intens, doar la monetele emise sub Hadrian ea se apropie de cea normală (3,40 g), iar cele bătute în timpul lui Antoninus Pius de multe ori chiar o depășesc.

⁷ P. Harsányi, în *NumK*, VII, 1908, p. 120, moneta Cohen², 317 = Strack, 398.

⁸ D. Tudor, *OltR*, p. 182 (Borascu); I. Berkeszi, *TörtRégÉrt*, XXIII, 1907, p. 4, 14 (Cerneteaz = Csermegyháza), p. 4, 28 (Maidan = Majdan).

Tabelul I

	Buc. cântărite	Greutatea totală	Greutatea medie	Greutatea min.	Greutatea max.
Romane republicane	3	90,6	3,200	2,95	3,32
Marcus Antonius	19	62,90	3,310	2,94	3,55
Nero	29	94,70	3,610	3,08	3,37
Galba	7	22,85	3,264	3,08	3,38
Otho	2	6,60	3,300	3,27	3,28
Vitellius	14	44,75	3,196	3,05	3,47
Vespasian	244	800,81	3,282	2,89	3,53
Titus	78	278,75	3,689	2,70	3,60
Domitian	269	845,88	3,144	2,66	4,06
Nerva	60	198,20	3,333	2,74	3,84
Traian	581	1.885,93	3,246	2,72	3,78
Hadrian	372	1.236,57	3,315	2,82	3,82
Sabina Iulia	18	60,80	3,742	3,02	3,67
Lucius Aelius Caesar	6	20,50	3,416	2,92	3,84
Antoninus Pius	697	2.385,99	3,442	2,86	4,16
Faustina Senior	474	1.613,30	3,403	2,84	4,20
Marcus Aurelius	181	626,98	3,463	2,82	4,07
Faustina Iunior	146	490,00	3,356	2,73	4,02

Greutatea totală de 10.694,36 kg arată o mică diferență față de greutatea obținută prin cântărirea globală a tezaurului, datorită desigur faptului că monetele au fost cântărite cu patru zecimale.

Din cântărirea pieselor emise sub Antoninus Pius rezultă că în acea perioadă nu se acorda o atenție prea mare ajustării monetelor, căci multe piese au o greutate peste cea normală, iar altele, deși neuzate, cântăresc mai puțin.

Tabelul II

Greutatea monetelor emise sub Antoninus Pius

Nr. bucăților	Greutatea în g.	Nr. bucăților	Greutatea în g.
1	2,65	110	3,40—3,49
2	2,80—2,89	111	3,50—3,59
11	2,90—2,99	86	3,60—3,69
32	3,00—3,09	42	3,70—3,79
65	3,10—3,19	13	3,80—3,89
102	3,20—3,29	5	3,90—3,96
110	3,30—3,39	1	3,97
		2	4,16

Cauzele îngropării tezaurului monetar de la Sălașuri trebuie să fi fost, prin urmare, diferite de ale celor care cuprind și emisiuni mult mai apropiate de războaiele marcomanice.

Numeroasele izvoare și studii privind domnia lui Antoninus Pius menționează că între anii 156—158 guvernatorul Daciei, Statius Priscus, a trebuit să susțină lupte la granița provinciei; nu rezultă când anume a fost încheiată pacea, ci doar atât că luptele n-au depășit luna octombrie 158, căci cea mai recentă dintre inscripțiile care se referă la încheierea

cu succes a operațiilor militare datează între octombrie și decembrie 159 (CIL, III, 1061).⁹ Cît au durat luptele în cursul toamnei anului 158 nu se poate ști.

Dacă ascunderea tezaurului de la Sălașuri se leagă de aceste evenimente, ar fi un indiciu că luptele au continuat și la începutul anului 158, dar fiind singurul tezaur ce se încheie la această dată, nu poate fi luat, firește, drept considerent hotărîtor, cu atît mai mult cu cît emisiunile monetare dintre anii 156—159 sînt foarte variate și se revine mereu la tipul care consemnează, fără referiri precise, operații militare și victorii repurtate în decursul lor.¹⁰

Trebuie remarcat că în acești ani nu s-au emis nici monete nici medalioane purtînd tipul zeiței Pax¹¹, adesea reprezentată pe seriile anterioare.

Mediul arheologic în care a fost găsit tezaurul de la Sălașuri este foarte bogat în urme de cultură dacică și romană; cu toate acestea locul de descoperire a tezaurului se află la cca 24 km de localități cu inscripții romane și urme arheologice¹² și cca 30 km de linia castrilor de pe granița estică a provinciei Dacia¹³, încît tezaurul nu poate fi pus în conexiune cu nici una dintre aceste așezări. Locul unde a fost găsit tezaurul fiind la o depărtare de cca 6 km de drumul roman¹⁴, nu puteam căuta nici în acest sens vreun indiciu în vederea stabilirii ocupației posesorului.

Sub raport numeric tezaurul se situează printre cele mai mari depozite monetare găsite în provincia Dacia¹⁵, atrăgînd atenția nu numai prin cantitatea mare de monete, ci și prin faptul că a fost ascuns într-un vas de bronz (fig. 5), deoarece nici unul din tezaurele semnalate pînă în prezent în provincia Dacia n-a fost îngropat în vase de bronz. Asemenea recipiente pentru adăpostirea unor tezaure se întîlnesc rar: din

⁹ Bibliografia la W. Hüttel, *Antoninus Pius*, Prag, I, 1936, p. 284—287; II, 1933, p. 79—81; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 66; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dacien*, în *DissPann*, ser. I, 12, Budapest, 1944, p. 28—33, 34; A. D. Dmitriev, în *VDI*, I, 1949, p. 80—81; D. Berciu, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 83; B. Mitrea, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 478—482; D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare” în Dacia romană*, București, 1957, p. 28—31; B. Mitrea, în *IstRom*, I, p. 450; C. Daicoviciu — D. Protase, *Un nouveau diplome militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, LI, 1961, p. 68 (*ActaMN*, I, p. 163—178), au arătat că împărțirea în trei a provinciei Dacia s-a încheiat încă înainte de 133, probabil între 124—125.

¹⁰ W. Hüttel, *op. cit.*, I, 284—285; A. Dmitriev, *op. cit.*; D. Berciu, *op. cit.*, B. Mitrea, *op. cit.*, se ocupă pe larg de interpretarea efiigilor monetare privind evenimentele din anul 156—158; cf. și P. L. Strack, vol. III.

¹¹ Strack, nr. 364.

¹² Ca punct de reper am luat castrul de la Inlăceni.

¹³ Sighișoara la sud-est și Cristești la nord-vest.

¹⁴ Cel mai apropiat drum roman mergea de-a lungul Tîrnavei Mici.

¹⁵ D. Tudor, *OltR.*, p. 103, 104; Celei 4000 monete, Castranova 8000 și Pădurețu peste 3000, toate datează din secolul III; încît pentru secolul II tezaurul de la Sălașuri e cel mai mare depozit monetar din provincia Dacia.

statistica întocmită de V. V. Kropotkin, rezultă că din 62 de tezaure la care se cunoaște recipientul, doar trei au fost îngropate în vase de bronz și unul în vas de argint.¹⁶ Numărul mare de monete — trăsătură comună a tezaurelor îngropate în vase de bronz — vădește buna stare a posesorilor, indicată și de vase de bronz, servind ca obiect de lux sau de cult în antichitate.

Prețurile din tablele cerate și celelalte informații despre valoarea denarului în sec. II arată că cei 3.198 denari erau o avere apreciabilă.

Un interes deosebit reprezintă apariția în tezaur a celor trei *drahme din Lycia*, avînd, ca și emisiunile cunoscute în literatură¹⁷, o greutate variabilă, redusă în urma unei circulații îndelungate.

În Dacia acesta este al treilea tezaur care cuprinde și drahme emise în Lycia¹⁸.

Tezaurul de la Sălașuri se deosebește de celelalte depozite monetare nu numai prin faptul că a fost găsit într-un vas de bronz, ci și prin numărul mare de monete de același tip (296 buc.), ceea ce nu s-a constatat pînă acum în alte tezaure.¹⁹

Rezultatele analizei chimice²⁰ (vezi tabelul III) prezintă uneori devieri față de procentajul cunoscut de J. Hammer, dînd cifre mai scăzute la:

Nero	72,4	(față de	0,910)
Galba	83,3	(„ „	0,921)
Vespasian	75,8	(„ „	0,7982)
Domitianus	81,6	(„ „	0,914)
Nerva	81,8	(„ „	0,917)
Traian	74,4	(„ „	0,7854)

Trebuie relevat faptul că în nici una dintre cele patru analize ale monetelor emise sub domnia lui Antoninus Pius argintul nu depășește 80%. Deși în literatură se indică și cifre mai ridicate, considerîndu-se că procentajul de argint stabilit de Traian rămîne în vigoare pînă la domnia

¹⁶ V. V. Kropotkin, *Kladi rimskih monet na teritorii SSSR*, în *Arheologia SSSR*, Svod arheologiceskih istocinikov, pod obșcei redakției akademika B. A. Ribakova, Moskva, 1961, p. 14—15.

¹⁷ Regling, *Römischer Denarfund von Fröndenberga*, în *ZfN*, XXIX, 1912, p. 235—237; E. Jónás, în *BpR*, XII, 1937, p. 286—287.

¹⁸ M. Macrea, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 131—139; B. Mitrea, *Le monete urliche e coloniali dell'Impero romano trovate in Dacia*, extras din *Atti del V Congress Nazionale di Studi Romani*, XVIII, 1940, p. 11; C. Moisil, în *Biblioteca Academiei Române, Creșterea colecțiilor în anii 1938—1942*, XLIX—LIII, București, 1944 pag. 41 și urm.

¹⁹ Vezi notele 17—18 și tezaurele publicate în *BSNR*, *SCN* și *NumK*.

²⁰ Probele pentru analizele chimice au fost luate din cîte două monete de același tip sau emisiuni apropiate cronologic, pentru a nu distruge piesele. Numărul probei corespunde cu numărul de ordine a monetelor de la analizele spectrale (tabel IV).

lui Marcus Aurelius²¹. În acest sens, sînt interesante rezultatele analizelor spectrale (vezi tabel IV). Aurul se menține constant în monete pînă la moneta emisă de Traian în anii 103—111 (Tabel IV, nr. 43). Apoi oscilează, iar de la Antoninus Pius, începînd cu anul 154 (Tabel IV, nr. 71) scade, se împuținează așadar în toate monetele lui Antoninus Pius.

Numărul mare de analize efectuate permite constatarea că procentajul de aur din monete e strîns legat de cel de argint și că astfel analizele spectrale ne dau și fără analize chimice posibilitatea de a aprecia calitatea monetei.

Tabelul III²²

Nr. probei	Cu%	Ag%	Pb%	Numele împăratului
1,2	9,3	83,5	2,18	Marcus Antonius
5,6	17,0	72,4	0,78	Nero
7,8	9,5	8,33	0,92	Galba
9,10	16,8	75,8	0,78	Vespasian
14,15	10,17	79,7	0,68	"
17,19	12,5	78,16	0,68	Titus
21,22	7,1	81,6	0,60	Domitian
27,28	10,1	84,2	0,78	"
31,32	6,04	81,8	0,49	Nerva
37,39	10,8	74,4	0,72	Traian
43,44	11,1	85,0	0,48	"
50,51	19,98	78,7	0,24	"
53,54	13,8	83,9	0,58	Hadrian
61,62	15,1	83,9	0,73	"
63,64	13,3	81,9	0,56	"
75,76	14,3	73,6	0,65	Antoninus Pius
81,82	19,1	79,2	0,75	"
83,84	17,8	75,0	1,00	"
91,92	14,0	75,3	0,94	Marcus Aurelius
93,94	19,0	71,8	0,71	"

Analizele metalografice executate de prof. E. Stoicovici (Univ. „Babeș-Bolyai”) confirmă rezultatele obținute de analiza spectrală și chimică, arătînd că procentajul de cupru e foarte variat în monetele emise în sec. II e.n. S-a constatat că între structura drahmelor din Lycia și denarii romani imperiali nu există nici o deosebire în ceea ce privește compoziția metalului; cristalele de cupru, avînd mărimea de 0,005 microni, în urma stanțării rondelului se așează în straturi oblice sau paralele.

²¹ J. Hammer, *Der Feingehalt der griechischen und römischen Münzen*, în *ZfN*, XXVI, 1908, p. 97—98.

²² Probele au fost executate de cercetătorul stagiar Gheorghe Pop la Academia Republicii Socialiste România — Filiala Cluj, Institutul de chimie, adresa nr. 843 din 1962.

Analiza spectrală a monetelor d

Numele împăratului	Nr. probei	Compoziți							
		Ag	Cu	Zn	Sn	Pb	Al	Bi	S
Marcus Antonius	1	EB	++++	—	u	+	u	++	+
„ „	2	EB	++++	—	+	++	u	+	+
Nero	3	EB	++++	—	—	+	u	u	+
„	4	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„	5	EB	++++	—	—	+++	u	+	+
„	6	EB	++++	—	—	+	u	+	+
Galba	7	EB	++++	—	u	++	u	+	+
„	8	EB	++++	—	u	+	u	u	+
Vespasian	9	EB	++++	—	u	+	++	u	+
„	10	EB	++++	—	u	+	u	u	+
„	11	EB	++++	—	—	+	u	++	+
„	12	EB	++++	—	—	+	u	++	+
„	13	EB	++++	—	+	+	u	+	+
„	14	EB	++++	—	u	+	u	+	+
„	15	EB	++++	—	+	+	u	+	+
„	16	EB	++++	—	—	+	u	+	+
Titus	17	EB	++++	—	+	+	u	+	+
„	18	EB	++++	—	+	+	+	+	+
„	19	EB	++++	—	—	+	+	u	+
„	20	EB	++++	—	—	+	++	+	+
Domitian	21	EB	++++	—	—	+	+	++	+
„	22	EB	++++	—	—	+	+	+	+
„	23	EB	++++	—	—	+	+	+	+
„	24	EB	++++	—	—	u	+++	u	++
„	25	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„	26	EB	++++	—	—	+	+	+	+
„	27	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„	28	EB	++++	—	—	+	+	+	+
Nerva	29	EB	++++	—	u	+	+	+	+
„	30	EB	++++	—	—	+	+	+	+
„	31	EB	++++	—	—	+	+	+	+
„	32	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„	33	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„	34	EB	++++	—	—	+	+	+	+
Traian	35	EB	++++	—	—	+	+	++	+
„	36	EB	++++	—	u	+	+	++	+
„	37	EB	++++	u	—	+	—	++	+

²³ Analizele spectrale au fost executate de cercetătorul Ion Cordiș la Acad nr. 453, din 1962.

IV

aurul de la Sălașuri²³

Compoziția metalului										Tipul monetei
Ag	Au	Ni	Fe	V	Sb	Mo	Mn	Ti	Ca	
-	++	u	-	-	-	-	-	-	+	Foarte tocită
-	++	u	+	-	-	-	-	-	+	Tocită
-	++	u	+++	-	-	-	u	+	+	Cohen ^a 43
-	++	-	-	-	-	-	-	-	+	„ 314
-	++	-	+++	-	-	-	u	u	+	„ 119
-	++	-	+	-	-	-	-	-	+	„ 119
-	++	-	+	-	-	-	-	-	+	„ 76
-	++	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 76
-	++	-	+++	-	-	-	-	u	+	„ 4
-	++	-	+	-	-	-	-	-	+	„ 4
-	++	-	++	-	-	-	-	-	+	„ 105
-	++	-	++	-	-	-	-	-	+	„ 105
-	++	-	+	-	-	-	-	-	+	„ 98
-	++	-	++	-	-	-	-	-	+	„ 98
-	++	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 177
-	++	-	u	-	-	-	-	-	+	„ 177
-	++	-	-	-	-	-	-	-	+	„ 5
-	++	-	+	-	-	u	-	u	+	„ 5
-	++	-	+	-	-	u	-	+	+	„ 90
-	++	-	+	-	-	-	-	-	+	„ 90
-	++	-	+	-	-	-	-	-	+	„ 186
-	++	-	++	-	-	+	-	-	+	„ 186
-	++	u	++	+	-	u	-	+	+	„ 265
-	++	-	+++	-	-	+	-	u	+	„ 265
-	++	-	+	-	-	u	-	u	+	„ 274
-	++	-	u	-	-	u	-	-	+	„ 274
-	++	-	u	-	-	-	-	u	+	„ 281
-	++	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 281
-	++	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 5
-	++	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 5
-	++	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 28
-	++	-	u	-	-	-	-	-	+	„ 28
-	++	-	u	-	-	-	-	u	+	„ 53
-	++	-	u	-	-	u	-	u	+	„ 53
-	++	u	+	-	-	-	-	-	+	Strack 36
-	++	u	++	-	-	-	-	-	+	„ 36
-	++	u	-	-	-	+	-	-	+	„ 34

la Republicii Socialiste România — Filiala Cluj, Institutul de chimie, adresa

Numele împăratului	Nr. probei	Compoziția							
		Ag	Cu	Zn	Sn	Pb	Al	Bi	Si
Traian	38	EB	++++	—	u	+	+	+	+
„	39	EB	++++	—	u	+	+++	+	+++
„	40	EB	++++	—	u	+	+	+	+
„	41	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„	42	EB	++++	u	u	+	u	+	+
„	43	EB	++++	—	—	+	+	++	+
„	44	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„	45	EB	++++	—	u	+	—	+	+
„	46	EB	++++	—	u	+	u	++	+
„	47	EB	++++	—	u	+	+	++	+
„	48	EB	++++	—	+	+	u	++	+
„	49	EB	++++	—	u	+	u	++	+
„	50	EB	++++	—	+	+	+	++	+
„	51	EB	++++	—	u	+	u	++	+
„	52	EB	++++	—	+	+	u	++	+
Hadrian	53	EB	++++	—	+	+	u	++	+
„	54	EB	++++	—	+	+	+	++	+
„	55	EB	++++	—	+	+	u	+	+
„	56	EB	++++	—	+	+	+	+	+
„	57	EB	++++	—	+	+	—	+	+
„	58	EB	++++	—	++	+	—	++	+
„	59	EB	++++	—	u	+	+++	++	+
„	60	EB	++++	u	u	+	+++	+	+
„	61	EB	++++	—	u	+	+	++	+
„	62	EB	++++	—	u	+	u	+	+
„	63	EB	++++	—	u	+	+	+	+
„	64	EB	++++	—	u	+	u	++	+
Aelius Caesar	65	EB	++++	—	—	+	u	+	+
„ „	66	EB	++++	—	u	+	u	+	+
Antoninus Pius	67	EB	++++	—	u	++	u	++	+
„	68	EB	++++	—	u	+	+	+	+
„	69	EB	++++	—	+	++	+	+	+
„	70	EB	++++	—	+	++	u	++	+
„	71	EB	++++	—	+	++	u	++	+
„	72	EB	++++	—	+	++	u	++	+
„	73	EB	++++	—	+	+	u	++	+
„	74	EB	++++	—	+	++	u	++	+
„	75	EB	++++	—	+	+	u	++	+
„	76	EB	++++	—	+	+	u	++	+
„	77	EB	++++	—	+	+	+	++	+
„	78	EB	++++	—	+	+	u	++	+

Continuarea tabelului IV

tabelului										Tipul monetei
lg	Au	Ni	Fe	V	Sb	Mo	Mn	Ti	Ca	
+	++	++	u	-	-	-	u	-	+	Strack 34
+	++	+	-	-	-	u	-	u	+	„ 41
+	++	+	-	-	-	-	-	u	+	„ 41
+	++	u	+	u	-	u	-	u	+	„ 43
+	++	u	+	-	-	-	-	+	+	„ 43
+	+	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 109
+	+	u	u	-	-	-	-	-	+	„ 109
+	+	-	u	-	-	-	-	-	+	„ 113
+	+	u	+	-	-	-	-	+	+	„ 113
+	+	u	+	-	u	-	u	u	+	„ 228
+	++	u	+	-	u	-	-	u	+	„ 228
+	++	u	+	-	u	-	-	u	+	„ 256
+	++	u	+	-	u	u	u	u	+	„ 256
+	++	u	+	-	u	-	-	u	+	„ 196
+	++	u	u	-	u	-	-	u	+	„ 196
+	++	u	+	-	u	u	-	u	+	„ 14
+	++	u	+	-	u	u	-	u	+	„ 14
+	++	-	+	-	u	-	-	-	+	„ 16
+	++	-	+	-	u	-	-	u	+	„ 16
+	++	-	u	-	u	-	-	-	+	„ 38
+	++	u	+	-	u	-	-	u	+	„ 38
+	+	u	++	-	u	u	-	u	+	„ 107
+	+	-	++	-	u	u	-	u	+	„ 107
+	+	u	+	-	u	-	-	u	+	„ 231
+	+	-	u	-	u	u	-	u	+	„ 231
+	+	-	+	-	u	-	-	u	+	„ 380
+	++	u	+	-	u	-	-	u	+	„ 380
+	+	-	u	-	-	-	-	-	+	„ 388
+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	„ 388
+	+	-	+	-	-	-	-	u	+	„ 13
+	+	-	+	-	u	u	-	-	+	„ 13
+	++	u	+	-	+	-	-	u	+	„ 253
+	++	u	+	-	+	-	-	u	+	„ 253
+	+	u	+	-	+	-	-	u	+	„ 268
+	+	u	+	-	+	u	-	u	+	„ 268
+	+	u	u	-	u	-	-	u	+	„ 279
+	+	u	++	-	+	u	-	u	+	„ 279
+	+	u	+	-	+	u	-	+	+	„ 280
+	+	u	++	-	+	-	-	u	+	„ 280
+	+	u	++	-	+	-	-	u	+	„ 282
+	+	u	+	-	+	+	-	u	+	„ 282

Numele împăratului	Nr. probei	Compoziția							
		Ag	Cu	Zn	Sn	Pb	Al	Bi	Si
„	79	EB	++++	—	+	++	u	++	+
„	80	EB	++++	—	+	+	u	++	+
„	81	EB	++++	—	+	+	u	++	+
„	82	EB	++++	—	+	+	+	++	+
„	83	EB	++++	—	+	++	u	++	+
„	84	EB	++++	—	++	++	u	++	+
Faustina Senior	85	EB	++++	—	u	++	u	++	+
„	86	EB	++++	—	u	++	u	++	+
„	87	EB	++++	—	u	++	u	++	+
„	88	EB	++++	—	+	++	u	++	+
„	89	EB	++++	—	u	+	u	+	+
Marcus Aurelius	90	EB	++++	—	u	+	u	+	+
„	91	EB	++++	—	u	+	u	+	+
„	92	EB	++++	—	u	+	u	+	+
„	93	EB	++++	—	u	+	+	+	+
„	94	EB	++++	—	u	+	u	+	+
Faustina Iun.	95	EB	++++	—	+	++	+	++	+
„	96	EB	++++	—	u	++	u	++	+
Domitian (Lycia)	97	EB	++++	—	—	+	u	++	+
Nerva („)	98	EB	++++	—	—	+	u	++	+
Traian („)	99	EB	++++	—	—	+	u	+	+

EB = element de bază, U = urme de element.

Semnele +, ++, +++ și +++++, trebuie interpretate în modul următor:

Pentru aprecierea concentrației, semnele +, ++, +++ și +++++, pot fi comparate între ele numai pentru același element, de exemplu la plumb, proba 1 este caracterizată cu +, proba 2 cu ++, proba 3 cu +++ etc.

Nu se va putea compara (+) de la fier cu (+) de la plumb etc.

Continuarea tabelului IV

talului										Tipul monetei
Ag	Au	Ni	Fe	V	Sb	Mo	Mn	Ti	Ca	
+	+	u	+	—	+	u	—	u	+	„ 292
+	+	u	+	—	+	u	—	u	+	„ 292
+	+	u	+	—	+	u	—	u	+	„ 310
+	+	u	+	—	+	u	—	u	+	„ 310
+	+	u	+	—	+	—	—	—	+	„ 311
+	+	u	+	—	+	—	—	—	+	„ 311
+	+	u	+	—	u	—	—	u	+	„ 447
+	+	u	u	—	u	u	—	u	+	„ 447
+	+	u	u	—	u	u	—	—	+	„ 453
+	+	u	u	—	u	—	—	—	+	„ 453
+	+	u	+	—	u	u	—	—	+	„ 453
+	+	u	u	—	—	u	—	u	+	„ 284
+	+	u	u	—	u	—	—	—	+	„ 289
+	+	u	+	—	u	—	—	u	+	„ 289
+	+	u	+	—	u	—	—	—	+	„ 319
+	+	u	u	—	u	u	—	—	+	„ 319
+	+	u	+	—	u	u	—	u	+	Cohen ² 34
+	+	u	u	—	u	—	—	—	+	„ 34
+	+	—	+	—	—	—	—	—	+	Mionet, III 430/2
+	++	u	—	—	—	—	—	—	+	„ III 430/3
+	++	—	+	—	—	—	—	—	+	„ III 431/4

I. MOLNAR—I. WINKLER

DER RÖMISCHE MÜNZFUND AUS SALAŞURI

(Zusammenfassung)

Auf dem Gebiet der Gemeinde Sălaşuri, Rayon Tîrgu Mureş, Gebiet Mureş-Aut. Magh. (Abb. 1) wurde im Jahre 1961 ein aus 3200 römischen Silberdenaren bestehender Münzhort gehoben. Da an der Fundstelle schon vorher vereinzelt Münzen zum Vorschein gekommen waren, liess der Direktor des Museums von Cristuru Secuiesc Kontrollgrabungen vornehmen, die zur Entdeckung des Münzschatzes führten (Abb. 2—4). Dieser war in einem, nur teilweise erhaltenen Bronzekessel verwahrt (Abb. 5, Taf. I, 1). Eine Anzahl von Münzen lagen verstreut in der Erde, da der obere Teil des Kessels beim Pflügen zerstört worden war. Der ganze Schatz wird im Rayonalmuseum von Cristuru Secuiesc aufbewahrt.

Auf Grund der von den Verfassern vorgenommenen Einteilung konnte festgestellt werden, dass ein kleinerer Teil der Münzen aus der Zeit der Republik stammt, die überwiegende Mehrzahl aber aus der Kaiserzeit (siehe S. 275 ff). Hervorzuheben ist der Silberbelag einer gefütterten Münze (Taf. I, 2; siehe auch S. 282) sowie drei Drachmen aus Lycien, je eine von Domitian, Nerva und Trajan (Taf. VII, 97—99). Die jüngsten, sehr gut erhaltenen Münzen stammen aus dem Jahr 158. Ungefähr 17% der Münzen sind aus dem Jahr 155 u. Zr., das demnach als Zeitpunkt der Hortung des Schatzes angesehen werden kann, also nur 3 Jahre vor der Ausgabe der Münzen, die den Hortfund abschliessen.

Bemerkenswert ist die Tatsache, dass 47% aller Münzen unter Antoninus Pius geprägt sind. Die historischen Quellen und die Zusammensetzung anderer gleichzeitiger Münzfunde bieten keine sicheren Anhaltspunkte für die Gründe seiner Verbergung.

Die chemische (siehe S. 287) und spektralanalytische Untersuchung (siehe S. 288) des Silbergehalts der von verschiedenen Kaisern ausgegebenen Denare brachte Ergebnisse, die von den von J. Hammer vor Jahren veröffentlichten Angaben abweichen (siehe S. 286).

Die metallographischen Analysen ergeben für die lycischen Münzen und für die kaiserzeitlichen Denare eine vollkommenen gleiche Struktur und Zusammensetzung.

OBÎRȘIA ÎMPĂRATULUI CONSTANTINUS I

Este cunoscută îndeobște importanța ce revine lui Constantin I (cel Mare) și dinastiei lui în dezvoltarea istorică a antichității sclavagiste și mai ales a creștinismului incipient. Persoana și activitatea împăratului și a mamei sale Elena au format obiect de investigații amănunțite și de controverse, grupate mai ales în jurul unui punct: legătura lor cu biserica creștină, asupra ei existînd o bibliografie abundentă, cu caracter laic și eclesiastic. Atracția fascinantă exercitată de problema creștinismului la Constantinus a făcut ca erudiția istorică-filologică și pietatea creștinească să se ocupe aproape exclusiv de realitatea și sinceritatea credinței primului împărat creștin în legătură cu politica sa religioasă, nesocotindu-se total problema de însemnătate nu mai mică a obîrșiei etnice, asupra căreia nu s-a spus, afară de cîteva mențiuni fugitive, aproape nimic concret, nu s-au căutat precizări pe bază de documente, care există și sînt destul de precise, valoroase. S-a afirmat despre Constantinus că era „roman din Peninsula Balcanică“, „moesian“ ori „illir“ sau chiar... german, eventual numai de „spirit germanic“¹. Examinarea mai atentă a materialului documentar și a unor realități istorice trecute cu vederea de cercetători permite să se găsească, pentru obîrșiile sociale-etnice ale dinastiei constantiniene, o soluție concretă.

Locul de origine și ascendența. Tatăl lui Constantin cel Mare, Flavius Valerius Constantius (Chlorus) era născut în Illyricum („Illyricum

¹ De ex. O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Berlin I (1910), ed. III, p. 423 „die Kaiser dieser Zeit stammen fast ausnahmslos aus den illyrischen Provinzen, die neben Gallien am dichtesten mit Inquilinen besetzt waren; sie haben fast alle ihre Laufbahn als gemeine Soldaten begonnen und das Heer setzte sich damals schon ganz vorzugsweise aus barbarischen Elementen zusammen... Jedenfalls entspricht sowohl die theoretische Grubelei Diocletians als auch der schwärmerische Idealismus Constantins viel mehr dem deutschen, als dem römischen Charakter. Die Germanen beherrschten schon jetzt das Reich...“. — Constantin ar fi, după acel „schwärmerischer Idealismus“ (!), de spiță germanică, din acei inquilini aciuiați între hotarele imperiului, deși lipsește orice indiciu documentar în acest sens. Se înțelege că asemenea „criterii“ și „raționamente istorice“ nu au nici o valoare, sînt chiar ridicule (cf. *RIR*, XVI, 1946, p. 177—178).

patria fuit“, Aur. Victor, *Caesares*, 39, 26), teritoriul vechei Dardania (Moesia Superior, probabil în regiunea Naissus). El este considerat de izvoarele documentare ca descendent în linie feminină din familia împăratului Claudius II Gothicus². Dar felul înrudirii nu este limpede, nici sigur; după HistAug., Claud. 13,2, nepoata lui Claudius și fiica lui Crispus ar fi fost soția unui oarecare „Eutropius, nobilissimus gentis Dardanae vir“, fiul lor fiind Constantius Chlorus³. Atare genealogie pare să întîmpine o dificultate cronologică: la moartea sa (a. 306) Constantius era înaintat în vîrstă⁴, servise în armată încă sub Aurelian⁵. Legătura de înrudire între dinastia constantiniană și familia lui Claudius II, tăgăduită de cei mai mulți erudiți, nu are nimic surprinzător și neverosimil, neexistînd vreun motiv hotărîtor de a fi trasă la îndoială ori considerată plăsmuire lipsită de temeiul adevărului. Dessau, Seeck, Damerau și alții o socotesc pură născocire a lui Constantin cel Mare sau a celor din jurul lui, a adulterilor și panegiriștilor, făcută în scopul acreditării unei ascendențe glorioase pentru împărat. Motivul principal pentru care înrudirea e contestată sau negată categoric este discreditul în care este ținută în general colecția de biografii imperiale din HistAug. Dar se știe că lucrul este amintit nu numai în HistAug., ci și în scriitorii mult mai apropiați de Constantin I. Dessau⁶ arată cum „pretinsa descendență a lui Constantius și Constantin din familia lui Claudius II nu este amintită cu niciun cuvînt înainte de a. 310; iar cită vreme Constantius era încă în viață, nu s-ar fi știut nimic despre legătura de înrudire, care nu e pomenită deloc în panegiricul V (ed. Behrens), din a. 297 (ținut la Augustodunum, în Gallia), precum nici în cuvîntarea rostită din încredințarea populației aceluiași oraș de către Eumenius (*paneg.* IV, ed. Behr.), care la rîndul său de asemenea laudă din răspuțeri pe cesarul Constantius; ambele discursuri fiind în strînsă legătură cu diocesa lui Constantius, iar Augustodunum fiind cu deo-

² Chestiunea mult controversată începînd de la Dessau (*Hermes*, XXIV 1889 p. 339—344, XXVII 1892, 579—582), e tratată din nou de P. Damerau, *Claudius II Gothicus*, *Klio* Beiheft XXXIII 1934, p. 82—84, cu bogată bibliografie și citate, fără argumente noi.

³ Henze, RE II 2458; cf. Leclercq, DACL III 2622; J. Maurice, *L'origine des seconds Flaviens*, în *Comptes-rendus Acad. Inscr.*, Paris, 1910, p. 96—103; N. Baynes, *The historia augusta* (1926), p. 59 ș.a.

⁴ Eusebius, *vita Constantini*, I 18.

⁵ Aur. Victor, *Caes.*, 39, 28 „quanta his Aureliani Probique institutio fuit“. De aceea, Constantius Chlorus se va fi născut înainte de a. 250 (mai aproape de 240?). — Leclercq (DACL, III 2623) admite că la 293 el avea „la cinquantaine ou même un peu plus“, ceea ce ar însemna aproximativ: născut pe la a. 240. Dar presupunînd că Crispus era mai bătrîn decît fratele său Claudius, ca născut în jurul anului 210, fiica sa Claudia putea să aibă vreo 18 ani încă înainte de 250, dată înainte de care s-a născut cesarul Constantius. Fără a forța aceste calcule (care rămîn aproape integral în domeniul ipotezelor), se poate admite în extremis că mama lui Constantius Chlorus era nepoata lui Claudius II. Mai ușor ar fi, natural, a presupune că mama lui Constantius era nu nepoata, ci sora lui Claudius, ceea ce nu întîmpină greutăți, putîndu-se justifica prin datele din izvoare.

⁶ H. Dessau, *Hermes*, XXIV p. 339—344.

sebiere legat de numele lui Claudius II, lipsa unei mențiuni cît de vagi ar fi un indiciu că înrudirea în chestiune ar fi fost cu totul necunoscută în Gallia și că cesarul nu se gîndise a face uz (pentru pretenții de legitimitate) de ascendența sa imperială. Dar la asemenea afirmații se poate obiecta: tăcerea izvoarelor documentare amintite poate fi ori în-
 timplătoare ori însuși Constantius — fire temperată și modestă — nu a făcut paradă de înrudirea sa cu împăratul Claudius II. Dessau adaugă că „născocirea“ cu descendența este ulterioară ridicării lui Constantius I, anume după ce acesta rupe legăturile familiare cu Maximianus Hercu-
 lius și înlătură sistemul dinastic instaurat de Diocletianus. În adevăr, *paneg.* VII 2 și VIII 4 (Behr.; din a. 310—311) face prima mențiune, pe care Dessau vrea să o prezinte cu orice preț ca o născocire proaspătă. *Paneg.* VII 2 spune „a primo igitur incipiam originis tuae numine, quod plerique adhuc fortasse nesciunt, sed qui te amant plurimum sciunt, ab illo enim divo Claudio manat in te avita cognatio“. Ceea ce pare a fi un indiciu că înrudirea era un lucru real de care numai tîrziu face caz Constantius I, din motive pentru noi necunoscute⁷. În-
 rudirea lui Constantin cel Mare cu Claudius e atestată de mulți cro-
 nicari, ca o realitate unanim admisă. În afară de Historia Aug., care o amintește în repetate rînduri⁸ și de panegiristii pomeniți, lucrul este cunoscut autorilor care vorbesc de ascendența familiei constantiniene⁹ și pe care îi înșiră Seeck și alți istorici, fără a vrea totuși să admită că s-ar cuprinde un miez de adevăr în aceste știri contradictorii. ade-
 vărat (după unii Constantius e fiu, după alții nepot de frate sau de fiică a lui Claudius II). dar explicabile dacă se ține seamă de superfi-
 cialitatea și lipsa preciziei ce nu sînt rare la cronicarii și biografii antici și medievali; iar în cazul de față încă mai ușor de înțeles fiind vorba de descendența din linia feminină a lui Claudius. Toate aceste difi-
 cultăți Seeck și alții le rezolvă scurt cu „doch ist diese Fabel erst nach seinem [a lui Constantius] Tode im J. 310 aufgetaucht“. Totuși este cam

⁷ Se pare că era un amănunt cunoscut numai celor apropiați de familie și de care nu se făcuse încă paradă; aceasta nu înseamnă că trebuie declarat plăs-
 muire tardivă, căci în afară de apariția relativ tîrzie, alte argumente pledează
 pentru autenticitatea ei.

⁸ HistAug., *Elag.* 2, 4 „inter Constantios Claudiosque, velut maiores tuos (Con-
 stantini)“; 35, 2 „horum omnium decus tui generis Claudius“; *Gall.* 7, 1 „Claudio
 duce, principe generis Constanti caesaris nostri“; 14, 3 „Claudius a quo Con-
 stantius originem ducit“; cf. *Tyr. trig.* 31, 6, *Claud.* 9, 9 „ut Constantio caesari
 nepoti futuro videretur Claudius securam parare rem publicam“; *Aurel.* 44, 5; mai
 precis *Claud.* 13, 2 (supra); *Anon. (Excerpta) Valesiana* 1, 1 „Constantius divi
 Claudii optimi principis nepos ex fratre...“

⁹ Euseb., *Hist. eccles.* X 8, 4; *vita Const.* I 50 (τῆς ἐκ πατέρων εὐγενείας βασιλικῆς
 τε ἀνέκαθεν αἵματος κοινωνὸν γενέσθαι ἡξίωσ); Iulianus, *Orat.* I 6 D, II 51 C;
Caes. 313 D; *Eutr.* IX 22; *Anon Vales.* 1, 1; *Zonar.* XII 26; de asemenea în in-
 scripții: *CIL*, XI 9 = *ILS*, 699, 702, 723, 725, 730, 732 etc. — Faptul că în scrierea
 „De mortibus persecutorum“ (atribuită lui Lactantius) lipsește vreo mențiune în
 această privință nu poate servi ca argument contra autenticității știrii date de
 celelalte izvoare și nici ca dovadă că aceasta ar fi fost pusă în circulație mai tîrziu:
 însăși „de mort. pers.“ este o scriere destul de tîrzie.

greu de admis că atîția autori antici scornesc, cu sau fără intenție și interes, iar „scornitura“ nu e deloc dovedită printr-o presupusă „Stammbaumfälschung“, comodă și expeditivă, dar nu tot atît de convingătoare. Înrudirea rămîne plausibilă și prin faptul că Claudius II și Constantius I erau originari din aceeași regiune a Dardaniei (Moesia Superior), ca provinciali din aceeași masă etnică traco-romană, despre care împăratul filozof și scriitor Iulianus a lăsat o descriere plastică și autentică. Încît dacă nu se admite puțința înrudirii familiare între Claudius și Constantius, rămîne valabilă înrudirea în sens mai larg etnic-național¹⁰.

Constantius Chlorus (a. 293—306). Întemeietorul dinastiei, Flavius Valerius Constantius¹¹, numit mai tîrziu (în epoca bizantină) „Chlorus“ după înfățișarea blondă¹², era un provincial roman din teritoriul trac al Moesiei Superioare (Dardania). Numele gentiliciu Flavius (întrucît era o moștenire familiară din sec. I e.n.) ar fi un indiciu că strămoșii lui primiseră cetățenia romană de la împărații Flavi (Vespasian-Domitian) care au contribuit în largă măsură la răspîndirea romanismului printre locuitorii autohtoni ai provinciei Moesia¹³. Al doilea nume, Valerius, l-a luat de la părintele său adoptiv Valerius Diocletianus; cognomen Constantius s-a perpetuat în sinul dinastiei, sub diferite forme (Constantinus I, II, Constantius II, Iulius Constantius, Constans, Con-

¹⁰ Lipsesc motive de a vedea în tatăl lui Constantius Chlorus, *Eutropius* (HistAug., *Claud.* 13, 2) un nume fictiv al unui personaj scornit de imaginația cronicarilor adulatori. Seeck, RE, VI 1520 spune „es muss daher mehr als zweifelhaft gelten, ob dieser E. gelebt hat“ (cf. și *Gesch. des Unterg.*, I p. 488). Întrucîtva exagerată ar putea fi numai afirmația că e vorba de „nobilissimo gentis Dardanae viro“.

¹¹ Seeck, RE, IV 1040—1043.

¹² Blondă este în general culoarea semințiilor numite indo-europene (celți, germani, slavi, illiri, traci etc.), cf. W. Sieglin, *Die blonden Haare der indogermanischen Völker* (1935), p. 29 și 117—8: exemple de illiri și traci. Alte mărturii: G. I. Kazarov, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker* (1916), p. 108. Blonzi erau împărații traco-romani: Marcianus, Iustinianus I, Iustinus II, Tiberius Constantinus, Focas etc. Caracteristică este impozanta figură cu plete blonde-roșcate a războinicului trac Marcentius: „illius et fulvos cassis premit aurea crines“, cum îl descrie poetul (Corippus, *Iohannis*, IV, 534), în luptele cu maurii din Africa.

¹³ Denumit din nou celebru prin Constantin cel Mare, numele Flavius a cunoscut o largă popularitate atît în masele mari ale locuitorilor imperiului, cît și în pătura conducătoare în cursul sec. IV și a celor următoare, mai ales printre barbarii (germanici) încetățeniți în imperiu, fiind extrem de frecvent în documentele vremii; cf. Th. Mommsen, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte*, XIV 1889, p. 536 (= *Gesammelte Schriften*, VI, 476; ed. Cassiodor, *Monumenta German. hist.*, auctores ant. XII p. 490); Stech, RE I A, 1213, 21; Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I 1928, p. 99. — La traco-romani, numele Flavius s-a bucurat de asemenea de o răspîndire largă; Flavius Severus, Iovianus, Maximianus, Constantius III, Aetius, Marcianus, Iustinianus, Iustinus II, Belisarius ș.a. După A. Mócsy, *Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike*, în *Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* (1962), Wien 1964, p. 257—263, ar fi un indicativ în ierarhia politică a sec. IV—VI (?).

stantia). De relevat la bătrînul Constantius lipsa unui praenomen (ori Flavius avea asemenea funcție?). Acest provincial roman și-a început cariera în mod obișnuit: în armată, unde a făcut dovada unor remarcabile calități ostășești, cîștigînd mare influență la curtea imperială. În 289 pare să fi ocupat demnitatea de praefectus praetorio, fiind tot atunci logodit cu fiica adoptivă a lui Maximianus Herculus, Flavia Maximiana Theodora¹⁴. Simpatizat de Maximianus, Chlorus a fost adoptat de acesta și investit cu purpura caesariană, în Mediolanium, la 1 martie 293, în timp ce connaționalul său Galerius era investit de Diocletianus la Nicomedia. Constantius primi diocesa Gallia, cu misiunea de a readuce la supunere Britannia uzurpatorului Carausius, — ceea ce noul cezar izbuti debarcînd în Albion (a. 296). Alte expediții întreprinse el cu succes contra francilor, alamanilor și altor triburi germanice¹⁵.

La 305 abdică Diocletianus și Maximianus, iar în locul lor sînt proclamați augusti Constantius și Galerius; cel din urmă, izbutind a impune ca caesares pe doi favoriți ai săi: nepotul Daia (Daza) și amicul de petreceri Flavius Severus, își întărește considerabil influența, avînd, pe lîngă aceasta, în puterea sa — ca ostatec la curte — pe fiul lui Constantius, tînărul Constantinus, garanție pentru conduita leală a părintelui său în occident. Constantius Chlorus e înfățișat de scriitorii din sec. IV ca fire blajină și pașnică, acoperit de laude, explicabile prin popularitatea cîștigată în dioceza apuseană în urma măsurilor fiscale ușurătoare ce le-a luat în favorul populației (cf. de ex. Euseb., *vita Const.* I 14), ca și prin simpatia ce le inspira tatăl gloriosului împărat creștin Constantin cel Mare.

Flavia Iulia Helena. Pe cînd era încă la începutul carierei sale militare, zăbovind odată în patria natală, la Naissus (Niș), pe la a. 280, Constantius Chlorus a cunoscut o femeie de condiție socială mediocră, hangîta („stabularia“) Helena¹⁶. În privința situației acestei femei (despre a cărei familie nu se cunoaște niciun amănunt) știrile documen-

¹⁴ Ensslin, RE V A, 1773—4, 2.

¹⁵ În ce privește politica religioasă, este de relevat că față de creștini Constantius a procedat cu blîndețe, spre deosebire de strășnicia caesarului Galerius în orient, păgîn convins, fanatic. Convertirea lui Constantius la creștinism (afirmată de Lactantius, Eusebius etc.) nu e probabilă, fiind mai curînd un adaus ulterior al scriitorilor creștini care n-au pregetat să atribuie aceleași sentimente religioase și tatălui lui Constantin cel Mare. Cf. de ex. R. Andreotti, *Costanzo Cloro*, în *Didascaleion*, s.n., IX 1930, citat în *Jahresbericht Bursian*, vol. 246, 1935, p. 59.

¹⁶ Asupra împărătesei Helena există o bogată literatură istorică și religioasă, mai ales de caracter apologetic și polemic, în legătură cu creștinismul ei și al fiului ei Constantinus. Cum acest punct are o semnificație secundară pentru problema originii familiei imperiale, sînt de prisos aici citate mai numeroase; datele principale pentru biografia împărătesei în art. lui Seeck, RE VII 2820—2, 2; cf. Leclercq, DACL VI 2126—2145, articol de vastă erudiție, eleganță și ingeniozitate, dar nelipsit de naivități și chiar superstiții care aparțin hagiografiei și n-au ce căuta în istoriografie, nici chiar în cea eclesiastică.

tare sînt categorice: Ambros., *obit. Theod.* 42 (Patrol. Lat. XVI 1399) „stabulariam hanc primo fuisse asserunt, sic cognitam Constantio seniori, qui postea regnum adeptus est“; Anon. Vales. 2, 2 „Constantius natus matre vilissima“¹⁷. Fiind o persoană de condiție modestă, e firesc a presupune că ea era o localnică, din orașul Naissus sau din împrejurimi¹⁸, unde populația era în cea mai mare parte de origine *tracomoesică*; este îndreptățită ipoteza că, prin urmare, de aceeași obîrșie etnică era și mama lui Constantin I, deși lucrul nu poate fi susținut cu aceeași siguranță ca despre caesarul Constantius I și despre întreaga ramură bărbătească a numeroasei dinastii constantiniene. Flavia Helena s-a născut (la Naissus ori într-un sat din apropiere) în jurul anului 257, avînd la moarte (336?) aproape 80 de ani (Euseb., *vita Const.* III 46). Despre familia și tinerețea ei neexistînd nicio informație documentară în afară de cunoștința cu Constantius „senior“, tot ce relatează tradițiile creștine în această privință, ca adaosuri ulterioare și pioase mistificări populare, mai mult sau puțin evidente, sînt lipsite de valoare și semnificație documentară. „Stabularia“ de la Naissus poate să fi avut prin profesiunea ei, o situație materială mai bună, la data cînd a cunoscut pe ofițerul roman Flavius Constantius, pentru care Helena nu era soție legitimă (cum greșit afirmă adulatorii aulici și admiratorii de mai tîrziu, împreună cu scriitorii creștini), ci concubină¹⁹. În timpul copilăriei lui Constantin, mama sa va fi trăit în obscuritatea provincială a tîrgului natal, cunoscută de prea puțini, probabil fără a nutri veleități de a intra în sfera imperială și a sfîrși în pantheonul creștinismului²⁰. Ajuns la conducerea imperiului roman, Constantin aduse pe mama sa la palat, o converti la creștinism (a. 312), îi acordă mari onoruri, copleșind-o cu titluri: pe rînd, din vilissima ce fusese în tinerețe la Naissus, ea devine deodată o nobilissima femina, la 325 e augusta, i se acordă diadema, se bat monede și medalii cu numele ei;

¹⁷ Cf. Eutr. X 3; Zosim. II 8, 2 Κωνσταντίνος ἐξ ὁμιλίας γυναικὸς οὐ σεμνῆς οὐδὲ κατὰ νόμον συνελθούσης Κωνσταντίνῳ τῷ βασιλεῖ γεγεννημένος. 3 Κωνσταντίνῳ ἐξ ἀσέμνου μητρὸς γεγενότι.

¹⁸ La a. 327, Constantin I a clădit un oraș în cinstea mamei sale la vechiul Drepana din Bithynia Asiei Mici, unde se păstrau moaștele martirului Lucian, pentru care bătrîna împărăteasă avea un cult deosebit; noul oraș a fost numit Helenopolis (Seeck, RE VII 2821; Ruge, RE V 1697, 4), fapt care mai tîrziu a provocat născocirea că Elena s-ar fi născut tocmai în această localitate (Procop., *aedif.* V, 2, 1). Afirmatia (simplă confuzie, născută din numele orasului pe care creștinii de mai tîrziu l-au înțeles greșit ca loc de origine a împărătesei) nu are niciun temei de adevăr, deși a fost admisă de unii (Ruge; Leclercq, DACL III 2624, VI 2127).

¹⁹ Oros., VII 25, 16 „Constantinum filium ex concubina Helena creatum“; Zos. II 8, 2 (supra, nota 17) ș.a. Eutr. X 2 adoptă o expresie atenuantă „Constantinus, ex obscuriore matrimonio eius (Constantii) filius“, ceea ce de asemenea este greșit, nefiind de loc cazul unui „matrimonium“. Nomen gentilicium Flavia, adăugat mai tîrziu, avea scopul evident să acrediteze legenda despre legitimitatea legăturii între părinții marelui împărat creștin.

²⁰ La a. 306, Helena și fiul ei Constantinus se pare că au urmat pe Constantius în Gallia; cf. A. Piganiol, *L'empereur Constantin* (Paris, 1932), p. 33.

primește imense proprietăți în tot imperiul, de unde îi venea ușor să facă donații cu mînă largă bisericii, privaților, armatei. — Pe cît de mare i-a fost rolul în acțiunea de ridicare și consolidare a creștinismului²¹, pe atît de nefastă a fost influența Helenei pentru soarta unei părți din descendenții lui Constantius Chlorus: cei rezultați din căsătoria legitimă (cu Maximiana Theodora), care au fost îndepărtați din viața publică, iar mai tîrziu, după moartea lui Constantin I, unii din ei sînt asasinați, alții ostracizați și li se confiscă avutul.

Flavius Valerius Constantinus (306—337), fiul natural al lui Constantius Chlorus și al Helenei, cu numele format după al tatălui său, s-a născut la 27 febr. 280 (avînd la moarte 57 ani)²², în Naissus (Niș), unde locuia mama sa²³. Grija deosebită ce a purtat el orașului natal a produs legenda că împăratul ar fi chiar întemeietorul localității²⁴. Aici și-a trăit copilăria în cadrul modest al vieții de provincie, cum putea fi în casa unei „stabularia“, fără să fi putut avea la început vreo veleitate de măriri imperiale, ca fiu natural al unui militar roman și al unei han-gițe. La nașterea primului său copil, Constantius (avînd vreo 30 de ani) nu putea să aibă un grad prea ridicat în armată, iar fiul său venea dintr-un mediu provincial umil, despre a cărui rusticitate și vigoare elementară a lăsat o descriere concisă și realistă strălucitul său nepot

²¹ De numele împărătesei Helena tradiția creștină leagă multe acte de pietate și cîteva miracole arhicunoscute, plămuiți în cea mai mare parte foarte tîrzii (medievale), care pot fi citite în cărțile populare ori în studiile asupra începuturilor creștinismului.

²² O bună schiță a principalelor faze ale carierei și domniei lui Constantinus I, în RE IV 1013—1036 (C. Benjamin); pentru punctul de vedere eclesiastic: H. Leclercq, DACL III 2622—2695, cu documentare arheologică și bibliografie amănunțită. H. Grégoire, *Byzantion*, XIII, 1938, p. 561 și urm.; F. Stählin, *Nachlese zu Constantin*, în *Zeitschrift für schweizerische Geschichte*, XIX 1938, p. 396—403; A. Alföldi, *The conversion of Constantine and pagan Rome*, Oxford, 1948. Anul nașterii lui Constantin 288 admis de Seeck, RE IV 1041 este evident greșit; 280 rămîne data cea mai plausibilă. J.-R. Palanque, *Revue des études anciennes*, XL 1938, p. 241—5 adopta a. 282; J. Vogt, *Roemische Mitteilungen*, LVIII 1943, p. 190—5: a. 285.

²³ „Apud Naissum genitus“, Firmicus Maternus, *Mathes.*, I 10, 13; Steph. Byzant. Ναισός, πόλις Θράκης, κτίσμα καὶ πατρίς Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως; Anon. (*Excerpta*) *Vales.* 2, 2 „hic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naiso atque eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit“; e vorba de suburbia Mediana, la est de Naissus, unde s-au descoperit ruine din importante construcții romane: A. Nenadović, *Niš za vreme Rimljana i deo njegovog naselja Mediana* [Niș în vremea romană și cartierul său Mediana], Niș Narodni muzej, 1958, 12 p.; *Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini* [Descoperirile timpurii de la Niș și împrejurimi], Limes u Jugoslaviji, I, 1961, 169; Lj. Zotović, în *Arheološki pregled*, IV 1962, p. 194—197.

²⁴ Priscus, frg. 2 (Fragm. hist. Graec., V p. 25; Historici Graeci minores, I p. 278) Κωνσταντίνον αὐτῆς εἶναι οἰκιστὴν φασι, după care se ia Stefan din Bizanț (supra, nota 23).

Iulianus Filosoful (infra, p. 303)²⁵. — Cu sprijinul tatălui său (ajuns caesar), foarte tânărul Constantinus a străbătut o carieră rapidă și plină de succese în armată. sub Diocletianus și Galerius, care-l ținea ca garanție la curtea sa. Scăpat de aici prin multe peripecii și ajuns la tatăl său, Constantinus e proclamat, după decesul acestuia (a. 306), augustus de armatele din vest; dar Galerius nu-i recunoaște decit calitatea de caesar și astfel începe conflictul care a adus îndelungate războaie civile pentru întâietate, sfîrșite prin triumful lui Constantinus I.

Numeroasa descendență a lui Constantius Chlorus se împarte în două ramuri: A) copiii din căsătoria cu prințesa Flavia Maximiana Theodora (Dalmatius, Iulius Constantius, tatăl lui Iulianus Filosoful, Hannibalianus, Iulia Constantia, Anastasia, Eutropia) și B) aceea a fiului său natural Constantinus I (cel Mare): cei trei augusti Constantius II, Constantinus II și Constans, și Crispus, Constantia și Helena.

Flavius Claudius Iulianus (Apostata, a. 361—3) este o remarcabilă personalitate istorică, literară, filozofică, una din cele mai originale figuri la sfîrșitul lumii antice. asupra căreia există studii ample și de valoare tratînd viața, activitatea politică și literară și atitudinea religioasă. Studiile despre Iulianus tratează sumar, iar unele nici măcar nu menționează problema originii etnice și valoarea documentară pe care o comportă în această privință interesantele mărturii din cîteva pasaje ale scrierilor sale. Acest punct interesează în primul rînd aici, după ce fapte de ordin politic, literar, filozofic și religios au fost elucidate mai demult în chip exhaustiv de către erudiți²⁶. Născut în mai sau iunie 332 la Constantinopol, fiul lui Iulius Constantius și al Basilinei²⁷ scapă cu viață, fiind mic și considerat inofensiv, din masacrul și prigoana orga-

²⁵ E necesar a releva din nou aceste lucruri și amănunte (din cauză mai ales că au fost neglijate ori minimalizate de unii cercetători) în legătură cu obîrșia lui Constantinus I și a familiei sale, spre a nu confunda realitățile istorice întemeiate pe elemente documentare cu basmele hagiografice, născociri pioase ale fanteziei credincioșilor de mai tirziu. Evident că tot ce se afirmă — în afară de faptele cunoscute din izvoare — despre originea „nobilă” și actele mai ales religioase (pelerinaj la Roma și altele de acest fel) ale Helenei și fiului ei Constantinus (de ex. „incerti auctoris de Constantino magno eiusque matre Helena libellus” și altele; cf. A. Coen, *Di una leggenda relativa alla nascita e alla gioventù di Constantino Magno*, Roma, 1932 etc.) nu sînt de luat în seamă. Despre figura marelui împărat roman în istoria și legendele evului mediu: E. Gerland, *Konstantin der Grosse in Geschichte und Sage* (Texte und Forschungen zur byzantin.-neugriech. Philologie, nr. 23, Atena f.a. [cca. 1932—3]).

²⁶ Cf. art. lui Borries, în RE, X 26—91 și excelenta *La vie de l'empereur Julien* de J. Bidez (Paris, 1930), cu amplă bibliografie, p. 353—355; P. de Labriolle, *La réaction païenne*, ed. III, Paris, 1934, p. 369—436 „l'empereur Julien”; Johannes Leipoldt, *Der römische Kaiser Julian in der Religionsgeschichte* (în *SitzBer. der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, philol.-hist. Klasse*, Band 110, Heft I), Berlin, 1964, 75 p., cu indicații bibliografice mai ample.

²⁷ J. Bidez, *Le père de Basilinna, préfet d'Egypte*, în *Mélanges P. Thomas*, Bruges, 1930, p. 57—63: Basilina era din familie grecească creștină; tatăl ei Iulius Iulianus a fost prefect al pretoriului sub Licinius, apoi atras la sine de Constantinus I.

nizată la 337 de fiii lui Constantinus I contra urmașilor lui Constantius Chlorus și ai Maximianeî Theodora, cînd este executat și Iulius Constantius. Împreună cu fratele vitreg Gallus, Iulianus a fost educat cu severitate în spirit creștin, pentru a deveni bun „creștin”, *ὅπως εἴη Χριστιανὸς βέβαιος*, cum spune Eunapios (*vitæ sophistarum*, 47, Boiss.). În iarna 351/2, sub influența lui Maximus din Efes (elevul lui Iamblichos), el se leapădă de creștinism și trece la păgînism. În 354, după uciderea lui Gallus, e chemat la curtea imperială din Mediolanium și făcut caesar la 355, iar după moartea vărului său Constantius II (361), Iulianus rămîne singur stăpîn asupra întregului imperiu roman. Importanța și celebritatea lui în istorie îi vin în primul rînd din politica religioasă: încercarea de a restaura păgînismul ce se afla în declin, puternic concurat de religia nouă a lui Cristos, în care tînărul împărat fusese crescut împotriva voinței sale și pentru care el nutrea o profundă aversiune. Înzestrat cu o vastă cultură filozofică-literară²⁸, genialul nepot al lui Constantin cel Mare era un entuziast admirator al ellenismului, a cărui reînviere era idealul scurtei sale vieți de luptă și zbucium, sfîrșită în cursul unei campanii începute sub auspicii favorabile contra perșilor²⁹.

În cîteva pasaje prea puțin băgate în seamă de erudiți, împăratul scriitor și filozof are prețioase mărturii, directe și lipsite de echivoc, privind obîrșia familiei imperiale și care aruncă noi raze de lumină asupra unor elemente din complexa lui personalitate de monarh, ostaș, filozof și scriitor. Cu o sinceritate impresionantă, Iulianus scoate energic în relief originea sa rustică prin ascendența paternă, ca și trăsăturile primare-barbare ale neamului său, la care el a adus luminile și spiritualitatea ellenismului. În „Misopogon”, 348 (p. 449, ed. Hertlein), vorbind de conservarea tradițiilor și moravurilor antice la diferite popoare, observă că precum atenienii păstrează vechile lor virtuți, același lucru se cuvine să facă și sirienii, arabii, celții, tracii, pannonii, ca și moesii din care își trage el neamul: *καὶ τοῖς ἐν μέσῳ Θρακῶν καὶ Παιόνων ἐπ’ αὐταῖς Ἰστρου ταῖς ἡόσι Μυσοῖς θθεν δὴ καὶ τὸ γένος ἐστὶ μοι πᾶν ἄγροικον, αὖστηρόν, ἀδέξιον, ἀναφρόδιτον, ἐμμένον τοῖς κριθεῖσιν ἀμετακινήτως. ἃ δὴ πάντα ἐστὶ δείγματα δεινῆς ἄγροικίας. αἰτοῦμαι τοίνυν ὑπὲρ ἑμαυτοῦ πρῶτον συγγνώμην, ἐν μέρει δὲ ὑμῖν νέμω τὰ πάτρια ζηλοῦσιν*³⁰. Iulianus spune deci limpede

²⁸ Otmar Schissel, *Kaiser Julians Schulbildung*, în *Klio*, XXIII, 1930, p. 326—328.

²⁹ Dintre faptele lui Iulianus înainte de a. 361 este de menționat activitatea desfășurată în Gallia, unde a repurtat succese remarcabile contra alemanilor și francilor. La cererea lui Constantius de a-i trimite trupe din Gallia pentru războiul cu perșii, armatele din vest refuză ordinul de a pleca în orient și proclamă la Paris împărat pe comandantul lor Iulianus, care ia succesiunea după moartea lui Constantius intervenită scurt timp după „rebeliune”.

³⁰ Pe bună dreptate releva Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, p. 6, conținutul acestor pasaje („la race Mésienne de ses ancêtres du Danube... Une hérédité de paysans montagnards, rusticité, grossièreté, gaucherie, laideur, entêtement, toutes marques d'une sauvagerie affreuse. Ce sont cependant ses ancêtres de Mésie que Julien a en particulière vénération”), dar nu le atribuie deplina semnificație etnică și nu relevă etnicitatea tracică sau traco-moesică a întregii dinastii constantiniene.

că neamul său (τὸ γένος) este din *moesii traci*, locuitori în apropierea Istrului, între tracii orientali și panoni, adică din Moesia Superior, de la Naissus (supra, p. 296, 298, 300). Acest fapt și felul cum Iulianus descrie pe compatrioții săi arată că nu este deloc probabil ca strămoșii lui să fie „coloniști” romani sau orientali, veniți aici din alte părți, adică să nu fie elemente băștinașe ale pământului tracic. Genialul vlăstar al dinastiei constantiniene cunoaște din proprie trăire și simțire, nu din relatările călătorilor sau din parodiile dramei clasice, trăsăturile atavice ale tracilor; le descrie plastic și pregnant: neamul său tracic e rustic și grosolan (ἄγροικον), simplu și auster (αὐστηρόν), stingaci (ἀδέξιον), strein de rafinamentele plăcerilor afrodisiace (ἀναφρόδιτον), stăruitor neclintit în hotărârile luate (ἐμμένον τοῖς κριθεῖσιν ἀμετακινήτως), — elemente pe care el le consideră dovezi ale unui cumplit primitivism: δεινῆς ἀγροικίας. Neamul lui e tracic, dar spiritualizește el, Iulianus, aparține ellenismului, este grec: ἐμαυτὸν δέ, εἰ καὶ γένος ἐστὶ μοι Θράκιον τ' Ἑλληνα τοῖς ἐπιτηδεύμασιν ὑπελάμβανον (*Misop.*, 367, p. 474). Tracii sint compatrioții lui: Θράξι τοῖς ἐμαυτοῦ πολίταις (ibid., 350). Vorbind de greutățile pe care le întâmpină iarna într-o expediție în Tracia, el arată cum înfruntă toate piedicile și mizeriile cu vigoarea unui trac autentic: ἴς ἂν ἐκὼν εἶναι ταῦτα δέξαίτο, εἰ μὴ Θράξ τις ἦ καὶ Τηρέως ἀντάξιος; (cf. și *epist.*, 53).

Aceste relatări revelatoare nu sînt înflorituri stilistice din condeiul unui strălucit maestru al prozei antice grecești, ci expresia unor mărturisiri autentice cu semnificație documentară sub raport etnic-social, nu numai geografic-administrativ: în termenul „Thrax” se cuprinde ideea de neam (popor, trib), nu numai aceea de teritoriu locuit de tracii. Față de mărturia pregnantă și categorică a lui Iulianus, nu mai rămîne îndoială asupra apartenenței etnice a marelui familii constantiniene, originare din Moesia Superior (Naissus), iar un pasaj ca 'Ἰλλυριοί, ὅτι παρ' αὐτοῖς γέγονας (Iulianus, *orat.*, I 4, 6d „illirii, la cari — între cari te-ai născut”) are semnificație geografică-administrativă, de teritoriul „Illyricum”³¹. Pe lângă informația despre teritoriul și mediul de origine (Moesia Superior), știrile oferite de Iulianus Filozoful arată limpede obirșia etnic-națională a familiei constantiniene, ridicată din masa populară a tracilor romanizați, cu tradiție mai puternică și îndelungată romană, care a făcut

³¹ De ex. Procop., *anecd.*, 6, 2; *Zimarchus*, *Ditybistus* (nume evident trace) și Iustinus din Bederiana sînt numiți „trei tineri de neam illir”. După Theodosius I, „Illyricum” stăpînit de imperiul răsăritean cuprindea Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Moesia Prima, Dardania și Prevalitana (cf. Philippide, *Originea românilor*, Iași, I 1925, p. 310, 448). Petrus Patricius născut la Thessalonice pe la a. 500 era numit „de neam illir” (Procop., V 3, 30). Pînă tîrziu în evul mediu, cronicarii foloseau termenul „Illyrius” pentru izul lui arhaic: de ex. Attalates, p. 205 Bonn, vorbind de un slav din vestul Peninsulei Balcanice îl numește Νέστορά τινα . . . ἀπὸ Ἰλλυριῶν δὲ τὸ γένος ἔχοντα. Cf. P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains*, Sofia, 1932, p. 237.

să dispară orice altă urmă „barbară“ (elemente de credință, nume proprii), ce se găsesc la alți traco-romani care au ajuns la conducerea imperiului roman în cursul sec. III—VII.

I. I. RUSSU

L'ORIGINE DE L'EMPEREUR CONSTANTIN LE GRAND

(Résumé)

On examine le problème de l'origine de la dynastie constantinienne qui n'a jusqu'ici reçu une solution satisfaisante. Les données des sources antiques, malgré l'état fragmentaire et l'équivoque de leurs termes, permettent d'établir la patrie natale de Constance Chlore et d'Hélène et en même temps la population provinciale dont ils sont issus. Constance est né dans la Mésie supérieure (Dardanie), peut-être même dans la région de Naissus (Niș). Il paraît être le descendant en ligne féminine de l'empereur Claude II, bien que les érudits modernes (Dessau, Seeck, etc.) considèrent telle liaison familière comme une fiction tardive („Stammbaumfälschung“) datant de l'année 310. Quoi qu'il en soit, Constance (de même que Claude II) était originaire d'une région dont les habitants autochtones étaient en majorité de nationalité thrace. L'impératrice Hélène, concubine de Constance et mère de Constantin le Grand, était une „stabularia“ (aubergiste) à Naissus et comme telle peut-être d'origine locale, née dans la même ville ou dans ses environs. Sa condition sociale était par conséquent assez modeste à l'époque où elle fit la connaissance de l'officier romain Constance. De cette relation illégitime est né à Naissus en 280 (ou peu après) l'une des plus illustres figures de l'histoire ancienne et du christianisme, Constantin le Grand.

Pour la nationalité de Constance Chlore on a quelques intéressantes données authentiques dans les écrits de son neveu, le remarquable empereur-philosophe Julien l'Apostat, qui dans „Misopogon“ 348 (367, 350; cf. *epist.*, 53) affirme que leur famille est issue des Mysoi thraces, population rustique et primitive, inculte et grossière; ses ancêtres et ses compatriotes sont les Thraces, lui-même est thrace par son origine (τὸ γένος), mais grec par l'esprit. Le terme „thrace“ a une acception ethnique, pas seulement géographique; c'est la population autochtone thrace romanisée de la Mésie.

EVOLUȚIA PLUGULUI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN EPOCA FEUDALĂ

Istoriografia românească nouă a întreprins, obținând rezultate remarcabile, cercetări sistematice în vederea fundamentării celor mai importante probleme ale istoriei poporului român. Studii special consacrate sau lucrări de sinteză au lămurit pe rînd multe din problemele necercetate, prea puțin cercetate sau tendențios prezentate de istoriografia burgheză. Astfel, în medievistica românească s-au realizat studii însemnate care permit înțelegerea evoluției forțelor de producție; de atenție crescîndă se bucură cercetarea economiei agrare a țărilor noastre în epoca feudalismului, și în legătură cu aceasta se cer lămurite și o serie de probleme cu privire la tehnica de producție, la dezvoltarea uneltelor de producție.

Relațiile de producție feudale trebuie analizate în primul rînd prin prisma relațiilor agrare, fiindcă pentru majoritatea covârșitoare a populației — chiar și pentru o mare parte a orășenimii — agricultura constituia ocupația de bază. Astfel, o condiție indispensabilă pentru înțelegerea relațiilor agrare complexe, a relațiilor de producție și de clasă din societatea feudală, a factorilor care au determinat lupta de clasă, a formelor de viață, este cunoașterea modului de trai și a activității productive a țăranimii — categoria socială cea mai numeroasă și principala producătoare de bunuri materiale în epoca feudală.

Lucrarea de față încearcă abordarea unei probleme strîns legate de modul de producție și, pe cît permite materialul informativ, tratarea unor aspecte ce se cer a fi cît mai degrabă dezbătute și lămurite privind uneltele de producție folosite în agricultura medievală.

Problema tehnicii de producție, a uneltelor folosite în agricultura feudală a atras și în trecut atenția unor cercetători, mai ales a etnografilor, mai puțin a arheologilor, care se ocupau de cultura materială a poporului nostru. Rezultatele lor, întregite prin concluziile desprinse din izvoarele scrise, au fost folosite în parte și de unii istorici burghezi. Concepția acestora privitoare la istoria mijloacelor de producție neglija însă un factor important, anume rolul funcțional al uneltelor agricole, cercetarea tehnicii utilizării acestor unelte.

Istoriografia noastră a depus în ultimele două decenii eforturi pentru a completa această lacună. Este un bun cîştigat legătura realizată între diferitele compartimente ale cercetărilor istorice, între cele bazate pe izvoare scrise, arheologie, etnografie etc. S-a ridicat cerinţa ştiinţifică a cunoaşterii şi fructificării reciproce a rezultatelor, ştergîndu-se liniile de demarcaţie dintre domeniile de cercetare, lărgindu-se metodele proprii şi închegîndu-se o metodă complexă de cercetare.

Studierea uneltelor agricole trebuie să aibă drept criterii stabilirea tipului şi a caracteristicilor tehnice, a datei apariţiei, etapelor de dezvoltare şi dispariţiei tipului respectiv, rolul funcţional al uneltelor, locul ocupat de ele în tehnica de producţie a vremii, tehnologia părţilor lucrătoare, randamentul obţinut, schimbările (calitative şi cantitative) survenite în dezvoltarea tehnicii de producţie datorită tipurilor noi de unelte, tehnica de mînuire a uneltelor respective. Aceste criterii sînt valabile pentru fiecare dintre uneltele agricole medievale, şi cu atît mai obligatorii pentru cercetarea uneltelor folosite la culturile de bază ale pămîntului.

Examinînd problemele de bază ale agriculturii în feudalism, trebuie de asemenea enunţaţi *factorii* care au o mare influenţă asupra dezvoltării forţelor şi modului de producţie. Între aceştia amintim mai întîi ritmul, stabilit cu rigurozitate, după care se desfăşoară principalele lucrări şi faze de lucru în cadrul anului agricol, rigurozitate care este mai mare în agricultura feudală decît în epocile mai noi. Mersul anului agricol hotărîrea ordinea cultivării plantelor, influenţată şi de stadiul relativ mai înapoiat al modului de cultivare a solului, al îngrăşării, şi de lipsa unor soiuri de cereale cu putere de reproducere mare. De aici şi tendinţa de a găsi pentru fiecare plantă locul cel mai potrivit pe arie, de a satisface deci cît mai deplin necesităţile plantelor de cultură în raport cu condiţiile naturale (sol, lumină, umiditate, relief etc.). Aşadar, una din caracteristicile principale ale cultivării plantelor în feudalism este rolul mai mare al *premierelor naturale*, care îşi imprimă pecetea pe întregul proces de producţie.

Un rol însemnat în mersul agriculturii în evul mediu îl are şi *tradiţia* bazată pe experienţa de producţie multiseculară a cultivatorilor. Tradiţia este mijlocul cel mai direct care pune mereu în evidenţă experienţa anterioară şi procedeele formate pe baza acestei experienţe în toate aspectele procesului de producţie din agricultură. Această tradiţie bazată pe experienţa cîştigată în procesul muncii asigură pe lungi perioade de timp menţinerea ritmului constant în cadrul anului agricol, ţinerea în evidenţă a condiţiilor locale de climă şi sol, păstrarea acelor unelte care s-au dovedit mai adaptabile cerinţelor locale.

În consecinţă, apariţia uneltelor agricole — şi în primul rînd a plugului, unealtă de bază a agriculturii — dezvoltarea firească a lor, rolul lor în producţia agricolă au fost mult influenţate de *condiţiile naturale existente şi de tradiţia bazată pe experienţa proprie*, mai cu seamă în evul mediu.

În studiul de față se discută caracteristicile tehnice, terminologia, tehnica de mînuire, tipurile de pluguri folosite în agricultura țărilor române în perioada feudalismului. Pentru rezolvarea cît mai satisfăcătoare a problemei au fost folosite cît mai multe categorii de izvoare, unele neutilizate pînă acum, încercîndu-se să se dea o imagine mai completă despre această unealtă agricolă. Folosirea celor mai diverse categorii de izvoare a avut în vedere două scopuri, anume de a aduce o bază informativă cît mai largă în sprijinul problemei abordate și de a se atrage atenția cercetătorilor asupra unei serii de categorii de izvoare (iconografice, heraldice etc.), neglijate pînă acum în cercetarea problemelor legate de cultura materială a poporului nostru. Totuși, în acest studiu nu s-a reușit expunerea tuturor categoriilor de izvoare, ci s-au ales numai datele cele mai tipice, caracteristice pentru documentarea istorică, pe baza cărora s-a putut face un prim pas spre elucidarea problemelor. Pentru elaborarea unei terminologii precise privind această unealtă s-a încercat fixarea unor termeni și s-au făcut observații asupra altora, folosiți impropriu pînă acum în literatura de specialitate.

Materialul documentar prezentat aici cuprinde întregul teritoriu al României; cel referitor la Transilvania e însă mai vast, deoarece documentația era mai la îndemînă, ceea ce explică și insistarea mai mare asupra lui.

Considerăm că este necesar, înainte de a intra în tratarea problemei, spre a înlătura confuziile, să dăm definiția plugului și să tratăm caracteristicile acestei unelte, calitățile principale care o deosebesc de celelalte unelte agricole, cum ar fi rarița etc., precum și noțiunile strict necesare care se referă la părțile componente ale unui plug.

Sub termenul de plug trebuie să se înțeleagă o unealtă de arat dezvoltată, care la acționarea unei forțe de tracțiune execută într-un timp bine determinat mai multe operații de lucru. Plugul este o unealtă compusă din mai multe elemente, o „mașină” care pusă în mișcare execută următoarele operații: tăierea verticală a brazdei, desprinderea pămîntului de pe fundul brazdei, întoarcerea pămîntului și răsturnarea lui în brazde succesive. Pentru asemenea operații, plugul trebuie să fie înzestrat cu mai multe piese, care să asigure executarea operației complexe pe care o numim arat.

Sub raportul importanței și rolului pe care îl îndeplinesc, părțile componente ale plugului se pot împărți în două grupe: din prima fac parte acele piese de construcție care formează *cadrul* plugului, alcătuiind suportul principal al uneltei, iar din al doilea piesele care sînt în lucru (părțile lucrătoare), adică brăzdarul, fierul lung, cormanul.

Efectuarea aratului, cantitatea și calitatea lui, intensitatea și randamentul lucrului depind, în afară de forța de tracțiune, de forma, mărimea, calitățile tehnologice ale părților componente, precum și de dispunerea și raportul reciproc dintre acestea și nu în ultimul rînd de posibilitățile de reglare a acestor părți. Fără posibilitatea reglării părților direct lucrătoare, nu ar fi fost cu puțință dezvoltarea tehnologică și nici evoluția cunoscută a uneltei.

Dată fiind rezistența solului pe care o întîmpină plugul, o primă cerință este asigurarea unei construcții solide a cadrului uneltei. Forța care acționează asupra plugului se distribuie între părțile direct lucrătoare și părțile pasive în care se fixează cele lucrătoare. Mărimea forței care acționează asupra plugului depinde de greutatea sa, de forma și mărimea părților lucrătoare și a celor pasive, de

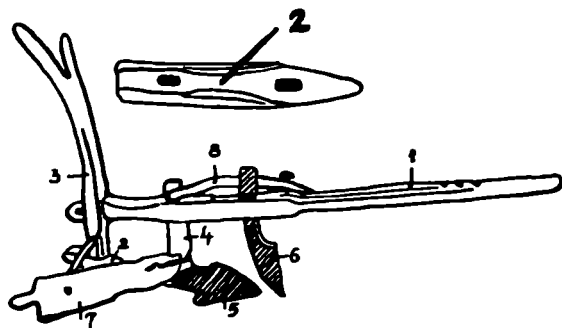

Fig. 1. Plug simetric cu corman schimbător.

1. grindeiul, 2. talpa plugului, 3. coarnele, 4. bîrsa, 5. brăzdarul, 6. fierul lung, 7. cormanul, 8. bățul cu care se schimbă fierul lung.

materialul din care sînt făcute piesele componente, de calitatea solului, de formele de relief, precum și de obstacolele posibile pe care trebuie să le învingă plugul în timpul lucrului. În sfîrșit, această forță depinde de adîncimea arăturii, de lărgimea brazdei și de viteza plugului.

Raportul optim între piesele componente și posibilitatea reglării lor permite învingerea forțelor care acționează asupra plugului. Ca urmare, efectuarea muncii devine mai eficace și mai economicoasă, făcînd posibilă folosirea unei forțe de tracțiune mai reduse și micșorîndu-se și necesarul de forță umană. În examinarea structurii plugului a tipologiei lui, a tehnologiei și morfologiei pieselor care îl compun, e necesar să se țină seama de toate aceste considerente.

Tipul plugului este determinat la rîndul lui de poziția simetrică sau asimetrică a celor patru părți care formează cadrul plugului (grindei, talpă, coarne, bîrsa), precum și a celor trei părți aflate nemijlocit în lucru în timpul aratului (brăzdar, fier lung, corman); forma simetrică sau asimetrică a brăzdarului, poziția și forma cormanului (corman fix sau mobil). Dacă grindeiul, talpa plugului, coarnele, brăzdarul montat pe talpă cad în același ax, fiind simetric dispuse — în general — putem vorbi de un *plug de construcție simetrică* (fig. 1), iar în cazul în care părțile componente amintite sînt montate asimetric una față de cealaltă, forma brăzdarului fiind și ea asimetrică, de un *plug de construcție asimetrică* (fig. 2).

Caracterul simetric sau asimetric al plugului — după părerea noastră — este factorul hotărîtor în stabilirea tipului plugului. În afară de aceasta, mai ales la denumirea tipului, trebuie să luăm în considerare și alți termeni legați de exemplu de numirile din izvoarele documentare, unii chiar foarte vechi, păstrați și în limba poporului, alții moderni, aceștia din urmă fiind în circulație mai ales în literatura de specialitate.

Pentru înlesnirea expunerii materialului documentar privitor la evoluția plugului în țările române în perioada feudală, este necesară descrierea amănunțită a părților care compun unealta (construcția lor, poziția în ansamblul uneltei) și stabilirea operațiunilor pe care le îndeplinesc ele în timpul aratului, terminologia și tipologia plugului urmînd să fie tratate după aceea.

Pentru ca o unealtă de arat să se poată numi *plug*, ea trebuie să aibă următoarele părți de construcție: cadrul compus din patru piese, anume talpa, grindeiul, coarnele și bîrsa, și trei piese direct lucrătoare, care sînt brăzdarul, fierul lung și cormanul.

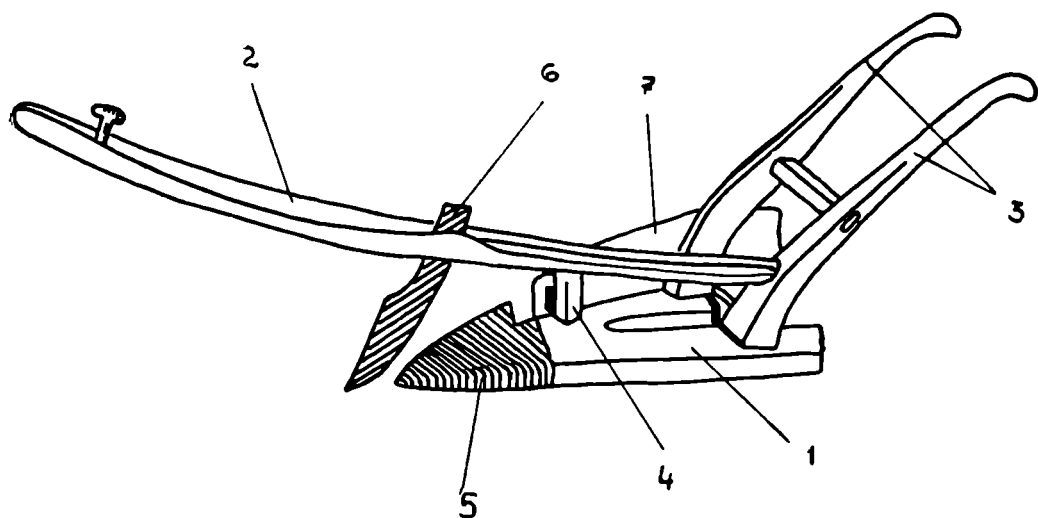

Fig. 2. Plug de construcție asimetrică.

1. talpa plugului, 2. grindeiul, 3. coarnele, 4. birsa, 5. brăzdarul, 6. fierul lung, 7. cormanul.

Talpa plugului este acea parte componentă, construită din lemn, pe care culisează înainte plugul. Ea este baza instrumentului, linia sa fiind paralelă cu fundul brazdei și totodată cu lotul care se ară. Paralelismul ei cu fundul brazdei dă posibilitate plugului să meargă în brazdă uniform și în aceeași direcție și adâncime. Cu cât este mai mare suprafața tălpii plugului, care se reazemă la rîndul ei pe fundul brazdei, cu atât este mai mare siguranța mișcării plugului. Talpa asigură uniformitatea deplasării și dacă este de mărime corespunzătoare, micșorează necesarul de forță umană. Forța umană s-ar rezuma atunci la a menține echilibrul, la punerea și scoaterea uneltei din brazdă. Teoretic, operațiile aratului s-ar executa automat numai de către plug.

Talpa plugului este o parte principală a uneltei, pe ea așezîndu-se coarnele, birsa, care la rîndul lor susțin grindeiul. Pe talpă este montată piesa cea mai însemnată în lucru, brăzdarul.

Grindeiul este partea componentă principală a cadrului, fiind confecționat din lemn. Poziția lui este paralelă cu talpa (în cazul în care nu este reglat pentru trasarea unei brazde mai adînci), rolul funcțional principal al lui fiind acela de a ajuta la transmiterea forței de tracțiune spre părțile direct lucrătoare, desigur împreună cu celelalte părți componente ale cadrului plugului. El este în același timp suportul în care este montat direct fierul lung. Cu ajutorul grindeiului se face reglarea adîncimii plugului, precum și legarea uneltei de roțile, o anexă importantă a plugului evoluat.

Coarnele, din lemn, sînt a treia parte de construcție. Cu ajutorul lor se face legătura între grindei și talpa plugului și implicit iau parte la transmiterea forței de tracțiune spre părțile lucrătoare ale plugului. Totodată ele transmit și forța umană care acționează în jos, cu scopul menținerii uneltei în brazdă. Cu ele se face dirijarea uneltei, punerea și scoaterea ei din brazdă. Împreună cu birsa, sînt suportul celei de a treia părți în lucru, cormanul.

Birsa este a patra piesă principală de construcție. Rolul funcțional principal al ei este acela de a permite legătura între talpa plugului și grindei, asigurînd o mai mare rezistență uneltei. Totodată asigură — împreună cu coarnele — transmiterea forței de tracțiune spre părțile direct lucrătoare. Pe ea se montează partea dinainte

a cormanului. În cazul plugului simetric cu corman schimbător, ia parte la reglarea uneltei.

Pe lângă aceste patru părți de construcție principale, plugul trebuie să aibă și cele trei părți direct lucrătoare, anume brăzdarul, cuțitul și cormanul.

Brăzdarul, numit și fierul lat, e confecționat din fier forjat. În general el este de o formă triunghiulară, în cazul plugului simetric de forma unui triunghi isoscel, iar în cazul plugului asimetric are forma unui triunghi dreptunghic. Este montat pe partea dinainte a tălpii plugului, cu rolul de a despică pământul de pe fundul brazdei, de a-l desprinde și împinge spre corman.

Fierul lung, căruia i se mai spune și cuțit de plug, este confecționat tot din fier forjat. Se montează înaintea brăzdarului, în grindei, cu partea tăioasă în jos. Cu ajutorul lui se face tăierea verticală a brazdei. În cazul plugului simetric, poziția față de brăzdar se poate schimba.

Cormanul este lucrat din lemn (scîndură), de formă dreptunghiulară, uneori avînd și miner. Rolul său funcțional este de a răsturna brazda, desprinsă de brăzdar. Este montat într-un unghi ascuțit față de grindei și talpa plugului.

După schițarea părților componente ale plugului, trebuie amintită și rotila, un accesoriu important al plugului evoluat. Ea constituie o parte organică, indispensabilă a plugului, existența ei fiind dovada unei unelte de arat dezvoltate.

*

Cultura pământului cu plugul, pe teritoriul țării noastre, era cunoscută încă din epoca veche. După mărturia materialelor arheologice, dacii în faza a treia a epocii La Tène cunosc și folosesc un plug care era înzestrat atît cu brăzdar cît și cu fier lung. Plugul dacic era de o construcție simetrică, avînd grindei, talpă, coarne și birsa¹. Descoperirile arheologice, în inventarul cărora se găsește și fierul lung împreună cu brăzdarul de fier, dovedesc un stadiu avansat al agriculturii la daci².

Un tip de plug mai evoluat utilizat în perioada stăpînirii romane în Dacia este adevărat de mai multe descoperiri arheologice. Fierul de plug dacic (brăzdarul) începe să fie înlocuit cu brăzdarul roman, care, fiind mai lat, despică o brazdă de pământ mai mare și deci dădea un randament superior.³

¹ I. H. Crișan, *Un depozit de unelte descoperite la Lechința de Mureș (Plugul la geto-daci)*, în SCIV, XI, 1960, p. 290—299.

² SCIV, II, 1951, p. 200, fig. 21; R. Vulpe, *La civilisation dace à la lumière des fouilles de Poiana*, în Dacia, N.S., I, 1957, p. 147—49, fig. 3/1—2; I. H. Crișan, *op. cit.*; I. Glodariu, *Depozitul de unelte agricole de la Dedrad* în SCIV, XVII, 1966, p. 19—30.

³ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 298; I. Glodariu, *op. cit.*. Cercetătorii care au urmărit evoluția plugului antic, în general, toți sînt de părere că el se compunea din trei sau patru părți de bază, fiind înzestrat cu un cuțit lung și brăzdar din fier de formă triunghiulară. (DA, tom. I, part. 1, Paris, 1877, p. 353—356; H. Behlen, *Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit*, Dillenburg, 1904; RE, XIX, 1461—1471; J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie pré-historique, celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1386—1390).

Din brăzdarul de plug antic roman s-au desprins și au persistat două mari tipuri de brăzdare: provincial roman și celtic (J. Déchelette, *ibidem*; L. Schmidt, *Antike und mittelalterliche Pflugscharen in Österreich*, în ArchAust., 19/20, 1965, p. 227—238). După informațiile de pînă acum, pe teritoriul țării noastre brăzdarul de plug de tip celtic este foarte rar întîlnit. (I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 291, V. Pârvan, *Getica*,

După încetarea stăpînirii imperiului roman în Dacia, pe teritoriul fostei provincii, populația daco-romană își continuă existența în cadrul obștilor țărănești, formă social-economică de existență a populației autohtone în perioada prefeudală. Cultura pămîntului se făcea în cadrul obștei, cu unelte de un randament satisfăcător⁴.

Cu toate acestea, datorită împrejurărilor istorice, în perioada prefeudală tehnica agricolă în general, dar mai ales tehnica confecționării uneltelei agricole înregistrează momente de stagnare. Cultura pămîntului este stînjinită de nenumăratele atacuri ale popoarelor migratoare, fără a fi întreruptă.

Cu privire la tehnica agricolă în prefeudalism ni s-au păstrat unele date. Mărturiile scrise din această perioadă atestă, indirect, folosirea unor unelte agricole destul de dezvoltate, între care și plugul.

Mai concludente sînt dovezile arheologice privitoare la aratul pămîntului cu plugul, în sec. III—IX. Descoperirile arheologice au scos la suprafață părțile de fier ale plugului folosit în această perioadă, și mai ales brăzdar de plug din fier. Un asemenea brăzdar, de formă triunghiulară, păstrat în Muzeul de istorie din Iași, datînd din sec. III—IV, a fost găsit în timpul săpăturilor de la Cucuteni. Tot acolo se păstrează un alt brăzdar, de formă neprecizabilă datorită unei deteriorări, descoperit la Buțuluc în Moldova, datînd din sec. IV—VI⁵. În cimitirul dela Bratei (r. Mediaș), aparținînd populației autohtone, s-a descoperit într-un mor-

București, 1926, p. 782, pl. XXXVI, fig. 1). Brăzdarul de plug de tip provincial roman însă este bine cunoscut la noi din descoperirile arheologice (V. Pârvan, *op. cit.*, p. 494—495, fig. 339; SCIV, IV, 1953, p. 257, fig. 20). El era de o formă triunghiulară, cu marginile îndoite în formă de manșon, simetric, arătînd că și construcția cadrului plugului era cea simetrică (fig. 1). Acest plug simetric, cu brăzdar triunghiular, a avut o răspîndire mare în părțile muntoase limitrofe Mării Mediterane (Fr. Nopcsa, *Zur Genese der primitiven Pflugtypen*, în *ZfEthn*, 1919, p. 234—242; M. E. Sergiejenko, *Italiski plug*, în *Vizantijski Vremennik*, 9, 1956, p. 117—127).

La mijlocul mileniului I e.n., el este folosit de către slavi, în sudul Ucrainei și la nord de Marea Neagră (P. N. Tretjakow, *Die Landwirtschaft und das Gewerbe*, în *Geschichte der Kultur der alten Rus*, Berlin, 1959, vol. I, p. 36—66; B. Bratanić, *Nekoliko napomena o tehnickoi konstrukcij starog slavenskog pluga*, în *Ethnografija Polska*, III, 1960, p. 78—120.) El n-a lipsit nici din părțile muntoase ale Europei centrale, unde l-au folosit popoarele germanice, pretutindeni fiind apreciat ca un instrument excelent pentru lucrarea pămîntului pietros din regiunile deluroase, care prezenta dificultăți și cerea folosirea unei unelte mai rezistente (H. Behlen, *ibidem*; H. Koren, *Pflug und Arel*, Salzburg, 1950. Vezi pentru aceste probleme și materialele Congresului internațional ținut la Copenhaga în 1954, în vederea alcătuirii unui atlas privitor la plugurile folosite în antichitate și evul mediu).

Plugul simetric cu brăzdar triunghiular a fost întrebuintat și în perioada de la retragerea romană pînă la constituirea primelor formațiuni politice din feudalismul timpuriu pe teritoriul țării noastre.

⁴ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orinduirea feudală*, București, 1964, p. 21—27.

⁵ Piese se păstrează în Muzeul de istorie din Iași. Vezi și M. Petrescu-Dîmbovița et Al. Andronic, *Le musée d'histoire de la Moldavie*, în *RevRHist.*, 1965, nr. 1, p. 112.

mînt un fier de plug care se datează în sec. V⁶. Un fier de plug de tip roman s-a găsit apoi la nord de bazilica de la Garvăn-Dinogetia, în ruinele unei clădiri care datează din sec. IV—VI.⁷

Piese găsite pînă acum din perioada prefeudală în cursul săpăturilor arheologice fac dovada, pe de altă parte, atît prin nivelul prelucrării lor cît și prin numărul descoperirilor, a unui regres nu numai în privința agriculturii, dar și a extracției și metalurgiei fierului, în sec IV—IX.

•

În epoca feudală agricultura a constituit, fără îndoială, ocupația de bază a poporului român. Practicată în zonele de cîmpie, ea s-a extins pînă în regiunile deluroase subcarpatice, practicarea ei în regiuni de altitudine completîndu-se în mod firesc cu păstoritul. De aceea, între uneltele agricole rămase din epoca feudală, un loc central îl ocupă plugul, ținut la loc de cinste în gospodăria țărănească. De el se leagă o întreagă producție folclorică, el constituie obiectul a numeroase reprezentări artistice de-a lungul întregii epoci feudale.

Puțin dezbătută pînă în prezent, problema evoluției plugului în țările române în epoca feudală ridică în momentul de față o serie de probleme ce trebuie lămurite. Cercetările de pînă acum, istorice, etnografice, lingvistice etc., cu toate că au adus în discuție material informativ, n-au rezolvat tocmai problemele fundamentale în legătură cu unealta de bază a agriculturii. Dificultățile studierii acestei unelte mai proveneau pînă astăzi și din faptul că nu s-au strîns la un loc datele pe care le puteau furniza diferitele categorii de izvoare, cu toate greutățile pe care o asemenea încercare le-ar fi întîmpinat.

În studiul de față încercăm prelucrarea celor mai importante date privitoare la evoluția plugului în evul mediu la noi, date fie de natură documentară, arheologică, etnografică sau lingvistică, fie de altă natură, cum ar fi cele iconografice, neglijate de către cercetătorii de pînă acum.

Izvoarele documentare atestă existența plugului cu părți de fier și utilizarea lui în agricultura noastră, sau menționează termenii de „plug”, „aratrum”, ca măsuri de suprafață. Alteori, cultura pămîntului cu plugul e menționată indirect. Aceste informații însă nu dau detalii privitoare la construcția, forma sau tehnica de utilizare a plugului. Astfel, în 1181 sînt amintite între prediile primite atunci de mănăstirea de lângă Someș (?) 33 de gospodării de slugi, care au „12 pluguri, 70 de cai, 100 de vite, 200 de porci”⁸.

⁶ E. Zaharia, *Sondajele de la Bratei*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 626, fig. 7/3; I. Nestor, *Arheologia perioadei de trecere la feudalism*, în *Studii*, an. XV (1962), nr. 6, p. 1432.

⁷ SCIV, VI, 1953, p. 257 și fig. 20.

⁸ *Documente, C. Trans., veac. XI—XIII*, p. 6—8, text latin la Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I, p. 44. („In hiis omnibus supradictis prediis sunt XXXIII mansiones servorum, duodecim aratra, septuaginta equi, centum pecora, CC porci cum pastore nomine Pud, CCC oves”).

Un alt izvor este și registrul judecăților purtate în fața capitlului de la Oradea, în care e consemnată, în anul 1208, măsura de suprafață „jumătate de plug“ („fiul lui Opșa are dreptul în pământul acela la un funicul de o jumătate de plug“)⁹. În același registru, la 1221, oamenii cetății Sătmar, din satul Voda (aproape de Carei, astăzi dispărut), învinuiesc pe cineva care e judecat atunci, că a cuprins „o bucată de pământ de șapte pluguri și a alipit-o la pământul său de cincisprezece pluguri“¹⁰. Tot atunci, Mog din satul Păcureni (Poca, r. Tg. Mureș) și alți iobagi ai cetății Cluj merg în fața capitlului din Oradea, „văzînd că o parte de două pluguri din suszul pământ al cetății a fost luată pe nedrept de niște străini“.¹¹

Termenul de „*aratrum*“ folosit în aceste documente are accepțiunea de unitate de suprafață, determinabilă pe teren, determinată de întinderea de pământ ce se putea ara cu un plug într-o unitate de timp. Concluziile ce se pot trage de aici privesc randamentul uneltei, al putînd fi în acest caz cu aproximație stabilit; datele privitoare la unealta propriu-zisă însă lipsesc din aceste documente scrise.

În același timp, izvoarele fac mărturie despre o întinsă cultură a pământului pe care se cultivă cereale, ceea ce presupune utilizarea unui plug destul de evoluat. Rogerius, în „*Carmen miserabile*“, vorbește de secerișul cerealelor, muncă la care au fost puși locuitorii din părțile Transilvaniei de către tătari în 1241¹². În diploma dată Cavalerilor ioaniți la 1247, sînt atestate „morile dintre hotarele teritoriilor amintite“¹³, în sudul Carpaților meridionali, dovadă și ele a folosirii unor unelte agricole dezvoltate pentru o cultură de asemenea proporții a pământului, unelte despre care însă nu se face mențiune. Din secolul următor (al XIV-lea) despre unelte și tehnica agricolă nu avem, iarăși, decît foarte puține informații scrise, ele rezumîndu-se la constatarea că anumite semne de hotar „au fost stricate cu plugul“ (așa la 1315), că s-a făcut arătură cu plugul, sau vorbind despre terenurile de arătură¹⁴. Un singur document din cele cunoscute pînă acum, de pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, dă unele date privind părțile plugului. Magistrul Teuteus se plînge de abuzurile fostului palatin Emeric și ale voievodului Transilvaniei Ștefan, ai căror oameni au luat cîteva perechi de boi și „fiare de plug“¹⁵ ceea ce confirmă existența și răspîndirea în sec. al XIV-lea în agricultura Transilvaniei a plugului cu părți de fier (probabil brăzdar și fier lung).

Despre cultivarea cerealelor — care fără plug nu este posibilă, — se vorbește și în cel mai vechi act intern al Țării Românești. Vladislav I, în privilegiul dat mănăstirii Vodița, din octombrie 1374, dăruiește acestei mănăstiri „gălețile de la satul lui Costea“¹⁶. Despre același lucru vorbesc și actele referitoare la una dintre cele mai vechi dări care se percepea de la țărani, ilișul sau ciblăritul, în natură. Astfel, la 1385, Dan I dăruiește mănăstirii Tismana grîul din județul Jaleșului: „Patru sute de cibele în fiecare an și cine va fi ciblar să nu mai întrebe... ci să-l trimită“¹⁷.

În secolul al XV-lea documentele atestă existența terenurilor de arătură, animalelor de jug folosite la arat și chiar a aratului cu plugul, însă nu dau detalii despre tipul, dimensiunile părților componente. Așa de exemplu, în unul dintre cele mai însemnate acte ale perioadei, a doua înțelegere dintre țărani răsculați

⁹ *Ibidem*, p. 42 („ius unius funiculi ad dimidium aratrum“).

¹⁰ *Ibidem*, p. 116.

¹¹ *Ibidem*, p. 140.

¹² G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. V, Buc., 1935, p. 49 („Quo facto cum essent tempora messium, fruges unanimiter collegerunt, et eas ac stramina, et fenum et alia ad horrea congregabant“).

¹³ *Documente, C. Trans., veac. XI—XIII*, p. 329—333.

¹⁴ *Ibidem*, doc. nr. 234; E. Lazea, *Agricultura în Transilvania în sec. XIV*, în *Studii*, XVII, 1964, nr. 2, p. 271.

¹⁵ *Codex diplomaticus comitum Zichy*, vol. III, p. 622—623, 624 (1376, IV, 9 și 1376, IV, 29); E. Lazea, *op. cit.*

¹⁶ *Documente, B. Țara Românească, XVI*, vol. I, p. 27.

¹⁷ *Ibidem*, p. 39.

(la Bobilna) și nobili încheiată la Apatiu în 6 octombrie 1437, în partea unde se stabilesc îndatoririle iobagilor, este pomenită doar unitatea de un „plug întreg” sau o „jumătate de plug” precum și boii sau caii de jug.¹⁸

După cercetările de pînă acum, primul izvor scris în care sînt amintite unele părți ale plugului este *Glosarul de la Bistrița*. În el sînt date unele detalii despre brăzdarul și fierul lung, coarnele plugului și despre alte noțiuni în legătură cu aratul. Apariția unor termeni consacrați în legătură cu părțile plugului și cu aratul, în primele documente cu caracter lingvistic, ne dovedește folosirea și răspîndirea largă în agricultura țării a plugului perfecționat, cu brăzdar și cu cuțit lung de fier, cu mult înainte de secolul al XV-lea, de cînd este datat glosarul de la Bistrița¹⁹.

Griul și uneltele agricole încep să ia caracter de marfă în Moldova și Țara Românească încă în secolul al XIV-lea. În timpul domniilor lui Vladislav în Țara Românească și Alexandru cel Bun în Moldova, cele două țări românești importau, printre altele, brăzdare de plug din fier²⁰. În alte documente de la începutul secolului al XV-lea se solicită cit mai mult fier (desigur și unelte de fier gata făcute) din Transilvania²¹. Din Sibiu, micii negustori duc în Țara Românească în mod frecvent unelte agricole²². În registrele de vicesimă și tricesimă ale Sibiului, din anul 1500, alături de coase (în valoare de 7.450 dinari), sape, securi, figurează și fiare de plug (*vomeres*), unelte agricole care urmau drumul spre Țara Românească²³. Fiarele de plug sînt aduse în Țara Românească între 30 iunie și 7 iulie 1500, desigur în vederea arăturilor de toamnă²⁴. Din locurile de producere deci negustorii vînd țaranilor fiarele de plug, așa cum făcea, printre alții, un negustor din Cluj pe la 1565. Din registrul acestuia, aflat la Arhivele Statului Cluj, intitulat *Debitores matris meae, collecta anno 1565*, reiese că el vindea și fiare de plug.²⁵

Textele maramureșene, cele dintîi texte de limbă română, nu cunosc, din păcate, în terminologia agrară, cuvîntul „plug”. Numai în *Codicele voroneșean* plugarul e numit „lucrătoriul”; sînt prezenți alți termeni agricoli, ca a „sămăna” (în *Psaltirea scheiană*), hrana locuitorilor însă fiind prin excelență „griul”²⁶.

Pentru secolele XVI-XVII, izvoarele scrise dau tot mai multe date referitoare la uneltele agricole, dovedind răspîndirea pe o arie mai largă a cultivării pămîntului cu plugul. Pămînturile arabile, animalele de jug, instrumentele de lucru sînt atestate într-un număr însemnat de documente, în ele găsindu-se chiar date mai amănunțite asupra plugului. Datorită importanței sale, această unealtă agricolă este trecută cu mare grijă în inventarele gospodăriei țărănești, întocmite cu diferite ocazii (decese, vînzări, moșteniri etc.). Alături de plug, în aceste inventare,

¹⁸ Șt. Pascu, *Bobilna*, ed. II, Buc., 1963, p. 174—175.

¹⁹ În glosar, la cuvîntul *vomer* (fierul lat, brăzdar), se află dată traducerea în lb. maghiară: *lemez vas*. Termenul *culter* (fierul lung, cuțitul), este tradus *chorozlouas*, adică *csoroszlya vas*, cuvînt folosit și de populația românească din unele părți ale Transilvaniei (*ciorozglan*). Cu privire la acest glosar vezi Finály H., *A besztercei szószeret latin-magyar nyelvemlék a XV századból*, Budapesta, 1892, p. 31.

²⁰ E. Fischer, *Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien*, Sibiu, 1911, p. 176—177.

²¹ V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, Buc., 1957, p. 28—36.

²² R. Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea*, în *Anal. Univ. „C. I. Parhon” București*, Seria Șt. Soc., Istorie, 1956, nr. 5, p. 233.

²³ Ibidem, *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven. I. Rechnungen aus der Archiv der Stadt Hermannstadt*, Sibiu, 1880, p. 288—294.

²⁴ *Quellen*, p. 290; R. Manolescu, *op. cit.*

²⁵ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, 1958, p. 69.

²⁶ P. P. Panaitescu, *Începuturile scrisului în limba română*, în *SMIM*, vol. IV, p. 128; Idem, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Buc., 1965, p. 73.

se găsește căruța și alte unelte agricole. Astfel, în 8 aprilie 1557, între lucrurile de preț date boierului Cîndea, alături de cai și haine de preț este înregistrat și „un plug cu fier”²⁷.

Din secolul al XVII-lea cunoaștem și mai multe documente de această natură. Într-un inventar din 4 aprilie 1675, pe lângă alte unelte agricole din fier, mai sînt trecute multe brăzdare, fiare lungi, sînt menționate pluguri cu rotile, în două cazuri fiind specificat chiar tipul plugului²⁸.

Alte documente de la începutul secolului al XVIII-lea dau informații asupra existenței în gospodăriile țărănești sau nobiliare a două tipuri de pluguri, care aproape în toate cazurile sînt amintite împreună cu rotile, fiind menționate și alte părți componente ale uneltei ca grindeiul, cormanul, fiarele²⁹. Tot în acest secol apar și manuale, cărți, diferite tipărituri care vizează introducerea metodelor și perfecționarea uneltelor agricole în cultura pămîntului. În 1770—71, la îndemnul Societății agricole (*Societas Agriculturae*) din Sibiu își scrie lucrarea, special consacrată culturii pămîntului, I. Fridvaldszky, descriind și tipurile de pluguri folosite în agricultura Transilvaniei, furnizînd date comparative și pentru secolele precedente³⁰. Ceva mai tirziu, în 1806, se tipărea la Buda lucrarea atribuită lui Gh. Șincai, *Povățuire către economia de cîmp*, și ea un prețios manual de agricultură.³¹

Arheologia feudală fiind la noi încă tînără, nu poate furniza deocamdată date precise și ample referitoare la problema în discuție. Cîteva descoperiri arheologice au scos totuși la iveală un material prețios, la care se poate apela. Astfel, un brăzdar de plug din fier, încadrat în rîndul celor de tip meridional (înlățime 0,26, lățime 0,18 m) databil în sec. X—XI, a fost găsit la Capidava³². Din aceeași perioadă, dacă nu mai devreme, se datează și fragmentul de cuțit de plug din fier, găsit în incinta I-a a cetății din Dăbica (r. Gherla), în timpul campaniei de săpături din 1965³³. Plugul pe care se găsea montat acest cuțit dădea un randament apreciabil și trasa brazde destul de adînci, deoarece cuțitul reconstituit poate atinge o lungime de 0,45 m. Printre piesele aparținînd depozitului descoperit între satele Șelimbăr și Bungard, lângă Sibiu, datat cu probabilitate la mijlocul sec. al XIII-lea, se află și două fiare lungi de plug.³⁴ Ele sînt produse — împreună cu alte obiecte de fier — ale atelierului de fierărie existent în unul din cele două sate și îngropat probabil odată cu invazia tătarilor din 1241. Asemenea ateliere ale fierarilor în satele din Transilvania trebuiau să făurească fiarele plugurilor pentru aratul ogoarelor și alte unelte agricole cerute de nevoile culturii pămîntului. Acest fapt a ridicat fierăria la rangul de cel mai important meșteșug sătesc în această perioadă³⁵. Tot în sec. XIII se datează 2 fiare de plug descoperit la Bîtea Doamnei (Piatra Neamț)³⁶.

²⁷ Documente, B., Țara Românească, XVI, vol. III, p. 55.

²⁸ Inventarul bunurilor găsite la Mihail Makkai în casa lui din Dej, în 4 aprilie 1675, în *Arhiva istorică a filialei Acad. Republicii Socialiste România din Cluj*, col. Borbély Samuel.

²⁹ Inventarul bunurilor găsite la Toldalagi I. și Inczedi S. din Corunca, 5—6 ian. 1724, fond. fam. Toldalagi, fasc. 29, nr. 12, și *Inventarul bunurilor lui Petky D. din Aruncuta* (comit. Cluj), 17 nov. 1728, fond. fam. Kornis, fasc. 73, ambele inventare în *Arh. ist. a Acad. Republicii Socialiste România fil. Cluj*.

³⁰ Csetri E., Engel K., *Prima lucrare despre agricultura din Transilvania (Dissertatio de agris fîmandis et arandis... de Fridvalszky)*, (în manuscris).

³¹ Gh. Șincai, *Povățuire către economia de cîmp*, Buda, 1806, 223+15 p.

³² Gr. Florescu, R. Florescu și P. Diaconu, *Capidava*, I, Buc., 1958, p. 233—234 și *IstRom.*, vol. II, p. 21.

³³ Piesa se găsește în Muzeul de istorie din Cluj.

³⁴ Șt. Pascu, *Meșteșugurile în Transilvania pînă în sec. XVI*, Buc., 1954, p. 24—25, și fig. 2; K. Horedt, *Eine sächsische Schmiede des 13. Jahrhunderts*, în *EmlKel.*, 1957, p. 337, nr. 42, 45 și fig. 4/42, 5/45.

³⁵ Șt. Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 14—31.

³⁶ Piese se găsesc în Muzeul de istorie din Piatra Neamț.

În sec. XV—XVI pot fi datate și fiarele de plug scoase între 1895—1904 de K. A. Romstorfer de pe platoul din fața cetății de la Suceava (păstrate în Muzeul din Suceava), produse ale meșteșugarilor fierari³⁷.

Existența acestui meșteșug și a meșterilor fierari este menționată de cele dintâi documente cunoscute din Transilvania. Astfel într-un act de danie din anul 1169 pentru mănăstirea Siniob (r. Oradea), se pomenesc alături de gospodăriile țărănești și casele meșteșugarilor, din zece asemenea case două fiind de fierari.³⁸

Fierăria e meseria care s-a rupt cel mai mult de agricultură, fiind o muncă nu numai complexă, dar și foarte necesară, care oferea de lucru meșteșugarului fierar în tot timpul anului³⁹. Locul de frunte pe care îl ocupau fierarii în viața satelor în sec. XIII—XIV este menționat de mai multe documente. Cu prilejul împăcării din anul 1380 între satele Vurpăr și Vereșmort (r. Sibiu), este pomenit numele fierarului Gheorghe din Noul-Săsesc (r. Sighișoara), care ar fi intervenit pentru restabilirea înțelegerii între cele două sate.⁴⁰ Un alt fierar, Martin din Lita (r. Turda), reprezintă satul alături de jude și alți fruntași, într-un proces cu Deseu, maltratată de locuitorii din Lita⁴¹.

Prelucrarea fierului, confecționarea diferitelor unelte era o îndeletnicire nu numai a meșterilor sătești. Din privilegiul regelui Andrei al III-lea din anul 1291 dat oaspeților din Rimetea (r. Turda) cunoaștem existența lucrătorilor de la minele de fier (*cultores ferri fodinarii*), dar și a meșteșugarilor care prelucrau minereul extras. Aici în 1291 lucrau și fierarii (*ferri fabri*), turnătorii de fier (*ferri fusores*), și alți lucrători (*labores*)⁴², deci meșteșugari care făceau cele mai importante piese din fier cerute de agricultorul vremii: brăzdarul de plug, fierul lung, piese prezente de altfel și în sigiliul localității⁴³. Din păcate, pînă în prezent nici Rimetea și nici alte centre de prelucrare a fierului n-au fost cercetate arheologic, cu toate că efectuarea unor săpături pe locul fostelor hute și ateliere identificabile pe teren pe baza documentelor existente ar promite rezultate.

Confecționarea uneltelor agricole se făcea aproape în toate localitățile de extracție a minereului de fier (Hunedoara etc.), dar și în orașe. Fierarii clujeni confecționau în sec. XVI, dintre uneltele agricole, fiare de plug (cuțite lungi, cu spațele curbat și plăsea masivă în întregime din fier, apoi brăzdare late, cormane) ele fiind confecționate și la comandă⁴⁴. Din locurile de producere negustorii vină apoi țăranilor aceste unelte agricole.

Pentru cunoașterea mai detaliată a tipurilor de pluguri folosite în țara noastră trebuie cercetate *plugurile păstrate în diferite muzee din țară*. Cele mai multe din ele însă sînt de dată mai recentă (sec. XVIII—XIX) și nu pot da decît analogii pentru tipul și construcția plugului din secolele anterioare. Este necesară de asemenea și alcătuirea unui catalog, cu toate datele, al tuturor plugurilor (și uneltelor agricole), aflate în muzeele de la noi, catalog care se poate face numai printr-un efort colectiv.

Autorii prezentului studiu, cu toate greutățile întîlnite, au încercat să aducă și material de muzeu, îndreptîndu-și atenția mai ales asupra aceluia unde nu există

³⁷ K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii. Descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între anii 1895 și 1904*, publ. în trad. de Al. Lepădatu, Buc., 1913, p. 84.

³⁸ Documente, C. Trans., veac. XI—XIII, vol. I, p. 5; Șt. Pascu, *Meșteșugurile...* p. 22—23.

³⁹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile...* p. 24.

⁴⁰ Zimmermann, Werner, Müller, *Urkundenbuch*, vol. II, p. 521—530; Șt. Pașcu, *Meșteșugurile...*, p. 29.

⁴¹ *Code: diplomaticus patrius*, VII, p. 320—321; Șt. Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 30.

⁴² Zimmermann—Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 182—4.

⁴³ Zsákó Gyula, *Egy XVIII. századi torockói napló*, în *ErdMúz*, 1944, nr. 1—4, p. 157.

⁴⁴ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 69, 273. Vezi și Szabó Gy., *A falusi kovács a XV—XVI. században* (Fierarul sătesc în sec. XV—XVI), în *FolArch*, VI, 1954.

îndoieli în privința datării, prezentându-se piesele considerate ca cele mai importante.

Un brăzdar simetric se găsește în Muzeul de istorie Cluj, amintit prima dată de K. Kós⁴⁵, care consideră că acest brăzdar ar fi provenit de pe domeniile principelui Mihail Apaffy. În registrul de intrare al obiectelor de muzeu, la 7 iulie 1899, brăzdarul e amintit împreună cu un otic, atribuit tot lui Apaffy (sub nr. inv. I. 293—297). Obiectele au fost donate Muzeului de orașul Dumbrăveni.

Altă piesă, precis databilă, este și un fier lung de plug, aflat tot în Muzeul din Cluj, care are încrustat în partea superioară anul 1735⁴⁶.

Pe lângă piesele separate cunoaștem și pluguri întregi. Unul dintre aceste pluguri este asimetric, de dimensiuni apreciabile, aflat în Muzeul etnografic al Transilvaniei (publicat în 1958 de Kós⁴⁷). Datarea lui este posibilă datorită fierului lung ce poartă cifra 1790 și brăzdarului datat din 1800, deci în orice caz înainte de 1800. Piesele lucrătoare, confecționate din fier, puteau fi folosite mai multe la același plug, fiind schimbate după deteriorare. Un plug tot de dimensiuni mari, „plug al satului“, se găsește în Muzeul din Sighișoara, făcând parte însă din categoria plugurilor simetrice. Datarea lui se poate face cu ajutorul grindeiului pe care se află încrustat anul 1846, piesa fiind probabil cu mult anterioară acestei date.⁴⁸

Alte pluguri expuse în muzeele din țară pot fi datate cu ajutorul altor piese sau al ansamblurilor gospodărești de care aparțin. De exemplu două pluguri simetrice aflate în Muzeul satului din București, expuse la casa și gospodăria din Șanț (r. Năsăud), sau la gospodăria din Ieud (r. Vișeu) s-ar putea data la sfârșitul sec. XIX, cu ajutorul ansamblului gospodăresc din care fac parte.⁴⁹

După cum s-a văzut, izvoarele arhivistice, arheologice și piesele de muzeu sînt foarte prețioase pentru cunoașterea uneltelor agricole utilizate în epoca feudală. Aceste informații însă nu dau lămuriri amănunțite asupra plugului, mai ales pentru primele secole ale feudalismului. Izvoarele arhivistice, cu toate că se găsesc pentru întreaga perioadă feudală, sînt zgîrcite în a da date amănunțite, care în parte pot fi întregite de către arheologie. Obiectele muzeale, pe de altă parte, sînt de dată mai recentă și nu pot umple acest gol în cunoașterea unelei. Pentru studiul plugului întrebuițat în agricultura perioadei cuprinse între secolele XV—XVIII, trebuie cercetate, din punctul de vedere al evoluției plugului, izvoarele iconografice, o categorie de izvoare neglijată de cercetătorii de pînă acum ai problemei, cu toate că ele întregesc celelalte informații.

Reprezentările iconografice ale plugurilor sînt de cele mai felurite categorii. Plugul e prezent în pictura murală din bisericile de lemn din Maramureș, în cele din nordul Moldovei, Bucovinei cît și în Muntenia, cu deosebire în scenele care înfățișează „muncile iadului“. Meșterii zugravi ai acestor biserici lucrau după scene tip în tratarea tematicii religioase, însă individualizau după modele vii; la executarea plugului și a altor unelte agricole le aveau în vedere pe cele folosite în epoca respectivă și în regiunea de unde proveneau ei sau unde pictau. Aceste picturi murale datează din secolele XVI—XVIII, unele dintre ele fiind atunci repictate. Reprezentări de pluguri mari găsim pe blazoane nobiliare și diferite steme, păstrate din Transilvania. Odată cu înobilarea oamenilor credincioși regilor sau principilor, se dădea și un blazon ca semn al nobleței, unele blazoane reprezentînd un plug în timpul aratului. Plugul e găsit apoi ca motiv ornamental pe obiecte de uz casnic din metal sau ceramică, lucrate în atelierele meșteșugărești.

⁴⁵ Kós K., *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum néprajzi tárának faekéi*, Cluj, 1947, p. 11, fig. 17/6.

⁴⁶ Această piesă provine de la un „plug al satului“ și are cca. 8 kg. În prezent în expoziție, fără număr de inventar.

⁴⁷ Kós K., „Plugul satului“ din colecțiile Muzeului etnografic al Transilvaniei, în *AnMuzEtnTrans*, 1957—1958, p. 295—302.

⁴⁸ Sub numărul de inventar 424.

⁴⁹ Plugul de la Șanț sub nr. inv. III.A.343., iar cel de la Ieud fără nr. inv.

Există apoi o altă categorie de izvoare care au ca motive decorative plugul și mai ales părțile lui de fier: lespezile de mormint. Transpunerea lor, cu toate greutatea datorate tehnicii ciopririi, e de bună ținută artistică. Uneori asemenea motive împodobesc fațada caselor țărănești. Uneltele agricole sînt prezente și pe pecetea aplicată pe unele acte. Ele nu lipsesc nici din filigranele și miniaturile cărților. Alte mărturii bibliografice atestă decorarea ouălor de paști cu asemenea reprezentări de fiare de plug. Deosebit de importante sînt gravurile și stampele care înfățișează muncile agricole, cele mai multe redînd scena aratului.

Diversitatea reprezentărilor artistice de plug este mărturia importanței și ariei de răspîndire întinse a acestei unelte în viața economică a țărilor noastre, aceste reprezentări fiind o prețioasă categorie de izvoare istorice pentru studiul evoluției uneltelor și a tehnicii agricole în epoca feudală. O parte din aceste reprezentări stau la baza studiului de față.

•

Despre folosirea plugului simetric stau mărturie o serie de reprezentări iconografice cunoscute de la noi. Un plug ușor, de construcție simetrică, este înfățișat de cea mai timpurie reprezentare de pluguri din Transilvania, din sec. XV (din jurul anului 1460), păstrată pe o cheie de boltă a sanctuarului bisericii din Dîrjiu-Odorhei (fig. 3). Reprezentarea este cunoscută istoriografiei noastre, iar importanța ei pentru studiul uneltei subliniată de studii speciale⁵⁰. Plugul de pe această reprezentare face parte din categoria plugurilor simetrice construite din patru părți esențiale, după regulile obișnuite. Talpa, grindeiul și birsa sînt de o construcție solidă, sugerînd rezistență considerabilă. Coarnele plugului au fost cioplite dintr-un lemn bifurcat, aceasta fiind una din particularitățile plugului simetric transilvănean. În reprezentare se observă clar brăzdarul, de dimensiuni nu prea mari, precum și fierul lung ieșit mult din partea de sus a grindeiului. Tot în partea de sus a grindeiului se vede infipt un mai de lemn care folosea probabil la bătutul icurilor și era fixat de grindei pentru a fi la îndemîna plugarului. Maiul, de forma unui cui de lemn cu cap enorm, putea să servească și la fixarea bățului elastic care — trecînd pe lîngă fierul lung și atașîndu-se de birsa — folosea probabil la schimbarea poziției fierului lung.

Judecînd după masivitatea și construcția grindeiului, plugul de la Dîrjiu aparține categoriei plugurilor cu roțile. Un asemenea tip de plug este figurat și pe o reprezentare din secolul al XV-lea din Germania⁵¹. Comparînd plugul de la Dîrjiu cu unul din sec. XV din Franța (din reprezentarea de pe calendarul ilustrat al fraților Limburg)⁵², putem afirma că, prin construcție, cel de la Dîrjiu este superior. Plugurile amintite, deși au o construcție mai primitivă decît cel de la Dîrjiu, au în schimb reprezentate cormanul și roțile, fapt care permite atribuirea acestor piese și plugului de o construcție atît de evoluată cum este cel de la Dîrjiu, deși ele nu sînt figurate aici.

Din analiza reprezentării de la Dîrjiu se pot trage interesante concluzii cu privire la reglarea adîncimii mersului plugului. Pe capătul din față al grindeiului se vede un singur punct (gaură?) care ar putea fi indiciu pentru o parte de legătură între grindei și roțile, ceea ce ar dovedi că sistemul de reglare a adîncimii arăturii nu depindea de lungimea porțiunii de grindei fixate la roțile, ci ea se făcea printr-un alt sistem. Pe reprezentare se vede clar că birsa intră în grindei, iar grindeiul la rîndul lui intră în scobitura cîrmei. De aici rezultă că adîncimea arăturii se regla prin ridicarea sau coborîrea grindeiului pe birsa, lucru posibil cu

⁵⁰ Domanovszky, *Magyar Művelődéstörténet*, II, p. 155; Orbán B., *Székelyföld leírása*, I, p. 178—181; Kovács László, *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi*, vol. II, p. 225, fig. 7; Șt. Pascu, *Bobilna*, ed. II, București, 1963, p. 11 și planșa *Plug din sec. al XV-lea*, între p. 32—33.

⁵¹ H. Th. Bossert, W. F. Storch, *Das mittelalterliche Hausbuch*, Leipzig, 1912, pl. 28.

⁵² *Die Monatsbilder der Brüder von Limburg*, Berlin, 1962, p. 20—21.

ajutorul icurilor de lemn la a căror fixare servea maiul de lemn. Acest sistem a fost sesizat de altfel, și de H. Koren și K. Rhamm în Stiria și Carintia⁵³, iar Obreski a observat același sistem la plugurile simetrice din Balcani⁵⁴. Rezultatul procedurii semnalat mai sus este desființarea paralelismului dintre grindei și talpă, adâncimea arăturii depinzând de mărimea unghiului care ia naștere între talpă și grindei, după reglare. Aceste particularități ale plugului de la Dîrjiu au fost observate și de M. Belényesy⁵⁵.

În reprezentarea de la Dîrjiu însă lipsește una din principalele piese ale tipului de plug evoluat, anume cormanul. Belényesy susține că acest lucru ar pleda pentru interpretarea uneltei de la Dîrjiu ca un fel de rariță (Arl). De aici se ajunge la concluzia că tipul de plug folosit în Transilvania în sec. al XV-lea fiind lipsit de corman, ar fi fost de tipul rariței (de tipul Arl-ului din Carintia și Stiria), folosită numai după ce solul era scurmat de o unealtă înzestrată numai cu un fier lung de tipul Riss-ului, folosit în Carintia, Stiria, Suedia etc.⁵⁶. În afară de acestea, în studiul amintit, concluziile cu privire la reprezentarea de plug în discuție devin și mai inacceptabile datorită faptului că ele sînt susținute pe baza unei citiri eronate a unui pasaj dintr-un document în care nici nu se vorbește despre un instrument de arat⁵⁷.

Plugul de pe reprezentarea de la Dîrjiu aparține mai degrabă tipului de plug simetric cu patru părți componente. Grindeiul scurt și drept atrage atenția asupra unui plug cu roțile, dar roțile lipsesc din reprezentare. Plugul are un fier lung și un brăzdar; fierul lung este îndoit spre înainte, fapt caracteristic plugurilor cu corman schimbător. Alungirea și arcuirea înainte a cuțitului lung permitea o mai mare pendulare a acestuia. Nu este deci probabil ca înainte de folosirea unui asemenea plug, cu un puternic fier lung a cărui poziție poate fi schimbată, — deci care avea un randament considerabil — pămîntul să fi fost scurmat de un alt instrument prevăzut la rîndul lui numai cu un fier lung de tipul Riss-ului. Ni se pare mai plauzibil ca meșterul lăpăd să fi omis reprezentarea cormanului, reducînd întreaga reprezentare la figurarea uneltei tip. Reprezentarea cormanului ar fi ridicat dificultăți și în redarea plugului în piatră, ar fi redus din claritatea

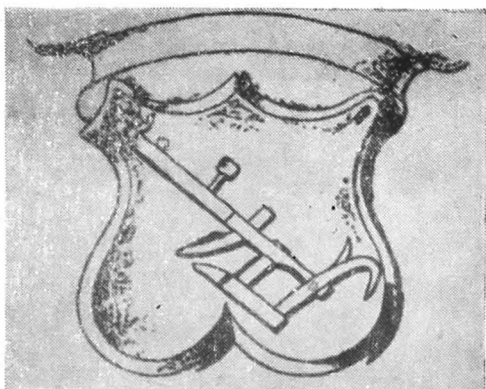

Fig. 3. Reprezentarea de plug de pe cheia de boltă a bisericii din Dîrjiu-Odorhei, din jurul anului 1460

⁵³ H. Koren, *op. cit.*, p. 40—41, fig. 15, 16; Rhamm, *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde*, Braunschweig, 1908, II. I, p. 987, t. 2, fig. 6, (cf. Belényesy M., *Talajmegmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyékben a XV. sz.-ban*, în *Ethn.*, 1957, nr. 4, p. 601—602).

⁵⁴ J. Obreski, *Rolnictwo wshodniej czesci polwyspu Balkanskiego*, Lud. Slawianski, I, 1929—1930, p. 10—14, 148—187 și ilustrațiile.

⁵⁵ Belényesy M., *Talajmegmunkálás...*, loc. cit.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 603—605.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 599, aici aducîndu-se drept argument registrul de quinquagesimă din 1461, se vorbește despre aratul cu plugul. Transcriind obligațiile din 9 sate, autoarea studiului citat descifrează în felul următor textul: „Lydwa (Alsó-Fehér m.): Siculorum, cum pertinentiis tenetur solve oves per medium Ic et LXXXIII, pro decimis fl. LVic, lo birca I, nonam plebano I, arare aratro I, ferro I“. Citirea corectă a pasajului însă este următoarea: „Hydas Siculorum cum pertinentiis tenetur solve oves per medium I et LXXXIII pro den. fl. LIII, lo birca 1 juvencam plebano 1. Marcam argenti 1 fertonem 1“. Vezi și Z. Picișanu, *Un registru al quinquagesimei din 1461*, în *Fraților Al. și I. I. Lapedatu*, Buc., 1936, p. 596 (fotocopia după registru, p. 1).

Fig. 4. Stampa lui Houfnagel de la sfârșitul sec. al XVI-lea reprezentând cetatea Orăzii și munci agricole.

trasarea unei brazde net demarcate; pământul tăiat de fierul lung și desprins de sol de către brăzdar este întors succesiv, brazdă peste brazdă, de către corman.

O asemenea pregătire a pământului arabil dovedește însă un relativ înalt nivel al tehnicii agricole, încât randamentul acestui plug era la nivelul general al tehnicii agricole a epocii. Evident, acest fapt nu exclude cu desăvârșire folosirea rariței în Transilvania în sec. al XV-lea. Trebuie specificat însă că pe reprezentările artistice de pluguri din cele trei țări românești, cormanul e relativ rar figurat, din motive de claritate a desenului, sau din pricina dificultăților de redare pe care le ridică materialul (piatră, lemn), așa că de cele mai multe ori se face abstracție de el. Lipsa figurării cormanului pe reprezentări persistă și în secolele XVII—XVIII, când materialul arhivistic nu mai lasă nici o îndoială asupra existenței și folosirii lui. Acest fapt poate fi amplu susținut de materialul pe care îl prezentăm în continuare.

O reprezentare prețioasă cu privire la munca cu plugul în Transilvania este și gravura lui Houfnagel, datată la sfârșitul sec. XVI, reprezentând orașul Oradea⁵⁹ (fig. 4). Dimensiunile reduse ale reprezentării și lipsa unui exemplar original îngreunează stabilirea tipului de plug reprezentat. Analiza făcută poate stabili doar că terenul de arat este neregulat, nu are forma obișnuită a parcelelor (patrată sau dreptunghiulară), lotul indicând că aratul se face de la dreapta spre stînga, cu brazdele succesiv culcate una peste alta, deci nu prin înconjurarea lotului, ci prin sistemul de dus-întors în aceeași linie, cum se și ară de fapt cu un plug simetric cu corman schimbător. Tehnica de arat ar indica deci un plug simetric, în favoarea acestei interpretări pledînd și faptul că instrumentul de arat din gravură folosește ca forță de tracțiune puterea a numai doi cai, fiind vorba de un plug ușor, lesne de tras. În sfîrșit, putem observa prezența rotilei, fapt care subliniază caracterul evoluat al instrumentului pe care îl reprezintă Houfnagel, un bun cunosător al realităților din Transilvania.

Pentru cunoașterea uneltelor de bază ale culturii pământului și a părților lor componente, prețioase sînt și diplomele de înobilare sau de danie. Pe o diplomă de

operei. Un alt cercetător al acestei reprezentări a rămas și el surprins de faptul că nu este figurat cormanul, prevăzînd că întreaga construcție a plugului și mai ales maiul de lemn fixat în grindei ar face loc unor controverse⁵⁸.

Acceptînd că plugul de la Dîrjiu avea un fier lung arcuit înainte, schimbător, sîntem siliți să admitem implicit că — deși nu e reprezentat — el avea și un corman de asemenea schimbător, rezultînd că avem de a face cu un plug dezvoltat, compus din patru părți constructive, cu fier lung, brăzdar simetric și corman schimbător, care permite nu numai scurmarea solului așa cum face rarița, ci

⁵⁸ László Gy., *Székely faeke a XV. sz.-ból*, în *Ethn.*, LXII, 1951, nr. 1—2, p. 157—159; Belényesy, *Talajmegmunkálás...*, passim.

⁵⁹ *Magyar Művelődéstörténet*, vol. 3, p. 223.

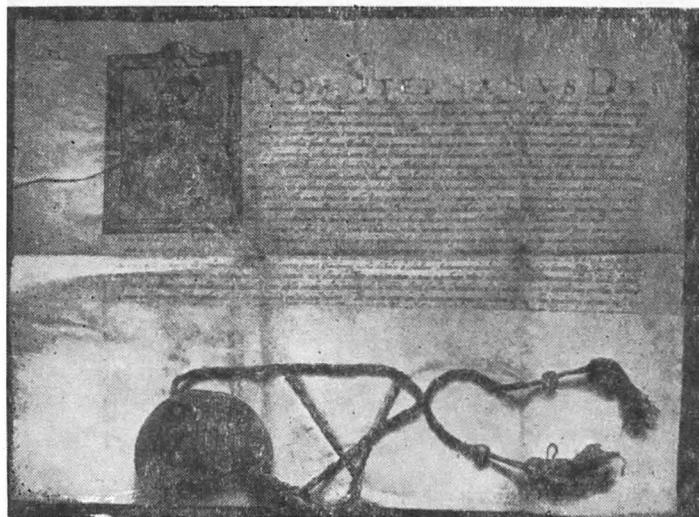

Fig. 5. Diploma de înnobilare emisă la 2 febr. 1583 de Ștefan Báthory.

înnobilare omisă la 2 februarie 1583 din cancelaria lui Ștefan Báthory⁶⁰, se poate vedea reprezentată pe blazonul acordat cu acest prilej, partea superioară a unui plug (fig. 5).

Ilustrarea muncii cîmpului își găsește o altă exemplificare pe blazonul diplomei de înnobilare din 1608, dată unui mic nobil din Bihor⁶¹, din care se pot culege o serie de date asupra unui instrument de arat complex, inclusiv asupra forței de tracțiune folosite (fig. 6). Plugul înfățișat este asemănător celor descrise pînă aci, adică de construcție ușoară, simetrică, avînd grindeiul scurt, cu partea dinainte așezată pe patul rotilor. Fierul lung are o ușoară îndoitură spre înainte, iar partea de sus trece mult dincolo de partea de sus a grindeiului. Brăzdarul nu se vede, plugul fiind reprezentat din stînga, în lucru, pătruns în pămînt. Coarnele sînt asemănătoare cu cele ale plugului de la Dîrjiu. În dreapta se vede și partea superioară a cormanului, parte spre care se îndreaptă și se răstoarnă brazdele unui teren în pantă. Roțile rotilor, după observațiile noastre, sînt de aceeași mărime. Plugul este tras de o singură pereche de boi, plugarul are pe cap o căciulă, poartă barbă, cojoc, ȋtari și cizme. Întreaga reprezentare are un caracter autohton, fiind o redare autentică a muncii cu plugul în părțile transilvănene.

Pentru cunoașterea plugului simetric utilizat la noi, ne furnizează informații și alte reprezentări, unele dintre ele găsite pe sigiliile și ștampilele aplicate unor documente, altele în pictura bisericilor, pe obiecte de uz casnic, biloguri, pietre de mormînt etc.

⁶⁰ Șt. Báthory către Szinnyei Máté, Niepolomice, 2 febr. 1583. Orig. în *Arh. Ist. a Acad. R. S. România, Fil. Cluj, Diplome*. Diploma a fost publicată cu greșeli de Koncz I., în *Genealogiai Füzetek*, II, an. 1904, p. 28.

⁶¹ Orig. în *Arh. Ist. a Acad. Republicii Socialiste România, Fil. Cluj, Diplome*. Gabriel Báthory către Kis Szaniszló și Kis Balázs, datată în Alba Iulia, 29 iunie 1608. Pentru prima dată reprezentarea a fost reprodusă în *IstRom*, vol. III, p. 149, fig. 29.

Fig. 6. Diplomă de înnoobilare cu blazon, dată unui mic nobil din Bihor (1608).

Fig. 7. Pecetea satului Dedrad, r. Reghin.

Reprezentarea unui plug de construcție simetrică și-a găsit locul și în câmpul sigiliului satului Dedrad⁶² (r. Reghin) (fig. 7). Înfățișarea uneltei este simplistă, dând numai esențialul, ceea ce este important pentru tipul uneltei. Cadrul plugului este compus din patru părți — ca și la alte pluguri simetrice. Caracteristică este redarea coarnelor (dintr-un trunchi bifurcat) și forma triunghiulară a brăzdarului. Grindeiul este scurt și drept, iar bîrsa iese mult din partea de sus a grindeiului. Fierul lung nu este reprezentat. După mărimea brăzdarului se poate presupune că este înfățișat un „plug al satului“, folosit pentru trasarea șanțurilor, deci cînd de obicei se poate lipsi de fierul lung. Reprezentarea datează din 1641, dată gravată pe sigiliul în discuție, și reprezintă un plug simetric, dezvoltat, din sec. XVII, folosit în părțile mureșene.

O însemnătate aparte o au reprezentările de plug de pe picturile murale din bisericile de la Dragomirești, Poienile Glodului, Cuhea, toate în r. Vișeu.

Reprezentarea de plug din Dragomirești datează din 1722 și face parte dintr-o pictură murală de pe pronaosul bisericii vechi de lemn, înfățișînd „muncile iadului“ (fig. 8)⁶³. Plugul de aici este apropiat de cel de la Dîrjiu în ceea ce privește tipul, proporțiile și piesele care îl compun. Coarnele plugului sînt și aici cioplite dintr-un singur trunchi cu două ramuri. Grindeiul se prinde de coarne, iar bîrsa

⁶² Originalul pe un Atestat din 11 mai 1811, în *Arh. Ist. a Acad. Republicii Socialiste România, fil. Cluj, fond. comit. Cluj, Acte necatalogate*.

⁶³ At. Popa, *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal*, în *ACMIT*, 1930—31, Cluj, 1932, p. 276; *Idem, Biserici de lemn din Ardeal, ibidem* 1932—38, vol. IV, Cluj, 1938, p. 127—154. Biserica de la Dragomirești se află în momentul de față în Muzeul satului din București.

Fig. 8. Reprezentarea de plug din biserica de la Dragomi-rești, r. Vișeu, 1722.

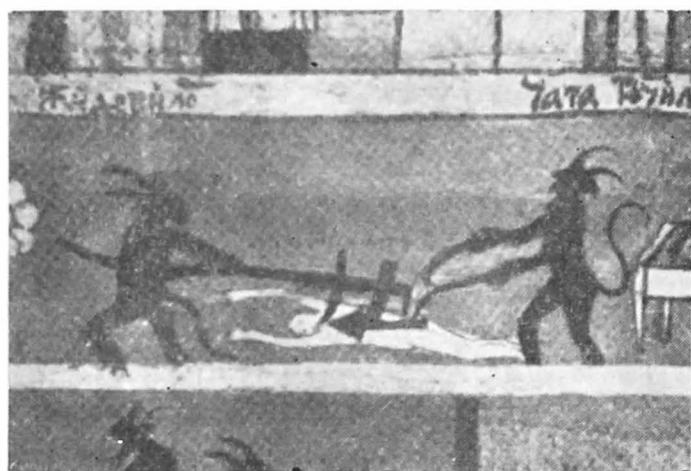

Fig. 9. Reprezentarea de plug din biserica de la Poienile Glodului, r. Vișeu, începutul sec. XVIII.

în grindei. Curbura fierului poate fi bine observată. Atît fierul lung cît și bîrsa se prelungesc mult peste grindei, permițînd schimbarea poziției fierului lung. E clară și forma brăzdarului. Lungimea reală a părții din față a grindeiului nu se poate stabili din cauză că este acoperită de brațul unui diavol.

Comparîndu-l cu plugul de la Poienile Glodului⁶⁴ (fig. 9), se observă încă de la prima vedere lungimea grindeiului acestuia din urmă, el depășind spatele figurii diavolului. Plugul de la Poienile Glodului, după mărturia figurii, aparține tipului de plug cu grindei curbat, fapt care poate indica legături cu regiunile sud și sud-est europene⁶⁵. Avantajul grindeiului curbat constă în aceea că se așează mai bine pe patul rotilor, proporționînd forța de tracțiune cu greutatea plugului și facilitînd

⁶⁴ *Biserici de lemn din Maramureș*, în *BCMI*, an. XXXV, 1941, fasc. 107—110, Buc., 1941, p. 87—94.

⁶⁵ Gunda Béla, *Délkeleteurópai kultúrréteg a magyar mezőgazdálkodás szerszámanyagában*, în *Néprajzi Értesítő*, XXIX, an. 1937, nr. 3—4.

mișcările acestuia. În cazul plugului „jugular”⁶⁶, grindeiul curbat ușurează înjugarea unor animale de statură mai scundă. Reprezentarea de la Poienile Glodului este databilă la începutul sec. al XVIII-lea⁶⁷ și ține de tipul plugului simetric, cu fierul lung și brăzdarul bine dezvoltat.

Pe ambele reprezentări cormanul lipsește, din același motiv al nereprezentării lui de către artist. Nefigurarea cormanului s-ar mai putea explica și prin faptul că în definitiv, el nu este decît o anexă a plugului, nefiind organic legat de acesta. În Muzeul satului din București se găsesc două pluguri din Maramureș, datate — după cum s-a văzut — la sfîrșitul secolului al XIX-lea, asemănătoare cu cele de pe reprezentările din picturile maramureșene. La aceste două pluguri nu sînt montate cormanele, însă la baza coarnelor și pe birsă se văd găurile în care intra cormanul⁶⁸.

În picturile murale ale unor biserici de lemn din Maramureș este reprezentată și rotila. Dintre aceste picturi intenționăm să scoatem în evidență pe cea de la Cuhea, executată în anul 1718⁶⁹. Biserica din Cuhea este una dintre cele mai frumoase biserici de lemn românești din Transilvania, pictura ei avînd un deosebit iz popular. Reprezentarea de plug de aici, după canonul pictural al acestor biserici, se află încadrată între scenele care înfățișează „muncile iadului” (fig. 10). Plugul este unul simetric, cu grindei scurt, al cărui capăt este așezat pe patul unei rotili. Fierul lung are o accentuată îndoitură în față, partea de sus ieșind mult din grindei. Rotile rotilor sînt de aceeași mărime, coarnele plugului fiind ținute de un diavol. Plugul este tras de plugarii „păcătoși”.

O reprezentare a unui plug de factură asemănătoare întîlnim și într-o altă parte a Transilvaniei, pe o cană de cositor de la Bistrița din anul 1736⁷⁰ (fig. 11). Este

Fig. 10. Reprezentarea din biserica de la Cuhea (Maramureș), datînd din 1718.

⁶⁶ Termenul de „plug jugular” (ung. „igaeke”) se folosește acum pentru prima dată în terminologia problemei, semnificînd o unealtă de arat al cărei grindei face corp comun cu oiștea, deci este mult prelungit, animalele fiind înjugate la capătul superior al grindeiului, fără intermediul rotilor.

⁶⁷ *Biserici de lemn din Maramureș*, în *BCMI*, an. XXXV, 1941, fasc. 107—110. Buc., 1941, p. 87—94.

⁶⁸ Aceste pluguri aflate în Muzeul satului din București sînt de o construcție masivă, asemănătoare cu cel de la Dîrjiu, fapt ce dovedește cît de puternică este tradiția în agricultura medievală de a păstra un timp mai îndelungat un tip de plug de aceeași construcție.

⁶⁹ At. Popa, *Biserici vechi de lemn românești din Transilvania*, în *ACMIT*, 1930—31, p. 204—227; Idem, *Biserici de lemn din Maramureș*, în *BCMI*, an. XXXIV, 1941, fasc. 107—110. Buc., 1941, p. 99—107.

⁷⁰ Cana de cositor se găsește în Muzeul de istorie din Cluj, (nr. inv. I. 4946). După registrul de inventar, ea a fost colecționată din Bistrița. Locul de confecționare a ei, după mărturia unei stampile aplicate pe partea inferioară a capacului, este chiar Bistrița. Pentru identificare vezi Csányi K., *Onjegyek... DolgCluj*, 1919, p. 88—109.

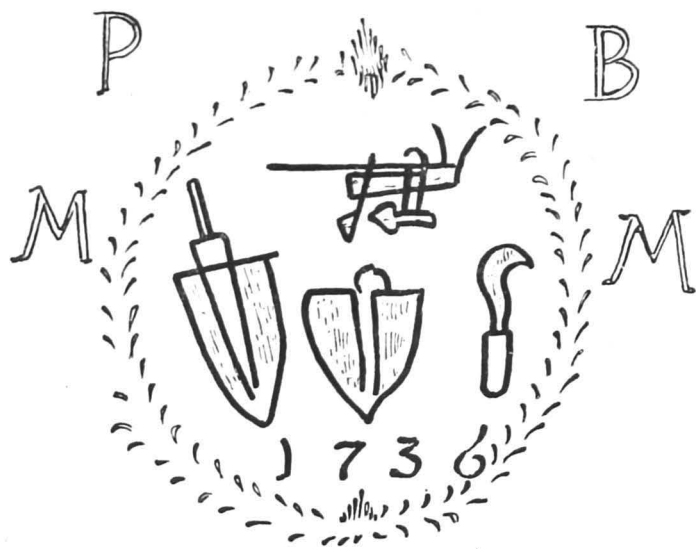

Fig. 11. Reprezentare de plug de pe o cană de cositor provenită de la Bistrița.

Fig. 12. Bilog pentru marcat animale de la Fofeldea, r. Sibiu.

și în acest caz vorba de un plug simetric, cadrul plugului fiind compus din cele patru părți caracteristice și înzestrat cu fier lung și brăzdar. Stilizarea desenului face și mai clară tendința de simplificare, de a reda numai esențialul, fapt explicabil prin greutatea execuției în metal.

O redare și mai stilizată a plugului simetric se află pe bilogul cu care locuitorii satului Fofeldea (r. Sibiu) marcau în secolul al XVIII-lea animalele mari⁷¹ (fig. 12).

O categorie de izvoare pentru cercetarea plugului medieval sînt monumentele funerare, mai ales cele dedicate agricultorilor. Reprezentările de scene agricole de acest gen sînt destul de numeroase, iar meșterii care le-au făurit sînt ieșiți chiar din sînul poporului. Asemenea monumente trebuie depistate mai ales în mediul rural, iar cele mai semnificative colecționate de muzeele noastre și păstrate ca prețioase surse de informare istorică.

Piese de genul acestor reprezentări se găsesc și în Muzeul de istorie din Cluj. Dintre ele, trei au cioplite părți ale plugului simetric. Toate trei sînt dateate în prima jumătate a sec. al XVII-lea. Pe piatra funerară cu nr. inv. VI. 1717 se redă o rotilă, roțile ei fiind lucrate în partea de jos a pietrei⁷² (fig. 13). După observații ele par să fie de aceeași mărime. Deasupra rotilor se zărește un scut cu talpa rotunjită, în al cărui cîmp, în partea stîngă, este așezat un fier lung, cu

⁷¹ *Abbildung der in den Sächsischen Ortschaften bestehenden Viehbendzeichen nach den einzelnen Stühlen und Distrikten geordnet. Leschkircher Stuhl, Fofeld, Sibiu, 1826.*

⁷² Provine din biserica ref. de pe str. Kogălniceanu, Cluj.

Fig. 13. Lăpșe de mormînt din prima jumătate a sec. XVII.

Fig. 14. Lăpșe de mormînt din 1633.

o ușoară îndoitură spre stînga. În colțul de sus, în dreapta, se vede o stea și o semilună — simbol des folosit în reprezentările cu caracter agricol — iar deasupra scutului o bandă pentru inscripția mortuară rămasă nescrisă. Monumentul a fost ridicat probabil în cinstea unui agricultor, datarea lui putîndu-se face cu ajutorul unei alte pietre de mormînt care are și ea reprezentat un fier lung, asemănător, datat în 1633⁷³ (fig. 14). Altă piatră de mormînt din 1646⁷⁴ are pe partea superioară un medalion format din frunze, în interiorul lui un scut cu talpa rotundă, de factura renașterii. În cîmpul scutului se vede un brăzdar triunghiular de o formă evoluată și peste el un cuțit lung, ușor curbat spre dreapta. Trei spice de grîu cresc din partea superioară a scutului, unde se găsesc inițialele „F.G.” (fig. 15). Această reprezentare dă imaginea clară a părților de fier ale plugului folosit în sec. XVIII-lea în împrejurimile Clujului. Fierul lung este asemănător celor văzute pînă acum: piatra funerară în discuție prezintă un desen cît se poate de corect al brăzdarului folosit la plugurile simetrice cu corman schimbător.

O asemenea imagine a părților de fier ale plugului o dau și alte reprezentări din aceeași perioadă sau mai noi. Tiparul sigiliului familiei Thoroczkay din Trascău, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, înfățișează, între alte unelte agricole (coase

⁷³ De aceeași proveniență. Nr. inv. VI. 1697.

⁷⁴ Provine din cimitirul Hajongard-Cluj, Nr. inv. IV. 9444.

Fig. 15. Lăpședă de mormînt din anul 1646.

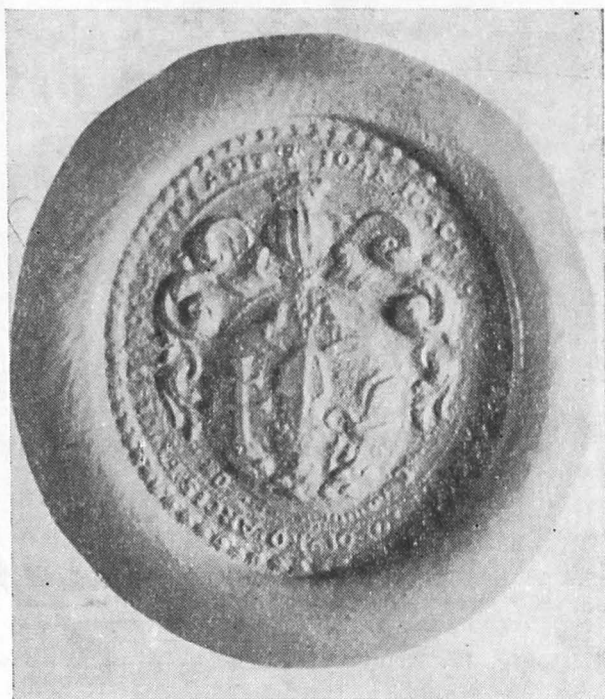

Fig. 16. Sigiliul familiei Thoroczky din Țărașău (mijlocul sec. XVIII)

etc.) și un brăzdar de plug simetric, din fier (fig. 16). Altă asemenea reprezentare se găsește pe frontispiciul casei cu nr. 790 din Miercurea Sibiului, unde sînt redată două fiare lungi și un brăzdar simetric din 1800 (fig. 17). Interesantă este și reprezentarea aflată pe sigiliul datat din 1830 sau 1839, aparținînd comunei Sopor, din Cîmpia Transilvaniei⁷⁵. În cîmpul sigiliului este înfățișat un fier lung și un brăzdar asimetric (fig. 18). Acest plug asimetric este prezent și în sigiliul comunei Mocirla (din raionul Zălau), databil din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea⁷⁶ (fig. 19). Aici sînt scoase în evidență mai ales părțile de fier; se poate observa destul de bine forma brăzdarului, a fierului lung, precum și a grindeiului, drept, a coarnelor pornite din două baze diferite.

⁷⁵ Orig. pe un inventar iobăgesc din 4 sept. 1844, în *Arh. ist. a Acad. R. S. România, fil. Cluj*, fond comit. Cluj, Material neordonat.

⁷⁶ Tiparul în Muzeul de istorie din Cluj, nr. inv. VI. 2959.

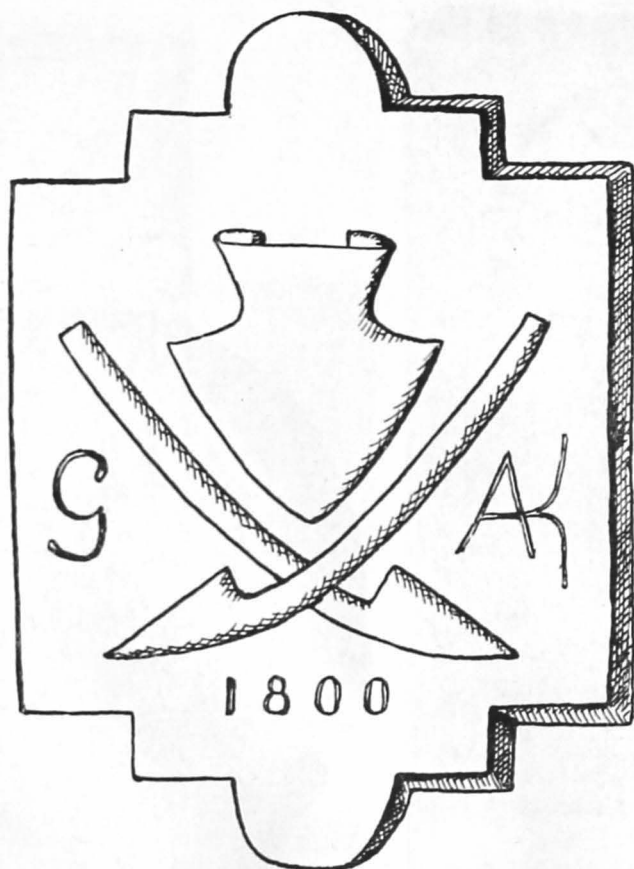

Fig. 17. Reprezentarea de pe frontonul casei cu nr. 790 din com. Miercurea, r. Sibiu.

Prezența brăzdarului simetric pe sigiliul familiei Thoroczky, a celui asimetric pe pecetea comunei Sopor și figurarea unui plug întreg pe cea a comunei Mocirla atestă într-un mod neîndoiește existența în agricultura țării noastre și a plugului de tip asimetric, confirmând datele furnizate chiar de documentele din secolele precedente.

Pluguri de tipul celor utilizate în agricultura Transilvaniei erau folosite și în Moldova și Țara Românească în epoca feudală. Existența lor este dovedită atât de documente cât și de o serie de reprezentări iconografice dintre care prezentăm doar câteva, pentru exemplificare.

De o importanță istorică deosebită pentru studiul problemei este scena pictată în pronaosul bisericii Sf. Ilie de lângă Suceava, fiind de o rară frumusețe. Biserica, zidită în 1488, este pictată, așa cum se prezintă ea astăzi, mai târziu. Reprezentarea surprinde mai întâi prin complexitatea ei. În ea este înfățișat plugarul din părțile Sucevei împreună cu unealta sa principală și cu animalele de jug. Reprezentarea este plină de viață și de autenticitate. După cercetările de până acum, ea poate fi socotită ca *prima* și *unica* reprezentare din centrul și sud-estul Europei.

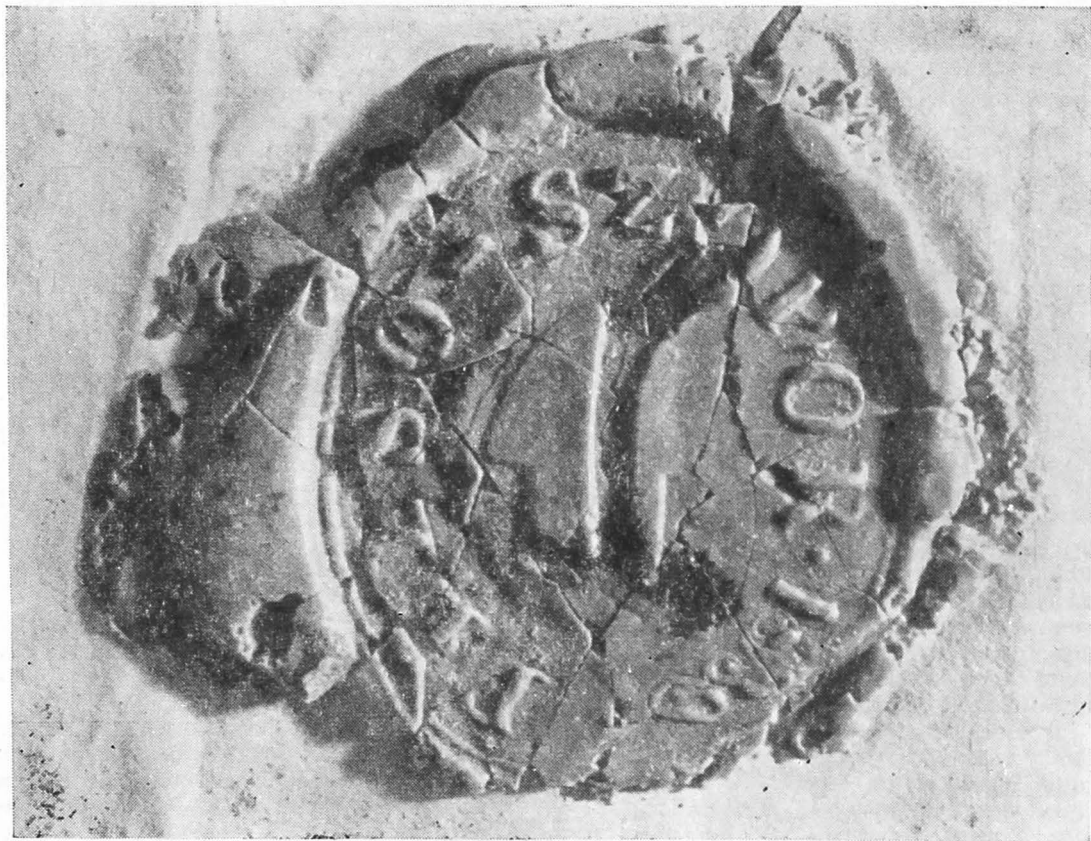

Fig. 18. Sigiliul com. Sopor, r. Turda.

Fig. 19. Sigiliul com. Mocirla, r. Zălau
(a doua jumătate a sec. XVIII).

în care este înfățișat un plug tras de opt boi. Pictura se datează în deceniul III al sec. XVI.⁷⁷

Plugul înfățișat este înzestrat cu brăzdar și fier lung. Grindeiul este așezat pe patul unei rotili, prezența acesteia dovedind un instrument de arat perfecționat. Tipul plugului de pe reprezentare este în schimb de tranziție, între cel simetric și asimetric. Spre această încadrare ne îndeamnă analiza părților care compun cadrul și forma brăzdarului. Talpa plugului este cea caracteristică plugurilor simetrice, aici însă de o mărime accentuată (mai grosolan și mai mare). Grindeiul este și el solid construit, drept și scurt. Bîrsa este așezată pe talpă, trece prin grindei, ieșind mult în afară pe partea superioară. Acest plug se deosebește de cele simetrice prin construcția coarnelor. Ele nu mai sînt făcute acum dintr-un lemn bifurcat, ci din două părți separate care sînt înfipte separat pe o parte și pe cealaltă a tălpii, ca la plugurile asimetrice. Brăzdarul — cel puțin așa reiese din reprezentare — e de formă simetrică, deși se pare că e tot mai puțin folosit la aratul pe partea stîngă a uneltei. Fierul lung este dezvoltat, curbat înainte și ieșit mult din partea de sus a grindeiului.

Pe reprezentare nu e figurat cormanul, însă existența lui poate fi admisă. Acest plug, după cum se pare, este unul de tranziție, între plugul simetric și cel asimetric. Pentru aceasta ar pleda și alte pluguri din această regiune, publicate de G. Bungescu în lucrarea special consacrată istoriei plugului⁷⁸, aproape identice cu cel de pe reprezentarea de la Sf. Ilie de lîngă Suceava. Unul dintre ele provine din fostul județ Vaslui⁷⁹, fiind de o construcție simetrică, cu cadrul în formă patrulateră, cu grindei evoluat, scurt și drept. Cormanul cît și plugul dau, în general, impresia unui instrument mare. Și mai caracteristic este plugul provenit din fostul județ Romanai⁸⁰, care după construcție aparține tipului simetric. Cu toate acestea se poate observa destul de bine cormanul fixat pe bîrsă și talpă într-un mod organic, nedînd posibilitate schimbării cormanului.

Aceleași particularități prezintă și plugul descris de G. Bungescu ca fiind un „plug vechi” provenit din județul Ilfov⁸¹. Este confirmată așadar existența unui plug înzestrat cu rotile, care după sistemul de construcție al cadrului ar indica tipul simetric, însă existența cormanului fix, a coarnelor din bucăți de lemn diferite, a unui brăzdar de forma unui triunghi și la care putem observa deja o dezvoltare spre un brăzdar asimetric, indică un tip de tranziție. Posibilitatea existenței unui plug de tranziție la noi pare dovedită și de un plug din Muzeul regional Sfîntu-Gheorghe, care, cu toate că este un plug de construcție simetrică, e înzestrat cu un corman fix⁸².

Date deosebit de prețioase asupra istoriei plugului furnizează scena laică a aratului, de pe exteriorul bisericii Sf. Gheorghe din Voroneț. Zidirea ei s-a terminat în același an cu cea de la Sfîntul Ilie de lîngă Suceava (1488), dar exteriorul bisericii este pictat la mijlocul secolului al XVI-lea⁸³.

Aici se disting bine cele patru părți care compun plugul, precum și fierul lung și brăzdarul. Fierul lung, ca și bîrsa, depășesc partea superioară a grindeiului. Brăzdarul are o formă accentuat triunghiulară, dar care totuși tinde spre forma dreptunghiulară a celui asimetric. Coarnele sînt separat montate pe talpă și se distinge bine îmbinarea grindeiului cu brațul stîng — cum se montează de obicei la plugurile asimetrice.

⁷⁷ Kozak, *Inschriften*, p. 128; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan*, p. 27; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, I, p. 650—651.

⁷⁸ Bungescu, G., *Evoluția plugului din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Buc., 1934.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 46, fig. 100.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 46, fig. 101.

⁸¹ *Ibidem*, p. 47, fig. 102.

⁸² Fără număr de inventar, în expoziția de bază a Muzeului din Sfîntu-Gheorghe.

⁸³ Romstorfer, *Woronetz*, p. 43; Henry, *Voronețul*, p. 1 și urm.; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan*, p. 31; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, I, p. 649.

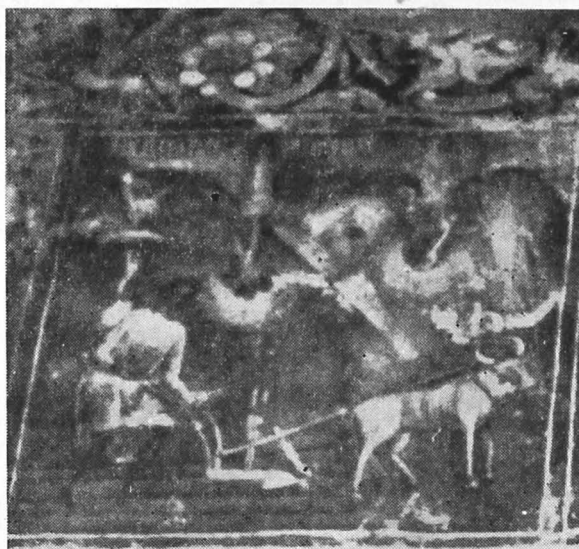
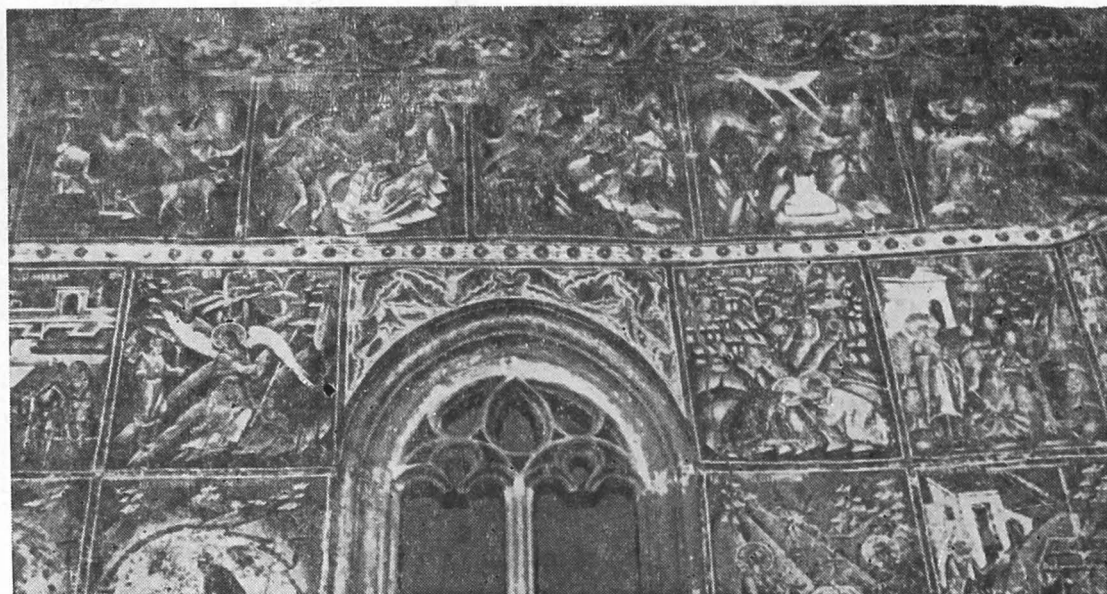

Fig. 20. Reprezentarea de plug din exteriorul bisericii Voroneț.

În această reprezentare rotila nu este tratată, boii sînt înjugăți direct la capătul prelungit al grindeiului. Sistemul acesta de înjugare l-am presupus și în Transilvania în reprezentarea de la Poienile Glodului. În concluzie, reprezentarea de la Voroneț indică un plug „jugular” din sec. XVI, asemănător cu cel de la Sf. Ilie de lângă Suceava, făcînd parte din tipul de tranziție de la cel simetric la cel asimetric. Execuția picturii este de o claritate și colorit viu, dînd o frumusețe rar întîlnită în picturile murale de la noi (fig. 20)⁸⁴.

⁸⁴ Voroneț. *Fresques des XVe et XVIe siècles*, București, 1959, fig. 95, 97.

Fig. 21. Scena aratului din biserica domnească de la Curtea de Argeș, 1747 — 1751.

O reprezentare asemănătoare ca impresie de ansamblu cu cea de la Voroneț, întâlnim pe unul din stâlpii bisericii sf. Nicolae domnesc de la Curtea de Argeș (fig. 21)⁸⁵. Prima fază picturală de la Curtea de Argeș datează din anii 1370—1380⁸⁶, pentru ca după mai bine de trei veacuri biserica să fie repictată. Între anii 1747—1751, zugravul Radu, fiul lui Mihai din Tîrgoviște, a pictat peste zugrăveala veche bolta naosului, tîmpla etc. și a introdus, ca nou, — după cercetările de pînă acum — scene din viața sf. Filofteia (cinci scene în total)⁸⁷. Reprezentarea plugului face parte dintre aceste scene.

Tipul plugului reprezentat nu se poate stabili cu precizie, deoarece fierul lung și brăzdarul sînt în lucru, pe jumătate înfipte în pămînt, din care motiv nu se vede nici talpa plugului. Grindeiul este lung, confecționat dintr-o bucată cu oiștea. Această reprezentare este mai simplistă decît cea de la Moldovița. Lipsește cu totul bîrsa și unul din coarnele plugului. Este însă prima reprezentare pe care se vede bine cormanul. Profilarea mînerului pe partea superioară a cormanului ar fi dovada unui plug simetric.

În lumina acestor date, nu mai poate fi acceptată interpretarea dată de V. Canarache în studiul privind uneltele agricole de pe teritoriul țării noastre în epoca veche⁸⁸. Avînd la dispoziție o schiță anexată studiului amintit, în care elementele plugului sînt schematizate pînă la denaturare, se vorbește de un plug primitiv de lemn tras de un cal în loc de o pereche de boi, și se susține că „timp de peste

⁸⁵ Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, 1926—1928, Cluj, 1929, fig. 33.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 25.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 69.

⁸⁸ V. Canarache, *Unelte agricole pe teritoriul R.P.R., în epoca veche*, în *SCIV*, I, 1950, nr. 2, p. 83—109.

Fig. 22. Icoana sf. Ilie, pictată de Radu Zugravul în 1795 (detaliu).

1700 de ani același tip de plug primitiv a continuat să funcționeze în părțile dunărene ale strămoșilor noștri⁸⁹, ceea ce neagă cu totul posibilitatea de evoluție a acestei unelte de-a lungul întregii epoci feudale.

O reprezentare izbutită a plugului cu rotilă avem din 1795 de pe o icoană care înfățișează pe sf. Ilie, pictată de Radu zugravul⁹⁰. Plugul redat aici (fig. 22) este de o construcție evoluată, cu toate părțile de construcție caracteristice unui plug, inclusiv cormanul. Prezintă un cadru tipic unui plug simetric, grindeiul fiind scurt și drept, așezat pe roțile. Coarnele sînt construite dintr-un lemn bifurcat; birsa iese mult afară din grindei. O particularitate a acestui plug este aceea că el se prezintă cu un cadru simetric pe care sînt montate un brăzdar asimetric (dreptunghiular) și un corman fix care are mînerul pe partea superioară, caracteristice plugului de construcție asimetrică. Pe reprezentare sînt înfățișate cu claritate roțile, care par a fi de aceeași dimensiune. Plugul este tras de o pereche de boi, fiind mînuit de doi oameni.

O schiță de plug de aceeași construcție s-a păstrat între hîrțile marelui agă Gr. Oțetelișeanu, din sec. XIX, la această schiță-desen fiind alăturate și denumirile părților componente (fig. 23)⁹¹.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 108—109.

⁹⁰ Orig. în Muzeul de artă al Republicii Socialiste România, nr. inv. T. Z. 1236.

⁹¹ T. Pamfile, *Agricultura la români*, București, 1913, p. 34, fig. 8.

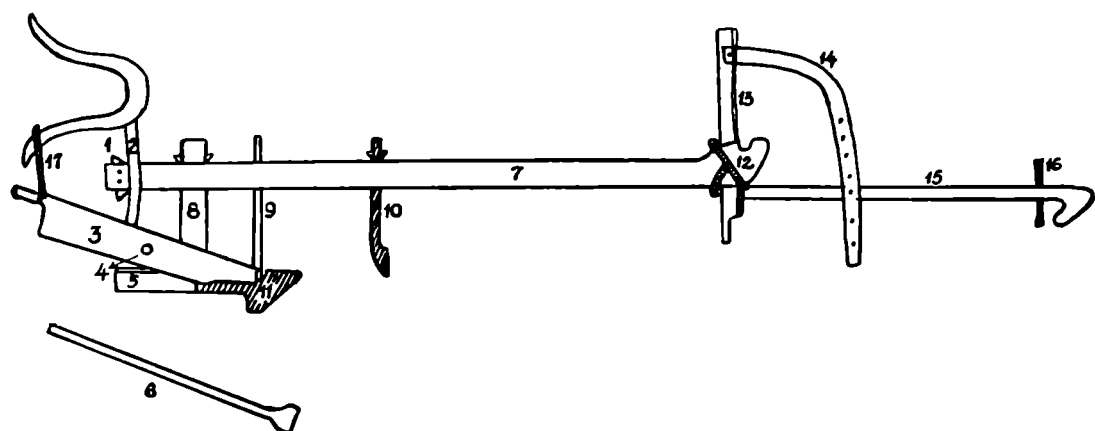

Fig. 23. Schiță de plug din prima jumătate a sec. al XIX-lea, păstrată între hîrțile marelui agă Gr. Otetelișeanu.

În limitele oferite de un studiu restrîns ca cel de față, nu putem aborda toate problemele pe care le ridică cercetarea de adîncime a tuturor aspectelor legate de evoluția plugului în țările române în epoca feudalismului. Pe baza materialului prezentat, a fost documentată în mod satisfăcător prezența și folosirea largă în agricultura țării a unui plug cu calități ridicate, începînd cu primele secole ale feudalismului. Rezultă că a fost folosit un instrument de arat de construcție superioară, adaptat cerințelor naturale ale pămîntului cultivat, fiind la nivelul general al tehnicii de producție a epocii. Tipurile de plug simetric și asimetric făcînd parte din categoria plugurilor al căror cadru este compus din patru părți esențiale și fiind înzestrat cu fier lung, brăzdar și corman, nu pot fi confundate sau asemuite cu nici un tip de *rariță*, mai cu seamă că ele sînt înzestrate și cu roțile, o anexă principală a plugului evoluat.

După mărturia izvoarelor, o mai mare răspîndire teritorială în agricultura țărilor române a avut-o plugul de tip simetric. Cel de tip asimetric este atestat și el destul de timpuriu, mai cu seamă în documentele arhivistice, ca fiind folosit cu precădere în regiunile de șesuri, în albia rîurilor mari.

Existența plugului simetric are o durată apreciabilă în timp. După mărturia descoperirilor arheologice el este prezent în agricultura dacilor, persistă în epoca stăpînirii romane și în cea prefeudală și continuă să fie folosit în agricultura evului mediu. Caracteristicile lui tehnice au făcut ca acest plug să-și găsească apreciere la țăranii noștri, fapt dovedit de neabandonarea lui nici în perioada de progres industrial de la începutul epocii capitaliste. Dimpotrivă, inovatorii din prima jumătate a sec. al XIX-lea au încercat să aducă îmbunătățiri tocmai acestui tip de plug. Un asemenea plug simetric îmbunătățit a obținut locul întîi la un concurs de pluguri care a avut loc la Cluj în 1845 (fig. 24)⁹².

Această unealtă agricolă — cu toate calitățile ei — la un moment dat s-a dovedit a fi depășită, tehnica de producție dezvoltîndu-se mult și în agricultură în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Pentru a face față cerințelor pieței interne și externe se introduc îmbunătățiri și în tehnica agricolă, îmbunătățiri ce vizează în primul rînd uneltele de producție, între care un loc dominant îl are plugul. În această epocă de prefaceri economice și sociale cresc și cerințele față de cali-

⁹² Orig. în *Arh. Ist. a Acad. Republicii Socialiste România, fil. Cluj, Doc. Soc. E.G.E. Vezi și I. Kovács, Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania, în ActaMN, I, 1964, p. 381.*

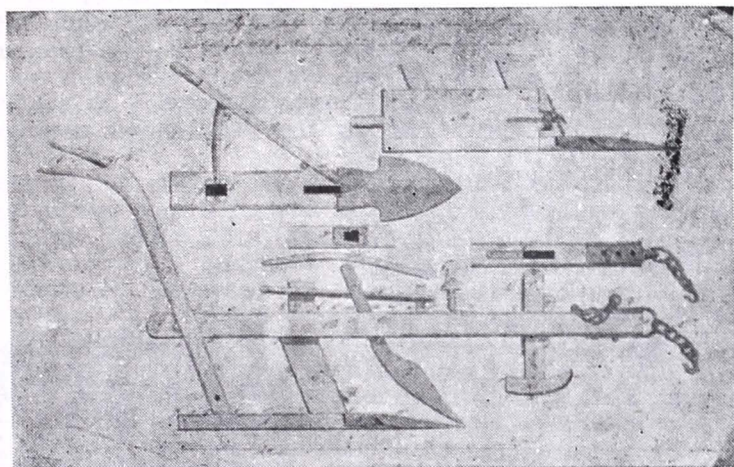

Fig. 24. Plug cu corman schimbător îmbunătățit (desen din 1845).

tățile tehnice ale uneltei. Plugul trebuia să fie de o greutate nu prea mare și să necesite o forță de tracțiune mai mică și mai rapidă, să aibă o stabilitate mai mare decât o avea plugul simetric, cu piesele care îl compun substanțial îmbunătățite. Un asemenea plug îmbunătățit e reprezentat pe pecetea lui Kelemen Benjámín (fig. 25)⁹³, fiind tras de doi cai puternici. Plugul a păstrat roțile și are un corman confecționat probabil din fier, alcătuind corp comun cu brăzdarul. Fierul lung nu mai are forma obișnuită pînă acum la plugurile simetrice sau asimetrice.

Cercetările etnografice, pe de altă parte, dovedesc întrebuintarea plugului simetric, cu corman schimbător, pînă în pragul secolului XX, și chiar și după aceea, în agricultura zonelor deluroase (fig. 26)⁹⁴.

S-au păstrat mai multe știri, din diferite descrieri, din această perioadă. Îmbunătățirile — după cum s-a văzut — în această primă perioadă de transformări au fost făcute de indivizi izolați, interesați în mărirea randamentului producției proprii. Curînd însă la aceste îmbunătățiri iau parte și atelierele mari, fabricile, care produc pluguri cu calități tehnice superioare, însă activitatea acestora se încadrează într-o nouă epocă a dezvoltării societății de la noi, epoca modernă.

*

Problema terminologiei și tipologiei plugurilor folosite în agricultura țărilor române în evul mediu nu a fost abordată în chip deosebit în cercetările istorice de pînă acum. În unele lucrări care se ocupau cu agricultura în general, cum ar fi lucrarea lui T. Pamfile (*Agricultura la români*)⁹⁵, sau a lui P. Cancel (*Termeni slavi de plug în daco-romană*)⁹⁶, aceasta din urmă de interes lingvistic, sau chiar

⁹³ Orig. în *Arh. ist. a Acad. Republicii Socialiste România, fil. Cluj, Doc. Soc. E.G.E., Obligațiuni, nr. 144*. Pentru activitatea lui Kelemen Benjámín în această direcție vezi Csetri E., *Kelemen Benjámín, a haladó gazda*, în *EmlKel*, p. 158—178.

⁹⁴ T. Papahagi, *Images d'ethnographie roumaine*, tom. I. Buc., 1928, p. 60; N. Dunăre etc., *Arta populară în Valea Jiului*, Buc., 1963; I. Chelcea, *Cercetări etnografice în bazinul Zlatnei și valea Ampoiului*, în *Apulum*, V, p. 455—7.

⁹⁵ T. Pamfile, *op. cit.*, p. 29—45.

⁹⁶ P. Cancel, *Termeni slavi de plug în daco-romană*, Buc., 1921, p. 8—24, 33—34. Tot aici putem aminti și lucrarea lui Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*, în *Codrul Cosminului*, an. II și III (1925—1926), Cernăuți, 1927, p. 123—174.

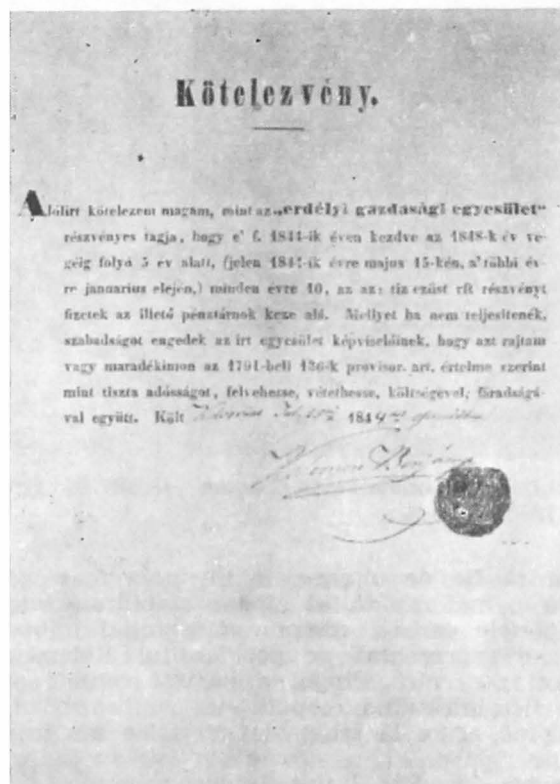

Fig. 25. Reprezentarea de plug de pe pecetea lui Kelemen Benjámin, 1844.

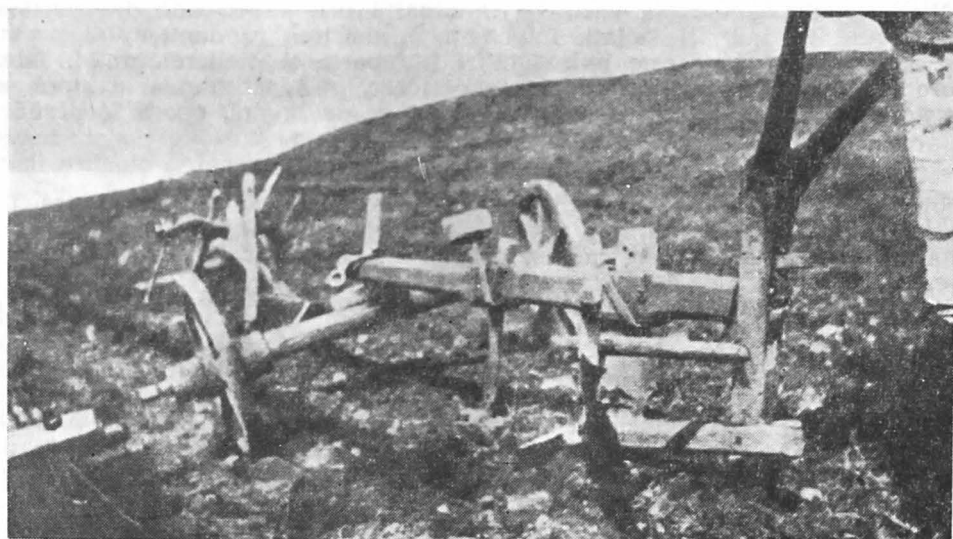

Fig. 26. Plug de lemn cu brăzdar și cuțit de fier, din Sohodol-Pădureni (Hunedoara)

într-o lucrare cu referire specială la evoluția istorică a plugului, datorată lui G. Bungescu (*Evoluția plugului din cele mai vechi timpuri până astăzi*)⁹⁷, această problemă nu era decât în mod sumar tratată.

Cu toate că nu a existat un studiu special închinat terminologiei plugurilor de la noi, în literatura de specialitate s-au întrebuițat termeni dintre care unii deja consacrați. Folosirea unora însă nu acoperă întotdeauna o realitate, fiind improprie.

Pe baza materialului utilizat în studiul de față, credem că se pot face unele precizări sau propuneri pentru fixarea termenilor în legătură cu tipurile de pluguri folosite în agricultura medievală a României.

În primul rând dorim să punem în discuție termenii folosiți în mod neadecvat în literatura problemei. Termenul de „*plug de lemn*“, de pildă, folosit adesea, nu are nici o justificare și nu poate preciza vreun tip de plug. În agricultura țării noastre nu s-au folosit pluguri numai din lemn, ci — după cum s-a demonstrat — dacii și apoi populația românească au folosit un plug care avea părțile lucrătoare din fier, din lemn fiind construit numai cadrul. Termenul „*plug de lemn*“, în această situație, trebuie sau abandonat, sau întregit astfel: „*plug de lemn cu brăzdar și cuțit de fier*“, în acest caz el înfățișând o realitate.

Un alt termen folosit și el des în literatura de specialitate, fără precizări, este acela de „*plug greu*“ („*nehézeke*“). Nici în acest caz nu se indică caracteristicile vreunui tip de plug. Unii cercetători înțeleg sub termenul de „*plug greu*“ o unealtă de construcție similară celei dintr-o reprezentare de pe o diplomă de înobilare din 1456 emisă în Ungaria, unde de fapt este înfățișat un plug asimetric. Alții se gîndesc la acest termen atunci cînd în izvoare sînt amintite animalele de jug într-un număr mai mare (8—10—12), folosite la tracțiunea uneltei. Folosirea unei asemenea forțe de muncă însă nu poate fi pusă în legătură cu vreun tip de plug, fiindcă în asemenea cazuri nu este vorba de un instrument de dimensiuni mai mari, deci de un plug greu. După mărturia documentelor, dintre care nu amintim aici decât două, în cele mai multe cazuri sporirea numărului de animale la tracțiune nu se datorește mărimii deosebite a uneltei, ci accelerării vitezei de deplasare a plugului în timpul aratului și măririi adîncimii brazdei, crescînd astfel productivitatea muncii. Același plug tras de 2—4 boi „*umbla*“ mult mai încet decât dacă el era tras de 6—8 boi. Într-o unitate de timp, de pildă o zi de muncă, cu 6—8 boi, cu același plug se putea ara o suprafață mai mare decât cu 2—4 boi. Acest lucru este arătat limpede în cea de a doua înțelegere între țărani răsculați și nobili încheiată în 1437, unde la sarcinile iobagilor față de nobili se statornea ca „...fiecare om de condiție iobagă sau țaran să fie dator să plătească stăpînului său de moșie, pe un an întreg, *pentru un plug întreg, socotit cu opt vite de jug, un florin de aur*... și (pentru un plug) cu doi boi sau cai de jug, 25 de dinari“⁹⁸. Tot așa, în urbariul satului Chiochiș din anii 1785 și 1820⁹⁹, iobagii fiind întrebați asupra datoriei și slujbelor pe care trebuie să le presteze stăpînului feudal, la capitolul prestații în muncă se specifică: „Noi iobagii, ori cu boii ori cu pîlmile 3 zile în săptămîină slujim, *dară care mergem la plug de putere numai 2 zile în săptămîină slujim*“¹⁰⁰. În mod convingător se dovedește faptul că în majoritatea cazurilor atunci cînd în documente se amintește un număr mai mare de animale de tracțiune nu trebuie înțeles un așa numit „plug greu“, ci mai cu seamă un oarecare tip de plug cu care datorită folosirii unei forțe de tracțiune mai mari se mărea randamentul uneltei.

Trebuie specificat însă că în agricultura noastră au fost folosite și pluguri de dimensiuni mai mari, care s-ar putea într-adevăr numi pluguri grele. Pentru desțelenire se folosea adesea un plug mai solid, „mai greu“. Alte pluguri numite „grele“ au o funcție cu totul specială în viața feudală de la noi, fiind folosite la

⁹⁷ G. Bungescu, *op. cit.*, p. 60—65.

⁹⁸ Șt. Pascu, *Bobilna*, p. 174.

⁹⁹ Csetri Al., *Conscripțiile urbariale ale satului Chiochiș din anii 1785 și 1820*, în *AIIC*, tom. VII, 1964, p. 239—266.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 248.

marcarea hotarelor între sate sau diferiți proprietari, constituind un obiect comun al întregii obști, de unde și denumirea lor de „pluguri ale satului”¹⁰¹. Plugurile satului însă nu au aceeași construcție, unele fiind asimetrice, dar altele de construcție simetrică. Termenul de *plug greu* nu are, deci, o accepțiune legată de construcția uneltei și el nu se poate folosi pentru designarea vreunui tip de plug. În ceea ce privește „plugul satului”, în cazul în care există certitudinea că el acoperă realitatea despre care a fost vorba, termenul poate fi utilizat, mai ales că aminteste de un aspect referitor la viața obștilor țărănești din trecut.

Din materialul prezentat pînă acum reiese cu claritate că în agricultura țării noastre, în epoca feudală, au fost folosite două tipuri fundamentale de plug: cel de construcție simetrică și cel asimetric. Documentele vremii însă nu le amintesc sub această denumire, ea nefiind folosită de țăranii noștri. Acest lucru se va face abia din secolul al XVII-lea, odată cu conscripțiile de bunuri, și mai cu seamă în secolul următor, cînd se vorbește de două tipuri de pluguri care fac parte dintre uneltele de cel mai mare preț. Se amintește astfel „*plugul schimbător*” sau „*plugul cu două brazde*” („*váltó eke*”), alături de „*plugul cu o brazdă*” („*kerülő eke*”) ¹⁰². Fiind termeni întrebuițați în perioada feudală, ei trebuie respectați. Se îngăduie — și este bine acest lucru — ca termenii în discuție, pentru a se evita confuziile, să fie completați cu noțiuni bine fundamentate, care au în vedere caracteristicile de construcție ale uneltei, ceea ce la rîndul său implică luarea în considerație și a tehnicii de mînuire a uneltei, de unde poate deriva o terminologie mai completă și corespunzătoare.

La determinarea tipului de plug trebuie avute în vedere principalele trăsături ale uneltei, anume cadrul, cu elementele și forma lui (patrulateră), construcția lui simetrică sau asimetrică, forma și caracteristicile tehnice ale părților direct lucrătoare. Denumirea care trebuie dată uneltei (tipurilor) este în corelație directă cu caracteristicile tehnice de construcție, cu tehnologia părților componente, dar ținînd seamă și de termenii folosiți în epoca respectivă de către mînuitorii acestor unelte, denumire care să fie în același timp confirmată de izvoarele scrise ale perioadei.

Ținînd seamă de cele expuse mai sus, pentru tipul de plug care în documente este denumit *plug schimbător* și care este identic cu *plugul simetric*, termen pe care noi l-am folosit deja, credem nimerit să se folosească denumirea de „*plug simetric cu corman schimbător*”, care ar reda mai bine realitatea. Acestei denumiri îi corespunde și înțelesul termenului folosit pînă astăzi de către țărani, anume „*plug cu două brazde*” ¹⁰³.

Termenul de „*plug asimetric*” utilizat la descrierea unei unelte de construcție asimetrică și cu brăzdar asimetric, dreptunghiular, are aceeași accepțiune cu termenul din documente de „*kerülő eke*”, sau „*plug cu o brazdă*”. Denumirea completă a unui asemenea plug ar fi „*plug asimetric cu corman fix*”, parțial folosită deja în literatură ¹⁰⁴. Această denumire ni se pare mai firească, deoarece se referă la caracteristicile uneltei, ea derivă din particularitățile constructive și nu din modul în care unealta era pusă în mișcare.

În concluzie, în momentul de față, pe baza izvoarelor istorice, putem afirma că în țările române în evul mediu au fost folosite două tipuri fundamentale de pluguri: *plugul simetric cu corman schimbător* și *plugul asimetric cu corman fix*. Cel simetric continuă în linii generale tradițiile unui instrument de arat utilizat la noi în epoca veche. Acest tip de plug este prezent în materialul arheologic din perioada prefeudală și feudalism, apare în sec. XV în cel iconografic și este apoi atestat nominal în

¹⁰¹ Kós K., „*Plugul satului*” ... p. 298.

¹⁰² Vezi notele 28 și 29.

¹⁰³ Vezi și I. Chelcea, *op. cit.*, p. 456.

¹⁰⁴ Vezi studiile lui Kós K., Csetri Al., I. Chelcea, citate în acest studiu.

cel arhivistic. Acest lucru permite concluzia că el a fost o unealtă de o mai largă răspîndire la noi. Acest tip, atît de frecvent în izvoarele vremii, face parte din categoria plugurilor construite din patru părți de bază — talpa, grindeiul, coarnele și bîrsa — fiind înzestrat în tot cursul evului mediu cu un fier lat și unul lung, precum și cu corman care se schimba de pe o parte pe cealaltă a plugului. În cele mai multe cazuri, se atașează și rotilele.

Plugul asimetric cu corman fix face parte din aceeași categorie de pluguri cu patru părți, înzestrat cu un brăzdar asimetric și fier lung. Cormanul este întotdeauna așezat pe partea dreaptă a uneltei, fiind organic legat de bîrsă și de talpa plugului. După sistemul de mînuire — trasarea brazdei făcîndu-se prin înconjurarea lotului — acestui tip țărani noștri i-au spus „*plug cu o brazdă*“.¹⁰⁵

Pe lîngă aceste două tipuri de plug, în agricultura țării noastre au fost întrebuințate și tipuri de tranziție, care la rîndul lor derivă din plugul simetric cu corman schimbător și adaptat cerințelor locale. În sfîrșit, trebuie să amintim instrumentul cu o folosire specială, anume „*plugul satului*“, a cărui denumire rămîne valabilă pentru un plug special, el putînd fi de ambele tipuri.

O fixare definitivă a terminologiei și tipurilor de pluguri întrebuințate în agricultura feudală pe teritoriul țării noastre nu poate fi făcută însă decît în urma unor cercetări și mai amănunțite asupra evoluției uneltei în această epocă istorică.

N. EDROIU—P. GYULAI

DIE ENTWICKLUNG DES PFLUGES IN DEN RUMÄNISCHEN LÄNDERN IM FEUDALISMUS

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit nahmen die Verfasser sich vor, einige, die Entwicklung des Pfluges in den rumänischen Ländern im Mittelalter betreffende Fragen zu behandeln, die bis jetzt in der rumänischen Geschichtsschreibung nur wenig besprochen wurden.

Nachdem der allgemeine Rahmen der Entwicklung des Pfluges bis zum Beginn des Feudalismus behandelt wurde und die mit den Bestandteilen des Werkzeuges verbundene Fragen vorgetragen wurden, sind die wichtigsten Quellenkategorien angezeigt, die bedeutende Angaben über den Pflug als Grundwerkzeug des Ackerbaues liefern können.

Die Verfasser rufen die Aufmerksamkeit besonders auf die künstlerischen Pflugdarstellungen auf verschiedenen Denkmälern auf, die von den — bis jetzt beschränkten — Forschungen dieser Art nicht benützt wurden, Darstellungen die wertvolle Angaben über den Bau, den Bestandteilen, der Benützungstechnik des Pfluges bie-

¹⁰⁵ I. Chelcea, *op. cit.*, p. 455—456.

ten. Die schriftlichen Quellen geben in diesen Fragen nur selten Auskunft, und dann stammen sie aus näheren Perioden. Die junge mittelalterliche Archäologie bietet noch nicht genügend Angaben über dieses Werkzeug, und die ethnographischen Forschungen, sowie das Studium musealer Stücke beziehen sich, nach dem Alter des Informationsmaterials auf eine jüngere Periode. Deshalb legten die Verfasser dieser Studie auf Grund der benützten Information die vom den auf dem Gebiete Rumäniens bewahrten ethnographischen Darstellungen gelieferten Angaben. Es sind die Pflugdarstellungen von Țirjiiu-Odorhei (XV. Jh.), von den Adelsdiplomen aus Transsylvanien (XVI—XVII. Jh.), die Ackerszenen von den Wandmalereien der Moldauer Kirchen (XVI—XVIII. Jh.), Sf. Ilie neben Suceava, Voroneț, aus der Walachei (Curtea de Argeș), oder aus der Maramuresch, sowie von anderen Monumenten.

Die Verfasser versuchten andererseits die Zusammenstellung einer Typologie des in der Landwirtschaft der rumänischen Ländern im Mittelalter benützten Pfluges. Die beiden Haupttypen der verwendeten Pflüge sind asymmetrischen Baues mit fixem Streichblatt, die in den ebenen Zonen benützt werden und symmetrische, mit wechselnden Streichblatt, für die Hügelgegenden. Eine spezielle Anwendung hatte der „Dorfpflug“. Neben den dargestellten Pflugtypen sind auch einige Übergangsformen angezeigt.

Während der Behandlung der Fragen erhoben sich vor den Verfassern mit der Fachbenennung verbundene Schwierigkeiten, wie die Benennung der jetzt festgestellten Pflugtypen, der Bestandteile, Benennungen die während eines Zeitalters von einem Gebiete zum anderen bemerkbare Veränderungen erleiden. Die Verfasser versuchen die Lösung der Terminologiefraße des Werkzeuges in seinem allgemeinen Rahmen.

Bei der Behandlung der Entwicklung dieses Werkzeuges wurde — soweit es möglich war — das Entwicklungsstadium des Pfluges in den benachbarten und sogar entfernteren Gebieten Europas vor Augen gehalten. Es konnten so wertvolle Schlussfolgerungen gezogen werden, aus denen die Tatsache hervorgeht, dass das Grundwerkzeug des Ackerbaues in den rumänischen Ländern im Feudalismus, sowie die Landwirtschaftstechnik auf dem allgemeinen Niveau der Zeit standen.

DIN ISTORIA IOBĂGIMII ROMÂNE TRANSILVĂNENE. IOBAGI ROMÂNI ÎN POLONIA ÎN SEC. XVI.

După stingerea Iagellonilor prin moartea lui Sigismund II August în 1572 și după scurta domnie a lui Henric de Valois, tronul Poloniei a fost ocupat, în 1576, de Ștefan Báthory, care cu cinci ani mai înainte, în 1571, ajunsese principe al Transilvaniei. În aceste împrejurări, relațiile economice, politice și culturale mai vechi dintre Transilvania și Polonia s-au intensificat mult în anii 1576—1586, când principele transilvănean a domnit în Polonia.

Dacă facem abstracție de frecvențele achiziționări de vin unguresc — de multe ori transilvănean — pe seama Curții regale polone și ne referim la relațiile comerciale cu caracter mai larg, constatăm un viu trafic comercial între Transilvania și Polonia, îndeosebi cu orașele comerciale din sud (Cracovia, Liov). În anii 1578—1579, negustorii transilvăneni, mai ales din Brașov, au cumpărat la Liov, în afară de coase, cositor etc., 141 de postavuri diferite (Luński, german, carasia, szifftuch, de Breslau), adică 5640 coți pol. (= 3098,61 m).¹ La Cracovia, în 1584, se amintește că negustori din Oradea Mare au cumpărat 22 bella (= cca 21.120 coți pol.) de postav de Görlitz (Silezia) și 25 bella (= circa 24.000 coți pol.) de postav simplu², ceea ce dă un total de 45.120 coți pol. sau 24.788,92 m, socotind valoarea cotului polon (łokiet) cu 54,94 cm. Acestea sînt doar cîteva exemple, izolate, dar nu mai puțin grăitoare pentru existența relațiilor comerciale polono-transilvănene în vremea lui Ștefan Báthory, după a cărui moarte ele aveau să ia o mare dezvoltare, așa cum o dovedesc registrele vamale (Księgi celne) ale Cracoviei, din ultimii ani ai secolului al XVI-lea³.

Frecvente au fost de asemenea legăturile politice dintre Transilvania și Polonia în acel timp. Nenumărați slujitori mai mari ori mai mici, din serviciul lui Ștefan Báthory, au fost transilvăneni, nenumărate au fost

¹ R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, II, Poznań, 1929, p. 255—256.

² *Ibidem*, p. 204—205.

³ Cracovia, Wojewódzkie Archiwum Państwowe (ul. Sienna 16), Księgi celne, Mss. Nr. 2116 (1592), 2117 (1593), 2118 (1594), 2119 (1595), 2120 (1597), 2121 (1599), 2121 (1600). Aceste materiale arhivistice le-am folosit în lucrarea noastră în mss. *Relațiile comerciale ale Clujului cu Cracovia la sfîrșitul sec. al XVI-lea*.

soliile care au făcut atunci drumul între Polonia și Transilvania, în diferite afaceri economice și politice.

Pe linia acestor intense legături polono-transilvănene, au ajuns în Polonia, în timpul lui Ștefan Báthory, nu numai nobili ardeleni, ci — ceea ce e mai important — numeroși iobagi români, unguri și secui din Transilvania, care au slujit fie la Curtea lui Ștefan Báthory, fie ca mercenari în armata polonă. De iobagii și nobilii unguri din Transilvania, aflători în Polonia în anii 1576—1586, s-a ocupat istoriografia burgheză maghiară (Szádeczky-Kardoss Lajos⁴, Veress Endre⁵, Divéki Adorján⁶), care însă nu s-a interesat aproape deloc de românii transilvăneni aflători în Polonia în aceeași perioadă de timp. De altfel, nici istoriografia burgheză română nu a dat o atenție deosebită acestei chestiuni. Singura contribuție în această problemă o datorăm lui Nicolae Iorga, care s-a mulțumit să întocmească o listă de 113 nume de români transilvăneni care au slujit în Polonia pe timpul lui Ștefan Báthory⁷. La întocmirea listei sale, N. Iorga s-a folosit de socotelile curții lui Ștefan Báthory, editate de Andrei Veress⁸.

De asemenea, trebuie menționat faptul că, cu excepția lui Iorga și Szádeczky, istoriografia mai veche ori mai nouă nu pomeneste nimic despre românii transilvăneni aflați în slujba lui Ștefan Báthory, mulțumindu-se, în cazul mercenarilor din oastea polonă a epocii, să vorbească doar de scoțieni, italieni, nemți și unguri⁹.

Informațiile privitoare la românii transilvăneni, aflați în slujba polonă în timpul lui Ștefan Báthory, s-au păstrat în Arhiva centrală a actelor vechi (Archiwum Głowne akt dawnych, abr. AGAD) din Varșovia, în secția Archiwum skarbu koronnego (Arhiva vistieriei regale) fondurile Działy skarbowe (Regestra perceptorum et distributorum de privatis proventibus S.M.R. Serja główna 1507—1605) și Rachunki królewskie, oddział 1388—1792. Din aceste fonduri extrem de mari (primul are peste 350 vol., iar al doilea 391 vol.), o serie de tomuri se referă la perioada lui

⁴ *Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-i orosz háborúban* (Ostașii maghiari ai regelui polon Șt. Báthory în războiul cu rușii din 1580), în *Had-történelmi Közlemények*, 1931, XXXII, p. 1—30. El dă doar numele următorilor 9 mercenari români transilvăneni: Radul, Nagoy, Mureșan, Opra Damsul (!), Stanczył Oláh, Dumșa (!), Ztepaniga, Lupul Kardos (*ibid.*, p. 11).

⁵ *Lengyelországi adalékok hazánk s főleg Erdély XVI—XVIII. századi történetéhez* (Contribuții polone la istoria patriei noastre și mai ales a Transilvaniei din sec. XVI—XVIII). Budapesta, 1896.

⁶ *Les hongrois en Pologne à l'époque d'Etienne Báthory*, în *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935, p. 105—132.

⁷ *Știri mărunte de istorie românească*, în *Revista Istorică*, 1921, VII, 10—12, p. 209—210.

⁸ *Infra*, nota 11.

⁹ Vezi, între alții, M. Bobrzyński, *Přehled dějin polských*. Přeložil Jaroslav Bidlo, Praga, f.a., p. 265; I. Macúrek, *Dějiny polského národa*. Praga, 1948, p. 139—140; S. Arnold — I. Michalski — K. Piwarski, *Historia Polski od połowy XV w. do r. 1795*, Varșovia, 1955, p. 85; *Očerki istorii SSSR. Period feudalizma. Konec XV. v. — načalo XVII v.*, Moscova, 1955, p. 390.

Ștefan Báthory. Materialele privitoare la Transilvania au fost extrase și publicate de Andrei Veress, atât în contribuția sa din 1896, amintită mai înainte,¹⁰ cât și — mai ales — într-un volum cuprinzând socotelile Curții lui Ștefan Báthory¹¹. Aceste materiale au fost cunoscute și utilizate și de istoriografia polonă, de exemplu de istoricul Adolf Pawiński, care a editat registrele de socoteli ale tezaurariatului regatului polon¹². În cele de mai jos, ne vom folosi de materialele editate de A. Veress, pe care le vom completa cu unele date mărunte, extrase de noi din cele două fonduri de arhivă amintite mai sus, din care am parcurs circa 70 tomuri, în toamna anului 1956, cu ocazia cercetărilor noastre în Arhiva centrală a actelor vechi din Varșovia.

Iobagii români transilvăneni, care au ajuns în Polonia în timpul lui Ștefan Báthory, au fost folosiți unii la Curte, ca grăjdari (*agasones*) și vizitii (*aurigae*), iar alții, în armata polonă, ca mercenari.

Încă din primul an de domnie al lui Ștefan Báthory, se amintesc iobagi români transilvăneni la Curtea lui. Astfel, în 1576, printre grăjdari întâlnim pe Luca Oláh, Gheorghe Manea (*Mamnia*), iar ca vizitii (*aurigae et rhedarii*) pe Vlasie Radul (Blasiu Ráduly) și Petru Orgovan¹³. Ultimii doi figurează și în 1578, printre vizitii, alături de ceilalți doi grăjdari¹⁴. În 1578 printre cei „noviter ex Transilvania cum equis Suae Maiestatis Regiae venientes et in servitium suscepti” aflăm pe Radu din Beclean (*Bethleni*) și Lucaci din Făgăraș (*Fogorosi Lukács*)¹⁵. În 1580, numărul iobagilor români, grăjdari și vizitii în serviciul lui Ștefan Báthory, a crescut foarte mult. Printre grăjdari aflăm în acest an și în anii 1581—1583 pe următorii: Oprea (*Opra*), Oprea cel Mic (*Kis Opra*), Oprea cel Bătrîn (*Stary Opra*), Oprea din Drid (*Dridi Opra*)¹⁶, Stoica din Făgăraș (*Fogorasi Stoyka*), Oprea din Făgăraș (*Fogorasi Opra*), Matei Corbea (*Korba*), Stoica cel Mic (*minor*), Stoica cel Bătrîn (*stary*), probabil cel amintit mai înainte sub numele de Stoica din Făgăraș¹⁷. Mai numeroși sînt vizitii amintiți în registrele polone de socoteli în anii 1580—1583. La 10 mai 1580, au fost primiți în slujbă la Vilna următorii iobagi români printre „aurigae hungari cum equis ex Transilvania venientes”: Radu cu tovarășul (*Raduly cum socio*), Ștefan din Ruscior (Rușor, Riușor) (*Stephanus Roszczwri*), Guță Oprea (*Gucza Opra*), Barbu din Sărata (*Szarátai Barbó*), Radul Stanciu (*Raduly Sztanczul*), Stoica Barbul (*Sztojka Barbul*), Stanciul Pepele (*Stanczul Papele*), Stoica Ropad (*Ztojka*

¹⁰ Vezi mai sus, nota 5.

¹¹ *Rationes curiae Stephani Báthory regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes* (1576—1586). Budapesta, 1918. (Fontes Rerum Hungaricarum, III).

¹² *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego* (1576—1586), Varșovia, 1881 (Źródła dziejowe, IX). Există un podskarbi koronny = thesaurarius regni și un podskarbi nadwórny = thesaurarius curiae regiae.

¹³ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 15.

¹⁴ *Ibidem*, p. 8—9.

¹⁵ *Ibidem*, p. 48.

¹⁶ *Ibidem*, p. 90.

¹⁷ AGAD, Archivum skarbu koronnego, Działy skarbowe, Regestra perceptorum et distributorum..., t. 260 (1580), ff. 150 r., 153 v., 158 r.; t. 261 (1581), ff. 127, 130—130 v., 132 v.; 263 (1582), ff. 134 v., 139—139 v., 142 v., 146; t. 268 (1583), ff. 164 v. — 165, 166 v. — 167, 169 v. — 171, 173 v.; t. 269 (1583), ff. 182—182 v., 184 v. — 185, 187 v. — 188, 190 v.; t. 352 (1580), ff. 193, 195 v., 200, 202 v., 204—204 v.; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 88—90, 194—196.

Ropad)¹⁸. Tot în 1580, printre vizitii se amintesc: Radu, Oprea din Făgăraș (*Fogorasi Opra*), Stanciu, Stoica, ambii din Făgăraș, Radul cel Mic (*Kis Radul*), Barbu (*Barbo*), Ioan Conea (*Konya*), Ștefan Mocea (*Mocha*), Manu din Lisa (*Lészai Manó*), Barbu Hofai (?), Ștefan Oláh. În același an, Radu cel Mic este arătat ca „a curia dimissus”¹⁹.

În 1581—1583 se amintesc, pe lângă câțiva trecuți în registrul de socoteli în anul 1580, ca: Radu, Stanciu din Făgăraș, Barbu, Stoica²⁰, și unii noi, care au venit în Polonia în 1582, aducând cai din Transilvania, și fiind lăsați să se înapoieze (aurige sive kocsis hungari ex Transylvania cum equis venientes et iterum dimissi). Aceștia sînt: Ioan Cioară (*Chorra*), Oprea Cioară (*Opra Chora*), Oprea Bar, Stan Sulu, Stanciu Brinză (*Stanczul Bryndze*), Stan Novac (*Novák*), Oprea Răspop (*Opra Rospop*), Radu Barbu²¹. În 1583, printre cei care s-au înapoiat în Transilvania (qui Transilvaniam discesserunt) se află și Cociș Jurj (*Kotczysz Dziurcz*) și Matei din Făgăraș (*Fogorász Math.*)²². În anii 1585—1586 în registrele polone de socoteli apar iarăși nume de români transilvăneni folosiți ca grăjdari, vizitii sau îngrijitori de cai la curtea lui Ștefan Báthory. Printre grăjdari se află amintiți: Băncilă (*Bancilla*), Stoica cel Mic (*Kis Sztojka*), Oprea din Făgăraș (*Fogorasz Opra*), Coza (*Koza*), Ioan din Făgăraș (*Fogorassy*), Nicolae din Făgăraș²³. În 1586, în afară de Oprea din Făgăraș, este înregistrat un Stoica (*Stoyka*) și un Lăudat (*Laudath*), îngrijind, se pare, de caii lui Ștefan Báthory rămași la Grodno după moartea regelui.²⁴

Din numele date mai sus, se vede că iobagii transilvăneni, înregistrați ca grăjdari și vizitii la curtea polonă în timpul lui Ștefan Báthory, au fost relativ numeroși. Deși fonetismul polon ori maghiar ce s-a dat numelor lor de către slujbașul polon sau maghiar, care i-a trecut în registre, le-a alterat numele, cei de mai sus pot fi considerați sigur români. Alături de ei — așa cum rezultă din registrele de socoteli ale vistieriei polone — au slujit ca grăjdari și vizitii, la curtea lui Ștefan Báthory, și unguri, poloni, cehi, sîrbi ori alții. Aceleași registre ne permit să aflăm și plata ce o primeau acolo grăjdarii și vizitii români ardeleni și soroacele cînd li se făcea plata. Fiecare grăjdar și vizitiu primea, obișnuit, pe un trimestru (pro quartali uno integro) 12,6 fl., adică, pe lună 4,2 fl., deci 4 fl. și 2 groși. Vom vedea mai jos, cînd ne vom ocupa de mercenarii din

¹⁸ AGAD, Rachunki królewskie, t. 253 (1580) f. 126; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 9.

¹⁹ AGAD, Archivum skarbu koronnego, Działy skarbowe, Regestra perceptorum et distributorum ..., t. 260 (1580), ff. 150 v., 152 r., 159 r., 161 v.; t. 352, ff. 194, 201, 203—203 v., 204 v.; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 88—90.

²⁰ AGAD, Archivum skarbu koronnego, Działy skarbowe, Regestra perceptorum et distributorum ..., t. 261 (1581), ff. 128—128 v., 130—133 v., 133—133 v.; t. 263 (1582), ff. 135 v. — 136, 137, 140—140 v., 143—143 v., 146; t. 268 (1583), ff. 165 v., 167—168, 169 v. — 171; t. 269 (1583), ff. 188—188 v., 191 v. (Iacob Giorgi), f. 304—304 v.; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 194.

²¹ AGAD, Archivum skarbu koronnego, Działy skarbowe, Regestra perceptorum et distributorum ..., t. 263 (1582), ff. 149—149 v.; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 171—172.

²² AGAD, Archivum skarbu koronnego, Działy skarbowe, Regestra perceptorum et distributorum ..., t. 269 (1583), f. 183 v.

²³ AGAD, Rachunki królewskie, t. 278 (1586), ff. 59—59 v.; A. Veress, *op. cit.*, p. 224.

²⁴ AGAD, Rachunki królewskie, t. 344/345, f. 8 v.

armata lui Ștefan Báthory, ce reprezenta această sumă. Plata grăjdarilor, căruțașilor și vizitiilor se făcea de 4 ori pe an, tot la trei luni (5. I.—5. IV., 5. IV.—5. VII., 5. VII.—5. X. și 5. X.—5. I. anul următor)²⁵. Se întâmpla uneori să se plătească o dată pentru două trimestre („pro quartalibus utrisque“)²⁶. În afară de plata în bani, grăjdarii și vizitiile români, ca și alți slujitori și servitori de la curte, mai primeau și postav, obișnuit carasie²⁷, din care își confecționau uniforme. Primeau însă și alte postavuri: fainlundiș, semiscarlat, postav de Moravia²⁸.

În vreo două cazuri se întâlnesc nume de români printre *pueri sive clientes*, adică aprozii de la curte. Astfel, în 1581, printre *pueri* figurează un Körtvélyesi²⁹, probabil român din Curtuiuşul Chioarei. În 1586, la Grodno, printre aprozii lui Ștefan Báthory, aflăm și pe românul Brînză (*Brindza*)³⁰. Aprozii erau plătiți cu 6 fl. pe trimestru, erau îmbrăcați de rege, primind postav (fainlundiș, carasia) pentru haine, și încălțăminte (*pro caligis*), mîncau la bucătăria curții³¹. Aprozii primeau și piei de vulpe sau, în locul lor, bani³², ceea ce dovedește că aceste piei făceau parte din dotația lor.

Printre pedestrașii din garda regelui (*pedites praetoriani*) am aflat numai un singur ostaș pe care-l considerăm român: *Gheorghe Gooi*³³. Prin urmare N. Iorga³⁴ greșește cînd, referindu-se la iobagii români transilvăneni trecuți în registrele polone, îi socotește pe toți „soldați ai gărzii ungurești a regelui“. De fapt, e vorba de mercenari români, slujind în oastea polonă.

Românii transilvăneni, înrolați în armata polonă ca mercenari, în timpul lui Ștefan Báthory, au fost mult mai numeroși. Prezența lor în Polonia, alături de mercenari scoțieni, nemți, italieni, unguri, secui, sirbi, ruteni și alții, trebuie pusă în legătură cu reforma militară a numitului rege. Prin al treilea sfert al sec. al XVI-lea, forțele armate ale statului polono-lituan erau relativ modeste. Nucleul armatei polone îl forma din vechime și mai ales din timpul lui Cazimir cel Mare, așa numita mobilizare generală (*pospolite ruszenie*), cînd, la invazia dușmanului, întregul „popor“ adică în concepția de atunci șleahța, venea la oaste. De la începutul sec.

²⁵ AGAD, Archiwum skarbu koronnego, Regestra perceptorum et distributorum ..., t. 261 (1581), ff. 127, 130—131; t. 263 (1582), ff. 134—148.

²⁶ AGAD, Archiwum skarbu koronnego, Regestra perceptorum, t. 261 (1581), ff. 133—134.

²⁷ AGAD, *ibidem*, t. 269 (1583), f. 290 v. Carasia era un postav care semăna cu abaua din Transilvania din care își fac haine țărani.

²⁸ A. Veress, *Rationes curiae*, pp. 91—134, 173, 205. Fainlundișul era un postav mai bun, englez, olandez sau german.

²⁹ *Ibidem*, p. 135.

³⁰ *Ibidem*, p. 223.

³¹ *Ibidem*, pp. 4, 32, 172 (1582).

³² *Ibidem*, p. 173.

³³ *Ibidem*, p. 24 (1576) și p. 24 n. 1, unde A. Veress scrie că, neputînd identifica caracterul unguresc al numelui, l-a scris literă cu literă.

³⁴ *Op. cit.*, p. 209.

al XVI-lea, sistemul acesta se dovedi falimentar, deoarece mobilizarea generală (*pospolite ruszenie*), trebuie proclamată de dietă. Se purtau discuții interminabile, șleahta căuta să evite plecarea la oaste și de multe ori mai înainte ca nobilimea anarhică să fi luat o hotărîre, inamicul pătrundea în țară și jefuia ținuturi întregi. Dar în sec. al XVI-lea, sistemul acesta se dovedi falimentar și sub alt raport: deobicei armata era înarmată cu arme primitive, nu avea o disciplină severă, nu era capabilă de acțiuni importante și adeseori se aduna numai pentru a smulge regelui noi privilegii în interesul de clasă al stărilor medievale. Din aceste motive și ținînd seama de marea dezvoltare luată pe atunci de arta militară europeană, era necesară organizarea forțelor armate pe o altă bază. Era nevoie de o armată permanentă și disciplinată. În acest scop, în prima jumătate a sec. al XVI-lea, s-a recurs la cetele de mercenari alcătuite în majoritate din străini (cehi, nemți, sirbi), înarmați cu redutabilele arme husite. Dar detașamentele de mercenari erau insuficiente pentru apărarea țării și se impunea cu necesitate organizarea unei armate permanente polone. Încercările făcute în acest scop, în sec. al XVI-lea, au fost compromise de egoismul de clasă al șleahței, care nu s-a arătat dispusă să sacrifice mijloace materiale pentru apărarea țării. O adevărată reformă militară s-a realizat abia sub Ștefan Báthory. El a întreprins modernizarea armamentului cavaleriei grele (husarii), la care a adăugat detașamentele de cazaci zaporojeni și, pentru prima oară, așa numita *piechota łanowa* sau *wybraniecka*, recrutată din iobagii și tîrgoveții de pe domeniile regale (fiscale) care, în schimbul slujbei militare, dobîndeau scutire de obligațiile feudale. Cea mai mare forță a armatei polone, pe vremea lui Ștefan Báthory, o constituiau mercenarii străini (circa 40.000—50.000), instruiți de specialiști militari italieni.³⁵

În rîndurile mercenarilor apar și numeroși români transilvăneni.

Chiar din primul an al domniei sale, 1576, Ștefan Báthory a adus din Transilvania iobagi pe care i-a întrebuințat în războiul împotriva Gdańskului³⁶. Între cei 530 de mercenari, care au luptat în 1576—1577 pentru înfringerea cerbiciei patriatului din Gdańsk, care refuza să recunoască pe noul rege, alături de unguri din Transilvania, din Partium și din comitatele Ungariei superioare, au fost și iobagi români din Transilvania.³⁷ Astfel, ca ostași de rînd sînt pomeniți: Todor cel Mare (*Nagy*), Simion din Făgăraș (*Fogorasi Simon*), Simion Cioti (*Chyoti*) (?), Birlea (*Berla*) Mihai, Ștefan Bălăești (*Balaesti*), Gheorghe Isăcuș (?) (*Iszakos* = ung. Băutorul, cel care bea), Barb Vlasie, Crista (*Christo*) Ion, Sindi (*Szindi*) Ion, Ganea (*Kanya*) Ion, Crăciun (*Kracsun*) Dragul, Manea (*Manyi*) Adam, Raț (*Racz*) Simion, Gîrba (*Girba*) Pavel, Nandra Lupu (*Farkas*), Stanciu (*Sztáncsul*) Mihai, Todor Vlasie, Lobodă Lupul (*Laboda Farkas*), Moldovan (*Moldovai*) Petru (decursion), Lugoian Nicolae, Radu Gheorghe, Morar Drăghici (*Molnár Dragics*), Olexa Alexandru, Moldovan (*Moldovai*) Ion, Popa Ion, Sereni (*Szerényi*) Radu (probabil: Radu din Severin), Cosma (*Kozma*) Mihai, Baltazar din Șomcuta (*Somkuti*) (?).

³⁵ I. Macúrek, *op. cit.*, p. 137—140; S. Arnold — I. Michalski — K. Piwarski, *op. cit.*, p. 85; M. Kukiel, *Zarys historyi wojskowości w Polsce*. Cracovia, 1929, p. 58—59.

³⁶ Veress E., *Lengyelországi adalékok*, p. 24—25.

³⁷ *Ibidem*, p. 26.

Gherguț (*Gergucz*) Gheorghe, Ștefan din Curtuius (*Körtvélyesi*), Mircea (*Mircse*) Damian³⁸. Tot în 1576 mai întâlnim pe: Poenar (?) Vlasie (*Pienar Blasiu*) și Voina (*Vajna*) Andrei³⁹. În 1578, la 31 ianuarie, în lista de plată a mercenarilor „unguri” (*Solutio peditum hungarorum die 31 ianuarii 1578 facta*) sînt trecuți și următorii români transilvăneni: Ion Gaiță (*Kayczia*), Andrei Leuștean (*Lestán*), Iacob Oláh, Dragul Crăciun (probabil tot cel din 1576/1577), Niță Neacșul (*Nixra Nexul*), Nandra Lupu (*Wolfgangus*) (probabil cel din 1576/1577), Mihai Stanciu (probabil cel din 1576/1577), Nicolae Săcășan (*Sagasan*), Ioan Podar (*Podor*), Petru Moldovan (*Moldovai*), Drăghici Morar (*Molnár*), (probabil cel din 1576/1577), Gheorghe Rada, Alexandru Olexa (și în 1576/1577), Ion Moldovan (*Moldovai*) (și în 1576/1577), Ion Popa (și în 1576/1577), Mihai Simion (*Simiowan*), Radu Sereni (*Szereni*) (și în 1576/1577), Petru Gaiță (*Kaiczya*), Mihai Cosma (*Kozma*) (și în 1576/1577), Nicolae Petrică (*Petriki*), Ciubotă (*Zubota*) Ion, Ciubotă Lupu (*Wolfgang*), Matei Gaiță (*Kayczya*).⁴⁰ În 1580, la Vilna, în lista de plată a pedestrașilor (*Solutio peditum mensis octobris usque 26 diem mensis decembris 1580*) apar: Gaspar Moldovan (*Moldovai*), Olexa, Ștefan Oprea (*Opra*), Nicolae Pan, Mihai Șolean (*Szolean*), Petru Gaiță (*Kaycza*), (probabil cel din 1578), Ștefan Costa (*Kosztá*), Ion Voica, Nicolae Săcășan (*Sagasan*), (și în 1578), Gherasim Șeulia (*Hárazym Szeule, Szeuele*), Ion Ciorba (?) (*Csorba*), Matei Codre (*Codri*), Iacob Oláh (și în 1578), Ilie Oláh, Nicolae Bogdan (*Bogdani*), Fodor Olexa, Petru Moldovan (*Moldovai*) (și în 1578), Mihai Simion (*Simiowan*), Ioan Dan, Andrei Leuștean (*Lestán*) (poate cel din 1578), Petru Dan, Petru Oláh, Iacob Stoica (*Sztojka*), Ion Ruja (*Ruzsa*). La Grodno, tot în 1580, este menționat din nou Nicolae Pan, iar la Newel, următorii: Bucur din Făgăraș (*Fogorasi Bukur*), Petru Ciucur (*Chyukoř*), Raț (*Rácz*) Radu, Ion Fodor, Oprea Danciu (*Opra Dancsul*) (decurion), Stanciu Olosac (?) (*Stanczil Olosak*), Mihai Puluț (*Pulucz*), Vlasie Petrașcu (*Petrasco*), Nicolae Pap, Ion Cosma (*Kozma*), cu toții în decuria (grupa) lui Oprea Danciu⁴¹. Tot la Newel, în 1580, întâlnim două decurii formate aproape în întregime din iobagi români transilvăneni. În decuria lui Nicolae Szlovan (?), se aflau Oprea Danciu (*Dancsul Opra*), Nicolae Pribeagu (*Pribek*)⁴², Dumitru Raț (*Rácz*), Mihai Ștefănică (*Sztepaniga*)⁴³, Lupu Murășan (*Wolfgang Mumasán*), (de sigur scris greșit); iar în decuria lui Martin Pribeș (?) pe: Ioan Borbolea (*Borbolya*)⁴⁴, Stan Cosma (*Sztán Kozma*), Toma Manea (*Manya*), Laurențiu Gruban, Ion Cneazul (*Kenezi*)⁴⁵. În aceeași garnizoană și în același an apar încă: Petru Cocan (*Kokan*)⁴⁶, Matei al lui Ilea (*Illei*), Gheorghe Vlad, Ion Creța (*Krésa*), Trifa Chinez (*Kenéz*), Ion Gaiță (*Kajcsai*, amintit și în 1578)⁴⁷. În garnizoana Zawolocz, în 1580, întâlnim de asemenea două decurii formate aproape în întregime din iobagi români. În decuria lui Mihail Biderre (?), figurează: Petru Ciorla (?) (*Csorla*), Martin din Crișcior (*Kriscsóri*), Ion Baloș, Dragomir Stanciu (*Dragumer Stanczil*), Ion Bălan, Alexandru Oprea (*Opra*); iar în decuria lui Gheorghe Nopcea (*Nopcse*), următorii: Matei Dărăbanț (*Drabant*)⁴⁸.

³⁸ *Ibidem*, p. 27—31.

³⁹ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 27.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 58—62. Numele de *Kayczya* poate fi o transcriere greșită pentru numele făgărășan Gaiță, dar poate fi și numele de familie secui Kajcsa.

⁴¹ *Ibidem*, p. 95—109; Archiwum skarbu koronnego, Rachunki królewskie, t. 259 (1580), ff. 4, 14 v., 15. Numele de familie Raț poate fi și de altă origine, de pildă sirbească, dar atunci numele de botez ce-l însoțește este sirbesc: Rácz Zsivko.

⁴² Numele poate fi și străin. În Făgăraș se întâlnește în sec. XVII numele de familie *Pribakul*, *Pribeagu* (Șt. Pasca, *Nume de persoane și nume de animale în Tara Oltului*. București, 1936, Indice, p. 307).

⁴³ În Făgăraș Ștefănuță (*Ibid.*, p. 330).

⁴⁴ La Șt. Pașca, *op. cit.*, Indice, p. 193; *Burbulea, Burbulja* (1633).

⁴⁵ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 109.

⁴⁶ La Șt. Pașca, *op. cit.*, Indice, p. 211, numele de familie: Cocan.

⁴⁷ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 110—111.

⁴⁸ La Șt. Pașca, *op. cit.*, Indice, p. 222: Dărăbanț.

Gheorghe Radu, Martin Rada, Neagoie Groza, Gheorghe Dona, Andrei Cerbu (*Cserbi*), Ion Filea (*Füle*)⁴⁹. În garnizoanele Grodno și Vilna, în 1580—1581, întâlnim tot printre pedestrași pe Ion Vlad, Iacob Stoica (amintit și mai sus), Ion Bălan (probabil cel de mai sus), Nichita Simion (*Niekita Simon*) și Petru Gorșa⁵⁰. În sfârșit, tot în 1580, în garnizoanele Nowel și Zawołocz, întâlnim câțiva români, probabil boieri, în rândurile cavaleriei: Pap Ionaș, Ștefan Stepan (*Ztepan*), Nicolae Șoldan (?) (*Szoltán*) și Petru Garda⁵¹. În anul 1581, primăvara și vara, la Grodno, Uscibów și Vilna, se aflau următorii pedestrași români, cei mai mulți întâlniți și în anul precedent, tot în acele părți: Ioan Voicu, Andrei Ban, Ștefan Oprea, Ion Vlad (decurion), Mihail Popa, Mihail Ban, Ion Ban, Petru Dan, Ion Dan, Olexa (*Alexa*) Fodor, Gheorghe Nicola, Nicolae Bogdan, Iuon (sic!) Gruban, Simion Costa, Anton Costa, Alexa, Nicolae Săcășan, Nicolae Pan, Stoica Petru, Ciucur (*Chyukor*) Ion.⁵²

Mercenarii români erau recrutați de fratele lui Ștefan Báthory, Cristofor Báthory, locțiitorul său la conducerea Transilvaniei.⁵³ Se pare că mercenarii din diferite părți ale Transilvaniei erau strinși la un loc și îndrumați apoi spre Polonia. Ei nu erau duși în Polonia cu forța, ci erau recrutați în oastea polonă — așa cum vom arăta mai departe — în cadrul obligației de a presta serviciul militar, obligație la care erau supuși iobagii de pe domeniile fiscale. În Transilvania, la Alba Iulia, li se plătea ceva la plecare, un fel de avans asupra soldei, restul achitându-li-se în Polonia.⁵⁴ Acolo erau organizați în companii sau centurii de infanteriști (*pedites*) în frunte cu un căpitan (*capitaneus*), ajutat de 2—3 vicecăpitani (*vicecapitanei*). O companie (*centuria, rota*) de mercenari cuprindea circa 100 de ostași, împărțiți în 10 decurii, fiecare în frunte cu un decurion (*desiatnik, tizedes*), comandînd obișnuit 9 pușcași (*pixides*). Fiecare companie mai avea 1—2 stegari și 1 toboșar. Un regiment de mercenari consta din circa 20 companii, cu un efectiv de 1987 oameni. Armamentul mercenarilor pedestrași era lancea sau sulita și pușca (*rusznice*)⁵⁵.

Plata mercenarilor se făcea în bani și în natură și ea varia în funcție de grad și de vechimea în slujbă. Mercenarii de rînd, soldații, primeau, dacă erau *pedites veterani*, 4 fl. pol. pe lună; iar dacă erau *novicii*, primeau de obicei numai 3 fl. Căpitanii primeau 10, 20, 32 fl. pol. lunar, dar avem și cazuri, ca acela al căpitanului Dimitrie Kiss de la Oradea, cînd s-au plătit 50 fl. lunar, o soldă foarte mare, ce nu poate fi explicată decît prin aceea că D. Kiss era unul din cei mai apropiați colaboratori ai lui Ștefan Báthory. Vicecăpitanii primeau 5, 6, 8 sau 10 fl. pol. lunar.

⁴⁹ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 114; cf. însă și porecla ung. Füle = ureche.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 119, 127.

⁵¹ *Ibidem*, p. 116.

⁵² AGAD, Rachunki królewskie, t. 259 (1581), ff. 72—79 v., 82—90; A. Veress, *Rationes curiae*, pp. 146—148, 154—156.

⁵³ A. Veress, *Lengyelországi adalékok*, p. 26.

⁵⁴ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 74 urm.; cf. și A. Pawiński, *op. cit.*, p. 293.

⁵⁵ K. Górski, *Historya piechoty polskiej*. Cracovia, 1893, p. 30—32. Efectivele date mai sus însă variau și la centurii și la decurii. Date se găsesc în AGAD, Rachunki królewskie, t. 259 (1581) ff. 94 v. — 101 v.

Decurionii, 5—6 fl. pol. pe lună. Stegarii erau plătiți cu 2—5 fl. pe lună⁵⁶. Cavaleriștii erau plătiți cu 6 fl. lunar.⁵⁷

Solda se achita lunar pentru perioada de la 26 a unei luni pînă în ziua de 26 a lunii următoare, dar au fost și cazuri cînd pe unii i-au plătit odată la 3, 4 și 5 luni⁵⁸. În timpul lui Ștefan Báthory — tocmai pentru a da mai multă eficiență sistemului său militar — soldele s-au mărit și pentru ostașii poloni și pentru mercenari⁵⁹, ele fiind duble față de cele plătite pe atunci în Ungaria și Transilvania, și anume 2 fl. pentru un pedestraș și 3 fl. pentru un cavalerist⁶⁰. Pentru a ne face o idee despre nivelul soldelor mercenarilor, în raport cu plata altor categorii, amintim că în timpul lui Ștefan Báthory, în Polonia, așa cum reiese din registrele de socoteli ale Curtii, un lucrător la construirea de eleștee primea 2—3¹/₂ groși pe zi (1586), dulgherii (*carpentarii bipennales et securiales*) primeau 3—5—6 groși pe zi⁶¹, iar lucrătorii zidari care au lucrat (în 1601) la castelul Malborg au primit pe zi 6—10—12 groși⁶², în timp ce mercenarii transilvăneni, simpli *pedites*, primeau pe zi 5 groși și cavaleriștii (*equites*), 6 groși pe zi.

Pentru a ne da și mai bine seama, cît reprezenta joldul achitat mercenarilor ardeleni în Polonia de atunci, să dăm și prețurile medii ale cîtorva mărfuri. La Cracovia, în 1578, un cot (łokiéc) adică 54,94 cm de postav luński costa 34 groși, deci un mercenar pedestraș și-l putea procura cu solda pe 8 zile și jumătate. În 1577, 1 cal costa la Cracovia 240 groși, adică solda unui mercenar pedestraș pe 2 luni, sau a unui mercenar cavalerist pe 1 lună și jumătate; 1 bou, la 1579, 120 groși, adică solda pe o lună a unui pedestraș. În 1582, 1 porc costa 135 de groși, deci solda unui mercenar pedestraș pe 34 zile⁶³. La Varșovia, în 1582, un bou costa 180 groși, deci solda unui mercenar pedestraș pe 1¹/₂ lună sau a unui cavalerist pe 1 lună; 1 cal, în același an, costa 390 groși, adică solda unui cavalerist pe 2 luni și 5 zile; 1 cot de pînză costa în 1584 2 groși, adică jumătate din solda zilnică a unui mercenar pedestraș; 1 cot de postav, în 1584, costa la Varșovia 6,5 groși; iar 1 pereche de ghetete costa 15,3 groși, adică cu solda pe 4 zile un mercenar pedestraș își putea procura o pereche de ghetete⁶⁴. Că mercenarii transilvăneni erau bine plătiți, se poate afirma cu atît mai mult, cu cît, în afară de solda în bani, mercenarii mai primeau postav și hrană. În campanie, ei primeau hrană gratuit; dar în timp de

⁵⁶ AGAD, Rachunki królewskie, t. 259 (1581), ff. 70—75 v., 117.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 129—129 v.

⁵⁸ *Ibidem*, ff. 139, 160.

⁵⁹ K. Górski, *op. cit.*, p. 22—23.

⁶⁰ A. Veress, *Lengyelország adalékai*, p. 32—33.

⁶¹ AGAD, Rachunki królewskie, t. 278 (1586), ff. 101 v. — 103, ff. 104—105 v.

⁶² AGAD, Archivum skarbu koronnego, Działy skarbowe, t. 355 (1601), ff. 84, 85. Pentru plata dulgherilor și zidarilor la Cracovia în acest timp, vezi Iuljan Pelc, *Ceny w Krakowie w latach 1369—1600*, Liov, 1935, p. 90—91.

⁶³ I. Pelc, *op. cit.*, Anexa, p. 48, 74—76.

⁶⁴ W. Adamczyk, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Liov, 1938, p. 19—20, 43—44, 47.

pace, hrana li se vindea de către comandant, care o procura pe preț maximal și așa o vindea mercenarilor, care o plăteau din soldă. Postavul pentru uniformă li se distribuia gratuit⁶⁵. Postavul era procurat de comandant de la negustorii cracovieni (Montelupi, Lucca del Pace, Gutteter, Waxman etc.)⁶⁶ ori de la cei din Varșovia (Andrei Winieczki). Mercenarii primeau carasie albastră (*cerulea*), albă sau roșie (*rubea*) ori postav luński albastru sau roșu în cantități variabile. De pildă, la Vilna, în 10 mai 1581, pedestrașii din centuria căpitanului Ștefan Lazar au primit postav luński albastru câte 4 și câte 8 coți de persoană⁶⁷. E probabil că, pentru unii din mercenari, condițiile materiale ce li s-au oferit în Polonia au exercitat o anumită atracție și poate că pentru solda obișnuită acasă „nu s-ar fi dus atîția în țară străină pentru a sluji o cauză străină” — cum afirmă A. Veress⁶⁸. În tot cazul, credem că afirmația lui Veress nu poate fi extinsă, după cum vom vedea, și asupra iobagilor transilvăneni, mercenari în armata lui Ștefan Báthory.

Dacă însă condițiile materiale în care erau înrolați mercenarii transilvăneni în armata polonă erau avantajoase, condițiile în care ei își duceau viața la o atît de mare depărtare de casă erau dintre cele mai grele. Pe lângă faptul că uneori solda nu ajungea la timp și plata ei întîrzia, clima umedă, cu toamne aspre și ierni timpurii și lungi⁶⁹, ca și greutatea legate de campaniile militare și primejdiile la care erau expuși în orice clipă, au făcut foarte greu traiul mercenarilor români transilvăneni în regiunea Mării Baltice. Mulți erau răniți, ori se îmbolnăveau, degerau sau rămîneau pe drum, cum o arată frecventele lustrații (tregeri în revistă) din anii 1581—1582⁷⁰. În vara anului 1581, din 2489 de mercenari pedestrași, 68 erau bolnavi (între ei și decurionul român transilvănean Ion Vlad) și unul rămăsese pe drum⁷¹. Ca unii care nu aveau nimic comun cu politica de expansiune a șleahței polone în bazinul Mării Baltice, mercenarii transilvăneni adeseori dezertau. Îi determina la aceasta, pe lângă cele expuse mai sus, și disciplina aspră la care erau supuși, numeroase abateri — unele relativ ușoare — sancționîndu-se cu pedeapsa capitală, potrivit regulamentului⁷². Așa se explică numeroase cazuri de dezertori (*fugitivi*), care se întîlnesc frecvent în registrele de socoteli în anii

⁶⁵ Informația o deținem de la regretatul prof. Kazimierz Lepszy de la Universitatea Jagiellonă din Cracovia.

⁶⁶ Vezi despre ei, Krystyna Pieradzka, *Handel Krakowa z Węgrami w XVI w.*, Cracovia, 1935, Indeks, s.v.

⁶⁷ AGAD, Rachunki królewskie, t. 259 (1581), f. 102 v.

⁶⁸ *Lengyelországi adalékok*, p. 32—33.

⁶⁹ Cf. în acest sens, *Historia Polski*, I. 2. Pod redakcją Henryka Lowmiańskiego. Varșovia, 1957, p. 501.

⁷⁰ Vezi A. Veress, *Rationes curiae*, p. 159—162.

⁷¹ AGAD, Rachunki królewskie, t. 259 (1581) ff. 160 v. — 181; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 161—163.

⁷² Vezi Stanisław Kutrzeba, *Polskie ustawy i artykuły kojskowe od XVI do XVIII wieku*. Cracovia, 1937, pp. 160—162, 319, 321—329; Ignacy Polkowski, *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego*. Cracovia, 1887, p. 240—252. (*Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, XI).

1581—1582. În vara anului 1581, între 26 iunie și 26 iulie, au fugit 41 de oameni din totalul de 2489 de pedestrași, între ei și românul transilvănean Nicolae Săcășan (*Sagasan*)⁷³. În urmărirea fugarilor erau trimise detașamente, cum a fost cel al lui Bagniewski în 1586, trimis „causa persequendi pedites fugitivos hungaros”⁷⁴, sau mai târziu, după moartea lui Ștefan Báthory, în 1601, detașamentul condus de Thelephus Solthari și Jankowski „missi ad persequendos profugos pedites ungaros et ad aulam S.M.R. deducendos”⁷⁵. Această știre din urmă e importantă și pentru faptul că ne atestă existența mercenarilor „unguri” în Polonia, la 15 ani după ce în 17 decembrie 1586 ei fuseseră plătiți pentru ultima dată și s-a renunțat la serviciul lor („quibus etiam servitium est renonciatum”)⁷⁶, ceea ce, credem, trebuie înțeles în sensul că au fost concediați și au revenit în Transilvania, între alții, și mercenarii români ardeleni, înrolați în oastea polonă.

Cu toate condițiile grele ale vieții de mercenar, iobagii români transilvăneni au intrat în oastea polonă an de an timp de un deceniu (1576—1586) și sporadic, în anii următori, preferînd rigorile vieții militare și ale campaniilor pe țărmul îndepărtat al Mării Baltice, condițiilor insuportabile de acasă și nădăjduind să scape, pe această cale, de sarcinile apăsătoare ale servituții. Nu trebuie uitat totodată că plecarea lor în Polonia, pentru a sluji în oaste, era impusă de obligația militară ce revenea iobagilor de pe domeniile fiscale și, de bună seamă, și celor de pe moșiile ardelenale ale familiei Báthory.

Se pun acum cîteva întrebări, și anume: care era apartenența de clasă a românilor transilvăneni din Polonia acelei vremi, din ce regiuni ale Transilvaniei erau ei și care era numărul lor. Să încercăm a da un răspuns în cele ce urmează.

În ce privește originea socială a mercenarilor români transilvăneni din oastea polonă, în registrele polone de socoteli nu aflăm nici o indicație. Dacă vom lua în considerație sistemul antroponomastic al grăjdarilor și vizitiilor, cît și cel al mercenarilor români ardeleni aflați în Polonia în perioada 1576—1586, vom vedea că uneori ei apar denumiți numai cu numele de botez singur sau însoțit de poreclă (Radu, Barbu, Stanciu, Stoica, Oprea cel Bătrîn, Oprea cel Mic, Lupu Lobodă, Stanciu Brînză, Ioan Cioară etc.) sau cu un nume compus din două elemente: numele de botez al unei persoane pus în relație cu ascendentul său (Radu Stanciu, Stanciu Pepele, Stoica Barbu, Oprea Danciu, Dragomir Stanciu, Gheorghe Goii etc.), cu locul de origine (Oprea din Făgăraș, Barbu din Sărata, Radu din Beclean (în Țara Făgărașului) etc., cu îndeletnicirea personală (Cociș Jurj, adică vizitiul, Podar Ion, Morar Drăghici etc.).

⁷³ AGAD, *Rachunki królewskie*, t. 259 (1581), ff. 160 v. — 181; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 161—163.

⁷⁴ A. Veress, *Ibidem*, p. 225.

⁷⁵ AGAD, *Rachunki królewskie*, t. 298 (1600—1602), f. 172. Aici pare a fi vorba numai de cei din garda de la curtea regelui.

⁷⁶ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 229.

Acestea sînt elementele cele mai vechi ale sistemului antroponomastic⁷⁷; dar în listele de socoteli apar și nume de familie (de ex. Mocea, Popa, Șoldan, Raț, Pap) sau altele de botez (Voina, Manea, Ruja, Vlad, Dan, Petrașcu), devenite nume de familie la sfîrșitul sec. al XVII-lea și mai ales în sec. al XVIII-lea. Ținînd seama de faptul că numele de familie se impune, ocazional, abia din sec. al XVII-lea, ca și de faptul că numele de familie ca element ereditar și distinctiv onomastic familial a fost adoptat pentru prima oară de „boieri” și numai mai tîrziu de masa poporului de rînd⁷⁸, putem trage concluzia că imensa majoritate a numelor românești din socotelile Curții și vistieriei polone designează iobagi și numai cîteva, ca nume de familie, pot designa „boieri” sau cnezii. Dar în determinarea apartenenței de clasă, pornind de la sistemul antroponomastic, trebuie să fim foarte prudenți, deoarece în unele cazuri unele nume de „boieri” sînt purtate și de iobagi⁷⁹, iar altele, nume presupuse a designa „boieri” designează, de fapt, iobagi. În acest caz, criteriul antroponomastic trebuie în mod necesar coroborat cu anumite condiții social-istorice. Astfel, numele de Mocea, Popa, Bogdan, Raț, ca nume de familie, designează desigur iobagi, nu „boieri”, din moment ce ele apar între pedestrași și știm că „boierii” erau obligați să presteze serviciul militar, obișnuit, călare⁸⁰. De asemenea, numele de Trifa chinez și Ion cneazul, care par a designa o categorie socială mai ridicată, pare curios a le întîlni printre pedestrași, din moment ce știm că cnezii mergeau personal la oaste doar la cavalerie. În acest ultim caz, e de presupus că respectivii Trifa și Ion sînt cnezii decăzuți, descendenți ai unui cneaz, a căror condiție socială s-a degradat, între timp, la aceea de iobag. Pentru a nu presta sarcinile obișnuite iobăgești ei se angajează ca mercenari, eliberîndu-se după prestarea serviciului militar de pomenitele sarcini feudale, în locul cărora le revin obligații militare. Condițiile social-istorice sînt în toate aceste cazuri decisive pentru descifrarea apartenenței de clasă a celor întîlniți în registrele polone de socoteli. Este neîndoielnic că, indiferent de indicațiile date de sistemul antroponomastic, toți cei angajați la curtea polonă ca grăjdari, vizitii, aparțin cu toții clasei fundamentale a

⁷⁷ Cf. Șt. Pașca, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*. București, 1936, p. 61.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 62—63 și Glosarul antroponomastic, s.v. Putem adăuga însă că deși în sec. al XVI-lea numele de familie nu sînt stabilizate, există totuși și acum și în listele polone de socoteli, dar mai ales în urbariile transilvănene din sec. al XVI-lea, nume de familie (Informația acad. David Prodan).

⁷⁹ Șt. Meteș, *Contribuții la studiul populației din Transilvania în trecut*. II. *Boierii ostași din Țara Oltului în veacul al XVIII-lea după conscripția din 1744*. București, 1942, (Bălan, Dan, Codra, Cioară, Cocan, Costa, Neagoie, familii de boieri, dar toate în sec. al XVIII-lea); Șt. Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, I. Cluj, 1935, p. 66; Răspop Ion, boier și p. 318: Răspop Stoica, iobag fiscal, ambii din sec. al XVIII-lea.

⁸⁰ Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 66—67, Diplomele din sec. al XVII-lea vorbesc în legătură cu boierii făgărășeni numai de serviciu militar călare, dar în secolul următor mulți serveau deja pedestri (Șt. Meteș, *Contribuții la studiul populației din Transilvania*, II, p. 4—6).

orînduirii feudale, țăranimii iobage, asuprite și exploatare⁸¹. „Boierii“ vor fi fost, dintre toți cei pomeniți mai sus, numai Pap Ionaș, Stefan Stepan, Nicolae Șoldan și Petru Garda, înregistrați în 1580 în rîndurile cavaleriei.⁸²

Predominarea covîrșitoare a iobagilor în Polonia, pe timpul lui Ștefan Báthory, înrolați în cea mai mare parte ca mercenari în armată, se explică firesc în condițiile epocii. Extinderea și în Transilvania a sistemului de recrutare la oaste a iobagilor introdus în Polonia a dat și iobagilor români ardeleni posibilitatea să scape de sarcinile iobăgești, plecînd ca mercenari în Polonia și devenind, în urma prestării serviciului militar, libertini scutiți de sarcinile iobăgești, în schimbul obligației de a sluji la oaste⁸³. Ceea ce i-a determinat a fost, fără îndoială, în cazul lor, nu setea de cîștig, cum pretinde A. Veress⁸⁴, nu făgăduielile de avantaje materiale, ci greaua lor situație economico-socială pe care și-o puteau îmbunătăți întrucitva, îmbrăcînd haina de mercenar. Într-adevăr, dacă ne referim, de pildă, la iobagii din Țara Făgărașului, din rîndurile cărora s-a recrutat — după cum vom vedea — majoritatea mercenarilor români din armata polonă, situația lor în perioada 1560—1570, deci foarte aproape de epoca la care ne referim, era grea. Obligațiile lor către cetatea Făgăraș, în acel timp, cuprindeau dări în vite, 2—6 oca de unt anual de fiecare sat mare sau mic, după mărimea fiecăruia, 1 fl. de argint la sf. Gheorghe, de fiecare sat, toamna de fiecare casă de iobag: 1 cîblă de grîu, o cîblă de ovăs, 5 căpățîni de varză, 12 păstrăvi. La sf. Mihail și de Crăciun, fiecare iobag era obligat să care la cetate cîte 1 car de lemne. Fiecare iobag era dator să facă 3 zile la secerișul grîului ori ovăsului și 2 zile la cositul finului. Ei erau supuși la diferite birșaguri (amenzi) și daturi (din rășină, pește, găini etc.). Dacă cineva fura vreun bou, vacă, oaie sau porc, îl plătea de 12 ori; dacă vreun iobag român fura un cal, plătea cu capul. Se mai adăugau diferite sarcini militare și altele.⁸⁵

⁸¹ Aceeași opinie o exprimă și A. Veress, *Rationes curiae, Introducere*, p. X.

⁸² Vezi mai sus p. 352. Este interesant de menționat că în testamentul său întocmit la 12 mai 1585 la Niepolomice, lăsînd cetatea și domeniul Făgărașului nepotului său Baltazar Báthory, Șt. Báthory scutește pe boieri de slujba militară: „...Et quoniam terra Fogoras a contributionibus publicis libera est, obligamus et oneramus possessores hujus arcis pro tempore existentes, ut in omnem expeditionem generalem ducentos equites et centum pedites strenuos bonos milites, non bojares ducant“ (A. Veress, *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése* [Correspondența lui Șt. Báthory, principe al Transilvaniei și rege al Poloniei], I. Cluj, 1944, p. 299).

⁸³ Datorăm aceste lămuriri acad. David Prodan, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁸⁴ A. Veress, *Lengyelországi adalékok*, p. 32—33.

⁸⁵ Șt. Metes, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, 1500—1520. București, 1921, p. 249—252 și același, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, p. XLIII—XLIV.

Pentru a scăpa de sarcinile iobăgești, au plecat iobagii români din Țara Făgărașului, ca și din alte părți ale Transilvaniei⁸⁶, pe îndepărtatele țărmuri ale Mării Baltice, în slujbă militară polonă.

Dar cu aceasta atingem cealaltă chestiune: din ce regiuni ale Transilvaniei erau iobagii români amintiți în socotelile polone? Pentru a răspunde la această întrebare e necesar să avem în vedere trei criterii: antroponomastic, teritorial și cel al condițiilor social-istorice, care uneori se completează unul pe celălalt și, ca atare, trebuie privite în strinsă interdependență. Întrucât ar fi foarte greu, dacă nu chiar imposibil, să stabilim în fiecare caz apartenența teritorială a iobagilor români înregistrați în socotelile polone, ne vom mulțumi să efectuăm o operație de sondaj în imensa cantitate de nume aflătoare în registrele polone, pentru a determina, cel puțin în mare, regiunile transilvănene din care au plecat iobagii români pe meleaguri străine. Dacă luăm în considerație, în ansamblu, numele de grăjdari, vizitii și mercenari români, vedem, de pildă, că în Țara Făgărașului se întilnesc multe din aceste nume, ca: Bălan, Bălaș, Băncilă, Barb, Birlea, Bogdan, Brinză, Bucur, Burbulea, Cerbu, Cioară, Ciorba (?), Cocan, Conea, Costa, Crăciun, Damian, Dan, Danciu, Dărăbant, Drăghici, Dragomir, Dragu, Filea, Gabor, Gaită, Gaspar, Jurj, Goia, Guțu, Leuștean, Lupu, Manea, Manu, Mocea, Moldovan, Molnar, Murășan, Neacșu, Nechita, Neagoie, Nicula, Novac, Olah, Oprea, Pan, Pap, Pepelea, Petrașcu, Podar, Poienar, Popa, Pribeagu, Puluț, Radu, Rada, Raț, Ruja, Simion, Stanciu, Stan, Stoica, Șoldan (?), Ștefănuță, Todor, Vlad, Vlasie, Voila, Voina⁸⁷. Aceasta ar indica originea făgărășeană a purtătorilor unor astfel de nume. Dar unele din numele iobagilor români transilvăneni atestați în Polonia, ca Dan, Bogdan, se află nu numai în Făgăraș, ci și în alte regiuni, de pildă în com. Șugag, Țelna și Totoiu din comit. Alba de Jos, iar altele, ca, de pildă, Ciucur, nu se întilnesc în Făgăraș, ci în alte locuri (Spring, comit. Alba de Jos, Ciucur Anton)⁸⁸. Admițând deci posibilitatea ca unii din ei să fi fost din comit. Alba de Jos și fără a putea susține originea făgărășeană a tuturor celor de mai sus, noi dispunem încă de criteriul teritorial și de cel istoric, care ambele ne dovedesc că unii iobagi români ardeleni aflători în Polonia erau din părțile Făgărașului. Astfel, în o serie de cazuri se indică originea făgărășeană a respectivului prin Fogorasi⁸⁹, adică din Făgăraș, Szarátai⁹⁰ adică din Sărata, sat în Țara Făgărașului, Dridy, adică din Dridif, Dridih⁹¹, sat tot acolo, sau Bethleni, adică din Becleanul Făgărașului⁹². S-ar

⁸⁶ De ex. din Chioar. Pentru obligațiile iobăgești (cens, daturi etc.) ale iobagilor români de acolo față de Cetatea de Piatră vezi urbaniul din 20 aprilie 1566 al acestei cetăți, la Șt. Meleș, *Viața agrară* ..., p. 191—198.

⁸⁷ Cf. Șt. Pașca, *op. cit.*, Glosarul antroponomastic, s.v.

⁸⁸ Cf. Șt. Meleș, *Viața agrară* ..., p. 160.

⁸⁹ Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 237; Fogoroș, nume de familie, mai târziu.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 317: mai târziu nume de familie: Sărătean.

⁹¹ Cf. *ibidem*, p. 227.

⁹² *Ibidem*, glosar, s.v.: nume de familie: Beclelean, Bethlenaru, de la Beclean.

putea obiecta că nici criteriul teritorial nu este în toate cazurile decisiv, în sensul că astfel de nume pot indica localități din diferite părți ale Transilvaniei (de ex. Becleanul ar putea fi și cel din reg. Cluj). În acest caz, trebuie avut în vedere, în continuare, criteriul istoric. Extinzînd asupra Transilvaniei reforma militară înfăptuită în Polonia, Ștefan Báthory a dispus, de bună seamă, și aici, ca și acolo, recrutarea la oaste a iobagilor de pe domeniile fiscale, aparținătoare de diferite cetăți, sau a celor de pe domeniile familiei Báthory. Un domeniu fiscal era și Făgărașul și dacă la această împrejurare istorică adăugăm celelalte două criterii pomenite mai sus, rezultă în chip evident că unii din iobagii ardeleni angajați în Polonia pe vremea lui Ștefan Báthory au fost din Țara Făgărașului.

În chip firesc, atenția noastră se îndreaptă acum asupra altor domenii fiscale, cum ar fi cele ale cetăților Chioar, Șimleu, Deva, Hunedoara etc. Dacă extragem din listele de socoteli polone numele care indică localități din Chioar, constatăm că unele din ele indică iobagi români. Astfel, Hosszufalvi Ioan, Hosszufalusi Andrei și Hosszufalusi Petru⁹³ pot fi iobagi români din satul Hosufalău (Satulung), care ținea de cetatea Chioar. Dar ținînd seamă de caracterul mixt al satului, Hosszufalusi Daniel⁹⁴ va fi fost ungur. O serie de iobagi: Körtvélyesi Ștefan, Körtvélyesi Grigore și Körtvélyesi Gheorghe⁹⁵, cum rezultă din context, par a fi români din Curtuiuş (Chioar); în schimb Körtvélyesi Valentin⁹⁶ e, desigur, ungur din Curtuiuşul Bihorului. Din Surduc, sat românesc în Sălaj, sînt înregistrați Szurdok Gheorghe, Szurdok Vartolomei (Bartalis).⁹⁷ Din satele românești din Chioar: Mireşul și Mogoșești, întîlnim iobagii Nyiresi Grigore și Nyiresi Ion⁹⁸ — alături de un Terebesi, din satul mixt Terebești din Sătmăre, lîngă Ardud — și iobagul român Mogasfalvi Ștefan⁹⁹. Tot din Chioar sînt și iobagii din localitatea românească Șomcuta: Somkuti Baltazar, Somkuti Dumitru, Somkuti Martin, Somkuti Petru și Somkuti Simion¹⁰⁰. Ținînd seama de contextul în care-i aflăm amintiți în registru, probabil că tot din Chioar, și anume din Remetea sînt următorii iobagi: Remetei Toma, Remetei Anton și Remetei Avram¹⁰¹. În sfîrșit, o serie de iobagi români și unguri sînt amintiți în legătură cu cetatea Seini, tîrgul mixt Seini (Szinyérváralya) dintre Satu Mare și Baia Mare, probabil domeniu al familiei Báthory: Várallyi Luca, Várallyi Leonard, Várallyi Baltazar, Várallyi Gaspar, Várallyi Ștefan, Várallyi Ion, Várallyi Lucaci.¹⁰²

⁹³ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 113, 150, 151.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 150.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 61, 95, 154.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 112.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 107, 127, 151.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 149, 162.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 61, 148, 150. Pentru Somkuti Baltazar și Somkuti Martin nu este exclusă și originea maghiară.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 98, 101, 151.

¹⁰² *Ibidem*, p. 60, 110, 112, 113, 115, 157, 160.

Din părțile Hunedoarei și Zarandului, stînd în legătură cu cetățile de acolo, Deva și Hunedoara, de asemenea au fost iobagi români, cum o indică numele de Kriscsori Martin, din Crișcior, sat românesc din Zarand. Poate că din Hunedoara, din satul Riușor, va fi fost Ștefan Rosczwri¹⁰³, deși e posibil să fi fost din satul cu același nume din Țara Făgărașului sau din satul românesc Rușor din Chioar (Lăpuș) ori chiar din Rușcior, unul în părțile Bistriței, altul în părțile Sibiului. De cîteva ori întîlnim iobagi al căror nume derivă din Dobra: Dobrai Ion¹⁰⁴ și Dobrai Gheorghe¹⁰⁵. Numele de Dobra este atestat în Făgăraș¹⁰⁶, deși în cazul de față se pare că avem de-a face, poate, cu o persoană originară din tîrgul hunedorean Dobra sau, mai probabil, din satul Dobra Sătmăruului, lingă Arad, posesiune a familiei Báthory.

Au plecat în Polonia și iobagi români din părțile Bihorului, cum ne arată numele lui Mihail Vasadi din satul românesc de acolo, Vășad. Iobagii români din aceste părți au fost, desigur, mai numeroși și, pentru identificarea lor, lista completă a celor duși de la Oradea în Polonia de căpitanul Dimitrie Kiss, în 1581, ar necesita o analiză detaliată¹⁰⁷. În aceeași listă întîlnim și numele de Mihail Halmosdi de la satul românesc Halmășd din Sălaj, aparținînd de cetatea Șimleu. Tot din Sălaj se pare că era și iobagul Toma Harakléni¹⁰⁸, probabil din satul românesc Hercelean, ca și cei amintiți cu numele de Szilvási, probabil din satul românesc Silivaș din Sălaj¹⁰⁹.

O serie de alte nume ne trimit în alte părți ale Transilvaniei. Astfel, Szindi Ion¹¹⁰ indică desigur un iobag român originar din satul românesc Szind, azi Săndulești, de lingă Turda; un Gherasim Șeulia¹¹¹ pare a arăta pe cineva din satul românesc Șeulia de lingă Luduș sau Șeulia română din apropiere de Ocna Mureș; un Zelestati Ion¹¹² pare a indica pe cineva originar din satul mixt Seliștat (azi în raionul Agnita).¹¹³

Din succinta analiză întreprinsă aici — mai mult un sondaj — rezultă că iobagii români transilvăneni aflători în Polonia în timpul lui Ștefan Báthory au fost cei mai mulți de pe domeniul fiscal al Făgărașului și din nord-vestul Transilvaniei, de pe domeniul cetății Chioar, ambele domenii

¹⁰³ Vezi aici, mai sus (p. 347).

¹⁰⁴ A. Veress, *Rationes curiae*, p. 107, 109.

¹⁰⁵ Ibidem, *Lengyelországi adalékok*, p. 30—31.

¹⁰⁶ Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 22.

¹⁰⁷ AGAD, Rachunki królewskie, t. 259 (1581), ff. 115—119; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 151—153. Se mai află acolo numele Raț (*Rácz*) Ion, Vlasie (*Blasius*) Oláh și altele.

¹⁰⁸ A. Veress, *ibidem*, p. 109 (1580, Newel).

¹⁰⁹ Cf. în acest sens și Szádeczky-Kardos L., *op. cit.*, p. 11.

¹¹⁰ Vezi mai sus (p. 350).

¹¹¹ Vezi mai sus (p. 351).

¹¹² AGAD, Rachunki królewskie, t. 253, f. 216; A. Veress, *Rationes curiae*, p. 9, citește: Zelestai.

¹¹³ N. Iorga, *op. cit.*, l. c. îl socotea, greșit, „din Săliște“. Numele de Zelestati se întîlnește și la Făgăraș în sec. XVIII (Șt. Meteș, *Contribuții la studiul populației din Transilvania în trecut*, p. 13, 15).

prin excelență militară între toate domeniile fiscale din Transilvania. Urmează apoi cei din Zarand și Hunedoara și cei din Bihor, Sălaj și Satu Mare, desigur de pe moșiile familiei Báthory, aflători în aceste părți¹¹⁴. Lor ar trebui să li se adauge cei din părțile Aradului și din Banat, asupra cărora însă nu ne-am putut extinde.

Alții vor fi fost din comitatele Turda, Alba de Jos și Alba de Sus, ca și din altele, de pe moșiile diferiților feudali. Este de presupus însă că dat fiind interesul feudalilor de a reține pe moșiile lor forța de muncă, ca și acela de a nu-și vedea iobagii lor scutiți de sarcinile iobăgești în schimbul slujbei militare, cei mai mulți feudali nu vor fi îngăduit iobagilor lor să plece în Polonia. Totuși, documentele vremii dovedesc că au plecat la oaste în Polonia și iobagi de pe domenii particulare, obținând apoi scutiri de sarcinile iobăgești. În acest sens sînt grăitoare două acte (din 8. I. 1582 și 18. XI. 1583) ale lui Ștefan Báthory, care arată că 15 iobagi ai familiei nobiliare Becz din Ciuc au fost eliberați de sarcinile iobăgești, după ce au revenit din Polonia, pentru serviciile militare prestate acolo regelui. Pentru a răscumpăra sarcinile iobăgești ale celor 15 iobagi eliberați, Ștefan Báthory cere să se dea nobilei Becz Pálné 15 porți de iobagi pe o altă moșie.¹¹⁵ În acest caz, era vorba, desigur, de feudali aflați în serviciul principelui, „familiari“ de ai săi dispuși să permită, la cererea principelui, plecarea la oaste a unor iobagi de pe moșiile lor.

Obligația de a sluji la oaste nu se extindea asupra iobagilor de pe domenii particulare. Dacă — cu învoirea feudalilor — au plecat în Polonia și iobagi de pe astfel de domenii, ei au făcut aceasta tot pentru a scăpa de sarcinile iobăgești, ridicîndu-se în categoria libertinilor. Din cele două acte ale lui Ștefan Báthory, pomenite mai sus, se vede lămurit că iobagii de pe domenii feudale particulare au fost scutiți de sarcinile iobăgești, numai după ce au prestat serviciul militar în Polonia.

În ceea ce privește iobagii de pe domenii fiscale (ale cetăților) sau cei de pe moșiile familiei Báthory, ei erau obligați să slujească la oaste într-un anumit număr. De aceea unii din ei au trebuit să plece în Polonia, să slujească acolo ca mercenari și numai după înapoierea în Transilvania au fost eliberați de sarcinile iobăgești. În noua lor condiție socială de libertini, ei rămîn și pe mai departe în dependența feudală, care însă acum se exprimă prin prestarea slujbei militare, iar nu a sarcinilor iobăgești. Faptul că în Polonia îi aflăm în rîndurile mercenarilor, primind soldă în bani și în natură, n-are nici o importanță pentru determinarea condiției lor sociale. Ei sînt iobagi care slujesc în Polonia, cu arma în mînă, stăpînului lor feudal: regele Poloniei și principe al Tran-

¹¹⁴ Mulțumim aici prof. C. Suciș și prof. univ. S. Jakó pentru numeroasele lămuriri ce ne-au dat în legătură cu stabilirea apartenenței teritoriale a iobagilor.

¹¹⁵ Vezi Ötvös Agoston, *Báthory István lengyel király levelei 1576—1585* (Scrisorile regelui polon Șt. Báthory), în *Magyar Történelmi Társulat* (Magazin istoric maghiar), VIII, 1861, pp. 225, 235.

silvaniei, și, ca unii care provin din afara Poloniei, sînt supuși — ca toți străinii, de altfel — statutului trupelor de mercenari. E foarte probabil însă că unii din ei vor fi fost eliberați anterior de sarcinile iobăgești, în urma unor servicii militare prestate altă dată și că vor fi venit în Polonia, acum, în calitate de libertini, spre a-și îndeplini îndatoririle militare la care erau obligați.

Numărul iobagilor români transilvăneni care au slujit în Polonia în anii 1576—1586, fie la Curte, fie în armata polonă, nu poate fi precizat. În numeroase cazuri, s-ar putea să fie vorba de români, dar identificarea lor este imposibilă, deoarece, dacă numele derivate din numiri de localități în formă maghiară indicind apartenența teritorială (Vizaknai, Szászvárosi, Dévai, Szebeni, Brassai, Fejérvári, Temesvári, Fenesi, Désfalvi, Tordai, Fogarasi, Szakmári, Tasnádi, Lugossi, Orsovai și multe altele) nu sînt legate de un nume de botez care e tipic românesc (cum ar fi Radu, Mircea, Oprea, Danciu, Vlad, Stoica, Stanciu, Stan, Manea, Costa, Nicola, Bogdan, Voica etc.), ci de un nume de botez care poate fi și maghiar sau de altă origine (Ion, Matei, Grigore, Gheorghe, Petru, Nicolae, Dumitru, Andrei, Toma etc.) este greu de precizat etnicul respectivului purtător al numelui. El poate fi ungur sau secui, dar poate fi și român, după caracterul etnic al localității indicate de respectiva numire de localitate. De asemenea, cînd întîmpinăm nume de botez care nu sînt tipic românești legate de apelativul Kiss (= cel mic) sau Nagy (= cel mare), purtătorii unor astfel de nume pot fi presupuși ca aparținînd oricărei naționalități din Transilvania, deci pot fi și iobagi români. În sfîrșit, unele nume românești sau indicînd ocupația sînt redată în formă maghiară (de ex. Cismașu prin Czismadia, Cociș, adică vizitiul, căruțașul, prin Kocsis, Morar, prin Molnár etc.). În aceste condițiuni, cele 150 de nume românești (sau, eventual, mai puține, dacă unele nume sînt îndoielnice)¹¹⁶ pomenite în listele polone de socoteli reproduse mai sus, la care se adaugă numele de iobagi români, discutate aici mai înainte, în paragraful privitor la localizarea teritorială a românilor din armata polonă, reprezintă, desigur, numai o parte din iobagii români transilvăneni aflați în Polonia pe timpul lui Ștefan Báthory. E probabil că în armata polonă au slujit atunci sute de iobagi români transilvăneni.

În încheierea acestui articol, se cuvine să subliniem importanța materialelor din socotelile polone pentru istoria iobagilor români din Transilvania, care au căutat ușurarea situației lor grele prin îmbrățișarea asprei slujbe de mercenari. Din acest punct de vedere înrolarea iobagilor ardeleni în oastea polonă comportă într-adevăr o particulară semnificație socială: ea reprezintă și un moment caracteristic în strădania iobagilor de a scăpa de apăsătoarele sarcini feudale, chiar cu prețul singelui.

Totodată materialele de față contribuie la lărgirea cadrului relațiilor noastre politice cu Polonia nobiliară, dovedind că poporul român din

¹¹⁶ Într-adevăr, cînd se operează cu elemente antroponomastice, fără alte indicații, e de presupus totdeauna un anumit coeficient de relativitate.

Transilvania a avut și el legături cu Polonia feudală, la fel ca și poporul român din celelalte două țări române.

Din punctul de vedere al istoriei militare, materialele din registrele de socoteli ale Poloniei, din sec. al XVI-lea, pun într-o lumină nouă rolul militar, în calitate de mercenari, al iobagilor români din Transilvania, alături de numeroși mercenari de alte naționalități care au slujit între 1576—1586 în armata polonă.

În sfârșit, materialele din registrele polone de socoteli din timpul lui Ștefan Báthory au o deosebită importanță și pentru studierea antroponomastice române din evul mediu. Pentru a ne da seama de valoarea, sub acest raport, a materialelor folosite în acest articol, e suficient să spunem, de pildă, că numele făgărășan Borbolea (Borbolya) atestat în aceste materiale în 1580, era cunoscut pînă acum numai din sec. al XVII-lea (1633, *Burbulea, Burbulja*)¹¹⁷. Numele de familie făgărășan Mocea (*Mocha*) atestat la noi în 1580, era cunoscut doar din 1726: *Mocsa*¹¹⁸. Numele de familie din aceeași regiune, Pan, atestat la noi tot în 1580, era cunoscut doar din sec. al XVIII-lea (1758)¹¹⁹. De asemenea numele de familie făgărășene Pap, Pepelea, Petrașcu, Podar, Poenar, întâlnite în registrele polone, erau cunoscute doar din sec. al XVIII-lea (1726, 1758, 1788)¹²⁰; iar numele făgărășan Voila, cunoscut pînă acum doar din sec. al XVII-lea (1625)¹²¹, se dovedește acum a fi mai vechi cu cel puțin o jumătate de secol. Prin urmare, cercetările de antroponomastică medievală română transilvăneană nu se pot dispensa de aici înainte de materialele prețioase cuprinse în registrele de socoteli ale curții polone, din anii 1576—1586, care i-au scăpat regretatului Ștefan Pașca.

Prezenta noastră contribuție dezvăluie un capitol necunoscut din viața iobăgimii române transilvănene în sec. al XVI-lea. Aflători la Curtea sau în oastea polonă între 1576—1586, unii din ei au continuat să slujească în Polonia și sub urmașul lui Ștefan Báthory, Sigismund III Wasa, în garda palatului. Originari cei mai mulți de pe domeniile fiscale, iobagii români ardeleni au căutat, pe cîmpiile de la Marea Baltică, alături de frații lor, iobagii unguri și secui, ușurarea grelei lor situații economice, mulți din ei jertfindu-și chiar viața departe de țară, în slujba intereselor politice ale șleahței polone, cu care ei nu puteau avea și nici n-au avut nimic comun.

MIHAIL P. DAN

¹¹⁷ Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 193.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 282.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 296.

¹²⁰ *Ibidem*, pp. 296, 299, 300, 303.

¹²¹ *Ibidem*, p. 349.

DE L'HISTOIRE DES SERFS ROUMAINS EN TRANSYLVANIE. LES SERFS ROUMAINS DE TRANSYLVANIE EN POLOGNE AU XVI-E SIÈCLE.

(Résumé)

Au temps de Stefan Báthory, roi de Pologne et Prince de Transylvanie, les rapports économiques et politiques entre la Transylvanie et la Pologne étaient très étroits.

La présence de serfs roumains de Transylvanie en même temps que de serfs hongrois et szeklers de Transylvanie à la cour et dans l'armée polonaise, se situe dans le cadre de ces rapports.

On retrouve la trace de ces serfs roumains de Transylvanie dans les livres de comptes de la cour de Pologne, parmi les garçons d'écurie (*agasones*) et les cochers (*aurigae*) mais, surtout, dans l'armée parmi les mercenaires. L'auteur s'occupe de l'organisation et du paiement de ces catégories de serfs roumains de Transylvanie entrés au service de la Pologne et insiste particulièrement sur les mercenaires. Les conditions matérielles (solde, nourriture, habillement), selon lesquelles ces mercenaires transylvains étaient enrôlés dans l'armée polonaise, étaient avantageuses, mais, malgré cela, la dureté du climat, la sévérité de la discipline et les dangers auxquels ils étaient exposés, ont déterminé un grand nombre d'entre eux à déserter.

L'auteur s'occupe aussi de savoir à quelle classe de la société appartenaient ces roumains de Transylvanie partis en Pologne, ainsi que de leur localisation territoriale et de leur nombre. En ce qui concerne leur origine sociale, l'auteur établit, en se basant sur l'analyse du système anthroponymique des garçons d'écurie, des cochers et des mercenaires roumains de Transylvanie qui se trouvaient en Pologne au cours des années 1576—1586, ainsi que sur la base des conditions historiques et sociales, que presque tous étaient des serfs, que la gravité de la situation économique, le lourd fardeau de l'exploitation féodale, poussaient à partir vers les rivages éloignés de la Mer Baltique pour échapper, en échange de leur engagement dans l'armée, aux charges du servage.

Prenant en considération les criteriums suivants: anthroponomastique, territorial et historique, l'auteur réussit à établir que la plupart des serfs roumains qui se trouvaient en Pologne au temps de Stefan Báthory provenaient des domaines fiscaux de la cité de Făgăraș, ainsi que de celle de Chioar, ensuite de ceux de Zaránd, Hunedoara, Bihor, Sălaj, Satu Mare, un grand nombre d'entre eux provenant des domaines de la famille Báthory. D'autres étaient des environs d'Arad, du Banat, des comtés de Turda, Alba de Jos, Alba de Sus etc.

Le nombre de serfs roumains de Transylvanie ayant servi en Pologne au cours des années 1576—1586, soit à la cour, soit dans l'armée polonaise, est impossible à préciser, étant donné qu'ils sont enregistrés avec d'autres sous le nom de „hongrois“ et qu'il n'existe aucune autre indication à leur sujet. Il est probable que des centaines des serfs roumains de Transylvanie ont servi dans l'armée polonaise à la fin du XVI-e siècle.

Dans la conclusion de son étude, l'auteur souligne l'importance documentaire des registres de comptes polonais pour l'histoire des serfs roumains, hongrois et szeklers de Transylvanie et en particulier pour l'étude du système anthroponymique de la paysannerie roumaine transylvaine à l'époque féodale.

CĂNILE ISTORiate ALE ARGINTARULUI SEBASTIAN HANN

Autor al unei opere ce se impune atît prin abundența cît și prin calitatea sa excepțională, Sebastian Hann (1644—1713) reprezintă o personalitate artistică de primordială însemnătate pentru istoria argintăriei transilvănene din secolul al XVII-lea. El este și ultimul mare orfevru, care ilustrează breasla argintarilor din Sibiu, orașul său de adopțiune, unde calfa protestantă imigrată din Loviçe (Zips, Slovacia) își exercită fecunda activitate între 1675—1713, suind progresiv treptele demnităților administrative orășenești în cursul unei strălucite cariere de artist-meșteșugar.

Lucrările sale atrag atenția încă din secolul trecut, după o primă semnalare a lui L. Reissenberger¹, iar din 1900 pînă astăzi o serie de cercetători s-au ocupat de biografia² și de opera argintarului³. Catalogul întocmit în 1932 de Julius Bielz⁴ menționează un număr de 74 piese, dintre care doar foarte puține contestate sau care ar mai putea fi susceptibile de discuții sub aspectul originalității. La acestea se adaugă obiecte de orfevrărie ulterior identificate⁵, care au fost executate pentru Țara Românească în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino (1678—1688) și a lui Constantin Brîncoveanu (1688—1714), în sfîrșit acelea pe care le menționează registrele plăților consulare și inventarele testamentare⁶. Cum însă cercetarea acestora n-a fost exhaustivă, iar aceea a foilor de zestre din secolele XVII—XVIII n-a fost încă abordată în acest sens, este foarte probabil ca numărul global al realizărilor lui Hann, foarte apreciate și deci mult rîvnite, să depășească în realitate informațiile noastre actuale. Cercetările la zi ne îngăduie să apreciem acest număr la circa 80 de

¹ Urmat de Pulszky K., Radisics J., A. Resch. (Pentru bibliografia utilizată vezi notele ce urmează).

² Victor Roth, Emil Sigerus, Gyárfás Tihamér, Lorenz Sievert. (Ibidem).

³ Mihalik József, Victor Roth, Emil Sigerus, Gyárfás Tihamér, Csányi K., Julius Bielz, Viorica Marica. (Ibidem).

⁴ J. Bielz, *Das Werk des Sebastian Hann*, în *MittBruck*, Seria Nouă, II, Sibiu, 1932.

⁵ Theodora Voinescu, Corina Nicolescu. (Pentru bibliografia utilizată vezi notele ce urmează).

⁶ Lorenz Sievert, *Sebastian Hann, Ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte*, în *MittBruck*, Seria Nouă, II, Sibiu, 1932, p. 25—28, 29.

piese păstrate, cărora li se poate atribui în mod cert paternitatea artistică a argintarului sibian⁷.

Vasta sa creație cuprinde lucrări de o mare diversitate ca formă și destinație: obiecte liturgice, dar mai ales numeroase argintării decorative și de uz casnic, obiecte de podoabă, giuvaere sau de alt gen. Alături de obiectele recerute de cultul evanghelic și catolic: potire (Kelche) și căni de împărtășanie (Abendmahlskannen), anaformite (Patenen), cristelnițe (Taufbecken), sfeșnice (Leuchter), argintarul execută și piese pentru uzul liturgic ortodox, ce i se comandă din Țara Românească. Printre comenzile de acest gen au fost identificate: potirul de la Mănăstirea dintr-un lemn⁸, candela executată în 1688 și dăruită de doamna Zamfira mănăstirii Să-rindar, de asemenea două ferecături de evangheliar comandate de Constantin Brincoveanu, cea din 1693 donată Mitropoliei din București și cea pe care, în 1709, domnul o dăruiește împreună cu doamna Maria mănăstirii Hurez⁹. Asemenea altor argintari renumiți din Brașov, Sibiu, Mediaș, Sighișoara, Cluj și Bistrița, care au avut relații cu domnii și boierii Țării Românești și Moldovei, Hann își are și el clientela ilustră de dincolo de munți.

În atelierul său sibian se confecționează însă un mare număr de piese de argintărie destinate uzului laic, îndeosebi veselă de lux: talere (Teller), pahare (Becher), pahare cu picior (Stengelbecher) sau cu soclu (Sockelbecher), pocale fără capac (Pokale) și cu capac (Deckelpokale), cupe (Schalen) și cupe ornamentale de mare aparat (Prunkschalen), căni de bere cu capac (Deckelhumpen, gedeckelter Krug, Kappkann), vase pentru păstrarea mirodeniilor (Schraubenflasche, Ingwerbehälter), castroane (Schüsseln) și piese figurative pentru împodobirea meselor festive. Importanța acestor obiecte de lux, care avînd un subliniat rol decorativ pentru aspectul interioarelor urbane constituiau totodată și un excelent plasament de avere mobilă, crește considerabil în secolele XVI—XVII, odată cu consolidarea și accentuarea înfloririi economice, de asemenea cu prestigiul social-politic al patriciatului orășenesc¹⁰. Format îndeosebi din negustori și meșteșugari avuți, care își cizelează gustul în contact cu mărfurile fine importate din Apus și Levant, acest patriciat devine din ce în ce mai exigent și nu cruță cheltuiala pentru a-și achiziționa obiecte de lux din metale prețioase, a căror valoare intrinsecă era dublată de aceea a lucrăturii artistice. Somptuoasa veselă ce împodobește nu numai festinele nobilimii feudale, ci și ospetele patricienilor din orașele transilvănene,

⁷ J. Bielz precizează un număr analog. Cf. *Arta aurarilor sași din Transilvania*, București, 1957, p. 27.

⁸ Th. Voinescu, *Noi identificări de meșteri argintari din Transilvania*, în *Studii Muzeale*, I, București, 1957, p. 40—41.

⁹ Gr. G. Tocilescu, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1906, p. 148—149; N. Iorga, *Arginturile lui Constantin Brîncoveanu*, în *BCMI*, VII, 1914, p. 100—101, 108, 109; Th. Voinescu, *Argintăria în colecția de artă medievală din Tezaur*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 80, 83; C. Nicolescu, *Siebenbürgische Goldschmiedearbeiten in den rumänischen Ländern (16.—17. Jahrh.)*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1963, nr. 6, p. 53; Radu Popa, *Mogoșoaia*, București, 1962, p. 34.

¹⁰ Pînă în secolul al XV-lea predomină piesele de cult, îndeosebi potirele. Este totuși cert că va fi existat, alături de vasele mai ieftine de cositor, și o veselă de argint, desigur mult mai puțin bogată decît cea din secolele XVI—XVII. Numărul mic al pieselor păstrate se explică prin faptul că au fost topite, fie pentru că erau demodate, dar mai ales din motive dictate de împrejurări stringente.

rivaliza cu serviciile meselor princiare și boierești din Țara Românească și Moldova, executate în mare parte de aceiași meșteri.

Predilecția pentru acest gen de argintărie se accentuează atât de mult, încât se întâmplă foarte frecvent în secolele XVI și XVII ca piese de uz laic să fie adoptate și în scopuri liturgice. În felul acesta se explică și anumite contaminări morfologice, din care derivă asemănarea ciboriilor, de pildă, cu paharele cu capac sau cu paharele cu soclu, de asemenea anumite adaptări utilitare, ca folosirea cănilor de bere pentru actul euharistiei și a talerelor ca anafornițe¹¹. Decorul profan, ce împodobește adesea aceste căni „de împărtășanie“, atestă destinația lor inițială, vădit laică, observație valabilă și pentru unele căni istoriate executate de Hann. Acceptarea directă sau indirectă a tematicii profane pentru decorarea pieselor de destinație liturgică se explică și în virtutea unui spirit mai larg, mai puțin rigid, propriu ambianței protestante. Pe de altă parte tezaurele bisericești dețineau alături de argintăriei provenite din producția veacurilor anterioare și piese noi, dar de o factură ce menținea o anumită amprentă tradițională. Potirele comandate argintarilor din secolele XVI—XVII — Hann însuși execută 14 asemenea piese — atestă îmbinarea motivelor noi cu forme aparținând vechiului alfabet. E interesant de remarcat că pînă și argintarul novator oscilează între vechi și nou, dovedindu-se mult înrîurit de tradiție în execuția potirelor, în care alături de elementele aparținînd renașterii și barocului, întîlnim o serie de reminiscențe gotice. Aceste reminiscențe sînt persistente îndeosebi în structura formelor și mai puțin în decor.

Registrele plăților consulare, inventarele testamentare și foile de zestre conțin un număr infinit de mențiuni cu privire la giuvaere, la argintăria de uz casnic și la obiectele decorative de interior, ce alcătuiau o parte importantă din averea mobilă a orașenilor bogați. Un exemplu ce depășește obișnuitul este acela al moștenirii pe care comitele Albert Huet (Hutter) (1537—1607) i-o lasă soției sale Margaretha Homlescher. Profuziunea nestematelor (cîteva sute de perle, numeroase peruzele, carnioluri, rubine etc.) rivalizează cu cele 31 de inele, la care se adaugă lanțuri, colane, agrafe, cingători și alte giuvaericele. Tot atât de impresionant este și volumul argintăriilor de masă: căni, cupe, cești și pocale, lingurițe, zaharnițe, etc. cărora le urmează armele luxoase (buzdugane, spade) și piesele de harnașament (mai ales șei de catifea ferecate în argint)¹². Un adevărat tezaur ce poate fi așezat alături de lăsamîntul princiar al doamnei Voica, soția lui Mihnea Vodă (1514) sau de inventarul pieselor de orfevrărie aparținînd principelui Cristofor Báthory (1580)¹³, și care ne oferă o idee limpede despre nivelul de prosperitate materială atins de patriciatul orașelor transilvănene. Însuși Hann primește cu prilejul celei de a treia căsătorii, pe care o contractează în 1682 cu Margaretha Keyn, o zestre de patriciană, în care numai obiectele de orfevrărie atîrnau 15 kg.¹⁴

În afara pieselor amintite, care constituie categorii compacte, producția artistică a lui Hann conținea și obiecte dispartate: o pafta (Heftel), pandantive (Hänger), medalioane, casete, scoarțe de carte, scărițe de șea etc., de asemenea un epitaf și plachete decorative sau votive.

Opera aceasta unitară, impresionantă ca volum și puțin comună prin însușirile artistice care depășesc nivelul unui artizanat superior, unică pînă în prezent în istoria argintăriei transilvănene, ridică însă o serie de probleme. Aceste probleme se referă atât la morfologia, interpretarea și procedeele tehnice foarte variate la care recurge argintarul, cît și la sursele de inspirație iconografică. Doar o monografie

¹¹ Fenomenul este comun și pentru Țara Românească, unde adesea talerele cu blazoane, provenind din serviciile de masă, au fost utilizate ca anafornițe. Cf. C. Nicolescu, *Argintăria decorativă și de uz casnic (sec. XVI—XVII) din Secția de artă feudală a Muzeului de Artă al R.P.R.*, în *Studii Muzeale*, I, p. 45.

¹² Victor Roth, *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*, Strassburg, 1908, p. 69—76.

¹³ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 208, 209.

¹⁴ L. Sievert, *op. cit.*, p. 21.

exhaustivă, care să înmănunchieze totalitatea aspectelor privitoare la aceste probleme, ne-ar putea îngădui o viziune de ansamblu cu desăvîrșire edificatoare. Necesară pentru completa elucidare a creației lui Hann, o asemenea monografie ar îngădui nu numai aprofundarea unui sector important din istoria argintăriei transilvănene în secolul al XVII-lea, ci și implicația mai largă a unor relații și influențe reciproce cu arta brîncovenească, dezvăluind noi fațete ale fenomenului de unitate în arta și cultura țărilor române.

Studiul de față își propune să releve cîteva dintre caracterele constante și definitorii ale operei lui Hann, prin analiza atentă a unor lucrări capitale, a căror tematică, morfologie și particularități de interpretare oferă indicii sigure asupra stilului său. Oprindu-ne asupra cînilor istoriate, care constituie partea cea mai prețioasă a argintăriei sale decorative, de uz laic, de asemenea grupul cel mai unitar și cel mai important pentru ansamblul operei, vom încerca și cîteva precizări în problemele de datare, stabilind etapele mai strînse în evoluția cronologică a acestei categorii de piese. Concluziile vor putea servi astfel și ca puncte de reper la încadrarea stilistică și cronologică a unor lucrări eterogene sau dispartate, oferind anumite temeuri și pentru lămurirea originalității unor lucrări discutate sau discutabile.

Repertoriul decorativ al argintarului se inspiră din două principale domenii: cel fitomorf și cel figural. Deși motivele vegetale, îndeosebi cele florale se bucurau de o preferință declarată în argintăria transilvăneană din veacurile XVI—XVII, Sebastian Hann manifestă de la începuturile carierei sale un interes predilect și consecvent pentru tematica figurală. Preocuparea aceasta susținută de aptitudini interpretative puțin obișnuite la confracții săi constituie însușirea cea mai durabilă și cea mai interesantă a operei.

În funcție de proveniența temelor, imaginile istoriate, extinse circular pe corpul cînilor și creind adevărate frize epico-descriptive, se divid în două mari cicluri: biblic și antic. Scenele biblice sînt inspirate atît din Vechiul testament (Judecata lui Solomon, Vizita reginei de Saba, Esthera și Ahasverus, David și Goliath¹⁵, Avram și Isac, Izgonirea din rai, Lupta lui Iacob cu îngerul) cît și din Noul Testament (Botezul, Cina de taină, Muntele Măslinilor, Crucificarea, Învierea. Cei patru evangheliști)¹⁶. În genere temele Noului testament sînt tratate într-un context mai restrîns și printr-o descriere mai puțin bogată în detalii, dar impregnată cu anumite nuanțe dramatice, caracteristice autorului. În schimb scenele în care conferă o anumită somptuozitate imaginii, trădîndu-și înclinarea spre

¹⁵ În inventarul testamentar al comitelui Dr. med. Andreas Teutsch, din 1731, sînt pomenite printre alte piese: o cană pe care figura scena cu David și Goliath și o cupă pe care erau reprezentate figurile Estherei și a lui Ahasverus. (L. Sievert, *op. cit.*, p. 30). Aceste piese nu sînt menționate nici în catalogul Bielz, nici în restul bibliografiei.

¹⁶ Am omis într-adins ciclurile din Noul Testament, înfățișate pe ferecăturile de evangheliar brîncovenești, pe de o parte pentru că acestea i-au fost impuse de tradiția iconografiei bizantino-ortodoxe, pe de alta pentru că diferă și stilistic de operele executate pentru Transilvania. Constituind un grup aparte, lucrările executate pentru Țara Românească recer un studiu comparativ cu caracter special.

fastul baroc sau acelea în care condensează firul povestirii în secvențe de o dinamică, expresivă conciziune, sînt de obicei inspirate din antichitate și din Vechiul testament. Subiectele îi sînt în parte sugerate de gravurile lui Mathäus Merian senior (1593—1650), care ilustrase *Cronica* lui Gottfried¹⁷, fie că e vorba de istoria legendară a Orientului antic (Triumful lui Sesostis, transformat în marșul triumfal al unui imperator, de mitologia, istoria și legendele Eladei (Muncile lui Hercule, Croesus pe rug, Supliciul lui Perillus, Arderea Troiei, Cimon Thebanul în temniță cu Pero) sau de istoria Romei antice (Marcus Curtius, paricida Tullia).

În ordonanța temelor istoriate, argintarul recurge la compoziții complexe, indiferent că le desfășoară continuativ, fără cezură, cum se întîmplă cu tema preferată a Triumfului, sau că scindează friza în două, trei sau patru episoade distincte. Reunind temele diferite, Hann le individualizează pentru a menține independența lor ca sens. Pentru a evita însă reprezentarea sacadată, elimină atît borduri cît și eventuale pauze, imaginile fiind legate prin intermediul unor motive sau figuri marginale, care realizează tranziția de la o scenă la alta și mențin aspectul unitar al ansamblului, fără a-i afecta claritatea narativă.

Cămile istoriate constituie partea cea mai spectaculoasă a operei lui Hann, adeverindu-l drept creator al unui stil epico-descriptiv de o amploare și un fast ce nu cunoaște nici predecesori, nici urmași în istoria argintăriei transilvănene. Alți argintari, cînd abordează teme figurale, le interpretează de preferință static și izolat, recurgînd în special în cazul unor subiecte mai dificile la tehnica mai puțin exigentă a gravării. Hann dimpotrivă hazardează scene în care introduce personaje în masă și utilizează cu virtuozitate tehnica au repoussé (Treibtechnik), obținînd reliefaarea figurilor prin ciocănirea pe matrițe de lemn sau bronz. Turnarea, cizelarea, gravarea constituie pentru el doar procedee auxiliare, folosite mai mult pentru detalii. Gradațiile volumului, din care rezultă un efect prin excelență sculptural, merg de la basso la alto relief, trecînd prin toată gama potențarilor intermediare și ajungînd adesea pînă la detalii, ce detașîndu-se de fond încearcă schițări în rondo bosso.

Firește nu lipsesc în argintăria transilvăneană a secolelor XVI—XVII unele exemple care semnalează o căutare tot atît de pasionată a efectelor sculpturale, de pildă cămile cu putti alegorici realizate de meșterii brașoveni Martin Tink (1586—1601), Merten Thadeus (1683—1709) și Petrus Bartsch junior III (1685—1710)¹⁸. Nici unul nu atinge însă nive-

¹⁷ A. Resch (*Zu den Arbeiten des Sebastian Hann*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XI, 1888, 2, p. 19—20) precizează că argintarul s-a inspirat din gravurile lui Merian (*Cronica* lui Gottfried) pentru cele șapte scene cu teme din antichitatea greco-romană ce împodobesc cămile Franckenstein I și II. L. Reissenberger, (*Zur Kenntniss der von S. Hann zu seinen Darstellungen benützten Vorlagen*, ibidem, nr. 3, p. 40) adaugă că și o a opta temă, anume Triumful lui Sesostis, i-a fost inspirată tot de o ilustrație a gravurii elvețian din aceeași cronică.

¹⁸ V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens, I, Goldschmiedearbeiten*, Sibiu, 1922, I, p. 227, 228, 229.

lul lui Hann, nu încearcă teme de o atare complexitate. Nu atacă probleme de orchestrare a mișcărilor și atitudinilor într-o paginație ce, încadrând figurile în spațiul văzut empiric dar sugestiv, articulează net planurile perspective. Față de suprafața fortuit limitată a obiectelor de orfevrărie, în care imaginea cu personaje abundente se comprimă ca într-un pat al lui Procust, îndrăzneala meșterului apare aproape nemăsurată. De aceea nu e de mirare dacă se întâmplă ca abrevierile perspective să fie forțate sau incorecte, sub imperiul unui spațiu ce constrânge și impune simplificări. Totuși, impulsionat de înclinarea sa spre spectaculos și spre patetic, însușire ce determină caracterul baroc al creației lui Hann, artistul înfățișează uneori adevărate cortegii. Pe de altă parte o permanentă necesitate de a echilibra compoziția, de a pondera imaginea, îl împiedică să se reverse și îl ferește de primejdia prolixității. De aceea nici dramatismul său nu degenerază în patetism teatral, ci rămâne sincer, uneori aproape ingenuu prin firescul nemijlocit al expresiilor, menținându-se neconținut la nivelul temperat al exteriorizărilor convingătoare. Sensualismul său robust, respirând uneori arome primare, dar niciodată fruste, e lipsit de dezordinea grandilocventă, chiar și atunci când îmbracă haina somptuoasă. Aceste însușiri sînt generale și distinctive pentru opera lui Hann, operă ce îmbină astfel ideea de echilibru și armonie, tributară concepției umaniste și tradițiilor puternice ale renașterii, cu sensualismul opulent al barocului, spre care îl înclină afinități temperamentale.

Într-un studiu consacrat temelor antice interpretate de Hann¹⁹, am comentat pe larg izvoarele de inspirație ale argintarului și am stabilit contribuția sa de interpret, aducînd și unele aprecieri stilistice și tehnice de ordin general. Considerațiile noastre au pornit de la cîteva piese reprezentative pentru creația argintarului în general și îndeosebi pentru categoria cînilor cu capac. Acest grup conține, conform informațiilor documentare la zi, un total de 23 piese, dintre care 15 lucrări certe, decorate cu „istorii”, adică teme figurale cu un caracter narativ, inspirate din antichitate și din Vechiul testament. La acestea din urmă se adaugă cinci cîni cu decor divers: una cu scene din Noul testament (1675), o alta cu alegoriile virtuților (1684) și trei piese cu decor floral. În sfîrșit trei cîni, a căror tematică decorativă n-a fost precizată pînă în prezent²⁰.

În studiul amintit am menționat ca prim exemplu de cană istoriată o piesă înfățișînd Triumful, pe care am dat-o în 1682 și pe care în mod distinctiv o vom

¹⁹ V. Marica, *Teme antice în opera argintarului Sebastian Hann*, în *OmD*, București, 1960, p. 359—376.

²⁰ Catalogul întocmit de J. Bielz menționează în total 18 cîni cu capac, dintre care 12 istoriate. La acestea se mai adaugă cinci piese: cana Fleischer, a cărei reproducere am găsit-o în colecția J. Bielz, cana cu David și Goliath și o altă cană cu „istorii”, o a patra al cărei decor nu e precizat — menționate în testamentul lui A. Deutsch (cf. L. Sievert, *op. cit.*, p. 30) — și o cană cu decor floral care ne este semnalată de Corina Nicolescu ca aflîndu-se în patrimoniul Muzeului de Artă al Republicii Socialiste România. Cu acestea totalul cînilor se ridică, pînă la noi date, la numărul de 23, dintre care 15 istoriate.

denumi cana Semrigger I (Budapesta, colecție particulară)²¹, după armoriile comandatarului reprezentate în interiorul capacului. Aceasta părea să constituie prototipul variantelor și replicilor cu aceeași temă, ipoteză infirmată de cercetările ulterioare, care ne-au îngăduit să descoperim în colecția J. Bielz reproducerea unei lucrări inedite, cu același subiect, dar după toate aparențele cronologic anterioară²². Piesa aceasta, pe care tot în funcție de armorii o vom denumi cana Fleischer (Budapesta, Muzeul de artă aplicată ?) (fig. 1) prezintă analogii evidente cu cana Semrigger I (fig. 2). Aceași desfășurare fastuoasă a unui mare alai militar compus din figuri pedestre și călări, înveșmîntate în costume războinice de proveniență romană dar adaptate la moda barocă — (platoșe, tunică scurtă, hlamidă scurtă derivată din aceea a ofițerilor de cavalerie romani, coifuri cu penaje bogate, scuturi terminate în volute, mai curînd ornamentale și prea puțin potrivite rosturilor defensive, sulii și lănci, spade scurte, ușor curbate) — însoțește carul de triumf al preumptivului faraon Sesostis, travestit în împărat roman. În urma gloriosului personaj planează Victoria, neverosimil proporționată, redusă la un fel de păpușe zburătoare, ținînd într-o mînă ramura de palmier, în cealaltă cununa de lauri. Gruparea personajelor înfățișate în mers este relativ densă, fără a altera limpezimea imaginii și fără a mai încălca mișcarea lentă a cortegiului, determinată de pașii împovărați ai regilor captivi, înhămați la carul de triumf al învingătorului. De aceea desfășurarea este mai puțin greoaie decît pe cana Semrigger I. Gradația planurilor e verosimilă și atent condusă prin treceri succesive de la elementele mai reliefate ale primului plan, la cele cîteva detalii peisagistice sumar indicate în fundal. Pitorescul descrierii concurează tendințele narative și accentuează cursivitatea contextului. Soclul prezintă, la fel cu acela al cîinii Semrigger I, o dublă margine festonată, urmată de un tor boselat pe care apar în relief ghirlande cu fructe și motive florale. Frunzele sinuoase, dispuse simetric în jurul unor corole cu șase petale, semănînd cu o margaretă cărnoasă sau cu heliantul, descriu arabescuri fără a pierde din fiziomorfismul tratării. Pe capac motive florale similare alternează cu putti goi, așezați în profil, printre sensuale șerpuii vegetale. Toate elementele par a fi lucrate prin ciocănire și cizelate, prezentînd volume moderate, cu excepția cîtorva frunze mai proeminente ce par a fi turnate. Centrul capacului este acoperit cu o corolă, aducînd cu aceea a unei flori de dalie desfăcută, din al cărei miez se ridică butonul figural. Motivul acesta reapare constant pe aproape toate cămile. Figura calului ce ține loc de buton este turnată, acuzînd plastica formelor viguroase. Deși denotă o observație atentă a anatomiei cavaline, atitudinea sa e mai puțin convingătoare. Fără a cabra propriu zis, animalul se sprijină pe picioarele dinapoi și își ridică în mod nefiresc în aer ambele membre anterioare, contraziind legea echilibrului prin situarea centrului său de greutate în afara bazei de susținere. De astă dată Hann înfățișează un impetuos armăsar sălbatic, căci nu are nici harnașament, nici nu poartă vreun călăreț, spre deosebire de replica sa de pe cana Semrigger I, mai corect interpretată, dar mai puțin frapantă. Șarniera capacului e împodobită cu un fel de boboc floral, ce reapare la unele piese ulterioare, iar toarta înfățișează o hermă înaripată, constant reîntîlnită la toate piesele

²¹ Cf. L. Reissenberger, *Arbeiten des Hermannstädter Goldschmiedes Sebastian Hann*, Anlagenheft zu Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen, Viena, 1887, p. 37—38, fig. I—II. (Cana e menționată în proprietatea Fr. L. v. Rosenfeld, Viena); K. Csányi, *Einige Goldschmiedewerke des Sebastian Hann*, în *Belvedere*, 22, Viena, 1924, p. 151; *Katalog der Ausstellung alten Kunstgewerbes aus Siebenbürgen*, Budapesta, 1931, nr. 79; J. Bielz, *Das Werk des Sebastian Hann*, p. 40. (Cana e menționată în proprietatea Milka Schiffer, Budapesta); V. Marica, *op. cit.*, p. 363—365, fig. 1—2.

²² O fotografie provenind din colecția J. Bielz înfățișează această cană, care nu e semnalată în bibliografie. Pe verso următoarea însemnare autografă a lui J. Bielz: „44 a) Sebastian Hann, Deckelhumpen mit Darstellung eines Triumphzuges 1675, Im Deckel Wappen des Komes Fleischer, Paris (Sammler) gekauft von Iparművészeti Múzeum Budapest.“

Fig. 1. Cana Fleischer, 1676—1678 cca. Scena Triumfului, detaliu.
(De la J. Bielz). — Sigla argintarului.

de această categorie. Torsul nud, îndrăzneț arcuit, este just înțeles ca structură anatomică și redat prin curgătoare gradații plastice. Volute prinse de umeri substituie brațele, iar partea inferioară a torsului, încinsă cu o bogată ghirlandă de fructe, se subțiază pierzându-se într-o prelungă sinuozitate decorativă. Inspirată din ornamentica arhitecturii baroce, cu singura deosebire că e înaripată și extrem de cambrată, prin adaptare la funcția sa utilitară, figura hermei e turnată și cizelată cu o mare finețe, artistul străduindu-se să potențeze fluiditatea formelor de o robustă sensualitate.

Datarea cunii în 1675 — conform mențiunii lui J. Bielz — pe temeiul armoadiilor lui Andreas Fleischer, decedat în 1676, deși aparent concludentă, e pasibilă de interpretări. Conform informațiilor principalului său biograf, Lorenz Sievert, Hann descinde la Sibiu în 1675, acceptarea sa în bresla argintarilor avînd loc la 27 iulie. Primirea în breaslă e condiționată de o amendă de patru galbeni, deoarece argintarul

Fig. 2. Cana Semrigger I, 1678–1680 cca. Scena Triumfului, detaliu. (După L. Reissenberger).

venit din Loviçe se căsătorise la 30 iunie cu Maria, fiica argintarului Stephan Weinsech și văduva lui Elias Kremnitzer, înainte de a-și fi prezentat lucrarea de meșter, încălcând astfel statutul de breaslă²³. Acest statut prevedea că orice calfă venită din străinătate, chiar în ipostaza în care și-ar fi îndeplinit această obligație și în altă parte, e datorare să-și ateste capacitatea în fața staroștilor locali²⁴. Condițiile impuse de corporație, care exercita un control sever asupra activității meș-

²³ V. Roth, *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*, p. 130; L. Sievert, *op. cit.*, p. 9.

²⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 285–286.

teșugarilor de resort, erau atât de categorice, încît este foarte puțin probabil ca Hann să fi putut obține comenzi înainte de a-și fi legalizat situația profesională, devenind breslaș. Indicii sigure referitoare la activitatea sa organizată avem abia începînd cu data de 4 ianuarie 1676, cînd își achită prima contribuție pentru întreprinderea dughenei colective a aurarilor (Goldschmiedlaube) din Piața Mare, preluînd în același an utilajul atelierului rămas după moartea starostelui secund Georg Vernengel. De asemenea el este menționat pentru prima dată în catastiful plăților consulare abia la 26 aprilie 1676, în legătură cu achitarea a două pocale ce îi fuseseră comandate²⁵.

Evidența acestor circumstanțe biografice trezește dubii cu privire la datarea primelor sale lucrări, cu atât mai mult cu cît unica cert datată este cana din Cîsnădie (Sibiu, Muzeul Brukenthal, nr. inv. 4755), pe care stă gravat anul 1675 dar care nu poartă sigla argintarului. Absența siglei ar putea stîrni discuții cu privire la originalitatea piesei, deși în virtutea unor analogii de ordin iconografic și stilistic, pe care nu le putem dezvolta aici²⁶, paternitatea lui Hann devine mai mult decît probabilă. Faptul că piesa nu e semnată ne îndreptățește, dimpotrivă, să presupunem că este lucrarea sa de meșter, prezentată cu prilejul acceptării sale în breasla sibiană, ipoteză confirmată prin datare, care este de astă dată incontestabilă. Căci este firesc ca Hann să nu fi avut dreptul de a uza de siglă, înaintea confirmării sale de către mai marii breslei.

Pe de altă parte sumara examinare comparativă a cîinii de la Cîsnădie și a cîinii Fleischer dezvăluie deosebiri prea nete, ca datarea acestora din urmă în 1675 să nu ni se pară prematură. Apoi, comitele Fleischer moare în 5 februarie 1676²⁷, la scurt timp după ce, conform indicațiilor documentare, Hann începuse să lucreze efectiv. Se ridică în consecință întrebarea, cînd va mai fi avut răgaz argintarul să execute o comandă atât de importantă, prima de acest gen se pare, care i-a fost adresată la Sibiu și care putea veni tot atât de bine și din partea familiei Fleischer. Presupunerea aceasta e întărită de împrejurarea că Maria Weinesch, soția lui Hann, fusese văduva lui Elias Kremnitzer (decedat în 1673), care îndeplinise funcția de secretar (Schreiber) pe lângă comitele și judele regal Andreas Fleischer²⁸. Ca atare este plauzibil ca ea să fi avut relații personale cu familia, relații ce vor fi favorizat obținerea comenzii. Prezența armoriilor, ce aparțineau deopotrivă capului de familie și membrilor săi, nu poate constitui un argument peremptoriu referitor la

²⁵ L. Sievert, *op. cit.*, p. 11, 25.

²⁶ Piesa este decorată cu scenele Cinei de taină și Crucificării, iar pe capac are în loc de buton figura unui înger care ține o cruce. Figura aceasta prezintă analogii certe cu alegoria Speranței de pe cana înfățișînd Virtuțile, din 1684 (Budapesta, colecție particulară) și cu figurile ce decorează capacul celor două ciborii, din Sibiu și Cîsnădie (Sibiu, Muzeul Brukenthal), dateate în 1692 și purtînd sigla lui Hann. De asemenea apropierea iconografică și stilistică dintre scena Cinei de taină de pe cană și aceeași scenă reprezentată pe ciboriul din Sibiu sînt evidente.

²⁷ L. Reissenberger, *Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen*, Sibiu, 1878, 1879, p. 19.

²⁸ L. Sievert, *op. cit.*, p. 9.

identitatea comandatarului și ca atare nu oferă decît temeieri probabile pentru încadrarea cronologică a pieselor în discuție.

O probă elocventă ne aduce în acest sens cazul celor două căni Semriger, care poartă aceleași armoarii. Pe cana Semriger I blazonul e însoțit de inițialele M—S, aluzie neîndoielnică la calitatea de comandatar a comitelui Matthias Semriger, decedat la 3 aprilie 1680²⁹. Fapt care l-a determinat, și nu fără temei, pe L. Reissenberger să considere anul 1680 ca dată ante quem pentru executarea operei³⁰. Rezultă de aici înfirmarea datării în 1682, pe care am propus-o de acord cu J. Bielz³¹. Cana Semriger II poartă aceeași stemă în interiorul capacului, avînd ca buton leul heraldic al familiei Semriger și nu blazonul Catharinei Schirmer, văduva comitelui, despre care o amplă inscripție gravată pe friza de sub capac³² ne spune că este comandatara piesei executate în 1682. Este sigur că fără această inscripție lămuritoare am fi fost tentați să recurgem la criteriile de datare anterior expuse, criteriile a căror labilitate ne este relevată în mod grăitor de exemplul citat.

Discuțiile de mai sus duc la constatarea, în genere valabilă, că indiciile iconografice și stilistice sînt aproape întotdeauna mai concludente prin caracterul lor intrinsec operei, decît elementele accesorii ca steme, inscripții și chiar indicația anului, care pot fi incizate și ulterior. Este adevărat că în cazul lui Hann, care lucrează pe matrițe utilizabile în repetate rînduri și reia aceeași temă în replici sau variante, considerațiile de ordin iconografic și stilistic impun oarecare prudență. Cum însă reluările tematice nu sînt identice, ne vom întemeia pe diferențieri de detaliu, adesea revelatoare.

Cana Fleischer, deși pînă la noi date poate fi considerată cap de serie pentru piesele următoare ce abordează tema Triumfului, fiind databilă începînd cu anul 1676 (eventual 1676—1678) nu a constituit un model absolut pentru cana Semriger I, databilă înainte de 1680 (eventual 1678—1680). Deși schema compozițională este similară, anumite figuri și detalii repetîndu-se aproape identic, nu lipsesc nici deosebirile. Ca să le menționăm doar pe cele mai evidente, pe cana Semriger I garda care pășește în urma carului triumfal este mai restrînsă, lipsind figurile ecvestre din prim plan. Victoria are o atitudine mai firească, plutește aplecîndu-se spre creștetul imperial, în dreptul căruia ține cununa de lauri. Respirația cadrului peisagistic este mai largă, în timp ce prin compensație proporțiile figurilor apar ceva mai îndesate. Efectele de volum sînt mai subliniate, capul unuia dintre regii captivi tinzînd să se desprindă de suprafața plană, printr-o redare în relief înalt. Toate aceste amănunte diferențiale indică o oarecare perfecționare a schemei și doar folosirea parțială a matriței inițiale, care a suferit anumite modificări sau a fost înlocuită. Decorul șarnierei, înfățișînd o acvilă și butonul capacului substituit printr-o figură ecvestră indică deopotrivă înnoiri iconografice și stilistice.

Una dintre piesele certe ca paternitate și datare este aceea pe care o vom denumi cana Reschner, în virtutea inscripției din interiorul capacului: „RESCHNER

²⁹ L. Reissenberger, *Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen*, Sibiu, 1878, p. 10.

³⁰ L. Reissenberger, *Arbeiten des Hermannstädter Goldschmiedes Sebastian Hann*, p. 37.

³¹ Cf. J. Bielz, *op. cit.*, p. 40; V. Marica, *op. cit.*, p. 363.

³² „Die Viel: Ehr(same): und Tug(endhafte): Fr(au). Catharina Schermerin, des Weiland-Nahmh(aft). V(ürsichtig). W(ohl). W(eisen). H(ernn). Matthiae Semrigers: Viel Verdienten: H(ernn). Königs Richters in Hermannstadt Hinterbli(ebene), Frau: Wittib. opffert dieses Werck, der Ehre. Gottes, Ao 1682 den 29 Marte.“

Fig. 3. Cana Reschner, 1682. Inscripția din interiorul capacului. (Foto Irina Ghidali).

PAVLLVS Anno 1682" (Fig. 3) (Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România, nr. inv. 7129, provenind din fostul Muzeu al Transilvaniei Cluj)³³. Tema Triumfului, reprezentată în ordonanța compozițională cunoscută, se îmbină aici cu aceea a Judecării lui Solomon (Fig. 4). Cu alte cuvinte, friza unitară, ilustrată printr-o singură scenă continuativă, a fost înlocuită prin îmbinarea a două subiecte alcătuind scene geminate. Spre deosebire de cana Fleischer, Semriger I și toate celelalte ce vor urma, bordura soclului prezintă un feston simplu. Torul bombat e acoperit cu motive florale (lalele și corole cu șase petale), însoțite de relativ puține frunze. Ghirlanda e fragmentată prin prezența unor protome de lei, foarte proeminente și flancate de câte două mici draperii, înnodate ca niște funde la partea superioară. Pe capac, lalele tratate într-un relief plat alternează cu mascheroni feminini. Măștile au ovalul rotunjit, chiar puțin greoi, accentuat de coafura gen „diabolo”, realizată prin răsucirea compactă a pletelor peste urechi, unde formează un fel de scoică terminată cu o șuviță trasă printr-un inel. Protomele de pe soclu și mascheronii de pe capac sînt identici cu cei de pe cana Semriger II, datată tot în 1682 și decorată cu scena Judecării lui Solomon și Vizita reginei de Saba. În schimb figura ecvestră de pe capac (fig. 5) este foarte apropiată de aceea de pe cana Semriger I. Călărețul, în armură barocă, poartă pe umeri o hlamidă scurtă, fluturată de vînt și un baston de comandă, element ce lipsește pe cana anterior menționată. De asemenea poziția calului diferă. Acesta nu mai cabrează, ci pare să galopeze,

³³ Cf. J. Bielz, *op. cit.*, p. 40; C. Nicolescu, *Secția de artă veche românească, Muzeul de Artă al R.P.R.*, București, 1964, p. 27, fig. 56.

Fig. 4. Cană Reschner. Judecata lui Solomon.
(Foto I. Ghidali).

într-un mod foarte neverosimil de altfel, avînd ambele picioare din față ridicate și apropiindu-se ca mișcare mai curînd de armăsarul de pe cană Fleischer. Decorul șarnierei și toarta în formă de hermă sînt identice cu ale acesteia.

Scena judecării solomonice se petrece pe un fundal de arcade deschise, sprijinite pe pilaștri, ce alternează în stînga cu o coloană canelată. Pilaștri canelați, mai masivi și mai înalți, ce merg pînă la cornișe, decorează pauzele dintre arhive. Arcade de aceeași factură, în stilul renașterii italiene, îngăduind priveliștea unor grupări arhitectonice reunite într-o viziune destul de empirică, întîlnim și pe cană Semriger II. Centrul imaginii este ocupat de tronul cu baldachin de brocat, așezat pe un podiu înalt, spre care urcă șase trepte acoperite cu un covor întreșut cu motive învolutate. În fața lor zace copilul mort. Regele așezat într-un fel de jilț cu speteaza terminată în volută, se întoarce în semiprofil spre stînga, arătînd poruncitor cu mîna întinsă către soldatul cu sabia ridicată. Imberb dar cu plete ce îi încadrează capul încoronat, Solomon poartă tunică lungă cu mîneci și hlamidă. Drapată îngust pe un umăr, aceasta înfășoară spatele în diagonală și e petrecută cu un joc de cute peste poală, lăsînd liber pieptul împodobit cu un

Fig. 5. Cană Reschner. Butonul capacului. (Foto I. Ghidali).

lanț masiv (fig. 6). Cele două mame în litigiu, care revendicaseră deopotrivă copilul viu, stau la stînga și la dreapta tronului, flancat de sfinți cu bărbii venerabile și chipuri înțelepte, de asemenea de oșteni purtînd coifuri cu penaj. Spre deosebire de cana Semriger II, unde ambele femei sînt redade în genunchi, cu atitudini simetrice, cea din dreapta se află în picioare, cu brațele patetic desfăcute, cealaltă invocă prin gestul firesc și sincer al deznădejdiei crutarea pruncului său. Figurile feminine se deosebesc și prin îmbrăcăminte. Mama cea falsă e înveșmîntată într-un hiton cu mînele răsfrînte, o tunică scurtă și o piesă vestimentară ce amintește de palla din costumul bizantin. Mama autentică poartă un veșmînt mai apropiat de moda vremii: o bluză colantă cu mînele suflecate, o fustă mai largă și lungă cu un fel de șorț în față, prins cu un brîu răsucit pe talie. Pe spate îi atîrnă capătul triunghiular al unei eșarfe. Deosebirile de costum ar părea să sugereze o anumită diferențiere de rang social, veșmîntul mai complicat și mai pretențios al mamei false indicînd o nobilă, iar îmbrăcăminte mai simplă, oarecum contemporană a celei adevărate, dimpotrivă o tîrgoveată sau o femeie din popor. În spatele acestora din urmă se zărește figura unui sfințic, care întinde un braț stăruitor spre rege, cu aerul de a cere oprirea sentinței. Gestul acesta e paralel cu al mamei din stînga și complementar cu acela al femeii din dreapta, care dublează mișcarea brațului regal. Din raportarea virtuală a celor două femei rezultă o diagonală în compoziție. Ele alcătuiesc împreună cu figura lui Solomon o schemă piramidală ușor dezaxată spre stînga, iar împreună cu figura copilului și a sfințicului o elipsă închisă. Gruparea personajelor laterale tinde spre o anumită simetrie,

Fig. 6. Cana Reschner. Judecata lui Solomon, detaliu.
(Foto I. Ghidali)

care contribuie la echilibrul compoziției și îi știrbește caracterul baroc, manifest mai curînd în potențarea gesturilor. Deosebit de dramatic este gestul soldatului, care ține copilul atârnat de un picior și stă gata să-l despică în două părți egale, după cum i-o cerea porunca regească. Pruncul, arcuit în aer, se zbate cu capul în jos, prinzînd cu o mîna convulsivă sfetnicul de haină. Mai mult decît în scenele înfățișate pe cana Semriger II, unde limbajul mîinilor este de asemenea accentuat, indicînd relațiile anecdotice și psihologice dintre personaje, pe cana Reschner semnificația gesturilor se exprimă printr-o vădită supradimensionare. Disproporțiile acestea sînt intenționate și redată uneori cu stîngăcie, cum se întîmplă cu mîna femeii din stînga, a cărei lungime o egalează pe aceea a antebrațului. Rostul lor este didactic, elocința mîinilor constituind un mijloc de explicitare a narațiunii dramatice. (Fig. 7.)

Fig. 7. Cana Reschner. Judecata lui Solomon, detaliu.
(Foto I. Ghidali)

Imaginea Triumfului nu diferă în esență de primele două reprezentări ale aceleiași teme, mai mult chiar, apare aproape identică cu aceea de pe cana Semriș I. Totuși persistă și aici unele diferențieri mărunte. În mod curios Victoria degenează, transformându-se din geniul feminin derivat din antica Nike într-un copil mărunțel, care nu mai planează ci calcă literalmente pe speteaza carului, ținând cununa de lauri cu un gest cât se poate de neîndemînic (*fig. 8*). Compoziția peisajului este mai aerată, copacii fiind așezați la extremități și lăsînd liberă o zonă largă, pe care se profilează rînduri dese de sulii, creînd iluzia unei mari mase de oșteni. Din capul coloanei un soldat tînăr se întoarce rîzînd spre figurile înnoirate ale celor patru regi captivi, înhămați la carul de triumf. Poartă tunici scurte, cu mîne și cîte o hlamidă prinsă pe umăr cu fibula, căzînd în cute

Fig. 8. Cana Reschner. Scena Triumfului, detaliu.
(Foto I. Ghidali).

neregulate. Spațiul liber din fundal e ocupat de elemente arhitectonice, evocând o așezare fortificată transilvăneană (fig. 9).

În comparație cu piesa analizată, cana Semriger II (Sibiu, Muzeul Brukenthal, nr. inv. 1364)³⁴, realizată în același an (1682), apare mai somptuoasă și prin faptul

³⁴ L. Reissenberger, *Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen*, 1878, p. 12—13, fig. 6—7; Pulszky K., *Iparművészeti jegyzetek*, în *ArchÉrt.*, 1879, 13, p. 259—274; Ráth Gy. (red.), *Az iparművészet könyve*, Budapest, 1912, p. 116; V. Roth, *Mitteilungen III*, în *Korrespondenzblatt*, XXXVIII, 1915, p. 9—10, fig. XXV; V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens, I, Goldschmiedearbeiten*, I—II, p. 226—227, fig. 191; J. Bielz, *op. cit.*, p. 39; J. Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, p. 27, fig. III/a; V. Marica, *op. cit.*, p. 365—367, fig. 3.

Fig. 9. Cana Reschner. Scena Triumfului, detaliu.
(Foto I. Ghidali).

că soclul, toarta, friza de sub capac, ornamentele capacului inclusiv șarniera și leul heraldic sînt bogat aurite. Luciul prețios al aurului contrastează cu nuanța mai rece a argintului nud, aparent la protome, mascheroni și la friza figurativă de pe corpul cîinii. În scena Judecării, relațiile virtuale dintre personajele principale (Solomon, cele două mame, copilul culcat la picioarele tronului) sînt mai evidente și sugerează o elipsă perfect închisă. Femeile îngenuchiate, de astă dată la fel înveșmîntate după moda barocă, au atitudini mai simetrice, iar construcția piramidală, dezaxată spre stînga, apare foarte net. Personajele din dreapta sînt înșirate pe o diagonală ce înaintează spre baldachinul tronului. Ansamblul compoziției se detașează mai limpede și mai simplu, gesturile sînt mai firești, expresiile mai sobre. O caracteristică particulară acestei cîni rezidă, în afara complexității decorului arhitectonic și fastului solemn din scena Reginei de Saba, în volumele pronunțate ale figurilor. Numărul celor care tind să se desprindă de fond și să se

rotunjească deplin în spațiu a crescut simțitor, contribuind la potențarea efectelor de relief (fig. 10).

Scenele geminate ale Triumfului și Judecării lui Solomon le întâlnim pe o piesă nedată, dar marcată cu sigla S H în câmp oval, pe care în 1932 J. Bielz o semnala ca făcând parte din tezaurul parohiei din Luna de Jos (reg. Cluj)³⁵. În interiorul capacului se află înfățișată scena Jertfei lui Avram într-o versiune puțin obișnuită. Schema compozițională a temei Triumfului (fig. 11) este cea cunoscută, analogiile fiind evidente îndeosebi cu cana Reschner. Dar în pîlcul de însoțitori din al treilea plan, în stînga carului de triumf, apar acum doar doi în loc de trei. Dispoziția frunzișelor aduce cu aceea de pe cana Semriger I, iar decorul arhitectonic, ocupînd o amplă porțiune, se detașează cu oarecare monumentalitate. Fațadele în stilul renașterii (cu ferestre terminate semicircular și cornișe orizontale puternic subliniate) sînt reunite însă într-o viziune destul de oscilantă.

Compoziția Judecării solomonice (fig. 12), deși aparent identică cu replica sa de pe cana Reschner, prezintă o serie de deosebiri în detaliu. Regele, la fel înveșmîntat, e mai zvelt, brațele lui ușor subțiate par mai lungi iar mîinile, deși prea mari, nu mai sînt atît de disproporționate. Observație valabilă și pentru restul figurilor. Podiul, pe care e așezat tronul, e mai înalt dar nu are decît două trepte, fără covor. Figurile din dreapta dispuse izocefal par să fie aceleași; oșteni, sfetnici și mama cea falsă, care poartă costumul descris, dar mai schematic în drapare. O mîna i se desprinde complet de fond, apărînd în plin relief,

Fig. 10. Cana Semriger II, 1682. Vizita reginei de Saba, detaliu. În interiorul capacului armoariile familiei Semriger. (De la J. Bielz).

în timp ce brațul celălalt, avînd o poziție foarte oblică, nu mai este paralel ci divergent față de brațul lui Solomon. Figura copilului, ușor alungită și ea, e mai firesc culcată. Cea de a doua interlocutoare se înclină spre centru, accentuînd prin atitudine diagonală virtuală ce o leagă de rege. Grupul din stînga tronului numără doar trei figuri în loc de cinci, un soldat și doi sfetnici, situați pe diagonală, printr-o gradație crescîndă din prim plan spre fundal, contribuind

³⁵ Cf. J. Bielz, *Siebenbürgische Goldschmiedearbeiten aus der Ausstellung alter kirchlicher Kunst in Budapest*, în *Korrespondenzblatt*, LIII, 1930, p. 277; J. Bielz, *Das Werk des Sebastian Hann*, p. 40.

în mod esențial la adâncirea perspectivei. Soldatul, care nu mai este tânăr și imberb, ca replica sa de pe cana Reschner, apare mai plin de forță și mai violent. Fondul diferă și el. Locul arcadelor deschise îl iau edificiile în stilul renașterii italiene, care, în ciuda inerentelor cusururi ale unei perspective empirice, conferă fundalului o anumită iluzie de spațialitate. Rotonda încununată de cupola cu lanternă, susținută de o colonadă circulară ce substituie tamburul, ocupă poziția centrală între fațada unui palat, subliniată printr-o atică puternică și un fragment arhitectonic similar, văzut din profil.

Compoziția de tip baroc apare accentuată prin multiplicarea diagonalelor și prin sublinierea dezaxării piramidale. Introducerea direcțiilor divergente îi conferă o structură mai complexă, dar îi răpește în același timp din coeziune. Elipsa se alungește, gruparea pierde din ermetism devenind mai mobilă, mai agitată. Dramatismul nu se mai exprimă naiv prin gesturile didactice ale mâinilor, al căror rol e simțitor redus, ci prin structura intrinsecă a compoziției, dovedind o apreciabilă evoluție în concepția artistului. Epizodul cu Avram și Isac (I, Moise, 22) (fig. 13) imaginat în interiorul capacului se abate de la reprezentările obișnuite și în loc să înfățișeze, conform unei tradiții iconografice inveterate, momentul sacrificiului, transformă tema într-o scenă de gen. Punind accentul pe anecdotic, reprezentarea nu mai are nimic din solemnitatea tragică a legendei biblice. Avram și Isac, încadrați în peisaj, înaintează pașnic spre muntele din țara Moria, locul unde trebuia înfăptuit sacrificiul. Îmbrăcat într-un fel de tunică scurtă cu mâneci, încins cu sabia, o căciulă pe creștet, iar pe umăr toiașul cu desaga, Avram pășeste în urma lui Isac. Copilul poartă o tunică similară, o tichiuță rotundă pe cap și duce un coș în mână, iar pe umăr sarcina de nuiiele destinate rugului de jertfă. Pasul său este egal și calm. Veridicul povestirii, relatate cu o vervă potolită, are un oarecare iz de contemporaneitate, de anecdotism cotidian. Peisajul este sugerat printr-o amplă fișie de sol accidentat, un arbust și trunchiuri de copac, elemente sumare dar interpretate sugestiv. Soclul și capacul câinii, care în mod ciudat nu poartă buion, sînt ornamentate cu motive vegetale uzuale la Hann. Frunzele și florile sînt redată într-o execuție mai plată, fructele în schimb sînt mai reliefate. Absența butonului intrigă cu atît mai mult, cu cît acest coronament al pieselor, căruia Hann îi acordă un rol important, le conferă nu odată un accent de monumentalitate. O particularitate decorativă este torsada destul de reliefată, cu filigran perlat, ce delimitează corpul câinii, despărțindu-l de friza soclului și de friza de sub capac. Asemenea torsade, ceva mai subțiri și mai puțin proeminente, vom reîntîlni pe cele două căni Franckenstein din 1697.

Încercarea noastră de a data piesa din Luna de Jos se sprijină pe analogiile motivelor și interpretării, ce demonstrează cu o anumită evidență relațiile de ordin iconografic și stilistic cu grupul cănilor istoriate pe care argintarul le execută în intervalul dintre 1682–1684. Mai exact ea se leagă de cana Reschner (1682) și de replica acesteia din Deva (1684)³⁶, de asemenea de cana Semriger II (1682). Din același grup mai fac parte alte trei căni, nedatate, dar reprezentînd deopotrivă tema Triumfului și Judecării lui Solomon, anume cana din Dăbica și alte două căni aflate în colecții particulare la Budapesta.³⁷ Piesele din această etapă relevă modificări în concepția frizei istoriate și o aprofundare a problemelor de com-

³⁶ L. Reissenberger (*Arbeiten des Hermannstädter Goldschmiedes Sebastian Hann*, p. 38) și J. Bielz (*op. cit.*, p. 40) citează piesa ca fiind în proprietatea familiei Coloman Barcsay din Deva. Datată în 1684, această cană reprezentînd aceleași scene cu cele de pe cana Reschner, achiziționată în 1913 de fostul Muzeu al Transilvaniei (cf. registrul inventar, II, nr. crt. 76) de la Dominic Barcsay din Deva (azi la Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România), a iscat confuzii. S-a întimplat ca cele două căni să fie confundate din pricina identității temelor și a proprietarilor omonimi.

³⁷ J. Bielz (*op. cit.*, p. 40) menționează cana din Dăbica în proprietatea lui Ludovic Nagy, iar pe cele din Budapesta în colecțiile W. Ernst și R. Tószeghy.

11. Cana din Luna de Jos, 1682—1684.
Scena Triumfului, detaliu. (De la J.
Bielz).

Fig. 12. Cana din Luna de Jos. Jude-
cata lui Solomon. (De la J. Bielz).

Fig. 13. Cana din Luna de Jos. Scena
cu Avram și Isac în interiorul capacu-
lui. (De la J. Bielz).

poziție și interpretare, favorizată de reluarea succesivă a aceluiași teme. Ele înscriu o primă perioadă de apogeu în activitatea lui Hann.

Între 1684—1697 ciclul cânilor istoriate pare să se întrerupă, fapt cu atât mai curios cu cât piesele de acest gen trebuie să fi fost foarte căutate și, în absența altor argintari, care să încerce o tematică figurală atât de complexă și într-un stil atât de evocator, vor fi fost și rare. Firește, carența acestui gen de opere în intervalul menționat nu probează o stagnare a activității lui Hann în sectorul respectiv și poate lucrări ulterior descoperite ne vor îngădui să statornicim etapele intermediare.

Grupul de câni pe care Hann le execută între 1697—1699 cuprinde, conform cercetărilor actuale, doar patru piese, dintre care două decorate cu teme antice și două cu scene biblice, după toate aparențele inspirate din Vechiul testament. Caracterul lor comun rezidă în ordonanța compozițională, care scindează friza istoriată în trei și patru epizoduri distincte. Temele plurale iau deci locul celor bigeminate, care la vremea lor înlocuiseră friza circulară continuativă. Modificarea implică inovații în arhitectonica scenelor. Susținute de superioare calități de interpret, aceste inovații înscriu o etapă de supremă maturitate în evoluția artistului.

Primele două dintre câmile menționate, cele decorate cu teme antice, i-au fost comandate lui Hann de către comitele Valentin Franck von Franckenstein în 1697, fapt adevărat atât de inscripția ce figurează pe cea dintâi³⁸ cât și de consemnarea lor în testamentul pe care comandatarul și-l scrisese în același an³⁹. El însuși evaluează aceste piese la suma considerabilă de 8000 de galbeni, precizând că este echivalentul unei treimi din averea sa globală, o avere de patrician fără îndoială impunătoare.

Cana Franckenstein I, pe care figurează dedicația lui Valentin Franck către nepotul său omonim, (Budapesta, Muzeul Național)⁴⁰ este decorată cu trei epizoduri inspirate din antichitatea greco-romană: Sacrificiul lui Marcus Curtius, tânărul patrician roman care se aruncă în prăpastia căscată în For, Croesus pe rug, a cărui execuție e oprită de învingătorul Cyrus înconjurat de oastea persană și Supliciul lui Perillus, care la porunca lui Phalaris, tiran de Agrigent, este ars de viu în pîntecele încins al taurului de aramă, născocit de el însuși pentru cazna altora. Piesa se distinge prin somptuozitatea decorului (*fig. 14*). Soclul e împodobit cu flori și fructe foarte reliefate și cu mascheroni, ale căror capete sînt redată în rondo-bosso, printr-o totală autonomizare a volumului. Sub fiecare mascheron se află cite o floare cu șase petale, care creează un fel de guler în jurul gîtului, încît capetele par a fi țîșnit din aceste corole. Narcise și flori de heliant, cu tije lungi, se încrucșează sub mascheroni. Motivele vegetale, printre care și frunzele, de obicei mult stilizate, apar într-o tratare foarte liberă și într-o dispoziție mai aerată, care le împrumută un aspect foarte firesc. Friza ce desparte soclul bombat de corpul

³⁸ Pe fundul câinii e gravată următoarea inscripție:

O HOMO MANDATUM IOVAE SERVARE MEMENTO
NON CONCUSPISCES POENA PERENNIS ERIT.
Adde Deut. Caput 28, vers. 25 et seq.
VALENTINUS FRANCK DE FRANCKENSTEIN

Illustr. Gubernii Regii In Trannia Consiliarius Intimus: Nationis Saxonicae Comes confirmatus ac Civitatis Cibiniensis Judex Regius

NEPOTI SUO
VALENTINO.

Heermanstad ist durch der Kunst dieses Meister Augsburg worden. Lebe lang Sebastian Hann. In werther Menschen Orden. V.(alentinus) F.(ranck) J.(udex) R.(egius) 1697." Cf. L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 40; V. Marica, *op. cit.*, p. 370.

³⁹ L. Sievert, *op. cit.*, p. 29.

⁴⁰ Cf. L. Reissenberger, *op. cit.*, p. 39—40, fig. V, VI, VII.; *Katalog der Ausstellung alten Kunstgewerbes aus Siebenbürgen*, nr. 78; J. Bielz, *op. cit.*, p. 39; V. Marica, *op. cit.*, p. 367—370, fig. 4, 5, 6.

Fig. 14. Cana Franckenstein I, 1697. Suplicierea lui Perillus.
(După L. Reissenberger).

căni poartă inscripții în minuscule gotice⁴¹ și este delimitată prin torsada cu filigran perlat, semnalată și la cana din Luna de Jos, dar care aici e mai strâns răsucită și mai îngustă. O a doua torsadă separă porțiunea superioară a registrului figural de friza netedă cu inscripții latine *in antiqua*, de sub capac. Acesta e decorat cu bogate motive florale, la fel de reliefate, dar mai învoalate decât cele de pe soclu. Butonul capacului e alcătuit dintr-o figură ecvestră în stil baroc, similară cu aceea de pe cana Reschner. Decorul șarnierei și toarta sînt cele obișnuite, doar că prezintă un mic surplus de detalii, iar arcul descris de hermă a devenit mai îndrăzneț și mai larg, voluta superioară turtindu-se ușor. Sinuozitatea toartei evoluează cu asimetrie ce accentuează în mod vădit caracterul baroc al întregii piese.

⁴¹ *Ibidem*, p. 367—370.

Inovații interesante apar în dispoziția compozițională a scenelor, vizînd condensarea momentului epic și încadrarea în spațiu a unor mari mase de personaje ce fac figurație. Distribuția figurilor nu mai are loc printr-o extindere laterală, ci prin gruparea lor compactă în adîncime, printr-o gradație a efectelor de proporție și volum. Diagonala, ca principală coordonată a compoziției, joacă un rol suveran, atît în imaginea cu Marcus Curtius unde constituie o singură dominantă, cit și în scena cu Croesus, unde cele două diagonale divergente marcate pe de o parte de rug, pe de alta de figura călare a lui Cyrus se întîlnesc în unghi la baza compoziției. Acest unghi, deschizîndu-se în sus, permite o amplă viziune a fundalului, în care artistul introduce masa oștenilor figuranți, sugerați printr-o mare de căști și o pădure de sulii. La orizont se zăresc elemente arhitectonice, aparținînd unui oraș fortificat cu ziduri și puternice bastioane, de un aspect izbitor de analog cu acela al orașelor transilvănene. În scena cu Marcus Curtius, decorul arhitectonic deși eterogen este dominat de elemente antice, o coloană cu fusul canelat în dreapta, în stînga un templu peristil, însoțit de fațada unui edificiu cu arcade la parter și cu etajele separate prin cornișe orizontale, deci de o factură ce amintește net stilul renașterii italiene. Cea mai compactă și cea mai concentrată grupare o constituie scena suplicierii lui Perillus (fig. 14). Figurile marțiale din prim plan, simțitor alungite și purtînd costume militare de inspirație romană adaptate barocului, sînt așezate în extreme, aproape cu spatele spre locul acțiunii și avînd atitudini contemplative. Prin dispoziția lor, acestea creează o elipsă în prim plan, frîntă în unghi, ce subliniază partea inferioară a imaginii, dar lasă liber centrul. Acesta e ocupat de taurul de aramă, volum unitar și net redat, ce constituie pretextul epizodului dramatic. Victima prinsă de doi călări puternici e introdusă în instrumentul înfierbîntat de vilvătăi al caznei. Diferențele de proporții foarte accentuate între personajele din prim plan și cele din planul secund subliniază în mod automat adîncimea perspectivă și încadrarea grupului central în spațiu. În continuare, rîndurile strînse ale soldaților evoluează pe diagonală spre fundal, unde arhitectura de stil eterogen pune opreliști viziunii. Poate nici una dintre imaginile realizate de Hann nu este atît de complexă și de sugestivă în gradarea planurilor și nu izbutește să realizeze cu mijloace evident empirice o perspectivă mai adîncă și relativ convîgătoare. Pe cana Franckenstein II (Londra, colecția Rothschild)⁴² interesul artistului e captivat de pitorescul descrierii, la care recurge fructificînd experiența dobîndită prin execuția piesei anterioare. Soclul cîinii poartă același decor floral, dar în locul mascheronilor apar putti goi și păsări, redați în rondo bosso. Păsări similare apar și pe capacul avînd drept buton cunoscuta figură ecvestră. Scena cu Julius și Aenea, purtîndu-l pe Anchise în spate, care părăsesc Troia arzîndă invadată de ahei, este centrată prin accentuarea proporțiilor și gruparea unitară a acestor personaje (fig. 15). În ele se concentrează reacția dramatică a povestirii. Gruparea lor pe diagonală e continuată virtual cu cetatea Troiei. Draperii umflate de un vînt dramatic învîluind figura lui Julius și a lui Anchise introduc elipse în compoziție. Curba lor mobilă frînge direcția rectilinie a diagonalei, conferind diversitate compozițională grupului. Mulțimea grecilor pedestri și călări, năvălind prin poarta cetății, descriu o a doua diagonală ascendentă, sugerînd cu mijloace aproape naive dar just intuite, efectul de masă și de adîncime perspectivă. Arhitectura complexă a cetății, construită tot pe diagonală, se extinde descrescînd din extrema dreaptă spre centrul fundalului, unde se pierde acoperită de perdeaua densă a vilvătăilor și rotogalelor de fum. În stînga, calul troian, fatalul vicleșug al lui Ulyse, se profilează pe un fond arhi-

⁴² Cf. Pulszky K., Radisics J., etc., *Chefs d'oeuvre d'orfèvrerie à l'exposition de Budapest, 1885*, II, p. 33—34; Pulszky K.—Radisics J., *Az őtvösség remekei a magyar történeti őtvösműkiállításán*, II, Budapest, f.d., p. 38—39, fig. 1; Ráth Gy. (red.), *Az iparművészet könyve*, p. 116, fig. 60; J. Bielz, *op. cit.*, p. 39—40; J. Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, p. 27—28, fig. 22; V. Marica, *op. cit.*, p. 370—372; conform însemnărilor autografe ale lui J. Bielz de pe versoul fotoreproduce-rilor, cana se află în colecția James Rothschild la Londra.

Fig. 15. Cana Franckenstein II, 1697. Aenea părăsește Troia incendiată de ahei. (De la J. Bielz).

tectonic, iar într-un plan mai apropiat corabia aheilor apare comprimată din pricina spațiului prea strîmt, de unde și nota forțată a așezării și proporțiilor. Linia pînzei însă, pornind din vîrfurile catargului, se continuă virtual prin figura lui Iulius și întîlnindu-se cu linia sugerată de Aenea alcătuieste un unghi, înscris în diagonală principală a compoziției.

Imaginea cu monstruoasa Tullia (fig. 16), care strivește cu roțile carului său tras de patru cai biciuiți trupul tatălui, regele Servius, îmbină concentrația dramatică și pitorescul descriptiv. În contrast cu agitația cailor ce cabrează și cu oroarea

Fig. 16. Cana Franckenstein II. Tullia strivește trupul tatălui cu roțile cvadrigii. În interiorul capacului scena cu Cimon și Pero în temniță. (De la J. Bielz).

acțiunii, Tullia pare de un calm nefiresc, aproape pervers. Privește impasibilă îndărăt spre cele două personaje în armură, care comentează, după toate aparențele, nelegiuirea faptă a fiicei paricide. Deosebit de interesantă apare distribuția planurilor în fundalul ocupat de un amplu decor arhitectural. În stînga un zid masiv, constituit din blocuri ecarisate și doi pilăștri canelați, în dreapta o înșiruire ritmată de stîlpi pe un soclu înalt. În centru o scară largă, corect sugerată, adîncește perspectiva urcînd în plan oblic. Ea duce spre edificii ce nu mai au con-

Fig. 17. Cana Franckenstein II. Muncile lui Hercule. (După Pulszky-Radisics).

tingențe nici cu prototipurile antice nici cu cele din renaștere, ci alcătuiesc o comasare de ziduri, bastioane și porți de cetate, de felul celor transilvănene.

Cea de a treia scenă înfățișează Muncile lui Hercule (fig. 17) și nu pe Hercule ca personificare a eroismului și virtuții⁴³. Dintre cele douăsprezece isprăvi fabuloase, consemnate în mitologie și descrise de Ovidiu (Metamorfoze, IX, 182–200), Hann interpretează șase, reunind secvențele dispartate într-o succesiune epică strînsă și orchestrîndu-le într-o singură imagine. Isprăvile eroului mitologic se petrec într-un vast cadru peisagistic, aproape nud, sugerat cu mijloace extrem de econo-

⁴³ Precizarea iconografică a temei, ce infirmă supoziția noastră inițială (op. cit., p. 371), a fost posibilă după descoperirea reproducerii menționate în Pulszky—Radisics (op. cit., p. 38, fig. 1).

mice și delimitat în dreapta prin cōpaci noduroși cu frunzișele stufoase. În centru Hercule, gol pînă la briu se luptă cu leul din Nemeea, a cărui piele îi va sluji ca veșmînt pentru cîteva din epizodurile următoare. În stînga Hercule ia de coarne pe Achelous, zeul fluvial, transformat în taur, apoi îl rîpune pe Cacus, furul de vite, doborît într-o supremă încleștare la pămînt⁴⁴. Ucide cu redutabila-i ghioagă Hydra cu șapte capete, scoțînd flăcări și fum pe nări. Ridică în aer cu un gest athletic pe fiorosul pîzitor al Infernului, ciinele Cerber și în sfîrșit îl înfruntă pe centaurul Nessus. Coordonatele principale ale compoziției sînt marcate de două diagonale, una mai lungă trasată virtual între leul din Nemeea și Hydra și una mai scurtă, situată în sens contrar, ale cărei extreme sînt marcate de epizodul Achelous și Cerber. Diagonalele se încrucișează trecînd deopotrivă prin epizodul Cacus. Un unghi descendent, pornind de la Nessus spre Cerber și Hydră, alcătuieste un romb virtual cu porțiunile superioare ale celor două diagonale. Compoziția apare evident dezaxată și deschisă, avînd o mobilitate șerpuitoare din prim plan spre fundal. Evidența coordonatelor principale este estompată prin ampla elipsă ce îmbrățișează figurile primului plan și planului secund. Descreșterea gradată a reliefului, destul de proeminent în planul prim, atenuat progresiv pe măsură ce se îndepărtează de ochiul privitorului și foarte estompat în planul ultim, sugerează iluzia optică a unei perspective veridice, în ciuda îngrămădirii secvențelor. Confuzia narativă este evitată printr-o dispoziție destul de judicioasă a temelor, care deși se leagă atît prin apropierea lor fizică cît și prin contingențele de sens, alcătuiind o unitate epică, își mențin totuși individualitatea.

Imaginea lui Cimon și Pero în temniță, din interiorul capacului, a cărei replică am semnalat-o pe cupa țesătorilor din 1706⁴⁵, este aproape identică în compoziție și decor. Singurele deosebiri țin de inversarea paginației și de supradimensionarea figurilor, mult alungite față de cele de pe cupă, unde proporțiile erau mai firești.

A treia piesă aparținînd acestei din urmă categorii este cana decorată cu scene biblice, inspirate din Vechiul testament (Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România, nr. inv. 8987, provenind din fostul Muzeu al Transilvaniei, Cluj) (fig. 18)⁴⁶. pe care o vom denumi cana Naláci, pe temeiul inscripției „NALACZI SARA AÑO 1745” incizată pe friza soclului. Evident aceasta este mult ulterioară operei, căci Hann a decedat în 1713 și paternitatea sa este atestată nu numai de prezența siglei ci îndeosebi de însușirile stilistice. Inscripția consemnează deci doar trecerea piesei în proprietatea Sarei Naláci și anul respectiv, constituind încă un îndemn la prudență față de valoarea pe care o acordăm acestui gen de indicii.

Soclul cîinii prezintă, peste baza obișnuită cu dublu feston, torul boselat împodobit cu flori învoalte și fructe, interpunctate cu patru mascheroni, detașați în rondo bosso, înfățișînd capete de efebi de o frumusețe efeminată. Expresia lor mai senină și grația elegantă a chipului îi diferențiază de capetele de putti de pe cana Franckenstein I. Arabescuri de flori, vrejuri și frunze involutate, obținute prin turnare și cizelare, încadrează gulerul de petale al mascheronilor. Torsadele în filigran perlat, mai strîns răsucite decît cele de pe cana din Luna de Jos, se apropie de același motiv de pe cîmile Franckenstein I și II. Motivele vegetale:

⁴⁴ Epizodul cu Achelous ar putea fi eventual interpretat și ca reprezentarea lui Hercule furînd vitele lui Geryone, deși prima accepțiune ni se pare mai potrivită. Epizodul central nu se poate referi decît la Cacus, deoarece figura respectivă apare culcată la pămînt. Pe Anteu Hercule îl înfrînge ridicîndu-l în văzduh și făcîndu-l să-și piardă puterea pe care și-o trăgea din contactul cu pămîntul matern. Pe Lichas: îl prinde de picior și îl aruncă în mare, înnebunit de tunica otrăvită a lui Nessus, pe care Lichas i-o adusese din partea Dejanirei. De altfel Hercule are aici partea superioară a trupului nuda.

⁴⁵ V. Marica, *op. cit.*, p. 372, fig. 7.

⁴⁶ Cf. Pulszky K.—Radisics J., *op. cit.*, p. 38—39, fig. 3; J. Bielz, *op. cit.*, p. 39; C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 27.

Fig. 18. Cana Naláczi, 1697—1699 cca. David și Bathseba. (Foto I. Ghidali)

se repetă pe capac, al cărui buton este alcătuit de astă dată din figura unei sirene care cântă din harpă (fig. 19). Corpul căzii e decorat cu patru scene, delimitate prin pilaștri înguști ce le separă. Aceste scene înfățișează câte două episoade importante din legendele biblice cu Bathseba și Susana.

Imaginea în care regele David o zărește de pe terasa palatului său pe soția lui Urias, frumoasa Bathseba luîndu-și baia (II, Regi, 11,2—6) concentrează personajele feminine într-o elipsă deschisă, plasată în prim plan (fig. 20). Șezînd pe o bancă de piatră, Bathseba își cufundă picioarele, înfășurate cu o prețioasă draperie, în unda mișcătoare a bazinului. Apa curge abundent dintr-o cișmea, semănînd cu un cantharus ce cumulează forme de derivație arhitectonică și motive florale stilizate. Torsul și brațele nude ale femeii își detașează cu limpezime carnația nedată și compactă, acuzînd plenitudini sensuale. Expresia chipului ușor încruntat, încadrat de pletele ce cad șerpuitoare pe umerii goi și rotunzi, subliniază gestul de refuz al mîinii prea mari. Amestecul de frumusețe carnală și severitate e accentuat de contrastul celor patru însoțitoare îmbrăcate, dintre care una îi oferă o cutie cu giuvaere, trimisă evident de David. Acesteia pare să i se adreseze refuzul Bathsebei. În extrema dreaptă o femeie vîrstnică, prea scurt croită, face un

Fig. 19. Cana Nalácz. Butonul capacului. (Foto I. Ghidali).

gest accentuat de asprimea feței aride, indicînd cu două degete spre Bathseba, o aluzie prohibitivă poate la primejdia de a încălca jurămîntul matrimonial. Alături de ea, o tînără femeie repetă gestul cu mîna dusă paralel, care apare greșit abreviată din faldul minecii. Bluza ei e decoltată, iar cutele bogat drapate peste piept sînt prinse cu o broșă, amintind anumite prototipuri din renașterea italiană. Spre deosebire de cele două bătrîne, nu poartă scufie, podoaba părului încercuind chipul plin de îngrijorare. Aceeași expresie, mai subliniată parcă, se lasă descifrată și pe fața celei de a patra însoțitoare, căreia nu i se zărește decît capul. Bătrîna din dreapta, tînăra femeie și Bathseba schițează o piramidă dezaxată spre dreapta, care se înscrie în conturul elipsei. Individualizarea expresiilor, ușor dramatizate, servește limbajul relațiilor psihologice, subliniind o preocupare constantă la Hann.

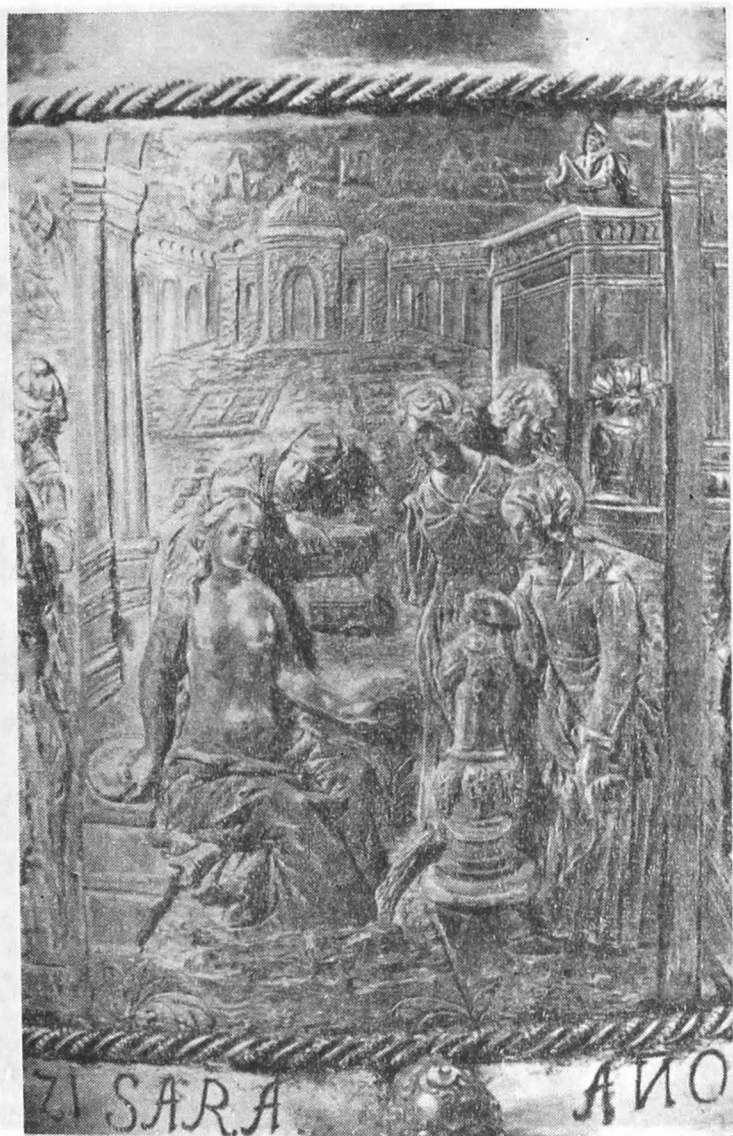

Fig. 20. Cana Nălăczi. David o zărește pe Bathseba în baie. (Foto I. Ghidali).

Contextul narativ e deci explicitat prin expresii și atitudini, dar mai ales prin gesturi, la a căror semnificație didactică argintarul revine iar. Foarte interesant este cadrul arhitectonic, compus din două aripi sugerând galerii cu arcade deschise, — separate prin pilaștri și avînd baluștri de tip baroc deasupra cornișei —, ce converg spre un pavilion central. Fațada în hemiciclu e articulată printr-o rotondă centrală cu cupolă și flancată de elemente similare, dar mai joase, dispuse simetric. Spațiul rămas liber, sugerînd o anumită adîncime perspectivă, e ocupat de parter cu gazon desenate geometric, ce evocă un parc franțuzesc de stil baroc, în acord cu cel arhitectonic. În dosul acestui edificiu, cu forme ponderate vestind clasicismul, se zăresc aspecte vădit inspirate din imaginea orașelor transilvănene din secolul al XVII-lea. Scena următoare se petrece în interior și înfățișează

Fig. 21. Cana Nalácz. Bathseba cedează insistențelor lui David. (Foto I. Ghidali).

pe virtuoasa Bathseba cedind insistențelor lui David (fig. 21). Somptuozitatea costumelor baroce îmbracă erotismul scenei, dar în loc să-l mascheze îl scoate în evidență prin sinuozitățile draperiilor, ce urmînd liniile trupului feminin îi mulează voluptoasa arcuire. Regește împodobită, Bathseba e tristă și strălucirea sensuală a chipului e umbrită de îndoială. În fund se zărește ambrazura înaltă a unui portal încadrat de două coloane adosate. Un personaj în costum oriental, cu turban, îi explică ceva unui bărbat șezînd, după toate aparențele lui Urias, soțul înșelat, căruia îi comunică porunca regală de a intra în vîltoarea luptei, în care trebuie să-și găsească sfîrșitul. Sensul detaliului e precizat de masa figurilor călări schițate pe fond, sugerînd două oști care se înfruntă. Scena aceasta, la fel cu cea precedentă, condensează într-o singură paginație două secvențe ale po-

Fig. 22. Cana Nălăczi. Baia Susanei. (Foto I. Ghidali).

vestirii. Adineaori momentul, în care David se aprinde pentru Bathseba se îngemăna cu scena ispitirii ei. Aici apogeul erotic se împletește cu ideea consecințelor sale, care fac necesară rechemarea lui Urias. Interiorul articulat prin bogate elemente arhitectonice — (o coloană cu fusul înfășurat în vrejuri și frunze de viță, ferestre geminate terminate în arcuri semicirculare ușor turtite, geamurile cu ochiuri mici, rotunde, prinse în cercevele de plumb, tavan în casete decorat cu ove) — este mobilat în stil baroc. Fastuos, mobilierul e alcătuit dintr-un bufet masiv cu coloane, o masă rotundă pe trei picioare bogat învolutate, pe care e așezată o oglindă ovală și o canapă avînd speteaza, brațele și picioarele decorate tot cu volute. Masa și canapa se apropie prin jocul capricios al liniilor de barocul decorativ, indicînd o fază stilistică neîndoielnic contemporană argintarului.

Fig. 23. Căna Nălăczi. Susana apărată de Daniel. (Foto I. Ghidali).

Următoarele două scene se referă la legenda Susanei. Prima o înfățișează îmbăindu-se în grădină, abia ferită printr-o îngustă draperie de privirile indiscrete ale judecătorilor bătrâni, care o surprind. (Daniel, 13,15—25, text apocrif; fig. 22). Apa țîșnind dintr-un corn al abundenței, dus la gură de o sirenă, șiroiește într-un bacinete circular și se revarsă în perdeluiri bogate, alcătuiind un adevărat pîriu ce scaldă picioarele frumoasei. Deconcertată, Susana îl ascultă pe unul dintre ispitori, în timp ce al doilea, așezat în spatele ei, arată cu un gest elocvent spre sirenă dar și spre scena cu David și Bathseba, exprimîndu-și astfel așteptările. Peisajul, respirînd prin adierea frunzișelor, evocă un colț ferit ce se pierde în desișul poetic, redat cu o mare finețe a gradațiilor de relief. Printr-un delicat contrast acestea pun în valoare glorioasa nuditate a trupului feminin, interpretat cu lirismul sensualist și un gust al armoniei fizice evocînd spiritul renașterii. Scena următoare are un caracter cu totul diferit (fig. 23). Căsta Susana înveșmîntată după moda

Fig. 24. Cana Naláczi. Lapidarea judecătorilor. Detaliu din scena judecării Susanei apărată de Daniel. (Foto I. Ghidali).

renașterii germane ascultă cu o expresie de nevinovăție acuzele de adulter pe care i le aduce din răzbunare unul dintre judecătorii refuzați. Acesta poartă peste umerii nu prea lungă un talar deschis, cu bordura amplu răsfrântă la guler și pulpane, iar pe cap o pălărie cu un fel de cozoroc. Cu o mână arată spre Susana, cu cealaltă spre Daniel. Adolescent încă, proorocul șezând pe podiul înalt întinde mîna apărătoare spre femeia ultragiată (Daniel, 13,28—59, text apocrif). Judecători, soldați și numeroși bărbați, majoritatea vîrstnici, deosebit înveșmîntați, asistă la scena judecării, strînși în planul secund. În stînga, fondul sugerează sala tribunalului, cu o coloană și un pilastru canelat, între care se află o fereastră cu fronton triunghiular, urmată de o perdea drapată în dosul jilțului judecătoresc. În dreapta sus se zărește scena lapidării judecătorilor perfizi, legați simetric de stîlpul infamiei (fig. 24). Mișcările dramatice ale celor care îiucid cu pietre se desprind pe fondul unui peisaj în care reîntîlnim cunoscutele imagini arhitectonice de factură autohtonă.

Tîlcul didactic al reprezentărilor este evident și urmează tendințele moralizatoare exprimate pe cele două câni Franckenstein⁴⁷. Paralelismul dintre Bathseba sedusă și casta Susana slujește la exprimarea antitezei păcat-virtute, subliniată de prezența sirenei cîntătoare din harpă de pe capac, aluzie la simbolul mitologic al tentației erotice, căreia și Ulyse izbutise să i se sustragă doar legîndu-se de catarg. Instrumentul muzical, cunoscut și ca atribut distinctiv al lui David, servește aici în mod evident asociația de idei, subliniind sensurile anecdotice. În episodul în care David se îndrăgostește de Bathseba, regele cîntă din harpă și instrumentul nu lipsește nici din scena iubirii lor, după cum este prezentă și oglinda, simbol al vanității omenești. Leit-motivul harpei invocă poate aluziv circumstanțe ate-

⁴⁷ Vezi V. Marica, *op. cit.*, p. 370.

nuante Bathsebei, sedusă și prin darurile de cîntăreț ale amantului regal. Oricum motivul apare aici ca mobil al seducției.

Cele două teme biblice, de o nuanță erotică subliniată, constituie subiecte predilecte pentru pictura barocă. Îndeosebi episoadele petrecute în baie, interpretate uneori cu o libertate sensualistă care își concentra interesul asupra nudurilor feminine, au fost copios abordate începînd cu secolele XV—XVI de către pictorii flamando-olandezi, de asemenea de italieni și germani, atingîndu-și apogeul în secolul al XVII-lea⁴⁸. Dacă tema Susanei inspiră un număr infinit de interpreți, fiind una dintre cele mai gustate, în schimb aceea a Bathsebei preocupă o serie de artiști germani din renaștere, ca Lucas Cranach senior (1471—1553), Albrecht Dürer (1471—1528), Hans Burgkmair (1473—1531), Peter Flötner (cca 1485—1546), Hans Brosamer (activ cca 1500—1554)⁴⁹. Aceștia trei din urmă transpun tema în xilogravură, ori este știut că unii dintre ei, ca Flötner de pildă, i-au inspirat și pe argintarii transilvăneni⁵⁰.

Din ce gravuri s-a inspirat Hann pentru scenele de pe cana Naláczi, este deocamdată greu de precizat. L. Reissenberger presupunea că o serie de teme din Vechiul testament i-au fost sugerate tot de gravurile lui Merian, anume de ilustrațiile în acvaforte din *Icones Biblicae*⁵¹. Această supoziție nu poate fi discutată nici pro nici contra atîta vreme cît nu dispunem de posibilitatea unei investigații comparative directe. Nu se pot contesta analogiile dintre tipurile Bathsebei și Susanei cu fizionomia reginei de Saba sau a Tulliei de pildă; asupra provenienței acestui tip feminin ar fi însă prematur să ne pronunțăm. Compozițiile de pe cana Naláczi atestă o respirație mai largă, un suflu care nu este lipsit de o anumită poezie erotică. Se îmbină aici opulența unui sensualism germanic cu nuanțări didactice de o severitate protestantă, care ne îndeamnă să căutăm modelele inspiratoare în arta Germaniei de sud. Pe de altă parte, e necesar să mai precizăm că o serie de elemente accesorii, ca decorul arhitectonic din scena băii sau mobilierul din scena cu David, legate de legenda Bathsebei, sînt caracteristice pentru sfîrșitul secolului al XVII-lea. Merian murind în 1650, gravurile sale n-aveau cum să servească de model acestor detalii, mult mai tîrzii ca stil. Este incontestabil că Hann nu apelează la o sursă iconografică unică, ceea ce explică amestecul reminiscentelor din renașterea germană și italiană cu elementele proprii barocului, de asemenea introducerea unor motive vîdit autohtone.

Pentru datarea cîinii Naláczi dispunem ca puncte de reper de exemplul celor două cîni Franckenstein, datate în 1697, față de care prezintă un evident progres prin complexitatea interpretării și prin caracterul mai organic al elementelor descriptive. Dispunem de asemenea de o informație documentară cu privire la o altă cană decorată cu scene biblice (neprecizate), datată în 1699 și menționată în colecția Rotschild la Paris sau Londra⁵². Pe temeiul lor considerăm că încadrarea cronologică a cîinii Naláczi în etapa 1697—1699 este cu totul plauzibilă, fiind susținută îndeosebi de argumente de ordin stilistic.

*

Analiza pieselor prezentate îngăduie anumite precizări referitoare la evoluția artistică a lui Hann considerată în genere și în special cu privire la etapele de creație legate de cîmile sale istoriate.

Între 1676—1680 argintarul execută două cîni cu tema Triumfului (Fleischer și Semringer I), utilizînd compoziții dispuse pe o singură friză continuativă, fără pauze

⁴⁸ Cf. A. Pigler, *Barockthemen, Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Budapesta, 1956, I, p. 147—152, 218—219.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 147.

⁵⁰ Cf. V. Marica, *op. cit.*, p. 362, 363.

⁵¹ L. Reissenberger, *Zur Kenntniss der von Sebastian Hann zu seinen Darstellungen benützten Vorlagen*, p. 41.

⁵² Cf. F. Luthner, *Der Schatz des Freiherrn Carl v. Rotschild*, Frankfurt a.M., 1883, Seria I, fig. XXXIV; J. Bielz, *op. cit.*, p. 39—40.

și delimitări. Epica imaginii se îmbină cu descrierea bogată în detalii pitorești, realizând desfășurări lente, fastuoase, pe alocuri greoaie. Prezența umană este dominantă și interpretată cu o mare predilecție pentru efectele de masă. Curgerea solemnă, uneori gravă, a cortegiilor militare este redată în spiritul unui baroc patetic, ponderat însă de sentimentul suveran al echilibrului. Cadrul peisagistic, foarte sumar abordat inițial, tinde să cîștige teren, determinînd o ușoară modificare a propozițiilor figurale, care vor apărea mai îndesate.

Pe cămile executate în etapa 1682—1684 (Reschner, Semriger II, Luna de Jos), friza unitară e înlocuită prin scene geminate, reunind tema antică a Triumfului cu aceea a Judecării lui Solomon, inspirată din Vechiul Testament. Îmbinată pe cana Semriger II cu tema Reginei de Saba, aceasta introduce o primă preocupare de ordin didactic, fără a neglija interesul pentru somptuozitatea descrierii. Redarea descriptivă apare însă mai concentrată, cedînd progresiv înclinărilor epico-dramatice, ceea ce aduce cu sine inerente modificări ale punerii în pagină. Compoziția nu mai e extinsă pe orizontală, prin gradarea paralelă a planurilor, ci scoate în evidență ierarhia narativă a figurilor, prin reunirea personajelor principale într-un nucleu central. (Scena Judecării lui Solomon). Înscrierea acestuia într-o piramidă dezaxată și într-o elipsă închisă duce la condensarea imaginii, dramatizată prin expresii și atitudini, dar mai ales prin potențarea gesturilor de o subliniată semnificație didactică. Decorul arhitectonic dobîndește un rol preponderent în cadru, indiferent că scenele se petrec în interior sau în exterior, fără ca peisajul să fie omis. În ciuda mobilității dramatice, echilibrul compoziției se menține în limitele unei articulări riguroase ce nu îngăduie debordări.

Grupul de căni realizate între 1697—1699 cuprinde opere majore vestind apogeul argintarului, care se complăce în interpretarea unor teme antice și biblice, susținute de tîlcuri moralizatoare. Epizodurile, acum plurale, se îmbină în trei sau patru imagini juxtapuse și esențializează contextul narativ subliniind înțelesurile dramatice. Pe cele două căni Franckenstein, secvențele principale sînt încadrate de priveliști de masă, sugestiv condensate în spațiul restrîns. Imaginile evoluează în adîncime, prilejuind realizarea unor viziuni perspective complexe dar empiric soluționate, care, în ciuda defectelor de abreviere, izbutesc a fi evocatoare. Paginația se complică prin multiplicarea diagonalelor, unghiurilor și elipselor, iar filonul epic se încarcă. Totuși, repartizarea judicioasă a grupărilor, ce lasă liber centrul pentru reprezentarea secvenței principale, menține claritatea expunerii. Articulările compoziționale sînt mai puțin riguroase, compoziția tinzînd să se deschidă. Pe cana Naláci mijloacele exprimării anecdotice, de un dramatism mai discret, servesc nuanțarea psihologic-didactică. Severitatea ideilor morale se îmbină cu o ingenuă plăcere a redărilor sensualiste, exprimate cu un erotism franc, lipsit de subterfugii. Viziunea scenelor se restrînge, devenind mai intimă și refugiindu-se uneori în interior. Decorul arhitectonic este mai variat și cîștigă în monumentalitate prin simplificarea detaliilor, iar fondul peisagistic devenit uneori unitar trădează o neașteptată sensibilitate în interpretare.

Cămile istoriate relevă un artist puternic dotat, cu o mare predilecție pentru temele figurale, de proveniență antică și biblică, trecute prin filiera interpretativă a barocului. Toate temele abordate sînt în ultimă instanță subiecte de mare frecvență în repertoriul plasticii baroce. Evident înrîurit de spiritul renașterii germane, de factură protestantă, dar și de acela al renașterii italiene (manifest în selecția motivelor arhitectonice, uneori cu reflexe și în anumite costume), care îi este accesibil pe cale mediată prin ambianța sud-germană, Hann realizează o operă împregnată de amintiri umaniste. Criterii ținînd de raționalismul renașterii îl ponderează, ferindu-l de interpretări excesive. Ca atare, deși compozițiile au o structură barocă, ele apar judicios echilibrate.

Hann este un artist al barocului nu numai prin alegerea temelor și prin

mecanismul compozițional, ci și prin sensualismul său ce se exprimă atât în zugrăvirea cortegiilor, cât și în redarea luxuriantă a împletirilor vegetale. Imaginile sale rămân fidele exprimării directe și sincere, evitând astfel grandilocvența deseori artificioasă a barocului patetic. Un anumit sentiment al contemporaneității se face simțit în opera sa. Tipuri, costume, peisaje și ansambluri arhitectonice, se inspiră nu odată din realitățile locale, imprimându-i pecetea autohtonismului.

Hrănit cu tradițiile umaniste, persistente în atmosfera cultural-artistică a Transilvaniei din secolul al XVII-lea și menținând contactul cu climatul protestant din ambianța sud-germană, Hann apare ca un exponent al barocului burghez, caracteristic centrelor orășenești unde amintirea renașterii se păstrase mai vie. Tributar unei iconografii mediate, Hann este personal prin interpretările sale viguroase și nedeghizate, asimilând elemente înglobate într-o viziune proprie, la nivelul cultural-artistic al mediului transilvănean, pe care îl ilustrează în mod strălucit⁵³.

V. MARICA

LES BROCS HISTORIÉS DE L'ORFÈVRE SEBASTIAN HANN

(Résumé)

Sebastian Hann (1644—1713) est le créateur d'une oeuvre artistique de haute importance pour l'orfèvrerie transylvanienne du XVIIe siècle, réunissant environ 80 pièces, objets liturgiques et surtout argenterie d'emploi laïque. Les 15 brocs à couvercle, décorés d'épisodes narratifs, constituent un groupe compact par l'unité des thèmes et de leur style. Réalisés en trois étapes: 1676—80, 1682—84 et 1697—99, ils révèlent un enrichissement progressif du récit, de la composition et du langage interprétatif. Les thèmes en sont inspirés de l'Ancien Testament (David et Bethsabée, Jugement de Salomon, Visite de la reine de Saba), puisés dans l'histoire de l'ancienne Égypte (Triomphe de Sesostris), dans la mythologie et l'histoire légendaire d'Hellade (Travaux d'Hercule, Chute de Troie, Crésus sur le bûcher) ou bien dans l'histoire romaine (Marcus Curtius, Tullia la parricide) et interprétés d'après les gravures de Merian (Chronique de Gottfried). Débutant par un seul récit, l'artiste passe aux scènes gémées et réunit enfin trois et même quatre épisodes distincts sans altérer toutefois l'unité de l'ensemble figuratif. Orchestrant des attitudes et des mouvements complexes dans un espace restreint, où il fait quelquefois évoluer de véritables cortèges, Hann crée une perspective empirique mais suggestive. Enclin au faste et au pathétisme, d'où le cachet baroque de son oeuvre, l'artiste reste homme de la renaissance par sa recherche constante d'équilibre et d'harmonie. D'un sensualisme sincère et direct, cette oeuvre est néanmoins imbue de tendances didactiques, d'un esprit tout protestant. Marqué par une interprétation aux nuances dramatiques, riche par les significations contenues dans les épisodes narratifs, soutenu par une remarquable virtuosité technique, le groupe des brocs historiés permet la définition de traits d'une portée essentielle pour l'oeuvre de Hann, considérée dans son ensemble et l'éclaircissement de certains problèmes de chronologie qui la concernent.

⁵³ Fotoreproducerea candelor Fleischer, Semrigger II, Luna de Jos și Franckenstein II provin din colecția Julius Bielez. Fotoreproducerea candelor Reschner și Nălăcză ne-au fost puse la dispoziție de către Direcțiunea Muzeului de Artă al Republicii Socialiste România și Corina Nicolescu.

SITUAȚIA ȘI LUPTA CALFELOR DIN CLUJ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC. XVIII ȘI PRIMA JUMĂTATE A SEC. XIX

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea constituie perioada crizei sistemului de breaslă în Transilvania. Începînd cu cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, nevoile de consum, lărgirea pieții interne au pus sarcini noi și în fața breslelor. Datorită relațiilor de producție învechite care frînau dezvoltarea forțelor de producție, precum și caracterului rudimentar al tehnicii folosite, producția de breaslă nu mai putea ține pas cu creșterea cerințelor.

Lipsa unei diviziuni corespunzătoare a muncii, deci incapacitatea de a efectua cu precizia cuvenită diferitele operații, practica de a produce anumite mărfuri și — ca și în oricare organism sortit pieirii — lipsa unei acomodări suplă la noile cerințe, precum și neputința de a produce mărfuri la nivelul acestora au constituit cauzele fundamentale ale înlocuirii sistemului de breaslă¹.

Criza sistemului de breaslă era agravată de situația Transilvaniei în cadrul imperiului habsburgic. Politica economică a guvernului austriac față de Transilvania a făcut posibilă pătrunderea produselor fabricate în întreprinderile austriece². Produsele transilvănene confecționate cu pro-

¹ B. Surdu, *Linii dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea*, în *AIIC*, III, 1960; L. Fodor, *Despre problema descompunerii breslelor din Odorhei în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studii*, 1956, nr. 1; Kovách Géza, *A zilahi céhek története*, București, 1958; Elena Limona, *Colecția „Acte în legătură cu breslele brașovene”, în Arhivele Statului, 125 de ani de activitate 1831—1956*, București, 1957, p. 327—343; Florentina Cazan, *Impotrivirea meșteșugarilor și negustorilor din București la sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX față de îngrădirile de breaslă*, în *Analele Universității București, Seria Științe Sociale, Istorie*, XI, 26, 1962; C. Șerban, *Breslele bucureștene în secolul XVIII*, în *Studii*, 6, 1959; Mérei Gyula, *Magyar iparfejlődés, 1790—1884*, Budapesta, 1951; M. Bunta, *Date privind descompunerea breslelor clujene*, în *Acta MN*, I, 1964, p. 237—254.

² În diferitele acte ale breslelor clujene putem urmări — desigur numai pe plan local — această politică a guvernului austriac. Ea este aceea care dă naștere plîngerilor continue ale breslelor împotriva mărfurilor străine și a negustorilor străini, mai ales austriei și în primul rînd vienezi, care puseseră stăpînire pe aproape întreagă piața Clujului. Mărfurile de import, în primul rînd produsele de pielărie, constituiau o concurență mai ales pentru cei care practicau meșteșuguri legate de pielărie (cizmari, tăbăcari, curelari, pantofari), alte mărfuri constituind în schimb

cedee de producție mai rudimentare s-au dovedit a fi incapabile să facă față produselor industriale de fabricație modernă, de calitate mai bună și mai ieftine, fiind treptat puse în umbră pe piețele autohtone. Pe lângă aceasta trebuie să se țină seama și de concurența manufacturilor din Transilvania, ca de un factor care și-a avut rolul în procesul de destrămare a sistemului de breaslă.

Meșteșugarii breslași care simțeau tot mai mult criza sistemului de breaslă folosesc diferite metode pentru a se apăra, pentru a evita criza ce-i amenința.

Astfel, o primă formă de apărare a fost aceea de a limita numărul membrilor breslei. Acest fenomen se constată la breslele din Cluj încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea³. Avînd consimțămîntul magistratului și al guberniului, breslele încearcă să micșoreze sau măcar să mențină la un nivel constant numărul membrilor, motivînd acțiunea aceasta prin greutatea plasării mărfurilor etc. Invocîndu-se dispozițiile date de autoritățile superioare, în bresle se primeau membri noi numai în cazul vacanței survenite în urma morții, a mutării din localitate etc. Creșterea numărului calfelor care doreau să intre în breaslă devenind un primejdios izvor de concurență pentru meșterii breslași, aceștia au căutat să împiedice sau cel puțin să frîneze acest proces, prin limitarea numărului de membri ai breslei. Este caracteristic în acest sens următorul

o primejdie pentru tîmplari, croitori, țesători, lăcătuși, olari etc. În anul 1816, în urma plingerii breslei postăvarilor, magistratul confiscă mărfurile a doi negustori de postavuri din Viena, invocînd dispozițiile patentei regale din 1811 care îngăduie negustorilor străini importul de mărfuri în Transilvania, însă numai în cantități reduse. Dar acești negustori fuseseră de mai multe ori aici, aducîndu-și mărfurile cu căruța. În cele din urmă, guberniul dispune restituirea mărfurilor confiscate. Tot în anul 1817, la plîngerea tîmplarilor împotriva importului de mărfuri fabricate în „locuri străine“, magistratul răspunde că guberniul a îngăduit importul lucrărilor de fabricație vieneză, astfel că, deși potrivit acestei măsuri, el nu poate împiedica importul. În anul 1817, în decizia adusă pentru lichidarea conflictului îndelungat dintre breasla cizmarilor și negustorii de cizme, guberniul serie că negustorilor nu li se poate interzice vînzarea cizmelor importate, după cum cere breasla, deoarece cizmele aduse de negustorii din Viena sînt de calitate mai bună. (Arhivele Statului Cluj, Arhiva Orașului Cluj, în continuare: A.S.C., A.O.C., *Protocollum oeconomico-politicum*, anul 1810: nr. 302, 431; anul 1816: nr. 512, 182, 1043, 1817, 2750; anul 1817: 109, 110, 3142; *Protocollum Electae centumvialis comunitatis Claudiopolitanae*, anul 1815: nr. 69; A.S.C., Fondul breslei cizmarilor din Cluj, Fasc. 45, sec. XIX, 17 februarie 1817; Eckhart Ferenc, *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780—1815*, Bp., 1958).

³ O altă formă de apărare a breslelor în fața crizei a fost aceea de a mări în continuu prețurile produselor meșteșugărești. Deseori se arată în hotărîrile magistratului că breslași din diferite ramuri meșteșugărești (fierari, rotari, tîmplari, croitori etc.) în adunări fără știrea magistratului și comisarilor comerciali, alcătuiesc constituții secrete și pe baza acestora aplică măsuri „drastice“ față de meșterii care lucrează sau vînd produsele confecționate la prețuri mai mici decît cele stabilite. (A.S.C., A.O.C., *Protocollum oeconomico-politicum*, anul 1809, p. 892, nr. 3119).

exemplu: în anul 1826, pe baza autorizației guberniului, breasla de croitorie ungurească din Cluj a fixat numărul membrilor săi la 74. În anul 1833, breasla avea tot 74 de membri, număr pe care reușește să-l păstreze și în anul 1846, deci cu 20 de ani mai târziu⁴.

Tot pe linia împiedecării calfelor de a deveni meșteri și de a intra în bresle se situează greutățile ce li se puneau cu ocazia lucrărilor de măiestrie: se fixau lucrări de măiestrie costisitoare, iar materialul necesar trebuia cumpărat de calfă pe cheltuială proprie. Așa numitele norme pentru lucrarea de măiestrie stabileau cu strictețe modul de elaborare a lucrării, fiecare moment al execuției acesteia. Calfele care se abăteau de la aceste reguli erau penalizate, adeseori lucrarea era pentru cea mai mică greșală calificată ca necorespunzătoare, breasla pretindea executarea unei noi lucrări de măiestrie. În cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, restricțiile amintite au sporit mult, amînînd cu ani de zile sau făcînd de-a dreptul imposibil de atins termenul fixat spre a deveni meșteri și a intra în breaslă. Stagiul de călfie a crescut mult: s-a ridicat la 10—11 ani, de multe ori la 12—13 ani și chiar 14 ani⁵. Ca urmare, a crescut numărul calfelor, încît acestea aproape că nu mai aveau în mod practic posibilitatea de a deveni meșteri breslași. Creșterea numerică a calfelor era recunoscută chiar și de contemporani: astfel în anul 1775, cu ocazia tăragănării intrării în breaslă a unei calfe, conducătorii breslei cizmarilor recunosc că circa 59—60 de calfe ar trebuie să fie primite în breaslă⁶. În anul 1833, în breasla cizmarilor din Cluj 15 calfe au fost propuse să execute lucrarea de măiestrie, iar 42 a fost amînate pentru anii următori. În anul 1841, au fost admise să execute lucrarea 12 calfe, iar amînate au fost 32. În anul 1845, s-a permis la 13 calfe să-și efectueze lucrarea de măiestrie, iar 35 au fost amînate. Din procesele verbale ale breslei cizmarilor reiese că între anii 1833 și 1845, deci în decurs de 12 ani, au cerut primirea în breaslă circa 195 de calfe. Nu cunoaștem însă numărul exact al calfelor care au intrat în acești 12 ani în breaslă. Este semnificativ totuși faptul că între 1793—1841, deci într-un răstimp de 50 de ani, numărul membrilor breslei a crescut cu 25 de meșteri. În 1793 breasla avea în total 225 de membri, iar în 1844 250 de membri⁷.

⁴ Arhiva istorică a Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj (în continuare A.I.), Fondul breslei croitorilor din Cluj, Registre și acte din anii 1823—1829, 1830—1839, 1848.

⁵ M. Bunta *op. cit.*, p. 247.

⁶ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XVIII, înaintea 28 iulie 1775; Fasc. 45, sec. XIX, 16 martie 1810.

⁷ A.S.C., Registrul breslei cizmarilor din anii 1820—1871. Vezi procesele verbale în legătură cu prenotările din anii 1833—1845.

Prin limitarea continuă a numărului membrilor breslei, prin diferite piedici puse în calea transformării în meșteri a calfelor, se căuta de fapt asigurarea forței de muncă în vederea exploatarei ei⁸.

În exploatarea forței de muncă a calfelor se constată acum o agravare: se mărește cantitatea de muncă ce trebuia efectuată într-o unitate de timp determinată, se prelungește ziua de muncă, se impun lefuri mici față de prețuri. Totodată și condițiile de muncă se înrăutățesc (locuri de muncă insalubre, lipsa uneltelor corespunzătoare etc.), se reduce hrana calfelor, iar locuințele lor erau de cele mai multe ori în pivnițe sau poduri.

Informațiile privitoare la timpul de muncă, remunerația, condițiile de lucru și hrana calfelor se găsesc în statutele, procesele verbale, protocoalele și alte documente ale diferitelor bresle și frății ale calfelor.

În ceea ce privește timpul de muncă, statutele de breaslă din secolul al XVIII-lea nu au precizat durata zilei de muncă; ele prevedeau în general obligația calfei de a începe lucrul luni dimineața și de a-l continua până simbătă seara. În acest răstimp nimeni nu putea întrerupe lucrul sau pleca din atelier fără învoirea meșterului. Ziua de lucru ținea, în general, din zori până la lăsarea nopții. În schimb, statutele de breaslă întocmite sau reînnoite la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea stabileau cu precizie durata zilei de muncă. Astfel, statutul breslei șelarilor din anul 1766 stabilea că ziua de muncă ține, atât vara cât și iarna, de la ora 5 dimineața până la ora 8 seara⁹. Statutele compactorilor de cărți din anul 1809 prevedeau următorul regim de muncă: iarna de la ora 6 dimineața până la ora 10 seara, vara de la ora 5 dimineața până la ora 8 seara¹⁰. Statutele croitorilor din anul 1807, reînnoite în 1822, fixau iarna ziua de muncă de la ora 6 dimineața până la ora 10 seara, iar vara de la ora 5 dimineața până la apusul soarelui¹¹. O măsură identică se prevede și în privilegiul din 1807 al breslei dogarilor¹². După cum reiese din datele enumerate, o zi de muncă ținea 15—16 ore, repartizându-se aproximativ identic atât în perioada de vară, cât și în cea de iarnă. Orarul de vară era în vigoare cam de la mijlocul lunii aprilie până la începutul lunii septembrie, iar cel de iarnă din luna septembrie

⁸ Acest lucru reiese foarte clar din următoarele: în 1809 breasla timplarilor cere aprobarea guvernului pentru limitarea numărului membrilor breslei și interzicerea de a promova noi meșteri din rîndul calfelor. Calfele neavînd posibilitate ani de zile de a deveni meșteri breslași — spun ei — va crește numărul calfelor din cadrul breslei timplarilor (A.S.C., A.O.C., *Protocollum oeconomico-politicum*, anul 1809: nr. 1675, 1843; anul 1810: nr. 330).

⁹ Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*, II, Budapesta, 1885. Statutul breslei șelarilor din 4 decembrie 1776, art. 17, p. 627.

¹⁰ *Ibidem*, Statutul breslei compactorilor de cărți din 7 august 1809, p. 693, art. 37.

¹¹ A.I., Statutul croitorilor din anul 1807, reînnoit la 22 februarie 1822. Vezi și în Szádeczky Lajos, *Iparfejlődés és céhek története Magyarországon*, Budapesta, 1913, II, p. 219, art. 38.

¹² A.I., Fondul breslei dogarilor, Statutul breslei din anul 1807.

pînă la mijlocul lunii aprilie. În realitate însă, trebuie să admitem un timp de lucru și mai lung în anumite perioade. Statutele de breaslă de la începutul secolului al XIX-lea stabilesc și obligația calfelor de a lucra și în orele libere de sîmbătă seara, deci după terminarea zilei de lucru, dacă meșterul consideră necesar sau are de efectuat o lucrare urgentă. Dispunem de date din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea, indicînd o prelungire a timpului de lucru fixat în mod oficial în statute. O hotărîre din 1793 a conducerii breslei cizmarilor stabilea cantitatea de muncă ce trebuia efectuată de calfe în cursul unei săptămîni în funcție de natura lucrării, enunțînd că „de acum înainte” calfele nu vor avea o zi „liberă”¹³. Prin această zi trebuie înțelese orele de lucru stabilite în care calfele puteau să lucreze pentru ele, să-și vîndă liber produsele confecționate. Conform unei alte dispoziții din anul 1816, calfele trebuiau să lucreze în continuare pentru meșterii respectivi în schimbul lefurilor fixate de conducerea breslei¹⁴. Unele bresle, invocînd vechile obiceiuri, încep să introducă procedeul de a obliga calfele nou sosite în oraș să lucreze gratuit zile întregi (de regulă două zile) pentru părintele calfelor sau să răscumpere cu bani munca. Astfel, în anul 1842 calfele de cizmari trebuiau să răscumpere cu 24 creițari prestația aceasta de două zile¹⁵.

În răstimpul de circa un secol și jumătate care constituie cadrul cronologic al analizei noastre, o problemă permanentă a breslelor este munca în ziua de luni¹⁶. Calfele nu se prezentau uneori la lucru în ziua de luni, numită de documentele de breaslă ale vremii „lunea albastră”, „lunea chefliilor”, „lunea cizmarilor” („Blaumontag”, „korhely hétfő”, „suszter hétfő”). Conducerea breslelor a luat măsuri aspre împotriva calfelor. Dacă calfele nu începeau să lucreze luni dimineața la ora stabilită, primeau numai jumătate din leafa cuvenită pentru ziua respectivă, iar dacă nu lucrau toată ziua, li se reținea leafa pe toată săptămîna¹⁷. Conform statutului breslei de croitorie nemțească din anul 1776, pe lîngă scăderea lefii pe o zi din salariul săptămînal, calfa care nu muncia în ziua de luni trebuia să plătească 20 de creițari în casa asociației calfelor¹⁸.

O pedeapsă aspră se aplica și meșterului breslaș care trecea cu vederea acest fapt.

Pe lîngă prelungirea timpului de lucru găsim și date referitoare la exploatarea sporită a forței de muncă a calfelor, la creșterea ritmului muncii. În anul 1781, într-o scrisoare adresată conducerii breslei și comi-

¹³ A.I., Registrul breslei cizmarilor din anul 1793.

¹⁴ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, I/1, Protocol pe anul 1816, Procesul verbal al ședinței breslei din 20 mai 1816.

¹⁵ A.S.C., A.O.C., Fasc. 45, sec. XIX, 4 dec. 1842.

¹⁶ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1802, nr. 110.

¹⁷ L. Szádeczky, *op. cit.*, II, p. 219, Statutul breslei croitorilor maghiari din anul 1822, art. 32; Statutul breslei pantofarilor germani din anul 1800, art. 17; Statutul breslei șelărilor din anul 1776, art. 17, în Jakab Elek, *op. cit.*, p. 678, 627.

¹⁸ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 632. Statutul breslei croitorilor germani din 18 decembrie 1776.

sarilor comerciali, calfele de cizmari din Cluj relatează că breasla cizmarilor a sporit „munca obișnuită” (cantitatea de muncă ce trebuia prestată într-o zi) „care este mult mai mare decât cea veche”, în timp ce salariile au rămas cele vechi. Calfele se plîng și pentru faptul că nu sînt în stare să lucreze nici măcar cît li se cerea înainte, cu atît mai puțin pot face față noilor pretenții, adică cantității sporite de muncă¹⁹. Lucrul cu bucata a dus și la o sporire a ritmului muncii. Munca cu bucata se aplica pentru a stimula calfele în obținerea unui randament mai mare. Și pentru că nu era stabilită cantitatea de muncă prin efectuarea căreia se putea primi o anumită leafă, calfelor li se cerea maximum de randament, muncă extenuantă. Într-o cerere din 1806, meșterii tîmplari din Cluj recunosc pe față că este mai avantajos pentru ei să li se lucreze cu bucata, deoarece astfel calfele lucrează mai intens, efectuînd mult mai mult decât dacă ar fi plătite săptămînal²⁰. Se găsesc date pentru practica lucrului cu bucata la breasla tîmplarilor, a cizmarilor, a dogarilor, a olarilor, dar e probabil ca acest fel de muncă să fi fost obișnuit și la alte bresle. În 1806, apoi în 1810, magistratul clujean interzice tîmplarilor să mai dea de lucru calfelor cu bucata²¹; în 1811 magistratul aduce aceeași hotărîre pentru dogari, iar o dispoziție din 1809 a guberniului interzice lucrul cu bucata la toate breslele din Cluj²².

Este greu să urmărim — pe baza izvoarelor pe care le avem deocamdată la îndemînă —, anual sau chiar de-a lungul unei perioade mai scurte, leafa pe care o primeau calfele din breslele clujene în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dificultăți ridică și faptul că retribuția varia de la o breaslă la alta și la intervale de timp scurte, iar aceste schimbări nu sînt înregistrate în documentele de breaslă. Pe baza documentelor care ne stau la dispoziție putem trage concluzia că cea mai răspîndită formă de salarizare era cea săptămînală. Între anii 1758—1763 leafa săptămînală a unei calfe eliberate, dar încă începătoare din breasla năsturarilor era de 24 bani (pénz, 100 bani = 1 florin unguresc, sau 120 bani = 1 florin renan)²³, iar leafa unei calfe pricepute era de 36 bani²⁴. În anul 1772, leafa săptămînală a unei calfe de argintar era de 4 mariași (1 mariaș = 17 creițari sau 34 dinari)²⁵, în anul 1831 era de 3 florini renani (1 florin renan = 30 creițari sau 120 dinari)²⁶, sau 2 florini renani și 36 creițari

¹⁹ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XVIII, înainte de 18 iunie 1781.

²⁰ A.I., Fondul breslei tîmplarilor, 1806. Cererea breslei către magistratul orășenesc.

²¹ Ibidem și A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1810, nr. 330.

²² A.I., Fondul breslei fierarilor, Registrul breslei din anii 1768—1871.

²³ Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, București, 1964, p. 123—130.

²⁴ A.I., Registrul breslei năsturarilor, 1763; Statutul breslei năsturarilor din 22 mai 1758, art. 8, în Jakab Elek, *op. cit.*, p. 596.

²⁵ Costin C. Kirițescu, *op. cit.*, I, p. 123—130.

²⁶ Ibidem.

pentru calfele de aurari sau argintari²⁷. În anul 1807, calfele de lăcătuși primeau 1 florin renan pe săptămână²⁸, iar cele de curelari 4 mariași²⁹. Meșterii dogari plăteau calfelor în 1808 tot 4 mariași pe săptămână³⁰. În anul 1810, breasla fierarilor repartiza calfele în trei categorii de retribuire, probabil după gradul de calificare, stabilind următoarele lefuri săptămânale³¹:

Categoria I-a : 2 florini renani
 Categoria a II-a : 1 florin renan și 30 creițari
 Categoria a III-a : 1 florin renan

Pentru anii 1815, 1827, 1832 și 1838 există următoarele date referitor la retribuirea calfelor de croitori³²:

Categoria de retribuire	1815	1827	1832*	1838
I	2 florini	50 creițari convenționali	50 creițari convenț.	2 fl. 45 cr.
II	1 fl. 30 cr.	40 cr.	<40 cr.>	2 fl. 40 cr.
III	1 fl. 10 cr.	30 cr.	<30 cr.>	1 fl. 40 cr.

* Pentru categoria a II-a și a III-a nu dispunem de dovezi documentare, luând însă în considerare că leafa categoriei I este neschimbată în 1832 față de 1827, putem presupune acest lucru și pentru categoriile a II-a și a III-a.

Din anii 1815—1816, se găsesc referiri la patru categorii de retribuire în cadrul breslei cizmarilor. Leafa săptăminală a unei calfe din prima categorie era de 25 bani, a uneia din categoria a II-a de 24 bani, iar aceea a unei calfe din categoria a III-a și a IV-a de 22, respectiv 20 bani³³.

Cînd lucrau cu bucata, calfele mai puteau fi plătite și pentru munci prestate în afara obligațiilor statutare. În aceste cazuri, retribuirea lor diferea după categoriile de calfe stabilite pe baza salariului săptămînal. Datele tabelului următor caută să ilustreze acest lucru.

²⁷ A.I., Fondul breslei aurarilor, 1772; Socotelile breslei aurarilor pe anii 1830—1858.

²⁸ A.I., Registrul breslei lăcătușilor și armurierilor din anii 1599—1845, Procesul verbal al ședinței din 5 aprilie 1807.

²⁹ A.I., Fondul breslei curelarilor. Registrul din anii 1748—1870. Procesul verbal al ședinței din 17 august 1808.

³⁰ A.I., Fondul breslei dogarilor, Registrul din anii 1764—1871.

³¹ A.I., Fondul breslei fierarilor, Registrul din anii 1768—1871. Proces verbal al ședinței din 26 aprilie 1810.

³² A.I., Registrul breslei croitorilor maghiari din anii 1800—1823, 1823—1829, 1830—1838, 1839—1840.

³³ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XIX, 3 februarie 1816.

Nr. crt.	Denumirea muncii efectuate	Categoriile de calfe pe baza salariului săptăminal și tarifulurile corespunzătoare			
		I (25 bani)	II (24 bani)	III (22 bani)	IV (20 bani)
1	Cusut o pereche de cizme	18	17	14	13
2	Cusut cizmă bărbătească cu tocuri de piele	16	16	13	11
3	Cusut o pereche de cizme	11	11	9	9
4	Cusut cizme cu tocuri înalte	10	10	8	8
5	Cusut cizme cu ramă, cu tocuri înalte	23	32	30	24

Tabelul a fost întocmit pe baza tarifului stabilit de breasla cizmarilor în toamna anului 1816.

Nu cunoaștem cât putea executa o calfă, într-o unitate de timp, dintr-o anumită categorie de muncă, însă — după cum vom vedea în cele ce urmează —, protestul calfelor de cizmari împotriva noii rinduieli arată că retribuiția cuprinsă în tabel nu le satisfăcea³⁴.

Alături de retribuirea săptăminală existau și alte forme de salarizare: cu ziua, cu bucata sau în parte (a doua, a treia sau a patra parte). În cazul aplicării plății cu bucata, se stabilea retribuiția după fiecare piesă lucrată, iar suma ciștigului pe o zi sau pe o săptămână depindea de puterea de muncă a calfei, de îndeminarea sa, de rapiditatea cu care lucra. Aplicarea retribuiției în acord o întâlnim îndeosebi la sfârșitul deceniului al IV-lea și în deceniul al V-lea al secolului al XIX-lea. În ianuarie 1842 se întâmplă următorul caz caracteristic: o calfă de croitor a fost trasă la răspundere de meșterul la care lucra pentru faptul că era pe stradă în timp ce trebuia să lucreze în atelier. Calfa a răspuns că poate lipsi, deoarece este retribuită cu bucata³⁵. La unele bresle, ca de pildă la argintari-aurari, se obișnuia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea să se aplice munca „în parte” (o treime sau o pătrime, ceea ce însemna că a treia sau a patra parte din suma primită pentru o lucrare efectuată revenea calfei). În perioada amintită, calfele de argintari-aurari care primeau lucrări după ziua de muncă obișnuită primeau jumătate din plata lucrărilor³⁶.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ A.I., Registrul breslei croitorilor maghiari din anii 1839—1848, Procesul verbal al ședinței din ianuarie 1842.

³⁶ A.I., Fondul breslei aurarilor, anul 1772. Audiere de martori.

Pe la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în sinul unora din bresle (tăbăcari, curelari) se mai întâlnea obiceiul după care calfele puteau să lucreze și pentru ele, pe lângă munca prestată meșterilor, după timpul de muncă prevăzut³⁷. Până la 1781, calfele de cizmari puteau confecționa orice fel de cizme după efectuarea „normei” stabilite și puteau să le și vîndă liber³⁸. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, calfele de dogari puteau angaja chiar lucrări mai mici între 24 august și 11 noiembrie (ziua Sf. Bartolomeu și Sf. Martin) desigur pe lângă munca prestată pentru meșterii de breaslă³⁹. (Aceasta era perioada de vîrf pentru dogari). Calfele de argintari-aurari din Cluj puteau avea chiar uneltele și materialul lor propriu și, pe lângă leafa obișnuită, puteau și ele să lucreze și pentru sine⁴⁰.

Statutele de breaslă întocmite sau reinnoite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sau în prima jumătate a secolului al XIX-lea, precum și hotărîrile adoptate periodic la adunările de breaslă tindeau — evident, sub presiunea majorității breslei — să unifice salariile și interziceau sub amenințarea unei pedepse aspre ca meșterii să plătească calfelor un salariu mai mare decît cel stabilit. Statutele unor bresle, ca de pildă cele ale breslei croitorilor din 1822, stabileau că, indiferent de lucrul „cu săptămîna” sau „cu ziua”, calfele nu trebuie să fie retribuite în funcție de pricepere sau de sîrguință, ci în raport cu costul celor necesare traiului (hrană, îmbrăcăminte etc.)⁴¹, ceea ce nu s-a realizat însă niciodată.

Tendința de a unifica retribuțiile poate fi observată și în cadrul uniunilor interurbane de breaslă, adică al breslelor din aceeași ramură care activau în diferitele orașe din Transilvania. Breslele care făceau parte din uniuni interurbane se înțelegeau asupra retribuției identice a calfelor. Aceasta însemna de fapt o solidarizare a meșterilor breslași din diferite orașe transilvănene în vederea exploatării calfelor. Calfele părăseau o localitate numai dacă găseau în altă parte condiții mai bune de lucru și de trai. Dacă condițiile erau peste tot asemănătoare, calfele — în afară de împrejurări de forță majoră — nu aveau de ce să plece dintr-o localitate în alta. În anul 1798, la adunarea breslelor de dogari din Transilvania care făceau parte dintr-o uniune, leafa calfelor a fost fixată la 30, respectiv 20 florini ungurești pe an⁴². (1 florin unguresc = 100 creițari)⁴³. Între breslele de cizmari din Cluj și Zălau s-a încheiat,

³⁷ A.I., Registrul breslei curelarilor din anii 1748—1786, Procesul verbal al ședinței din 19 iunie 1786.

³⁸ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XVIII, înainte de 19 iunie 1781.

³⁹ A.I., Fondul breslei dogarilor, Scrisoarea dogarilor sibieni din 1798 către dogarii clujeni.

⁴⁰ A.I., Fondul breslei aurarilor, Scrisoarea breslei aurarilor sibieni către breasla aurarilor clujeni din 9 octombrie 1772.

⁴¹ A.I., Statutul breslei croitorilor maghiari din 22 februarie 1822, art. 37.

⁴² A.I., Fondul breslei dogarilor, Scrisoarea dogarilor sibieni din 1798, către dogarii clujeni.

⁴³ Costin C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 123—130.

încă la sfârșitul secolului al XVII-lea, o înțelegere cu clauza ca cizmarii din Zălau să nu plătească calfelor mai mult decât plătesc clujenii⁴⁴. În anul 1815, breasla cizmarilor din Cluj a luat inițiativa ca, prin înțelegere cu breslele de cizmari din alte orașe transilvănene (Tîrgu Mureș, Aiud, Alba Iulia, Turda, Dej, Zălau etc.), să se fixeze lefuri unice pentru toate calfele de cizmari din Transilvania⁴⁵. În această problemă, starostele breslei cizmarilor din Tîrgu Mureș trimite în iunie 1815 o scrisoare breslașilor clujeni, înștiințându-i că în cazul în care breslele de cizmari din alte orașe transilvănene vor accepta introducerea lefurilor propuse de clujeni, cei din Tîrgu Mureș vor fi și ei de acord⁴⁶.

Datele de care dispunem în legătură cu retribuiția calfelor nu ne permit să prezentăm o imagine amănunțită și exactă a condițiilor de viață ale acestora, întrucît nu avem posibilitatea de a aprecia cu exactitate raportul dintre prețuri și salarii. Acest lucru ar fi posibil numai dacă s-ar putea urmări circulația și prețurile cite unui articol în continuitatea lor, avînd în vedere fluctuația de prețuri de pe piața locală și confruntînd aceste elemente cu salariile din aceleași perioade. Nu avem însă la îndemînă izvoare care să furnizeze date privitoare la prețuri și salarii pe perioade mai îndelungate. O imagine alcătuită din cîteva date răslețe n-ar putea reflecta autentic realitatea. Dificultatea crește datorită lipsei unor lucrări care să sintetizeze rezultatele cercetărilor de istorie a prețurilor din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea⁴⁷.

Pe baza datelor pe care le posedăm vom încerca să tragem așadar doar cîteva concluzii.

După cum se știe, valoarea forței de muncă este întotdeauna determinată „de prețul mijloacelor de subsistență necesare. Muncitorul nu primește salariul corespunzător ori de cîte ori salariul muncitorului nu ajunge pentru a hrăni *corespunzător* cu modestul său standard de viață și cu situația sa de muncitor o familie...”⁴⁸ Dacă examinăm după aceste criterii condițiile de trai ale calfelor clujene se poate stabili că în prima jumătate a secolului al XIX-lea ele își duc traiul tot mai greu cu leafa primită. În favoarea acestor afirmații pledează următoarele:

⁴⁴ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XVII, 21 aprilie 1695.

⁴⁵ Într-o scrisoare din 21 aprilie 1695 cizmarii din Zălau cer cizmarilor clujeni să le trimită statutele lor spre a-și alcătui și ei statute proprii pe baza acestora. În schimb se obligă, printre altele, să nu ademenească calfe promițându-le lefuri mai mari și să se conducă după uzanțele breslei cizmarilor din Cluj în angajarea, liberarea și plata calfelor. (A.S.C., Fondul breslei cizmarilor din Cluj, Fasc. 45, sec. XVIII, 21 apr. 1695).

⁴⁶ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XIX, 8 iunie 1815. Scrisoarea breslei cizmarilor din Tîrgu Mureș către breasla cizmarilor din Cluj; A.S.C., A.O.C., Protocolum oeconomico-politicum, anul 1816, nr. 3162.

⁴⁷ Datorită faptului că în prezent o mare parte a materialului arhivistic al orașului Cluj dintre anii 1800—1848 este inaccesibil, ne este cu neputință să efectuăm chiar și operația de comparare a lefurilor din Cluj despre care avem informații, cu prețurile curente din perioada corespunzătoare.

⁴⁸ Karl Marx, *Capitalul*, I, cartea I, București, 1957, Ed. III, p. 334, n. 1.

1. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și, mai ales, spre sfârșitul secolului ca și în cel dintâi deceniu al secolului al XIX-lea, în urma războaielor napoleoniene și a blocadei continentale, prețul produselor agricole a trecut printr-o creștere vertiginoasă.⁴⁹ Recoltele slabe și calamitățile naturale (în anii 1803, 1806, 1810—1813, 1816, 1817 etc.) au dus și ele la o creștere a prețului produselor agricole (în special al produselor cerealiere)⁵⁰. În perioada amintită, din cauza epizootiilor aproape anuale, a scăzut foarte mult și numărul animalelor⁵¹. La Cluj, carnea era în general scumpă din cauza greutăților de aprovizionare⁵². Salariile însă nu au ținut pas cu creșterea prețurilor. Iată câteva date care ilustrează raportul dintre nivelul prețurilor și retribuția calfelor:

În anul 1810 leafa săptămînală a calfelor de fierar era de 2 fl. renani, 1 fl. r. 30 creițari, respectiv 1 florin renan. Din leafa săptămînală medie de 1 fl. 30 creițari se puteau cumpăra aproximativ 7 funți de carne de porc (1 funt = 12 creițari), iar carne de vită aproximativ 5 funți (1 funt 19 creițari). În noiembrie 1810:

1 funt de slănină veche	= 1 fl. r. 20 creițari
1 funt de slănină nouă	= 1 fl. r.
1 funt grăsime	= 1 fl. r. 30 creițari
1 funt cîrnați	= 1 fl. r.
1 funt brînză	= 1 fl. renan ⁵³

În anul 1815, leafa săptămînală a calfelor de croitor este de 2 fl. renani, 1 fl. 30 cr., respectiv 1 fl. 16 cr.⁵⁴ În perioada dintre lunile ianuarie și septembrie, prețul unui funt de carne de vită era între 8—10 cr. iar carnea de porc costa 14 cr. Dintr-o leafă săptămînală medie, calfa își putea cumpăra la prețul mediu de 9 creițari 10 funți de carne de vită și aproximativ 7 funți de carne de porc,

2 $\frac{1}{4}$ funți slănină	(1 funt = 40 cr.)
2 $\frac{1}{4}$ funți brînză cal. I	(1 funt = 40 cr.)
și 3 funți brînză cal. II	(1 funt = 30 cr.) ⁵⁵

⁴⁹ A.S.C., A.O.C., Fasc. II, nr. 79, 2396, 2799, 2888; Protocollum oeconomico-politicum, anul 1803, nr. 596, 868; anul 1806 nr. 276, 1939.

⁵⁰ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1806, nr. 276, 683, 1939, 2468; anul 1808, nr. 536, 1106; anul 1815, nr. 867; anul 1816, nr. 641, 2872; Protocollum Electae Centumviralis comunitatis Claudiopolitanae, anul 1807—1808, p. 6, 25; anul 1816, nr. 15.

⁵¹ A.S.C., A.O.C., Fasc. II, 55, 1960, 2772; Protocollum oeconomico-politicum, anul 1800, nr. 192, 248; anul 1801, nr. 195, 288, 602; anul 1803, nr. 189, 522, 558, 533, 555, 360, 378, 335; anul 1808, nr. 501, 574, 561, 760, 2255.

⁵² A.I., Fondul breslei măcelarilor din Cluj, acte din anii 1806, 1815—1816, 1818—1819, 1826—1827, 1831—1839, 1845—1848; A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1803, nr. 868, 951, 1026; anul 1808, nr. 501, 505, 536, 547, 594, 760; anul 1809, nr. 768, 1171, 1268, 2160; anul 1810, nr. 457, 395, 1446, p. 780; anul 1815, nr. 100, 288, 1317, 2786; anul 1816, nr. 2532, 3298.

⁵³ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1810, nr. 301 și p. 78.

⁵⁴ A.I., Registrul breslei croitorilor din anii 1800—1823.

⁵⁵ A.I., Fondul breslei măcelarilor, acte din anul 1815; A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1815, nr. 100, 288, 867, 1317.

(1 funt = circa 630 gr, 1 fl. renan = 60 cr.). În 1827 din leafa săptămînală cea mai ridicată de 50 cr. (în iunie 1827 1 funt de carne de vită costa 7 cr., iar în aprilie 1 funt de carne de porc costa 8 creițari⁵⁶) se puteau cumpăra 7 funți de carne de vită și aproximativ 6 funți de carne de porc. (La categoriile mai mici de retribuire, puterea de cumpărare este desigur și mai mică).

Pentru oscilația prețului cărnii și altor alimente datorită cauzelor amintite, sînt caracteristice următoarele date: În februarie 1810 1 funt de brînză = 26 creițari, iar în martie = 28 creițari⁵⁷. În ianuarie 1815, prețul cărnii de vită crește de la 8 creițari la 14 creițari⁵⁸. De la 8 cr. cît era în septembrie 1815, prețul unui funt de carne de vită se ridică, pînă în aprilie 1816, la 16 cr., iar între aprilie-iunie la 18 creițari⁵⁹. Între februarie și iunie 1818, prețul cărnii oscilează între 13 cr. și 14½ cr.⁶⁰, în perioada dintre anii 1819 și 1826—1827 între 6—7 cr.⁶¹, iar în perioada 1831—1839 el se ridică de la 8 cr. la 10 cr.⁶². Între anii 1845 și 1848, prețul unui funt de carne ajunge de la 10½ cr. la 13 cr.⁶³

2. Pare aproape cu neputință ca numai din leafa de calfă să fie acoperite marile cheltuieli necesare intrării în breaslă (taxă de intrare, cumpărarea de material necesar lucrării de măiestrie, „diurna” ce trebuia plătită meșterilor controlori, ospățul pe care-l dădeau calfele membrilor breslei cu ocazia intrării), știind că cea mai mică leafă o primeau calfele tocmai în anul cînd urmau să devină meșteri⁶⁴.

3. Unul din obstacolele puse în fața intrării în breaslă a fost și mărirea numărului anilor de călfie pînă la 10—15 ani. Uneori, înainte de a intra în breaslă, cu toată interdicția cuprinsă în statute, calfele se căsătoreau. Din cîștigul lor, ele trebuiau să-și întrețină și familiile. În anul 1809 o calfă de curelar se plînge că din salariul de calfă nu poate să-și întrețină soția și copilul⁶⁵. În anul 1823 o calfă de tîmplar scrie magistratului: „Din ce să-și întrețină (calfa) soția și copilul și să-și procure și taxa necesară intrării în breaslă, dacă din salariul primit în anul de măiestrie abia își poate cumpăra o haină mai bună”⁶⁶.

⁵⁶ A.I., Fondul breslei măcelarilor, acte din anul 1827.

⁵⁷ A.S.C., A.O.C., *Protocollum oeconomico-politicum*, anul 1810, nr. 301, 518.

⁵⁸ Idem, anul 1815, nr. 288, p. 5.

⁵⁹ A.I., Fondul breslei măcelarilor, acte din anul 1816; A.S.C., A.O.C., *Protocollum oeconomico-politicum*, anul 1816, nr. 26, 400, 488, p. 219, 1543.

⁶⁰ A.I., Fondul breslei măcelarilor, acte din februarie—iunie 1818.

⁶¹ Idem, Acte din anii 1819 și 1826—1827.

⁶² Idem, Acte din anii 1831—1839.

⁶³ Idem, Acte din anii 1845—iunie 1848. Datele de mai sus din anii 1815—1848 sînt luate din diferite acte ale breslei măcelarilor. Din motivele amintite (vezi nota 47) autorul nu a putut verifica exactitatea acestor date prin confruntarea lor cu alte materiale arhivistice aflate la Arhivele Statului Cluj.

⁶⁴ Vezi M. Bunta, *op. cit.*, p. 249—250.

⁶⁵ A.S.C., A.O.C., *Protocollum oeconomico-politicum*, anul 1808, nr. 1210.

⁶⁶ A.I., Fondul breslei tîmplarilor, Acte din anul 1823.

4. Cheltuieli însemnate trebuiau făcute de calfe și pentru îndeplinirea obligației de călătorie. Nici o calfă nu putea cere să fie primită în breaslă pînă ce nu prezenta adeverința despre efectuarea celor trei ani de călătorie. În timpul anilor de călătorie calfele trebuiau să viziteze diferite localități, cheltuielile de călătorie și întreținerea urmînd a fi acoperite din cîștigul pe care-l realizau prin munca prestată la meșterii din localitățile unde se opreau. Este greu de imaginat ca în această situație nesigură ele să-și fi putut agonisi ceva.

5. Calfele locuiau și primeau hrană în casa meșterului la care lucrau. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, o mare parte din calfe nu mai locuiau la meșterul lor și dacă luau masa la el îi plăteau pentru aceasta. Dintr-o hotărîre a magistratului orășenesc din 10 ianuarie 1806 reiese că croitorii nu asigură calfelor hrana (masa) și cazarea și din această cauză aceștia locuiesc la diferite hanuri. Se poruncește croitorilor să asigure hrană și locuință corespunzătoare calfelor, iar salariul săptămînal să fie stabilit în acord cu acestea⁶⁷. În 1807 calfele de țesători din Cluj plăteau meșterilor pentru masă o sumă în raport cu prețul cărnii de vită⁶⁸.

6. Cîștigarea calității de meșter depindea de îndeplinirea unor cerințe tot mai mari, dintre care una era aceea ca după examenul de meșter, întrucît calfa devenea membru al breslei, să cîștige și censul de cetățenie. Acesta însă depindea, la rîndul său, de posesiunea unui imobil pe teritoriul orașului⁶⁹, ceea ce necesita o sumă destul de mare⁷⁰, pe care o calfă — dacă nu era fiu de meșteșugar mai înstărit — putea să o procure cu greu, după o muncă anevoioasă de mulți ani de zile.

Singură corelația dintre salariile despre care avem știri și prețul unui articol de consum — fie el chiar unul din cele mai importante —, nu este suficientă pentru a servi ca măsură în aprecierile făcute asupra nivelului de trai al calfelor. Un venit atît de scăzut cît îl indică această corelație pare a fi cu totul nesatisfăcător pentru acoperirea tuturor nevoilor, cu atît mai mult cu cît trebuie să avem în vedere și cheltuielile avute cu locuința, îmbrăcămîntea, hrana, spălatul etc., necesare calfelor. Astfel se pune întrebarea: din ce se acopereau toate aceste necesități, în afară de salarii? Conform uzanțelor vechi, pe lîngă salarii calfele beneficiau și de locuință și hrană la casa meșterului. Nu putem afirma că toate acestea ar fi dispărut cu totul, dispunem însă de date ce pledează în favoarea ipotezei că în perioada de destrămare se accentuează, pe măsura adîn-

⁶⁷ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1806, nr. 32.

⁶⁸ A.I., Fondul breslei țesătorilor, registrul din anii 1807—1855, procesul verbal al sedinței din 29 septembrie 1807.

⁶⁹ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1800, nr. 422; anul 1803, nr. 21, 186; anul 1806, nr. 386; anul 1810, nr. 52.

⁷⁰ În anul 1803 un loc de casă în partea de oraș dintre poarta de pe „Ulița Ungurească” și poarta de pe „Ulița Mijlocie” costa 80 forinți, iar în partea estică a orașului, în apropierea așa-numitului pod al nemților, în anul 1808 un meșteșugar a plătit pentru un loc de casă suma de 42 florini renani. (A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1803, nr. 924; anul 1808, nr. 1771).

cirii crizei sistemului de breaslă. — pe lângă mărirea obligațiilor pentru intrarea în breaslă — și tendința meșterilor de a frustra pe calfe de aceste beneficii. În acest fel, acțiunea tuturor acestor factori — și nu numai problema salariului în sine — are ca rezultat, după cum s-a mai subliniat, înrăutățirea condițiilor de trai ale calfelor.

*

O altă problemă a perioadei de care ne ocupăm este aceea a organizațiilor de calfe și a reacției acestora față de condițiile de muncă și de viață create în procesul destrămării sistemului de breaslă.

Organizațiile calfelor din breslele clujene, așa zisele „asociații de calfe” (legénýtársaság, Bruderschaft) apar la începutul secolului al XVI-lea. Existența asociației calfelor de croitori este atestată de statutele din 1502, 1554 și 1582. Despre activitatea organizațiilor calfelor de curelari, blănari și cizmari ne informează statutele din 1555, respectiv 1560; despre asociația calfelor de aurari ne dau relații statutele din 1561 și 1591, iar despre organizația calfelor de butnari statutul din 1532 și registrul din 1591⁷¹. În această perioadă timpurie a existenței asociațiilor de calfe, dependența acestora de bresle era foarte strinsă și ele se organizează de cele mai multe ori tocmai din inițiativa conducătorilor breslelor, în funcție de interesele meșterilor de breaslă. Statutele asociațiilor de calfe erau de regulă întocmite de meșteri. Ele reglementau relațiile dintre meșteri și calfe, puneau accentul mai ales pe obligațiile calfelor, subliniind supunerea necondiționată față de meșteri. În această privință sînt caracteristice statutele calfelor de croitorie din anul 1582, din ale căror 12 paragrafe 8 servesc interesele meșterilor și numai trei (paragrafele 7, 10, 11) reflectă interesele calfelor⁷². Faptul că statutele asociațiilor de calfe exprimă în primul rînd interesele meșterilor arată în mod clar că aceste organizații erau strict subordonate breslelor. Conducătorii asociațiilor de calfe, „decanii”, erau aleși formal de calfe, dar alegerea era aprobată de bresle, care consimțeau bineînțeles numai la alegerea acelor persoane care prezentau suficiente garanții de ținută morală și supunere. Meșteri „bejăró”, însărcinați de breaslă, supravegheau toată activitatea, toate manifestările din cadrul asociațiilor, atît la adunări cît și la petreceri. Deasupra lor se afla, cu puteri depline, „părin-

⁷¹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 280—281; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, 1958, p. 222.

⁷² A.I., Statutul breslei croitorilor din 1582, vezi și la S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 224, 377, 379. Din analiza Statutului calfelor de blănari din anul 1560 reiese că din 51 articole numai 15 se ocupă de relațiile dintre calfe și meșteri, de ajutorarea calfelor bolnave (art. 29, 30, 31), iar 36 articole prescriu obligațiile calfelor față de meșteri. Statutul nu cuprinde nici un articol care să stabilească orele de muncă, salariul etc., deci din care să reiasă că această organizație, a cărei funcție era stabilită prin statut, ar reprezenta interesele calfelor față de meșteri. O amendă mare, de 32 denari, se prevede în statut pentru cazul în care calfele țineau ședințele în lipsa reprezentanților breslei (Jakab Elek, *op. cit.*, p. 53—54).

tele calfelor“ (atyamester), ales de obicei dintre meșterii în vîrstă și mai înstăriți. Adunările calfelor se țineau la casa „părintelui calfelor“ (casa calfelor, legényszállás, Herberg etc.) și tot aici se găsea și lada asociației lor, în care, sub supravegherea decanilor și a părintelui calfelor, erau păstrate documentele asociației, banii comuni etc. Subordonarea asociațiilor de calfe față de bresle este ilustrată și de faptul că asociația judecă doar neînțelegeri cu totul neînsemnate comise de calfe. În toate cazurile, deciziile și pedepsele sînt date de breaslă, atît în conflictele dintre meșteri și calfe, cit și în cele de proporții mai mari între calfe⁷³.

Calfa care devenea membru al asociației era obligată să plătească o anumită sumă ca „taxă de intrare“, la casa asociației calfelor, precum și un fel de cotizație, cu ocazia adunărilor ținute lunar sau trimestrial. Un rol foarte important al asociațiilor era acela de a ajuta din acești bani calfele bolnave sau devenite incapabile de lucru, precum și de a ține pregătite cîteva paturi la sediul calfelor pentru calfele care veneau în oraș în căutare de lucru⁷⁴. Nici mai tîrziu, în secolele XVII—XVIII, asociațiile de calfe nu vor avea vreun rol sau amestec în reglementarea condițiilor de lucru, în asigurarea unor locuri de muncă, în repartizarea lucrului. Calfele care soseau în oraș erau repartizate de părintele calfelor conform intereselor meșterilor breslași, indiferent dacă voiau sau nu să se angajeze la meșterii respectivi. Refuzul de a accepta lucrul în atelierul ales de părintele calfelor era considerat o nesupunere gravă.

Părintele calfelor nu plasa calfele din încredințarea asociației în calitate de reprezentant al ei, ci în virtutea puterii pe care o avea de la conducerea breslei asupra tuturor calfelor. Această măsură caracteristică fazei timpurii a breslelor avea menirea să împiedice pe meșteri de a angaja calfe după placul lor, pentru ca nici un meșter să nu lucreze cu mai multe calfe decît numărul permis și deci să nu beneficieze de o situație mai avantajoasă decît ceilalți meșteri din breaslă⁷⁵. Nu sîntem întru totul de acord cu părerea cercetătorilor care susțin că aceste organizații ale calfelor ar fi luat ființă cu scopul de a apăra interesele acestora, avînd un rol de autoapărare, de asigurare a unor condiții de muncă

⁷³ Vezi infra, p. 420—423.

⁷⁴ A.I., Fondul breslei croitorilor, registrul din anii 1823, 1848, Fondul breslei fierarilor, registrul din anii 1768—1871; Fondul breslei năsturarilor, registrul din anii 1790—1871; Fondul breslei lăcătușilor și armurierilor, registrul din anii 1599—1848; Fondul breslei curelarilor, registrul din anii 1784—1870; Fondul breslei dogarilor, registrul din anii 1764—1871 etc.; A.S.C., Registrul breslei cizmarilor din anii 1820—1871.

⁷⁵ Statutul calfelor de blănari din 1560 lasă să se întrevadă (vezi n. 72) care erau interesele pe care le servea părintele în plasarea calfelor. Articolul 1 al statutului arată că dacă o calfă sosește în oraș, este obligată să se prezinte la părintele calfelor sub amenințarea unei pedepse de 3 denari pentru a fi plasată la un meșter. În art. 35 se spune că dacă un meșter are deja două calfe, este interzis sub amenințarea unei pedepse de 25 denari să i se repartizeze și o a treia calfă, indiferent dacă calfa își mai găsea sau nu de lucru.

omenești, a unei retribuții mai bune⁷⁶. Acești cercetători presupun în acest fel un grad mai înalt, forme mai dezvoltate de organizare a calfelor de breaslă, decât acelea justificate de situația lor economică și socială. După cum se știe, în țara noastră destrămarea feudalismului și formarea relațiilor de producție capitaliste au avut loc cu întârziere, astfel că descompunerea sistemului de breaslă și fenomenele legate de ea care au influențat și situația calfelor nu au putut surveni în secolele XVI—XVII. În această perioadă, deși existau destule piedici de ordin material, calfele nu erau încă lipsite de perspectiva de a intra în bresle: după o perioadă de 3—4 ani de învățătură ele deveneau meșteri. Asociațiile de calfe (după cum am văzut concret în cazul statutului din 1582 al calfelor de croitorie din Cluj) au luat ființă cu scopul de a asigura forța de muncă necesară breslelor, precum și pentru exploatarea calfelor în condițiile cele mai convenabile meșterilor. Este adevărat că, deși asociațiile calfelor erau întru totul subordonate breslei, ele constituiau într-o oarecare măsură o sursă de ajutorare a calfelor și reuneau calfele din cadrul aceleiași ramuri, contribuind astfel la încheierea solidarității între ele, la un început de omogenitate în mentalitatea lor. Mișcările calfelor de aurari din Cluj din anii 1576 și 1591 confirmă acest lucru⁷⁷.

Începutul destrămării sistemului de breaslă a adus cu sine schimbări radicale în situația calfelor. Au dispărut relațiile „patriarhale”^{*} între

⁷⁶ În lucrarea sa *Városok és kézművesség a XV századi Magyarországon* (Orașe și meșteșuguri în Ungaria în sec. XV), p. 159—160, istoricul maghiar Szűcs Jenő susține părerea că scopul principal al acestor organizații ar fi fost în primul rând acela de a asigura lucrul, de a reglementa raporturile de muncă. Această părere reliefează în primul rând funcția frățiilor de apărare a intereselor economice, autorul considerând drept datorie primordială a frățiilor repartizarea locurilor de muncă, lichidarea lipsei de lucru. Pentru a argumenta această părere, se aduc date referitoare și la unele bresle clujene. O părere întrucâtva asemănătoare este exprimată și în lucrarea „*A zilahi céhek története*” (*Istoria breslelor din Zălau*) a lui Kovách Géza, anume, aceea că frățiile în cauză au luat naștere ca organizații de autoapărare ale calfelor, avînd scopul de a asigura membrilor condiții de muncă și lefuri mai bune. Asociațiile de calfe din Zălau se transformă numai în sec. XVIII și la începutul sec. XIX în anexe ale breslei, în unelte ale meșterilor de breaslă, aceștia tinzînd de-a dreptul să prefacă frățiile în organizații de informare a meșterilor de breaslă pentru a înăbuși, la nevoie, lupta de clasă tot mai intensă a calfelor. Emițînd această părere, Kovách nu aduce însă în sprijinul ei argumente corespunzătoare bazate pe material arhivistic.

⁷⁷ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 287—295; S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 229, 231—240; Al. Doboși, *Din frământările calfelor de aurari din Cluj în a doua jumătate a veacului al XVI-lea*, în *SCIM*, I, 1950, p. 112—119; Deák Farkas, *A kolozsvári ötvöslegények stríkeja 1537 és 1576-ban, în Történelmi értekezések*, XIII, p. 1—57.

* Prin relații patriarhale înțelegem următoarele: calfa locuia la patronul său, i se asigura masa, de multe ori îmbrăcăminte, în afară de acestea primea și o sumă oarecare, deci nu avea un salariu în sensul modern al cuvîntului. Aceste fapte pun în umbră relațiile reale între meșteri și calfe, mistifică elementele de exploatare care există în aceste relații.

Nu se poate nega nici faptul că, pînă la perioada destrămării breslelor, relațiile dintre meșterii breslași și calfe se bazează și pe învățarea meșteșugului, pe procesul calificării profesionale.

meșteri și calfe, fiind înlocuite din ce în ce mai mult cu relații între patron și muncitori; calfele încep să aibă o situație asemănătoare muncitorilor salariați. Înrautățirea generală a situației calfelor, faptul că multe din ele ajung în rândurile celorlalte elemente orășenești exploatare, ale zilerilor și muncitorilor salariați, trezește conștiința necesității luptei pentru îmbunătățirea situației lor.

Protestul și lupta calfelor din Cluj pentru îmbunătățirea condițiilor de viață și de muncă și împotriva sistemului de breaslă rigid în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea a îmbrăcat mai multe forme:

1. *Memoriile scrise* adresate conducătorilor breslei sau, adeseori, chiar autorităților superioare: magistratului orășenesc, guberniului, îndreptate împotriva unor meșteri. Prin intermediul acestor memorii, petiții, calfele încearcă să determine meșterii sau pe conducătorii breslei să le acorde concesiile. Iată câteva cazuri legate de această formă de protest a calfelor:

În anul 1775, conducătorii breslei cizmarilor se pling că o calfă a provocat cheltuieli mari breslei recurgând ilegal la forurile superioare pentru a fi primit în breaslă. Calfa amintită nu voia să știe că numărul de membri al breslei era stabilit la 180 de persoane, și pînă cînd nu moare unul dintre membri nimeni nu va mai fi primit⁷⁸. De altfel — după cum se scrie — în caz de vacanță urmau să fie primiți ca membri în breaslă fiii meșterilor locali; în cazul în care nu existau asemenea oameni, urmau în ordine calfele străine care luau în căsătorie fiice ale unor meșteri din localitate. Calfa în cauză nu era din Cluj și nici nu luase în căsătorie pe fiica vreunui meșter, astfel că nu a fost luat în seamă la primiri în breaslă, deși era căsătorit și lucra de 12 ani în calitate de calfă⁷⁹. Într-un alt document din 5 ianuarie 1784 se face amintire despre o scrisoare adresată „Majestății sale regale”, în care este vorba despre primirea unor calfe de tîmplari în breaslă și plîngerea împotriva fixării numărului membrilor breslei tîmplarilor la cifra de 40⁸⁰. În 1826 conducătorii breslei cizmarilor scriu că, înainte de a intra în breaslă, calfele se căsătoresc și, invocînd faptul că nu-și pot întreține familia, cer să li se permită efectuarea lucrării de măiestrie și să fie primiți în breaslă mai repede decît la termenul stabilit⁸¹. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, calfele căsătorite asaltează cu petiții guberniul care, în anumite cazuri (întrări în breaslă, abuzuri săvîrșite cu oca-

⁷⁸ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XVIII, înainte de 28 iulie 1775.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ A.I., Fondul breslei măcelarilor, acte din anii 1780—1788, documentul din 5 ianuarie 1784.

⁸¹ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XIX, 3 august 1826.

zia examinării lucrării de măiestrie, restricții impuse de bresle etc.) aducea decizii în favoarea calfelor petiționare.

2. *Conflictul individual* între calfe și meșteri, între calfe și conducătorii breslelor. Cauzele acestor conflicte erau: refuzul calfelor de a se supune unor dispoziții ale breslei care le erau defavorabile: ele nu voiau să lucreze în atelierul meșterului unde au fost repartizați de părintele calfelor, își părăseau meșterii, unii întrerupeau munca atunci când meșterii aveau lucrări urgente, alții nu erau dispuși să muncească pentru meșteri peste orele de muncă fixate. Erau și cazuri de protest împotriva tratamentului aplicat. Iată câteva exemple caracteristice:

În ianuarie 1802, breasla croitorilor amendează pe calfa Bendák József, deoarece acesta nu a ascultat de meșterul de breaslă, spunînd „... că lui nu-i poruncește nici meșterul, nici polițaiul”⁸². În februarie 1802, o altă calfă de croitor a fost pedepsit cu bătaia „pentru multe fapte greșite”. După mărturia registrului de breaslă, calfa „... uneltea cu alte calfe în vederea desființării lucrului de simbătă seara, peste orele de muncă, la lumina luminărilor și pentru introducerea „Blaumontag”-ului (repausul din ziua de luni), el „... a pronunțat cuvinte urite la adresa breslei și a conducătorilor frăției și a răsturnat toată rînduiala bună a frăției calfelor”⁸³. În anul 1822, părintele calfelor a repartizat pe calfa de croitor Marsalek Ferenc în atelierul unui meșter; calfa însă nu a vrut să se supună nici poruncii staroștilor breslei⁸⁴. Aceștia au cerut judelei regal un aprod care să însoțească calfa „rebelă” la locul de muncă ce-i era destinat, dar el a continuat să se împotrivească breslei. Cînd i s-a poruncit să ceară iertare conducătorilor breslei, părintelui calfelor și fostului său patron. „el a declarat cu îndrăzneală că preferă să plătească amenda de 10 fl. renani decît să-și ceară iertare”⁸⁵. În mai 1800, trei calfe de croitori au fost pedepsite cu plata a 2 fl. renani pentru „complot” împotriva breslei și au trebuit să-și răscumpere darea în judecată cu 6 mariași⁸⁶.

În anul 1843, breasla de croitorie ungurească acordă o pedeapsă deosebit de mare, amendînd o calfă cu 8 fl. renani și 30 cr., deoarece „nu s-a supus meșterilor de breaslă”⁸⁷.

Asemenea acțiuni ale calfelor se soldau în cel mai bun caz cu înțelegeri individuale, putînd aduce numai concesii mai mici, îmbunătățiri minime. De cele mai multe ori însă, acțiunile acestea se soldau cu pedepsirea calfelor nemulțumite.

Forma cea mai frecventă a sancțiunilor aplicate împotriva calfelor era amenda în bani, a cărei sumă varia după delictul comis. Calfele care se ridicau împotriva măsurilor luate de bresle, împotriva „obiceiurilor stră-

⁸² A.I., Registrul breslei croitorilor din anii 1800—1823, Procesul verbal al ședinței din 12 ianuarie 1802.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ A.I., Registrul breslei croitorilor din anii 1800—1823.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1800, nr. 553.

⁸⁷ A.I., Registrul breslei croitorilor din anii 1839—1848.

vechi“, erau de obicei îndepărtate din oraș, iar dacă nu voiau să plece de bunăvoie, erau gonite cu forța de autorități.

În martie 1801, breasla măcelarilor obține expulzarea din oraș a patru calfe. În motivare se arată că în acel an ele nu vor mai primi de lucru la măcelarii din oraș, întrucât „...nu au vrut să se supună hotărârii breslei“⁸⁸. În anul 1828, o calfă de măcelar relatează că după ce s-a întors din călătorie, breasla l-a repartizat mai întâi la un meșter și după scurt timp la un alt meșter. Fiind mulțumit cu primul său patron, el n-a voit să-l părăsească, drept care conducătorii breslei l-au pedepsit cu îndepărtarea din oraș și i-au dat actele. Nevrînd să plece, meșterii de breaslă au vrut să-l îndepărteze cu forța. Protestînd, calfa a fost pedepsită și cu o amendă de 12 fl. renani⁸⁹. În scrisoarea de eliberare a unor asemenea calfe se trecea motivul pentru care au fost îndepărtate. Aceste calfe găseau cu greu de lucru, deoarece breslele din alte orașe se fereau să le angajeze de teama de a nu „contamina“ și calfele de acolo. Astfel, de exemplu, în actul unei calfe de croitor găsim în anul 1813 următoarea însemnare: „Numita calfă de croitor, Dobrai Péter, s-a compromis... prin reaua sa comportare în mai multe rînduri, s-a ridicat împotriva dispozițiilor venite de sus, acum fiind îndepărtat cu totul de sub aripa ocrotitoare a breslei de croitorie ungurească din Cluj, care de acum înainte nu-l va mai tolera în sînul ei“⁹⁰.

Pe lângă sancțiunile amintite, pînă în preajma anului 1848 se mai aplica cea mai neomenoasă formă de pedeapsă, pedeapsa corporală (bătaia cu lopata sau biciuirea). În martie 1773, zece calfe de măcelari în frunte cu conducătorul calfelor, decanul, au adresat o scrisoare judeiului primar al orașului și magistratului orășenesc. Ele se plîng că la 28 februarie 1773, staroștii de breaslă împreună cu un meșter mai bătrîn și doi mai tineri, — deci nu în prezența tuturor membrilor breslei și nici măcar a tuturor membrilor „bătrîni“ — „le-au pedepsit crunt“ fără motiv, bătîndu-le cu lopata în zi de duminică. Aceasta, cu toate că i-au rugat pe staroști să nu execute sentința într-o zi de duminică și chestiunea lor să fie dezbătută în fața breslei, iar dacă breasla va găsi că sînt de vină, vor face față unei pedepse duble. Calfele s-au oferit chiar să răscumpere fiecare lovitură cu cîte un florin. Sentința a fost totuși executată. „...Cu toții am suferit... 90 de lovituri <deși> am oferit atîția florini ca să nu fim umiliți, ...dar <ei> nu au ținut seama nici de ziua de duminică în care nici chiar delicventul ce merită moartea nu este executat, execuția <în acest caz> amînîndu-se pe altă zi din cursul săptămîinii. Am îndurat mult — se arată în continuare — și am fost umiliți, cu toate că statutul asociației noastre nu prevedea să fim bătuți“⁹¹. În 1800, trei calfe

⁸⁸ A.I., Fondul breslei măcelarilor, Procesul verbal al ședinței din 18 martie 1801.

⁸⁹ Idem, Scrisoarea din 28 martie 1828 către magistratul orășenesc.

⁹⁰ A.I., Registrul breslei croitorilor din anii 1800—1823.

⁹¹ A.I., Fondul breslei măcelarilor din Cluj, 1770—1779, scrisoarea calfelor de măcelari din 5 martie 1773 către magistrat și judele primar.

de croitori învinuite de complot împotriva breslei, după ce au suferit închisoare, au fost pedepsite și la 12 lovituri cu biciul⁹².

În februarie 1802, adunarea breslei croitorilor a condamnat o calfă la bătaia cu lopata. Din 12 lovituri cite s-a hotărît a i se da, ea a primit 10, fiind iertată de două⁹³. În anul 1813, o altă calfă a fost pedepsită la 12 lovituri de bici. După mărturia procesului verbal, ea a și primit 6 din ele⁹⁴.

În anul 1808, o calfă de timplar relatează că „de fapt, starea mizeră a calfelor se datorește tratamentului ce li se aplică”⁹⁵. La același tratament se referă cuvintele unei calfe de croitor în anul 1843: „meșterii de breaslă se poartă cu calfele întocmai ca birjarii” <cu caii lor>⁹⁶.

3. Izvoarele din această perioadă relatează despre mișcări ale calfelor din breslele clujene care îmbracă forme mai organizate. Aceste mișcări, exprimând interesele tuturor calfelor dintr-o ramură meșteșugărească sau cel puțin ale marei lor majorități, se desfășoară deja sub egida asociațiilor de calfe. Ele îmbracă adeseori forma refuzului colectiv de a lucra sau a conflictului violent cu conducătorii breslei și cu forțele trimise în ajutorul lor de autorități. Cazurile ce le amintim în continuare ilustrează acest fapt.

În toamna anului 1780, breasla cizmarilor a mărit cantitatea de muncă pe care trebuiau s-o presteze calfele. În semn de protest, o mare parte din calfe au încetat lucrul și nu s-au mai prezentat la ateliere⁹⁷. Documentele nu ne informează asupra duratei acestei acțiuni a calfelor, ea va fi fost însă destul de neplăcută pentru meșteri, întrucît, fiind în plin sezon, ei aveau destul de mult de lucru. Drept pedeapsă pentru atitudinea calfelor, breasla le interzice ca după efectuarea muncii obligatorii să lucreze pe cont propriu obiecte pentru vânzare, cu excepția cizmelor pentru copii sub zece ani. Calfele nu au avut o atitudine fermă față de măsurile breslei. În numele întregii asociații a calfelor de cizmari, se ia poziție „împotriva calfelor recalcitrante din cauza cărora suferă și sînt sancționate toate calfele”, dar totodată, în numele tuturor calfelor, se trimite o scrisoare magistratului orășenesc pentru a determina pe conducătorii breslei să-și schimbe dispozițiile luate. Conducătorii breslei refuză însă să îndeplinească cererea calfelor. Ei afirmă că nu consideră cantitatea de muncă pe care o pretind calfelor, atît de mare, precum spun calfele și oricare „calfă muncitoare poate să o efectueze”. Ei interzic calfelor și pe mai departe executarea cizmelor pentru adulți⁹⁸. Calfele nu

⁹² A.S.C., *Protocollum oeconomico-politicum*, anul 1800, nr. 553.

⁹³ A.I., *Registrul breslei croitorilor din anii 1800—1823*, procesul verbal al ședinței din 12 ianuarie 1802.

⁹⁴ Idem, *Procesul verbal al ședinței din 12 ianuarie 1813*.

⁹⁵ A.I., *Fondul breslei timplărilor*, acte din anul 1808.

⁹⁶ A.I., *Fondul breslei croitorilor*, *Registrul din anii 1823—1848*.

⁹⁷ A.S.C., *Fondul breslei cizmarilor*, Fasc. 45, sec. XVIII, înainte de 19 ianuarie 1781. *Petiția calfelor către conducerea breslei și comisarii comerciali*.

⁹⁸ Idem, *Rezoluția breslei din 19 iunie 1781*.

s-au resemnat cu aplicarea acestei măsuri. Dovada este faptul că decenii de-a rîndul se reiau încercările de a se interzice calfelor să efectueze lucrări, pe contul lor, după orele de muncă.

În iulie 1786, un conflict asemănător s-a iscat între calfele și meșterii curelari din Cluj, întrucît calfele cereau să poată lucra după orele de lucru în continuare pe cont propriu. Conducătorii breslei acordă un avertisment sever „calfelor nesățioase“, poruncindu-le „să se mulțumească de acum înainte cu leafa lor săptămînală, căci altfel nu vor scăpa de o pedeapsă severă“⁹⁹.

În 1801 calfele de blănari au părăsit în masă lucrul, refuzînd să se întoarcă în atelierele meșterilor. În urma plîngerii breslei, magistratul hotărăște a se aduce la cunoștință calfelor să continue lucrul după „vechile rînduieli“, iar dacă nu se vor conforma, breasla este împuternicită să recurgă la ajutorul judei pentru a pedepsi, a aresta și a întemnița calfele.¹⁰⁰

Cu un sfert de secol mai tîrziu, în luna mai 1816, adunarea breslei cizmarilor a adoptat o hotărîre conform căreia calfele trebuiau să lucreze pentru meșteri și după terminarea obligațiilor lor zilnice. Breasla a înaintat hotărîrea magistratului orășenesc spre aprobare¹⁰¹. Magistratul dispune ca hotărîrea să fie comunicată calfelor spre a afla și răspunsul acestora. Conducătorii asociației calfelor, notarul și decanii, fără să ceară părerea calfelor, s-au declarat de acord „cu tot ce fac părinții“¹⁰² (meșterii breslași). Ei consimt, așadar, să execute dispoziția, acceptă noul orar ce li s-a impus. Concomitent cu acest angajament, meșterul supraveghetor al calfelor și părintele calfelor afirmă, tot în răspunsul adresat magistratului, că membrii asociației calfelor au acceptat în mod deliberat „lucrul după noul regulament“, adoptîndu-l în adunarea lor din 12 august 1816.¹⁰³ Cînd calfele au aflat despre adoptarea hotărîrii, a izbucnit conflictul între calfe și meșteri. Revolta era intensă îndeosebi în rîndul calfelor căsătorite care nu-și puteau întreține familiile numai din leafa de calfă. Lucrul pentru meșteri și după efectuarea orelor de muncă obligatorii însemna pentru ele pierderea unei părți serioase din venit. Leafa pentru munca efectuată peste orele prevăzute era mult mai mică decît cîștigul provenit din lucrările pe care le făceau ei pentru vînzare. Calfele de cizmari, pentru a împiedica aplicarea noilor dispoziții, s-au adresat în taină magistratului. Aflînd despre aceasta, conducătorii breslei dispun organizarea unei anchete severe. Calfele care știau despre cererea adresată magistratului sau în general despre „complot“ asumîndu-și o parte din cheltuielile făcute în interesul acțiunii comune, au fost pedepsite

⁹⁹ A.I. Fondul breslei curelarilor, Registrul din anii 1784—1870. Hotărîre luată în ședința breslei din 19 iunie 1786.

¹⁰⁰ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1801, nr. 596.

¹⁰¹ Idem, anul 1816, nr. 3162.

¹⁰² A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XIX, înainte de 10 iulie 1816; I/1 Protocol pe anul 1816.

¹⁰³ Ibidem.

sau, ca instigatoare, silite să părăsească imediat teritoriul oraşului, nemaiputînd deveni niciodată membre ale breslei cizmarilor din Cluj¹⁰⁴. Meşterilor breslaşi li se dă dispoziţia să concedieze imediat toate calfele care nu vor să accepte hotărîrea. Unei anchete separate i-au fost supuse calfele căsătorite, care, după cum am amintit, se împotriviseră din toate puterile introducerii noii rînduieli. Acest conflict între breasla cizmarilor şi calfe s-a prelungit timp de peste un an şi jumătate. Noul program de lucru nu a putut fi introdus datorită opoziţiei masive a calfelor, acţiunii lor quasi-unitare, în urma căreia atît magistratul orăşenesc cit şi guberniul au luat poziţie împotriva schimbării orarului¹⁰⁵. Meşterii cizmari, prejudiciaţi şi ei de criza sistemului de breaslă, încercau prin procedee asemănătoare cazului descris să intensifice exploatarea forţei de muncă, să răpească pînă şi puţinele drepturi străvechi ale calfelor.

În septembrie 1845, breasla ţesătorilor hotărăşte sporirea sumei plătită de calfe meşterilor pentru masă de la 6 creîtari la 9 creîtari pe zi, ceea ce însemna un florin renan şi 3 creîtari pe săptămîină¹⁰⁶. Hotărîrea breslei a fost citită în faţa calfelor care, în frunte cu decanul, conducător al asociaţiei calfelor, au întrerupt munca în semn de protest, părăsind atelierele meşterilor. Conducătorii breslei au anchetat opt calfe în prezenţa comisarilor breslei. Toate calfele anchetate au arătat drept cauză a refuzului de a lucra faptul că suma de 9 creîtari este prea mare faţă de leafa lor săptămînală. În cele din urmă, breasla a făcut concesii parţiale. Dispoziţia nu a fost aplicată calfelor care efectuau lucrări deja începute, acestea urmînd să plătească pînă la terminarea lucrării tot 6 creîtari pe zi pentru masă¹⁰⁷.

În această perioadă au loc schimbări esenţiale în însuşi caracterul asociaţiilor de calfe, faţă de situaţia anterior arătată. Din materialul documentar de care dispunem reiese că asociaţiile calfelor nu mai sînt simple executante ale intereselor şi voinţei breslei. Adunările lor sînt folosite pentru exprimarea nemulţumirilor, pentru formularea revendicărilor. La aceste adunări calfele criticau tot mai făţiş măsurile luate de breaslă. abuzurile comise de conducătorii breslei, de părintele calfelor, de meşterii supraveghetori ai calfelor şi de decani. Grija pentru păstrarea lăzii asociaţiei, alegerea unor conducători care se bucurau de încrederea calfelor, discuţiile, certurile care aveau loc pentru stabilirea sediului calfelor, toate acestea reflectă tendinţa de a scăpa de sub tutela breslei.

În registrele diferitelor bresle se întilnesc plîngerii zilnice ale meşterilor breslaşi împotriva calfelor care se strîng în tovărăşii, ţin adunări

¹⁰⁴ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Registrul breslei din anii 1820—1871. Procesul verbal al şedinţelor din martie 1816, septembrie 1818 şi februarie 1818.

¹⁰⁵ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XIX, 30 ianuarie 1817; A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1817, nr. 640.

¹⁰⁶ A.I., Fondul breslei ţesătorilor, Registrul din anii 1807—1855, Procesul verbal al şedinţei din 29 septembrie 1845.

¹⁰⁷ Idem, Procesul verbal al şedinţei din 3 octombrie 1845.

separate¹⁰⁸, fără participarea părintelui calfelor și se află sub influența unor calfe „rebele“, „răzvrătitoare“, „cu purtare rea“, ascultînd mai degrabă de cuvîntul lor decît de cel al meșterilor breslași. Multe plîngerii ale conducătorilor de bresle sînt îndreptate împotriva calfelor de cizmari, al căror număr trecea uneori de 200, astfel că reprezentau o forță ce provoca îngrijorarea conducătorilor breslei¹⁰⁹.

Procesul verbal al adunării breslei cizmarilor din octombrie 1824 vorbește de „...scandalul produs în asociația tinerilor datorită unor răzvrătiți“¹¹⁰.

În decembrie 1827, 12 calfe de cizmari „cu comportare rea“ sînt îndrumate să-și scoată actele și să plece din oraș¹¹¹. Tot la adunarea breslei cizmarilor, în anul 1824, meșterii supraveghetori ai calfelor se plîng în fața întregii bresle că nu pot stăpîni calfele aflate în asociație, încăpăținate și răzvrătitoare¹¹².

În iulie 1844, un meșter tîmplar se plînge conducătorilor breslei că, în semn de solidaritate cu una din calfele sale cu care avusese un conflict, toate celelalte șase calfe au încetat lucrul¹¹³.

După obiceiul vechi al breslei, sediul asociației calfelor de tîmplari era la părintele calfelor. În anul 1797, datorită acțiunii unite a calfelor, el a fost mutat într-un han. Peste cîțiva ani însă, sub motiv că în zilele de lucru și mai ales în ziua de luni calfele fac chefuri¹¹⁴, conducătorii breslei readuc sediul în casa părintelui calfelor. În februarie 1805 murind părintele calfelor de tîmplari, prilejul a fost folosit de calfe pentru a-și muta din nou sediul la han. Breasla însă a intervenit tot în favoarea aducerii sediului în casa părintelui calfelor. Calfele s-au opus hotărîrii breslei, declarînd că nu transportă din han lada asociației calfelor. Ele au refuzat să reia lucrul pînă cînd breasla nu le va fi satisfăcut cererea, mai mult chiar, în numele asociației au interzis tuturor calfelor de tîmplari din oraș să se prezinte la lucru. Calfele au arătat că își vor apăra lada chiar cu prețul singelui. Meșterii de breaslă au cerut ajutorul judei regal care le-a trimis mai întîi 2, apoi 4 aprozi de la oraș, dar calfele li s-au împotrivit și acestora cu forța. Atunci judele regal a cerut ajutor armatei. Opt ostași înarmați, patru aprozi orășenești și căpitani cartierului au fost trimiși să liniștească calfele „rebele“. Calfele au fost prinse și închise în

¹⁰⁸ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1802, nr. 110.

¹⁰⁹ Magyar Országos Levéltár (Arhivele Statului din Budapesta), D. 26, Magyarországi ideiglenes polgári közigazgatás. Egyveleges osztály 1848, nr. 30. Petiția adresată Dietei convocate la Cluj în 29 mai 1848 a fost semnată în numele a 247 calfe de cizmari din Cluj.

¹¹⁰ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Registrul breslei cizmarilor din anii 1820—1871, Procesul verbal al ședinței din 25 octombrie 1824.

¹¹¹ Idem, Procesul verbal al ședinței din decembrie 1827.

¹¹² A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XIX. 24 septembrie 1842.

¹¹³ A.I., Fondul breslei tîmplarilor, Registrul breslei din anii 1832—1858, Procesul verbal al ședinței din 22 iulie 1844.

¹¹⁴ A.I., Fondul breslei tîmplarilor, acte din anul 1805.

temnița orașului, iar lada asociației a fost dusă la starostele breslei¹¹⁵. În cursul anchetei, aprozii orașului au relatat că atunci când au prins pe una din calfe și au vrut s-o ducă la temniță, celelalte calfe i-au luat apărarea. Ele au declarat că preferă să meargă toate în „turn“ decît să-și cedeze lada, care este a lor și nu a breslei. Nici după aceasta, calfele nu au consimțit să-și mute din nou sediul la casa părintelui calfelor sau a vreunuia dintre meșterii breslași¹¹⁶. „Răzvrătirea“ calfelor de timplari a ajuns în fața magistratului orășenesc. Magistratul a ordonat eliberarea calfelor deținute, dar nu le-a îngăduit să-și aibe sediul în han. De asemenea, calfele nu puteau ține adunări decît în prezența împuternicitului breslei și a părintelui calfelor. Calfele au trebuit să plătească și daunele produse, însă din banii lor proprii și nu din cei ai asociației. Magistratul ordonă cu strășnicie: „...calfele să asculte cu totul de breaslă și de conducătorii ei, să respecte toate obiceiurile, rînduilele, regulile breslei...“, căci dacă nu vor asculta vor fi pedepsite cu aspre pedepse corporale¹¹⁷.

Nemulțumirile care s-au produs în rîndul calfelor din cauzele mai sus arătate au fost vremelnice reprimare prin pedepse și amenințări de magistratul orășenesc. În 1810 însă ele izbucnesc din nou. Calfele de timplari încearcă să modifice hotărîrea magistratului din anul 1805 și vor să-și mute sediul de la părintele calfelor la un alt meșter care însă nu făcea parte din breasla timplarilor. Totodată ele nu au vrut să accepte pe nici unul din cei patru meșteri timplari care au fost propuși să țină locul părintelui calfelor, declarînd că nu mai au nevoie de deținătorul acestei funcții¹¹⁸.

În urma izbucnirii conflictului, magistratul a ordonat o anchetă. Din relatările comisarilor însărcinați cu ancheta cunoaștem amănunte privitoare la aceste nemulțumiri. Pentru a intimida calfele, magistratul a ordonat anchetarea fiecăreia în parte, punîndu-li-se în vedere pedeapsa cu închisoarea, o amendă de 2 florini ungurești, precum și interdicția de a părăsi orașul trei luni de zile, după care vor fi expulzate menționîndu-se în certificatul lor cauza pentru care au suferit pedeapsa și atrăgîndu-se atenția organelor respective asupra persoanei lor „primejdioase, răzvrătitoare“ etc.¹¹⁹

S-ar părea că acest conflict între calfele de timplari și breaslă ar avea cauze minore. Situația însă se prezintă altfel. Atunci când calfele luptă pentru a-și muta sediul la han, vor să scape de sub controlul breslei. În sediul lor puteau discuta mai bine problemele care le priveau, își puteau împărtăși durerile și puteau aduce hotărîri. Lupta pentru păstrarea lăzii calfelor simbolizează tendința de neatîrnare a asociației calfe-

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Idem, Audiere de martori din februarie 1805.

¹¹⁷ Idem, Hotărîrea Magistratului din 5 februarie 1805 în legătură cu răzvrătirea calfelor de timplari; A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1805, nr. 283, 284.

¹¹⁸ A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1810, nr. 3181.

¹¹⁹ Idem, nr. 3358.

lor, dorința lor de a scăpa de sub influența breslei. Prezența părintelui calfelor la adunările calfelor însemna un control, o înfrinare a calfelor.

Despre o răzvrătire datorată unor cauze asemănătoare aflăm și din procesul verbal al adunării din 11 aprilie 1826 a breslei cizmarilor. După cum se constată, o parte din calfele de cizmari nu și-au soluționat pe cale legală plîngerea împotriva conducătorilor asociației calfelor și a decanului, ci au atacat pe conducători în adunarea din 3 aprilie. Două calfe care ațîtau pe celelalte să ia lada asociației de la decan au fost imediat expulzate din oraș de conducerea breslei. Celelalte calfe, în număr de 26, au fost pedepsite cu o amendă de 6 fl. renani¹²⁰. Lucrurile nu s-au oprit aci, în continuare dispunem însă numai de informația că breasla a dat în judecată pe instigatorii calfelor răzvrătite. Cazul a ajuns în fața magistratului și apoi a guvernului, care la 9 martie 1827 ordonă o anchetă, în cursul căreia unul din conducătorii calfelor declară că bătaia din timpul adunării nu s-a iscat fără motiv. Meșterii și conducătorii asociației obișnuiau să treacă cu vederea greșelile fiilor meșterilor breslași localnici pe care îi tratau bine, pe cînd străinilor le aplicau un tratament necruțător, ceea ce le-a provocat indignarea¹²¹.

O veritabilă „grevă” a calfelor de pantofari se desfășoară în luna mai 1827.

Deoarece, împotriva voinței, conducătorii breslei le-au schimbat sediul și au numit un nou părinte în locul celui vechi cu care erau mulțumite, calfele au părăsit atelierele și chiar orașul, reluînd lucrul numai după 9 zile, în urma avertismentului sever primit din partea magistratului orășenesc.

După cum mărturisesc cele 20 de calfe în cererea de anulare a amenzii de 6 fl. renani cu care au fost pedepsite, acest act, semn de protest împotriva amestecului breslei în treburile lor, a fost săvîrșit din voința unanimă a calfelor¹²².

Acțiunea asociației de calfe ca organizație a calfelor din cadrul aceleiași ramuri, împotriva breslei, este foarte bine ilustrată și de următorul caz: în noiembrie 1845 a fost convocată adunarea calfelor pentru a dezbate un scandal iscat între cîteva calfe de croitori. În convocatorul adunării se menționa că cei care vor lipsi de la adunare vor fi pedepsiți cu o amendă de 2 florini. Una din calfe a rectificat suma la 30 creițari, scriînd pe listă că întrucit nu va avea loc o adunare trimestrială, decanul nu are dreptul de a fixa o amendă de 2 florini și de altfel, conducătorii breslei și ai asociației s-au obișnuit prea mult cu distribuirea de amenzi. O altă calfă și-a șters numele de pe listă¹²³. Meșterii de breaslă au văzut

¹²⁰ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Registrul breslei din anii 1820—1871. Procesul verbal al ședinței din 11 aprilie 1826.

¹²¹ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Fasc. 45, sec. XIX, 19 martie 1827.

¹²² A.S.C., A.O.C., Protocollum oeconomico-politicum, anul 1827, nr. 1666, 1761, 1920, 1921, 3745.

¹²³ A.I., Registrul breslei croitorilor din anii 1839—1848, procesul verbal al ședinței din noiembrie 1845.

în aceste fapte ale calfelor „dispreț față de breaslă, bătaie de joc și ridiculizarea conducătorilor“. Părintele calfelor a cerut conducătorilor breslei pedeapsirea aspră a celor două calfe, „... pentru a împiedica la timp răspîndirea neregulilor și a unor astfel de acte dezlîinate“. În cursul chestionării în fața întregii bresle, calfa de croitor Egeni Elek nu a recunoscut că ar fi vorba de vreo greșală și a acuzat de tiranie pe conducătorii calfelor și ai breslei, care, prin amende nedrepte, „scot cu forța banii din buzunarele calfelor“. El a susținut că, rectificînd în convocator suma amenzii, a intenționat să împiedice săvîrșirea unor astfel de abuzuri, că-rora li se va opune și în viitor¹²⁴. În fața adunării tinerilor, după cum scrie notarul breslei, calfa s-a ridicat și împotriva obiceiului de a fi biciuiți de către părintele calfelor conform statutului strămoșesc pe care îl califica necorespunzător spiritului vremurilor. Sub presiunea breslei, cazul a fost discutat și la adunarea asociației calfelor de croitori, tinerii însă au găsit că nu trebuie aplicată nici o pedeapsă, ba mai mult, în locul decanului anterior a fost ales tocmai Egeni Elek¹²⁵.

Se pare că conducătorii breslei se temeau de răbufnirea nemulțumirilor și de atitudinea combativă a calfelor, căci au fost pedepsiți numai „principalii vinovați“. Calfa amintită a fost pedepsită cu o amendă de 12 fl. (Luînd ca bază salariile din 1838, această sumă era egală cu salariul unei calfe de croitorie pe cca. o lună și jumătate). Alte cîteva calfe au fost îndepărtate din oraș¹²⁶.

Cele cîteva cazuri descrise reflectă procesul de închegare treptată a solidarității calfelor. Ele își dau seama tot mai mult de necesitatea luptei comune. Procesul constă în recunoașterea faptului că o calfă are interese comune cu calfa unui alt meșter și nu cu meșterul său propriu și că deci calfele trebuie să fie solidare între ele. În sensul acesta trebuie văzută și noua atmosferă care începe să domnească în sinul organizațiilor de calfe.

Datorită stadiului înapoiat al industriei, pînă la 1848 o bună parte a muncitorimii din Transilvania era formată din calfe. Secole de-a rîndul, calfelor de breaslă le surîdea „situația privilegiată“ — într-un anumit sens — a meșterilor breslași, ele năzuiau în fond să-și creeze aceeași „situație privilegiată“, deci erau legate de ordinea existentă, de sistemul de breaslă. Iată de ce calfele nu puteau fi o pătură cu adevărat revoluționară a populației orășenești. Mișcările și organizarea lor au ca obiect în primul rînd satisfacerea unor revendicări minime privitoare la retribuție, la îmbunătățirea condițiilor de viață și de muncă. Din această cauză, înainte de 1848 în aceste mișcări ale calfelor nu apare obiectivul clar al lichidării sistemului de breaslă, notă categoric antifeudală.

Transformările sociale și politice din timpul revoluției din 1848—1849 au avut urmări și în viața calfelor din breslele clujene. Calfele din Cluj

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Ibidem.

au înființat în anul 1848 Asociația Tinerimii Meșteșugărești din Cluj¹²⁷. Ele au adresat o petiție dietei convocate la Cluj pentru ziua de 29 mai 1848, petiție în care circa 610 calfe de cizmari, tâmplari, dulgheri, croitori, tăbăcari, șelari, blănari, curelari, pantofari, lăcătuși, fierari, săpunari și pălărieri au cerut în numele tuturor calfelor din breslele transilvănene:

1. Desființarea plafonării în privința numărului de membri ai breslelor.
2. Ștergerea taxelor ridicate de intrare în breaslă.
3. Desființarea „anului de efectuare a lucrării de măiestrie“, participarea reprezentanților calfelor la examinarea lucrării de măiestrie.
4. Libera stabilire a calfelor oriunde au posibilitate de lucru. Alegerea liberă a atelierului și tratative libere cu meșterii în privința lefurilor.
5. Stabilirea zilei de muncă în așa fel, încît calfele să aibă timp și pentru propria lor instruire.
6. Desființarea obligației de călătorie.
7. Reglementarea situației ucenicilor: în timpul anilor de ucenicie, ei să-și învețe meseria și să nu fie folosiți la alte munci.
8. Înființarea de școli reale duminicale, organizarea unor expoziții de lucrări meșteșugărești pentru ridicarea calificării calfelor și posibilitatea de a se afirma din punct de vedere profesional.
9. Cei care nu pot intra în bresle să poată lucra liber oriunde¹²⁸.

Petiția calfelor din breslele clujene a fost trimisă de dietă comisiei unirii, al cărei președinte a transmis-o, la 12 iunie 1848, ministrului industriei și comerțului¹²⁹. Nu cunoaștem soarta petiției, drumul pe care îl va mai fi parcurs.

Sub presiunea mișcării calfelor din întreaga țară în anul 1848, guvernul a fost nevoit să-și îndrepte atenția spre îmbunătățirea situației calfelor și la 9 iunie s-a adoptat decretul de modificare a regulilor referitoare la bresle¹³⁰. Scopul decretului a fost în primul rînd acela de a asigura libertatea inițiativei industriale. Pe lângă aceasta, el a desființat autoritatea unică a breslelor în domeniul plăților, această problemă devenind obiectul unor tratative bilaterale între meșteri și calfe. Decretul a stabilit ziua de muncă de 11 ore, pentru munca efectuată în afara acestor ore trebuind să se plătească suplimentar. Dacă calfele locuiau în casa meșterului, trebuia să li se asigure un adăpost sănătos.

Pe lângă paragrafele care urmăresc îmbunătățirea reală a situației calfelor, în decret mai găsim și altele care servesc interesele meșterilor breslași. De pildă decretul pune piedici libertății de organizare a calfelor, interzicînd acțiunile îndreptate împotriva acelor calfe care lucrează pentru lefuri mai mici.

¹²⁷ Ungăr László, *A hazai céhrendszer bomlásáról*, în *Századok*, 1938, nr. 4—6, p. 182—183.

¹²⁸ Magyar Országos Levéltár, D. 26. Magyarországi ideiglenes polgári közigazgatás. Egyveleges osztály 1848, nr. 30.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Mérei Gyula, *op. cit.*, p. 374—377.

În viața calfelor care sperau că revoluția va aduce îmbunătățiri traiului lor, nu s-au petrecut transformări esențiale. Nici după luni de zile nu s-a trecut la executarea decretului. Din această cauză, continuă să fie la ordinea zilei acțiunile de protest ale calfelor din diferite bresle. Dintre aceste manifestări se remarcă, în privința proporțiilor și a revendicărilor prezentate, mișcarea calfelor de cizmari din august 1848¹³¹. 150 de calfe de cizmari au refuzat lucrul, au luat cu de-a sila lada asociației de la părintele calfelor și și-au formulat revendicările pe care le-au înaintat magistratului orășenesc:

1. Nerecunoașterea autorității părintelui calfelor (nu-și vor mai păstra lada la acesta, nu se vor mai prezenta la casa lui la adunări, ci își vor găsi un sediu într-un loc convenabil).

2. Desființarea obiceiului de a obliga calfele în căutare de lucru, so-site în oraș, să presteze muncă gratuită timp de două zile în folosul părintelui calfelor. În caz contrar, ele să fie plătite pe aceste zile.

3. Participarea la înmormintări exclusiv cu plata lefii integrale pe ziua înmormintării.

4. Părintele calfelor și meșterii supraveghetori ai calfelor să nu poată administra după bunul lor plac banii asociației, banii să servească ajutorării calfelor bolnave¹³².

Nu cunoaștem durata „grevei“, dar „greva“ calfelor de cizmari se va fi prelungit, deoarece comisarii breslei fac apel la conducătorii breslei ca să răspundă fără zăbavă cererii calfelor, pentru ca „tinerimea să nu stea atît de mult fără lucru“. Deoarece răspunsul meșterilor breslași întirzia, calfele au înaintat o nouă cerere comisarilor, în care formulează cu mai multă hotărîre aceleași revendicări. Calfele arată că, cu toate cele întîmplate în timpul revoluției, în situația lor nu a intervenit nici o schimbare, că și acum trăiesc la fel ca pe vremea strămoșilor, cu secole înainte. Părintele calfelor și meșterii supraveghetori dețin ca niște stăpîni „lada“ calfelor (adică o administrează cu de la sine putere, își însușesc banii calfelor), lucru pe care ele nu îl vor mai tolera.

În răspunsul dat, breasla susținea că sub influența unor instigatori, revendicările acestea exprimă numai poziția calfelor care sînt pline de datorii și nu au nici o șansă de a deveni vreodată meșteri de breaslă. Despre continuarea acestei acțiuni cunoaștem că meșterii breslași poruncesc calfelor, prin intermediul comisarilor breslei, ca pînă la primirea de la forurile superioare a unor dispoziții referitoare la aplicarea decretului de modificare a regulilor de breaslă, să se conducă și pe mai departe după regulile obișnuite ale breslei¹³³.

Examinînd unele puncte ale revendicărilor de mai sus, se observă că pe lîngă revendicările referitoare la problema retribuției, la reducerea

¹³¹ A.S.C., Fondul breslei cizmarilor, Registrul breslei din anii 1820—1871. Procesul verbal al ședinței din 5 august 1848.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem.

orelor de muncă, la schimbarea tratamentului, la desființarea abuzurilor etc., apar acum și altele ca: desființarea limitării numărului de membri, ștergerea tuturor taxelor, desființarea anului de executare a lucrării de măiestrie, a obligației de a călători. În esență deci, calfele din breslele clujene formulează cereri de lichidare a obstacolelor care le împiedecau să intre în rîndul meșterilor. Anularea lor însemna practic dispariția restricțiilor impuse liberului exercițiu al meșteșugului și puțința de a lucra ca meșteșugari neîngrădiți de restricțiile de breaslă.

În anii absolutismului ce a urmat revoluției, izvoarele ne dau știri despre cîteva conflicte. În anul 1850, instigate fiind de o calfă „bătrînă” calfele de lăcătuși au părăsit atelierele meșterilor și au declarat că nu vor reveni la lucru pînă cînd lada lor nu va fi readusă la sediul stabilit de ei¹³⁴.

Din octombrie 1851, avem știri despre un conflict între frăția calfelor de cizmari și breaslă în problema salariilor. În urma acestui conflict, magistratul orășenesc, prin hotărîrea sa din 7 iulie 1851, stabilește precis obligațiile calfelor de cizmari, munca ce trebuia prestată, salariul, precum și obligațiile meșterilor în legătură cu asigurarea locuinței, alimentației etc.¹³⁵ Hotărîrea mai sus amintită este cea dintîi reglementare oficială cunoscută de acest gen.

În 1852, calfele de croitorie ungurească refuză să ia parte la ceremonia înmormîntării meșterilor și să ducă sicriul, deoarece nici meșterii nu iau parte la asemenea ceremonii organizate la moartea unor calfe¹³⁶.

În octombrie 1856, calfele de croitorie nemțească adresează o petiție breslei pentru reglementarea orelor de lucru. Petiția este însă respinsă¹³⁷.

După 1850, întîlnim deseori plîngerii ale meșterilor și conducătorilor breslelor împotriva calfelor din diferite bresle și împotriva asociației calfelor. În aceste plîngerii se arată că după revoluție calfele nu mai respectă vechile reguli, fiind într-o continuă agitație, fapt pentru care este aproape cu neputință să se mențină ordinea și disciplina¹³⁸.

Decretul de modificare a regulilor de breaslă din 9 iunie 1848 urmărește ca, pe lîngă apărarea intereselor patronilor, să ușureze trecerea calfelor în rîndul meșterilor. În anii de după înfrîngerea revoluției, aceasta s-a și realizat. Aceste modificări ale statutelor de breaslă au fost menținute și în epoca absolutismului austriac. Dispariția îngădirilor de breaslă nu s-a produs însă de la o zi la alta. Breslele se obișnuiesc mai greu cu dispariția monopolului lor asupra exercitării meșteșugurilor. Ele

¹³⁴ A.I., Fondul breslei lăcătușilor și armurierilor, Registrul breslei din anii 1795—1886, Procesul verbal al ședinței din 28 august 1850.

¹³⁵ A.I., Registrul breslei cizmarilor din 1820—1871, Procesul verbal al ședinței din 8 octombrie 1851.

¹³⁶ A.I., Fondul breslei croitorilor, Registrul breslei din anii 1849—1880.

¹³⁷ A.I., Registrul breslei croitorilor germani din anii 1856—1861.

¹³⁸ A.I., Fondul breslei croitorilor maghiari, Registrul breslei din anii 1849—1880.

se află încontinuu în luptă cu așa-numitele calfe clandestine (kontár) care nu vor să lucreze în ateliere, ci numai pe cont propriu, cu negustorii care vindeau produse finite etc.¹³⁹ Breslele caută să mențină restricțiile referitoare la anul de călătorie, la efectuarea lucrării de meșter etc. Astfel, în septembrie 1850 o calfă de fierar roagă breasla să treacă cu vederea faptul că nu a putut să-și îndeplinească în alte localități toată perioada de călătorie și să-i permită să-și confecționeze lucrarea de măiestrie, angajându-se să-și efectueze timpul de călătorie rămas lucrând în localitate. Deși comisarii breslei sînt de acord cu această rugăminte, breasla îi dă un răspuns negativ¹⁴⁰. În anul 1851, cererea de primire în breaslă a unei calfe de aurar a fost de asemenea refuzată de breaslă pe motiv că nu a efectuat anii obligatorii de călătorie și de aceea nu este vrednică de a intra în breaslă. Calfa amintită s-a adresat comandantului austriac care a decis să fie lăsată să-și efectueze lucrarea de măiestrie și să i se acorde dreptul de a fi meșter. Totuși conflictul s-a prelungit pînă în iulie 1854, cînd, din ordinul magistratului, calfa a fost admisă la examenul de meșter¹⁴¹.

Încă înainte de 1848, dezvoltarea relațiilor capitaliste a făcut ca instituția breslelor să devină practic inutilă și în Transilvania. Deși breslele s-au mai menținut o vreme, revoluția și anii care i-au urmat au adus schimbări însemnate în întregul lor sistem de organizare. Autoritățile centrale și-au dat seama tot mai mult de caracterul perimat al sistemului de breaslă, adoptînd măsuri corespunzătoare. Astfel, a fost lichidată autonomia breslelor. Toate breslele au ajuns sub o conducere centrală, fiind obligate să-și reînnoiască statutele în fiecare an. În anul 1851, o dispoziție provizorie a introdus sistemul autorizațiilor de funcționare pentru meșteșugari. Decretul imperial din 9 februarie 1857 a luat breslelor dreptul exercitării meșteșugului, care a trecut asupra autorităților administrative. Patenta emisă în 20 decembrie 1859 a introdus o libertate limitată de exercițiu al meșteșugurilor, în anul următor s-a desființat lucrarea de măiestrie și perceperea taxelor pentru această lucrare¹⁴². Prin aceasta s-a deschis și calea legală de pătrundere a meșteșugarilor din afara breslelor. În cele din urmă, decretul regal din anul 1872 a desființat definitiv breslele, chemînd la viață, în locul lor, corporațiile meșteșugărești¹⁴³.

*

¹³⁹ A.I., Fondul breslei croitorilor, Registrele breslei din anii 1849—1871; vezi și procesele verbale ale ședințelor și hotărârile diferitelor bresle după 1848.

¹⁴⁰ A.I., Fondul breslei fierarilor, Registrul breslei din anii 1768—1871, procesul verbal al ședinței din septembrie 1850.

¹⁴¹ A.I., Fondul breslei aurarilor, Acte din anii 1851—1858.

¹⁴² Szádeczky Lajos, *op. cit.*, I, p. 170—171.

¹⁴³ Ibidem.

Paralel cu apariția și dezvoltarea germenilor capitalismului, precum și cu descompunerea modului de producție feudal, are loc destrămarea sistemului de breaslă, formă îngrădită a producției meșteșugărești, născută pe solul orînduirii feudale și legată prin interesele ei de structura socială a feudalismului.

Meșteșugarii breslași, care simțeau tot mai mult criza sistemului de breaslă, folosesc diferite metode pentru a se apăra, pentru a evita criza ce-i amenința: limitarea numărului membrilor breslei, obligația pregătirii unei lucrări de măiestrie grele și costisitoare, taxe ridicate pentru intrarea în breaslă, intensificarea exploatării forței de muncă a calfelor prin prelungirea orelor de muncă, mărirea cantității de muncă ce trebuia efectuată într-o unitate de timp determinată, scăderea salariilor etc.

În realitate, prin aceste metode se prelungeau anii formării profesionale, anii de călfie. Calfele care nu puteau trăi din leafa lor și nu-și puteau întreține familia, au fost nevoite să caute a-și asigura existența în afara producției breslașe, să lucreze în taină, făcînd astfel concurență meșteșugarilor breslași, fapt care în fond contribuie la subminarea sistemului de breaslă. Așadar, pe de o parte breslele luptă împotriva oricărei concurențe, pe de altă parte însă, prin metodele folosite ele însele crează elemente ale concurenței.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, calfele care nu pot obține calitatea de meșteri se apropie deja în fond, prin condițiile lor de viață, de proletariat. În acest fel, în perioada destrămării breslelor, vechile relații patriarhale dintre meșteri și calfe se transformă tot mai mult în relații între muncitori și patroni. Relațiile bazate pe învățarea meșteșugului sînt tot mai mult puse în umbră de factorii unei exploatare sistematice. În relațiile acestea din urmă, element hotărîtor devine salariul.

Schimbarea situației calfelor, timpul de muncă exagerat, salariile care abia atingeau nivelul minimului de existență și restrîngerea mijloacelor de subsistență au dus la dezlănțuirea luptei calfelor împotriva meșterilor breslași. Mișcările, „grevele“, diferitele forme de luptă urmăreau în primul rînd mărirea salariilor, îmbunătățirea condițiilor de viață și de muncă. Aceste mișcări „...exprimau deja oarecare deșteptare a conștiinței: <calfele> începeau să piardă credința străveche în imunitatea rînduielilor care-i striveau, începeau... să simtă necesitatea unei împotriviri colective“¹⁴⁴.

Manifestările înfățișate ale calfelor din breslele clujene ilustrează cu prisosință aceste începuturi de conștiință, în anii premergători și imediat următori revoluției din 1848.

M. BUNTA

¹⁴⁴ V. I. Lenin, *Opere alese*, 1954, I. p. 157.

DIE LAGE UND DER KAMPF DER CLUJER ZUNFTGESELLEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XVIII. UND DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Gleichzeitig mit dem Erscheinen und der Weiterentwicklung kapitalistischer Wirtschaftskeime und der Zersetzung der feudalen Produktionsweise beginnt der Verfall des Zunftsystems.

Die Zunftmeister wenden verschiedene Methoden an, um der Krise, die sie bedroht, vorzubeugen: Beschränkung der Mitgliederzahl einer Zunft, Verpflichtung der Anfertigung eines schweren und kostspieligen Meisterstücks, hohe Eintrittstaxen, verstärkte Ausbeutung der Arbeitskraft der Gesellen durch Verlängerung der Arbeitszeit, Vergrößerung der Arbeitsmenge, für eine bestimmte Zeiteinheit, Herabsetzung der Löhne usw.

Praktisch wurden durch diese Methoden die Jahre der beruflichen Ausbildung, die Gesellenjahre, verlängert. Die Gesellen, die von ihrem Gehalt nicht leben und ihre Familie nicht erhalten konnten, waren gezwungen, sich ihr Dasein ausserhalb der Zunftproduktion zu sichern, heimlich zu arbeiten, so dass auch sie den Zunft-handwerkern Konkurrenz machten, ein Umstand, der wesentlich zur Unterhöhlung des Zunftsystems beitrug. Also kämpften die Zünfte einerseits gegen jedwede Konkurrenz, andererseits jedoch schufen sie selbst durch ihre Methoden Elemente der Konkurrenz.

In der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts nähern sich die Gesellen, die den Meistertitel nicht erhalten können, durch ihre Lebensbedingungen im Grunde genommen schon dem Proletariat. Auf diese Weise wandeln sich in der Periode des Zunftverfalls die alten, patriarchalischen Beziehungen zwischen Meistern und Gesellen immer mehr in das Verhältnis des Arbeitnehmers zum Arbeitgeber um. Die auf Erlernung des Handwerks fussenden Beziehungen sind durch die Faktoren einer systematischen Ausbeutung immer mehr in den Schatten gestellt. Unter diesen Verhältnissen wird der Lohn zum entscheidenden Element.

Die Veränderungen in der Lage der Gesellen brachte ihren Kampf gegen die Zunftmeister zum Ausbruch. Die Bewegungen, die „Streiks“, die verschiedenen Kampfformen verfolgten in erster Linie die Erhöhung der Löhne und die Verbesserung der Lebens- und Arbeitsbedingungen.

Die obenangeführten Vorgänge, die sich auf Dokumente des Staatsarchivs Cluj und des historischen Archivs der Akademie (Filiale Cluj) stützen, beleuchten zur Genüge die Anfänge eines Klassenbewusstseins in den Jahren vor und gleich nach der Revolution von 1848.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA PREMIZELOR SOCIALE ALE MIȘCĂRILOR REVOLUȚIONARE DE LA 1848 PE TERITORIUL ȚĂRII NOASTRE

Studierea aprofundată și sistematizarea cauzelor de ordin social ale anului 1848 continuă să prezinte o deosebită importanță, deoarece — alături de cele de ordin economic, ideologic și politic — ajută la înțelegerea mai justă nu numai a felului cum s-au desfășurat mișcările revoluționare din acest an, ci și a motivelor înfrângerii lor în toate cele trei țări române. Premizele sociale ale zguduirilor revoluționare de la 1848 pot fi deduse din dezvoltarea economică a celor trei țări române, din prima jumătate a secolului al XIX-lea. În această perioadă economia celor trei țări române prezintă tabloul unei împletiri a elementelor orînduirii feudale încă predominante cu elemente capitaliste aflate în plină dezvoltare. Într-adevăr, în preajma anului 1848 apar și se dezvoltă primii germeni ai agriculturii de tip capitalist, face progrese considerabile capitalul comercial, se înmulțesc manufacturile și-si fac sporadic apariția primele întreprinderi minate de mașini cu aburi, specifice orînduirii capitaliste¹.

Progresul economic din prima jumătate a sec. XIX-lea nu putea să nu aibă importante repercusiuni pe plan social. Efectele economiei de marfă-bani se manifestă ca dizolvante în cele două clase fundamentale specifice orînduirii feudale, adică în rîndurile boierimii și nobilimii pe de o parte și în cele ale țărănimii dependente pe de altă parte.

Efectele dizolvante ale noului curent economic sînt deosebit de evidente în sînul boierimii și nobilimii. În Țara Românească și Moldova, boierimea

¹ Pentru progresul economic din prima jumătate a sec. XIX, pentru dezvoltarea elementelor capitaliste în sînul orînduirii feudale vezi: L. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Țării Românești 1800—1850*, vol. I—II, București, 1958; *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, volum alcătuit de colectivul arhiviștilor Arhivelor statului din Iași sub conducerea lui Gh. Ungureanu, București, 1960; L. Köváry, *Erdélyország statistikája* (Statistica Transilvaniei), vol. I, Cluj, 1847; Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. IX, Iași, 1887, p. 429; N. Șuțu, *Opere economice*, București, 1957, p. 56—225; Daicoviciu C. etc., *Din istoria Transilvaniei*, ediția III-a, vol. III, București, 1963, p. 253—317; St. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, București, f.a., p. 298—313; N. N. Constanținescu etc., *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România*, București, 1959, p. 17—111; G. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930; I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic (1834—1848)*, București, 1915 etc.

nu prezenta nici coeziunea, nici anchilozarea instituțională a nobilimii din centrul și apusul Europei. Trecerea barierelor ei diferențiale era mai ușoară. Cum boieria se putea cumpăra cu bani, mulți dintre oamenii liberi, îmbogățiți prin comerț, cămătărie sau arendășie, cumpără funcțiuni și titluri boierești, îngroașă neconținut rîndurile boierimii. După datele economistului N. Șuțu, contemporan evenimentelor, în anul 1835 existau în Moldova 835 familii de boieri și fii de boieri, pentru ca în 1849 numărul lor să crească la 3.750². Conform catagrafiei oficiale din anul 1829, numărul familiilor boierești din Țara Românească se ridica, în acest an, la 766³. Nicolae Bălcescu fixează numărul familiilor boierești din această țară, în anul 1850, la 3.100 familii sau 15.500 de suflete. Chiar dacă aceste cifre nu ar fi riguros exacte — Bălcescu dă pentru Moldova numai 2.800 familii boierești cu 14.000 suflete⁴ — ele rămîn totuși semnificative. De o înmulțire naturală a boierimii în proporția arătată mai sus, nu poate fi vorba într-o perioadă atît de scurtă. Este evident că în cadrul boierimii pătrund o serie de elemente burgheze. Exemplu tipic în această privință poate fi socotit cazul fraților G. Bibescu și B. Știrbei, ai căror bunici au fost geam-bași sau negustori de cai.

Îmbogățiți de pe urma comerțului, cămătăriei și arendășiei, ciocnindu-se în ascensiunea lor de privilegiile feudale, caută și reușesc să pătrundă în cadrul privilegiaților, pentru ca astfel să-și poată apăra mai bine interesele economice. Regulamentele Organice scuteau doar de impozite, inclusiv de patentele impuse pe întreprinderile industriale și comerciale, pe cei ce aveau titluri boierești. Pătrunzînd în rîndurile boierimii, aceste elemente nu renunță — în general — la îndeletnicirile și interesele lor burgheze.

În Transilvania, clasa feudală este mult mai masivă decît în Moldova și Țara Românească. Cifra nobilimii transilvănene era încă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea de 63.468 suflete, reprezentînd 4,4% din populație⁵. E adevărat, în această cifră sînt cuprinși toți cei ce s-au declarat nobili, chiar dacă în momentul conscripției erau vizitii, cărăuși, servitori etc. Ulterior, nobilii transilvăneni nu s-au mai lăsat numărați decît în 1809, cu ocazia insurecției nobiliare, cînd au admis să li se conscrie numărul sesiilor iobăgești pe care le stăpîneau. Totuși, pentru anul 1829, Kövály dă cifra de 68.825 nobili⁶. Comparînd cifrele din 1787 și 1829 rezultă o diferență și deci un spor de 5.357 persoane, ceea ce înseamnă că în Transilvania pătrunderea elementelor burgheze în rîndurile nobilimii este mai redusă decît în celelalte două țări românești. Aici, nobilimea este mai apărută pe cale instituțională, legea implacabilă a aviticității neîngăduind nici o înstrăinare definitivă a patrimoniului familial. În Transilvania nu erau posibile decît înstrăinările temporare ale bunurilor nobiliare, sub forma zalogirilor, a datului în dijmă, în administrare. Cercul proprietății funciare, tocmai cea pe care-și întemeia nobilimea puterea politică, se găsea aproape închis. De aceea, înnobilările în această perioadă nu mai sînt însoțite, în general,

² N. Șuțu, *op. cit.*, p. 142.

³ I. C. Filitti, *Catagrafie oficială de toți boierii Țării Românești la 1829*, București, 1929, p. 70—71.

⁴ N. Bălcescu, *Opere*, 1952, p. 85.

⁵ *Az első magyarországi népszámlálás, 1787*, Budapest, 1961, p. 50—51 și Dr. G. Thirring, *Magyarország népessége II. József korában*, Budapest, 1938, p. 58.

⁶ L. Kövály, *op. cit.*, vol. I, p. 201—205.

de danii de moșii. Nevoile continue de bani ale Curții din Viena fac ca ea să vîdă adeseori titluri nobiliare în prima jumătate a secolului al XIX-lea. De pildă, în 1815, au fost înnobilați Ioan Iosif Binder și Ioan Mihail Brenner, primul, senator al orașului Mediaș, iar al doilea, senator al orașului Brașov. În 1821, au fost înnobilați Ioan și Aron Budai (din familia cărora, se pare, făcea parte și Ioan Budai Deleanu). În 1835 a fost înnobilit Sigismund Malom, secretar gubernial etc.⁷

Titlurile nobiliare dobîndite în această perioadă nu mai sînt, de obicei, decît simple titluri de libertate sau funcții. Într-adevăr, noii ridicați la titluri nobiliare — între care se găseau și mulți români — îngroașe mai mult pătura de funcționari, ofițeri, preoți, deci de intelectuali. Aceasta înseamnă că ei nu pătrund decît în rîndurile micii nobilimi și că rămîn mai curînd intelectuali burghezi decît nobili.

De altfel, pătrunderea elementelor burgheze în cadrul privilegiatilor afectează și în celelalte două țări române mai mult mica boierime și, într-o măsură mai redusă, boierimea mijlocie. Îmbogățirea produce totuși deplasări și în rîndurile marii boierimi și nobilimi. Unele elemente din boierimea și nobilimea mijlocie îmbogățite pătrund în cadrul boierimii și nobilimii mari, diluînd pătura conducătoare, care deținea efectiv puterea politică în cele trei țări. Este semnificativ în acest sens că în „Arhondologia cea nouă a principatului Țării Românești, după legiuirea din 1837”, se pot citi în rîndurile boierilor de rangul întîii „nume de neamuri care niciodată mai înainte nu se ridicaseră așa de sus”⁸. În felul acesta are loc o îmburghezire treptată a boierimii și nobilimii de jos în sus. Boierimea și nobilimea cresc numeric, dar — în același timp — se și diluează, se îmburghezesc treptat în ocupații și mentalitate.

Îmburghezirea clasei feudale are loc însă și invers, de sus în jos, prin adaptarea unei părți a vechii boierimi și nobilimi la economia de marfă-bani. Încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, unii boieri și nobili, sesizînd noua conjunctură economică, încep să facă comerț. Din corespondența negustorului aromân Țumbru din Brașov rezultă că în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea și în primii ani ai secolului al XIX-lea, logofătul Ioniță, vistiernicul Hristodol, serdarul Robescu, postelnicul Gheorghită, polcovnicul Iancu, șetrarul Drăgan etc. din Țara Românească, făceau comerț cu lînă și mai ales cu brînză, avînd cășării la Secuieni, Slam-Rîmnic, Buzău și Ialomița⁹. În Transilvania, cazuri concludente de mari feudali care s-au antrenat în comerț reprezintă conții Kemény Simon jun. și Toldalagi Francisc. Kemény Simon, de exemplu, încheie cu statul o afacere rentabilă, prin care se obligă să aprovizioneze armata din Transilvania în timpul războiului cu turcii dintre 1787—1791, iar la începutul secolului al XIX-lea încheie o afacere asemănătoare cu berăria din Dej, obligîndu-se să o aprovizioneze cu orzul necesar. Pe baza acestei înțelegeri numai în primăvara anului 1807 se furnizează de pe moșia sa din Cămăraș (comitatul Cluj) cantitatea de 480 ferdele de orz cu 25 cr. ferdela¹⁰. La rîndul lui, Toldalagi Francisc, pe baza unui contract încheiat cu fiscul în 1827, livrează în iulie 1828, la Uioara, 5.000 mierțe de grîu (cu 1 florin 52 cr. mierța), obținînd un beneficiu de 445 fl¹¹. La fel ca și în cazul contractului încheiat de Kemény în vederea aprovizionării armatei cu lemne, se poate presupune că și Toldalagi a cumpărat cel puțin o parte din cereale, de la alți moșieri revînzîndu-le apoi statului cu cîștig. În preajma anului 1848 moșierul Elek Simon se ocupa intens cu comerțul de vinuri de pe Țirnavă Mică, iar baronul Fr. Wesselényi cu comercializarea lînii¹².

⁷ I. Illéssy și B. Pettkó, *A királyi könyvek (Libri Regii)*, Budapesta, 1895, p. 249—270.

⁸ I. C. Filitti, *Domniile române sub Reg. Organic*, p. 98.

⁹ E. și D. Limona, *Aspecte ale comerțului brașovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân Mihail Țumbru*, în *SMIM*, vol. IV/1960, p. 530—535.

¹⁰ Arhivele Statului Cluj. Arhiv. fam. Kemény, vol. XXXIII, nr. 1115 din 14 martie 1789 și vol. XXXVI/1938 din 12 aprilie 1807.

¹¹ Arhiva istorică a Filialei Acad. Republicii Socialiste România Cluj, Arhiva familiei Toldalagi. Toldalagi Francisc. Note.

¹² L. Kőváry, *op. cit.*, vol. I, p. 102 și 266.

Numărul boierilor și nobililor ce se ocupă cu comerțul sporește considerabil pe măsură ce ne apropiem de anul 1848. De la negustorie, mulți dintre ei trec la arendășie, cămătărie, manufactură sau la ocupații intelectuale, liber profesioniste, funcționarești. Îndeosebi nobilii mijlocii și mici se orientează spre ocupații burgheze, deoarece pământul și țărani dependenti pe care-i stăpîneau și-i exploatau nu le asigurau o îmbogățire mai rapidă. Cazuri de nobili și boieri mijlocii și mici deveniți arendași sînt numeroase în toate cele trei țări românești. În Țara Românească și Moldova, îndeosebi arendarea moșiilor mănăstirești devenise atît de rentabilă, încît o cer chiar și boierii de rangul întii, care dețineau funcțiile administrativ-politice cele mai înalte în aparatul de stat. Ca urmare, Al. Ghica și Mihail Sturdza au fost nevoiți să intervină cu măsuri speciale pentru a interzice boierilor-funcționari de a mai lua moșii în arendă. În Transilvania este foarte răspîndită arendarea moșiilor aparținătoare diferitelor orașe. De pildă în primele două decenii ale secolului al XIX-lea, familia contelui Kemény Farkas ține în arendă moșia orașului Cluj din satul Filia de Jos pe baza unui contract încheiat în 1798, pe timp de 20 de ani, pentru suma de 10.558 florini¹³. Bineînțeles, nu sînt rare cazurile cînd nobilii și boierii mici și mijlocii iau în arendă moșii de la alți nobili. Baronul Huszár Iosif, de exemplu, ținea, în 1815, în arendă, de la familia Haller, moșii și părți de moșii în satele Suarăș, Pustuța și Blidărești (toate trei situate în comitatul Solnocul Interior)¹⁴. În 1836, familia Bohusz din Șiria ținea în arendă mai multe mii de iugăre în comitatul Arad, pe care în parte le folosea pentru pășunatul a aproape 2.500 oi, iar în parte pentru furaje și cereale¹⁵.

În Transilvania se răspîndește într-o măsură mai mare decît în celelalte două țări românești sistemul angajării de administratori pentru moșiile particulare. Marii nobili încep să caute ca administratori ai moșiilor lor acele elemente mic-nobiliare sau burgheze, care aveau cunoștințe agro-zootehnice. Un caz tipic de administrator de moșie, excelent pregătit, cu cunoștințe agro-tehnice temeinice, îl oferă micul nobil Benjámín Kelemen, angajat de N. Wesselényi jun. pe moșia sa de la Jibou, începînd cu anul 1817. Acest administrator a introdus la Jibou sistemul rațional al rotației culturilor și a folosit diferite mașini și unelte tehnice perfecționate la cultivatul griului, porumbului și cartofului, precum și la îngrijitul pășunilor și fînătelor¹⁶. Administratori cu cunoștințe agro-zootehnice încep să se caute și pentru moșiile statului. De altfel, statul angajează cu preferință mici nobili și boiernași, atît pentru aparatul de stat central, cit și pentru cel local, în toate cele trei țări române. Mica nobilime și boierime îngroașă mereu aparatul birocratico-funcționăresc pe măsură ce ne apropiem de anul 1848. Bărnuțiu și Buteanu în Transilvania, Bălcescu în Țara Românească, Mălinescu în Moldova sînt de origine mici nobili și boieri.

Tendința de îmburghezire a clasei dominante este dovedită cel mai concludent de creșterea numărului boierilor și nobililor care întemeiază manufacturi. Astfel, în Țara Românească stolnicul Constantin Brătianu (tatăl lui I. și D. Brătianu) înființează pe moșia sa Poiana din Argeș o manufactură de sticlă în 1832. Vornicul Băleanu întemeiază, în 1843, la Tunari (lingă București), o manufactură textilă, pe care o mută în 1844 la Dragomirești (Dîmbovița). În Moldova, manufactura de hîrtie de la Piatra a lui Gh. Asachi — agă, deci mare boier și el — intră în funcțiune în anul 1841¹⁷. Cu cîțiva ani mai înainte, în 1835, boierul Bașotă își creează o manufactură de piele la Holboca. Familia Cantacuzino stăpînește, în 1849, un atelier manufacturier de tăbăcărie la Baia, unde se prelucurează anual 5.000 de piei de cornute mari și mici. Din aceeași familie, D. Cantacuzino posedă o manufactură de sticlă

¹³ Arh. Stat. Cluj, Arh. oraș. Cluj. Actul nr. 8630 din 18 mai 1798.

¹⁴ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România Cluj, Urbaria et conscriptions. Conscriptia din 1815 a bunurilor arendate de familia Haller baronului Iosif Huszár în satele Suarăș, Pustuța și Blidărești.

¹⁵ A. Csetri și Șt. Imreh, *Agricultura Transilvaniei în perioada de descompunere a relațiilor feudale*, p. 87 (lucrare în manuscris).

¹⁶ S. Kardos, *Báró Wesselényi Miklos élete és munkái* (Viața și opera baronului N. Wesselényi), vol. I, Budapest, 1905, p. 86 și următoarele.

¹⁷ N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 90—95.

pe moșia sa de la Grozăvești (Bacău), care produce în 1848 tot felul de obiecte de sticlărie și geamuri. În preajma anului 1848 vornicul Teodor Ghica înființează și exploatează la Iași o manufactură de stearină¹⁸. În Transilvania, familia baronului Kemény Simon avea în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și în primul deceniu al secolului al XIX-lea o manufactură de hirtie la Porcești (comitatul Turda), o manufactură de sticlă lângă Pietriș (Turda) și plănuiește să întemeieze o manufactură de fabricat zahărul din cocieni de porumb¹⁹. Începând cu 1817, baronul Nicolae Weselényi nu numai că trece la o agricultură rațională, bazată pe mașini și parțial pe muncă salariată, dar își creează și întreprinderi industriale pentru prelucrarea produselor moșiilor sale²⁰. Familia Bornemissza întemeiază încă înainte de 1820, pe moșia sa de la Gurghiu, o manufactură de porțelan²¹. Tot înainte de 1820 înființează o manufactură de faianță și baronul Iosif Naláczi pe moșia sa de la Batiz (Hunedoara). Baronul Naláczi avea în 1820 și o baie sau mină de fier la Hățăgel²². Încă înainte de 1820 familia Mikó întemeiază mai întâi pe moșia sa de la Micfălău o manufactură de sticlă, pe care o mută apoi la moșia învecinată de la Bicsad (Secuime)²³. Familia Bánffy avea în preajma anului 1848, pe moșiile sale împădurite de pe Valea Ungurului și Valea Tirnei (Călin) din comitatul Sălaj, „hute” vestite de potasă²⁴. Baroneasa Jósika avea în 1831, la Gîrbău (Cluj), o manufactură de zahăr, de asemenea și o manufactură de mătase tot la Gîrbău, căreia i s-au pus bazele în jurul anului 1840. În preajma anului 1848, baronul Carol Apor stăpînea o manufactură de băuturi spirtoase, bazată pe mașini cu aburi, la Cotuș, lângă Tîrgu Mureș²⁵. Mulți nobili transilvăneni aveau apoi bani investiți în acțiunile societăților miniere sau aveau ei înșiși mine de aur, argint și fier pe dîmieniile lor, ca de pildă familiile Barcsay, Toroczka și Toldalagi. Familia Toldalagi stăpînea o mină de argint la Ruda-Baia. În 1837, din totalul venitului acestei familii de 15.334 florini și 35 cr. numai 6.874 florini și 35 cr. proveneau din exploatarea minei, restul reprezentînd comercializarea produselor agricole. În 1847, venitul adus de mină se ridică la 16.956 fl. și 34 cr., iar cel provenit din vînzarea cerealelor ajunge la 16.979 fl. de argint și 38 cr. Aceste date dovedesc nu numai orientarea moșierului spre producția mărfurilor pentru piață, ci și transformarea lui în întreprinzător capitalist²⁶.

E adevărat că orientarea unui număr tot mai mare de nobili spre comerț, arondășie și manufactură oglindește mai mult criza în care se zbătea clasa feudală, intrată în descompunere, și mai puțin o întărire a situației ei economice. Totuși, fenomenul rămîne caracteristic pentru îmburghezirea unei părți a păturii stăpînitoare feudale. Deprinzînd ocupații burgheze, boierii și nobilii de tipul celor amintiți mai sus vor deprinde și idei burgheze corespunzătoare.

¹⁸ N. Șuțu, *op. cit.*, p. 190—191.

¹⁹ Arh. Stat. Cluj. Arh. fam. Kemény, vol. XXXIII, nr. 1174 din aug. 1793, vol. XXXIII/1187 din martie 1794, vol. XXXVI/1387 din sept. 1804 și vol. XXXVI/1418 din dec. 1811.

²⁰ Csetri E., *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsidói Wesselényi uradalomban 1848 előtt* (Introducerea mașinilor și uneltelor agricole perfecționate pe moșia Wesselényi din Jibou înaintea anului 1848) în Csetri—Imreh—Benkő, *Tanulmányok a kapitalizmus kezdeteiről* (Studii despre începuturile capitalismului), București, 1956, p. 14—15.

²¹ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. III, p. 289—290 (lucrare în manuscris).

²² Ibidem, p. 249.

²³ Arh. Stat. Tg. Mureș, Fond Scaunul Mureș, Pachetul XXIV/533. Efectuarea descripției czirákienne în comunele Micfălău și Bicsad.

²⁴ S. Jakó, *Istoricul manufacturilor de potasă din Călin și Valea Ungurului*, în *SCS Cluj*, 1953, p. 347—420.

²⁵ Șt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, p. 33—36 și 80.

²⁶ Arh. Ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România, Cluj. Arh. fam. Toldalagi. Toldalagi Francisc. Note.

Descompunerea păturii feudale stăpînitoare este determinată apoi de decăderea unei părți a vechii boierimi și nobilimi mari și mijlocii. Deși sînt principalii producători de cereale-marfă, mulți dintre vechii boieri și nobili, nevrînd sau nereușind să se adapteze noii economii, procedează după învechita concepție feudală: banii cîștigați îi string, îi teaurizează. Deprînși cu economia statornică a pămîntului, cu raporturile ei patriarhale, profită de pe urma noii economii, dar nu-i încearcă toate riscurile. Se tem să-și scoată în circulație tot numerarul. Nu se obișnuiesc ușor cu riscul investiției. Preferă obiceiul patriarhal al rezervelor. Fluctuația tot mai mare în valoarea banilor, devalorizarea monedei provocată de intensificarea circulației mărfurilor produce însă de multe ori pierderi mari celor ce teaurizează moneda. În plus, mulți dintre boieri și nobili își cheltuiesc veniturile neproductiv, fie printr-un lux exorbitant sau printr-o viață de petreceri în țară, fie prin călătorii de studii sau de plăcere în străinătate. Treptat, o parte a clasei dominante, deși proprietară a numeroase bunuri, neantrenîndu-se într-o activitate direct productivă, ajunge în situația de a cheltui mai mult decît îi permit veniturile. Pentru a și le completa, își ipotechează bunurile, contractînd obligații bănești la cămătari. Datoriile vor apăsa greu asupra proprietăților moșierești ipotecate în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În Moldova, creanțele creditorilor supuși Rusiei se cifrează, în 1827, la cîteva milioane. Suma nu este de loc mică, dacă se ia în considerare că pentru același an Moldova avea la capitolul „cheltuieli totale ale domniei și ale țării” suma de aproape 2.700.000 lei. Aceste creanțe nu reprezintă, de fapt, decît o mică parte din datoriile boierilor moldoveni. Un singur exemplu, cazul boierului V. Roset, este edificator în această direcție. V. Roset are în 1825 o datorie de o jumătate de milion lei, pentru care reușește să obțină de la domnie o aminare de 6 ani, pînă în 1831. În ultimele două decenii premergătoare anului 1848, datoriile boierilor moldoveni vor lua o amploare și mai mare. Dovadă în acest sens sînt repetatele încercări de a obține aminarea achitării lor. Mai întîi, pe timpul guvernării lui Joltuhin, în anul 1829, apoi pe timpul lui Mihail Sturdza, în anii 1834, 1836, 1837, continuate și în anii următori²⁷. Încercările nu au dat, în general, satisfacție boierilor, deoarece, în majoritatea cazurilor, cămătării erau și sudii străini. Avînd sprijinul consulilor protectori, cămătării reușesc să-i oblige pe boieri să-și achite datoriile. Deoarece boierii nu le puteau totdeauna achita, bunurile lor sînt confiscate și scoase la mezat. În preajma anului 1848, vînzările de moșii și case boierești devin tot mai frecvente în Moldova. Situația este similară și în Țara Românească și în Transilvania.

În Transilvania, înglodarea clasei feudale în datorii este ilustrată de cazul familiilor Kemény, Bánffy și Toldalagi. Baronul Kemény Simon, de exemplu, plătește în 1789 contesei Teleki Kata dobînda după o datorie mai veche de 5.000 florini. În martie 1790, împrumută de la Bethlen László suma de 40.000 florini ungurești cu o dobîndă anuală de 6%. În martie 1790 oficiul silvic îi cere achitarea unei datorii mai vechi de 4.000 florini. În 1792 datora 6.655 florini negustorului Gyertyánffy Kristóf din Cluj, iar în 1794 4.238 florini negustorului Patrubby Márton din Sibiu. În 1798 avea o datorie de 4.000 florini la văduva Turi Maria. Tot în 1798 Kemény Simon recunoaște printr-o scrisoare că are o datorie de 13.000 fl. ungurești la negustorul Gyertyánffy Kristóf, din care se obligă să plătească, în termen de trei săptămîni, suma de 3.000 florini ungurești. În toamna anului 1798 ia în zălog de la contesa Bethlen Rozalia moșia Gallvács ce i-a revenit (R.P.U.), ceea ce înseamnă o

²⁷ G. Zane, *op. cit.*, p. 232.

nouă datorie de 35.070 fl. renani și 30 cr. În 1805 preotul Karszoni Francisc îi cere dobînda după o datorie mai veche de 8.500 florini, care nu i-a fost plătită de doi ani. În 1806 Vass Kata, văduva lui Kemény Simon recunoaște că este datoare cu 4.240 florini negustorilor Kopász Gergely și Kristóf din Cluj, reprezentînd cumpărăturile făcute la ei de către fiul ei Vasile și ginerele ei Bethlen Alexandru. Tot în 1808, văduva și fiii lui Kemény Samuel recunosc că sînt datori soției lui Bánffy Gh. cu suma de 27.317 florini ungurești și 4 creițari și se obligă ca pînă la achitarea datoriei să plătească dobînda anuală de 6%. Lista cu datoriile baronului Kemény Simon ar putea continua, aici nefiînd înscrise datoriile mai mici de 4.000 florini. Chiar dacă o parte din aceste datorii sînt achitate între timp (în 1812 nu mai avea de achitat soției lui Bánffy Gheorghe decît 19.783 florini), totuși sumele datorate rămîn mari și ele apasă greu, împreună cu camăta, asupra veniturilor familiei pînă la 1848²⁸. În 1814, datoriile contului guvernator Bánffy Gheorghe se cifrau la 249.405 florini renani și 21 cr., fiind înregistrate la 56 de creditori deosebiți. La moartea sa, în 1823, el lăsa moștenitorilor săi o datorie de 197.864 fl. ren. În 1845, urmașul său, baronul Bánffy Iosif datora creditorilor suma de 315.934 fl. ren. și 8 cr.²⁹.

Datoriile nobililor Kemény Simon și Bánffy Gheorghe sînt deosebit de concludente pentru criza în care se zbătea clasa feudală intrată în descompunere. Cu atît mai mult cu cît, după cum am văzut — atît unul cît și celălalt se antrenează în comerț și mai ales în manufacturi, căutînd să profite de pe urma economiei de marfă-bani. În afacerile lor, ei caută să profite și de pe urma pozițiilor înalte pe care le dețin în aparatul de stat. (Primul este pînă în 1790 administrator al comitatului Cluj, și apoi comite suprem sau prefect al comitatului Alba Inferioară; al doilea guvernator al Transilvaniei din 1787 pînă în 1822).

La fel de concludent pentru criza în care se zbătea clasa feudală stăpînitore este și cazul contelui Toldalagi Francisc. Venitul anual al acestuia s-a cifrat între 1825—1834 la aproape 10.000 de florini. În 1842, venitul lui a crescut la 30.000 de fl., pentru ca în 1847 să ajungă la aproape 40.000 de fl. Dar cheltuielile lui au depășit an de an veniturile cu cîteva mii, astfel că datoriile i s-au ridicat de la 10.000 fl. cît avea la sfîrșitul anului 1827, la 200.000 de fl. în 1847³⁰.

Bineînțeles că nobilii înglodați în datorii nu se reduc numai la cei amintiți mai sus. Și în Transilvania, numărul feudalilor îndatorați la cămătari este foarte ridicat. Și aici, ca și în celelalte două țări, datoriile duc la mari pierderi de imobile. În 1806, de exemplu, contele cămătar Gyulai Ștefan ținea în zalog sau ipotecă sute de iugăre de pămînt, alodial și urbarial, în numeroase sate din comitatul Hunedoara și anume: a) în satul Mintia, de la nobilii Pogány Francisca, Pogány Alexa, Brádi Alexandru și Bálint Paul; b) în Herepea, de la familia nobiliară Jurca; c) în Vețel, de la familia nobiliară Cionca; d) în satul Bejan, de la nemeșul Pogány Alexa; e) în Suliget, de la același Pogány Alexa; f) în Săliștioara, de la nemeșul Nádudvari; g) în Dealul Mare de la Pogány Alexa; h) în Podele de la nemeșul Valea Mihail; i) în Runcul Mic, de la Pogány Francisca. Gyulai Ștefan mai ținea în zalog comitatul Hunedoara bunuri alodiale și urbariale în satele: Vălișoara, Boholț, Hațeg, Demsuș, Petros, Mălăiești și Brîznic³¹.

²⁸ Arh. Stat. Cluj. Arh. fam. Kemény, vol. XXXIII/1104 din 28 iunie 1789, vol. XXXIII/1126 din 15 martie 1790, vol. XXXIII/1159 din 15 febr. 1792, vol. XXXIII/1157 B din 10 nov. 1792, vol. XXXIII/1184 din 22 martie 1794, vol. XXXV/1331 din 26 mai 1798, vol. XXXV/1307 din 13 aug. 1798, vol. XXXV/1327 din 13 sept. 1798, vol. XXXVI/1394 din 24 martie 1805, vol. XXXVI/1396 din 18 nov. 1805, vol. XXXVI/1409 din 15 aprilie 1806 și vol. XXXVIII/1420 din 24 iunie 1812.

²⁹ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România. Cluj, Arh. fam. Bánffy, lada II, fascic. 10, Consignatio, 5.51, 115.

³⁰ Arh. ist. a Filialei Acad. Republicii Socialiste România. Cluj, Arh. fam. Toldalagi. Toldalagi Francisc. Note.

³¹ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România. Cluj. U. et C. Fascic. 5/nr. 3, p. 103—105.

Chiar dacă, formal, nobilii datornici mai rămân proprietari ai moșiilor ipotecate, datorită legii aviticității, practic, folosința moșiilor trece în mâinile elementelor burgheze sau îmburghezite care le-au împrumutat banii sau le-au achitat datoriile către cămătari. În Moldova și Țara Românească trecerea moșiilor în mâinile acestor elemente are loc direct, și de drept și de fapt, aici proprietatea nefiind păzită de legi asemănătoare legii aviticității. În preajma anului 1848 putem vorbi deci de un început de transfer al pământului de la elementele feudale la cele burgheze sau pe cale de îmburghezire.

Alături de cămătărie, la acest transfer de avere a contribuit, într-o oarecare măsură, și arendașia. Arendașii și administratorii de moșii se recrutează, de regulă, din păturile de mijloc ale societății; adică din negustori, boiernași, mici nobili și țărani liberi îmbogățiți prin comerț. Exemple de astfel de elemente burgheze sau îmburghezite, care se antrenează în arendașie, îl oferă în Transilvania de apus Häckenmüller și Argyai Leopold. Primul ținea, în preajma anului 1848, în arenda 100.000 de iugăre în comitatul Arad și în Banat, iar al doilea mai multe mii de iugăre în jurul Aleșdului. Îndeosebi Argyai Leopold s-a dovedit deosebit de întreprinzător. Pe pământul arendat, el a întreținut, încă în 1836, un șeptel de 7.822 oi, din care 5.529 erau proprietate personală, iar 2.583 luate în arenda de la diferiți proprietari. Peste un an, în 1837, el obține din vânzarea oilor și a produselor acestora un beneficiu net de 55.000 de fl.³²

Spiritul întreprinzător al arendașilor, lipsa lor de menajamente față de moșia arendată, exploatarea singeroasă la care supun țăranimea dependentă, îi ajută să facă, în general, averi însemnate. În multe cazuri reușesc să se substituie vechilor proprietari înglodați în datorii, cumpărându-le moșiile. Fizionomia lui Dinu Păturică din „Ciocoi vechi și noi” este tipică pentru arendașii din țările române de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a sec. XIX. Eroul lui N. Filimon nu este inventat de autor, ci inspirat de realitatea vremii.

Se înțelege că acest început de transfer de avere nu este încă hotărîtor. Clasa feudală continuă să rămână puternică din punct de vedere economic și mai ales politic, pînă la 1848. Procesul descompunerii puterii sale economice este totuși evident. De aceea, utilizînd prerogativele sale legislative, executive și judecătorești, clasa feudală încearcă o serie de măsuri disperate, cu scopul de a diminua efectele dezastruoase ale dezagregării sale economice. În Transilvania, nobilimea se va opune în cadrul dietei oricăror propuneri care ar fi lezat proprietatea nobiliară, după cum se va opune oricăror măsuri îndreptate împotriva poziției ei privilegiate. În Țara Românească și Moldova boierimea își creează privilegii mari prin introducerea Regulamentelor Organice, care dădeau o formă juridică sustragerii boierimii de la plata impozitelor, inclusiv de la plata patentelor. Dădeau, de asemenea, o formă legală acaparării de către boierime a unei părți considerabile din veniturile statului. Dar aceste măsuri, alături de altele (ca de pildă rezervarea puterii legislative și executive numai pentru sine, sau legiurile votate în Adunare în vederea îngrădirii activității zarafilelor și cămătarilor), nu pot fi considerate decît victorii momentane ale boierimii în lupta ei cu burghezia în ascensiune. În prima jumătate a secolului al XIX-lea boierimea înregistrează, de fapt, victorii economice și juri-

³² A. Csetri și Șt. Imreh, *Agricultura Transilvaniei în perioada de descompunere a relațiilor feudale*, p. 87—115 (lucrare în manuscris).

dice mai consistente numai față de țărănimea dependentă. Nobilii și boierii care nu pot evita ruina, cu toate aceste măsuri, decad în rîndurile clasei de mijloc. C. A. Rosetti, de pildă, provine dintr-o astfel de familie de mari boieri ruinați.

Boierimea și nobilimea nu formau o clasă unitară nici în perioada de înflorire a feudalismului, cînd în sînul lor se disting boieri și nobili mari, mijlocii și mici. Cu atît mai puțin vor constitui o clasă unitară în prima jumătate a secolului XIX, cînd se accentuează procesul de destrămare a orînduirii feudale. Ca urmare a descompunerii clasei feudale, în sînul moșierimii din preajma anului 1848 se disting două pături principale: una conservatoare, reacționară, recrutată obișnuit din rîndurile marii nobilimi și boierimi, și cealaltă liberală, provenită mai ales din boierimea și nobilimea mică și mijlocie.

Aceasta nu înseamnă că în rîndurile păturii conservatoare nu se găsesc și elemente ale boierimii și nobilimii mici și mijlocii, mai greu adaptabile. (Exemple de astfel de moșieri mici și mijlocii, cu concepții înapoiate, îl oferă în Transilvania cazul lui Ketzeli Ștefan, descris cu atîta umor de Ujfalvi în memoriile sale, și chiar tatăl lui Ujfalvi³³, iar în Țara Românească Robescu și Lahovari, care și-a manifestat din plin atitudinea reacționară în cadrul Comisiei Proprietății³⁴. După cum nu înseamnă că în cadrul moșierimii liberale nu se găsesc și elemente provenite din boierimea și nobilimea mare. (În Moldova astfel de moșieri liberali, proveniți din marea boierime, pot fi considerați D., Gh., Gr. Cantacuzino, în Țara Românească frații Golești, vărul lor Goleșcu-Arăpîlă, I. Cîmpineanu, iar în Transilvania marii nobili, N. Wesselényi, D. Kemény, I. Bethlen și alții.)

În preajma anului 1848 moșierimea conservatoare este adevărata deținătoare a puterii politice în toate cele trei țări române. În miinile ei se găsesc toate posturile-cheie ale aparatului de stat, toate funcțiile aducătoare de cîștiguri mînoase. Pozițiile ei politice îi permit să-și însușească cea mai mare parte a venitului național. Deși vânzătoare de cereale pe piață, ea nu participă cu nimic la activitatea productivă. Duce o viață prin excelență parazitară. Datorită acestei situații, moșierimea conservatoare se simțea legată de regimul feudal învechit, îl apăra cu îndîrjire și se va opune cu hotărîre oricăror înnoiri sau reforme, oricăror mișcări care ar fi putut să-i pericliteze pozițiile economice și sociale, atît în preajma cît și în timpul revoluției de la 1848. Reprezentanții tipici ai acestei moșierimi sînt: în Transilvania cancelarul Samuel Jósika și guvernatorul Iosif Teleki, în Moldova însuși domnitorul Mihail Sturdza și fiul său Gr. M. Sturdza, iar în Țara Românească domnitorul G. Bibescu, fratele său Barbu Știrbei etc.

Moșierimea liberală îmburghezită sau pe cale de îmburghezire își trăgea veniturile principale din comercializarea produselor agricole și nu din slujbele legate de administrația de stat. În calitate de producătoare de

³³ *Mezőkövesdi Ujfalvi Sándor emlékiratai* (Memoriile lui Alexandru Ujfalvi de Mezőkövesd), 1941, p. 161—181. (Editată sub îngrijirea lui F. Gyalui.)

³⁴ *Anul revoluționar 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, tomul III, București, 1902, p. 496—498 și 511—516.

cereale-marfă, ea nu se opune unor reforme care să descătușeze comerțul și, în general, viața economică de anumite piedici feudale învechite. Provenită parțial din rîndurile burgheziei, posedînd uneori întreprinderi comerciale sau manufacturi, moșierimea liberală se va apropia de burghezie, militînd pentru reforme cu ajutorul cărora să-și poată apăra mai bine interesele economice. Trebuie subliniat însă că reformismul moșierimii liberale era moderat. Reformele preconizate de o parte a acestei moșierimi în preajma anului 1848 nu urmăreau să răstoarne regimul feudal existent, ci numai să-l corecteze potrivit intereselor sale economice și politice. Concludent în acest sens este programul reformist al Conjurației Confederației, descoperită în 1839 în Moldova³⁵. Din programul acestei „Conjurații” reiese că moșierimea liberală moldovenească preconiza libertăți pe care le limita numai la cadrele boierești. Egalitatea pentru această moșierime era doar o egalitate în sus, în raport cu boierimea de rangul întii, deținătoare a puterii politice, și nu o egalitate în jos. Despre o egalitate și libertate în jos nu poate fi vorba atîta timp cît programul ei prevede „Sfînta păzire a Regulamentului Organic” și menține temeliile regimului existent: proprietatea și dependența feudală.

Reformismul moderat al moșierimii liberale se explică prin dublul aspect pe care-l îmbracă: pe de o parte proprietară de pămînturi relativ întinse, lucrate cu munca forțată a țăranilor dependenți, pe de altă parte producătoare de cereale-marfă, proprietară de întreprinderi comerciale și manufacturiere sau cu ocupații intelectuale, funcționărești. Pămîntul și iobagii pe care-i stăpînește și-i exploatează o determină să oscileze încă între privilegiile sociale și libertățile general democratice burgheze. Numai în măsura în care se adîncește procesul ei de îmburghezire, înclină mai hotărît spre noul regim burghez. Dar și în acest caz se îngrijește să-și treacă într-o măsură cît mai mare puterea ei economică și politică din vechiul în noul regim. Dovadă în acest sens este programul societății secrete ce activează, în 1838, în Țara Românească, sub paravanul Societății Filarmoneice³⁶. Programul acestei societăți, care avea în frunte pe moșierii liberali I. Cîmpineanu, Voinescu II, Gr. Cantacuzino, I. Roset, I. Filipescu etc., prevede o serie de libertăți burgheze cu evident caracter antifeudal; prevede chiar o constituție și vot universal pentru toți cetățenii de la 25 de ani în sus. De asemenea, eliberarea clăcașilor. Dar să se remarce: fără ca eliberarea să fie însoțită de împrumut, ceea ce echivala cu depozitarea completă a țăranilor dependenți de mijloacele lor de producție și cu transformarea moșierilor în proprietari burghezi pe întreaga moșie, in-

³⁵ Pentru caracterul reformist al programului Conjurației vezi: A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. XI, Ediția III-a, București, f.a., p. 197—202 și V. Popovici, *Date noi cu privire la Conjurația Confederațională din 1839*, în *SCS Iași*, 1950, vol. I, fasc. 1, p. 451—468.

³⁶ Pentru programul Societății secrete din 1838, vezi: I. C. Filitti, *Domniile Române sub Reg. Organic*, p. 112—113 și P. P. Panaitescu, *Planurile lui Ion Cîmpineanu pentru unitatea națională a românilor. Legăturile lui cu emigrația polonă*, Cluj, 1924, p. 25—27.

clusiv pe pământul clăcașilor. Aplicarea în practică a programului din 1838 ar fi grăbit înlocuirea orînduirii feudale cu un regim burghez, dar nu cu un regim burghez pur, ci cu un regim burghezo-moșieresc. În acest regim, moșierimea și-ar fi păstrat o mare putere economică și politică. S-ar fi menținut însă și puternice rămășițe feudale, generate de marea proprietate.

Includerea problemei eliberării clăcașilor în programul moșierimii liberale muntene din 1838 este impusă de însăși dezvoltarea economică anterioară. În condițiile intensificării producției de cereale pentru piață, raporturile feudale din agricultură devin tot mai mult o povară nu numai pentru clăcași, ci și pentru moșieri. Sarcinile feudale grevau nu numai loturile țăranilor dependenți, ci și proprietatea moșierească. Țăranul dependent trebuia să dea în schimbul lotului rentă în muncă, în natură și în bani. Moșierul era obligat prin lege să dea din proprietatea sa loturi noilor familii de țărani, respectiv însurăteilor. E adevărat, această obligație era în vigoare numai în Moldova și Țara Românească. Dar ea împiedeca proprietatea moșierească să devină liberă, negociabilă, condiție absolut indispensabilă organizării capitaliste a agriculturii. Pînă cînd se mențineau sarcinile feudale, rentabilitatea proprietății moșierești se întemeia, în mod necesar, pe munca țăranului dependent, tot mai puțin rentabilă pe măsură ce producția de cereale-marfă progresează și ostilitatea țăranului dependent crește.

În Transilvania, moșierimea liberală, în frunte cu N. Wesselényi, D. Kemény, I. Bethlen și alții, merge pe aceeași cale; caută să iasă din criza tot mai vădită a sistemului întemeiat pe robotă; militează pentru transformarea burgheză a țării, însă pe calea unor reforme cît mai moderate care să ferească moșierimea de răsturnări revoluționare, și în același timp, să permită trecerea puterii ei economice și politice din vechiul regim în cel nou. Acesta este sensul discuțiilor și al soluțiilor ce se indică în vederea eliberării iobagului și a proprietății moșierești de sarcini feudale, în preajma anului 1848.

Una din aceste soluții propunea ca eliberarea și împroprietărirea să se facă prin buna învoială, prin liberă tranzacție între moșieri și iobagi. O soluție foarte puțin expeditivă. La această tranzacție trebuiau să se învoiască amîndouă părțile. Chiar dacă țăranul se învoia, nu se învoia nobilul, sau punea țăranului condiții inacceptabile.

O altă soluție prevedea ca țăranul să-l despăgubească pe nobil pentru prestațiile iobăgești, prin cedarea unei părți a pământului folosit, urmînd să rămîină proprietar pe cealaltă parte. Nici această soluție nu era ducătoare la scop, fiindcă iobagul și așa avea pămînt puțin.

O soluție ceva mai avansată preconiza ca numai o parte din despăgubire să o suporte țăranul, iar cealaltă parte să o suporte statul. Dar iobagul nu era capabil nici de o astfel de despăgubire parțială. Sustînătorii acestei soluții au emis ideea creării unei instituții de credit care să avanseze țăranului suma răscumpărării sub formă de împrumut cu dobîndă. O atît de vastă instituție de credit nu era însă ușor de înființat.

Soluția cea mai avansată prevedea ca întreaga despăgubire să fie suportată de stat. Potrivit acestei soluții, iobagii trebuiau să fie eliberați și împroprietăriți la o anumită dată în toată țara. Dar la această soluție nu se ajunge decât după ce izbucnește revoluția din februarie de la Paris, deci în momentul când revoluția bătea la porțile țării. Este soluția anului revoluționar 1848.³⁷

Trebuie subliniat însă că în ajunul revoluției, nobilimea liberală transilvăneană constituia o pătură subțire și foarte inconstantă. O copleșea conservatorismul masiv al restului nobilimii și mai ales teama de masele țărănești în majoritatea lor nemaghiare. Teamă de aceste mase și grija de pozițiile economice și politice ale nobilimii vor face ca în 1847, cu ocazia discutării așezământului urbarial, o parte a moșierimii liberale, în frunte cu N. Wesselényi, să treacă în tabăra conservatoare.

Moșierimea liberală devine în preajma revoluției una din categoriile sociale cele mai caracteristice ale societății celor trei țări române. În sinul ei se dă o adevărată luptă între feudalism și capitalism, între vechiul și noul regim. Ea reprezintă mai ales elementul de compromis al procesului de prefacere. Se va găsi mereu pe primul plan al frământărilor politice din preajma și din cursul anului revoluționar 1848. În cadrul revoluției de la 1848, moșierimea liberală va fi silită să admită, sub presiunea maselor, ca eliberarea țăranilor dependenți să se facă prin împroprietărire. Ea se va îngriji însă ca această împroprietărire să se facă în așa fel, încât țăranimii în întregime ei, sau cel puțin parțial, să nu i se asigure independența economică. Dovadă în acest sens este legea agrară votată la începutul lunii iunie 1848 de către dieta nobiliară de la Cluj, cit și propunerile unor moșieri liberali în cadrul Comisiei Proprietății din Țara Românească. Atât din faptul că majoritatea iobagilor din Transilvania urmau să fie împroprietăriți cu loturi ce variau între 3—6 iugăre, cât și din propunerile moșierilor liberali Robescu și Pleșoianu, făcute în cadrul Comisiei Proprietății, — conform cărora țăranii munteni ar fi urmat să fie împroprietăriți numai cu 20 stinjeni patrați, respectiv 2 pogoane — reiese teama moșierilor de a nu pierde brațele de muncă pe care nu le puteau înlocui dintr-odată cu mașini și cu atelaje proprii, din lipsă de experiență și mai ales de capital. Lotul minim cu care urma să fie împroprietărit țăranul transilvănean și cel muntean l-ar fi fixat de satul natal și, deci, de moșia pe care robotise înainte ca iobag sau clăcaș. Acest lot neajungând însă nici pentru întreținerea celei mai puțin pretențioase familii, țăranii, pentru a putea trăi, urmau să apeleze pentru rest la fostul stăpîn feudal și în condițiile regimului burghez. Fostul stăpîn „mărinimos” urma să le pună la dispoziție

³⁷ Pentru proiectele privind eliberarea și împroprietărirea iobagilor din Transilvania vezi: A. Csetri, *O încercare de eliberare a iobagilor în 1832*, în *AIIC*, I—II/1958—1959, p. 179—187; Șt. Szabó, *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás* (Kossuth și eliberarea iobagilor) în *Századok*, 1952, nr. 1, p. 509—592; G. Bernát, *A magyar jobbágyfelszabadítás eszméiről 1790—1848* (Curențe de idei privind eliberarea iobagilor din Ungaria), Budapeșt, 1930.

pământul pe care-l solicitau cu condiția să-i lucreze moșia ce i-a rămas sau urma să-i rămână ca proprietate burgheză.

Interesele acelei părți a moșierimii liberale care voia doar reformarea și nu înlocuirea radicală a regimului feudal își pun amprenta pe mișcarea din martie 1848 din Moldova. Aceste interese sînt deosebit de clar reflectate în Petiția-Proclamație. Interesele moșierimii liberale pun stăpînire pe revoluția de la 1848 din Transilvania și Ungaria. Aceste interese impun ca problema agrară să fie rezolvată numai parțial, împiedecă rezolvarea problemei naționale și împing prin aceasta naționalitățile la dispersarea forțelor antifeudale, ceea ce duce, pînă la urmă, la înfrîngerea revoluției. De dragul intereselor acestei moșierimi, revoluția de la 1848 din Țara Românească se întemeiează nu pe temeliile ei firești, pe lupta de clasă, ci pe „înfrățirea” dintre clase. Interesele moșierimii liberale, punînd stăpînire pe guvernul provizoriu dominat de moderați, îl determină să șovăie în rezolvarea problemelor esențiale ale revoluției și în special în rezolvarea problemei țărănești, ceea ce duce pînă la urmă la anularea revoluției.

Dezvoltarea economiei de marfă-bani influențează considerabil și situația țărănimii. Moșierii, sesizînd posibilitățile de îmbogățire, caută să-și mărească pămînturile lucrate în regie proprie, în vederea producerii a cît mai multe cereale pentru piață. De aici, goana lor după pămînt. De aici, tendința lor de a reduce loturile aflate în stăpînirea țărănimii dependente. Tendințele de depozedare parțială a țărănimii se manifestă încă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Dar dacă pînă la începutul secolului XIX această depozedare afectează mai mult pășunile, fînațele și pădurile comune, în ultimele decenii premergătoare anului 1848, lovește direct în pămînturile arabile ale țăranilor. Explicația acestui fapt constă în creșterea rolului cerealelor marfă pe piață.

În Moldova și Țara Românească, depozedarea parțială de pămînt reiese clar făcînd o simplă comparație între hrisovul lui Ioniță Sandu Sturdza și Regulamentele Organice. Potrivit hrisovului lui Ioniță Sturdza din 10 martie 1828, clăcașii frunțași aveau dreptul la 12 fălci (17,16 ha) de fînațe și pășune după 12 vite, cei mijlocași, la 8 fălci (11, 44 ha) de fînațe și pășune, după 8 vite, iar cei codași la 4 fălci (5,72 ha) de fînațe și pășune după 4 vite. De remarcat că suprafețele de mai sus nu se refereau și la pămîntul arabil. Despre pămîntul arabil hrisovul nu spune decît: „... Și asemenea va da stăpînul mîșiei și loc de semănătură de hrană cu îndestulare”.³⁸ Regulamentul Organic al Moldovei stabilește că țăranii frunțași aveau drept la pămînt numai după 4 boi și 1 vacă, cei mijlocași după 2 boi și 1 vacă, iar cei codași numai după cel mult 1 vacă sau 10 oi. Drept urmare, după 5 vite frunțașilor li se recunoștea dreptul numai la 5,30 fălci (7,68 ha), în care intră acum nu numai locul de fînațe și de pășune, ci și pămîntul arabil, inclusiv locul de casă și de grădină; celor mijlocași, la 3,70 fălci (5,54 ha), iar celor codași la 2,30 fălci (3,39 ha).³⁹ Comparînd pămîntul lăsat clăcașilor moldoveni prin Regulamentul Organic numai cu locul de fînațe și pășune la care aveau dreptul în 1828, rezultă că frunțașilor li s-a redus pămîntul de mai bine de două ori, mijlocașilor de circa două ori, iar

³⁸ Th. Codrescu, *op. cit.*, vol. II, p. 226—227.

³⁹ D. C. Sturdza-Scheeanu, *Acte și legiuiri privitoare la chestia țărănească*, seria I, vol. I, Buc., 1907, p. 121 și R. Rosetti, *Pentru ce s-au răscolat țăranii?* Buc., 1907, p. 70.

codașilor de aproape două ori. Dacă adăugăm și pământul arabil pe care hrisevul lui Ioniță Sandu Sturdza nu-l precizează, reiese că depozedarea țărănimii moldovene este cu mult mai mare.

În Țara Românească depozedarea parțială a țărănimii este, la fel, deosebit de accentuată. Aici Regulamentul Organic lăsa țăranului cu 5 vite numai 8,19 pogoane (ceva peste 4 ha), celui cu 3 vite, 6,14 pogoane (ceva peste 3 ha), iar celui cu o vită sau 10 oi, 4,10 pogoane (ceva peste 2 ha) de pământ arabil, de fînate și de pășuni, în care intra, bineînțeles, și locul de casă și de grădină.⁴⁰

În Transilvania, nobilii caută de asemenea să depozedeze pe iobagi de sesiile lor, să nu le lase decât atât pământ cât le era strict necesar pentru întreținerea forței lor de muncă. Acest sistem, prin care nobilii caută să promoveze producția de mărfuri și să acumuleze capital în cadrul feudalismului, poate fi observat pe moșiile familiei Mikó din secuime, pe cele ale familiei Bánffy din comitatele Cluj și Sălaj, pe domeniile arhiducelui Iosif din Chișineu-Criș etc. Tendințele de depozedare se accentuează pe măsură ce ne apropiem de 1848. Accentuarea depozedării țărănimii este recunoscută de șeful moșierimii liberale N. Wesselényi, care în 1848 scria următoarele: „După încercarea de a se introduce urbariul din 1820, s-a răspândit foarte mult în toată țara obiceiul retezării și ciuntirii a tot ce se află în mîna și în folosița clăcașului, în parte de-a dreptul și în felurite chipuri, în parte prin împărțirea hotarelor. Acțiunea aceasta s-a desfășurat cîțiva ani în mod intens, apoi a încetat pentru un timp, dar în anii din urmă vestea înființării și apropierii urbariului... a făcut să se repete acele lucruri, poate în măsură mai mare”.⁴¹

Tendința generalizării depozedării parțiale a iobăgimii reiese în mod deosebit de pregnant din lucrările și hotărârile dietei ce a avut loc în 1847. Hotărârile luate de această dietă în problema urbarială dovedesc că nobilii transilvăneni voiau să realizeze ceea ce obținuseră boierii munteni și moldoveni, prin Regulamentele Organice. Gruparea conservatoare din dietă, amestecată de noile posibilități de răpire a pământului țărănesc, a impus votarea unei legi urbariale, pornind de la conscripția czirakiană din 1819—1820. La această conscripție, țăranii induși în eroare de nobili, care au răspândit zvonul că ea se face pentru mărirea impozitelor, au declarat mai puțin pământ decât aveau în realitate. Nobilii au întocmit legea urbarială în așa fel încît căpătau posibilitatea de a răpi tot pământul iobagilor care nu figura în conscripție. Potrivit acestei legi, iobagii ce locuiau în regiuni cu pământ de calitate întâia, aveau dreptul de aici înainte numai la sesii variind între 4—10 iugăre pământ arabil și 2—4 iugăre fînate, deci între 6—14 iugăre (circa 3—7 ha); cei situați în regiuni cu pământ de calitate a II-a, la sesii variind între 6—12 iugăre pământ arabil și 3—5 iugăre fînate, deci, între 9—17 iugăre (circa 4½—8½ ha), iar cei situați în regiuni cu pământ mai slab, de calitate a treia și a patra, la sesii variind între 7—14 iugăre pământ arabil și 4—6 iugăre fînate, deci între 11—20 iugăre (circa 5½—10 ha).⁴² O imagine mai apropiată de amploarea depozedării pe care voiau să o efectueze nobilii se poate forma dacă se ia în considerare afirmația lui Barițiu, după care un număr relativ însemnat de iobagi ar fi rămas cu sesii de 30—40 de iugăre chiar și după răpirile ce au urmat conscripției din 1819—1820. Aceasta în ceea ce privește țăranii situați în regiuni cu pământ de calitate I-a și a II-a și care aveau sesii întregi. Cei mai mulți iobagi nu mai aveau însă decât fracțiuni de sesii. Amploarea depozedării la care voiau să se dedea nobilii transilvăneni este evidentă dacă se compară reglementarea urbarială din Transilvania cu cea din Ungaria, efectuată în anii 1835—1836. Reglementarea din Ungaria a lăsat iobagilor sesii de minimum 25 și de maximum 50 de iugăre pământ arabil și fînate, pășuni comunale întinse, precum și dreptul la pădurit și ghindărit oriunde existau păduri.⁴³ N. Wesselényi a calificat legea urbarială transilvăneană ca o jefuire pe întreaga țară „mai grozavă decât oricare alta”. Teama de o revoltă generală a țărănimii a determinat

⁴⁰ D. C. Sturdza-Scheeanu, *op. cit.*, p. 167.

⁴¹ Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 45—47.

⁴² *Corpus Juris Hungarici*, 1540—1848, Budapesta, 1900, p. 39—640.

⁴³ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1890, p. 649—650.

legiitorii să admită ca ea să nu fie aplicată timp de 12 ani. Izbucnirea revoluției a făcut ca ea să nu fie aplicată, de fapt, niciodată. Ea a sporit însă ura iobagilor împotriva nobililor și a constituit una din cauzele imediate care au dus la ridicarea masivă a țăranimii transilvănene în cadrul revoluției de la 1848—49.

Regulamentele Organice și legea urbarială din 1847 dovedesc că moșierii căutau să profite de creșterea rapidă a prețului cerealelor, de sporirea rentabilității pământului. Prin aceste legiuiri moșierii își iau denumirea de proprietari în înțelesul burghez al cuvîntului. Ei pretind că sînt proprietari absoluți ai întregului pămînt, că țăranii ar fi simpli chiriași și că, deci, pămîntul fiind acum mai scump, trebuie să presteze mai mult pentru el. În consecință, paralel cu reducerea pămîntului folosit de țărani, sporesc continuu zilele de clacă. În Transilvania, legea urbarială din 1847 reduce zilele de lucru ale iobagilor cu vitele de la 104 la 52, dar menține robota anuală la 104 cu brațele,⁴⁴ ceea ce înseamnă că pînă la această dată, media zilelor de lucru era de 2—3 pe săptămîină pentru iobagii care le îndeplineau cu vitele și uneori chiar mai mult pentru cei care le făceau cu brațele.

În Țara Românească și Moldova, Regulamentele Organice mențin, formal, numărul zilelor de clacă la 14, adică la atît cît fuseseră fixate în secolul XVIII și la începutul secolului XIX. Dar generalizînd nartul și în Țara Românească și îngreunîndu-l în Moldova, aceste cifre sînt lăsate cu mult în urmă de Regulamente. Poate nici nu e exagerat calculul lui Bălcescu, care evaluează la 56 de zile claca pe an pentru sătenii din Țara Românească și între 84—120 de zile pe an pentru cei din Moldova.⁴⁵

Marx are cuvinte severe la adresa Regulamentelor Organice tocmai pentru acea latură a lor care stabilea raporturile dintre moșieri și țărani. Folosind datele lui Bălcescu prin intermediul istoricului francez Regnault, Marx ajunge la cifre apropiate de cele ale lui Bălcescu privind zilele de clacă. Tocmai de aceea, întemeietorul socialismului științific citează Regulamentele ca pe „un model al goanei după supramuncă”.⁴⁶

Împărțirea clăcașilor în frunțași, mijlocași și codași de către Regulamente și a iobagilor după calitatea pămîntului, de către legea urbarială din 1847, a pus bazele legale ale premisei viitoare stratificări a țăranimii, specifică orînduirii capitaliste. De altfel economia de marfă-bani antrenînd pe piață și țăranii, determină ridicarea unora și decăderea altora. Sporadic, în cazuri individuale cu totul reduse ca număr, unii țărani, mai ales dintre cei liberi, dar mai rar și dintre cei dependenți, reușesc să profite de pe urma noii conjuncturi economice, să se îmbogățească.

Dovadă în acest sens este faptul că unii iobagi izbutesc să devină posesori ai unor mori țărănești, ai unor cazane de fiert rachiu, iar în regiunile de munte posesori de joagăre, pîue și chiar șteampuri. De pildă, în 1803, Luca Vasile, iobagul soției contelui Mikó Nicolae din Ampoita (comitatul Alba Inferioară), avea pe intravilanele altui iobag ce aparținea contelui Kemény Nicolae, o moară cu o piatră. Atît

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ N. Bălcescu, *op. cit.*, p. 81.

⁴⁶ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, 1948, p. 231—234.

el cît și iobagul pe sesia căruia avea moara, erau taxaliști, răscumpărîndu-și diferitele obligații feudale cu cîte 10 fl. vonași pe an.⁴⁷ În 1806, aproape jumătate din cei 24 de iobagi pe care-i aveau urmașii contelui Mihail Teleki în Toplița (comitatul Turda), aveau joagăre, întovărășiți cîte 2—3 la un joagăr. Unii dintre cei cu joagăre aveau și mori de măcinat și chiar piue. Iobagii Antal Simion, Iacob și Lupu au împreună un joagăr și o moară țărănească cu o piatră pe apa Topliței. La rîndul lui, iobagul Antal Filimon al Dracului avea împreună cu Antal Simion al lui Gîrgoraș un joagăr, iar singur o moară cu o piatră și o piuă. Antal Filimon al Dracului se ocupă și cu cămătăria. Iobagului Pui Ștefan îi împrumutase 30 fl. în schimbul acestora dîndu-i drept zălog un fînaț de 1 car, etc.⁴⁸ În 1807, iobagul Huc Petru al contelui Gheorghe Bánffy avea pe sesia lui intravilană din Certej (comitatul Hunedoara), un șteamp de măcinat minereul și o moară de măcinat făina pentru care plătea anual stăpînului feudal o sumă de 4 fl. și 30 cr.⁴⁹ În 1818, Muț Ioan, iobagul baronesei Iudita Josintzi din Mărgău (Cluj) folosea împreună cu Muț Nicoară, fiul fratelui său mai mic, o moară care satisfăcea necesitățile de măcinat ale satului. Întrucît apa cu care era minată moara a fost dusă peste pămînturile nemeșilor Gál-falvi și Rätz, primului îi plătea o taxă anuală de 5 fl. iar celui de-al doilea i-a dat o vacă în valoare de 110 fl.⁵⁰

După cum se poate vedea, iobagii care reușesc să stăpînească mori, piue, șteampuri, sînt cei din regiunile de munte, unde controlul stăpînului feudal e mai redus și obligațiile în muncă mai puține. Și mai favorizați sînt iobagii situați în localitățile care se bucură de dreptul de tirg. Antrenîndu-se în comerț, ei reușesc să facă rost de bani, astfel încît în unele cazuri își pot împrumuta chiar stăpînii feudali cu bani, fie pentru a primi de la ei pămînt în plus, fie pentru a-și răscumpara obligațiile feudale. De pildă, în 20 octombrie 1811, nemeșul Alexandru Brădi recunoaște printr-o declarație scrisă că a împrumutat de la iobagii săi Olar Toader și Botoș Ion suma de 2.000 fl. renani, în valută veche, dîndu-le în schimb drept zălog sesia lui Polcea Rus, angajîndu-se ca la răscumpărare să nu achite împrumutul decît parțial, în monedă-hirtie. Același Alexandru Brădi recunoaște printr-o altă declarație scrisă din 7 iulie 1812 că „am cerut și am primit de la iobagul meu din Brad, Samson Sava, în afară de cei 600 R.fl. (pe care i-am primit) cu ani înainte, în care (sumă) s-a știut slujba lui, pe lingă astfel de obligația mea, ca pînă cînd eu sau urmașii mei nu-i vor da banii de (mai) sus, nu datorește nici el nici urmașii săi, nici o slujbă și nici o prestație”. În continuare recunoaște că ulterior a mai primit de la acest iobag în contul obligațiilor feudale, în patru rînduri (dar tot în 1812), încă 864 fl. ren. cu rezerva că în cazul că îi va restitui banii să fie obligat „să ia din nou slujba obișnuită”, bineînțeles de iobag.⁵¹ În preajma anului 1820 nobilul Ștefan Pallos ia de la iobagul său Toader Luca un împrumut de 250 R.fl. pe timp de un an, cu condiția ca atîta vreme cît îi va fi dator cu acești bani să nu-l mîne la lucru iobăgesc.⁵² De regulă, iobagii eliberați ca urmare a unor activități comerciale sau meșteșugărești rămîn în continuare la aceste îndeletniciri sau cumpără pămînt, punînd bazele viitoarei chiaburimii. Marea majoritate a țărănimii sărăcește însă. La grăbirea procesului de pauperizare a sătenilor au contribuit: depozedarea lor parțială și uneori totală de pămînt, claca ridicată, dublată de obligațiile pentru prisoase, sarcinile numeroase față de stat, județ și comună, legarea lor de pămîntul și satul pe care locuiau etc. Adîncirea procesului de sărăcire a țărănimii este oglindită, între

⁴⁷ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România. Cluj, U. et C. Fascic. 3/nr. 3, p. 163—169.

⁴⁸ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România, Cluj. Arh. din Satulung a fam. Teleki. Fascic. 50/II, p. 732—804.

⁴⁹ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România, Cluj. U. et C. Fascic. I/nr. 11, p. 603—618.

⁵⁰ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România, Cluj. U. et C. Fascic. XIII/nr. 5, p. 219—221.

⁵¹ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. II, p. 279—281 (lucrare în manuscris).

⁵² *Ibidem*, vol. III, p. 8 (lucrare în manuscris).

alte, și de creșterea numărului țăranilor rămași fără pământ, care tind să se angajeze ca argați și zileri la moșieri și arendași sau ca lucrători salariați la orașe. În Transilvania, de pildă, după statistica lui A. Fényes, din anul 1849, existau în preajma revoluției 63.940 familii cu sesii și 137.421 familii de jeleri. Dintre acestea din urmă, 108.921 n-aveau pământ de loc, iar restul de 28.500 n-aveau nici măcar casă, trăind pe sesiile iobagilor mai înstăriți⁵³. Sărăcirea țăranimii reiese și din următoarea constatare făcută de N. Șuțu în 1849, cu privire la Moldova: „Dacă comparăm cifra totală a consumației cu numărul total al populației țării, rezultă că din 1.462.105 locuitori (cît are Moldova la această dată, n.n.), nu există decît 120.409 sau 1/12 de locuitori care se hrănesc cu pîine și 42.664 sau 1/34 care se hrănesc cu carne. Rezultă deci că 11/12 sau 1.341.696 persoane se hrănesc cu făină de porumb”⁵⁴.

Așadar, dacă noua economie ajută la îmbogățirea moșierilor, arendașilor și comercianților, în schimb se reduce mereu puterea economică a țăranimii. Aceasta înseamnă că diferențierea economică dintre clase se adîncește pe măsură ce ne apropiem de anul 1848. Adîncirea diferențierii economice aduce după sine ascuțirea contradicțiilor antagoniste dintre țăranii dependenți pe de o parte, și moșieri și arendași pe de altă parte. Aceste contradicții se concretizează în numeroase mișcări țărănești care frămîntă cele trei țări românești în toată perioada dintre 1829—1848⁵⁵.

Numeroasele mișcări țărănești din preajma anului 1848 dovedesc că spiritul revoluționar se dezvoltă la sate pe măsură ce obligațiile feudale devin tot mai apăsătoare. Țărănimea este oricînd gata să se ridice la luptă pentru sfărîmarea jugului feudal. Pentru țăranime, sfărîmarea jugului feudal echivala cu eliberarea de orice sarcini feudale și cu o împrăștiere cît mai completă. Lucrul acesta reiese din propunerea reprezentantului clăcașilor, preotul Neagu, în cadrul Comisiei Proprietății, formată în 1848 în Țara Românească. Potrivit acestei propuneri, țăranii cereau să fie împrăștiți, fiecare în parte, cu 8 pogoane la munte, cu 11 pogoane la podgorie, cu 14 pogoane la șes și cu 16 pogoane la baltă⁵⁶. Mișcările țărănești fiind însă difuze și dezorganizate, se simțea nevoia unei forțe conducătoare, capabilă să le unească într-un singur șuvoi revoluționar și să le îndrepte spre dărîmarea temeliiilor lumii feudale. În această privință, Engels spune: „... Populația rurală nu poate porni niciodată o mișcare independentă încununată de succes, din cauză că este împrăștiată pe o mare întindere și pentru că este greu ca o parte cît de cît însemnată a ei

⁵³ Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 47.

⁵⁴ N. Șuțu, *op. cit.*, p. 216.

⁵⁵ Pentru mișcările țărănești dintre 1829—1848 vezi: Zoltán Tóth, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, Buc., 1955 (ultimul capitol); *Din istoria Transilvaniei*, ediția III, vol. I (ultimul capitol); G. Barițiu, *op. cit.*, vol. I (ultimul capitol); L. Tilkovszki, *Mișcările țărănești din Ardeal în 1831 și legăturile lor cu „răscoala holerei din Slovacia de est” în Studii*, 1955, nr. 2, p. 73—90; A. Oțetea, *Țăranii sub regimul Regulamentului Organic*, în *Studii și articole de istorie*, București, 1955, p. 136—150; V. Popovici, *Cauzele mișcărilor țărănești din Moldova oglindite în rapoartele din anii 1831, 1832, 1833*, în *SCȘ Iași*, 1954, nr. 3—4, p. 439—487; Georgescu-Buzău, *Spiritul revoluționar dinainte de 1848 în Țara Românească și Moldova în Viața Românească*, 1948, nr. 7, p. 183—205; I. C. Filitti, *op. cit.* și R. Rosetti, *op. cit.*, etc.

⁵⁶ D. C. Sturdza-Scheeanu, *op. cit.*, p. 510.

să ajungă la o înțelegere. Țărănimea are nevoie de impulsul populației de la orașe, care este mai concentrată, mai luminată și mai mobilă⁵⁷. În cazul celor trei țări române, proletariatul fiind abia în germene, forța conducătoare chemată să conducă lupta generală împotriva proprietății și dependenței feudale era, în preajma anului 1848, burghezia. Burghezia era chemată, deocamdată, de dezvoltarea istorică să urmeze, în virtutea forței ei economice, la puterea politică.

Progresul economic din prima jumătate a sec. XIX ajută la dezvoltarea relativ rapidă a burgheziei în ascensiune. La formarea și închegarea noii clase contribuie elemente diverse și eterogene. Contribuie elementele negustorești și cămătarii, arendași și țărani liberi îmbogățiți prin comerț, elemente provenite din mica nobilime și boiernași, într-o măsură mai redusă din nobilimea și boierimea mijlocie, proprietarii întreprinderilor manufacturiere și meșteșugărești, intelectualii și elemente burgheze străine așezate în țară.

În funcție de atitudinea pe care o iau reprezentanții diferitelor categorii burgheze față de marile probleme din preajma anului 1848 și în primul rând față de problema trecerii de la modul de producție feudal la modul de producție capitalist, în sinul noii clase în ascensiune se conturează două grupări mai importante: una moderată sau liberală, și alta radicală, democrat-revoluționară.

Gruparea moderată cuprinde de regulă reprezentanți ai burgheziei comerciale, care făcea negoț cu cereale, ai cămătarilor, ai arendașilor și ai micilor nobili sau boieri deveniți fie arendași sau administratori de domenii, fie minuatori de capital comercial sau cămătăresc.

În prima jumătate a secolului XIX, burghezia comercială s-a întărit considerabil, atât numeric cât și economic. Datele privind dezvoltarea comerțului dovedesc cu prisosință acest lucru. În preajma anului 1848, burghezia comercială, legată de negoțul cu cereale, reprezenta pătura cea mai numeroasă și cea mai dezvoltată economiceste atât în cadrul grupării moderate cât și în cadrul burgheziei în ansamblul ei. Fiind cea mai puternică din punct de vedere economic, burghezia comercială va avea rolul conducător în cadrul păturii moderate.

Dar capitalul comercial ce activează în această perioadă în cele 3 țări române aparține unor forme precapitaliste. Caracterizînd capitalul comercial, Marx spune „... comerțul exercită pretutindeni o acțiune mai mult sau mai puțin dizolvantă asupra organizărilor producției pe care le găsește și care sub diferitele lor forme sînt orientate cu deosebire înspre valoarea de întrebuințare. În ce măsură însă determină el dizolvarea vechiului mod de producție, aceasta depinde în primul rînd de soliditatea acestuia, și de structura lui internă. Iar încotro merge procesul acesta de dizolvare, adică ce mod de producție nou ia locul celui vechi nu depinde de comerț, ci de

⁵⁷ Fr. Engels, *Revoluție și contrarevoluție în Germania*, în Marx—Engels, *Opere*, vol. 8, București, 1960, p. 13.

caracterul însuși al producției⁵⁸. Așadar, în cazul celor trei țări române, capitalul comercial din preajma anului 1848 exercită asupra modului de producție feudal un rol dizolvant, subminându-l și contribuind la destrămarea lui. Însă capitalul comercial îndeplinește această acțiune dizolvantă nu pentru a-și crea un mod propriu de producție. Marx arată că noul mod de producție ce urmează să ia locul celui învechit nu depinde de comerț. Capitalul comercial are în general numai rolul de a mijloci mișcarea mărfurilor și nu de a organiza producția lor. Neluptînd pentru un mod propriu de producție, capitalul comercial a conviețuit vreme îndelungată cu modul de producție feudal din cele trei țări române, cu toate că a săpat mereu la temeliile acestuia. Conviețuirea a durat mai mult de un secol și se explică prin soliditatea modului de producție feudal și prin structura lui internă.

Un rol asemănător joacă și capitalul cămătăresc. Despre el Marx afirmă: „Capitalul purtător de dobîndă, sau, cum îl putem denumi după forma lui veche, capitalul cămătăresc aparține împreună cu fratele său gemen, capitalul comercial, formelor antediluviene ale capitalului, care preced cu mult modul de producție capitalist⁵⁹. Aparținînd unor forme precapitaliste, capitalul cămătăresc nu tinde nici el să-și creeze un mod propriu de producție. Reprezentanții capitalului cămătăresc sînt chiar dușmani ai investițiilor de tip capitalist. Cămăta — arată Marx — „nu schimbă modul de producție, ci se încheșează pe acesta ca un parazit și-l aduce într-o stare jalnică. Ea îl sugerează, îl istovește și silește reproducția să continue în condițiuni din ce în ce mai mizerabile⁶⁰. Capitalul comercial parazitează și el pe modul de producție feudal, descompune și tulbură formele de producție, dar nu modifică relațiile de producție existente. Acțiunea distructivă a cămătăriei este ușurată de lipsa unui credit organizat în cadre legale. Numeroasele arendări de pămînturi, vînzări de case și de moșii, împrumuturile de bani din prima jumătate a sec. XIX dovedesc frecvența cămătăriei în cele trei țări române în preajma anului 1848.

Coexistența îndelungată nu exclude apariția unor contradicții între capitalul comercial și cămătăresc pe de o parte și modul de producție feudal pe de altă parte. Regimul feudal învechit, cu întreaga lui suprastructură, constituia, în preajma revoluției, o piedică în lărgirea cadrului economic în care activau mînuitorii capitalului comercial și cămătăresc. Îndeosebi reprezentanții capitalului comercial erau interesați în instaurarea unui regim care să pună capăt vexațiunilor la care erau supuse păturile orășenești, jafului pe care-l practicau boierii și nobilii aflați în fruntea aparatului de stat, prin sistemul impozitelor. Burghezia comercială se lovea în dezvoltarea ei de privilegiile feudale privitoare la înființarea târgurilor și la vînzarea produselor cu prioritate, de privilegiile fiscale ale boierilor și nobililor, inclusiv de privilegiul care-i scutea de plata „patentei“ atunci

⁵⁸ Karl Marx, *Capitalul*, vol. III, partea I-a, 1953, p. 325.

⁵⁹ K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea II-a, București, 1955, p. 567.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 570.

cînd înființau întreprinderi comerciale sau industriale pe moșiile lor. Burghezia comercială era nemulțumită și de refuzul feudalilor de a-i acorda drepturi politice mai largi cu ajutorul cărora să-și poată apăra mai bine interesele economice. Arendașii ce tindeau spre o agricultură de tip capitalist erau și ei nemulțumiți de menținerea relațiilor feudale, de termenele scurte de arendare a moșiilor, care-i împiedecau să investească bani pentru a introduce mașini și muncă salariată.

Burghezia moderată avea deci serioase motive de nemulțumire, care o determinau să dorească modificarea regimului feudal existent. Datorită însă specificului capitalului comercial și cămătăresc, reprezentanții acestei burghezii nu luptă în mod hotărît pentru înlăturarea privilegiilor, pentru sfărîmarea relațiilor de producție feudale pe cale revoluționară. Reprezentanții burgheziei moderate luptă pentru modificarea regimului existent numai pe calea moderată a reformelor. Ținînd cont de aceste considerente este ușor de explicat de ce reprezentanții acestei burghezii găsesc un limbaj comun cu cei ai moșierimii liberale. De altfel, în cele trei țări române este greu să faci o distincție netă între revendicările moșierimii liberale și cele ale burgheziei comerciale. Referindu-se la situația din Germania din preajma anului 1848 Engels scrie: „Burghezia, conștientă de forța ei, era hotărîtă să nu mai rabde cătușele prin care un despotism feudal și birocratic stînjenea afacerile ei comerciale, activitatea ei industrială, acțiunile ei comune ca clasă. o parte a nobilimii de la țară se transformase în așa măsură în producătoare de mărfuri pentru piață încît ajunsese să aibă aceleași interese ca și burghezia, făcînd cauză comună cu ea”⁶¹. Referirile lui Engels la Germania se potrivesc și celor trei țări române din ajunul mișcărilor revoluționare de la 1848.

Analiza programelor organizațiilor secrete ale lui Ioan Cîmpineanu din 1838 și Leonte Radu din 1839 dovedesc că și la noi are loc împletirea intereselor moșierimii liberale cu cele ale burgheziei moderate. Revendicări ca libertatea tiparului, eliberarea țăganilor domnești și mănăstirești, monedă națională și bancă națională, construirea de drumuri și șosele, construirea de fabrici, deschiderea de mine, tarife vamale protecționiste pentru a nu se scoate banii din țară etc.⁶², erau menite să satisfacă nu numai interesele moșierimii liberale, ci și pe cele ale burgheziei moderate. Construirea șoselelor, de pildă, urma să ușureze circulația mărfurilor. Banca Națională și moneda națională urmau să ajute comercianților, arendașilor și moșierilor de a se sustrage de sub influența cămătarilor și zarafilor. Un credit organizat în cadre legale urma să pună la dispoziția moșierilor, arendașilor și proprietarilor de întreprinderi comerciale credite pe termen lung și cu o dobîndă redusă. Faptul că programul Conjurației Confederate pune problema deschiderii minelor și fabricilor demonstrează maturizarea capitalului comercial; demonstrează că acesta a ajuns la un stadiu cînd nu se mai mulțumește cu simpla deservire a circulației mărfurilor; demonstrează

⁶¹ Fr. Engels, *op. cit.*, p. 28.

⁶² A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 197—202, V. Popovici, *op. cit.*

că el tinde să fie investit în întreprinderi industriale mai sigure și mai aducătoare de câștig. În această privință, Marx spune: „În lumea antică, acțiunea comerțului și dezvoltarea capitalului comercial duceau întotdeauna la economia sclavagistă... În lumea modernă, dimpotrivă, ele duc la producția capitalistă”⁶³.

Apropierea burgheziei moderate de moșierimea liberală este dovedită mai ales de pozițiile lor asemănătoare față de problema eliberării și împrumutării țăranilor dependenți, problemă cheie în trecerea de la orânduirea feudală la cea burgheză. Programul lui Ion Cîmpineanu, de exemplu, prevedea eliberarea clăcașilor, însă fără împrumutarea lor. Trebuie subliniat că la întocmirea acestui program a luat parte, alături de reprezentanți ai moșierimii liberale, și Ion Eliade Rădulescu, reprezentant tipic al burgheziei comerciale din țările române. Prosperind mai ales de pe urma negoțului cu cerealele produse de marile moșii, burghezia comercială susține punctul de vedere al moșierimii liberale ca eliberarea să se facă fără împrumutarea sau cu o împrumutarea minimă, care să nu asigure independența economică a țăranului. Burghezia comercială susține acest punct de vedere deoarece se teme că o împrumutarea prea largă ar putea duce la diminuarea sau chiar la sfârșirea marilor moșii și deci la scăderea producției de cereale pentru piață, prin urmare la reducerea posibilităților ei de câștig.

Arendașii își trăgeau și ei veniturile din exploatarea marilor moșii. Menținerea sistemului arendării nu era posibilă decât dacă se păstrau marile moșii și după desființarea relațiilor feudale. Iată de ce susțin și ei punctul de vedere al moșierimii liberale ca eliberarea țăranului să se facă fără împrumutarea sau în tot cazul cu o împrumutarea minimă.

Burghezia cămătărească nu este numai împotriva împrumutării, ci într-o anumită măsură chiar și împotriva eliberării țăranului. Ea se teme că eliberarea și împrumutarea săteanului ar fi putut să-i micșoreze garanțiile ipotecare pe care le deținea asupra moșiilor feudale și asupra loturilor țărănești înglodate în datorii. Printr-o reformă agrară largă ea se vedea amenințată să-și piardă clientela de masă, formată din moșieri și țărani dependenți, gata oricând să-i accepte condițiile înrobitoare pentru a obține un împrumut bănesc.

Așadar, burghezia moderată, prin însuși specificul său, se găsea în contradicție cu regimul feudal, cu moșierimea conservatoare care profita de pe urma acestui regim, dar avea o serie de interese ce o apropiau de moșierimea liberală îmburghezită sau pe cale de îmburghezire. Prosperind atît burghezia moderată cît și moșierimea liberală de pe urma comerțului cu cereale produse de marile moșii, avînd poziții asemănătoare într-o serie de probleme și în special în problema agrară, o apropiere, o tendință spre compromis, spre împărțirea puterii politice între ele era inevitabilă. Această tendință se schițează în programele reformiste din preajma anului 1848 și va ieși deosebit de clar în evidență în cadrul mișcărilor revolu-

⁶³ K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea I-a, 1953, p. 325.

ționare de la 1848, din toate cele trei țări române. Excepție face într-o oarecare măsură burghezia comercială din Transilvania. Aici numai burghezia comercială maghiară sprijinea fără rezerve moșierimea liberală în acțiunea ei de reformare a regimului existent pe cale pașnică. Burghezia comercială sâsească fiind ea însăși privilegiată, privește reformele cu rezerve. Ea le poate accepta numai în măsura în care nu-i slăbeau, ci-i întăreau pozițiile privilegiate moștenite din evul mediu. În ceea ce privește burghezia comercială românească, ea tinde ca prin reformarea sau prin schimbarea regimului feudal să poată obține alături de drepturi economice și drepturi naționale, politice. În preajma anului 1848 reprezentantul cel mai de seamă al burgheziei comerciale românești din Transilvania poate fi socotit Gh. Barițiu. Desfășurându-și activitatea în mijlocul negustorilor români din Brașov, în activitatea lui publicistică el caută să le apere pe toate căile interesele. În ajunul izbucnirii mișcărilor revoluționare din 1848, dintre burgheziile celor trei țări române, aceea care reușește să se organizeze mai bine din punct de vedere politic este burghezia comercială din Țara Românească, al cărui conducător poate fi socotit Ion Eliade Rădulescu.

Îndeosebi în Țara Românească și Moldova iese mai clar în evidență deosebirea dintre burghezia moderată și cea radicală în problemele fundamentale ce se puneau spre rezolvare în fața societății românești. Burghezia radicală, democrat-revoluționară, cuprinde, în general, reprezentanți ai proprietarilor de manufacturi, deci ai burgheziei industriale în germene, ai acelei părți a burgheziei comerciale care făcea negoț cu produse manufacturiere și meșteșugărești și ai intelectualității.

În lucrarea sa „Luptele de clasă în Franța”, Marx arată că „Abia dominația burgheziei industriale smulge rădăcinile materiale ale societății feudale...”.⁶⁴ Într-adevăr în condițiile destrămării feudalismului numai generalizarea capitalului industrial ca sistem economic duce la lupta pentru crearea unui mod propriu de producție. Numai el își subordonează capitalul comercial și cămătăresc. Numai interesele burgheziei industriale vin în contradicție ireductibilă cu regimul feudal. Numai interesele acestei burghezii cer și impun desființarea radicală a relațiilor feudale, eliberarea și împroprietărirea țăranilor dependenți.

Dar în cele trei țări române o burghezie industrială aproape că nu exista în ajunul revoluției de la 1848. Aceea care exista, era legată de stadiul manufacturier al capitalismului și nu de producția de fabrică bazată pe mașini. Apoi, chiar și manufacturile care existau, erau puține. Puterea ei economică era deci slabă, în tot cazul mult mai slabă decât a burgheziei comerciale. Mai mult chiar, depindea din punct de vedere economic de burghezia comercială și cămătărească. Aceasta îi pune la dispoziție creditele necesare investițiilor datorită lipsei unui credit organizat de stat în cadrele legale. În plus mulți dintre proprietarii de manufacturi sînt în ace-

⁶⁴ K. Marx, *Luptele de clasă în Franța, 1848—1850*, în Marx—Engels, *Opere*, vol. VII, București, 1960, p. 20.

lași timp și moșieri. Așa se explică, de ce în cadrul revoluției de la 1848 din Transilvania ajunge la conducere moșierimea liberală, burghezia jucînd un rol de aliat, de secundant și nu de hegemon; precum și de ce în Moldova, cu ocazia mișcării din martie 1848, situația este asemănătoare, de ce în Țara Românească radicalii ajung în minoritate în prima formă a guvernului provizoriu, iar în cea de-a doua formă a guvernului provizoriu sînt împinși pe planul al doilea, la rolul de simpli secretari cu vot consultativ și nu deliberativ, în această situație rămînînd pînă la sfîrșitul revoluției.

Cu toată insuficienta ei dezvoltare, cu toate că se găsea abia în fașă și numai în stadiul manufacturier, burghezia industrială din preajma anului 1848 era totuși cea mai interesată în rezolvarea cît mai hotărîtă a problemei agrare, în instaurarea cît mai deplină a regimului burghez. Între altele, această burghezie incipientă neputîndu-și pune problema desfacerii mărfurilor ei în afara țării, era interesată în sporirea numărului cumpărătorilor în interior. În realizarea acestui lucru ea era împiedecată de relațiile feudale. Această burghezie nu putea fi în niciun caz mulțumită numai cu cele cîteva mii sau zeci de mii de oameni liberi, care în majoritatea lor cumpărau produsele industriale aduse din centrul și apusul Europei, mai bune și mai ieftine. Pentru a putea prospera, ea avea nevoie ca și țărani dependenți, sau cel puțin o parte din ei să devină cumpărători ai produselor ei manufacturiere. La această situație țărani dependenți nu puteau ajunge decît prin eliberare și împroprietărire.

Pe de altă parte dezvoltarea ei ulterioară nu se putea concepe fără brațe de muncă libere și în mare număr. Această condiție, absolut necesară progresului industriei, nu se putea realiza iarăși decît prin degrevarea țăranilor de sarcini feudale și prin transformarea lor în oameni juridicești liberi.

În ceea ce privește intelectualitatea, ea se întărește și crește numeric pe măsură ce sporesc nevoile comerțului și ale administrației de stat, pe măsură ce se dezvoltă școlile, construirea de drumuri și poduri, spitalele, serviciile sanitare, aparatul judecătoresc, cel militar etc. Intelectualitatea era formată din funcționari, ofițeri, scriitori, ziariști, artiști, profesori, avocați, studenți, clerici și provenea de regulă din rîndurile burgheziei, micii burghezii, micilor nobili și boiernași, țăranilor liberi și chiar din rîndurile țăranilor dependenți. Cu toată pregătirea ei superioară față de nobilime și boierime, era ținută în situații inferioare, disprețuite. În ascensiunea ei se lovea de piedicile puse în cale de ierarhia feudală. Ea își dădea seama de nedreptatea ce i se făcea în cadrul regimului feudal, în care prima apartenență la diferite trepte nobiliare sau boierești și nu capacitatea. De aceea ea se va situa în primele rînduri în lupta pentru instaurarea unui regim burghez, în care spera să ocupe funcții de stat, potrivit capacității și deci să-și îmbunătățească condițiile de trai. Iată de ce intelectualii înaintați din preajma anului 1848 sînt receptivi nu numai la ideea eliberării unui popor în raport cu alt popor, ci și la ideea eliberării unui om în raport cu alt om. Din rîndurile ei se vor recruta cei mai însemnați conducători ai gru-

pării radicale ca Eftimie Murgu, A. Iancu, Al. Papiu-Ilarian în Transilvania, V. Mălinescu în Moldova, N. Bălcescu în Țara Românească și alții.

Interesele grupării radicale cer, așadar, trecerea de la vechiul la noul regim, nu pe calea pașnică a reformelor, ci pe calea răsturnării revoluționare. Programele întocmite de reprezentanții acestei burghezii nu mai sînt reformiste, ci revoluționare. Dovadă în acest sens sînt: programul societății secrete conduse de Adolf David în Transilvania, descoperită în 1834, al societății secrete Frăția, întemeiată în 1843 de N. Bălcescu, I. Ghica și Cristian Tell în Țara Românească și într-o măsură mai redusă al conspirației din 1840⁶⁵. Îndeosebi programul primelor două prevede trecerea la regimul burghez prin desființarea privilegiilor, prin eliberarea și împrăștierea clăcașilor, problemă cheie în realizarea unei revoluții burgheze.

Se poate afirma deci că interesele grupării radicale, democrat-revoluționare, coincideau pînă la un anumit punct cu cele ale maselor populare, fără să se confunde. Dovadă în acest sens este activitatea publicistică și revoluționară a lui N. Bălcescu, care a fost nu numai un apărător fervent al poporului, nu numai un reprezentant al intelectualității înaintate, ci și un ideolog care și-a pus condeiul în serviciul dezvoltării industriei și a unei agriculturi raționale. De pildă, în studiul său „Reforma socială la români” Bălcescu caută să demonstreze că trecerea la agricultura capitalistă poate ajuta producția industrială, atît prin eliberarea unui număr însemnat de brațe de muncă, cît și prin sporirea cantității de materii prime puse la dispoziția industriei. De asemenea, că dezvoltarea agriculturii raționale lărgeste posibilitățile de desfacere atît pentru agricultură prin creșterea consumului produselor acesteia ca urmare a dezvoltării industriei, cît și pentru industrie prin sporirea posibilității agricultorilor de a achiziționa produse industriale. În această direcție Bălcescu spune: „Atunci brațele de prisos de care industria agricolă nu mai are trebuință, se apucă de industria manufacturală, care dă asemenea o mare cantitate de produse și care, prin producția și consumația sa ajută agricultura...”⁶⁶.

Firește, Bălcescu leagă ideile lui privind dezvoltarea agriculturii capitaliste și a industriei de eliberarea și împrăștierea țărănimii, le pune în serviciul acestei eliberări.

În Transilvania reprezentanți ai burgheziei luptă de asemenea pentru trecerea la o agricultură capitalistă arătînd necesitatea înlăturării sarcinilor feudale, pentru asigurarea unor condiții favorabile dezvoltării industriei, precum și pentru acordarea de drepturi politice burgheziei, necesare apărării intereselor ei economice. De exemplu, un purtător de cuvînt al

⁶⁵ Pentru programele acestor societăți secrete vezi: *Din istoria Transilvaniei*, ediția III-a (ultimul capitol); N. Bălcescu, *Opere*, București, 1952, p. 37—58; I. C. Filitti, *Tulburări revoluționare în Țara Românească între 1840—1843*, Buc., 1912; G. Zane, *Mișcarea revoluționară de la 1840 din Țara Românească*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. III, 1963, p. 185—313; G. Ungureanu, *Frământări social-politice premegătoare mișcării revoluționare din 1848 în Moldova*, în *Studii*, 1958, nr. 3, p. 51—76.

⁶⁶ N. Bălcescu, *op. cit.*, p. 107.

acestei burghezii cere, în 1842, într-un număr al ziarului Erdélyi Hiradó, „eliberarea generală a industriei“, înlăturarea barierelor și a cătușelor de breaslă, „în parte lărgirea, în parte desființarea completă“ a îngrădirilor dreptului de proprietate, deci proprietate burgheză. „Eliberarea pe cale dreaptă, a muncii forțate“, deci desființarea clăcii și formarea pieții de muncă liberă. În sfârșit „extinderea neîntârziată a drepturilor civile“, deci egalitatea de drepturi burgheză⁶⁷.

Deosebirea esențială dintre burghezia moderată și cea radicală constă — după cum s-a arătat — în poziția diferită pe care o iau față de problema agrară și față de aceea a căilor de trecere de la orînduirea feudală la cea burgheză. Această deosebire abia schițată în preajma anului 1848 va ieși deosebit de clar în evidență în cadrul mișcărilor revoluționare din acest an.

Această deosebire nu exclude însă existența a o serie de probleme față de care cele două grupări ale burgheziei au o poziție comună. Burghezia în ascensiune, fie că aparține grupării moderate, fie celei radicale, este la fel de interesată în rezolvarea problemei naționale, în lărgirea pieții interne, în obținerea unor drepturi politice care să-i garanteze interesele economice. Întreaga burghezie este interesată în obținerea unor revendicări ca libertatea cuvîntului și a presei, siguranța persoanei și a averii, responsabilitatea ministerială și a funcționarilor, adunare reprezentativă, impozabilitatea tuturor locuitorilor, învățămînt egal pentru toți cetățenii, libertatea comerțului și a industriei etc., deoarece cu ajutorul lor urmează să pună de acord puterea politică cu forța ei economică.

Pentru a-și justifica pretențiile la puterea politică, burghezia cheamă în serviciul ei ideile democratice privind eliberarea socială și națională. Școala în limba națională, presa, literatura, științele filologice și istorice, teatrul, artele plastice, sînt principalele mijloace prin care burghezia răspîndește aceste idei. Îndeosebi școala care se răspîndește chiar și la sate în Transilvania și Țara Românească — e adevărat, în proporții reduse — ajută la răspîndirea acestor idei pe scară mai largă în mediul urban și într-o proporție redusă în mediul rural.

Ideile de eliberare socială și națională se dezvoltă împreună, merg mîna în mîna. Trebuie subliniat însă că pe cînd ideea eliberării naționale — căreia i se suprapune acum aceea a unității naționale — este îmbrățișată de toate clasele și păturile sociale, inclusiv de boierime și nobilime, cea de eliberare socială nu mai poate fi primită fără rezerve. Într-adevăr la lupta pentru libertatea națională puteau fi antrenate deopotrivă toate clasele sociale, chiar dacă burghezia era cea mai interesată în lărgirea pieții interne și în cîștigarea independenței naționale. (Independența națională constituia o condiție indispensabilă pentru orice industrie începătoare în vederea instaurării unei politici vamale protecționiste). Nevizînd direct interese de clasă, ideea eliberării naționale apare mai repede — încă la

⁶⁷ *Erdélyi Hiradó*, 1842, I, nr. 34.

sfirșitul sec. XVIII — și se dezvoltă pe scară mult mai largă în comparație cu ideea de eliberare socială.

Ideea eliberării și împroprietăririi clăcașilor și iobagilor nu o puteau primi fără rezerve decât clasele opuse boierimii și nobilimii privilegiate. Boierimea și nobilimea și într-o măsură oarecare chiar burghezia moderată nu puteau primi această idee decât cu serioase rezerve și numai în măsura în care evoluția economico-socială le-o impunea. Este explicabil deci, pentru ce ideea de libertate și egalitate socială, de vot universal, progresează mai lent, intră mai greu în accepțiunea generală.

În Transilvania este primită cu rezerve chiar și ideea eliberării și unității naționale. Pentru burghezia română, socotită doar tolerată și deci aflându-se complet dezarmată în lupta pentru o piață „proprie“, era foarte avantajoasă ideea eliberării de sub jugul nobililor maghiari și al statului feudal habsburgic, după cum era deosebit de avantajoasă și ideea unirii ei cu burghezia din Moldova și Țara Românească într-un mare stat național „propriu“. În schimb, pentru burgheziile minorităților naționale această tendință de eliberare și de unire a tuturor românilor nu era privită cu simpatie.

Mișcarea pentru transformarea burgheză a țării aducea însă în Transilvania complicații insolubile. Deschidea probleme extrem de dificile. Noile idei, dacă veneau cu mari avantaje, cu descătușarea socială, cu libertatea popoarelor, veneau și cu enorme dezavantaje. Descătușarea socială, eliberarea și împroprietărirea iobagilor, amenința cu prăbușirea stăpînirii politice a nobilimii, în marea ei majoritate maghiară sau maghiarizată. Libertatea popoarelor amenința cu dezmembrarea Ungariei istorice, pe care nobilii liberali sperau s-o refacă așa cum fusese ea înainte de 1526. Liberalismul nobiliar maghiar urma să lupte deci în aceste împrejurări pe două fronturi. În sus, pentru libertatea și independența poporului și a statului maghiar în raport cu Austria. În jos, pentru păstrarea acestui stat și a caracterului său național maghiar, amenințat de propriii săi supuși, ce luptau pentru eliberarea și independența națională în virtutea acelorași idei revoluționare. Problema insolubilă era deci de a păstra caracterul național al statului maghiar și în noile condiții ale democrației burgheze. Pînă cînd nobilimea „constituise poporul“, nimeni nu se gîndise să conteste caracterul maghiar al Ungariei, deoarece ea era în covîrșitoarea ei majoritate maghiară sau devenise maghiară. Altul era raportul coborînd în jos înspre masele populare. În preajma anului 1848, provinciile fostului regat feudal maghiar, inclusiv Transilvania, aveau aproape 14 milioane locuitori. Dintre aceștia numai 5.250.000 erau maghiari. Restul de peste 8.500.000 erau croați, sîrbi, slovaci, ruteni, români și germani⁶⁸.

⁶⁸ Pentru populația provinciilor fostului regat feudal maghiar vezi: Fényes Elek, *Magyarország Statisztikája* (Statistica Ungariei), vol. I, Pesta, 1842, p. 29—34; Fényes Elek, *Magyarország leírása* (Descrierea Ungariei), vol. I, Pesta, 1847, p. 19 și 25; L. Kövály, *op. cit.*, vol. I, p. 150—155; I. Sollner, *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*, p. 297 și următoarele; E. A. Bielz, *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Eine physikalisch-topographische Beschreibung dieses Landes*, Sibiu, 1857, p. 143.

Dacă nobilimea liberală ar fi luptat pentru instaurarea unei libertăți și egalități depline, pentru introducerea votului universal de exemplu, ea ar fi riscat realizarea nu a unui stat național, ci a unui stat multinațional. Într-adevăr, egalitatea deplină, votul universal, ar fi permis nemaghiarilor să-și trimită în parlamentul de la Pesta mai mulți deputați decât maghiarii. S-ar fi riscat deci ca nemaghiarii să domine viața politică a viitoarei Ungarii burgheze, sau pur și simplu, ar fi riscat ca această Ungarie să se dezmembreze, dacă toate naționalitățile ar fi cerut despărțirea de ea, așa cum vor cere de pildă sîrbii și croații, în virtutea ideii de eliberare și independență națională, în virtutea dreptului la autodeterminare.

Luptînd pentru adoptarea instituțiilor burgheze, nobilimea liberală trebuia să găsească neapărat soluția pentru salvarea integrității și a caracterului maghiar al statului. Potrivit soluției găsite și îmbrățișate de nobilii liberali din Ungaria în frunte cu Kossuth, dar și de cei transilvăneni în frunte cu N. Wesselényi, D. Kemény, I. Bethlen, statul nou maghiar trebuia să fie un stat național burghez întemeiat pe puterea nobilimii. Celelalte popoare trebuiau să fie doar „naționalități”, cetățeni maghiari de altă limbă, care fac parte ca atare din națiunea maghiară.

Concepția aceasta, după care în viitoarea Ungarie burgheză urma să existe o singură națiune, națiunea maghiară, includea tendințele de maghiarizare față de diferitele popoare nemaghiare. Propovăduind această concepție, nobilimea liberală avea o atitudine jignitoare, de dispreț, față de popoarele slave și față de poporul român. Ea imprima naționalismului maghiar un caracter aristocratic, căutînd să convingă pe maghiarii de rînd că ungurii ar fi o rasă superioară, menită să conducă și să exploateze celelalte popoare, care nu aveau, în general, nobilime.

În aceste condiții, burghezia română din Transilvania istorică trebuia să înfrunte, împreună cu cea săsescă, tendințele de maghiarizare ale nobilimii. În preajma anului 1848, burghezia română trebuia să ducă lupta și împotriva asupririi patriciatului săsesc pe așa-zisul teritoriu crăiesc.

Tendințele de maghiarizare și agravarea contradicțiilor naționale în ajunul revoluției, ca urmare a întăririi naționalismului diferitelor burghezii în ascensiune, vor avea urmări deosebit de grave asupra evenimentelor din anul 1848. Vor provoca divizarea și apoi contrapunerea forțelor anti-feudale ale burgheziilor diverselor națiuni.

Divizarea forțelor antifeudale și în primul rînd insuficienta dezvoltare a burgheziilor din cele trei țări române, vor permite reacțiunii interne și internaționale să înăbușe mișcările revoluționare de la 1848, deși la ele vor participa activ și masele populare, mai ales în Țara Românească și în-deosebi în Transilvania.

Analiza premizelor sociale ale mișcărilor revoluționare de la 1848 de pe teritoriul țării noastre, completată cu analiza premizelor economice, politice și ideologice, arată că de falsă a fost poziția istoriografiei burgheze de la sfîrșitul sec. XIX și din primele decenii ale sec. XX, care susținea că aceste mișcări ar fi constituit fenomene detașate de nevoile locale, acțiuni

importate din apus de către niște tineri cuceritori de ideile de acolo, pe care ei voiau să le aplice cu orice preț într-un mediu nepregătit pentru a le primi. Chiar și numai analiza sumară a premizelor sociale demonstrează că mișcările revoluționare de la 1848 apar ca o concluzie logică a procesului de dezvoltare economică, socială și politică din prima jumătate a sec. XIX, ca o necesitate obiectivă impusă de această dezvoltare.

L. BOTEZAN — M. ROȘCA

CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME DES PRÉMISSES SOCIALES DES MOUVEMENTS RÉVOLUTIONNAIRES DE 1848 SUR LE TERRITOIRE DE NOTRE PAYS

(Résumé)

Les prémisses sociales de l'année révolutionnaire 1848 peuvent être considérées une conséquence directe du développement des éléments de l'économie capitaliste au centre même du régime féodal sur le territoire de notre pays, dans la première moitié du XIXe siècle. En vérité, le développement des relations capitalistes des cette période ne pouvait ne pas avoir de répercussions importantes sur le plan social. Les effets de l'économie marchandise-argent se manifestent comme dissolvants des deux classes fondamentales qui caractérisent le régime féodal: c'est-à-dire les boyards et les nobles d'une coté, la paysannerie dépendante de l'autre coté.

La classe des boyards et des nobles entre en décomposition soit à la suite de la pénétration dans ce milieu social des éléments bourgeois représentant les enrichis dont le capital provient de la circulation intensifiée des marchandises, de l'affermage et des prêts à usure, soit à cause de l'embourgeoisement d'une partie des anciens boyards et nobles qui sont entraînés dans le commerce, dans l'affermage, dans les prêts à usure où qui, de propriétaires fonciers deviennent propriétaires des entreprises industrielles (manufactures, mines aurifères, mines de fer, de charbon etc.). Par conséquent on pourrait distinguer aux alentours de l'année 1848 parmi les grands propriétaires terriens deux couches: l'une conservatrice et l'autre libérale. La couche conservatrice, représentant d'habitude la grande aristocratie (nobles et boyards); qui profite à la suite du régime féodal qu'elle domine, a une attitude réactionnaire vis-a-vis de tout renouvellement ou transformation. La couche libérale, représentant surtout la petite aristocratie (les nobles et les boyards moyens et petits), embourgeoisée ou en train de la faire, disposée à admettre le régime capitaliste à condition d'y garder le pouvoir économique et politique.

En ce qui concerne la paysannerie, sa situation empire à la suite de l'avidité des maîtres féodaux, soit de terre et de travail supplémentaire. La terre qu'elle laboure lui étant diminuée, les obligations en nature, en argent et surtout en heures de travail étant augmentées, la paysannerie sera toujours prête à la révolte. Il ne lui faut qu'un organisateur capable de la mobiliser et de la conduire dans l'action de destruction des relations féodales dont les bases se retrouvent dans les grandes propriétés foncières. Dans les conditions historiques de l'année 1848 cet organisateur ne pouvait être que la bourgeoisie.

La bourgeoisie se fortifie parallèlement aux progrès enregistrés par les éléments de l'économie capitaliste. Mais de même que la classe féodale en pleine décomposition, la bourgeoisie en ascension n'est pas unitaire. On y pourrait distinguer deux couches principales: l'une modérée et l'autre radicale. La bourgeoisie modérée représente

notamment les intérêts du capital commercial, usuraire et agraire, le dernier concrétisé dans l'affermage. La bourgeoisie radicale représente les intérêts de la bourgeoisie industrielle à ses commencements, de la bourgeoisie commerciale étroitement liée au commerce des produits industriels et à l'intellectualité. La bourgeoisie commerciale, la plus puissante du point de vue économique lors des mouvements révolutionnaires de l'année 1848 réussira à faire reculer au second plan les représentants de la bourgeoisie industrielle et de l'intellectualité dont le pouvoir économique était de beaucoup moins important. Mais la bourgeoisie modérée représentant les couches sociales qui prospéraient à la suite de la commercialisation des produits agraires des grands terrains et nullement intéressée à l'établissement d'un mode propre de construction, ne militera pas pour la destruction des anciens relations de production. Au contraire, elle se rapprochera des propriétaires fonciers de nuance libérale à l'aide desquels elle conduira les mouvements révolutionnaires, réalisant de cette façon un compromis avec la classe dont elle devrait détruire le pouvoir économique et social. En Transylvanie on va promouvoir même à la tête de la révolution les nobles libéraux, la bourgeoisie modérée jouant le rôle de simple secondant. Par son spécifique, la bourgeoisie modérée adoptera donc la voie pacifique, modérée (moyenne) des réformes qui fera que la révolution, dans les trois pays roumains, sera vaincue.

DESPRE ACTIVITATEA AȘA-NUMITELOR „JUDECĂTORII URBARIALE“

Judecătoriile urbariale au fost înființate în urma prevederii patentelor din 1853—54¹ în Transilvania cu scopul de a clarifica și reglementa pe calea proceselor problemele litigioase dintre moșieri și țărani legate de raporturile dintre ei și de problema proprietății funciare, nerezolvate în mod satisfăcător de legea adusă de dietă în 1848 privind desființarea iobăgiei și împrumetărirea țărănimii. Activitatea acestor judecătorii, care a durat decenii întregi, a cauzat multe suferințe țărănimii din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aducând sentințe favorabile moșierilor în problema împrumetării, a prestațiilor cu caracter feudal al țărănimii. Prin aceste procese, moșierii au reușit să silească pe unii foști țărani iobagi la îndeplinirea unor obligații feudale și să răpească de la țărani părți din pământurile intrate în proprietatea lor în 1848.

*

Ca rezultat al luptei multiseculare a țărănimii, în anul 1848 în Transilvania au fost desființate robota și zeciuiala împreună cu celelalte obligații ale iobagilor față de proprietarii de moșii. Iobagii care aveau sesii au devenit proprietari liberi ai pământurilor.²

Legea IV, privitoare la desființarea iobăgiei în Transilvania, adusă de dietă în 1848 sub presiunea maselor țărănești, s-a referit însă numai la o parte (circa $\frac{3}{4}$) a țărănimii, la iobagi. Celelalte categorii de țărani, jelerii, jelerii contractualiști, taxaliștii, curialiștii au rămas mai departe în dependența moșierilor.³ Din punct de vedere juridic, acești țărani nu erau considerați iobagi și astfel în 1848 nici nu s-au adus măsuri pentru rezolvarea situației lor, deși situația lor nu se deosebea mult de cea a iobagilor. Acești țărani lucrau pe pământurile moșierilor în baza unor contracte și erau obligați la robotă și alte servicii la fel ca iobagii⁴. O diferență

¹ Patenta imperială din 2 martie 1853 pentru Banat, Ungaria, Croația și Slavonia, precum și patenta din 21 iunie 1854 pentru Transilvania.

² *Magyar Törvénytár* (Colecția legilor maghiare). 1540—1848, Budapesta, 1900, p. 674.

³ *Ibidem*.

⁴ Arhiva istorică a Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România, Fond. Arhiva Familiei Bánffy, Pachet 15. 17, Fond Arhiva Familiei Jósika, Pachet 24,25. Vezi și *Hetilap* (Foaie săptămînală), 16 oct. 1852.

juridică între acești țărani și iobagi era că iobagii plăteau bir statului, iar țăranii jeleri, contractualiști etc. erau scutiți de impozit. În vederea rezolvării situației lor au apărut legi atât în perioada absolutismului cât și în timpul dualismului⁵, ceea ce a făcut ca această parte a țăranimii să fie nevoită, chiar și după 1848, să lucreze pe pământurile moșierilor în condiții asemănătoare foștilor iobagi. Pe lângă faptul că nu s-a referit la problema țăranilor jeleri, legea din 1848 suferea și de alte lipsuri; ea nu a indicat căile împroprietăririi. Dispoziții concrete, acte normative, măsuri de reglementare a legii nu au apărut, deși din lipsa unei evidențe, a unor conscripții legale, în multe locuri nu se știa precis care pământ e alodial (moșieresc) și care urban (iobăgesc), acesta din urmă trebuind să intre, pe baza legii din 1848, în proprietatea iobagului eliberat.

Țărănimea însă nu a așteptat dispozițiile de executare a legii din 1848. Imediat după promulgarea ei, iobagii au luat în proprietate loturile muncite de ei, iar în lunile următoare au trecut la ocuparea pământurilor moșierești. Ocupări de pământuri au avut loc pe tot teritoriul Transilvaniei, totuși acțiunile duse împotriva pământurilor moșierești, pentru ocuparea acestora erau mai accentuate în împrejurimile Munților Apuseni, în Cîmpia Transilvaniei, în Crișana, Maramureș și în Banat⁶. Aici numărul țăranilor iobagi, care pe lângă sesiile lor urbariale au luat în proprietate în 1848—1849 și pământuri moșierești, era destul de mare⁷. Nu e întimplător că, la sfîrșitul revoluției, un comandant de oști austriac, vorbind despre mișcarea țăranimii din Transilvania împotriva marilor moșii spunea că „românii stau sub influența unor conducători și au idei comuniste”⁸. Prin această formulare comandantul respectiv s-a referit la luptele maselor țăranesti împotriva marii proprietăți, care a rămas neatinsă de legea de desființare a iobăgiei din 1848.

Necunoscînd esența raportului dintre moșieri și jeleri, țăranii jeleri, jelerii contractualiști și taxaliști au refuzat și ei îndeplinirea obligațiilor față de moșieri și au luat în multe părți ale Transilvaniei în proprietate lotul pe care-l munceau, iar în unele locuri au trecut alături de foștii iobagi la ocuparea pământurilor moșierești. Cele mai multe ocupări de pământuri moșierești din partea acestor categorii de țărani au avut loc în Cîmpia Transilvaniei.⁹

În anii revoluției, moșierii erau neputincioși față de aceste acțiuni ale țăranimii, dar în anii următori ei au trecut, cu ajutorul organelor locale ale puterii absolutismului, la recucerirea pământurilor. Abuzurile erau la ordinea zilei. Moșierii sileau țăărănimea, cu ajutorul forțelor militare și jandarmerești, să renunțe la pământurile ocupate și în multe locuri chiar și la sesiile urbariale, intrate pe baza legii din 1848 în proprietate țăărănească. De pildă în regiunea Clujului, în anii 1852—53, moșierii au reluat de la țăranii din 15 comune pământurile urbariale și cele alodiale ocupate¹⁰. Între anii 1852—58 au fost semnalate guvernatorului din Transilvania cazuri de

⁵ *Magyar Törvénytár* (Colecția legilor maghiare) 1000—1873. P. 729; *Idem*. 1874—1880, pag. 938.

⁶ Arhiva istorică a Filialei din Cluj a Acad. Republicii Socialiste România, Fond. Arhiva familiei Wesselényi, Scrisoarea administratorului către Nicolae Wesselényi; Arhivele statului Cluj, Procesele verbale ale comisariatului subdistrictului Tureni, nr. 340, 890 și 1790 din 1850. Arhivele statului, Cluj. Gestions-Protokoll des k.k. Koloser Bezirks Comissariates, nr. 393 din 1850; Arhivele statului Budapesta, Fond. k.k. Min. des Innern, Siebenbürgen, Nr. 29402, 31992 din 1852, nr. 1663, 5419, 8906 din 1853.

⁷ Faptul că țăranii iobagi din aceste părți au luat în proprietate și pământuri alodiale (moșierești) s-a dovedit ulterior, pe baza extraselor din registrele de impozit, existente în oficiile centrelor administrative.

⁸ Arhivele statului Dej, Acte administrative, Nr. 702 din 1850.

⁹ Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern, Siebenbürgen, Nr. 25341, 32355 din 1852, 27046 din 1853, 1726 din 1854.

¹⁰ Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern, Siebenbürgen, Nr. 33636, 31992 din 1852, nr. 6148, 7997, 8903, 8906 din 1853. Felurile pământurilor au fost clarificate ulterior în fața judecătorilor urbariale.

reluare a pădurilor și pășunilor comunale din 115 de localități¹¹. Cele mai multe cazuri au fost semnalate în Munții Apuseni și împrejurimi. Brutalitatea moșierilor și a organelor locale cu ocazia reluării pământurilor era fără margini. Drept exemplu amintim că țărani din Șegu (la nord-vest de Arad), după ce moșierii le-au luat loturile, au fost scoși din locuințele lor și goniți din localitate.¹²

Țărănimia s-a opus cu hotărâre acțiunilor moșierilor. Formele de luptă erau diverse. Mulți țărani iobagi au recurs pe calea petițiilor la forurile superioare de stat. Timp de 5 ani — între 1849—1854 — au fost înaintate cereri din diferite părți ale Transilvaniei Ministerului de interne al monarhiei din partea a circa 360 de comune și 150 de țărani¹³. Cele mai multe cereri au sosit din Munții Apuseni, din împrejurimile lor, din Cîmpia Transilvaniei și din Banat. În aceste jalbe, scrise în limba română, maghiară și germană, foștii țărani iobagi și celelalte categorii de țărani, descriind silniciile moșierilor, și-au exprimat hotărârea de a lupta cu dîrzenie pentru drepturile lor. Țăranii se plîngeau și împotriva teroarei organelor locale, precum și împotriva brutalității militarilor trimiși în Transilvania, care sprijineau pe moșieri.

Deosebit de multe cereri au fost trimise Ministerului de interne din partea țărănimii iobage din fostele scaune Odorhei, Ciuc, Trei-Scaune, Mureș. Țăranii acestor scaune scot la iveală în jalele lor că moșierii — negînd realitatea — declară că toate pămînturile din aceste părți ale Transilvaniei au un caracter alodial (moșieresc), că aici nu există sistemul iobăgesc și în consecință legea desființării iobăgiei din 1848 nici nu se poate aplica.¹⁴

Au trimis jalbe organelor superioare și jelerii, țăranii contractualiști, taxaliști și curialiști. Condamnînd legea din 1848, acești țărani consideră ca o nedreptate faptul că numai iobagii au fost eliberați și că numai ei au primit dreptul de a lua în proprietate lotul muncit de ei.¹⁵ Țăranii au arătat că vor lupta cu toate forțele pentru lotul lor, împotriva moșierilor care îi sileau să facă robotă și încercau cu ajutorul organelor locale să lichideze orice manifestare de refuz în problema îndeplinirii prestațiilor.

Aceste cereri înaintate din toate părțile Transilvaniei Ministerului de interne de la Viena sînt documente prețioase pentru cunoașterea situației maselor țărănești după desființarea iobăgiei, precum și a atitudinii lor față de moșieri și față de organele locale. Prin conținutul și stilul lor original, aceste scrieri sînt mai mult acte de protest și amenințare decît cereri. Ele oglindesc hotărîrea fermă a țărănimii de a lupta pentru menținerea loturilor intrate în proprietatea ei, precum și a celor ocupate de ei în timpul revoluției.

O altă formă de luptă a țărănimii din Transilvania, care a luat un aspect general, era refuzul îndeplinirii vechilor sarcini feudale pretinse de moșieri. În zadar au încercat moșierii să supună pe foștii iobagi și pe jeleri, contractualiști etc. la robotă, deoarece mase întregi de țărani au refuzat să mai îndeplinească sarcinile vechi

¹¹ Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern. Registrul anilor 1849—1859. Înainte de 1848 pădurile și pășunile erau în folosința comună a moșierilor și a țăranilor, însă în mai multe locuri ale Transilvaniei, încă înaintea desființării iobăgiei existau păduri și pășuni comunale, folosite exclusiv de țărani.

¹² Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern, nr. 1078 din 1853.

¹³ Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern, Registrul anilor 1849—1859.

¹⁴ În legătură cu situația țărănimii din aceste părți ale Transilvaniei G. Bariț spune următoarele: „Au fost liberi secuii privilegiați, ca toți privilegiații din lume, iară însuși poporul a fost subjugat cînd sub o formă, cînd sub alta, ca iobag, ca ziler, ca curialist, ca grănicer și așa mai departe...” (George Bariț, *Scrieri social-politice*, de Victor Chereșteșiu, Camil Mureșan, George Em. Marica, București, 1962, p. 203).

¹⁵ E vorba de acei țărani jeleri care își cunoșteau situația dispunînd de acte oficiale.

iobăgești sau pe cele provenite din noile raporturi consfințite în diferite contracte.¹⁶ În multe părți au trecut chiar la luptă deschisă, la răscoale.¹⁷

Fără să intrăm în analiza formelor luptei deschise, dorim să accentuăm că, din motive binecunoscute — introducerea în Transilvania a unei stări excepționale de către Curtea de la Viena — aceste mișcări nu au cuprins teritorii întinse și mase largi. Totuși, prin caracterul lor și prin faptul că au apărut pe neașteptate, în diferite părți ale Transilvaniei și cu o violență pronunțată, ele au ținut moșierimea și organele locale ale puterii absolutiste în permanentă îngrijorare.

În vederea liniștirii maselor țărănești, autoritățile habsburgice au luat o serie de măsuri. În primul rînd au împins satele cu unități militare.

Pe lângă aceste măsuri s-au adus și unele dispoziții care au avut ca sarcină reglementarea legii de desființare a iobăgiei și clarificarea situației categoriilor de țărani la care nu se referea legea din 1848. Astfel a apărut la 10 ianuarie 1850¹⁸ o dispoziție a guvernatorului Transilvaniei care recunoștea valabilitatea legii din 1848 privitoare la desființarea iobăgiei și intrarea pămînturilor urbariale în proprietatea foștilor iobagi. Ea prevedea că autoritățile vor lua măsuri severe împotriva acelor persoane care nu vor respecta întocmai această lege. Dispoziția guvernatorului mai făcea cunoscut că toate celelalte categorii de țărani sînt datorare să îndeplinească în continuare obligațiile fixate în contractele încheiate cu moșierii. Ea mai prevedea formarea unei comisii pe întreaga țară, în vederea rezolvării tuturor problemelor legate de raporturile dintre moșieri și țărani, precum și în legătură cu proprietatea funciară.

La 2 martie 1853 apare patentă imperială pentru rezolvarea problemelor litigioase legate de raporturile dintre moșierii și țăranii din Banat, iar la 21 iunie 1854 o altă patentă pentru celelalte părți ale Transilvaniei.¹⁹

¹⁶ Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern, Registrul anilor 1849—1859. Vezi și G. Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 669. Bariț spune în legătură cu aceasta: „Fără nici o înțelegere prealabilă... la proprietari nu mergea nici un român la lucru... de curțile lor se fereau ca de locale infectate” (p. 664).

¹⁷ Datele referitoare la mișcările țărănești din acea vreme vezi în: *Ist. Rom.* vol. IV, p. 425—430; *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ediția II-a, p. 148—152; I. Kovács, *Mișcări țărănești în Munții Apuseni și împrejurimi între anii 1849 și 1854*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, 1957, p. 152—165.

¹⁸ Publicarea guvernatorului c. r. civil și militar din 10 ianuarie 1850, pentru principiile ce vin luate în băgare de seamă la hotărîrea în diferențe urbariale. Apărută în *Kulegere de pre înaltele patente împărătești ce au emis pentru Transilvania...*, 19 iunie 1849—febr. 1850, p. 142—144. Aici se spune: „Tristele întimplări a celor din urmă doi ani nu-i îndoială că au dat prilej ca comunitățile (obștile) ici coala să-și tindă mîinile la avere străină, dar încă se silesc și unii dintre foștii proprietari (domni pămînteni) de și copcea iobăgească între dinșii s-au desfăcut, și țărănilor de pînă acum li s-a recunoscut proprietatea pămînturilor, în stăpînirea și folosința lor aflătoare — a întrebuița timpul acesta de trecere din starea cea de mai înainte în aceasta nouă, spre aceea, ca drepturile sale de proprietari și mai încolo să le întrebuițeze; pre foștii iobagi sub deosebite titluri să-i stringă la facerea de slujbe, pămînturile iobăgești să le cuprindă de la ei — ba și dreptul de lemnărit și de pășunit, care se socotea ca o înzestrare a lor să-l cuprindă acei proprietari — prin care a lor urmare se primejduiește în de obște dreptul și siguranța”, p. 142.

¹⁹ Patentă împărătească din 21 iunie 1854 pentru Ardeal în care se cuprind dispozițiunile făcute pentru a pune în față desființarea legăturilor urbariale și desărcinarea pămîntului, precum și pentru a reglementa raporturile, ce prin aceasta s-au mutat, între foștii lor coloni sau iobagi și spun cît pentru pămînt, asemenea spre a ordina și reciprocele referințe de posesiune între dinșii în numita țară. Apărută în *Buletinul guberniului provincial pentru Marele Principat Transilvania*, cursul anului 1854, I. sesiune de la fasc. I pînă la XX., p. 300—325.

Recunoscînd valabilitatea legii de desființare a iobăgiei din 1848,²⁰ aceste patente au fixat formele și metodele de rezolvare a problemelor litigioase legate de raporturile dintre moșieri și țărani, precum și problema împrumutării. Ele au prevăzut și condițiile în care se poate dobîndi dreptul de proprietate. În ele se preciza că acele pămînturi trebuie socotite pămînturi iobăgești (urbariale) — în proprietatea foștilor iobagi — care la data de 1 ianuarie 1848 erau în mîna iobagilor. Aceeași soartă o aveau și pămînturile care au fost răpite de la iobagi de către moșieri între 1 ianuarie 1819²¹ și 1849. De asemenea, era considerat pămînt urbarial și acela care a fost procurat între 1 ianuarie 1819 și 1 iulie 1848, dacă țăranul plătea după el impozit, precum și acele loturi al căror caracter de pămînt iobăgesc era dovedit, chiar dacă ele nu au fost menționate în conscripția Czirákyană sau care ulterior au fost șterse din registrele de impozit.

Patentele au prevăzut și condițiile răscumpărării obligațiilor jelerilor, a țăranilor contractualiști, a taxaliștilor. Ele au prescris și formele de răscumpărare, fie plata în bani, fie renunțarea la o parte a lotului sau la întregul lot folosit.

Potrivit cu formele obligațiilor țărănești față de moșier se fixa și suma pentru răscumpărare. Dacă țăranul plătea moșierului o taxă, atunci suma medie a acesteia pe mai mulți ani înmulțită cu 20 constituia prețul de răscumpărare a obligațiilor. Dacă el dădea produse, de asemenea trebuia calculată valoarea medie a acestora pe mai mulți ani, iar dacă țăranul făcea robotă cu vitele sau cu palma se prevedea calcularea în bani a zilelor, socotind 20 de creștări pentru ziua de robotă cu vitele și 10 creștări pentru o zi de robotă cu palma. Și la aceste din urmă categorii, sumele medii, înmulțite cu 20, dădeau suma pe care trebuia s-o plătească țăranul jeler, contractualist sau taxalist pentru răscumpărarea obligațiilor.

Patentele au prevăzut că pămîntul muncit de acești țărani va intra în proprietatea lor numai după ce s-a plătit suma răscumpărării. Pînă la răscumpărare, țăranii erau datori să îndeplinească obligațiile pe baza contractelor încheiate cu mulți ani înainte, contracte ale căror prevederi nu se deosebeau mult de serviciile iobagilor.

Patentele au adus dispoziții și în problema pădurilor, pășunilor care înainte de 1848 erau în folosința comună a moșierilor și a țăranilor, iar după desființarea iobăgiei — legea din 1848 nedisponind de soarta lor — moșierii le-au considerat ca pe ale lor și au interzis folosirea acestora de către țărani. I. Pușcariu spune în legătură cu aceasta: „După ce s-a șters iobăgia, foștii domni pămînteni începuseră din privință — mai întîi că socoteau, că după ce s-a ridicat slujba, nu vor mai fi datori a mai îngădui iobagilor foloasele ce le-au avut mai înainte; — apoi — al doilea: că cu scoaterea iobagilor din stăpînirea foloaselor acestora, să scoată și din presumpțiunea de drept la acelea...”²²

Patentele au prevăzut posibilitatea separării de moșii a pășunilor și a pădurilor ce vor intra în proprietatea țăranilor, în raport cu lotul acestora. În general, pentru un ha de pămînt arabil țăranul putea să primească un teren de $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ ha de pădure.

²⁰ Idem, p. 1—5.

²¹ În anii: 1819—1820 a avut loc prima conscripție generală („Conscripția Czirákyană”) a proprietății funciare și a raporturilor dintre moșieri și țărani din Transilvania. Aceasta ar fi putut constitui o bază aproximativ reală pentru clarificarea felului pămîntului (alodial-urbarial). Moșierii însă au comis o serie de înșelăciuni cu această ocazie, ceea ce a avut urmări nefaste asupra maselor țărănești. În legătură cu aceasta citim următoarele în *Gazeta Transilvaniei*: „Se știe prea bine că și la anii 1819—1820 fusese înșelată o parte din țăărani, pentru că mulți posesori au fost prevăzători și o seamă de coloniciature (pămînt urbarial) le-au înscris pe numele lor de alodiature...” (*Gazeta Transilvaniei*, 31 ian., 1853). Aceste pămînturi înregistrate pe numele moșierilor au rămas în proprietatea moșierilor.

²² I. Pușcariu, *Kommentariu la pre înalta patentă din 21 iunie 1854 pentru Ardeal, Partea I, Sibiu, 1858, p. 135.*

În vederea rezolvării acestor probleme ridicate în patentele amintite se prevedea posibilitatea unor înțelegeri „pașnice” între țărani și moșieri. Tărâtimea se ferea de folosirea acestei metode de clarificare a problemelor, dar deseori era silită tocmai ea să o accepte în defavoarea ei. În legătură cu aceasta I. Pușcariu spunea: „În multe locuri au fost oameni siliți, înfricați, ori într-alt chip rău învățați, de au făcut păci de acelea păgubitoare, și cu mult mai impunătoare decât s-ar cuveni după această patentă”.²³

Patentele conțineau instrucțiuni privitoare și la înființarea așanumitelor „judecătoriai urbariale” pentru aceia care nu au căzut la înțelegere. Accentuăm că tărâtimea a refuzat calea înțelegerilor, presupunând că moșierii vor încerca să-i răpească cât mai mult pământ. Dar țăranii nu au avut încredere nici în lucrările judecătoriai urbariale, în fruntea cărora stăteau moșierii. Tărâtimea transilvăneană nu a cerut judecătoriai urbariale clarificarea situației ei și a pământurilor sale, deoarece pe de o parte ea era deja în posesia pământului, iar pe de altă parte se temea că va fi înșelată. Prin refuzul de a accepta metoda de înțelegere „pașnică”, precum și prin neglijarea totală a activității judecătoriai urbariale, tărâtimea din Transilvania ducea o luptă specifică pentru pământ împotriva moșierilor, a organelor locale și a instanțelor judecătorești înființate de către Curtea de la Viena.

*

Judecătoriai urbariale și-au început activitatea în 1858 în localitățile: Orăștie, Sibiu, Bistrița, Dej, Șimleul-Silvaniei, Odorhei, Tîrgu Mureș, Ti-mișoara. La Sibiu funcționa și un tribunal suprem care după 1867 s-a mutat la Tîrgu Mureș.²⁴

Actele normative în legătură cu activitatea acestor judecătoriai au prevăzut întocmirea unor dosare, cuprinzând indicarea precisă a terenului în discuție, schițarea situației juridice a pământului și o serie de acte despre felul pământului și raporturile dintre moșier și țaran, începînd de la 1819. În lipsa unor documente scrise, dispozițiile au aprobat și aducerea unor martori pentru dovedirea situației.

La aceste judecătoriai au sosit zeci de mii de cereri, în majoritatea lor din partea moșierilor. Moșierii arătau — falsificînd realitatea — că loturile folosite de țăranii din împrejurimile moșilor sînt pămînturi alodiale și nu urbariale, cerînd sentințe în favoarea lor.²⁵ Moșierii nici nu s-au prezentat în fața instanțelor, trimițînd la procese pe administratori și pe avocații lor. Faptul că moșierii au declarat date false e dovedit de însuși Tribunalul suprem ce funcționa la Sibiu.²⁶ Acesta, analizînd cererile înaintate, a constatat că, într-un interval scurt de timp, mulți moșieri au făcut declarații contradictorii în legătură cu pămînturile. Cu cîțiva ani înainte, cu ocazia întocmirii listelor pentru sumele de despăgubire după loturile urbariale intrate în proprietatea foștilor iobagi, moșierii au declarat terenuri întinse ca pămînturi urbariale, iar acum aceste terenuri au fost de-

²³ *Idem*, p. 84.

²⁴ Ürmössy Lajos, *Tizenhét év Erdély történetéből* (Șaptesprezece ani din istoria Transilvaniei), 1894, vol. I, p. 170.

²⁵ Arhivele statului, Cluj, Dej, Satu-Mare, Tîrgu-Mureș, Fond. Urbariale. Vezi și Josef A. Ritter v. Grimm, *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*, Wien, 1863.

²⁶ Arhivele statului Cluj, Fond. Scaunul Arieș, Urbariile, 1863.

clarate ca pământuri alodiale. Prima declarație a fost făcută cu scopul de a primi o sumă mai mare ca despăgubire, iar a doua declarație, după achitarea acestor sume, ca să recucerească pământurile urbariale. În aceste acțiuni, moșierii s-au folosit de sprijinul autorităților locale, care le-au eliberat documente false. În multe locuri moșierii au mituit elemente de clasate și le-au adus în fața judecătorilor urbariale ca martori oculari.

În cele mai multe părți ale Transilvaniei, moșierii au pretins ca tot pământul muncit de țărani să fie declarat pământ alodial și cereau predarea lui moșierului. În fostul scaun al Arieșului de exemplu din cele 121 de cereri înaintate judecătoriei urbariale, în 85 se pretindea întregul lot folosit de țărani.²⁷ În fostele scaune Ciuc, Trei-Scaune, Odorhei, Mureș, de asemenea aproape toți moșierii au declarat pământurile urbariale ca fiind pământuri alodiale și au cerut să intre în proprietatea lor.²⁸

Moșierii, pe lângă că urmăreau cu această ocazie recucerirea loturilor iobăgești, mai cereau și predarea pământurilor comunale, a pășunilor și a pădurilor folosite în comun de țărani. În Transilvania — unde pădurile și pășunile ocupau mai mult de 54% din suprafața teritoriului — spolierea țăranimii de aceste proprietăți comune ar fi contribuit într-o măsură decisivă la sărăcirea maselor pe de o parte, și la completarea marilor moșii, la centralizarea proprietății, pe de altă parte.

Nu au fost rare acele cazuri când țăranului jeler i s-a pretins după scoaterea lui din proprietate chiar și părăsirea casei. Semnificativ a fost cazul jelerilor din Sînmihaiul de Jos (Turda)²⁹ cărora, după ce li s-a luat pământul cu forța, li s-a mai pretins să-și părăsească și casele. La fel era situația țăranimii din Reteag (Dej), Budila (Brașov), Lăzărești (Tîrgu-Mureș), Sabed (Tîrgu-Mureș), Ciula (Cluj), Berini (Timișoara), Acmaru (Orăștie), Budiu Mic (Tîrgu-Mureș) etc. Țărănimea de aici suferea încă din anii patentelor de amenințările moșierilor, iar în timpul proceselor urbariale aceste comune au fost împinzite cu jandarmi, în vederea evacuării imediate a lor, după pronunțarea sentințelor.³⁰

Moșierimea, folosindu-se de sprijinul autorităților locale și al organelor judecătorești, a pornit în anii 1858—61 un atac fățiș împotriva proprietății țărănești, pentru sporirea moșiilor. Uneltirile moșierilor erau nesfîrșite în problema răpirii pământurilor țărănești. Nu întâmplător scria Barițiu în acel timp: „Este sentința unanimă a tuturor oamenilor de caracter ciți cunosc bine comitatele Transilvaniei că de 8 ani încoace populațiunii rurale-i merge tot așa de rău, precum îi mersese pînă la 1848”.³¹

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Arhivele statului Tîrgu-Mureș, Fond. Urbariile, 1860. Vezi și Apor K., *A székelly örökség történelmi és jogi szempontból* (Moștenirea secuiască din punct de vedere istoric și juridic), 1868, p. 24—28.

²⁹ Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern, Nr. 194 din 1853 și 7082 din 1855.

³⁰ Arhivele statului Budapesta, Fond. K.k. Min. des Innern, Nr. 27046/1853, 32903/1852, 1726/1854, 23779/1953, 26152/1852, 194/1853, 2887/1853, 9182/1853.

³¹ *Gazeta Transilvaniei*, an. XXXIX (1876), nr. 2, p. 1.

Atîta timp cît moşierii se bucurau de sprijinul autorităţilor în problema procurării documentelor, ţăranii cheltuiau sume mari pentru obţinerea unui certificat, care pînă la urmă era pus la îndoială în faţa instanţelor judecătoreşti. E de subliniat că procurarea documentelor a fost îngreunată în aşa fel, încît acestea numai personal şi numai în centrele administrative se puteau cere. Pierderea zilelor de muncă, sumele plătite pentru cereri şi în sfîrşit respingerea lor pe motivul că ele nu sînt documentate în mod potrivit, toate acestea făceau ca ţăranii să renunţe chiar de la început de a folosi acest procedeu pentru clarificarea problemelor legate de pămînt şi raporturile cu moşierii.

Lucrările judecătoriilor urbariale progresau foarte încet, pe de o parte datorită greutăţilor de procurare a documentelor respective, iar pe de altă parte pentru faptul că autorităţile se temeau de agitaţiile ţărăneşti. Masele ţărăneşti erau nemulţumite chiar numai de simpla existenţă a acestor judecătorii urbariale, încît nu e de mirare că sentinţele lor au provocat serioase mişcări în rîndurile ţăranilor. Din acest motiv, după doi ani şi jumătate judecătoriile şi-au sistat activitatea în 1861. Începînd din acest an, problemele litigioase dintre moşieri şi ţărani au fost trimise tribunalelor comitatelor, care însă, în lipsa specialiştilor, lucrau foarte încet. De altfel nu era nici în interesul Curţii de la Viena, — mult zguduită de războiul din 1859 şi de intensificarea luptei de eliberare naţională, — să înrăutăţească situaţia ţărănimii nemulţumite de sentinţele aduse în favoarea moşierilor. Astfel, autorităţile trăgăneau lucrările şi pînă la încheierea pactului dualist s-a făcut prea puţin în problema rezolvării raporturilor dintre moşieri şi ţărani.

După încheierea pactului dualist, moşierii maghiari au cerut reînfiinţarea judecătoriilor urbariale. În fruntea judecătoriilor urbariale, reînfiinţate imediat după 1867, au fost numiţi moşieri care aduceau fără scrupule sentinţe în favoarea moşierilor. Moşierimea maghiară s-a folosit de situaţia ei privilegiată, de sprijinul guvernelor burghezo-moşiereşti şi a dirijat activitatea acestor judecătorii în aşa fel, încît să servească absolut interesele ei. De la 1872, lucrările acestor instanţe au fost preluate de tribunalele regale, organe care de asemenea depindeau de clasele stăpînitoare maghiare.³² Sentinţele acestor instanţe au produs mari schimbări în problema repartizării proprietăţii funciare din Transilvania. G. Bariţ — analizînd cu profunzime problemele ţărăneşti din Transilvania din acea vreme — scria în 1874 în legătură cu aceasta: „Pe atunci poporul (1848) avea în proprietatea sa din teritoriul ţării parte mult mai mare decît

³² Arhivele statului Budapesta, Fond. Ministerul agriculturii şi al industriei, Acte prezidenţiale, Nr. din 1881.

aristocrația, iar românii aveau pământ mult mai mult decît toți ceilalți locuitori ai Transilvaniei”.³³

Judecătoriile urbariale reînființate, precum și tribunalele regale de la 1872 s-au dovedit mai active decît instanțele care au funcționat pînă la 1867. În scurt timp au fost aduse o serie de sentințe în problemele litigioase urbariale. În fostele scaune Ciuc, Odorhei, Trei-Scaune, Mureș, de exemplu, din circa 3200 de cazuri duse în fața instanțelor au fost rezolvate 600 în favoarea moșierilor.³⁴ În celelalte părți ale Transilvaniei situația era la fel de apăsătoare pentru țărănime. Sentințele au fost aduse în favoarea moșierilor și executate cu forță jandarmerească. În legătură cu aceasta se scria: „Arhivele tribunalelor și ale curților de a doua și a treia instanță gem de miriadele așa numitelor procese urbariale, adică agrare de natură feudalistică dintre care unele decise definitiv în instanța supremă se pot executa numai cu ajutorul baionetelor.”³⁵

Pe baza actelor false ale moșierilor, judecătoriile urbariale au reluat o parte a pămînturilor intrate în proprietatea țăranilor în temeiul legii din 1848 și au reluat și pămînturile ocupate în 1848—49. Tuturor iobagilor care au declarat, cu ocazia conscripției Czirakyene (1819—1820), sub influența moșierilor, că ei sînt jeleri, cu toate că roboteau și pe mai departe ca iobagi, li s-au luat pămînturile. Jelerilor li s-a creat o situație și mai grea. Pe lîngă faptul că li s-a luat întreg pămîntul pe care-l aveau în posesiune, au fost scoși și din locuințele lor. În legătură cu aceasta, în Memorialul întocmit de către reprezentanții alegătorilor români la conferința generală ținută la Sibiu în zilele de 12—14 mai 1881 se spune: „În legile agrare s-au strecurat multe dispoziții referitoare nu la iobagi, ci la zileri, curteni... subincvilini, arendași, cu intențiunea însă, ca prin interpretări sinistre aplicate la iobagi din vechime, să-i scoată pe aceștia din locuințele, și moșioarele lor. Așa am văzut sate întregi deposedate, sute de familii aruncate pe stradă... Regularea posesiunilor e o adevărată calamitate pentru popor... Mii de locuitori... sînt și astăzi în pericol de a fi alungați din vetrele și moșiile străbune.”³⁶

Dintr-o serie de sentințe de scoatere a țăranilor din locuințele lor, cazul țăranilor din Tofăleni a provocat o indignare adîncă atît în rîndurile intelectualității române din Transilvania, cît și ale maselor țărănești. Baroul moșier Apor Carol, cu pămînturi întinse în apropierea orașului Tîrgu-

³³ G. Bariț, *Relațiunile proprietății de pămînt în Transilvania*, în *Transilvania*, anul VII, Nr. 17 și 18, din 15 septembrie 1874, p. 205. G. Bariț — contemporan al evenimentelor din 1848—1849 — confirmă datele documentelor arhivistice, care arată că în anii revoluției țărănimea din Transilvania a ocupat teritorii întinse de pămînturi alodiale. Aceste pămînturi i s-au luat țăranimii cu ocazia proceselor urbariale. Pe lîngă aceste pămînturi ea a pierdut și o parte a pămînturilor urbariale intrate în proprietatea ei pe baza legii din 1848.

³⁴ Apor K., *op. cit.*, p. 24—28.

³⁵ *Transilvania*, anul XV, 1884, nr. 9—10, p. 65—66.

³⁶ Memorialul compus și publicat din însărcinarea Conferinței Generale a reprezentanților alegătorilor români adunați în zilele din 12, 13 și 14 mai, st. n. 1881, prin Comitetul său emis cu acea ocaziune, Sibiu, 1883, p. 112.

Mureș, ca președinte al Tablei regești din Tîrgu-Mureș, al judecătoriilor urbariale, după silnicii efectuate timp de 16 ani a obținut o sentință definitivă împotriva țăranilor jeleri din această localitate. Loturile muncite de ei li s-au luat și au fost alungați din locuințele lor. Jelerii din Tofăleni au stat zile întregi sub cerul liber. În telegrama adresată redacției gazetei „Federațiunea” de cinci țărani din Tofăleni în numele celor izgoniți din casele lor, citim următoarele: „Trei sute de suflete românești, 26 de familii, cu copii în fașă stau de opt zile pe drum; li s-au licitat în timp de două zile toată averea și recolta lor din anul acesta; se plîng împreună copiii și bătrînii de frig și de foame”.³⁷ Gazeta condamnă³⁸ atitudinea moșierului Apor și își ridică glasul împotriva tuturor nelegiuirilor, accentuînd că pămîntul este al celor ce-l cultivă cu sudoarea lor”.³⁹ Țărănimea din împrejurimi, găsindu-se și ea într-o situație grea, în urma proceselor, participă la ajutorarea acestor jeleri.

*

S-a mai subliniat că țăărănimea din Transilvania, în lupta ei pentru menținerea loturilor cucerite în timpul revoluției, și-a exprimat în adresele trimise autorităților superioare hotărîrea fermă împotriva actelor abuzive de răpiri de pămînturi din partea moșierilor. După apariția patentelor, neavînd încredere în aceste acte impetoriale, țăărânii le considerau ca noi măsuri luate în favoarea moșierilor și astfel nu numai că nu au respectat prevederile patentelor privitoare la rezolvarea prin înțelegere a problemelor litigoase, dar au și refuzat să folosească instanțele judecătorești pentru clarificarea caracterului pămînturilor lucrate de ei, precum și a raporturilor lor cu moșierii. În această atitudine a țăărânilor este exprimată hotărîrea fermă a acestora de a refuza orice schimbare ce s-a creat în relațiile de proprietate în timpul revoluției în urma luptei țăărănimii din Transilvania.

În această perioadă extrem de grea, cînd moșierii ajutați de organele locale ale puterii fac totul să recucerească loturile luate de ei, țăărânii din Transilvania au dus lupta și pe alte căi. Ei s-au răscolit în mai multe părți împotriva grelelor sentințe ale judecătoriilor urbariale. În lupta ei pentru zădărnicierea executării sentințelor judecătorești, țăărănimea s-a ciocnit în primul rînd cu reprezentanții organelor locale ale puterii. Deoarece ura maselor împotriva acestora era nesfîrșită și din cauză că ei întruhipau și asuprirea națională, ciocnirile erau extrem de ascutite. Îmbinarea celor două năzuințe ale țăărănimii — lupta pentru pămînt și pentru eliberarea națională — a contribuit la creșterea dirzeniei sale. E adevărat că, din motive obiective, pe de o parte legate de problema specifică a procesului de răpire a pămînturilor prin sentințele judecătoriilor urbariale, ceea ce nu s-a extins asupra tuturor comunelor, pe de altă parte de teroarea cruntă dezlănțuită de autoritățile habsburgice pînă la 1867, nu au izbucnit răscoale de mare amploare, cu o întindere pe regiuni întregi. Totuși, mișcările spontane care au avut loc în diferitele părți ale Transilvaniei arată hotărîrea fermă a țăărănimii în lupta dusă pentru pămînt, de a apăra ceea ce a cucerit în timpul revoluției.

La Corbești (lîngă Oradea) de exemplu în 1861, locuitorii satului nefiind mulțumiți cu sentințele judecătoriei urbariale, prin care urma să li se ia pămînturile folosite de ei pe motivul că acelea sînt pămînturi alodiale, s-au răscolat și au atacat unitatea

³⁷ *Federațiunea*, nr. 112, din 13 octombrie 1869.

³⁸ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

de jandarmi trimisă la fața locului. Cu toate că răscoala a fost înăbușită, țărani nu au acceptat sentința adusă în defavoarea lor și au continuat să folosească pământurile ca pe ale lor. Numai după trimiterea unei unități de 50 de soldați organele locale au reușit să liniștească pe țărani.⁴⁰

Locuitorii din Drăuț (Arad) s-au ciocnit în 1863 cu autoritățile locale, care au încercat să pună în aplicare sentința defavorabilă pentru țărani a judecătoriei urbariale. Mișcarea s-a soldat cu omorîrea unui țaran și rănirea mai multor locuitori de către jandarmii veniți în ajutorul puterii locale, care au fost atacați de mulțime.⁴¹

Caracteristică pentru violența mișcărilor țărănești din acea vreme e și revolta țăranilor din Brebi (lingă Jibou). În 1864 locuitorii satului, neluind în considerare hotărîrea favorabilă moșierului în problema pășunii, au ocupat pășunea. Administratorul moșiei, cu ajutorul organelor locale, a pornit împotriva țăranilor pentru a salva pășunea. Țăranii l-au omorît pe administrator și au alungat chiar pe subprefectul sosit la fața locului împreună cu alți reprezentanți ai puterii de stat. După înăbușirea mișcării cu ajutorul unităților armate aduse din Oradea, autoritățile au arestat căpeteniile mișcării și pe participanții cei mai activi, în total 51 de persoane.⁴²

Mișcări împotriva sentințelor judecătorești urbariale au avut loc și mai târziu, în perioada dualismului, cu toate că guvernele burghezo-moșierești maghiare au introdus un regim și mai sever prin acordarea unei puteri nelimitate jandarmilor, pretorilor și notarilor.

Cauzele mișcărilor țărănești sînt aceleași și în această perioadă: sentințele aspre împotriva țăranimii. Dar mai contribuie la acestea și alți factori. În timpul dualismului a fost introdusă noua carte funciară, s-au mărit taxele de acoperire a cheltuielilor de procese urbariale, s-a trecut intens la comasări. Toate acestea erau în legătură cu activitatea judecătoriilor urbariale, ale căror atribuții se concentrău în dualism în direcția separării definitive a pămînturilor moșierești de cele țărănești, ceea ce constituia noi ocazii pentru răpirile de pămînturi țărănești de către moșieri. Prin lărgirea activității judecătoriilor urbariale, conducătorii lor, precum și executorii sentințelor lor aspre au devenit și mai odioși în fața țăranimii din Transilvania. De aceea și mișcările vor fi accentuate, fapt care va duce la ciocniri și mai grave între masele țărănești și organele locale ale puterii burghezo-moșierești.

Nemulțumiri fătîșe izbucnesc printre țăranii din Ocna Sibiului în 1870, din cauza introducerii noii cărți funduare, cu care ocazie moșierii încearcă să răpească de la țărani numeroase loturi.⁴³ La Păuliș (Arad) izbucnește o revoltă în 1872 din cauza taxelor prea mari cerute de autorități în problema reorganizării hotarului.⁴⁴ În 1878 s-au răscolat țăranii din Bucova (Hunedoara),⁴⁵ iar în 1879 cei din Ianca (Bihor).⁴⁶ Țăranii acestor două comune s-au opus sentințelor judecătoriilor urbariale, aduse împotriva lor în problema clarificării felului pămîntului și a comasărilor. În 1881 au loc nemulțumiri fătîșe împotriva nelegiuirilor instanțelor judecătorești la Remetea Mare din Banat. Țăranii au refuzat să accepte sentința aspră și nedreaptă pentru ei și s-au ciocnit cu jandarmeria trimisă la fața locului. Mișcarea s-a terminat cu

⁴⁰ Sashegyi Oszkár, *Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon* (Mișcări ale muncitorilor și țăranilor în Ungaria), 1849—1867, Budapesta, 1959, p. 343—345.

⁴¹ *Idem*, p. 442.

⁴² *Idem*, p. 446. Țărănimea din Brebi suferea de silniciile moșierului încă în anii 1852—53. În 1853 asupriții au făcut o cerere către organele superioare, în care au arătat situația lor extrem de grea. (Arhivele statului Budapesta, Fond, k.k. Min. des Innern, Nr. 5595 din 1853).

⁴³ Georg Duzinchevici, *Der Aufruhr von Salzburg* (Ocna Sibiului) *im Jahre 1870*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Sibiu, 1959, Nr. 1, p. 202—204.

⁴⁴ I. Slavici, *Lumea prin care am trecut*. București, 1930, p. 65—69. Vezi și *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ediția II-a, p. 261.

⁴⁵ Arhiva Institutului de istorie din Cluj, Fond. Problema națională, Pachet nr. 5.

⁴⁶ *Idem*.

arestări și mai mulți răniți din partea țăranilor.⁴⁷ La fel de intensă era și mișcarea țăranilor din Fechetău în Bihor, din anul 1887. După ce, timp de circa patru decenii de la eliberarea iobăgiei, țăranii acestei localități erau exploatați în condițiile vechi feudale, în 1887 li s-a luat o parte a pământurilor de către moșier. Țăranii împotrivindu-se, moșierul a adus forțe armate pentru executarea sentinței judecătoreii urbariale.⁴⁸

Judecătoriile urbariale au adus o serie de sentințe și în problema pădurilor și pășunilor, lipsind locuitorii de dreptul de pășunat și de pădurit. Cele mai multe sentințe de acest fel au fost aduse pe seama locuitorilor din Munții Apuseni și din împrejurimi, precum și a celor din părțile estice ale Transilvaniei, bogate în păduri. Țărănimea, oprită să folosească pădurile, lua lemne cu forța din ele. În pădurile fiscului din jurul Abrudului de exemplu, între 1860—1868, s-au semnalat peste 7500 de cazuri de intrări cu forța și ocupări de păduri și pășuni.⁴⁹ Autoritățile au trimis în repetate rânduri forțe armate împotriva țăranilor. Astfel, în primăvara anului 1862, la Valcău și Călățele, țăranii s-au ciocnit cu jandarmii și i-au alungat.⁵⁰ Țăranii curialiști din satul Feleac (Cluj), după ce au pierdut procesul intentat împotriva orașului Cluj pentru pădurile din jurul satului, au intrat în 1861 și le-au ocupat. Autoritățile erau neputincioase.⁵¹ Acțiuni asemănătoare au avut loc și la Curpeni (Hunedoara) în 1863, precum și la Leghia (Cluj) în 1867. În 1886 are loc o mare mișcare în Munții Apuseni, la care iau parte circa 300 de țărani.⁵² Pentru liniștirea țăranimii nemulțumite din cauza răpirii definitive prin sentință judecătorească a dreptului de a folosi pădurile, au fost trimiși jandarmii la fața locului. Țăranii s-au ciocnit cu ei. Au fost impușcați trei țărani. În 1890 a fost reprimată o altă mișcare la Feldru (Năsăud), prin omorirea a 7 țărani.⁵³

Din aceste cîteva date reiese cît de aprigă era lupta maselor populare contra sentințelor grave aduse împotriva țăranimii, în problema folosirii pădurilor. Astfel de mișcări locale, cu un caracter violent, au avut loc în mai multe părți ale Transilvaniei. Aceste exemple arată că țăărănimea ducea o luptă susținută împotriva răpirii de pămînturi. Cu aceste ocazii a ieșit la iveală cît de odioasă era în fața țăărănimii din Transilvania stăpînirea austriacă și apoi cea burghezo-moșierească maghiară, care sprijinea fără rezerve uneltirile moșierilor în problema răpirii pămînturilor țăărănești.

*

Cu toate că masele țăărănești au luptat cu dirzenie împotriva răpirii de pămînturi, moșierii, folosindu-se de sprijinul autorităților locale, au reușit să-și ajungă scopurile.

În multe localități s-au pierdut documentele privitoare la aceste procese și astfel nu se poate cunoaște precis numărul țăranilor spoliați de pămînturile lor și aruncați pe drumuri. Semnificativ este însă faptul că între 1 ianuarie 1870 și 1 ianuarie 1880 (perioada cînd procesele urbariale erau în plină desfășurare) numărul gospodăriilor în Transilvania — după cum spune Bariț — a scăzut cu 27%.⁵⁴ Desigur că majoritatea gospodăriilor

⁴⁷ Arhivele statului Budapesta, Fond. Arhiva Ministerului de interne, II—3879 din 1881.

⁴⁸ Arhiva Institutului de istorie din Cluj, Fond. Problema națională, Pachet nr. 6.

⁴⁹ Erdészeti Lapok (Gazeta de silvicultură), Anul VIII, Fasc. 8 și 9 din 1869, p. 318.

⁵⁰ *Korunk* (Epoca noastră), 7 mai 1862.

⁵¹ *Alföld* (Cîmpia), 22 decembrie 1841.

⁵² *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ediția II-a, p. 262.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Observatorul*, anul VI, nr. 3 din 1883, p. 9.

țărănești a dispărut în urma răpirii pământurilor de către moșieri, prin sentințele judecătoriilor urbariale. În legătură cu această problemă Bariț scria: „Cei mai mulți pierzându-și moșioara avută în sat, sau în urma sărăcirii pe vreo cale normală, sau ceea ce se întâmplă mai des, prin răpirea hoțască... prin procese urbariale, s-au mutat în cetăți și orașe ca să ducă acolo viața de proletari, adică muncitori pe zi, grădinari, cărători, servitori.“⁵⁵

Față de situația din anul revoluționar 1848 și de după revoluție, când, prin ocupări de pământuri, mulți țărani dețineau loturi mai mari și pământuri comunale întinse, în deceniile 8—9 ale secolului al XIX-lea, după o activitate de circa 30 de ani a judecătoriilor urbariale, țăranimea dispunea de o proprietate mult mai mică, de o calitate proastă. La crearea acestei situații, pe lângă factorii obiectivi ai dezvoltării capitaliste, a contribuit într-o măsură considerabilă activitatea judecătoriilor urbariale, înființate în vederea clarificării felului pământului, dar care a fost folosită de către moșierii din Transilvania, sprijiniți de Curtea de la Viena și de guvernele burghezo-moșierești maghiare, pentru acaparări de pământuri.

I. KOVACS

ÜBER DIE TÄTIGKEIT DER SOGENANTEN „URBARIALGERICHTSHÖFE“

(Zusammenfassung)

In Anbetracht der Unzufriedenheit der Bauernmassen nahm der Landtag Transsilvaniens in 1848 das Gesetz über die Aufhebung der Leibeigenschaft an. Die Fronbauern, die Urbarialgrundstücke besaßen, wurden deren freie Eigentümer. In Transsilvanien gab es jedoch auch Bauern die unter ähnlichen Bedingungen fronten, von juridischem Standpunkte aus aber nicht als Leibeigene betrachtet wurden. Auf diese bezog sich das Gesetz von 1848 nicht.

Da es keine genaue Konskription über die Lage der verschiedenen Bauernkategorien und über die Art des Bodens gab, so dass man nicht bestimmt wusste, welcher Boden dem Gutsherren und welcher den Leibeigenen gehört und als solcher in den Besitz der befreiten Fronbauern übergehen sollte, nahmen in 1848—1849 die Bauern, sowohl die Leibeigenen, wie auch die anderen Bauernkategorien die von ihnen bearbeiteten Grundstücke in Besitz. In einigen Orten besetzten die Bauern auch Grundstücke von denen es bekannt war, dass sie gutsherrliche Felder sind.

Die Gutsherren waren während der Revolution den Bauern gegenüber machtlos. Nach der Niederwerfung der Revolution gingen sie jedoch mit Hilfe der lokalen Organe der Habsburgermacht zur Wiedergewinnung dieser Grundstücke über, infolge dessen in den Dörfern Transsilvaniens eine sehr gespannte Lage eintrat.

Zur Beseitigung dieser Zustände erliess der Wiener Hof die kaiserlichen Patente von 1853 und 1854 für die Lösung der streitigen Fragen zwischen Bauern und Gutsherren. Die Patente sahen dafür zwei Möglichkeiten vor: den Weg der „fried-

⁵⁵ *Ibidem*.

lichen Abkommen“ und den Gerichtsweg. In 1858 wurden die Urbarialgerichtshöfe ins Leben gerufen.

Mehrere Jahrzehnte hindurch fällten diese von Gutsherren geleiteten Gerichtshöfe tausende Urteile, die fast ausnahmslos den Gutsbesitzern günstig waren und enteigneten den Bauern einen grossen Teil des Bodens der auf Grund des 1848-er Gesetzes in deren Besitz übergegangen war, sowie den ganzen, während der Revolution besetzten gutsherrlichen Boden.

Besonders nachsichtslose Urteile wurden nach dem dualistischen Pakt von 1867 gefällt.

In vielen Ortschaften wurden die Bauern, nachdem sie des Bodens beraubt wurden, auch aus den Wohnungen gesetzt und vertrieben. Die Urteile der Urbarialgerichtshöfe trugen zur verstärkten Verarmung der Bauernschaft in Transsilvanien bei.

Die Bauernschaft aus Transsilvanien führte einen standhaften Kampf gegen dieses Unternehmen der Gutsherren. An mehreren Orten brachen Aufstände aus und fanden ernste Zusammenstösse zwischen den Bauern und bewaffneten Einheiten der Staatsmacht statt.

MAREA INDUSTRIE A MORĂRITULUI ÎN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC. XIX ȘI ÎNCEPUTUL SEC. XX

Trecerea de la modul de producție feudal la cel capitalist a dus la transformări radicale în structura tehnică și modul de organizare a industriei. Producția manufacturieră bazată pe munca manuală a fost înlocuită cu marea industrie mecanizată bazată pe munca mașinilor. Pe lângă trăsăturile generale ale acestui proces de trecere la marea industrie mecanizată, apar unele particularități în diferite țări și regiuni. O particularitate importantă o constituie faptul că rolul și locul pe care îl au diferitele ramuri ale industriei este diferit în funcție de condițiile concrete ale fiecărei țări sau regiuni.

În prezenta lucrare ne propunem să aducem unele contribuții la cercetarea istoricului formării marii producții în sectorul morăritului. Ne-am străduit să elucidăm rolul pe care l-a avut morăritul în dezvoltarea capitalismului din Transilvania, rol oarecum asemănător¹ cu acela pe care l-a avut industria textilă în majoritatea țărilor europene în perioada revoluției industriale.

*

După cum a constatat istoriografia noastră, marea industrie din Transilvania a început să se dezvolte după desființarea relațiilor de producție feudale în timpul revoluției burghezo-democratice din 1848—1849. În urma abolirii iobăgiei și a apariției pieței forței de muncă libere, relațiile de producție capitaliste au devenit dominante, deschizând un câmp mai larg formării industriei mecanizate.

Cu toate acestea, destrămarea vechilor forme ale industriei și trecerea la industria mecanizată era frânată de unele cauze importante. În primul rând, marea proprietate moșierească n-a fost lichidată în Transilvania. ceea ce a însemnat existența în continuare a numeroase rămășițe feudale.

¹ Cf. Olga Constantinescu — N. N. Constantinescu, *Cu privire la problema revoluției industriale din România*, București, 1957, p. 66; A. Egyed, *Aspecte ale dezvoltării industriei mari din Transilvania între anii 1867—1873*, în *AIIC*, 1962, p. 145—147.

Prin urmare, dezvoltarea pe cale „pașnică” a agriculturii, ca rezultat al menținerii sistemului latifundiar, a încetinit lărgirea formării pieții interne a capitalismului. În al doilea rînd, dezvoltarea rapidă a mării industrii din Transilvania² a fost frînată de urmările includerii Transilvaniei în teritoriul vamal comun al imperiului austriac, ceea ce a asigurat capitalului industrial și comercial austriac posibilitatea de a dispune liber de piața de desfacere a acestei provincii și de a o transforma în furnizoare de materii prime necesare industriei austriece³. Teritoriul vamal comun înfăptuit în 1850 a înlesnit concurența în Transilvania a produselor industriale austriece și cehe, fapt care a frînat în Transilvania dezvoltarea unor ramuri ale industriei prelucrătoare. Astfel de ramuri au fost cea textilă, de piele, industria constructoare de mașini, industria chimică, de sticlă și altele. În schimb, alte ramuri, cum erau mineritul, siderurgia, industria de cherestea, s-au dezvoltat în Transilvania într-un ritm accelerat pe de o parte datorită faptului că industria din Austria avea nevoie de produsele acestor ramuri, pe de altă parte datorită rolului acestor ramuri industriale în acumularea capitalului în mîna burgheziei austriece. (Acele ramuri fuseseră acaparate în mare măsură de capitalul austriac.)

Industria alimentară din Transilvania și în primul rînd morăritul și producția de alcool, avea condiții de dezvoltare mai favorabile în comparație cu majoritatea ramurilor industriale, deoarece ea nu a fost atinsă, în prima ei perioadă de afirmare, de concurența străină și se sprijinea, pe lîngă piața internă, și pe întreaga piață de desfacere din monarhie. Pe lîngă aceste condiții concrete, dezvoltarea într-un ritm mai accelerat a industriei morăritului se explică prin faptul că această ramură — față de multe alte ramuri — necesita investiții mai mici, asigurînd capitaliștilor autohtoni un teren de activitate accesibil, promițînd totodată realizarea unui profit ridicat.

Începuturile formării mării industrii a morăritului. Perioada 1848—1867.

În feudalism morăritul a constituit o ramură auxiliară a agriculturii. Dreptul la morărit era deținut de moșieri, de fisc, de orașele privilegiate, de mănăstiri, precum și de alte instituții medievale care practicau morăritul, ori prin gospodărire proprie ori prin arendare. Din punct de vedere al forței lor motrice, morile prezentau o mare varietate: mori de apă, mori cu tracțiune animală („mori uscate”), de vînt, mori plutitoare și altele.

² În legătură cu germenii industriei mecanizate din Transilvania cf. Șt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Buc., 1955, p. 79—81; N. N. Constantinescu, *Aspecte ale dezvoltării capitalismului premonopolist din România*, Buc., 1957, p. 29—31; pentru minerit, cf. D. Prodan, *Date asupra mineritului în Transilvania în preajma anului revoluționar 1848*, în *Studii*, nr. 2/1950; Al. Neamțu, *Inovatori români în tehnica minieră din Transilvania în a doua jumătate a sec. XVIII*, în *Studii*, nr. 2/1957.

³ Cf. *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România*, sub red. N. N. Constantinescu, Buc., 1959, p. 436—437.

Fără îndoială, morile acționate prin folosirea forței hidraulice prezentau și în feudalism avantaje mari față de restul morilor, dar tehnica generală a morăritului era totuși rudimentară, caracteristică modului de producție feudal. „În trecut, când capitalismul nu crease încă în Rusia o mare industrie mecanizată, precum și în prezent — scria Lenin în lucrarea sa »Dezvoltarea capitalismului în Rusia« — în ramurile industriale în care ea nu există încă, constatăm o stagnare aproape totală a tehnicii, vedem întrebuințarea aceluiași mașini-unelte manipulate manual, aceleași mori de apă sau de vânt care erau folosiți în producție și acum câteva secole“⁴. Constatarea lui Lenin are o valabilitate generală.

În condițiile feudalismului, când piața produselor morăritului a fost extrem de îngustă, iar tehnica morilor rudimentară, capacitatea de producție a lor a fost redusă; numărul morilor însă era foarte ridicat.

Germenii marii producții în morăritul din Transilvania au apărut în perioada destrămării feudalismului, când unele mori de apă în special din Banat și din fostul comitat Arad au început să producă în scopul vânzării făinii pe o piață mai largă. „Pe Mureș și Bega — se poate citi într-o carte din 1847 — multe mori produc o mare cantitate de făină, pentru care comercianții vin din ținuturi îndepărtate, și care este cunoscută în comerț sub denumirea de arădeană“⁵. Cu această făină se făcea comerț renumit și în străinătate⁶.

Cu toate că morile menționate reprezentau germenii morăritului comercial⁷, aceste mori, din punct de vedere tehnic, nu prezentau schimbări însemnate față de restul morilor: ele au lărgit capacitatea de producție pe baza tehnicii vechi, de obicei prin înmulțirea numărului pietrelor de moară, care au constituit secole de-a rândul principala piesă de producție a morilor.

Posibilitatea trecerii la marea producție mecanizată a apărut în această ramură odată cu începutul folosirii forței cu aburi. „Apariția motorului cu aburi la moară avea o importanță excepțională pentru dezvoltarea măcinatului, deoarece numai din acest moment se poate vorbi despre mecanizarea completă a producției morăritului după perioada manufacturieră a tehnicii ei manuale“⁸. Mașina cu aburi a înlăturat o serie de defecțiuni care apăreau periodic în mod inerent, la celelalte categorii de mori (lipsă de apă, inundații, furtuni și altele) și care perturbau producția. După mașinile cu aburi s-au introdus treptat în marile mori multe alte perfecționări tehnice, printre care cea mai perfecționată mașină-unealtă în această ramură: valțurile. Prin noile metode de producție s-a ivit posibilitatea măririi, îmbunătățirii și ieftinirii producției⁹, totodată noile mori cu aburi au început să fie organizate pe baze capitaliste. Tocmai de aceea a constatat Lenin că „...moriile cu aburi constituie un fenomen caracteristic epocii marii industrii mecanizate“¹⁰.

⁴ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, Buc., 1951, p. 536.

⁵ Fényes Elek, *Magyarország leirása* (Descrierea Ungariei), vol. II, Pesta, 1847, p. 332.

⁶ Idem, p. 340.

⁷ Denumirea de moară comercială este întrebuințată în literatura de specialitate în opoziție cu termenul de moară țărănească. În primul caz materia primă, cerealele sînt cumpărate pe piață de către proprietarul morii, iar produsul, făina, este vîndut pe piața internă sau externă. Moara țărănească însă prelucreză, luînd un anumit procent, cerealele aduse de clienți. Cele mai mari mori făceau parte, de obicei, din categoria morilor comerciale, iar morile mici erau, de obicei, mori țărănești. Existau însă, desigur, și mori mixte, care produceau atît pentru comerț, cît și pentru producători.

⁸ *Tehnologia morăritului*, Buc., 1954, p. 38.

⁹ „De la piatra de moară voluminoasă s-a trecut la mașina ușor regresabilă, cu o capacitate de producție mai mare decît piatra de moară“ (*Tehnologia morăritului*, Buc., 1954, p. 38).

¹⁰ V. I. Lenin, *op. cit.*, p. 474.

În Transilvania, primele mori cu aburi apar în anii de după revoluția din 1848/49. Potrivit datelor statistice din 1852, la acea dată existau aici doar 3 mori cu aburi¹¹. Răspindirea morilor cu aburi într-un ritm mai accelerat a fost frînăată în anii de după înfringerea revoluției din 1848/1849 de faptul că dreptul de a înființa mori a fost lăsat și în continuare în miinile moșierilor și ale orașelor. Atît moșierii cît și conducerea orașelor¹² au încercat, pe baza dreptului feudal, să împiedice înființarea morilor cu aburi. Dar, datorită faptului că morile cu aburi erau socotite de către forurile de stat ca fabrici care puteau să fie înființate de oricine, practic, înmulțirea numărului lor nu a putut fi oprită. Într-adevăr, în deceniul următor răspindirea morilor cu aburi s-a accelerat. Așa cum arată statistica din 1863, în acel an în morile cu aburi din Transilvania au fost întrebuințate 28 de mașini cu aburi care dispuneau de o forță motrică de 502 c.p.¹³. Pe lîngă acest număr statistica mai indică 4 mașini cu aburi, cu 32 c.p., care erau întrebuințate ocazional și pentru măcinat¹⁴. Prin urmare, am putea evalua numărul morilor cu aburi din anul 1863 la aproximativ 32¹⁵.

Este astfel neîndoielnic că transformarea morăritului vechi într-o ramură industrială mecanizată a început în primele două decenii care au urmat revoluției din 1848/1849, deoarece răspindirea morilor cu aburi, în perioada menționată, nu a fost sporadică. Totodată, pe baza datelor statistice din 1863, se poate constata că în Transilvania, creșterea industriei mașiniste a fost mai însemnată — pe lîngă minerit și siderurgie —, și în ramura morăritului. Faptul reiese (pe lîngă creșterea numărului morilor cu aburi) din utilizarea forței aburului: din totalul de 2720 c.p. cît reprezenta forța mașinilor cu aburi în 1863 în industria din Transilvania, 2040 c.p. reveneau industriei miniere și siderurgice, 502 c.p. morăritului, iar tuturor celorlalte ramuri numai 163 c.p.¹⁶.

Din repartizarea teritorială a morilor cu aburi reiese și un alt aspect important al dezvoltării morăritului, anume concentrarea sa în comitatele vestice ale Transilvaniei și îndeosebi în părțile de șes ale acestora. În acest sens este caracteristic faptul că din aproximativ 32 de mori cu aburi, un număr de 30¹⁷ se aflau în Banat, comitatul Arad, Bihor și Satu Mare și numai două pe teritoriul Transilvaniei istorice¹⁸.

Dezvoltarea cu precădere a morăritului în partea de apus a Transilvaniei se explică în primul rînd prin faptul că materia primă a morăritului modern, grîul, era cultivat mai ales pe aceste teritorii. Astfel, de exemplu, în anul 1875 în Banat și comitatele Arad, Bihor și Satu Mare s-au recoltat aproximativ 1.438.000 de măsuri vieneze de grîu de toamnă, iar în restul Transilvaniei doar aproximativ 2.172.000 de măsuri¹⁹.

¹¹ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, an. I, fasc. III, Viena, 1852, p. 53; Idem, an. 11, fasc. II, Viena, 1864, p. 29—30.

¹² Arhivele Statului Oradea, Fond. Oraș, economice, nr. 80/1867; *Alföld*, 19 iunie 1862..

¹³ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, an. 11, fasc. II, Viena, 1864, p. 29—30.

¹⁴ *Ibidem*, p. 27—28.

¹⁵ Datele arhivistice confirmă că statistica mașinilor cu aburi reflectă în general fidel situația din anul 1863 (Cf. Arhivele Statului Arad, Acte adm. 8119/1863: Informațiile din Arhivele Statului din Arad referitoare la mașinile cu aburi mi-au fost puse la dispoziție prin bunăvoința tov. E. Glück).

¹⁶ *Mittheilungen*... an. 11, fasc. II, Viena, 1864, p. 27—31.

¹⁷ Pe lîngă statistica mașinilor cu aburi dispunem tot din acest an și de un recensămînt al morilor pentru Banat, comitatul Bihor, Maramureș și Satu Mare. În această statistică figurează un număr de 36 de mori. Diferența de număr derivă din faptul că cîteva mori cu aburi erau situate dincolo de teritoriile regiunii Banat, Crișana și Maramureș.

¹⁸ Una la Dej, iar alta la Satulung (*Mittheilungen*... an. 11, fasc. II, p. 30).

¹⁹ *Magyar statisztikai évkönyv* (Anuar statistic maghiar), 1875, fasc. II, p. 17; o măsură de Viena = 61,48 de litri.

Pe teritoriile Banatului, Aradului și Bihorului, unde se întindeau, de altfel, cele mai mari moșii producătoare de mărfuri cerealiere, o bună parte a acestora au fost produse pentru vânzare, pe cînd în comitatele deluroase ale Transilvaniei istorice majoritatea grîului era necesară pentru hrana populației agrare. Într-adevăr, în comitatele vestice morăritul comercial se baza pe materia primă produsă în împrejurimi²⁰, iar în părțile răsăritene mai ales pe importul grîului din România veche²¹. Importul grîului din vechea Românie era atît de important încît el a constituit — pînă la izbucnirea războiului vama — condiția esențială a înfloririi morăritului comercial din Brașov și Cluj, fiind totodată absolut necesar și pentru morile din Timișoara și Arad. Acest fapt dovedește încă o dată însemnătatea legăturilor economice între Transilvania și vechea Românie pentru dezvoltarea economică a Transilvaniei.

S-a amintit mai sus că răspîndirea morilor cu aburi a însemnat totodată procesul trecerii la marea industrie mecanizată în această ramură. În procesul trecerii la marea industrie s-a ridicat dintre morile cu aburi un număr mare de mori care aveau un caracter pur comercial.

Morile comerciale²² au fost înființate în primul rînd în orașele mari ca Timișoara, Arad și Oradea, iar mai tîrziu și în restul orașelor, în primul rînd de către comercianți²³.

Capitalul necesar pentru investiții s-a acumulat în cea mai mare parte din comerțul cu mărfuri agricole. Fiind situate în centre producătoare de mărfuri-cerealiere, orașele Timișoara, Arad și Oradea desfășurau un comerț cît se poate de dezvoltat cu cereale. În orașul Timișoara se desfășeau 65—70% din produsele agrare din Banat²⁴, Aradul a devenit centrul comerțului cerealier pentru trei comitate²⁵. Importanța comerțului cu cereale pentru acumulările interne de capital reiese și din faptul că în medie, în deceniul al VI-lea din secolul trecut, comerțul cu produse agrare s-a evaluat în Timișoara valoric la 7.487.000 florini, din care valoarea comerțului cu cereale la 6.670.000 florini, pe cînd aceea a comerțului la toate celelalte produse a fost numai de 6.118.000 de florini²⁶.

Comercianții îmbogățiți prin comerțul cu cereale și-au dat seama că morăritul comercial promitea realizarea unor profituri și mai mari decît comerțul cu cereale. Astfel, camera de comerț și industrie din Timișoara semnala următoarele în 1858:

²⁰ Totuși și morile comerciale din Banat importau cantități mari de grîu din România veche. (*Jahresbericht pro 1885 des volkswirtschaftlichen Referaten des königlichen Freistadt Temesvar*. Timișoara, 1886, p. 17). „În morile din raza cercului nostru — scria raportul camerei de comerț din Timișoara în anul 1879 — este măcinat grîul din Banat și pe lîngă aceasta o mare cantitate de grîu din România și o cantitate mică din Serbia“ *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése* (Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara), 1879—1881, p. 205; Moara din Toplița a fost înființată pentru a măcina exclusiv grîu din România (*Idem*, 1889, p. 96).

²¹ Între anii 1872—1877 au importat în medie în Transilvania anual 410,385 q convenționale (1 q conv. = 50 kg.) de cereale din care cca $\frac{1}{3}$ grîu (*Blätter für Handel und Gewerbe in Siebenbürgen*, 31 ian. 1879).

²² Majoritatea morilor comerciale erau mori cu aburi, dar au fost și mori de apă care au aplicat noile invenții tehnice și aveau un caracter de mare industrie.

²³ Astfel la Arad, F. Iones și Freiburger, L. Traytler, precum și S. Epstein, la Oradea Dunkel, la Timișoara L. Szabady și Halbermayer erau comercianți. Totodată arendașii morilor vechi luau parte activă la înființări de mori comerciale.

²⁴ Lendvay Jenő, *Temesvár város közgazdasági leírása* (Descrierea economică a orașului Timișoara), Budapesta, 1908, p. 49.

²⁵ *Kösgazdasági Szemle* (Revista economică), 1907, vol. 37, partea I-a, p. 347.

²⁶ *Jahresbericht der Handels- und Gewerbekammer in Temesvar an das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über die Zustände der Industrie in den Jahren 1853 bis 1856*, Timișoara, 1858; *Magyar Sajtó* (Presa maghiară), Viena, 31 iulie 1858.

„Făina este de obicei cu peste 100% mai scumpă decât grinele din care se produce”²⁷. La rîndul ei, creșterea prețului făinii era o consecință a lărgirii pieții industriei morăritului (dezvoltarea populației orașelor²⁸, a centrelor muncitorești ca Hunedoara, Valea Jiului, Reșița, Anina). Acestea au constituit principalele motive pentru care capitalul comercial a început să se îndrepte spre morărit. Ca urmare, în perioada 1849—1867, prin înființarea unui număr însemnat de mori cu aburi, s-au pus bazele industriei mari mecanizate în această ramură, și s-au format totodată și nucleele morăritului comercial, ramura morăritului în ansamblu nu își pierde încă definitiv caracterul de anexă a agriculturii. Astfel, potrivit datelor din 1863, chiar și în Banat precum și în comitatul Arad, Bihor și Satu Mare, deci acolo unde se aflau majoritatea morilor cu aburi (30 din 32), numărul morilor de alte categorii era de 2311²⁹. Fără îndoială că partea covârșitoare a producției morăritului era dată încă de aceste mori vechi. Astfel, în perioada 1849—1867, procesul transformării producției manufacturiere în marea producție mecanizată se afla încă la începutul ei.

Dezvoltarea mării industriei a morăritului în perioada 1867—1900. Desfășurarea revoluției industriale în această ramură.

În perioada dualismului austro-ungar instaurat în anul 1867, condițiile generale ale dezvoltării industriei din Transilvania nu s-au schimbat: pactul dualist din 1867 a conservat marea proprietate moșierească care a constituit reazămii tuturor rămășițelor feudale, iar teritoriul vamal comun a continuat să existe pînă la prăbușirea monarhiei, constituind un avantaj unilateral pentru industria austriacă bine dezvoltată. Acest pact, precum și politica claselor dominante austriece și maghiare a aservit bogățiile Transilvaniei și poporul ei, în majoritate român, intereselor acestor clase. Toate acestea au determinat linia dezvoltării economice a Transilvaniei: au continuat să se dezvolte cu precădere ramurile care produceau materii prime sau semifabricate pentru piața întregii monarhii. Aceste ramuri au și fost acaparate în bună parte de către capitalul străin.

În ceea ce privește industria morăritului, aceasta a cunoscut pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea o linie de dezvoltare ascendentă. Cu excepția perioadelor de criză, numărul morilor cu aburi creștea rapid, iar capacitatea lor de producție în general, și a marilor mori comerciale în special, se mărea din an în an. Acest proces a dus, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, la schimbarea caracterului morăritului.

Din cadrul perioadei 1867—1900 trebuie să relevăm ca deosebit de important din punct de vedere al dezvoltării morăritului pe baze capitaliste, intervalul de timp situat între anii 1867—1873.

Intrarea ciclului capitalist pe plan european în faza de avînt în cursul anului 1867 și-a avut însemnătatea și pentru industria morăritului din Transilvania. Conjunctura

²⁷ *Jahresbericht* ..., *Magyar Sajtó*, 8 iulie 1858.

²⁸ Iată creșterea populației orașelor mai mari:

Orașul	Anul și numărul populației			
	1857	1869	1890	1900
Arad	26959	32725	42052	53903
Cluj	20615	26638	35855	46670
Timișoara	22507	32223	39884	49624
Oradea	22443	28698	38557	47018

²⁹ Repartizarea acestor mori pe categorii era: 1160 mori de apă obișnuite, 472 mori plutitoare (hajómalom), 1662 de mori cu tracțiune animală (mori uscate), 17 mori de vînt. Cf. *Statisztikai közlemények* (Comunicări statistice), 1863, p. 262—263.

economică internă și internațională favorabilă vânzării produselor cerealiere a dus la o afluență de capital în centrele cele mai importante ale producției morăritului din Banat și comitatele Arad și Bihor. Prin urmare, comercianții în general și cei specializați în comerțul cu mărfuri agricole în special³⁰ au continuat să investească sume mari în morărit. Pe lângă comercianți, și o parte a burgheziei industriale și a marilor moșieri și-a îndreptat atenția spre morărit³¹.

Spre deosebire de perioada anterioară însă, între 1867—1873 cele mai mari mori comerciale au fost fondate de societăți industriale pe acțiuni, deoarece în noile împrejurări trebuiau înființate unități mari care necesitau capitaluri importante, ceea ce întrecea posibilitățile capitaliștilor individuali.

Între 1867—1873 au luat ființă în Transilvania 12 societăți industriale pe acțiuni în domeniul morăritului³², cu un capital de 3.665.000 de florini³³. Dacă ținem cont de faptul că în total au fost întemeiate în această perioadă 34 societăți industriale pe acțiuni, dintre care 12 în industria morăritului, se evidențiază din nou tendința creșterii cu precădere a industriei morăritului în cadrul dezvoltării generale a industriei.

Morile societăților pe acțiuni, indiferent dacă au fost preluate de la capitaliști individuali ori au fost construite de aceste societăți, reprezentau unități mari și erau utilizate cu tehnică modernă.

Astfel, în întreprinderea „Moara cu aburi S.A. Timișoara” fondată de comercianții S. Eisenstädter, Fr. Gotthilf, M. Grünbaum și alții, era introdus măcinatul cu valțuri în locul pietrelor de moară și avea o capacitate de producție de peste 100 q pe zi³⁴, la Arad o societate pe acțiuni, formată în majoritate de asemeni din comercianți, a preluat o moară veche pe care a transformat-o, construind totodată și una nouă. Despre înzestrarea tehnică a morilor ne dă o imagine faptul că forța celor trei mașini cu aburi întrebuințate în morile acestei societăți pe acțiuni totaliza 340 c.p.³⁵ (în 1863

³⁰ Cf. A. Egyed, *op. cit.*, p. 155.

³¹ *Pester Lloyd*, 10 martie — 7 dec. 1869; *Temesvarer Zeitung*, 17 august 1869; *Alföld* (Cîmpia), 10 martie 1871; Arhivele Statului Timișoara, Fond. firmei soc. 17/129.

³² Societățile pe acțiuni înființate în domeniul morăritului între 1867—1873 erau următoarele:

Denumirea societății pe acțiuni	Locul înfiinș. societății	Anul înfiinș.	Capital. investiți.
Moara cu aburi S.A. Timișoara	Timișoara	1867	800.000
Prima moară cu aburi și fabrica de cherestea Arad	Arad	1869	600.000
Moara cu aburi „Concordia” S.A. Timișoara	Timișoara	1869	400.000
Moara cu aburi „Laszló”, S.A. Oradea	Oradea	1870	400.000
Industria Făinii S.A. Tim.	Timișoara	1873	400.000
Moara sistematică „Széchenyi”, S.A.	Arad	1869	300.000
Moara cu aburi S.A. Satu Mare	Satu Mare	1869	250.000
Moara cu aburi „Panonia”, S.A.	Timișoara	1870	150.000
Moara cu aburi S.A. din Banat	„	1869	140.000
Moara cu valțuri S.A. Govâșdia	Lugoj	187	120.000
Moara sistematică S.A. Tâlmaci	Sibiu	1870	80.000
Prima moară sistematică română Pecica	Pecica	1868	25.000

(Arh. Statului Timișoara, Fond. 572, firme sociale cutia nr. 9; idem, dos. nr. 17/29; Arh. stat. Arad, Fond. firme sociale, Arh. Stat. Oradea, Fond. nr. 63; Mihók Sándor, *Magyarország pénz-, hitel és iparintézetei 1873 évi március hó végéig* (Instituțiile bănești, de credit și industriale din Ungaria pînă la sfîrșitul lunii martie 1873), Budapesta, 1873, p. 79—93; Barát Ármin—Stoltz Ágost, *A temesvári takarékpénztár ötvenéves története* (50 de ani de existență a Casei de economii din Timișoara), Timișoara, 1896, p. 11.

³³ Arh. Statului Timișoara, Fond. 572, cutia nr. 9, dos. 17/29; Mihók Sándor, *op. cit.*, p. 79—93; Barát Ármin—Stoltz Ágost, *o. c.*, p. 11.

³⁴ *Temesvarer Zeitung* no. 67/1869, Beilage.

³⁵ *Alföld*, 25 dec. 1874.

revenea la o moară cu aburi în medie cam 16 c.p.), iar capacitatea lor de producție întrecea 200 q. pe zi³⁶. În general, morile cu aburi ale celorlalte societăți erau de asemenea unități mari, așa încît în perioada 1867—1873 existau în Transilvania cel puțin 5 mori care aveau fiecare o capacitate de producție de peste 100 q. la zi. (Despre capacitatea morilor cu aburi aflate în posesia capitaliștilor individuali nu dispunem de date precise.) Întrucît în perioada anterioară n-a existat nici o moară cu asemenea capacitate de producție³⁷, putem constata că în perioada 1867—1873 dezvoltarea mării producții în morăritul din Transilvania a ajuns într-o nouă fază, superioară celei precedente.

Despre celelalte inovații tehnice introduse și consecințele lor, conducerea morii din Oradea scria: „...rezultatul obținut cu aceste inovații este într-adevăr foarte bun, — fapt despre care poate să se convingă oricine —, întrucît din griu este eliminat complet nu numai praful, dar și neghina, borceagul, precum și alte impurități. Prin aceasta, cantitatea de făină fină obținută crește de la 28 funzi la 32—33 și chiar 34 funzi, fapt care a dus la mărirea cîștigului cu 15 creițari după fiecare q., în condițiile funcționării permanente a morii”³⁸.

„Febra afacerilor” însă, caracteristică perioadei, a fost însoțită de răspîndirea pe o scară largă a speculei. O parte din societățile pe acțiuni, mai precis fondatorii acestora, s-au avîntat — folosind posibilitățile oferite de sistemul de credit și de societățile pe acțiuni — în afaceri care întreceau cu mult posibilitățile reale ale multor capitaliști locali³⁹. Situația s-a agravat prin izbucnirea crizei monetare din 1869 și apoi a crizei de supraproducție din 1873. O parte din întreprinderile recent înființate și care erau preocupate cu organizarea producției, îndată după ce băncile au revocat creditul, au ajuns în pragul falimentului. În urma crizelor s-au prăbușit un număr de 5 mari societăți pe acțiuni din industria morăritului⁴⁰. Criza a atins și morile cu aburi aflate în posesia capitalului individual, dar într-o proporție mai mică, deoarece ele n-au fost antrenate în afaceri speculative în măsura în care au fost societățile pe acțiuni.

Criza din 1873 și perioada stagnării, care i-a urmat, spre deosebire de restul ramurilor industriale, a cuprins morăritul pentru o durată de timp mai scurtă. Începînd din anul 1876, producția morilor comerciale a început să se ridice din nou. Este interesant însă că — așa cum arată raportul camerei de comerț din Arad — noua perioadă a înviorării morăritului comercial a fost un rezultat al cererii crescînde de făină, mai ales în străinătate, căci „...consumul intern s-a redus mult, ceea ce este cu atît mai trist cu cît cauza acestui fapt rezidă în pauperizarea continuă a populației”⁴¹. Prin urmare este clar că exportul făinii era și o urmare a puterii de cumpărare scăzute a populației din Transilvania. Pe de altă parte, în străinătate produsele morăritului din Banat și Arad erau căutate, deoarece făina

³⁶ *Idem*, 13 sept. 1874.

³⁷ Cf. *AHC*, 1962, p. 145—147.

³⁸ *Nagyvárad*, 9 aprilie 1873.

³⁹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1873, partea I-a, p. 242—243; semnalăm însă că din aceste date lipsesc morile cu aburi situate pe teritoriul grăniceresc și astfel, în realitate, numărul lor era mai mare.

⁴⁰ Este suficient de arătat pentru a ilustra extinderea afacerilor capitaliste în Arad și Timișoara, că în aceste orașe, în decurs de trei ani (1867—1869), au luat ființă 18 societăți industriale pe acțiuni, cinci bănci și două case de economii, nemaiavînd despre firmele individuale.

⁴¹ O parte dintre aceste mori au fost cumpărate ori de capitaliști individuali, ori de societăți pe acțiuni care au supraviețuit crizei. Astfel, Moara Concordia din Timișoara a ajuns în posesia lui A. Gold (*Nagyvárad* [Oradea], 20 febr. 1873); prima moară cu aburi din Arad a fost achiziționată de Societatea de mori sistematice din Arad (Raportul camerei de comerț și industrie din Arad, 1887, p. 8); moara societății „Industria Făinii din Banat” a fost repusă în funcțiune de către o societate nouă (Arhivele Statului Timișoara, Fond. 568, firme sociale, dos. 17/129).

din Banat și regiunea Aradului „...absorbea cea mai mare cantitate de apă în comparație cu toate celelalte feluri de făini din lume, avînd astfel calități superioare“

Morile comerciale din Arad, Timișoara, Oradea și din alte părți au exportat făină nu numai în Cehia și Austria, dar și în Serbia, Elveția, Anglia, Suedia și în alte părți⁴². După aprecierea unor economiști contemporani, o treime din producția industriei morăritului din Banat a fost vîndută pe piețele europene⁴³.

Morile comerciale din Brașov și Cluj exportau cantități importante de făină la București și pe alte piețe din România⁴⁴. Înainte de izbucnirea războiului vamal între Austro-Ungaria și România, aceste mori exportau anual 5—6000 q. de făină pe piețele de dincolo de Carpați⁴⁵. În perioada de după crize și pînă la ultimul deceniu din secolul trecut, exportul a constituit, fără îndoială, o pîrghie a ridicării morăritului comercial.

După criza din 1873, numărul morilor cu aburi a continuat să crească. Astfel, față de 121 cîte erau în 1873, statistica din 1885⁴⁶ indică un număr de 258 de mori cu aburi, iar cea din 1895 un număr de 512⁴⁷. Dacă ținem cont de faptul că în 1852 numărul morilor cu aburi era de trei, iar în 1863 — 32, putem afirma că ritmul dezvoltării s-a accelerat din perioadă în perioadă, apogeul acestei creșteri fiind situat între 1885—1894. Răspîndirea largă a morilor cu aburi a însemnat — așa cum vom vedea și din analiza altor elemente — victoria definitivă a acestei categorii de mori.

În legătură cu repartizarea morilor cu aburi din punct de vedere teritorial, este necesar să arătăm că deși în continuare morile cu aburi se concentră în Banat, comitatul Arad, Bihor și Satu Mare (393 din 512 în anul 1894), totuși în comitatele de est s-au format centre importante ale morăritului. Dacă în Transilvania istorică numărul morilor cu aburi era în 1870 doar de 10, acest număr a crescut pînă la 1885 la 33 și pînă la 1894 la 88⁴⁸.

Creșterea forței mașinilor cu aburi, care constituie un alt indiciu important al stadiului revoluției industriale, arată același tablou. În anul 1884 forța motrică a mașinilor cu aburi întrebuițate în morărit era de 4682 c.p., iar în anul 1894, de 12932⁴⁹. Nici o altă ramură industrială din Transilvania nu a înregistrat o dezvoltare atît de rapidă în ceea ce privește utilizarea mașinilor cu aburi. Forța motrică care revenea la o moară era, în medie, de aproximativ 250 c.p. — față de 16 c.p. în 1863.

S-a amintit mai sus faptul că cea mai perfecționată mașină-unealtă în morărit a constituit-o valțul. Introducerea valțurilor în condițiile ascuțirii concurenței atît între morile cu aburi și celelalte categorii de mori cît și în cadrul morilor cu aburi, era absolut necesară. Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara scria în legătură cu această problemă: „Utilajele inventate în jurul anului 1870 și sistemul nou de măcinat sînt întrebuițate din ce în ce mai mult nu numai la morile mari, dar și la morile mai mici cu aburi. Valțurile preiau cu succes locul pietrelor de moară... procurarea valțurilor a devenit o necesitate vitală și pentru morile mai mici din..... provincie“⁵¹. Dar categoria morilor vechi nu putea nicicum concura

⁴² *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1877, p. 86.

⁴³ *Ibidem*; *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1879—1881, p. 255.

⁴⁴ *A temesvári kereskedelmi kamara monografikus jelentése* (Raportul monografic al camerei de comerț și industrie din Timișoara, 1896, p. 110—111.).

⁴⁵ Arhivele Statului Brașov, Fond. Camera de comerț, dos. 70.

⁴⁶ *A brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1880—1884, anexa, p. 82.

⁴⁷ Jekelfalussy József, *Magyarország malomipara az 1885. év elején* (Industria morăritului din Ungaria la începutul anului 1885), p. 19—20.

⁴⁸ *Magyar statisztikai közlemények* (Comunicări statistice maghiare) Seria nouă, vol. XIII, Budapesta, 1896, p. 11.

⁴⁹ Jekelfalussy József, *op. cit.*, p. 17; *Magyar statisztikai közlemények*, Seria nouă, vol. XIII, p. 11.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 9—13.

⁵¹ *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1879—81 (Raportul camerei de comerț și industrie din Timișoara), p. 207.

cu morile cu aburi. Statistica din 1894 ne permite să urmărim repartizarea valțurilor pe diferite categorii de mori. Astfel, în 1894, existau în morile din Transilvania 2622 de valțuri, din care 2055, adică 78,36%, în morile cu aburi.

Înmulțirea numărului morilor cu aburi și dezvoltarea lor tehnică a dus la creșterea ponderii lor în producția propriu zisă. Astfel în anul 1906 în toate morile din Transilvania au fost măcinat aproximativ 6.324.286 de q. de grâu, din care morilor cu aburi le reveneau 4.478.113 q, adică 70,80%⁵².

Prin urmare, pînă la începutul secolului al XX-lea, din lupta care s-a dat între morile cu aburi pe de o parte și morile de apă mici, de vînt și acelea cu tracțiune animală pe de altă parte a ieșit învingătoare prima categorie. Acest lucru este dovedit concludent de faptul că morile cu aburi, reprezentînd producția mașinistă, au devenit dominante în ceea ce privește producția.

Dar — așa cum s-a arătat mai sus — nu fiecare moară cu aburi a avut totodată un caracter de fabrică, și astfel marea industrie în această ramură a fost reprezentată în primul rînd de morile mari și foarte mari. Morile mari aveau totodată un caracter comercial, lucrînd aproape exclusiv pentru piața internă și internațională. Din această cauză este necesară o analiză succintă a acestei categorii de mori.

Potrivit datelor statistice din 1894, în Transilvania existau 110 mori cu aburi care aveau o capacitate de producție între 100—500 q. pe zi, 5 mori între 501—1000 și o moară între 1001—1500 q. pe zi⁵³. Examinînd categoria morilor mari, nu putem lăsa însă la o parte nici marile mori de apă, deoarece și ele — așa cum constată Lenin — „au un caracter de fabrică”⁵⁴. În anul 1894, din 7893 de mori cu apă⁵⁵ un număr de 40 aveau o capacitate de producție între 100—500 q. pe zi⁵⁶. Astfel, existau în total 156 de mori cu o capacitate de producție de peste 100 q. la zi. Ele prezentau 1,79% din totalitatea morilor, dar dădeau 70,24% din producție⁵⁷.

Cele mai mari mori cu aburi din Transilvania, în număr de cinci, au fost: Moara Elisabeta din Timișoara⁵⁸, Morile unite din Oradea⁵⁹, Moara lui Neumann din Arad⁶⁰, Moara „Széchenyi” din Arad⁶¹ și Moara cu aburi S.A. Satu Mare⁶².

În medie, fiecareia din cele cinci mori îi revenea o producție anuală de 288.000 q., pe cînd producția anuală a unei mori „obișnuite” era în Banat de 662 q, iar a unei mori cu aburi, în medie, de 18.000 q⁶³.

⁵² *Magyar statisztikai közlemények*, Seria nouă, vol. XIII, p. 60—71. De fapt, producția globală reală depășește cifrele statisticii, dar proporțiile rămîn în general valabile.

⁵³ *Magyar statisztikai közlemények*, Seria nouă, vol. XIII, p. 44—45.

⁵⁴ V. I. Lenin, *op. cit.*, p. 474.

⁵⁵ *Magyar statisztikai közlemények*, Seria nouă, vol. XIII, p. 11.

⁵⁶ *Idem*, p. 44—45.

⁵⁷ Producția făinii din grâu.

⁵⁸ Producția anuală oscila în jurul a 400.000 q, moara avea 200 de angajați, iar forța motrică a mașinilor era de 750 c.p. (A. Barát, *Die königliche Freistadt Temesvár*, Timișoara, 1902, p. 168—189).

⁵⁹ Datele tehnice corespund celor de mai sus (*Magyar Compass* [Compasul Maghiar], 1901—1903, partea II-a, p. 115).

⁶⁰ Producția anuală varia în jur de 300.000 q.; avea aproximativ 200 de angajați, iar forța motrică a mașinilor era de 750 c. p. (*Kiviteli cimtár* (Compas al firmelor exportatoare), Budapesta, 1904, p. 196; *Az aradi kereskedelmi és iparkamara kerületének közgazdasági leírása* (Descrierea economică a teritoriului camerei de comerț și industrie din Arad), Arad, 1897, p. 133).

⁶¹ Producția anuală era aprox. 170.000 q., avea 90 de muncitori, iar forța mașinilor cu aburi era de 500 c. p. (Arhivele Statului Arad, Fond. Tribunal, firme; *Magyar Compass*, 1901/1902, partea a II-a, p. 103).

⁶² Producția anuală era în jur de 170.000 q, avea 120 de muncitori și 500 c. p. (*Magyar Compass*, 1901/1902, p. 2-a, p. 118).

⁶³ *A temesvári kereskedelmi és iparkamara monográfikus jelentése* (Raportul monografic al camerei de comerț și industrie din Timișoara), 1896, p. 110—111.

Din datele prezentate mai sus reiese clar că în această ramură producția avea un grad de concentrare foarte ridicat. De asemenea, se poate constata că în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, concentrarea și centralizarea capitalului a progresat într-un ritm vioi. În această perioadă au luat ființă de pildă 5 societăți industriale pe acțiuni în ramura morăritului, în care a fost vărsat un capital social de 2,512.400 de coroane⁶⁴.

Dintre tranzacțiile capitaliste care aveau o mare importanță, amintim pe aceea din Cluj, unde un grup de capitaliști (comercianți, industriași și mari moșieri), formându-și o societate pe acțiuni, au cumpărat două mori mari⁶⁵ pe care le-au lărgit; prin aceste mori societatea pe acțiuni a reușit să monopolizeze piața Clujului. La Oradea, o societate pe acțiuni, înființată în 1898, a acaparat 3 mori mari, din care două au continuat să funcționeze sub egida noii societăți⁶⁶.

În urma concentrării producției și a capitalului în principalele centre ale morăritului comercial, un număr restrâns de mori mari și foarte mari au dominat piața. Această situație a permis capitaliștilor morari ca în goana lor după un profit cât mai ridicat să formeze monopoluri, mai ales sub formă de carteluri.

Prima încercare de a încheia un cartel a fost făcută în anul 1887, la Brașov, „unde, din cauza concurenței ascuțite de mai înainte, cele mai multe mori cu aburi și mori sistematice s-au unit într-o cooperatie”⁶⁷. După părerea noastră, încercarea morilor din Brașov de a menține profitul ridicat prin cartelare a fost influențată în mare măsură și de războiul vamal izbucnit în 1886 între Austro-Ungaria și România. Așa cum rezultă din rapoartele morilor, din cauza taxelor vamale de import asupra grâului românesc, morile nu mai erau în stare să producă făină pentru export⁶⁸, ceea ce a ascuțit concurența pe piața locală. Deși morile au încheiat o convenție, — fiind lovite de urmările războiului vamal — situația lor nu s-a îmbunătățit în mod simțitor⁶⁹. Cartelul încheiat de ele avea un caracter absolut local, ceea ce nu a putut anula concurența produselor industriei morăritului din alte părți⁷⁰.

Un cartel asemănător, cu caracter local, a fost organizat între morile din Arad în anii 1889 și 1890. Aici însă participanții, prin hotărîrea organizației capitaliștilor morari, au redus producția începînd din septembrie 1889 pînă în august 1890. „Fără aceasta (reducere — n.n.) — scria raportul camerei de comerț — ar fi existat o asemenea concurență între mori încît ar fi putut duce la prăbușirea morilor mai slabe”⁷¹. Prin urmare scopul chiar al primelor carteluri a fost înlăturarea concurenței pentru obținerea unui profit ridicat.

Acțiunile capitaliștilor morari de a monopoliza piața prin uniuni monopoliste au devenit din ce în ce mai frecvente în ultimii ani ai secolului trecut. Totodată capitaliștii se organizau pe o scară mai largă. În anul 1896 a luat naștere, la congresul morarilor, Uniunea morarilor din provincie, în a cărei conducere luau parte 9 mari capitaliști morari din Transilvania, președintele ei fiind E. Neumann din Arad⁷².

Această uniune a devenit apoi o organizație monopolistă care lua hotărîri pentru reînnoirea cartelului (pe plan local sau pe o scară mai largă) ori de cîte ori interesele de clasă ale capitaliștilor morari necesitau acest lucru. În cele mai multe cazuri,

⁶⁴ *Magyar Compass*, 1901/1902, p. 342—352, 372; *Pénzügyi Compass*, 1895/96, p. 888.

⁶⁵ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunal, Firme; Grupa VII, anii 1890—1895, dos. VIII.

⁶⁶ Némethy Ferenc, *Nagyváradi útmutató*, Oradea, 1901, p. 93.

⁶⁷ *A brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1889, p. 48.

⁶⁸ N. V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov*, București, 1928, p. 98.

⁶⁹ *A brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1889, p. 48.

⁷⁰ Raportul camerei de comerț din Brașov semnalează în 1892 că în oraș se vinde făina măcinată la Oradea (*Bericht der Handels- und Gewerbekammer Kronstadts*, 1892, p. 42).

⁷¹ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1890, p. 121.

⁷² *Magyar malom- és gazdasági értesítő*, 1 apr. 1890.

morile mari au încercat menținerea prețului ridicat al făinii sau ridicarea prețului, prin reducerea parțială sau totală a producției. Cartelul morarilor a întreprins asemenea acțiuni în anii 1898, 1899, 1900, 1901, 1902 și 1903⁷³.

Așadar, monopolurile care în această ramură erau mai rare și aveau o durată mai scurtă în deceniul IX și începutul deceniului X al secolului trecut, au devenit mai târziu din ce în ce mai frecvente și mai organizate.

Cu ajutorul monopolurilor, morile mari care luau parte la ele au obținut un profit deosebit de ridicat chiar în condițiile crizei de supraproducție din 1900—1903. Astfel, moara „Pannonia” din Timișoara, care avea un capital social de 300.000 coroane, a obținut în 1901 un profit de 40.076 de coroane, în 1902 — 60.393 de coroane, iar în 1903 — 52.966⁷⁴ de coroane. Începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea, marii capitaliști morari au jefuit poporul muncitor și cu ajutorul uniunilor monopoliste.

*

Morile care aveau un caracter de mare industrie se deosebeau radical de morile țărănești nu numai din punct de vedere al tehnicii producției, dar și din acela al modului lor de organizare. Pe cînd marea majoritate a morilor țărănești erau conduse direct de proprietarul sau arendașul acestora, iar forța de muncă străină angajată se reducea la o calfă sau ucenic, morile mari, indiferent dacă erau în proprietatea unor societăți industriale pe acțiuni sau erau deținute de capitaliștii individuali, au fost bazate pe exploatarea unui număr însemnat de muncitori industriali. Astfel, potrivit datelor statistice din 1906, în morile cu aburi numărul persoanelor care luau parte la procesul de producție se ridica la aproximativ 4000, din care numai 49 de persoane în calitate de proprietari sau membri ai familiei proprietarilor. În același timp, din totalul de 11361 persoane ocupate în morile de apă, 8528 erau proprietari sau membri ai familiei proprietarilor⁷⁵. În primul caz relațiile dintre muncitori și capitaliști erau caracteristice modului de producție capitalist, în al doilea caz era vorba mai mult despre relații caracteristice producției meșteșugărești.

Dar și în morile mari, numărul muncitorilor era relativ scăzut din cauza naturii acestei ramuri: în morărit gradul de mecanizare a producției era înalt, iar nevoia de forță de muncă scăzută. Acest fapt precum și răspîndirea în diferite centre ale celor mai mari mori a făcut ca gradul de exploatare al muncitorilor din industria morăritului să fie foarte ridicat. Ziua lor de lucru era pînă și la începutul sec. XX-lea de 12 ore⁷⁶, pe cînd majoritatea muncitorilor munceau sub 12 ore pe zi. „În sezonul principal — scria un inspector industrial — morarii (muncitorii morari — n.n.) abia se odihnesc 3—4 ore pe zi. În această ramură este încă în uz și ziua de lucru de

⁷³ *Idem*, 1 martie 1898, 15 nov. 1899; Arhivele Statului Timișoara, Fond. 568, firme sociale, cutia nr. 9; Arhivele Statului Arad, fond. firmelor, dos. Moara sistematică.

⁷⁴ Arhivele Statului Timișoara, Fond. 568, cutia nr. 9.

⁷⁵ *Magyarország malomipara* (Industria morăritului din Ungaria), 1906, p. 88—89, 96—97.

⁷⁶ *Volkswille*, 14 apr. 1906; *Nagyváradí Munkás Újság* (Ziar muncitoresc din Oradea), 14 oct. 1906.

24 de ore...⁷⁷. Și salarizarea era inferioară majorității muncitorilor din celelalte ramuri⁷⁸.

Condițiile de mai sus au frânat și organizarea muncitorilor, din care cauză organizațiile profesionale ale muncitorilor morari au apărut mai târziu. În schimb, odată cu înjghebarea primelor organizații, muncitorii morari au început, în centrele morăritului, la Timișoara⁷⁹, Oradea⁸⁰, Arad, Alba Iulia⁸¹ și Jimbolia⁸², puternice mișcări greviste pentru reducerea orelor de lucru și pentru îmbunătățirea salariilor. Izbucnirea luptelor greviste care au dus la o oarecare îmbunătățire a situației muncitorilor arată clar ascuțirea contradicțiilor sociale la începutul secolului al XX-lea.

*

Problema care se ridică în legătură cu datele prezentate mai sus este: când a început și când s-a terminat revoluția industrială în domeniul industriei morăritului?

Fără îndoială, desfășurarea acestei revoluții în morărit își are specificul față de celelalte ramuri⁸³. Astfel, de pildă, în industria textilă, care a fost ramura fruntașă în perioada revoluției industriale în Apus, schimbările care au revoluționat producția au început cu folosirea mașinilor-unelte, care a determinat apoi folosirea unui motor adecvat: mașina cu aburi. În morărit însă transformările radicale au început odată cu răspîndirea mașinilor cu aburi, după care vechile pietre de moară au fost înlocuite cu valțuri (fără ca să le fi înlăturat complet) și de un sistem de site. Astfel, după părerea noastră, *revoluția industrială a început în morărit odată cu răspîndirea sistematică atît a mașinilor cu aburi cît și a mașinilor-unelte*. Perioada cînd putem vorbi despre introducerea continuă a tehnicii noi într-o serie de mori din Transilvania, ceea ce înseamnă începutul revoluției industriale în această ramură, o putem fixa în deceniul al 7-lea și 8-lea al secolului trecut.

Pe de altă parte este știut că revoluția industrială într-o ramură poate fi socotită terminată atunci cînd producția mașinistă a devenit dominantă în ramura respectivă. Prima statistică efectuată în 1885, care ne indică și datele producției, arată că producția făinii de grâu a marilor mori cu aburi din comitatele vestice (în Banat, comitatul Arad, Bihor ș.a.m.d.) întrecea de două ori producția celorlalte mori⁸⁴. Astfel marea producție a cucerit aici deja un rol dominant. În comitatele estice (Transilvania istorică) însă, marile mori nu au dat în acești ani decît aproximativ jumătatea produc-

⁷⁷ Egyed Akos, Vajda Lajos, Ion Cicală, *op. cit.*, p. 97; *A magyar királyi iparfelügyelők tevékenysége* (Activitatea inspectorilor industriali unguri, 1901, XXVI).

⁷⁸ *Volkswille*, 14 apr. 1906; *Kolozsvári Munkás* (Muncitorul clujean), 15 febr. 1907.

⁷⁹ La Moara Elisabeta din Timișoara, în decursul anului 1906, au avut loc greve de trei ori (*Volkswille*, 14 aprilie, 21 aprilie, 12 septembrie 1906).

⁸⁰ *Nagyváradí Munkás Újság*, 30 dec. 1906.

⁸¹ *Kolozsvári Munkás*, 15 febr. 1907.

⁸² *Volkswille*, 23 martie 1912.

⁸³ Cf. Olga Constantinescu — N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 59—61.

⁸⁴ *Jekelfalussy József, op. cit.*, p. 151, 168.

ției⁸⁵. Astfel, la începutul deceniului al 9-lea al secolului trecut, revoluția industrială nu a fost terminată în întreagă Transilvania. Pînă la 1894 însă categoria marilor mori a devenit preponderentă în Transilvania. Pe lângă faptul că piața internă a fost cucerită de produsele marilor mori, ele lucrau și pentru export. *Astfel putem trage concluzia că revoluția industrială în morăritul din Transilvania a fost terminată pînă la începutul deceniului al 10-lea din secolul trecut.* Întrucît — așa cum arată cercetările⁸⁶ — revoluția industrială în ramura morăritului s-a efectuat și în România pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, rezultă că morăritul a constituit prima ramură în care marea producție mecanizată a devenit dominantă pe întreg cuprinsul țării noastre.

Spre deosebire însă de multe ramuri industriale în care terminarea revoluției industriale a dus la restrîngerea extraordinară a numărului unităților aparținătoare micii producții de mărfuri⁸⁷, în morărit, deși a avut loc un puternic proces de concentrare a capitalului și a producției, marea industrie n-a putut înlătura morile mici⁸⁸. Această situație se explică prin faptul că morile țărănești satisfăceau necesitățile populației și, lucrînd cu uiumuri nu au concurat pe piața capitalistă cu produsele lor; acestea au constituit, în esență, o parte integrantă a agriculturii.

Despre locul și rolul morăritului în dezvoltarea industriei mari din Transilvania.

În perioada premonopolistă a capitalismului, pe tărîmul industriei, industria alimentară în general și cea a morăritului în special a constituit principalul teren al activității burgheziei autohtone. În dezvoltarea cu precădere a acestei ramuri erau interesate pe lângă capitalul comercial și industrial autohton și marea moșierime. Tocmai din această cauză morăritul comercial a devenit, după 1848, o ramură industrială care avea cel mai înalt ritm de dezvoltare: creșterea numărului morilor cu aburi și producției destinate pieții capitaliste dovedește acest lucru în suficientă măsură.

Am amintit mai sus că geneza industriei mari în ramura morăritului era strîns legată de pătrunderea capitalului comercial în această ramură. Într-adevăr, în toată perioada premonopolistă a capitalismului, aceasta a constituit calea cea mai tipică a transformării capitalului comercial autohton în capital industrial: marii capitaliști morari de mai tîrziu erau înainte, în majoritatea lor, comercianți. Transformarea capitalului comercial în capital industrial necesita în general o perioadă îndelungată. Totodată, fiind

⁸⁵ *Ibidem.*

⁸⁶ O. Constantinescu — N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 86.

⁸⁷ În industria textilă, de fier și altele.

⁸⁸ Firește, acolo unde marile mori au cucerit un rol dominant în producție se observă o descreștere a numărului celorlalte mori. Pe raza teritoriului camerei de comerț din Timișoara de pildă, între ani 1881 și 1896, numărul morilor de apă, de vînt și al celor cu tracțiune animală a scăzut cu 42,5% (*A temesvári kereskedelmi és iparkamara monografikus jelentése*, 1896, p. 110—111).

o activitate capitalistă care aducea un profit foarte ridicat⁸⁹, morăritul a constituit o ramură principală a acumulării interne de capitaluri, ceea ce a permis capitaliștilor morari să pătrundă și în alte ramuri industriale. Astfel, morăritul comercial a avut un rol de seamă în apariția și dezvoltarea marii industrii capitaliste din Transilvania. Exemplele de mai jos dovedesc această afirmație.

Comerțiantul Ioan Tedeschi din Timișoara, venit din Italia⁹⁰, a înființat o moară cu aburi încă în timpul absolutismului, pe care a dezvoltat-o așa încât ea a devenit pînă la 1880 a treia moară ca mărime din Timișoara⁹¹. Mai tîrziu, el înființează o turnătorie de fier și o fabrică de mașini, care ajunge în 1897 în posesia unei societăți industriale pe acțiuni⁹². Înființarea fabricii de chibrituri și de articole chimice din Timișoara este legată, de asemenea, de industria morăritului, ea fiind întemeiată de către K. Steiner, care a fost unul dintre cei mai vechi capitaliști morari⁹³. Ridicarea și îmbogățirea familiei Prochaska oferă un exemplu foarte caracteristic pentru importanța acestei ramuri în dezvoltarea burgheziei autohtone. Familia Prochaska arenda, către mijlocul secolului al XIX-lea, o moară modestă de apă din Timișoara⁹⁴, ocupîndu-se totodată și cu comerțul cu făina. Devine apoi unul din principalii acționari ai „Societății morii sistematice din Timișoara”. În anul 1909 cumpără „Moara Elisabeta”, care era cea mai mare întreprindere din Banat în această ramură. Se organizează apoi, sub egida Băncii Anglo-Austriece, o societate pe acțiuni⁹⁵. Membrii acestei familii participă totodată în multe afaceri capitaliste: acaparează fabrica de furnir din Deta⁹⁶, înființează fabrica de paste făinoase etc.

În celălalt centru important al morăritului, în Arad, ascensiunea familiei Neumann este la fel de revelatoare. Întemeietorul familiei s-a stabilit la Arad în preajma revoluției din 1848, ca om sărac⁹⁷. După revoluție a înființat o mică velniță de spirt și în anul 1862 o moară cu aburi⁹⁸. Moara lui foarte modernă producea anual, spre sfîrșitul secolului al XIX-lea,

⁸⁹ Dividendele acționarilor morii cu aburi sistematice din Arad au oscilat în perioada 1876—1880 între 6 și 15%, între anii 1882—1886 acționarii au încasat în fiecare an 30%, iar între 1887—1890 în medie anuală 25% (*Compass. Finanziälles Jahrbuch für Österreich-Ungarn*, 1892, p. 516—520). Acționarii morii „László” din Oradea au obținut dividende între anii 1875—79 în medie de 15%. Morile cu aburi din Jimbolia, Lugoj și Timișoara plăteau dividende între 6 și 25%. (*Magyar Compass* [Compasul maghiar], 1877—1898, passim). Profitul în industria morăritului — care era mai mare decît reiese din cifrele de mai sus — a fost în general mai ridicat decît în majoritatea ramurilor industriale.

⁹⁰ Josef Geml, *Alt Temesvar*, Timișoara, 1925, p. 400.

⁹¹ *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1879—1881, p. 200, 203.

⁹² Arhivele Statului Timișoara, Fond. 572, firme sociale, p. 288.

⁹³ Arhivele Statului Timișoara, Fond. 568, Firme sociale, cutia nr. 9, pachet 143; Battonyai Ödön, *Cégek kézikönyve* (Compasul firmelor), 1887, Budapesta, 1887, 552.

⁹⁴ Josef Geml, *op. cit.*, p. 103.

⁹⁵ *Ibidem*; Arhivele Statului Timișoara, fond. 565, dos 94/19.

⁹⁶ *Erdélyi és bánáti lexikon* (Lexiconul Transilvaniei și Banatului), Oradea, 1929, lit. P.

⁹⁷ *Aradi Közlöny*, 27 iulie 1900.

⁹⁸ *Alföld*, 14 nov. 1873.

300.000 q. de făină cu care făcea comerț aproape în întreaga Europă. Avea lui se cifra în anul 1900 la 20 de milioane de coroane⁹⁹. Membrii familiei au participat ca acționari la bănci, fabrici și întreprinderi de transport. Dintre fundațiile acestei familii cea mai importantă era marea fabrică textilă¹⁰⁰.

Acționarii morii sistematice din Lugoj au înființat de asemenea o fabrică textilă¹⁰¹.

Ar fi o greșală să credem că numai în marile centre ale morăritului s-a petrecut acest proces. La Cluj, de exemplu, A. Sigmond și-a început activitatea capitalistă prin înființarea unei fabrici de spirt și a unei mori cu aburi în 1851, respectiv în 1853. Îmbogățindu-se¹⁰², familia și-a extins activitatea pătrunzând și în alte ramuri, ca: industria berei, a panificației¹⁰³ și în bănci¹⁰⁴, acaparând și minele de cărbuni din Aghireș¹⁰⁵. La Brașov, comerciantul A. Hessheimer, fabricantul de hîrtie Copony, fabricantul G. Dück, G. Türk și Schill erau totodată posesori de mori sistematice¹⁰⁶. Tot la Brașov comerciantul I. Gmeiner, posesor al unei mori sistematice, întemeiază o rafinărie de petrol¹⁰⁷.

Și acum citeva date din localitățile mai mici: la Marghita posesorul de moară M. Gerlach întemeiază o fabrică de țigle și cărămizi¹⁰⁸, la Deta posesorul de moară Buchmann înființează de asemenea o fabrică de cărămizi. Morarul M. Cristel din Codlea își extinde activitatea capitalistă prin înființarea unei fabrici de mobile¹⁰⁹; R. Kaes de la Orăștie instalează pe lângă moara sistematică, o uzină electrică¹¹⁰; posesorii de mori au înființat o uzină electrică și la Carei. Familia Karres din Mediaș, posesoara fabricii de ghete, deținea de asemenea și o moară cu aburi¹¹¹.

Datele prezentate mai sus arată rolul deosebit al morăritului în formarea capitalului industrial local.

Desigur, dacă comparăm importanța în sine a morăritului cu importanța mineritului și siderurgiei, ramuri care s-au dezvoltat într-un ritm foarte susținut, primul rămîne în inferioritate. Dar pe cînd industria minieră și siderurgică era în posesia capitalului străin sau în mîna statului,

⁹⁹ *Aradi Közlöny*, 27 iulie 1900.

¹⁰⁰ Arhivele Statului Arad, Fond. firmelor, dos. Industria textilă.

¹⁰¹ *Hazai ipari beszerzési források* (Sursele de achiziționare din țară), Budapesta, 1912, p. 148.

¹⁰² *Ürmösy Lajos, Kolozsvár kereskedelme és ipara története* (Istoricul comerțului și al industriei din Cluj), Cluj, 1888, p. 153.

¹⁰³ Gelléri Mór, *A magyar ipar úttörői* (Pionierii industriei maghiare), Budapesta, 1881, p. 8—9.

¹⁰⁴ Battonyai Ödön, *op. cit.*, p. 217.

¹⁰⁵ *A magyar korona országainak közgazdasági állapota az 1900. évben*, p. 492.

¹⁰⁶ Arhivele Statului Brașov, fond. Camera de comerț, 1879, dr. 19.

¹⁰⁷ Gelléri, *op. cit.*, p. 256—257.

¹⁰⁸ *Hazai ipari beszerzési források*, Budapesta, 1914, p. 82—196.

¹⁰⁹ *Idem*, p. 79.

¹¹⁰ *Idem*, p. 122, 191; *Revista Economică*, an. II, 1900, p. 519.

¹¹¹ *A brassói kereskedelmi kamara jelentése*, 1893.

morăritul a constituit terenul activității burgheziei locale¹¹². Din acest punct de vedere, importanța morăritului era cu atât mai mare, cu cât profitul ridicat obținut prin exploatarea muncitorilor din Transilvania nu a fost scos de aici, ci o parte din el a fost investit — așa cum am văzut — în alte domenii ale industriei transilvănene.

Dar nici importanța valorică a producției morăritului nu se poate subaprecia. De pildă, la Timișoara, valoarea anuală a producției industriei morăritului se ridică, către sfârșitul secolului al XIX-lea, la 5.400.000 de florini¹¹³, ceea ce îi asigura primul loc între toate ramurile industriale din oraș; la Arad, unde valoarea produselor morăritului se evalua la 4.400.000 de florini¹¹⁴, morăritul ocupa, de asemenea, primul loc.

Așadar, rolul industriei morăritului și al industriei de alcool din Transilvania se poate asemăna cu rolul jucat de industria textilă în prima perioadă a revoluției industriale în formarea capitalului industrial și a burgheziei din Apus. Dar pe când în țările din Apus industria textilă a avut o influență covârșitoare asupra industriei constructoare de mașini (prin marea ei nevoie de mașini), pregătind oarecum rolul de frunte al ramurii constructoare de mașini în dezvoltarea generală a industriei în a doua fază a revoluției industriale, morăritul putea îndeplini acest rol în mai mică măsură¹¹⁵. De asemenea, industria textilă în țările în care ea avea întâietate a contribuit la formarea unui proletariat industrial foarte numeros, pe când morăritul, dat fiind gradul lui de mecanizare ridicat, avea nevoie de puține brațe de muncă. Industria morăritului din Transilvania a contribuit, deci, în foarte mică măsură, la formarea clasei muncitoare.

Însemnătatea marii industrii a morăritului în dezvoltarea generală a marii industrii capitaliste din Transilvania constă în primul rând în rolul jucat în transformarea capitalului comercial în capital industrial. Totodată, constituind o ramură foarte rentabilă a activității capitaliste, morăritul a înlesnit, în continuare, acumularea internă de capital, fapt care a contribuit — prin scurgerea unei părți din acest capital în alte sectoare — la dezvoltarea altor ramuri industriale.

Astfel, dezvoltarea morăritului a scos la iveală și unele caracteristici importante ale modului de apariție a marii industrii mecanizate în Transilvania. Spre deosebire de forma clasică a dezvoltării marii industrii capitaliste care avea la bază industria textilă, datorită unor condiții istorice

¹¹² Spre sfârșitul secolului al XIX-lea Moara Elisabeta din Timișoara și Morile unite din Oradea au ajuns în posesia capitalului bancar din Budapesta, iar mai târziu prima a fost cumpărată de capitalistul Prochaska din Timișoara, care o ținea în colaborare cu Banca Anglo-Austriacă. În rest însă morile erau în proprietatea capitaliștilor autohtoni.

¹¹³ *Jahresbericht über die volkswirtschaftlichen Verhältnisse der könig. Freistadt Temesvar*, 1891—93, Timișoara, 1893, p. 64—66.

¹¹⁴ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara kerületének közgazdasági leírása*, Arad, 1897, p. 85—96.

¹¹⁵ Necesitatea de mașini a industriei morăritului din Transilvania era acoperită în mare parte din afara Transilvaniei.

concrete, în fruntea industriei din Transilvania la început a stat (pe lângă industria siderurgică) industria alimentară, în primul rînd morăritul¹¹⁶ și producția de alcool. Acest fapt a avut repercusiuni asupra caracterului și structurii marii industrii precum și asupra dezvoltării muncitorimii industriale din Transilvania.

A. EGYED

LA GRANDE INDUSTRIE MINOTIÈRE EN TRANSYLVANIE DANS LA DEUXIÈME PARTIE DU XIX-E SIÈCLE ET AU COMMENCEMENT DU XX-E SIÈCLE

(Résumé)

Dans l'époque prémonopoliste du capitalisme, l'industrie alimentaire en général et l'industrie minotière en special ont constitué le principal terrain d'activité pour la bourgeoisie de la Transylvanie.

Dans le développement avec priorité de cette branche industrielle, au côté du capital commercial et industriel autochtone, étaient intéressés aussi les grands propriétaires terriens.

En se jouissant de conditions favorables, la minoterie commerciale est devenue, après 1848, une branche industrielle avec le plus grand rythme de développement.

En opposition avec la forme classique de développement de la grande industrie capitaliste, basée sur l'industrie textile, en Transylvanie les débuts de l'industrie ont appartenu à l'industrie alimentaire et, en premier lieu, aux minoteries et à l'industrie de l'alcool. Les minoteries occupent une place de première importance surtout dans le Banat et le district d'Arad, où les céréales étaient abondantes et de qualité supérieure.

Le création de la grande industrie est due avant tout à la pénétration du capital commercial dans l'industrie minotière. Cette pénétration se développe après 1848 sous la forme des placements individuels de capitaux et, après 1867, sous la forme des sociétés par actions.

Après 1848, le développement de l'industrie minotière sur des bases techniques modernes progresse rapidement. Le territoire qui a fait l'objet de notre étude ne possédait en 1852 que trois moulins à vapeur; dès 1894, il n'en avait pas moins de 512. Ce processus devient évident si l'on étudie l'accroissement de la force motrice des moulins à vapeur. En 1852, ceux-ci possédaient un total de 36 HP, tandis qu'en 1894 leur force motrice se chiffrait à 12,932 HP. La dotation des moulins avec des machines modernes connut également un rythme de croissance assez accélérée.

En 1894, environ 156 moulins appartenant à la grande industrie (dont la capacité de production dépassait 100 q par jour) moulaient plus de la moitié de la quantité totale de céréales moulues par les 8.600 moulins de la région, de façon qu'à la fin du XIX-e siècle la révolution industrielle était achevée dans cette branche de production.

L'industrie minotière joue un rôle important dans la formation du capital industriel de la Transylvanie. Le marchand devenait généralement possesseur de moulins (ou d'établissements d'alcool), puis il plaçait son capital dans d'autres branches de l'industrie.

¹¹⁶ Începînd cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, primul loc în ceea ce privește ritmul de creștere a industriei mari a fost ocupat de ramuri ca: industria lemnului, cea textilă ș.a.m.d.

DEZVOLTAREA EXTRAȚIEI MINEREULUI DE FIER ȘI A SIDERURGIEI ÎN TRANSILVANIA (1848—1867)*

Exploatarea zăcămintelor de fier din Transilvania își are începuturile în timpuri străvechi. Ea a fost practică de fapt fără întrerupere, corespunzător necesităților și cerințelor diferitelor perioade date. Exploatarea minereului de fier și siderurgia au rămas în centrul activității industriale din Transilvania și după revoluția din 1848, însemnătatea lor crescând odată cu dezvoltarea pe scară tot mai largă a relațiilor de producție capitaliste¹. De fapt în anii aceștia începe în domeniul extracției minereului de fier și al siderurgiei dezvoltarea în direcția mării industrii mecanizate, astfel că extracția minereului de fier și siderurgia se situează printre cele mai însemnate ramuri industriale din Transilvania. Zăcămintele feroase relativ întinse, bogate și de bună calitate au stat la baza dezvoltării acestei ramuri, alături de o serie de alți factori direcți și indirecti.

Factorul cel mai important al extracției minereului de fier și al siderurgiei îl constituiau construcțiile crescînde de căi ferate. Aceste construcții, începute în monarhia austriacă în anii de după 1850, au adus cu sine o creștere a nevoii de fontă. Această nevoie era acoperită în bună parte de teritoriile din Stiria, totodată însă au început să fie luate în seamă și imensele posibilități ale exploatării minereului de fier și siderurgiei din Transilvania. Caracteristice pentru legătura dintre construcțiile de căi ferate și dezvoltarea întreprinderilor extractive și siderurgice sînt întreprinderile bănațene, a căror sarcină era înainte de toate de a satisface necesitățile liniilor ferate construite și întreținute de „Kaiserliche und königliche privilegierte Österreichische Staatseisenbahngesellschaft“ („Societatea imperială-regală privilegiată austriacă de căi ferate“), prescurtat S.T.E.G. Activitatea în domeniul extracției minereului de fier și al siderurgiei din Transilvania a unei alte mari întreprinderi capitaliste, „Kronstädter Bergbau und Hüttenaktien Verein“ („Societatea anonimă de mine

* Fragment dintr-o lucrare monografică privind istoricul mineritului și metalurgiei din Transilvania între anii 1848—1900, în curs de elaborare.

¹ Caracterizarea perioadei de după 1848 vezi în *IstRom.* vol. IV, Editura Academiei R.P.R., București, 1964, p. 398—439; *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, Editura Academiei R.P.R., p. 133—198.

și furnale din Brașov”), era legată tot de construcțiile de căi ferate, avînd de fapt scopul de a-și asigura materiile prime necesare proiectatei linii ferate a societății. Construcțiile de căi ferate constituiau deci imboldul cel mai de seamă pentru dezvoltarea extracției minereului de fier și a producției de fontă. Deoarece însă construcțiile de căi ferate și, paralel cu ele, cele mai însemnate întreprinderi siderurgice erau concentrate în mîinile burgheziei austriece², avîntul extracției minereului de fier și al siderurgiei după 1848 a însemnat în ultimă analiză jefuirea Transilvaniei de bogățiile sale de materie primă și intensificarea exploatării maselor muncitoare în interesul capitalului străin.

Alături de construcțiile de căi ferate, un alt factor direct care a contribuit la avîntul exploatării minereului de fier și al siderurgiei din Transilvania a fost utilizarea mai intensă a mașinilor și uneltelor industriale și agricole. Din acest punct de vedere, industria austriacă de prelucrare a fierului, relativ mai înaintată pe calea revoluției industriale, avea o însemnătate mai mare, treptat însă a crescut și consumul „intern”. Micile ateliere meșteșugărești nou apărute în urma descompunerii rapide și complete a sistemului de breaslă depășit, bazat pe o tehnică înapoiată, necesitau cantități considerabile de fontă. După anul 1848, începe procesul de dezvoltare a întreprinderilor născute din manufacturi, proces care, deși se desfășura deosebit de lent din cauza concurenței industriei mai dezvoltate din Austria — concurență înlesnită de existența teritoriului vamal comun³ —, a sporit totuși consumul de fier.

Nu dispunem nici măcar de cifre aproximative referitoare la creșterea consumului intern de fier. Din informațiile contemporane reiese însă faptul că fierul era căutat, că a crescut capacitatea de consum a întreprinderilor și atelierelor industriale din Transilvania. După aceste informații, „fierul este acum atît de căutat, încît de pildă la Cugir căruțele îl încarcă uneori încă aproape cald.”⁴ Pentru a satisface cerința crescîndă de fier, se propune înființarea a noi întreprinderi siderurgice. „Clujul și împrejurimile sale consumă ele însele atîtea produse feroase — citim într-o gazetă —, încît acest consum ar putea întreține o industrie feroasă destul de însemnată. după cum o arată comerțul cu fier din Cluj și împrejurimi. Dacă undeva în Transilvania ar fi binevenită deschiderea unei mine de fier, aceasta ar fi în regiunea Clujului, căci ea ar putea avea piața cea mai extinsă. Iar pentru faptul că în împrejurimile Clujului s-ar putea înfăptui într-adevăr o industrie siderurgică înfloritoare și că în munții de acolo sînt zăcăminte minunate de minereu de fier, avem deja suficiente date”⁵.

² *IstRom.*, vol. IV, p. 409.

³ Cf. L. Vajda—A. Egyed, *Cu privire la creșterea numerică a muncitorimii industriale în Transilvania după 1848 pînă la primul război mondial*, în *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România pînă la primul război mondial*, sub redacția lui N. N. Constantinescu, Editura politică, București, 1959, p. 436—437.

⁴ *Kolozsvári Közlöny*, 1859, nr. 15.

⁵ *Vasárnapi Újság*, 1864, nr. 22, p. 208.

În dezvoltarea siderurgiei, o mare însemnătate o aveau legăturile firești dintre Transilvania și vechea Românie, relațiile lor economice care au continuat și după anul 1848, cu toate obstacolele tot mai mari ivite în calea lor, datorită concurenței mărfurilor intrate din țările Europei apusene. Fonta era un produs deosebit de căutat în teritoriile de dincolo de Carpați ale țării noastre. De altfel, ea se transporta dincolo de Carpați de veacuri întregi fără întrerupere, fonta transilvăneană neputînd fi înlocuită nici măcar prin fierul englez mai ieftin. Fonta transilvăneană își datora succesul „bunei sale calități“, din care cauză a rămas atît de apreciată în principatele dunărene „încît s-a plătit pentru ea de preferință un preț mai ridicat, numai ca să fie livrată în cantități suficiente.“⁶

Era deci firesc ca nevoia de fontă să stimuleze dezvoltarea industriei extractive a minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania.

*

Între anii 1848 și 1867, extracția minereului de fier a crescut relativ repede. În anul 1851, minele din Transilvania au dat 247 798 q minereu de fier, în 1858 — 474 563 q, iar în 1863 — 1 038 247 q, adică cu 418,9% mai mult decît în 1851. De altfel, cantitatea de minereu extras în anul 1863 a constituit producția maximă atînsă în perioada tratată, întrucît extracția anilor următori prezintă o tendință de scădere atît de accentuată, încît în 1866 s-au scos numai 662 791 q.⁷

Scăderea extracției minereului de fier a constituit o problemă nu numai în Transilvania, ci și în întreaga monarhie austriacă. După statisticienii vremii, „în anii din urmă... parte scăderea cererii, parte oprirea aproape definitivă a desfacerii minereului de fier și odată cu aceasta, reducerea prețului minereului de fier sub cheltuielile de producție au dat naștere nu numai unei stagnări generale a afacerilor, ci chiar unui declin sensibil, încît, deși nu... lipsea îndrăzneala și perseverența celor din industria fierului necesare spre a înfrunta criza, totuși, în 1865 și încă mai mult în 1866, se constată un regres general în exploatarea feroasă din acești ani“⁸. Acest „regres“ a avut multe cauze, asupra cărora vom reveni mai amănunțit.

În legătură cu exploatarea minereului de fier trebuie să menționăm că cantitatea produsă a fost prelucrată în întregime în furnalele din Transilvania, nefăcînd excepție nici întreprinderile cu capital austriac. Cu toate ipotezele contrare, nici în perioada despre care vorbim, nici mai tîrziu nu s-a exportat minereu de fier din Transilvania în Austria, pentru aprovizionarea furnalelor austriece. În Transilvania existau condiții și posibilități naturale și economice favorabile prelucrării minereului de fier. Marile păduri de mai multe zeci și chiar sute de mii de iugăre dădeau siderurgiei combustibil, iar imensele rezerve de ulei și cărbune brun cocsificabil deserveau și ele necesitățile energetice ale uzinelor siderurgice, începînd mai ales cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, de cînd s-a folosit pe scară mai largă cărbunele mineral în siderurgie. Totodată, în Transilvania existau din plin rezerve deosebit de ieftine de brațe de muncă, furnizate de țărănimea care era nevoită să se angajeze la mină în condițiile cele mai dezavantajoase, în lipsa altor posibilități de trai. Consecința firească a acestor împrejurări a fost aceea că topirea minereului scos s-a făcut în Transilvania, cu combustibil și forță de muncă locală ieftină, prin urmare cu un cîștig substanțial.

⁶ *Pester Lloyd*, 20 martie 1857.

⁷ *Statisztikai Közlemények* (în continuare: *Stat. Közl.*), vol. 3, p. 209—210; *Hivatalos Statisztikai Közlemények* (în continuare: *Hiv. Stat. Közl.*), 1869, fasc. III, p. 87, 127, 135.

⁸ Konek Sándor, *Az ausztriai-magyar monarchia statisztikai kézikönyve*, Budapest, 1868, p. 274.

Rolul industriei extractive a minereului de fier și al siderurgiei transilvănene ca furnizoare de materie primă pentru industria austriacă s-a manifestat în domeniul produselor siderurgice. În timpul absolutismului însă, din Transilvania se transporta încă relativ puțină fontă în Austria. Pe de o parte, industria austriacă de mașini era aprovizionată cu suficientă materie primă de furnalele din Stiria, iar pe de alta, fonta din Transilvania nu putea concura nici calitativ, nici în privința ieftinătății cu fierul englez și apoi cu cel prusac-silezian, Exportul masiv în Austria a fontei produse în furnalele din Transilvania s-a generalizat în deceniile următoare. Astfel, pe tărîmul producției de fontă capitalul austriac a exploatat Transilvania nu numai prin însușirea nemijlocită a producției cu ajutorul întreprinderilor care-i aparțineau, ci și pe cale indirectă, Transilvania fiind furnizoarea de materie primă a industriei austriece de prelucrare a fierului. Transilvania livra fontă Austriei și o cumpăra prelucrată, sub formă de produse feroase, de mașini, de unelte.

Disponem de date pentru producția de fontă în aproape toți anii din perioada tratată.⁹

Anul	Fonta	Fonta turnată	Total
	producția în chintale		
1851	95 275	21 848	117 123
1852	109 607	22 002	131 609
1853	147 538	30 543	178 081
1854	136 294	25 453	161 747
1855	n-avem date	n-avem date	117 104
1856	143 645	17 800	161 445
1857	172 757	23 887	196 644
1858	171 464	28 343	199 807
1859	n-avem date	n-avem date	n-avem date
1860	214 879	24 749	239 628
1861	172 670	28 595	201 265
1862	183 921	32 927	216 848
1863	236 511	33 292	269 803
1864	317 334	29 517	346 851
1865	233 654	36 553	270 207
1866	313 035	39 609	355 664

După cum reiese din tabel, în Transilvania producția de fontă a crescut între anii 1851 și 1867 cu 203,6%, depășind cu mult creșterea medie de 2,2% a producției de fontă a monarhiei austriece. Mai mult chiar, în privința ritmului dezvoltării, Transilvania ocupa primul loc între țările și provinciile din cadrul monarhiei. Din rezultatele obținute în producție între anii 1856 și 1866 reiese că, pînă cînd în Cehia cu o industrie dezvoltată producția de fontă a crescut cu numai 3,4%, în Silezia cu 20,5%, iar în Stiria, provincie cu o dezvoltată industrie extractivă și siderurgică, producția din anul 1866 nu a atins nici măcar nivelul de dinainte cu zece ani, în Transilvania producția de fontă a fost cu 120,2% mai mare ca în anul 1856.¹⁰

⁹ *Hiv. Stat. Közl.*, 1869, fasc. III, p. 85, 125, 134. — Nu dispunem de date privind producția întregii Transilvanii în anul 1859. După datele parțiale existente, pe teritoriul căpitănatului minier Zlatna se produceau 62 976 chintale de fier. Totodată, producția de fontă a S.T.E.G.-ului, cea mai mare întreprindere din căpitănatul minier Oravița, era de 105 000 chintale.

¹⁰ Konek Sándor, *op. cit.*, p. 274, 275—279; Konek Sándor, *Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve*, 1865, p. 247, 248—252.

Creșterea producției de fontă nu a fost însă uniformă, salturile erau urmate întotdeauna de stagnări sau regrese în urma crizelor economice periodice, a schimbărilor politice, a factorilor meteorologici etc.

Pînă în anul 1853, producția de fontă a crescut cu 1,5%. În următorii doi ani, sub influența greutăților economice datorate participării Austriei la războiul Crimeii, producția a scăzut sub nivelul anului 1851, pentru ca apoi conjunctura favorabilă a construcțiilor ferate începute în anul 1855 să dea un nou imbold producției de fontă, pînă la 1858 înregistrîndu-se o creștere de 1,7% față de 1851. Anii 1857—1858 au fost ani de criză periodică a producției capitaliste, fiind urmați apoi de noi crize de război și politice. Ca urmare a dezvoltării lente și moderate a capitalismului industrial în Transilvania, această criză capitalistă de supraproducție nu a avut consecințe mai profunde, întrucît premisa tehnică a crizei: marea industrie mecanizată, era încă foarte înapoiată. Ea a oprit însă avîntul construcțiilor de căi ferate, influențînd dăunător siderurgia. În anii 1857—1858, producția de fier aproape că a stagnat, crescînd cu numai 1,6%. Stocurile produse au rămas nevîndute, deoarece, după cum amintesc rapoartele căpitănelor miniere, „în anul 1858 cerința de mărfuri feroase era redusă și în Transilvania.”¹¹

Proprietarii întreprinderilor miniere și siderurgice considerau că politica vamală a guvernului de la Viena, înlesnirile acordate în domeniul importului produselor feroase străine și mai ales englezești, beligene și prusace constituie cauza principală a crizei industriei siderurgice, a răului mers al afacerilor.

Nu începe îndoială că politica vamală a guvernului vienez a influențat dezvoltarea siderurgiei, îndeosebi decretul său din 31 decembrie 1855 constituind o grea lovitură dată industriașilor siderurgiști. Invocînd insuficiența producției de fier, guvernul a permis prin decretul său, mai întîi S.T.E.G.-ului și apoi tuturor societăților de căi ferate, importul, fără vamă sau cu vamă foarte redusă, de șine, locomotive și alte accesorii ale căilor ferate. Prin aceasta, producătorii autohtoni de fier erau îngrădiți într-unul din cele mai importante sectoare ale consumului de fier. Plingerile aveau ca obiect tocmai acest fapt, întrucît vama de import era în continuă scădere¹², astfel că concurența cu fonta din străinătate devenea tot mai lipsită de perspective. La vamă, un chintal de fontă engleză costa cel mult 1 florin 50 creițari, chintalul de fontă produs cu cocs pur din hematit era cel mult de 2 florini 25 creițari, pe cînd produsele siderurgice aduse din imperiu aveau prețul mediu între 2 florini 83 creițari și 5 florini 50 creițari.¹³ Problema vamală apăsa cu deosebită greutate asupra întreprinderilor siderurgice din Transilvania, căci produsele acestora, mai costisitor executate și de calitate inferioară, nu făceau față nici măcar concurenței cu întreprinderile austriece și cehe, nemaivorbind de întreprinderile din Europa occidentală. Conform unor date din anul 1859, întreprinderile austriece vindeau cu 3 florini 30 creițari un chintal de fontă produs cu 2 florini 12 creițari, iar prețul de cost al unui chintal de fier forjat era de 6 florini 57 creițari. În același timp, la Govășdia un chintal de fontă este vîndut cu 2 florini 30 creițari, costul afinării este de 6 florini 30 creițari, astfel că prețul de cost al unui chintal de fier forjat este de 8 florini, iar prețul de vînzare local de 10 florini.¹⁴

Deși luăm în considerare toate acestea, trebuie să constatăm că taxele vamale de import reduse erau în vigoare de mai multă vreme, și totuși, exploatarea minereurilor de fier și siderurgia au luat un avînt remarcabil. Aceasta reiese din înșeși cifrele de producție. Așadar, în ultimă analiză, nu numai concurența fierului din străinătate a împiedecat în anii 1857—58 dezvoltarea producției de fontă, ci și, înainte

¹¹ Stat. Közl., vol. 3, p. 209.

¹² Înainte de 1852, taxa vamală de import era de 2 florini 24 creițari pe chintal, în februarie 1852 de numai 0,45 florini, în februarie 1853 de 0,22½ florini. (Láng Lajos, *A vámpolitika az utolsó száz évben*, în *Magyar Közgazdasági Könyvtár*, vol. II, Budapesta, 1904, p. 201—203.)

¹³ Szepessy Mihály, *Ausztria birodalmi adórendszere, különös tekintettel a magyar korona alatti országok adó- és államgazdasági viszonyaira*, Pesta, 1867, p. 205.

¹⁴ Kolozsvári Közlöny, nr. 12 din 1859.

de toate, contradicțiile din sînul modului de producție capitalist, în acest caz concret criza capitalistă de supraproducție din întreaga Europă, care în monarhia austriacă a coincis cu preschimbarea monedelor, cu lipsa de bani ce a urmat acesteia, cu scumpirea considerabilă a prețurilor și cu o nouă scădere a nivelului de trai al maselor muncitoare.¹⁵ În condițiile lipsei de bani din anii 1858—59, produsele interne de fier de fabricație costisitoare abia rezistau concurenței fierului ieftin din străinătate. Din această cauză s-a îndreptat atît de mult atenția spre problemele vamale și, în legătură cu acestea, spre producția de fier.

Industriașii siderurgiști au căutat să remedieze situația prin organizarea unor anchete. Proprietarii minelor de fier, ai furnalelor și forjelor din Transilvania au ținut o conferință la Orăștie, în 10 ianuarie 1859. Conferința a descris în culori deosebit de sumbre situația producției siderurgice din Transilvania, exagerînd-o chiar întrucîtva de dragul unui efect mai mare. Independent de aceasta, ea a dezvăluit principalele obstacole ce stăteau în calea dezvoltării exploatării minereului de fier și a siderurgiei: scumpetea lemnului, respectiv a cărbunelui de lemn, din cauza gospodăririi neraționale a pădurilor, lipsa căilor de comunicație, transportul lent, insuficiența muncitorilor calificați, posibilitățile nesigure și complicate de alimentare datorită stadiului înapoiat al agriculturii și, în sfîrșit, „puținul capital investit în întreprinderile siderurgice, necorespunzător marelui bogății a Transilvaniei în minereu de fier.”¹⁶

Participanții la conferință au cuprins în patru puncte principale propunerile de dezvoltare a exploatării minereului de fier și a siderurgiei. Aceste propuneri urmăreau: 1) revizua tarifelor vamale, 2) revizua sistemului de impunere a minelor în cuprinsul monarhiei, 3) construirea unei rețele de comunicații în Transilvania și 4) înființarea unei comisii centrale menite să reprezinte interesele industriașilor din domeniul siderurgiei.

În interesul soluționării problemelor industriei siderurgice din Transilvania, în centrul atenției a fost pusă înainte de toate remediarea uneia din principalele cauze ale relelor, și anume comunicațiile nesatisfăcătoare. Conferința de la Orăștie a intenționat în primul rînd „să orienteze atenția celor în drept asupra calității căilor de comunicație”, dar și-a exprimat și dorința ca „autorizația pentru căile ferate să sosească și în Transilvania”¹⁷, iar riurile Mureș, Olt și Someș să devină navigabile¹⁸. S-a pus deci problema construirii de căi ferate, a angrenării zăcămintelor de materii prime din Transilvania în circulația căilor ferate, și prin aceasta a contribuției la creșterea exploatării acestora. Punerea acestei probleme era o expresie a protestului siderurgiștilor transilvăneni împotriva politicii cercurilor dominante din Austria în domeniul construcțiilor de căi ferate, căci ignorînd interesele locale în construcțiile de căi ferate, această politică slujea interesele burgheziei austriece pe piața de desfacere și era un mijloc important de frînare a dezvoltării economice locale. Atît prin urgentarea construcțiilor de căi ferate, cît și prin proiectul de a transforma riurile în ape navigabile, proprietarii exploatărilor de minereu de fier și ai furnalelor voiau înainte de toate să creeze legături mai bune și mai rapide spre vechea Românie, a cărei piețe avantajoase constituiau unul din factorii cei mai de seamă pentru producția de fontă din Transilvania.

După anii de criză 1857—1859, cele mai mari întreprinderi miniere și siderurgice din Transilvania înființate cu capital austriac și al altor țări au căutat ca în loc de anchete să-și reînnoiască utilajul prin investiții de capital și să depășească în acest fel modul învechit de producție, pentru a putea concura cu succes fierul mai ieftin din străinătate. Pe acest tărîm, inițiativa a avut-o S.T.E.G.-ul care în anii de după 1860 a început să-și reconstruiască întreprinderile siderurgice din Banat. Exemplul

¹⁵ Dările de seamă imediat următoare schimbării banilor notează o creștere a prețurilor de 30—50%.

¹⁶ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 11 și 22 din 1859.

¹⁷ Era vorba despre autorizația de construcție a așa-numitei Prima Cale Ferată din Transilvania, pe linia Arad—Deva—Simeria.

¹⁸ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 11 din 1859.

său fu urmat și de Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov.¹⁹ Străduințele fură încununate de succes, astfel că producția acestor întreprinderi a luat un avânt care a influențat hotărâtor întreaga producție de fontă din Transilvania.

Anii de criză de la sfârșitul deceniului al șaselea au fost urmați în 1860 de un nou avânt, producția de fontă crescând de peste două ori față de producția anului 1851. În anul următor însă, exploatarea minereului de fier și siderurgia decad din nou din cauza condițiilor climatice nefavorabile de la începutul celui de-al șaptelea deceniu culminând cu greaua secetă din anul 1863. „În cei trei ani dintre 1860 și 1863, secarea neașteptată și îndelungă a izvoarelor a împiedecat în multe părți bunul mers al muncii care în numeroase regiuni a și stagnat. Această stare excepțională a dăunat mult industriei noastre extractive.”²⁰

Întreprinderile siderurgice din Transilvania lucrau în mare parte cu forța apei. De aceea le-a fost atât de dăunătoare lipsa deosebit de accentuată de apă care condamnă la totală inactivitate o seamă de întreprinderi și înainte de toate pe cele mai mici. Seceta a declanșat în toată țara o criză care a ținut aproape fără întrerupere pînă în 1866. „Acești cinci ani nu au fost favorabili dezvoltării mineritului — scriu rapoartele căpitănatelor miniere. — Marea secetă din 1863 a fost o lovitură grea, nu numai pentru agricultură, ci ea a lovit simțitor, atât direct cit și indirect, exploatarea miniere și activitatea din domeniul siderurgiei. Împrejurările vitrege s-au menținut și în anii de după 1863...”²¹ Numai acele întreprinderi s-au putut ține în picioare și dezvolta chiar, care dispuneau de un capital suficient și au pornit pe calea folosirii forței aburilor, așa cum s-a întâmplat de pildă în cazul întreprinderilor care aparțineau S.T.E.G.-ului și în parte în cazul celor al Societății anonime de mine și furnale din Brașov. Aceasta explică faptul că, cu toate obstacolele, producția de fontă din Transilvania a crescut continuu după anul 1862, cu oscilații mai mici sau mai mari. Scăderea producției întreprinderilor siderurgice mai mici cu capital puțin și ajunse în criză din cauza utilajului tehnic învechit a fost nu numai egalată de producția lor crescîndă, ci chiar depășită într-o proporție însemnată. Acest fapt reiese din compararea rezultatelor obținute în producția de fontă a căpitănatelor miniere ale Zlatnei și Oraviței²²:

Anul	Căpitănatul minier Zlatna		Căpitănatul minier Oravița	
	Producția în chin-tale	1860=100%	Producția în chin-tale	1860=100%
1860	70 003	100	147 022	100
1861	52 751	75	135 138	92
1862	47 575	68	149 774	102
1863	43 162	61	199 327	135
1864	68 886	98	236 617	160
1865	31 027	44	207 463	141

După cum se poate vedea, pînă cînd producția întreprinderilor siderurgice de pe teritoriul căpitănatului minier Zlatna, de un randament redus — cu excepția întreprinderii siderurgice de la Govâșdia a tezaurariatului minier austriac — a scăzut încontinuu (cu excepția anului 1864), producția căpitănatului minier Oravița, în primul rînd ca rezultat al activității furnalelor bănățene ale S.T.E.G.-ului și ale Societății anonime de mine și furnale din Brașov, a fost în continuă creștere, dacă nu luăm în considerare scăderea trecătoare din anul 1865. În anul 1865, furnalele de

¹⁹ *Pester Lloyd*, 20 și 25 aprilie 1860.

²⁰ Friedmann Bernát, *Hazai bányászatkunk nemzetgazdasági és statisztikai szempontból*, Budapesta, 1866, p. 15.

²¹ *Hiv. Stat. Közl.*, 1869, fasc. II, p. 1.

²² *Idem*, p. 125, 134.

aici produceau cu 41% mai mult decât în 1860, pe când furnalele căpitănatului minier Zlatna produceau cu 56% mai puțin.

La sfârșitul anului 1866 însă, „lucrurile au început să se îndrepte“, industria extractivă a minereului de fier și siderurgia din Transilvania au început din nou să înflorească. Trebuie menționat însă că avântul producției a avut loc înainte de toate în cazul întreprinderilor cu capitaluri mai însemnate în sinul cărora a progresat mai mult producția fontei, în condiții mai avansate capitaliste. Datorită producției lor în proporții industriale mari, aceste întreprinderi s-au menținut chiar în condiții economice mai vitrege. Mare parte din proprietarii întreprinderilor mai mici se străduiau de asemenea să se adapteze noii situații, modului capitalist de organizare a producției, dar întâmpinau obstacole obiective care frînau reînnoirea uneltelor de producție, modernizarea organizării întreprinderilor, schimbarea condițiilor de muncă. Dezvoltarea relativ rapidă a întreprinderilor care dispuneau de capital și stagnarea întreprinderilor cu capital mai modest au dus la concentrarea producției, au prevestit contradicția dintre producția industrială pe scară redusă și marea producție, au profilat umbra gravei crize de mai târziu a întreprinderilor siderurgice mai mici.

Examinând rezultatele obținute în producție, putem spune că industria extracției minereului de fier și a siderurgiei din Transilvania s-a dezvoltat din acest punct de vedere foarte inegal, cu mari fluctuații. Deși ar fi nejust să subapreciem dezvoltarea producției de fontă pînă la 1867, trebuie să arătăm că însemnătatea ei a fost mai mult relativă. Prin producția de fontă de 355 664 chintale obținută în anul 1866, Transilvania ocupă locul al treilea în rîndul țărilor și provinciilor monarhiei austriece — reprezentînd 12,3% din producția totală —, după procentul de 25,8% al producției din Ungaria și de 20,0% pe care îl reprezenta Stiria. În privința producției pe cap de locuitor, Transilvania se afla peste media pe întreaga monarhie, proporția fiind de 11,0—8,5 kg în favoarea Transilvaniei; mai mult, Transilvania a întrecut și țări sau provincii — ca de pildă Cehia, Ungaria — care au pășit înaintea ei pe calea dezvoltării capitaliste. În ultimă analiză, în privința producției de fontă pe cap de locuitor, Transilvania ocupa printre provinciile monarhiei locul al cincilea, după producția pe cap de locuitor de 113,0 kg a Carintiei, de 53,7 kg a Stiriei, de 11,7 kg a Sileziei și de 11,5 kg a Moraviei²³.

Prin urmare, industria siderurgică din Transilvania avea o situație destul de bună în cadrul monarhiei. Dacă luăm însă în considerare că pe plan european producția de fontă a monarhiei austriece era la un nivel destul de scăzut²⁴, proporțiile susamintite primesc alt înțeles. În ceea ce privește cantitatea exprimată în cifre absolute, producția de fontă din Transilvania nu putea satisface nevoile crescînde. Pe bună dreptate spunea Kővári László într-un articol că „...fierul, acest cel mai important, cel mai folositor metal, această temelie a civilizației, în Transilvania nu este nici îndeajuns de mult produs, nici îndeajuns utilizat“²⁵.

*

²³ În anul 1866 producția de fontă a provinciilor monarhiei austriece era următoarea:

Ungaria:	742 203 chintale	Moravia:	232 310 chintale
Stiria:	586 076 „	Silezia:	58 145 „
Carintia:	386 949 „	Galiția-Bucovina:	45 949 „
Cehia:	386 145 „	Reg. grănicerească	
Transilvania:	355 644 „	croato-slavonă:	4 048 „
		Croația:	1 659 „

(Konek Sándor, *op. cit.*, p. 248—252).

²⁴ În Anglia, producția de fontă era de 73,7 milioane chintale, în Franța de 17,2 milioane, în Prusia de 7,9 milioane, în Belgia de 6,0 milioane și în Rusia de 4,3 milioane chintale, față de producția de 2 878 684 chintale a imperiului austriac. (*Ibidem*, p. 254—274.)

²⁵ Kolozsvári Közlöny, nr. 12 din 1859.

În perioada 1848—1867, producţia de minereu de fier şi de fontă a Transilvaniei era deservită în total de 25 întreprinderi miniere, respectiv siderurgice. Aproximativ 7 întreprinderi funcţionau pe bază de societăţi anonime sau asocieri minieră locală, 4 întreprinderi erau conduse de tezaurariatul minier austriac, 6 întreprinderi erau în posesia unor mari proprietari nobiliari sau clericali, iar capitalişti locali, respectiv proprietarii mai mici aveau în mîinile lor 8 întreprinderi.

Întreprinderile bazate pe societăţi anonime au fost înfiinţate de marele capital străin, în primul rînd cel austriac, francez şi ceh. Acestea au fost cele mai mari întreprinderi din Transilvania, astfel că cea mai mare parte a producţiei de minereu de fier şi de fontă din Transilvania se afla în mina unor capitalişti străini.

Printre întreprinderile care funcţionau sub forma unor societăţi anonime, totodată însă şi printre toate întreprinderile din Transilvania, primul loc era ocupat de cele aflate în proprietatea S.T.E.G.-ului. Baza producţiei de minereu de fier a acestora o constituiau minele din Ocna de Fier, Dognecea şi Anina. Între 1855 şi 1867 s-a extras din aceste mine peste 4 172 889 chintale de minereu de fier, cantitate care depăşea mult a treia parte din producţia totală de minereu de fier din Transilvania²⁶. În întreprinderile siderurgice ale S.T.E.G.-ului funcţionau 11 furnale înalte şi anume, cîte 3 la Reşiţa şi Anina, cîte 2 la Dognecea şi Bocşa-Montană şi 1 la Gladna. Afinarea şi prelucrarea fontei produse era efectuată la uzina de pudlare şi laminare din Reşiţa şi Anina, la fabrica de maşini din Reşiţa, la uzinele siderurgice auxiliare din Văliug şi Doncenii. În anul 1867, în întreprinderile S.T.E.G.-ului funcţionau 32 maşini de aburi cu un total de 1444 cai-putere. Aceasta însemna că aici erau concentrate 77,8% din totalul cai-putere din exploatarea de minereu de fier şi întreprinderile siderurgice transilvănene²⁷. Producţia de fontă a întreprinderilor aparţinătoare S.T.E.G.-ului se ridica în anul 1867 la 170 000 chintale.

Din punct de vedere al cantităţii produselor. Societatea anonimă de mine şi furnale din Braşov ocupa locul al doilea. Minele ei se aflau în împrejurimile Ruşchiţei şi ale Teliucului, la Vlăhiţa, Racoşul de Jos, Vărgheiş, Biborţeni şi Doboşiu. Ele aveau sarcina de a alimenta cu minereu de fier cele 7 furnale ale societăţii, repartizate în felul următor: 2 la Ruşchiţa, cîte 1 la Luncani, Dealul lui Ştefan, Lozna, Fila şi Vlăhiţa. Fonta topită în primele două furnale era prelucrată la faţa locului, pe cînd producţia celorlalte furnale se transporta spre a fi prelucrată în continuare în uzinele de pudlare şi laminare din Rusca-Montană şi Ferdinand (azi Oţelul Roşu). În anul 1867, cantitatea de fontă produsă a fost de 80 477 chintale.

²⁶ Hantken Miksa, *Magyarország széntelepei és szénbányászata*, Budapesta, 1878, p. 57—58.

²⁷ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul 11, fasc. II, Wien, 1864, p. 28—29 şi 41.

În diferite faze de producție erau folosite 11 mașini cu aburi cu un total de 268 cai-putere²⁸.

În rîndul întreprinderilor care aparțineau unor societăți anonime, locul al treilea era ocupat de „Zsidowarer Gewerkschaft“, ale cărei terenuri miniere erau la răsărit de Nădrag și la Dealul lui Ștefan. Minereul de fier scos era topit la Nădrag în 2 furnale și prelucrat tot aici la uzina de pudlare și laminare. Forța motrice era dată de 4 mașini cu aburi cu un total de 90 cai-putere. În anul 1867, producția a fost de 14 358 chintale de fontă și 3861 chintale de fontă turnată²⁹.

Sub forma unor asocieri miniere locale, ca întreprinderi comune ale unor mici capitaliști locali, funcționau 4 întreprinderi, și anume „Asociația siderurgică din Ploscabaia“, ale cărei mine se găseau în zona bazinului ferifer din Hunedoara, „Asociația minieră Transsylvania“ din Covasna, „Uzina de fier din Certeze“ în comitatul Satu-Mare și „Societatea pentru exploatarea minereului de fier din Măgura“ în comitatul Turda.

Întreprinderile bazate pe societăți anonime și pe asocierea unor întreprinzători locali — mai ales însă cele dintii — și-au asigurat un rol de frunte în exploatarea zăcămintelor de fier și în siderurgia din Transilvania, atît în privința bazei tehnice, cît și a rezultatelor obținute în producție. În anul 1867, 26 din cele 50 furnale din Transilvania, deci mai mult de jumătate din totalul furnalelor, se aflau în proprietatea acestor întreprinderi. 96,10% din mașinile cu aburi folosite în siderurgie, în afinarea și prelucrarea primară a fontei și 98,10% din totalul forței motrice cheltuite de mașinile cu aburi au revenit acestor întreprinderi. Totodată 77,10% din fonta produsă în Transilvania provenea din furnalele lor.

În realitate însă, concentrarea bazei tehnice și a producției siderurgice era și mai accentuată. Astfel, trei din întreprinderile menționate: S.T.E.G.-ul, Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov și Zsidowarer Gewerkschaft concentrau în unitățile lor 76,90% din totalul furnalelor înalte aflate în proprietatea întreprinderilor societăților anonime și a asocierilor miniere locale, precum și 98,00% din mașinile cu aburi și 98,80% din forța lor motrică; uzinele lor produceau 98,70% din totalul producției de fontă.

Am văzut că producția de fontă și afinarea fierului în Transilvania au atins în perioada 1848—1867 un înalt grad de concentrare, ceea ce constituie una din trăsăturile caracteristice ale dezvoltării industriei extractive a minereului de fier și a siderurgiei. Într-o perioadă relativ scurtă, au luat ființă întreprinderi mari, cu o bază tehnică destul de dezvoltată, avînd sute sau mii de muncitori. Baza materială a înființării lor a fost societatea anonimă, formă asociată a concentrării capitalului dînd naștere unui singur „capitalist colectiv“, formă care a făcut posibilă lărgirea întreprin-

²⁸ Arhiva I.R.C.G.M.-Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 501—600/1868, f. 598; dos. nr. 501—600/1869, f. 520; Kerpely Antal, *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn*, 1872, p. 30; *A magyar korona országainak gyárípara az 1898. évben*, Budapest, 1901, fasc. II, p. 345, 356—357, 364—365.

²⁹ *Hiv. Stat. Közl.*, anul II, fasc. III. p. 130—131.

derilor și a gradului producției pînă la dimensiuni inaccesibile capitalurilor individuale, răzlețe. Numărul întreprinderilor societății anonime era de numai 3 din cele 25 întreprinderi miniere și siderurgice ale Transilvaniei. De aceea, nu putem considera că acest tip de întreprindere era răspîndit în Transilvania; totuși, datorită locului lor în producția siderurgică, aceste întreprinderi constituiau o altă trăsătură caracteristică a dezvoltării siderurgiei din Transilvania. Printre societățile anonime înființate cu scopul exploatării zăcămintelor de materie primă din Transilvania, precum și printre cele constituite la nivelul întregii monarhii, însă cu interese și în Transilvania, o parte aveau unele uzine care au funcționat încă înainte de 1848, dar sub formă de proprietăți individuale sau societăți locale, preluate de societățile anonime care au continuat producția lor. Aceasta a însemnat însă fie punerea în funcțiune a unor unelte de producție noi, fie mărirea gradului de exploatare a uneltelor existente, fie în sfîrșit descoperirea de noi bazine ferifere, darea în lucru a unor ramuri de producție noi, așa cum o cerea tendința de a mai folosi posibilitățile create de avîntul capitalist. tendința de a obține un profit cît mai mare. În acest sens, întreprinderile societăților anonime — datorită și posibilităților lor obiective — au devenit purtătoarele dezvoltării tehnice a siderurgiei transilvănene, participante de frunte în procesul care, în cadrul dezvoltării generale a industriei capitaliste, a pus pe prim plan siderurgia. Aceasta, la rîndul ei, constituie o altă caracteristică esențială a siderurgiei din Transilvania. Întreprinderile societăților anonime au luat ființă în urma pătrunderii capitalului austriac și din alte țări. Astfel, majoritatea covîrșitoare a producției de fontă din Transilvania între anii 1848—1867 a ajuns în mîna aristocrației bancare austriece grupate în jurul Casei Rotschild și al Creditanstalt-ului, ca și în mîna altor capitaliști străini aliați cu ea, profitul de pe urma extracției minereului de fier și a siderurgiei, ca și de pe urma grelei exploatări a muncitorilor români, maghiari, germani și de alte naționalități îi îmbogățea în primul rînd pe capitaliștii austrieci, francezi, cehi, slujea intereselor dezvoltării capitaliste a Austriei și a altor țări străine. Acumularea locală de capital, desfășurată într-un cadru foarte restrîns pînă la 1867, a fost suficientă numai pentru înființarea unor forme asociate ale întreprinderilor. Acestea însă erau cu totul neînsemnate pe lîngă societățile anonime, trădau sub toate aspectele lipsa de capital. Din cele 6 furnale aflate în proprietatea lor, de fapt numai 2 pot fi incluse în categoria furnalelor înalte, pe cînd în aceeași vreme întreprinderile societăților anonime dispuneau de 20 furnale înalte. La întreprinderile ce funcționau în forma asociată era instalată doar o mașină cu aburi de 20 cai-putere, pe cînd întreprinderile societăților anonime dispuneau de 49 mașini cu aburi cu o capacitate de 1802 cai-putere. În anul 1867 au fost topite de către ele în total 3341 chintale de fontă, de 80 ori mai puțin decît în întreprinderile din urmă. Cifrele vorbesc de la sine, marcînd o altă trăsătură caracteristică a industriei de extracție a minereului de fier și a siderurgiei din Transilvania, și anume superioritatea netă a întreprinderilor bazate pe societăți anonime, atît în producție,

cît și, desigur, pe piață, concurența sporită pe care au creat-o aceste întreprinderi și care mai târziu a devenit fatală pentru numeroase întreprinderi mici cu o tradiție veche.

În Transilvania tezaurariatul minier austriac extrăgea minereu de fier în trei locuri: în zona zăcămintelor de fier din Hunedoara (la Ghelar și Alun), la Budești în comitatul Satu-Mare și la Răzoarea în comitatul Solnoc-Dobîca. Întreprinderile sale siderurgice se aflau la Govășdia și Păduri. Ca sectoare complementare ale uzinei siderurgice de la Govășdia, la Cugir și Sibișelul Vechi funcționau unități de pudlare și laminare, iar pînă în anul 1865 din vechile forje din jurul Hunedoarei au mai funcționat cele din Limpert, Baia Craiului și Fanci.

În anul 1867, în cele 2 furnale ale tezaurariatului minier austriac se produceau în total 23 352 chintale de fontă³⁰. Această cantitate constituia 6.6% din întreaga producție de fontă din Transilvania. Vedem astfel că partea uzinelor siderurgice ale tezaurariatului în producția de fontă nu era mare, deși cantitativ ele ocupau al doilea loc după producția întreprinderilor bazate pe societăți anonime și a celor constituite prin asociere.

La începutul celui de-al șaselea deceniu al secolului al XIX-lea, uzinele siderurgice transilvănene ale tezaurariatului minier austriac au rămas în urma dezvoltării, instalațiile lor erau învechite. Cu toate că s-au făcut pași spre a lichida această înapoiere — sporirea randamentului întreprinderilor, completarea utilajului tehnic —, acești pași erau făcuți în întregime pe o bază veche și, deși conducerea locală a întreprinderilor a avut inițiative de promovare a progresului cu mijloace moderne, ele erau de regulă zădărnice la Viena, ducerea lor la bun sfîrșit nefiind aprobată. Așa de pildă, cu scopul de a spori capacitatea de prelucrare la uzina siderurgică din Păduri, încă la mijlocul deceniului al șaptelea s-au făcut propuneri de introducere a fabricării oțelului prin cele mai moderne procedee tehnice. Acest lucru reiese din raportul trimis de direcțiunea uzinei siderurgice în aprilie 1867 căpitănatului minier Zlatna, raport după care „introducerea metodei Bessemer a fost propusă în repetate rînduri, dar propunerea nu a fost sprijinită de forurile superioare”³¹. S-au alcătuit și planuri de utilare modernă a uzinelor siderurgice din comitatul Hunedoara, care după părerea specialiștilor ar fi avut posibilități de dezvoltare deosebit de favorabile, cu condiția de a se efectua investițiile necesare. Practic însă nu s-a înfăptuit prea mult, proiectele făcute au dus la rezultate numai în foarte mică măsură³².

Furnalele tezaurariatului au luat naștere ca anexe ale silviculturii. Cu timpul, politica de jaf a tezaurariatului minier austriac a dus la distrugerea în bună parte a pădurilor aflate în proprietatea sa, de aceea combustibilul pentru furnale, cărbunele de lemn, trebuia să fie adus din regiuni

³⁰ *Arhiva I.R.C.G.M.-Hunedoara, secția Brad*, dos. nr. 401—500/1868, f. 426, 486; *Kolozsvári Közlöny*, 1859, nr. 12.

³¹ *Arhiva I.R.C.G.M.-Hunedoara, secția Brad*, dos. nr. 501—600/1867, f. 571.

³² *Arhivele Statului Cluj*, arh. M.T. doc. nr.

îndepărtate, în cele mai grele condiții de transport. Furnalele aveau de înfruntat tot mai mult lipsa cărbunelui și această situație prejudicia mai ales activitatea și chiar existența unităților uzinei siderurgice din Govășdia.

Situația întreprinderilor siderurgice ale tezaurariatului a mai fost agravată și de împrejurarea că uzinele se aflau în localități îndepărtate unele de altele, astfel că transportul fierului era anevoios. De exemplu, uzinele siderurgice ale tezaurariatului din comitatul Hunedoara, cu centrul la uzina siderurgică din Govășdia care dădea fierul necesar, se aflau în cinci localități. Mai mult chiar, nici una din ele nu era de-a lungul liniei ferate și nici măcar în apropierea ei, astfel că transportul fontei și al articolelor fabricate din ea se făcea cu carele, pe drumuri neingrijite, de proastă calitate.

Necesitățile energetice ale uzinelor siderurgice transilvănene ale tezaurariatului minier austriac erau bazate exclusiv pe forța hidraulică. Nici o mașină cu aburi nu funcționa în aceste întreprinderi, nu au fost procurate asemenea mașini nici măcar ca resurse energetice de rezervă, cu toate că de pildă în cazul uzinei de pudlare și laminare de la Sibîșelul Vechi acest lucru ar fi fost foarte necesar, căci această întreprindere ducea o permanentă lipsă de apă din cauza amplasării ei greșite³³.

Așadar, întreprinderile în cauză nu se aflau în prima linie a industriei miniere și siderurgice din Transilvania nici din punct de vedere al utilitatii tehnice, nici al capacității de producție. De fapt, dezvoltarea lor s-a împotmolit, iar beneficiarul, statul austriac, era departe de ideea de a continua în mod substanțial această dezvoltare prin investiții și de a contribui și prin aceasta la progresul industrial al Transilvaniei, deoarece uzinele siderurgice transilvănene ale tezaurariatului minier austriac nu constituiau o sursă importantă de venituri.

Bineînțeles că necesitățile de fier care au apărut în anii de după 1850 și luau proporții din ce în ce mai mari nu au rămas neobservate nici de marii moșieri. Văzînd marile posibilități ale exploatării feroase și siderurgiei, ei au căutat să scoată beneficii și pe această cale din moșiile lor. În mai multe părți ale Transilvaniei au luat ființă astfel noi întreprinderi pentru exploatarea minereului de fier și întreprinderi siderurgice în proprietate și sub administrație moșierească, sau s-a reluat producția în unele întreprinderi mai vechi.

Dintre întreprinderile aflate în posesia unor mari moșieri, cea mai mare era uzina siderurgică a proprietarului austriac al moșiei de la Sebeș, contele Ernest Waldstein, uzină bazată pe exploatarea de minereu de fier din Reștirata. Minereurile scoase erau topite aici în 4 furnale, dintre care acelea de la Moneasa, Reștirata și Zimbru erau în proprietatea întreprinderii, iar furnalul de la Vașcău era arendat. Prelucrarea fontei se făcea la Sebiș, Zugău și Prăjești. În afară de aceste localități, și pe lângă furnalele de la Zimbru și Vașcău se făcea o primă prelucrare a fontei, fabricîndu-se fier

³³ Latinák Gyula, *A vajdahunyadi magy. kir. vasgyár és tartozékai*, Budapesta, 1906, p. 60—61; *Miniera*, 1928, III, p. 1002—1003.

forjat. Producția de fontă a tuturor uzinelor întreprinderii siderurgice a lui Waldstein se ridica în 1867 la 13 450 chintale³⁴.

Pînă la 1866, la Pietroasa exploatarea minereului de fier și siderurgia erau practicate de succesorii lui Gálbony, de la care minele și întreprinderea siderurgică au fost cumpărate prin execuție judecătorească de un membru al clerului, episcopul Iosif Papp Szilágyi. Întreprinderea ducea însă o existență efemeră, realizînd o producție medie între 620 și 680 chintale³⁵.

Întreprinderea siderurgică din Zlaști era în proprietatea familiei conților Bánffy. În 1867, aici erau topite 1088 chintale de fontă³⁶. Cealaltă întreprindere din comitatul Hunedoara aflată în proprietate moșierească era întreprinderea siderurgică din Oarța de Sus, administrată de contele Francisc Bethlen³⁷.

Șirul exploatărilor de minereu de fier aflate în proprietatea moșierilor îl încheiau minele contesei Hunyadi, în hotarul comunelor Troiaș, Toc și Temeșești din comitatul Arad.

În proprietatea moșierilor se aflau în 1867 9 furnale, reprezentînd 18,00% din furnalele aflate în Transilvania. Din acestea se scoteau în total 16 218 chintale de fontă, adică 4,60% din producția de fontă a Transilvaniei în anul 1867. Din compararea numărului de furnale cu proporțiile producției reiese că furnalele marilor moșieri aveau o productivitate redusă și totodată o bază tehnică deosebit de înapoiată. Singură uzina siderurgică a lui Waldstein folosea două mașini cu aburi reprezentînd un total de 33 cai-putere³⁸, pe cînd în celelalte întreprinderi se lucra numai cu ajutorul forței hidraulice.

Majoritatea industriașilor siderurgiști din categoria marilor moșieri — conți și membri ai înaltului cler — nu voiau sau nu puteau să se adapteze economiei capitaliste nici prin reinnoirea uneltelor de producție și nici prin modernizarea organizării întreprinderilor. Cramponarea lor de menținerea relațiilor feudale a dus la faptul că în deceniul al șaselea și al șaptelea uzinele lor de exploatare feroasă și cele siderurgice nu au putut ține pas cu cerințele dezvoltării, rămînînd la nivelul sfîrșitului secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Neglijînd fundamentalele schimbări economice și sociale care au avut loc, ei considerau și acum întreprinderile din domeniul industriei feroase ca anexe ale gospodăriilor lor silvice, vrînd să servească astfel în ultimă analiză exploatării și folosirii rentabile a pădurilor, ceea ce pe altă cale nu se prea putea realiza, iar furnalele moșierilor dispuneau de păduri întinse care le asigurau din belșug combustibilul necesar. Astfel de pildă, la Vașcău combustibilul furnalelor era furnizat de 42 000 ha de pădure, la Pietroasa de 260 000 ha,

³⁴ Edvi Illés Aladár, *A magyar vaskőbányászat és vaskohászat ismertetése*, Budapest, 1900, p. 247; *Hiv. Stat. Közl.*, 1869, fasc. III, p. 81.

³⁵ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul 11, fasc. III, p. 130.

³⁶ *Arhiva I.R.C.G.M.-Hunedoara, secția Brad*, dos. nr. 301—400/1868, f. 331.

³⁷ *Kolozsvári Közlöny*, 1859, nr. 12.

³⁸ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul 11, fasc. II, p. 29.

la Sebiș de 51 000 ha, iar la Zimbru de peste 40 000 ha de pădure³⁹. Ca urmare, marea moșierime se crampona cel mai mult de forma învechită a siderurgiei: topirea fierului cu ajutorul combustibilului lemnos, precum și în general de tehnica învechită. Desigur că această atitudine a fost determinată și de alte cauze, ca de pildă lipsa de capital, ca și marea ieftinătate a brațelor de muncă după desființarea iobăgiei — ca urmare a modului în care a avut loc această desființare — care a sporit posibilitățile marii moșierimi de a-și exploata ieftin pădurile. Ceea ce a stabilit Lenin cu privire la situația din Rusia, corespundea și stărilor de la noi, și anume faptul că „muncitorii forestieri constituie una dintre părțile componente importante ale proletariatului sătesc, care are petice infime de pământ și este obligat să-și vîndă forța de muncă în cele mai dezavantajoase condiții” și că „muncile forestiere fac parte din categoria muncilor celor mai prost plătite”⁴⁰.

În industria extractivă a minereului de fier și a siderurgiei aflată în mîna moșierilor, ca urmare a tuturor celor arătate, s-au mai manifestat și caracteristici feudale în domeniul raporturilor de muncă.

Între anii 1848—1867 cunoaștem 8 întreprinderi aflate în proprietatea unor mici capitaliști locali. O bună parte din acestea au luat ființă după 1848, în cadrul dezvoltării capitalismului, sînt însă și întreprinderi existente cu mult înainte.

În privința producției de fontă, cea mai însemnată între aceste întreprinderi era cea siderurgică din Dezna aflată în proprietatea familiei arădene Török. Minele acestei întreprinderi se aflau în hotarul comunei Tăuți, Corbu, Reștirata și Grajgiur, iar uzina ei siderurgică la Reștirata. Această întreprindere producea în anul 1867 2484 chintale de fontă⁴¹. Fonta era afînată și prelucrată în bare la uzina siderurgică din Dezna-Nouă și Dezna-Vechi.

Întreprinderea siderurgică din Herculan-Bodvai producea în anul 1867, 1147 chintale de fontă⁴².

Celelalte exploatări feroase sau uzine siderurgice aflate în proprietatea unor capitaliști locali mai mici aveau un rol cu totul subordonat în siderurgia transilvăneană, fiind în fond niște încercări locale și nedepășind acest cadru nici în privința utilajului, nici a cantității producției. Asemenea întreprinderi găsim la Hățăgel, Briheni, Reștirata de Sus, Sanț, Poian și Valea Seacă⁴³.

În sfîrșit trebuie să amintim extracția minereului de fier și siderurgia din Rimetea. În acest străvechi centru de extracție se manifestau în perioada menționată semnele declinului care începuse încă de cîteva decenii. În 1867, aici funcționau în total 13 mine. Minereul de fier extras era topit

³⁹ *Stat. Közl.*, vol. 3, p. 203—204.

⁴⁰ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, Editura politică, București, 1961, p. 520, 522.

⁴¹ *Hiv. Stat. Közl.*, 1869, fasc. III, p. 70, 81.

⁴² *Arhiva I.R.C.G.M.-Hunedoara, secția Brad*, dos. nr. 501—600/1868, f. 595, 598.

⁴³ *Idem*, dos. nr. 401—500/1868, f. 484; dos. nr. 501—600/1868, f. 520, 595; dos. nr. 801—900/1868, f. 837, 894.

în 7 furnale mici repartizate pe 5 forje. În anul 1867, ele au avut o producție totală de numai 1876 chintale⁴⁴.

În proprietatea capitaliștilor mai mici locali se aflau în total 13 furnale, adică 26% din totalul furnalelor. Fonta pe care o produceau acestea era de aproximativ 6000 chintale. Această cantitate era foarte mică față de numărul furnalelor, întrucât producția pe un furnal era 545 chintale. În realitate, aceste furnale nici nu corespundeau noțiunii de furnale înalte. Ele erau aproape fără excepție furnale de mărime mijlocie, respectiv cupatoare mici, cu o capacitate de producție foarte redusă.

Caracteristica principală a întreprinderilor cu capital mic aflate în proprietate personală era fărâmițarea producției siderurgice. Cele 13 furnale pe care le aveau ele nu dădeau împreună producția unui singur furnal al întreprinderilor societăților anonime sau al tezaurariatului, furnale care aveau o producție medie individuală de 13 445 chintale, respectiv 11 676 chintale. O altă caracteristică a întreprinderilor mici era aceea că cea mai mare parte din ele, în contrast cu întreprinderile aparținând altor forme de proprietate, nu se ocupau de afinarea fontei. Ele nu dispuneau de instalații de pudlare, deoarece nu posedau capitalul necesar investițiilor în acest scop.

*

Examinând în totalitatea ei dezvoltarea întreprinderilor miniere și siderurgice, în cele ce urmează putem rezuma succint concluziile noastre.

În perioada 1848—1867, întreprinderile miniere și siderurgice, cu toată relativa rămânere în urmă, s-au dezvoltat într-o măsură însemnată atât în privința nivelului tehnic, cât și a nivelului producției, dând cele mai mari și importante unități industriale din Transilvania.

Înainte de toate, dezvoltarea s-a manifestat în direcție cantitativă. S-au deschis numeroase exploataări noi de minereu de fier și totodată s-au construit mai multe furnale înalte și afinării de fontă. Această direcție a dezvoltării întreprinderilor, și anume creșterea numerică permanentă, fără întrerupere — cu foarte puține excepții — a ținut pînă la sfîrșitul perioadei tratate. Rezultatul a fost sporirea însemnată a numărului întreprinderilor miniere și siderurgice față de situația de pînă la 1848, cuprinzînd toate formele întreprinderilor industriale mari, mijlocii și mici. Pînă la 1867, situația niciuneia din ele nu a devenit problematică, pînă și ultimele întreprinderi mici care funcționau cu furnale învechite făceau față situației datorită neconținutei creșterii a nevoii de fontă. Declinul și pieirea lor s-au produs mai tîrziu, ca efect al concurenței capitaliste tot mai ascutite.

Dezvoltarea industriei extractive a minereului de fier și a siderurgiei s-a manifestat și în direcție cantitativă. În legătură cu aceasta amintim folosirea mai bună a capacității de producție a unităților existente, a minelor, furnalelor și afinăriilor, mărirea bazei lor tehnice, introducerea unor noi ramuri de producție, construirea unor unități noi. Firește că aici numai întreprinderile mai mari și cu capital corespunzător erau cele care făceau față, astfel că această dezvoltare calitativă a avut loc pe o arie mult mai restrînsă decît cea cantitativă.

⁴⁴ *Idem*, dos. nr. 401—500/1868, f. 453.

*Întreprinderile industriei extractive a minereului de fier și ale siderurgiei
din Transilvania în 1867*

Întreprinderea	Anul înființării	Locul minelor	Locul uzinelor	Producția de fontă în chintale	Numărul muncito- rilor
1	2	3	4	5	6
Întreprinderea din Certeze	1858	Certeze	Certeze	2 000	70
Întreprinderea din Bodvai	1831	Herculian-Bodvai	Herculian-Bodvai	1 147	31
S.A. de mine și furnale din Bra- șov	1857	Rușchița, Lozna, Dealul lui Ștefan, Teliuc, Vlăhița, Biborțeni, Ra- coșul de Jos, Vărghiș	Rușchița, Rusca- Montană, Lunca Dealul lui Ștefan, Lozna, Oțelul Roșu, Filia, Vlă- hița, Bățani-Mari, Cherui	80 477	411
Întreprinderea din Briheni	—	Vaşcău, Dezna	Briheni	—	—
Întreprinderea din Dezna	1846	Tăuți, Corbu, Reștirata, Graj- ghiur	Reștirata	2 484	73
Întreprinderea mi- nieră din Rești- rata de Sus	—	Reștirata de Sus	—	—	2
Întreprinderea din Oarța de Sus	—	Oarța de Sus	Oarța de Sus	—	—
Întreprinderea de stat din Govăș- dia	1806	Ghelar, Ruda, Alun, Sohodol	Govășdia, Lim- pertul de Jos, Limpertul de Sus Baia Craiului	16 147	162
Întreprinderea minieră din Hă- țâgel	1790	Hățâgel	—	—	—
Întreprinderea de stat din Cugir	1801	—	Cugir	—	—
Întreprinderea minieră din Mă- gura	—	Dealul Măgura	—	—	—
S.T.E.G.	1855	Dognecea, Ocna de Fier, Anina, Sasca, Delinești, Arpadia, Ohabița, Tîrnova, Dubova,	Reșița, Anina, Dognecea, Bocșa- Montană, Gladna, Văliug, Doncenii		

Întreprinderea	Anul înființării	Locul minelor	Locul uzinelor	Producția de fontă în chintale	Numărul muncito- rilor
1	2	3	4	5	6
Întreprinderea din Pietroasa	—	Ogradena Veche, Plavișevița, Tisovița, Eiben- thal Pietroasa	Pietroasa	170 000 620	1261 16
Întreprinderea din Ploscabaia	1860	Ploscabaia, Alun, Ruda, Sohodol	Ploscabaia	1 341	32
Întreprinderea de stat din Păduri	1847	Budești, Răzoarea	Păduri	7 205	89
Întreprinderea de stat din Sebișel	—	—	Sebișel	—	—
Întreprinderea mi- nieră „Sfintul Ioan”	—	Poian, Valea- Seacă	—	—	—
Întreprinderile miniere și siderur- gice din Rimetea	—	Buru, Colțești, Rimetea	Rimetea	1 876	233
Asociația minieră Transsylvania	1860	Covasna, Toplița, Zagon	Covasna	—	—
Întreprinderea mi- nieră din Troiaș, Toc, Temeșești	—	Troiaș, Toc, Temeșești	—	—	—
Întreprinderea mi- nieră din Sanț	—	Sanț	—	—	—
Întreprinderea din Demșuș	1790	Demșuș	Demșuș	—	—
Întreprinderea contelui Wald- stein	1861	Munții Codru- Moma	Moneasa, Reștira- ta, Zimbru, Vaș- cău, Sebiș, Zu- gău, Prăjești	13 450	387
Întreprinderea din Zlaști	—	Ghelar, Teliuc	Zlaști	1 088	—
Zsidowarer Gewerk- schaft	1845	Ghelar, Teliuc, Nădrag, For- zești, Dealul lui Ștefan, Pătirș, Jdioara, Gladna	Nădrag	18 219	60

Producția întreprinderilor siderurgice s-a concentrat într-o măsură însemnată chiar și până la 1867. Aceasta reiese din următoarele date:

Caracterul întreprinderilor	Numărul întreprinderilor*	Numărul furnalelor	Producția**	
			Cantitatea în chintale	%
Întreprinderi ale societăților anonime sau ale asocierilor miniere locale	6	26	272 037	77,1
Întreprinderi ale tezurariatului minier	2	2	23 352	6,6
Întreprinderi ale marilor moșieri	5	9	16 218	4,6
Întreprinderi capitaliste locale mai mici	5	13	6 000	1,7

În anul 1867, șase întreprinderi dădeau 77,1% din producția de fontă. În ordinea cantitativă a producției, acestora le urmau patru întreprinderi aflate în proprietatea tezurariatului minier austriac, cărora le reveneau 6,6% din producție. În același timp, cele nouă întreprinderi ale marilor moșieri produceau 4,6% din totalul fontei, pe când industriașilor siderurgiști locali cu capital mic le revenea abia 1,7% din totalul producției de fontă.

Concomitent cu concentrarea producției, a crescut deosebit de mult ponderea întreprinderilor capitalului austriac și din alte țări străine în producția de fontă din Transilvania:

1851			1867		
Întreprinderi	Furnale	Producția de fontă în chintale	Întreprinderi	Furnale	Producția de fontă în chintale
1. Zsidowarer Gewerkschaft	1	8 700	1. Zsidowarer Gewerkschaft	2	18 219
			2. S.T.E.G.	11	170 000
			3. S.A. de mine și furnale din Brașov	7	80 477
			4. Întreprinderea siderurgică a contelei Waldstein	4	13 450
Total	1	8 700	Total	24	282 146
Producția totală în Transilvania	35	117 123	Producția totală în Transilvania	50	352 480
Ponderea întreprinderii, în %	2,8%	7,4%	Ponderea celor 4 întreprinderi, în %	48,0%	80,0%

* Am omis din tabel întreprinderile care se ocupau numai de exploatarea minei de fier.

** Nu am inclus în tabel întreprinderile din Maramureș aflate la nord de linia Tisei; de aici diferența rămasă de 10%.

Pînă la 1848, în Transilvania a luat ființă doar o singură întreprindere cu capital străin, căreia i-a revenit din producția de fontă pe anul 1851 un procent de 7,4%. Pînă în anul 1867, numărul întreprinderilor cu capital străin a crescut la patru. Ele au pus mîna pe 48% din furnalele înalte și pe 80% din totalul producției de fontă a acestor furnale.

Prin urmare, în perioada dintre anii 1848 și 1867, cele mai importante întreprinderi siderurgice din Transilvania au ajuns în mîna aristocrației bancare austriece și a altor pături ale marelui capital austriac, cucerindu-și astfel o poziție dominantă în producția de fier, sectorul cel mai important al dezvoltării economice și în special industriale a Transilvaniei.

Nevoile mereu crescînde de fontă au dus la dezvoltarea industriei extractive a minereului de fier și a siderurgiei. Creșterea posibilităților de valorificare și prin aceasta sporirea profitului, singurul motor al modului de producție capitalist, au necesitat introducerea unor procedee de producție mereu noi, instalarea unui utilaj tehnic mai modern. Acest proces a luat forme mai hotărîte odată cu cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea. Perioada 1848—1867 a adus cu sine o nouă dezvoltare a mijloacelor tehnice, a metodelor în extracția minereului de fier.

Necesitatea de a spori producția, anume creșterea nevoii de materii prime pentru furnalele înalte, mijloace ale producției moderne de fontă, a fost aceea care a schimbat în primul rînd forma învechită a extracției minereului de fier.

Pînă în deceniul al șaselea al secolului trecut, în Transilvania — cu foarte puține excepții — minereul de fier era extras prin metoda tradițională a puțurilor și a galeriilor. În afară de faptul că era costisitoare, această formă de extracție comporta și o productivitate redusă, neputînd asigura în toate cazurile funcționarea netulburată a furnalelor înalte. De aceea, luînd în considerare, bineînțeles, componența petrografică, așezarea zăcămintelor de fier: adîncimea lor față de suprafață, natura și grosimea acoperișului, extinderea zăcămintelor de fier ș. a. m. d., s-a căutat să se rupă cu formele tradiționale ale exploatării și să se treacă la exploatarea de suprafață. De exemplu, în minele S.T.E.G.-ului s-a lichidat în anul 1862 exploatarea prin galerii practică pînă atunci, trecîndu-se la exploatarea de suprafață. Cu ajutorul galeriilor se lucra numai acolo, unde poziția minereului făcea mai economicoasă această metodă decît aceea a exploatării de suprafață⁴⁵. La minele din Teliuc s-a trecut de asemenea la exploatarea de suprafață. La Ghelar ea a fost introdusă în 1863. În schimb exploatarea de la Rusca-Montană era în primul rînd de galerie, dar „în parte se mai practică și extracția la suprafață“. În același timp, la exploătările de minereu de fier din regiunea Reștirata se mai practica o extracție primitivă prin puțuri, explicată în parte prin faptul că nevoile de minereu de fier ale furnalelor bazate pe producția acestor mine erau foarte scăzute.

⁴⁵ *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki országos kiállításról*, Szerkesztette Keleti Károly, vol. II, Budapest, 1886, p. 614.

Mijloacele folosite la abataje nu au trecut prin multe schimbări. Se lucra cu unelte manuale vechi, sprijinindu-se exclusiv pe forța de muncă a minerului. Nu era vorba încă nici pe departe de aplicarea tehnicii mecanice spre a ușura greaua muncă a minerilor, și aceasta nu numai la abataje, dar, cu o singură excepție, nici la transportul minereului. Transportul se făcea în general tot cu ajutorul forței omului și numai pe distanțe mai mari se practica transportul cu cai. Excepția amintită o constituia întreprinderea siderurgică din Reșița, unde se folosea pentru transportul minereului o locomotivă cu aburi de 8 cai-putere⁴⁶.

În acest fel, sporirea extracției minereului de fier se obținea în primul rînd nu prin dezvoltarea bazei tehnice a minelor, ci înainte de toate prin folosirea excesivă a minerilor, prin exploatarea nemiloasă a forței lor de muncă. Se poate spune așadar că baza sursei de energie a exploatării minereului de fier între anii 1848 și 1867 era forța de muncă a omului.

Dezvoltarea producției siderurgice se manifesta în primul rînd în topirea minereului de fier și în prelucrarea în continuare a fontei produse.

Una din formele dezvoltării era lărgirea uzinelor siderurgice deja existente și înființarea unor uzine noi. Ca urmare a crescut mult numărul furnalelor folosite în producția siderurgică. Pe cînd în anul 1848 găsim în Transilvania 35 furnale, în anul 1867 numărul lor se ridică la 50. Rezultatul se concretizează deci în 15 furnale noi.

Printre furnalele înalte, fie ele construite înainte de 1848, fie după această dată, erau mari deosebiri în privința nivelului tehnic, o parte însemnată din ele fiind din toate punctele de vedere sub nivelul tehnic al epocii.

Furnalele din Transilvania, cu excepția celor construite la Reșița și Anina, judecînd după capacitatea lor de producție, erau în general de mărime mijlocie. Trebuie să menționăm totodată și faptul că 15 din ele nici nu pot fi trecute în rîndul furnalelor propriu-zise⁴⁷, fiind cuptoare mici de topit fier, rudimentare, cu o tehnologie învechită. Ca urmare, producția medie anuală a furnalelor din Transilvania se afla la un nivel foarte scăzut, în 1867 de pildă era de numai 8400 chintale. În fond deci, cantitatea producției de fontă nu era nici pe departe proporțională cu numărul furnalelor și pe acest tărîm siderurgia transilvăneană a rămas în urma nivelului mediu al monarhiei austriece, nemaivorbind de provinciile mai dezvoltate din punct de vedere industrial, ca de pildă Stiria, unde producția medie anuală a furnalelor era de 18 583 chintale, Moravia cu o producție medie anuală de 15 487 chintale sau Cehia, unde furnalele aveau o producție medie anuală de 10 161 chintale⁴⁸.

În perioada tratată, furnalele din Transilvania lucrau încă exclusiv cu cărbune de lemn, excepție făcînd numai cele de la Anina, unde se folosea deja și cocsul la topirea minereului de fier. Cauza răspîndirii și menținerii topitului cu cărbune de lemn trebuie căutată în insuficiența transporturilor care făcea aproape imposibilă procurarea cocsului. Trebuie să accentuăm însă că mai tîrziu, după extinderea rețelei transporturilor, după construirea liniilor ferate, s-a folosit tot cărbunele de lemn pînă cînd mare parte din păduri nu au fost defrișate. Acest fapt este valabil nu numai pentru întreprinderile siderurgice aflate în proprietatea marilor moșieri, ci și

⁴⁶ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul 11, fasc. II, p. 29.

⁴⁷ Este vorba despre topitoriile de fier din Ploscabaia, Zlaști și Trascău.

⁴⁸ Konek Sándor, *Az ausztriai birodalom statisztikai kézikönyve*, 1865, p. 275—277.

pentru întreprinderile aparținând tuturor categoriilor de proprietari, marilor capitaliști, statului sau chiar capitaliștilor mai mici.

Examinând mașinile folosite la furnalele înalte, constatăm că acestea se bazau în mare parte pe forța hidraulică. Astfel foalele erau acționate printr-un sistem de roți hidraulice, cu excepția a 12 furnale din Reșița, Anina, Dognecea, Dealul lui Ștefan, Filia și Nădrag. Din această cauză, ele erau expuse în permanență schimbărilor meteorologice, putând lucra netulburat numai în condiții hidraulice favorabile, iar în cazul, frecvent, al lipsei de apă ele trebuiau să întrerupă lucrul pe timp mai scurt sau mai îndelungat. În privința motoarelor foalelor se poate constata totuși un anumit progres față de anii de pînă la 1848. Pe atunci, foale acționate de mașina cu aburi erau folosite la un singur furnal, la Reșița, pe cînd în anul 1867 numărul mașinilor cu aburi instalate cu acest scop era de 9, deservind 12 furnale⁴⁹.

În domeniul celeilalte instalații importante a furnalelor, elevatoarele pentru materiale, prevala de asemenea utilizarea forței hidraulice. Cele mai simple elevatoare funcționau cu greutatea de apă⁵⁰, altele erau acționate prin transmisie. Forța aburului alimenta numai elevatoarele de la Anina și Filia. La Reșița lucrau elevatoare hidraulice, iar la furnalele mai mici se foloseau cabestane manuale.

Gazele de furnal erau lăsate în cele mai multe locuri să se împrăstie, în loc să fie folosite la topire, pentru încălzirea prealabilă a vîntului la furnale sau pentru alimentarea cazanelor cu aburi. Întreprinderile siderurgice mai mari însă au obținut rezultate și în această direcție. Mai ales la construirea noilor furnale ale S.T.E.G.-ului a fost folosită experiența generală în domeniul instalațiilor pentru absorbția gazelor de furnal și al funcționării lor, în interesul accelerării șarjei și totodată al economiei de combustibil. O asemenea instalație mai funcționa și la Govășdia, prima de acest fel în Transilvania, precum și la uzina siderurgică din Păduri⁵¹.

Linia dezvoltării tehnice s-a vădit în modul cel mai accentuat în domeniul afînării fontei și al prelucrării sale primare. În afînarea fontei, introducerea procedeelor de pudlare a fost aceea care a adus cu sine transformarea radicală a producției, pe cînd în prelucrarea fontei răspîndirea treptată a procedului de laminare a produs schimbarea hotărîtoare în caracterul uzinelor siderurgice.

Întrebuințarea cuptoarelor de pudlat a început încă în deceniul al cincilea al secolului trecut, dar răspîndirea lor în proporții mai mari a avut loc în cel de-al șaselea deceniu al secolului, pînă la 1867 numărul lor atîngînd cifra de 59. Aceasta a însemnat practic că în afînarea fierului au devenit preponderente cuptoarele de pudlat, mai moderne și cu combustibil mai economic de cărbuni minerali, față de vechile cuptoare de afinare care lucrau cu cărbune de lemn și foloseau flacăra deschisă. În anul 1867, numărul acestora a rămas de numai 40.

În general folosirea cuptoarelor de afinare era legată de forje, forma străveche și încă mult răspîndită de prelucrare a fontei. În perioada tratată, forjele erau deja depășite, cu atît mai mult cu cît se bazau exclusiv pe forța hidraulică și lucrau cu o productivitate redusă. În acest domeniu deci, mare parte a întreprinderilor siderurgice din Transilvania au rămas în urma dezvoltării. În 1867 găsim în Transilvania 74 ciocane acționate prin roți hidraulice, de vreme ce numărul ciocanelor cu aburi era de numai 14, repartizate la numai cinci unități din patru întreprinderi.

În acest fel, o parte însemnată a întreprinderilor siderurgice din Transilvania nu a depășit nici măcar în perioada tratată cadrul vechilor forje.

Mijloacele cele mai moderne ale prelucrării fontei erau laminoarele. În anul 1867 găsim în Transilvania cinci întreprinderi unde erau instalate laminoare. În acest

⁴⁹ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul 11, fasc. II, p. 29, 32.

⁵⁰ La un capăt al frînghieii ce atîrna de scripete era coșul, la celălalt capăt recipientul de apă care, atunci cînd coșul era în poziție inferioară, stătea la nivelul cuptorului. La introducerea apei, recipientul primea o greutate suplimentară și ridica coșul plin. Acesta ajuns la nivelul solului, apa se golea din recipient care devenea mai ușor decît coșul ridicat, golit și el și acum acesta ridica recipientul gol pînă la nivelul gurii cuptorului.

⁵¹ *Arhiva I.R.C.G.M.-Hunedoara, secția Brad*, dos. nr. 401—500/1868, f. 486.

domeniu primul loc îl ocupa S.T.E.G.-ul cu 10 laminoare, fiind urmat de Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov cu 3 laminoare, apoi de întreprinderile siderurgice din Cugir și Sibișelul Vechi ale tezaurariatului minier austriac cu câte două laminoare și în cele din urmă de Zsidówarer Gewerkschaft cu laminorul de la uzina sa din Nădrag. Dintre aceste laminoare însă, 8 funcționau tot cu ajutorul forței hidraulice. Numărul laminoarelor acționate de motoare cu aburi era de 11: 3 la Anina, 7 la Reșița și 1 la Nădrag. La laminoare existau așadar de asemenea deosebiri de nivel tehnic, însă aici preponderente erau laminoarele mai moderne și cu capacitate de producție mai mare.

În concluzie trebuie să arătăm că pînă în anul 1867 aplicarea tehnicii noi s-a încetățenit numai pe un teritoriu limitat în industria extractivă de minereu de fier și în siderurgia din Transilvania, îmbrățișînd numai întreprinderile mai mari. Totuși, rezultatele obținute sînt demne de luat în seamă. Acest lucru reiese din delimitarea locului pe care îl ocupa ramura industrială tratată în nivelul de dezvoltare al întregii industrii extractive și metalurgice din Transilvania, dacă comparăm dezvoltarea înregistrată de industria extractivă și a siderurgiei din Transilvania cu cea din celelalte provincii ale monarhiei.

În perioada de care ne ocupăm, perioadă de început a capitalismului, purtătoarele dezvoltării industriale erau mașinile cu aburi. Pînă în 1863, numărul mașinilor cu aburi întrebuintate în industria extractivă a minereului de fier și în siderurgie a crescut de 16 ori, iar capacitatea acestor mașini de 11 ori, față de situația de pînă la 1848. Prin urmare, în siderurgie s-au concentrat 86,20% din mașinile cu aburi și 90,70% din capacitatea în cai-putere a mașinilor întrebuintate în întreaga industrie extractivă și metalurgică din Transilvania⁵². Pe baza acestor date putem constata că direcția dezvoltării industriei extractive și metalurgice transilvănene se caracteriza prin rolul de o preponderență covârșitoare al siderurgiei.

Siderurgia din Transilvania dispunea de 50 mașini cu aburi cu un total de 1855 cai-putere. În monarhia austriacă, se foloseau în siderurgie cca. 400 mașini cu aburi cu o forță motrică de 12 115 cai-putere, astfel că proporția mașinilor cu aburi din Transilvania era de 12,50% din total, iar a capacității lor de producție de 15,30% din acest total. Astfel, în privința numărului mașinilor cu aburi, Transilvania ocupă între țările și provinciile monarhiei locul al cincilea, iar în privința capacității lor de producție, locul al patrulea, urmînd după Cehia (89 mașini cu 2681 cai-putere). Stiria (85 mașini cu 2529 cai-putere) și Moravia (78 mașini cu 2295 cai-putere)⁵³.

Industria extractivă de minereu de fier și siderurgia din Transilvania, privită comparativ, stătea deci destul de bine în privința nivelului tehnic. Luînd însă în considerare că pe plan european siderurgia monarhiei austriece nu se situa în frunte, ci, dimpotrivă, era relativ înapoiată, nu trebuie să supraapreciem locul industriei siderurgice transilvănene în complexul industriei siderurgice a monarhiei, întrucît, de fapt, în perioada tratată revoluția industrială abia începuse în industria siderurgică din

⁵² *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul 11, fasc. II, p. 28—42.

⁵³ *Ibidem*, anul 11, fasc. I, p. 7.

Înzestrarea tehnică a întreprinderilor siderurgice din Transilvania în 1867

Locul întreprinderii	Proprietarul	Numărul						
		Furnale înalte	Cuptoare mici	Cuptoare de afinare	Cuptoare de pudlat	Ciocane cu roți hidraulice	Ciocane cu aburi	Lămi-noare
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Anina	S.T.E.G.	3*	—	—	24	—	—	3
Bocșa-Montană		2	—	—	—	—	—	—
Dognecea		2	—	—	—	—	—	—
Donceni		—	—	3	—	1	—	—
Văliug		—	—	1	—	1	—	1
Gladna		1	—	—	—	—	—	—
Reșița	S.A. de mine și furnale din Brașov	3	—	—	18	—	6	7
Filia		1**	—	—	—	—	2	—
Dealul lui Ștefan		1**	—	—	—	—	—	—
Cherui		—	—	1	—	1	—	—
Lozna		1	—	—	—	—	—	—
Luncan		1	—	—	—	—	—	—
Bățanii-Mari	Zsidowarer Gewerkschaft Asociația siderurgică din Ploșcabaia	—	—	1	—	2	—	—
Oțelul Roșu		—	—	—	8	1	—	3
Rusca-Montană		—	—	7	—	18	—	1
Rușchița		2	—	—	—	—	—	—
Vlăhița		1	—	3	—	4	1	—
Nădrag		2	—	2	3	1	—	1
Ploșcabaia	Asociația minieră Transilvania	—	4	—	—	3	1	—
Covasna		1**	—	1	—	1	—	1
Certeze	Uzina de fier din Certeze	1	—	2	—	2	—	—
Pietroasa		1	—	2	—	2	—	—
Govâșdia		1	—	—	—	4	—	—
Limpertul de Jos		—	—	2	—	1	—	—
Baia Craiului		—	—	1	—	1	—	—
Fanci		—	—	1	—	1	—	—
Cugir	Tezaurariatul austriac	—	—	—	3	1	—	2
Sibișel		—	—	2	2	—	4	2
Păduri		1	—	3	1	10	—	—
Sebiș		—	—	1	—	6	—	—
Moneasa		1	—	—	—	—	—	—
Prăjești		—	—	1	—	1	—	—
Reștirata	Întreprinderea contelui Waldstein	1	—	—	—	—	—	—
Vașcău		1	—	1	—	1	—	—
Zimbru		1**	—	1	—	1	—	—
Zugău		—	—	1	—	1	—	—
Demșuș		1	—	—	—	—	—	—
Demșuș	Uzina de fier din Demșuș	1	—	—	—	—	—	—

Locul întreprinderii	Proprietarul	Numărul						
		Furnale înalte	Cuptoare de pudlat	Cuptoare de rafinare	Cuptoare mici	Laminare	Ciocane cu aburi	Ciocane cu roți hidraulice
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Zlaști	Uzina de fier din Zlaști	—	2	—	—	1	—	—
Oarța de Sus	Uzina de fier din Oarța	1	—	—	—	—	—	—
Reștirata	} Uzina de fier din Dezna	1	—	—	—	—	—	—
Dezna-Nouă		—	—	3	—	2	—	—
Dezna-Vechi		1**	—	—	—	1	—	—
Rimetea	Proprietari din Rimetea	—	9*	—	—	5	—	—
Bodvai	Uzina de fier din Bodvai	1	—	—	—	—	—	—
Briheni	Uzina de fier din Briheni	1	—	—	—	—	—	—

Transilvania, astfel că în ultima analiză ea nu a putut depăși încă o tehnică de producție pe care o putem considera în general învechită.

Capitaliștii compensau deficiențele tehnice ale întreprinderilor prin intensificarea exploatării muncitorilor, ceea ce îngreuna foarte mult situația muncitorilor mineri și siderurgiști din Transilvania⁵⁴.

L. VAJDA

DIE ENTWICKLUNG DER EISENERZFÖRDERUNG UND DES EISENHÜTTENWESENS IN TRANSILVANIEN (1848—1867)

(Zusammenfassung)

Die Eisenerzgewinnung und das Eisenhüttenwesen die in Transsilvanien ihren Anfang in alten Zeiten haben, folgten in den Jahren nach der Revolution von 1848 der Richtung der grossen mechanisierten Industrie.

Ihre Entwicklung hatte seine objektiven Grundlagen, neben denen noch viele andere Faktoren mitwirkten, wie z.B. der anwachsende Eisenbahnbau, die verstärkte Benützung der industriellen und landwirtschaftlichen Maschinen und Werkzeugen, die

* Un furnal n-a funcționat.

** N-au funcționat.

⁵⁴ Vezi *IstRom.*, vol. IV, p. 430—431; *Uzinele Reșița în anii construcției socialiste*, Editura Academiei R.P.R., 1963, p. 83—84.

natürlichen wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Transsilvanien und dem alten Rumänien usw., die das Erstarken dieses Industriezweiges günstig beeinflussten.

Die erzielten Ergebnisse sind bemerkenswert. Die Gusseisenproduktion wuchs in Transsilvanien zwischen 1851 und 1867 mit 203,6% an, das durchschnittliche Wachstum der Gusseisenproduktion der österreichischen Monarchie mit vielem überschreitend. Was das Entwicklungstempo anbelangt besetzte Transsilvanien sogar den ersten Platz unter den Ländern und Provinzen der Monarchie. Die Entwicklung der Gusseisenproduktion war aber ziemlich relativ. Was die in absoluten Zahlen ausgedrückte Quantität anbelangt, konnte sie die Bedürfnisse nicht decken und ausserdem zeigten die jährlichen Produktionsergebnisse Schwankungen, infolge der periodischen Wirtschaftskrisen, der politischen Veränderungen, der meteorologischen Störungen usw.

Im Zeitabschnitte 1848—1867 wurde die Produktion von Eisenerz und Gusseisen von insgesamt 25 Minen-beziehungsweise siderurgischen Betrieben gesichert. Diese entwickelten sich in bedeutendem Masse, sowohl im Hinblick ihres technischen Niveaus wie auch des Produktionsstandes. Es wurden zahlreiche neue Eisenerzausbeutungen eröffnet, es wurden mehr Hochöfen und Gusseisenläuterungen errichtet, das Leistungsvermögen der bestehenden Einheiten wurde vergrössert, neue Produktionszweige wurden eingeführt.

Die auf Aktiengesellschaften und auf Beteiligung lokaler Unternehmer beruhenden Betriebe sicherten sich eine Spitzenrolle in der Ausbeutung der Eisenerze und im Eisenhüttenwesen Transsilvaniens. In 1867 stammten 77,1% des erzeugten Gusseisens aus ihren Hochöfen.

Gleichzeitig mit der Konzentrierung der Produktion wuchs das Schwergewicht der Betriebe des österreichischen und anderen fremden Kapitals besonders an. Diese brachten 48% der Hochöfen und 80% der gesamten Gusseisenproduktion an sich. Infolge dessen gelangten die wichtigsten siderurgischen Betriebe in die Hand des österreichischen Bankadels und anderer Schichten des österreichischen Grosskapitals, die sich so eine herrschende Stellung in der Eisenerzeugung, dem wichtigsten Sektor für die wirtschaftliche und besonders industrielle Entwicklung Transsilvaniens, eroberten.

Bis 1863 wuchs die Anzahl der in der Eisenerzförderung und im Eisenhüttenwesen benützten Dampfmaschinen um das 16-fache und das Leistungsvermögen dieser Maschinen um das 11-fache, gegenüber der Lage vor 1848. Das Eisenhüttenwesen verfügte über 50 Dampfmaschinen mit insgesamt 1855 Pferdekkräfte. Trotzdem war die Lage die folgende: in dem behandelten Zeitabschnitt hatte die industrielle Revolution in der Eisenindustrie gerade erst ihren Anfang genommen, so dass sie letzthin die im Allgemeinen als veraltet betrachtete Technik im Eisenhüttenwesen noch nicht überwinden konnte.

Die Kapitalisten trachteten die technischen Rückständigkeiten ihrer Betriebe durch die Verstärkung der Ausbeutung der Arbeiter zu ersetzen, demzufolge die Lage der Minen- und Eisenhüttenarbeiter in Transsilvanien besonders schwer war.

DIN LUPTA MASELOR MUNCITOARE CLUJENE ÎN PREAJMA PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Ultimele două decenii de existență a monarhiei austro-ungare au constituit perioada unor importante schimbări în viața ei economică, socială și politică. Cu toate că monarhia austro-ungară a rămas în urmă din punct de vedere economic față de alte state din Europa, și aici capitalismul a intrat în faza monopolistă. Contradițiile inerente acestuia, cărora li s-a adăugat o tot mai accentuată politică de asuprire națională, aveau să ducă la un avînt al luptei maselor asuprite pentru eliberare socială și națională, la destrămarea monarhiei austro-ungare.

Politica cercurilor conducătoare ale monarhiei austro-ungare de sprijinire a dezvoltării unor provincii în defavoarea altora și de transformare a celor din urmă în anexe agrare și furnizoare de materii prime ale Austriei și Ungariei a frînat chiar dezvoltarea unor regiuni ce dispuneau de bogate resurse naturale, între care se număra și Transilvania.

În Transilvania capitalurile austriece, germane și, într-o mai mică măsură, maghiare, investite în industrie, reprezentau forme de organizare monopoliste, pe cînd capitalul local, românesc, datorită unor multiple cauze legate de asuprirea națională austro-ungară, nu ajunsese în acest stadiu*. Cu toată situația ei defavorizată și de evidentă înapoiere față de alte regiuni ale „statului dualist“, cu toată accentuarea dependenței față de capitalul monopolist internațional și cel al societăților financiare austro-ungare, viața economică a Transilvaniei intră într-o fază de relativă consolidare, care urmează crizei economice din anii 1900—1903. În centrele industriale ale Transilvaniei apar întreprinderi noi, sînt lărgite cele vechi, investițiile de capital cresc, iar unele ramuri — industria extractivă și siderurgică — înregistrează chiar un avînt apreciabil.

Dintre centrele industriale ale Transilvaniei, Clujul, care avea dezvoltată mai ales industria prelucrătoare, deținea, în ce privește numărul munci-

* În această problemă vezi V. Axenciuc, *Cu privire la unele trăsături economico-sociale ale României în primele două decenii ale secolului al XX-lea*, în *AIIP*, nr. 6/1965, p. 145.

torilor din marile întreprinderi aparținând acestei ramuri, locul al patrulea după Timișoara, Arad și Brașov¹.

Între anii 1891—1910, statisticile vremii arată, ca și pentru celelalte orașe industriale ale Transilvaniei, o sporire a numărului întreprinderilor clujene mici și mari².

Anul	Numărul întreprinderilor				Numărul lucrătorilor		
	fără angajați	sub 20 lucr.	peste 20 lucr.	Total	sub 20 lucr.	peste 20 lucr.	Total
1891	591	645	14	1.250	1.927	1.368	3.295
1900	1.245	831	27	2.103	3.511	2.454	5.965
1910	1.513	1.247	42	2.802	3.935	3.295	7.230

După cum reiese din tabelul de mai sus, numărul întreprinderilor mici a crescut în acești ani cu 94%, iar al celor mari cu 200%, ceea ce denotă o creștere a ponderii întreprinderilor mari, determinată de procesul concentrării și centralizării capitalului. La fel de rapidă a fost și creșterea numărului de lucrători în întreprinderile mici (104,20%) și în cele mari (140,86%). În orașul Cluj continuă deci să predomine ca număr întreprinderile mici și atelierile, dar decalajul între acestea și întreprinderile cu mai mult de 20 de lucrători se accentuează. Întreprinderile mari cuprind ramuri foarte variate: industria de mașini, construcții, mobilă, chibrituri, încălțăminte, tutun, spirit etc.³

Dezvoltarea industriei mari din Cluj între anii 1891—1910 reiese și din situația următoare⁴:

Anul	20—50		50—100		100—200		200—700		700—1000		peste 1000		Total	
	Într.	lucr.	I.	L.	I.	L.	I.	L.	I.	L.	I.	L.	I.	L.
1891	10	326	2	131	1	173	—	—	1	738	—	—	14	1368
1900	20	628	4	286	1	134	1	326	—	—	1	1080	27	2454
1910	33	1039	6	343	—	—	2	739	—	—	1	1174	42	3295

¹ Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România până la primul război mondial, sub redacția lui N. N. Constantinescu, București, 1959, p. 510.

² Statistica este întocmită pe baza datelor din *Magyar Statisztikai Közlemények*, új folyam, vol. 2, Budapest, 1893, p. 480; új sorozat, vol. 2, Budapest, 1904, p. 840, 1001—1002; új sorozat, vol. 14, Budapest, 1905, p. 121—125, 572—573; új sorozat, vol. 52, Budapest, 1914, p. 1052, 1296—1299; cf. Ion și Iuliu Enescu, *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul din punct de vedere agricol, cultural și economic*, București, 1915, p. 128; *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 510; A. Deac, *Mișcarea muncitorească din Transilvania. 1890—1895*, București, 1962, p. 38—39.

³ *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 14, p. 124—125; vol. 52, p. 1296—1298.

⁴ Tabel întocmit după op. cit., vol. 2, 1904, p. 480, 1001—1002; vol. 52, p. 1296, 1298.

Tabloul prezentat arată o dezvoltare rapidă a industriei mari, în legătură cu care se pot semnala următoarele: a) unele categorii de întreprinderi (între 20—50 lucrători și între 50—100) își triplează numărul, b) altele se măresc și c) unele sînt înființate chiar acum.

Legile protecționiste în vigoare⁵ au creat posibilități pentru înființarea de noi întreprinderi și lărgirea celor vechi și în Transilvania. „Sistemul protecționist — arăta K. Marx — a fost un mijloc artificial pentru a fabrica fabricanți, pentru a expropria muncitorii independenți, pentru a capitaliza mijloacele de producție și de subsistență națională, pentru a scurta cu forța tranziția de la modul de producție vechi la cel modern”⁶. Pentru a da un exemplu referitor la Cluj, amintim manufactura de tăbăcărie a fraților Renner care în 1910 devine fabrică, iar cu un an mai târziu, societate pe acțiuni, lărgindu-și considerabil producția⁷ și obținînd în baza legii nr. III din 1907 scutire de taxe, impozite, precum și mașini în valoare de 30.000 coroane⁸.

În același an la Cluj s-au înființat și lărgit 49 întreprinderi cu 456 muncitori și cu un capital de 6.264.000 coroane, între care o fabrică de spirt, una de postav, 3 fabrici forestiere, o uzină electrică, o fabrică de pîine și una de sodă caustică⁹. Trei ani mai târziu s-au înființat și lărgit 437 întreprinderi și ateliere față de 432 cîte se înființaseră și lărgiseră în 1910¹⁰.

Capitalul necesar era pus la îndemîna acestor întreprinderi industriale de peste 20 de bănci care dispuneau de un capital total de 101.596.000 coroane¹¹.

Concomitent cu dezvoltarea industriei au loc schimbări și în structura socială a orașului. Dacă pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea ponderea păturilor sociale interesate în dezvoltarea economiei capitaliste rămîne destul de mică, în primele două decenii ale secolului XX ea sporește considerabil, îngroșînd rîndurile burgheziei și proletariatului. Cererea sporită de brațe de muncă în industria clujeană era asigurată mai ales de supra-populația relativă din satele apropiate orașului și de meseriașii și calfele sărăcite. În decurs de 20 de ani, între 1890 și 1910, populația orașului se dublează¹². Cu toate acestea, din totalul de 60.808 locuitori¹³ cît număra populația orașului în 1910, erau doar 7.230 lucrători industriali¹⁴, cărora li se adăugau peste 10.000 meșteșugari¹⁵.

⁵ Este vorba de legile de încurajare a industriei, elaborate de guvernul burghezo-moșieresc maghiar la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, care prevedeau scutiri de taxe, credite fără dobîndă, subvenții, comenzi de stat etc. Aceste înlesniri au contribuit în oarecare măsură la înviorarea industriei locale, mai ales ușoare (vezi A. Deac, *op. cit.*, p. 15; *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare*..., p. 470, 473).

⁶ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, ed. II-a, București, 1948, p. 668—669.

⁷ H. Kohn, A. Keszi, *Exploatarea capitalistă de la Dermata*, București, 1954, p. 10—12.

⁸ *Ibidem*, p. 11.

⁹ *A kolozsvári kereskedelmi és ipari kamara jelentése*, 1910, p. 83.

¹⁰ *Idem*, 1913, p. 80.

¹¹ Șt. Pascu, I. Pataki, V. Popa, *Clujul. Ghid istoric*, 1957, p. 83.

¹² *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare*..., p. 509.

¹³ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 14, din 17 ianuarie 1913, p. 4; *Népszava*, nr. 272, din 16 noiembrie 1911, p. 6; Șt. Pascu, I. Pataki, V. Popa, *op. cit.*, p. 92.

¹⁴ Din cifra de 7.230, 4—5% sînt funcționari și personal tehnic, ceea ce ne-a îndemnat să folosim termenul de lucrători.

¹⁵ Ion și Iuliu Enescu, *op. cit.*, p. 130—131; Șt. Pascu, I. Pataki, V. Popa, *op. cit.*, p. 84.

Asistăm în același timp la o concentrare a lucrătorilor industriali în întreprinderile mari. Așa de pildă în 1910 Clujul avea 42 întreprinderi cu peste 20 lucrători (vezi tabelul 2) din cele 692 existente în Transilvania, iar 58,1% din numărul muncitorilor cuprinși în marea industrie lucrau în întreprinderi cu mai mult de 100 de lucrători¹⁶. Dintre întreprinderile cu un mare număr de lucrători amintim fabrica de tutun cu 1.174 lucrători, căreia îi urmau atelierele câilor ferate cu 513, fabrica de chibrituri cu 226 și industria poligrafică cu 132 lucrători¹⁷.

Creșterea industriei clujene n-a însemnat însă și o cît de mică îmbunătățire a condițiilor de muncă și de salarizare ale muncitorilor. Acapararea celor mai importante surse de materii prime și a principalelor întreprinderi industriale de capitalul monopolist austriac și maghiar care acționa în cîrdășie cu monopolurile internaționale a însemnat pentru muncitorimea transilvăneană o întărire a exploatării exercitate atît de capitalul autohton, austro-ungar, cît și de cel din afara monarhiei.

Forma cea mai răspîdită a exploatării era prelungirea timpului de muncă. Durata medie a zilei de muncă continuă să fie destul de ridicată, 10—12 ore, iar în anumite ramuri industriale, cu deosebire în industria chimică și pielărie, ajungea la 13—14 ore¹⁸. Menținînd ridicată durata zilei de muncă, capitaliștii urmăreau să-și asigure profituri cît mai mari. Se poate aminti în acest sens brutăria Hutter, unde cei 17 muncitori lucrau zilnic 13—14½ ore, mai mult cu 3—4 ore decît muncitorii brutari din alte orașe, ceea ce aducea patronului un profit suplimentar de 116 coroane săptămînal¹⁹.

Ziua de muncă pentru femei și copii, dintre care se recrutau majoritatea muncitorilor necalificați, trecea peste 14 ore mai ales în industria de îmbrăcăminte, chimică și alimentară²⁰.

Folosirea muncii femeilor și copiilor aducea capitaliștilor profituri sporite, datorită salariilor mai mici ale acestora în comparație cu cele ale bărbaților, fapt ce are drept consecință sporirea numărului lor într-o serie de întreprinderi clujene. Numărul cel mai mare de femei se găsea în industria alimentară, textilă, de îmbrăcăminte și mai ales la fabrica de tutun²¹, iar un procent ridicat de copii îl găsim în industria poligrafică și de construcții²². Studiindu-se situația a 81 copii angajați în Cluj, s-a constatat că 45 începeau lucrul în zori de zi și terminau seara tîrziu, 28 dintre ei lucrau noaptea, iar 24 nu beneficiau de zi de repaus²³.

În ceea ce privește salarizarea muncitorilor, se observă un nivel general scăzut, căruia i se adaugă diferențierile între regiuni, între munca necalificată și calificată, între retribuția bărbaților, femeilor, copiilor și chiar între cea a muncitorilor români, pe de o parte, și a muncitorilor națiunilor dominante, pe de altă parte.

Gradul de exploatare a muncitorilor români (cărora li se puneau piedici și în calificare, majoritatea fiind muncitori necalificați) era și mai accentuat. Astfel, în regiunile locuite de români procentul muncitorilor care primeau un salariu minimal era de 60,5% față de celelalte regiuni unde era doar de 50,8%²⁴. La acestea se adaugă și faptul că nivelul general al salariilor muncitorilor din Transilvania era cu aproximativ 25% mai mic decît în Ungaria, unde, la rîndul lor, erau mai scăzute decît în

¹⁶ *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 510.

¹⁷ *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 52, p. 1296—1298.

¹⁸ *Idem*, vol. 14, p. 124—125.

¹⁹ *Népszava*, nr. 278, din 26 noiembrie 1913, p. 13.

²⁰ *Magyar Statisztikai Közlemények*, l.c.

²¹ *Ibidem*; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, új folyam XX, 1912, Budapest, 1914, p. 210; Ion și Iuliu Enescu, *op. cit.*, p. 161.

²² *Magyar Statisztikai Közlemények*, l.c.

²³ *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare...*, p. 514.

²⁴ C. Nuțu, A. Egyed, *Transilvania în primele două decenii ale secolului XX*, în *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ed. II, 1963, p. 340.

Austria²⁵. Un calcul făcut pe baza statisticilor burgheze care ne-au stat la dispoziție arată că un muncitor calificat, bărbat, primea în medie 1.200—1.300 coroane pe an, unul necalificat abia 680—800 coroane, iar un ucenic sau muncitor sub 16 ani între 350—400 coroane²⁶. Este de asemenea evidentă diferența de retribuție între un bărbat și o femeie. Astfel în 1910 un muncitor ziler, bărbat, primea zilnic 2,30 coroane, iar o femeie numai 1,60 coroane²⁷. Pe lângă faptul că salariul era mic, muncitorilor li se mai reținea o parte din el sub felurite prețuri. Așa de pildă mulți muncitori de la fabrica de tutun nu primeau decât o coroană sau 80 fileri pe zi datorită a tot felul de rețineri ilegale²⁸.

Salariile mici arătate mai sus și continua ridicare a prețurilor însemnau pentru muncitori existență mizeră, indiferent dacă erau bărbați, femei sau copii, calificați sau necalificați, salariul real rămânând sub minimul de existență. Pentru a da numai un exemplu, ne vom referi la faptul că în 1913 un muncitor lampagiu la fabrica de gaz primea 68 coroane lunar²⁹, deci îi reveneau circa 2,66 coroane pe zi. În același timp, 1 kg carne de vită costă 1,70 coroane, 1 kg carne de porc 1,84 coroane, 1 kg carne de vițel 2,30 coroane, 1 kg lapte 36 fileri, 1 kg cartofi 10 fileri³⁰.

La începutul anului 1911, clasele stăpînitoare din monarhia austro-ungară au trecut la politica de pregătire a unui război imperialist. Sumele uriașe înghițite de înarmări, precum și eforturile economice mereu sporite nu puteau să ducă decât la o înrăutățire continuă a situației maselor. Începînd cu 1910, au fost introduse impozite suplimentare în 27 orașe mari. Pentru Cluj suplimentarea s-a ridicat la 66%³¹. La acestea s-a adăugat și scumpetea tot mai mare a vieții. Între anii 1910—1913 produsele agro-alimentare s-au scumpit cu cca 40%, iar cele industriale cu 30—40%³². Referindu-se la situația pieții, ziarul „Adevărul” relatează că vitele de tăiat se exportă în străinătate, în timp ce prețul cărnii crește mereu³³. Scumpetea și specula cu produsele alimentare vor figura și pe ordinea de zi a unor adunări populare ce au avut loc la Cluj³⁴.

Un alt fenomen caracteristic industriei transilvănene și clujene este șomajul care se va accentua considerabil odată cu izbucnirea crizei economice de supraproducție din anul 1913³⁵ și va continua în anii următori.

Sporirea numărului muncitorilor fără lucru a determinat discutarea problemelor șomajului într-o serie de adunări populare (una dintre ele a avut loc la 22 septembrie 1913³⁶), trimiterea de delegații la primăria orașului ca să ceară luarea de măsuri urgente pentru stăvilirea creșterii lui și ajutorarea muncitorilor rămași fără lucru. Vorbind despre viața grea a muncitorilor industriali o delegație arăta că în orașul Cluj erau 800 familii care aveau de lucru doar 10 săptămîni pe an³⁷.

Unii dintre muncitorii șomeri, pierzînd speranța de a mai găsi de lucru, au căutat o ieșire din situația în care se aflau prin emigrare. Ziarul burghez „Kolozsvári Hírlap” recunoaște textual că „din cauza șomajului în 4 zile au fost cerute de către

²⁵ A. Deac, I. Cicală, A. Egyed, V. Liveanu, *Mișcarea social-democrată din Transilvania, în primele două decenii ale secolului al XX-lea*, în *Destrămarea monarhiei austro-ungare*, București, 1964, p. 233.

²⁶ *Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 14, p. 572—573.

²⁷ *A kolozsvári kereskedelmi és ipari kamara jelentése*, 1909, p. 104.

²⁸ *Népszava*, nr. 117, din 18 mai 1911, p. 10.

²⁹ *Idem*, nr. 10, din 11 ianuarie 1913, p. 8; *Újság*, nr. 11, din 12 ianuarie 1913, p. 4.

³⁰ *Újság*, nr. 70, din 22 martie 1913, p. 2—3.

³¹ *Idem*, nr. 15, din 18 ianuarie 1913, p. 5.

³² L. Fodor, L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale (1848—1917)*, 1957, p. 53.

³³ *Adevărul (Glasul poporului)*, nr. 12, din 18 decembrie 1910, p. 2.

³⁴ *Népszava*, nr. 215, din 10 septembrie 1910, p. 11; nr. 302, din 21 decembrie 1910, p. 9; nr. 292, din 9 decembrie 1911, p. 11.

³⁵ *Adevărul*, nr. 8, din 2/19 februarie 1914, p. 4.

³⁶ *Népszava*, nr. 223, din 23 septembrie 1913, p. 13.

³⁷ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 6, din 9 ianuarie 1914, p. 1.

muncitori 20 pașapoarte, amintind totodată că în luna septembrie a anului precedent s-au eliberat 113 pașapoarte³⁸.

Și condițiile de muncă ale muncitorilor erau dintre cele mai grele. În goana după profituri tot mai mari, capitaliștii nu s-au preocupat de măsurile de securitate a muncii și vieții muncitorilor. Lipsa de lumină, de spațiu, de igienă erau tot atâtea trăsături obișnuite ale întreprinderilor clujene. La fabrica fraților Renner, din cauza lipsei aparatelor de aerisire se lucra într-o atmosferă otrăvitoare și sufocantă³⁹, iar la fabrica de gaz muncitorii nu aveau un loc de odihnă și un spălător corespunzător⁴⁰. În aceste condiții accidentele de muncă erau frecvente și deseori soldate cu moartea unor muncitori. Un ziar clujean relatează că numai în anul 1913, la atelierele căilor ferate au fost 58 de accidente, dintre care nouă mortale⁴¹. Lipsa de preocupare a patronilor pentru asigurarea măsurilor de protecția muncii, la care se adăuga slăbirea atenției lucrătorilor din cauza muncii extenuante, a determinat o creștere a numărului accidentelor de muncă. Trebuie specificat că patronii și autoritățile făceau totul pentru a găsi vinovați de accidente pe muncitorii înșiși, eschivându-se în felul acesta de la plata ajutoarelor pentru pierderea capacității de muncă.

Condițiile grele de locuit își aduceau și ele contribuția la îngreunarea vieții muncitorilor. Sporirea populației orașului nu a avut nici pe departe un corespondent în creșterea suprafeței locuibile. Familiile muncitorești trăiau în pivnițe și șoproane, îngrămădite câte trei și patru într-o cameră nesănătoasă, locuințele fiind tot atâtea focare de infecție⁴². În anul 1912, o statistică oficială arăta că în Cluj, o cameră locuibilă revenea la 3,62 persoane⁴³ și trebuia menționat că statistica se referă în general la locuințe, cuprinzând deci și pe ale claselor conducătoare care, evident, nu se limitau la o cameră, dar în schimb „măreau” suprafața locuibilă pe cap de locuitor.

Exploatarea maselor muncitoare din Transilvania, datorită condițiilor specifice de aici, se împletea cu politica de asuprire națională promovată de cercurile conducătoare ale „statului dualist”.

Împletirea exploatării sociale cu cea națională a determinat ascuțirea tuturor contradicțiilor din sinul monarhiei și în primul rînd a celor dintre capital și muncă, dintre burghezie și proletariat, avînd ca urmare o creștere considerabilă a luptelor maselor muncitoare.

„Odată cu dezvoltarea industriei — se arată în „Manifestul Partidului Comunist” — proletariatul crește nu numai ca număr; el este concentrat în mase tot mai mari, forța lui sporește și el simte tot mai mult acest lucru”⁴⁴. Concentrați într-o serie de întreprinderi, crîncen exploatați, muncitorii pășesc tot mai mult pe drumul organizării.

Între anii 1910—1914, mișcarea sindicală din Transilvania este într-o perioadă de înflorire, caracterizată prin refacerea sindicatelor mai vechi și înființarea altora noi. În 1910 majoritatea muncitorilor organizați (97,5%) erau concentrați în 61 sindicate care ființau în cele 7 mari orașe ale Transilvaniei⁴⁵. La Cluj, în 1910, erau 782 muncitori organizați în sindicate, numărul lor crescînd în 1911 la 1.300 și ajungînd în 1912 la 1.451⁴⁶, iar presa muncitorească face tot mai des apeluri în vederea lărgirii continue a numărului muncitorilor organizați⁴⁷.

În acești ani la Cluj predominau numeric muncitorii din mica industrie prelu-crătoare, situație care se va răsfrînge negativ și asupra conducerii mișcării sindicale.

³⁸ *Idem*, nr. 11, din 15 ianuarie 1914, p. 2.

³⁹ H. Kohn, A. Keszi, *op. cit.*, p. 145.

⁴⁰ *Kolozsvári Hirlap*, nr. 65, din 18 martie 1913, p. 3.

⁴¹ *Újság*, nr. 49, din 28 februarie 1914, p. 5.

⁴² *Vezi Népszava*, nr. 219, din 15 septembrie 1910, p. 11.

⁴³ *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare ...*, p. 521.

⁴⁴ Karl Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 4, București, 1958, p. 474.

⁴⁵ L. Fodor, L. Vajda, *op. cit.*, p. 95.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 94; *A magyarországi szociáldemokrata párt vezetésének jelentése 1911 évi március hó 16-tól 1912 évi március hó 15-ig kifejtett működéséről*, p. 13.

⁴⁷ *Adevărul*, nr. 7, din 17 mai 1912, p. 3.

Această categorie de muncitori, datorită poziției lor oscilante, a constituit un teren prielnic influenței curentelor reformiste din mișcarea muncitorească, contribuind în felul acesta la frinarea avântului revoluționar. Influența lor va fi însă tot mai mult îngrădită de creșterea ponderii muncitorilor din marile întreprinderi industriale și de ridicarea generală a conștiinței de clasă a muncitorimii la care a contribuit, în bună parte, și activitatea politico-culturală a sindicatelor. Amintim în acest sens organizarea de conferințe la sediul diferitelor sindicate cu teme ca: „Manifestul Comuniștilor”⁴⁸, „Socialismul și problema națională” etc.⁴⁹

Conducerea organizațiilor sindicale o aveau social-democrații care, cu toate limitele și greșelile politicii P.S.D. din Ungaria aflat sub influența curentelor reformiste, militau totuși pentru drepturi democratice, inițiind și organizând numeroase acțiuni în acest sens.

Criza economică din 1913 a lovit și slăbit sindicatele. La aceasta au contribuit și mobilizările efectuate în urma izbucnirii războaielor balcanice⁵⁰. Cu toate acestea, nici măsurile luate de autorități, nici manevrele unor conducători șovăielnici ai organizațiilor muncitorești n-au putut împiedica masele de a lua atitudine, organizând diferite manifestații, greve etc. pentru obținerea unor drepturi economice și politice, de a protesta împotriva pregătirilor de război.

*
* *

Anul 1910 marchează în mișcarea muncitorească din Transilvania o înviorare a acțiunilor revoluționare ale maselor muncitoare. Criza politică, marile cheltuieli pentru pregătirea militară suportate de masele muncitoare, condițiile grele de muncă și viață, accentuarea șomajului, au adâncit contradicțiile dintre clasele exploatatoare și masele muncitorești, având ca urmare creșterea valului luptelor greviste și izbucnirea unor demonstrații politice de mare amploare.

Acțiunile muncitorilor clujeni, din anii premergători primului război mondial (1910—1914), alături de cele din întreaga Transilvanie, sînt îndreptate spre satisfacerea unor revendicări economice și politice. Mișcările muncitorilor clujeni, fie ele organizate pentru obținerea revendicărilor economice, fie pentru drepturi democratice — vot universal, libertatea presei, a întrunirilor — sau împotriva războiului, sînt legate organic unele de altele, formînd un tot unitar.

În tratarea lor însă, pentru a evidenția principalele obiective — economice și politice — ale mișcării muncitorești din această perioadă, vom prezenta întii mișcările cu caracter economic, iar apoi cele cu caracter politic, acestea din urmă reprezentînd o formă superioară de luptă a maselor muncitoare.

Mișcările cu caracter economic aveau ca principale revendicări reducerea zilei de lucru, sporirea salariilor, asigurarea unor condiții mai bune de muncă, înlăturarea șomajului. Revendicările cu acest caracter sînt cerute

⁴⁸ Adunare ținută la sediul Uniunii Profesionale a croitorilor (*Népszava*, nr. 45, din 23 februarie 1910, p. 9).

⁴⁹ Conferință ținută de Rozvány Jenő la sediul muncitorilor croitori (*Népszava*, nr. 63, din 16 martie 1910, p. 11).

⁵⁰ *Adevărul*, nr. 8, din 9/22 februarie 1914, p. 4.

mai ales cu ocazia încheierii contractelor colective de muncă, menite să aducă o îmbunătățire a vieții și condițiilor de lucru ale muncitorilor.

Lupta muncitorimii pentru obținerea unor contracte colective de muncă mai avantajoase a fost concretizată și la Cluj prin numeroase acțiuni greviste. Astfel, cu ocazia grevei generale a tipografilor din Transilvania începută la 29 mai 1910⁵¹, muncitorii tipografi clujeni anunțând greva, i-au determinat pe patroni să accepte, înainte de izbucnirea ei, încheierea noului contract colectiv de muncă, care a și fost semnat în ziua de 30 mai⁵². Contractul colectiv prevedea: reducerea zilei de muncă la 8³/₄ ore, iar începând cu 1915 la 8¹/₂ ore, concediul anual, sporirea salariilor cu două coroane săptămânal și mărirea lor cu aceeași sumă în 1915 și 1916, creșterea proporțională a unor ajutoare⁵³. Printre cererile muncitorilor, satisfăcute de nevoie de către patroni cu ocazia încheierii contractului colectiv de muncă amintit aici, sînt de relevat, pe lângă cele cu caracter economic, cele cu caracter politic: recunoașterea zilei de 1 Mai ca zi liberă și păstrarea tuturor cuceririlor obținute pînă acum. Acceptarea de către patroni a revendicărilor tipografilor clujeni, înainte de declanșarea grevei, reprezintă o victorie de prestigiu a sindicatului muncitorilor tipografi.

Tot în acest an, la începutul lunii septembrie, muncitorii croitori se ridică și ei la luptă, cerînd reducerea zilei de muncă de la 11 la 10¹/₂ ore și mărirea salariilor cu 15⁰/₀⁵⁴. După refuzul patronilor de a le satisface cererile, la 12 septembrie, ei intră în grevă, lansînd totodată un apel croitorilor din alte orașe de a se solidariza cu lupta lor⁵⁵. Sub presiunea acțiunilor desfășurate de greviști, unii patroni au acceptat revendicărilor muncitorilor în 18 septembrie⁵⁶, dar greva continuă pînă în 23 septembrie, cînd, în fața solidarității muncitorilor, toți patronii au fost nevoiți să semneze noul contract⁵⁷.

În anul 1911 la Cluj crește numărul acțiunilor greviste, ele cuprinzînd cele mai variate ramuri de producție. În scopul încheierii contractelor de muncă au declarat grevă în luna aprilie muncitorii lemnari⁵⁸ și cei de la fabrica de tutun, în luna mai muncitorii de la salubritate⁵⁹, iar în luna următoare muncitorii forestieri⁶⁰. Tot în luna iunie intră în grevă cca 100 muncitori tîmplari, cerînd ziua de muncă de 9 ore și mărirea salariilor

⁵¹ *Ujság*, nr. 129, din 29 mai 1910, p. 9; *Népszava*, nr. 127, din 29 mai 1910, p. 6.

⁵² *Népszava*, nr. 129, din 1 iunie 1910, p. 6.

⁵³ *Idem*, nr. 138, din 11 iunie 1910, p. 8.

⁵⁴ *Idem*, nr. 206, din 1 septembrie 1910, p. 13.

⁵⁵ *Idem*, nr. 217, din 13 septembrie 1910, p. 11.

⁵⁶ *Idem*, nr. 222, din 18 septembrie 1910, p. 12.

⁵⁷ *Idem*, nr. 226, din 23 septembrie 1910, p. 10.

⁵⁸ *Idem*, nr. 86, din 11 aprilie 1911, p. 11.

⁵⁹ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 101, din 3 mai 1911, p. 4.

⁶⁰ *Népszava*, nr. 131, din 3 iunie 1911, p. 10.

cu 10%⁶¹. În iulie au loc grevele muncitorilor constructori, lăcătuși și strungari⁶².

Dintre grevele menționate se remarcă prin durată și amploare cea a muncitorilor de la fabrica de tutun și greva muncitorilor constructori.

Din cauza condițiilor grele de muncă ale muncitorilor de la fabrica de tutun și a nivelului scăzut al salariilor, în ziua de 21 aprilie 1911 muncitorii declară grevă, având ca principale revendicări ridicarea salariilor și mărirea pensiilor⁶³. La grevă participă toți muncitorii fabricii și pentru organizarea și conducerea ei a fost constituit un cămin al grevei cu sediul în sala de tir⁶⁴. Direcțiunea fabricii, pentru a dezarma pe greviști, intervine la Ministerul de Finanțe, care trimite un delegat la fabrică cu scopul de a mijloci tratativele între direcție și muncitori. Delegatul ministerului a promis muncitorilor că în termen de 10—15 zile se va proceda la o mărire a salariilor. Aceste promisiuni înșelătoare au produs dezbinare între greviști, găsind credit mai ales la muncitorii cu familie numeroasă⁶⁵. Sub influența promisiunilor și datorită constrîngerii organelor de poliție, o parte din muncitori au fost de acord să reia lucrul în 4 mai⁶⁶. Pentru protejarea acestor muncitori — spărgători de grevă — în dimineața zilei de 4 mai, a fost adus în fața fabricii un puternic detașament de soldați. Aflînd acest lucru, greviștii în număr de 1.200 s-au grupat în fața fabricii și pe străzile vecine. Somația de a intra în fabrică și de a începe munca n-a avut ecou nici măcar în rîndurile muncitorilor care anterior se angajaseră să reia lucrul, aceștia aliindu-se cu greviștii. Ca urmare direcțiunea a fost nevoită să anunțe închiderea fabricii. În aceeași zi, după amiază, muncitorii întruniți la sediul lor au discutat problemele legate de desfășurarea grevei. Cu această ocazie s-au ținut discursuri înflăcărâte și s-a hotărît în unanimitate continuarea grevei⁶⁷.

Cu muncitorii greviști de la fabrica de tutun s-au solidarizat muncitorii pantofari și dulgheri din oraș, declarînd și ei grevă⁶⁸.

După o rezistență îndelungată, muncitorii greviști de la fabrica de tutun, insuficient organizați, lipsiți de o conducere fermă, ajunși într-o situație materială grea⁶⁹, sub presiunea crescîndă a autorităților și datorită manevrelor direcțiunii fabricii, care a anunțat reînceperea lucrului cu muncitori străini, au fost nevoiți să cedeze, reluînd lucrul⁷⁰.

⁶¹ *Idem*, nr. 151, din 27 iunie 1911, p. 12; nr. 158, din 5 iulie 1911, p. 10; *Kolozsvári Hírlap*, nr. 164, din 27 iunie 1911, p. 5; nr. 165, din 28 iunie 1911, p. 5.

⁶² *Népszava*, nr. 203, din 6 august 1911, p. 10; nr. 204, din 8 august 1914, p. 10—12.

⁶³ *Idem*, nr. 96, din 22 aprilie 1911, p. 11.

⁶⁴ *Idem*, nr. 99, din 26 aprilie, 1911, p. 8.

⁶⁵ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 96, din 26 aprilie 1911, p. 3.

⁶⁶ *Idem*, nr. 101, din 3 mai 1911, p. 4.

⁶⁷ *Idem*, nr. 103, din 5 mai 1911, p. 2—3.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Idem*, nr. 115, din 20 mai 1911, p. 3; *Népszava*, nr. 117, din 18 mai 1911, p. 10.

⁷⁰ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 123, din 31 mai 1911, p. 3; *Népszava*, nr. 126, din 28 mai 1911, p. 11.

Încheierea contractului colectiv constituie motivul principal al declanșării unei noi greve, cea a muncitorilor constructori din august 1911. În urma rezistenței manifestate de patroni în cursul tratativelor pentru încheierea noului contract de muncă, muncitorii constructori au declarat grevă în 5 august 1911⁷¹. La grevă au participat cca 250 muncitori care au lansat un călduros apel celorlalți muncitori, îndemnându-i să nu vină la Cluj ca spărgători de grevă. Muncitorii, întruniți a doua zi după declararea grevei, au discutat prevederile contractului de muncă, care urma să fie prezentat patronilor. Principalele revendicări cuprinse în proiectul contractului colectiv erau: reducerea zilei de muncă la 9—10 ore, mărirea salariilor și recunoașterea de către patroni a zilei de 1 Mai ca zi liberă⁷². După o săptămână de rezistență muncitorii au obținut o victorie deplină⁷³, concretizată în noul contract colectiv încheiat. Contractul prevedea între altele ziua de muncă de 9½ ore, salar minimal pe oră de 64 fileri pînă la 31 decembrie 1912 și ridicarea celui maxim odată cu cel minim, la începutul fiecăruia din anii următori, cu cîte 20 fileri⁷⁴.

Victoria muncitorilor constructori se datorește solidarității și buneii lor organizări, precum și experienței bogate cîștigate cu prilejul luptelor greviste din anii precedenți⁷⁵, ea fiind dată ca exemplu celorlalți muncitori de organul de presă al P.S.D.⁷⁶

Luptele greviste continuă în anul 1912 cu greva croitorilor, din luna martie, greva celor 243 timplari⁷⁷ și cea a rotarilor și caretașilor, ambele în luna iulie, greva dulgherilor, a pantofarilor⁷⁸ și a tapițerilor⁷⁹, ultimele două în luna septembrie.

Ca și grevele ce au avut loc anterior, greva croitorilor este legată de încheierea noului contract de muncă. Vechiul contract expirînd în 28 martie 1912, muncitorii au prezentat patronilor proiectul celui nou. Refuzul patronilor de a accepta acest proiect și concedierea pe timp de două săptămîni a 380 de muncitori⁸⁰ au determinat declanșarea grevei. Situația creată după începerea grevei și măsurile care se cereau a fi luate au fost discutate de muncitori într-o adunare unde au hotărît să continue greva pînă vor obține victoria⁸¹. După o luptă perseverentă și îndelungată de peste 6 săptămîni, greva croitorilor a luat sfîrșit cu victoria greviștilor,

⁷¹ *Népszava*, nr. 203, din 6 august 1911, p. 10.

⁷² *Idem*, nr. 204, din 8 august 1911, p. 10.

⁷³ *Idem*, nr. 194, din 17 august 1911, p. 10.

⁷⁴ Document aflat în păstrarea Muzeului de istorie Cluj.

⁷⁵ Vezi A. Egyed, L. Vajda, I. Cicală, *Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben 1905—1907*, București, 1962, cap. VI și IX.

⁷⁶ *Népszava*, nr. 194, din 17 august 1911, p. 10.

⁷⁷ *Népszava*, nr. 159, din 6 iulie 1912, p. 10; nr. 161, din 9 iulie 1912, p. 13; nr. 162, din 10 iulie 1912, p. 12; *Adevărul*, nr. 20, din 16 august 1912, p. 4.

⁷⁸ *Népszava*, nr. 210, din 5 septembrie 1912, p. 10; *Adevărul*, nr. 24, din 13 septembrie 1912, p. 4.

⁷⁹ *Népszava*, nr. 211, din 6 septembrie 1912, p. 11.

⁸⁰ *Idem*, nr. 26, din 31 ianuarie 1912, p. 11; nr. 27, din 1 februarie 1912, p. 12.

⁸¹ *Újság*, nr. 41, din 20 februarie 1912, p. 5.

încheindu-se noul contract colectiv valabil pe o perioadă de 4 ani, avînd drept clauză principală majorarea salariilor cu 8—13⁰/₀⁸².

Greva muncitorilor croitori a fost urmată de greva a 300 lemnari⁸³ și cea a muncitorilor rotari și caretași care aveau drept cauză condițiile mizere de trai și nesiguranța salariilor⁸⁴. Patronii puși în fața grevei de durată (aproape 3 săptămîni) a caretașilor și rotarilor, precum și a solidarității muncitorilor din aceeași branșă, care au refuzat să devină spărgători de grevă, au fost nevoiți să le accepte revendicările. Printre acestea amintim: desființarea obligației pentru muncitori de a locui și mînca la patroni; stabilirea salariului minimal, pentru muncitorii începători, la 2,60 coroane și pentru muncitorii cu vechime, la 3,60 coroane. Patronii, cu toate că n-au fost de acord cu reducerea zilei de muncă, au fost nevoiți să recunoască dreptul muncitorilor la repaus duminical complet. Aceste revendicări cucerite de muncitori au fost înscrise în noul contract colectiv încheiat pe 3 ani⁸⁵.

Abia terminată greva rotarilor și caretașilor, la începutul lunii august 1912 izbucnește o nouă grevă, de data aceasta a muncitorilor dulgheri⁸⁶, care aveau ca principale revendicări reducerea zilei de muncă la 9¹/₂ ore și stabilirea unui salariu minimal⁸⁷. Oficiosul P.S.D. remarcă în legătură cu această grevă „solidaritatea exemplară” a muncitorilor⁸⁸. Tratatul începute între muncitori și patroni s-au încheiat cu victoria greviștilor. Noul contract colectiv, încheiat pe 2 ani, prevedea: reducerea zilei de muncă la 9¹/₂ ore, reducerea duratei ei și sub această limită în ajunul unor sărbători, stabilirea limitei minime la salariul pe oră pînă la 31 decembrie 1912 la 62 fileri, urmînd ca la începutul fiecărui an să se măreacă cu 4 fileri, un spor de 20 de fileri la lucrările executate în provincie, plata orelor suplimentare, construirea de săli de mese pe marile șantiere, angajarea numai a muncitorilor dulgheri organizați și care posedă carte de muncă, recunoașterea zilei de 1 Mai ca zi liberă⁸⁹. Victoria sindicatului muncitorilor dulgheri, înființat abia în anul 1911, a constituit un îndemn pentru întreaga muncitorime clujeană de a-și întări organizațiile proprii în lupta pentru îmbunătățirea condițiilor de viață.

Anul 1912 a fost marcat deci la Cluj de o serie de mișcări ale muncitorimii, încheiate în marea lor majoritate prin victoria acestora. Acțiunile greviste continuă și în anul următor, cînd are loc greva muncitorilor do-

⁸² *Kolozsvári Hírlap*, nr. 66, din 20 martie 1912, p. 4; nr. 70, din 24 martie 1912, p. 4; nr. 71, din 27 martie 1912, p. 5.

⁸³ *Népszava*, nr. 161, din 9 iulie 1912, p. 13; nr. 162, din 10 iulie 1912, p. 12; nr. 178, din 28 iulie 1912, p. 11.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 171, din 20 iulie 1912, p. 4; nr. 176, din 26 iulie 1912, p. 4; *A kolozsvári kereskedelmi és ipari kamara jelentése*, 1912, p. 71; L. Fodor, L. Vajda, *op. cit.*, p. 95.

⁸⁶ *Népszava*, nr. 186, din 7 august 1912, p. 11.

⁸⁷ *Idem*, nr. 187, din 8 august 1912, p. 11.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Idem*, nr. 203, din 28 august 1912, p. 10.

gari⁹⁰ și a celor de la fabrica de gaz a orașului⁹¹. La jumătatea lunii martie muncitorii de la fabrica de gaz au întrerupt lucrul, cerînd sporirea salariului cu 200/0, acordarea unor sume suplimentare pentru orele de noapte și construirea unui dormitor și a unui spălător „cele vechi fiind cu totul nesănătoase”⁹². Direcțiunea a încercat să continue lucrul cu ajutorul armatei și prin angajări de zileri⁹³. Cu toate acestea, muncitorii au continuat greva pînă la 20 martie, cînd au obținut o ridicare a salariilor cu 100/0 și recunoașterea din partea patronilor a dreptului de organizare⁹⁴.

Grevele muncitorilor clujeni prezentate mai sus au avut o deosebită însemnătate prin cuceririle obținute de aceștia în cadrul luptei pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și viață. Una din cele mai importante realizări a fost obținerea încheierii contractelor colective de muncă ale căror prevederi au însemnat întotdeauna reducerea zilei de muncă, sporirea salariilor, obținerea unor condiții mai bune de muncă și odihnă.

Încheierea contractelor colective a însemnat totodată o lovitură dată asociațiilor patronale⁹⁵ numite și „asociații ale cîinilor”, obligate să cedeze în fața spiritului de luptă și solidarității muncitorilor. Unele dintre asociațiile patronale, cum este cea a patronilor constructori din Cluj, au fost nevoite chiar să se desființeze ca urmare a acțiunilor de luptă ale muncitorilor⁹⁶.

Cu toate că organul de presă al P.S.D. arăta că încheierea de contracte colective nu reprezintă punctul terminus al mișcărilor greviste, ci numai o perioadă de așa-zisă pace, menită să contribuie la întărirea organizațiilor muncitorești și la pregătirea de noi lupte⁹⁷, nu toate conducerea organizațiilor sindicale au continuat lupta, unele din ele limitîndu-se doar la încheierea contractelor colective. Conducătorii organizațiilor sindicale considerau, în majoritatea cazurilor, încheierea contractului colectiv ca țel final al luptei duse de masele muncitoare. În aceasta constă și una din principalele slăbiciuni ale luptelor greviste organizate de sindicate, care nu aveau ca scop îmbunătățirea generală a situației muncitorimii, ci erau legate de satisfacerea unor revendicări imediate, satisfacere care aducea cu sine, de cele mai multe ori, și încheierea acțiunilor respective.

Luptele greviste din acești ani au avut și alte rezultate deosebit de importante. Ele au demonstrat solidaritatea muncitorilor de diferite naționalități manifestată prin acțiunea de sprijinire a unor greve și răspunsul

⁹⁰ *Idem*, nr. 278, din 27 noiembrie 1913, p. 13.

⁹¹ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 65, din 18 martie 1913, p. 3.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Idem*, nr. 67, din 20 martie 1913, p. 3; *Újság*, nr. 70, din 22 martie 1913, p. 2—3.

⁹⁵ Începînd din 1906, pentru apărarea intereselor lor, capitaliștii au creat organizații patronale. La Cluj, reprezentanții ramurilor industriale s-au aliat cu scopul de a se apăra împotriva grevelor muncitorești și de a lua măsuri comune împotriva „pretențiilor exagerate” ale muncitorilor (vezi L. Fodor, L. Vajda, *op. cit.*, p. 88).

⁹⁶ L. Fodor, L. Vajda, *op. cit.*, p. 97.

⁹⁷ *Népszava*, nr. 193, din 16 august 1913, p. 10; cf. L. Fodor, L. Vajda, *op. cit.*, p. 96.

afirmativ al muncitorilor din alte orașe la apelurile lansate de muncitorii greviști de a nu veni la Cluj ca spărgători de grevă. Este semnificativă de asemenea înscrierea, printre prevederile contractelor de muncă, și a unor revendicări cu caracter politic: recunoașterea zilei de 1 Mai ca zi liberă, dreptul de organizare al muncitorilor etc.

În același timp, luptele greviste au scos în evidență și unele deficiențe în organizarea muncitorilor, cum ar fi cele ivite cu ocazia grevei de la fabrica de tutun.

În strînsă legătură cu acțiunile greviste cu caracter economic din acești ani au loc mari acțiuni de masă pentru cucerirea de revendicări politice.

În anii premergători primului război mondial, clasele dominante din monarhia austro-ungară și-au intensificat politica îndreptată spre stăvilirea mișcărilor revoluționare, încercînd să aducă tot felul de îngrădiri ale drepturilor cîștigate de muncitorime și promulgînd legi și decrete excepționale menite să faciliteze intensificarea pregătirilor de război și totodată să frîneze avîntul revoluționar al maselor. Pe această linie se înscriu: legea „măsurilor excepționale” și cea a prestațiilor de război din 1912, decretele în legătură cu măsurile restrictive privind presa, dreptul de întrunire și interzicerea organizării muncitorilor din întreprinderile de stat, „reforma” dreptului de vot⁹⁸. Toate aceste măsuri, departe de a stăvili lupta revoluționară a maselor, au avut ca urmare tocmai intensificarea ei prin organizarea de mari acțiuni de protest.

Acțiunile muncitorilor din această perioadă au ca scop, pe lîngă revendicări economice, obținerea recunoașterii dreptului de întrunire și organizare, a libertății presei, legiferarea votului universal⁹⁹, iar altele sînt îndreptate împotriva cheltuielilor de înarmare și militarizării întreprinderilor.

Elementele reformiste, din conducerea P.S.D. și a sindicatelor, au adoptat față de cucerirea drepturilor democratice o atitudine reformistă, considerînd că lupta pentru dreptul de vot universal este singura cale de a cucerii puterea politică. Tactica social-democrației, care urmărea cucerirea majorității parlamentare, era o tactică adecvată situației existente în acea perioadă, dar greșala social-democrației constă în supraaprecierea acesteia, ceea ce aducea cu sine neglijarea celorlalte forme de luptă¹⁰⁰.

În apelul către muncitorimea română din Ungaria, „Adevărul” scria: „În momentul de față... muncitorimea... e în fierbere, nu de azi, ci de mai demult, pentru cucerirea votului universal, egal, direct și secret. Pentru că știm că în urma cuceririi acestui drept vom ajunge [la] cucerirea și [a] altor drepturi ce ni se cuvin”¹⁰¹.

În cadrul acestor forme legale, conducătorii partidului social-democrat au inițiat totuși o serie de acțiuni de amploare ale muncitorimii, în sprijin-

⁹⁸ C. Nuțu, A. Egyed, *op. cit.*, p. 373—375.

⁹⁹ *Adevărul*, nr. 2, din 18 februarie 1910, p. 2.

¹⁰⁰ A. Deac, I. Cicală, A. Egyed, V. Liveanu, *op. cit.*, p. 240.

¹⁰¹ *Adevărul*, nr. 2, din 18 februarie 1910, p. 1.

nul obținerii unor drepturi democratice. Astfel, la 16 ianuarie 1910, alături de manifestațiile din Sighișoara, Tîrgu Mureș, Oradea, Arad, Sibiu, Timișoara etc.¹⁰², și la Cluj a avut loc un miting de protest împotriva tergiversării votării noii legi electorale¹⁰³. Participanții au primit cu însuflețire cuvîntul vorbitorilor despre situația politică și cea a dreptului de vot¹⁰⁴.

În luna martie a fost organizată o uriașă demonstrație desfășurată sub lozinca dreptului de vot universal, egal și secret. Mitingul a avut loc în Piața Mihai Viteazu, unde s-au adunat peste 4.000 cetățeni. El s-a încheiat cu chemarea la luptă perseverentă pentru obținerea dreptului de vot¹⁰⁵.

O lună mai târziu, un mare miting de protest a avut loc cu ocazia venirii la Cluj, în campanie electorală, a celui mai mare dușman al muncitorimii, Tisza István, care sub fraze demagogice ascundea o înverșunată politică antimuncitorească și șovină¹⁰⁶. Primit cu ouă clocite, în mijlocul unei adevărate furtuni de proteste, a încercat să vorbească despre problema națională și a dreptului de vot. A fost însă nevoit să renunțe. La demonstrația de după-amiază au participat aproape 3.000 muncitori. Jandarmeria și poliția au intervenit, trecînd la atac și instituind în jurul sălii Redut, în care a avut loc întrunirea, o adevărată stare de asediu pînă la ora 11. În timpul atacului, mai mulți participanți au fost răniți, iar alții arestați. Tisza a fost nevoit să fugă pe ascuns din Cluj, pentru a scăpa de furia maselor¹⁰⁷.

Cu totul altă primire a fost făcută deputatului din partea partidului social-democrat, a cărui sosire la Cluj a constituit „o mare sărbătoare pentru dreptul de vot”¹⁰⁸. Cei 6—7 mii de oameni veniți în gară au organizat o uriașă demonstrație cu lămpioane roșii. În frunte era purtată o lozincă de 6 m pe care era scris „Trăiască dreptul de vot universal, secret și egal”. Demonstrații s-au îndreptat spre piața centrală, unde a avut loc un miting în fața căminului muncitoresc¹⁰⁹.

Adunările populare și demonstrațiile de protest au continuat și în lunile următoare. Amintim dintre ele demonstrația din 16 octombrie¹¹⁰ și marea adunare populară din 18 decembrie ce avea la ordinea de zi discutarea măsurilor guvernului Khuen—Héderváry contra drepturilor de întrunire și vot¹¹¹.

Demonstrația de la 1 Mai, care a avut loc la Cluj în 1911, a luat caracterul unei mari acțiuni politice, desfășurate sub lozinca dreptului de vot¹¹².

¹⁰² *Népszava*, nr. 8, din 11 ianuarie 1910, p. 1; nr. 14, din 18 ianuarie 1910, p. 1.

¹⁰³ *Idem*, nr. 14, din 18 ianuarie 1910, p. 7 și 8.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Idem*, nr. 62, din 15 martie 1910, p. 7.

¹⁰⁶ *Idem*, nr. 20, din 25 ianuarie 1910, p. 1.

¹⁰⁷ *Idem*, nr. 103, din 1 mai 1910, p. 3—4.

¹⁰⁸ *Idem*, nr. 128, din 31 mai 1910, p. 4.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Idem*, nr. 50, din 20 octombrie 1910, p. 11.

¹¹¹ *Idem*, nr. 299, din 11 decembrie 1910, p. 11.

¹¹² *Kolozsvári Hírlap*, nr. 100, din 30 aprilie 1911, p. 5; *Népszava*, nr. 105, din 4 mai 1911, p. 9.

În primăvara anului 1912, cercurile conducătoare au început să pregătească alegerea lui Tisza István ca președinte al parlamentului. Fiind cunoscut ca cel mai mare dușman al maselor populare, pregătirea alegerii lui a stîrnit noi greve și demonstrații. În 11 februarie, într-o serie de orașe ca Timișoara, Arad, Cluj etc. au avut loc mari întruniri de protest¹¹³. Cu această ocazie la Cluj a fost organizat în Sala Redut un miting de mare amploare. „Zidurile Redutei n-au văzut atîția oameni adunați, cîți au fost aici duminică“, relatează „Népszava“¹¹⁴. La această adunare populară s-a discutat problema dreptului de vot, luîndu-se o hotărîre în care se arăta că „singura cale de ieșire din actuala situație politică este renunțarea la proiectul forței de apărare (véderő) și adoptarea legii votului universal“¹¹⁵.

În 4 martie 1912, muncitorimea clujeană a organizat o altă demonstrație pentru obținerea dreptului de vot. Întruniți în piața Ștefan cel Mare, 3.000 demonstranți au pornit cu făclii pe străzile dr. Petru Groza, Matei Corvin, pînă în Piața Mihai Viteazu, unde numărul lor se ridicase la 5.000. La mitingul organizat aici, Kun Béla, viitorul conducător al revoluției proletare ungare din 1919, a vorbit despre problema votului universal și reforma forței de apărare¹¹⁶.

Aceleași probleme au fost discutate și în adunările urmate de demonstrații, din 15 martie, de la Timișoara, Oradea, Cluj etc.¹¹⁷.

În mai 1912 guvernul Lukács, ajuns la putere, a încercat să impună parlamentului o așa-zisă lege a votului „universal“ pe baza căreia „din 9 alegători, 8 aparțineau clasei avute și 1 clasei muncitoare. „Și aceasta Lukács numește vot universal“ — remarcă ziarul „Adevărul“¹¹⁸.

În legătură cu campania împotriva votării acestei legi în parlament, P.S.D. a publicat manifestul de chemare la greva generală¹¹⁹.

La semnalul grevei generale și al luptelor de baricade din Budapesta¹²⁰, între 23—25 mai, întreaga Transilvanie e cuprinsă de greva generală. La Cluj, în ziua de 23 mai seara, s-a declarat grevă generală. A doua zi, o demonstrație puternică a avut loc pe străzile orașului și în piața centrală. Piața a fost plină de muncitori încă înainte de ora 9 dimineața. Munca a încetat peste tot și, la cererea demonstranților, comercianții au fost nevoiți să-și închidă magazinele. „Strada în totalitatea ei... era — după cum relatează „Kolozsvári Hírlap“ — a muncitorilor“¹²¹. Autoritățile locale în-

¹¹³ *Népszava*, nr. 38, din 14 februarie 1912, p. 10.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Idem*, nr. 55, din 5 martie 1912, p. 10.

¹¹⁷ *Adevărul*, nr. 3, din 15 martie 1912, p. 2.

¹¹⁸ *Idem*, nr. 8, din 24 mai 1913, p. 2—3.

¹¹⁹ *Idem*, p. 1.

¹²⁰ E. Andics, *A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól és szabadságharcától az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*, Budapest, 1954, p. 101; M. Révész, *A magyarországi munkásmozgalom története (1867—1913)*, Budapest, 1913, p. 85; A. Deac, I. Cicală, A. Egyed, V. Liveanu, *op. cit.*, p. 249.

¹²¹ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 121, din 25 mai 1912, p. 1.

spăimîntate au pregătit armata și poliția¹²². Greva generală s-a terminat însă pașnic. Comentînd evenimentele, ziarul burghez „Kolozsvári Hírlap” a fost nevoit a recunoaște că „dacă muncitorii cu manifestația din Cluj au vrut să demonstreze puterea lor, organizarea lor, lupta lor pentru drepturi politice, au reușit să facă aceasta”¹²³.

Mișcarea muncitorească desfășurată cu atîta vigoare a înspăimîntat clasele dominante, care au introdus începînd cu luna următoare „legile excepționale” și legea „prestațiilor de război”, fapt care a stîrnit un nou și puternic val de proteste¹²⁴.

Referindu-se la situația creată, ziarul „Adevărul” arăta că „... întreaga țară e în fierbere ... Peste tot izbucnește în mod surprinzător de pe buzele poporului strigătul ... Trăiască Republica”¹²⁵.

La Cluj, în ziua de 14 iunie, după o adunare de protest, mulțimea, în număr de cîteva mii, s-a îndreptat spre prefectură, unde a spart toate geamurile. Mulțimea a pornit apoi spre redacția unei foi guvernamentale, spărgînd și acolo geamurile. În urma intervenției poliției, 5 persoane au fost grav rănite¹²⁶.

Șirul acestor acțiuni continuă și în anul 1913, lupta pentru revendicări democratice imbinîndu-se cu mișcările de masă împotriva șomajului, pentru o viață mai bună și cu cele împotriva războiului. Duminică 12 ianuarie 1913, într-o serie de orașe: Arad, Reșița, Timișoara, Baia Mare, Lugoj, Cluj etc. au avut loc mari adunări populare contra guvernului Lukács, unde „mulțimea muncitoare ca un singur om s-a ridicat și cu pumnii strînși și-au arătat indignarea și disprețul împotriva ocîrmuirii de azi ... care în mod sistematic nu face altceva decît să micșoreze zi cu zi din libertățile și drepturile poporului muncitor ...”¹²⁷. La aceste adunări s-au adoptat rezoluții în care se arăta că e de datoria întregii clase muncitoare să combată la momentul potrivit printr-o grevă generală proiectul legii electorale care nu trebuie să devină lege¹²⁸. Cu ocazia Congresului P.S.D. din Ungaria ținut la 26 ianuarie 1913, rezoluțiile de mai sus au devenit hotărîre¹²⁹. În legătură cu aceasta, „Adevărul” scria: „duminică 26 ianuarie, poporul muncitor și-a spus ultimul cuvînt, a spus stăpînilor ... încă o dată cuvîntul lui, înainte ca pumnul său de oțel să lovească. Vrem drepturi! Și dacă nu ni le dați, le vom smulge! Destul cu batjocorirea poporului! Destul a fost jaful și apăsarea! ... De aici înainte vom vorbi altfel. Ziua de 26

¹²² *Idem*, p. 1.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Adevărul*, nr. 10, din 7 iunie 1912, p. 1 și 2.

¹²⁵ *Idem*, nr. 13, din 28 iunie 1912, p. 1.

¹²⁶ *Idem*, nr. 11, din 14 iunie 1912, p. 3.

¹²⁷ *Idem*, nr. 3, din 17 ianuarie 1913, p. 3.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1913 évben*, Budapest, 1914, în *Dokumentumok a Magyar Párttörténet tanulmányozásához*, I, 1848—1947, Budapest, 1954, p. 176; *Népszava*, nr. 24, din 28 ianuarie 1913, p. 17.

ianuarie e o zi istorică, o zi în care delegații poporului cu o însuflețire unică au hotărât că ... vor răspunde cu greva generală¹³⁰.

În vederea declanșării grevei generale, ca și în alte orașe ale Transilvaniei, la Cluj au avut loc adunări populare în cadrul cărora au fost discutate problema dreptului de vot universal și măsurile în vederea pregătirii grevei generale¹³¹.

Seria adunărilor populare de la Cluj a început cu cea ținută în cartierul Mănăstur în ziua de 6 februarie 1913. Masele participante la adunare și-au exprimat adeziunea față de inițiativa de a declanșa greva generală¹³². A doua zi, în cadrul unei alte adunări, a fost ales comitetul de agitație menit să pregătească greva generală¹³³. Adunări populare au avut loc în zilele de 12, 14 și 20 februarie¹³⁴, la ele participând muncitori, meseriași, mici comercianți, intelectuali și țărani din împrejurimile Clujului¹³⁵. Din dezbatere a reieșit adeziunea sinceră a participanților față de greva generală îndreptată spre obținerea dreptului de vot universal.

Adeziunea largă a maselor muncitoare din Cluj la greva generală, manifestată cu ocazia adunărilor pregătitoare, a înspăimântat autoritățile clujene, care se temeau mai ales de demonstrațiile muncitorilor ce urmau a fi organizate în timpul grevei. Ziarul burghez local „Kolosvári Hírlap” se și grăbește să anunțe că autoritățile vor lua măsuri pentru a garanta „integritatea corporală și de avere a populației”¹³⁶.

Totul era pregătit pentru începerea și desfășurarea grevei generale, anunțată pentru ziua de 27 februarie 1913¹³⁷, dar conducătorii P.S.D., depășiți de avântul revoluționar al maselor și neavând siguranța că vor menține demonstrația și acțiunile muncitorești în limitele „luptei pașnice”, au anunțat amânarea grevei¹³⁸, amânare care a însemnat de fapt anularea ei.

La vestea amânării grevei, masele muncitoare și-au manifestat nemulțumirea și neîncrederea față de conducerea P.S.D.¹³⁹. La Cluj „muncitorii organizați au alergat cu pumnii strînși ... la Căminul Muncitorilor și au tras la răspundere pe conducători”, relatează ziarul „Népszava”¹⁴⁰.

Pentru a „liniști” muncitorimea, conducerea P.S.D. s-a grăbit să organizeze adunări în care să explice muncitorilor motivele „amânării” grevei. În cadrul adunărilor au explicat, cu fraze demagogice, că nu s-a renunțat la greva generală, ea fiind doar amânată¹⁴¹ de teamă ca muncitorii, ca

¹³⁰ *Adevărul*, nr. 5, din 31 ianuarie 1913, p. 1.

¹³¹ *Ujság*, nr. 32, din 6 februarie 1913, p. 11.

¹³² *Népszava*, nr. 33, din 7 februarie 1913, p. 11.

¹³³ *Idem*, nr. 37, din 12 februarie 1913, p. 10.

¹³⁴ *Ibidem*; *Ujság*, nr. 38, din 13 februarie 1913, p. 4; *Népszava*, nr. 39, din 14 februarie 1913, p. 10; nr. 45, din 21 februarie 1913, p. 9.

¹³⁵ *Kolosvári Hírlap*, nr. 47, din 25 februarie 1913, p. 1—2.

¹³⁶ *Idem*, nr. 50, din 28 februarie 1913, p. 2.

¹³⁷ *Idem*, nr. 47, din 25 februarie 1913, p. 1—2.

¹³⁸ *Népszava*, nr. 60, din 11 martie 1913, p. 4.

¹³⁹ *Ibidem*; *Adevărul*, nr. 12, din 21 martie 1913, p. 3.

¹⁴⁰ *Népszava*, nr. 60, din 11 martie 1913, p. 4.

¹⁴¹ *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak ...*, p. 180.

urmare a punerii în stare de alarmă a poliției și armatei, să nu fie atacați și să se evite în felul acesta „vărsarea de sînge”¹⁴². La Cluj aceleași argumente au fost prezentate de trimisul conducerii P.S.D. în cadrul unei adunări populare din 10 martie¹⁴³.

Ziarul „Adevărul”, încercînd să justifice poziția conducătorilor social-democrați în legătură cu aminarea grevei generale, scria că nu era cazul ca „poporul să intre în luptă acum, să-și verse sîngele, să se slăbească tabăra cea mai puternică a luptătorilor, muncitorimea organizată... Cu totul altfel ar fi fost dacă lupta se ducea și în parlament unde ar fi putut să fie împiedicată votarea legii (electorale n.n.)... Muncitorimea organizată — scria în continuare ziarul — de zeci de ani de zile nu luptă pentru a dărîma guvernul ci pentru a cuceri votul universal”¹⁴⁴. Din această poziție exprimată în citatul de mai sus, reiese clar atitudinea demobilizatoare a conducerii partidului social-democrat, care a făcut totul pentru a menține muncitorimea în limitele a ceea ce numea luptă pașnică. Însăși lupta pentru cucerirea dreptului de vot universal, care era socotită de conducerea P.S.D. drept calea pentru realizarea țelului final al proletariatului¹⁴⁵, a fost părăsită în momentul în care acțiunile muncitorești inițiate chiar de P.S.D., cum este cazul grevei generale de la 1913, anunțau să depășească „prevederile” conducerii partidului.

Alături de adunările pentru dreptul de vot a avut loc și mitingul de protest contra restricțiilor privitoare la presă, din 1913. Împotriva proiectului de lege privind presa, la Cluj, muncitorii au protestat într-o adunare impozantă, ridicîndu-se împotriva încălcării dreptului de presă¹⁴⁶. Împotriva aceluiași legi, în ianuarie 1914 are loc o nouă adunare populară urmată de o mare manifestație. După ce s-au adunat în piața orașului, demonstranții au pornit în coloane spre piața centrală scandînd lozinci. Poliția care fusese anunțată a căutat să-i împrăstie arestînd cu acest prilej 7 muncitori¹⁴⁷. În aceeași lună, în sala Redut a avut loc un miting la care au participat sute de muncitori. Vorbitorii, în cuvîntul lor, au demascât politica antimuncitorească a guvernului Tisza¹⁴⁸.

Aceste mișcări pentru drepturi democratice, cu toate limitele lor, au întărit spiritul de luptă al proletariatului, care s-a manifestat cu multă vigoare și în acțiunile îndreptate împotriva pregătirilor de război.

Alături de acțiunile greviste pentru revendicări economice și mișcările pentru drepturi democratice, au loc în această perioadă puternice mișcări împotriva războiului. Primul val de mișcări cu acest caracter a fost în-

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ *Újság*, nr. 60, din 11 martie 1913, p. 3.

¹⁴⁴ *Adevărul*, nr. 10, din 7 martie 1913, p. 3.

¹⁴⁵ Vezi, *A magyarországi szociáldemokrata párt vezetőségének jelentése...*, p. 3; A. Deac, I. Cicală, A. Egyed, V. Liveanu, *op. cit.*, p. 240.

¹⁴⁶ *Népszava*, nr. 264, din 11 noiembrie 1913, p. 14.

¹⁴⁷ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 10, din 14 ianuarie 1914, p. 4.

¹⁴⁸ *Újság*, nr. 25, din 31 ianuarie 1914, p. 2—3.

dreptat împotriva intenției guvernului de a spori cheltuielile militare și de a ridica numărul recruților¹⁴⁹.

Manifestul intitulat „Muncitori, Tovarăși“ demască intenția parlamentului de a vota sume mari pentru înarmare și cheamă la manifestații de protest pe toți muncitorii. Alături de demonstranții din Arad, Brașov, Tîrgu Mureș, Sibiu, Reșița, Sighișoara, Lugoj, și cei de la Cluj și-au manifestat protestul împotriva pregătirilor de război, într-o mare adunare din 23 octombrie 1910, urmată de o demonstrație pe străzile orașului¹⁵⁰.

Valul de mișcări crește în anul 1911, când, începînd cu luna februarie, au loc o serie de mitinguri în Timișoara, Arad, Oradea, Careii Mari, Sighișoara, Brașov, Cluj etc.¹⁵¹. La Cluj în 12 februarie¹⁵² și în 11 iunie¹⁵³, în cadrul unor mitinguri, participanții și-au exprimat ferma hotărîre de a lupta contra votării reformelor militare prezentate parlamentului.

Începerea dezbaterii în parlament a reformei militare a dezlănțuit un nou val de mișcări. „Au demonstrat pentru pace muncitorimea și cetățeni luminați la... Oradea, Brașov, Sibiu, Cluj, Timișoara, Sighișoara, Mediaș etc.“, relatează „Adevărul“¹⁵⁴. Autoritățile din Cluj au încercat să împiedice organizarea adunării populare anunțate pentru data de 11 noiembrie. Cu toate măsurile luate de autoritățile locale, în dimineața zilei fixate au apărut în tot orașul afișele care anunțau ținerea ședinței. Poliția a rupt aceste afișe, iar procuratura a intentat un proces celor care le-au redactat. N-a putut fi împiedicată însă organizarea și desfășurarea adunării care a avut loc la orele 11 în sala Redut. Primul referent, vorbind despre clericalism și școală, a arătat că încă din școli clerul netezește calea militarismului, iar cel de al doilea a prezentat ororile și urmările unui război. Referatele au fost primite cu multă însuflețire, adunarea terminîndu-se cu adoptarea unei hotărîri de protest împotriva votării reformei militare¹⁵⁵.

Datorită acestor mișcări, care s-au desfășurat aproape peste tot, cercurile conducătoare ale monarhiei austro-ungare au fost nevoite să amîne votarea măririi bugetului de război.

În anul 1912 se intensifică mișcarea antirăzboinică, culminînd cu greva generală din mai și continuînd cu cele din toamna aceluiași an. Adunarea populară ținută în 31 octombrie la Cluj în sala Redut, la care au participat peste 1.500 cetățeni, s-a desfășurat într-o atmosferă antirăzboinică entuziastă. Adunarea a fost urmată de o mare demonstrație în piața centrală și pe străzile orașului¹⁵⁶.

¹⁴⁹ C. Nuțu, A. Egyed, *op. cit.*, p. 372.

¹⁵⁰ *Népszava*, nr. 237, din 6 octombrie 1910, p. 1.

¹⁵¹ *Idem*, nr. 25, din 29 ianuarie 1911, p. 1; A. Deac, I. Cicală, A. Egyed, V. Liveanu, *op. cit.*, p. 248.

¹⁵² *Népszava*, nr. 38, din 14 februarie 1911, p. 5.

¹⁵³ *Idem*, nr. 140, din 14 iunie 1911, p. 9; *Adevărul*, nr. 6, din 16 iunie 1911, p. 3.

¹⁵⁴ *Adevărul*, nr. 11, din 19 noiembrie 1911, p. 4.

¹⁵⁵ *Népszava*, nr. 270, din 14 noiembrie 1911, p. 4.

¹⁵⁶ *Idem*, nr. 258, din 31 octombrie 1912, p. 11; *Kolozsvári Hírlap*, nr. 260, din 31 octombrie 1912, p. 4.

Muncitorimea din Transilvania și-a manifestat protestul și împotriva războaielor balcanice și a intenției cercurilor conducătoare ale Austro—Ungariei de a intra în război. În orașele transilvănene, într-o serie de adunări populare, muncitorii au dat glas indignării lor împotriva războiului¹⁵⁷. Întruniți într-o mare adunare populară în sala Redut, la 19 noiembrie 1912, muncitorii clujeni au discutat cauzele izbucnirii războiului balcanic și politica diplomației austro-ungare interesate în lărgirea și amplificarea războiului balcanic. Adunarea s-a încheiat cu adoptarea unei hotărâri antirăzboinice¹⁵⁸. Adunări de acest fel au avut loc și în luna următoare¹⁵⁹.

Acțiunile de protest ale maselor muncitoare împotriva pregătirii războiului, acțiuni strîns împletite și cu cele pentru obținerea revendicărilor democratice, au continuat și în anii următori. În fața opoziției tot mai îndirjite a maselor populare contra politicii cercurilor guvernamentale ale monarhiei, care deschidea calea războiului, conducerea P.S.D., în loc să se situeze în fruntea luptei împotriva pregătirilor de război, a trădat interesele clasei muncitoare, la început încercînd totul pentru a frîna avîntul revoluționar al maselor și, în cele din urmă, trădîndu-le pe față, prin situarea la remorca partidelor burghezo-moșierești și votarea creditelor de război.

Mișcările muncitorilor clujeni, alături de cele desfășurate în întreaga Transilvanie, au dovedit forța crescîndă a proletariatului, solidaritatea muncitorilor de diferite naționalități, poziția maselor populare față de pregătirea războiului.

Șirul acțiunilor maselor populare început în anii premergători declanșării primului război mondial, cu toată înăsprirea politicii de represiune a claselor dominante, va continua și în anii războiului, masele populare ridicîndu-se hotărît pentru încetarea ostilităților, pentru încheierea unei păci drepte.

*

În anii premergători declanșării primului război mondial, acțiunile muncitorimii îndreptate spre obținerea de revendicări economice, pentru drepturi general-democratice, ca și cele îndreptate împotriva pregătirilor de război, nu pot fi separate unele de altele, ele constituind în ansamblul lor un proces unitar în care s-au încadrat muncitorii de toate naționalitățile, uniți în lupta pentru o viață mai bună, împotriva exploatării și politicii antimuncitorești a claselor conducătoare.

Creșterea luptelor revoluționare ale maselor din această perioadă a fost urmarea firească a intrării economiei „statului dualist” în faza monopolistă a capitalismului, a împletirii exploatării capitaliste cu rămășițele feudale,

¹⁵⁷ *Adevărul*, nr. 28, din 14 decembrie 1912, p. 2.

¹⁵⁸ *Népszava*, nr. 244, din 19 noiembrie 1912, p. 6.

¹⁵⁹ *Adevărul*, nr. 28, din 14 decembrie 1912, p. 2.

la care s-a adăugat asuprirea națională, determinînd, pe plan social, o înrăutățire crescîndă a situației maselor muncitoare, iar pe plan politic, o accentuare a politicii reacționare a claselor conducătoare.

Chiar dacă rezultatele acțiunilor revoluționare ale maselor muncitoare nu au fost întotdeauna pozitive, importanța acestora rezidă în strîngerea rîndurilor proletariatului, în ridicarea conștiinței lui de clasă, în creșterea combativității sale, în călirea lui în focul luptei revoluționare.

Acțiunile hotărîte ale muncitorilor clujeni din anii de dinaintea izbucnirii primului război mondial, precum și cele din timpul războiului au contribuit la succesul luptei care avea să ducă la imposibilitatea dăinuirii „statului dualist“, măcinat de puternice contradicții interne, la crearea condițiilor necesare dezmembrării monarhiei austro-ungare, aducîndu-și aportul la ridicarea pe o treaptă superioară a luptei clasei muncitoare din țara noastră.

E. GLODARIU

VOM KAMPF DER CLUJER ARBEITERMASSEN AM VORABEND DES ERSTEN WELTKRIEGES

(Zusammenfassung)

Nach einer kurzen Darstellung der industriellen Entwicklung der Stadt Klausenburg (Cluj) am Ende des XIX. und zu Beginn des XX. Jhs., aus der das beträchtliche, zahlenmässige Anwachsen der grösseren und kleineren Industrieunternehmen mit allen seinen Folgen in der Veränderung der gesellschaftlichen Struktur der Stadt, sowie in der Entwicklung, Organisation und dem Wachstum des Klassenbewusstseins des Proletariats, zu ersehen ist, untersucht die Verfasserin die Arbeits- und Lebensbedingungen der Arbeiterklasse.

Die schweren Arbeits- und Lebensbedingungen zwangen die Arbeiter, sich zum gemeinsamen Kampf für die Erfüllung ihrer wirtschaftlichen und politischen Forderungen zusammenzuschliessen.

Der Kampf der Klausenburger Arbeiterschaft in den Jahren 1910—1914 — der sich in Demonstrationen, Massenversammlungen und Ausständen auswirkte — hatte die Erfüllung von wirtschaftlichen Forderungen (Verkürzung des Arbeitstages, Erhöhung der Löhne, bessere Wohnbedingungen usw.), die hauptsächlich gelegentlich der Streiks vor dem Abschluss von Kollektiv-Arbeitsverträgen gestellt wurden, zum Ziel, sowie auch die Erfüllung von politischen Forderungen: Presse- und Versammlungsfreiheit, das Recht, sich zu organisieren, das allgemeine Wahlrecht.

Die Arbeiterbewegung richtete sich auch gegen die Ausnahmegesetze, gegen die Balkankriege und gegen die Kriegsrüstungen. Trotz aller Versuche der reformistischen Leitung der S.D.P. in Ungarn, die Arbeiterbewegung in gesetzlichen Grenzen zu halten, gelingt es der Arbeiterschaft durch Nichtbeachtung der Beschlüsse der Parteileitung, diese Gesetze zu sprengen.

Der Kampf der Klausenburger Arbeitermassen verstärkt sich in den Jahren vor dem Ausbruch des Weltkriegs, da die Forderungen hauptsächlich politischen Charakter annehmen, und trägt dadurch zur revolutionären Bewegung in Siebenbürgen bei.

DOCUMENTE PRIVIND GREVA GENERALĂ DIN 1920 ÎN ORAȘUL ȘI REGIUNEA CLUJ

Greva generală din octombrie 1920 a fost prima grandioasă acțiune a mișcării muncitorești din România, în care clasa muncitoare a acționat în mod unitar pentru prima oară din toate părțile țării. În acest timp contradicțiile economice, sociale și politice erau extrem de ascuțite. — Avântul de luptă al maselor, care în decursul anilor 1918 și 1919 s-a manifestat într-un șir de greve, s-a menținut și s-a întărit în cursul anului 1920, cu toate că guvernele burghezo-moșierești (conduse de liberali, iar din martie 1920 de generalul Averescu), au declanșat o puternică contraofensivă împotriva clasei muncitoare.

Mișcarea muncitorească a cunoscut în această perioadă un puternic avânt revoluționar. Muncitorimea orașului Cluj a avut și ea o parte însemnată în greva generală. În acest timp Clujul a avut o importanță deosebită în mișcarea muncitorească, deoarece organele de conducere ale Uniunilor Sindicale și ale Partidului Socialist pentru Transilvania aveau sediile la Cluj.

Influența grupurilor comuniste și a socialiștilor de stînga era însemnată în rîndurile muncitorilor, cu toate că posturi importante de conducere erau ocupate de o serie de elemente reformiste și oportuniste.

Rolul jucat de muncitorimea din Cluj a fost larg tratat în mai multe lucrări. Cu ocazia cercetărilor întreprinse asupra istoricului grevei generale din Cluj am descoperit o serie de documente cu privire la desfășurarea grevei generale din Cluj și în alte orașe, documente care se păstrează în Arhiva Procuraturii Regionale Cluj. Printre documente se află dispozițiile guvernului pentru împiedecarea izbucnirii grevei generale și pentru reprimarea ei, în caz dacă totuși aceasta izbucnește. Se găsesc o serie de dispoziții locale ale procurorului general pentru arestarea conducătorilor grevei, pentru percheziții domiciliare, pentru închiderea și sigilarea localurilor sindicale, pentru trimiterea în fața tribunalelor militare a conducătorilor, precum și telegrame cifrate despre grevele din raza orașului Cluj, Turda, Uioara, Alba Iulia, Bistrița, regiunea minelor de aur.

Din aceste documente arhivistice de data aceasta publicăm numai o parte, subliniind importanța lor pentru cunoașterea mai amplă a grevei generale. Accentuăm totodată că aceste documente exprimă și ilustrează exclusiv punctul de vedere al organelor represive ale regimului burghezo-

moșieresc. Excepție fac numai cele trei articole reproduse din „Tribuna Socialistă” care arată starea de spirit a muncitorimii în preajma grevei generale, precum și manifestul, respectiv comunicatul conducătorilor grevei*.

L. JORDÁKY

Mișcarea ceferiștilor din Ardeal și Banat

În fața unei greve generale

Săptămîna trecută reprezentanții muncitorilor de la căile ferate din Ardeal și Banat s-au întrunit la Cluj spre a se înțelege ce au de făcut față de situația imposibilă în care au ajuns în timpul din urmă, după ce cererile lor de îmbunătățire a situației materiale au fost respinse din partea guvernului.

S-a constatat că lucrătorii căilor ferate trăiesc din salarii lunare de 400—500 lei, ceea ce nu le ajunge nici pentru procurarea celor mai de trebuință lucruri. Înainte de a se face schimbul coroanelor, salariul acesta făcea 1200—1600 coroane, din care se mai puteau ajutara întrucîtva, azi însă cînd scumpetea în unele privințe s-a urcat chiar, salariile de 400—500 lei nu mai corespund nici ca mai înainte.

Conferința a luat la cunoștință raportul comitetului central, care a intervenit atît la secretariatul general din Cluj, cît și la Ministerul comunicațiilor din București, însă n-a putut obține nici un rezultat.

S-a hotărît a se aduce la cunoștința guvernului că muncitorii căilor ferate nu-și mai iau răspundere pentru serviciul ce-l fac, căci flămînzi nu poți depune munca întreagă. Iar întrucît guvernul nu va grăbi a îndrepta stările, lucrătorii ceferiști se vor simți siliți a intra cu toții în grevă sau spre a ieși din serviciul căilor ferate, căutîndu-și ocupație într-altă parte.

Atragem atențiunea guvernului asupra acestui fapt și pretindem ca-n interesul bine priceput al statului să reguleze fără amîinare chestia salarizării lucrătorilor de la căile ferate.

Tribuna Socialistă, Organul Partidului Socialist din Ardeal și Banat. Anul XVI, nr. 39 din 26 sept. 1920, pag. 2.

Ultimul cuvînt

Din toate unghiurile țării neconținut ne vin plîngerile și strigătele de durere și disperare ale tovarășilor. O teroare albă, nebună și îndîrjită s-a pornit din partea autorităților din provincie împotriva mișcării noastre, întocmai ca-n Ungaria lui Horthy și-n Rusia țaristă muncitorii sînt prizonieri, bătuți, arestați și batjocoriți pe simplu motiv că ajungînd la conștiința de sine s-au organizat, au devenit socialiști.

La *Baia-Mare* autoritățile civile și militare, în special însuși teribilul colonel Assian terorizează muncitorii din întreaga regiune. Fără nici un motiv au arestat pe conducătorii muncitorimei de acolo, escortîndu-i la Șimleul Silvaniei. Delegatul nostru, al centrului, ce l-am trimis la fața locului spre a aplană conflictul, a fost bruscat și

* Documentele sînt publicate în forma lor grafică originală.

arestat în două rînduri; la Capnic și la Baia-Mare, iar jandarmii l-au maltratat în mod oribil și n-a fost pus pe picior liber decît numai după ce muncitorimea a hotărît a intra în grevă.

În *Satu-Mare* tot asemenea fără nici un motiv au fost arestați conducătorii muncitorimei, Șeful Siguranței de aici, sadistul Kővári Demeter ține arestați de luni de zile pe alți doi muncitori, cătîndu-i în fiecare zi, cu toate că atît Curtea Marțială cît și tribunalul din Satu-Mare au sacat orice acuză contra lor. Soarta acestor oameni este disperată. Sănătatea li s-a ruinat și nu-și vor mai putea suporta mult timp nenorocita viață.

La *Murăș-Uioara*, unde muncitorii în majoritatea lor sînt români, arestările, bătăile și denunțările sînt la ordinea zilei. Scriem la alt loc al gazetei despre brutalitățile săvîrșite aici față de muncitori cu prilejul grevei din urmă.

În *Valea Jiului*, de asemenea se întîmplă lucruri oribile cu toată suspendarea stării de asediu, autoritățile urmează mai departe cu procedeele lor teroriste. În fiecare zi alți și alți muncitori sînt arestați și bătuți. Sute de muncitori sînt arestați la diferite jocuri, suferind trista soartă a robiei. Însuși deputatul nostru tov. Iuliu Dascal, care a fost săptămîna trecută în această regiune, a fost brusc și insultat din partea acestor autorități. Avem în mînă nenumărate constatări medicale, care dovedesc barbarismul ce domnește aici și se întîmplă neîncetat contribuind la agitarea continuu a spiritelor, fapt ce la rîndul său este în detrimentul direct al producției.

În *Oradea-Mare* autoritățile de aici împiedică prin toate mijloacele organizarea economică a muncitorimei. Chiar și plata cotizațiilor trebuie anunțată totdeauna la autorități, cerîndu-se autorizație pentru acest scop. La fiecare caz poliția încasează pentru asemenea autorități cîte 60 de lei. Întruniri cu caracter pur profesional sînt interzise.

În *Alba-Iulia* poliția și autoritățile militare prigonesc, arestează și bat pe tovarășii noștri. Nu se admite activitatea organizațiilor.

În *Sighișoara* șeful siguranței stăpînește asupra întregului oraș. Localul organizațiilor a fost închis, conducătorii muncitorilor arestați și unii expulzați chiar din oraș.

În *Cluj* lucrătorii și lucrătoarele fabricii de tutun sînt terorizați cu armata și amenințați în tot felul spre a părăsi organizația.

Doisprezece funcționari de la poștă au fost destituiți din serviciu pe simplul motiv că s-au organizat în Uniunea noastră.

Pomelnicul atrocităților și ilegalităților s-ar putea continua pînă la nesfîrșit, *căci pretutindeni în tot Ardealul și Banatul stările sînt aceleași.*

În zădar intervenim la autoritățile superioare, în zădar ne reușește a elibera pe această cale pe unii dintre tovarășii arestați, căci tot atunci cînd unul este pus pe picior liber, alți zece sînt arestați și bătuți. Ca o lavină uriașă se tot mărește, devenind tot mai îngrozitoare teroarea.

Se evidențiază tot mai mult că stăpînitorii urmăresc scopul de a gîtui cu desăvîrșire mișcarea muncitorească. Ei nu înțeleg sau nu vreau să înțeleagă spiritul vremii de azi. Ei nu observă cum în străinătate pretutindeni, afară de nenorocita țară a teroarei albe ungurești, clasa muncitoare cîștigă tot mai multă influență, avînd cuvînt hotărîtor în conducerea treburilor statului. Și nu-și dau seama că prin procedarea lor, prin subjugarea clasei muncitoare de la noi, periclitează chiar interesele cele mai mari ale țării. Ei nu înțeleg nimic, nu văd nimic, sînt mărginiți și orbi.

Dar clasa muncitoare nu mai poate suferi acest sistem. Nu mai putem și nu mai vrem să suferim ca-n România barbaria să stăpînească și prostia să guverneze!

Vrem o schimbare radicală!

Vrem în primul rînd să ni-se asigure dreptul de organizare și de întrunire.

Pretindem suspendarea imediată a stării de asediu nu numai pe hîrtie, ci-n realitate și eliberarea tuturor muncitorilor arestați!

Pretindem ca obiceiul brutal și barbar al autorităților de a bate și maltrata oamenii, obicei primitiv, scîrbos și necivilizat, să fie scos odată din aplicare!

Iar autoritățile renitenți, cari nu vor respecta aceste măsuri, să fie destituite și trase la răspundere ca vinovate de crimă împotriva demnității statului.

Toate aceste pretențiuni sînt izvorite din adincul sufletului revoltat al muncitorimei ardeleno și bănățene.

Să știe stăpînitorii, cărora le spunem pe această cale și le-am adus aceste lucruri la cunoștință și printr-un memoriu, că muncitorimea nu mai poate răbda.

Cuțitul a ajuns la os! Și dacă guvernul nu este dispus sau nu este în stare ca prin folosirea tuturor mijloacelor ce-i stau la dispoziție să ia măsuri efective cari să schimbe de fapt stările insuportabile de azi, *muncitorimea organizată* — și trebuie să se știe că întreaga muncitorime este organizată! — *va fi silită ca prin punerea în cumpănă a întregii sale puteri și greutăți să-și cucerească singură drepturile, libertățile și respectarea demnității sale omenești.*

Mult nu vom mai aștepta. Acesta este ultimul cuvînt, Guvernul să-și dea bine seama ce face, căci răspunderea urmărilor va cădea direct asupra sa.

Tribuna Socialistă, Organul Partidului Socialist din Ardeal și Banat. Anul XVI, nr. 40, din 3 oct. 1920, p. 1.

Muncitorimea intră în acțiune

Un memoriu al Comitetului Executiv al Partidului Socialist al Comisiei Generale a Sindicatelor din Ardeal și Banat către guvern

Comitetul executiv al partidului și Comisia Generală a Sindicatelor luînd în considerare provocările și abuzurile neconținute ale autorităților din provincie față de mișcarea muncitorească, precum și prigoana și maltratarile conducătorilor mișcării, a hotărît să adune toate datele mai recente într-un memoriu, care să le înainteze apoi guvernului, aducîndu-i totodată la cunoștință că dacă nu se vor lua măsuri urgente pentru ameliorarea răului și nu se va introduce în noile provincii un sistem de guvernare mai blind și mai omenesc, clasa muncitoare — care este victima sistemului de azi — va fi silită a se apăra singură față de autorități și față de puterea de stat însăși.

Acest memoriu dus la București de o delegație condusă de tov. deputat Iuliu Dascăl a fost înaintat prim-ministrului Averescu, ministrului de interne Argetoianu și ministrului muncii Trancu-Iași.

N-avem nici o speranță în bunăvoința acestor domni și forurile supreme ale muncitorimei nu de aceea le-a prezentat cererile clasei muncitoare închiegate în memoriu pentru că ar avea credință că prin asemenea procedee s-ar putea ajunge la rezultat. S-a făcut însă acest lucru spre a ne justifica cu desăvîrșire în fața lumii întregi spre a dovedi că am mers cu îngăduința pînă dincolo de margini și numai în ultima disperare muncitorimea silită recurge la arma grevei generale.

Tribuna Socialistă, Organul Partidului Socialist din Ardeal și Banat. Anul XVI, nr. 40, din 30 oct 1920, pag. 2.

Manifestul greviștilor din Cluj

în cursul grevei generale.

Arh. Proc. Reg. Cluj. — Dos. 177/1920

Proletari din toate țările, uniți-vă!

TOVARAȘI!

MUNCITORI!

Lupta contra reacțiunii s-a început. Această luptă trebuie să se sfîrșească cu victoria noastră. Greva generală este arma cu care putem zdrobi tirania ciocoiască. Luați cu toți parte la grevă. Spuneți la toți muncitorii că acel este trădătorul fraților săi care lucrează pînă cînd guvernul nu îndeplinește cererile noastre drepte.

Nu Vă lăsați înduși în eroare de știri mincinoase!
Conducătorii voștri lucrează și nu v-au părăsit!
Trăiască Internaționala III-a!

Comunicatul nr. 1.

Tovarăși! Muncitori!

Greva generală s-a început azi dimineață în toată țara, atît în Regatul vechi, cît și în tot Ardealul, Banatul și Bucovina. Muncitorii tuturor atelierelor, fabricelor, minelor și căilor ferate au încetat lucrul. Lupta s-a început pentru cucerirea revendicărilor noastre cuprinse în cele șase puncte din memoriul înaintat guvernului.

Guvernul, în loc de a satisface cererile juste ale clasei muncitoare, a încercat să ne intimideze, mobilizînd pe loc lucrătorii de la căile ferate și din alte bresle. Acest ordin al guvernului, prin care se calcă în picioare libertatea muncitorului de a dispune singur de puterea sa de muncă, au și ajuns scopul. Greva este absolut generală și triumful va fi al nostru!

Muncitori! Tovarăși! Lupta trebuie urmată mai departe. Feriți-vă de agenți provocatori, cari pot compromite lupta noastră măreață.

Nimeni nu reîncepe lucrul pînă ce revendicările noastre nu vor fi îndeplinite. despre ceia-ce vă va înștiința

Comitetul de acțiune

Manuscris original la Muzeul de Istorie Cluj

Ordonanța Corpului VI. Armată, Comand.
Trupelor de Vest, din 18 oct. 1920,
pentru împiedecarea grevei ceferiști-
lor. — Arh. Proc. Reg. Cluj. Dos. 177/1920.

ORDONAȚA

Pentru asigurarea circulațiunei trenurilor care a fost întreruptă prin părăsirea serviciului de către controlorii de tracțiune mecanici și fochiști compromițîndu-se astfel aprovizionarea populației, serviciul de tracțiune se va executa cu începere chiar de astăzi de către Regimentele de căi ferate. În acest scop se va lua următoarele măsuri:

1). Toți controlorii de tracțiune mecanici și fochiști din serviciul căilor ferate care aparțin contingentelor mobilizate, indiferent de corpurile cărora aparține, se vor prezenta conform art. 36 din regulamentul transporturilor Militare combinat cu art. 136 din regulamentul asupra mobilizării armatei, în termen de 24 ore, adică pînă marți 19 octombrie a.c. ora 13.

Cei din București la Regimentul 2 Căi ferate cazarma Geniului Cotroceni, iar cei din alte garnizoane la cercul de recrutare.

2). Toți controlorii de tracțiune mecanici și fochiști pînă la etatea de 65 ani, adică care conform art. 6 din lege de rechizițiuni sînt rechiziționabili ca specialiști se vor prezenta Regimentului 2 Căi ferate cazarma Geniului Cotroceni, pînă marți 19 octombrie a.c. ora 18.

3). Acei care nu se vor prezenta în termenul arătat la No. 1 și 2 vor fi ridicați cu forța publică și vor avea a-și dea seama în fața instanțelor justiției militare de neexecutarea ordonanței de față.

4). Direcțiunea Generală a CFR va dispune a se face în unire cu reprezentanții justiției o cercetare amănunțită pentru a se constata prin procesele verbale stricățiunile — eventual făcute de acei care au părăsit serviciul.

Se va constata în același timp care au fost instigatorii acestei mișcări contra legii.

5). Măsurile din această ordonanță nu se vor aplica acelor care pînă mîine, marți, 19 octombrie ora 10 dimineața se vor prezenta de bună voie la serviciul lor.

6). Autoritățile polițienești vor lua cu ajutorul armatei măsurile de ordine pentru a se evita ori ce act de agresiune din partea celor care au părăsit lucrul și vor persista în această atitudine.

Președintele Consiliului de Miniștri
General (ss) Averescu

Ministru de Război
General (ss) Rășcanu

București 18 octombrie 1920.
Șeful de Stat Major C VI A.
Colonel ss. indescifr.

Nota a). Asemenea măsuri se vor lua și pentru controlori de tracțiune, mecanici și fochiști din serviciul căilor ferate din Ardeal și Banat în caz de grevă în acest teritoriu.

b). Toți funcționarii prevăzuți mai sus se vor prezenta în caz de grevă la Cercurile de Recrutare din localitățile respective iar funcționarii din stațiile Pisch, Teiuș, Cocerdea și Madefalva în care nu sînt Cercuri de Recrutare se vor prezenta la Garnizoanele respective unde se va găsi cîte un ofițer superior cu ajutoarele necesare dați de Comandamentele de Corp de Armată pentru a le înmîna cuvenitele ordine de mobilizare sau rechizițit ce sînt prevăzute în Ordonanță.

c). Funcționarii după ce li se va înmîna ordine de mobilizare sau rechiziție, vor fi însumați la Corpurile de trupe ce se vor hotări de către Corpurile de Armată, fiind apoi puși în serviciul căilor ferate și supuși obligațiunilor militare sub drapel.

d). Termenul în care se vor prezenta la Cercurile de Recrutare sau Garnizoanele respective este de 24 ore de la declararea grevei.

e). Punctul 3 din Ordonanță se va aplica tuturor acelorora ce nu se vor prezenta de voie în termenul arătat la punctul d (din notă), toate celelalte puncte ale Ordonanței vor fi aplicate în caz de grevă întocmit No. 7033 din 18/X/920.

COMANDANTUL TRUPELOR DE VEST
GENERAL DE CORP DE ARMATĂ (ss) VAITOIANU

Arh. Proc. Gen. Cluj
Dos. 176/1920 (IV. 58/920).

Regatul României

Parchetul General al Curții de Apel Cluj
no. 1436—1920 — proc. gen.

Către

Judecătorul de Instrucție al Tribunalului

Cluj

Am onoare a Vă transpune în original apelul datat în Cluj la 19. octombrie al Sindicatului muncitorilor din Transilvania și Banat, care apel nu este subscris ci numai prevăzut cu ștampilele următoare: Uniunea Funcționarilor din Ardeal și Banat, Uniunea ceferiștilor din Ardeal și Banat centrala Cluj, Uniunea muncitorilor mineri și topitori din Ardeal și Banat centrala Cluj, Uniunea muncitorilor în fier și metal din Ardeal și Banat etc.

Fiindcă acest apel conține un ordin cuprins în 7 puncte, conform cărora toată muncitorimea este somată și terorizată ca greva generală îndreptată în contra guvernului și a siguranței Statului Român să se execute sistînd toată munca productivă, fără care viața de stat este pusă în imposibilitate, fiindcă după informațiile acum

noaptea, la orele 10 și jumătate primite, muncitorii de la Fabrica Renner sînt deja terorizați de cei care au ieșit din muncă seara la orele 8 ca să sisteze munca cu desăvîrșire, precum avînd informații și despre adunări secrete care de prezent sînt sub urmărire de Siguranță, și care au scopul ca pe toți muncitorii care ar fi învoiți a continua munca, să-i terorizeze și să-i facă imposibili a lucra, fiindcă toate acestea conțin criteriile delictului agitare prevăzut în §§ 171 și 172 al. 1 și 2.

Fiindcă conform informațiilor Siguranței la unii dintre cei înșirați se găsesc bani de propagandă și manifeste pentru propagandă, fiindcă subversează bănuiala că toate aceste mișcări ascunse sub masca socială și economică, sînt încercări de luptă pe viață pe moarte cu caracter politic, care subminează interesele acestui stat, stînd în serviciile bine cunoscute ale iredentismului minorităților.

Fiindcă astfel ori ce precauțiune și dispoziție legală este direct imperativ prescrisă organelor în drept,

În vederea tuturor acestora ce preced, am onoare a Vă face urgent următoare propunere:

Binevoiți a ordona pe baza §§-lor 169—176 din Pr. penală a ordona perchiziția domiciliară și secestrarea corpurilor de delict, ca bani de propagandă și alte ce se vād a fi în legătură cu ordonarea acestei grevei generale în contra următorilor indivizi:

1. Iosif Jumanca, Iacob Klein, Iosif Csiszér, membrii în consiliul general al muncitorilor.

2. La individul cu numele Barkoczi, în str. Iuliu Maniu nr. 24.

3. La Csizmas Gejza la Sindicatul socialist atelierul căilor ferate.

4. la subpreședintele Hajdu Lajos la depozitul de mașini (fűtőház).

5. la secretarul Szász Lajos, str. Galamb.

6. la Bencze Lajos, șef de birou la CFR.

7. la socialistul cu numele Ungar.

8. și la alții care în urma acestor proceduri s-ar găsi compromițați ca instigatori la greva generală.

Binevoiți toate obiectele de corpuri de delict, ce eventual s-ar găsi asupra acestor inculpați a le secestra și fără întîrziere comunicîndu-mi rezultatul și pe telefon am transpune dosarul pentru a Vă putea face noi propuneri în cauză.

Binevoiți în fine a estinde aceste perchiziții și asupra localităților acelor uniunile ale căror ștampile se găsesc imprimate pe apelul secret al Sindicatului muncitoresc despre care sus am pomenit și care în original se anexează la această propunere.

Cluj, la 20 Noiembrie* 1920 seara la oarele 23 fără un sfert.

Procurorul general,
Dr. Cosma

Ștampilă.

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/1920

Poliția Orașului Cluj

Nr. 7224/920
Secret.

Raport informativ
din ziua de 21 octombrie a. c. ora 4 d. m.
D-lui Director General Tănăsescu

Am onoare a vă raporta că conducătorii sindicatelor muncitorilor au părăsit orașul lăsînd aici în oraș numai familiile lor. —

În capul sindicatelor au venit alții din alte localități. —

* [Datarea este greșită. Corect: 20 octombrie 1920].

Totdeauna raportez că am luat măsurile necesare pentru urmărirea și arestarea lor. —

Alăturat înaintez un tablou de conducătorii sindicatelor de muncitori.
Cluj, la 21 octombrie 1920.

Delegat cu conducerea Poliției
Cluj,
Consilier de secție,
S. Stoica

Ștampila

(România, Poliția de stat din
Cluj. Șeful Poliției.)
Către Parchetul Gl.

Vă transmit această adresă împreună cu anexa pentru executare.

Secretar Gl.
C. Tănăsescu.

22 oct. 1920.

Ștampila

(România. Ministerul internelor.
Secretariatul general din Cluj.)

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/1920.

Regatul României

Parchetul General al Curtei de Apel Cluj

No. 1440/920 proc. gen. Confid.

Către Poliția de Stat Cluj

Confidențial

În conformitate cu ordinul Ministerului de Justiție din București, ordin primit de noi, vă recerc ca de îndată și cu cea mai mare atențiune și sîrguință să dispuneți arestarea și escortarea la acest Parchet General a indivizilor menționați în nota alăturată ce ne-a fost dată de către siguranța statului din Cluj.

Însărcinarea se va da de către D-voastră celor mai buni agenți care vor lucra sub supravegherea unui ofițer de poliție.

În acest scop se vor forma mai multe echipe — grupe — care vor lucra în mod simultan pe toată întinderea orașului Cluj.

Dacă vreuna din adresele date nu ar corespunde cu aceea adevărată la care ar locui cel ce ar trebui arestat, ofițerul de poliție sau unul din agenții se-i stau la dispoziție se va pune în legătură imediată cu siguranța în scop de a putea afla adresa unde se află cel ce trebuie arestat.

Vă îndrum la cea mai desăvîrșită discrețiune și cer cu insistență zel și devotament pentru această operațiune.

Dată la parchetul nostru general din Cluj azi 22 octombrie 1920.

Procuror General
Cosma

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/920

Regatul României

Parchetul General al Curtei de Apel Cluj

No. 1440/920 proc. gen.

Domnule General,

Avînd o însărcinare urgentă aceia de a aresta pe capii mișcării greviste aflători în Cluj, deoarece această însărcinare am dat-o poliției care însă din diferite motive nu posedă numărul suficient de ofițeri de poliție și agenți necesari acestei operațiuni care implică urgență și operațiuni repezi exercitate în mai multe sectoare ale orașului;

Cu onoare Vă înaintez pe lîngă aceasta o notă dată de siguranță în care se cuprinde numele capilor greviști.

Și Vă rog să binevoiți a ordona Comendurei Pieții să dea un număr suficient de ofițeri și grade inferioare în scop de a conlucra cu poliția din Cluj o cit mai grabnică arestare a celor vizați.

Cluj, 22 octombrie 1920.

Procuror General
Cosma

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/1920

ROMANIA

Parchetul General al Curtei de Apel Cluj

no. 1443/920.

Către

Poliția de Stat

Cluj

Ca urmare la ordinul nostru cu no. 1440/920 în urma raportului informativ ce ați trimis Ministerului de Interne se înapoiază lista capilor greviști făcută de Dvoastră cu îndrumarea că și aceștia să fie arestați și escortați la acest parchet general.

Se va controla ca acele adrese și acei capi cari sînt menționați în ambele liste să nu fie urmăriți decît o singură dată.

Cluj, 22 octombrie 1920.

p. Procuror General,
indescifr.

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/1920.

ROMANIA

Parchetul General al Curtei de Apel Cluj

No. 1453

Către

Poliția de Stat

Cluj

Ca urmare raportului Dvoastră cu nrd. 7236 din 22 octombrie a.c. cu onoare se înapoiază tabelele înaintate dimpreună cu îndrumarea:

Întrucât cei cuprinși în acele tabele și cari sint trecuți ca muncitori și funcționari, bărbați de încredere ai fabricii „Renner“ ar face parte din organizațiunea sindicală sau ar fi agenți provocatori la greve, prin aceasta împiedecînd pe ceilalți muncitori cinstiți a-și face datoria, veți dispune imediată lor arestare și trimiterea sub escortă la acest parchet general, pentru a fi ascultați.

Odată cu trimiterea acestora ni se vor înainta și listele formate de Dv pe care ni le-ați trimis și pe care noi le anexăm aci.

Cluj, 23 octombrie 1920.

Procuror General,
Dr. Cosma

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/1920.

România

Parchetul General al
Curtei de Apel Cluj

Către

Comandamentul Corpului VI Armată

Cluj

Cu ocaziunea acțiunei greviste din ultimele zile, din cercetările ce au urmat în cauză fiind informați că parte din greviști, pe lângă călcarea legii conflictelor muncitorești, ar mai fi pasibili și pentru fapte care ating siguranța armatei și demnitatea ei.

Deoarece noi nu avem la îndemînă datele necesare ce ar fi utile în cauză, cu onoare se înaintează greviștii menționați în alăturatul tablou spre a putea fi interogați de Domnia Voastră. — Facem această trimitere deoarece aceștia, din informațiunile culese de noi, ar fi în legătură cu faptele sus amintite care ating armata.

Totdeauna cu onoare Vă aducem la cunoștință că împotriva acestora, pentru călcarea legii conflictelor muncitorești s-a pus de noi punerea în curgere a procedurii penale pentru infracțiunile ce ating această lege.

Cluj, 25 octombrie 1920.

Procuror General,
Dr. Cosma m.p.

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/1920.

România

Parchetul General al Curtei de Apel Cluj

Nr. 1479/1920

Către

Judecătorul de Instrucție al Tribunalului

Cluj

Am onoare a Vă transpune în original recercarea Secretariatului General al Inter-nelor din Cluj, care poartă nr. 49/83 din 25 octombrie 1920, împreună cu adresa Nr. 1192 din 24 Octombrie 1920 a Ministerului Lucrărilor Publice, Secretariatul Ge-neral din Cluj, împreună cu propunerea:

Binevoiți a ordona pe baza procedurii penale, perchiziția domiciliară la Uniunea Ceferiștilor din Ardeal și Banat, care funcționează fără statute aprobate și care a fost cuibul instigațiilor pe baza cărora greva generală actuală s-a ordonat și s-a executat, fiindcă este bănuială că în localitatea acestei Uniuni se pot găsi multe date și obiecte compromitoare pentru conducătorii sindicaliști ai acestei Uniuni, propu-nera de mai sus este motivată.

Binevoiți totodată a Vă pune în legătură cu Secretariatul General al Ministerului de Interne Cluj, pentru ca acesta, ca for competent, să ordoneze disolvarea acestei Uniuni și sequestrarea întregii averi ce eventual această Uniune ar avea asupra sa.

Cluj, la 26 octombrie 1920.

Procuror General,
Dr. Cosma m.p.

(Pe dos)

Nr. 1479/920; IV. 59/920. Cu anexele exp. 26/X, Joo
Ex. 26/X. Joo

Telegrame

Arh. Proc. Reg. Cluj
Dos. 177/1920.

¶Intrat la Procuratura Generală Cluj — la 22 oct. 920, nr. 1439), (Telegramă cifrată. Prima pagină lipsește din telegramă.)

(pag. 2-a) și 84796 (sig. grlă a statului) stop în toate cazurile vetzi 81293 (proceda) 64266 (energic) și vetzi (54988 (cere) 74687 (jude de instrucție) să 48057 (arest) 65433 (eze) pe infractori rog priveghiați și luați măsuri 18450 pentru aducerea la înde-plinirea în copriusul circumscriptiunii dstra = p ministru de justitie eugen bohe 47534 20 oct 920

¶(Textul telegramei Min. de Justiție către Proc. gen.)

Extraurzent ku prekadere

— dlor procurori grali de pe

langa kurtzile de apel din Cluj

București cca 217/21/10

Cheia circularilor a prefecturilor de județe cu no 47533 de astăzi am dat următorul ordin parchetelor din țara: va atragem atențiune ca 88767 (grevele) ce sa 60337 (declarat) 45217 (acum) în urma la 53087 (CFR) calca dispozitiunile 48586—87636—83889 (articolului 16) din legea 57818—84089 (conflict-elor) de 77550 (muncă) publicată în monitorul oficial no 122 din 55717 (5) 84553 (sept) a.c. așa ca cei 88354 (vinovați) sau 65478 (făcuți) pasibili de sanctiunile prevazute în art. 62986 (27) și următori din acea lege consecință luați imediat 58264 (contact) cu 49591 (autorități) — le 45288 (administrative) care au primit instructiuni în acest sens și în de 45141 (acord) cu 64038 (ele) 81293 (procedați) conform legi (70433 (împotriva) celor care în 75554 (localitatea) au 79384 68767 (ordonat greva) adica au luat 76597 (măsuri) pentru ca 69169 (hotărîrea) de de 71748 (încetarea) 56422 (colectiv)—ă a 75674 (lucru)-lui să fie adusă 74758 72236 (în îndeplinire) stop va mai atrag atentzia ca si 45167 75137 (acte-le) de 95696 92529 96095 (sabo-taj) sunt 79995 (pedepsite) prin act 87243 (33) și următori și va rog în kazul kand asemenea 45167 (acte) vi se vor 84464 (semnala) sa luați în de acord cu 49591 (autorități)-le 45188 (administrative) toate masurile ce vetzi socoti necesare pentru a 48738 (asigura) 79369 (ordinea)

(Telegrama Min. Justiției către Primprocurori din Transilvania)

Extraurgent cu precădere
dlor primprocurori și procurori
ai tribunalelor din Ardeal

Cluj

București 319—206—21—1/15

Cheia circularilor a prefecturilor de județe urmare telegramei 47533 din octomvrie în caz de 66337 (declarație) a 68767 (greve)-i 67842 (generale)-e probe datzi imediat de 45141 (acord) cu 49591 (autorități)-le 45288 — 63685 (administrative) la 48061 57558—86954, 69641—96017 92696—94558—96242 (arestarea conducătorilor socialiști) aflați în 75554 (localitate) cari sau 65476—88354 (făcut vinovați) de 53146 75333 57818 (călcarea legilor conflict)-elor 77553—64773 (muncitorești) chiar dacă printre 44891 (acești)-a sar 67572 (găsi) 79754 (parlamentar)-i întru cit 58931 (corpurile legiuitoare) fiind 71780—63685 (închise ei) nu pot beneficia de 94114 94799 96086—96221—79754—43510 (imunitatea parlamentară) totdeodată vetzi face 80075 (percheziționarea) în 75553—96481—56225 92559—95624 94579—96017 92646—94558—96220 (localitatea cluburilor) cit și la 63120—54926—48060 (domiciliul celor arestați) sesizînd orice 45167 (acte) vetz (67572 (găsi) referitoare la 68767 (grevă) stop 14832 = p ministru de justiție eugen bonache 307 x.

Dlul Procuror General Cluj

București 429. 25. 24/10.22.
Extra urgent cu precădere.

Cheia circularilor a prefecturilor de județ cu no. 325 din 24 oct. am dat parchetelor următorul ordin: vă atragem din nou atențiunea asupra telegramelor noastre cifrate no: 47634 și 307 din 20 oct. binevoiti a 70593. 57014 (proceda imediat) și fără 52117 (ezitare) de acord cu 33996 (autorități)-le 28788—50385 (administrative) și 65911 (comandamentele militare) la 3246 (arestarea) tuturor 43027 (comitetelor) de 56467 (greve) în special la 43027—63994 de 55467 dela 37987 (CFR) stop în general 64021 (luați) cele 64574, 50968 (mai energic)-e 65927 (măsuri) pentru a 33138, 73814, 68569 92539 (asigura restabilirea ordinii) stop Rog priveghiați și luați măsuri să fie adus la îndeplinire în cuprinsul circumscripției dvs = p. ministru de justiție eugen bonache nr. 326 din 24 oct. 920.

Telegramă urgent
No. 1434/920

Ordin circular parchetelor Alba Iulia, Bistrița, Dej, Deva, Sibiu și Turda.

Dispuneți ca zilnic să fim încunoștințați telegrafic de evenimentele și situațiunea grevei din județul Dvoastră.

Cluj, 22. oct. 920.

Procuror General,
Dr. Cosma

Exp. 23/X. Joó.

Dlui procuror general Cluj
Dej 1467 S 65 24 12

La ordinul nr. 1439/1920 raportează că în județul Solnoc Doboca greva e spre încetare de prezent muncitori de la minele din băiuțiu sînt în grevă trenul „someșen” szamosvölgyi vasut e în funcțiune față de indivizi aceia cari au ordonat greva am pus în curgere procedura penală Dej la 29 oct. 1920 = dr. andrei subst de procuror general.

Dela parchetul tribunalului bistrița la procuror general

Cluj

Bistrița 1921 S 27 28 12/50

ad no 1439/1920 raportează cumcă în județul bistrița năsăud la minele de aur de stat din valea vinului plasa rodna veche rupt greva generală între muncitori mineri muncitorii fiind mobilizați a refuzat primirea mandatelor de mobilizare am ordonat pe cale telefonică postului de jandarmi din rodna veche ca să aresteze și escorteze la parchet pe conducătorii și instigatorii muncitorilor greviști și totodată arestarea și celora muncitori cari a refuzat primirea mandatului de mobilizare despre rezultat voi raporta.

Bistrița la 27 octombrie 1920 Emil Bozac primprocuror

Dela parchetul tribunalului bistriț(a)
parchetul general Cluj

Bistrița 925 93 28 1/23.

ad no 1439/920 proc. gen. raportează cumca la minele crariele de aur din valea vinului ordinea e restituită toți muncitori de mine a preluat mandatele de mobilizare și toți a început lucrul în mine din motivul acesta am actat dela arestarea acestora muncitori susținînd numai ordinul de arestare referitor conducătorilor și instigatorilor acestea 6 indivizi sînt deja arestați și după primirea lor voi executa ordinul verbal primit de la dvoastre bistrița la 28 octombrie 1920 emil bozak primprocuror.

Tribunalul Cluj
mludas 380 S 58 130 8/20

(okt. 30)

Cu onoare vă rog să binevoiți a interveni locului cu drept pentru a fi liberat mai jos numiți fiind nevinovați inaint tîa (?) mie după ordinele date dela mine în ziua 24 mellhart josif palian ludwig bodi joan precum serviciul se laude primit vara (?) între rupere = comd carei ludas pret major postar.

Preș. procuraturii generale Cluj

Alba Iulia 1524 43 28 12/25

În județ ordine zece persoane din Uioara predate curții marțiale pentru nesupunere la ordinul de chemare după comunicarea prefecturii 12 persoane arestate în roșia montana = alba iulia la 28 octobrie 1920. Dr. Gherman st. proc. gen.

Procuraturii generale Cluj

Alba Iulia 1283 49 24 10/30

Cu provocare la ordinul primit raportează că după informațiunile primite s-a declarat greva la fabrica de soda din uioara și la o parte a muncitorilor din uioara abuzuri speciale nu sunt semnalate = Alba Iulia 24 X 1920 Dr. Gherman st. procuror general

Prez. Procuratura generală Cluj

Alba Iulia 1 1610 29 30 12/50

La parchet predate 11 arestați din uioara în județ liniște și ordine alba iulia la 30/X 1920.

Dr. German st. proc. gen.

Prez. Procuratura generală Cluj

Gyfvar 1 1463 15 27 2

În Uioara s-au arestat conducătorii grevei tot astfel și în Roșia Montana la minele de aur parchetului până în prezent îi s-a predat un singur. Alba Iulia la 27 oct. 1920.

dr. German st. proc. gen.

Procuratura generală Cluj

Gyfvar 1386 54 26 12 40

La fabrica de sodă din Uioara cei mai mulți muncitori s-au insinuat la lucru am dispus ca conducătorii și instigatorii să fie arestați la saline starea neschimbată acte de sabotaj nu se semnalează.

Alba Iulia 26/X 1920.

Dr. German st. proc. gen.

Procuratura generală Cluj

Alba Iulia 1339 50 25 1250

Raportez că la fabrica de soda din Uioara este greva generală la saline sînt în greva circa 300 muncitori am dispus arestarea a lor doua persoane fiind insumi la fața locului

Alba Iulia 25/10 1920

Dr. German subst. proc. gen.

Nr. 17/r/20 Parchetul general la curtea de apel Cluj

Deva 1861 + 71 + 25 + 5/10

La nr. 1439/920 — proc. gen. greva continuă în liniște la minele hunedoara gelariu govasdia calan în ziua de 3/10-a.c. la orele 8 au intrat în greva și muncitorii de la minele de aur gura barza valea morii ruda musariu sînt în liniște iar la minele de cărbuni tebia lucrează pînă în prezent

dr. Petru Stoina primproc, Deva

[Data de 3/10 este o greșeală. Probabil este 23/10. Din ștampila poștei se vede că telegrama a sosit la Cluj în 24 oct. 920]

Nr. 17/24/1920 — parchetul general la curtea de apel

Cluj

Deva 2213 —38 —29 —4/30—

No 1439/1920 — proc. gen. conf. buletinului de eveniment a comp. de jandarmi greva continuă în liniște fără nici o schimbare

= dr. Stoina primprocuror
Deva =

Deva 2078 9 151—28 nr. pers. 17/23 1920 proc. reg. parchetul general la curtea de apel Cluj = ad no 14397/1920 proc. gen. greva continuă în liniște totodată muncitori de la minele Săcărîmbu mine de aur cu ziua de 26/rom 10 au intrat în grevă sînt însă în liniște

= dr. Stoina primprocuror Deva

dlui procuror gral al kurtzei de apel Cluj
bkresti 1891 44 6 16 =

Ministerul fiind informat ka sa cerut punerea in libertate a kondukatorilor si instigatorilor la greva va rog sa luatzi masurile cuvenite pentru aplikare ku stri-tetze a tuturor masurilor legale pentru reprimirea grevei = ministru justitze grecianu 50722 5/11/920

(Intrat la Proc. Gen. Cluj la 8 nov. 1920 sub nr. 1617)

Prim procurori ai tribunalelor
-dlor procuror generali al curții de apel Cluj

bucurești 4701 159 12/11 12=

= cheia circularilor după 62516 (intervenirea) 46563 (curții) 65249 (marțiale) a 45092 (corpul)-lui 49775 (II) 32747 (armată) 78229 (tribunal) 75120 (secția) 79037 (III-a) la bucurești rog luatzi masuri ca parchetul și judecătorul de instructie daca urmaresc sau instruiesc 52456 (faptele) 58111 (imputate) o asemenea din 79717 (următori) 49784 (25) 75258—83715—83696 (semn-ăt-ari) ai 79531 (ultimat)-lui 66753—85097 (muncitorilor) către 55949 (guvern) 82766 85221 r 84141—84040—86742 (Teodor Ior-da-che-cu) 82510—83754—85217—83683 (Mihail Bal-me-anu) 85690—85217—86742 (Lud-ine-scu) 84920—83699—83778—84045—87036 (Har-as-bel-ci-ne) 82428 82377 (Ion Grigorescu) 82549 (Negoiță) 83959—84141—86462 (Bu-da-ra) 84189 (Dsa) nr 82323 (Ganescu) 81717 (Bivolaru) 86596—84563 (Sa-fir) 83678—83641—86048—86920 (An-ag-nos-te) (Ion) 45924 (Ion Croitor)-u 82416 82421 (Iancu Iliescu) 82725 85235 85614 (Stan-is-lau) 85430—86778 85452—

85835—83983 (Iosif Ju-man-ca) 82815 (Victor) 83954—84510 (Brat-fal)-eanu 85260—84077 84070—85215 (Iacob Cla-in) 85430—86778 84045—86759 (Iosif Ci-ser) 83715 85611 83767 37122 (At-las Be-briciu) 86470 86986 (Rai-ter) 84675 85215 84682 (Geist-lin-ger) 85676 86237 84653 84239 (Lom-olf Gai-dosch) 82677 82044 (Romulus Dan) 82725 85235 85611 82815 (Stan-is-las Victor) 84048 (cu) să se 84165 (de) 86745 86772 86743 87531 (se-si-ze-ze) în favoarea acelei 46563 (curte) înaintîndul 28658 (aci) ele și 60589 (indivizi)-i; ne veți comunica de urmare = p. ministru Justiției bonache 51697 =

(Inregistrat la proc. gen. Cluj în 14 nov. 1920 sub nr. 1666)

Arh. Proc. Reg. Cluj
177/1920

România
Ministerul de Interne

26003/920
Strict secret
Confidențial

Direcțiunea Poliției și Siguranței Generale

Serviciul Central

No. 11132 — 24. X. 920

Domnule Secretar General

Avem onoare a vă înainta alăturat în copie telegrama Direcției Poliției și Siguranței Generale No. 51584 din 22/X.920 spre știința și dispoziție.

Subinspector General
indescifr. m.p.

Șeful Serviciului
Cosma m.p.

Stampila

(Ministerul Interne, Serviciul special de siguranță. Serv. Centr.)

Dsale domnului Secretar General al Justiției — Cluj

Copie

Direcțiunea Poliției și Siguranței Generale București

În ziarul Socialismul nr. 229 din 13 octombrie cor. în prima pagină se află publicat Ultimatul muncitorimei către guvern. Rezoluția Consiliului General al Partidului Social și al mișcării Sindicale din întreaga țară este considerată de parchetul de aici și Autoritățile militare ca un îndemn direct la grevă și instigare ceea ce a determinat arestarea celor ce au semnat acest Ultimatum ca reprezentant vechiul Regat și vechiul Regat și trimiterea lor în judecată pe baza artic. 16, 26 și 33 din legea care reglementează conflictele muncii. Cum odată cu cei arestați aci au semnat același ultimatum pentru Ardeal și Banat Jozsef Jumanca, Victor Bratfaleanu, Iacob Klein, Jozsef Ciser, Atlas Bebriki, Reiter Geistlinger, vă rugăm a supune aceasta dispoziției luate în capitala organelor judecătorești respective spre a dispune cele ce va găsi cu cale. Directorul General al Siguranței statului (ss) R.P. Voinescu 22 octombrie 1920 Nr. 51584.

(pe dosul) Ministerul Justiției Secretariatul General Cluj

Intrat la 24 oct. 1920 Nr. 26003 secția 1 anexe.

1920 pres. just.

In original Dlui proc. gen. Cosma, Loco.

I. 9703/1920.

Telegrama Subinspectorului General de Siguranță Cluj cu No. 11030
din 19 X 1920 către Serviciul Special de Siguranță Brașov
înregistrată sub No. 3427 — 20 X 1920

Ca urmare ordinului nostru circular nr. 10964, vă comunicăm: greva generală va izbucni în Transilvania și Banat în noaptea de miercuri spre joi, după orele 12, adică 20 spre 21 l.c. la căile ferate, iar la celelalte bresle joi dimineața.

De la centrul sindicalist Cluj s-au trimis în toate centrele muncitorești plicuri confidențiale cu instrucțiuni relative la grevă. Dispuneți arestarea acestor emisari, iar la sosirea lor în gară și deținerea pînă la noi dispozițiuni. Să fiți în perfectă legătură cu autoritățile militare și civile pentru luarea măsurilor necesare urgente. Intrunirile sînt interzise, procesiunile pe străzi oprite. În caz de turburări sau agitații veți dispune de comun acord cu autoritățile menționate ca agitatorii și turburatorii ordinei să fie imediat arestați. De la primirea prezentului ordin veți pune oameni capabili și destoinici la serviciul telefonic, care va funcționa permanent ziua și noaptea.

Veți transmite prezentul ordin subcentrelor, direct serviciilor Dv. cu care veți fi de asemenea în permanentă legătură.

ss Dr. Bianu Subinspector General

Arhivele Statului Brașov
Prefectura județului Brașov dos. 1920—1936

Nr. 1317/920
adm.

Domnule Prefect

Pretura plasei Rodna veche

Bistrița

Vă raportează că muncitorii de la minele crorali (de stat, n.n.) și particulare au reluat lucrările încă de la începutul lunii curente.

La minele crorali lucrează de prezent toți muncitorii, afară de instigatorii grevei, cari au fost deținuți.

La minele particulare de pe „Anieș” lucrează cu 40, iar la cele de pe „Cobășel” cu 20 muncitori numai pentru susținerea minelor.

După informațiile cîștigate de la șefii minelor particulare, lucrările de la această mine le vor sista în lipsă de bani și fiindcă lucrează cu deficit, neputînd valoriza materialul exploatat.

Rodna veche la 19 noiembrie 1920.

primpretor (indescifr.)

Arhivele Statului Filiala Bistrița
Fond: Prefectura nr. inv. 28, doc. nr. 2334.

Telegramă

către Prefectura județului Bistrița-Năsăud
24 oct. 1920

Raportez că intrînd toți minerii de aici în grevă atît cei de la minele crorale (de stat, n.n.) cît și cei de la minele particulare de pe Anieș și Cobășel garnizoana a dispus mobilizarea lor pe loc ordinele de mobilizare au și sosit spre înmînare totodată raportează că stabilimentele minelor s-au pus sub paza militară

Primpretorul Plasei Rodna veche
Arhivele Statului Filiala Bistrița, Fond: Prefectura nr. inv. 28 doc. nr. 2114.

Telegrama

către Prefectura județului Bistrița-Năsăud, 22 oct. 1920.

Raportez că serviciul minelor de stat din loc a anunțat că minerii de ieri seara au intrat în grevă măsurile preventive s-au luat de altcum liniște raport urmează

Primpretorul Plasei Rodna veche

Arhivele Statului Filiala Bistrița, Fond: Prefectura nr. inv. 28 doc. nr. 2099.

Comandamentul Sectorului Dej
nr. 482, 22 X 1920

Către

Prefectura jud. S. Dobica

Binevoii a dispune să se comunice Comandamentului acestui sector toate evenimintele din județ pentru a se putea astfel lua măsurile necesare pentru prevenirea și reprimarea tuturor grevelor și atentatelor la siguranța statului la timp.

Totodată Vă rugăm a dispune ca cel puțin 10 căruțe să fie pregătite ca în orice moment să putem transporta trupa necesară în localitățile unde va fi nevoie.

Vă aducem la cunoștință că pentru Bistrița s-a trimis paza necesară și din clipă cînd ajung acolo instituția va fi militarizată.

Comandamentul Sectorului Dej
Lt. colonel (indescifr.)

Arhivele Statului Filiala Dej, Fond: Prefectura jud. Solnoc-Dobica, nr. de păstr. 4284/920.

Către Prefectura jud. Solnoc-Dobica

Dej

Avem onoare a vă aduce la cunoștința D-voastră că în ziua de 25 — VIII — a.c. au ținut o adunare socialiști sindicatul comercianților.

La această adunare s-a vorbit despre organizarea sindicatului și spunînd că este destul de tare sindicatul comercianților așa că dacă nu le vor urca salariul, vor declara grevă. În ziua de 26 VIII. a.c. vor convoca o nouă adunare și în 27 l.c. vor înainta memorandumul tuturor comercianților, care au în prăvălia lor calfe și ucenici. La caz că se va respinge cererea lor, cu data de 28 l.c. vor declara grevă și nu vor începe lucrul pînă ce nu li se va satisface cererile lor.

E vorba și de o grevă generală în Dej în caz că nu se va îndeplini dorințele lor.

Șeful Serv. Special de
Siguranță Dej

Arhivele Statului Filiala Dej, Fond: Prefectura județului Solnoc-Dobica, nr. de păstrare 3516/920.

Telegramă

Ministerul de Interne

București

La ordinul nr. 303 din 19 octombrie 1920, Vă raportez că în urma măsurilor luate serviciul pe căile ferate, la uzinele electrice, apaduct, minele de sare e normal.

La minele de aur din Băiuțiu marea parte a muncitorilor lucrează cu excepția unei părți disparente, cari au fost 48 926 i 92 346.

In general greva a încetat pe întreg teritoriul județului.

Dej 26/X. 920.

D. Barbu
prefect

Arhivele Statului Filiala Dej, Fond: Prefectura județului Solnoc-Dobîca, nr. de păstrare 4235/920.

Telegramă

Către Prefectura județului Solnoc-Dobîca

28 X 1920

Cu onoare vă raportează că în ziua de azi se escortează la prefectură capii greviștilor din Strâmbu Băiuțiu la număr zece indivizi.

Fekete pretor
Lăpușul unguresc

Arhivele Statului Filiala Dej, Fond: Prefectura județului Solnoc-Dobîca, prefect — confidențial, nr. de păstrare 263/1920.

Telegramă

Către Prefectura județului Solnoc-Dobîca

27 X 1920

In urma raportului făcut de secretarul nostru al cercului Strâmbu cu onoare vă raportează că muncitorii din Strâmbu au reluat deja lucrul pe cînd muncitorii de la băile de aur din Băiuț sînt încă în grevă. De prezent se află la fața locului în Băiuț dl. primprocuror, șeful siguranței de stat din Dej și o companie de militari.

Fekete primpretor
Lăpușul unguresc

Arhivele Statului Filiala Dej, Fond: Prefectura județului Solnoc-Dobîca. Prefect-confidențial, nr. de păstrare 263/1920.

Telegrama, no. 2074/920, Către Prefectura Jud. Soln. Dob. Dej 25 X 920.

In urma raportului făcut de secretarul nostru din Strîmbu cu onoare raportează că atît în Băiuț cît și în Strîmbu greva continuă. Muncitorii sînt mobilizați și au fost provocați de compania de militari esmiși la fața locului ca luni în 25 octobrie să se apuce de lucru.

DOCUMENTS REGARDING TO THE GENERAL STRIKE IN THE YEAR 1920 AT CLUJ AND IN CLUJ REGION

(Summary)

The general strike of October 1920 was the first great action of the working movements of Rumania, in which the working class had actioned unit in the whole country. In that years one of the principal centers of the working movement was Cluj, with a great number of workers and trade-unions. In the upper collection there are published a series of documents of the repressive organs from Cluj, Bistrița, Dej, Turda, Alba Iulia, Uioara, Sibiu, Brașov etc. In other side there are printing some documents of the working class what show the spirit of the proletariat.

ACȚIUNILE REVOLUȚIONARE ALE MINERILOR DE LA AGHIREȘ (ȘORECANI) DIN ANII 1929—1932

Perioada anilor 1929—1933 are o importanță deosebită pentru istoria mișcării muncitorești din România. În cursul acestor ani, întreaga lume capitalistă a fost zguduită de o criză economică fără precedent ce a luat forme ascuțite și în România burghezo-moșierească, unde împletirea crizei industriale cu cea agrară, dependența față de monopolul străin occidental și starea înapoiată a economiei țării au constituit elemente de agravare a crizei economice.

Producția industrială puternic lovită de criză a scăzut în anii 1929—1933 cu circa 50%, consecințele crizei fiind catastrofale mai ales în industria grea¹. În ansamblu, pe lângă scăderea producției și afectarea gravă, sub diverse forme, a tuturor ramurilor agriculturii, desfășurarea crizei a fost marcată și de restrângerea operațiilor bancare și comerciale, de falimentul unui mare număr de întreprinderi, de reducerea salariilor, înrăutățirea condițiilor de muncă, mărirea numărului șomerilor, creșterea poverilor fiscale asupra maselor etc.

Perioada crizei economice a însemnat totodată o etapă nouă a acțiunilor muncitorești, în care masele muncitoare din România au militat pentru ieșirea din criză pe calea arătată de Partidul Comunist Român — singurul partid politic care a chemat și a condus masele la luptă revoluționară.

Partidul Comunist, deși scos în afara legii, a continuat să fie conducătorul maselor, luptător neînfocat împotriva exploatării, pentru o viață mai bună, mobilizând pretutindeni muncitorimea la acțiuni neîntrerupte care au culminat cu eroicele lupte ale ceferiștilor și petroliștilor din ianuarie—februarie 1933.

¹ *Din istoria contemporană a României*, București, 1965, p. 15.

Acțiunile minerilor de la Aghireș (Șorecani)* din anii 1929—1932 se încadrează în uriașul val de luptă al clasei muncitoare din țara noastră, care sub conducerea P.C.R. a militat pentru ieșirea din criză pe cale revoluționară.

Condițiile grele ale vieții cotidiene de miner s-au înrăutățit într-un ritm accentuat odată cu izbucnirea crizei. Dat fiind specificul locului de muncă, muncitorii minelor de la Aghireș (Șorecani) lucrau în condiții neînchipuit de proaste. Datorită stratului subțire de cărbune, minerii erau nevoiți să lucreze timp de 12 ore pe zi culcați pe spate, în aerul sufocant, încărcat cu praf de cărbune și fum de dinamită². Surmenați, cu plămînii distruși și suferind de reumatism, din cauza lipsei de ventilație ei erau expuși primejdiei gazului de mină ori altor accidente. Societatea se purta în mod neomenesc cu cei accidentați, neplătind despăgubirile și ajutoarele prevăzute de lege. Este cunoscut cazul unui miner din Curturiș, care în 1931 s-a accidentat devenind incapabil de muncă. Pentru a nu-i plăti despăgubire, Direcțiunea minei l-a „transferat” ca paznic de noapte, căutînd în continuare pretexte pentru a-l putea concedia fără a-i mai achita despăgubirile legale. Transferat arbitrar în minele Băgara, a fost concediat după un anumit timp pentru o vină născocită³.

Lipsa protecției și siguranței la locul de muncă imbinată cu condițiile detestabile de locuit în încăperile întreprinderii (de unde minerii erau alungați după bunul plac al Direcțiunii), inexistența asistenței medicale, îngreuna viața minerilor și a familiilor lor.

La Aghireș, ca și la alte întreprinderi miniere, alimentația constituia una din cele mai spinoase probleme. În colonia minei, la Ticu, dat fiind faptul că nu exista un magazin alimentar, muncitorii mineri erau obligați să cumpere totul din magazinele întreprinderii, unde prețurile erau mult majorate⁴. De cele mai multe ori ma-

* La 30 km nord-vest de Cluj, la nord de linia ferată Cluj—Oradea, în jurul localității Aghireș se găsesc zăcăminte de cărbune brun. Exploatarea lui, începută încă la mijlocul secolului al XIX-lea, atinge cel mai înalt grad la sfîrșitul deceniului al 3-lea din secolul nostru, cînd la Aghireș (Șorecani) se extrag 2,65% din întreaga producție de cărbune a țării.

În perioada aceasta, minele situate în regiunea Aghireșului erau proprietatea Societății Anonime „Minele de Cărbune din Ardeal”, constituită în 1918 cu un capital de 2.000.000 coroane. Teritoriile miniere se află în județul Cluj între linia ferată Cluj—Oradea și Valea Almașului, pe ultimele coline ale versantului estic al munților Apuseni, însumînd un total de 22.000 ha perimetru de exploatare.

Principalele localități ale acestui teritoriu sînt următoarele: Comuna Aghireș — centrul rural cel mai populat; Aghireș-Gară, unde este gara de încărcare a Societății Anonime și în jurul căreia s-a creat un centru industrial destul de important. Astfel, există aici stația terminală a funicularului, separatorul de cărbune, centrala electrică interurbană „Șorecani” S.A. pentru întreprinderi electrice, fabrica de gips și îngrășăminte chimice I. Kramer, fabrica de gips Aghireș și fabrica de cerneluri și articole de birou „Niagara” — toate atrase aici de existența în apropiere a cărbunilor, de linia ferată Cluj—Oradea (cale de comunicație ieftină și rentabilă) și a energiei electrice ieftine. O altă localitate de pe acest teritoriu este colonia minieră Ticu, unde era concentrată întreaga conducere tehnică a exploatărilor, precum și magazinele de materiale. În afară de acestea mai există localitățile Ticu-sat, Curturiș, Băgara, Dîncu, unde sînt situate gurile de exploatare minieră.

² *Vörös Erdély (Ardealul Roșu)*, iulie-august 1932, în Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 1112, fila 00353.

³ *Egeresi ifjú harcos (Tînărul luptător din Aghireș)*, an I, nr. 1, noiembrie (1931).

⁴ În anii crizei prețurile la făină, sare, zahăr, ulei, articole de îmbrăcăminte erau majorate cu 60—80%. Lemnele pe care Direcțiunea le cumpăra cu 100 lei m, erau vîndute minerilor cu 180 lei, iar cărbunii scoși de mineri contra 20 lei vagonetul erau revînduți minerilor cu prețul de 50 lei (bineînțeles se revindeau resturile). *Vezi Erdélyi Szikra (Scînteia Ardealului)*, an I, nr. 3, p. 3, 19 aprilie 1931.

gazinul nu era bine aprovizionat, așa încît minerii erau nevoiți să cumpere mărfurile de proastă calitate oferite de magazinul alimentar. Luînd în cursul lunii alimente pe datorie, la salarii minerii nu primeau decît sume mici de bani, restul fiind reținut.

Au fost nenumărate cazuri cînd minerii nu au primit timp de mai multe luni nici un ban din cauza datoriilor. În același timp, prin aceste datorii ei erau dependenți economic de întreprindere, neavînd posibilitatea să se mute din colonie în alte părți, ori să schimbe locul de muncă⁴.

Situația muncitorilor mineri era agravată de scăderea salariului real. Salariile erau diferite, după specificul muncii, calificare, după vîrstă și sex. Astfel salariile muncitorilor între 14 și 18 ani erau cu 35% pînă la 50% mai mici decît salariile muncitorilor adulți⁵.

În anii crizei salariile au scăzut, în timp ce prețurile au crescut vertiginos. Înseși rapoartele oficiale de specialitate ale vremii sînt nevoite să recunoască: „indicele general al mișcării salariului în anul 1931 reprezintă o scădere de 11,30% față de indicele anului 1930 (pe țară) și o scădere de 12,04% în centrul industrial și comercial Cluj”⁶; sau privitor la 1932: „salariile muncitorilor au scăzut în anul 1932 cu 10—15% față de anul 1931”⁷ (s.n.) deși indicele de scumpete arată o ieftinire de 8%. Lipsa de lucru a influențat defavorabil asupra salariilor muncitorești, făcînd ca acestea să scadă în proporție mai mare decît ieftinirea vieții⁷.

La toate acestea se mai adăuga și șomajul care în perioada crizei a luat proporții necunoscute pînă atunci. Astfel, din cele cinci întreprinderi carbonifere ale regiunii Inspectoratului Muncii Cluj****, în 1932 mai lucrau doar două („Minele de cărbuni din Ardeal” S.A. cu 700 muncitori și „Minele de Cărbuni din Surduc” S.A. cu 420 muncitori), iar celelalte trei (Valea Agrișului, Bobota și Tihău, toate în județul Sălaj) și-au încetat activitatea⁸.

Șomajul constituia problema vitală a muncitorimii. Într-un raport al Uniunii Muncitorilor Mineri se arată că: „problema cea mai importantă care ni se pare astăzi (februarie 1932 n.n.) este problema lipsei de lucru. Criza în industria minieră este foarte gravă și consecința ei cea mai imediată și mai dureroasă pentru muncitori este șomajul răspîndit la toate întreprinderile miniere de cărbuni, minereu de fier, saline etc.”⁹.

La fel ca toți minerii, cei de la Aghireș (Șorecani) au cunoscut din plin șomajul, atît cel parțial cît și cel total. La început, în primii ani ai crizei, conducerea Societății recurgea la concedieri din motive de cele mai multe ori născocite sau arbitrar.

Astfel, la 25 ianuarie 1929, doi mineri, membri în comitetul de tratative care în acea zi urma să susțină tratativele de conciliațiune cu Societatea, au fost concediați, deoarece șeful exploatării voia ca la tratative să ia parte muncitori numiți de el și nu cei aleși de mulțimea minerilor¹⁰. În același an, în martie, Direcțiunea a concediat un miner care a avut îndrăzneala să ceară intervenția comisiei de anchetă pentru cercetarea cauzei morții unui alt miner, accidentat la surparea din vina Direcțiunii a unei galerii de la minele Ticu¹¹.

Mai tîrziu, minerii au fost amenințați și cu șomajul parțial. La Aghireș (Șorecani), în 1930 conducerea Societății a prezentat următoarele alternative: ori lucrează întreg efectivul de mineri, dar atunci vor lucra numai patru zile pe săptămînă, ori vor fi

⁴ Erdélyi Szikra, an I, nr. 3, p. 3, 19 aprilie 1931.

⁵ Raportul Inspectoratului Muncii Cluj, 1932.

⁶ Buletinul muncii și asigurărilor sociale, anul XI, nr. 1—2, 1932, p. 186.

*** Ceea ce înseamnă că față de 1930 au scăzut în medie cu 35%.

⁷ Raportul Inspectoratului Muncii Cluj, 1932.

**** Inspectoratul muncii Cluj cuprindea următoarele județe: Cluj, Sălaj, Satu Mare, Maramureș, Năsăud, Someș, Turda.

⁸ Raportul Inspectoratului muncii Cluj, 1932.

⁹ Uniunea Muncitorilor din Industria Minieră din România. Raport la Congresul VII, București, 1932, p. 115.

¹⁰ Minerul, Cluj, an. XI, nr. 2, 28 februarie 1929.

¹¹ Idem, nr. 3, 15 martie 1929.

concediați muncitorii localnici, menținându-se la lucru muncitorii veniți din alte părți¹². Nici una din aceste alternative nu a fost aplicată, dar peste câteva luni Societatea „Minele de Cărbuni din Ardeal”, a luat hotărârea de a concedia la 15 mai 1930 „pe toți muncitorii, întrucît pe acea dată urmează să înceteze toate lucrările întreprinderii”¹³. Lovindu-se de împotrivirea dîră a muncitorilor, nici această încercare nu a reușit.

În contractele colective din anii 1931 și 1932 s-a prevăzut că vor fi concediați fără preaviz toți cei care vor lipsi o singură zi sau cei care vor avea 2 absențe nemotivate (se putea motiva numai cu deces sau naștere în familie)¹⁴.

Șomajul ia o tot mai mare amploare. După cum se arată în „Buletinul Muncii și Asigurărilor Sociale”, „cel mai ridicat număr de lipsiți de lucru îl găsim în regiunea Clujului, Aradului, Timișoarei, fapt care se explică și prin caracterul mai mult industrial al Ardealului”¹⁵.

Condițiile vitrege de muncă, lipsa măsurilor pentru protecția muncitorilor au dus la înmulțirea accidentelor de producție. Astfel, în seara zilei de 27 februarie 1929 la una din galeriile minei Ticu s-a surpat o intrare care a îngropat sub dărîmături corpul minerului Siklódi Francisc și a rănit alți cîțiva mineri. Accidentul s-a produs din vina Direcțiunii minelor care timp de 7 ani nu a făcut nici o lucrare de întreținere la intrarea în galerie. În urma minerului mort a rămas o văduvă și patru copii orfani¹⁶.

Situația economică deosebit de grea, condițiile de trai insuportabile, nedreptățile au făcut ca tot mai mulți muncitori oropsiți să caute o modalitate de remediere a situației existente. Muncitorimea de la Aghireș (Șorecani), avînd un trecut revoluționar frumos, cu un nucleu muncitoresc destul de bine încheat, a întreprins încă în anii premergători crizei acțiuni muncitorești menite să ducă la cîștigarea drepturilor: ziua de muncă de 8 ore, mărirea salariului, achitarea lui la timp, aprovizionarea magaziei alimentare etc.

Astfel, în 1928, cînd a fost ridicată starea de asediu (ce fusese decretată încă în 1920 după înăbușirea grevei generale), s-au ținut cîteva adunări în care s-a încercat organizarea minerilor în sindicatele conduse de P.S.D.

În această perioadă au fost create sindicatele din Teliuc și Comănești și au fost reînființate sindicatele din Uioara, Criștior și Aghireș-Ticu¹⁷.

Cu toate că aceste sindicate, avînd la conducere unele elemente reformiste, retrograde, nu reprezentau încă bastioane revoluționare înaintate, ele constituiau totuși o formă organizatorică demnă de luat în seamă, care nu peste mult timp și-a făcut simțită prezența, mai ales după ce un mic nucleu de simpatizanți comuniști a început să activeze în sînul sindicatului.

Astfel, încă în primele zile ale anului 1929, muncitorii mineri din Aghireș (Șorecani) în frunte cu simpatizanții comuniști, ca urmare a încercării Direcțiunii de a reduce în mod abuziv salariile muncitorilor, au lăsat în

¹² Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 905, fila 0096.

¹³ *Idem*, fila 0087.

¹⁴ *Buletinul muncii și asigurărilor sociale*, an. XII, nr. 1—2, p. 325—326.

¹⁵ *Buletinul muncii și asigurărilor sociale*, Index an. XIII, nr. 1—12, 1933, p. 16.

¹⁶ *Minerul*, an. XI, nr. 3, 15 martie 1929.

¹⁷ *Raport la Congresul VII al Uniunii Muncitorilor din Industria Minieră din România*, București, 1932, p. 73—74.

mod solidar lucrul, revendicându-și drepturile¹⁸ și cerînd majorarea salariilor. La tratativele directe ce au avut loc la 25—26 ianuarie între delegații muncitorilor și reprezentanții Direcțiunii, nu s-a ajuns la nici o înțelegere¹⁹. Comisia de arbitraj întrunită la 16 februarie nu a adus nimic nou și astfel conflictul a ajuns spre rezolvare în fața Tribunalului din Cluj.

În fața hotărîrii intransigente a muncitorilor de a-și apăra pînă la capăt drepturile, în ziua de 20 februarie Tribunalul din Cluj a fost nevoit să decidă în favoarea minerilor, acordîndu-le la salariile existente o majorare de 30%. A mai fost majorată plata cheltuielilor efectuate pentru lucrările de întreținere a minelor; s-au cîștigat 70% pentru lucrările efectuate la sărbători; s-a acordat chirie acelor muncitori cărora Societatea nu le putea asigura locuințe, precum și cărbuni pentru încălzirea locuințelor muncitorilor²⁰.

A fost un prim succes al luptei minerilor din Aghireș (Șorecani) ce i-a mobilizat pentru acțiunile viitoare. Într-o mare adunare ținută la 24 februarie 1929, minerii au aflat de victoria lor și chiar atunci a fost aleasă o delegație de cinci mineri care avea sarcina să ceară Direcțiunii repri-mirea celor 30 de ortaci concediați nu de mult²¹. În aceeași adunare, minerii au cerut acordarea amnistiei generale politice și militare²².

*

Odată cu criza începuse și lupta. La prima încercare a Direcțiunii de a reduce salariile minerilor, aceștia au ripostat hotărît și fără întîrziere. Minerii și-au dat seama că nu există altă cale decît lupta dîră și perseverență, în ciuda tuturor greutăților.

Chiar în condițiile vitrege ale ilegalității, acțiunile Partidului Comunist s-au făcut simțite pe întreg cuprinsul țării. El a acordat o importanță tot mai mare organizării temeinice a luptei economice în orice loc de muncă, pe baza studierii situației concrete a raportului de forțe, a stării de spirit a muncitorilor și a formulării celor mai importante revendicări. Luptele muncitorilor — conform hotărîrilor Congresului al IV-lea al Partidului Comunist Român — puteau căpăta un conținut revoluționar numai în condițiile existenței și mai ales ale activității unui simbul revoluționar la fiecare loc de muncă.

Pe baza acestor indicații Comitetul Regional Cluj al Partidului Comunist Român a organizat, a coordonat și a condus activitatea celulelor de partid din întreprinderile industriale ale regiunii. Sarcina organizării și coordonării luptei minerilor din bazinul minier Aghireș (Șorecani) revenea Comitetului local Cluj, care prin delegații trimiși în repetate rînduri a dat

¹⁸ *Minerul*, an. XI, nr. 2, 29 februarie 1929.

¹⁹ *Idem*.

²⁰ Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 1112, fila 00137.

²¹ *Minerul*, an. XI, nr. 3, 18 martie 1929.

²² *Idem*.

îndrumări practice muncitorilor de aici²³. De un real folos în acest sens a fost venirea la Ticu la finele anului 1929 a unui grup de mineri din Valea Jiului, cu o bogată experiență de organizare și de luptă, care au fost nevoiți să se refugieze din pricina represiunilor autorităților după luptele din august 1929 de la Lupeni și care au adus un suflu nou în activitatea revoluționară a minerilor de la Aghireș (Șorecani), întărind rîndurile acestora și mobilizîndu-i la acțiuni revendicative tot mai hotărîte și mai eficiente.

Elementele revoluționare simpatizante cu mișcarea comunistă s-au grupat în jurul celei de partid din Ticu-colonie condusă de Fuchs Ștefan (unul din minerii veniți din Valea Jiului)²⁴. Activitatea comuniștilor din bazinul Aghireș (Șorecani) era îndrumată din partea Comitetului local Cluj de către Mindruț Francisc. Comuniștii, printr-o activitate perseverentă, au reușit să atragă de partea lor nu numai mineri, ci și țărani din satele vecine²⁵.

Concomitent, Partidul Comunist Român a organizat prin intermediul Comitetului local din Cluj al Uniunii Tineretului Comunist un mare număr de tineri muncitori, combativi, cu largi legături în sinul maselor muncitoare. Ca delegat din partea Comitetului local Cluj al Uniunii Tineretului Comunist a activat Vasile Pogăceanu, care a organizat în bazinul minier Aghireș (Șorecani) și în special în colonia Ticu un puternic nucleu de tineri în frunte cu Györgyfalvi Francisc, Brie Nicolae I, Györgyfalvi Adalbert, Tămășuc Nicolae etc.²⁶.

Celulele locale din Aghireș (Șorecani), Ticu, țineau în permanență legătura cu comuniștii din Cluj, de unde erau aprovizionați cu manifeste, broșuri și materiale de partid. Ei participau la ședințe ilegale, întorcîndu-se cu bogate și utile învățăminte pentru bunul mers al muncii ilegale în rîndurile minerilor. Celulele locale au mobilizat și forțele satelor din împrejurimi (Tămășa, Curturiș, Dîncu). Astfel în scurt timp întregul bazin Aghireș (Șorecani) a fost cuprins de un spirit revoluționar de luptă²⁷.

Referindu-se la activitatea comuniștilor, un raport, document al vremii, arată că numărul aderenților la Partidul Comunist „a crescut considerabil în ultimul timp”²⁸.

Partidul Comunist nu numai că și-a întărit rîndurile, dar a exercitat o influență covârșitoare prin linia politică intransigentă pusă în slujba bine-lui maselor muncitoare, asupra majorității covârșitoare a minerilor și a sătenilor din jur. Mobilizînd toate forțele: mineri, țărani, femei, indiferent de naționalitate, încă din primele luni ale anului 1930 la Aghireș (Șore-

²³ Arhiva Exploatării Miniere „Șorecani”, Fond nenumerotat (în continuare A.E.M. „Șorecani” F.n.), dos. V, fila 17.

²⁴ *Idem.*

²⁵ *Idem.*

²⁶ A.E.M. „Șorecani” F.n. dos. II, fila 1, 3, 6.

²⁷ Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 905, fila 0047.

²⁸ *Idem.*

cani) era formată o unitate muncitorească, de front comun, ce și-a arătat nu peste mult timp roadele.

Prima înfruntare dintre conducerea Societății și mulțimea minerilor a fost pricinuită de hotărîrea Direcțiunii de a concedia la 15 mai 1930 pe toți angajații Societății. Minerii și familiile lor au ripostat vehement, cerînd anularea hotărîrii de concediere. După cum recunosc și actele oficiale, spiritele erau atît de agitate, încît comandantul Legiunii de Jandarmi a primit ordin să se deplaseze personal la fața locului „spre a examina din timp starea de spirit a muncitorilor și a raporta numărul de jandarmi necesar a fi concentrați pentru menținerea ordinei și oprirea oricăror manifestațiuni dăunătoare . . . autorităților”²⁹.

În urma tratatelor duse între delegații muncitorilor și Direcțiune și în urma intervenției Inspectoratului Muncii din Cluj, Societatea a continuat lucrul cu toții muncitorii. Dar aceste înțelegeri rămîneau provizorii și incerte. Situația generală continua să se înrăutățească zi de zi, iar la Aghireș (Șorecani) mizeria devenea tot mai accentuată, deoarece acționarii capitaliști urmăreau un singur țel: mărirea producției concomitent cu reducerea salariilor, pentru a putea ieși din criză cu profiturile intacte, pe spinarea muncitorilor.

Acest lucru au început să-l simtă tot mai mulți mineri. Comuniștii au căutat să explice oamenilor dedesubturile manevrelor capitaliștilor, dînd în același timp soluții practice pentru cîștigarea drepturilor. Nucleul de partid de la Aghireș (Șorecani) a început să organizeze tot mai des ședințe ilegale în pădurile din Băgara, Curturiș, Leghia. La aceste adunări, la care participau elemente înaintate, revoluționare, simpatizante ale partidului, erau de față întotdeauna unul sau mai mulți delegați ai Comitetului local Cluj al P.C.R., care discutau împreună cu minerii despre grevă ca formă de luptă, despre necesitatea organizării muncitorilor mineri în vederea luptelor viitoare.³⁰

De cele mai multe ori participanții la aceste adunări primeau din partea delegaților materiale propagandistice, manifeste, ziare, fluturași. Ei le împărțeau minerilor care le citeau în condițiuni vitrege, uneori chiar în adîncul minei. Referitor la aceasta un miner scria: „dacă primim uneori ceva material comunist îl citim în timpul lucrului. În asemenea cazuri întreaga bandă de supraveghetori și de jandarmi adună furioși orice material găsesc din întîmplare”³¹.

Tineretul din Aghireș (Șorecani) și-a adus aportul substanțial în munca de propagandă politică, lipind și împrăștiind manifeste, transportîndu-le dintr-un loc la altul. Cîte un grup de tineri reușea de multe ori să întroducă manifeste și ziare comuniste chiar în cele mai îndepărtate galerii prin folosirea vagonetelor transportoare de cărbune³².

²⁹ Raportul Inspectoratului IV Jandarmi Cluj, către Inspectoratul General al Jandarmeriei Rurale, în Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 905, fila 0087.

³⁰ A.E.M. „Șorecani” F.n., dos. 5, fila 14.

³¹ Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 1112, fila 00353.

³² A.E.M. „Șorecani”, F.n., dos. 5, fila 22.

În toamna anului 1931, a fost arestat tânărul Szücs Imre, în timp ce afișa manifeste și fluturași ai P.C.R. și ai U.T.C. care chemau la luptă. Printre altele, în acea perioadă a fost răspândit și manifestul intitulat „Către întreaga muncitorime de la orașe și sate. Către femeile muncitoare. Către soldați și marinari”, semnat de C.C. al P.C.R.³³.

Alături de organele de presă centrale și materialele ilegale ale P.C.R. *Scînteia*, *Vörös Erdély* (Ardealul Roșu) etc., în scopul mai bune orientări a tineretului luptător din bazinul Aghireș (Șorecani), ca urmare a activității fecunde a celulei U.T.C. sub conducerea Comitetului local Cluj al P.C.R.. în luna noiembrie 1931 apare primul număr al ziarului ilegal *Tînărul luptător din Aghireș (Egeresi ifjú harcoss)*, organ revoluționar al tinerilor muncitori din Aghireș.^{****}

Ziarul apărut în condițiile grele ale ilegalității prelucra materiale autentice, fapte întimplale în minele de la Aghireș (Șorecani), dînd în același timp îndrumări prețioase tineretului luptător prin analiza marxist-leninistă a problemelor economico-sociale locale. Împreună cu celelalte materiale propagandistice redactate de P.C.R., ziarul a fost un prețios ajutor mobilizator la luptă al tinerilor muncitori revoluționari.

Începînd cu ultimele luni ale anului 1931 și primele luni ale anului următor, situația economică a minerilor s-a înrăutățit proporțional cu adîncirea crizei economice care s-a resimțit din plin la Aghireș (Șorecani) prin neplata salariilor, lipsa alimentelor, a posibilităților de angajare, constrîngerea minerilor față de întreprindere cauzată de datoriile contractate etc.

Din această perioadă datează începutul luptelor tot mai accentuate ale minerilor din Aghireș (Șorecani) împotriva acțiunilor întreprinse de burghezie pentru scăderea nivelului de trai. Ori, așa după cum sublinia și Congresul V al P.C.R., în condițiile crizei economice, lupta împotriva scăderii nivelului de trai al maselor capătă o profundă semnificație politică și călăuzește masele spre lupta pentru o ieșire revoluționară din criză.

Primele luni ale anului 1932 aduc cu sine și primele ciocniri între Direcțiune și mineri. Din luna ianuarie 1932, în plină iarnă deci, Direcțiunea a început să nu mai distribuie cu regularitate salariile mizere ale minerilor³⁴. În urma protestelor minerilor, Direcțiunea a început să achite o parte din salarii, cîteva restante rămînînd totuși. Cu ajutorul unor elemente reformiste din sinul conducerii sindicatelor locale (Șuștac Ștefan, Tămaș Ioan, Fabian, Săsăran, Nicoară), Direcțiunea a căutat să-i abată pe muncitori de la lupta revoluționară. La îndemnul Direcțiunii, aceste elemente reformiste căutau să imprime minerilor calea luptei petiționale, a deputățiilor, a discuțiilor tergiversate și a înțelegerilor „omenești”.

La începutul verii anului 1932, Direcțiunea continuă să rămînă datoare minerilor cu cîteva salarii lunare. Minerii și-au dat seama că trebuie între-

³³ Vezi Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj Secția I-a, dos. 3811/1931.

^{****} Un exemplar din unicul număr apărut se află în posesia tov. Jordáky Ludovic, cercetător principal la Institutul de Istorie al Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj.

³⁴ *Kolozsvári Friss Újság (Ultimele vești din Cluj)*, an. IV, nr. 129, p. 5.

prinse acțiuni concrete, hotărâte pentru a putea smulge din mâinile Direcțiunii drepturile lor.

În dimineața zilei de 6 iunie 1932, cei 800 de muncitori mineri grupați în jurul nucleului de comuniști au declarat o grevă de scurtă durată urmată de tratative între delegații aleși de mineri și Direcțiune³⁵.

După începerea tratativelor, în aceeași zi, minerii au reluat lucrul pînă la pronunțarea hotărîrilor luate în cadrul tratativelor. În urma tergiversărilor, în săptămîna următoare minerii au făcut pregătiri vizibile în vederea declarării unei noi greve. Directorul Societății s-a deplasat personal la Ticu pentru a liniști spiritele, dar văzînd atmosfera încărcată ce domnea printre mineri a promis că se va duce personal la București pentru a face rost de suma necesară achitării salariilor³⁶. Minerii au cerut rezolvarea situației în termen de 2 săptămîni. La 28 iunie salariile nefiind încă plătite, minerii au depus uneltele, au ieșit din mină declarînd grevă pentru a doua oară în aceeași lună³⁷.

Această grevă de două zile reprezintă un pas înainte față de prima. Cu ocazia ei, minerii au înaintat Direcțiunii un program concret de revendicări economico-sociale, în care se arată că:

1. la magazia cu alimente a societății nu există produse alimentare, ori dacă sînt, din cauza datoriilor contractate minerii nu sînt serviți, în timp ce Direcțiunea nu achită salariile minerilor;

2. asistența medicală a muncitorilor e neglijată;

3. minerii nu primesc concediu plătit (de altfel asigurat de lege);

4. minerii bolnavi nu pot beneficia de sanatoriu.

Minerii cer rezolvarea acestei situații odată cu plata salariilor³⁸.

În timpul tratativelor, Direcțiunea a promis că cel mai tîrziu pînă la 3 iulie va achita salariile restante muncitorilor mineri, care în urma insistențelor au reluat lucrul.

Celula de partid din Ticu-Aghireș, analizînd cu ajutorul Comitetului local al P.C.R. din Cluj situația creată, a hotărît să demaște politica înșelătoare a Direcțiunii și a uneltelor lor — elementele reformiste din conducerea sindicatului local — și să arate minerilor că trebuie întreprinse acțiuni mai hotărâte dacă vor să obțină rezultatele dorite. În prima jumătate a lunii iunie un miner din Aghireș (Șorecani) scria următoarele: „acum vedem deja că deputația nu ajunge la nici un rezultat; pentru că atîta vreme cît numai ne rugăm și cerem, de la domni obținem doar promisiuni. Dar dacă pretindem și luptăm atunci vom putea smulge de la domni împlinirea pretențiilor noastre”³⁹. Acest spirit domnea în rîndurile majorității minerilor de la Aghireș (Șorecani) în vara anului 1932. Direcțiunea a recurs din nou la „ajutoarele” sale trimițînd de la centrul din Cluj delegați reformiști

³⁵ *Idem*.

³⁶ *Idem*, nr. 134, din 15 iunie 1932, p. 4.

³⁷ *Munkás Ujság (Ziarul muncitoresc)*, an. XXII, nr. 145.

³⁸ *Idem*.

³⁹ *Vörös Erdély*, iulie-august 1932, în Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 1112, fila 00353.

cu funcții de răspundere pentru a calma spiritele la Aghireș (Șorecani). Delegații au fost primiți cu ostilitate de către mineri. Iată ce se scrie în aceeași scrisoare: „acum fiindcă de două ori am făcut grevă și mai sînt și alegeri au venit la noi într-o duminică, dar n-o să mai dea în curînd pe aici. Noi nu le vom permite să ne trădeze. Noi vrem să luptăm și ne vom îndeplini pretențiile... Nu ne alăturăm trădătorilor; noi vrem să luptăm sub conducerea Partidului Comunist fiindcă numai Partidul Comunist cunoaște singurul drum care duce la libertate”⁴⁰.

Încercarea Direcțiunii și a reformiștilor eșuase. Majoritatea muncitorimii miniere se dovedise hotărîtă să lupte cu consecvență și convingere revoluționară. Direcțiunea, apelînd la ajutorul organelor represive ale statului, a trecut la acțiunea ce avea să lovească destul de puternic unitatea de luptă a muncitorimii din Aghireș (Șorecani): arestarea tuturor celor bănuîți de a fi comuniști sau simpatizanți, precum și a celor care în cursul grevelor și a frămîntărilor dăduseră dovadă de spirit revoluționar organizator. La 16 iulie 1932 ziarul „Kolozsvári friss újság” anunță că la Ticu au fost arestați 18 comuniști în majoritate tineri.⁴¹ Printre cei arestați se aflau Fuchs Ștefan, Tămășuc Nicolae, Miheleş Alexandru, Pohl Ștefan, Ember Aladár, Kicsi Ștefan, Nyilas etc.⁴²

În acest timp la Aghireș (Șorecani) lupta continua. La numai cîteva zile, în 26 iulie a izbucnit o nouă grevă de 3 zile din cauza neachitării la termenul promis (23 iulie) a salariilor, precum și din cauza proastei aprovizionări cu făină a coloniei⁴³.

Minerii au trimis la Cluj o delegație formată din Brie Nicolae, Lăcătuș Gavrilă, Săsăran Alexandru, Fabian Ștefan, Lazăr Iuliu. Inspectoratul Muncii și directorul Szántó Nicolae au propus delegației să plece la București pentru a-și cere drepturile la minister. În momentul acesta în sinul delegației s-au ivit două păreri: Fabian și Săsăran au hotărît să plece la București, în timp ce Brie și Lăcătuș au refuzat tergiversarea fără rost, cerînd hotărît directorului Szántó achitarea imediată a salariilor. Ei s-au întors la Ticu colonie, unde, în fața minerilor ce-i așteptau au expus planul de tergiversare al Direcțiunii și al elementelor reformiste. Minerii au hotărît să nu plece nici o delegație la București, cerînd plata neîntîrziată a salariilor.⁴⁴

La începutul lunii noiembrie minerii de la Aghireș (Șorecani) prin delegații lor luptau încă pentru plata salariilor din iunie și iulie. Foamea, frigul au adus familiile minerilor din colonia Ticu și împrejurimi într-o stare jalnică. Din cauza lipsei de îmbrăcăminte, mare parte din copiii minerilor nu mai putea frecventa școala, iar cei care totuși reușeau să

⁴⁰ *Idem.*

⁴¹ *Kolozsvári Friss Újság*, an. IV, nr. 161, p. 2.

⁴² A.E.M. „Șorecani”, F.n., dos. 5, fila 22.

⁴³ Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 1112, fila 00314.

⁴⁴ A.E.M. „Șorecani”, F.n., dos. 5, fila 6.

meargă la școală o făceau „zdrențăroși, mulți desculți cu fețele vinete și trupurile tremurînde . . . purtînd fiecare pecetea mizeriei”.⁴⁵

La 26 noiembrie, Direcțiunea Societății a denunțat vechiul contract de muncă pe anul 1932 care expirase. Muncitorii și-au înaintat pretențiile sub forma unui memorandum în vederea încheierii contractului pe anul 1933.

Memorandumul înaintat de muncitori la 25 noiembrie cerea majorarea salariilor cu 25—35%, dat fiind faptul că întreprinderea a redus salariile în ultimii trei ani cu 40%. Prețurile produselor alimentare s-au scumpit, în timp ce salariul a scăzut. Majoritatea muncitorilor nu cîștigau nici minimul necesar pentru a le asigura traiul de pe o zi pe alta.⁴⁶

Sfîrșitul lunii noiembrie și primele zile din luna decembrie sînt deosebit de frămîntate. Muncitorii organizează adunări în vederea susținerii punctelor cerute în memorandum.⁴⁷ Ei manifestă o deosebită dorință de luptă și o mare coeziune. Li se alătură în luptă pensionarii și bolnavii cărora le-a fost sistată plata ajutoarelor de boală și a pensiilor din partea Casei Cercuale, deoarece societatea nu a achitat cotizațiile cuvenite.⁴⁸ Fără bani, fără alimente, fără îmbrăcăminte în fața iernii ce bătea la ușă, muncitorii mineri trec la acțiune hotărîtă. Se întăresc legăturile între diferitele localități miniere. Muncitorimea se adună în jurul unui nucleu de muncitori revoluționari încercați. Se întreprind la început cîteva intervenții din partea delegaților sindicali la Direcțiune, dar în afară de promisiuni nu se obține nimic altceva.⁴⁹ Este mai limpede ca oricînd că nu prin delegații și memorii, ci prin luptă hotărîtă și perseverență își vor putea cîștiga drepturile.

În dimineața zilei de miercuri, 7 decembrie, muncitorii mineri din Ticu, împreună cu cei de la exploatarea Curturiș, în frunte cu elementele revoluționare, strînși în sala de apel înainte de a intra în șut, au declarat grevă⁵⁰. Joi după masă, a sosit la Aghireș (Șorecani) inspectorul șef de la Inspectoratul Muncii, pentru a aplană conflictul. Muncitorii, prin intermediul unei delegații formate din 10 persoane, și-au prezentat revendicările formulate în felul următor:

— întreprinderea să fie obligată să plătească muncitorilor pînă la 14 decembrie sau cel tîrziu pînă în 17 decembrie salariile pe lunile august, septembrie și octombrie*****, cel din noiembrie urmînd să fie plătit în ajunul zilei de 25 decembrie;

— întreprinderea să procure pentru muncitori articole alimentare și de îmbrăcăminte.

⁴⁵ *Friss Hirek (Ultimele știri)*, an. II, nr. 275, din 30 noiembrie 1932, p. 3.

⁴⁶ *Munkás Ujság*, an. XXII, nr. 182, 4 decembrie 1932.

⁴⁷ *Idem*.

⁴⁸ *Minerul*, București, an. XIV, nr. 9—12, decembrie 1932.

⁴⁹ *Idem*.

⁵⁰ *Munkás Ujság*, an. XXII, 11 decembrie 1932.

***** Întreprinderea datora muncitorilor salariile în valoare de 702.239 lei pe luna august, 739.807 lei pe septembrie și 962.461 lei pe octombrie.

Delegatul întreprinderii a declarat că nu poate plăti pînă în 17 decembrie decît salariul pe o lună și nu mai mult. Inspectorul delegat a încercat să determine pe mineri să reia lucrul și în aceste condițiuni, dar ca ripostă la această propunere de compromis, dînd dovadă de un puternic simț de solidaritate muncitorească, la 9 decembrie au intrat în grevă alături de tovarășii lor și minerii din Băgara care continuaseră lucrul în primele două zile. La aceea dată numărul greviștilor a atins cifra de 750⁵¹.

Refuzul hotărît al minerilor din Ticu și Curturiș și gestul de solidaritate al celor din Băgara a avut ecou și în presă. Ziarul „Minerul” nr. 9—12 din decembrie 1932 scria: „muncitorii sînt solidari și hotărîți să continue lupta pînă la satisfacerea cererilor lor juste”.

Hotărîrea minerilor de a nu relua lucrul pînă la satisfacerea revendicărilor lor determină conducerea întreprinderii să trimită încă la 10 decembrie pe directorul general la București pentru a interveni în vederea achitării salariilor minerilor⁵².

Așteptînd răspunsul, întreaga muncitorime grevistă s-a adunat solidară în colonia minieră Ticu. Aici erau și minerii locuitori în colonie și minerii sezonieri, semiproletari din împrejurimi care s-au solidarizat cu frații lor de suferință. În primele 4—5 zile, minerii din colonie au scos toate rezervele de alimente ce le mai aveau, împărțind frățește toată mîncarea cu întregul efectiv de greviști. Dar rezervele fiind minime, s-au epuizat repede și atunci a venit rîndul țăranilor mineri din jurul coloniei Ticu să contribuie nemijlocit la susținerea grevei. Din Dîncu, din Tămașa, din Agihreș țăranii mineri aduceau din puținul care-l aveau mîncarea necesară greviștilor⁵³. Mai mult chiar, în momentul cînd Direcțiunea Minelor a amenințat că dacă nu vor înceta greva, va închide depozitul de alimente⁵⁴ de la care se aprovizionau muncitorii, s-a format un comitet de aprovizionare format din Mnereac Ștefan, Mnereac Ioan, Sipko Iosif și alții care, cu sprijinul unor mineri din diferite comune, au reușit să procure alimente⁵⁵, dînd un minunat exemplu de solidaritate muncitorească.

La cîteva zile după începerea grevei, Direcțiunea a încercat să introducă la lucru în mină țăranii aduși de prin împrejurimi, cu scopul de a sparge greva. Muncitorii au format însă imediat pichete de grevă care nu îngăduiau nimănui să intre în mină⁵⁶.

În momentul cînd Direcțiunea a încercat să introducă cu forța pe spărgătorii de grevă, pichetul de grevă a intervenit energic în frunte cu comunistul Fuchs Ștefan, care a declarat răspicat: „Dacă intră cineva în mină fără voia muncitorilor, îi crăp capul cu securea”⁵⁷. Existența și interven-

⁵¹ *Friss Hírek*, an. II, nr. 288, 16 decembrie 1932, p. 6.

⁵² *Munkás Ujság*, an. XXII, 11 decembrie 1932.

⁵³ A.E.M. „Șorecani”, F.n., dos. 5, fila 24.

⁵⁴ Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond 5, dos. 1112, fila 00356.

⁵⁵ A.E.M. „Șorecani”, F.n., dos. 5, fila 14.

⁵⁶ A.E.M. „Șorecani”, F.n., dos. 5, fila 11, 24.

⁵⁷ *Idem*, fila 11.

ția pichetelor de grevă a contribuit la susținerea grevei, zădărniciind toate încercările Direcțiunii de a suprima acțiunea grevistă a muncitorilor.

Vestea grevei minerilor de la Aghireș (Șorecani) s-a răspândit pretutindeni. La o săptămână de la izbucnirea ei, ziarul ilegal *Scînteia* publică un articol intitulat: „Lupta minerilor“ în care descrie situația și cauzele ce au dus la izbucnirea grevei. Ziarul conchide: „Lupta minerilor din Cluj***** trebuie să fie un început al întăririi luptelor minerilor... Muncitorii mineri trebuie să pornească cu hotărîre la luptă, contra micșorării salariilor! pentru mărirea lor! pentru achitarea imediată a salariilor, contra plății salariilor în natură⁵⁸.

Între timp, cu toate încercările Direcțiunii de a forța pe muncitori să reia munca, „lucrul stagnează și nici nu se întrezăresc speranțe de lichidare a conflictului“⁵⁹.

Autoritățile raportau la 19 decembrie 1932: „Legiunea de Jandarmi a luat măsuri pentru ca ordinea să nu fie tulburată“⁶⁰. Într-adevăr, la Ticu au sosit trei camioane de jandarmi care au încercat să spargă greva, folosind forța armelor, dar minerii au rămas consecvenți pe poziții și nu au reluat lucrul⁶¹.

La 20 decembrie „în urma demersurilor făcute de organele Ministerului Muncii pe lângă cel de Comunicații, acesta din urmă a acordat suma de 2.000.000 lei pentru achitarea conturilor la minele Aghireș-Ticu și Băgara“⁶², anunță un raport oficial al vremii.

Suma aprobată de abia ajungea să acopere achitarea salariilor pe două luni. Ori minerii nu primiseră bani de patru luni. În toate tratativele anterioare, delegația minerilor ceruse cu insistență achitarea a cel puțin 3 salarii restante.

Pentru a conduce tratativele între cele două părți s-a deplasat la Ticu inspectorul Chirilă, fiind de față și directorul general al întreprinderii.

Tratativele reîncep la 21 decembrie. Direcțiunea a propus minerilor plata salariului pe o singură lună dacă vor relua lucrul. Delegația minerilor, care participa la tratative a refuzat categoric.

Minerii greviști strînși cu toții în sala de apel așteaptă rezultatul tratativelor. În jurul clădirii Direcțiunii, într-o masă amenințătoare, cu pietre și bucăți de lemne în mîini, nevestele și copiii minerilor, zdrențăroși și flămînzi, stau în frigul lui decembrie ore în șir cerînd achitarea salariilor și împărțirea de alimente. Foamea, frigul, suferințele declanșează gestul

⁵⁸ *Scînteia*, nr. 12, an. II, 15 decembrie 1932.

⁵⁹ Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond. 5, dos. 1112, fila 00356.

***** Clujul fiind centrul cel mai apropiat de Aghireș (Șorecani), este citat în ziar pentru a înlesni delimitarea geografică a bazinului carbonifer.

⁶⁰ *Idem*.

⁶¹ A.E.M. „Șorecani“, F.n., dos. 5, fila 23. Vezi și *Jó reggelt (Bună dimineața)*, an. I, nr. 162, 21 decembrie 1932, p. 3 și *Friss Hirek*, nr. 293, an. II, 22 decembrie 1932, p. 5.

⁶² Arhiva Comitetului Central al P.C.R., fond. 5, dos. 112, fila 00357.

violenței: ca la o comandă întreaga clădire a administrației a fost bombardată cu pietre, geamurile au fost sparte⁶³.

— „Vrem piine!”

— „Vrem banii noștri!” strigau femeile și greviștii.

Conducerea și-a dat seama că prin tratative nu se putea ajunge la nici o înțelegere, greva nu va putea fi înfrântă.

Folosind arma instigării, a învrăjbirii, Direcțiunea a reușit să dezbine unitatea comitetului de grevă, plătind cu bani pe doi din conducătorii reformiști ai sindicatului local aflați în fruntea grevei, care au trădat, fugind din localitate. Dezorientați și neputincioși în același timp, cu un comitet de grevă dezbinat, minerii greviști, după cucerirea unor revendicări parțiale, au reluat lucrul⁶⁴. Era în 22 decembrie 1932.

După mai bine de 2 săptămâni de grevă continuă, de luptă neînfricăată din partea masei de mineri, care a dat dovadă de fermitate și spirit revoluționar, datorită trădării și dezbinării, greva a reușit doar parțial.

În aceeași zi, minerilor, conform înțelegerii, li s-a achitat salariul pe o lună, restul de salarii urmînd să le fie achitate în luna ianuarie⁶⁵.

În același timp magazia a fost pentru moment aprovizionată cu alimente.

Cu toate lipsurile avute și greutățile ivite, cu reușita ei chiar și parțială, greva din 7—22 decembrie 1932 a minerilor de la Aghireș (Șorecani) a marcat un nou pas înainte pe calea maturizării revoluționare a minerilor. Ea se înscrie în rîndul acțiunilor din cadrul contraofensivei muncitor-rești, care începînd din toamna anului 1932 ia un tot mai mare avînt. Printre altele, referitor la această grevă *Scînteia* scrie următoarele: „Criza continuă să se adîncească, haosul se întărește pe zi ce trece, iar măsurilor de jaf a burgheziei și moșierimii, masele le răspund cu eroicele lupte care prin puterea lor dovedesc revolte, care mocnesc.

Luptele ceferiștilor... a textiliștilor... a muncitorilor din porturi... a minerilor din Cluj (s.n.)... acțiunile pilduitoare ale șomerilor... a zeci de mii de nenumărate revolte țărănești... toate acestea sînt mărturia de luptă a clasei muncitoare.

Să întărim contraofensiva muncitorească, care ne arată că numai prin lupta revoluționară putem cuceri revendicările noastre⁶⁶.

Analizînd situația și învățămintele luptelor din toamna anului 1932, se observă că „valul grevelor crește în întreaga țară... În industria alimentară din București, în *industria carboniferă la Aghireș*“ (s.n.) etc. etc., ele dovedesc creșterea radicalizării maselor, a valului de greve și apariția formelor superioare ale luptelor economice⁶⁷.

Greva de la Aghireș (Șorecani), în limitele ei cauzate de condiții locale, prezintă la o analiză detaliată învățăminte prețioase. Faptul că greva nu

⁶³ A.E.M. „Șorecani“, F.n., dos. 5, fila 14.

⁶⁴ A.E.M. „Șorecani“, F.n., dos. 5, fila 23.

⁶⁵ *Friss Hírek*, an. II, nr. 294, 23 decembrie 1932.

⁶⁶ *Scînteia*, an. III, nr. 1, 1 ianuarie 1933.

⁶⁷ *Buletinul Informativ al Consiliului pe țară al Sindicatelor Unitare (Buletin, Az egységes országos szakszervezeti tanács értesítője)*, an. I, nr. 1, 1 ianuarie 1933.

a reușit decît parțial nu se datorește muncitorilor mineri care s-au radicalizat și au intrat în luptă cu hotărîre. Cauzele trebuie căutate în diversele neajunsuri care au împiedicat reușita acțiunii muncitorilor:

— ca pretutindeni, Direcțiunea Societății a dus o politică de dezbinare și de învrăjbire printre mineri. Muncitorii au fost loviți în grupuri, nu în masă, unii au fost privilegiați în detrimentul altora. S-au ivit astfel cozi de topor, care la Aghireș (Șorecani) au încercat să spargă greva.

— un alt factor a fost teroarea instaurată în colonie prin aducerea celor trei camioane de jandarmi. Arestările anterioare ale tuturor celor bănuși a fi comuniști sau simpatizanți, precum și concedierea unora din muncitorii mai conștienți, a slăbit implicit tabăra conducătoare a muncitorimii miniere, permițînd apoi cadrelor reformiste din fruntea sindicatului local să trădeze în chip rușinos greva. Acest lucru a contribuit fără îndoială la reușita numai parțială a grevei muncitorilor.

Cu toate acestea, greva a prezentat și o serie de aspecte pozitive. Caracterul economic al grevei a atins o formă superioară. Minerii au declarat grevă nesocotind legile burgheziei create pentru a oprima luptele revendicative și care interziceau cu desăvîrșire grevele. Ei au folosit greva ca cea mai eficientă armă de luptă economică, pentru satisfacerea cererilor lor.

În luptele greviste au luat parte mase largi de mineri, în majoritate neorganizati, lucru ce dovedește că masele pot fi organizate și conduse cel mai bine prin intermediul frontului unic de jos.

Greva economică a minerilor de la Aghireș (Șorecani) a dezvoltat însă pe parcurs și orientarea politică a greviștilor. Însuși faptul că minerii au pornit lupta în condițiile ofensivei statului capitalist împotriva nivelului de trai al clasei muncitoare, pentru ieșirea din criză pe spinarea maselor, prin reducerea și — în cazul nostru — prin neplata timp de mai multe luni a salariilor, imprimă grevei economice și un caracter politic.

Apoi, formarea pichetelor de grevă care au împiedicat activitatea spărgătorilor de grevă, participarea la luptă a femeilor și copiilor, acțiunile de solidarizare și ajutorare materială a grevei de către masele populare din împrejurimi, formarea taberei greviștilor în colonia Ticu în vederea asigurării întăririi forței minerilor uniți în luptă, închegarea unui front unic de luptă, toate acestea constituie aspecte ale formei politice de luptă.

Cu reușita ei chiar și parțială, greva din 7—22 decembrie 1932, cu toate lipsurile și învățămintele ei, marchează un nou pas pe calea maturizării politice a minerilor de la Aghireș (Șorecani) care în anii crizei economice au întreprins acțiuni repetate împotriva exploatării capitaliste, culminînd cu grevele din octombrie — noiembrie 1933 încheiate cu victoria minerilor greviști conduși de comuniști*****.

La cucerirea acestor victorii a contribuit desigur și experiența valoroasă acumulată în luptele din anii anteriori.

GH. BODEA

***** Vezi Gh. Bodea: *Din lupta minerilor din Aghireș (Șorecani) împotriva exploatării capitaliste în anul 1933*, în *AIIP*, nr. 4/1965.

THE REVOLUTIONARY ACTIONS OF THE MINERS FROM AGHIREȘ (ȘORECANI) BETWEEN 1929—1932

(Summary)

Our study presents the struggle of the miners from Aghireș (Șorecani) who in the years of economic crisis made important steps on their way to political maturity and under the leadership of the communists organized several actions against the policy of the ruling classes who tried to overcome the crisis on the shoulders of the working masses.

Beginning with the first years of the economic crisis, the capitalist exploitation strengthened. At the same time, however, also the radicalization of the miner and peasant masses from the Aghireș coal field grew stronger, who joining the large front of the Rumanian working class, marked an evident leftward shifting, and fighting to get rid of the influence of some reformist leaders who were at the head of the local trade-unions, continually drew nearer the Rumanian Communist Party who succeeded to take over the leadership of the revolutionary struggle of the miners.

Beginning with 1929 the miners from Aghireș (Șorecani) had to face both the stockholders and leaders of the „Transilvanian Coal-Mines“ Joint-Stock Company the representatives of capitalist exploitation and some of their own reformist trade union leaders who tried to call them away from the revolutionary struggle.

In the first period, these trade-union leaders made use of their influence upon some of the miners and betraying and disjoining them, succeeded to diminish the victory of the miners' strike from December 9—22, 1932; but in 1933, the following year (the year of great class struggle of the Rumanian working class, led by the Communist Party, culminating with the struggle of the railwayworkers and oil-industry workers from February 1933), during the strikes from October and November, the miners from Aghireș (Șorecani) under the leadership of the communists, giving proof of firmness, gained the victory.

TACTICA P.C.R. PENTRU ÎNCHEGAREA UNUI LARG FRONT DEMOCRATIC ÎN PERIOADA 23 AUGUST 1944 — 6 MARTIE 1945

Victoria insurecției armate din august 1944, organizată și condusă de Partidul Comunist Român în condițiile creșterii avântului de luptă al maselor populare și ale succeselor militare obținute de coaliția antihitleristă și, în primul rînd, de glorioasa Armată Sovietică, a constituit o cotitură istorică în viața poporului român. „Înfăptuirea actului istoric de la 23 August . . . a deschis poporului calea luminoasă a făuririi orînduirii socialiste”¹.

În urma insurecției armate victorioase a fost răsturnată dictatura militară-fascistă antonesciană, România a ieșit din războiul antisovietic și, întorcînd armele împotriva Germaniei hitleriste, s-a alăturat Națiunilor Unite care luptau împotriva fascismului.

Răsturnarea regimului fascist din România nu a fost însoțită de trecerea imediată a puterii politice în mîinile reprezentanților maselor populare, dar a creat condiții favorabile desfășurării cu succes a luptei maselor populare, în frunte cu clasa muncitoare, conduse de P.C.R., pentru instaurarea unui regim democratic și înlăturarea completă a burgheziei și moșierimii de la putere.

La 23 august 1944 la cîrma țării a fost instaurat un guvern în care partidele politice din Blocul Național-Democratic — P.C.R., P.S.D., P.N.L. și P.N.Ț. — erau reprezentate prin cîte un ministru secretar de stat fără portofoliu. Majoritatea guvernului, în frunte cu generalul C. Sănătescu, era alcătuită din militari și tehnicieni. Acest guvern, cu toate limitele sale, avea ca program: ieșirea României din războiul hitlerist, încheierea armistițiului cu Națiunile Unite, eliberarea țării de sub jugul fascist, acordarea de drepturi și libertăți publice, adică principalele obiective prevăzute în platforma B.N.D., elaborată de Partidul Comunist Român².

Imediat după 23 august 1944 au fost eliberați deținuții comuniști și ceilalți luptători antifasciști, s-a hotărît revenirea la constituția țării din anul 1923, s-a acordat libertatea presei, a întrunirilor și a organizării partidelor politice nefasciste.

¹ Raportul cu privire la proiectul de Constituție a Republicii Socialiste România prezentat de tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al C.C. al Partidului Comunist Român, în *Scinteia* din 21 august 1965.

² *AII*P, nr. 4, din 1964, p. 27.

Prin victoria insurecției armate, regimul burghezo-moșieresc din România a fost puternic zguduit. pozițiile politice ale claselor exploatare au fost mult slăbite. Reacțiunea internă nu mai avea posibilitatea de a traduce în viață politica de înhămare a poporului român la carul uneia sau alteia din grupările imperialismului mondial.

După 23 august 1944, masele populare, a căror energie revoluționară a fost canalizată de către P.C.R. spre cucerirea a noi și importante poziții politice, au devenit forța hotăritoare în desfășurarea evenimentelor.

Ieșirea Partidului Comunist Român, după 20 de ani, din ilegalitate, începutul activității sale legale în condițiile creșterii impetuoase a luptei revoluționare a maselor a făcut posibilă dezvoltarea acestei lupte, transformarea ei într-o largă mișcare revoluționară, îndreptată spre desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice și trecerea la revoluția socialistă.

Prin descătușarea avîntului revoluționar al maselor, al căror rol a devenit hotărîtor pe arena politică a țării, insurecția armată din august 1944 a „marcat începutul revoluției populare”³ în țara noastră.

Analizînd în mod științific condițiile istorice noi în care a început să se dezvolte revoluția populară, P.C.R., partidul marxist-leninist al clasei muncitoare din țara noastră, și-a dovedit capacitatea de a elabora linia politică cea mai corespunzătoare, de a stabili în mod just etapele procesului revoluționar, căile și metodele cele mai potrivite desfășurării revoluției.

Noile condiții istorice din România, create în urma insurecției armate din august 1944, au impus anumite schimbări în planul strategic și în tactica P.C.R.

După victoria insurecției armate antifasciste, P.C.R. a mobilizat masele populare pentru realizarea următoarelor obiective principale imediate:

„Un guvern democratic care să reprezinte cele mai largi mase populare și cu sarcina de a lua toate măsurile pentru mobilizarea tuturor resurselor materiale și a forțelor populare în vederea efortului de război alături de Uniunea Sovietică și a eliberării țării, pentru exproprierea moșierilor și împărțirea pămîntului lor țăranilor fără pămînt și cu pămînt puțin, democratizarea țării, abolirea măsurilor fasciste și rasiale, pedepsirea criminalilor de război”⁴.

Pentru atingerea acestor obiective, P.C.R. a stabilit ca direcție a loviturii principale „demascarea partidelor burghezo-moșierești, în special a partidului național-țărănesc, precum și a social-democraților de dreapta... și izolarea lor de masele largi ale țărănimii și ale micii burghezii...”⁵.

În această etapă a revoluției populare, clasa muncitoare, sub conducerea partidului comunist, dădea bătălia pentru aliați și îndeosebi pentru cîștigarea aliatului principal, „masele de bază ale țărănimii”⁶.

³ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, în *Scînteia* din 8 mai 1966.

⁴ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*. Edit. IV, p. 388.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

Răsturnarea dictaturii militaro-fasciste, apărătoare a intereselor claselor exploatatoare, situația internațională a României, avântul revoluționar ce cuprindea din ce în ce mai mult masele populare însetate de libertate și drepturi, dezorientarea și izolarea crescândă a forțelor reacționare au creat posibilitatea desăvârșirii revoluției burghezo-democratice, sub hegemonia proletariatului și condusă de P.C.R.

Pentru ca posibilitatea desăvârșirii revoluției burghezo-democratice să devină realitate, P.C.R. trebuia să elaboreze o tactică justă, bazată pe învățătura marxist-leninistă, care să țină seama pe deplin de cerințele momentului istoric, de condițiile concrete existente în țară după eliberare. „E important să înțelegem — spune V. I. Lenin — că în vremuri revoluționare situația obiectivă se schimbă tot atât de repede și de brusc, pe cât de repede curge în general viața. Și noi trebuie să știm să adoptăm tactica noastră și sarcinile noastre imediate la particularitățile fiecărei situații date”⁷.

Numai în acest chip — ținând seama de cerințele momentului istoric — putea face față P.C.R. sarcinilor uriașe care se ridicau în fața poporului român, numai astfel putea conduce masele la victoria decisivă asupra burgheziei și moșierimii și la lupta activă împotriva fascismului.

În determinarea tacticii partidului, o importanță deosebită o are sesizarea verigii principale a proceselor istorico-sociale. Succesele obținute de P.C.R. se datoresc, printre alte cauze esențiale, și faptului că partidul a știut întotdeauna să desprindă din noianul faptelor acea verigă a cărei sesizare și rezolvare a putut asigura soluționarea cu succes a tuturor celorlalte probleme.

Sesizarea verigii principale constituie o înaltă artă politică, datorită faptului că trecerea de la o verigă la alta nu se produce atât de simplu, deoarece „ordinea în care se succed verigile, forma lor, înlănțuirea lor, deosebiriile dintre ele în lanțul evenimentelor istorice nu sînt atât de simple și nici atât de rudimentare ca într-un lanț obișnuit făcut de un fierar”⁸. Găsirea verigii principale în cazul unui asemenea lanț extrem de complex, într-o asemenea corelație universală și reciprocă a fenomenelor, constituie o problemă de dialectică. În același timp însă, descoperirea și sesizarea verigii principale constituie și o problemă a practicii partidului pe tărîm politic⁹. În acest sens a fost folosită această expresie de către clasicii marxism—leninismului. Clasicii marxism—leninismului, ocupîndu-se de problema sesizării verigii principale, au conceput-o întotdeauna ca o problemă de tactică.

A sesiza veriga principală a tacticii partidului înseamnă a desprinde din mulțimea sarcinilor care stau în fața partidului pe aceea a cărei soluționare are o însemnătate centrală, adică sarcina care, odată dusă la bun sfîrșit,

⁷ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 23, E.S.P.L.P., 1953, p. 328.

⁸ *Idem*, vol. 33, p. 95.

⁹ Vezi articolul lui N. Kallós, *Despre însemnătatea sesizării verigii principale pentru activitatea practică a partidului*, în *Cercetări filozofice*, nr. 4, din 1955.

asigură rezolvarea cu succes a celorlalte sarcini și pregătește trecerea la rezolvarea sarcinilor care urmează.

Justificînd necesitatea unui ziar politic militant revoluționar pentru întreaga Rusie, ca „verigă principală” — ca problemă nodală a momentului istoric în lanțul problemelor legate de crearea partidului marxist în Rusia, V. I. Lenin scria: „Întreaga viață politică este un lanț nesfîrșit, format dintr-un șir nesfîrșit de verigi. Toată arta omului politic constă tocmai în a găsi și în a se prinde cu toată puterea de veriga care-i poate fi smulsă din mîini cel mai greu, care este cea mai importantă în momentul respectiv și care garantează cel mai mult posesorului verigii posesiunea întregului lanț”¹⁰.

Indicațiile lui Lenin ne ajută să înțelegem rolul practicii în desprinderea verigii principale. În decursul activității practice a partidului, una sau alta dintre probleme ajunge pe primul plan, iar partidul trebuie să găsească în cursul activității sale practice și în cadrul acesteia, veriga principală.

Teza leninistă despre veriga principală în lanțul evenimentelor și al problemelor istorice a servit întotdeauna drept unul dintre principiile cele mai importante în activitatea P.C.R., dobîndind o imensă însemnătate în perioada desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice.

În perioada imediat următoare insurecției armate din august 1944, în fața P.C.R. stăteau o mulțime de sarcini. Astfel: organizarea maselor muncitoare, gruparea în jurul P.C.R. a tuturor forțelor politice antifasciste și democratice care reprezentau masele populare, mobilizarea lor la luptă pentru consolidarea și lărgirea cuceririlor obținute prin victoria insurecției, sprijinirea războiului antihitlerist, democratizarea vieții publice, a aparatului de stat, lichidarea rămășițelor feudale și instaurarea unui regim democratic. Fiecare din aceste sarcini, luate chiar și aparte, ar fi cerut o muncă politică și organizatorică de mari proporții. În realitate însă, toate sarcinile trebuiau duse la bun sfîrșit și, totodată, împreună. P.C.R. a reușit să rezolve cu succes această problemă extrem de grea, pentru că a știut să aleagă din înlănțuirea complexă a acestor sarcini veriga principală a cărei sesizare și soluționare permitea rezolvarea cu succes a sarcinilor multiple și complexe ale desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice.

Care a fost această verigă principală?

După părerea noastră, veriga principală a tacticii partidului în perioada 23 august 1944—6 martie 1945 a fost gruparea tuturor forțelor politice antifasciste și democratice în jurul clasei muncitoare în cadrul Frontului Național-Democratic și mobilizarea lor la lupta revoluționară. Rezolvarea cu succes a acestei sarcini „garanta cel mai mult” Partidului Comunist Român stăpînirea întregului lanț al procesului istoric-social din acea perioadă.

*

¹⁰ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 5, p. 482—483.

Faptul că revoluția populară din țara noastră s-a dezvoltat nemijlocit din lupta antifascistă a întregului popor, începînd cu insurecția armată antifascistă, a făcut ca baza de masă a revoluției să aibă un caracter larg. Împletirea sarcinilor agrare, antifeudale ale primei etape a revoluției cu lupta pentru alungarea hitleriștilor de pe teritoriul României și zdrobirea definitivă a Germaniei hitleriste, pentru lichidarea rămășițelor fasciste și democratizarea aparatului de stat a permis clasei muncitoare din țara noastră, sub conducerea P.C.R., să unească în jurul său majoritatea covârșitoare a poporului și să asigure desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice.

Dintre diferitele clase, grupări și pături sociale interesate în desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice, clasa muncitoare era cea mai interesată în victoria revoluției și singura capabilă să ducă după sine masele exploatare, neproletare ale societății împotriva moșierilor, monarhiei și guvernelor cu majoritate reacționară. Ea era clasa cea mai interesată în înlăturarea radicală, pe cale revoluționară, a orînduirii burghezo-moșierești, pentru a crea posibilitatea unei dezvoltări largi și rapide a forțelor de producție, premize necesare socialismului. Clasa muncitoare era forța socială cea mai revoluționară, cea mai consecventă în lupta pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice, ceea ce constituia o condiție indispensabilă trecerii la revoluția socialistă.

Alături de clasa muncitoare, țărănimea muncitoare lupta în primul rînd pentru înlăturarea imediată a reformei agrare radicale, pentru alungarea primarilor și a altor elemente reacționare din aparatul de stat etc. Lupta pentru satisfacerea revendicărilor țărănimii se împletea strîns cu lupta dusă de toate forțele democratice, sub conducerea clasei muncitoare, pentru cucerirea puterii și pentru asigurarea independenței țării.

V. I. Lenin — dezvoltînd principiul alianței proletariatului cu țărănimea — a arătat că o particularitate a revoluției burghezo-democratice în epoca imperialismului constă în aceea că, fiind îndreptată împotriva rămășițelor feudale din economie și împotriva întregii suprastructuri corespunzătoare acestora, ea provoacă o puternică mișcare a maselor țărănești, care sub conducerea proletariatului luptă pentru confiscarea fără răscumpărare a întregului pămînt moșieresc, pentru transformări democratice radicale. Prin aceasta țărănimea devine una din principalele forțe motrice ale revoluției, aliatul principal al proletariatului. „Sarcina noastră — scria Lenin — este de a ne lămuri nouă și poporului *adevăratul* conținut democratic și revoluționar care se ascunde îndărătul năzuinței generale, dar nebuloase, spre »pămînt și libertate«. De aceea sarcina noastră este să sprijinim și să îmboldim în modul cel mai energic această năzuință și totodată să pregătim elementele luptei socialiste și la sate“¹¹.

Călăuzit de învățătura leninistă, P.C.R. a acordat o atenție deosebită închegării alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare ca principală forță în revoluție, neutralizînd pătura avută a țărănimii — chiaburimea¹².

¹¹ *Idem*, vol. 8, p. 224.

¹² Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări, 1959—1961*, Edit. politică, 1961, p. 12.

În afară de țărănimea muncitoare, clasa muncitoare putea să atragă în alianță și alte păături mic-burgheze (meseriașii, micii negustori) și intelectualitatea, păături profund prejudiciate de dictatura militară-fascistă și de războiul antisovietic, fapt datorită căruia voiau să participe la lupta anti-fascistă și erau interesate în democratizarea și refacerea economică a țării, în dezvoltarea ei pe calea progresului.

Un rol însemnat în lupta revoluționară l-au jucat masele muncitoare și alte păături democratice ale naționalităților conlocuitoare, interesate în lichidarea completă a asupririi naționale și în dezvoltarea democratică a țării. Lupta consecventă dusă de partidul comunist împotriva politicii național-șovine a claselor dominante, pentru rezolvarea democratică a problemei naționale, a unit în jurul proletariatului masele muncitoare ale naționalităților conlocuitoare, interesate în înfăptuirea țelurilor revoluției populare.

Armata revoluționară trebuia să unească așadar sub conducerea clasei muncitoare, în frunte cu P.C.R., masele cele mai largi ale oamenilor muncii de la orașe și sate.

Pe baza analizei temeinice a situației create în urma insurecției armate victorioase, P.C.R. a apreciat că în afara rezervelor directe ale revoluției mai puteau fi folosite temporar și anumite rezerve indirecte, anumite păături din rîndurile burgheziei mijlocii și chiar o anumită parte din sînul marii burghezii.

Partidul comunist, bazîndu-se pe învățătura leninistă cu privire la aplicarea cu pricepere a tacticii luptei de clasă, a apreciat că adîncirea contradicțiilor în rîndurile claselor dominante în anii 1934—1938, instaurarea dictaturii militare-fasciste, războiul antisovietic și dominația hitleristă asupra țării au creat anumite condiții ce permiteau folosirea în procesul revoluției și a unei părți a burgheziei.

Ascuțirea acestor contradicții, îmbinată cu schimbarea raportului de forțe pe plan intern și internațional în favoarea democrației, a determinat o parte a burgheziei să se alătore temporar forțelor democratice. Aceasta a ușurat desfășurarea luptei forțelor revoluționare, zdrobirea principalelor forțe politice ale burgheziei și moșierimii: partidele „istorice”.

Folosirea de către P.C.R. a rezervelor indirecte constituie una din trăsăturile specifice ale primei etape a revoluției populare în România, demonstrînd în practică faptul că baza de masă a desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice era mai largă decît cea prevăzută de Congresul al V-lea.

În condițiile înfăptuirii insurecției armate și ale luptei revoluționare în continuă ofensivă, care a urmat, traducerea în fapt a obiectivelor revoluționare depindea de unirea maselor largi populare în jurul partidului comunist, de capacitatea clasei muncitoare de a realiza alianța cu celelalte păături neproletare și în primul rînd cu masele de bază ale țărănimii, de măsura în care forțele democratice reușeau să izoleze partidele „istorice”.

Pornind de la analiza multilaterală a realităților din țară și de la aprecierea marxist-leninistă că revoluția „este rezultatul unui proces istoric

obiectiv al ascuțirii contradicțiilor și al luptei maselor populare din fiecare țară¹³ — P.C.R. a acordat o atenție deosebită concentrării tuturor forțelor politice antifasciste și democratice, a tuturor forțelor sociale interesate în dezvoltarea democratică a țării și în refacerea ei economică.

În condițiile înfăptuirii insurecției armate și ale avântului revoluționar care a urmat, a crescut nivelul de conștiință și organizare al maselor largi populare, în frunte cu clasa muncitoare. P.C.R. se bucura de o puternică influență și autoritate în rândurile maselor. Frontul Unic Muncitoresc, creat în aprilie 1944 între partidele comunist și social-democrat, s-a consolidat și s-a dezvoltat continuu. Mișcarea sindicală, reorganizată pe baza unității de acțiune și a principiului luptei de clasă, a devenit în scurt timp un factor activ de mare însemnătate în lupta pentru înfăptuirea sarcinilor revoluționare. Frontul Plugarilor se afirma ca o puternică organizație a țăranimii, iar Uniunea Patrioților cuprindea și mobiliza mai ales intelectualitatea progresistă.

În scopul închegării tuturor acestor forțe, P.C.R. a propus unirea forțelor politice antifasciste și democratice, a tuturor partidelor și organizațiilor politice din țară, într-un front unic național-democratic, pe baza unui program corespunzător cerințelor și nevoilor maselor populare în etapa respectivă a revoluției. La 6 septembrie 1944 a avut loc ședința de constituire, în condiții legale, a grupului patriotic antihitlerist, format din partidele și organizațiile politice care constituiseră în timpul luptei împotriva dictaturii militare-fasciste Frontul Patriotic Antihitlerist (încheșat la începutul anului 1943). În protocolul încheiat cu acest prilej se preciza că forțele politice componente ale grupului se angajează să lupte pentru desăvârșirea operei începute prin insurecția armată antifascistă și se expunea programul pentru a cărui realizare milita grupul patriotic antihitlerist: ducerea războiului antifascist, eliberarea părții de nord a Transilvaniei, asigurarea drepturilor cetățenești și a libertăților democratice, stîrpirea fascismului etc.¹⁴.

Grupul patriotic antihitlerist preconiza lărgirea Blocului Național-Democrat (creat la 20 iunie 1944) într-un front național unic, în așa fel încît toate forțele dornice să lupte împotriva fascismului și pentru democratizarea țării să poată participa la această luptă. Partidele burghezo-moșierești n-au acceptat însă această propunere¹⁵. Astfel ele începeau să-și dezvăluie maselor adevărata față, aceea de sabotare a concentrării forțelor patriotice și a democratizării reale a țării.

În vederea concentrării tuturor forțelor sociale interesate în nimicirea completă a fascismului în exterior și în interior, în democratizarea țării

¹³ *Declarație cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale adoptată de Plenara lărgită a C.C. al P.M.R. din aprilie 1964*. Edit. politică, 1964, p. 48.

¹⁴ *România Liberă* din 9 septembrie 1944.

¹⁵ *Vezi Viitorul* din 17 septembrie 1944 și *Dreptatea* din 30 septembrie 1944.

și în progresul social. P.C.R. a elaborat un program concret, formulând revendicările fiecărei clase și pătri sociale în parte, revendicări care corespundeau sarcinilor și scopurilor urmărite de clasa muncitoare și permiteau crearea unui front comun de luptă împotriva forțelor reacționare.

Încă în luna septembrie 1944. conducerea P.C.R. elaborează un proiect de platformă și îl propune tuturor forțelor democratice. Acest proiect de platformă, publicat la 26 septembrie 1944 cu titlul „Proiectul de platformă al Frontului Național-Democratic din România”¹⁶, a stat la baza creării Frontului Național-Democratic, organizație de largă concentrare a forțelor democratice.

Întocmit pe baza unei analize profund științifice a condițiilor obiective, a raporturilor de forță dintre clasele sociale aflate în luptă, proiectul de platformă F.N.D. corespunzând unui adevărat program, cuprindea sarcini cu caracter democratic, antifascist, antifeudal și antiimperialist.

Proiectul de platformă stabilea principalele țeluri pentru realizarea cărora urma să se ducă lupta revoluționară: formarea unui guvern democratic care să reprezinte masele largi, capabil și animat de dorința mobilizării tuturor resurselor materiale și umane ale țării pentru sprijinirea războiului antihitlerist și pentru eliberarea teritoriului național; înfăptuirea neîntârziată a reformei agrare, prin exproprierea moșierilor în folosul țăranilor fără pământ sau cu pământ puțin; refacerea economiei naționale și ridicarea nivelului de trai; democratizarea reală a vieții politice, prin abrogarea tuturor legilor fasciste, pedepsirea criminalilor de război și epurarea aparatului de stat de elementele fasciste.

În proiectul de platformă se mai prevedea naționalizarea Băncii Naționale și a altor 18 bănci mari, controlul tuturor cartelurilor și naționalizarea celor din industria de bază.

Platforma cerea, totodată, crearea condițiilor omenești de muncă pentru muncitori și funcționari, stabilirea unor salarii minime în raport cu scumpetea, recunoașterea organizațiilor sindicale, încheierea contractelor colective, libertatea comerțului și a meșteșugurilor etc. Având în vedere continuarea luptei împotriva Germaniei hitleriste, la care și regele își dăduse formal adeziunea, proiectul de platformă nu pune problema desființării monarhiei. În această privință el prevedea doar ca noua constituție a României să fie elaborată mai tirziu, în conformitate cu interesele poporului.

Proiectul de platformă, subliniind însemnătatea istorică pentru poporul român a rolului Armatei Sovietice în eliberarea țării de sub jugul fascist, cerea promovarea unei politici de prietenie sinceră cu U.R.S.S. și încetarea politicii antisovietice, dusă de cercurile reacționare din România.

Proiectul de platformă F.N.D. se încheia cu un apel adresat tuturor partidelor și organizațiilor democratice, de a crea un Front Național-Democratic din reprezentanții cărui să fie format un guvern democrat care să traducă în viață măsurile prevăzute în platformă.

Proiectul de platformă propus de P.C.R. constituia un program revoluționar de acțiune care corespundea năzuințelor mării majorități a poporului. Prin conținutul lui mobilizator, acest program contribuia la dezvoltarea luptei revoluționare în continuă ofensivă. În cursul lunilor următoare, pe baza experienței luptei politice, partidul comunist a introdus în platforma F.N.D. unele modificări de mare importanță, care au dus la lărgirea bazei

¹⁶ Textul proiectului a fost publicat în *Scînteia* din 27 septembrie 1944.

de masă a Frontului Național-Democratic și la întărirea influenței sale politice.

După ce proiectul de platformă elaborat de P.C.R. a fost larg dezbătut și i s-au adus unele modificări neînsemnate, o serie de partide și organizații democratice au aderat la el, închegându-se astfel Frontul Național-Democratic (F.N.D.) a cărui coloană vertebrală o constituia Frontul Unic Muncitoresc.

Frontul Plugarilor, condus de dr. Petru Groza, a subliniat în hotărîrea sa de adeziune că „platforma conține cererile principale ale populației orășenești și satești a țării”¹⁷.

În hotărîrile M.A.D.O.Sz.-ului (denumit din noiembrie 1944 Uniunea Populară Maghiară) cu privire la aderarea acestei organizații democratice la platforma F.N.D. se spunea:

„Noi, ungurii din România, nu putem despărți pentru nici un moment soarta noastră de soarta fraților noștri români. Uniunea pe țară a muncitorilor unguri din România a fost și în trecut adeptă neclintită a conlucrării pașnice între cele două popoare. A trăit strîns legat de urmașii lui Horea, Cloșca și Crișan. Ea cere acum să strîngă și mai mult această legătură în spiritul lui Budai Nagy Antal și al lui Gheorghe Doja”¹⁸.

Împreună cu Frontul Plugarilor și M.A.D.O.Sz.-ul, la platforma F.N.D. și-au dat adeziunea Comisia de organizare a mișcării sindicale unite, Uniunea Patrioților, Uniunea Tineretului Comunist, Uniunea Tineretului Socialist, Organizația Femeilor Democratice și alte organizații democratice, profesionale și culturale, ca Societatea scriitorilor români, Partidul socialist-țărănesc etc.

Platforma F.N.D. a fost întîmpinată cu entuziasm de masele largi ale poporului muncitor. Adunarea ceferiștilor din București din 29 septembrie 1944 a salutat în rezoluția adoptată elaborarea proiectului de platformă F.N.D. și a exprimat dorința maselor muncitoare de a lupta pentru înfăptuirea acestuia¹⁹. Rezoluții identice au fost adoptate de muncitorii de la numeroase întreprinderi din Capitală și din alte orașe ale țării. Clasa muncitoare vedea în platforma F.N.D. acel program a cărui înfăptuire corespundea cerințelor ei. Prevederile platformei mobilizau muncitorii la acțiuni revoluționare.

Platforma F.N.D. a fost aprobată și de țărănimea muncitoare. Reprezentanții sateelor Buciumeni, Vasilați, Aprozi etc., din fostul județ Ilfov, după ce au discutat platforma, au adoptat o hotărîre în care declarau că vor lupta pentru înfăptuirea ei, căci o considerau „ca pe propria platformă a țăranilor”²⁰. Platforma a avut un răsunet identic și la țăranii din alte județe ale țării. Imediat după publicarea platformei au început să ia ființă, sub conducerea P.C.R. și cu sprijinul organizațiilor de masă democratice (Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, M.A.D.O.Sz. etc.), comitete țărănești care treceau la acțiuni revoluționare la sate.

Entuziasmul maselor populare manifestat față de platforma F.N.D. s-a vădit și la adunarea populară de la stadionul ANEF — București, din 8 octombrie 1944, la care au participat peste 100.000 de muncitori, țărani, intelectuali, afirmîndu-și răspicat

¹⁷ *Scînteia* din 2 octombrie 1944.

¹⁸ *Scînteia* din 8 octombrie 1944.

¹⁹ *Scînteia* din 1 octombrie 1944.

²⁰ *Ibidem*.

voința și manifestînd pe străzile Capitalei. Adunarea s-a remarcat și prin faptul că pentru prima oară după 23 august 1944, la o mare manifestație muncitorească au participat și reprezentanții țăranilor, prin Frontul Plugarilor și prin delegațiile de țărani din jurul Bucureștiului, venite să-și exprime voința de luptă pentru pămînt și drepturi.

La numai cîteva zile după marea întrunire populară de la stadionul ANEF, care a cimentat și mai mult unitatea dintre P.C.R. și aripa stîngă a P.S.D., a consolidat alianța cu Frontul Plugarilor, a întărit lupta comună cu Uniunea Patriotilor, Sindicatele Unite și M.A.D.O.Sz.-ul, s-a hotărît formarea unui Consiliu F.N.D. care să exprime în mod unitar voința celor două partide muncitorești și a organizațiilor democratice și patriotice. În acest Consiliu care s-a format la 12 octombrie 1944 au intrat reprezentanții partidelor și organizațiilor democratice aderente la F.N.D.²¹. Constituirea Consiliului F.N.D. a însemnat un mare succes al luptei P.C.R. în ceea ce privește gruparea în jurul și sub conducerea clasei muncitoare a tuturor forțelor democratice și izolarea reacțiunii.

Din inițiativa P.C.R., Consiliul F.N.D. a luat imediat după constituire decizia de a comunica conducerii partidelor național-țărănesc și național-liberal hotărîrea pe care a adoptat-o, de a desființa Blocul Național-Democratic, format în luna iunie 1944, din partidele comunist, social-democrat, național-țărănesc, național-liberal și de a invita aceste partide să adere la F.N.D.²². După cîteva zile de eschivare, cele două partide burghezo-moșierești au refuzat să intre în F.N.D.

Denunțarea acordului privitor la înființarea B.N.D. a fost un act tactic foarte important al partidului comunist. B.N.D. neavînd un program concret de măsuri care să fie îndeplinit după răsturnarea dictaturii militare-fasciste, era folosit de partidele burghezo-moșierești și de monarhie în scopul de a afirma că în toată activitatea lor se conduc după prevederile Blocului Național-Democratic și după înțelegerea celor patru partide care îl alcătuiau. Propunerea adresată partidelor „istorice” de a adera la platforma F.N.D. permitea membrilor de rînd și cadrelor conducătoare cinstite să contribuie la realizarea platformei și în același timp la demascarea politicii antipopulare a conducătorilor reacționari ai acestor partide.

Liderii partidelor burghezo-moșierești s-au împotrivit cu înverșunare realizării platformei F.N.D. Ei au căutat să folosească puterea economică și pozițiile cheie pe care le dețineau în guvernele cu majoritate reacționară, pentru a submina eforturile forțelor populare îndreptate spre desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice. Conducătorii partidelor „istorice” își dădeau seama că realizarea prevederilor platformei F.N.D. ducea la îngustarea considerabilă a bazei lor social-economice și la întărirea continuă a influenței P.C.R. asupra maselor largi populare.

Activitatea politică intensă desfășurată de P.C.R. pentru organizarea și mobilizarea maselor populare a avut drept rezultat o creștere impetuoasă a luptei revoluționare. În toate colțurile țării, rîndurilor forțelor democratice și patriotice li se alăturau tot mai mulți oameni cinstiți, hotărîți să lupte pentru o viață mai bună, pentru progresul patriei. La 24 septembrie

²¹ Arhiva centrală a Institutului de Istorie a Partidului de pe lîngă C.C. al P.C.R. Fond 49, dos. 143, filele 3—4 (proces-verbal de constituire a F.N.D.).

²² *Scînteia* din 15 octombrie 1944.

1944, peste 25.000 de oameni ai muncii din București au demonstrat pe stadionul ANEF pentru unirea tuturor forțelor democratice, pentru nimicirea fascismului și a forțelor reacționare; la 8 octombrie, peste 100.000 de muncitori, țărani și intelectuali cereau formarea unui guvern F.N.D.; la 7 noiembrie, 300.000 de cetățeni ai Capitalei au manifestat, la chemarea P.C.R. și a celorlalte organizații politice grupate în F.N.D., cu prilejul celei de-a 27-a aniversări a Marii Revoluții Socialiste din Octombrie; la sfârșitul lunii noiembrie 200.000 cetățeni ai Capitalei, mobilizați de F.N.D., au manifestat împotriva acțiunilor mîrșave ale ministrului de interne N. Penescu, care s-a dovedit a fi un înrăit dușman al maselor. Demonstrații și mitinguri asemănătoare se desfășurau la Brașov, Craiova, Ploiești, Tîrgoviște, Constanța, Cluj, Arad, Timișoara etc. Pretutindeni creștea valul luptei forțelor revoluționare. Clasa muncitoare organizată în sindicatele unite se manifesta din ce în ce mai puternic ca forță conducătoare a poporului. Întrucît guvernele cu majoritate reacționară nu luau măsuri concrete pentru îndepărtarea elementelor fasciste din întreprinderi, muncitorii treceau ei înșiși, sub conducerea P.C.R., la epurarea întreprinderilor. Muncitorii curățau întreprinderile de elementele fasciste, reacționare și introduceau controlul muncitoresc asupra producției și repartiției.

Hotărîrea de luptă și combativitatea clasei muncitoare, acțiunile sale unite, au influențat puternic celelalte pături de oameni ai muncii, ceea ce se reflecta în creșterea în intensitate și lărgime a luptei revoluționare.

Mișcarea maselor populare grupate în jurul clasei muncitoare ia în întreaga țară o amploare tot mai mare, elementele noii puteri revoluționare care înfăptuiau programul F.N.D. peste capul majorității reacționare din guvern se afirmă tot mai puternic. Condușe de P.C.R., cele mai largi mase populare iau cu asalt prefecturile, preturile, primăriile, punînd în fruntea acestora oameni aleși din popor. Astfel, în octombrie 1944, în regiunea Constanța, la Mangalia, Izvorul Mare, Corbu, Tuzla, Pecineaga, Negru-Vodă, Mihai Viteazu, Viișoara — țăranii izgonesc pe primarii antonescieni, înlocuindu-i cu primari aleși de popor²³. În comunele din jurul Capitalei s-a petrecut același fenomen²⁴. La Constanța primăria este ocupată la începutul lunii noiembrie de oamenii muncii conduși de comuniști. După numai două zile, muncitorii, sprijiniți de țăranii din județ, iau cu asalt prefectura. În fruntea județului este instalată o conducere democratică. Acțiuni asemănătoare s-au desfășurat la Galați, Tulcea, Tîrgoviște și în alte părți ale țării²⁵. La sfîrșitul lunii noiembrie 1944, în peste 30 de județe ale țării din totalul de 58, funcționau prefecți instalați prin acțiunea revoluționară a maselor populare²⁶.

²³ *Din lupta P.C.R. pentru încheierea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945. Studii și referate monografice*, vol. I, E.S.P.L.P., p. 28—29.

²⁴ Arhiva centrală a I.I.P., dos. 288, fila 3/5.

²⁵ Ibidem, fila 2/4—3/5.

²⁶ I. Necșa, *Aspecte din lupta pentru instaurarea unor autorități locale democratice*, în *Studii*, nr. 4, din 1959, p. 298.

Referindu-se la aceste acțiuni „violente“ ale maselor populare, ministrul de interne de atunci, național-tărănistul N. Penescu, în expunerea sa asupra situației interne prezentată în ședința Consiliului de Miniștri din 20 noiembrie 1944, raporta cu amărăciune: „Aceasta înseamnă domnilor, că acolo, la periferie, se întâmplă altfel decât ceea ce colegii noștri din guvern hotărâsc și decât ceea ce decide guvernul”²⁷. Domnul ministru avea dreptate, poporul condus de P.C.R. acționa „altfel” decât „decidea” majoritatea reacționară din guvern. Poporul ducea o luptă revoluționară pentru traducerea în viață a platformei F.N.D.

La chemarea P.C.R., țărănimea trece în toamna anului 1944 la acțiune pentru îndeplinirea imediată a reformei agrare, în conformitate cu prevederile platformei F.N.D. În unele județe se trece încă în cursul lunilor octombrie-noiembrie 1944 la exproprierea și împărțirea pe cale revoluționară a moșilor criminalilor de război țăranilor fără pământ sau cu pământ puțin (Cluj, Dolj etc.). Valul mereu crescând al luptei maselor populare a dus la răsturnarea într-un timp de câteva luni după insurecția armată a două guverne cu majoritate reacționară. În guvernul de sub președinția generalului N. Rădescu, instaurat la 6 decembrie 1944, în pofida manevrelor reacțiunii, F.N.D. și-a menținut și consolidat pozițiile. În noul guvern, F.N.D. avea poziții însemnate: vicepreședinția Consiliului de Miniștri, 6 ministere și 3 subsecretariate de stat²⁸.

În focul luptelor revoluționare ale maselor au apărut și s-au dezvoltat elemente ale noii puteri democrat-populare — F.N.D., gărzile patriotice înarmate, comitetele sindicale din întreprinderi, uzine și fabrici, comitetele țărănești, care se opuneau puterii burghezo-moșierești și îndeplineau importante măsuri politice și economice cu caracter democratic.

Creșterea și lărgirea luptei revoluționare, folosirea de către forțele democratice a pozițiilor lor din guvern, din aparatul de stat central și local, zădărniceau din ce în ce mai mult diferitele manevre reacționare ale burgheziei și moșierimii, cercurile lor conducătoare în frunte cu liderii partidelor „istorice” izolându-se tot mai mult de popor.

Intensificarea luptei revoluționare a maselor largi populare a adâncit deruta în rândurile claselor exploatatoare, provocând noi disensiuni și sciziuni în rândurile grupărilor politice burgheze²⁹. În P.N.Ț. numeroși membri și chiar unele organizații locale cereau conducerii să renunțe la poziția ostilă față de revendicările politice și economice ale maselor și să sprijine acțiunile forțelor democratice. În cadrul P.N.L., Gh. Tătăreanu, după în-

²⁷ Arhiva centrală a I.I.P., dos. 288, fila 4/1.

²⁸ Vicepreședintele era dr. Petru Groza, cele 6 ministere: Ministerul Comunicațiilor, al Justiției, al Educației Naționale, al Muncii, al Asigurărilor Sociale, al Minorităților Naționale; iar cele 3 subsecretariate de stat erau: la Ministerul Afacerilor Interne, al Agriculturii și Domeniilor și al Economiei Naționale.

²⁹ Vezi articolul lui P. Nichita, *Activitatea desfășurată de Partidul Comunist Român în primele luni ale anului 1945 în vederea lărgirii bazei de masă a Frontului Național-Democratic și întăririi influenței sale politice*, în AIIP, nr. 5, din 1963.

cercarea nereușită de a lichida vechile fricțiuni cu cercurile conducătoare ale partidului, a trecut în decembrie 1944 la constituirea unei noi grupări liberale.

Aceste manifestări arătau că în partidele burghezo-moșierești existau unele elemente și grupări care inclinau spre forțele democratice și puteau fi atrase de partea acestora.

În vederea consolidării unității de acțiune a tuturor forțelor democratice, a întăririi colaborării în cadrul F.N.D., la 24 decembrie a avut loc o ședință comună a grupărilor din F.N.D. la care au participat miniștri, reprezentanți ai forțelor democratice și delegați din partea tuturor partidelor și organizațiilor democratice. La această ședință, Gheorghe Gheorghiu-Dej, analizând situația creată în țară după instaurarea guvernului Rădescu, a arătat că forțele reacționare au trecut la o acțiune bine organizată, folosind mijloace multiple împotriva Frontului Național-Democratic. Atrăgând atenția asupra faptului că în rândurile F.N.D. se manifestase în acea vreme tendința de a acorda o importanță exagerată luptei de sus, dinlăuntrul guvernului, împotriva forțelor reacționare, în detrimentul luptei de jos, din afara guvernului — Gheorghe Gheorghiu-Dej arăta în continuare, că în acea etapă sarcina principală a partidelor și organizațiilor democratice din F.N.D. era intensificarea activității în vederea cuceririi maselor celor mai largi de partea forțelor democratice, a demascării și izolării de masă a forțelor reacționare. La propunerea P.C.R., ședința a hotărât adoptarea unui plan de acțiune comun pentru toate grupările din F.N.D. în vederea dejucării manevrelor forțelor reacționare. Planul de acțiune prevedea ca partidele și organizațiile democratice, fiecare în parte sau toate în comun, să organizeze întruniri în întreprinderi, instituții, la sate, care să aibă drept obiectiv principal demascarea forțelor reacționare, clarificarea și organizarea maselor³⁰.

Stabilirea tacticii comune a tuturor forțelor politice antihitleriste și democratice în acea perioadă a luptei revoluționare a contribuit la consolidarea Frontului Național-Democratic, la ridicarea avântului de luptă a maselor populare.

În lupta revoluționară pentru dezvoltarea țării pe drumul democrației și progresului, forțele populare în plină desfășurare, sub conducerea P.C.R., au înfrînt, rînd pe rînd, împotrivirea reacțiunii grupate în jurul monarhiei și a partidelor național-țărănesc și național-liberal. Ținînd seama de schimbarea continuă, în procesul luptei revoluționare, a raportului de forțe între clase în favoarea maselor populare, la începutul anului 1945 F.N.D. a lansat lozinca luptei nemijlocite pentru instaurarea puterii populare și a chemat țărănimea muncitoare să treacă imediat la înfăptuirea de jos a reformei agrare.

Analizînd situația creată, luînd în considerare lupta revoluționară mereu crescîndă a maselor populare, P.C.R. a elaborat și a publicat la sfîrșitul

³⁰ Arhiva centrală a I.I.P. fond 49, dos. 143, filele 46—61; cf. Al. Gh. Savu, *Lupta maselor populare pentru instaurarea guvernului democrat (23 august 1944—6 martie 1945)*, în *AIIP*, nr. 4, din 1961, p. 78.

lunii ianuarie 1945 „Programul de guvernare al F.N.D.” prezentat de Gheorghe Gheorghiu-Dej spre discutare tuturor partidelor și organizațiilor democratice în ședința Consiliului F.N.D. din 24 ianuarie 1945³¹ și însoțit de Partidul Social-Democrat, Sindicatele Unite, Frontul Plugarilor, Madosz și Uniunea Patrioților. Acest program concretiza linia tactică a partidului comunist, conținea concluziile trase de partid în momentul istoric respectiv, prevedea măsurile ce trebuiau îndeplinite după cucerirea puterii de către forțele democratice.

Lansarea programului de guvernare al F.N.D. marca un nou pas important în lupta forțelor democratice conduse de P.C.R. pentru lichidarea dominației reacțiunii în guvern și aducerea la cîrma țării a unui guvern democratic. „Experiența făcută de la 23 august 1944 și pînă astăzi — se sublinia în noul program — demonstrează clar întregului popor român că așezarea la cîrma țării a unor guverne în care predomină elementele reacționare, împiedică stabilirea unor relații de prietenie sinceră și durabilă cu U.R.S.S. și cu celelalte țări democratice, împiedică reala democratizare a țării, împiedică scoaterea ei din situația gravă în care se găsește și, în fine, o împiedică să-și cucerească locul în rîndurile popoarelor iubitoare de pace și libertate”³².

Programul preciza că numai un guvern democrat „ieșit din concentrarea într-un singur front F.N.D. a tuturor forțelor democratice legate temeinic pe baza unui program unitar de guvernare a țării” e capabil să stabilească relații de prietenie cu Uniunea Svoietică, cu țările vecine și cu toate țările democratice, să pună capăt speculei, scumpetei, haosului economic și să facă să înceteze suferințele maselor populare, ale muncitorilor, țăranilor, funcționarilor și intelectualilor.

Noul program al F.N.D. relua prevederile cu caracter antifascist și antifeudal cuprinse în platforma F.N.D. din septembrie 1944. Astfel, el prevedea: participarea cu maximum de efort la războiul antihitlerist, îndeplinirea riguroasă a convenției de armistițiu, înlăturarea elementelor fasciste, antonesciene și sabotoare din fruntea întreprinderilor publice și particulare, măsuri severe împotriva sabotajelor și speculanților, arestarea și judecarea criminalilor de război, lichidarea completă a legionarismului și a tuturor rămășițelor hitleriste-fasciste, curățirea aparatului de stat de toate elementele fasciste și profasciste, îndeplinirea unei politici democratice și de înfrățire între poporul român și naționalitățile conlocuitoare. În program se prevedea trecerea la îndeplinirea imediată a reformei agrare, indicîndu-se și principiile ce urmau să stea la baza acesteia: confiscarea pămînturilor criminalilor de război, ale moșierilor fugiți cu hitleriștii, ale sabotajilor, precum și a suprafetelor ce depășeau 50 ha ale celorlalți moșieri. Precizarea că pămînturile mănăstirești și bisericesti erau exceptate de la confiscare avea o mare însemnătate politică, smulgînd din mîna reacțiunii posibilitatea de a folosi împotriva revoluției o parte a clerului și influența de care acesta se bucura în diferite pături ale maselor populare.

Programul de guvernare al F.N.D. preciza și atitudinea față de meseriași, comercianți și industriași, prevăzînd sprijinirea „tuturor factorilor economici”, care voiau să colaboreze cîntit la refacerea întreprinderilor, la reorganizarea și ridicarea producției.

Noul program înșcria ca sarcină a forțelor democratice ridicarea nivelului economic, cultural și sanitar al muncitorilor și al tuturor salariaților, precum și prevenirea șomajului.

³¹ Arhiva centrală a I.I.P. fond. 49, dos. 143, filele 110—122 și *Scînteia* din 29 ianuarie 1945.

³² *Ibidem*.

Din programul de guvernare al F.N.D. lipsea prevederea naționalizării marilor bănci și a întreprinderilor industriale de bază ale țării, care figurase în platforma F.N.D. din septembrie 1944. Lipsa acestei prevederi nu era întâmplătoare.

În etapa respectivă, România avea o situație specifică ce nu putea fi comparată cu aceea a țărilor apropiate. România forma un nod de contradicții launtrice și externe care făceau să se ciocnească aici o serie întreagă de tendințe, de tentative, de acțiuni duse pe de o parte pentru binele real al țării și al poporului muncitor, iar pe de altă parte pentru a împiedica ca România să fie independentă din punct de vedere economic și politic. Această situație specifică a țării necesita gruparea cât mai largă în jurul și sub conducerea clasei muncitoare a forțelor democratice și patriotice, concentrarea tuturor forțelor care cădeau de acord măcar asupra unor puncte din programul F.N.D. Problemele excepțional de complexe care stăteau în fața poporului muncitor din țara noastră în acea etapă istorică cereau mobilizarea cât mai largă a poporului în jurul programului F.N.D. Partidul comunist tindea să unească toate forțele antifasciste și patriotice, inclusiv forțele interesate în înfrângerea Germaniei hitleriste din sânul burgheziei. Aceasta era singura linie politică justă, care asigura P.C.R.-ului posibilitatea de a izola partidele burghezo-moșierești.

Includerea naționalizării marilor bănci și a întreprinderilor industriale de bază ale țării în programul F.N.D. din septembrie 1944, care urmărea în esență desăvârșirea revoluției burghezo-democratice, provoca confuzii în privința sarcinilor imediate și făcea ca acea parte a burgheziei liberale care era interesată în a se alătura forțelor democratice, să se coalezeze în jurul programului partidelor „istorice”. Lozinca naționalizării, „creație” a lui L. Pătrășcanu, producea panică, teamă și dezorientare, evaziune de valori peste graniță în dauna intereselor economice, financiare, materiale, ale țării. „Lansarea lozincii naționalizării marilor bănci și a întreprinderilor de bază și includerea ei în platforma F.N.D. a fost acceptată fără o analiză temeinică, absolut concretă, a tuturor factorilor care stăteau la baza schimbărilor produse în țară, a fost o lipsă de abilitate politică, de supleț necesară momentului politic” — arăta Gheorghe Gheorghiu-Dej³³.

Prin înlăturarea din programul F.N.D. a punctului privitor la naționalizare, devenea posibilă o colaborare cu acea parte a burgheziei care suferise și ea unele prejudicii economico-financiare în urma acaparării unor poziții principale în economia națională de către monopolurile germane și era interesată să participe la lupta contra Germaniei hitleriste, dar era ostilă naționalizării industriei, fiind proprietara unor întreprinderi industriale și bancare.

Scoaterea din program a acestui punct corespundea în totul cerințelor momentului istoric și crea posibilități noi partidului comunist, de a intensifica mișcarea revoluționară a întregului popor împotriva politicii antinaționale a guvernului Rădescu, făcând posibilă colaborarea cu forțele politice din afara F.N.D.

Într-un timp scurt, programul de guvernare al F.N.D. a căpătat sprijinul călduros al marei majorități a poporului.

Programul a fost salutat și sprijinit cu entuziasm de delegații Congresului Sindicatelor Unite din România (26—30 ianuarie 1945) și de masele largi ale muncitorimii. El era discutat în întreprinderi, fabrici și uzine. Muncitorii și funcționarii progresiști vedeau în el un program care corespundea intereselor lor vitale. Muncitorii celei mai importante întreprinderi metalurgice din Capitală, „Malaxa”, au adoptat la adunarea lor generală o rezoluție în care se spunea că ei nu vor înceta lupta pînă ce nu se va instaura un guvern al F.N.D.³⁴. Rezoluții asemănătoare au fost adoptate în toate întreprinderile din București, Ploiești, Brașov și alte orașe din țară. Femeile muncitoare s-au angrenat de asemenea în lupta pentru realizarea programului. La 31 ianuarie 1945, în Capitală a avut loc prima conferință pe țară a femeilor muncitoare din România. Participantele la conferință s-au angajat să lupte pentru formarea

³³ Arhiva centrală a I.I.P. fond. 3, dos. 3, fila 65.

³⁴ *Scînteia* din 2 februarie 1945.

unui guvern al F.N.D., singurul în măsură să transforme în realitate revendicările democratice³⁵.

Țărănimia a răspuns de asemenea cu căldură la programul de guvernare al F.N.D. Politica guvernelor cu majoritate reacționară și atitudinea partidelor burghezo-moșierești față de reforma agrară o convingeau tot mai mult că guvernele cu majoritate reacționară și partidele național-țăranesc condus de I. Maniu și național-liberal condus de D. Brătianu sînt împotriva satisfacerii cerințelor lor juste. În rezoluțiile adoptate la adunările ținute, țărani se ridicau împotriva tacticii tergiversărilor și a manevrelor guvernelor cu majoritate reacționară și a partidelor „istorice”. Astfel, adunarea generală a țăranilor din satul Glogoveni (în fostul județ Vlașca) din 20 septembrie 1944 a adoptat o rezoluție în care se spunea: „Reforma agrară nu poate fi prilej de tirguală între moșieri și reprezentanții țăranilor. Datoria guvernului este să treacă îndată la înfăptuirea ei, pentru că așa cer marile interese ale poporului”³⁶.

Cu ajutorul P.C.R., organizația politică țărănească de masă, Frontul Plugarilor, și-a lărgit sfera de influență, cuprinzînd pături din ce în ce mai numeroase ale țărănimii. În momentul publicării programului de guvernare al F.N.D., organizații ale Frontului Plugarilor existau aproape în întreaga țară, iar numărul membrilor creștea într-un ritm rapid. Comitetele țărănești formate în mare majoritate din membrii Frontului Plugarilor sprijineau cu hotărîre programul de guvernare al F.N.D. Răspunzînd la chemările F.N.D., țăranii participau activ la mitingurile care aveau loc în orașele țării și cu ajutorul muncitorilor trimiși la sate, se ridicau la luptă pentru lichidarea proprietății moșierești.

Intelectualii și păturile mijlocii de la orașe sprijineau de asemenea noul program al F.N.D. În adunările organizate de Uniunea Patrioților și de alte organizații democratice, ei discutau prevederile programului, manifestîndu-și solidaritatea cu acest program.

Sprijinul unanim al maselor populare acordat programului de guvernare al F.N.D. dovedea că cele mai largi mase populare s-au convins din proprie experiență că guvernele cu majoritate reacționară și partidele reacționare duc o politică antipopulară și că numai F.N.D. condus de partidul comunist poate forma un guvern democratic, capabil să asigure satisfacerea revendicărilor economice și politice ale poporului.

Programul de guvernare al F.N.D. a găsit aprobare și în rîndurile anumitor pături ale burgheziei. Tot mai mulți membri de rînd și întregi organizații locale ale P.N.Ț. și P.N.L., dîndu-și seama de caracterul antipopular al politicii cercurilor conducătoare, au părăsit aceste partide și s-au alăturat luptei forțelor democratice. În februarie 1945 au aderat la F.N.D. organizațiile locale ale P.N.Ț. și P.N.L. din Iași, Satu Mare, Bistrița, Dej, organizațiile P.N.Ț. din Romanai, Constanța, Vaslui, organizațiile P.N.L. din Neamț, Dimbovița etc.³⁷.

La 23 februarie 1945 un grup numeros de fruntași ai P.N.Ț. în frunte cu Anton Alexandrescu, pe atunci secretar general al tineretului P.N.Ț., a declarat că se desolidarizează de politica și activitatea reacționară a con-

³⁵ *Scînteia* din 4 februarie 1945.

³⁶ *Scînteia* din 29 ianuarie 1945.

³⁷ P. Nichita, *art. cit.*, p. 11.

ducerii P.N.Ț. și că aderă la programul de guvernare al F.N.D. În declarația făcută cu acest prilej, ei au demascât politica profascistă a lui Maniu, Mihalache și a altor conducători reacționari ai P.N.Ț., legăturile lor strânse cu legionarii, chemînd membrii P.N.Ț. să adere la programul de guvernare al F.N.D.³⁸ La „Comitetul de inițiativă” format de acest grup au aderat multe organizații ale P.N.Ț.

În vederea formării unui guvern democratic, Consiliul F.N.D., discutînd în mai multe ședințe problema colaborării cu gruparea liberală condusă de Tătăărăscu, s-a pronunțat pentru colaborarea cu această grupare³⁹. După insurecția armată, reprezentanții acestei grupări au avut o poziție favorabilă forțelor democratice. În ianuarie 1945, în condițiile trecerii la ocuparea în masă a moșiilor și ale intensificării luptei maselor populare pentru cucerirea puterii, Gh. Tătăărăscu, apreciind în mod realist situația internă și externă a României, a ajuns la concluzia că colaborarea cu F.N.D. în perioada respectivă era în folosul grupării pe care o reprezenta. El s-a declarat de acord cu o parte din reformele democratice preconizate de F.N.D.

Cu toate acestea, în situația istorică de atunci, cînd toate puterile trebuiau mobilizate și dirijate spre distrugerea definitivă a Germaniei hitleriste și refacerea economică a țării, cînd P.C.R. își îndrepta lovitura principală împotriva forțelor de bază ale burgheziei și moșierimii care trebuiau înlăturate de la putere, colaborarea cu gruparea liberală condusă de Tătăărăscu în cadrul unui guvern „constitua un factor pozitiv”⁴⁰. Tactica P.C.R. față de gruparea burgheză a lui Tătăărăscu a fost întru totul justă, deoarece aceasta a înlesnit forțelor democratice să folosească contradicțiile din rîndul claselor exploatatoare pentru îndeplinirea sarcinilor primei etape a revoluției populare.

În acest fel, ca urmare a activității politice și organizatorice desfășurate de P.C.R., cu toate manevrele și eforturile forțelor reacționare de a scinda F.N.D.-ul, de a distruge unitatea de acțiune a forțelor democratice, Frontul Național-Democratic se întărea din zi în zi, devenea o puternică armă în mîna P.C.R. pentru realizarea cu succes a planului său strategic.

„În decurs de cîteva luni după 23 August — arăta Gheorghe Gheorghiu-Dej —, partidul a reușit să cîștige de fapt majoritatea poporului, să faurească un larg front democratic, care cuprindea pe muncitori, țărani, intelectuali, păturile mijlocii de la orașe, masele de femei și tineret, oamenii muncii aparținînd naționalităților conlocuitoare”⁴¹.

În cursul lunilor ianuarie-februarie 1945, lupta revoluționară a maselor populare conduse de P.C.R. intră într-o fază nouă, faza hotărîtoare a bătăliei pentru putere. În întreaga țară se desfășoară un neîntreput val de

³⁸ *Scînteia* din 25 februarie 1945.

³⁹ În gruparea liberală condusă de Tătăărăscu a intrat o parte din marii capitaliști grupați în special în jurul „Băncii de Credit Român” și o parte importantă a burgheziei mijlocii și a chiaburimii.

⁴⁰ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*, ed. IV, p. 103.

⁴¹ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*, 1959—1961, p. 12.

mitinguri și demonstrații. în care forțele democratice cereau înfăptuirea neîntârziată a prevederilor cuprinse în programul de guvernare al F.N.D. La marea manifestație populară ținută la 30 ianuarie 1945 în Capitală, cei peste 300.000 de participanți au cerut ca revendicări imediate „Guvern F.N.D.” și „Pământ țăranilor”⁴². La 4 februarie 1945, peste 40.000 de cetățeni din Ploiești, muncitori din fabrici, petroliști și țărani din împrejurimi, demonstrează împotriva guvernului Rădescu, pentru constituirea unui guvern F.N.D. La Constanța, 30.000 de oameni ai muncii demonstrează sub lozincile P.C.R., pentru înfăptuirea aceluiași doleanțe. La Timișoara și la Arad, 60.000 de cetățeni cer aplicarea în practică a platformei F.N.D. și înlăturarea guvernului Rădescu.

Cu sprijinul clasei muncitoare și sub conducerea P.C.R. țărănimea muncitoare intensifică tot mai mult lupta pentru înfăptuirea reformei agrare. La 10 februarie Frontul Plugarilor a adresat maselor țărănești un manifest în care se spunea: „Țărani și țărance! De la guvernul care este acum la putere nu aveți nimic bun de așteptat. Nu avem timp de pierdut... Soarta voastră este în mâinile voastre... adunați-vă puterile și înfăptuiți imediat reforma agrară”⁴³. Răspunzând chemării, Comitetele țărănești, care se extindeau în întreaga țară, confiscau și împărțeau pământul moșierilor⁴⁴. Pînă la 6 martie 1945, marea majoritate a moșiilor boierești fuseseră expropriate și împărțite pe cale revoluționară țăranilor fără pământ și cu pământ puțin.

Se intensifica lupta maselor populare și pentru înlocuirea primarilor, pretorilor și prefecților reacționari. Procesul de ocupare cu forța a primăriilor, preturilor și prefecturilor a cunoscut o creștere continuă, astfel că la începutul lunii martie 1945, din cele 60 de județe existente, în 58 funcționau prefecți aleși de popor. În aceste județe se desfășura o activitate independentă de directivele autorității centrale reacționare⁴⁵.

Acționînd pe baza Platformei F.N.D., prefecții și primarii democrați, cu sprijinul maselor, au luat măsuri pentru reprimarea speculei, aprovizionarea populației cu lemne și combustibil, demiterea elementelor fasciste din organele de stat etc. În județele conduse de prefecți aleși de popor nu au mai fost aplicate deciziile, ordinele și dispozițiile cu caracter antidemocratic date de majoritatea reacționară a guvernului sau de alte organe de stat.

Democratizarea aparatului de stat a fost o formă specifică sub care a început în țara noastră. încă în perioada premergătoare instaurării guvernului de largă concentrare democratică, procesul sfărîmării aparatului de stat burghezo-moșieresc și al creării noului aparat de stat democrat-

⁴² *Scînteia* din 1 februarie 1945.

⁴³ *Frontul Plugarilor* din 10 februarie 1945.

⁴⁴ Fapte concrete privind ocuparea pe cale revoluționară a moșiilor boierești vezi în *Din lupta P.C.R. pentru încheierea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945. Studii și referate monografice*, vol. I, II, III.

⁴⁵ *Scînteia* din 24 iunie 1945.

popular. Menținînd vechea formă de organizare a statului, vechile organe și instituții, masele populare le dădeau un conținut nou, democratic, folosindu-le cu succes în lupta pentru înlăptuirea sarcinilor revoluției⁴⁶.

În luna februarie 1945, în condițiile schimbării raportului de forțe în favoarea revoluției, cînd masele populare puseseră stăpînire pe străzi, dețineau poziții importante în guvern, precum și în numeroase organe locale ale puterii de stat, cînd comitetele țărănești izgoneau pe moșieri, cînd reacțiunea pierdea poziție după poziție, conflictul dintre forțele revoluționare și cele reacționare s-a ascuțit la maximum. Masele populare conduse de P.C.R. acționau hotărît pentru cucerirea puterii, iar forțele reacționare făceau ultimele încercări de a-și păstra puterea politică. Pentru a-și menține pozițiile politice, reacțiunea a încercat să înăbușe în singe mișcarea revoluționară. Susținut de reacțiunea internă și cîntînd pe sprijinul activ al cercurilor imperialiste străine, Rădescu a hotărît să-și apere poziția sa politică prin folosirea violenței împotriva maselor populare, pășind astfel pe o cale aventuristă și criminală⁴⁷. Forțele reacționare grupate în jurul monarhiei au inițiat provocări fasciste ca aceea din sala „Aro” în București, sau cea de la uzinele „Malaxa”, au modificat componența guvernului fără știrea și consimțămîntul miniștrilor reprezentanți ai F.N.D.

Ca răspuns la provocările fasciste ale lui Rădescu și la acțiunile huliganice ale bandelor fasciste-reacționare, la chemarea F.N.D. s-au ținut puternice demonstrații populare în întreaga țară, la care au participat zeci și zeci de mii de cetățeni, cerînd demisia imediată a guvernului cu majoritate reacționară. În zilele de 10—13 februarie 1945 au demonstrat în Capitală 500.000 de oameni, la Ploiești 60.000, la Brăila 10.000, la Moreni 10.000 etc.

Luînd cuvîntul în numele C.C. al P.C.R. Gheorghe Gheorghiu-Dej, la mitingul ținut în 13 februarie la București, a chemat masele populare la luptă necruțătoare împotriva elementelor fasciste, pentru aplicarea în practică a programului de guvernare al F.N.D. și a asigurat țărănimea de sprijinul deplin al clasei muncitoare⁴⁸.

În aceleași zile, pentru formarea unui guvern F.N.D. au manifestat numeroși oameni ai muncii din Iași, Cluj, Timișoara, Valea Jiului și din alte centre și regiuni ale țării.

Un puternic factor ce susținea uriașa ridicare a maselor conduse de P.C.R. a fost activitatea desfășurată în guvern de reprezentanții F.N.D.,

⁴⁶ Vezi Gh. Țuțui—Al. Gh. Savu, *Lupta maselor pentru instaurarea și consolidarea puterii populare în România, pentru trecerea la revoluția socialistă*, în *Din istoria contemporană a României*, Edit. Științifică, 1965, p. 279—280.

⁴⁷ În ședința Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945, Rădescu a declarat „Am din Dolj, din Dîmbovița, din Ialomița informații că s-a început parcelarea moșiilor. Întreb cu ce drept? În situația pe care o am mă voi opune din toate puterile și dacă este nevoie să ajungem la război civil, îl voi face domnilor, oricare ar fi rezultatul.” (Arhiva centrală a I.I.P., stenograma Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945.)

⁴⁸ *Scînteia* din 15 februarie 1945.

în frunte cu comuniștii. Presiunea mereu crescîndă a reprezentanților forțelor revoluționare asupra majorității reacționare în guvern, îmbinată strîns cu presiunea de jos în continuă creștere a maselor largi populare, a îngustat posibilitatea forțelor reacționare de a se opune mișcării revoluționare. Exprîmînd poziția forțelor democratice față de acțiunile guvernului Rădescu, vicepreședintele Consiliului de Miniștri, dr. Petru Groza, a arătat în ședința Consiliului de Miniștri din 21 februarie 1945 că ultimele acte ale majorității reacționare a guvernului, în frunte cu Rădescu, sînt acte dictatoriale, care încalcă în mod grosolan înțelegerea ce stă la baza guvernului și nu sînt compatibile cu un regim democratic. Dr. Petru Groza a demascat pregătirea de către Rădescu a unei lovituri de stat pentru a introduce dictatura militară deschisă. În consecință, el a cerut demisia guvernului⁴⁹. Această cerere a fost sprijinită și de reprezentantul P.S.D. în guvern, Lotar Rădăceanu⁵⁰.

Generalul Rădescu și majoritatea reacționară a guvernului au refuzat să satisfacă cererea forțelor democratice, afirmînd că ei constituie „majoritatea” și sînt în drept să hotărească soarta guvernului, iar dacă „minoritatea”, adică reprezentanții F.N.D. în guvern, vor să demisioneze, sînt liberi s-o facă.

Reprezentantul P.C.R., Gheorghe Gheorghiu-Dej, în cuvîntarea sa, demascînd cu tărie caracterul provocator al poziției lui Rădescu și a majorității reacționare a guvernului a arătat: „Soluția este demisia dv. și noi o vom obține. Vom ridica poporul și vă vom arăta noi ce înseamnă voința poporului”⁵¹.

În fața intenției clar exprimate de Rădescu atît în ședința Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945, cît și în aceea din 21 februarie 1945, P.C.R. și conducătorii F.N.D. au depus toate eforturile pentru a împiedica planurile reacțiunii de a recurge la represii sîngeroase. „Vom împiedica din toate mijloacele încercarea de a transforma lupta din interior în război civil”⁵² — a declarat Gheorghe Gheorghiu-Dej.

În această situație, cînd cercurile reacționare se pregăteau să împingă țara în ghiarele războiului civil, P.C.R. și-a intensificat munca în rîndurile armatei. Din inițiativa partidului, Consiliul F.N.D. a adresat la 22 februarie 1945 un apel către ofițerii, subofițerii și soldații din armată⁵³. Apelul chema armata să se alăture luptei maselor populare împotriva măsurilor fasciste ale lui Rădescu, pentru înfăptuirea programului de guvernare al F.N.D. Apelul cerea ca armata să refuze executarea ordinelor lui Rădescu și a uneltirilor sale îndreptate împotriva poporului.

Succesele obținute prin lupta revoluționară a maselor muncitorești și țărănești, precum și munca directă desfășurată de P.C.R. în armată au

⁴⁹ Arhiva centrală a I.I.P., stenograma Consiliului de Miniștri din 21 februarie 1945, fila 6.

⁵⁰ Ibidem, fila 26.

⁵¹ Ibidem, fila 94.

⁵² Ibidem, fila 76.

⁵³ *Scînteia* din 25 februarie 1945.

constituit factori care au făcut imposibilă folosirea armatei în scopul înăbușirii în sânge a revoluției.

Intensificându-și pregătirile în vederea reprimării sângeroase a acțiunilor revoluționare ale maselor, reacțiunea își alege ca moment al provocării ziua de 24 februarie 1945, când în Capitală și în toate centrele țării au fost convocate de Consiliul F.N.D. întruniri care cereau demisia imediată a guvernului Rădescu.

În București și în cele mai importante centre ale țării se desfășurau în această zi uriașe demonstrații de stradă. În timp ce 600.000 de cetățeni ai Capitalei demonstra pașnic pe Calea Victoriei sub lozinca „Jos Rădescu“, „Vrem guvern F.N.D.“, din clădirea Palatului regal, din Ministerul de Interne și din Prefectura Poliției Capitalei reacțiunea a deschis focul de mitralieră împotriva manifestanților. Atacul reacțiunii s-a dezlănțuit și în alte centre ale țării. În aceeași zi curgea sânge muncitoresc la Craiova, Caracal, Brașov și în alte localități.

Forța poporului în plin avânt revoluționar a dejucat însă planurile reacțiunii. Provocările fasciste au unit și mai strâns rîndurile forțelor revoluționare în jurul P.C.R. Sute de mii de muncitori, țărani, intelectuali și ostași, la chemarea Consiliului F.N.D., plini de ură împotriva reacțiunii și fascismului, cereau demisia imediată a guvernului și deferirea lui Rădescu judecării pentru crimele comise. Demonstrații uriașe au avut loc la Galați, Iași, Timișoara, Brașov, Ploiești, Constanța, Bacău, Brăila, Sibiu, Sf. Gheorghe, Sighișoara și în alte orașe ale țării. În mai multe localități soldații, refuzînd executarea ordinelor lui Rădescu, au demonstrat împreună cu masele populare.

Lupta maselor populare desfășurată în întreaga țară sub conducerea P.C.R., capacitatea partidului revoluționar al clasei muncitoare de a stăpîni toate formele de luptă au dus la prăbușirea încercărilor reacțiunii de a menține puterea politică cu ajutorul forței armate.

Sub presiunea luptei maselor, Rădescu — pe care monarhia și partidele burghezo-moșierești îl puseseră în fruntea acțiunilor de înăbușire a luptei revoluționare — și ceilalți reprezentanți ai reacțiunii din guvern au fost izgoniți de la putere și la 6 martie 1945 a fost instaurat guvernul democrat sub președinția dr. Petru Groza — guvern în care reprezentanții clasei muncitoare aveau rolul preponderent⁵⁴.

Victoria de la 6 martie 1945 a fost cîștigată prin lupta hotărîtă a masele populare în frunte cu clasa muncitoare, prin unitatea de acțiune între partidul comunist și partidul social-democrat. P.C.R. a reușit într-un timp scurt să demaște și să izoleze principalele forțe reacționare, să unească

⁵⁴ Sub presiunea maselor, Rădescu a fost silit să demisioneze în ziua de 28 februarie 1945, ascunzîndu-se la sediul misiunii engleze în România, de unde a fugit ulterior peste graniță de teama pedepsei care îl aștepta pentru fărâdelegile și crimele săvîrșite. În guvernul instaurat la 6 martie 1945, forțele democratice dețineau președinția Consiliului de Miniștri și 14 ministere din totalul de 17, iar reprezentanților grupării burgheze conduse de Gh. Tătărașcu le reveneau vicepreședinția Consiliului de Miniștri și 3 ministere.

în cadrul F.N.D. clasele și păturile sociale interesate în dezvoltarea democratică a țării și să le conducă pas cu pas în lupta revoluționară mereu crescîndă.

Smulgerea puterii politice din mîinile forțelor reacționare, instaurarea regimului democrat-popular, forma dictaturii revoluționare-democratice a proletariatului și a țărănimii sub conducerea proletariatului au însemnat un pas hotărîtor în procesul revoluției populare din România.

*

În privința clarificării teoretice a verigii principale din perioada 23 august 1944—6 martie 1945, se mai poartă încă discuții. După părerea unora, veriga principală în această perioadă a fost sprijinirea războiului antihitlerist⁵⁵. După cum se știe, în această perioadă P.C.R. a lansat lozinca „Totul pentru front, totul pentru victorie!”. Într-adevăr, sprijinirea războiului antihitlerist era o sarcină foarte importantă, deoarece terminarea victorioasă a războiului soluționa una din cele mai importante contradicții care existau pe atunci în România: contradicția dintre forțele largi democratice și fascismul hitlerist care a ținut țara sub jugul imperialismului german. Cu toate acestea, deși războiul antihitlerist a servit în mod nemijlocit cauza suveranității, independenței și libertății țării și a constituit premiza rezolvării a numeroase probleme — el nu a fost și nu a putut să fie pîrghia soluționării tuturor problemelor fundamentale.

După o altă părere, veriga principală în această perioadă a fost reforma agrară⁵⁶. Reforma agrară constituia desigur una din sarcinile fundamentale care stăteau în fața desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice. Realizarea reformei agrare a însemnat un pas mare spre soluționarea contradicției fundamentale a sistemului economic-social al regimului burghezo-moșieresc: contradicția dintre caracterul forțelor de producție și relațiile de producție capitaliste întrepătrunse cu relații de producție semifeudale. Reforma agrară a contribuit la scoaterea maselor țărănești din sfera influenței partidelor „istorice” și a împins masele țărănești pe poziții potrivnice guvernelor cu majoritate reacționară, a contribuit în același timp și la soluționarea contradicțiilor existente între forțele democratice și cercurile reacționare. Cu toate acestea — după părerea noastră — nici reforma agrară nu poate fi considerată veriga principală a tacticii partidului în perioada respectivă. Concluzia aceasta se desprinde din cercetarea strategiei și tacticii P.C.R.

Din documentele de partid, din operele conducătorilor P.C.R. rezultă că în această perioadă a revoluției populare, direcția în care trebuia dată principala lovitură era demascarea partidelor „istorice” (în special a partidului național-țărănesc) și a social-democraților de dreapta și izolarea lor de țărănime, precum și de păturile mijlocii de la orașe. Rațiunea acestei directive a fost atragerea maselor de bază ale țărănimii și păturilor mij-

⁵⁵ N. Kallós, *art. cit.*

⁵⁶ *Ibidem.*

locii de la orașe spre clasa muncitoare, pentru ca ele să ia parte activă, sub conducerea clasei muncitoare, la lupta pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice. Această linie strategică a determinat P.C.R. să lupte în perioada respectivă pentru cîștigarea majorității poporului și să făurească un larg front democratic, menit să cuprindă pe muncitori, țărani, intelectuali, păturile mijlocii de la orașe, masele de femei, tineretul, pe oamenii muncii aparținînd naționalităților conlocuitoare.

Cadrul organizatoric al rezolvării acestei probleme a fost F.N.D.-ul. Stringerea tuturor forțelor democratice și patriotice în jurul clasei muncitoare în cadrul F.N.D.-ului a fost pîrghia care a promovat soluționarea tuturor problemelor fundamentale în această perioadă a revoluției populare. Organizarea și mobilizarea maselor largi populare în cadrul F.N.D. a constituit premiza rezolvării adecvate a contradicției existente între forțele democratice și forțele reacționare, o premiză a cuceririi puterii politice de către clasa muncitoare și țărănimea muncitoare.

De la începutul existenței sale, F.N.D.-ul a constituit instrumentul organizării și mobilizării maselor largi populare în desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice. Datorită muncii uriașe desfășurate de P.C.R. pe linia organizării maselor populare, datorită lozincilor F.N.D.-ului care reflectau politica justă a partidului comunist înțeleasă și aprobată de mase, s-a format treptat forța revoluționară conștientă, factorul subiectiv menit să aducă schimbări radicale în dezvoltarea țării. F.N.D.-ul însemna în procesul istoric-social al României de după victorioasa insurecție armată din august 1944 tocmai acea verigă care putea fi smulsă din mîna P.C.R. mai puțin decît oricare alta, care era cea mai importantă în acel moment, de a cărei ținare foarte puternică în mîna depindea instaurarea guvernului prezidat de dr. Petru Groza, act care a marcat o schimbare profundă, calitativă, în conținutul puterii de stat.

Iată de ce ni se pare evident că gruparea tuturor forțelor democratice în jurul clasei muncitoare în cadrul F.N.D., mobilizarea lor la lupta revoluționară, contribuind la soluționarea principalelor contradicții existente pe atunci în România, a însemnat *veriga principală a tacticii Partidului Comunist Român între 23 august 1944—6 martie 1945*, care a constituit pîrghia rezolvării cu succes a tuturor sarcinilor fundamentale ale revoluției populare în acea perioadă.

P. BUNTA

ТАКТИКА РКП В ДЕЛЕ СОЗДАНИЯ ШИРОКОГО ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ФРОНТА В ПЕРИОД С 23-ГО АВГУСТА 1944 ГОДА ДО 6-ОЕ МАРТА 1945 ГОДА

(Р е з ю м е)

В настоящей статье автор анализирует проблемы тактики РКП в связи с установлением народно-демократического строя. Исходя из того определения, что вооружённое восстание в августе 1944-го года было историческим переворотом в жизни румынского народа, статья показывает обстановку, созданную после свержения в стране милитаристской фашистской диктатуры.

Свержение фашистского режима в Румынии не сопровождалось сразу с переходом политической власти в руки представителей народных масс, но оно создало благоприятные условия для успешного развёртывания борьбы народных масс, возглавляемых рабочим классом, руководимых РКП за установление демократического режима, за полное отстранение от власти буржуазии и помещиков.

Научно анализируя новые исторические условия при которых развивалась народная революция, начавшаяся с вооружённого восстания, РКП доказала свою способность выработать наиболее подходящую политическую линию, установить верно пути и методы, наиболее соответствующие развёртыванию революции.

В период, непосредственно последующий за вооружённым восстанием от августа 1944 года, перед РКП стояло множество задач. Например, организовать рабочие массы, группировать вокруг РКП все антифашистские и демократические политические силы и мобилизовать их для борьбы за укрепление и расширение результатов, добытых благодаря победе восстания; поддержка антигитлеровской войны, демократизация политической жизни, государственного аппарата; ликвидация феодальных пережитков и установление демократического режима. РКП удалось разрешить успешно все задачи — указывается в статье — благодаря тому, что она сумела выбрать из этого сложного сплетения задач наиболее важное звено. По мнению автора главным звеном тактики партии в период с 23-го августа 1944 года по 6-е марта 1945 года было группирование всех антифашистских и демократических политических сил вокруг рабочего класса в рамках Национального Демократического фронта (НДФ), а также их мобилизация для революционной борьбы. Для того, чтобы доказать этот тезис, в дальнейшем анализируются условия создания НДФ. Платформа от сентября 1944 года, Программа правительственного управления страной от января 1945 года, с помощью конкретных примеров показывается мобилизирующая роль НДФ, доказав как теоретически, так и практически, что НДФ в процессе социально-исторического развития Румынии после победы вооружённого восстания означал главное звено тактики РКП, то звено, которое меньше всех других можно было бы вырвать из рук партии, и от прочного владения которым зависело и установление демократического правительства под председательством Петру Гроза. И этот акт обозначал качественное изменение в содержании государственной власти. НДФ означал — подытоживает статья — звено разрешения с успехом всех задач, стоявших перед РКП в этот период народной революции.

LUPTA SINDICATELOR SUB CONDUCEREA P.C.R. PENTRU ÎMBUNĂTĂȚIREA CONDIȚIILOR MATERIALE ALE OAMENILOR MUNCII (6 MARTIE 1945 — 30 DECEMBRIE 1947)

Insurecția armată victorioasă de la 23 August 1944, organizată și condusă de P.C.R., a deschis o eră nouă în istoria patriei. Ea a marcat începutul revoluției populare în țara noastră.

Partidul Comunist Român, conducătorul încercat al poporului nostru, ținând seama de noile condiții, a desfășurat o vastă activitate organizatorică, politică și ideologică după 23 August 1944, în vederea unirii și ridicării la luptă a celor mai largi mase de oameni ai muncii, pentru zdrobirea forțelor reacționare și trecerea la revoluția socialistă.

După decenii de scindare a mișcării sindicale, P.C.R., după 23 August 1944, pe baza F.U.M., a desfășurat o largă activitate de reorganizare a mișcării sindicale din România. De la 23 August 1944 pînă la Congresul General al Sindicatelor Unite din ianuarie 1945, o masă largă de oameni ai muncii s-au încadrat în mișcarea sindicală, formînd puternice organizații de masă revoluționare.

Urmărind procesul de organizare a clasei muncitoare după 23 August 1944 pînă la Congresul General al Sindicatelor Unite din ianuarie 1945, trebuie subliniat faptul că niciodată o masă atît de largă n-a fost cuprinsă de dorința fierbinte și hotărîrea de a se organiza, de a se afirma ca forță de sine stătătoare, conducătoare. Cele mai conștiente elemente au intrat în rîndurile P.C.R., al cărui număr de membri a crescut foarte repede, iar în ceea ce privește organizarea muncitorilor în sindicate, se țineau zilnic, în întreaga țară, numeroase adunări convocate cu scopul de a pune bazele organizatorice ale noilor sindicate.

Din punct de vedere organizatoric, Comisia de Organizare ce a luat ființă la 1 septembrie 1944 a reușit să înfăptuiască pînă la Congresul din ianuarie 1945 importante sarcini trasate de P.C.R.: în toate întreprinderile industriale și comerciale au fost create comitete de întreprindere, organe revoluționare ale mișcării sindicale; pe întreg cuprinsul țării au luat ființă sindicate; comisia a pregătit desfășurarea congreselor Uniunilor și Congresul General al Sindicatelor Unite din România. În ajunul congresului, si-

tuația se prezenta astfel: 513 sindicate, 12 Uniuni ce totalizau 519.000 de oameni ai muncii¹.

Avînd la bază principiile marxist—leniniste de organizare, sindicatele s-au transformat în scurt timp în principalele „divizii de șoc“ în lupta P.C.R. pentru instaurarea unui guvern democratic și cucerirea întregii puteri politice din mîna burgheziei. Succesul a fost determinat de faptul că în organizațiile sindicale, în aparatul lor, de jos pînă sus, partidul a pregăt看 un întreg sistem organizatoric format din tovarăși cu munci de răspundere, mulți din ei comuniști, care au trăit în mijlocul clasei muncitoare, capabili „să stabilească fără greș — cum spunea V. I. Lenin — care sînt adevăratele ei năzuințe, nevoi, gînduri... să determine fără umbră de falsă idealizare care este gradul de conștiință al masei“², pentru a canaliza întregul șuvoi revoluționar pe linia trasată de partid.

Condițiile create după instaurarea la 6 Martie 1945 a guvernului democratic, în care reprezentanții clasei muncitoare dețineau poziții preponderente, au constituit factorul determinant al întăririi și dezvoltării organizațiilor sindicale, precum și al creșterii rolului și sarcinilor lor în marea bătălie care sta în fața întregului popor muncitor: refacerea și dezvoltarea economiei naționale, desăvîrșirea tuturor sarcinilor revoluției burghezodemocratice și trecerea la revoluția socialistă.

*

Înlăturarea regimului dictatorial fascist și cucerirea prin luptă de către masele populare conduse de P.C.R. a unor importante poziții politice și economice după 23 August 1944, au determinat o schimbare totală a raportului de clasă în favoarea forțelor revoluționare.

Lupta hotărîtă dusă de clasa muncitoare sub conducerea P.C.R. în perioada septembrie—noiembrie 1944 a avut ca rezultat noua decizie de salarizare din 6 noiembrie 1944, prin care s-au adus îmbunătățiri reale atît în ceea ce privește formele de salarizare, cît și condițiile de muncă³.

Paralel cu aceasta, comitetele sindicale, de întreprindere, au desfășurat o largă activitate de masă pentru încheierea de procese-verbale⁴ între orga-

¹ *Dezbaterile primului Congres general al sindicatelor unite din România*, Ed. C.G.M., București, 1945, p. 57.

² V. I. Lenin, *Opere*, vol. 33, E.S.P.L.P., București, 1957, p. 181.

³ Arhiva centrală a C.C.S., U.P., Dosar Nr. 1/1944, fila 34.

⁴ Ibidem, Fond. 1, Resort economic, pe anul 1944—1945. Proces-verbal încheiat azi, 15. XI. 1944, pe de o parte între Fabrica de cartonaje „Rex“ din Arad, iar pe de altă parte între muncitorii acestei fabrici. Prezentul proces-verbal se încheie pe durată de trei luni, începînd cu ziua de 1 octombrie 1944.

1. Se va recunoaște comitetul muncitoresc ca organ consultativ în chestiunile ce privesc pe muncitorii fabricii.

2. Salariile se vor majora cu începere de la 1 octombrie 1944 cu 100% față de salariile actuale.

3. Opt ore de muncă pe zi. Orele suplimentare se vor plăti integral.

4. Asigurarea alocației lunare de 1.500 lei după fiecare copil al muncitorilor.

nele sindicale și patronii întreprinderilor sau asociațiile patronale respective din diferite ramuri de producție. Aceste procese-verbale au constituit primul pas și au stat la baza contractelor colective de muncă ce au urmat, care însă nu au putut fi încheiate decât după răsturnarea guvernelor cu majoritate reacționară Sănătescu și Rădescu.

Abia după doborârea guvernului Rădescu și instaurarea guvernului democratic la 6 Martie 1945, clasa muncitoare câștigă largi posibilități de a-și cuceri și apăra drepturile în lupta cu burghezia.

Una din aceste măsuri de mare importanță impuse burgheziei de către C.G.M., menită să apere clasa muncitoare de jaf și să limiteze exploatarea nemiloasă a patronilor, a fost încheierea de contracte colective de muncă.

Contractul colectiv de muncă a constituit statutul relațiilor dintre clasa muncitoare și burghezie, care au stat la baza producției în sistemul economic în acea perioadă.

Pînă la impunerea contractului colectiv de muncă patronilor, clasa muncitoare, sprijinită activ de guvernul democratic, a obținut o serie de succese în îmbunătățirea condițiilor materiale, cu toate greutățile obiective. Măsurile economice din 3 mai 1945 inițiate de P.C.R. prevedeau controlul asupra producției și repartiției, înființarea de economate, încheierea de contracte colective de muncă, reprimarea speculei și a sabotajului⁵.

Contractele colective — măsură inițiată de P.C.R. și aplicată de C.G.M. — „au constituit un pas serios făcut de muncitori în luptă cu patronii pentru crearea unor condiții de muncă mai bune în interesul celor ce muncesc”⁶. Ele se deosebesc radical de vechile contracte de muncă⁷.

În ședința C.C. al C.G.M. din 1 septembrie 1945, pe lângă o serie întreagă de alte măsuri propuse pentru îmbunătățirea situației materiale și ameliorarea condițiilor

5. Fabrica se va îngriji de aprovizionarea muncitoarelor cu lemne de foc și alimente.

6. Conducerea întreprinderii va asigura un halat pe an pentru muncitoare.

7. Comitetul muncitoarelor are dreptul de a controla producția normală a fabricii, pentru a asigura astfel continuitatea și intensificarea producției.

Semnează: Comitetul muncitoarelor; Patronul; Delegatul sindicatelor.

⁵ *Viața Sindicală*, Nr. 22 din 20 mai 1945.

⁶ *Ibidem*, din 9 decembrie 1945.

⁷ Arhiva centrală a C.C.S., Dosar Nr. 1/1947, Contracte colective, fila 2.

În țara noastră, crește numărul contractelor colective după primul război mondial, cînd clasa muncitoare începe să se impună din ce în ce mai mult ca forță socială principală, în special în industria de bază, avînd un număr compact de muncitori (industria minieră, metalurgică, petrolieră, tipografii). După o luptă îndelungată, clasa muncitoare a reușit să impună patronilor o serie de contracte colective în industria minieră, metalurgică, petrolieră în principalele centre muncitorești: București, Reșița, Valea Jiului, Valea Prahovei etc.

Legile elaborate de guvernele regimului burghezo-moșieresc fiind în slujba marii finanțe și apărînd drepturile și pozițiile acesteia, contractele colective nu satisfăceau decît în foarte mică măsură interesele muncitorilor.

O altă latură negativă a contractelor colective din acea perioadă o constituia și faptul că funcționarii nu erau incluși în aceste contracte.

În general, o parte a funcționarilor și în special a celor superiori forma un fel de castă privilegiată sub raportul salarizării și executa cu servilism dispozițiunile patronilor, iar față de muncitori avea o atitudine arogantă și de cele mai multe ori ostilă. Numai o parte din funcționarii conștienți au mers alături de muncitori, înțelegînd că lupta dusă de clasa muncitoare pentru o viață mai bună este și trebuie să fie și lupta lor.

de trai ale muncitorilor, se hotărăște ca organizațiile sindicale să treacă la studierea posibilităților de uniformizare a salariilor la funcții similare, în cadrul deciziilor din 6 noiembrie 1944 și 3 mai 1945. La ședința plenară a C.G.M. din 16 noiembrie 1945 a fost votată rezoluția „Cu privire la elaborarea statutului contractului colectiv și accelerarea încheierii de contracte colective de muncă pe ramuri de producție”⁸.

După 1 decembrie 1945 au început să se încheie contracte colective de muncă pentru toate ramurile de producție.

Într-un comunicat al C.C. al F.U.M. din 27 noiembrie 1945 se atrăgea atenția tovarășilor comuniști și social-democrați că „au datorita de a sprijini cu toată energia Uniunile Sindicale în acțiunea lor pentru încheierea contractelor colective de muncă pe ramuri de industrie”⁹, măsuri care erau în favoarea clasei muncitoare.

Încheierea acestor contracte colective a întâmpinat o rezistență dintre cele mai dirze din partea patronilor. Tratatările dintre C.G.M. și Uniuni, pe de o parte, și reprezentanții Uniunii Generale a Industriașilor din România (U.G.I.R.), pe de altă parte, au durat nu mai puțin de 45 zile. Cu toate acestea, mișcarea sindicală a repurtat o victorie strălucită, reușind să înfrângă rezistența patronilor și să obțină un contract colectiv în care au fost înscrise importante revendicări ale celor ce muncesc.

Salariații publici, organizați în sindicate, urmînd exemplul muncitorimii, pornesc și ei acțiunea pentru realizarea revendicărilor lor colective. Cu sprijinul hotărît al P.C.R. și guvernului, funcționarii publici duc lupta pentru democratizarea aparatului de stat, întregirea drepturilor lor politice și reușesc să dobîndească, rînd pe rînd, drepturile lor, primele statute cu adevărat democratice ale funcționarilor.

Muncitorimea ceferistă, organizată într-o puternică Uniune sindicală, a obținut cea dintîi, la 13 iunie 1945, legea pentru Statutul Personalului C.F.R.¹⁰, după care au urmat și celelalte categorii de muncitori, salariații de la P.T.T., C.A.M. etc.¹¹.

Raportul Conferinței Uniunii Sindicale C.F.R. din iunie 1946 subliniază contribuția deosebit de importantă a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej la elaborarea Statutului ceferiștilor, arătînd că „el ne-a încurajat, a lucrat efectiv la acest statut, dînd îndrumări, soluții și idei, ca un cunoscător al muncii, luptelor și năzuințelor noastre. Iar în guvern nu a avut odihnă pînă cînd nu a făcut acest proiect-lege”¹².

Prin contractele colective, muncitorii au fost apărați (în limitele existenței proprietății private asupra mijloacelor de producție) atît din punct de vedere material, cît și moral.

Contractele colective soluționau o serie de probleme mult mai vaste decît vechile revendicări legate exclusiv de timpul de lucru și de salarizare. În condițiile date își găseau reglementare probleme sociale de mare importanță, ca: asistența medicală gratuită pentru muncitori, asigurarea familiei, grija pentru femei, tineret, mame și copii etc.

Una din principalele îmbunătățiri care au rezultat din aceste contracte a fost realizarea unei salarizări care avea la bază, în ordinea importanței funcțiilor, o scară ierarhică cuprinzînd pe salariații de toate categoriile din întreprinderile industriale și comerciale, și în special pe funcționarii particulari, care pînă în 1945 nu aveau nici un tabel de salarizare pe funcțiuni¹³.

Prin acest sistem s-a obținut o uniformizare a salariilor, care variaua la funcții similare de la o întreprindere la alta și s-au curmat în bună parte vechile abuzuri practice în mod intenționat de patroni, care, prin favorizarea unor elemente funcționărești mai apropiate, urmăreau menținerea unei permanente nemulțumiri între diferitele categorii de salariați, în special între muncitori și funcționari și, prin aceasta, spargerea unității de acțiune a maselor muncitorești organizate în sindicate.

⁸ *Viața Sindicală*, din 27 noiembrie 1945.

⁹ *Viața Sindicală*, din 27 noiembrie 1945.

¹⁰ Arhiva centrală a C.C.S., Fond. 1, an 1947, Resortul economic.

¹¹ *Buletinul Uniunii Sindicatelor C.A.M.*, București, Nr. 2/1946, p. 6.

¹² Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 444, Fond. 1, fila 4.

¹³ Arhiva centrală a C.C.S., U.P., Dosar Nr. 1/1947, Contracte colective, fila 5.

Totodată salariile au fost mărite cu 78—100% față de cele dinainte de încheierea contractelor colective¹⁴. În urma contractului colectiv nici un salariat nu mai putea fi angajat sau înlăturat fără avizul comitetului de fabrică sau de întreprindere.

Luându-se ca bază de calcul salariul muncitorului și stabilindu-se pe clase de funcțiuni salariile pentru tehnicienii și funcționarii lunari, s-au înlăturat marile nemulțumiri ce existau înainte datorită faptului că funcționarii lunari aveau un salariu cu mult mai mare decât muncitorii, stabilindu-se astfel un raport just și real între salariații orari și cei lunari, avînd în vedere calificarea lor¹⁵.

Un alt avantaj de importanță socială extrem de mare a fost asigurarea protecției mamei salariate prin drepturile ce i s-au acordat, crearea de leagăne, creșe, cămine de zi pe întreprinderi. „Mama salariată a obținut dreptul la un concediu plătit de 6 săptămîni înainte de naștere și 6 săptămîni după naștere, cu posibilități de prelungire a acestui concediu plătit”¹⁶. De asemenea, prin contract colectiv s-a asigurat femeii salariate salariu egal la muncă egală cu bărbații. Obținerea acestor mari succese a fost rezultatul unor lupte îndelungate duse de clasa muncitoare, determinînd o schimbare radicală a rolului femeii în procesul de producție după 23 August 1944.

O atenție deosebită s-a dat tineretului, acordîndu-se ucenicilor condiții de muncă mai bune, o salarizare mai echitabilă, condiții materiale pentru creșterea și dezvoltarea profesională, fizică și intelectuală¹⁷.

S-au introdus în contractul colectiv din 1945 clauze speciale menite să asigure existența salariaților în caz de accidente în timpul și din cauza serviciului.

În ceea ce privește pe salariații publici și particulari, ei au fost încadrați în statute care le garantau o poziție demnă în aparatul de stat, în raport cu munca prestată, asigurîndu-li-se aceleași drepturi: asistență medicală atît pentru ei, cît și pentru familiile lor, concedii plătite, diferite ajutoare, de căsătorie, naștere, boală etc.¹⁸. Pentru funcționarii particulari s-au obținut contracte colective în anul 1946¹⁹.

Organizațiile sindicale, sub îndrumarea P.C.R., au trecut la impunerea contractelor colective patronilor. În luna decembrie 1945 muncitorii petroliști au reușit să impună contractul colectiv Direcțiunilor petroliere. Tot în această perioadă muncitorii mineri din Valea Jiului obțin contractul colectiv. Uniunea muncitorilor din industrie (fier, metal, chimice și sticlărie) cucerește după multe tergiversări din partea patronilor contractul colectiv la sfîrșitul anului 1945²⁰. Lupta pentru impunerea de contracte colective patronilor a constituit unul din cele mai mari succese obținute de C.G.M. și organizațiile sindicale în această perioadă.

Contractele colective și statutele funcționarilor, pe lîngă numeroasele și importantele avantaje asigurate clasei muncitoare, au avut și cîteva lipsuri, inevitabile oricărui început: salarizarea nu s-a putut face dintr-o dată proporțional cu efortul și volumul de muncă fizică și intelectuală a muncitorilor în diferite ramuri economice²¹. Astfel, muncitorii din industria minieră, precum și cei din industria grea, ca metalurgia și petrolul, erau situați pe același plan de salarizare cu muncitorii din industria ușoară, ceea ce nu era echitabil.

¹⁴ Ibidem, Fond Contracte colective, Dosar Nr. 1/1947, fila 12.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 440, Fond. 1, fila 46.

¹⁷ *Viața Sindicală*, din 9 decembrie 1945.

¹⁸ *Buletinul Uniunii Sindicatelor de funcționari particulari din România*, București, Nr. 4/1946, p. 1—2.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 440, Fond. 1, fila 46.

²¹ Arhiva centrală a C.C.S., U.P., Dosar Nr. 1/1947, Contracte colective, fila 10.

Pentru remedierea, în parte, a acestui egalitarism dăunător procesului de producție, s-au introdus ulterior o serie de coeficienți superiori de salarizare, în raport direct cu greutatea muncii depuse de salariați²².

Asemenea lipsuri au fost și în statutele funcționarilor, care au putut fi corectate numai pe parcurs, pe măsura evoluției politice și sociale a regimului democrat-popular.

Cu toate lipsurile, contractele colective au contribuit la îmbunătățirea situației materiale a muncitorilor, însă pe o perioadă scurtă de timp. Contractele colective aveau menirea să asigure ridicarea puterii de cumpărare a salariaților prin acordarea mai multor avantaje, ca: primă de frecvență, spor de chirie, avansările la vechime, îmbrăcăminte pentru lucru, prime de muncă grea și pentru lucrul efectuat noaptea, burse pentru copii etc.²³ avantaje cîștigate printr-o luptă înverșunată cu burghezia²⁴.

Unii patroni au respins contractele colective de la bun început și numai sub presiunea maselor au acceptat încheierea lor. Și atunci însă, ei au încercat să se eschiveze de la îndeplinirea unor prevederi cuprinse în contractul colectiv. Așa, de exemplu: în legătură cu articolul din contract privitor la avansarea în raport cu vechimea atît în întreprindere, cît și în meserie, patronii au obiectat că „n-ar fi just de a fi obligați a acorda avansarea, în raport cu vechimea în meserie, ci numai cu vechimea în întreprindere”²⁵. Prin aceasta, burghezia spera să știrbească din salariul muncitorilor cu o mare vechime în meserie, dar cu un stagiu mic în întreprinderea respectivă.

Organizațiile sindicale, sub conducerea comuniștilor, au desfășurat o largă activitate de mobilizare a celor mai largi mase de oameni ai muncii pentru respectarea prevederilor cuprinse în contractele colective. Muncitorii de la uzinele Reșița, U.F. Hunedoara, Vulcan, Malaxa etc. obțin ca la sfîrșitul lunii decembrie 1945 contractele colective să fie aplicate în 90% din totalul întreprinderilor metalurgice²⁶. Muncitorii din fostul județ Bihor, printr-o luptă hotărîtă, au impus încheierea de contracte colective și generalizarea lor la toate întreprinderile pînă la sfîrșitul anului 1945²⁷. Sub presiunea maselor muncitoare, conducerile întreprinderilor „Phoenix-Minaur” Baia Mare sînt nevoite să respecte prevederile contractului colec-

²² Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 141, Fond. 1, fila 25.

²³ Arhiva centrală a C.C.S., Fond Contracte colective, Dosar Nr. 1/1947, fila 11.

²⁴ *Viața Sindicală*, din 9 decembrie 1945.

Au fost unii patroni care, găsind în contract prima de frecvență, au declarat-o ca imorală, căci ei „nu înțeleg să dea o încurajare pentru acei care își fac simpla datorie”. Dar muncitorii au cîștigat-o totuși, punînd și la rîndul lor o întrebare patronilor: „Oare este moral cînd călcați în picioare legile economice, aprovizionînd economatele cu scobitori și pachete de Frank-cafea, iar pe muncitor îl lăsați să se aprovizioneze „cum vrea”?”. Organizațiile sindicale, conduse de partid, au desfășurat o puternică presiune de masă asupra burgheziei pentru recunoașterea și respectarea contractelor de muncă.

²⁵ *Viața Sindicală*, din 9 decembrie 1945.

²⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 138, Fond. 1, fila 3.

²⁷ *Viața Nouă*, organ de luptă democratică, Oradea, Nr. 260 din 5 decembrie 1945.

tiv²⁸, iar muncitorii de la Fabrica de sticlă Turda impun patronilor ca revendicările prevăzute în contract să fie aplicate întocmai²⁹. Impunerea de contracte colective burgheziei a constituit în același timp și un mijloc eficace de ridicare a combativității sindicatelor conduse de către organizațiile de partid. Astfel, în lupta pentru realizarea contractului colectiv, organizațiile de partid din județul Cluj au reușit să mobilizeze întreaga forță a sindicatelor, arătând maselor muncitoare justetea politicii P.C.R. în ceea ce privește contractul colectiv, care pune în condiții avantajoase clasa muncitoare față de patroni³⁰.

Menținerea revendicărilor obținute de clasa muncitoare prin contractele colective era în strînsă legătură cu măsurile energice de control al producției și repartiției, a creditului și circulației mărfurilor, inițiate de guvern prin legile economice din 3 mai 1945. Elementele burgheze din guvern, neluînd însă nici o măsură de control serios împotriva sabotajilor, speculanților, afaceriștilor, au rămas înghețate numai salariile stabilite prin contractul colectiv din decembrie 1945, în timp ce prețurile au continuat să crească într-un ritm vertiginos, iar situația economică a salariaților a devenit aproape insuportabilă³¹.

În fața acestei situații, P.C.R. și mișcarea sindicală, pentru a veni în ajutorul salariaților, au deschis lupta pentru demascarea elementelor burgheze din guvern, au întreprins o serie de acțiuni de masă. Pentru remedierea disproporției dintre prețuri și salarii, clasa muncitoare reușește să impună patronilor Procesul-verbal din 15 iunie 1946 încheiat între C.G.M. și U.G.I.R., care a adus următoarele îmbunătățiri pentru masele de oameni ai muncii: acordul în muncă să fie calculat și plătit pe baza salariului nominal și nu pe baza salariului din contract, adică adăugîndu-se în calcul toate accesoriile pe care le primea muncitorul (primă de frecvență, vechime, chirie, sporul de scumpete)³². În acele întreprinderi sau secții unde nu se putea introduce munca în acord, s-a stabilit să se introducă compensația de acord pentru tehnicieni, ingineri, muncitori, care contribuie efectiv la creșterea producției, precum și prima de producție pentru depășirea cifrelor de producție³³.

S-a preciat în mod amănunțit ce cantități de articole și alimente trebuie să primească fiecare salariat prin economate; care să fie coeficienții de salarizare pentru munca grea, munca de noapte și orele suplimentare legate de aceste sectoare³⁴. Toate aceste măsuri erau absolut necesare pentru a asigura existența salariaților în perioada inflației care se adîncea tot mai mult.

²⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 143, Fond. 1, fila 59.

²⁹ *Cuvîntul Poporului*, Turda, Nr. 104 din 25 decembrie 1945.

³⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 414, Fond. 1, fila 3.

³¹ *Ibidem*, fila 245.

³² Arhiva centrală a C.C.S., U. P., Dosar Nr. 1/1947. Contracte colective, fila 16.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, Dosar Nr. 2, fila 14.

Avantajele cîştigate de clasa muncitoare prin procesul-verbal din 15 iunie 1946 au fost treptat-treptat anihilate în perioada iulie—decembrie 1946 de urcarea din ce în ce mai accentuată a prețurilor și adîncirea procesului de inflație. Puterea de cumpărare a muncitorilor a scăzut și mai mult. Iată, de exemplu, costul rațiilor lunare pentru un salariat cu soție și un copil, conform prețurilor oficiale din luna iunie 1946 și aprilie 1947³⁵:

Denumirea produselor	Rațiile legale pt. un salariat, soție, un copil	Preț. oficiale în iunie 1946 lei	Costul rației în iunie 1946	Preț. oficiale în apr. 1947 lei	Costul rațiilor oficiale în apr. 1947	Costul rațiilor la negru în apr. 1947
Carne	4 kg	3.000	12.000	60.000	240.000	640.000
Slănină	1,10 kg	6.500	7.150	122.000	134.200	330.000
Brînză	3 kg	11.000	30.000	80.000	240.000	720.000
Lapte	30 kg	1.800	54.000	15.000	450.000	1.800.000
Ouă	30 buc.	600	18.000	5.500	165.000	300.000
Pîine	90 rații	100	9 000	5.000	450.000	6.750.000
Fasole	1,1 kg	950	1 425	150.000	225.000	225.000
Cartofi	13 kg	500	6.500	16.000	208.000	1.300.000
Zahăr	0,75 kg	4.200	3.150	306.000	230.000	600.000
Orez	0,6	2.650	1.590	100.000	60.000	210.000
Ceapă	3 kg	800	2.400	18.000	54.000	300.000
Legume						
Diverse	8 kg	1.000	8.000	50.000	400.000	800.000
Săpun rufe	0,75 kg	7.500	5.625	300.000	225.000	338.000
Săpun de toaletă	0,3 kg	10.500	3.150	600.000	180.000	330.000
Total general al costului rațiilor			161.990		3.261.200	14.613.000
Media salariilor			220.000		5.500.000	

S-a ajuns la o astfel de situație, ca urmare a sabotajului practicat de burghezie și a inflației, încît salariul nominal al muncitorului abia acoperea costul rațiilor oficiale primite la economate.

În această perioadă diferențierea de salarizare în raport cu greutatea și importanța muncii pe diferite ramuri de producție dispăruse aproape în întregime. Din cercetările făcute de C.G.M. s-a constatat că „Pe primul plan în ce privește avantajele, se situau salariații din industria zahărului, veneau la rînd cei din industria textilă, apoi industria metalurgică, iar pe ultimul plan se situau cei din industria minieră”³⁶, deci o răsturnare totală a raportului de muncă și salarii.

De asemenea, din cauza tainurilor și a altor avantaje pe care numai salariații din unele întreprinderi le primeau (în special cei din industria zahărului, textile, alimentară, pielărie), diferențierea de salarizare chiar și în-

³⁵ *Ibidem*, Resortul economic, Dosar Nr. 1/1947, fila 69.

³⁶ *Ibidem*, Fond Contracte colective, Dosar Nr. 2, fila 14.

tre funcțiile din aceeași întreprindere dispăruse aproape complet, beneficiind în egală măsură toți salariații întreprinderii, indiferent de calificarea sau funcția de răspundere pe care o aveau³⁷.

Din această cauză nici munca în acord nu mai constituia un stimulent material, întrucât retribuția dată pentru ea nu mai reprezenta decât o sumă derizorie adăugată salariului de bază din contract.

Absența nemotivată de la lucru a salariaților, în special a acelei categorii de muncitori legați și de o gospodărie mică, începuse să depășească limitele normale. Salariatul lipsind de la lucru o zi, pierdea numai partea corespunzătoare a salariului pe o zi în numerar, în timp ce partea camuflată a salariului (tainurile și diferitele avantaje materiale) o primea în întregime.

Se simțea obiectiv nevoia de a pune capăt acestor stări de lucruri.

La 12 aprilie 1947 s-a semnat noul contract colectiv între reprezentanții C.G.M. și U.G.I.R. (Uniunea Generală a Industriașilor din România). Acest contract conținea unele revendicări noi față de cele din trecut, favorabile salariaților și bunului mers al producției³⁸. Să luăm, de exemplu, problema concediilor, de data aceasta fixate prin lege, în ceea ce privește durata. În noul contract colectiv se spune: „Concediile se acordă salariaților începând de la cei care au un an de zile vechime în întreprindere. Durata concediului se stabilește în raport cu vechimea în câmpul muncii sau cu vârsta, după cum socotește salariatul că îi este mai avantajos”³⁹.

În ceea ce privește problema desfacerii contractului, pe lângă faptul că nu se putea desface fără avizul comitetului de întreprindere, preavizul trebuia dat înainte cu un interval de timp ce varia între 14 zile și 6 luni, în funcție de vechimea salariatului⁴⁰.

Noul contract colectiv din aprilie 1947, creind un salar unificat, înălțura posibilitatea ca patronii să rupă din salariu pe calea neacordării avantajelor cuvenite.

O altă revendicare câștigată era aceea că sporul de vechime în câmpul muncii se calcula de data aceasta asupra salariului total, stabilit prin decizie ministerială, nu numai asupra salariului de bază.

Sînt prevăzute cu mai mare exigență „normele muncii în acord și posibilitatea de a se acorda recompense pentru muncitorii, tehnicienii, inginerii care aduc inovații în producție, contribuind efectiv la mărirea producției și productivității muncii”⁴¹.

Unul din obiectivele principale pe care le-a urmărit noul contract colectiv a fost ierarhizarea judicioasă a salariilor în raport cu greutatea muncii

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ El cuprindea următoarele capitole: 1) vechimea în câmpul muncii; 2) normele muncii în acord; 3) primele de producție; 4) munca de noapte; 5) concedii; 6) ajutoarele ocazionale și recompensele; 7) regimul ucenicilor; 8) obligațiile; 9) aprovizionarea; 10) desfacerea contractului. Vezi *Viața Sindicală* Nr. 122, Seria III din 20 aprilie 1947.

³⁹ *Viața Sindicală*, Nr. 122, Seria III din 20 aprilie 1947.

⁴⁰ *Scînteia*, Nr. 789 din 2 aprilie 1947.

⁴¹ *Ibidem*.

prestate, precum și în raport cu specificul ramurilor industriale. Ordinea ramurilor industriale a fost stabilită după cum urmează: 1) industria minieră, 2) industria siderurgică, metalurgică, petrol, grafică; 3) industria forestieră, 4) industria textilă, 5) industria alimentară.

În lumina celor de mai sus, salariile lunare pe clase stabilite prin noul contract colectiv din 1947, erau următoarele⁴²:

Clasa	I	7.051.000 lei	VII	3.163.000 lei
„	II	6.070.000 „	VIII	2.621.000 „
„	III	5.521.000 „	IX	2.174.000 „
„	IV	4.462.000 „	X	1.830.000 „
„	V	3.827.000 „	XI	1.581.000 „
„	VI	3.536.00 „	XII	1.331.000 „

La elaborarea contractului colectiv din aprilie 1947, pe lângă experiența câștigată la încheierea primului contract colectiv, s-a ținut seama și de o serie întreagă de constatări de pe teren, precum și de sugestiile primite de C.G.M. din partea oamenilor muncii.

În noul contract colectiv s-au înlăturat o serie de diferențieri nejuste ce se mai făceau simțite în vechiul contract colectiv din 1945 între muncitorii manuali și cei intelectuali. Ele se refereau la salarizare, timp de lucru, ore suplimentare, ajutoare de boală, concedii etc.

Toate acestea fiind greșeli de început, au fost complet înlăturate, muncitorii manuali și intelectuali fiind puși — prin noul contract colectiv — într-o situație de perfectă egalitate în drepturi și datorii, în raport cu funcția pe care o ocupă în procesul de producție⁴³.

Tratatările între reprezentanții C.G.M. și U.G.I.R. pentru încheierea contractului colectiv din aprilie 1947 au durat peste 6 săptămâni. În timpul tratativilor unii reprezentanți ai patronilor s-au împotrivit cu înverșunare cererilor justificate ale muncitorilor. „Pentru fiecare punct și paragraf din contractul colectiv s-a dus o luptă înverșunată cu reprezentanții patronilor pentru apărarea drepturilor legitime ale oamenilor muncii”⁴⁴. Dacă în ceea ce privește salarizarea, contractul colectiv nu a putut să-și producă efectele scontate, faptul se datorește adâncirii de către burghezie, proprietară asupra mijloacelor de producție, a procesului de inflație, care în lunile iunie, iulie și 1—15 august 1947 a atins apogeul.

⁴² Arhiva centrală a C.C.S., Fond. 1, Problema salariilor, Dosar 2, anul 1947.

⁴³ Arhiva centrală a C.C.S., U.P., Dosar Nr. 1/1947, Contracte colective, fila 19.

⁴⁴ Iată poziția arogantă a unor industriași în cursul tratativilor; pe cînd erau încă stăpîni pe mijloacele de producție:

- „— Muncă grea? Păi ce vreți? Așa-i munca: și mai grea și mai ușoară.
- Muncă prestată la temperaturi înalte? Păi, domnilor, vara și noi suportăm călduri tropicale. Pentru asta nu se acordă nimănui salarii superioare.
- Fonduri pentru cultură și sport? Dar ce credeți, domnilor, că acum sînt vremuri pentru așa ceva?
- Domnilor, economatele astea ar trebui desființate; credeți că noi sîntem băcani sau negustorași de stambă ca să ne ocupăm cu aprovizionarea salariaților?”

Vezi *Scînteia*, Nr. 789 din 2 aprilie 1947.

Contractul colectiv a constituit un instrument puternic în mîna clasei muncitoare. Patronii au lansat lozinca „cine renunță de bunăvoie la contractul colectiv, va primi recompensă mai mare în bani”⁴⁵, căutînd să compromită acțiunile întreprinse de mișcarea sindicală condusă de partidul comuniștilor.

Așa cum apreciază C.C. al C.G.M. în ședința sa din 26—27 mai 1947, „Lupta pentru impunerea contractelor colective patronilor a constituit un bun prilej de mobilizare și maturizare politică a celor mai largi mase de oameni ai muncii”⁴⁶, în scopul îmbunătățirii condițiilor de viață ale clasei muncitoare.

Unul din avantajele cele mai importante care au fost obținute prin contractele colective din 1945 a fost înființarea economatelor și a cantinelor într-o perioadă în care, din cauza lipsurilor provocate de război, a recoltelor slabe și a sabotajului burgheziei, aprovizionarea salariaților constituia una din cele mai grele probleme.

În 18 aprilie 1945, Consiliul de Miniștri a aprobat proiectul de lege inițiat de P.C.R. privitor la reglementarea salariilor și înființarea economatelor. Acesta, împreună cu alte legi economice, a fost pus în aplicare la 3 mai 1945.

Dîndu-și seama că vertiginoasa cursă dintre salarii și prețuri n-ar fi încetat printr-o nouă majorare a salariilor, guvernul democratic s-a oprit la soluția dictată de împrejurări de a încerca întărirea puterii de cumpărare a salariaților prin sistemul economatelor. S-a ajuns la soluția înființării economatelor pentru că uzinele, fabricile, instituțiile bancare, comerciale, prin rețeaua lor de legături, puteau mai bine decît salariații să achiziționeze diferite articole de primă necesitate din toate colțurile țării⁴⁷.

Înființarea economatelor a fost determinată de întregul complex de condiții ce s-au creat după 23 August 1944 și în special după 6 Martie 1945, cînd burghezia, pierzînd importante poziții politice, încerca să lovească fără milă în masa de oameni ai muncii prin sabotajul producției, foamete și inflație. Deși erau fixate prețuri oficiale la produsele de larg consum, ele continuau să fie fictive și nerespectate. Produsele agro-alimentare se comercializau în cea mai mare parte la bursa neagră. Putea de cumpărare a salariilor era extrem de scăzută față de prețurile speculative care creșteau în fiecare zi, fapt ce rezultă din tabelul de mai sus cuprinzînd costul rațiilor la negru în aprilie 1947.

Comerțul negru și operațiunile de stocare a produselor făceau ca specula să ia forme îngrijorătoare, iar sabotajul putea să paralizaze aproape întreaga viață economică a țării. Bugetul statului, preluat de la guvernele cu majoritate reacționară, apăsa în cea mai mare parte pe umerii maselor populare și în special pe spinarea salariaților. La acestea se adaugă scăderea din ce în ce mai pronunțată a puterii de cumpărare a salariilor și adîncirea procesului de inflație.

Aceste condiții grele, existente la 6 Martie 1945 în viața noastră economică, au făcut ca guvernul democratic să intervină cu o serie de măsuri economice, printre care și înființarea de economate.

⁴⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., Fond. 1, Dosar Nr. 149, p. 56.

⁴⁶ *Viața Sindicală*, Nr. 128 din 30 mai 1947.

⁴⁷ *Idem*, Nr. 18 din 22 aprilie 1945.

Legea din 3 mai 1945 pentru înființarea economatelor impunea patronilor să deschidă în cadrul întreprinderilor economate pentru aprovizionarea salariaților cu articole strict necesare, la prețuri oficiale. De la început putem spune că economatele au constituit, într-o mare măsură, o stavilă serioasă în calea speculei și a procesului de inflație. Mărfurile aflându-se în mîna fabricanților și a negustorilor, aprovizionarea economatelor a constituit o permanentă mobilizare la luptă a clasei muncitoare pentru a sili patronii să aducă mărfuri la economate⁴⁸.

Patronii au căutat în mod fățiș să saboteze înființarea și aprovizionarea economatelor, știind că prin înființarea lor capitalurile investite în economate nu mai prezentau rentabilitatea dorită de ei.

Mărfurile distribuite prin economate la prețuri oficiale nu dădeau posibilitatea de a fi speculate la bursa neagră, deci scădea posibilitatea de mărire a cîștigurilor ilicite.

Împotriva economatelor s-a ridicat întreaga reacțiune în frunte cu P.N.Ț. care, luînd apărarea patronilor, „sfătuia” în același timp conducerea mișcării sindicale că „nu este sincer să se ceară întreprinderilor să facă aprovizionarea economatelor la prețurile oficiale, după cum nu este sincer să-i obligăm să vîndă la prețurile oficiale”⁴⁹. După „Dreptatea” — organul de presă al P.N.Ț., — sincer și drept ar fi fost ca oamenii muncii să fie lăsați pe mai departe în haosul economic, cu condiția să nu fie lezate profiturile fabuloase realizate de burghezie de pe urma inflației și sabotajului economic.

Prin lupta dîră a clasei muncitoare s-a reușit să se înfrîngă rezistența patronilor față de economate și prin existența economatelor salariații și-au putut asigura o parte din puținele produse care existau. Astfel, articolele de îmbrăcăminte, încălțăminte pe care salariații n-ar fi putut să le procure de pe piață le-au fost puse la dispoziție, într-o proporție redusă, prin economate, la prețuri oficiale. Tot prin economate s-au putut face salariaților reduceri de prețuri la multe produse, prin degrevări de taxe și impozite. Au fost reduse în 1946 taxele fiscale cu 75% la articole textile destinate aprovizionării salariaților prin economate, iar la făina de grîu, zahăr, untdelemn, orez au fost desființate în întregime⁵⁰.

Nu puține au fost încercările patronilor „de a oferi salariaților sume însemnate de bani”⁵¹ numai să renunțe la aprovizionarea prin economate.

Burghezia a folosit și anumite elemente declasate (ca Lakatos Ștefan, Wagner Adalbert, elemente de dreapta din P.S.D.), care calificau linia C.G.M. de a forța patronii să deschidă economate și să le aprovizioneze cu bunuri de larg consum „greșită și antimuncitorească”⁵². Mergînd pe o linie anarhistă, aceste elemente, sprijinite de grupul fracționist Pauker—Luca, căutau să înființeze un economat de aprovizionare „cu care să se ocupe muncitorii, sindicatul”⁵³. În felul acesta ar fi fost scutiți patronii de grija aprovizionării muncitorilor cu produse agro-alimentare atît de greu de procurat în condițiile date.

Organizațiile sindicale conduse de P.C.R. au respins aceste încercări oportuniste ale unor elemente izolate, întărind și mai mult presiunea de masă asupra patronilor pentru o cît mai bună funcționare a economatelor.

⁴⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 6, Fond. 1, fila 322.

⁴⁹ *Dreptatea*, Seria III, Nr. 32 din 15 martie 1946.

⁵⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Fond. 1, Dosar Nr. 440, fila 37.

⁵¹ *Ibidem*, Dosar Nr. 447, Fond. 1, fila 208.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

Experiența a dovedit că statul a putut controla în bună măsură prin organele sale centrale și locale repartitia bunurilor prin economate. Un efect al acestui control a fost, printre altele, stabilirea și distribuirea de rații suplimentare pe categorii de salariați (muncitori subterani, muncitori în sector greu, muncitori obișnuiți, funcționari), după efortul depus și energia consumată în procesul de producție⁵⁴.

Statul democrat a acordat un drept de preferință economatelor pentru aprovizionarea cu articole raționalizate, fapt ce a asigurat ca muncitorii să fie primii care să-și primească cotele de produse stabilite de contractele colective.

Prin economate s-au pus la dispoziția salariaților nu numai mărfuri raționalizate la prețuri oficiale, ci și produse libere în comerț, achiziționate la prețurile locale. Patronii au fost obligați a aduce și distribui salariaților prin economate articole alimentare, zarzavaturi, fructe, legume etc. Produsele libere în comerț se procurau la prețurile locoproductor. Regia și cheltuielile de transport îl priveau pe patron.

Dacă aruncăm o privire asupra activității economatului C.F.R. pe anul 1946—1947, putem constata că guvernul democratic, sprijinit de organizațiile sindicale, a făcut mari sacrificii pentru aprovizionarea cu articole raționalizate și finanțarea economatelor în folosul oamenilor muncii⁵⁵.

Cifrele de mai jos ne arată că deși nu s-a putut asigura necesarul sau un procent de 100% al mărfurilor programate de economatul Uniunii sindicale a muncitorilor ceferiști, totuși au fost distribuite mari cantități de produse de primă necesitate, atenuând în parte consecințele nefaste ale inflației⁵⁶.

Felul produsului	U/m	1946—1947		
		Programate	Realizate	Procentaj
Pînzeturi	m	2.138.493	1.734.218	81%
Articole lînă	buc.	180.000	120.000	66%
Stofe	m	221.757	206.852	91%
Furnituri	m	108.000	31.000	35%
Încălțăminte	per.	427.759	214.210	50%
Combustibil-lemne	vag.	8.781	6 832	80%
Zahăr, ulei	kg	8.982.308	7.850.000	85%
Cereale	kg	30.000.000	20.629.000	67%

Pe lângă dirijarea mărfurilor spre economate, statul democrat-popular a pus la dispoziția lor fonduri bănești de zeci de miliarde de lei prin B.N.R.⁵⁷.

La 20 ianuarie 1946 situația întocmită de Direcția Economatelor indica un număr de 978 economate, din care 321 în București și 657 în provincie. Pe categorii de salariați, aceste economate erau repartizate astfel: muncitorii din industria grea și ușoară erau cuprinși în cele 318 economate din București și 590 din țară. Salariații ceferiști erau încadrați într-un ecomat aparte, cu centrul la București și filiale în

⁵⁴ Arhiva centrală a C.C.S., U.P., Dosar Nr. 4/1947, fila 227.

⁵⁵ *Ibidem*, Dosar Nr. 5/1947, fila 49.

⁵⁶ *Ibidem*, Resortul economic, Dosar Nr. 1/1947, fila 67.

⁵⁷ Arhiva centrală a C.C.S., Resortul economic, Dosar Nr. 1/1946, fila 87.

regionalele C.F.R. Veneau apoi salariații C.A.P.S. (Casa Autonomă a Pădurilor Statului), care erau și ei încadrați într-un economat cu centrul la București. Un economat la București, cu filiale în toată țara, funcționa pentru salariații publici. Toate aceste economate aprovizionau peste 1,2 milion salariați și 2,304 milioane membri de familie. Pe lângă cele de mai sus, existau economatele salariaților particulari, care aprovizionau aproximativ 1,7 milioane persoane, răspândite în toată țara⁵⁸.

În timp ce guvernul democratic depunea mari eforturi pentru buna funcționare a economatelor, reacțiunea, grupată în jurul conducerilor partidelor „istorice”, calomnia fără încetare efortul depus de organizațiile de partid și sindicat. Presa partidelor reacționare încerca să prezinte economatele în fața maselor populare ca mijloace „de încazarmare a populației”⁵⁹, fără însă să sufle un cuvânt despre sabotajul capitaliștilor, într-o perioadă când „situația economică a salariaților a devenit aproape de nesuportat... economatele nu dau nici piine, nici mălai”⁶⁰ — raportau delegații regionalelor de partid C.C. al P.C.R. în vara anului 1946.

Patronii, dacă nu puteau scumpi mărfurile raționalizate (îmbrăcăminte, încălțăminte, făină de grâu, porumb, ulei etc.) „au organizat o adevărată întrecere în ridicarea prețurilor la mărfurile libere ce le cumpărau loco-producător pentru economate”⁶¹. Acest procedeu a avut drept rezultat o adîncire și mai mare a inflației prin ridicarea prețurilor zi de zi, iar o bună parte a supraprețurilor, sub formă de devize sau aur, au mers fie în buzunarul patronilor, negustorilor sau conducătorilor de economate, fie în buzunarele intermediarilor speculanți, care s-au îmbogățit pe spinarea țării și a clasei muncitoare.

Burghezia, pentru a sabota și pe această cale producția, a scos un număr mare de salariați din sectorul productiv, încredințându-li-se munci administrative de tot felul, cu sarcini privitoare la procurarea și distribuirea produselor de consum la economate. Toți la un loc, împreună cu toată aparatul tehnică și administrativă a economatelor, au constituit mai târziu un balast greu pentru întreprinderi și piedici serioase în calea ridicării producției și productivității muncii⁶².

În această bătălie grea și complexă pe care au dus-o organizațiile sindicale sub conducerea P.C.R. împotriva burgheziei pentru asigurarea bunurilor de consum maselor muncitoare, s-au săvîrșit și unele greșeli de natură politică. O parte din comitetele de fabrică și de întreprindere, precum și o parte dintre sindicate, puține la număr, unde grupul antipartinic Pauker—Luca avea oarecare influență, „prin acțiunea lor nejustă și neconformă cu directivele clare și precise date de C.G.M., s-au amestecat în administrarea și gestionarea economatelor”⁶³. Nevrînd să țină seama de faptul că economatele intrau în sarcina și răspunderea patronilor sau a persoanelor dele-

⁵⁸ *Ibidem*, Dosar Nr. 2/1946, fila 58.

⁵⁹ *Dreptatea*, Seria III, Nr. 159 din 21 august 1946.

⁶⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Fond. 1, Dosar Nr. 414, fila 245.

⁶¹ *Ibidem*, Dosar Nr. 4/1947, fila 233.

⁶² Arhiva centrală a C.C.S., Resortul economic Nr. 4/1947, fila 234.

⁶³ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 143, Fond. 1, fila 51.

gate de patroni, unele comitete de fabrică și întreprindere s-au substituit patronilor, luându-și sarcina și răspunderea de a aproviziona, administra și gestiona economatele. Cum era și natural, aceste organe sindicale și-au atras nemulțumirea și uneori chiar oprobiul salariaților. Ele s-au îndepărtat complet de la sarcina lor de bază, de apărătoare permanente ale intereselor clasei muncitoare, știrbindu-și prestigiul și autoritatea, ca de exemplu sindicatul S.T.B. București⁶⁴, câteva comitete de întreprindere din Oradea⁶⁵ ș.a.m.d.

Aceste lipsuri și greșeli, acolo unde s-au produs, au dat posibilitate patronilor să tragă diferite avantaje: a) asigurarea de foloase materiale (regie și transporturi, personal); b) compromiterea comitetului de fabrică și de sindicat; c) slăbirea unității de acțiune a salariaților, care vedeau ca „prim dușman” comitetul de fabrică și nu patronul.

Pentru a veni în sprijinul sindicatelor și al salariaților, P.C.R. elaborează în decembrie 1946 o nouă lege de funcționare a economatelor, care întărește și mai mult controlul de stat și al sindicatelor asupra economatelor. Legea obliga pe patroni să numească la economate „persoane împuternicite, ale căror nume vor fi comunicate Oficiilor Județene și Subsecretariatului de Stat al Aprovizionării”⁶⁶.

Fondurile procurate de întreprinderi din disponibilul propriu, cât și creditele obținute pentru aprovizionare, nu vor putea fi întrebuințate în alte scopuri. Legea prevedea că „Banca Națională prin organele sale va avea împuternicirea de a controla întrebuințarea și gestiunea fondurilor”⁶⁷.

În scopul întăririi controlului muncitoresc, legea din decembrie 1946 aduce noi norme de funcționare a economatelor. Pe lângă fiecare economat va veghea câte un delegat al Comitetului de întreprindere, care se va ocupa îndeaproape cu controlul și supravegherea bunei funcționări a economatului. Reforma monetară din 15 august 1947, inițiată și înfăptuită de P.C.R., punând capăt inflației și lovind puternic în speculanți și sabotori, ca o măsură anticapitalistă a regimului democrat-popular, a pus și economatele într-o situație nouă. Muncitorii conștienți își dădeau tot mai mult seama că economatele, în noile condiții, nu-și mai justificau existența și utilitatea. „Ele nu mai pot constitui mijloace de apărare a intereselor economice ale salariaților, dimpotrivă, ele pot să se transforme în mijloace proprii, pentru sabotori și speculanți pentru a lovi în stabilizarea monetară”⁶⁸.

Una din măsurile luate de guvern o dată cu reforma monetară a fost și controlul riguros al creditelor. Banca Națională, precum și celelalte instituții de credit, au primit indicații precise și stricte să nu acorde credite decât pentru scopuri productive și acestea numai dacă sînt bine motivate și verificate⁶⁹. Prin această măsură patronii au fost nevoiți să scoată și să

⁶⁴ *Ibidem*, Fond. 1, Dosar Nr. 139, fila 51.

⁶⁵ *Ibidem*, Dosar Nr. 143, Fond. 1, fila 51.

⁶⁶ *Scînteia*, Nr. 687 din 25 decembrie 1946.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 302, Fond. 1, fila 124.

⁶⁹ *Ibidem*.

vindă toate mărfurile stocate și să-și schimbe o parte din devize și aur în lei stabilizați, pentru a-și procura fondurile necesare în vederea acoperirii salariilor și pentru producție.

Stabilizarea monetară, care a dat vieții economice o bază prosperă, cerea desființarea economatelor, dat fiind că a) alimentele se puteau procura la prețurile oficiale, b) alimentelor industriale ca piinea, zahărul, uleiul erau distribuite pe bază de cartele, c) articolele de mare consum popular au fost raționalizate în așa fel, încît salariații au fost asigurați în primul rînd, posedînd tichete și bonuri⁷⁰.

În locul economatelor, guvernul, sprijinit de întreaga mișcare sindicală, a luat măsuri să se înființeze depozite de distribuire a bunurilor raționalizate atît în capitală, cit și în restul țării și în centrele muncitorești. Aceste depozite de distribuire au luat mai multe forme: magazine de stat conduse și gestionate exclusiv de stat și cu personalul salariat numit de organele de stat; întreprinderi comerciale conduse de negustori pricepuți și cărora statul, în calitate de cumpărător unic al produselor dirijate, le repartiza mărfurile destinate aprovizionării salariaților înscrîși la aceste depozite de distribuire; cooperative de consum, aprovizionare și desfacere create în toate centrele industriale și la sate⁷¹, grupînd mii și mii de cooperatori, fiind susținute și avantajate de către stat.

Magazinele de stat și cooperativele de tot felul au cunoscut o adevărată dezvoltare numai în condițiile dictaturii proletarietului, începînd cu primele luni ale anului 1948. Dar și în intervalul de timp dintre 15 august—30 decembrie 1947 acest mod de aprovizionare s-a dovedit net superior față de economate, făcînd să apară noi legături comerciale între salariați și stat. Prin înființarea magazinelor de stat s-a luat din mîna patronilor unul din mijloacele de care se foloseau pentru sabotarea producției. În același timp, noile forme de aprovizionare au exclus în bună parte intermediarii și s-a practicat pentru prima dată în țara noastră o repartitie directă între consumatori și producător.

Cooperativele de consum s-au dovedit a fi unul din mijloacele eficace pentru rezolvarea problemei aprovizionării masei salariaților organizați în sindicate. Ele au constituit în același timp „mijlocul de adîncire a democrației populare în sectorul economic”⁷². La Congresul al II-lea al sindicatelor din noiembrie 1947, problema cooperativelor se pune și sub un alt aspect, mai larg, cu un bogat conținut politic, urmărindu-se întărirea și mai mult a alianței dintre clasa muncitoare și țărănimea muncitoare. „Este necesar — subliniază delegatul sindicatelor din Timișoara — să se creeze o legătură directă între cooperativele muncitorilor de la orașe și cooperativele de la sate, asigurîndu-se o valorificare a producției agricole prin eliminarea intermediarilor”⁷³. Ele vor cunoaște o largă dezvoltare numai după abolirea monarhiei, în condițiile dictaturii proletarietului.

Știrea desființării economatelor a produs „o oarecare îngrijorare în rîndurile unei părți a muncitorilor”⁷⁴, care n-au putut înțelege dintr-o dată semnificația acestei măsuri. P.C.R. a pus în fața sindicatelor sarcina de a lămuri masa muncitorilor că „desființarea economatelor este cerută de bunul mers al producției și de întărirea leului stabilizat”⁷⁵, sfătuiind în același timp ca salariații să intre în cooperativele de desfacere și aprovizionare.

⁷⁰ Arhiva centrală a C.C.S., U.P., Dosar Nr. 4/1947, Problema economatelor, fila 235.

⁷¹ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 302, Fond. 1, fila 124.

⁷² Arhiva centrală a C.C.S., Secția economică, Dosar Nr. 4/1947, fila 240.

⁷³ *Scînteia*, Nr. 983 din 20 noiembrie 1947.

⁷⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 302, Fond. 1, fila 124.

⁷⁵ *Ibidem*, Dosar Nr. 301, Fond. 1, fila 16.

Condițiile noi de desfășurare a ofensivei împotriva burgheziei cereau o aprovizionare independentă a muncitorilor, fără concursul patronilor, în cooperative de desfacere ce începeau să fie create în toamna anului 1947 atât la orașe, cât și la sate.

Punînd problema înființării de cooperative, P.C.R. a ținut seama de două aspecte principale: în primul rînd cooperativele vor îndeplini rolul de aprovizionare urgentă a masei consumatoare cu articole de primă necesitate, raționalizate sau libere; în al doilea rînd, s-a avut în vedere rolul acestor cooperative în dezvoltarea sectorului de stat și, mai tirziu, a sectorului socialist.

Pînă la reforma monetară, cu toate măsurile luate de guvern, situația materială a maselor muncitoare continua să se înrăutățească. Burghezia, profitînd de anii grei de secetă, lovea fără milă în nivelul material al clasei muncitoare. Măsurile luate de guvern și organizațiile sindicale în vederea aprovizionării salariaților prin economate erau departe de a acoperi nevoile stringente ale muncitorilor.

Indicele costului vieții creștea într-o lună cît nu creștea într-un an de viață normală, ajungînd în lunile iunie și iulie 1947 la cifre uluitoare față de anul 1938. Tabelul de mai jos oglindește pregnant creșterea costului vieții în domeniul cîtorva necesități materiale⁷⁶:

INDICELE COSTULUI VIEȚII

în București în anii 1937—1947 luat ca bază anul 1938 — 100%

Anul	Indice-le general	Imbrăc. încălț.	Combustibil	Chirie, apă, lumină	Transport tramvai	Alimente	Diverse
1938	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
1944	621,6	1.215,4	688,7	217,1	220,6	815	775,2
1945	3.678,7	6.016,4	3.685,6	262,7	847,2	6.651,5	4.730,2
1946	22.562,9	39.139,1	19.319	489,9	3.368,8	39.104,8	33.758,9
1947							
ian.	68.642	82.757	69.847	567,5	4.143,6	130.766	103.507
febr.	97.248	110.516	116.055	567,5	4.143,6	182.101	157.288
mart.	114.250	135.620	125.683	1.079	23.293,5	209.663	210.600
apr.	327.173	569.651	211.390	6.532	35.957	557.358	725.643
mai	411.896	580.138	315.121	7.855	108.511	733.564	928.293
iun.	494.095	582.951	397.672	7.855	108.511	930.681	984.147
iul.	525.688	741.273	439.811	7.855	108.511	938.595	1.155.105

Un muncitor industrial calificat, cu un salariu mediu putea să-și cumpere în 1939 din venitul lui lunar de 1.750 lei — 3 perechi de pantofi a 500 lei perechea. În noiembrie 1945 venitul său lunar se cifra la 69.000 lei, ceea ce echivala cu 1 pereche de pantofi la prețurile oficiale (65.000 lei perechea de pantofi), în martie 1946 venitul lunar era de 138.000 lei, sumă ce nu mai ajungea nici pentru o pereche de pantofi, care costau acum 150.000 lei⁷⁷.

Foarfeca dintre prețuri și salarii continuă să se deschidă și mai mult pînă în preajma reformei monetare.

P.C.R. n-a deschis niciodată cursa dintre prețuri și salarii, ci, ducînd o politică de zdrobire a speculei, a mobilizat cele mai largi mase de oameni ai muncii la lupta pentru cucerirea unor importante revendicări economice din mîinile burgheziei, pentru mărirea producției și productivității muncii.

⁷⁶ Arhiva centrală a C.C.S., Resortul economic, Dosar Nr. 1/1947, fila 70 (calculul s-a făcut pentru un salariat cu un venit mijlociu, avînd de întreținut în total 5. persoane).

⁷⁷ *Ibidem*, Resortul economic, Dosar Nr. 1/1946, fila 39.

Sub presiunea organizațiilor sindicale și a guvernului democratic, patronii au fost obligați să deschidă cantine pe lângă fiecare întreprindere cu peste 100 de muncitori, unde 50% din costul mesei îl suporta patronul, iar restul muncitorii. Cu toate că alimentele erau ridicate în bună parte din rezervele statului, la prețurile oficiale, mîncarea continua să fie foarte slabă⁷⁸.

Dacă costul produselor de primă necesitate era foarte ridicat și majoritatea lor nu se găseau decît la negru, cu prețuri astronomice, condițiile în care lucrau muncitorii din fabricile capitaliștilor erau de-a dreptul îngrozitoare. Comisiile speciale sanitare de pe lângă Uniunile Sindicale au întreprins sute și mii de inspecții pentru a comunica C.G.M. și guvernului despre condițiile de muncă ale salariaților⁷⁹, cerînd totodată luarea de măsuri.

Condițiile grele de muncă din fabrici și uzine au rămas în general aceleași pînă la naționalizarea lor în 1948.

⁷⁸ Arhiva centrală a C.C.S., Resortul economic, Dosar Nr. 1/1945, fila 40.

⁷⁹ O comisie a Uniunii Sindicale Metalochimice, deplasîndu-se în ziua de 9. VIII. 1946. la Fabrica „Vitrometan” Mediaș, constată următoarele:

1. Fabrica este situată la cca 1 km depărtare de oraș. Se fabrică diferite obiecte de sticlă. Lucrează cca 1.200 muncitori. Constatări asupra condițiilor de muncă;
2. Curtea fabricii este plină de gunoaie și cioburi de sticlă, constituind un permanent pericol de accidente de muncă;
3. Locul în care se face amestecul materialului pentru fabricarea sticlei este lipsit de instalație de aspirat praful;
4. Lucrătorii nu poartă măști speciale în sectoarele grele și periculoase de muncă;
5. Cuptoarele lucrează toate cu gaz metan, care arde incomplet, producînd diferite gaze toxice. Lucrătorii absorb aceste gaze toxice;
6. Cuptoarele sînt deteriorate și nu prezintă nici o garanție că s-ar putea la un moment dat să nu se prăbușească, expunînd muncitorii la grave accidente;
7. Holurile unde se găsesc cuptoarele nu au aspiratoare, nu au instalațiile necesare și nu sînt închise iarna. Lucrătorii trebuie să suporte căldura mare a cuptoarelor și în același timp valurile de frig de afară, care aduc mari prejudicii sănătății muncitorilor;
8. La aceste cuptoare lucrează mulți tineri sub 18 ani;
9. Fabrica este lipsită în cea mai mare parte de apă potabilă;
10. Fabrica n-are o instalație de baie corespunzătoare;
11. În ce privește locuințele muncitorilor, ele sînt insalubre, cu totul neigienice. Camere comune de 5—10 lucrători, fără cubajul necesar, fără aerisire, paturi improvizate, fără saltele. Domnește murdăria în camere.
12. În ce privește starea sănătății: bolile sociale, profesionale și accidentele sînt de-a dreptul înspăimîntătoare. Din 300 de indivizi, după analizele făcute s-a constatat că 46 sînt sifilitici, 68 persoane cu arsuri grave, 105 cu boli de piele, furunculi, abcese, determinate de lipsa de igienă generală. Reumatici 60 și foarte, foarte puțini sănătoși;

P.C.R., sprijinit de întreaga mișcare sindicală, a luat măsuri pe linie de stat pentru o nouă așezare în spirit democratic a sarcinilor fiscale în 1945 și creșterea masivă a impozitelor asupra speculanților, a îmbogățitorilor de pe urma războiului și a patronilor.

În luna februarie 1946 s-a făcut o reducere a impozitului pe salarii, care a adus o scădere a cotei de impunere cu 57%, însemnând și o ridicare efectivă a puterii de cumpărare a salariaților cu aproximativ 12% față de ianuarie 1946⁸⁰. S-au redus cu 75% taxele fiscale la articolele textile destinate aprovizionării salariaților prin economate, iar la stofe și încălțăminte cu 90%. La produsele alimentare, ca făină de grâu și porumb, zahăr, untdelemn, orez, au fost desființate în întregime taxele fiscale asupra cantităților ce urmau să fie repartizate prin economate.

Aceste măsuri au fost primite cu multă satisfacție de oamenii muncii, văzînd în P.C.R. apărătorul intereselor fundamentale ale maselor populare.

În perioada de refacere a economiei naționale, P.C.R. a abordat problema muncii în acord într-un chip nou, ca unul din mijloacele de ridicare a producției. Introducerea ei a fost precedată de o intensă muncă de lămurire din partea organizațiilor de partid și sindicat, în scopul ridicării conștiinței tuturor oamenilor muncii la nivelul înțelegerii sarcinilor legate de întreg procesul refacerii economiei naționale și trecerea la revoluția socialistă.

În condițiile noi de după 23 August 1944 și în special după 6 Martie 1945, cînd în fruntea țării se instaurează un guvern democratic, exercitînd dictatura revoluționar-democratică a proletariatului și a țărănimii, antenele burgheziei sînt tăiate, iar exploatarea clasei muncitoare este din ce în ce mai mult limitată și îngrădită. Refacerea economiei naționale este o problemă a forțelor revoluționare și nu a burgheziei, deși aceasta mai continua să fie proprietară asupra mijloacelor de producție. Mai mult, burghezia a trecut în fapt la sabotarea și zădărnicierea efortului maselor populare, îndreptat spre reclădirea și dezvoltarea economiei naționale.

Munca în aceste condiții devine o problemă a întregului popor. Ea trebuia să fie cinstită, stimulată și respectată.

Pentru a folosi la maximum arma muncii în acord, ea trebuia să fie aplicată cît mai just posibil, elaborată sub toate aspectele, pentru ca ea să nu devină, ca și înainte de 23 August 1944, un instrument de sugrumare a celor ce muncesc.

13. Nu există cămin de zi pentru copii și nici cantină;

14. Aprovizionarea lucrătorilor prin economat este foarte slabă atît sub aspect cantitativ, cît și sub aspect calitativ (urmează semnăturile Comisiei și propunerile către Uniunea Sindicatului Metal-Chimic).

Raportul este extras din Arhiva C.C. al P.C.R., Fond. 1, Dosar Nr. 445, fila 150.

⁸⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 440, Fond. 1, fila 37.

La inițiativa partidului, C.G.M. în circulara sa din martie 1945 prevedea ca munca în acord să ducă la dezvoltarea producției și la mărirea cîștigului muncitorului. Pentru a avea însă garanția că produsul muncii va fi pus în cea mai mare parte în slujba poporului și în special a muncitorului, comitetele de fabrică aveau datoria să ceară patronilor introducerea muncii în acord în anumite condiții, și anume: „cronometrarea timpului de muncă să fie făcută în fața unei comisii, în prezența conducerii sindicatului; se va desființa orice plafon ce poate fi atins în producție prin prestarea muncii în acord, garantîndu-se în orice condiții salariul de bază al muncitorului”⁸¹.

C.G.M. a elaborat principiile și modul concret de aplicare a acestui sistem de muncă.

Unul din principiile generale care a stat la baza muncii în acord a fost acela că ea va fi introdusă numai în întreprinderile care îndeplinesc condițiile de ridicare a producției (au o producție continuă), pentru a asigura un cîștig mai mare decît salariul de bază al muncitorilor. În cercetările făcute de C.G.M. și de Uniuni s-a constatat că în unele întreprinderi (Uzinele Titan-Nădrag-Călan), deși muncitorii făceau eforturi mari pentru mărirea producției, nu puteau să realizeze nici salariul de bază, căci acordul era calculat ca realizare de plusvaloare pentru capitaliști⁸².

Munca într-un schimb de 8 ore trebuia să corespundă cu o producție normală. Această producție calculată în bani trebuia să reprezinte valoarea salariului de bază și accesoriile legale, indemnizațiile de scumpete, copii, chirie etc., astfel ca acordul să fie calculat în timp și nu în bani, făcînd astfel ca acordul să urmeze permanent și automat drumul în sus al salariului de bază. Mai mult, dacă norma de producție era depășită de un muncitor, atunci acel muncitor trebuia să primească nu numai ce primea în mod obișnuit pentru lucrarea respectivă, ci și ceva în plus⁸³.

Un alt principiu care a stat la baza muncii în acord era acela că economia de timp realizată prin scurtarea timpului de execuție trebuia să ducă la creșterea productivității și la scăderea prețului de cost. Cum era de prevăzut, burghezia a opus o rezistență îndârjită creșterii producției și a productivității muncii. Poziția aceasta s-a manifestat și prin tendința unor patroni de a umfla timpul de execuție peste limitele normale la unele lucrări. Partidul, prin intermediul sindicatelor, a luat și această posibilitate din miinile burgheziei, prin cronometrarea propusă de C.G.M., care trebuia făcută de către „o comisie formată din reprezentanții comitetului de fabrică, ai direcțiunii și muncitorul ce urma să fie supus cronometrării”⁸⁴. Astfel se garanta că timpul fixat va fi cel normal și orice efort în plus va aduce un cîștig corespunzător muncitorului.

C.G.M., introducînd munca în acord, s-a călăuzit după principiul că în mărirea producției trebuiau să fie cointerestate material atît clasa muncitoare, cît și intelectualitatea tehnică. În trecut, cu cît mai mult un conducător tehnic sau funcționar avea o purtare de zbir față de muncitori, cu atît și prima de încurajare devenea mai mare. Acesta era criteriul de

⁸¹ *Viața Sindicală*, Nr. 23 din 20 mai 1945.

⁸² Arhiva centrală a C.C.S., Fond. Resortul economic, Dosar Nr. 1/1945, fila 20.

⁸³ Să ilustrăm cu un exemplu: un strungar care trebuia să facă, după o normă stabilită, 5 axe în 8 ore și pentru o axă primea 100 lei, în cazul cînd executa 7 axe tot în 8 ore, pentru cele 2 axe trebuia să primească și ceva în plus, nu numai 100 de lei de bucată, respectiv 200, ci 110 lei de bucată, adică 220 lei.

Viața Sindicală, Nr. 23 din 20 mai 1945.

⁸⁴ Arhiva centrală a C.C.S., Resortul economic, Dosar Nr. 1/1945.

clasificare a aparatului administrativ în trecut. După 23 August 1944 zidul ridicat între muncitorii manuali și intelectuali a fost dărâmat: prin organizațiile sindicale s-a creat unitatea dintre clasa muncitoare și intelectualitatea tehnică, care, în majoritatea ei, a aderat linia partidului. Sistemul muncii în acord a fost folosit de către partid ca mijloc de a cimenta unitatea de acțiune dintre corpul tehnic și muncitori, în scopul refacerii economiei naționale. „Trebuie să punem la ordinea zilei — spunea V. I. Lenin în aprilie 1918 — să aplicăm în practică și să experimentăm plata în acord, să aplicăm tot ce este științific și progresist în sistemul Taylor, să punem în concordanță salariul cu rezultatele generale ale producției...”⁸⁵.

În unele întreprinderi sau secții, unde, prin natura lucrurilor, nu se putea introduce munca în acord, au fost fixate norme de producție în raport cu condițiile și randamentul producției în întreprinderile respective. Ne-fiind fixată nici o normă de lucru înainte, salariații nu aveau stimulentele materiale pentru a dezvolta producția⁸⁶. Or, este clar că nu se putea construi și reface economia numai pe bază de entuziasm.

Prin introducerea sistemului muncii în acord, precum și prin normarea multor lucrări, a fost înlăturată în bună parte posibilitatea ca statul să fie frustrat în comenzile sale cu devize de către întreprinderile particulare.

În toate comenzile statului, date unor întreprinderi particulare, comenzi la care prețul se fixa la terminarea lucrărilor pe baza devizului prezentat de întreprindere, statul a fost frustrat în majoritatea cazurilor prin prețurile exagerate pe care era obligat să le plătească. Întreprinderile avînd dreptul de a trece ca regie de la 200% pînă la 400% din manoperă, aveau tot interesul ca această manoperă să fie cît mai mare.

S-au găsit în comenzile statului, pentru o lucrare obișnuită, trecut ca necesar executării ei un număr dublu de ore. Unii muncitori nu și-au putut da seama de la început că „bunătatea” patronului „de a le da un număr mare de ore la o lucrare nu înseamnă altceva decît sprijinirea patronului la jefuirea statului”⁸⁷. Or, în condițiile noi, cînd statul a devenit un organ al dictaturii revoluționar-democratice a proletariatului și a țărănimii, era o crimă să lovești în puterea lui și să-l slăbești. Astfel, dacă pentru o lucrare erau necesare 1000 ore, regia fiind de 300% și patronul dubla numărul de ore, plus regia de 300% calculată la 2000 ore, realiza un câștig fabulos, frustrînd statul și contribuind totodată la scumpirea produselor⁸⁸. Pentru a putea suporta aceste prețuri, statul era nevoit să recurgă la mărirea impozitelor directe și indirecte, care, cu toată grija de a impune greul asupra patronilor, loveau și în salariați.

Prin introducerea normelor noi ale muncii în acord, C.G.M. a contribuit și la lichidarea acestei situații, prin obligativitatea pentru toate întreprinderile „de a prezenta la plată către stat toate devizele care să poarte și semnătura comisiei locale de aplicare a acordului și a comitetului de fabrică”⁸⁹, care nu vor permite în nici un caz ca timpul de execuție să fie umflat.

⁸⁵ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 27, p. 240.

⁸⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 141, Fond. 1, fila 25.

⁸⁷ *Viața Sindicală*, din 13 decembrie 1945.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*.

În scopul generalizării muncii în acord, conducerea partidului și C.G.M. au ținut seama de experiența deja cîștigată în cîteva mari întreprinderi din țară ca U. F. Reșița, „Vulcan“, „Malaxa“, soldată cu cîștiguri însemnate pentru muncitori, fără o cheltuie mare de muncă fizică și intelectuală, totodată rezolvîndu-se problema importantă a refacerii economiei naționale: mărirea producției și a productivității muncii⁹⁰.

Pentru a veni în ajutorul populației lovite de secetă, la chemarea P.C.R. întregul popor muncitor din țara noastră a răspuns cu entuziasm. În 1946 a luat ființă Comisia Centrală pentru ajutorarea regiunilor lovite de secetă, din care au făcut parte C.G.M., Frontul Plugarilor, Apărarea Patriotică și alte organizații democratice grupate în B.P.D. conduse de P.C.R. Avînd ramificații în toate județele și plășile din țară⁹¹, Comisia Centrală a reușit să colecteze însemnate cantități de alimente, îmbrăcăminte și sume de bani, venind în sprijinul regiunilor lovite de secetă.

Organizațiile sindicale din toată țara au colectat pînă la începutul lunii octombrie 1946 suma de lei 500.200.000 pentru ajutorarea regiunilor lovite de secetă⁹². În toate întreprinderile industriale colectivele de muncitori „au hotărît să lucreze ore suplimentare și să presteze muncă voluntară, pentru a veni în sprijinul populației lovită de secetă“⁹³.

Organizațiile sindicale agricole au trecut în planurile lor de activitate colectarea de fonduri bănești și produse agro-alimentare. Astfel, organizațiile sindicale din regiunea Banat, sub conducerea comuniștilor, au organizat o largă campanie de ajutorare a minerilor din Valea Jiului și a oamenilor muncii din Moldova, cu alimente și îmbrăcăminte în tot decursul anilor 1945—1946. Numai pe luna mai 1945 au fost colectate pentru Valea Jiului: 3000 perechi bocanci, 15.000 kg zahăr, 10.000 kg făină de grîu, 500 porci, 50.000 m stofă, iar pentru Moldova 20 vag. grîu⁹⁴.

Din inițiativa organizațiilor de partid, sindicatele agricole din regiunile unde seceta s-a făcut mai puțin simțită au colectat și trimis mari cantități de cereale în Moldova și totodată au primit și îngrijit cu hrană și îmbrăcăminte mii și zeci de mii de copii de vîrstă școlară din această parte a țării.

Îmbunătățirea condițiilor materiale ale oamenilor muncii era legată nemijlocit de creșterea producției industriale și agrare. În acest scop masele populare și în primul rînd clasa muncitoare au folosit o gamă întreagă de forme și metode de antrenare a tuturor oamenilor muncii, concretizate mai ales în organizarea muncilor voluntare, a echipelor de șoc și întrecerilor patriotice etc. Ele sînt cu atît mai importante, cu cît au apărut în condițiile materiale foarte grele prin care trecea țara noastră. Muncitorii au

⁹⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 303, Fond. 1, fila 9.

⁹¹ *Viața Sindicală*, Nr. 91 din 15 septembrie 1946.

⁹² *Idem*, Nr. 96 din 20 octombrie 1946.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Zori Noi*, organ al Comitetului Regional P.C.R., Alba-Hunedoara, an. II, Nr. 56 din 7 iunie 1945.

organizat întreceri patriotice și munci voluntare cu scopul de a mări producția, fără să aștepte o recompensă.

Apărute după 23 August 1944 ca o caldă manifestare de patriotism a oamenilor muncii, întrecerile patriotice și munca voluntară au căpătat forme din ce în ce mai avansate și s-au generalizat în întreaga țară către sfârșitul anului 1947. Avînd drept obiectiv ridicarea producției, noile forme de muncă au dezvoltat în același timp grija plină de abnegație a oamenilor muncii pentru întărirea regimului democrat-popular. Întrecerile patriotice organizate de syndicate în fabrici și uzine, pe șantierele naționale, au creat un climat politico-moral dînd naștere la noi inițiative îndrăznețe, dezvoltînd facultățile dinamice, creatoare ale poporului, apropiindu-l în felul acesta de revoluția socialistă.

Însuflețiți de justetea liniei politice a partidului, muncitorii trebuiau, în acele condiții, să privească mult dincolo de nevoile personale și de familie, convinși fiind de victoria noii orînduiri sociale.

Începînd cu anul 1947, statul intervine tot mai activ în viața economică a țării. Am putea spune că primăvara anului 1947 marchează ofensiva pe întreg frontul împotriva puterii politice și economice a burgheziei, care va culmina cu instaurarea dictaturii proletariatului și apoi naționalizarea principalelor mijloace de producție.

O măsură importantă pe linia întăririi controlului statului asupra întreprinderilor și a creșterii posibilităților P.C.R. de a influența asupra vieții economice a țării a fost reorganizarea Ministerului Industriei și Comerțului în aprilie 1947. Din inițiativa P.C.R. a fost elaborată legea Oficiilor industriale și pusă în aplicare în luna mai 1947. Complexul de măsuri economice din această perioadă, inițiate de P.C.R. și traduse în viață de masele populare, a avut menirea să instituie un control asupra activității economice a întreprinderilor capitaliste și să apere interesele maselor muncitoare⁹⁵. Aceste măsuri au constituit pentru masele populare în același timp singura cale de a rupe odată pentru totdeauna cercul vicios al greutăților economice — inflație, producție scăzută, speculă, lipsă de alimente și îmbrăcăminte — dîndu-le un nou imbold în muncă. „Se știe că asemenea contradicții — spunea V. I. Lenin — se rezolvă în practică prin ruperea acestui cerc vicios, prin schimbarea stării de spirit a maselor, prin inițiativa eroică... care are adeseori, în această schimbare, un rol hotărîtor”⁹⁶.

Organizațiile de partid și syndicale și-au intensificat eforturile în mobilizarea maselor de oameni ai muncii pentru realizarea unei producții sporite. Angajamentele luate de colectivele de muncitori și ingineri reflectă hotărîrea fermă de a scoate țara din haosul economic, de a ridica cu orice preț producția industrială și agrară. Muncitorii din industria petrolieră își propun să realizeze 325.000 tone țiței față de 225.000

⁹⁵ *Scînteia*, Nr. 844 din 13 iunie 1947 (avem în vedere; 1) legea cu privire la circulația bunurilor agricole; 2) controlul utilizării creditelor; 3) controlul economic; 4) înființarea societăților pe acțiuni ale statului etc.).

⁹⁶ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 29, ed. IV, p. 410.

tone pe lună. Programul stabilit de M.I.C. este în cea mai mare parte realizat, așa cum reiese din situația producției pe luna noiembrie 1947⁹⁷.

Felul produselor	Programat	Realizat	%
Țiței	316.160 t	313.491	99
Gazolină	10.255	10.255	100
Gaz de sondă	90.560 m	94.305 m	104
Foraj	15.609 m	15.905 m	102

Eforturile mari pe care le-au făcut masele populare pentru a mări producția și pe această bază asigurarea îmbunătățirii condițiilor materiale a oamenilor muncii, le putem urmări din dinamica creșterii volumului unor importante produse industriale⁹⁸:

Produsul	U/m	Octombrie			1947 în % față de 1945	1947 în % față de 1946
		1945	1946	1947		
Oțel	t	10.387	12.081	21.426	206	156
Fontă	t	4.488	4.562	9.590	213	210
Laminate	t	10.752	12.602	14.293	133	113
Zinc	t	40	83	206	515	248
Sodă caustică	t	771	820	1.463	189	178
Cherestea	m	23.452	—	56.570	222	—
Ciment	t	17.892	21.113	43.619	244	140

Apreciind producția globală în ramurile principale ale industriei, în procente față de nivelul anului 1938, la începutul lunii august 1947 aveam următoarea situație: în metalurgie 70,2%, la produsele chimice de bază 78,2%, la cărbune 95,5%, iar producția de ciment, geamuri și materiale de construcție se ridica la 80%⁹⁹. Și în domeniul agriculturii situația se prezenta îmbunătățită în 1947. Față de lipsa de pământ de dinainte de reformă, față de starea de haos economic și seceta din anii 1945—1946, în vara anului 1947 țărănimea muncitoare obține o recoltă satisfăcătoare. „Recolta de grâu se ridică la cca 140.000 vag., recolta de porumb la peste 500.000 vag., cea de sfecă de zahăr la 64.000 vag., cea de floarea soarelui la 55.000 vag., iar cea de cartofi la 160.000 vag.”¹⁰⁰

*

Activitatea desfășurată pentru asigurarea condițiilor materiale ale clasei muncitoare și ale întregului popor muncitor a fost una din problemele grele care au stat în fața P.C.R. și a organizațiilor sindicale în prima etapă a revoluției democrat-populare.

Pentru masele muncitoare, farul călăuzitor care le-a învățat să smulgă unul câte unul drepturile și revendicările lor arzătoare din minile forțelor

⁹⁷ *Scinteia*, Nr. 998 din 12 decembrie 1947.

⁹⁸ *Idem*, Nr. 992 din 5 decembrie 1947.

⁹⁹ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Reforma monetară din 1947*, Ed. P.C.R., 1947, p. 8.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

reacționare burghezo-moșierești a fost programul P.C.R. de refacere și dezvoltare a economiei naționale și de trecere la revoluția socialistă în țara noastră.

Mobilizată și însuflețită de P.C.R., clasa muncitoare, organizată în sindicatele revoluționare unice, s-a dovedit în fapt a fi forța principală care a strâns în jurul ei cele mai largi mase de oameni ai muncii, antrenându-le la opera de refacere și dezvoltare a țării.

Într-o perioadă în care piinea și îmbrăcămintea lipseau, iar întreaga producție era sabotată de capitaliști și slugile lor, muncitorii flămânzi, obosiți, chinuți, sleiți din pricina subalimentării și exploatarei patronilor, la chemarea partidului comunistilor pentru refacerea economiei distruse de război, au dat exemplu de cel mai înalt eroism, spirit de sacrificiu și de un cald și profund sentiment patriotic. Având în fruntea sa un partid încercat în lupte, P.C.R., clasa muncitoare a reușit să impună patronilor contractul colectiv din 1945 și 1947, să înființeze economate și cantine pentru salariați, precum și să introducă o nouă salarizare, menită să îngreuească sabotajul și exploatarea nemiloasă a burgheziei și totodată să îmbunătățească condițiile de viață ale oamenilor muncii.

C.G.M. reușește să dispună în interesul oamenilor muncii încă în 1946, de 40% din localurile balneo-climaterice din țară, asigurând într-o oarecare măsură odihna oamenilor muncii cu o reducere de 50%¹⁰¹. În anul 1947 au funcționat 281 tabere de vară în care și-au petrecut concediile 87.387 de oameni ai muncii, iar ca un rezultat al luptei organizațiilor sindicale, patronii au fost forțați să acorde condiții materiale pentru 268 creșe și 290 cămine de zi ce funcționau în 1947 în diferite întreprinderi și instituții¹⁰².

În această luptă milioane de oameni ai muncii au acumulat extrem de repede o vastă experiență și maturitate politică. Conduși de P.C.R., oamenii muncii au văzut ei înșiși că fără răsturnarea definitivă a burgheziei nu se poate întreprinde nimic viabil în ceea ce privește îmbunătățirea condițiilor de viață și de muncă ale maselor populare.

Acțiunile camuflate ale grupului antipartinic Pauker—Luca de a încurca, dezorienta și îngreuna procesul de refacere a economiei naționale s-au izbit de voința revoluționară a maselor populare, de hotărîrea lor de a ieși din haosul economic și a construi o orînduire nouă. Grupul antipartinic n-a reușit să împingă partidul și mișcarea sindicală pe o linie anarhistă, aventuristă. Aceasta se datorește faptului că „acțiunile lor s-au izbit în conducerea partidului de o rezistență hotărîită... că activul de bază al partidului a păzit principiile fundamentale ale partidului, nu a cedat presiunilor și a apărut neșovăitor viața și demnitatea cadrelor”¹⁰³, atît a celor din aparatul de partid, cît și a cadrelor din organizațiile obștești.

¹⁰¹ Arhiva centrală a C.C.S., U.P., Dosar Nr. 2/1964, fila 189.

¹⁰² *Viața Sindicală*, Seria II, Nr. 11 din 13 septembrie 1947.

¹⁰³ Gh. Gheorghiu-Dej, *Darea de seamă a delegației P.M.R. la cel de-al XXII-lea Congres al P.C.U.S., prezentată la Plenara C.C. al P.M.R. din 30 noiembrie—5 decembrie 1961*, Ed. polit., p. 30.

În problemele legate de politica economică a partidului, elementele dușmănoase strecurate în partid și în organizațiile sindicale, de a căror activitate nu era străin grupul fracționist, „au mers pînă acolo încît s-au opus liniei partidului de a obliga patronii să deschidă economate, frînau lupta clasei muncitoare pentru încheierea de contracte colective”¹⁰⁴. N-a fost împrerurare în care acțiunile grupului antipartinic Pauker—Luca „să nu fi dus la încurcarea și îngreunarea rezolvării sarcinilor legate de cucerirea și consolidarea puterii populare”¹⁰⁵.

Este un mare merit al partidului nostru, al activului său de bază, că, paralizînd acțiunile trădătoare ale grupului fracționist Pauker—Luca, a reușit în același timp să canalizeze întregul elan revoluționar al maselor populare la refacerea economiei naționale. Organizațiile sindicale, obținînd importante succese în lupta pentru îmbunătățirea condițiilor materiale ale oamenilor muncii, s-au dovedit a fi în același timp o bună școală de educare, creștere și călire a mii de cadre muncitoare în lupta desfășurată de clasa muncitoare în alianță cu țărănimea muncitoare sub conducerea P.C.R., pentru instaurarea dictaturii proletariatului în țara noastră.

T. HĂGAN

LA LUTTE DES SYNDICATS DANS LA PREMIÈRE ÉTAPE DE LA RÉVOLUTION POPULAIRE SOUS LA DIRECTION DU PCR POUR AMÉLIORER LES CONDITIONS MATÉRIELLES DES TRAVAILLEURS

(Résumé)

L'étude présente un des problèmes complexes de la première étape de la révolution populaire en Roumanie, la lutte du PCR et des organisations syndicales pour créer aux masses populaires et, en premier lieu, à la classe ouvrière des conditions humaines de travail et de vie.

Ayant perdu d'importantes positions politiques, le rapport des forces étant devenu nettement favorable aux masses populaires, les forces réactionnaires essayaient d'empêcher par tous les moyens (sabotage, inflation) la lutte des forces démocratiques pour réorganiser l'économie nationale et créer de meilleures conditions matérielles.

Sous la direction du PCR, les syndicats prirent une série de dispositions d'ordre économique, pour limiter l'exploitation bourgeoise, pour assurer, en dépit des difficultés, le ravitaillement des travailleurs avec des produits agro-alimentaires à l'aide des économats. Le CGM (Confédération Générale du Travail) elabora de nouveaux systèmes d'appointement qui avantageaient des travailleurs.

En appliquant une série de dispositions économiques anticapitalistes initiées par le PCR, surtout la réforme monétaire d'août 1947, on a mis fin à l'inflation de la monnaie, on a consolidé le régime démocrate-populaire, et on a substantiellement amélioré les conditions matérielles des travailleurs. Les organisations syndicales ont mené une large activité de propagande pour mobiliser les masses populaires à la lutte pour l'augmentation de la production et la réorganisation de l'économie nationale.

¹⁰⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., Dosar Nr. 304, Fond. 1, fila 66.

¹⁰⁵ *Scînteia*, Nr. 5376 din 12 decembrie 1961.

NOTE ȘI DISCUȚII

SONDAJE ARHEOLOGICE LA HUEDIN — „BOLIC“

Cetatea de pământ, mai bine zis aşezarea întărită de pe „Bolic“ (*Bólik tető* = Culmea vizuinei viezurelui), necunoscută pînă nu de mult în literatura de specialitate¹, este situată la nord-vest de oraşul raional Huedin (reg. Cluj), la o depărtare de circa 4 km de acesta, pe un bot de deal, care se ramifică înspre nord din cumpăna apelor, foarte joasă, dintre valea Crişului şi văile secundare ale Almaşului. Botul de deal amintit are (cam la mijlocul lui, în sens longitudinal) un platou vast, lat, puţin mai ridicat decît împrejurimile, care a fost înconjurat de elemente de fortificaţie (vezi fig. 1). Aşezarea întărită, cu lungimea maximă de circa 450 m şi lăţimea maximă de aproximativ 250, respectiv 108 m (această ultimă cifră se referă la lăţimea platoului de sus) are, în general, o formă elipsoidală, cu două ieşituri — „pinteni“, pe cele două laturi înguste (cea de sud şi de nord) făcute, probabil, cu scopul de a-l flanca, tocmai acolo unde platoul se întîlneşte cu cele două şei de legătură. Fiindcă pe latura de sud posibilităţile de apărare sînt mai bune, iar pe cea de nord mai slabe, „pintenul“ nordic este mult mai considerabil decît cel sudic (vezi fig. 2/1 şi fig. 3/III).

Astăzi jumătatea de sus a aşezării este păşune, iar cea de jos este folosită în parte pentru culturi. Sporadic, pe toată suprafaţa ei, se găsesc fragmente ceramice de culoare cenuşie închisă sau de culoare roşie, dintr-o pastă zgrunţuroasă, destul de slab arse. Se găsesc şi fragmente ceramice, mai puţine la număr, de culoare neagră sau brună, lustruite, canelate şi faţetate, de factură est-europeană, obişnuite primei faze a epocii hallstattiene (fazele A şi B). Alte obiecte nu s-au găsit. După cercetarea destul de minuţioasă a terenului — se pare — că fragmentele ceramice sînt mai abundente în partea de nord-est a aşezării, locul indicat fiind mai ferit de vînturile din spre vest şi nord-vest.

Elementele de fortificaţie constau aproape peste tot din: a) un val exterior, fără urme de arsură (vezi fig. 2/2, în care persoana din stînga fotografiei stă pe coama valului exterior şi profilul nr. I între metrii 0—12); b) un şanţ de apărare de o formă analoagă unui drum de care adîncit (vezi fig. 2/2) şi c) un val de apărare cu material ars în unele porţiuni (totuşi destul de rezistent faţă de efectul intemperiilor), cu dimensiuni totdeauna considerabile, uneori (de ex. în partea de sud, vezi fig. 2/3) atingînd înălţimea de 5—7 m, faţă de fundul actual al şanţului.

Elementele de apărare — în general — se adaptează configuraţiei terenului. Deşi aşezarea întărită este de o formă aproape elipsoidală, ea nu are o circumferinţă regulată. Sînt cîteva frînturi în traseul elementelor de fortificaţie, mai ales pe latura apuseană (vezi fig. 2/2). Suprafaţa aşezării este uşor ondulată.

*

¹ Cf. *ErdRep.*, p. 35, nr. 52; art. *Huedin* din Repertoriul arheologic al R.S. România, păstrat în formă de manuscris la Institutul de istorie şi arheologie al Academiei Republicii Socialiste România — filiala Cluj; vezi în schimb în: K. Horedt, în *ProblMus*, 1960, p. 180 nr. 2 şi nota 2.

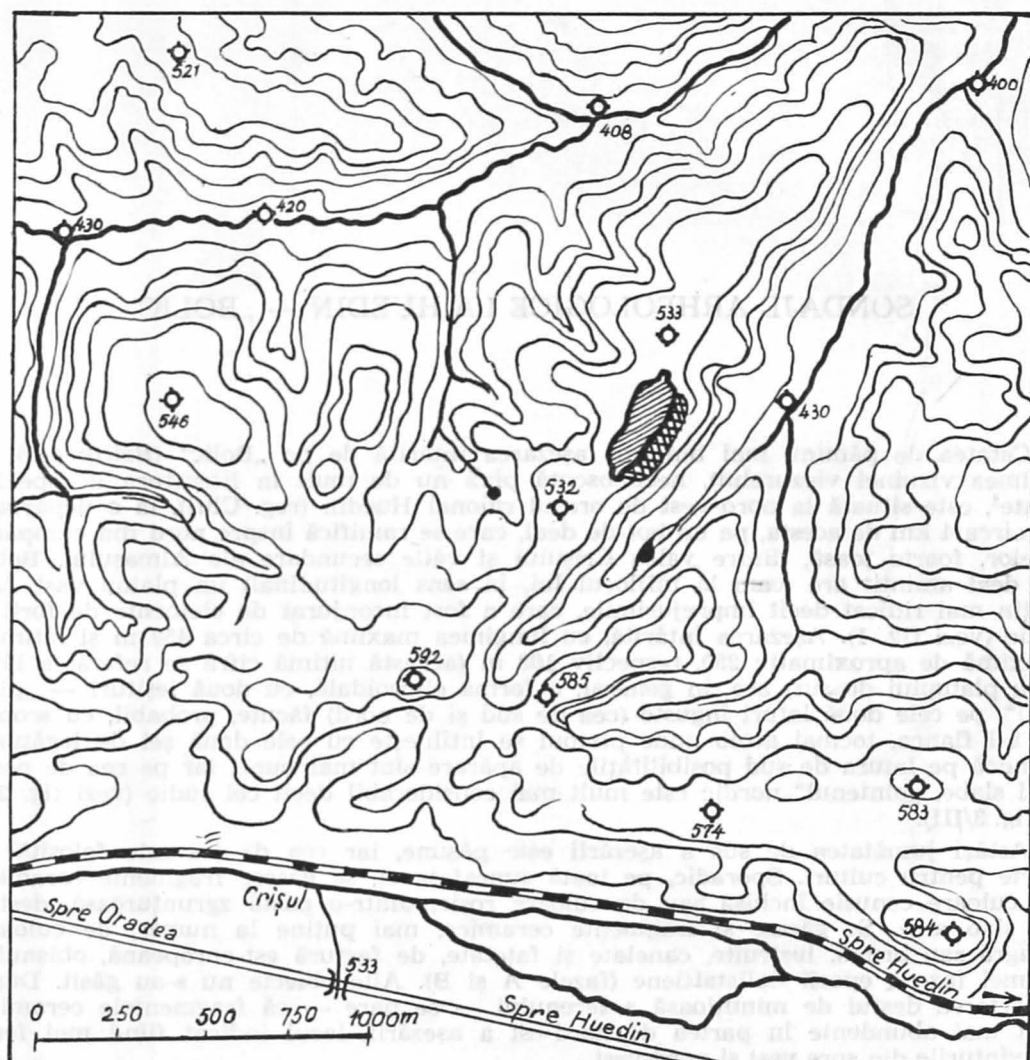

Fig. 1. Plan de situație a așezării întărite de la Huedin, de pe „Bolic”.

Între 13—26 iunie 1960, cu elevii claselor VIII—X ale Școlii Medii Mixte de la Huedin, s-au executat două sondaje pentru clarificarea câtorva dintre problemele ivite în legătură cu așezarea întărită.

a) Prima secțiune a fost săpată în porțiunea de sud a așezării, cu o suprafață de 16 m². Ea n-a dat la iveală nimic deosebit. În primele două adâncimi de hîrleț, în partea de nord au apărut cîteva fragmente ceramice cu totul asemănătoare celor mai sus amintite. Stratigrafia s-a dovedit a fi foarte simplă: de la suprafața actuală pînă la o adîncime de 1,60—1,70 m s-a constatat un strat de pămînt omogen, de culoare roșie (de proveniență naturală), în partea lui superioară conținînd foarte sporadice fragmente ceramice, neînsoțite însă de urme de cărbune, cenușă, fragmente de oase sau alte obiecte. Jos, pămîntul roșu se transformă treptat în gresie terțiară erodată care este roca de bază a terenului. Pe baza celor observate se poate trage concluzia

Fig. 2/1. „Pintenul” de nord, cu șanțul și valul de apărare (foto Z. Vincze).

Fig. 2/2. O porțiune a elementelor de fortificație de pe latura de vest a
așezării întărite (foto Z. Vincze).

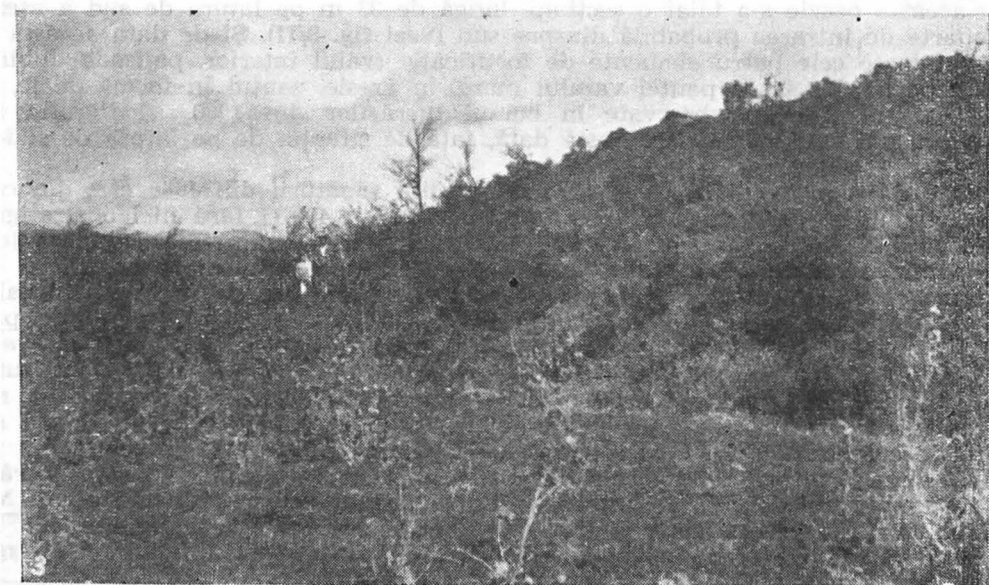

Fig. 2/3. O porțiune din latura de sud a așezării întărite, unde s-a executat
pe urmă secțiunea nr. II (foto Z. Vincze).

că așezarea, cum de altfel era și de așteptat, cel puțin pe această porțiune, a fost foarte slabă, mai bine zis, relativ puțin locuită.

b) În cursul cercetărilor s-a încercat a se prinde și un profil prin tăierea celor trei elemente de fortificație. S-a săpat un șanț de 30 m lungime, ajungând peste tot pînă la pămîntul neumblat, adică la stîncă nativă de aici, gresia moale terțiară (vezi fig. 3 I).

Profilul acestei secțiuni se conturează în felul următor:

Diferența de nivel între partea cea mai de sus a stratului de cultură, de o grosime numai de 16 cm, și punctul cel mai adînc al șanțului de apărare este aproximativ 7 m.

Pornind dispre interiorul cetății, stratul de cultură, de o culoare cenușie-închisă, conține foarte puține fragmente ceramice și alte urme arheologice. El, începînd de la m 30, coboară din ce în ce mai pronunțat, spre șanțul de apărare, marcînd suprafața de odinioară a terenului. Stratul acesta își păstrează în general grosimea cam pe toată lungimea lui, excepție făcînd doar părțile lui mai joase care sînt ceva mai îngroșate. La m 25, socotind din interiorul așezării, el se termină destul de brusc. În jurul m 22 se pot constata urmele unui stîlp de lemn, înfipt nu prea adînc, o groapă cu pămînt de culoare cenușie-închisă, care intră circa 40—45 cm în solul antic. I s-a putut observa și groapa în care a fost așezat, ale cărei contururi au fost ușor vizibile.

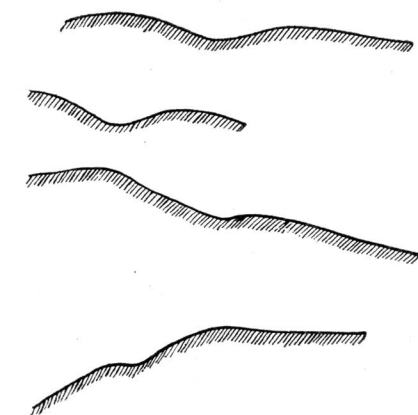
Îndreptîndu-ne spre șanțul de apărare, de la 20,50 m începe un strat de culoare roșie vie, după aparență de pămînt ars, care pare să înlocuiască stratul de cultură. El se poate observa pe o distanță de circa 3 m, subțindu-se treptat pe această distanță. Imediat deasupra lui se pot observa pete destul de mari de cărbune. Aproximativ de la m 18 pînă la m 16 pămîntul, săpat pînă aproape de gresia neerodată, nu mai arată nicio stratificare. Între m 17—13 se vede profilul șanțului de apărare de odinioară, formînd un fel de semilună. Umplutura șanțului este de culoare aproape neagră, conținînd foarte puține fragmente ceramice și de chirpic, acesta din urmă provenind, foarte probabil, de la arsura de mai sus. Masa de pămînt care a ieșit din el a fost folosită pentru construirea valului exterior.

•

În cursul anului 1962 lucrările au fost continuate, între 11—27 iunie, tot cu elevii Școlii Medii Mixte din Huedin, în vederea cunoașterii mai aprofundate a unor probleme legate de așezarea întărită.

Cu această ocazie s-a tăiat o secțiune lungă de 33 m pe latura de sud a așezării, nu departe de intrarea probabilă dinspre sud (vezi fig. 3/II). Și de data aceasta s-au constatat toate cele patru elemente de fortificație (valul interior, palisada dublă înfiptă în partea de sus a pantei valului mare, în gresie, șanțul în formă de ic, precum și valul exterior) observate în cursul lucrărilor din 1960, stratigrafia fiind însă puțin mai complicată de această dată, față de situația de pe latura de sud-vest a cetății.

Înainte de toate valul interior, care în profilul săpăturii din 1960 era, din cauza aplatizării lui, aproape de neobservat (între m 30—23,40) și fără nici o stratigrafie specială, pe latura de sud se prezintă a fi mai puternic. El se ridică cu circa jumătate de metru deasupra nivelului interiorului cetății, din imediata apropiere, deci are forma unui adevărat val (diferența de nivel între punctul cel mai înalt al valului și între punctul cel mai adînc al șanțului este de numai 6,60 m, în schimb panta valului e mai abruptă). O altă deosebire constă în faptul că, din punct de vedere stratigrafic, se pot deosebi, cu destulă certitudine, mai multe părți constitutive: a) un strat subțire de pămînt, de culoare vinată, provenit din dezagregarea roci de bază (de gresie), care acoperă lutul galben-brun, neumblat, căpăcuit de un strat subțire de culoare brună; b) o altă masă de pămînt valliformă, provenită din procesul de dezagregare a rocii locale de gresie, care în partea ei de sud acoperă un strat de umplură de culoare galbenă, aidoma lutului galben-brun neumblat. Masa de pămînt valliformă este căpăcuită de un strat compact de pămînt ars pînă la roșu, în unele porțiuni fiind transformat chiar într-un fel de zgură

Profile ale sistemului de fortificație de pe diferite laturi ale așezării întărite

III

"Pintenul" de nord al așezării întărite

Scara: 0 5 10

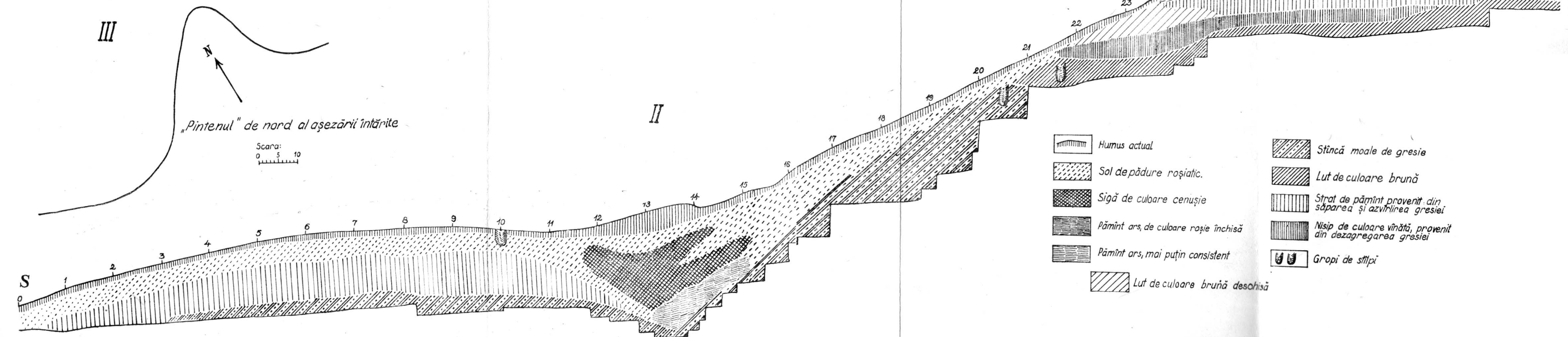

Fig. 3. I) Profilul secțiunii prin elementele de fortificație de pe latura de vest a așezării întărite. II) Profilul secțiunii prin elementele de fortificație de pe latura de sud a așezării întărite.

care nu poate fi confundată cu solul brun-roșiatic de pădure. Acest material, care formează un simbur de val roșu de dimensiuni destul de reduse, (într-o oarecare măsură analog cu cel observat la Someșul Rece în 1931 de către Al. Ferenczi și mai târziu, în 1962 de I. Ferenczi)² este învelit de un strat de pământ de pădure de culoare brun-roșiatică, fiind urmat de humusul actual. Spre sud, în fața valului, la m 10,16 și 11,40 s-au putut constata, în sens transversal față de secțiune, două urme ale unor stâlpi, groși de cite 20 cm, care au făcut parte, probabil, dintr-o palisadă de stâlpi, fiind așezați unul lângă altul. Între m 11,60 și 16,84, acoperită de pământul de pădure roșiatic și de humusul actual, apare gresia moale locală, a cărei suprafață, foarte probabil, a fost tăiată intenționat, ca să aibă o pantă mai abruptă. În orice caz, linia despărțitoare dintre solul brun-roșiatic de pădure și gresie este foarte netă peste tot. Această pantă coboară cu un plan neted, regulat pînă la m 18,90, unde se conturează o masă roșie în formă de lentilă, provenită dintr-o surpare a pământului ars pînă la roșu (dintre m 5 și 7,60). Această masă conține bucăți mari de chirpic, rezistente. În mare, între m 17 și 20,40, în bună parte căpăcuind masa de chirpic, în formă de triunghi echilateral întors cu vîrfurile spre stratul de gresie, urmează o masă de pământ de umplutură, de culoare cenușie-închisă, conținînd multe elemente organice descompuse.

Între m 20,40 și 31,60 se poate observa stratul de umplutură, de data aceasta însă de altă natură (fața de porțiunea din partea de sud-vest a valului exterior), provenit, după cît se pare, pe de o parte din amenajarea intenționată, specială, a pantei din fața valului interior, iar, pe de altă parte, din șanțul de apărare.

Atît observațiile făcute pe porțiunea de sud-vest a elementelor de apărare, cît și cele de pe latura de sud, de lîngă presupusa intrare a așezării întărite, ne duc la următoarele concluzii [deocamdată formulate numai cu titlu provizoriu, deoarece prin cele două secțiuni (cu profile diferite!) executate în așezarea atît de întinsă — pentru a cărei cercetare sistematică ar fi nevoie de o muncă asiduă de mai mulți ani —, mai de grabă se pun problemele, fără a fi posibilă — în stadiul actual al cercetărilor — rezolvarea lor într-un mod satisfăcător]:

După părerea noastră, elementele de fortificație, cel puțin pe laturile cele mai periclitate ale așezării întărite, avuseseră două faze de construcție. În faza inițială fusese probabil construit (de jur împrejur?) un meterez din două rînduri de stâlpi (grosimea lor fiind în jur de 20 cm), eventual împlețiți cu nuiiele, spațiul de 1 m dintre ei fiind umplut cu pământ³.

În fața acestora fusese săpat un șanț de apărare, avînd o formă de semilună, și ridicat încă un val de apărare în exterior.

Construcția de birne, în anumite locuri (secțiunea nr. I din 1960 ne arată acest lucru), a ars și a căzut pe pantă, spre șanțul de apărare. Acest lucru pare să-l dovedească masa de pământ roșu (dintre m 21—18 care se subțiază spre șanț), precum și petele mari de cărbune care sînt dispuse oarecum pe un nivel înclinat spre șanțul de apărare, provenind, eventual, de la partea interioară a construcției de lemn (lipsa — în profilul anexat — a urmei unui stîlp care ar trebui să apară în jurul m 24,50, este numai în aparență, deoarece ea a fost observată puțin mai spre mijlocul secțiunii). După cît se pare (vezi profilul nr. I) această palisadă pe latura de sud-vest avusesese și o bermă în fața ei (element care însă lipsește cu totul din profilul nr. II), lată de circa 2 m, înclinată puțin spre șanț.

În faza a doua (și această fază se poate constata numai în profilul secțiunii nr. II, deci din fața șei de sud, de lîngă intrarea presupusă, de sud, a așezării întărite), în locul palisadei (distrusă de un incendiu sau din cauza vechimii — această ultimă ipoteză ne pare mai verosimilă pentru că în învelișul superior al valului exterior, la rîndul lui compus dintr-o masă destul de omogenă, nu s-a putut constata nici pământ

² Cf. în *ActaMN*, I, 1964, p. 72—74.

³ Pentru analogii de la noi din țară cf. Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 290—296, 309, 311; pentru analogii eventuale din străinătate cf. de ex. Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, [Leipzig, 1931], p. 119—125; A. Niesiolowska-Hoffmann, în *Slavia Antiqua*, X, 1963, p. 82 (Zawada Janckoronska-Zamczysko — asupra acestei ultimei lucrări, M. Rusu, cercetător la Institutul de istorie al Academiei Republicii Socialiste România — filiala Cluj ne-a atras atenția); Gy. Nováki, în *ActaArchBp*, XVI, 1964, p. 113, 117, 121, 122, 145.

ars, și nici bucăți mari, provenite de la o presupusă ardere a palisadei), aici și, poate, și în alte porțiuni mai periclitate, fusese construit un val de circa 7 m. După cum se pare, numai partea superioară a valului (de dimensiuni destul de reduse⁴, circa 2 m lățime) a fost arsă (intenționat?), mai puternic în exterior (deci spre inamic) și mai puțin în interior, arsură din care, imediat după părăsirea așezării (să nu iutăm: icul șanțului a fost păstrat încă perfect!), o cantitate destul de însemnată s-a scurs pe pantă, în partea interioară a șanțului de apărare. Faptul că stratul de umblare (marcat și de un nivel rupt din loc în loc de un strat subțire de cărbune), ce urmează imediat deasupra lutului galben-brun, în partea dinspre exteriorul lui, în formă de limbă, s-a extins, măcar în parte, și deasupra gropii de stîlp interior, înseamnă că tot complexul de umplutură, care formează corpul valului interior, a fost ridicat ulterior perioadei folosirii palisadei, presupunînd existența unei a doua faze de fortificații.

Concomitent cu aceasta, în porțiunile corespunzătoare, profilul șanțului de apărare a fost schimbat, trecînd de la forma de semilună inițială, la o formă mai dezvoltată, mai corespunzătoare, de ic.

*

În concluzie, putem afirma că aici a fost o cetate de refugiu a unui trib tracic (sau illiric?) din regiune, avînd o întindere de circa 13 ha, ea fiind însă numai în mod provizoriu locuită.

Cetăți de pămînt sau așezări întărite de diferite tipuri, datînd de la începutul primei vîrste a fierului, sînt cunoscute de mult și într-un număr destul de mare din Transilvania⁵. În majoritatea lor au și val roșu (Schlackenwall, enceinte vitrifiée), intrînd în seria cetăților contemporane de acest gen, cunoscute nu numai în Europa de mijloc sau cea continentală, ci chiar și în insulele britanice⁶. Foarte probabil avem de-a face cu același fenomen, corespunzînd aceleleași trepte de dezvoltare social-economică, comună tuturor popoarelor indoeuropene din acea epocă: problemă demnă de urmărit mai îndeaproape.

Ar fi de dorit ca cercetările să continue, pentru a clarifica detaliat sistemul de construcție a elementelor de fortificație. După constatările noastre de pe alte porțiuni ale elementelor de apărare, ele se modifică din loc în loc. Ar fi foarte necesară și clarificarea problemei intrărilor, unde pare să fie un sistem special, precum și ridicarea unei hărți topografice detaliate.

I. ALEXA—ȘT. FERENCZI—N. ȘTEIU

SUCHGRABUNGEN BEI HUEDIN — „BOLIC“

(Zusammenfassung)

In den Sommern 1960 und 1962 wurden einige Suchgrabungen auf dem Gebiet der befestigten Ansiedlung von Huedin durchgeführt. Sie liegt auf der „Bolic“-Höhe, ungefähr 4 km nordwestlich von Huedin (Region Cluj) entfernt, auf einer Bergkuppe, die gegen Norden zu aus der niedrigen Wasserscheide zwischen dem Criștal und den Nebentälern des Almaș abzweigt. Die Bergkuppe hat (ungefähr in der

⁴ Notăm aici, că apropiindu-ne de intrarea presupusă, după cum s-a putut constata pe baza unei serii întregi de vizuini ale viezurilor și vulpilor, dimensiunile lui cresc.

⁵ Cf. K. Horedt, în *Probl. Muz.*, 1960, p. 179—187; I. Ferenczi, în *Acta MN*, I, 1964, p. 67—68; în *Apulum*, V, 1965, p. 118, 123.

⁶ Pentru o bibliografie mai amplă cf. în *Acta MN*, I, 1964, p. 73 notele 18—19; vezi încă: Gy. Nováki, în *Acta Arch. Bp.*, XVI, 1964, p. 99—149 cu toată bibliografia bogată, citată acolo. Din păcate Gy. Nováki nu cunoaște rezultatele recente din Transilvania (ne gădîm, în primul rînd la lucrarea de sinteză a prof. K. Horedt, citată mai sus).

Mitte, der Länge nach) ein ausgedehntes, breites, leicht erhöhtes Plateau, das von Befestigungen eingefasst ist. Die befestigte Siedlung, mit einer Oberfläche von über 13 ha besass fast in ihrem ganzen Umfang ein dreifaches Befestigungssystem: äusserer Wall, Verteidigungsgraben, und innerer, an vielen Stellen rotgebrannter Wall (Schlackenwall, enceinte vitrifiée), der, mit einer Palissade versehen, wahrscheinlich in zwei Etappen errichtet worden war. Das Innere war nur selten und für kurze Zeit bewohnt; erwiesen wird dies durch das zu Tage getretene Material, das an den Beginn der frühen Eisenzeit (Hallstatt A und B) anzusetzen ist. Die Befestigung diente der thrakischen (illyrischen?) Bevölkerung als Zufluchtsort.

DESCOPERIRI MONETARE ANTICE ÎN TRANSILVANIA

A. TEZAURE

I. Un tezaur de monete din Dyrrhachium a fost descoperit în toamna anului 1964 la Șimleul Silvaniei, la poalele dealului Măgura Șimleului. Tezaurul se compunea din vreo 40—50 de monete, depozitate într-un vas de lut, care a fost distrus. Unsprezece piese au fost achiziționate de Muz.Oradea și de Cabinetul Numismatic al Institutului de istorie din Cluj. Lista acestor monete este următoarea¹:

1. Av. ΔΡ ΑΓΑ ΘΙΩΝΟΣ. Pătrat cu laturile duble și cu dublu ornament stelar, numit de numismații mai vechi „grădina lui Alkinous“.

Rv. ΜΕΝΙΣΚΟΣ. Sub legendă, vacă spre dreapta alăptându-și vițelul. Deasupra legendei un vultur cu aripile întinse. În exergă o cîrmă. Legenda și tipul în cerc de perle. G = 3,30 g. M, 91.

2. Av. Ca la nr. 1, dar Δ[ΡΑΓΑΘΙ]ΩΝΟΣ.

Rv. ΞΕΝΩΝ. Tipul ca la nr. 1. Deasupra legendei un vultur cu aripile întinse. În exergă o cîrmă. G = 3,30 g. M, 92.

3. Av. [ΔΡΑΡΧ]ΙΠΠΙΟΥ. Tipul ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 1, dar fără vultur. G = 3,12 g. M, 144.

4. Av. ΔΡ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. Tipul ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 1, dar deasupra legendei un corb (?). Fără cîrmă în exergă. G = 3 g. M, 201.

5. Av. Ca la nr. 4, dar ΔΡ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ.

Rv. Ca la nr. 4. G = 3,05 g. M, 201.

6. Av. Ca la nr. 4.

Rv. Ca la nr. 4. G = 3 g. M, 201.

7. Av. Ca la nr. 4, dar [ΔΡΔΙΟ]ΝΥΣΙΟΥ

Rv. Ca la nr. 4. G = 3 g. M, 201.

8. Av. ΔΡ[ΡΑΡ]ΚΙΣΚΟΥ. Tipul ca la nr. 1.

Rv. Ca la nr. 1, dar fără vultur și fără cîrmă. În cîmp, în dreapta, o figură feminină îmbrăcată cu chiton, ridicîndu-și mîna dreaptă la gură. G = 3,15 g. M, 278.

9. Av. ΔΡ[ΡΑΡ]ΒΑ. Tipul ca la nr. 1, dar pe latura liberă a patratului o măciucă.

Rv. ΞΕΝΩΝ. Tipul ca la nr. 1. Deasupra legendei un vultur. G = 3,12 g. cf. M, 351.

10. Av. ΔΡ ΦΙΛΩΤΑ. Tipul ca la nr. 1.

Rv. ΜΕΝΙΣΚΟΣ. Tipul ca la nr. 1. În cîmp, în dreapta o torță. În exergă un ogar alergînd spre dreapta. G = 3 g. M, 396.

11. Identică cu nr. 10. G = 3,10 g. M, 396.

¹ În articolul de față am folosit următoarele abreviațiuni: M = A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium*, în *NumZ*, n.s. I, 1908, p. 1 sqq.

Schlosser = J. Schlosser, *Beschreibung der altgriechischen Münzen*, vol. I, Wien, 1893.

Monetele nr. 9—10 se află în Cabinetul Numismatic al Institutului de istorie din Cluj. Celelalte monete se află în Muz. Oradea.

Fig. 1. Moneta din Apollonia, de la Derna.

Fig. 2. Moneta dacă de la Turda.

Fig. 3. Moneta dacă de la Stîna.

Fig. 4. Moneta dacă de la Valea Miței.

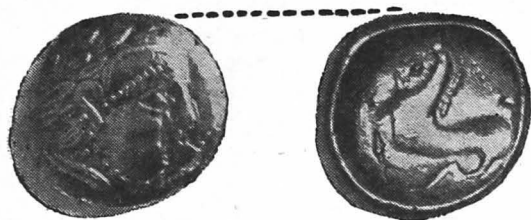

Fig. 5. Moneta dacă de la Zălau

Șimleul reprezintă punctul cel mai nordic al R.S.R., unde au apărut tezaure monetare din Dyrrhachium și Apollonia. Din această localitate se mai cunoaște un tezaur de monete din cele două orașe grecești amintite.²

II. Un tezaur de monete din Dirrhachium și Apollonia a fost descoperit în 1960 la Derna de Sus (r. Marghita). Două piese, una din Dyrrhachium, alta din Apollonia, au ajuns în Muz. Oradea³.

1. Av. ΔΡ ΔΥ ΚΙΣ ΚΟΥ. Pătrat cu laturile duble și dublu ornament stelar.

Rv. ΜΕΝΙΣΚ[ΟΣ]. Vacă spre dreapta, alăptându-și vițelul. Legenda și tipul în cerc de perle. G = 2,77 g. M, 278.

2. Av. ΑΠΟΛ ΔΑΜΟΦΩΝ ΤΟΣ. Patrat cu laturile duble, ușor curbate și cu dublu ornament stelar.

Rv. ΤΙΜΗΝ. Vacă spre stînga, alăptându-și vițelul. În exergă o monogramă compusă din literele Π, Α și Κ. G = 2,40 g. cf. M, 36. Moneta dată de Maier nu are monograma. Ea figurează însă la Schlosser, p. 27, nr. 15—16. (Fig. 1).

B. MONETE DACE

1. În orașul Turda a fost descoperită o monetă dacă de argint de tipul descris de Pink⁴, p. 74, pl. XV/277. Moneta se păstrează în Muz. Turda. G = 11,55 g. D = 33 mm. (Fig. 2).

2. În satul Stîna (r. Zălau), pe locul numit „Pe Deal“, a fost descoperită în 1963 o monetă dacă de argint de tip Filip II, descrisă de Pink, p. 58, pl. VII/129. Asemenea monete intră în compoziția tezaurului dac de la Crișeni-Berchieș⁵, unde ele se încadrează în grupa IV B. Moneta se păstrează în Muz. Zălau. G = 13,95 g. D = 25 mm. (Fig. 3).

3. În cătunul Valea Miței (orașul Zălau) a fost descoperită o monetă dacă de argint de tipul descris de Pink, p. 71, pl. XII/244. Moneta se păstrează în Muz. Zălau. G = 14,40 g. D = 24 mm. (Fig. 4).

4. În orașul Zălau, în grădina casei din strada G. Lazăr nr. 2, a fost descoperită în 1964 o monetă dacă de argint de tipul descris de Pink, p. 83, pl. XVII/330. Moneta se păstrează în Muz. Zălau. G = 10,30 g. D = 24 mm. (Fig. 5).

E. CHIRILĂ — N. CHIDIOȘAN — V. LUCĂCEL —
Z. MILEA — I. ORDENTLICH.

ANTIKE MÜNZFUNDE IN TRANSYLVANIEN

(Zusammenfassung)

Es werden griechische und dakische Münzfunde aus Transylvanien veröffentlicht.

² NumK, VII, 1908, p. 113—115; B. Mitrea, EDR, X, 1945, p. 90, cu nota 6.

³ Moneta nr. 2 din tezaurul de la Derna a fost determinată de prof. O. Iliescu de la Cabinetul Numismatic al Academiei Republicii Socialiste România.

⁴ K. Pink, Die Münzprägung der Ostketten und ihrer Nachbarn, Budapest, 1939.

⁵ E. Chirilă, Der dakische Münzschatz von Crișeni-Berchieș, in Dacia, N.S. IX, 1965.

CONIURATUS DACUS...

Într-o notă, publicată în vol. I al acestei reviste, p. 465—467, E. Chirilă discută valoarea ca izvor de informație a scholiilor din Berna despre un episod din luptele romanilor cu dacii, înclinînd spre concluzia că informația, deși prezintă un interes și merită să fie semnalată și discutată, „reprezintă o sursă de documentare dubioasă” (op. cit., p. 466). Concluzia mi se pare justă, îndreptățind rezerva pe care trebuie să o avem față de unele din scholiile tîrzii, bazate pe confuzii sau documentări superficiale¹. Dar indiferent de valoarea istorică asupra expediției lui Agrippa la Dunărea de jos sau mijlocie, am o îndoială și asupra veracității unei alte informații ce stă la baza scholiei din Berna și anume a celei cuprinse în comentariul de bază al lui Servius Grammaticus la cunoscutul vers din *Georgicele* lui Vergiliu (II, 497): *Coniurato descendens Dacus ab Histro*. Explicînd expresia, Servius, după ce observă că poetul se exprimă per hypallagen (= coniaratus Dacus descendens ab Histro)², o justifică prin știrea pe care o deține de la Aufidius Modestus despre obiceiul dacilor ce pornesc la război „de a bea apă din Dunăre așa cum ar bea un vin sacru și de a jura că nu se vor întoarce la casele lor decît după ce au ucis pe dușmani”.

Curioasa știre nu mai apare nicăieri înainte de Servius Grammaticus și e cît se poate de expusă unei legitime suspiciuni. Servius susține că Aufidius Modestus însuși a cetit acest lucru undeva.

Despre Aufidius Modestus știm că a trăit în timpul lui Domițian și că fusese comentator al lui Horațiu și Vergiliu³. Comentariile lui nu s-au păstrat, astfel că nu sîntem în stare a-l verifica pe Servius.

Ne întrebăm, însă, dacă nu cumva avem de-a face și aici cu o confuzie sau chiar o născocire a lui Aufidius Modestus. Noi nu excludem, anume, posibilitatea ca pe acest comentator al celor doi poeți să-l fi dus în eroare expresia „coniurato ab Histro” de la Vergiliu, combinată cu cea de la Horațiu, *Ode*, IV, 15, 21—22: „qui profundum Danuvium bibunt... Getae”, expresie care nu vrea să spună „poetarum in sermone” altceva decît că dacii locuiesc la Dunăre⁴.

¹ Același spirit critic se impunea însă și față de cunoscutele versuri ale lui Horațiu (*Ode* III 24, 11—16) privind relațiile agrare la daci, care în nici un caz nu pot constitui o documentare bazată pe o informație autentică a poetului (E. Chirilă, *ActaMN*, I, p. 129), ci, după cum s-a arătat în SCIV, VI (1955), p. 123—127, este obișnuită prezentare „romantică” a stărilor „ideale” ce domnesc la popoarele nordice. Vezi și părerea tracologului G. I. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker* (1916), p. 43 și urm. Despre această tendință romantică a scriitorilor greci și romani de a prezenta populațiile de la periferia imperiului, să se consulte cu atenție lucrarea lui St. Borzsák, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*, p. 14—22.

² V. și Statius, *Theb.* I, 20: „coniurato deiectos vertice Dacos” (= Dacos coniaratus deiectos vertice) ca și singulara formulare „proditor imperii coniuratusque Getarum (Gothorum)” la Claudius Claudianus 3, 319 (cf. *Thesaurus linguae Latinae* vol. IV, col. 341).

³ V. Schanz-Hosius, *Geschichte der röm. Literatur*, II, 1935, p. 155, 730 și 858.

⁴ Vezi *Thesaurus linguae Latinae*, s.v. *bibo* (col. 1964) unde se dau mai multe exemple de acest fel.

Cunoscînd lipsa de acribie (uneori și de cunoștințe) a unor comentatori ca și dorința de a da explicații „interesante”, obiceiul de mai sus atribuit dacilor (prin analogie, poate, cu obiceiul altor popoare), trebuie pus sub semnul întrebării.

C. DAICOVICIU

CONIURATUS DACUS...

(Zusammenfassung)

Der Verfasser bezweifelt die geschichtliche Wahrheit der bekannten von Servius Grammaticus — nach Aufidius Modestus — überlieferten Behauptung: „...hunc morem esse Dacorum, ut cum ad bella proficiscerentur, non prius rem capessero, quam de Histro certum modum haurientes ore in modum sacri vini iurarent, non se ad patriae sedes regressuros nisi hostibus caesis“. Er ist der Meinung dass es sich um einen Irrtum oder eine absichtliche Entstellung von Aufidius Modestus, dem Kommentator des Horaz und Vergil handelt, hervorgerufen von den Stellen „qui profundum Danuvium bibunt... Getae“ (Horatius, Od. IV 15, 21—22) und „coniurato descendens Dacus ab Histro“ (Verg. Georg. II 497).

TABULA IMPERII ROMANI. DROBETA — ROMULA — SUCIDAVA.

Scrisă în limba italiană, broșura cu acest titlu¹ formează prima contribuție a țării noastre la opera internațională intitulată *Tabula Imperii Romani*, înfățișând prin text și cu ajutorul hărții localitățile unde se găsesc vestigii ale stăpînirii și vieții romane, constituind astfel o lucrare de *topografie istorico-arheologică*. Delegatul nostru la această lucrare internațională este acad. Em. Condurachi (București), cărui îi revine nu numai sarcina de a organiza elaborarea hărților și textelor privind țara noastră, dar și răspunderea pentru felul cum se execută contribuțiile românești. Alegerea tovarășului profesor D. Tudor (București) pentru elaborarea topografiei Daciei Inferior (în general coincidind cu Oltenia) a fost, fără îndoială, justă.

Mai puțin norocoasă a fost însă neglijarea elementarei datorii de a veghea și interveni ca această primă contribuție românească la o lucrare internațională să se execute în cele mai bune condiții științifice, fără greșeli grave și fără lacune regretabile. În ciuda avertizărilor date, în scris și oral, celor care poartă răspunderea publicării (coordonatorul Em. Condurachi și direcția Editurii Academiei), autorul D. Tudor nu a fost ajutat *cum se cuvenea* în redactarea impecabilă a lucrării, pricinuind astfel o nemerită diminuare a prestigiului arheologiei românești în fața străinătății.

Pentru a nu părea că este vreo exagerare aici, sînt date mai jos cîteva observații critice, în măsura cît au putut fi sesizate la o primă lectură.

În „Introducere” (p. 3) D. Tudor expune, pe scurt, istoricul teritoriului studiat din punct de vedere topografic, delimitîndu-l arbitrar numai la teritoriul Olteniei și al fișiei de pămînt ce se întinde tot în sudul Carpaților, la răsărit de Olt, pînă la așa-zisul Limes Transalutanus. Era, desigur, mai nimerit ca, cerînd eventual ajutorul altor specialiști, să fi inclus și colțul sud-estic al Transilvaniei, care (după cum s-a convins și dînsul) făcea parte tot din Dacia Inferior, cel puțin vreo 50 de ani și constituia cu teritoriul Olteniei romane o *unitate politico-administrativă* în cadrul Imperiului roman chiar și înainte de a. 118/119 și, pare-se, și după 168 (indiferent de numele ce-l purta). D-sa a făcut, împotriva realității istorice, o *nejustificată* despărțire pe linia munților Carpați.

Enunțînd acest plan al său și făcînd istoricul cuceririi romane și a organizării teritoriului studiat, d-sa oferă specialiștilor streini o cît se poate de confuză, incompletă și greșită expunere. Nu spune cu nici un cuvînt unde aparținea teritoriul Olteniei, împreună cu colțul sud-estic al Ardealului între a. 106 și 118/119, deși pe baza noilor cercetări acest lucru este destul de bine lămurit (și în parte de învâtați străini care se vor mira de faptul ignorării acestor rezultate la noi).

Încercînd să justifice excluderea colțului sud-estic al Transilvaniei din lucrare, D. Tudor face afirmația bizară că acest teritoriu a intrat foarte curînd („ben presto”)

¹ *Tabula Imperii Romani. Drobeta — Romula — Sucidava*, a cura di D. Tudor. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1965, 25 pp., cu o hartă.

în componența Daciei Superior. Afirmatia este absolut de neînțeles, căci atîta vreme cît a existat Dacia Inferior a existat tocmai și Dacia Superior, iar după ce dispărea Dacia Superior, luîndu-i locul Dacia Apulensis, nu mai există nici Dacia Inferior (în cadrul căreia a rămas *tot timpul* colțul sud-estic al Ardealului, adică exact 50 de ani). A vrut să spună autorul că acel colț transilvănean a devenit „ben presto”, — adică după 50 de ani — parte integrantă din Dacia Apulensis, pe care o constatăm numai de la anul 168? Nici așa însă nu este corect, căci nu știm pînă acum dacă această țară a Oltului a fost afectată Daciei Apulensis sau Daciei Malvensis. Ceea ce pare să fie sigur este că acest colț al Ardealului a rămas și *după a. 168* legat de teritoriul Olteniei. Oricum, pentru cititor expunerea apare supărător de încurcată și cît se poate de eronată.

În aceeași „Introducere”, stabilind criteriile după care își întocmește harta, autorul ne asigură că în ea vor fi trecute (ca și în text, bine înțeles) *toate* vestigiile lăsate de dominația romană în perioadele Traian—Aurelian și sec. IV—V. Vom vedea mai jos că această promisiune autorul nu și-o respectă. Dar aici ne-am întreba, iarăși de ce nu și din ultimii 29 de ani ai sec. III, cînd o fișie de teritoriu la nordul Dunării a rămas și după retragerea lui Aurelian în stăpînire romană și de ce nu sec. IV—VI, adică pînă la Iustinian? Epoca lui Iustinian nu poate fi doar considerată ca *neromană* din punct de vedere al culturii și limbii pentru aceste regiuni reocupate sub acel împărat.

Nu apare plauzibilă justificarea lipsei unui amfiteatru la *Drobeta* prin „scăzutul nivel de viață urbană” (p. 4). A fost o viață mai „urbană” la Porolissum? Și de ce nu există un amfiteatru la Apulum?

Vorbînd, la p. 8, despre Dacia Inferior, autorul mai susține teza susținută temporar și de mine că această provincie a fost guvernată la început de un *praefectus*. După lămuritorul studiu al lui R. Syme (în JRS LII, 1962, 87—97) atare teză trebuie abandonată (v. C. Daicoviciu—D. Protase, ActaMN, I, p. 174).

Trecînd la lista localităților unde s-au descoperit urme arheologice, sîntem nevoiți a constata cu regret că și aici lipsurile și greșelile sînt prezente.

Mai puțin gravă este trecerea în listă — și pe hartă — a localității *Rîșnov* (reg. Brașov, r. Codlea), deși aceasta se află în colțul sud-estic al Transilvaniei de care autorul s-a lepădat. Mai grav este însă faptul că trece în Dacia Inferior stațiunea romană de la *Boița*, cu toate că fortul și așezarea romană de aici făceau parte sigur din Dacia Superior (aflîndu-se la nord de linia Carpaților și pe malul *drept* al Oltului)².

Principala lipsă a listei (deci a lucrării în ansamblu) sînt, însă, numeroasele lacune de care suferă catalogul descoperirilor. Consultînd catalogul descoperirilor de monete romane din Oltenia, întocmit de colaboratoarea de la Institutul de istorie din Cluj, tov. I. Winkler, reiese că un număr relativ mare de localități (13) în care s-au găsit monete (nu una, ci mai multe!) lipsesc din enumerarea întocmită de autor, cu toate că el dă — și pe drept cuvînt — ca localități cu vestigii romane și un număr de circa 21 din acelea unde s-au descoperit nu *mai* monete (unele chiar singuratic). Urmează localitățile neînregistrate de D. Tudor (între ele se găsesc și cîteva pe care autorul le putea lua chiar din lucrarea sa *Oltenia Romană*, ed. II-a, București, 1958)³:

Aurora (com. Cujmir, r. Cujmir), monedă emisă în Serdica cu efigia lui Geta (MuzIstCluj, VIII, 1938/1); *Butoiești* (r. Filiași), monete sec. III, D. Tudor, OltR, p. 182; *Ciocănești* (com. Radomiru, r. Caracal), un denar de la Traian, colecția I. Constantinescu, Caracal; *Curăturile* (com. Băile Govora, r. Rîmnicu Vilcea), un denar de la Marcus Aurelius, B. Mitrea, SCIV, XV, 1964, p. 576/46; *Fărcașele* (r. Caracal), monete sec. II—IV, SCIV, XV, p. 576/48; *Horezu* (r. Horezu), tezaur

² Pentru Boița, trebuiau văzute și cele scrise de N. Lupu, în *Materiale*, VII, p. 411—420. Prezența unor stampile cu Leg. XIII G. la Boița este dovada sigură a acestei apartenențe (Cf. și C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 316 și Ritterling, *RE* XII 1719). După cît se constată (N. Lupu, *l. c.*) nu e vorba de un castru, ci numai de o *statio* fortificată.

³ O confuzie există, pe cît se pare, la localitatea *Vădăstrița*. În listă apar două localități cu numele Vădăstrița (una în raionul Caracal, cealaltă în r. Corabia), iar *Vădăstra* nu apare decît în hartă.

risipit, sec. I î.e.n.—III e.n., SCIV, XV, p. 576/50; Lăceni (com. Broșteni, r. Costești), monete de bronz romane și grecești, C. Bolliac, *Călătorie arheologică în România*, București, 1858, p. 12—13; Merfulești (com. Brătuia, r. Tg. Jiu), monete sec. II, col. prof. I. Constantinescu, Caracal; Odaia (r. Caracal), monete de argint sec. II—III, Muzeul Caracal; Rîureni (r. Rimnicu Vilcea), monete sec. II—IV, SCIV, XIII, 1962, p. 221/38; Scundu (r. Drăgășani), monete de argint și de bronz, sec. I—IV, SCIV, XII, 1962, p. 152/45; Sura (r. Strehaia), monete sec. III—IV, Muzeul Regiunii Porților de Fier; Ștefănești (r. Drăgășani), monete romane, D. Tudor, Oltr., p. 186.

Nu pot încheia prezenta notă fără a-mi exprima convingerea că printr-o întocmire mai atentă a lucrării și, mai ales, printr-o riguroasă revizuire a ei înainte de a fi dată la tipar, lucrarea ar fi satisfăcut și cerințelor de acribie științifică și așteptărilor pe care cu toții le atribuiam acestei colaborări internaționale.

C. DAICOVICIU

TABULA IMPERII ROMANI. DROBETA — ROMULA — SUCIDAVA

(Zusammenfassung)

Es werden mehrere kritische Bemerkungen zur Arbeit von D. Tudor, *Tabula Imperii Romani. Drobeta — Romula — Sucidava* (1965) gemacht. Dabei werden Irrtümer in der Darstellung der Geschichte des behandelten Gebietes (Dacia Inf. = Oltenien) und das Fehlen mehrerer Orte (13) in der vom Verfasser der Broschüre zusammengestellten Fundliste und Karte hervorgehoben.

E MALVA LA CIOROIUL NOU ?

Neobositul cercetător al Olteniei antice, eminentul nostru specialist în paleolitic, tov. Dr. C. S. Nicolăescu-Plopșor publică în „Revista Muzeelor“, București, anul II, nr. 3, p. 203—207, o inscripție ce se află pe soclul unei statuete reprezentînd pe Hercules. Monumentul a fost găsit la *Cioroiul Nou* (partea de vest a Olteniei), într-o așezare bogată în resturi romane.

Din păcate, din statueta n-a mai rămas decît partea de jos, iar din inscripție lipsește colțul din stînga, cel care ar fi fost hotărîtor în privința localizării coloniei Malva.

Inscripția are trei rînduri. Rîndul întîi conține numele dedicantului, un *Opellius Maximus*, al cărui praenomen pare să fie *M(arcus)* deși din fotografie reiese că înaintea lui *M* mai există o literă (sau e restul unui semn ca la sfîrșitul rîndului al doilea?). Nici întregirea rîndului al doilea nu pricinuieste mari dificultăți, admițînd întregirea lacunei așa cum o face tov. Plopșor: [*Dec(urio) Mon(tanensium Herculi*. Cu rîndul al

Fig. 1. Statueta lui Hercules, cu inscripție. Cioroiul Nou (după *Revista Muzeelor*, II, nr. 3, p. 205).

treilea situația se schimbă. Începutul rîndului lipsind, întregirea cuvîntului ce se termină sigur în ...*ensium* (căci litera dinainte de *e* nu ni se pare clară în fotografie), tov. Plopșor o dă cert ca un *V* cetind, deci, ...*vensium*. Pornind de la incertitudinea cu privire la localizarea localității Malva, capitala Daciei Malvensis, și înclinînd, pe nedrept — după mine — pentru așezarea Malvei în Oltenia (noi o credem în Banat!), autorul notei propune, ca „una din lecturile cele mai probabile“ întregirea rîndului al treilea și a numelui în felul următor: [*p(ro) sal(ute) Mallvensium ex voto posuit*]. Nici *p(ro) sal(ute)* nu e sigur și cu atît mai puțin sigură e întregirea prin *Mal*. Însuși autorul admite alte întregiri.

Dat fiind că *Opellii* [(toți cu prenumele *M(arcus)*] atestați în Dacia (superioară) sînt sigur emigrați din Dalmația și anume din colonia *Aequum*¹, pe la începutul secolului II, noi înclinăm să întregim numele localității în [AEQ]VENSIVM (în cazul firește că prima literă păstrată ar fi, într-adevăr, *V*). Individul va fi fost, astfel, și el un emigrat din Aequum, negustor și decurion în Municipiul Montana² din Moesia superior, avînd o proprietate în sudul Daciei, la Cioroiul Nou.

Localizarea Malvei rămîne deci, din păcate, tot nesigură pînă la o descoperire ce nu mai permite îndoieli.

C. DAICOVICIU

LIEGT MALVA BEI CIOROIUL NOU?

(Zusammenfassung)

Bei Cioroiul Nou (in Westoltenien = Dacia Inferior) wurde eine bruchstückhafte, dem Hercules geweihte Inschrift entdeckt und in der „Revista Muzeelor“, București, II, 1965, Nr. 3, S. 203—207 veröffentlicht. Am Beginn der dritten Zeile befindet sich der verstümmelte Ortsname: ... VENSIVM (wobei der erste Buchstabe trotzdem nicht völlig gesichert ist). Dr. C. Nicolăescu-Plopșor, der die Inschrift veröffentlicht, zieht die Ergänzung MALJ VENSIVM vor, was die Lokalisierung der römischen Kolonie Malva aus Dacia Inferior in Oltenien ermöglichen würde.

Der Verfasser weist aber darauf hin, dass der Stifter der Inschrift *M. Opellius Maximus* ist und alle Opellier in Dazien aus Aequum (Dalmatien) stammen. Er schlägt deswegen als die wahrscheinlichere Ergänzung des Ortsnamens AEQ] VENSIVM vor. Die Lokalisierung der Kolonie Malva bleibt somit auch weiterhin unsicher.

¹ Vezi *CIL*, III, 942, 1323, 1151, 1330, 1331, 7840. Cf. și C. Patsch, *Beiträge* V/2, p. 194. Alți oameni din Aequum în Dacia superioară sînt pomeniți în *CIL*, III, 1262, 1108, 1223 (unii dintr-o epocă mai tîrzie).

² Vezi Max Fluss, în *RE*, s.v. *Montanenses*. Cf. și *CIL*, III, 7451; 12385; *ILS*, 9275.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ÎN CLUJ ȘI ÎMPREJURIMI

Săpăturile efectuate, cu prilejul unor lucrări edilitare și de construcții, pe teritoriul orașului Cluj, precum și cercetările întreprinse pe teren în împrejurimile acestui oraș — între anii 1958 și 1962 — ne-au dat posibilitatea ca în această zonă bogată în vestigii să facem noi observații și descoperiri arheologice (fig. 1/1).

CLUJ. — Pe teritoriul orașului, în diferite părți, dar mai ales în zona lui centrală, cu ocazia săpăturilor mai sus menționate, s-au descoperit urme materiale din comuna primitivă, epoca romană¹, medie (fig. 1/1—2) și modernă, majoritatea amestecate în timpul unor lucrări edilitare și de construcții mai vechi.

În părculețul dintre Piața Păcii și Biblioteca Universitară (fig. 1/2) s-a săpat pe o suprafață de 12×6 m pînă la 5 m adîncime. După puține urme materiale, aflate în straturile de pămînt cu depuneri din epocile: modernă, medie și romană, de la 1,90 m în adîncime pînă aproape la 3,50 m, urmează un strat, de asemenea nu prea bogat, cu material din perioada de început a primei epoci a fierului. Materialul găsit constă din fragmente de vase, majoritatea din pastă impură, insuficient și uneori neuniform arse, în multe cazuri lustruite. Unele sînt prevăzute cu mici proeminente (fig. 2/7) sau cu butoni alungiți (fig. 2/4—5), iar în cazul celor lustruite, la unele, întîlnim ca motiv ornamental benzi de caneluri late, în formă de ghirlandă (fig. 2/6). Unele fragmente de vase aflate în partea inferioară a stratului sînt ornamentate cu strițiuni executate de obicei orizontal pe corpul vasului (fig. 2/3). Tot aici s-au descoperit și bucăți din calota unei cutii craniene, oase umane lungi, precum și cîteva oase lungi de animale, două dintre ultimele fiind folosite ca patine².

Între Biblioteca Universitară și curtea Clinicii Medicale II, printre blocurile de piatră, provenind din demolarea zidurilor unei clădiri mai vechi, s-a aflat un fragment de piatră de mormînt, cu inscripție în latină medievală. Din textul păstrat și el fragmentar reținem anul 1623.

În Piața Libertății, pe latura ei nord-vestică s-au săpat cîteva casete (fig. 1/2) de cîte 1,50×1,50 m pînă la adîncimea de 1,90 m. Într-una dintre acestea (la cca 40 m spre nord de altarul bisericii Sf. Mihail) la 1,70 m adîncime, în partea superioară a stratului roman, s-a descoperit un mormînt de înumație din perioada timpurie a epocii feudale. Scheletul era întins pe spate cu capul înspre vest. Pînă la mijloc, partea superioară a scheletului era așezată într-o cutie formată din țigle (partea de jos și de sus) și cărămizi (părțile laterale) romane. Lîngă cap s-au găsit: un cercel de tîmplă cu un capăt lătit și răsucit în formă de S și un ac de păr cu capătul globular, parțial distruse (fig. 3), ambele datînd din sec. al XII-lea e.n.³. În fața bise-

¹ Materialul din epoca romană, descoperit cu acest prilej pe teritoriul orașului Cluj, impunîndu-se prin multitudinea lui și a observațiilor făcute cu privire la epoca respectivă, a făcut obiectul unei alte lucrări: Ioan Mitrofan, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, în *ActaMN*, I, p. 198—208.

² Un studiu mai amănunțit făcut asupra acestora: I.G. Russu, I. Mitrofan și I. Șerbulescu, *Unele aspecte din viața omului din perioada timpurie a epocii fierului*, în *Din istoria medicinei românești și universale*, București, 1962, p. 13—17.

³ Tot aici, cu cîteva metri mai înspre vest, în primăvara anului 1948, s-au descoperit mai multe schelete cu inventar similar și o monedă. (MuzIstCluj, inv. IN. 3877—3878).

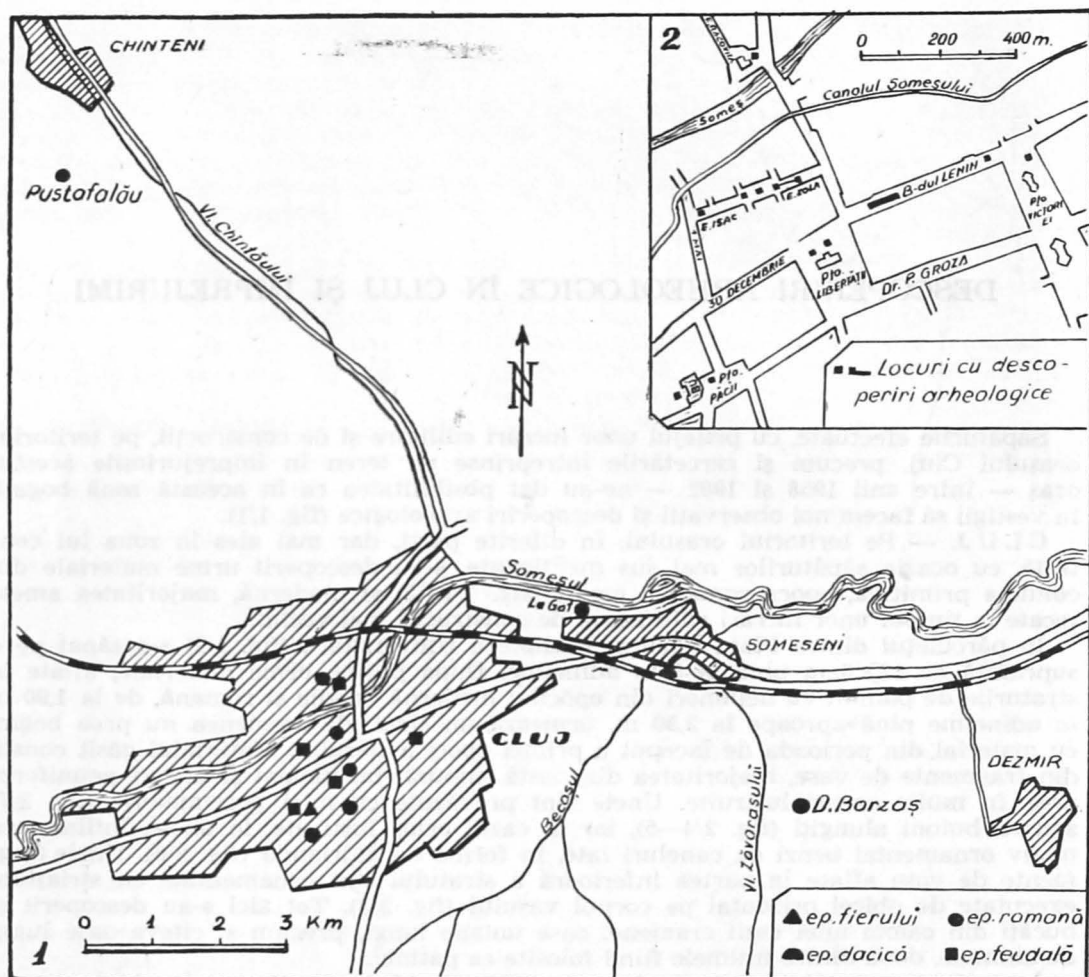

Fig. 1. — 1, Harta orașului Cluj și împrejurimi; 2, Planul zonei centrale a orașului Cluj.

ricii, de asemenea, s-a aflat un mormînt de înmormîntare și ceramică, dintr-o perioadă mult mai tîrzie (probabil sec. al XVII-lea), iar în colțul estic al Pieții s-a dat de un zid din fundația unei construcții din perioada tîrzie a feudalismului⁴.

De la jumătatea străzii Emil Zola — pe latura ei nordică — și de-a lungul Pieții Muzeului și a străzii Emil Isac pînă în strada 1 Mai (fig. 1/2) s-a săpat un șanț lat de 0,60 m pînă la 1,50—2,10 m adîncime, șanț care în cîteva locuri a fost lărgit prin săparea unor casete de cîte 1,60×3 m pînă la 2,40—2,70 m adîncime. În afara materialului aparținînd epocii romane, aflat în cuprinsul acestui traseu, în partea de început a șanțului s-au găsit fragmente de: vase, capace și cahle în formă de vase din epoca feudală — sec. XV—XVII. La 10 m sud de biserica Franciscanilor și la 1,50 m adîncime s-au descoperit resturile a două schelete umane din perioada tîrzie a epocii feudale. Tot în această parte a șanțului, perpendicular pe el, au fost descoperite, începînd de la 0,10 m adîncime, mai multe ziduri, lățimea lor variînd între 0,50 și 1,20 m. Ele erau construite fie numai din blocuri de piatră, fie din blocuri

⁴ Probabil de la începutul sec. al XIX-lea; Șt. Pascu, I. Pataki și V. Popa, *Clujul*, 1957, p. 97, fig. 65.

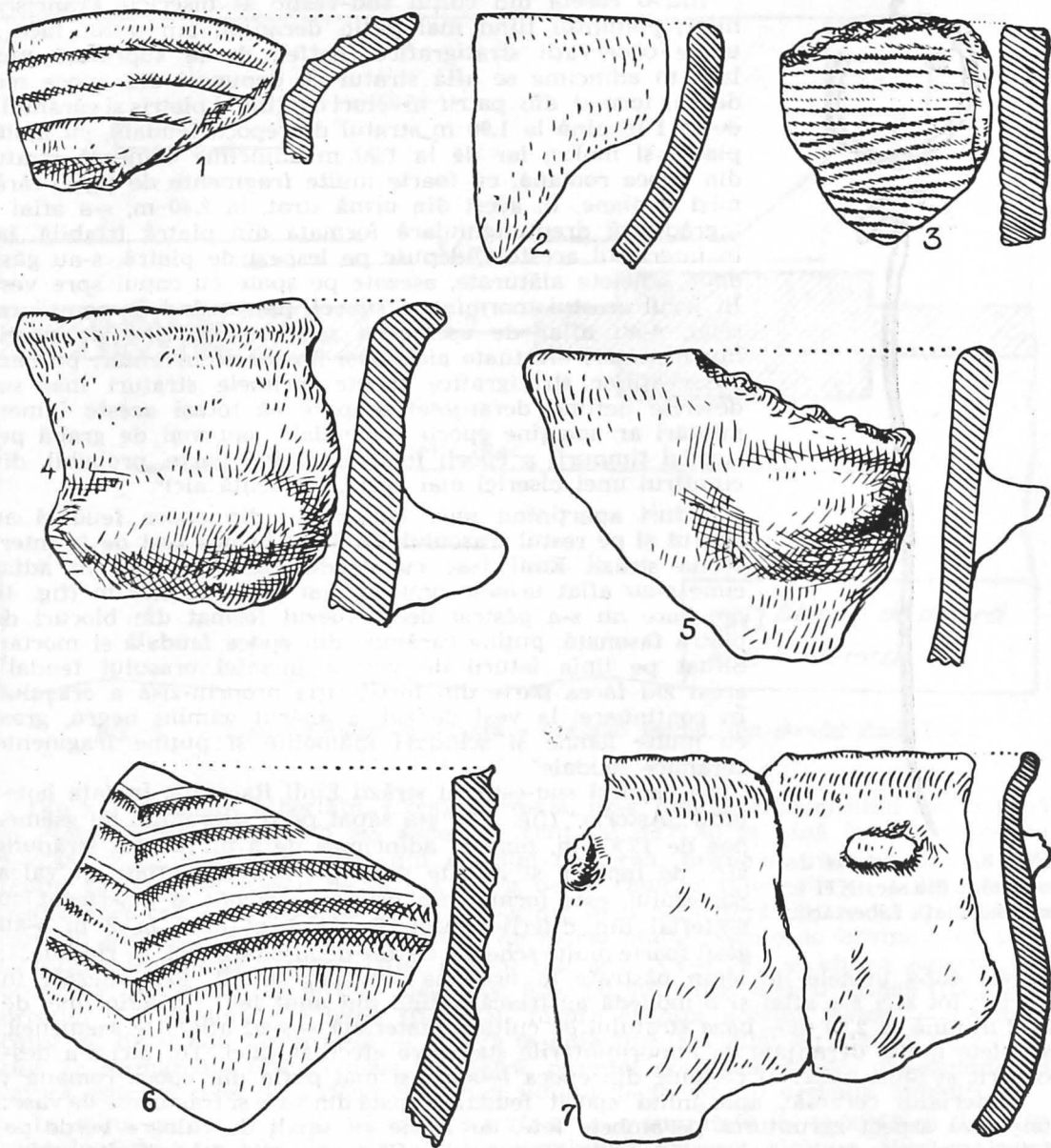

Fig. 2. — Fragmente ceramice din perioada timpurie a primei epoci a fierului, din fața Bibliotecii Universitare.

de piatră și cărămizi din epoca feudală (mai puține) și mortar. Unele ziduri corespund cu prelungirile bazei contraforturilor de pe latura de sud a bisericii (acestea, în afară de unul, sînt fără cărămidă și se termină în șanț printr-un unghi ascuțit), altele corespund unor construcții mai vechi⁵.

⁵ Șt. Pascu, I. Pataki și V. Popa, *op. cit.*, p. 22, 35—36 și 62; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, 1959, p. 614—616.

Fig. 3. — Inventar de mormînt din sec. XII e. n., din Piața Libertății.

unele, după urmele de lemn păstrate în preajma lor, par să fi fost așezate în sicrie⁹; tot aici s-a aflat și o monedă austriacă datînd din anul 1807. În adîncime, de la 2 m pînă la 2,80 m — baza stratului de cultură materială — s-au aflat, de asemenea, schelete multe deranjate de înmormîntările succesive efectuate aici. Tot aici s-a descoperit și mult material ceramic din epoca feudală și mai puțin din epoca romană¹⁰.

Materialul ceramic, aparținînd epocii feudale, constă din vase și fragmente de vase: unele cu aspect zgrunțuros pe ambele fețe, iar altele cu smalt de culoare verde pe fața interioară; multe cu urme de ardere secundară. Ca forme mai des întîlnite amintim: vase borcan (fig. 5/4), unele cu toarte (fig. 5/2) și cahlă în formă de vase (fig. 5/3)¹¹. Menționăm, de asemenea, cîteva cuie de fier, unele cu arme de scîndură pe ele și un pînten din fier (fig. 5/1), toate din sec. XV—XVII.

⁹ Șt. Pascu, I. Pataki și V. Popa, *op.cit.*, p. 22.

¹⁰ E. Jakab, *Kolossvár története* (Istoria Clujului), Buda, 1870, p. 368—369 și vol. anexă cu planșe tab. I; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 126 și 285.

¹¹ Rezultat din depunerile ulterioare în șanțul ce înconjură zidul de incintă al orașului feudal.

¹² O descoperire asemănătoare a fost făcută și în spatele bisericii Sf. Petru din Bulevardul Lenin.

¹³ Pentru descoperiri din această zonă, J. Novák, *Újabb Napocai feliratos kő* (O nouă piatră cu inscripție din Napoca), în *Közl. Cluj*, I, 1941, p. 109.

¹⁴ Acest tip de cahlă fixate în pereții sobei, prin forma lor tubulară larg deschisă în exterior, măreau capacitatea de încălzire.

Într-o casetă din colțul sud-vestic al bisericii Franciscanilor, pămîntul fiind mai puțin deranjat, am putut face și unele observații stratigrafice. Astfel, de la suprafață pînă la 1 m adîncime se află stratul cu depuneri din epoca modernă, format din patru niveluri conținînd pietriș și cărămidă, de la 1 m pînă la 1,90 m stratul din epoca feudală, cu multă piatră și moloz, iar de la 1,90 m adîncime urmează stratul din epoca romană, cu foarte multe fragmente de țigle, cărămizi și olane. În acest din urmă strat, la 2,40 m, s-a aflat o îngrăditură dreptunghiulară formată din piatră friabilă, iar în interiorul acesteia, depuse pe lespezi de piatră, s-au găsit două schelete alăturate, așezate pe spate cu capul spre vest. În jurul acestui mormînt și sub el, pătrunzînd în pereții casei, s-au aflat de asemenea schelete, răvășite de dese înmormîntări efectuate aici. Deși lipsite de inventar, pe baza observațiilor stratigrafice făcute (primele straturi mai sus descrise nefiind deranjate) se pare că totuși aceste înmormîntări ar aparține epocii prefeudale, sau mai de grabă perioadei timpurii a epocii feudale, făcînd parte, probabil, din cimitirul unei biserici mai vechi, existentă aici⁶.

Ziduri aparținînd unor construcții din epoca feudală au apărut și pe restul traseului. La 31 m înspre vest de la intersecția străzii Emil Isac cu strada Poștei la 0,40 m adîncime s-au aflat urmele unui zid lat de circa 1,90 m (fig. 4), din care nu s-a păstrat decît miezul format din blocuri de piatră fasonată, puține cărămizi din epoca feudală și mortar. Situat pe linia laturii de vest a incintei orașului feudal⁷, acest zid făcea parte din fortificația propriu-zisă a orașului. În continuare, la vest de zid, a apărut pămînt negru, gras, cu multe lemne și scînduri înămolite și puține fragmente ceramice feudale⁸.

La capătul sud-estic al străzii Emil Racoviță, în fața hotelului „Astoria” (fig. 1/2), s-a săpat pe o suprafață, de asemenea de 12×6 m, pînă la adîncimea de 5 m. Stratul străpuns aici, de fapt ca și în alte părți ale orașului aflate în valea Someșului, este format din prundiș, răscolit și amestecat cu material din diferite epoci. De la 1 m pînă la 2 m s-au găsit foarte multe schelete umane depuse fără nici o rînduială;

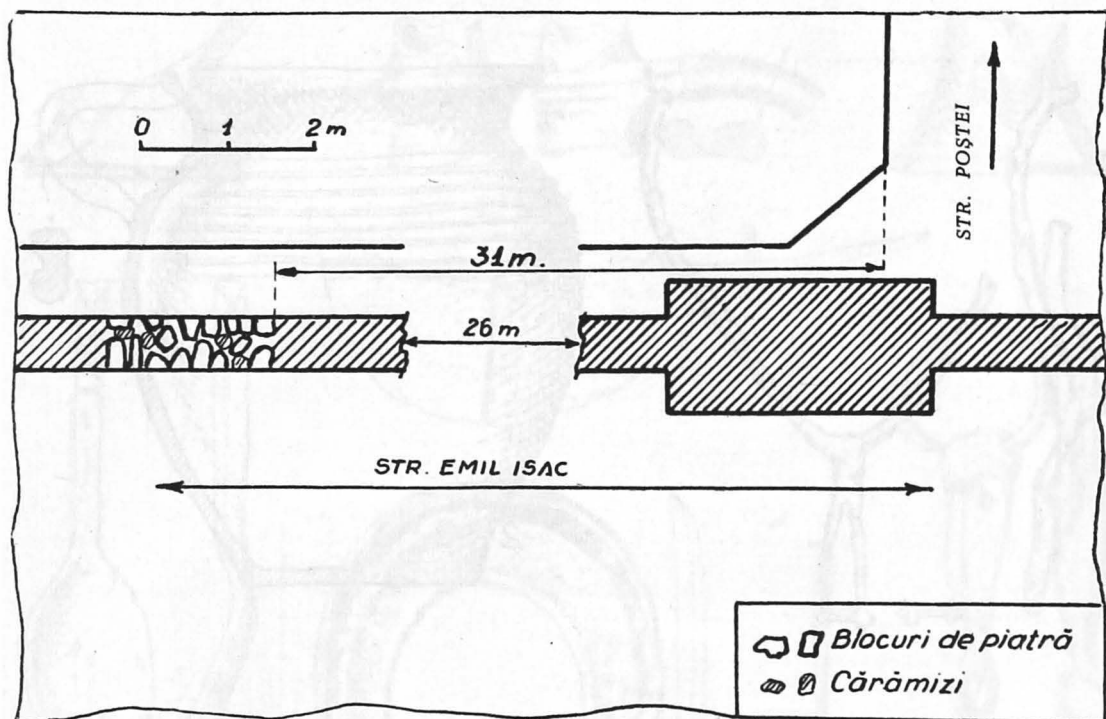

Fig. 4. — Planul zidului de incintă a orașului feudal, din strada Emil Isac.

Din nordul Pieții Libertății, înspre nord-est, de-a lungul Bulevardului Lenin până în Piața Victoriei (fig. 1/2) s-a săpat un șanț lat de 1,40 m până la adâncimea de 2—2,45 m, aflându-se material din epocile: modernă, medie și romană. Remarcăm faptul că pe acest traseu de la cca 30 m de la capătul sud-vestic al bulevardului, înspre nord-est, pe o distanță de 70 m s-a dat de-o adâncitură din epoca feudală, în care, în pământul negru și gras, alături de foarte multe coarne de bovine s-au aflat și puține fragmente de vase (fig. 6/1—3) din sec. XV—XVI și câteva obiecte din bronz ca: potcoave (fig. 6/7), o cheie (fig. 6/9), un cuțit (fig. 6/4), o rindea (fig. 6/10), precum și o lingură din lemn (fig. 6/5). Înspre capătul acestui traseu — cu 6 m către est de strada Tipografiei — la 0,75 m adâncime, s-a aflat un zid lat de 2,40 m (fig. 7), format din blocuri mari de piatră, orientat nord-sud și care corespunde cu latura estică a celei de a doua centuri a zidului de incintă al orașului feudal¹².

În colțul nordic al Pieții Victoriei s-a săpat pe-o suprafață de 11,50×6 m (fig. 1/2) până la 5 m adâncime. În pământul de umplutură existent aici s-a aflat material din epoca modernă și feudală, iar de la 2,25 m până la 2,95 m adâncime zidurile unei construcții (fig. 8). Clădite direct pe sol, zidurile erau făcute din blocuri mari de piatră, fasonate, de formă paralelipipedică (0,75×0,35×0,35 m). Multe blocuri erau desprinse din ziduri și căzute în interiorul construcției, unele fiind sparte. Atât între limitele construcției, cât și în afara acesteia, pe latura de nord, în pământul puternic ars s-au aflat foarte multe fragmente ceramice, cărămizi, oase de animale și câteva bucăți de metal. Materialul ceramic descoperit provine de la vase cu corpul puternic bombat și castronașe, unele ornamentate cu roțița dințată (fig. 9/2, 4, 6) și de la vase cu picior din sec. XV—XVI. De asemenea, s-au mai găsit capace de vase cu

¹² Vezi E. Jakab, *op. cit.*, p. 368—369 și vol. anexă cu planșele tab. I; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 285.

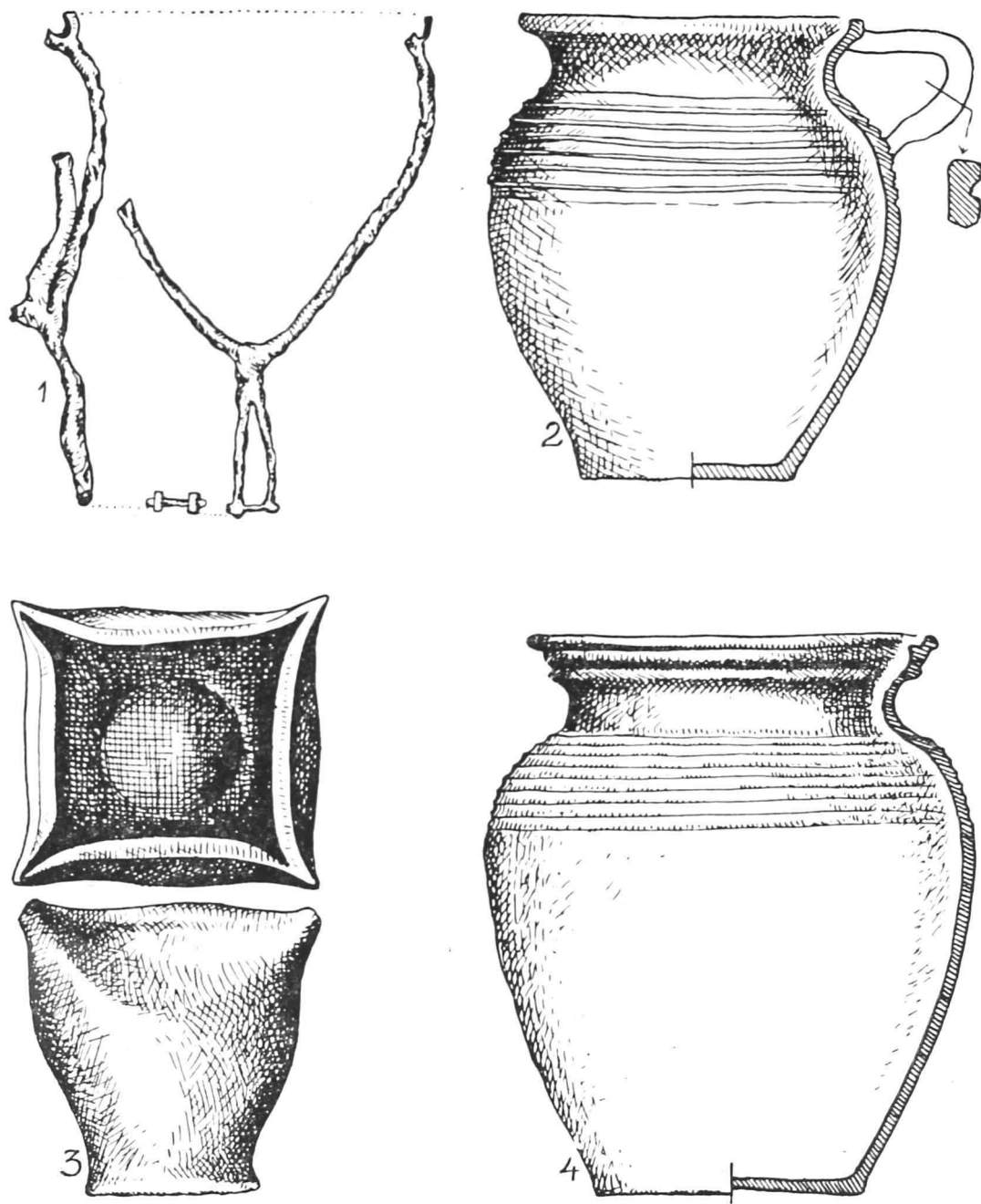

Fig. 5. — 1, Pinten; 2—4, vase din epoca feudală, din fața hotelului „Astoria”.

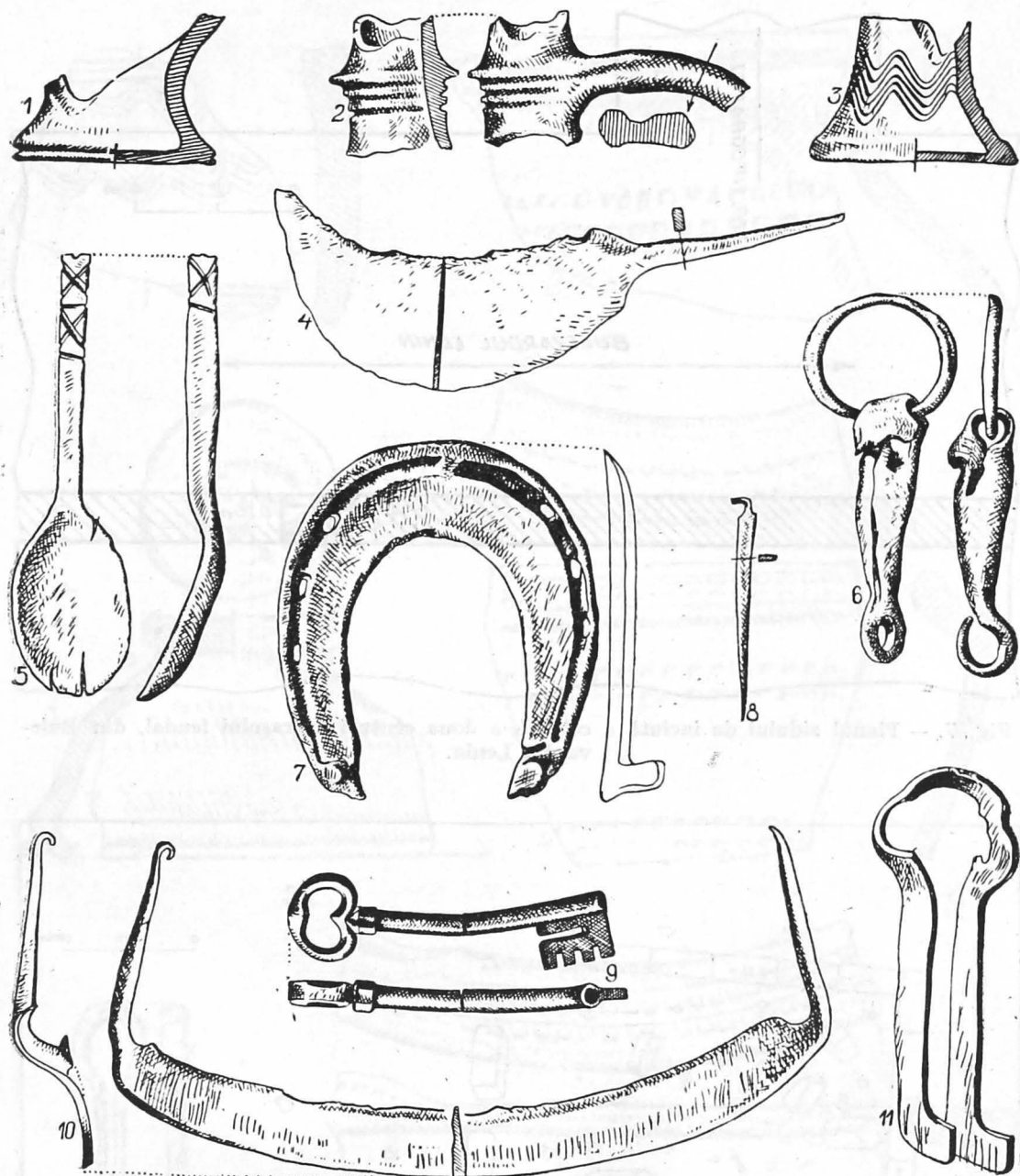

Fig. 6. — Material din epoca feudală, din Bulevardul Lenin.

aspect zgrunțuros, unele avînd în exterior, pe partea țesită, imprimat în relief semnul X (fig. 9/3). Mai amintim și un fragment dintr-un opaiț feudal, din pastă bună de culoare cenușie, precum și cîteva fragmente ceramice și cărămizi din epoca romană.

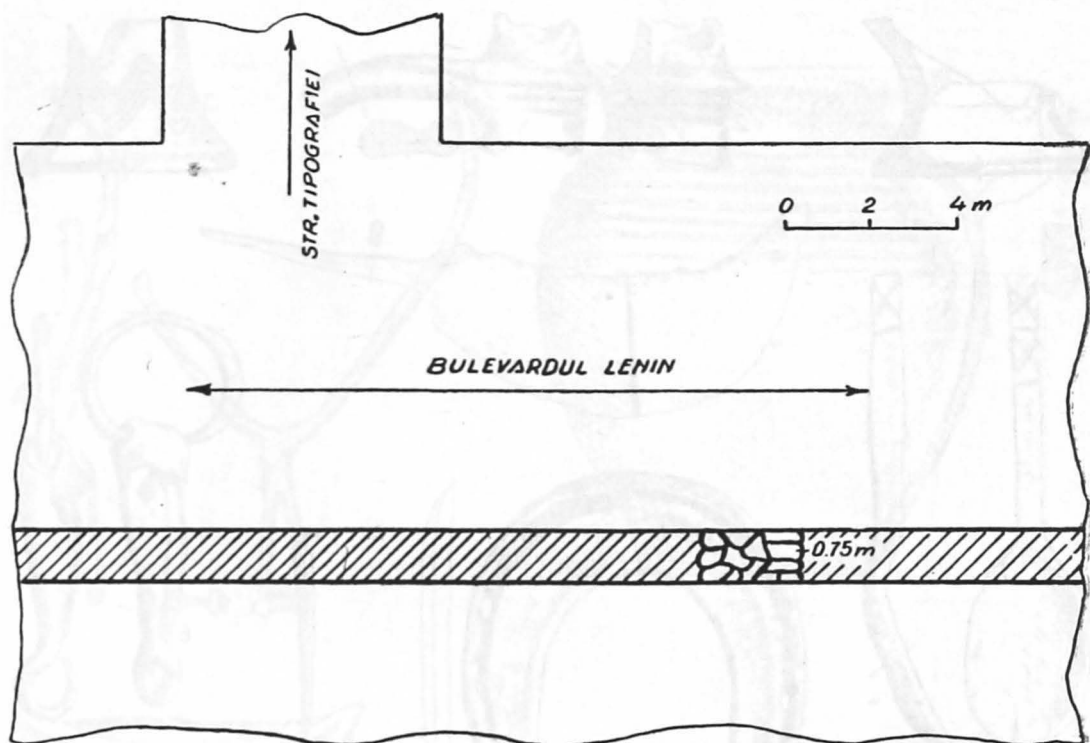

Fig. 7. — Planul zidului de incintă a celei de-a doua centuri a orașului feudal, din Bulevardul Lenin.

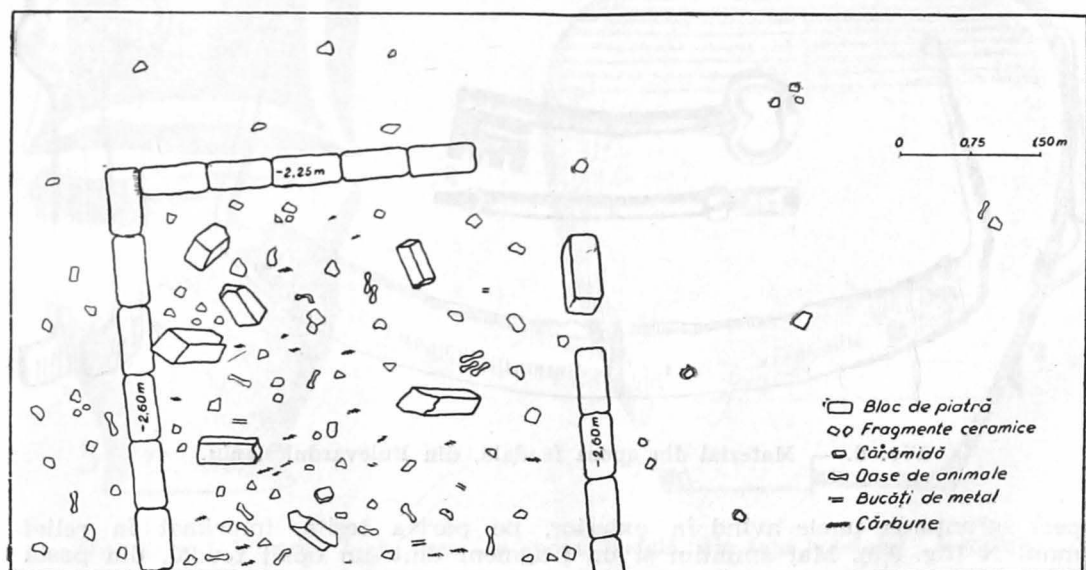

Fig. 8. — Planul construcției feudale din Piața Victoriei.

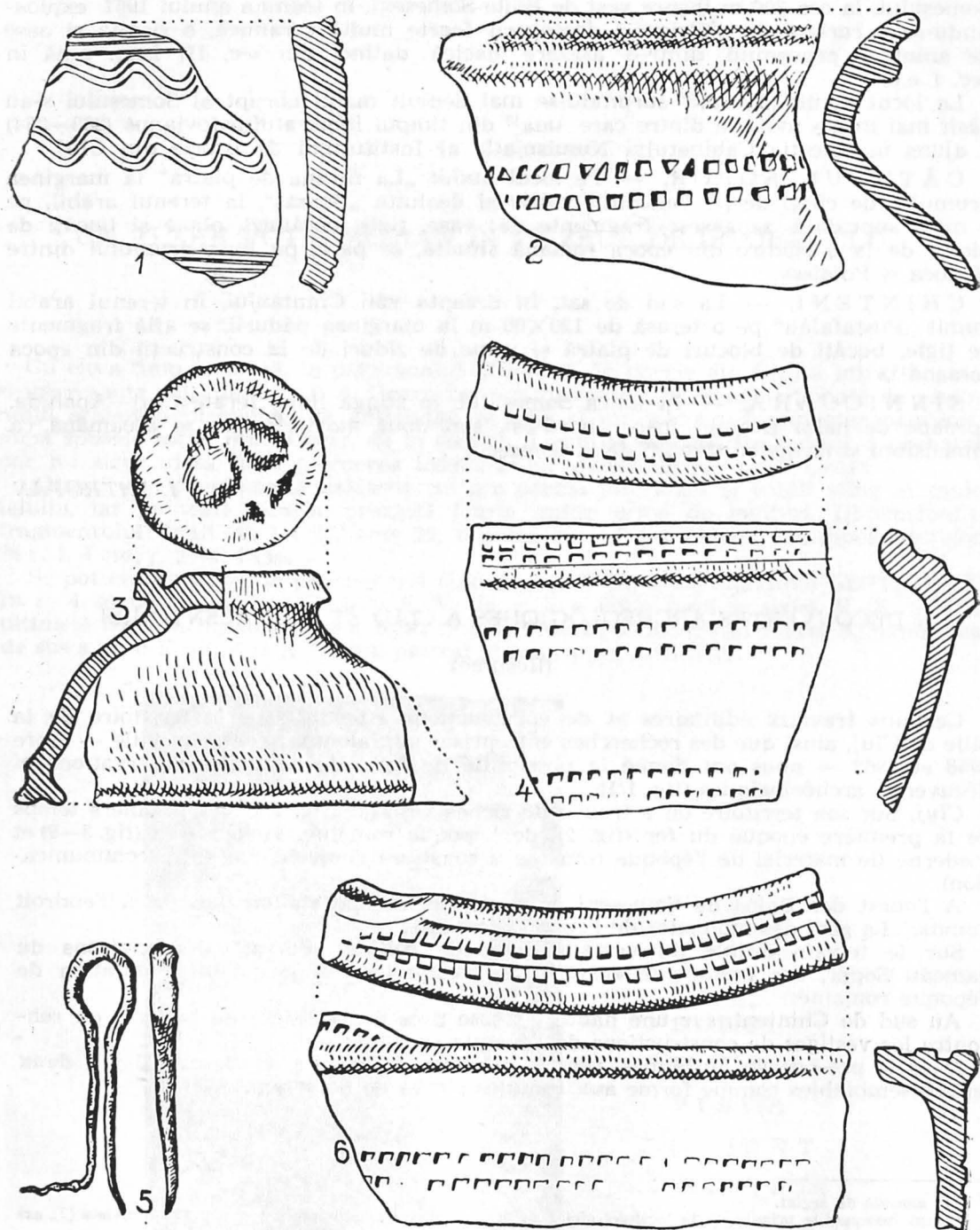

Fig. 9. — Material din epoca feudală, din piața Victoriei.

CARTIERUL SOMEȘENI. — Pe un dîmb format de aluviuni în lunca Someșului, la cca 300 m înspre vest de Băile Someșeni, în toamna anului 1961 exploa-tîndu-se o carieră de pietriș s-a descoperit foarte multă ceramică, o rîșniță și oase de animale provenind dintr-o așezare dacică datînd din sec. III î.e.n. pînă în sec. I e.n.

La locul numit „La gat” surpîndu-se mai demult malul abrupt al Someșului s-au găsit mai multe monede dintre care una¹³ din timpul împăratului Iovianus (363—364) a ajuns în colecția Cabinetului Numismatic al Institutului de istorie din Cluj.

CATUNUL SOPOR. — Pe locul numit „La fîntîna de piatră” la marginea drumului de cîmp de pe versantul vestic al dealului „Borzas”, în terenul arabil, pe o mică suprafață, se găsesc fragmente de: vase, țigle, cărămizi, olane și bucăți de pietre de la o clădire din epoca romană situată, se pare, pe linia drumului dintre Napoca și Potaissa.

CHINTENI. — La sud de sat, în dreapta văii Chintăului, în terenul arabil numit „Pustafalău” pe o terasă de 120×60 m la marginea pădurii, se află fragmente de țigle, bucăți de blocuri de piatră și urme de ziduri de la construcții din epoca romană¹⁴.

SÎNNICOARA. — În lunca Someșului, în stînga liniei ferate Cluj—Apahida, aproape de halta Dezmir, înspre nord-est, sînt două movile¹⁵ care se aseamănă ca dimensiuni și forme cu tumulii de la Someșeni¹⁶.

I. MITROFAN

DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES A CLUJ ET AUX ALENTOURS

(Résumé)

Certains travaux éditaires et de constructions effectués sur le territoire de la ville de Cluj, ainsi que des recherches entreprises aux alentours de cette ville — entre 1958 et 1962 — nous ont donné la possibilité de faire de nouvelles observations et découvertes archéologiques (fig. 1/1).

Cluj. Sur son territoire on a trouvé de riches vestiges (fig. 1/2) des premiers temps de la première époque du fer (fig. 2), de l'époque romaine, Moyen Âge (fig. 3—9) et moderne (le matériel de l'époque romaine a constitué l'objet d'une autre communication).

A l'ouest des Bains de Someșeni on a découvert une station dace et à l'endroit nommé „La gat” des monnaies de l'époque romaine.

Sur le terrain arable du versant ouest de colline „Borzas” des environs du hameau Sopor, sur une petite surface, on trouve les vestiges d'une habitation de l'époque romaine.

Au sud de Chinteni, sur une haute terrasse près de la lisière de la forêt on rencontre les vestiges de constructions de l'époque romaine.

Dans le pré-bocage du Someș, vers le nord-est de la gare de Dezmir il y a deux tertres semblables comme forme aux tumulus slaves de Someșeni.

¹³ O monedă de argint.

¹⁴ După informațiile primite de la localnici, aici s-au găsit și pietre lucrate, precum și o țiglă stampilată (?), azi dispărute.

¹⁵ Menționăm că acest punct este semnalat și de Șt. Ferenczi, *Régészeti — helyrajzkutatások Kolozsvárott és környékén* (I) (Recunoașteri arheologice în orașul Cluj și în împrejurimi), în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, series historia, fasciculus 2, 1962, p. 48, 58.

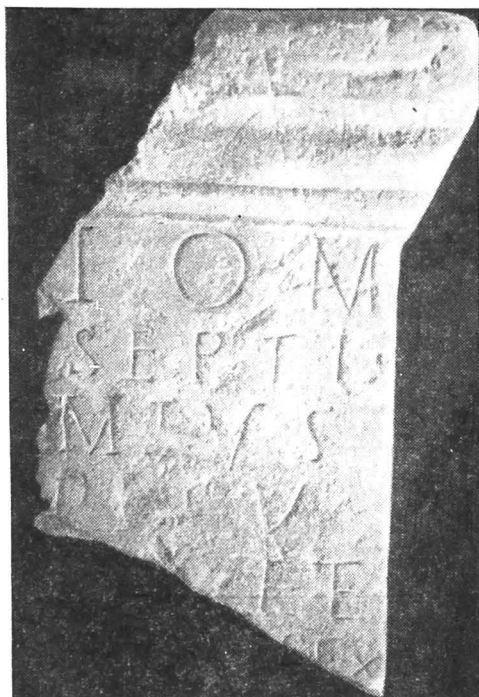
¹⁶ Pentru cercetările făcute aici, M. Macrea, *Necropola slavă de la Someșeni*, în *Materiale*, V, 1959, p. 519.

UN ALTAR VOTIV ROMAN ÎN MUZEUL DE ISTORIE CLUJ

Cu cîtva timp în urmă, în patrimoniul Muzeului de Istorie din Cluj a intrat bogata și interesanta colecție a prof. A. Orosz. Între numeroasele piese achiziționate de pasionatul arheolog-colecționar de antichități se află și un altar fragmentar provenit, după spusele soției prof. Orosz, de la Gherla. Locul de descoperire indicat e probabil dar nu sigur, dată fiind pierderea însemnărilor personale ale prof. Orosz.

Altarul, din conglomerat calcaros, nu are partea inferioară și colțul stîng al capitelului, iar pe toate laturile prezintă foarte multe urme de lovituri. Dimensiunile fragmentului: înalt 39, lat 20, gros 22, lățimea capitelului 29 cm. Înălțimea literelor în r. 1, 4 cm; r. 2—5, 3 cm.

Se pot citi cu ușurință primele trei rînduri: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) /SEPTI/MIVS. În r. 4 se disting siglele P, I(?), S, V; în r. 5 a doua bară a siglei V, E, și ET, ultimele două în ligatură. Din r. 6 nu se mai vede decît începutul literei S, jumătatea de sus a unui E sau F și X. Textul păstrat al inscripției ar fi deci:

I O M
SEPTI
MIVS
P I S V(?)
[. .] E E T
[RANV] S Ex
[DEC(urione)] (?)

Dacă altarul provine într-adevăr de la Gherla, dedicantul este foarte probabil un veteran din ala II Pannoniorum (care staționa în castrul din vecinătatea orașului actual), stabilit, după eliberarea din armată, în așezarea romană existentă lângă castru. Întregirea cognomen-ului ar putea da unele indicații referitoare la originea lui etnică.

I. GLODARIU

**EIN RÖMISCHER VOTIVALTAR AUS DEM MUSEUM FÜR
GESCHICHTE ZU CLUJ**

(Zusammenfassung)

Es wird ein römischer Votivaltar veröffentlicht, das sich in den Sammlungen des Museums für Geschichte in Cluj befindet und vermutlich aus Gherla (Region Cluj) stammt.

SABIA FEUDALĂ TIMPURIE DE LA ERNEI

Cu ocazia reorganizării depozitului arheologic al Muzeului de istorie Cluj a apărut, într-unul din sertarele conținând vechi achiziții, o sabie de fier — piesă inedită — a cărei publicare poate aduce câteva date suplimentare la cunoașterea tipurilor de arme folosite în epoca feudalismului timpuriu pe teritoriul Transilvaniei.

Sabia (inv. IV. 1919) a fost descoperită în localitatea Ernei, rn. Tg. Mureș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară și a fost donată muzeului din Cluj în 1918 de către Teleki Domokos. Alte precizări asupra locului și condițiilor descoperirii lipsesc¹.

Exemplarul de care ne ocupăm face parte din seria săbiilor drepte, cu două tăișuri, cu garda mînerului în formă de bară romboidală alungită și mînerul terminat într-un buton în formă de calotă sferică mai mult sau mai puțin regulată, uneori aplatizată, serie caracteristică secolelor X—XII și cunoscută sub numele generic de „săbii normande” sau „carolingiene”, deși purtătorii lor pot avea o origine etnică extrem de diferită.

Sabia de la Ernei (fig. 1/a,b) e incomplet păstrată. Lungimea fragmentului lamei este de 53 cm; lungimea mînerului (fără butonul terminal): 13 cm; lungimea totală: 66 cm. Lățimea lamei: 4,3—4 cm, deci o îngustare abia perceptibilă spre vîrf, datorată, eventual, mai mult stării de conservare. Lățimea mînerului: 2—0,7 cm. Grosimea lamei: 0,3—0,4 cm. Grosimea mînerului: 0,4—0,5 cm. Lungimea gărzii: 8,3 cm; lățimea maximă a gărzii: 2,2 cm; grosimea gărzii: 1 cm. În plan, garda se prezintă ca un romb mult alungit și e străpunsă de o gaură ovală de 2,3×1,2 cm, prin care trece mînerul.

Lipsa butonului terminal îngreunează considerabil încadrarea tipologică a sabiei de la Ernei, din acest punct de vedere fiind siliți a recurge la elemente tipologice secundare: forma de triunghi isoscel prelung a mînerului și — mai ales — retezarea oblică a muchiilor gărzii. Operînd cu aceste elemente în căutarea analogiilor printre numeroasele săbii de acest tip, publicate, cu precădere, de pe teritoriul Ungariei, piesa cea mai înrudită cu sabia noastră ni se pare a fi exemplarul de la Székesfehérvár—Demkőhegy². Alte analogii bune oferă săbiile de la Szob-Vendelin și Budapesta³, cea din urmă avînd și butonul mînerului de exact același tip ca piesa de la Székesfehérvár—Demkőhegy.

¹ Piesa noastră e încadrată între alte două exemplare asemănătoare ca tip: IV. 1918, sabie dreaptă cu două tăișuri, de proveniență necunoscută, și IV.1920, exemplar ce figurează în literatura arheologică sub numele de „sabia de la Morești”. Aflarea în depozit a acestei piese a constituit punctul de plecare al cercetărilor de la Morești, ea rămînînd principalul obiect metalic menit să dateze unul din cele mai importante complexe arheologice din această localitate, cetatea din sec. XI—XII (cf. K. Horedt, în *SCIV*, III, 1952, p. 329, fig. 10; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 297, p. 300, fig. 4/2; idem *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 144; idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 49—50, 55; idem, *Ergebnisse der Frühgeschichtsforschung in Siebenbürgen während des letzten Jahrzehntes, in Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg vom 24. bis 30. August 1958*, Berlin, 1961, p. 410; vezi și *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 26, fig. 10/4). Or, inventarul vechi precizează că sabia a fost descoperită la *Malomszeg* (mai de mult Molosig, actualmente Brdișoru, com. Morlaca, rn. Huedin, reg. Cluj) și nu la *Morești* (rn. Tg. Mureș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară; mai de mult, Morăreni), comună al cărei nume maghiar este *Malomfalva*!

² Vezi N. Fettiich, *A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban*, în *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, vol. III, Budapesta, 1938, p. 507, pl. XII/4.

³ *Ibidem*, p. 511, pl. XIV/1,5.

Fig. 1. Sabia de la Ernei.

Urmărirea analogiilor sabiei de la Ernei ar putea fi continuată, materialul comparativ, publicat, oferindu-se din abundență. Acest lucru ni se pare însă superfluu, deoarece piesele citate asigură cu prisosință încadrarea tipologico-cronologică a exemplarului în studiu. Regretabil e însă faptul că ne lipsește orice informație asupra contextului arheologic în care sabia de la Ernei a apărut.

Seria largă (mai mult în sens numeric, nu din punct de vedere al variației tipologice) a săbiilor „normando-carolingiene”, serie în care se înscrie și exemplarul de la Ernei, a fost datată — pentru teritoriile învecinate țării noastre — între a doua jumătate a sec. X și sec. XII. Arheologii care s-au ocupat de originea, răspândirea și datarea lor (în speță, P. Paulsen, N. Fettich și Gy. László) considerau drept vehiculatori pe maghiari, care și-ar fi însușit acest tip de armament după eșecurile raidurilor militare spre apus, în a doua jumătate a sec. X și, în principal, pe durata sec. XI.

Analiza și datarea inventarelor funerare în care aceste săbii apar a dus, recent, la o interpretare diferită. Interpretate drept o armă tipică a cavaleriei grele maghiare — al cărei rol militar e considerat a fi fost mai important decât îl postulase, mai de mult, Gy. László — majoritatea săbiilor de acest tip par a fi încadrabile în sec. X, chiar în primele două treimi ale acestui veac⁴.

Emiterea acestei ipoteze de către B. Szöke strecoară însă în mod tacit ideea că tipul de sabie dreaptă, cu două tășuri, ar fi un element de cultură materială propriu unei părți a triburilor maghiare, chiar din momentul stabilirii în Cîmpia Pannonică. Or, originea străină de maghiari a acestui tip de sabie este arhicunoscută, discuțiile asupra acestui punct fiind inutile. Pe de altă parte, simptomatice ni se par alte două constatări: B. Szöke n-a reușit — cu toată ampla punere la contribuție a inventarului arheologic adiacent — să dateze nici un singur exemplar de acest fel, considerat maghiar, în sec. IX și s-a ferit totodată să menționeze faptul că unele piese ale seriei sale tipologice trec în mod cert în sec. XI, durînd tot răstimpul acestui veac, apărute fiind în cimitire datate cu monede.

O altă observație care se opune concluziilor lui B. Szöke e aceea, că a omis din lista săbiilor exemplarele aflate în complexe arheologice *nemaghiare*, chiar de pe teritoriul Ungariei, ca să nu mai vorbim de cele din Cehoslovacia și Iugoslavia. Ne mulțumim cu un singur exemplu: unul din mormintele descoperite la Horgos, unde contextul arheologic pare a fi slav (căldărușă de lemn!), iar datarea poate fi urcată, cu șanse de probabilitate, la sfîrșitul sec. IX⁵.

Din rapida trecere în revistă a ultimelor păreri emise asupra încadrării cronologice și atribuirii etnice a acestui tip de armă, desprindem pentru exemplarul de la Ernei următoarele: datarea în sec. X—XI a sabiei noastre, precum și dezideratul ca o viitoare cercetare pe teren să depisteze eventual complexul arheologic de care piesa s-ar lega, fapt ce ar putea arunca lumină și asupra atribuirii sale etnice.

N. VLASSA

DAS FRÜHMITTELALTERLICHE SCHWERT VON ERNEI

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht — aus den alten Beständen des Museums für Geschichte zu Cluj — ein Eisenschwert, das er ins X. — XI. Jh. ansetzt. Bei dieser Gelegenheit gibt er auch einen kurzen Überblick über Probleme der Zeitstellung und ethnischen Zuweisung der „normannisch-karolingischen“ Schwerttypen in den südwestlichen Gebieten Europas.

⁴ Pentru toate aceste probleme, cf. B. Szöke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*, vol. I, în seria *Régészeti tanulmányok*, I, Budapesta, 1962, p. 81—84, cu bibliografia.

⁵ Vezi Gy. Tergina, în *ArchÉrt*, XVI, 1894, p. 205 și J. Szendrei, *Magyar hadtörténelmi emlékek*, Budapesta, 1896, p. 55.

DESPRE VAMA (VIGESIMA) SIBIULUI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Ca și dreptul de depozit (*ius stapulae*, *Stapelrecht*), care echivala cu obligativitatea vânzării, în cadrul orașului și în anumite condiții, a mărfurilor importate, dreptul sau privilegiul vamal era, în evul mediu, un drept regal, concesionat sau mai bine zis arendat unei persoane fizice sau publice, unui corp. Din acest punct de vedere vama sau vigesima Sibiului reprezenta în veacul al XVI-lea o concesiune făcută de puterea centrală, desigur în schimbul unei taxe, a unui drept exclusiv, în virtutea unei cutume încetățenite încă în veacurile anterioare.

Sibiul se găsea încadrat, la începutul secolului al XVI-lea, după cum rezultă din analiza registrelor de socoteli și a registrelor de vigesima, într-un sistem vamal (vigesimal) comun, preluat din secolul trecut¹, care mai includea orașele Brașov și Bistrița, adică principalele emporii ale comerțului cu Țara Românească și Moldova². Veniturile rezultate din taxele vigesimale erau împărțite proporțional, uneori egal, între organele de conducere ale orașelor respective³. La fel se repartizau, între asociați, și mărfurile intrate în contul vigesimei, probabil în cazurile în care negustorii nu dispuneau de numerarul necesar⁴.

Arenda vigesimei se achita fie direct suveranului, fie — și aceasta în special în perioadele de criză financiară, ca în primul sfert al secolului al XVI-lea — unor negustori indigeni sau străini (mai ales italieni), care recuperau, din veniturile vigesimei transilvănene, creditele avansate puterii de stat. Asemenea plăți s-au făcut negustorului florentin Rason Vontempis (probabil Raggione Bontempi), în anii 1502 și 1508⁵.

Arendarea în comun a vămii (vigesimei) transilvănene, întâlnită la sfârșitul secolului al XV-lea, a avut loc și în secolul următor. În anii 1503, 1504 și 1505 vigesima a fost arendată pentru 7000 fl. anual⁶. Peste doi ani, în luna mai 1507 suma de arendă, nemodificată, a vigesimei comune pe doi ani (14.000 fl.) a fost utilizată pentru ameliorarea exploataților miniere din Baia Mare⁷. Și în anul următor vama (vigesima)

¹ În anul 1493 Sibiul și Brașovul au arendat în comun, pentru 7000 fl., vigesima Transilvaniei și au rearendat-o în anii 1494 și 1496. În anii 1497 și 1498 au deținut-o împreună cu Sibiul, cele 7 Scaune, Brașovul și Bistrița, pentru aceeași sumă. (Cf. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation* — citat în continuare *Rechnungen* —, I, Sibiu, 1880, p. XIV).

² *Rechnungen*, p. 303: *de tertialitate proventuum vigesimalium Brasouensium cedenda* (1500); p. 312: *Percepta trium dominorum de singulis perceptis vigesimalium* (1500). Cf. și p. 302, 310, 311, 312, 322, 324, 326 și 327.

³ *Rechnungen*, p. 312 (1502).

⁴ *Rechnungen*, p. 326—327, 329, 399; cf. și documentele din Arhivele Statului Sibiu (Coll. post. 1209, L. 69; 1213, L. 69; 1211, L. 69; 1893, L. 82; 65, l. 27 ș.a.), în care e vorba în special de piper, bogasia (țesătură fină de tumbac), cambă, mătase, brocat ș.a.

⁵ Goldenberg S., *Notizie del commercio italiano in Transilvania nel secolo XVI*, în *Archivio Storico Italiano*, II, Firenze, 1963, p. 257—260; Kubinyi A., *Budai hereskedök udvari szállitásai a Jagelló korban*, în *Budapest Régiségei*, XIX, Budapest, 1959, p. 100.

⁶ Cf. Doc. Lit. 45, L. 12 și Coll. Post. 41, L. 57, Arh.Stat. Sibiu.

⁷ Doc. Lit. 80, L. 12.

a continuat să fie exploatată în comun, de către orașele Brașov, Sibiu și Bistrița⁸. Taxa de arendare a fost achitată de data aceasta cunoscutului antreprenor și comerciant Thurzo⁹. Acest condominiu vamal s-a exercitat și în deceniul următor, cu deosebirea însă că Brașovul, căruia înainte îi revenise o treime din veniturile vigeșimei Transilvaniei¹⁰, dispunea în acest interval de timp de o jumătate din veniturile ei¹¹, intrate în monedă (florini, dinari și aspri)¹² și în mărfuri. Abia în al treilea deceniu al secolului, poate și în legătură cu acordarea dreptului de depozit orașului Bistrița (1523) și apoi orașului Cluj, vigeșimele devin, alături de tricesime, individuale, adică în sensul că fiecare oraș deținea independent vama și oficiul său vamal și dispunea liber de ele.

Cvantomul arendeii vămii Sibiului a evoluat astfel în decursul secolului:

1546	—	800 fl
1547	—	800 fl
1548	—	1000 fl
1549	—	1000 fl
1550	—	900 fl
1553	—	1000 fl
1555	—	1000 fl
1559	—	800 fl
1561	—	1000 fl
1562	—	800 fl
1562—99	—	1000 fl ¹³

oscilând deci între 800 și 1000 fl. Virtual arendarea se făcea de către primar (*magister civium*), de către judele regal sau de amândoi, cum a fost cazul cu Petru Haller în anii 1546—47 și 1550—1553¹⁴ sau cu Pavel Tymar și Luca Kys în anul 1563¹⁵. Arendașii recuperau sumele avansate, din fondurile orașului, uneori se pare chiar cu beneficii și cu dreptul de preempțiune la achiziția unor mărfuri intrate.

Vama Sibiului s-a perceput în decursul secolului al XVI-lea la Turnu Roșu (*Rubea Turris*) și la Tâlmaci. La Turnu Roșu se găsea sediul unui oficiu vamal, aici își desfășura activitatea vigeșimatorul (deseori doi la număr), scribii (*scriptores*, *schreyber*), două—trei slugi (*famuli*), o bucătăreasă, uneori și un fierar¹⁶. Mențiuni despre scribul „de la vigeșimă” și scribul „de la turn” testează pentru existența unui oficiu, probabil central, la Sibiu¹⁷. În casa notarului se păstra steagul oficiului¹⁸. La oficiul de la Turnu Roșu se păstra și lada (*ladula*) vigeșimală, în care se țineau sumele încasate și actele. Oficiul elibera chitanțe, pe la mijlocul veacului, pentru mărfurile aduse la Sibiu. Această operație se făcea de către vameș la Turnu Roșu (*in confinibus, ad dandas et recipiendas schedulas vigeșimales*)¹⁹, căci aici trecea singurul drum oficial spre și din Țara Românească, fapt menționat și în 1552 în raportul comisarilor regali Werner și Bornemissa către Ferdinand I: *per has duas aditus* (e vorba

⁸ Nos (= brașovenii) et domini Cibinienses et Bistrienses ipsam vigeșimam in arendam habuimus (In *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, I, Brașov, 1886, p. 186. În continuare citat: *Quellen*).

⁹ Coll. Post. 1898, L. 82, Arh. Stat. Sibiu.

¹⁰ *Rechnungen*, p. 311: *solummodo tertialitatem debuissent recipere*.

¹¹ *Quellen*..., p. 208—210 (1515), 214—216 (1516).

¹² *Ibidem*.

¹³ Cf. Doc. Lit. 509, L. 17; 861, L. 20; 862, L. 20; 549, L. 16; 560, L. 17; 872, L. 20; 579, L. 19; 374, L. 15; 653, L. 18; 668, L. 18; 711, L. 19; 724, L. 19; 766, L. 19; 767, L. 19; 894, L. 20; 780, L. 19; 898, L. 20; 904, L. 21; 919, L. 21; 926, L. 21; 937, L. 21; 948, L. 21; 985, L. 21; 1047, L. 22; 1456, L. 29, Arh. Stat. Sibiu; *Konsularrechnung*, V, 1536—1570, nr. 51, f. 14, Arh. Stat. Sibiu; *Hurmuzaki*, II, 4, p. 753.

¹⁴ Goldenberg S., *Hallerii. Un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI în Studii*, 5, 1958, p. 101.

¹⁵ Lit. 904, L. 21.

¹⁶ Cf. *Rechnungen*, p. 302—304 (1550), 323—324 (1504); registrul de vigeșimă din 1578 (nr. 26, Arh. Stat. Sibiu) ș.a.

¹⁷ În registrele de vigeșimă din anii 1578 și 1591 se găsesc înregistrate salariile achitate scribului „auf dem czwenzigs” și scribului „auf den Thurenn” sau „auf denn Rothen Turen”.

¹⁸ *Rechnungen*, p. 302—304.

¹⁹ Engel J. Chr. von, *Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*, III, Halle, 1801, p. 37—38 (27. III, 1552).

de Turnu Roșu și Bran, S.G.) *necesse est venire omnes qui ex (Valachia) in Transylvaniam iter est*²⁰. Aici se țineau registrele vamale și se făcea înregistrarea mărfurilor intrate (deseori cantitatea, uneori și prețul), a taxelor vamale și a negustorilor (numele și locul de unde veneau la Sibiu). Chiria casei oficiului vamal (*census domus*) era de 12 fl. anual²¹.

Oficiul vamal avea diverse cheltuieli, atât cu salarizarea slujbașilor săi, cu întreținerea oficiului, cât și cu slujitorii sau slujbași trimiși în alte localități, în interesele vigeșimei, la iarmaroace (Aiud, Cetatea de Baltă, Biertan, la Brașov etc.)²² apoi pentru hrană, ovăz, lemne ș.a. Salarul scribului era la 1500 de 12 fl. anual, slujitorii primeau 1 fl. pe 6—8 săptămîni²³, iar vigeșimatorii aveau la 1504 un salariu de 99 fl.²⁴.

În sistemul cutumiar de funcționare a vigeșimei sibiene se încearcă, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, să se introducă mai multă ordine și răspundere personală. Prin instrucțiunile din 27 martie 1552, ale comisarilor regali Werner și Bornemissa, în fruntea treburilor vămii Sibiului a fost pus Petru Haller „*tanquam summum in hac civitate magistratum*“. Lui Haller trebuie să i se ceară „*auxilium et consilium*“ în toate treburile privind vama orașului, să i se dea socoteală despre veniturile vigeșimei. Instrucțiunile noi, din 25 iunie 1553, elaborate în scurtul răstimp al influenței active a lui Ferdinand I în treburile Transilvaniei, reconfirmau pe Haller în conducerea treburilor vigeșimei sibiene. Acesta urma s-o administreze cu ajutorul juraților, iar revizia și controlul gestiunii trebuia să se efectueze de doi consilieri speciali²⁵. Colectorii vigeșimei erau obligați să înregistreze și să controleze mărfurile taxate și să emită chitanțe, cu indicarea numelui și a cantității mărfurilor²⁶.

Nu se știe în ce măsură au fost aplicate aceste instrucțiuni, elaborate cu meticulozitate și denotînd o practică birocratică, în organizarea vigeșimei Sibiului. În schimb se știe că în arhive lipsesc aproape cu desăvîrșire chitanțe, că abuzurile au fost frecvente, fapt recunoscut, de altfel, și de oficialități²⁷, că mărfurile intrate ca echivalent al taxelor vamale nu erau întotdeauna vîndute direct locuitorilor orașului, ci erau comercializate de vigeșimatori sau de scribi²⁸. Aceste aspecte s-au reflectat, cel puțin scriptic, asupra ansamblului circuitului comercial, care nu apare în toată plenitudinea sa în acte și implică, ca obligator, un coeficient de aproximație în calcularea volumului negoțului realizat prin punctele de vamă ale Sibiului.

Taxarea vamală nu era general obligatorie. Oficial erau admise derogări de la obligativitatea impunerii vamale. Domnii Țării Românești și unii dregători se găseau sub un regim special, ei se bucurau de scutiri de vamă. De pildă, Neagoe Basarab, atunci cînd trimite la Sibiu pe Chirea din Tîrgoviște, după postav, cere să nu i se ia vamă „căci este postavul domniei mele“²⁹. Natural, nu se percepeau taxe nici în cazurile în care sibienii trimiteau daruri domnilor Țării Românești, sau invers. Astfel s-a întîmplat în anul 1525, cînd magistratul Sibiului a trimis postav de Nürnberg, un cal cu friie, catifea și o cupă lui Radu Vodă sau invers, cînd Radu Vodă le trimite un mic cadou „în nume de bine“³⁰, sau în 1554, cînd sibienii au oferit în dar postav de Bergamo și linguri de argint unor boieri ai lui Pătrașcu Vodă³¹. Alte mărfuri, cum e cazul cu cele 100 de săbii duse de banul Calotă în contul censului,

²⁰ Hurmuzaki, II, 4, p. 753.

²¹ Engel, *op. cit.*, p. 37—38.

²² *Rechnungen*, p. 302—304.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Rechnungen*, p. 323—324.

²⁵ Engel, *op. cit.*, p. 63.

²⁶ *Ibidem*, „... et juxta numerum rerum exactione facta, schedas dent negotiatoribus, in quibus singularum rerum nomina, numerum aut quantitatem significant...“

²⁷ Hurmuzaki, III, 4, p. 753: *in administratione hujus proventus multos abusus irrepsisse apparet et acclimationes rerum vectigalium... non responderit nomini vigeșime*. Într-un act al lui Neagoe Basarab din 1514—1516, se spune, între altele, că „de vameșii aceia, care sînt acolo în Sibiu, toți se plîng“ (cf. S. Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI*, București, f.a., p. 32—33).

²⁸ Doc. Lit., 1486, L. 29 (1597) Arh. Stat. Sibiu.

²⁹ Dragomir, S., *Documente nouă*, p. 40.

³⁰ Hurmuzaki, XI, p. 849; Nicolaescu Șt., *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 42.

³¹ Hurmuzaki, XI, p. 865.

nu sînt nici ele taxate sau înregistrate³². De un regim vamal similar se bucurau, fără îndoială, și unii sibieni, care dețineau funcții în conducerea orașului. E cunoscut cazul lui Haller, căruia i s-a acordat, în anul 1540, dreptul de a exporta și importa, cu scutire de taxe vamale, din Țara Românească, mărfuri pînă la concurența sumei de 2000 fl.³³.

Vigesima era nu numai denumirea sistemului vamal, a vămii, dar și cea a taxei vamale. Virtual, era vorba de 5% din valoarea, vamală probabil, a mărfii. De obicei însă, și pentru o serie de mărfuri, taxarea se făcea fie după o cifră medie, fie după o cifră rotundă, apropiată de „a douăzecea parte”. Ea putea să difere, și într-adevăr era deseori diferită, de valoarea reală, pe piață, a produselor vehiculate. Astfel, cunoscutul curtier muntean Dumitru Dragotă a adus la Sibiu 46 de porci și a plătit pentru fiecare porc o taxă de 40 dinari, indiferent deci de suma cu care putea fi realizată vânzarea fiecărui animal în parte la Sibiu³⁴. Același Dragotă a achitat în mărfuri din 37 bucăți de postav semi-atlas — 2 bucăți, din 220 bucăți bogasia — 12 bucăți, din 55 măji de piper — 2,5 măji și din 16 bucăți de camhă — 1 bucată³⁵. De asemenea pentru mărfuri în valoare de 2.025 fl. nu i s-a perceput o taxă de 101 fl. 20, cît ar fi constituit „vigesima”, ci numai una de 95 fl.³⁶.

De altfel, la un moment dat, în anul 1552, s-au și fixat criteriile de taxare, dar nu se știe dacă ele au fost aplicate și în continuare și cît timp. Ele prevedeau să se achite pentru:

1 cal	12 d.
1 iapă	12 d.
1 cal turcesc	50 d.

sau după înțelegere, apoi pentru:

1 bou	10 d.
100 porci	1 porc (deci 1‰!)
3 capre sau 3 oi	2 d. sau după înțelegere
1 povară de crapi	12 d.
1 povară de pește „Harcha”	8 d.
1 povară de somn	16 d.
100 bucăți (<i>petiis</i>) de țesătură lungă (<i>gyolcs</i>)	4 bucăți
100 bucăți țesătură scurtă	5 bucăți
100 coți tafta	3 coți
1 majă de piper, ghimbăr, orez ș.a.	6 fonți

Aceleași instrucțiuni prevedeau ca „din alte mărfuri, atunci cînd se numără, se ia întotdeauna a douăzecea parte”³⁷.

Din cele de mai sus rezultă din nou lipsa unui criteriu unitar, unic, de apreciere ca și includerea unui factor subiectiv („după înțelegere”). Acest fapt îngreunează studiul prețurilor pe baza exclusivă a registrelor vamale.

Vigesima se încasa, după circumstanțe, în bani sau în bani și în mărfuri. În registrele vamale aceasta s-a notat de obicei prin „*percepta pecuniarum et rerum turcalium*”. Incasările în bani reveneau, după scăderea cheltuielilor, magistratului din Sibiu. Mărfurile provenite din vigesimă erau vîndute deseori exclusiv sibienilor: celor de la conducerea orașului, vigesimatorilor și scribilor sau populației. Ordonanțele din 1545 și 1597 prevedeau modalitățile de desfacere a acestor mărfuri și încearcă să prevină abuzurile vigesimatorilor și ale scribilor, care făceau negoț cu acestea spre propriul lor folos³⁸.

³² Panaitescu P. P., *Documente slavo-române din Sibiu (1470–1653)*, București, 1938, p. 36–37.

³³ Goldenberg S., *Halleri...*, p. 97 și doc. din 12 dec. 1540, Arh. Bisericii Negre din Brașov, T.q. 29, 80, IV, nr. 916 (informația de la G. Nussbächer).

³⁴ *Rechnungen*, p. 272.

³⁵ *Ibidem*, p. 306.

³⁶ *Ibidem*, p. 288.

³⁷ Engel, *op. cit.*, 37–38.

³⁸ Doc. Lit. 485, L. 16 și 1416, L. 29, Arh. Stat. Sibiu.

Mărfurile de import, în special cele orientale (*res turcales*), provenite din vigesimă, se vindeau după posibilități, odată sau de câteva ori pe lună. Era vorba în primul rând de produsele alimentare și articolele de larg consum, ca: orez, piper, untdelemn, apoi șofran, alaun, piei, tafta, bogasia ș.a. Această posibilitate de a achiziționa produse foarte solicitate, prin intermediul vigesimei, era un mijloc bine-venit de aprovizionare a populației Sibiului și în această direcție oficiul vamal sibian a jucat deseori un rol important.

S. GOLDENBERG

ZUR GESCHICHTE DES ZOLLSYSTEMS (VIGESIMA) VON SIBIU IM XVI. JH.

An Hand noch nicht veröffentlichter, wie auch bekannter Beläge untersucht der Verfasser das Zollsystem der Stadt Sibiu (Hermannstadt) im XVI. Jahrhundert, das im Bezug der Organisierung und Funktionierung mit dem anderer privilegierten Städte Transsilvaniens gleichartig ist. Es werden die Arten der Zollverpachtung, ihr Quantum, der Ort der Einnehmungen, die Tätigkeit des Zollamtes, das Verhältnis zwischen dem Zollgebühr (vigesima), dem reellen Wert und dem Zollwert der Waren, sowie die Inkassoweise der Zollgebühre untersucht.

UN TIPAR DE SIGILIU DIN SEC. XVI

În Muzeul de Istorie din Cluj se păstrează tiparul unui sigiliu necunoscut în sigilografia noastră, pe care îl atribuim lui Petru Cercel, domn al Țării Românești între anii 1583—1585¹.

Tiparul sigiliului se găsește în posesia muzeului de aproape un veac, el fiind dăruit — după mențiunea aflată în registrul de inventar — între anii 1882—1887, dar a scăpat pînă azi atenției cercetătorilor.

Tiparul sigiliului (fig. 1) este din alamă, are o înălțime de 42,5 mm. Discul sigiliului, de formă rotundă, are diametrul de 38,5 mm, iar grosimea discului este de 6 mm. Mînerul turnat împreună cu discul are forma unei jumătăți de pișcot plat, cu bucla retezată drept. Pentru a putea fi purtat atîrnat, mînerul a fost perforat, diametrul orificiului fiind de cca. 2—3 mm. Pentru ca imaginea sigiliului să apară pe document în poziție verticală corectă, pe bordura discului se află încrustat în dreptul poziției corecte un semn în formă de X. Se remarcă un mic defect în partea discului opusă imaginii.

Amprenta tiparului are diametrul de 36 mm (fig. 2). Imediat în interiorul bordurii discului se află un ornament sigilar circular, o cunună de lauri stilizată cu profil de zimți. Ornamentul este împărțit în patru prin noduri așezate pe axul vertical și pe cel orizontal. Direcția de răsucire a cununii merge în jos pe semicercul superior și în sus pe semicercul inferior. Înăuntrul acestui ornament se găsește legenda circulară, în limba latină, scrisă cu majuscule. Începutul legendei este indicat printr-o cruce în formă de rozetă, iar cuvintele sînt despărțite prin steluțe cu cinci raze. Textul legendei este următorul:

PETRVS VOIVODAE PRINCEPS DE VALACHIA

În textul legendei cuvîntului VOIVODA apare în formă genitivală VOIVODAE. În contextul dat, genitivul cuvîntului *voivoda* nu pare justificat și l-am putea atribui unei greșeli a gravorului. Textul corect al legendei ar fi deci: PETRVS VOIVODA PRINCEPS DE VALACHIA.

Apariția cuvîntului VOIVODA în formă genitivală poate avea și o altă explicație, anume aceea că forma genitivală este folosită intenționat, înțelesul cuvîntului în această formă fiind acela de „al voievodului”, „fiu de voievod”. Posesorul tiparului voia poate să accentueze că este moștenitor legitim al Țării Românești. Este cunoscut faptul că turcii, pentru a-l împiedica pe Petru Cercel să obțină tronul Țării Românești, au căutat să arate că Petru nu este fiul legitim al lui Pătrașcu cel Bun.

Cîmpul sigiliului este ocupat de un scut cu bază rotundă, înconjurat de un ornament sigilar circular, care repetă întru totul, la dimensiuni proporțional reduse, ornamentul exterior în formă de cunună de lauri. Legenda circulară se află în spa-

¹ În registrul de inventar tiparul se găsește sub numărul 7576, cu mențiunea că a fost donat de către Fodor Abel. Nu cunoaștem detalii asupra persoanei donatorului.

Fig. 1.

Fig. 2.

țitul dintre cele două ornamente sigilare concentrice. Remarcăm faptul că nu numai baza, ci și partea de sus a scutului este rotunjită. De asemenea, plecând de la partea de sus a scutului se observă o curbare destul de accentuată a marginii sale, iar întâlnirea marginilor scutului cu linia de deasupra nu se face în unghi, ci printr-o ușoară rotunjire de ambele părți. Pe scut se află o imagine heraldică, un leu văzut din profil, stînd pe picioarele dinapoi, cu coada bifurcată și pe cap cu o coroană heraldică, din care se văd trei raze. Leul este reprezentat cu gura căscată și cu limba scoasă; coama este bine redată, labele picioarelor din față și laba piciorului stîng din spate sînt acoperite cu păr bogat. În cîmpul scutului, în fața leului se află o stea cu șase colțuri al cărei ax central este în aceeași linie cu piciorul drept anterior. În spatele leului, la aceeași înălțime și privind spre stînga, se află o semilună antropomorfizată.

Reprezentările heraldice ale sigiliului, și anume, scutul descris mai sus², reprezentările din cîmpul scutului: leul cu coroana pe cap și cu limba scoasă³, semiluna, steaua, sînt elemente des întîlnite în heraldica transilvăneană din sec. XVI—XVII⁴. De asemenea, ornamentele sigilare, atît cel interior care înconjoară scutul, cît și cel exterior, sînt motive obișnuite ale sigiliilor din perioada susamintită. Toate aceste elemente ne îndreptătesc să credem că acest tipar de sigiliu datează de la sfîrșitul sec. al XVI-lea. Întrucît Petru Cercei a fost singurul domnitor cu numele de Petru care a ocupat în această perioadă tronul Țării Românești, este posibil ca acest tipar de sigiliu să-i fi aparținut.

Examinînd sigiliile domnești din Țara Românească pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea și comparîndu-le cu elementele tiparului aflat la Muzeul de Istorie din Cluj, constatăm că acesta se situează oarecum în afara tradițiilor sigilografiei din Țara Românească din secolul amintit, deoarece legenda apare în limba latină. În Țara Românească, din 1456 pînă în anul 1658, deci timp de peste 200 de ani, nu cunoaștem sigilii cu legenda în limba latină. Ultimul domnitor din sec. al XV-lea care are sigiliul în limba latină este Vlad Țepeș. Limba latină re apare în legenda sigiliilor domnești pe la mijlocul secolului al XVII-lea, la Mihai Radu voievod (1658—1659)⁵.

² Pe blazoanele și peceteile din sec. al XVI-lea apar frecvent scuturi ca cel menționat, cu talpa rotunjită și cu cele două laturi ușor curbate spre exterior.

³ În sec. al XVI-lea leul este figura heraldică cea mai frecventă, simbolizînd vitejia, curajul și puterea. Redarea lui cu gura deschisă și limba scoasă este o influență a Renașterii (vezi O. Bárczay, *A heraldika kézikönyve*, Budapest, 1897, passim, I. Csoma, *A magyar heraldika korszakai*, passim, I. Siebmacher, *Wappenbuch*, IV, *Der Adel von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1898, passim).

⁴ Steaua și semiluna (în creștere sau descreștere) sînt cele mai frecvente însoțitoare ale figurii centrale a scutului, fiind de obicei plasate de o parte și alta a cîmpului superior al scutului. După unii cercetători, folosirea lor în cîmpul scutului apare tocmai în sec. XVI-lea, ca însoțitoare ale figurii centrale; înainte erau plasate deasupra bordurii superioare a scutului; scopul lor ar fi fost reamintirea luptelor cu turcii (J. Csoma, în *Turul*, 1904/22, p. 60—61).

⁵ E. Virtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești. Documente privind istoria României*, *Introducere II*, București, 1955, p. 336—337; Idem, *Sigiliu domnești rare din veacul al XVII-lea*, București, 1942, p. 1.

Fig. 3. Autograful lui Petru Cercel din 1584.

Sigiliul de care ne ocupăm este un sigiliu de tip heraldic din Țara Românească, însă remarcăm că în câmpul scutului nu se găsește pasărea cruciată, element heraldic obișnuit al sigiliilor domnești din Țara Românească. În schimb apare leul, un element heraldic neobișnuit pe sigiliile din Țara Românească până la sfârșitul sec. al XVI-lea. Mihnea Turcitul, urmașul lui Petru Cercel, este primul domnitor pe sigiliul căruia (în 1587) apare leul, dar nu ca figură heraldică în câmpul scutului, ci ca suport al scutului, în cele două părți ale sale. Mai târziu, în secolul al XVII-lea, leii și leoparzii apar pe sigiliul lui Mihai Radu (în 1658) și pe cel al lui Constantin Brîncoveanu (în 1698)⁶, dar tot cu rol de suport. În schimb, steaua cu șase colțuri și semiluna sînt elemente obișnuite pe sigiliile domnești din Țara Românească. Mai observăm, că din legenda sigiliului lipsește „dominus“, echivalentul atributului „domn“ în limba latină; apare în schimb titlul de „princeps“. În afara acestui sigiliu nu cunoaștem sigilii din sec. al XVI-lea pe care să apară, pe lângă titlul de „voievod“, „voievod și domn“, și titlul de principe. Cunoaștem, însă mai multe scrisori ale lui Petru Cercel dateate cu cîțiva ani înainte de ocuparea tronului, scrisori în care el însuși se iscălește foarte pretențios „Petrus Demetrius princeps magnae Walachiae“⁷, sau „Petrus Demetrius Princeps et Haeres Magnae Valachiae“⁸. Scrisorile autografe din 13 mai 1581 către regele Franței Henric al III-lea și Catherina de Medicis sînt semnate astfel: „Il Principe di Valachia, Petrus“⁹. Un an după investirea sa ca domn al Țării Românești, într-o scrisoare datată la 3 ianuarie 1584 din Țirgovîște, adresată cancelarului Wolfgang Kowachóczy, prin care cere trimiterea unui „diac“ (secretar) pentru limba maghiară și latină, titulatura emițătorului sună în felul următor: „Petrus principe di Vallachia“¹⁰ (fig. 3). De asemenea, în scrisoarea trimisă din Țirgovîște la 15 septembrie 1584 către ambasadorul Franței la Constantinopol, Germigny, se intitulează: „Il principe di Vallachia, Petrus“¹¹ pe de altă parte, în corespondența diplomatică contemporană Petru Cercel este amintit ca „Le prince de la grande Valachie“, „Prince de Vallachie“¹².

⁶ E. Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, p. 340.

⁷ I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, București, 1940, p. 23.

⁸ Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria Românilor culese din Arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 78–79.

⁹ Tocilescu Gr., Al. Odobescu, E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, I, supl. 1, București, 1886, p. 57–58.

¹⁰ L. Szádeczky, Kowachóczy Farkas levelei, în *Történelmi Társulat*, 1892, p. 690–699; Pentru autograful lui Petru Cercel, cf. G. Kemény József, *Erdélyi pécsetei I. Az erdélyi vajdák és fejedelmek pécsetei*, între p. 33–34, în *Arhiva Istorică a Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj*.

¹¹ Al. Ciorănescu, *Nou despre Petru Cercel*, Vălenii de Munte, 1935, p. 11–32.

¹² Gr. Tocilescu, Al. Odobescu, E. Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 46–106.

De-a lungul anilor, cînd Petru Cercel făcea eforturi pentru obținerea tronului, el a cutureiat curțile monarhilor din Occident și desigur că nu a rămas neinfluențat de mediul pe care l-a cunoscut. Pentru a îndrepta asupra-și atenția acestor monarhi și pentru a-și crea un prestigiu, Petru Cercel își va fi luat titlul de principe, pe care îl folosește probabil numai în corespondența sa cu străinătatea și după ce ajunge domnitorul Țării Românești. Unul din motivele pentru care investirea lui a întârziat timp de doi ani (1581—1583) după sosirea lui la Constantinopol, a fost tocmai acela că „pe turci i-a indispus faptul că Cercel își asuma titlul de principe, pe cînd ei nu i-l permiteau decît pe cel de voievod”¹³.

Deoarece nu avem la dispoziție date privitoare la persoana donatorului sigiliu-lui de la Muzeul de Istorie din Cluj, nici amănunte despre soarta anterioară a acestui tipar de sigiliu, trebuie să ne mărginim doar la presupunerii în ceea ce privește felul în care acesta a ajuns în Transilvania. În 1571, după încercarea nereușită de a obține tronul Țării Românești, conform știrii pe care o găsim la genovezul Franco Sivori, secretarul lui Petru Cercel, acesta se refugiase la Brașov unde a stat aproape un an, plecînd de aici la începutul anului 1572¹⁴. El se întoarce la Brașov în luna martie 1585, cînd, aflînd că a fost mazilit, se refugiază din nou în Transilvania. După un popas la Rîșnov, Petru Cercel s-a îndreptat spre Brașov, oraș cu care în timpul domniei avusese legături strînse, dar porțile acestuia au rămas închise de astă dată în fața sa. În drum spre Făgăraș, fiind urmărit de oșteni care aveau ordinul să-l aresteze, el fugi într-un sat românesc unde a stat ascuns. Între timp carele în care se afla averea sa au fost jefuite. După două săptămîni de ședere în casa unui cioban, Petru Cercel se hotări să treacă în Ungaria, dar este trădat la Mediaș de Toma Koch și arestat. De la Mediaș el a fost transportat la Chioar, de aici la Hust, de unde, la 31 august 1587, reuși să fugă cu ajutorul prietenilor¹⁵.

Tiparul de sigiliu analizat de noi ar putea să fie al lui Petru Cercel datînd din prima perioadă, cînd el a stat aproape un an în Transilvania ca pretendent. Poate fi însă și tiparul unui sigiliu pierdut în Transilvania cu ocazia jefuirii averii lui Petru, lîngă Brașov, sau în timpul captivității acestuia la Mediaș sau la Chioar. Într-un inventar cu data de 21 iulie 1585 al averii jefuite se vorbește, printre altele, și despre un sigiliu de aur, în valoare de 240 de ducăți¹⁶. Sigiliul de la Muzeul de Istorie din Cluj fiind însă de alamă, nu poate fi vorba de una și aceeași piesă.

Tiparul de sigiliu este o lucrare frumoasă și denotă priceperea meșterului gravor. Avînd în vedere relațiile intense ale lui Petru Cercel cu orașul Brașov, avem temeiul să presupunem că gravorul ar putea fi căutat printre argintarii brașoveni ai timpului.

Identificarea lui „Petrus Voivodae” din legenda tiparului lui Petru Cercel nu se poate face cu siguranță, deoarece pe documentele emise de el nu s-au păstrat sigiliile sale. C. Moisil a publicat o bulă de aur și un inel de aur sigilar, atribuindu-le lui¹⁷. Atît inelul, cit și bula reprezintă figura unui domn cu coroana pe cap, îmbrăcat cu caftan domnesc, în mîna dreaptă cu o cruce cu trei brațe, iar mîna stîngă fiind adusă spre piept. C. Moisil susținea că atît bula, cit și inelul provin de la același domn, Petru Cercel. N. Iorga însă atribuie bula sigilară lui Radu Paisie (1535—1545), numit și Petru de la Argeș¹⁸, iar D. Florescu identifică pe domnul de pe bulă cit și inelul cu Petru cel Tînăr (1559—1568), fiul lui Mircea Ciobanul¹⁹.

¹³ Scrisoarea lui Germigny către Henric al III-lea. Constantinopol, 29 aprilie 1581, *ibidem*, p. 56; Gr. Tocilescu, *Petru Cercel*, București, 1874, p. 41.

¹⁴ St. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI*, Sibiu, 1944, p. 17.

¹⁵ *Ibidem*, p. 56—58.

¹⁶ *Ibidem*, p. 69.

¹⁷ C. Moisil, *Inele sigilare domnești de aur*, în *Revista Arhivelor*, V, 1/1942, p. 212; *idem*, *O nouă bulă de aur sigilară din Țara Românească*, în *Buletinul Științific*, Secțiunea de științe istorice, filozofice, economico-juridice, III, 1951.

¹⁸ N. Iorga, *Două hrisobule românești*, în *Revista istorică*, IX, p. 114; *idem*, *Istoria Românilor*, București, 1937, IV, p. 378—379.

¹⁹ D. G. Florescu, *Un inel domnesc din veacul al XVI-lea și cîteva considerațiuni noi cu privire la neamul Basarabilor din acel veac*, București, 1940.

Argumente în acest sens aduce și Ștefan Pascu²⁰. Într-o scrisoare nedată a lui Petru Cercel către Germigny, apoi, se mai menționează o scrisoare care a fost sigilată cu un sigiliu secret pe care însă nu-l cunoaștem²¹.

Subliniem încă odată că identificarea lui Petru voievod din legenda tiparului de sigiliu aflat la Muzeul de Istorie din Cluj cu Petru Cercel, deci atribuirea sigură a tiparului nu se poate face deocamdată. Indiferent însă dacă cercetările ulterioare vor confirma sau nu această identificare, având în vedere că înaintea secolului al XVI-lea și în acest secol tiparele de sigilii care ni s-au păstrat în întregime sînt foarte rare, acest tipar are o certă valoare sigilografică.

M. BUNTA

EIN PETSCHAFT AUS DEM XVI. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin beschreibt ein unveröffentlichtes Petschaft aus dem Museum für Geschichte zu Cluj.

Seit fast einem Jahrhundert ist das Petschaft im Besitz des Museums; es wurde, laut Vermerk im Inventarregister, zwischen 1882—1887 gespendet.

Das Petschaft ist aus Messing, seine Höhe beträgt 42,5 mm. Die runde Siegel-scheibe hat einen Durchmesser von 38,5 und eine Dicke von 6 mm.

Unmittelbar neben dem Rand der Siegelscheibe befindet sich ein vollkommen kreisrunder stilisierter Lorbeerkrantz mit gezackten Blättern. Dieses Ornament ist durch Knoten in vier gleiche Abschnitte geteilt. Innerhalb des Lorbeerkranzes läuft kreisförmig die mit Grossbuchstaben geschriebene Legende in lateinischer Sprache.

Der Beginn der Umschrift ist durch ein rosettenförmiges Kreuz angedeutet und die einzelnen Wörter sind durch fünfstrahlige Sternchen getrennt. Der Text der Inschrift lautet:

PETRUS VOIVODAE PRINCEPS DE VALACHIA

Das Feld des Siegels wird von einem Schild mit runder Basis eingenommen. Auf dem Schild befindet sich eine heraldische Figur, ein auf den Hinterfüßen stehender Löwe, im Profil mit zerteiligem Schweif und einer heraldischen Krone auf dem Kopf, von der man drei Strahle sieht.

Auf Grund von Argumenten aus Geschichte und Heraldik beweist die Verfasserin, dass das Petschaft aus dem XVI. Jh. stammt und Petru Cercel, dem Fürsten der Wallachei (1583—1585) angehörte.

²⁰ St. Pascu, *op. cit.*, p. 104—105.

²¹ Al. Ciorănescu, *Nou despre Petru Cercel*, p. 11—32.

UN INVENTAR IOBĂGESC DIN ANUL 1676

Cercetătorii istoriei medievale întâlnesc adeseori printre fondurile de documente ale arhivelor noastre o categorie de acte numite „acte iobăgești de chezășie“, deși cel care le scria nu este un iobag, cel mai adesea ele provin din mîna celor prezenți la actul înțelegerii: funcționari ai comitatelor, împuterniciți ai nobililor, așa-numiții „juzi ocazionali“ (în document: fogott közbirák) sau vreun știutor de carte dintre chezași.

Considerăm justificată această denumire pentru categoria de acte respective — dintre care vom prezenta unul în cele ce urmează — întrucît ea se ocupă exclusiv de iobagi, fiind prima categorie de acte care consfințeau raportul de dependență prin care un om pînă atunci liber, ori iobag fugit de pe o altă moșie se „dă iobag“ unui feudal.

După mărturia actelor iobăgești de chezășie, nobilul, stăpîn feudal încheia un contract în fața juzilor ocazionali și a chezașilor, prin care un om liber, dar sărăcit, văduva unui fost iobag, un iobag fugit, un breslaș declasat etc. se angaja să servească în schimbul sesiei iobăgești, iar în caz că nu și-ar fi respectat contractul, chezașii erau materialicește răspunzători pentru aceasta. În trăsăturile de mai sus s-ar putea rezuma conținutul principal al actelor iobăgești de chezășie. În plus, ele ne furnizează o seamă de detalii semnificative asupra vieții iobăgești medievale, asupra relațiilor sociale și a relațiilor economice din cadrul gospodăriei iobăgești. Aflăm motivele de constrîngere economică care silesc pe țăranii mai mult sau mai puțin liberi sau alte categorii sociale să „se dea“ iobagi, iar în cazurile fericite cînd la actul de chezășie se anexează inventarul gospodăriei iobăgești, ne putem da seama de starea economică a iobagului, de cuantumul și felul producției sale, de calitatea și numărul uneltelor folosite, precum și de posibilitățile de valorificare a produselor gospodăriei sale, deci — implicit — de posibilitățile sale de trai.

Un exemplu tipic de îmbinare a actului de chezășie cu inventarul gospodăresc îl constituie documentul ce-l publicăm, referitor la văduva iobagului Ștefan Sárkány din Sucutard¹, numită Imhre Kata, care în 1676, după decesul soțului, se obligă și ea contractuală să va servi ca iobag stăpînului moșiei².

Actul de care este vorba începe cu o formulă tipică: juzii ocazionali se numesc, își înșiruie titlul și funcția, prezentînd apoi motivul pentru care s-au adunat la data specificată în document: ei s-au întrunit pentru consfințirea legămîntului dintre moșierul Ioan Wass senior și văduva fostului său iobag, numita Imhre Kata.

¹ Comuna Sucutard (r. Gherla), se află în Cîmpia Transilvaniei, pe malul lacului de la Țaga, la 38 km. de Dej. Pînă în anul 1321, ea a constituit o posesiune regală. În acest an a fost dăruită de regele Carol Robert familiei Wass. În anul 1430, comuna este locuită în majoritate de români. Îndeletnicirea de bază a locuitorilor era agricultura, dar puteau pescui liber în lacul Țaga, proprietate feudală. Locuitorii își puteau valorifica produsele la târgurile din Gherla și Dej (vezi în *Szolnok-Dobokavármegye Monográfiája*, Dej, 1903, vol. VI, p. 342—350).

² Actul iobăgesc de chezășie a Ecaterinei Imhre din 29 martie 1676, în arhiva Wass, litera K, nr. 41 și conscripția bunurilor rămase după Ștefan Sárkány din 29 martie 1676, în Arhiva Wass, litera K, nr. 42. Ambele aflate la Arhiva istorică a Academiei, Filiala Cluj.

În a doua parte a actului se înșiră numele, domiciliul și stăpînii feudali ai celor 12 chezași. Fiecare chezaș în parte „chezășuiește” cu suma de 40 florini ungurești, sumă cu care răspunde pentru respectarea întocmai de către contractantă a condițiilor impuse acesteia de către stăpînul de moșie care îi dă sesia iobăgească.

În partea a treia a actului iobăgesc de chezășie, văduva iobagului decedat se obligă a-și sluji cu credință stăpînul, a nu părăsi sesia primită, a nu fugi de pe ea. Dacă ea și-ar călca legămîntul fugind de la stăpîn, chezașii sînt datori a o găsi și a o aduce îndărăt. Dacă chezașii nu o pot aduce îndărăt, ba mai mult, s-ar solidariza cu tovarășul lor fugit, stăpînul are dreptul de a-i prinde cu oamenii săi pe chezași — folosind și ajutorul oficialităților comitatului — și a constrînge pe fiecare în parte la o despăgubire pînă la 40 florini ungurești. În măsura în care averea vreunuia dintre chezași n-ar acoperi valoarea de 40 florini, stăpînul de moșie are dreptul de a se atinge și de persoana fizică a chezașului: poate să-l ridice și să-l închidă, ținîndu-l închis pînă cînd acesta va găsi o modalitate de înțelegere cu proprietarul.

Documentul specifică inalienabilitatea prerogativelor feudalului, care nu pot fi atacate prin nici o procedură juridică, precum și caracterul obligatoriu al respectării clauzelor specificate de părțile contractante. Proprietarul nu poate fi împiedicat în exercitarea eventualei execuții asupra chezașilor nici prin hotărîrea vreunui scaun de judecată, nici printr-o poruncă a principelui, nici prin chemare la oaste.

Documentul se încheie cu semnăturile juzilor ocazionali, uneori și cu peceteile acestora.

De procedura finală a încheierii unui asemenea document ținea faptul că noul iobag trebuia să jure în fața feudalului și a juzilor ocazionali că nu-și va călca jurămîntul și nu-i va lăsa pe ei „în chezășie”³.

La documentul pe care-l publicăm este anexat un inventar gospodăresc al bunurilor iobagului decedat (care trec acum asupra soției lui), inventar dresat de juzii ocazionali. Stilul și limba inventarului sînt asemănătoare cu inventarele domeniile contemporane. Juzii înșiruie punct cu punct bunurile găsite.

Inventarul începe cu enumerarea celor mai importante mijloace de producție — vietele și uneltele agricole. O altă parte importantă a inventarului este aceea care înșiră diferitele soiuri de cereale cultivate, felul și cantitatea acestora. În fine, interesante sînt și indicile asupra ocupațiilor-anexă ale gospodăriei iobăgești: pescuitul, albinăritul, grădinăritul, prepararea berei.

După anticiparea acestor generalități, trecem la analiza categoriilor inventarului — grupate de noi pe ramuri economice — pentru ca astfel să apară și mai evidentă complexitatea economică a gospodăriei iobăgești și valoarea ei economică.

După aprecierea noastră, cuantumul valorilor cuprinse în inventar se referă la înzestrarea unei sesii iobăgești întregi: acest lucru pare a-l justifica și faptul că chezașii se obligă cu cîte 40 florini ungurești fiecare, sumă care, după cum rezultă din „Tripartitum”, reprezenta prețul forței de muncă a unui iobag cu o sesie întreagă⁴.

Încheierea contractului însuși pledează pentru o sesie întreagă. Raritatea unor asemenea contracte, la care să fie anexat și inventarul gospodăriei iobagului, se explică prin faptul că — de obicei — după moartea iobagului sesia se diviza. În cazul de față, văduva *reprimește*, contrar uzanțelor, întreaga gospodărie a răposatului ei soț. Lucrul se explică prin aceea că stăpînul pămîntului era direct interesat în nedivizarea unei asemenea gospodării, ce reprezenta o unitate economică întreagă

³ Vezi și Actul iobăgesc de chezășie a lui Toma Botha din 1 martie 1643, în arhiva familiei Bánffy, Arhiva istorică a Academiei, Filiala Cluj.

⁴ „Et duplex est Aestimatio, scil. Perennalis, et Communis. Aestimatio Perennalis, quae in iuribus duntaxat possessionariis, et non rebus mobilibus fieri Solet, decies tantum facit, quantum communis. In aestimatione namque communi, una sessio, Iobagionalis populoza, pro unam Marcam, quatuor florenos facientem; in perennali vero aestimatione, ad decem Marcas, quadraginta florenos continentes, computatur” (în *Decretum Latino-Hungaricum. Juris consuetudinarii Incltyti Regni Hungariae et Transylvaniae. Tipis Conventus Csikiensis...* 1745, p. 281).

și — implicit — forma superioară pe care o putea atinge în cadrul sistemului iobăgesc nivelul de viață economică a unui iobag⁵.

Datele inventarului ne prezintă gospodăria iobăgească ca o unitate productivă complexă, aflată la nivelul tehnicii epocii feudale, în cadrul relațiilor de dependență feudală. Inventarul se mărginește la enumerarea bunurilor gospodărești propriu-zise, a curții iobăgești. Deși arăturile, fînețele, pășunile nu sînt anume amintite, existența lor trebuie neapărat presupusă din înșirarea utilajului agricol și a produselor naturale care nu le atestă. Mărimea lor poate fi cu aproximație dedusă din cuantumul produselor, numărul vitelor folosite la muncă și din compararea cu descrierile urbariale ale epocii.

Conform inventarului, de gospodăria iobagului amintit țineau următoarele:

1. Clădiri (locuință și dependențe economice).
2. Animale (de jug și șeptel).
3. Unelte de lucru.
4. Produse.
5. Obiecte de uz casnic, mobilă, îmbrăcăminte.

Din această sumară înșiruire rezultă că o gospodărie iobăgească, pentru a fi viabilă și a corespunde complexelor necesități ridicate de economia feudală, trebuia ea însăși să fie complexă, funcționînd ca o celulă economică de aspect unitar și de sine stătătoare. Pentru o mai mare claritate, vom analiza separat componentele gospodăriei.

Documentul nu prezintă o descriere amănunțită a clădirilor sesiei iobăgești, ci se limitează doar la menționarea lor. Aceste mențiuni sînt însă suficiente pentru ca — coroborate și cu alte informații despre realitățile economice ale secolului al XVII-lea — să ne dea imaginea cadrului în care se desfășura viața și activitatea productivă a familiei iobagului.

În mare, activitatea economică iobăgească se desfășura pe două planuri: pe pămînturile de arătură și terenurile direct productive, iar pe de altă parte în curtea iobăgească propriu-zisă. Procesul productiv era întrerupt numai de scurtele răgazuri (timpul afectat dormitului, hrănirii, sărbătorilor și odihnei animalelor), necesare reproducerii forței de muncă. Activitatea productivă din cadrul gospodăriei iobăgești era în strînsă legătură cu aceea desfășurată pe ogoare și o întregă, ambele servind același scop: mai întîi satisfacerea nevoilor economice ale stăpînului pămîntului și a asigurarea existenței familiei iobagului.

Inventarul numește casa de locuit cu numele simplu de „casă”. În ceea ce privește forma și dimensiunile casei, numărul încăperilor, ne putem forma o imagine pe baza termenilor referitori la părțile componente sau dependențele casei, cum sînt: pridvorul, pivnița, podul, streășina casei etc. Pe baza acestor mențiuni putem constata că o casă de locuit a unui iobag din a doua jumătate a secolului al XVII-lea corespunde în mare unui tip de case țărănești din secolul trecut care se păstrează pînă astăzi în Cîmpia Transilvaniei⁶. Aceste case constau dintr-o cameră mare, o tindă, pridvorul, după acesta eventual o cămară și o pivniță sub pridvor. După cum remarcă mai mulți autori, aceste case de locuit au fost ridicate și în secolul trecut din pămînt cu lipitură, fiind acoperite cu trestie sau paie⁷. La fel erau înjghebate și construcțiile gospodărești din curtea iobăgească. Dintre acestea, descrierea amintește grajdul pentru animalele de povară și de folosință, precum și casa pentru păstrarea grinelor și a diferitelor unelte de lucru. În afară de acestea, gospodăria mai cuprindea — deși nementionate direct în document — cotețe pentru porci și păsări, un șopron pentru stupi, precum și „cămăruța laterală” lipită de grînar.

⁵ „1653. Văduvele au numai a treia parte din averea mișcătoare a iobagului răposat, iar două părți sînt ale stăpînului de pămînt; de aceea stăpînul nu este dator să elibereze pe băiatul de iobag decît sub cheazășia cu care se arată mulțumit iar fetelor fără învoirea stăpînului nu li se pot da alte bunuri decît hainele lor”. (Citat după Șt. Pascu, VI. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei satului și dreptului R.P.R.*, București, 1963, vol. III, p. 735).

⁶ Asemenea case s-au păstrat din secolul trecut în comunele Sucutard, Sic, Dăbica. (Observațiile noastre la fața locului din anul 1964).

⁷ Szolnok-Dobokavármegye Monographiája, Dej, 1903, vol. VI, p. 349; Șt. Pascu, T. Gherman, *Urbariul satului Cetan din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *AIIC*, III, 1960, p. 176.

După marele număr de vite trecute în inventar, grajdul trebuie să fi fost încă-pător, mult mai mare decât casa de locuit. Sub streășina grajdului se păstrau mai multe obiecte mari, printre care un coș pentru bucate, patru sănii etc. Grătarul trebuie să fi avut asemenea dimensiuni încît să poată cuprinde, între altele, șase coșuri mari pentru grine, mai multe butoaie, ciubere, unelte de lucru, alimente etc. Rolul însemnat pe care-l avea în gospodăria iobăgească este indicat de termenul de „casă”, „casă cu bucate”.

După înfățișarea cadrului în care își desfășura iobagul activitatea gospodărească, vom trece în revistă elementele ce dau sens acestui cadru, analizînd mențiunile privitoare la mijloacele de producție utilizate și la valorile create în procesul de producție.

O condiție indispensabilă asigurării existenței iobagului era proprietatea personală asupra animalelor de povară în număr și de calitate corespunzătoare, ca și asupra uneltelor ce-i erau necesare. Această condiție era cu atît mai importantă cu cît stăpînul pămîntului dădea țăranului iobag numai pămînt, silindu-l în schimb, pe lîngă prestațiile și darurile în natură la care era obligat, să lucreze cu uneltele și animalele proprii pe rezerva feudală. De aceea mai importante sînt pentru noi datele conșcripției despre acești factori vitali ai gospodăriei iobăgești, despre efectivul de animale de lucru și uneltele folosite. Autorii conșcripției enumeră mai întîi animalele de jug. Astfel, iobagul Ștefan Sárkány avea 16 boi de jug, împreună cu toate cele necesare muncii cu aceștia. Dacă luăm în considerare că în această comună se ara în anul 1721 cu 6 boi⁶, putem afirma că iobagul amintit făcea parte dintre aceia mai cu stare, întrucît putea angaja în lucru deodată două sau chiar trei pluguri. În afară de cei 16 boi de jug, în aceeași gospodărie se mai menționează două vaci de lapte cu viței, doi junci de trei ani, șase viței de un an, șapte vaci sterpe, doi cai, deci în total 37 vite. Pentru un iobag un număr atît de mare de animale de jug de bună calitate este un lucru neobișnuit, el subliniază încă odată starea ieșită din comun la care ajunsese sub raport material acest iobag.

Alături de animalele de jug, animalele de folosință serveau drept auxiliar necesar satisfacerii nevoilor cotidiene ale familiei iobăgești (lapte, carne, ouă, piele etc.). Creșterea și vînzarea animalelor de folosință procura iobagului și banii necesari în primul rînd pentru îndeplinirea obligațiilor pecuniare față de stat, biserică și stăpînul feudal. În unele cazuri mai fericite datorită unor condiții naturale sau conjuncturi economice, cînd iobagul putea să valorifice mai avantajos animalele pe care le creștea în gospodăria sa, el putea să-și creeze o situație materială mai bună, pe o durată mai scurtă sau mai lungă. În cazul unei conjuncturi nefavorabile creșterii și vînzării animalelor, situația lui se putea înrăutăți. Pe lîngă cele amintite, inventarul mai menționează dintre animalele de folosință porcinele și anume: opt porci mari (bătrîni), doi șoldani și șase porci. Tot aici putem considera și cei 16 stupi amintiți de document. Dat fiind că se mai menționează 42 (!) coșnițe de albine goale, aceasta ne indică faptul că stupăritul constituia o componentă importantă a gospodăriei acestui iobag. Faptul nu ne surprinde, întrucît mierea și ceara erau articole mult căutate și ușor valorificabile atît pe piața internă cît și pe cea externă.

După mărturia documentului analizat, creșterea și valorificarea animalelor de folosință și a produselor lor constituia unul din principalele obiective ale producției în gospodăria iobăgească a lui Ștefan Sárkány, avînd o mare influență asupra stării materiale a iobagului.

Dintre uneltele enumerate, amintim în primul rînd cele două unelte agricole de bază ale evului mediu: plugul și carul. Inventarul nu menționează tipul și dimensiunile plugului, dar prezența printre uneltele amintite a unei rotili ne indică folosirea unui tip de plug evoluat.

Gospodăria descrisă în conșcripție avea două care, dintre care unul era temeinic construit, ferecat, potrivit pentru poveri grele. Celălalt car era mai ușor, construit numai din lemn, folosit de bună seamă la transporturi mai ușoare. Ambele care aveau utilajul obișnuit și uneori li se aplica și coviltir. Tot ca mijloace de transport

⁶ Szolnok-Doboka vármegye Monographiája, Dej, 1903, vol. VI, p. 350.

au servit și cele patru sânni trase de boi pe care le înșiră conscripția. Aici pot fi amintite încă patru lanțuri pentru care, două potînguri, o piedecă de cai, un feleherț și o șa cu toate piesele.

Alături de plug și care, în gospodăria lui Ștefan Sárkány întîlnim uneltele necesare muncii agricole. Inventarul înșiră cu amănunțime unelte de fier de tot felul, pînă și piesele ieșite din uz, deteriorate. Acesta este un semn al atenției deosebite față de uneltele de fier, ele fiind adevărate „valori” ale gospodăriei. Din aceeași cauză vor fi fost omise din conscripție unele unelte de lemn făurite în cadrul gospodăriei și ușor de înlocuit.

Pe lângă uneltele descrise se mai enumeră următoarele alte unelte agricole: trei coase cu coadă, o coasă uzată, trei seceri, trei fiare de scos buruieni, un hîrleț, o sapă, două furci de fier, două lopeți de vînturat, un ciur de lemn (farosta), un ciur de piele, două mîerțe, trei fedeleşuri.

În afară de uneltele agricole, mai sînt trecute în inventar și unelte de pescuit: nouă cîrlige pentru prins știuci și un năvod.

Diferitele unelte folosite de bună seamă pentru confecționarea și reînnoirea utilajului agricol, unelte care își aveau importanța în gospodăria iobăgească, sînt deja roade ale activității multilaterale a iobagului, ale caracterului complex al gospodăriei sale. Aceste unelte sînt: două topoare, două securi de dulgherit, o mezdreală sau o cuțitoaie, un sfredel, un ferestrău, o răspilă, o tociță, toate acestea asigurînd repararea sau reînnoirea promptă a uneltelor deteriorate, contribuind mult la bunul mers al procesului de producție.

În afara uneltelor amintite, inventarul ne prezintă și o serie de obiecte care ne permit să recunoaștem și alte domenii de activitate ale gospodăriei iobăgești, indicînd încă o dată complexitatea, multilateralitatea muncii în această gospodărie. Dintre aceste obiecte amintim: o căldare pentru fiert bere, o altă căldare, două căzi vechi și patru mai noi, 10—12 butoaie, 4—5 ciubere, stînd mărturie pentru prelucrarea chiar în sinul gospodăriei iobagului a unor produse agricole și materii prime. Rămîne de studiat, în ce măsură berea, rachiul etc., produse în cadrul gospodăriei serveau satisfacerii nevoilor familiei iobagului sau în ce măsură se poate pune problema producerii acestora ca marfă.

Am amintit în cele expuse — deși indirect — unele bunuri obținute de iobagul Ștefan Sárkány în gospodăria sa. Dintre acestea menționăm încă odată animalele de jug și de folosință, peștele, mierea și ceara rezultate din creșterea albinelor. Preocuparea centrală economică a gospodăriei pe care o prezentăm, pe lângă creșterea vitelor, rămîne însă cultivarea cerealelor, condiție indispensabilă a reproducției forței de muncă a iobagului și animalelor de povară, precum și a creșterii șeptelului.

După cum am amintit, inventarul nu specifică întinderea pămîntului destinat producției cerealelor. Din datele asupra cantității de cereale păstrate pînă în luna martie a anului — lună în care a fost întocmit inventarul — putem însă să ne dăm seama de întinderea relativ mare a pămîntului arabil care a dat o asemenea producție din care s-au mai păstrat peste iarnă cantități considerabile. Gospodăria aceasta din Cîmpia Transilvaniei producea dintre cereale grîu de toamnă și de primăvară, orz și ovăs. Se remarcă lipsa totală din documentul studiat a porumbului. Despre cantitatea exactă a grînelor ne dă o idee doar numărul de coșuri, lădoaie, de butoaie în care erau depozitate cereale. Vedem astfel că în „casa cu bucate” a gospodăriei iobăgești conscriptorii au găsit următoarele cantități de cereale: două coșuri mari (bătrîne) și un lădoi plin cu grîu, două coșuri umplute pe jumătate cu grîu curat, patru cîble de grîu de primăvară, un butoi plin cu orz, două butoaie pline cu ovăs, două coșuri mari umplute cu ovăs pînă la jumătate, un lădoi cu o cantitate mică de tărîță.

În afară de grîne, tot printre produsele gospodăriei în cauză se enumeră: opt mîerțe (vică) de sămînță de in, șase mîerțe de sămînță de cînepă, două căzi de varză acră, o măsură de vin, patru funii de usturoi, șase bucăți de slănină nouă, șase unturi, șase picioare de porc, două spinări, o cană mare de unt, o cană de miere, o oală cu seu, trei mîerțe de prune uscate, o măsură de oțet, o jumătate de piele tăbăcită, o jumătate de piele de bou, o piele de vacă.

După prezentarea utilajului, a bunurilor ce formează gospodăria iobagului, trecem în revistă obiectele de uz casnic, mobilierul aflat în folosința familiei iobagului. Din mobilier este amintit un scrin și trei lăzi, iar ca piese folosite în bucătăria iobagului sînt amintite: o albie, un coș împletit (sotior), mai multe vase, oale, cratițe, ciubere de diferite mărimi. În afară de acestea sînt amintite și cîteva piese folosite la tors și țesut, precum și fire toarse și spălate. Dintre veșminte, autorii inventarului menționează doar o singură piesă, un suman lung din pănură.

*

Datele cuprinse în prezentul inventar ne permit să tragem unele concluzii cu privire la tehnica de producție a vremii, uneltele folosite, bunurile produse, precum și cu privire la caracterul și puterea economică a unei gospodării de iobag înstărit în secolul al XVII-lea.

În primul rînd, pe baza știrilor culese din documentul de care ne ocupăm, se poate releva faptul că gospodăria iobăgească constituia celula economică de bază a modului de producție feudal. Atît gospodăria însăși, cît și activitatea productivă desfășurată în cadrul ei au un caracter complex. Acesta stă totodată la baza caracterului complex al marii proprietăți feudale, asigurînd feudalului o bază economică pentru exploatarea iobagului și a gospodăriei sale.

Inventarul studiat ne permite să cunoaștem viața de toate zilele, activitatea economică dintr-o gospodărie iobăgească neobișnuit de înzestrată din regiunea Cîmpiei Transilvaniei.

Datele pe care ni le furnizează conscripția au doar un caracter informativ, neputînd fi considerate ca general valabile pentru întreaga clasă iobăgească, întrucît se referă la gospodăria unui reprezentant al păturii superioare a țăranimii dependente din evul mediu. Pe baza datelor furnizate, putem constata că în secolul al XVII-lea activitatea productivă într-o gospodărie iobăgească înstărită a fost deosebit de complexă. Unul și același om se ocupă în același timp cu numeroase ramuri ale agriculturii: mai mult chiar, pentru menținerea la același nivel a gospodăriei, a prosperității familiei, iobagul este nevoit să întrească ocupațiile agricole cu ocupații de altă natură, ca: pescuitul, fiertul băuturilor spirtoase etc. În afară de acestea, el trebuia să cunoască operațiunile mai simple de prelucrarea lemnului, pielei, pietrei etc., pentru a putea efectua la timp reînnoirea uneltelor, încălțămîntei, îmbrăcămîntii.

Mare parte din bunurile produse în gospodăria iobagului serveau satisfacerii nevoilor proprii și ale stăpînului pămîntului. Însă o parte din bunuri era valorificată ca marfă, ajungînd pe piața orașelor și țărgurilor din apropiere. Constatăm că o parte din produsele gospodăriei iobăgești trebuia valorificată pentru a obține contravaloarea unor unelte și articole necesare iobagului și gospodăriei sale și pentru a plăti obligațiile în bani față de stat, biserică și stăpînul pămîntului. În cazul nostru putem observa că în cadrul gospodăriei prezentate — tocmai pentru obținerea de bani (?) — are loc și o prelucrare parțială și incipientă a unor produse. Aceluiași scop îi va fi servit și pescuitul, ca îndeletnicire auxiliară.

În sfîrșit, în ceea ce privește tehnica de producție, uneltele întrebuițate, vedem că gospodăria iobăgească amintită în conscripție dispunea de toate mijloacele pentru a efectua muncile agricole la nivelul general al epocii. În afară de vitele de jug, gospodăria dispunea și de mijloacele fundamentale de lucru în munca agricolă: plugul și carul (plugul cu rotilă, carul ferecat), ca și de celelalte unelte agricole.

După cum reiese din cantitatea redusă și sortimentele puțin variate ale legumelor și fructelor menționate, cultivarea acestora era practică aici doar în mică măsură, numai pentru satisfacerea nevoilor proprii. Aceeași situație o găsim și în privința cultivării viței de vie.

Cu toate obstacolele izvorite din esența feudalismului, producția agricolă — după cum o dovedește și documentul prelucrat de noi — nu a stagnat în decursul evului mediu, ci a cunoscut o dezvoltare lentă, vizibilă în special în dezvoltarea uneltelor de producție și a tehnicii de producție. Un moment al acestei dezvoltări îl putem surprinde în documentul studiat.

P. GYULAI

ANEXE

29. MARTIE 1676. SUCUTARD
ACT IOBĂGESC DE CHEZĂȘIE APARTINĂTOR CATERINEI IMHRE

Mű Rácz János Szent Gotharto[n] láko [!] Do[bo]lka Va[rme]g[y]e eggük Vice Biraja, és Pulyomba[n] láko [!] Santa István, mind Kette[n] Do[bo]lka Vrageben* lako Nemes Személyek kik vagjunk ez jde aláb megh irt dologb[an] fogott köz birak. Adgjuk tuttara mindennek mind mostani és jüve[n]döbéli embereknek az kiknek illek ez mű jelen valo levelünknek rendiben. Quod in hoc Anno p[rae]sen[ti] 1676. dje 29. Men[sis] Marty. Mikor volnank Do[bo]lka Vrageben Szent Gotharto[n] az Nehay Sarkany István hazánál az Tek[intete]s Nemzetes Czegei Idésbik Vás János U[ram] eő K[e]g[y]e]lme Jobbagja hazánál. Lönek kezessek fen megh említett Tek[intete]s Nemzetes Czegei Idésbik Vás János Uram[na]k eő K[e]g[y]e]lme[ne]k és az njom[na]k eő K[e]g[y]e]lme[ne]k és az eő K[e]g[y]e]lme posteritassok[na]k, ugjan Szent Gotarto[n] Do[bo]lka Vrageben láko [!] Nehay Sarkanj István megh maradott Eözvegjert Imhre Kathaért eő K[e]g[y]e]lme[ne]k Jobbágjok Aszonjaért, magok szabad jö akarattyok szerént nekünk kezeketis bé adák külön külön negjwen negjwen magjari forintokigh, mely kezesseknek nevek és magok kötések rendszerént igj következnek: első kezes Molnar Mihaly 2. Molnar János 3. Thordaj Mihaly, 4. Mathé János, Ezek négjen Pulyomba[n] láknak [!] Nemes Vitézlő Szentei Balint U[ram] jobbagji, 5. Marha István, 6. Marha Thamas, 7. Kis Mihaly. Ezek harmo[n]⁹ Tek[intete]s Nemzetes Apafi Miklos U[ram] eő K[e]g[y]e]lme Jobbagji. 11. Tasnádi István. Ez Szék Varosab[an] lákik[!] Ezek mind tizen egje[n] Do[bo]lka Vrageben láknak[!] 12. Juhos János Ez, Pálotkán Colos Vrageben lákik Nemzetes Pálotkai István Deák U[ram] Jobbagja. Lönek penigh illyen Conditioval és modalitassal kezesek, hogj az fen megh irt Sarkany Istvánne Imhre Katha az Tek[intete]s Nemzetes Czegei Idésbik Vás János U[ram] eő K[e]g[y]e]lme hazos Tarsa, Tek[intete]s Nemzetes Ebenj Eva Aszonjom eő K[e]g[y]e]lme földek nevek alatt vesztég hálkik, eő K[e]g[y]e]lme hírek s akarattyok nélkül el nem Szökik bujdosik az eő K[e]g[y]e]lme földekről, és az eő K[e]g[y]e]lme posteritassok földek nevek alatt vesztég hálkik el ne[m] Szökik bujdosik az eő K[e]g[y]e]lme hírek -s- akarattyok nélkül el ne[m] szökik bujdosik az eő K[e]g[y]e]lme földekről és az eő K[e]g[y]e]lme posteritassok földek nevek alatt vesztég hálkik el ne[m] szökik bujdosik az eő K[e]g[y]e]lme hírek -s- akarattyok nélkül, hogj ha penigh a sokszor megh¹⁰ irt Sarkanj Istvánne Imhre Katha az mostani fogadásáról el feletkezvén valamü szin és p[rae]textu[s] alatt el talalna szöknü bujdosni az Tek[intete]s Nemzetes Czegei Idésbik Vás János U[ram], és az eő K[e]g[y]e]lme hazos Tarsa Tek[intete]s Nemzetes Ebenj Eva Aszonyom eő K[e]g[y]e]lme földekről nevek alol hírek -s- akarattyok nélkül¹¹ avagj az eő K[e]g[y]e]lme posteritassok földekről, nevek alol hírek s akarttyok nélkül el talna [!] szöknü bujdosni, Tehát Tek[intete]s Nemzetes]

*

Czegei Idésbik Vás János U[ram] eő K[e]g[y]e]lme¹², es az eő K[e]g[y]e]lme hazos Tarsa Tek[intete]s Nemzetes Ebenj Eva Aszonjo[m] eő K[e]g[y]e]lme, avagj az eő K[e]g[y]e]lme Posteritassok Certificaltattvan az kezeseket ad quim dena[m] az kezesek tartozanak utan menni fel keresni, és az Tek[intete]s Nemzetes, Czegei Idésbik Vás János U[ram] és az eő K[e]g[y]e]lme hazos tarsa Tek[intete]s Nemzetes Ebenj Eva Aszonjo[m], eő K[e]g[y]e]lme földekre nevek ala viszsza hozhassak. és az eő K[e]-

* Se citește: *Vármegyében.*

⁹ Aici însemnarea marginală: *Ezek harmon feketelakon láknak.*

¹⁰ Urmează cuvîntul șters cu cerneală: *megh.*

¹¹ Urmează cuvîntul șters cu cerneală: *el talalna.*

¹² Urmează cuvîntul șters cu cerneală: *a vagj.*

g[ye]lme¹³ posteritassok¹³ földekre nevek ala vissza hozhassak, hogj ha penigh az kesessek oly vakmerősegre vetnek magokat a fen megh irt Sarkanj Istvanne Imhre Kata utan nem mennének fel ne[m] keresnek es az Tek[inte]js Nemzetes¹⁴ Czegei Idésbik Vás János U[ram] és az eő K[e]g[ye]lme hazos Tarsa Nemzet[es] Ebenj Eva Aszonjo[m] eő K[e]g[el]mek és az eő K[e]g[ye]lme¹⁵ avagj az eő K[e]g[ye]lme¹⁵ arra rendeltetett emberek mellejek veve[n] az Nemes Vragenek eggük Vice Ispanjat Fő, és Vice Szolga Birajat, tsák az magok hazoktulis ki mehetének, és az Kezeseket külön külön a negjve[n] negjve[n] Magjari forintokigh megh duhassak dulatthassak, az mely Kezesnek anny erő jugo [!] ne[m] volna az ki az negven forint¹⁶ fel érne tehát az olyan kezesnekk maga személyhezis szabadosso[n] hoza nyulhasanak és meg fokhassak [!] fogathassak es mind addigh fogvá tarhassak [!] valamégh Vas János urammal, az eő K[e]g[ye]lme hazos tarsaval Ebenj Eva Aszonjomal, avagj, az eő K[e]g[ye]lme posteritassokkal ne[m] Concordalnak, mely executio ellen ne obstatlhasson semi törvenj beli remediumok ki gondolt és ki gondolható, Repulsio, Inhibitio, Contradictio ne quae[dam] g[r]a[t]i]a Principis, novum sem az my K[e]g[ye]lmes Urunk eő N[agysá]ga arra extrahando Commissiojais, Deata [!] Gyűlésben hivo Regalis, Tabori expeditio, sem aratás, kaszálás, szűret, hane[m] minde[n] üdőben szabadosso[n] peragalthassak az executiot. Mely dologh my előttünk igj menve[n] mellyet irtuk [!] megh miis fide n[ost]ra med[iante] Szokat pecsetünk és kezünk irasaval megh erősítve[n]. Datu[m] Anno dje et loco ut supra not[a]t[um].

Corecta per nos Judices Id[em] qui Supra

Szent Gotharto[n] Do[bo]ka
Vrageben láko RácZ János,
Eze[n] Vragenek eggük vice
Szolga Biraja m[anu] p[ropria].

Pulyomba[n] Do[bo]ka
Vrageben Iako Santa Istva[n]
N[emes] Szemely
m[anu] p[ropria]¹⁷

Originalul se păstrează în Arhiva Istorică a Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, arhiva familiei Wass, litera K., nr. 41.

II.

1676, SUCUTARD

INVENTAR AL BUNURILOR RĂMASE DUPĂ RĂPOSATUL IOBAG
ȘTEFAN SÁRKÁNY

Anno. 1676. Regystro[m]. Az Szegenj Sarkanj Istvannak mi jovai marattak ez szerént következnék rend szerent. Tizen hat vono jarmos Eőkör jarmostul tesulastul sikotyus-
tol Item fejekre valo tizen hat istrang Item kétt szekér eggük [!] vasas, eggük [!] fako, mindennik minde[n] késeghivel [!] együtt Két fejős tehén az jdei boriaval egyjütt Hét Eörögh meddö Tehen. Item negjedfő tulak kettő. Item tavuly [!] Eönő, nro 6. Item egj Eörögh fejer Kancza 10. Item egj harmad fő tsödör tsitko. Sertés-marhak. Eörögh Diszno — nro 8.¹⁸ Suldő 2. es jdei malacz nro 6. Item egj Serfőző

¹³ Urmează cuvîntul șters cu cerneală: *ne*.

¹⁴ Urmează un cuvînt indescifrabil, șters cu cerneală.

¹⁵ Urmează cuvîntul șters cu cerneală: *melleje*.

¹⁶ Deasupra cuvîntului: *summat*.

¹⁷ Documentul publicat este o copie nelegalizată contemporană cu originalul, scrisă pe două pagini. Pagina a pat-
a cuprinde următoarele însemnări: *Sarkany Istvánné Imhre Katha kezés levele* etc. 1676. *Szent Gothárd. Num. 41. Lit. K.*

¹⁸ Urmează un cuvînt indescifrabil, șters cu cerneală.

úst Ujj négy kád kétt Eörögh tseber,¹⁹ Item egy köszörűkű Item az Pajta eresze alatt egj üres kás, Item négy szán.²⁰ Item az ház ereszében egj szuszék tele buzaval; Item mas szuszék egj Kevés korpa benne Item négy hordo. Item az Gabanas eresziben egj üres kás az Gabanas hazban job kéz felöll egj kás feligh buzaval, melette masodik kás feligh Zabbal. harmadik melette egj kas felignel többel Zabbal negjedik kásb[an] igen szép tiszta búza felignél fellyebb. Eötödik kás tele buzaval²¹ Item bal felöll hatodik²² egj Eörögh kás tele buzaval egj arasz hejan, Item egj üres hordo, Item egj hordo Zabbal tele egj arasz héja[n] Item egj kúsdet hordo tele arpaval. Item haro[m] kasza nyelestúl, haro[m] légel.

* * *

Item huszon eöt üres méh kosár Item Eött Szalona egj hajj. Item hat disznoláb. Kétt **darab** orrija.²³ Item kétt szorolapát. Item egj fá rosta Item egj osztovata. Az oldal kis Kamarab[an]. Négy üres deberke. Item egj hitván kasza. Item egj asso, haro[m] gjomlalo vás Item egj hitvan fűrés, egy furu Item haro[m] sarlo, egj raspaly. Item egj Biko fű. kétt patinh. Item egj nyeregh szerszámotul. kétt Eöres méh kosar. Kilemcz tsuka horogh Item kétt fejsze, kett farago Szekercze. Item kötő lánzc köttő [!], koz lánzc kettő Item egj kezvonó,²⁴ egj kapa. Az Pitvarb[an] egj üres kád, egj szuszék keves buza benne egj búrrosta. egj hitván vika. Az Pince Ajtoján egj gömbölegl lakat koltostul. Az Pincén belöll kétt kád kaposzta eggük tele masik feligh vagjo[n], Item egj altalagban bor Item egj üres atalagh Item egj hordob[an] Zab Item négy üres hordo, Item négy koszoru fokhagjma Item egj veka Item egj üres kád Item egy üres berbencze Item egj eörögh kanczo vaj, Item egj kúsdet kanczo vaj, Item egj kanczob[an] méz, Item egj kúsdet fenék [!] fagju, Item egj fél gjartott bőr, Item egj eörögh úst, Item egj kúsdet úst haro[m] darab nyalos fanal [!] Item szapul fanal [!] eött darab. egj szotjor, egj tekenő. Az haz heja[n] egj fanal vettő, fel Eökör bőr.

* * *

Item egj szekere valo Ernyő Item Tizen hat kosar méh Item egj kasb[an] len mágh²⁵ negj veka Item egj vás villa, meredgju Item eött²⁶ üres méh kosár, Item egj hordob[an] hat véka kender magh, egj bokor uj Eketaligá kerek Item egj hordoban haro[m] véka aszszu szilva, Item egj egész Tehenbör, Item négy kőből Tavasz buza, Item eött hay. egj szalonna. Az hazban belöll haro[m] Láda, egj szekrény, egj belett szokmany egj altalagban eczet.

Joannes Racz de Szent Gothart Alter Vice Judex N[obi]lium Co[m]it[atus] Dobocen[is] m[anu] p[ro]pria²⁷.

Originalul se păstrează în Arhiva Istorică a Academiei Republicii Socialiste România. Filiala Cluj, Arhiva familiei Wass, Litera K., nr. 41.

¹⁹ Deasupra cuvîntului: *Kette*.

²⁰ Scris peste cuvîntul *Kett*.

²¹ Urmează cuvintele șterse cu cerneală: *egy arasz hejan*.

²² Urmează cuvîntul șters cu cerneală: *kás*.

²³ În rîndul următor, șters complet: *Item kétt sarlo*.

²⁴ Deasupra cuvîntului: *fel hercz kettő*.

²⁵ Scris deasupra cuvîntului șters cu cerneală.

²⁶ Deasupra cuvîntului: *tizen*.

²⁷ Inventarul este scris pe primele trei pagini formate dintr-o filă îndoită longitudinal. Pe pagina a patra se află următoarea însemnare scrisă de Andrei Huszti, care a reorganizat arhiva familiei Wass în secolul al XVIII-lea: *Sárhány István javainak Conscripçãoja. 1676. Szent Gothárd. Num. 42. Lit. K.*

DAS HINTERLASSENSCHAFTSVERZEICHNIS EINES LEIBEIGENEN AUS DEM JAHRE 1676

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt ein Dokument, das zu einer verhältnismäßig seltenen Kategorie gehört: eine Bürgschaftsurkunde von Leibeigenen, deren Anhang das Güterverzeichnis einer leibeigenen Wirtschaft aus dem 17. Jh. bildet.

Aus seiner Auswertung erschließt der Verfasser Hinweise über den Besitzstand und die wirtschaftliche Leistungsfähigkeit einer bestimmten Gruppe von Leibeigenen, über das landwirtschaftliche Inventar, seinen technischen Entwicklungsstand, sowie über die Art und Mengen der landwirtschaftlichen Erzeugnisse. Ein Teil von diesen beginnt bereits verarbeitet zu werden, um verkauft zu werden.

Der Verfasser unterstreicht aber, daß die Ergebnisse seiner Untersuchung nur die wirtschaftliche Entwicklung einer bestimmten Schichte von Leibeigenen veranschaulichen und für diese gültig sind. Es handelt sich um besser gestellte, verhältnismäßig vermögende Leibeigene, die eine ganze Sessio besitzen.

ȘTIRI NOI DESPRE VISARION SARAI

Odată cu stabilirea dominației Habsburgilor asupra Transilvaniei, catolicismul a devenit un factor de cea mai mare importanță în viața publică a țării. Curtea din Viena considera necesară răspîndirea credinței catolice în pături cît mai largi, socotind că aceasta va contribui la consolidarea stăpînirii austriece. Ca urmare a acestei politici, Habsburgii vor impune unirea unei părți a românilor din Transilvania cu biserica romană. Masele țărănești nu s-au împăcat însă cu noua situație, și ca atare în secolul al XVIII-lea au fost înregistrate numeroase frămîntări. Deși mișcările populare din epoca aceasta erau în fond îndreptate împotriva exploatarei feudale și habsburgice, unele din ele vor îmbrăca un veșmînt religios, mai ales în legătură cu părăsirea unirii și revenirea la ortodoxism. Curtea din Viena a procedat totdeauna cu strășnicie împotriva tuturor „agitatorilor“, care puneau în pericol opera de prozelitism înfăptuită de biserica catolică cu atîta trudă.

Multă vreme frămîntările împotriva unirii au avut un caracter local și spontan, pînă cînd, în 1744, s-au unit într-o mișcare mai largă, prilejuită de sosirea în țară a călugărului sîrb Visarion Sarai.

Informațiile asupra călugărului Visarion sînt pînă în prezent destul de sărace. Cea mai amplă relatare asupra sihastrului sîrb o aflăm într-un studiu al lui George Bogdan-Duică¹, care a folosit toate izvoarele narative și documentare cunoscute pînă atunci. Din interogatoriul ce i s-a luat după arestare² reiese că Visarion era de origine din Costainița, provincia Croația, și că avea 30 de ani. Spre Transilvania a plecat la două săptămîni după sărbătorile crăciunului, trecînd prin Osiek, Petrovaradin și Carloviț, unde a și cercetat pe patriarhul sîrbesc. S-a îndreptat apoi spre Timișoara, a trecut după aceea la Lipova și la 11 martie 1744 a ajuns în Dobra.

Petru Maior³, bazat pe o relatare a episcopului Inocenție Clain, arată că în drumul său de la Dobra pînă la Săliște, Visarion a fost însoțit de o mare mulțime de credincioși. Autoritatea sihastrului sîrb sporea mereu, pe măsură ce propaganda sa împotriva unirii se întetea. Plecînd din Săliște spre Sibiu, a fost arestat împreună cu însoțitorii săi și închis în strada Cîsnădiei *in das Enggässer Haus*, aproape de o poartă a orașului. Autoritățile temîndu-se de unele mișcări suspecte ale românilor, l-au strămutat în strada Iernii *in das Hermannische Haus*.⁴ Din ordinul contelui Czernin, comandantul militar al oștilor imperiale din Transilvania, i s-a luat apoi interogatoriul, în prezența episcopului Ioan Inocenție Clain. Din mărturisirile sale se constată că nu a fost un om erudit, ci un călugăr simplu, așa cum erau mulți în vremea aceea.⁵

¹ *Călugărul Visarion Sarai*, Caransebeș, 1896, 27 p.

² *Ibid.*, p. 12.

³ *Istoria besearicei românilor*, Buda, 1812, p. 103–110.

⁴ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 20.

⁵ Comentarii asupra mărturisirilor din timpul interogatoriului la Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, p. 139–140.

Pînă în prezent nu se cunoștea nimic din viața enigmaticului călugăr înainte de venirea sa în Transilvania, după cum au rămas tainuite și evenimentele ulterioare arestării sale. Tocmai de aceea, amănuntele în legătură cu Visarion, cuprinse în cronică mai tîrzie a lui Nicolae Stoica sînt revelatoare.⁶

Cronicarul și-a adunat informațiile de la persoane care l-au cunoscut și l-au văzut pe sihastrul sîrb. Unul din aceștia a fost chiar tatăl său, Atanasie Stoica, dascăl în Hațeg pe vremea cînd călugărul propovăduia în Transilvania. Altul a fost Vichentie Popovici, episcop al Timișoarei în jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea, pe care Nicolae Stoica l-a servit în calitate de secretar. În sfîrșit, informații prețioase a primit cronicarul și de la familia căpitanului Vuc Piștevici, care era din același sat cu sihastrul.

În cronică se arată că se numea Nicola Tiurcia și că în tinerețe a trăit în satul Gospić din Croația. Visarion, la interogatoriu, a declarat că are 30 de ani⁷, dar din cronică reiese că la data aceea era om bătrîn. Episcopul Vichentie Popovici îl descrie ca pe un „un călugăr urît în cap și în picioare, bătrîn, cu cureaua rea încinsă”, iar tatăl cronicarului arată că la sosirea lui în Transilvania era „cărunt, slăbit, fără dinți”. Credem că informația din cronică este cea adevărată, așa că vîrsta de 30 de ani din procesul verbal luat cu ocazia interogatoriului reprezintă doar o greșală a scribului care a redactat actul.

Informațiile din cronică în legătură cu viața ascetică pe care a dus-o sihastrul corespund întru totul cu relațiile lui Petru Maior⁸, explicîndu-se astfel, cel puțin în parte, și înfrîngerea puternică pe care a avut-o asupra maselor țărănești.

Nicolae Stoica relatează în cronică sa și o închipuită dispută polemică între călugărul Visarion și episcopul unit Inochentie Clain. Fără îndoială că disputa în sine nu reprezintă altceva decît rodul imaginației cronicarului, dar faptul că cei doi oponenți s-au întîlnit în mijlocul maselor de credincioși nu poate fi contestat. Autorul nostru cunoaște întîmplarea de la tatăl său, Atanasie Stoica, martor ocular al evenimentelor, iar tradiția tîrzie o înregistrează de asemenea, deși unii cercetători pe nedrept o contestă. Astfel, Petru Maior, susținînd eronat că Inochentie Clain s-ar fi găsit la Viena în timpul răzmeriței lui Visarion, socotește că o astfel de întîlnire „între poveștile ceale băbești se cade a se număra”⁹. Este veridică și afirmația lui Nicolae Stoica că mulțimea l-ar fi amenințat pe vlădica unit, cînd acesta a înfruntat aspru pe călugărul care propovăduia împotriva unirii.

Cronicarul arată că după aceasta, Visarion a fost scos din Transilvania într-o trăsură cu 6 cai escortată de 10 husari împărătești. Mai departe, Nicolae Stoica relatează că în drumul său prin Banat, călugărul ar fi fost întîmpinat de o mulțime de credincioși, iar la Lipova, s-ar fi ridicat o cruce mare de lemn, care a devenit mai tîrziu loc de pelerinaj. Deoarece cronicarul scrie numai din amintiri, pare probabil că evenimentele respective au avut loc în drumul său spre Transilvania și nu cînd a fost scos din țară sub pază militară.

Din izvoarele cunoscute pînă acum nu cunoaștem itinerarul urmat după arestare, nici locul detențiunii sale. George Bariț¹⁰ afirmă că a fost transportat prin Alba Iulia la Viena și apoi eliberat. Tot dînsul amintește și părerea unui cronicar din vremea aceea, după care Visarion ar fi plecat din Viena la Moscova, împreună cu ambasadorul Rusiei. Nicolae Stoica susține că a fost transportat prin Banat și că tatăl său se găsea în alaiul care l-a însoțit pe sihastru pînă la Lipova, unde a fost trecut dincolo de Mureș. De aci înainte izvoarele cunoscute pînă acum nu-l mai amintesc. În cronică lui Nicolae Stoica, referitor la această epocă se găsesc totuși unele informații deosebit de prețioase. Autorul fiind preot militar al Batalionului I român din Banat, a cunoscut bine pe căpitanul Vuc Piștevici, comandantul companiei din Globurău. De la soția acestuia a aflat cronicarul unele amănunte despre

⁶ Nicolae Stoica s-a născut la Mehadia în 1751. Cronică a scris-o în ultimii ani ai vieții sale, terminînd-o în 1827. Pentru redactarea ei a folosit însă și însemnările sale din tinerețe.

⁷ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 12.

⁸ *Istoria bisericii românilor*, p. 106.

⁹ *Ibid.*, p. 109.

¹⁰ *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1890, p. 422.

călugărul Visarion. În tinerețea sa, Vuc Piștevici — pe atunci stegar într-un regiment de graniță croată — l-a întâlnit pe sihastru în timpul unor marșuri prin Italia. Aname, unitatea sa întorcându-se acasă după încheierea războiului de succesiune la tronul Austriei, s-a încrucișat pe drum cu o trăsură escortată de husari, care transporta un călugăr bătrîn. Auzindu-i vorbind în limba croată, călugărul Visarion a intrat în vorbă cu ei și a recunoscut pe Vuc Piștevici și pe căpitanul companiei croate, fiind dintr-un sat cu ei. Dînsul le-a spus apoi că îl duc la papa de la Roma. După această despărțire se pierde pentru totdeauna urma sihastrului sîrb. Este însă puțin probabil ca autoritățile habsburgice să-l fi trimis la Roma. Mai verosimil pare că l-au transportat în altă închisoare, într-una din posesiunile austriece din Italia.

Mișcarea prilejuită de Visarion în Transilvania a avut urmări deosebit de importante. Samuil Micu-Clain arată că nici după 14 ani, adică în 1758, uniții n-au mai fost în stare să-și recîștige pozițiile pierdute în 1740¹¹. Celălalt călugăr propovăduitor împotriva unirii, Sofronie, va desăvîrși apoi, nu peste mult timp, opera începută de sihastrul sîrb.

În istoriografia noastră s-a încetățenit părerea că Visarion ar fi fost trimis să predice împotriva unirii chiar de către patriarhul sîrb Arsenie IV Ioanovici, de la care călugărul primise și pașaport. Bănuiala aceasta o aveau chiar și cercurile conducătoare habsburgice din vremea aceea, fapt pentru care i se și cer explicații¹². Fără îndoială, nu se poate contesta inițiativa patriarhului de la Carloviț în problema aceasta, cu toate că dînsul încearcă să se găsească față de autorități. Nu a fost însă singura. În cronica lui Nicolae Stoica se discute un fragment revelator în această privință. Descriindu-l pe sihastru, — după amintirile tatălui său —, arată că vorbea „ceva rumânește, c-au fost vr-un an [în] Țara Românească.” Putem deci face supoziția că îndemnul de a predica printre uniții din Transilvania l-a primit în primul rînd din Țara Românească, fiindcă numai acolo și-a putut însuși informațiile necesare în legătură cu viitoarea sa misiune. Călugărul sîrb, cetățean austriac, era bine venit pentru conducătorii bisericii ortodoxe din Țara Românească. De altfel un călugăr român, venit de dincolo de munți, ar fi fost arestat încă de la graniță. Ipoteza este cu atît mai plauzibilă, cu cît izvoarele contemporane arată că sihastrul avea asupra sa bani mulți, deși nu primea de la nimeni nimic, nici măcar ofrande în alimente. Numai prin legătura strînsă cu cercurile bisericești din Țara Românească se poate explica succesul propagandei sale între românii din Transilvania. Astfel mișcarea lui Visarion nu trebuie judecată aparte, ci urmează să fie încadrată în marea luptă contra unirii, începută de voievodul Constantin Brîncoveanu și apoi continuată pe plan local de călugărul Sofronie, care — după cum se știe — își va găsi adăpost în vremuri de restriște tot în Țara Românească. Prin aceasta, odată mai mult s-au concretizat legăturile strînse dintre românii de pe ambele versante ale Carpaților.

Se pot emite unele ipoteze și asupra perioadei cînd a fost în Țara Românească. Cercetătorii care s-au ocupat cu activitatea lui Visarion scot în evidență faptul că nu se știe ce acțiuni a întreprins călugărul între februarie 1742 — cînd i-a fost eliberat pașaportul — și începutul anului 1744. După unele izvoare săsești pare că a umblat pe la Viena și Veneția¹³. Credem că în această perioadă trebuie plasată și călătoria lui în Țara Românească. Pentru a evita bănuielele autorităților, s-a întors apoi în Croația și de aci a pornit spre Transilvania, trecînd cu mare alai prin Banat.

Trebuie reținut și faptul că deși în actele oficiale i se spune Visarion, contemporanii l-au cunoscut și sub alte nume. Samuil Micu, care a consemnat evenimentele nu la mult timp după ce au avut loc, îi spune „Visarion sau Ilarion”¹⁴. Nicolae Stoica arată că poporul îl numea sf. Nichita sau sf. Nicodim. Poate că prin aceasta călugărul a dorit să facă mai dificilă supravegherea activității sale de către autorități.

¹¹ Timotei Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj, 1855, p. 98.

¹² Silviu Dragomir, *op. cit.*, Anexa nr. 28,30.

¹³ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 18.

¹⁴ Timotei Cipariu, *op. cit.*, p. 98.

Urmările propagandei lui Visarion s-au făcut simțite imediat. Cronicarul Nicolae Stoica relatează că un număr însemnat de tineri „cârturari” din Țara Hațegului — printre care și tatăl său — au trecut neîntârziat munții pentru a fi hirotoniți preoți ortodocși de către episcopul de la Rîmnic.

Un document contemporan înregistrează unele consecințe ale acțiunii lui Visarion în părțile bănățene. Anume, crucea așezată de Visarion lângă Lipova devenind loc de pelerinaj pentru ortodocși, congregația comitatului Arad, întrunită la 16 mai 1745, a adus o hotărâre prin care se pedepesc cu 100 de lovături de bici toți cei care vor trece Mureșul pentru a se închina. În caz de recidivă urmau să fie globiți cu 12 floreni¹⁵.

Toate încercările autorităților au rămas însă zadarnice, fiindcă masele poporului român au opus o rezistență tot mai îndrăznită încercărilor de catolicizare întreprinse de stăpânirea habsburgică în secolul al XVIII-lea.

A n e x e¹⁶

Episcopul Costainiți¹⁷ (Pelaschi) Pavel Nenadovici, trecînd prin Gospici¹⁸, în Horvațca¹⁹, uni<i> <i> arătară că un om, Nicola Kiurcîia (cojocariu), au zis că va lua vr-o femeie și nu va să se cunune. Pre carii cu porunca episcopului, cu sila l-au cununat. Ci el cu ia nu s-au culcat, ce într-o peșteră cu o căpățînă de om uscată, minuni făcea. De acolo vi<i>nd el în Carloveț, de la patriarhul Arsenie luund pasport latinesc la Ierusalim s-au dus. După moartea patriarhului, Nenadovici în Carloveț arhiepiscop mitropolit urmă, cu carele venisă diacon, fostul ep<i>scop al meu Vichentie Popovici me-au spus zicînd: În Carloveț șezînd el naintea sali<i> afară, veni un călugăr urit în cap și în picioare, bătrîn, cu cureaua rea încins, viînd de la Ierusalim vrea să vază pre arhiepiscopu. „Eu întrînd, spuînd, zisă să vină, și sezură vorbind ei. Apoi ne strigă pre toți în lontru să aducem bosioc, apă, tămăe, lumină, să sfi<n>țim apă în sobă²⁰. Arhimandritu cu epitrahilu, noi ceteam cîntam (sic), iară acia ruptură de pustilnic luînd crucea în mînă, încrucînd apa au cîntat de 3 ori mintuiaște d<oa>mne și stropînd saala (sic) și mitropolitu sărutînd crucia și stropîndu-l, dreapta pustinicului au sărutat-o. Noi ne mirarăm și sărutînd și noi mîna i-am sărutat. El cu slobozenia mitropolitului, cu preot ceteti nu numai²¹ la Carloveț²² și Novisad²³ ce și la Timișoara în Banat au venit. Și de la Logoj și la Dobra cu petrecători în Ardeal au trecut...²⁴.

Tată-meu, dascăl în Hațeg fi<i>nd, spunea că o rasă cîrpită <avea>, în opin.<i> fă<r> de obeale, căciulă călugărească ploștită, cărunt, slăbit, fără dinți în gură, vorbind ceva rumâneaste, c-au fost vr-un an <în> Țara Românească. Acu de la Hinedora în Țara Hațegului²⁵ întrînd, oameni<i> la el să aduna, mai vîrtos vîzînd că nu mîncă, nu bea decît după ameazi. La chindie, scoțînd din sîn săculețul cu lîntea și olcuță mică în carea 9 grăunță de lînte cu apă ferbea. Zeama o sorbea boabele cite unu (sic) rumegînd, le înghițea. Îi ziseră sf<în>tu Nichita sau Nicodim. Adunîndu-să sute apoi și mii de oameni la el, cit putea, ce știa, îi învăța. Credință în dumnezeu, Maica Preacista, sf<în>tu Nicolae să roage. Posturi 4 în an

¹⁵ Gh. Ciuhandru, *Călugării Visarion și Sofronie*, Sibiu, 1932, p. 9.

¹⁶ Textul a fost copiat de pe foile 100–102 din manuscrisul original al cronicii lui Nicolae Stoica, de la Biblioteca Academiei R.S. România din București, Secția Mss rom., nr. 5520. Lectura textului s-a făcut după microfilmul aflat la Biblioteca Academiei R.S. România, Cluj.

¹⁷ Kostajnica, oraș în Croația.

¹⁸ Gospic, sat în Croația.

¹⁹ Croația.

²⁰ Cameră, încăpere.

²¹ În text se repetă: *nu numai*.

²² Karlovac, oraș în R.S.F. Iugoslavia.

²³ Novi Sad, oraș în R.S.F. Iugoslavia.

²⁴ Cîteva cuvinte indescifrabile pe microfilm.

²⁵ Cuvintele *Țara Hațegului* au fost șterse.

să țină, să nu facă păcate, popii uniți să nu-i amăgească a crede în papa de Roma, că uniți<i> cred. Lula, duhanu²⁶ cu fum, ocăra. Miercurea, vinerea mîncarea de peaste oprea. Încă și piparca²⁷ oprea, că face seate și oamenii să îmbată, apoi fac păcate, domnu' îi bate. Crăesi<i> să fie credincioși și legi<i> sale sunînd în tot Ardealu', că-i s<fîn>tu. În Ardeal mii de oameni și copii îl petrecia, flămînzi cu el umbla și ce zicea asculta, să țină minte. Legea pravolnicească, dar nu papi<i> să-și țină. La el și domni²⁸ a-l vedea venea. Carea auzind ep<is>copu' uniților Ioan Inochentie Clain, liber baro rumân, viind a-l vedea cine-i și ce vorbeaște. Îl află în mijlocu' mulțimi<i> învățînd. Și ep<is>copu' i-au zis: „Tu ursule din munți ce turburi creștinii, turma mea. Ce-ai căutat aicea vei afla, eu te voi învăța“. Călugăru' au zis: „Macar zici mie ursu, eu nu sint, dar tu ești rău lup supt peale de oae și mîncei oile“. Și zicîndu-i vlădica că-i ciine spurcat începură oamenii a sudui pre vlădica de suflet, de leage, „Îndărăt de aci, că aci cu petri te ucidem și te mîncă ciini<i>. Să ști<i> că nu ne scăpi“. Ep<is>copu' suindu-să în hinteu cu 6 cai, acas' în Fogoroș au fugit. Cu expres la guberniu²⁹ au înștiințat ce s-au întîmplat, în ce chip pre călugăru' din Ardeal să-l scoată. Într-una scrisă și la Beci³⁰ unde avea trei clerici la învățătură, ca unul Aron, îndată încoacia să pleace fuga. Pre această cale ca să nu ne petreacem cumva că și eu merg. Carii într-un sat rumănesc lîngă Oradia Mare într-o beserică, ep<is>copul Inochentie Clain, liber baron, înbrăcîndu-se și luundu-și pre Aaron, preot și arhierău l-au hirotonit și cu scrisoare blagoslovitoare vlădica Ardealului în locul său l-au trimis. Și s-au despărțit. Aaron îndată la gubernium s-au arătat că-i ep<is>cop cu carte și că vlădica I. Clain cătră leași s-o fi dus, fugi<i>. Însă Clain de la Beci la papa în Roma s-au dus. Pre betul sfînt, viind hinteu cu 6 cai și 10 husari, în lontru l-au pus și cu slujitoriul său cu cînte din Ardeal afară l-au scos. La Deva în Ardeal să află pasportul lui în copie, prescis din anul 1742, de la patriarhul Arsenie Ioanovici Șacab<ent>, de a merge la Ierusalim. Pre carele tot în hinteu cu husari petrecut în Logoj l-au adus. Aci norod din Mehadia, Rușova³¹ și din sate a-l vedea și a-i blagoslovi au alergat. Pi la Timișora păn' la Lipova l-au petrecut ca pre un sf<în>t. În Lipova mai șezînd o cruce mare de lemn or făcut-o cu el și pre o coaste de deal săpînd groapă, au înfipt-o. Apă de supt cruce au fîntînit și multe boale au tămăduit. Aciasta au fost în săptămîna după rusalii zăpostului de st. Petru³². P-in Vinga la Pacăți³³ pustă, 3000 de țărani cu coasăle a cosi veniți, tot ciopoară nainte alergînd, coasăle lepădînd, nainte îngenunchea; să închina, îi bl<a>goslovea, mîna îi săruta și iar fuga cu coasăle nainte alerga, cădea, iar alerga păn' la Lipova. De aci preste Murăș l-au petrecut și s-au dus. Și tată-meu la Hațeg s-au întors unde rîndui orașu' o rugăciune la episcopu' Țării Rumânești Grigorie din Rîmnic a-l face popă neunit în Hațeg. Și altă rugăciune de la domni, latinească, popă neunit a-l face. Cu el încă 18 feciori cărturari au trecut și pre toți i-au hirotonit. De la tată-meu 34 fl, iară de la săteani cîte 22 sau 23 fl preoția au luat. Și viind îndărăt preste muntele Vîlcan, la vama pre cei 18 întii i-au prins și vizitîrîndu-i, singhiliile le-au luat; i-au închis pre porunca ep<is>copului nou Aaron. Către tată-meu episcopu' a fi preot în Rîmnic l-au fost oprit; să-și aducă și dascălița aci. Însă și tată-meu avînd singhilia la umeru cămeși<i>, cu petec au fost cusut-o și fugînd fără bl<a>goslovenia <și fără> podcapiu (capița), la vama Vîlcanului îl prinsără. „Sin<ghe>lia ad-o“! „N-am, că m-au oprit la el și am fugit, așa dar mi-s preot.“ L-au purcat păn' la peale; nu e. La închisoare l-au dus. Ci sîrînd neameși<i> l-au slobozit a nu sluji. Însă aducîndu-i prunci noaptea, la cocoși, de 4 luni nebotezați, botează, noaptea ispovedea, cumineca, uniți<i> macar că-l (?) pîndea și arăta. Îl închidea, alți<i> sărea să-l scotea; 4 ani au pătîit.

²⁶ Tutun.

²⁷ Ardei.

²⁸ Aci cu sensul de nemeși.

²⁹ Guvernul Transilvaniei.

³⁰ Viena.

³¹ Orșova.

³² Săptămîna din 14–19 mai 1744.

³³ Pustă în Banat.

Ce s-au făcut cu sf<in>tul din Ardeal dus nici tată meu de la Lipova încolo n-au mai știut, nici ep<is>copul meu Vichentie Popovici nu me-au spus, decît zisă l-au dus în sus. Eu auzisăm ceva așa din capitanu în Globurău, prin mine îngropat, Vuc Pișcevici. Și auzind acuma din ep<is>copu c-au fost de la Belovar. dintr-un sat, am întreat pre bătrîna capitanîță a răposatului Piștevici, și-mi zisă cum e dintr-un sat cu mine și cu bărbatu meu au fost Nicola Tiurciia, ci-au fost ca sf<in>t de vin. În Verona, întorcîndu-să militari horvați din Italia ce fusease pentru Baieri duși îndărăt cătră case, aci întîlnind hinteu mare cu husari petrecători. Oprind hinteu pre militari au strigat: „Voinicilor de unde sînteți“? „Horvați venim din Italia meargem acase“. „Din ce sate vi-s“. Într-aciasta cunosc el pre fenrihu și strigă: „Vuce, fiule, vino“! Acesta caută veade așa ruptură bărboasă bătrînă, uscată. Îi zisă: „Cunoști-mă“? „Ba nu“. Într-aciasta ajunsă aci și capitanul. El îi zisă: „Micașinovici, cunoaști-mă“? „Ba nu știu“. Betu monah, în glas tare plîngînd au strigat: „Eu mi-s Nicola Tiurciia“. La aciasta ofițiri strigară „Stați voinici, incoacia, armele jos“! Ei lepădînd sabiile, pălăriile, feciori chiverile. El coborîndu-să jos ce sărutări, ce lacrimi, cu tîngiri pre ei sărutîndu-i“ Ei pre el și țealele și picioarele lui <au sărutat>. Doo ciasuri cu ei aci toate călătoriile lui la Ierusalim și altele și de Ardeal cu ep<is>copul uniților ci-au avut, carele e în Roma, și cum pre el cu hinteu, așa de-acolo la Beci, și acuma așa și pre mine la papa în Roma mă duc, să știți. Văitîndu-să așa toți, văzînd tîliani<i> pre moșu plîngînd pre mai mulți ofițiri și atîtea soldați adunați cu capetele descoperite și fără arme plîngînd, și ei mulțime au venit și îngenuunchind l-au sărutat. Încă și husari petrecători au urmat și în așa tîngiri bl<a>goslovîndu-i pre toți, s-au despărțit.

BUJOR SURDU

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О ВИССАРИОНЕ САРАЯ

(Р е з ю м е)

Во время господствования Марии Терезы движения направленные против насильной унии части православных румын взяли большой размах. В начале эти движения имели больше локальный и самопроизвольный характер, чтобы соединиться потом в единое, общее движение, по случаю приезда сербского монаха Виссариона Сарая. Своей проповедью против унии с Римом он поднял в своем пути много народа, но был арестован а потом увезен в Венну габсбургскими властями.

До сих пор предполагалось что Виссарион Сарай был впоследствии освобожден и эмигрировал в Россию. Настоящая статья показывает что это не соответствует действительности, ибо власти его не отпустили. Из Венны его увела в тюрьму, в Италию, где он исчез, подобно другим борцам против унии с римской церковью.

DATE NOI DESPRE ACTIVITATEA UTECISTULUI FILIMON SÂRBU

Prezentăm în nota de față 3 documente autentice (două fotografii și o carte poștală) care ne dezvăluie câteva crîmpeie din viața scurtă, dar atît de pilduitoare a tînărului revoluționar Filimon Sârbu*. Dorim ca prin studierea și prelucrarea datelor furnizate de aceste documente să aducem o modestă contribuție la întregirea biografiei lui**, să completăm sau să îndreptăm unele date bibliografice, semnalate în diferite lucrări sau publicații ce s-au ocupat cu prezentarea vieții și activității lui Filimon Sârbu.

*

A văzut lumina zilei în comuna Vețel de lângă Hunedoara, ținut cu vechi tradiții de luptă revoluționară. Mama, o simplă pălmașă, tata muncitor ceferist, erau nevoiți să lucreze din greu pentru întreținerea familiei.

De mic copil Filimon a cunoscut foamea, frigul, truda, umilința și lipsa posibilităților de a învăța. După propriile-i mărturisiri făcute în fața Curtii Martiale, a suferit cumplit cînd a „renunțat la școală, în timp ce unii părinți își bat copiii silindu-i să învețe. Singur, cu greu, am învățat franceza, am căutat să știu cît mai multe⁽¹⁾”. Pe cînd avea 10 ani, în 1926, tatăl său a fost concediat din serviciu pentru participarea la diferite acțiuni muncitorești. Ion Sârbu caută o slujbă oarecare în împrejurimi pentru a asigura pîinea zilnică a familiei. Multă vreme nu e angajat nicăieri. Tîrziu, după cîțiva ani, reușește cu mare greu să se angajeze tot la C.F.R., dar tocmai în celălalt capăt al țării, la Constanța.

Filimon, copilul care la vîrsta de 15 ani cunoscuse și propagase chiar ideile „Frontului Plugarilor” pe meleagurile hunedorene, odată ajuns la Constanța intră ca ucenic la Direcția porturilor maritime, ca să învețe o meserie, pășind astfel în marea familie a muncitorilor industriali. Tînărul ucenic, în anii 1931—1932, lucrînd alături de un muncitor comunist în vîrstă, silabisește primele litere ale alfabetului luptei revoluționare. Pentru prima dată are ocazia să cunoască lucrările ideologice și literatura clasei muncitoare². Lectura aceasta, împletită cu sfaturile și acțiunile muncitorilor vîrstnici, a limpezit și a ordonat gîndirea politică a tînărului Filimon Sârbu.

Prima fotografie — document ce-l prezentăm acum — reprezintă pe cei 3 copii ai familiei Sârbu, Victor, Filimon și Nelu, fotografiați la sfîrșitul lunii decembrie 1932, tocmai în perioada cînd Filimon era ucenic în ultimul an. Fotografia a fost

* Mulțumim pe această cale tov. lector Gheorghe Dițu de la catedra de Economie Politică a facultății de Științe economice a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj, care ne-a înlesnit obținerea documentelor.

** Am avut la îndemină spre consultare următoarele lucrări ce se ocupă cu biografia lui Filimon Sârbu: Petre Iosif, *Filimon Sârbu*, ed. II, Editura Tineretului, 1948; *Luptători pentru pace, socialism și fericirea poporului*, vol. I, Editura Tineretului, 1955. *Analele Institutului de istorie a partidului de pe lângă C.C. al P.C.R.*, nr. 6 din noiembrie-decembrie 1957.

¹ Petre Iosif, *Filimon Sârbu*, p. 9.

² *AIIP*. 6/1957, p. 175.

Fig. 1.

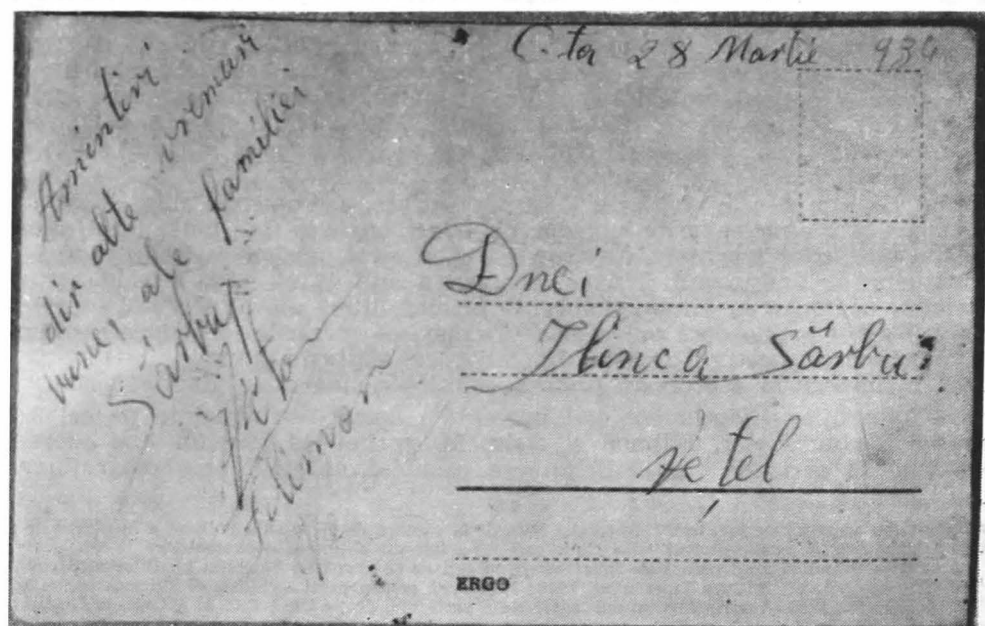

Fig. 2.

executată la „Foto Splendid, S. Păsculescu, Constanța” în ziua de 25 decembrie 1932 (în fig. 1, primul din dreapta) și trimisă unei rude apropiate, Ilinca Sârbu, la Vețel în 28 martie 1934. Pe verso are o notă scrisă de mîna lui Filimon (fig. 2).

Îmbrăcat simplu, dar ordonat, chipul lui Filimon la vîrsta de 16 ani și jumătate (cît avea la data executării fotografiei) este slăbuț, dar dirz, privirea pătrunzătoare, curajoasă. Acest băiat la 15—16 ani devenise conducătorul recunoscut al ucenicilor de la Direcția porturilor maritime. Dovedind dirzenie, mult curaj și conștiință revoluționară, Filimon a cîștigat încrederea și prietenia tinerilor ucenici.

Anul 1933 a adus familiei Sârbu o groaznică nenorocire. În timp ce își îndeplinea serviciul, într-un accident stupid, strivit între tampoane, a murit Ion Sârbu. În urma studierii celor două fotografii aflătoare la dispoziția noastră am putut trage concluzia că Ion Sârbu a murit în primele 4 luni ale anului 1933. Iată pentru ce: prima fotografie, datată în 25 decembrie 1932, reprezintă pe cei trei copii ai lui Ion Sârbu fără a purta semnul de doliu, în timp ce în cea de a 2-a fotografie (care reprezintă pe Filimon Sârbu împreună cu alți 4 colegi ucenici), Filimon poartă pe brațul stîng în mod distinctiv semnul de doliu, o panglică neagră. Această fotografie este datată cu ziua de 14 mai 1933.

După părerea noastră acest ultim document poate ajuta și la elucidarea anului în care Filimon Sârbu a terminat cursurile școlii de ucenici. În lucrarea „Luptători pentru pace, socialism și fericirea poporului” la pag. 216, se afirmă că Filimon Sârbu a terminat cursurile școlii de ucenici în anul 1935. „Analele Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.C.R.” nr. 6 din noiembrie—decembrie 1957, pag. 175, arată că anul absolvirii școlii de ucenici este 1933. Sintem înclinați să credem că ultima dată este cea reală, deoarece fotografia executată la 14 mai 1933, la „Studio Fotografic Lupu & Bartha — Constanța” prezintă 5 tineri, dintre care al doilea din stînga este Filimon Sârbu, ceilalți patru fiind colegi de-ai lui (fig. 3). Pe verso e scrisă următoarea notă „O scumpă amintire a colegilor mei” datată „14 mai 1933” și semnată „Filimon Sârbu” (fig. 4). După toate aparențele fotografia a fost făcută cu prilejul absolvirii cursurilor școlii de ucenici, în anul 1933.

Cei 5 ani care au trecut de la terminarea școlii de ucenici pînă la încorporarea în armată, Filimon i-a trăit în vîrtejul luptei revoluționare a tineretului din Constanța. În această perioadă, în toamna anului 1936, la vîrsta de 20 de ani a fost arestat pentru prima oară și condamnat la 6 luni închisoare pentru activitatea lui militantă. În primăvara anului 1937, cînd ieși din închisoare, nu a mai fost primit nicăieri la lucru.

Este mereu supravegheat și arestat în orice ocazie³. Nu mai poate lucra în Constanța și în toamna anului 1937 este nevoit să plece la Brașov. Aici, după cîteva luni de activitate, la 21 ani, în primele luni ale anului 1938 este luat militar și trimis la granița de vest. Al treilea document pe care îl prezentăm dezvăluie unele date necunoscute din viața lui Filimon Sârbu, din perioada anilor 1940—1941, cînd el și-a satisfăcut stagiul militar.

În august 1940, cu toată împotrivirea maselor populare, dictatura regală a cedat presiunii puterilor fasciste și a acceptat dictatul de la Viena, prin care era smulsă din trupul țării partea de nord a Transilvaniei, cu o populație în majoritate românească.

În pofida măsurilor de „liniștire” și „pacificare” luate de guvernul Gigurtu, starea de spirit potrivnică cedării de teritorii românești a cuprins atît populația cît și armata. Întregul popor își manifesta hotărîrea de a lupta chiar cu arma în mînă împotriva expansiunii fasciste, pentru apărarea integrității teritoriale a țării noastre.

În aceste împrejurări, gestul soldatului grănicer Filimon Sârbu, care nesocotind ordinul superiorilor de a se retrage fără luptă a rămas pe poziții și a tras în primul soldat fascist care a încălcat granița, reflectă puternic patriotism de care era animat tînărul muncitor revoluționar. Acțiunea lui se înscrie în șirul impunător al protestelor poporului român împotriva ciuntirii imperialiste a teri-

³ Vezi *AIIP*, 6/1957, p. 175.

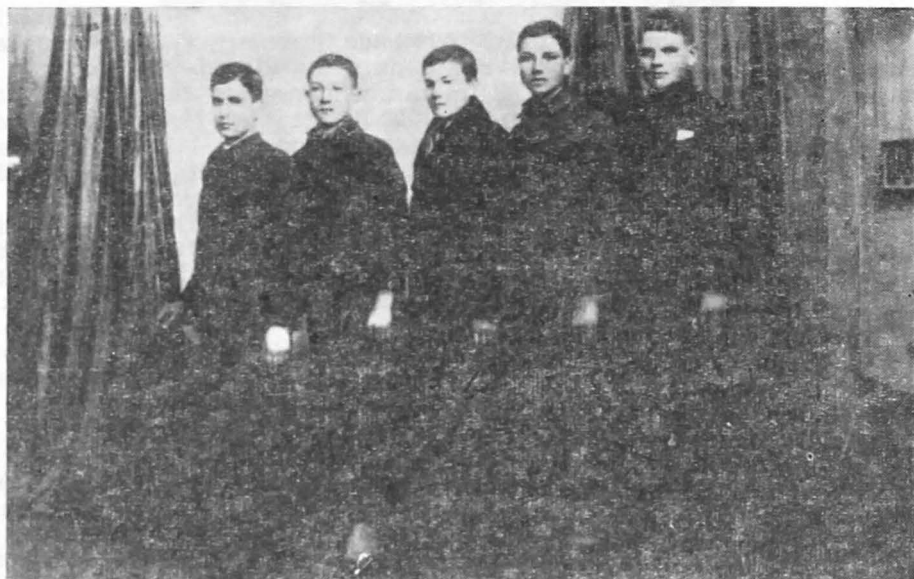

Fig. 3.

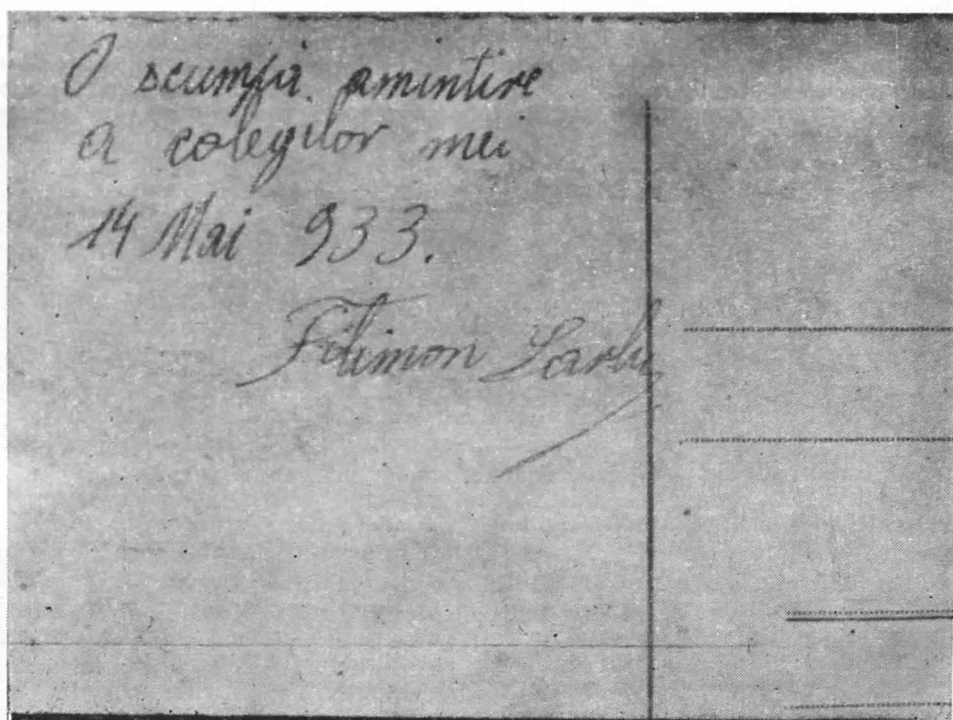

Fig. 4.

toriului țării, în șirul acțiunilor combative pentru apărarea independenței și integrității teritoriale a țării⁴. Stăpînii trădători de țară au regizat un spectacol rușinos. L-au decorat pe ascuns pe temerarul ostaș patriot și imediat l-au scos din rîndurile camarazilor — socotindu-l un spirit incomod, „agitator” — mutindu-l disciplinar în Batalionul 10 Vinători de munte, care se afla la Tîrnăveni⁵.

Documentul al treilea ce-l prezentăm aici este o carte poștală militară expedită de sergentul Filimon Sârbu din Compania de depozit cu sediul în Hațeg, jud. Hunedoara a Batalionului 10 Vinători de munte. Cartea poștală (fig. 5) este expedită în ziua de 13 martie 1941 din Hațeg, unor rude apropiate din Simeria. Studiarea acestei cărți poștale ne-a prilejuit dezvăluirea unor date noi din viața lui Filimon Sârbu. Cu scrisul lui ordonat anunță că „...pe ziua de 10 Martie am trecut la concentrare și trebuie să mai fac încă 2 luni așa că deabia pe ziua de 10 Mai voi scăpa. Cred că vă închipuiți cît de bine îmi vine asta după ce am făcut 3 ani în cap...”. (fig. 6).

Din analiza acestui text rezultă că el a fost incorporat în martie 1938. După expirarea stagiului militar, date fiind pregătirile febrile de război ce le făcea România burghezo-moșierească în primăvara anului 1941 împotriva Uniunii Sovietice, Filimon Sârbu împreună cu mulți alți militari nu a fost lăsat la vatră, ci — după cum rezultă din propria-i carte poștală — a fost concentrat imediat pentru două luni la Compania de depozit a Batalionului 10 Vinători de munte la Hațeg.

După cum reiese din document, Filimon Sârbu a fost desconcentrat în mai 1941. Cartea poștală este semnată „*Lițu*”, nume sub care după desconcentrare va activa în cele citeva luni de ilegalitate de la Constanța. Petre Iosif, în lucrarea „Filimon Sârbu”, ed. a II-a, Editura Tineretului, 1948, atribuie în mod greșit numele de „*Rițu*” lui Filimon Sârbu ca denumire ilegală.

*

Cu toată modestia lor, cele citeva informații furnizate de documentele prezentate ne ajută — credem — să completăm biografia tînărului erou Filimon Sârbu, care a căzut jertfă pe frontul rezistenței antifasciste din România, la 19 iulie 1941, cînd încă nu împlinise nici 25 de ani!

Pilda vieții lui scurte dar minunate rămîne îndreptar pentru generațiile de azi și cele viitoare.

G. BODEA

NEW DATA CONCERNING THE ACTIVITY OF THE YOUNG COMMUNIST FILIMON SÂRBU

(Summary)

Relying on some yet unknown authentic documents, the author tries to complete the biography of the young communist Filimon Sârbu.

The new data refer especially to the period of apprenticeship of the hero and to the years he served in the army, to which Filimon Sârbu's two yet unknown photographs are added.

⁴ *Idem* p. 176.

⁵ *Ibidem*.

DIN COLECȚIA DE MANIFESTE ȘI AFIȘE A MUZEULUI DE ISTORIE CLUJ*

Victoria insurecției armate din august 1944 a marcat începutul revoluției populare din țara noastră.

„Descătușind energia creatoare a maselor, — arăta Gh. Gheorghiu-Dej — insurecția antifascistă a dat un puternic impuls luptei poporului pentru obiective mereu mai înalte ale progresului social, spre desăvârșirea transformărilor burghezo-democratice și trecerea la instaurarea puterii muncitorești-tărănești, la îndeplinirea sarcinilor revoluției socialiste”¹.

Lupta pentru realizarea acestor sarcini revoluționare a fost condusă de P.C.R., care, orientându-se just în noile condiții create în țară, a stabilit nu numai direcțiile concrete, dar și căile și metodele cele mai potrivite pentru realizarea lor.

*

În formarea unității de luptă a clasei muncitoare, în încheierea alianței dintre ea și masele de bază ale țărănimii, în gruparea tuturor forțelor democratice în jurul clasei muncitoare, în traducerea în viață a politicii partidului comunist un rol însemnat l-a jucat munca de propagandă, menită nu numai să aducă la cunoștința maselor largi linia politică a P.C.R., ci și să explice justetea acestei linii și să mobilizeze masele pentru realizarea ei. Munca de propagandă intens desfășurată în perioada ce a urmat actului istoric de la 23 August, vizînd toate aspectele politicii partidului în legătură cu situația internă și externă a țării noastre, a fost dusă prin intermediul tuturor organizațiilor de partid centrale și locale, precum și al organizațiilor de masă îndrumate de P.C.R.

Un rol important în activitatea desfășurată în acest sens l-au avut manifestele și chemările partidului și ale organizațiilor democratice, cuvîntările conducătorilor de partid precum și presa centrală și locală de partid, care au popularizat larg programul de luptă și lozincile P.C.R., mobilizînd masele pentru traducerea lor în viață.

În articolul de față vom prezenta cîteva publicații propagandistice (manifeste, afișe) din colecția de manifeste și afișe a Muzeului de Istorie Cluj, editate de comitetul județean P.C.R. din Cluj și de alte organizații locale, oglîndind activitatea acestora între anii 1944—1945 și constituînd o forță mobilizatoare pentru masele populare din fostul județ Cluj.

În manifestele și apelurile către popor, partidul comunist a chemat clasa muncitoare, țărănimea, intelectuali, pe toți patrioții, la luptă pentru consolidarea și dezvoltarea cuceririlor obținute prin insurecția armată, elaborînd o linie politică corespunzătoare condițiilor concrete existente după eliberare.

Subliniînd importanța și urmările insurecției armate din 23 August 1944, manifestul în limba română și maghiară intitulat „23 August” arată că insurecția „a

* În materialul de față prezentăm manifeste și afișe editate de P.C.R. și organizațiile democratice în perioada 1944—1945, urmînd ca într-un alt material să fie prezentat restul colecției, care se referă la anii 1946—1947.

¹ Gh. Gheorghiu-Dej, *A XX-a aniversare a eliberării României de sub jugul fascist*, București, 1964, p. 10.

deschis calea libertății și democrației în țara românească... Acest drum — se spune în continuare — a dus la 11 octombrie la eliberarea Clujului. Trăiască România democratică² (fig. 1).

Un alt manifest editat în limba română și maghiară arată — între altele — că „Victoria de la 23 August a deschis drumul dezrobirii Ardealului de sub jugul lui Hitler și al lui Horthy...³ Manifestul se încheie cu urări pentru Ardealul unit cu România liberă și democratică (fig. 2).

În focul luptelor revoluționare P.C.R., conducătorul și îndrumătorul maselor muncitoare a cîștigat o bogată experiență revoluționară, prestigiul său crescînd tot mai mult. O serie de manifeste exprimă sentimentele de atașament ale oamenilor muncii față de P.C.R. Iată câteva exemple: „Trăiască Partidul Comunist din România, mobilizatorul și conducătorul permanent al luptei și victoriei forțelor patriotice asupra dictaturii fasciste⁴ (fig. 3), „Trăiască Partidul Comunist din România⁵, „Trăiască Comitetul Central al Partidului Comunist din România“ (și în limba maghiară)⁶.

Împletirea sarcinilor primei etape a revoluției populare cu lupta pentru nimicirea hitleriștilor, pentru lichidarea rămășițelor fasciste și democratizarea țării a permis clasei muncitoare din țara noastră, condusă de partidul comunist, să atragă întreg poporul în lupta pentru zdrobirea celor mai reacționare forțe, pentru instaurarea unui regim nou, democratic.

Acordînd o atenție primordială proletariatului ca forță socială consecvent revoluționară și combativă, P.C.R. a militat neabătut pentru întărirea unității de acțiune a clasei muncitoare, pentru consolidarea F.U.M., realizat în aprilie 1944.

Subliniind rolul proletariatului de a sta în fruntea întregului popor în lupta pentru libertate și independență deplină, partidul comunist a luptat neconținut pentru întărirea F.U.M., chemînd clasa muncitoare să se organizeze, arătînd că numai lupta unită și organizată duce la țelul așteptat.

Arătînd necesitatea unității clasei muncitoare, manifestele „Pentru unitatea întregii muncitorimi vă cheamă la luptă Partidul Comunist⁷ și „Unitatea clasei muncitoare formează baza unității întregului popor. Numai prin această unitate vom asigura pacea, reconstrucția și democratizarea țării...⁸ cheamă întreaga clasă muncitoare, masele populare, la unire într-un singur front de luptă (fig. 4).

Un rol însemnat în întărirea unității de acțiune a clasei muncitoare l-a avut reorganizarea, la 1 septembrie 1944, a întregii mișcări sindicale. Pentru aniversarea acestui eveniment, un an mai târziu, Comisia Locală din Cluj a Sindicatelor o organizat o mare festivitate. Afișul editat cu acest prilej cheamă masele pentru ziua de 2 septembrie pe arena sportivă a orașului, unde se va ține marea adunare cu ocazia împlinirii unui an de la realizarea unității sindicale. La această adunare — se arată în afiș — „muncitorimea proclamă lupta contra șovinismului, contra reacțiunii...⁹.

Apreciînd că îndeplinirea sarcinilor revoluționare ce stăteau în față necesită mobilizarea maselor largi populare, P.C.R. a desfășurat o largă activitate în vederea unirii într-un front comun a tuturor forțelor democratice. Pentru realizarea acestui dezerat, P.C.R., căutînd cele mai indicate și corespunzătoare forme de organizare și concentrare a tuturor forțelor democratice, a acționat în direcția creării Frontului Național Democratic, care a luat ființă la 12 octombrie 1944 cuprinzînd: P.C.R., P.S.D., Sindicatele Unite, Uniunea Patrioților, Frontul Plugarilor, Madosz-ul și alte organizații de masă conduse de P.C.R. „Partidul comunist luptă pentru solidaritatea muncitorilor, țăranilor și intelectualilor¹⁰ se arăta într-unul din afișe.

² Manifest 23 August..., nr. inv. IN 20.649.

³ Manifest Victoria de la 23 August..., nr. inv. IN 20.648.

⁴ Manifest Trăiască P.C.R...., nr. inv. IN 20.709.

⁵ Manifest Trăiască Partidul Comunist din România, nr. inv. IN 20.710.

⁶ Manifest Trăiască Comitetul Central..., nr. inv. IN 20.725 și 20.698.

⁷ Manifest Pentru unitatea întregii muncitorimi..., nr. inv. IN 20.724.

⁸ Manifest Unitatea clasei muncitoare..., nr. inv. IN 20.675.

⁹ Afișul Comisiei Locale a Sindicatelor, nr. inv. IN 20.405.

¹⁰ Afiș, nr. inv. IN 20.697.

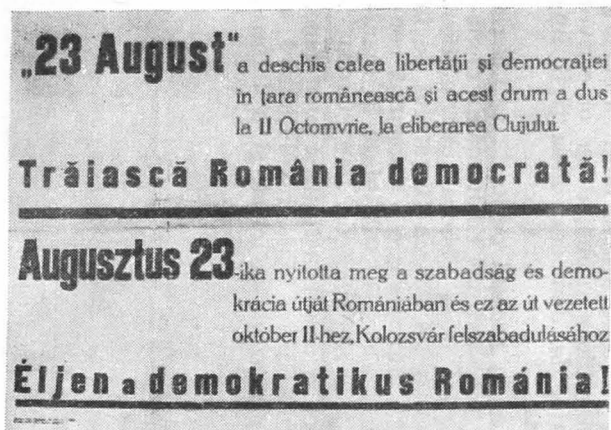

Fig. 1.

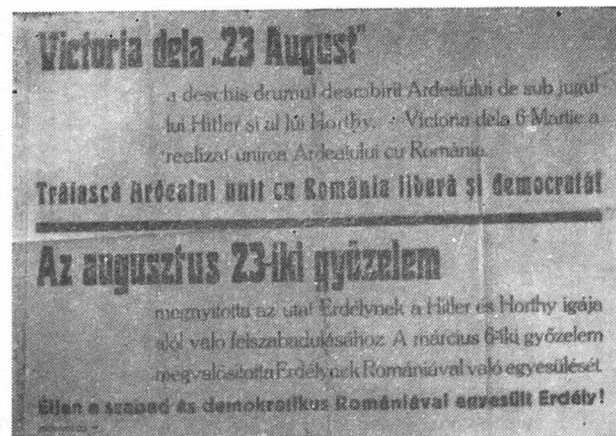

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Acționînd pe baza platformei F.N.D., masele muncitoare au întreprins largi acțiuni pentru democratizarea aparatului de stat, lupta din interiorul țării desfășurîndu-se în strînsă legătură cu participarea activă la zdrobirea Germaniei hitleriste.

Partidul Comunist Român, militînd pentru unirea și mobilizarea tuturor forțelor democratice din țară, a dus o muncă susținută pentru întărirea frăției dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare. „Partidul comunist cheamă împotriva șovinismului și urii de rasă...”¹¹ — se enunță într-un manifest al partidului, iar în altul în care este reprodus portretul lui Gh. Gheorghiu-Dej se subliniază „Partidul nostru luptă deopotrivă contra revizionismului maghiar și a șovinismului român, care prezintă două aspecte ale luptei reacțiunii împotriva democrației”¹² (fig. 5).

Demascînd fără cruțare în fața maselor politica trădătoare a lui Maniu și Brătianu în manifeste ca: „Jos Maniu care a trădat poporul român”¹³, „Români judecați voi singuri”¹⁴, partidul comunist cheamă clasa muncitoare la luptă pentru realizarea principalului obiectiv — cucerirea puterii politice.

Acest obiectiv a fost realizat la 6 Martie 1945, cînd a fost instaurat guvernul democratic condus de dr. Petru Groza, guvern în care reprezentanții clasei muncitoare dețineau majoritatea.

O serie de manifeste și afișe exprimă simpatia și atașamentul poporului față de guvernul dr. Petru Groza. Ca exemple se pot da manifestele „Trăiască F.U.M., Trăiască F.N.D., Trăiască guvernul de concentrare democratică Petru Groza, să-l sprijinim din toate puterile noastre!”¹⁵ (fig. 6) și manifestul „6 Martie să fie sărbătoarea păcii și a frăției dintre popoare. Trăiască guvernul Groza, guvernul poporului!”¹⁶ (fig. 7). Chemarea partidului comunist de a sprijini noul guvern este redată și în textul unui alt manifest „Muncitori! Maniu și Brătianu v-au dat gloanțe, Guvernul Groza libertatea de organizare. Sprijiniți-l!”¹⁷ (fig. 8).

Uniunea Populară Maghiară din România, în manifestul intitulat „Către populația maghiară a județului Cluj! Frați!”, cheamă populația maghiară să sprijine „din toate puterile” guvernul Groza „pentru că numai astfel putem realiza frăția româno-maghiară și pe această bază egalitatea națională”¹⁸.

Instaurarea guvernului democrat la 6 Martie 1945 a fost rezultatul luptei revoluționare a maselor mobilizate de P.C.R. și a constituit o victorie însemnată în lupta pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice.

După instaurarea guvernului dr. Petru Groza și terminarea victorioasă a războiului antihitlerist, P.C.R. a mobilizat masele largi populare la lupta pentru lărgirea cuceririlor obținute înainte de 6 Martie, precum și la îndeplinirea principalelor obiective: terminarea reformei agrare, refacerea economiei naționale, democratizarea țării, îmbunătățirea condițiilor de trai ale oamenilor muncii etc.

În șirul realizărilor obținute de forțele democratice în această perioadă se înscrie denunțarea dictatului de la Viena, reunirea nordului Transilvaniei cu România democratică. Cu acest prilej Comitetul Județean Cluj al P.C.R. a elaborat un manifest intitulat „Ardealul e al nostru” în care se subliniază că „Anularea Dictatului de la Viena și reîncadrarea definitivă a întregului Ardeal la România, e o puternică confirmare a liniei politice și a luptei partidului comunist. Ea — se subliniază în manifest — e o strălucită victorie a democrației române, a guvernului dr. Petru Groza”¹⁹.

O altă realizare importantă a forțelor democratice a fost consfințirea prin lege, la 23 martie 1945, a reformei agrare, ce se îndeplinise prin lupta revoluționară a maselor. Această măsură a legiferat desființarea moșierimii ca clasă și a împroprietărit țărănimea muncitoare.

¹¹ Manifest, nr. inv. IN 20.723.

¹² Manifest nr. inv. IN 20.742.

¹³ Manifest *Jos Maniu...*, nr. inv. IN 20.706.

¹⁴ Manifest *Români judecați voi singuri...*, nr. inv. IN 20.726.

¹⁵ Manifest nr. inv. IN 20.428.

¹⁶ Manifest *6 Martie...*, nr. inv. IN 20.679.

¹⁷ Manifest *Muncitori...*, nr. inv. IN 20.677.

¹⁸ Manifest *Către populația maghiară...*, nr. inv. IN 20.548.

¹⁹ Manifest *Ardealul e al nostru...*, nr. inv. IN 20.719.

Fig. 5.

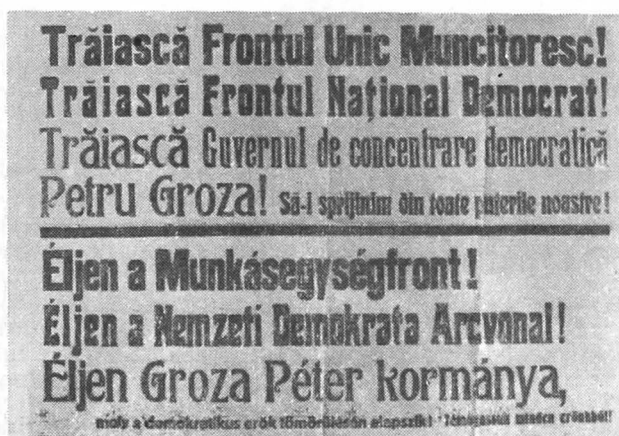

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Manifestul semnat de Frontul Plugarilor regionala Cluj conține un apel călduros adresat țăranilor „... Plugari! Strângeți rîndurile și pregătiți-vă cu forțe întărite să continuăm lupta pentru: desăvîrșirea reformei agrare, prin întabularea lotului primit... Înființarea în toată țara a cooperativelor de credit, valorificarea și aprovizionare pentru ușurarea vieții țăranilor“. Arătînd în continuare sarcinile ce stau în fața țăranimii, manifestul subliniază că „plugărima de asemenea are o datorie sfîntă a se pregăti de pe acum, ca în primăvară nici o palmă de pămînt să nu rămînă neînsămîntată, contribuind astfel la refacerea țării“²⁰.

Manifestul se încheie cu chemarea de a sprijini guvernul dr. Petru Groza.

Ca urmare a luptei revoluționare a maselor populare, în județul Cluj au fost expropriate 12.000 ha pămînt, fiind improprietățiți 8.500 plugari²¹. Cu această ocazie sublinia „Scînteia“, organul central al C.C. al P.C.R.: „țărani români și maghiari au împărțit pămîntul și în ciuda reacțiunii, aceasta a contribuit la împăcarea și înfrățirea țăranului român cu cel maghiar“²².

În lupta pentru refacerea și reconstrucția țării, alături de P.C.R. un rol important l-au avut și celelalte organizații democratice de masă. Astfel „Apărarea Patriotică“ a desfășurat după 23 August o activitate susținută pentru sprijinirea frontului antihitlerist, a familiilor celor de pe front, prin organizarea de colecte de bani, îmbrăcăminte, alimente etc. Apelul C.C. al Apărării Patriotice intitulat „Cetățeni“ face

²⁰ Manifestul Frontului Plugarilor: *Plugari...*, nr. inv. IN 20.521.

²¹ Manifest *6 Martie...*, nr. inv. IN 20.622.

²² *Scînteia* din 24 august 1945, p. 9–10.

o călduroasă chemare tuturor oamenilor muncii. În apel se arată că „guvernul de largă concentrare democratică face eforturi uriașe pentru a șterge urmele nefaste ale războiului, pentru refacerea și reconstrucția țării”²³.

Paralel cu măsurile pentru democratizarea țării, legiferarea reformei agrare etc. guvernul a întreprins o serie de acțiuni pentru redresarea economică a țării, pentru lichidarea acțiunilor de sabotaj duse de elementele reacționare.

Manifeste ca „Muncitori, țărani, intelectuali, muncii, cu rîvnă pentru refacerea țării! Jos sabotajul și specula!”²⁴ (fig. 9), „Partidul comunist se află în fruntea luptei împotriva speculei și sabotajului”²⁵, „Mai multă producție, mai multă pîine”²⁶ (fig. 10), au contribuit la mobilizarea maselor populare la luptă pentru traducerea în viață a măsurilor privind refacerea economică a țării, reprimarea speculei și a sabotajului. „Un nivel de trai mai bun vom putea obține numai prin reconstruirea țării, sporirea producției și prin lupta împotriva speculanților”²⁷, se arăta într-un afiș editat în limba maghiară.

La opera de refacere a țării au contribuit și organizațiile de tineret și de femei. Manifestul intitulat „Tineret din România!”, redactat în limba română și maghiară, reflectă politica P.C.R. de atragere a organizațiilor de tineret și femei în opera de refacere a țării. Dăm textul manifestului: „Tineret din România! Încadrează-te în opera patriotică de refacere a țării! Trăiască Tineretul Progresist din România!

Femei, sprijiniți reclădirea României democratice!

Trăiască femeile muncitoare, țărance și intelectuale!”²⁸ (fig. 11).

În mobilizarea maselor populare pentru refacerea țării, un rol însemnat l-au avut adunările populare și conferințele regionale de partid, premergătoare Conferinței Naționale a P.C.R. din toamna anului 1945.

La Cluj, afișul „Tovarăși, tovarășe, cetățeni, cetățene” cheamă masele la o mare adunare în 29 iulie 1945, adunare la care au participat și delegați ai C.C. al P.C.R. Scopul adunării — se arată în afiș — este de a „face cunoscut punctul de vedere al Partidului... în problema națională și pentru... a arăta noile sarcini de luptă. Reprezentanții Comitetului nostru Regional și Județean vor face comunicări importante în legătură cu munca locală a partidului”²⁹.

Manifestul arată în continuare că „lupta pentru democratizarea țării în care comuniștii au mers mereu în frunte a adus deja rezultate uriașe. Dar — se subliniază mai departe — Partidul nostru, F.U.M., toate organizațiile democratice, masele celor ce muncesc, mai au multe de făcut”³⁰ (fig. 12).

Cu o lună mai târziu, între 13—14 august, are loc la Cluj Conferința Regională Cluj a P.C.R., ale cărei lucrări au scos în evidență eforturile făcute de masele populare conduse de partidul comunist pentru înlăturarea urmărilor războiului, pentru refacerea economică a regiunii.

Cu această ocazie Comitetul Județean Cluj al P.C.R. a editat o serie de manifeste mobilizatoare.

Unul dintre acestea intitulat „Conferința Regională Cluj a Partidului Comunist din România 13—14 august 1945” redă chemarea semnată de Gheorghe Gheorghiu-Dej, ministrul comunicațiilor și lucrărilor publice: „Chemăm pe toți oamenii muncii productive, toate forțele economice cinstite să se încadreze în marea bătălie pentru refacerea țării, pentru normalizarea vieții economice, pentru ridicarea stării materiale și culturale a tuturor celor ce muncesc cu brațele și cu mintea”³¹ (fig. 13).

Din rapoartele prezentate la Conferința Regională s-a desprins „lupta dîrză pe care în fruntea tuturor organizațiilor democratice a dus-o fără întrerupere P.C.R., în această regiune, care a suferit atît de mult de pe urma războiului, unde plaga

²³ Apelul C.C. al Apărării Patriotice, *Cetățeni*..., nr. inv. IN 20.618.

²⁴ Manifest *Muncitori, țărani, intelectuali*..., nr. inv. IN 20.650.

²⁵ Afiș, nr. inv. IN 20.701.

²⁶ Manifest, nr. inv. IN 20.720.

²⁷ Afiș, nr. inv. IN 20.079.

²⁸ Manifest *Tineret din România*..., nr. inv. IN 20.630.

²⁹ Afișul *Tovarăși, tovarășe, Cetățeni, cetățene*..., nr. inv. IN 20.702 și 20.705.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Manifest *Conferința Regională Cluj a P.C.R.*..., nr. inv. IN 20.707.

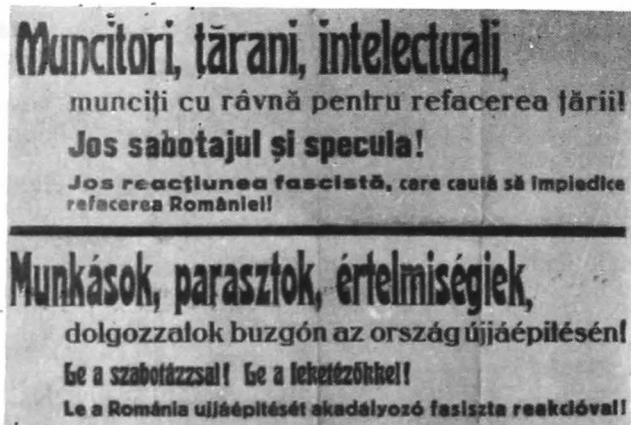

Fig. 9

Fig. 10.

Fig. 11.

Tovarăși, tovarășe! Cetățeni, cetățene!

Duminică, la 29 Iulie, orele 9 a.m.
Comitetul Județean Cluj al Partidului Comunist din
România aranjează pe arena sportivă

O MARE ADUNARE

la care vor participa delegații Comitetului Central
al Partidului Comunist din România, pentru a face
cunoscut punctul de vedere al Partidului nostru în
chestiunea națională și pentru a ne arăta noile
sarcini de luptă.

Reprezentanții Comitetului nostru Regional și Ju-
dețean vor face comunicări importante în legătură
cu munca locală a Partidului.

Lupta pentru democratizarea țării, în care comu-
niștii au mers mereu în frunte, a adus deja rezultate
uriae.

Dar Partidul nostru, Frontul Unic Muncitoresc, toate
organizațiile democratice, masele celor ce mun-
cesc, mai au multe de făcut.

Veniiți cu toții la marea noastră adunare de Duminică!

Cluj, 24 Iulie 1945.

Comitetul Județean Cluj
al Partidului Comunist
din România.

Eltársak, elvtársnők! Polgártársak, polgártársnők!

Julius 29-én, vasárnap délelőtti
9 órakor a sporttelepen a Kommunista Romániai
Pártja Kolozsvégyei Bizottsága

NAGYGYŰLÉST

lart.

A Kommunista Romániai Pártja körzeti Bizot-
ságának kiküldöttéi és elvtársak közén, hogy
ismertessék Pártunk álláspontját a nemzeti
kérdésben és megmutassák a további havi fel-
adatokat.

Tartományi és megyei bizottságunk képviselői
a párt helyi munkájával kapcsolatosan fog-
nak fontos bejelentéseket tenni.

Az ország demokratizálásért folyó küzdelem,
melyben a kommunista kezdetektől fogva az élen
járta, már hatalmas eredményeket hozott.

De még sok teendő van Pártunknak, a Mun-
kásszervezőbizottság, az összes demokratikus szer-
vezeteknek és a dolgozó tömegeknek egyaránt.

Jöjjetek el valamennyien vasárnapi nagygyűlésünkre!

Kolozsvár, 1945. július 24.

A Kommunista Romániai Pártja
Kolozsvégyei Bizottsága.

Fig. 12.

Conferința Regionalei Cluj a Partidului Comunist din România 13-14 August 1945

Chemăm pe toți oamenii muncii productivi,
toate forțele economice cinstite să se încad-
reze în marea bătălie pentru refacerea țării,
pentru normalizarea vieții economice,
pentru ridicarea stării materiale și culturale
al tuturor celor ce muncesc cu brațele și cu
mintea.

Gheorghe Gheorghiu-Dej
secretar comunistic și lucrător public

A Kommunista Romániai Pártjának kolozsvári tartományi konferenciája 1945 augusztus 13-14

Felhívjuk a termelő munka minden em-
berét, az összes becsületes gazdasági erő-
ket, hogy csatlakozzanak az ország újépí-
téséért, a gazdasági élet normalizálásáért,
azok anyagi és kulturális helyzetének eme-
léséért vívott harchoz, akik a kezükkel és
eszükkel dolgoznak.

Gheorghe Gheorghiu-Dej
közéleti és munkai miniszter

Fig. 13.

hitleriștilor a bintuit cu furie, distrugând fabrici, uzine de cea mai mare importanță³².

În condiții extrem de grele s-a început activitatea de refacere și reclădire economică, administrativă, financiară a județului Cluj, cât și cea a mișcării profesionale și politico-democratice în frunte cu organizațiile clasei muncitoare, organizațiile partidului comunist — se arată în raportul regionalei Cluj a P.C.R. În continuare, se subliniază că într-un timp scurt s-a reușit să se adune în jurul partidului cele mai hotărâte elemente ale clasei muncitoare, pornindu-se apoi la reconstrucția întreprinderilor și căilor de comunicație³³.

Cu câteva zile mai târziu, aniversarea unui an de la insurecția armată din 23 August a constituit o sărbătoare a întregului popor și totodată o trecere în revistă a realizărilor importante ce au avut loc în intervalul de timp scurs.

Afișul care cheamă masele clujene la marea aniversare, intitulat „Cetățeni, Cetățene”, vorbind despre importanța acestei mărețe zile, arată că „această zi a devenit... o mare victorie a forțelor democratice din România, care au jertfit atâtea vieți în lupta contra fascismului”³⁴. Lupta însă a continuat și a culminat cu 6 Martie 1945, cind „forțele democratice în frunte cu clasa muncitoare au adus la putere guvernul poporului, care în 4 luni a făcut mai mult decît alții în 4 decenii”³⁵. Afișul se încheie cu chemarea pentru marea adunare organizată de F.N.D. în Piața Libertății la orele 9 a.m. și cu lozincă „Trăiască guvernul de concentrare democratică Petru Groza, guvernul reformei agrare, guvernul reconstrucției, să-l sprijinim din toate puterile noastre”³⁶.

O importanță deosebită în activitatea de refacere a țării și mobilizare a maselor populare în procesul desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice a avut-o Conferința Națională a P.C.R. din 16—21 octombrie 1945.

Într-un manifest al partidului comunist editat în limba maghiară sînt redată punctele principale din proiectul de hotărîre a Conferinței naționale a P.C.R. „Pentru consolidarea României libere, democratice și independente — se arată în manifest — este necesară:

— Intensificarea luptei duse pentru reconstrucția țării și consolidarea păcii; întreinerea luptei duse pentru consolidarea frontului unic muncitoresc și pentru unitatea politică a clasei muncitoare; consolidarea F.N.D.; întărirea alianței între muncitori, țărani și intelectuali; mobilizarea partidului împreună cu forțele democratice colaboratoare la lupta pentru cîștigarea campaniei electorale; sprijinirea guvernului dr. Petru Groza; întărirea prieteniei cu popoarele învecinate, cu marele popor sovietic și cu toate popoarele iubitoare de libertate”. Manifestul se încheie cu lozincă: „Trăiască Partidul Comunist din România! Trăiască România democratică și independentă!”³⁷

Problemele principale analizate de Conferința Națională au fost problemele economice și politice care stăteau în fața poporului în prima etapă a revoluției populare.

„În centrul preocupărilor Conferinței — arăta Gheorghe Gheorghiu-Dej — a stat ... problema redresării vieții economice și reconstrucția țării”³⁸.

Raportul politic al C.C., analizînd situația economică din țară, a trasat căile de refacere a întregii economii naționale. Problemele de bază care se puneau în această direcție erau refacerea industriei existente și dezvoltarea îndeosebi a industriei grele.

Cu această ocazie P.C.R. a editat mai multe afișe cu ilustrații simbolice, cuprinzînd date din raportul C.C. al P.C.R. prezentat la Conferința Națională.

³² *Scînteia* din 24 august 1945, p. 9—10.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Afiș *Cetățeni, cetățene...*, nr. inv. IN 20.430 și 20.461.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Manifest al P.C.R., nr. inv. IN 20.696.

³⁸ *Scînteia* din 5 noiembrie 1945.

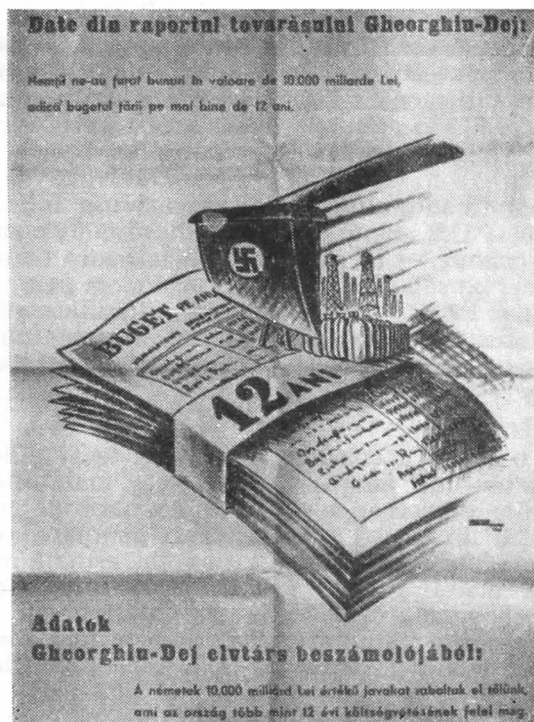

Fig. 14.

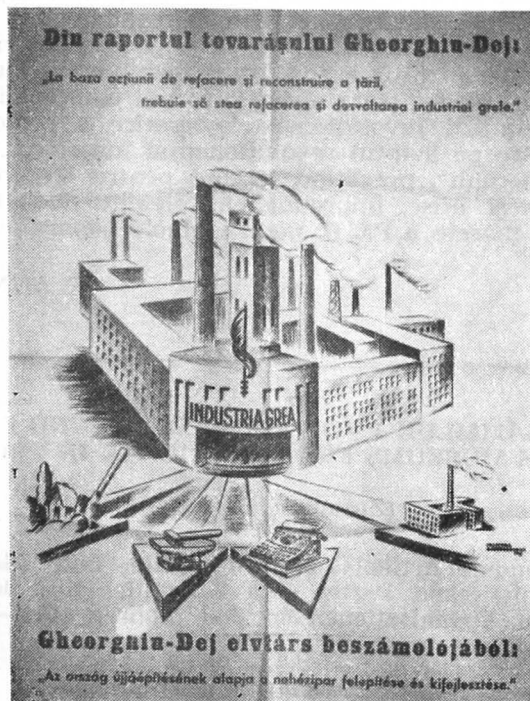

Fig. 15.

Redăm mai jos textul unora din aceste afișe.

„La baza acțiunii de refacere și reconstituire a țării — se arată într-unul din afișe — trebuie să stea refacerea și dezvoltarea industriei grele³⁹ (fig. 14).

În vederea asigurării mijloacelor financiare necesare producției se prevedea reorganizarea întregului credit. În afișul legat de această problemă se arată că „nemții ne-au furat bunuri în valoare de 10.000 miliarde lei, adică bugetul țării pe mai bine de 12 ani⁴⁰ (fig. 15).

Prin mărirea resurselor bănești partidul comunist n-a înțeles însă și o mărire a impozitelor. Dimpotrivă, P.C.R. lupta pentru reducerea impozitelor pe salarii. „Impozitul pe industrii și comerț — se arată într-un alt afiș — formează numai 15,7% din impozitele directe, cel pe salarii 66,6%⁴¹.

Conferința Națională a P.C.R., prin problemele discutate și prin hotărârile adoptate, are o importanță deosebită în viața poporului și statului, întreaga activitate viitoare a partidului desfășurându-se pe baza indicațiilor stabilite de Conferință.

*

Am prezentat doar o parte a colecției de manifeste și afișe din anii 1944—1947 aflate în posesia Muzeului de Istorie Cluj. Aceste manifeste și afișe editate de P.C.R. și de organizațiile democratice conduse de partidul comunist demonstrează creșterea influenței P.C.R. în rindul maselor largi populare, capacitatea sa de a se orienta just în noile condiții create după insurecția armată victorioasă din august 1944, de a lămuri și a mobiliza toate forțele democratice, progresiste în procesul de adâncire a revoluției populare. Colecția de manifeste și afișe a Muzeului de Istorie Cluj arată că partidul comunist, elaborând tactica corespunzătoare fiecărei etape de dezvoltare a revoluției populare, și-a consolidat legăturile cu masele, bazându-se pe acestea în toate acțiunile sale. Pe de altă parte, valul mereu crescând al luptelor revoluționare, rezultatele obținute în procesul de adâncă transformare istorică a țării demonstrează încrederea, dragostea și abnegația maselor largi populare față de P.C.R., față de politica sa patriotică și internaționalistă. În anii din care datează aceste documente, poporul român, condus de partidul comunist, a distrus forțele cele mai reacționare din interiorul țării, a contribuit cu toate puterile sale la înfrângerea Germaniei hitleriste, a soluționat lupta seculară a țărănimii pentru pământ în favoarea acesteia, a instaurat guvernul democratic condus de dr. Petru Groza, exponentul dictaturii revoluționar-democratice a proletariatului și a țărănimii care, sprijinindu-se pe avântul revoluționar al maselor, „în 4 luni a făcut mai mult decât alții în 4 decenii“, pregătind terenul pentru trecerea la revoluția socialistă. Aceste manifeste și afișe, împreună cu celelalte documente ale vremii, sînt mărturii ale activității mărețe a P.C.R. pentru binele poporului român, pentru viitorul său luminos.

P. BUNTA — E. GLODARIU

AUS DER SAMMLUNG VON MANIFESTEN UND PLAKATEN DES MUSEUMS FÜR GESCHICHTE IN CLUJ

(Zusammenfassung)

Gegenstand vorliegenden Artikels sind Manifeste und Plakate, die von der Rumänischen Kommunistischen Partei dem Komitee des Bezirks Cluj und den lokalen demokratischen Organisationen in den Jahren 1944—1945 herausgegeben wurden.

³⁹ Afiș cu desen simbolic privind dezvoltarea industriei, nr. inv. IN 20.732.

⁴⁰ Afiș cu desen simbolic privind jaful hitleriștilor, nr. inv. IN 20.733.

⁴¹ Afiș cu desen simbolic referitor la impozite, nr. inv. IN 20.735.

Durch Manifeste, Plakate und Aufrufe an das Volk rief die Kommunistische Partei die Arbeiterklasse, die Bauernschaft, die Intellektuellen, kurz alle demokratischen Kräfte, zum Kampf für die Festigung und Weiterentwicklung der, durch den bewaffneten Aufstand gegen den Faschismus erlangten Errungenschaften auf; für jede Stufe in der Entwicklung der Volksrevolution hatte die Partei eine politische Linie und eine entsprechende Taktik ausgearbeitet.

Diese Manifeste und Aufrufe waren eine treibende Kraft und erbrachten gleichzeitig den Beweis für das Anwachsen des Einflusses der R.K.P. auf die Volksmassen. Sie bewiesen auch die Fähigkeit der Partei, sich in den neuen, durch die Befreiung geschaffenen Gegebenheiten zu orientieren und alle fortschrittlichen, demokratischen Kräfte aufzuklären und zu mobilisieren.

Sie spiegeln die Errungenschaften der von der R.K.P. geleiteten Volksmassen wieder und legen, zusammen mit anderen Zeitdokumenten, Zeugnis ab für die Tätigkeit der Rumänischen Kommunistischen Partei als Wegbereiter zum Aufbau einer neuen Gesellschaft.

UNELE ASPECTE ALE MUNCII ȘTIINȚIFICE ÎN MUZEELE DE ISTORIE

Activitatea muzeistică din patria noastră se bazează pe o veche tradiție cu multe elemente pregnant progresiste.

Dacă însă în trecut formarea colecțiilor și activitatea muzeelor în general avea un caracter sporadic, fiind lăsată în cel mai bun caz pe seama unor pasionați, în zilele noastre orientarea științifică, organizarea și dezvoltarea rețelei de muzee, dotarea lor tehnico-materială este o problemă de stat.

Muzeele din țara noastră desfășurând astăzi o activitate complexă de cercetare științifică și elaborare de studii, de organizare a expozițiilor și a muncii cultural-educative, de continuă îmbogățire și de păstrare a patrimoniului muzeal, „au devenit centre științifice puternice cu o experiență valoroasă”¹ fapt ce a determinat o creștere prodigioasă a prestigiului muzeografiei nu numai pe plan intern, dar și pe plan internațional. O dovadă concretă în acest sens este organizarea de către Consiliul muzeelor din Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă a primei sesiuni științifice pe țară în decembrie 1964 la București cu care ocazie suita de comunicări prezentate de către lucrătorii frontului muzeistic prin varietatea, profunzimea și complexitatea problematicii abordate a risipit orice scepticism — dacă mai exista — asupra procesului ireversibil de continuă dezvoltare a activității muzeistice din patria noastră.

„Instituțiile muzeale — arată tov. I. Moraru, vicepreședintele Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă — îmbină armonios o multitudine de atribute menite să stimuleze cercetările științifice creatoare, să afirme talentele înzestrate, să promoveze pe toate planurile valorile științifice și artistice, să popularizeze aceste valori, să le pună în situația de a-și exercita puternicul rol educativ caracteristic oricărei activități culturale de masă”².

În legătură cu rolul și sarcinile muzeelor ca instituții de știință și cultură, documentele Congresului al IX-lea al P.C.R. subliniază că: „...o sarcină de mare însemnătate a activității partidului este intensificarea muncii politice de masă pentru formarea omului nou, însuflețit de idealurile nobile ale socialismului, de principiile moralei comuniste, cu un larg orizont cultural. În această muncă un rol important revine organizațiilor de masă și obștești, instituțiilor de artă și cultură care trebuie să-și îmbunătățească activitatea educativă, folosind mai eficient baza materială de care dispun”³, jalonind astfel sarcinile deosebit de importante ale instituțiilor științifice-culturale.

Subliniind deci câteva sarcini esențiale ale ansamblului activității muzeistice desprindem optica largă a muncii științifice în muzeul contemporan. Trebuie să arătăm de asemenea că lucrătorii muzeelor de istorie au obținut în activitatea lor

¹ *Revista Muzeelor*, Anul I nr. 1/1964, „Cuvînt înainte”, p. 4.

² I. Moraru, *Cultura și masele*, în *Momente ale revoluției culturale din România*, Ed. științifică, București, 1964, p. 366.

³ Nicolae Ceaușescu, *Raport la cel de al IX-lea Congres al Partidului Comunist Român*, Ed. Politică, București, 1965, p. 88.

de cercetare științifică o serie de succese, reușind să strângă și să expună un bogat material care reflectă toate epocile și domeniile de viață social-economică, politică și culturală a țării.

A sistematiza, a dezvolta într-o cuprindere mergînd pînă la detaliu și a schematiza aspectele complexe ale muncii științifice în muzeele de istorie ar fi un paradox și un șablon. De aceea, alegem cîteva dintre problemele muncii științifice în muzeele de istorie, le vom aborda principal și în lumina practicării lor cu succes în muzeul nostru, fără scheme sau șabloane, pornind de la premiza necesității obiective a specificului fiecărui muzeu de istorie, a personalității lucrătorilor săi, a aplicării constructive, îmbunătățite, a unor teze enunțate de noi trecute prin filtrul înțelepciunii colectivului respectiv bazat pe tradiții, pe posibilități locale și pe specificul său. De asemenea, este important ca muzeele de istorie să caute în activitatea lor științifică proporționarea forțelor cu mijloacele. Aceasta după părerea noastră este un factor determinant al succesului muncii științifice în muzeu.

Trecînd la concret, considerăm necesar ca lucrătorii muzeelor de istorie de la bun început să-și aleagă o direcție mare de acțiune științifică. Însăși alegerea acestei direcții pune o serie de probleme ținînd cont și de faptul că mulți din tovarășii noștri sînt elemente tinere. Conducerea muzeelor trebuie să ajute substanțial în ce privește alegerea direcțiilor de cercetare științifică ținînd cont de o serie de elemente obiective între care subliniem: necesitățile organizării, reorganizării sau completării expoziției de bază a muzeului, profilul acestuia (ce perioadă sau perioade istorice ilustrează), posibilitățile locale (regionale, raionale) de identificare sau achiziționare a vestigiilor materiale ale trecutului, posibilitățile de colaborare (cu alte muzeu, cu institute de istorie ale Academiei, cu institute de învățămînt superior etc.) la unele probleme, pasiunea lucrătorului pentru anumite epoci istorice, puterea sa de muncă, nivelul pregătirii de specialitate și ideologic etc.

O dată aleasă direcția mare de cercetare științifică să urmărim sub ce aspecte se poate prezenta ea în cadrul activității muzeistice și în funcție de acestea cum se poate concretiza pentru fiecare din lucrătorii muzeului. Un prim aspect — este munca științifică legată direct de expoziția de bază în a cărei sferă largă se înscriu o serie de importante activități, ca: organizarea și efectuarea săpăturilor arheologice (aici se impune multă atenție, deoarece unele muzee sînt tentate să lucreze pe trei-patru șantiere, deși nu au forțe decît pentru unul sau două) pentru descoperirea de noi vestigii ale culturii materiale care îmbogățesc sau aprofundează fondul muzeistic sau pentru concretizarea unor circumstanțe istorice reieșite din studiul documentelor referitoare la problema respectivă. Un alt aspect important al activității științifice legat direct de expoziția de bază a muzeului este sistematizarea pe baza istoriografiei de ultimă oră a obiectelor expuse, cit și a celor ce intră în colecțiile științifice, întocmindu-se fișele științifice respective, în așa fel încît exponatele muzeului și obiectele aflate în depozite să poată fi puse repede, ușor și cu toate datele științifice la dispoziția cercetătorului care studiază o problemă complexă legată de întocmirea lucrărilor de sinteză istorică sau a celui care lucrează în probleme compartimentate sau chiar locale și are nevoie de o documentare științifică, bine sistematizată, pe care o poate găsi în muzeul de istorie fie el de profil republican, regional sau raional.

Este imposibil ca în bătălia pentru realizarea expoziției de bază și a adiacentelor ei, muzeograful pasionat de problematica complexă a istoriei să nu găsească probleme concrete asupra cărora să se refere în special în ce privește adunarea, sistematizarea, prelucrarea științifică a materialelor și aducerea ostanelilor sale la cunoștința tuturor lucrătorilor frontului istoric și a tuturor interesaiților prin articole de o bună ținută științifică.

Clipa în care procesul activității colective legată de munca științifică a constituirii și completării expoziției de bază a muzeului trece într-un proces mai restrîns, mai individualizat, acela al cercetării științifice personale sau de mic colectiv pe probleme concrete, trebuie surprinsă de conducerea muzeului, pentru a îndruma și ajuta substanțial munca muzeografului.

Conducerea muzeului cunoscând problemele legate de expoziția de bază, planificând și conducând săpăturile, poate și trebuie să prevadă elementele noi cu care fie că nu s-a operat științific pînă atunci, fie că au apărut cu ocazia săpăturilor (desigur aici cu un procentaj de reținere acordat neprevăzutului). Prin urmare, cu tot coeficientul imponderabilului, muzeul poate planifica și îndruma cercetarea științifică a lucrătorilor săi în afară de munca științifică legată de expoziția de bază.

În plus, planificarea făcută cu maturitate de gîndire din timp bazată pe urmărirea evoluției unui proces în toate etapele istorice, înlătură supraîncărcarea lucrătorilor, le deschide larg orizontul cercetărilor, îi specializează pe probleme creînd în muzee forțe științifice de mare pondere.

Procedînd astfel, colectivul muzeului de istorie din Cluj a reușit, în scurtul interval al existenței sale, să-și creieze specialiști pe probleme, al căror randament științific s-a făcut cunoscut prin comunicările prezentate cu ocazia sesiunii științifice pe țară organizată de Consiliul Muzeelor din C.S.C.A. în luna decembrie 1964 la București la care personalul nostru a participat cu următoarele comunicări:

„Săpăturile arheologice la Mugeni (r. Odorhei) în 1960 și 1961“ (Șt. Ferenczi și G. Ferenczi).

„Cu privire la unele probleme ale neoliticului final și ale începutului epocii bronzului în Transilvania“ (N. Vlăsa).

„Mastrul roman de la Buciumi. Rezultatele cercetărilor arheologice din 1963—1964“ (M. Macrea, V. Lucăcel, E. Chirilă și C. Pop).

„Așezarea daco-romană de la Noșlac, r. Aiud (rezultatele săpăturilor din 1963—1964)“ (I. Mitrofan).

„Cercetările arheologice de la Dăbica“ (Șt. Pascu, M. Rusu, V. Pinte, P. Gyulai).

„Legăturile Transilvaniei cu Polonia în timpul lui Ștefan Báthory. Contribuții de istorie monetară“ (I. Winkler și Fr. Pap).

„Un tipar de sigiliu din secolul al XVI-lea. Inedit“ (M. Bunta).

„Colecția de istorie a farmaciei a Muzeului de Istorie din Cluj“ (E. Crișan).

„Despre problema desființării prestațiilor cu caracter feudal ale curialistilor, prin legea agrară din 1896“ (I. Kovács și M. Mirel).

„Bătălia de pe Mureș — o contribuție de seamă a luptei poporului nostru împotriva hitlerismului“ (G. Protopopescu).

„Greva de la fabrica «Phoebus» din Oradea din 1927“ (P. Bunta)⁴.

Pregătirea și maturitatea științifică a colectivului muzeului nostru se reflectă și în articolele apărute în Anuarul Muzeului „ACTA MVSEI NAPOCENSIS“ precum și în organizarea expoziției de bază a secției de istorie a evului mediu.

Conducerea muzeului a observat cu ocazia sesiunii pe țară unele deficiențe de ordin general în ce privește rezultatele cercetării științifice a lucrătorilor noștri. Astfel, atacarea unor probleme minore, nesemnificative sau opusul: atacarea unor probleme prea vaste ce depășesc potențele lucrătorilor, tratarea unor probleme prea îngust, neconvingător, timiditatea în susținerea comunicărilor sau în participarea la discuții. Ținînd cont de faptul că și la noi majoritatea lucrătorilor sînt tineri entuziaști, posesînd o bună bază de pregătire științifică, dar încă fără experiență, conducerea muzeului a luat o serie de măsuri. Astfel, am întocmit un plan prin care fiecare lucrător singur — puține cazuri — sau în cadrul unor mici colective (două-trei persoane) a primit o temă de cercetare pentru acest an, temă legată de expoziția de bază și oglindind probleme cu aspect local, transilvănean, văzute printr-o optică de conexiune logică cu celelalte părți ale țării noastre (Moldova și Țara Românească). Deci, lucrătorul respectiv duce o muncă colectivă științifică, legată strîns de expoziția de bază și din acest cadru își desprinde o părțică, insuficient sau deloc bătătorită pînă acum de pașii istoriografiei, în cadrul căreia își aduce aportul său constructiv pe baza cercetărilor sale personale, completînd astfel chiar expoziția de bază, cu alte cuvinte mărind ponderea științifică a activității muzeistice. Totul se petrece în sfera largă a muzeisticii, prin urmare munca științifică de formare și dezvoltare a expoziției de bază, a colecțiilor științifice, a cerce-

⁴ Prima sesiune de comunicări a Muzeelor științifice din R.P.R., în *Revista Muzeelor*, Anul II

tării științifice nu sînt altceva decît probleme de conținut ale sferei muzeisticii care își demonstrează astfel caracterul său științific. Muzeul contemporan din țara noastră nu mai este o instituție liniară și opacă, un atribut de bun plac al colecționarului pasionat sau al snobismului diletantic, el este o instituție științifică, o instituție de cultură cu un rol bine definit de statul nostru în ce privește educarea partinică, patriotică a maselor de oameni ai muncii. Munca dusă pentru realizarea sarcinilor muzeului contemporan este prin excelență științifică. Să luăm un singur și modest exemplu; aranjarea obiectelor într-o vitrină a muzeului. Operațiunea comportă: cunoașterea aprofundată a obiectelor (ce este fiecare, cine le-a lucrat, unde s-au descoperit, căror epoci aparțin etc.), aranjarea într-o ordine cronologică a obiectelor, crearea unui estetism pentru vizitator, etichetarea etc. Prin urmare, ca să cunoască toate aceste lucruri, lucrătorul muzeului trebuie să le cerceteze, să le studieze, să se consulte cu alți tovarăși, deci munca sa este o muncă științifică. Am ales intenționat un exemplu „mic“, ca să spunem așa, renunțînd la numeroasele exemple „mari“ — întocmirea tematicilor, conducerea șantierelor arheologice, articolele științifice etc. —, tocmai pentru a demonstra că privind chiar din cele mai puțin importante unghiuri optica pregnantă a activității muzeistice rezidă în munca științifică.

Odată planul de cercetare întocmit, avîndu-se în vedere cele precizate mai sus, muzeul nostru a trecut la organizarea unor ședințe lunare de comunicări științifice. La aceste ședințe, lucrătorii muzeului prezintă fie secvențe importante sau care sînt dificil de abordat din problema pe care o au de cercetat sau chiar problema în întregime. Întregul colectiv științific al muzeului prin întrebările puse și mai ales prin discuțiile purtate pe marginea comunicării prezentate ajută substanțial la clarificarea tezelor majore și deci la îmbunătățirea de ansamblu a lucrării științifice respective, orientînd autorul sau autorii spre adîncirea unor probleme sau abordarea unor teze mai precis, mai profund.

Din cele arătate mai înainte, reiese cu claritate un principiu imuabil care stă la baza activității noastre și anume: forța colectivului. Deși munca are un aspect mai individualizat în perioada de cercetare și frămîntare a problemei științifice tocmai cu scopul de a crea lucrători bine pregătiți, pregătire care solicită individual: studiu, cercetare, sistematizare, sinteză, redactare, munca îmbracă aspect colectiv în această a doua etapă concretizată în ședințele de comunicări lunare, cînd maturitatea de gîndire, experiența, orientarea de ansamblu a întregului colectiv ajută substanțial la îmbunătățirea muncii, mai ales că, așa cum arătam mai înainte, și majoritatea personalului nostru, ca de altfel al tuturor muzeelor este formată din tineri și în focul discuțiilor poate și trebuie să-și asimileze experiența celor cu state de activitate științifică mai îndelungate, în primul rînd a conducerii muzeelor, a șefilor de secții și a muzeografilor. Noi am extins forța colectivelor participante atrăgînd la aceste ședințe lunare cercetătorii de la Institutul de istorie al Academiei, lucrători de la alte muzee clujene, personal didactic din învățămîntul superior etc., tocmai cu scopul de a lărgi cercul de păreri, a mări competența acestora, a întregi deci ajutorul pe care-l dăm lucrătorilor noștri în munca științifică pe baza unui schimb de păreri și de experiență cît mai larg, mai profund științific, mai obiectiv. Opiniem pentru folosirea acestei metode în muzele de istorie, cu atît mai mult cu cît în toate orașele cu muzee de istorie se pot constitui colective puternice din personalul științific al muzeelor, profesorii de istorie de la școlile medii, activiștii culturali cu studii de specialitate etc.

În afară de cele arătate, noi am mai folosit încă o metodă și anume aceea a tinerii de comunicări științifice anuale în cadrul muzeului, cînd lucrătorii noștri științifici își prezintă rezultatele muncii lor. Colectivul larg de participanți aduce o contribuție substanțială la elucidarea unor probleme, la sistematizarea altora, la îmbunătățirea stilului de prezentare.

Iată dar un nou aspect al metodologiei folosite cu scopul de a ajuta cît mai eficient munca științifică a lucrătorilor noștri, a le crea un cît mai larg orizont științific, a-i familiariza cu această muncă.

Am lăsat intenționat la urmă abordarea unei probleme de maximă importanță care condiționează reușita muncii științifice în muzeul de istorie contemporan și anume: problema ideologică.

Autorii tratatului de Istoria României, vol. I, arată că: „În opoziție radicală cu istoriografia burgheză care nu recunoaște caracterul obiectiv al legilor de dezvoltare a societății omenești — deoarece aceasta ar însemna recunoașterea inevitabilei prăbușiri a capitalismului — pentru noi, istoria este o știință care se întemeiază pe cunoașterea și studierea legilor de dezvoltare a societății umane. La baza alcătuirii lucrării noastre au stat principiile materialismului istoric, singura concepție științifică, care a dat răspuns la problemele teoretice și metodologice fundamentale pe care le ridică cercetarea și interpretarea științifică a fenomenelor social-istorice, transformând astfel istoria într-o știință în adevăratul înțeles al acestui cuvânt”⁵.

Reiese cu deosebită claritate în evidență faptul că lucrătorul muzeului de istorie contemporan trebuie să posede un înalt nivel de pregătire ideologico-politică. Necesitatea deci a unui înalt nivel de pregătire ideologică este demonstrată în primul rând de faptul că condiționează eficiența muncii științifice în problemele de istorie, iar în al doilea rând pentru că condiționează înseși toate aspectele muncii generale muzeografice.

Pentru a întări afirmația noastră vom lua câteva exemple. Astfel, tovarășii P. Bunta și E. Glodariu se ocupă cu cercetarea colecției de manifeste și afișe editate de P.C.R. și organizațiile democratice în perioada 1944—1947 aflate în muzeul nostru, tovarășul N. Cordoș se ocupă cu studierea unor date noi privind ecoul războiului de independență (1877—78) în Transilvania, tovarășul Fr. Pap cercetează o problemă legată de tradițiile tipografiei românești din Transilvania în sec. XVIII, tovarășul N. Vlăsa cercetează problema prezenței și evoluției etapelor târzii ale culturii Tisa în Transilvania etc.

Studiile și lucrările ce se întocmesc de către toți componenții colectivului nostru dovedesc maturitate științifică și un pregnant profil ideologic-politic format printr-un studiu și o îndrumare temeinică.

În orice caz, problema înaltului nivel ideologic-politic al lucrătorilor din muzee, așa cum s-a subliniat, este coloana vertebrală, factorul determinant al muncii muzeistice, științifice, de calitate.

Pentru crearea înaltului nivel ideologic-politic al lucrătorilor muzeului de istorie se impune un complex de măsuri și acțiuni. Vom alege din acest complex cea mai importantă verigă — învățămîntul de partid. Astfel, trebuie să arătăm că la muzeul nostru, cu sprijinul organelor de partid, s-a inițiat și activează din plin în cadrul învățămîntului de partid un cerc teoretic de istoria patriei. Studiul în cadrul acestui cerc bazat pe cunoașterea aprofundată și la zi a documentelor Partidului Comunist Român și pe ample discuții principiale și constructive dă posibilitate tuturor lucrătorilor noștri științifici să se orienteze just din punct de vedere ideologic în toate problemele profesionale și totodată să știe să abordeze în muncă științifică, muzeistică, toate problemele principale de pe poziții marxist-leniniste.

Însușirea la cel mai înalt nivel și aplicarea consecventă în practica muzeistică a ideologiei marxist-leniniste este o condiție „sine qua non” a succesului muncii științifice.

Muzeul nostru datorează mult acestui principiu și a dus și duce acțiuni susținute pentru realizarea lui.

În concluzie la cele arătate în prezenta notă vom evidenția câteva probleme esențiale, fără pretenții de șablonizare, care ar putea fi folosite în muzeele de istorie, ele fiind rezultatul practicii noastre muzeistice recente. În primul rând, munca în muzeul de istorie contemporan este o muncă prin excelență științifică, în orice compartiment am privi-o și din orice direcție am aprecia-o. De aceea, lucrătorul muzeului de istorie contemporan, fiind om de știință în mare măsură, trebuie să răspundă la cel mai înalt nivel acestui deziderat. De aici sarcina de a se pregăti continuu, nu numai într-o direcție generală, ci și într-o direcție de detaliu, de a fi la zi cu

⁵ *IstRom.* vol. I, Ed. Academiei R.P.R., 1960, p. VIII.

toate lucrările apărute, de a cunoaște în profunzime muzeul în care lucrează, de a depune pasiune și dragoste deosebită în munca sa. În al doilea rând, pentru a răspunde cu cinste sarcinilor arătate în prima concluzie, lucrătorul de muzeu trebuie să posede un înalt nivel de pregătire ideologico-politică. Să citească continuu, să cunoască ultimele documente ale partidului nostru, să știe a aborda cu ușurință problemele internaționale.

În al treilea rând, lucrătorii muzeelor de istorie împletind cunoștințele profesionale precise cu cele ideologice și cu o aleasă cultură generală din care nu trebuie să lipsească la cel mai înalt nivel cel puțin cunoștințele literare, să treacă cu curaj și inițiativă justă la cercetarea științifică, la elaborarea și publicarea unor lucrări de înaltă ținută științifică și ideologică, ce să reflecte specificul muzeului respectiv și să oglindească astfel aportul general pe care muzeele noastre de istorie, răspunzând entuziast sarcinilor puse de partid și de stat în fața lor, îl aduc la adâncirea procesului de cunoaștere istorică a vieții și luptei duse de poporul nostru de-a lungul veacurilor până în epoca actuală — epoca socialismului înfăptuit.

G. A. PROTOPOPESCU

EINBLICKE IN DIE WISSENSCHAFTLICHE ARBEIT DER MUSEEN FÜR GESCHICHTE

(Zusammenfassung)

Von der Feststellung ausgehend, in Rumänien beruhe die Tätigkeit der Museen auf langjähriger Überlieferung, zeigt der Verfasser, dass erst in unseren Tagen — seit das Problem der Museen ein Staatsproblem geworden ist — die wissenschaftliche Orientierung, die Anlage und der Ausbau eines Netzes von Museen und ihre technisch-wirtschaftliche Ausstattung einen besonderen Aufschwung genommen haben.

Der Verfasser erläutert konkret, an Hand wichtiger Gegebenheiten, dass die Museen in unserem Lande heute durch ihre vielfältigen Forschungen und deren Auswertung, durch die Veranstaltung von Ausstellungen, sowie durch die Organisation der kulturellen Erziehungstätigkeit, durch ständige Bereicherung und Erhaltung der Museumsbestände, zu bedeutenden wissenschaftlichen Zentren mit wertvoller Erfahrung erstarkt sind. Diese Tatsachen haben ein ausserordentliches Ansteigen der Geltung der rumänischen Museumskunde, sowohl im In- als auch im Auslande zur Folge.

Im Rahmen seiner Ausführungen bezieht sich der Verfasser auf eine Reihe von Massnahmen und Versuchen, die mit Erfolg im Museum für Geschichte in Cluj zur Anwendung kamen und die — im Rahmen eines umfassenden Austausches von Erfahrungen zur Hebung der wissenschaftlichen Arbeit — auch von anderen Museen angewendet werden könnten.

DIN ACTIVITATEA MUZEULUI DE ISTORIE CLUJ (1963—1965)

Pe baza Hotărîrii Consiliului de Miniștri nr. 1377 din 31 decembrie 1962 a luat ființă Muzeul de Istorie din Cluj, care este una din mărturiile griii deosebite a Partidului Comunist Român și a statului socialist pentru înflorirea științei și culturii în patria noastră.

Muzeul de Istorie din Cluj continuă vechi tradiții muzeistice. Nucleul său l-a constituit Muzeul de Arheologie de pe lângă Institutul de Istorie și Arheologie al Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, moștenitor, la rîndul său, al tradițiilor vechiului muzeu ardelean dinainte de primul război mondial și ale Institutului de Studii Clasice al Universității din Cluj dintre cele două războaie mondiale. Muzeul de Arheologie și-a cîștigat un loc de seamă printre instituțiile de specialitate din țară, fiind cunoscut și în cercurile de specialitate din lume datorită colecțiilor sale bogate, activității științifice susținute a unui colectiv de cercetători experimentați condus de acad. C. Daicoviciu. Se impunea însă ca, pe lângă oglindirea aspectelor vieții omenești pe teritoriul Transilvaniei în perioada străveche și veche, muzeul să dea și o imagine a dezvoltării societății în epocile mai recente ale istoriei, pînă în zilele noastre. Astfel s-a născut ideea Muzeului de Istorie care să îmbrățișeze aspecte ale dezvoltării forțelor de producție, ale trudei și luptei maselor în cursul istoriei noastre străvechi, vechi, medievale, moderne și contemporane. Avînd la dispoziție și un material special de istorie a farmaciei, s-a preconizat și crearea unei asemenea colecții permanente. De asemenea, Muzeului de Istorie i-a fost încredințat și un vechi și de seamă monument istoric, „Bastionul croitorilor” din colțul de sud-vest al orașului medieval, urmînd a fi amenajat tot în scop de expoziție. Prestigiul științific și experiența îndelungată a conducerii Muzeului de Istorie din Cluj a constituit de la început o garanție a ținutei științifice a instituției nou create. Muzeul s-a bucurat și se bucură în continuare și de sprijinul specialiștilor din cadrul Institutului de Istorie al Academiei Republicii Socialiste România Filiala Cluj și al Universității Babeș—Bolyai din localitate, cu care s-a statornicit o strînsă colaborare atît pe șantierul arheologic, cît și în domeniul muzeistic.

I. Probleme organizatorice

Muzeul de Istorie din Cluj a fost organizat pe cinci secții și o colecție specială astfel:

1. *Secția de istorie a comunei primitive* îmbrățișează istoria Transilvaniei din cele mai vechi timpuri pînă la apariția orînduirii sclavagiste.

2. *Secția de istorie a epocii daco-romane și a perioadei prefeudale* înfățișează epoca ce începe de la apariția germenilor orînduirii sclavagiste, parcurgînd rîstimpul istoric al Daciei dinaintea stăpînirii romane și al Daciei romane pînă la retragerea aureliană și continuînd, peste perioada migrațiunii popoarelor, pînă la primele începuturi ale feudalismului. Secția dispune și de o bogată colecție de monumente

romane (inscripții, reliefe funerare, sculpturi, reliefe votive, miliarii etc.), expuse separat în lapidarul roman, precum și de o colecție de cărămizi stampilate, țigle, olane alcătuind tegulariul.

3. *Secția de istorie medie* prezintă dezvoltarea societății din Transilvania în epoca feudală, de la formarea poporului și limbii române pînă la revoluția din 1848. De această secție aparține și lapidarul feudal, conținând un bogat material arhitectonic în stil romanic, gotic, Renaștere și baroc din Transilvania.

4. *Secția de istorie modernă* va ilustra perioada capitalistă, cuprinsă între revoluția din 1848 și desăvîrșirea statului național român în 1918.

5. *Secția de istorie contemporană* are menirea de a ilustra dezvoltarea forțelor de producție, aspectele istoriei economice, politice și sociale, lupta revoluționară a maselor populare sub conducerea Partidului Comunist Român, începînd cu actul istoric din 1 decembrie 1918 pînă în zilele noastre.

6. *Colecția de istorie a farmaciei* — situată în localul primei farmacii clujene — prezintă aspecte ale dezvoltării farmaciei în Transilvania, din evul mediu pînă la începutul secolului nostru.

Dat fiind că în momentul înființării Muzeului de Istorie secțiile de istorie a comunei primitive și a epocii daco-romane erau singurele în funcțiune, expoziția lor permanentă bucurîndu-se de interes în rîndurile vizitatorilor, prima problemă care s-a pus a fost pregătirea expoziției permanente a secției de istorie medie. Concomitent cu rezolvarea, în cursul anului 1963, a problemelor organizatorice privind completarea personalului științific cu cadre de specialitate pentru toate secțiile, precum și angajarea unui corp administrativ și de serviciu potrivit, s-a început munca de pregătire a expoziției permanente a secției de istorie medie. Aceasta a constat în primul rînd în întocmirea unui plan tematic, urmat de un plan de expoziție. Operațiunea de selecționare a exponatelor din materialul existent și de procurare a altor materiale destinate expoziției — ce a succedat — a necesitat muncă îndelungată. Pentru a expune obiectele într-un cadru potrivit, a fost solicitată Întreprinderea de Stat „Decorativa” din București, care s-a achitat în chip onorabil de această operațiune, terminînd la finele anului 1965 montarea expoziției medievale.

Paralel cu aceasta, în secțiile anterior existente s-au făcut unele reorganizări: expoziția secției de istorie a comunei primitive a fost regrupată, iar expoziția secției daco-romane extinsă cu o sală. S-a regrupat și materialul aparținător perioadei prefeudale și a feudalismului timpuriu, acesta din urmă fiind mutat în secția nou creată, pentru a se putea ilustra într-un chip cît mai adecvat procesul de dezvoltare a societății în aceste perioade istorice.

Totodată, s-a început munca de adunare a materialului și la secțiile de istorie modernă, contemporană și la colecția de istorie a farmaciei. Pe cînd la primele două se ducea mai mult o activitate de întocmire a planului tematic și de expoziție, de alegere de materiale din cadrul patrimoniului muzeal și de investigații pentru materiale noi procurate din altă parte, la colecția de istorie a farmaciei munca de pregătire a expoziției a fost terminată încă în cursul anului 1964, expoziția secției fiind pusă la dispoziția publicului vizitator.

În cursul anului 1965, beneficiînd de fondurile alocate de Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, s-a început și recondiționarea subsolurilor clădirii muzeului, pentru a se putea instala depozite moderne bine organizate. La sfîrșitul acestui an, partea de construcție și unele amenajări (iluminat etc.) sînt terminate, iar lucrările continuă în anul 1966.

Astfel în prezent în cadrul Muzeului de Istorie din Cluj sînt deschise două secții și o colecție: secțiile de istorie a comunei primitive și a epocii daco-romane, precum și colecțiile de istorie a farmaciei. De asemenea, la parterul clădirii este pusă la dispoziția publicului lapidarul roman și feudal. Secția de istorie medie, instalată, se află în pragul deschiderii, iar secțiile de istorie modernă și contemporană sînt în curs de pregătire a expoziției lor permanente.

II. Achiziții

Îmbogățirea patrimoniului muzeal în perioada 1963—1965 s-a făcut, pentru secțiile de istorie a comunei primitive și a sclavagismului, în cea mai mare parte prin preluarea materialului scos în săpăturile arheologice efectuate sub egida sau cu contribuția muzeului, iar pentru celelalte secții, mai ales prin cumpărături și prin câteva donații.

Secțiile de istorie a comunei primitive și a epocii daco-romane s-au îmbogățit în anii 1963—1965 cu 13.224 piese inventariate. În afară de cca. 300 obiecte intrate ca donații (ceramică, unelte etc.) și un depozit de bronzuri cumpărat, descoperit la Crișeni-Berchieșu, restul materialelor inventariate provine din săpături și periegeze executate în șantierele: Soporul de Cîmpie, Lechința de Mureș, Cipău, Căpușul Mare, Moldovenești, Someșeni, Turda, Rudele, Porolissum, Ciumbrud, Tărtăria și altele. În afară de aceste materiale, au fost inventariate cca. 2.000 piese provenite din marele complex al cetăților dacice din Munții Orăștiei. Au fost aduse la muzeu și materialele descoperite în anii 1963—1965 la șantiere arheologice aparținând Muzeului de Istorie sau săpate în colaborare cu membrii Institutului de Istorie și cu alte muzee din Transilvania, ele urmînd a fi inventariate pe măsura prelucrării lor, astfel: materialul din epoca neolitică și a cuprului găsit la Dăbîca (r. Gherla), materialele din epoca neolitică pînă la cea romană, scoase la suprafață în șantierul Noșlac (r. Aiud), ceramica, obiectele de podoabă și obiectele de metal de uz gospodăresc descoperite la Căpilna (r. Sebeș), materialul găsit în săpăturile efectuate la complexul cetăților dacice din Munții Orăștiei, ceramica, monedele, obiectele de factură romană găsite la castrul roman de la Buciumi (r. Zălau) etc. Aceste materiale sînt în curs de restaurare și prelucrare, după care o parte din ele vor intra în proprietatea muzeului.

După cum s-a menționat, cele două secții s-au îmbogățit și prin cumpărături și donații. În anul 1963 au fost cumpărate: depozitul de bronzuri amintit, un tezaur de 82 monede de argint dacice de tip „Călăreț cu creangă“, de la Filip II; în anul 1964 — 118 monede grecești din Apollonia — Dyrrhachium, scoase din pămînt la Dragu-Voievodeni (r. Huedin) și un tezaur din sec. V—VI de la Cluj-Someșeni, ce conține obiecte de aur și pietre semiprețioase¹, iar în anul 1965 un depozit de bronzuri descoperit la Ghirișul Român (r. Gherla), 59 monede grecești de argint din tezaurul de la Dragu-Voievodeni și o colecție de opaițe, fibule și monede romane provenite de la Porolissum. Donațiile făcute secțiilor de istorie a comunei primitive și daco-romană constau din cele 300 obiecte amintite și un monument funerar roman găsit la Zam (r. Huedin).

Patrimoniul secției de istorie medie s-a îmbogățit mai ales cu obiecte destinate expoziției permanente a secției. Astfel, săpăturile de la cetatea din Dăbîca (r. Gherla) au scos la iveală material prefeudal și din timpul feudalismului timpuriu, intrat în posesia muzeului, constînd, în afară de ceramică, din unelte de producție și obiecte de podoabă din care o parte au fost expuse.

În anul 1964, secția a achiziționat prin cumpărături următoarele obiecte și colecții, din care unele au fost selecționate pentru expoziție: o copie manuscrisă a Istoriilor lui Wolfgang Bethlen, în limba latină, o colecție de 163 documente din veacul trecut privitoare la scaunul Săliștei, 16 documente (hărți, stampe din veacurile XVI—XIX), 8 vase din seria de ceramică neagră de la Batiz, ediția princeps din 1664 a operei lui Ioan Bethlen De rerum Transylvanicarum și un Acatist din 1801, Chiriadodromionul de la Bălgrad din 1699, precum și 8 documente de la Baia Mare. În anul 1965 seria cumpărăturilor a continuat cu achiziționarea a 56 documente din secolele XVIII—XIX, a două vase pictate și datate din veacul XVII—XVIII, a 22 cărți românești din secolele XVII—XIX și a două tezaure monetare medievale (Iara — 612 piese, Panticeu — 655 piese). În afară de aceste cumpărături, o prețioasă colecție

¹ Achiziționat prin intermediul Băncii Naționale a Republicii Socialiste România.

de picturi pe sticlă românești din veacurile XVIII—XIX, donată muzeului în 1964 de prof. Ion Mușlea, vine să completeze patrimoniul secției de istorie medie.

Secția de istorie modernă s-a îmbogățit și ea prin cumpărături și donații. Cumpărăturile făcute sînt: în anul 1964 — 19 documente cu caracter politic și stampe, o carte descriind războiul pentru independență din 1877, contemporană cu evenimentul, precum și o parte dintr-o colecție de artă grafică, o medalie comemorativă Gheorghe Barițiu, un pistol, 6 cărți din veacul trecut, 8 alte cărți privitoare la istoria modernă. Prețioase donații au fost făcute secției: în 1963 — un număr de 15 hărți, 4 stampe, 3 fotografii, 6 documente cu caracter economic, bani de hîrtie emiși în timpul revoluției din 1848; în 1964 — o veche mașină de cusut, o sabie, două documente privitoare la mișcarea muncitorească și 8 documente de natură culturală și politică; în 1965, s-au donat 3 documente din domeniul cultural și politic, precum și un document cu caracter economic.

Secția de istorie modernă a avut de preluat o parte a materialului muzeistic aflat la bastionul croitorilor, și anume 58 obiecte și arme folosite în revoluția de la 1848. De asemenea, au ajuns în posesia muzeului prin transfer un număr de 22 documente și obiecte de la Muzeul Brukenthal din Sibiu.

Secția de istorie contemporană și-a îmbogățit patrimoniul cu materiale importante, mărturii mai ales ale mișcării muncitorești dintre cele două războaie mondiale și de după cel de al doilea război mondial. În 1964, secția a achiziționat prin cumpărături o colecție de 340 manifeste și afișe din anii 1944—1946 și o copie a tabloului „Grivița 1933”, iar în 1965 o colecție de 199 manifeste, ziare, broșuri din anii 1920—1940, o colecție de 240 tablouri, ziare ilegale, manifeste, calendare muncitorești și contracte colective din anii 1920—1946, o parte a colecției de artă grafică deja menționate. Donațiile care au îmbogățit patrimoniul secției au fost: în anul 1964 — un act de proprietate dat după reforma agrară din 1945 și o broșură antifascistă; în 1965 — 131 fotocopii după ziarul „Adevărul”. Secția a primit un număr de exponate și prin transfer, și anume: materialul expoziției privitoare la greva din 1933, constînd din 70 fotocopii și sirena cu care s-a dat semnalul grevei, preluate în 1964 de la Atelierele C.F.R. Cluj, 220 piese (obiecte, documente, fotografii) care au constituit patrimoniul secției de istorie contemporană de la Muzeul Brukenthal din Sibiu — preluate în 1965.

În sfîrșit, patrimoniul colecției de istorie a farmaciei a crescut prin cumpărarea în anul 1965 a 13 standuri farmaceutice, a unui vitraliu, a ediției I-a din 1863 a lucrării „Farmacopeea română” și a cărții Dr. J. Ranke „Der Mensch”, vol. I, Leipzig, 1888 și vol. II, Viena, 1890.

III. Săpături arheologice și munca de cercetare științifică

Muzeul de Istorie din Cluj a efectuat săpături fie singur sau în colaborare cu diferite muzee regionale sau raionale, fie împreună cu Institutul de Istorie și Arheologie al Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj.

Șantierelor arheologice — mai vechi sau nou deschise — care au funcționat între anii 1963—1965 cu participarea sau sub conducerea membrilor personalului științific muzeal sînt:

1. *Cetățile dacice din Munții Orăștiei* (responsabil acad. C. Daicoviciu): s-a continuat săparea complexelor religioase și a zidului de incintă al cetății.

2. *Buciumi* (r. Zălau; responsabil prof. M. Macrea, în colaborare cu Institutul de Istorie și Arheologie Cluj și Muzeul raional Zălau): s-a continuat dezvelirea castrului roman.

3. *Noșlac* (r. Aiud), responsabil în 1963 M. Rusu: s-au săpat așezări succesive din epoca neolitică pînă în cea romană, un cimitir din sec. V—VII, o așezare și un cimitir din sec. VIII—IX. Din 1964 săpăturile continuă în punctul „Șumughi” (responsabil I. Mitrofan), unde s-a dezvelit o așezare daco-romană din sec. II—III.

4. *Sărățel* (r. Bistrița; responsabil N. Vlassa, în colaborare cu Muzeul raional Bistrița): au continuat săpăturile în așezarea fortificată din epoca hallstattiană și dacică

5. *Satu Mare* (r. Odorhei; responsabil Șt. Ferenczi): s-a dezvelit o așezare fortificată din prima vîrstă a fierului.

6. *Sava* (r. Gherla; responsabil Șt. Ferenczi): s-a găsit o așezare neolitică de tip Tisa.

7. *Sic* (r. Gherla; responsabil Șt. Ferenczi, în colaborare cu Muzeul raional Gherla): s-a săpat într-o așezare din sec. III—IV.

8. *Băile Homorod* (r. Odorhei; responsabil Șt. Ferenczi): s-au descoperit două bur-gus-uri romane.

9. *Sighișoara* — „*Podmoale*” (responsabil I. Mitrofan, în colaborare cu Muzeul de Istorie Sighișoara): s-au efectuat săpături în castrul și așezarea romană.

10. *Turda* — „*Dealul Zinelor*” (responsabil prof. M. Macrea, în colaborare cu Muzeul raional Turda): s-au executat săpături de salvare în cartierul meșteșugăresc al Potaissei.

11. *Dăbica* (r. Gherla; responsabil prof. Ștefan Pascu): s-a descoperit, pe lângă un bogat material neolitic, o cetate feudală timpurie de mari proporții.

12. *Vișag* (r. Odorhei; responsabil Șt. Ferenczi): s-a scos la suprafață o cetate feudală din sec. XI—XIII.

13. *Cluj, str. P. Groza* 6—8: I. Mitrofan a efectuat săpături pentru a scoate la iveală o porțiune din zidul de incintă al orașului Napoca din epoca romană.

În afară de cele enumerate, s-au efectuat periegeze pentru cunoașterea sistemului de apărare de pe culmea Meseșului (Șt. Ferenczi), precum și sondaje în centrul orașului Cluj pentru identificarea sistemului de galerii subterane secrete medievale (V. Pinteș).

În afară de munca de fiecare an de pe șantierele arheologice, membrii personalului științific al muzeului desfășoară și o susținută activitate de cercetări individuale. Personalul muzeului ia parte la manifestările științifice și muzeistice de specialitate, ca: sesiunile științifice anuale pe țară ale muzeelor, ședințele de comunicări organizate în cadrul muzeului.

În răstimpul scurs de la înființarea Muzeului de Istorie din Cluj, membrii personalului științific au elaborat articole, studii apărute în publicații de specialitate. Pentru a crea și mai sigure posibilități de publicare, cu sprijinul Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă, muzeul editează publicația sa proprie, cu apariție anuală, *Acta Musei Napocensis*, al cărui prim număr apărut (pe anul 1964) valorifică cercetări referitoare la toate epocile istorice.

O trecere în revistă a activității științifice a personalului muzeului ilustrează preocuparea sa permanentă pentru această valorificare a cercetărilor².

G. A. Protopopescu, director adjunct:

1. *Activitatea de îndrumare în muzeele de istorie*, în Revista Muzeelor, 1955, nr. 4.

2. *Din istoria Clujului*, în Flacăra, 1965.

3. *Din istoria Clujului*, în Românul american (S.U.A.), 9 iunie 1965.

4. *Aspecte ale muncii științifice în muzeele de istorie*, în ActaMN, II, 1965.

5. *Aspecte ale contribuției României la războiul antihitlerist*, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.³

6. *Aspecte ale dezvoltării științei, culturii și artei în regiunea Cluj în perioada 1960—1965*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

7. *Unele aspecte ale muncii științifice în muzeele de istorie*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

² Nu menționăm în cadrul acestei treceri în revistă activitatea științifică a directorului muzeului acad. C. Daicoviciu, precum și a cadrelor didactice universitare care dețin funcții onorifice în cadrul Muzeului de istorie (prof. dr. docent Mihail Macrea, șef de secție, prof. dr. docent Ștefan Pascu, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, șef de secție, conferențiar universitar Iosif Kovács, șef de secție), ea fiind prezentată în alte materiale publicate.

³ Rezumate ale tuturor comunicărilor ținute la sesiunea pe țară a muzeelor din anul 1964 au apărut în numărul special din 1965 al *Revistei Muzeelor*, dedicat acestei sesiuni și vor fi publicate integral sub auspiciile C.S.C.A. în cursul anului 1966.

Secția de istorie a comunei primitive:

Ștefan Ferenczi, șef de secție:

1. *Săpăturile de salvare de la Doboșeni 1955—1956* (în colaborare cu G. Ferenczi), în ActaMN, I, 1964.
2. *Cîteva considerații asupra problemei cetăților de pămînt din Transilvania și din părțile marginase*, în Apulum, V, 1964.
3. *Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece*, în ActaMN, I, 1964.
4. *Urme autohtone din epoca romană și postromană*, în Tribuna, 1964, nr. 372.
5. *Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud (partea I-a)*, în ActaMN, II, 1965.
6. *Sondaje arheologice la Huedin — „Bolic”*, în ActaMN, II, 1965.
7. *Săpături arheologice la Mugeni în 1960 și 1961. I. Așezarea din epoca cuprului*, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
8. *Un nou monument epigrafic la Sînpaul*, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
9. *Săpături arheologice la Mugeni în 1960 și 1961. II. Așezarea autohtonă din sec. III—IV*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.
10. *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea a II-a)*, comunicare prezentată în cadrul seriei de comunicări a muzeului în anul 1964.

Nicolae Vlassa, muzeograf principal:

1. *Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the Light of the Tărtăria Settlement's Stratigraphy*, în Dacia, N.S., VII, 1963.
2. *Două descoperiri monetare post-aureliene în Transilvania*, în SCIV, XV/1964, nr. 1.
3. *Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania*, în SCIV, XV/1964, nr. 3.
4. *În legătură cu neoliticul timpuriu de la Dirțu-Ceahlău*, în ActaMN, I, 1964.
5. *Materiale neolitice de la Tikos (R.P. Ungaria) în Muzeul de Istorie din Cluj*, în ActaMN, I, 1964.
6. *O pătrundere din vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia, în secolul al IV-lea e.n.*, în SCIV, XVI/1965, nr. 3.
7. *Un mormînt de înhumăție aparținînd culturii Criș timpurii din Transilvania*, în Apulum, V, 1965.
8. *Quelques problèmes de chronologie du Néolithique de la Transylvanie à la lumière de la stratigraphie de l'établissement de Tărtăria*, în Atti del VI Congresso Internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, vol. II, Firenze, 1965.
9. *Descoperiri arheologice în regiunile Mureș Autonomă Maghiară și Cluj*, în ActaMN, II, 1965.
10. *Sabia feudală timpurile de la Ernei*, în ActaMN, II, 1965.
11. *Cu privire la unele probleme ale neoliticului final și ale începutului epocii bronzului în Transilvania*, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
12. *Așezarea neolitică de la Dăbîca* (în colaborare cu V. Pintea), comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Secția daco-romană:

(șef de secție: prof. dr. docent M. Macrea)

Ioan Mitrofan, muzeograf principal:

1. *Date vechi și noi despre orașul Napoca*, în *Tribuna*, 1963.
2. *Cercetări arheologice pe teritoriul comunei Hăpria (r. Alba)*, în *Apulum*, V, 1964.
3. *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, în *ActaMN*, I, 1964.
4. *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi*, în *ActaMN*, II, 1965.
5. *Așezarea daco-romană de la Noșlac — raionul Aiud (rezultatele săpăturilor din 1963—1964)*, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
6. *Castrul roman de la Sighișoara* (în colaborare cu D. Ignat), comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.
7. *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)* (în colaborare cu C. Pop), comunicare prezentată la simpozionul organizat de muzeu în cinstea celei de a 20-a aniversări a eliberării patriei.

Constantin Pop, îndrumător:

1. *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater* (în colaborare cu Z. Milea), în *ActaMN*, II, 1965.
2. *Castrul roman de la Buciumi. Rezultatele cercetărilor arheologice din 1963—1964* (în colaborare cu prof. M. Macrea, V. Lucăcel, E. Chirilă), comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
3. *O tăbliță votivă închinată lui Liber Pater*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.
4. *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)* (în colaborare cu I. Mitrofan), comunicare prezentată la simpozionul organizat de muzeu în cinstea celei de a 20-a aniversări a eliberării patriei.

Secția de istorie medie:

(șef de secție: prof. dr. docent Șt. Pascu, membru corespondent al Academiei R. S. România)

Magdalena Bunta, muzeograf principal:

1. *Contribuții la istoria destrămării breslelor din Cluj*, în *ActaMN*, I, 1964.
2. *Situația și lupta calfelor din Cluj în a doua jumătate a sec. XVIII și prima jumătate a sec. XIX*, în *ActaMN*, II, 1965.
3. *Un tipar de sigiliu din sec. XVI*, *ActaMN*, II, 1965.
4. *Clujul medieval în stampe, gravuri și hărți*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Vasile Pintea, muzeograf:

1. *Cercetările arheologice de la Dăbica* (în colaborare cu prof. Șt. Pascu, M. Rusu, P. Gyulai), comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
2. *Așezarea neolitică de la Dăbica* (în colaborare cu N. Vlăsa), comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Francisc Pap, muzeograf:

1. *Regulamentul provizoriu din 1857 pentru servitorii agricoli*, în ActaMN, I, 1964.
2. *Legăturile Transilvaniei cu Polonia în timpul lui Ștefan Báthory. Contribuții de istorie monetară* (în colaborare cu I. Winkler), comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
3. *Unele date despre activitatea tipografiei blăjene în secolul XVIII*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Paul Gyulai, îndrumător:

1. *Despre istoricul parcului orășenesc* (în colaborare cu E. Murádin), în Korunk, 1963, nr. 1.
2. *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală* (în colaborare cu N. Edroiu), în ActaMN, II, 1965.
3. *Un inventar iobăgesc din anul 1676*, în ActaMN, II, 1965.
4. *Cercetările arheologice de la Dăbica* (în colaborare cu prof. Șt. Pascu, M. Rusu, V. Pintea), comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.

Secția de istorie modernă:

(șef de secție: conf. univ. I. Kovács)

Nicolae Cordoș, muzeograf:

1. *Unele aspecte ale ecoului războiului de independență din 1877—1878 în Transilvania*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Maria Mirel, îndrumător:

1. *Despre problema desființării prestațiilor cu caracter feudal ale curialistilor prin legea agrară din 1896* (în colaborare cu conf. I. Kovács), în Studia, 1965, nr. 1.
2. Un rezumat al articolului de la pct. 1, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
3. *Date privind condițiile de salarizare și revendicările minerilor de pe domeniul Zlatnei în perioada 1849—1867* (în colaborare cu L. Vajda), comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Ana Maria Ardos, îndrumător:

1. *Greva generală din 10 octombrie 1907 în Transilvania*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Secția de istorie contemporană:

Dr. Petru Bunta, șef de secție:

1. *Determinarea productivității muncii în industria medicamentelor și preparatelor farmaceutice*, în Revista de statistică, 1963, nr. 11.
2. *Pregătirea profesională și productivitatea muncii în Fabrica de medicamente „Terapia” Cluj*, în Igazság, 23 februarie 1964.
3. *Insurecția armată din august 1944 — cotitură istorică în viața poporului român*, în ActaMN, I, 1964.
4. *Revoluția populară din țara noastră — necesitate istorică*, în ActaMN, I, 1964.
5. *Dezvoltarea rețelei de muzee în țara noastră*, în Korunk, 1965, nr. 5.
6. *Tactica P.C.R. pentru încheierea unui larg front democratic în perioada 23 august 1944—6 martie 1945*, în ActaMN, II, 1965.
7. *Din colecția de manifeste și afișe aflate la Muzeul de Istorie Cluj* (în colaborare cu E. Glodariu), în ActaMN, II, 1965.
8. *Greva muncitorilor metalurgiști de la Fabrica „Phoebus”-Oradea din mai—iulie 1927*, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.
9. *Din colecția de manifeste și afișe editate de P.C.R. și organizațiile democratice, aflate la Muzeul de Istorie Cluj*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.
10. *Unele observații privind tematica muzeelor de istorie*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.
11. *Date privind organizarea și înfăptuirea insurecției armate din august 1944*, comunicare prezentată la simpozionul organizat de muzeu în cinstea celei de a 20-a aniversări a eliberării patriei.

Eugenia Glodariu, muzeograf:

1. *Din lupta maselor muncitoare clujene în preajma primului război mondial*, în ActaMN, II, 1965.
2. *Din colecția de manifeste și afișe aflate la Muzeul de Istorie Cluj* (în colaborare cu P. Bunta), în ActaMN, II, 1965.
3. *Din colecția de manifeste și afișe editate de P.C.R. și organizațiile democratice, aflate la Muzeul de Istorie Cluj* (în colaborare cu P. Bunta), comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Eleonora Vasiloschi, îndrumător:

1. *Aspecte din lupta maselor populare, conduse de Partidul Comunist Român, pentru refacerea economică a regiunii Cluj în anii 1944—1945* (în colaborare cu M. Popovici), comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Colecția de istorie a farmaciei:

Eva Crișan, muzeograf:

1. *Un craniu trepanat din necropola scitică de la Cristești*, în ActaMN, I, 1964.
2. *Colecția de istorie a farmaciei a Muzeului de Istorie din Cluj*, comunicare prezentată la prima sesiune științifică a muzeelor, dec. 1964.

3. *Contribuție la istoricul manufacturii de ceramică fină de la Batiz (vase farmaceutice)*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

Secția de restaurare:

Iosif Koródi, șef de secție:

1. *Restaurarea și conservarea unui coif celtic*, în *Revista muzeelor*, 1965, nr. 4.
2. *Tehnica vidului în serviciul conservării obiectelor muzeistice*, comunicare prezentată la cea de a doua sesiune științifică a muzeelor, dec. 1965.

În această prezentare nu am inclus lucrările în curs de apariție la diverse periodice de specialitate sau aflate deocamdată în manuscris, aparținând membrilor personalului științific.

IV. Alte activități

1. *Sectoare auxiliare ale muncii muzeistice și științifice*. Un foarte prețios ajutor în munca de expunere muzeală, de cercetare științifică, a dat *secția de restaurare* a muzeului. Secția a restaurat și conservat în decursul celor trei ani de activitate un mare număr de obiecte scoase în săpăturile arheologice (vase și fragmente de vase, obiecte de fier, bronz, argint și alte metale), de materiale aflate de mai de mult în patrimoniul muzeului, folosind în multe cazuri metode speciale, experimentate pentru prima oară în țara noastră, pe baza studierii celei mai competente literaturi de specialitate, sau chiar metode inedite (varianțe ale metodei reducerii electrolitice folosite la restaurarea și conservarea obiectelor metalice, metoda conservării în vid etc.). Secția a executat și lucrări pentru alte muzee, și anume pentru Muzeul regional Baia Mare, pentru muzeele raionale de la: Turda, Zălau, Bistrița, Dej, Miercurea Ciuc. De asemenea, ea a avut schimburi de experiență cu secția de restaurări de la Muzeul Militar Central.

Un aport de seamă la prezentarea cercetărilor în periodice sau în comunicările ținute la diferite sesiuni l-a adus și munca laboratorului fotografic și a graficianei muzeului, sectoare permanent solicitate în activitatea muzeistică și științifică.

2. Personalul științific al muzeului a înțeles necesitatea pe de o parte de a-și îmbogăți mereu cunoștințele de specialitate și din domeniul științei materialist-istorice, de a-și lărgi orizontul ideologic și politic, iar pe de altă, de a participa la munca culturală de masă. Pentru a ține pas cu dezvoltarea științei istorice, pentru a-și făuri o bază teoretică marxist-leninistă, în cadrul învățămîntului ideologic membrii personalului științific organizează lunar ședințe ale cercului lor teoretic. În anul de învățămînt 1964—1965, cercul a dezbătut probleme legate de lupta de clasă în orînduirile sociale care s-au succedat pe teritoriul țării noastre.

Specialiștii din cadrul muzeului au acordat atenție și răspîndirii cunoștințelor în mase, popularizării marilor evenimente din istoria patriei, a cuceririlor științei istorice. Astfel, G. A. Protopopescu a prezentat conferințe cu temele: *Eliberarea Clujului*, la simpozionul organizat în cinstea celei de a 20-a aniversări a eliberării Clujului, 23 August, *cea mai mare sărbătoare a poporului român*, la un simpozion organizat la Zălau, în cinstea celei de a 20-a aniversări a eliberării României, *Cea de a 95-a aniversare a nașterii lui V. I. Lenin*, ținută la Universitatea serală de marxism-leninism și cursul de propagandiști, *20 de ani de la victoria asupra fascismului*, expunere făcută la Casa Armatei Cluj. N. Vlăsa a susținut o conferință la Universitatea populară din Cluj, cu tema *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul R.P.R.* și a luat cuvîntul în cadrul unui simpozion organizat la Casa Armatei Cluj. De asemenea, în cadrul ciclului de conferințe organizat de S.R.S.C. în anul 1965, V. Pintea a vorbit despre *Importanța și natura cercetărilor arheologice de la Dăbîca*. Co-

laboratorii muzeului au popularizat prin recenzii și scurte articole Muzeul de Istorie, Anuarul muzeului și alte publicații de specialitate. Astfel, G. A. Protopopescu și C. Pop au făcut prezentarea muzeului în *Revista Muzeelor* nr. 3 din anul 1964, E. Crișan a scris despre colecția de istorie a farmaciei în *Revista Muzeelor* nr. 3 din 1965. Primul număr al Anuarului muzeului a fost prezentat publicului în revista *Korunk* (M. Bunta), în revista *Tribuna* (N. Cordoș), în ziarul *Făclia* (E. Glodariu), în ziarul *Igazság* (P. Bunta). Membrii personalului științific au publicat și recenzii ale altor periodice, astfel numerele revistelor *Lupta de clasă* și *Analele Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă C.C. al P.C.R.* sînt recenzate pe măsura apariției lor în ziarul *Igazság* (P. Bunta) iar numărul V al revistei *Studii și cercetări de istorie medie* a fost prezentat în revista *Korunk* (P. Gyulai). În revista *Tribuna* a apărut și o prezentare a primei sesiuni științifice a muzeelor din anul 1964 (G. A. Protopopescu).

*

An de an crește interesul de care se bucură muzeul în rîndurile maselor dornice de a cunoaște aspecte din trecutul nostru istoric. Acest interes este sugestiv ilustrat prin confruntarea a două date statistice: dacă în anul 1964 totalul vizitatorilor muzeului a fost de 13.497, în anul 1965 acest total se ridică la 14.581 persoane. Preocuparea pentru trecutul istoric al patriei oglindit în exponatele muzeale este deosebit de intensă în rîndurile tineretului școlar. Grupurile de elevi sînt oaspeți obișnuiți ai muzeului nostru. La începutul anului 1965, muzeul a fost vizitat de conducători ai partidului și statului, în frunte cu tov. Ion Gheorghe Maurer, care au apreciat pozitiv rezultatele obținute. Expoziția permanentă a secției de istorie medie, care va fi în scurtă vreme deschisă publicului vizitator, va spori și mai mult interesul pentru Muzeul de Istorie din Cluj, în continuă îmbogățire, datorită grijii permanente a partidului și guvernului nostru, prin sprijinul material și moral dat de Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă. Cele cîteva aspecte ale activității muzeistice, prezentate în rîndurile de față, reflectă și ele această grijă.

FR. PAP

ASPECTS DE L'ACTIVITÉ DU MUSÉE D'HISTOIRE DE CLUJ (1963—1965)

(Résumé)

L'article s'occupe de l'activité du Musée d'histoire de Cluj, fondé en 1963 sur les bases de l'ancien Musée d'archéologie de l'Institut d'histoire et d'archéologie de la Filiale Cluj de l'Académie de la République Socialiste Roumanie. Le Musée est organisé avec cinq sections et une collection spéciale, notamment: les sections pré-historique, daco-romaine et préféodale, du Moyen-Âge, d'histoire moderne et d'histoire contemporaine, aussi que la collection d'histoire de la pharmacie.

Après avoir exposé quelques aspects de l'organisation du musée, l'auteur présente les acquisitions qui ont enrichi le musée entre 1963—1965, dues aux fouilles archéologiques en Transylvanie, aux achats et donations. Le chapitre suivant présente les fouilles archéologiques entreprises aux années 1963—1965 et les résultats de l'activité scientifique individuelle du personnel spécialiste. On mentionne aussi la contribution des différents compartiments techniques (section de restauration, laboratoire photographique, atelier de graphique) au travail scientifique et muséologique, aussi que les publications ou conférences de science populaire présentées par les muséologues.

L'auteur conclut en montrant l'intérêt des visiteurs pour le Musée d'histoire de Cluj illustré par quelques dates statistiques.

LISTA PRESCURTĂRIILOR

- ACMIT = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, Cluj, I (1926–28), II (1929), III (1930–31), IV (1932–38).
- ActaAnt = Acta antiqua, Budapest.
- ActaArchBp = Acta Archaeologica, Budapest, I(1951) și urm.
- ActaMN = Acta Musei Napocensis, Cluj, I (1964) și urm.
- ActMed = Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș, 1(1953)–3(1956).
- ActMuz = Din activitatea muzeelor, Cluj, 1955, 1956.
- AEM = Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen, Wien, I (1877) – XX(1896).
- AFÉvk = Alsófehérmegyei történeti, régészeti és természettudományi egyesület évkönyve, I(1888) – XVIII (1917).
- AFM = Alsófehér vármegye monografiája, Aiud, 1901.
- AIIC = Anuarul Institutului de Istorie Cluj, Cluj, I (1958) și urm.
- AIIP = Analele Institutului de Istorie a Partidului, București, I. (1955) și urm.
- AISC = Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj, I (1928) – V(1949).
- AnnEp = Année Épigraphique, Paris.
- AnMuzEtnTrans = Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, Cluj.
- AnzWien = Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch – Historische Klasse, Wien.
- Apulum = Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, I(1939–1943), II(1943–1945), III(1947–1949), IV (=Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, (1961), V(1965).
- AR = Archeologické rozhledy, Praha, 1949 și urm.
- ArchAnz = Archäologischer Anzeiger, Berlin, I(1889) și urm.
- ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő, Budapest, 1869 și urm.
- ArchHung = Archaeologia Hungarica, Budapest, I(1926) și urm.
- ArchKözl = Archaeologiai Közlemények, Budapest, I(1859) – XXII (1899).
- ArchOest = Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Wien.
- ArhOlt = Arhivele Olteniei, Craiova, I(1920) – XVIII (1939).
- ARS = Analele româno-sovietice, București.
- AVSL = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu.
- Banner, RégBibl = A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája, I (1954), II(1961).
- BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice, București, I(1908) – XXXVIII (1945).
- BCTH = Bulletin archéologique du Comité des Travaux Historiques.
- BerRGK = Bericht der Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt a/M.
- BpR = Budapest régiségei, Budapest, I(1889) și urm.
- BSH = Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, București, I (1914) și urm.
- BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române, București, I(1904) – XXXVI (1942).
- BulGeogr = Buletinul Societății Geografice Române, București.

- CIL = Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin.
- CNA = Cronica numismatică și arheologică, București, I (1920) și urm.
- Cohen = Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain ... (Henry Cohen), ed. II, Paris-Londra, I(1880)–VIII (1892).
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités, Paris, I – V, 1877–1919.
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I(1924) – XII (1948), N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I (1957) și urm.
- DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol - Leclercq), Paris, I(1924) și urm.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae, Budapest.
- DolgCluj = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Cluj, I(1910) – X(1919).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged, I (1925) – XIX (1943).
- EDR = Ephemeris Daco-Romana, Roma, I(1923) – X(1943).
- EgyPhilKözl = Egyetemes Philologiai Közlöny, Budapest, I(1871) și urm.
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, Cluj, 1957.
- EmlSzM = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (Csutak Vilmos), Sepsiszentgyörgy, 1929.
- ErdMúz = Erdélyi Múzeum, Cluj, I (1860) – L(1945).
- ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Évkönyve, Cluj.
- ErdMúzVánd = Az Erdélyi Múzeum Vándorgyűléseinek Emlékkönyve, Cluj.
- ErdRep = Erdély régészeti repertórium. I. Őskor (Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom. I, Praehistorica) (Roska Márton), Cluj, 1942.
- ESA = Eurasia septentrionalis antiqua.
- Ethn = Ethnographia, Budapest I (1890) și urm.
- ÉTTK = Értekezések a történeti tudományok köréből, Budapest.
- FMIL = Foaie pentru minte, inimă și literatură, Brașov, 1838–1865.
- FolArch = Folia Archaeologica Budapest, I (1939) și urm.
- HistAug = Scriptores Historiae Augustae, ed. E. Hohl, Leipzig, I–II, 1927.
- HRTE = A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, Budapest – Deva, I(1882) – XXII (1914).
- IGR = Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes, I – IV, Paris.
- ILS = Inscriptiones Latinae selectae, ed. H. Dessau, I–III, Berlin, 1892–1916.
- IstRom = Istoria României, București, I (1960), II (1962), III (1964), IV(1964).
- Istros = Istros, Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I(1934).
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts, Wien, I (1898) și urm.
- JRS = Journal of Roman Studies, Londra, I(1911) și urm.
- KözlCluj = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Cluj, I(1940) – IV(1944).
- LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher), Leipzig, I(1884) – VI (1937).
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice, București, I (1953) – VIII (1962).
- MCC = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Wien, I (1856) –
- MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moskva-Leningrad.
- Mionnet = Description des médailles antiques, grecques et romaines... (T.E. Mionnet), I(1806) – VI (1813), Supplément I(1818) – IX(1837), Recueil des planches (1837).
- MittAnthr = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien.
- MittBuk = Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum, Sibiu, I–XII, 1837–1919.
- MKE = Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest, I(1907) – XII (1918).

- MuzIstCluj = Muzeul de Istorie din Cluj (MAC, MIC).
 MuzTgM = Muzeul Regional Tg. Mureș.
 NumK = Numizmatikai Közlöny, Budapest, I(1902) și urm.
 NumZ = Numismatische Zeitschrift, Wien.
 OltR = D. Tudor, Oltenia romană, București, 1942, ed. II. 1958.
 OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960.
 ÖBLK = Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, Wien.
 ProblMuz = Probleme de muzeografie, Cluj, 1960, 1964.
 RE = Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly—Wis-sowa), Stuttgart, 1893 și urm.
 RevRHist = Revue roumaine d'histoire, București, I (1962) și urm.
 RIC = H. Mattingly — E.A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage, Lon-don, I(1923) — V(1933), IX (1951).
 RIR = Revista istorică română, București.
 SA = Sovetskaja arheologija, Moskva.
 Sargetia = Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara, Deva, I(1937), II(1941), III(=Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966).
 SCIM = Studii și cercetări de istorie med'e, București, II (1950).
 SCIV = Studii și cercetări de istorie veche, București, I(1950) și urm.
 SCN = Studii și cercetări de numismatică, I(1957) — III (1960).
 SCȘCluj = Studii și cercetări științifice, Cluj, I(1950) — VIII (1957).
 SCȘIași = Studii și cercetări științifice, Iași, I(1950) și urm.
 SitzBer = Sitzungsberichte der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.—Hist. Klasse, Wien.
 SMIM = Studii și materiale de istorie medie, București, I (1956) — V (1962).
 StCl = Studii Clasice, București, I (1959) și urm.
 Strack = Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts (P. I. Strack), Stuttgart, I(1931) — III(1937).
 Studii = Studii, revistă de istorie, București, I (1948) și urm.
 TörtRégÉrt = Történelmi és Régészeti Értesítő, Timișoara, I(1885) — XXXIII (1917).
 TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, București, ed. I, 1938, ed. II (germ. și ital.), 1943, ed. III, 1945.
 VDI = Vestnik drevnej istorii, Moscova, I(1946) și urm.
 ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie, Berlin, I (1869) și urm.
 ZfN = Zeitschrift für Numismatik, Berlin, I(1874) și urm.

INDEX 40 565

Lei 15